ERDÉLY TÖRTÉNETE

A KEZDETEKTŐL 1606-IG

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ERDÉLY TÖRTÉNETE

HÁROM KÖTETBEN

FŐSZERKESZTŐ

KÖPECZI BÉLA

SZERKESZTŐK

MAKKAI LÁSZLÓ, MÓCSY ANDRÁS
SZÁSZ ZOLTÁN

A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT

BARTA GÁBOR

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

ERDÉLY TÖRTÉNETE

ELSŐ KÖTET

A KEZDETEKTŐL 1606-IG

SZERKESZTETTE

MAKKAI LÁSZLÓ

MÓCSY ANDRÁS

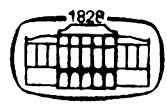

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1986

A KÖTET SZERZŐI

BARTA GÁBOR
BÓNA ISTVÁN
MAKKAI LÁSZLÓ
MÓCSY ANDRÁS
TÓTH ENDRE
VÉKONY GÁBOR

A MELLÉKLETEKET SZERKESZTETTE

SZÁSZ ZOLTÁN

KÉPSZERKESZTŐ

Szvoboda Gabriella

AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT ÉS TÉRKÉPEKET RAJZOLTÁK

Balatoni János, Csonka Sándor, Kiss E. Csaba, Palovics Lajos, Váliné Pogány Jolán

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986

PRINTED IN HUNGARY

ELŐSZÓ

1. A magyar és az egyetemes történet kapcsolatainak kutatása történettudományunk egyik jeles feladata. Múltunkat és mai helyzetünket nem lehet igazán megérteni anélkül, hogy ne ismernénk a bennünket körülvett vagy körülvevő szűkebb és tágabb világot. A magyar történetírás az elmúlt években törekedett arra, hogy Közép- és Kelet-Európa, de más európai régiók, sőt más kontinensek történetét is feldolgozza önállóan és kapcsolataink szempontjából. Ez a kifelé fordulás nemcsak ismeretbeli gazdagodást, hanem szemléleti változást is jelentett, szembefordulást azzal a provinciális bezárkózással, amely hosszú időn keresztül jellemezte a magyar historiográfiát, és táplálta a nacionalista köztudatot. A szélesebb történeti környezet tudományos megismerésének igénye és a közvélemény formálásának szüksége vezette azt a történész-munkaközösséget is, amely magára vállalta Erdély történetének megírását a legrégibb időktől napjainkig.

2. E terület történetének vizsgálata természetesen nem pusztán a környezet megismerésének igényével magyarázható, hanem azzal is, hogy Erdély története hosszú évszázadokon keresztül összefonódott a magyar nép történetével. A középkorban e tartomány a magyar állam része volt. A török függésében élő erdélyi fejedelemség külön állami léte a 16. és 17. században, a 17. század végétől 1867-ig pedig a Habsburgok fennhatósága nem jelentette a kapcsolatok megszakadását Magyarországgal. A 16—17. században a Magyar Királyság egyes részei Erdélyhez tartoztak, a népmozgalmak, a gazdasági és kulturális szálak végig összefűzték a határ menti területeket, s a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség újraegyesítésére, meg-megújuló változatokban, századok során határozott törekvések jelentkeztek. 1848-ban az erdélyi országgyűlés kimondta az uniót Magyarországgal, igaz, a nem magyar nemzetiségek jelentős részének ellenzésével, de a két ország politikai egységének történeti tudata és a társadalmi haladás jegyében. 1867-től Erdély az Osztrák—Magyar Monarchia keretében Magyarországhoz tartozott, majd 1918-tól Romániához. 1940-ben Észak-Erdélyt Magyarország kapta meg a második bécsi döntésben, majd 1944 végétől ez a rész is ismét Romániához

tartozik. A hatalomváltozások mind a mai napig nem szakították meg a kulturális és a személyi kapcsolatokat Erdély és Magyarország között.

Az Erdélyi Fejedelemségnek katonai, gazdasági és kulturális kapcsolatai voltak Moldvával és Havasalfölddel is. Míg Magyarország esetében etnikai szempontból a magyarság volt az összekötő kapocs, Havasalföldet és Moldvát illetően a románság. A modern polgári nemzeteszme megjelenése előtt az etnikai kapcsolat elsősorban a nyelvi-kulturális érintkezést segítette, magukat az állami viszonyokat nem befolyásolta. A 18. század végétől a nemzetállam koncepciójában már meghatározó tényező lett a románok lakta területek egyesítésének gondolata, megvalósítására azonban csak az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásakor kerülhetett sor.

Erdély harmadik nemzetisége, a szász, igyekezett a maga autonómiáját biztosítani, kihasználva a 17. század végétől a Habsburg-hatalom adta előnyöket mind a magyarokkal, mind a románokkal szemben, időnként a magyar—román ellentéteket is, de önálló állami létre nem törekedhetett. Kulturális szempontból elsősorban a protestáns német világ felé tájékozódott.

3. Erdély gazdasági és társadalmi fejlődését évszázadokon keresztül a feudális formáció makacsul megmaradó sajátosságai jellemezték. A kapitalista átalakulás későn kezdődött el, s elmaradt a magyarországihoz képest is, de megelőzte a román fejedelemségekét és általában a keletebbre és délebbre fekvő országokét. Az elmaradottság a különböző etnikumokat eltérő módon érintette. A nemesség, amelynek többsége magyar volt, igyekezett fenntartani kiváltságait, s a túlnyomó rész elsősorban a magyarországi fejlemények hatására volt kénytelen elfogadni 1848-ban a reformokat. A szász polgárság, mely éppen a középkorias jellegű városi fejlődésben járt elöl, a maga különállását igyekezett végig megőrizni, mégpedig ugyancsak jórészt feudális keretek között. A jobbágyok egy része magyar vagy szász volt, de a románok idővel többségbe kerültek. A régebben megtelepedett telkes jobbágyok helyzete természetesen kedvezőbben alakult, mint a zsellérekéé vagy pásztorokéé. Specifikus tényezőt jelentett a társadalmi fejlődésben a 16. században jobbágyi sorba süllyedt, a 17. században felszabadult, majd a 18. században határőri szervezetben katonáskodó szabad székely, valamint a 18. századtól a határőrvidéki román katona.

4. A gazdasági-társadalmi ellentétek Erdélyben éppúgy, mint Közép- és Kelet-Európa más részein, etnikaiakkal párosultak, s ezek a nemzeti ellentéteket jelentősen befolyásolták, annak ellenére, hogy a különböző etnikumokhoz tartozó osztályok sorsa hasonló volt, és érdekeik közösek. A románok esetében ezeket az ellentéteket kiélezte az a tény, hogy az uralkodó osztályban a román etnikum aránya csekély volt, s még a 19. században is elsősorban az egyházi értelmiségből került ki. A jobbágyság román tömegei nemcsak általában az elnyomókkal, hanem a jórészt magyar uralkodó osztállyal találták szemben magukat, s ezért nemzeti tudatukat meghatározta

a társadalmi ellentét is. Ez a kettős szembenállás már jelentkezett az 1784-es parasztfelkelésben, szerepet játszott az 1848—49-es szabadságharcban, s később, a 19. század végétől az Erdély Romániához csatolását óhajtó román nemzeti mozgalomban.

5. A 16. századtól Erdélyre a vallási sokszínűség volt a jellemző, ami egyben több kultúrát is jelentett; ezek egy része Nyugat- és Közép-Európához, más része Bizánchoz, Dél-, illetve Kelet-Európához kapcsolódott, az egyik esetben a Magyar Királyságon, a másik esetben a román fejedelemségeken keresztül. Az egyetemes katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia határozták meg a magyar, román vagy szász kultúra jellegét, még ha a helyi sajátosságok differenciáló tényezőt jelentettek is, s vallás és etnikum nem mindig esett egybe. A magyarok körében a 16. század óta reformátusokat, katolikusokat, unitáriusokat egyaránt találunk, a románoknál a 17. század végétől görögkeletieket és görög katolikusokat, a németeknél lutheránusokat és katolikusokat.

A 18. század végétől a vallási elem a kultúrában háttérbe szorult, s a nyelvi-történeti mozzanat került előtérbe, amely lassan elnyomta az erdélyi államiság tudatát, és a fejedelemség határain túl élő, ugyanazon nyelvet beszélő népekkel való együvé tartozás érzését erősítette, a bármilyen vallású magyarokét a magyarországiakkal, a két különböző felekezethez tartozó románokét a Kárpátokon túliakkal.

6. A közép- és kelet-európai régióban a nemzeti államok kialakulása nemcsak a soknemzetiségű nagyhatalmak ellenállásába ütközött, hanem a szövevényes etnikai viszonyokba is. Az erdélyi magyar nemzeti tudaton belül társadalmilag retrográd és progresszív irányzatok egyaránt jelentkeztek. A progressziót gyakran lebéklyózták a nemzetiségi ellentétek, különösen akkor, ha ezek az adott állami keretben nem látszottak megoldhatóknak. A társadalmi haladás magyar képviselői nem mondtak le Magyarország és Erdély uniójáról, éspedig nemcsak nemzeti okok miatt, hanem azért sem, mert csak magyarországi elvbarátaiktól remélhettek támogatást társadalmi programjuk megvalósításához. A retrográd erők viszont éppen a „román veszélyre" hivatkozva igyekeztek védeni kiváltságaikat. A magyar haladás polgári demokratikus és később szocialista képviselői a románokkal és a németekkel való együttműködést keresték, de e törekvéseket a kelet-közép-európai nemzeti állami fejlődés keresztezte.

7. A román nemzeti tudat a 18. század végén jórészt az erdélyi román értelmiség, az ún. erdélyi iskola hatása alatt alakult ki, s a politikai program előbb az egyenlő jogok biztosítását tűzte ki célul a Habsburg-birodalom keretei között, majd egy olyan nemzeti állam létrehozását, amely az összes románok egyesítését hozza el. A román nemzeti program arra alapozhatott, hogy Erdély a 18. századra román többségűvé vált, és hogy a nemzeti kérdést összekapcsolhatta a társadalmi haladás követelésével. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az erdélyi románság körében ne lettek volna a haladó mellett

retrográd erők, amelyek szövetségeseket kerestek maguknak, éspedig nemcsak Erdélyben vagy a román fejedelemségekben. hanem Bécsben is. Az 1784-es parasztfelkelés vezetői II. Józseftől, a felvilágosult abszolutizmustól várták sorsuk megváltozását, nem számolván azzal, hogy a császár súlyos megtorlással védi meg a feudális rend nyugalmát. A román kiváltságosok többsége különben a maga részéről is elítélte a felkelést, s legfeljebb saját pozícióinak erősítésére használta fel magyar és szász társaival szemben. Az 1848—49-es erdélyi román mozgalom vezetői ugyancsak Bécshez fordultak, de most már megváltozott viszonyok között. A császári udvar az európai reakció egyik központja volt, a magyar szabadságharc pedig — minden belső ellentmondása ellenére — a kor nemzetközi közvéleménye szerint is a haladás zászlóvivője. Az ellentmondást a haladás román képviselői is felismerték, de a megegyezésre a kísérletek későn kezdődtek meg, a magyar kormány hibájából is, amely a nemzetiségi törekvéseket az egységes nemzetállam szempontjából ítélte meg. Az erdélyi román vezető körök 1849 után a bécsi abszolutizmusban kerestek támaszt, s ezzel maguk is hozzájárultak a nemzeti ellentétek élezéséhez.

8. Az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés után a magyar uralkodó osztály meg akarta akadályozni a román etnikum politikai túlsúlyra jutását és főleg az egyesülést a Román Királysággal, s ezért elnyomó nemzetiségi politikát folytatott, a liberális elvek mindinkább háttérbe szorultak a kormányzásban. Ezzel a politikával szemben jogosan lépett fel az erdélyi román vezető réteg, amely a már említett okok miatt maga mögött tudhatta a paraszti tömegeket is. A magyar és román progresszió a századvégtől leginkább az erősödő erdélyi munkásmozgalomban találkozott, s együttműködésük fennmaradt a két világháború között is, amikor nem a magyar, hanem a román uralkodó osztály elnyomása ellen kellett küzdeniük. 1918-ban az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása után a polgári demokratikus forradalom új helyzetet teremtett a nemzetek egymáshoz való viszonyának alakításában. 1919-ben a Magyarországi Tanácsköztársaság a nemzeti állammal szemben alternatívát ajánlott, a tanácsköztársaságok szövetségét, de a nemzetközi erőviszonyok és a nemzeti ellentétek meghiúsították e terv megvalósítását.

9. Amikor 1920-ban a trianoni békeszerződéssel Erdélyt a Román Királysághoz csatolták, a román uralkodó osztály, az egységes nemzeti állam ideológiájából kiindulva, a nemzetiségi kérdést az asszimilációs politika útján akarta megoldani. Magyarország uralkodó osztálya pedig — teljesen anakronisztikus módon — a soknemzetiségű, a feudális vonásokat őrző „történeti" magyar államot akarta felélesztení, saját fölényének biztosításával. A magyar és román nacionalizmusnak ez a szembenállása megkönnyítette a hitleri Németország számára a két ország leigázását és egymással szembeni kijátszását. A második világháborút lezáró párizsi békeszerződés megerősítette a nemzeti állam koncepcióját Közép- és Kelet-Európában, a szocializmus azonban elvileg újszerű viszonyokat tesz lehetővé a megváltozott társadalmi

berendezkedésű államok között, és ennek folytán új lehetőséget teremt a nemzetiségi kérdés rendezésére is.

10. Erdély harmadik etnikuma, a szászság, amely nem számíthatott arra, hogy külön államot hozzon létre, a dualista monarchiában szembe találta magát a magyar uralkodó osztály fölényre törekvő politikájával, s 1918 után elfogadta Erdély Romániához való csatolását. A hitleri Németország azután a szászokat és svábokat saját expanziós céljaira is felhasználta, ami sokaknak kitelepülését vagy elvándorlását vonta maga után, s ez Erdély etnikai képének lényeges változásához vezetett.

11. Erdély különleges figyelmet érdemel az egyetemes és regionális művelődéstörténet tanulmányozása szempontjából is, hiszen egyszerre példája a különálló fejlődésnek és a határokon kívüli nemzeti kultúrákkal való szoros kapcsolatnak. Közismert, hogy 1526 után a magyar kultúra a központi területekről jórészt a középkori állam széleire szorult, így Erdélybe is. A 16. és 17. században ez a terület a magyar kultúra egyik fellegvára lett, és hatott az egész magyar művelődés fejlődésére. A reformáció magyar irodalma, a történeti és a memoárirodalom, az erdélyi népi irodalom és művészet az egyetemes magyar fejlődés része. A 19. században nem lehet magyar irodalomról beszélni Jósika Miklós, Kemény Zsigmond vagy Gyulai Pál, magyar tudományról a két Bolyai, Kőrösi Csoma Sándor, Szilágyi Sándor, Brassai Sámuel említése nélkül. 1918 után Erdélyben sajátos magyar kulturális élet alakult ki, amelyet meghatároztak a romániai gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok, de amely kapcsolatban állt az egyetemes magyar kultúra fejlődésével is, s olyan alkotókat adott, mint Tamási Áron vagy Dsida Jenő. A mai romániai magyar kultúra közvetíti nemcsak az erdélyi, hanem a romániai valóság képét is, és ilyen módon híd szerepét játssza a két ország szellemi élete között.

12. Ami az erdélyi román kulturális fejlődést illeti, az — mindenekelőtt a 19. század első felében — meghatározó volt az egyetemes román kultúra szempontjából. Az erdélyi iskola történettudományi és nyelvészeti munkásságával alakította ki a modern nemzettudatot. A dákoromán kontinuitás elmélete a „történeti jog" tételének felhasználásával hozzájárult az összes románok egyesítését szolgáló politikai program kidolgozásához. A nyelv latin eredetének tudatosítása elősegítette nemcsak a nemzeti tudat erősítését, de a nyelv és az írásmód megreformálását és az anyanyelvi kultúra fejlesztését is. Az erdélyi románság nagy szerepet játszott a 19. század végén és a 20. század elején az új román szépirodalom kialakításában. A prózában elég Slavici, Agîrbiceanu vagy Rebreanu, a költészetben pedig Goga vagy Blaga nevét említeni. A mai erdélyi román írók, művészek, tudósok hozzájárulása a román kultúrához jelentős, bár a helyi sajátosságok ma talán kevésbé érvényesülnek, mint 1945 előtt.

13. Az erdélyi szász kultúra művelődéstörténeti jelentőségét a reformáció, s főleg Honterus tevékenysége emelte ki. Később a szász értelmiség a német tudományossággal tartott élénk kapcsolatokat. A 20. század elején felfigyelt a szász szépirodalom és a művészetek sajátos fejlődésére, történetírásukra az egész német nyelvű kulturális világ.

14. A különböző kultúrák közt a századok során kapcsolatok alakultak ki, a hitújítás hatott minden etnikum nyelvi-kulturális fejlődésére, még a görögkeleti románokéra is. A különböző nemzetiségű értelmiségiek együttműködése a 18. században, sőt még a 20. század elején is egyik jellemző vonása volt az erdélyi életnek. A nemzeti ellentétek élesedésével a kapcsolatok meglazultak, de azok az erőfeszítések, amelyeket haladó mozgalmak fejtettek ki az együttműködés érdekében, nem lebecsülhető eredményeket hoztak, s ma is folytatható hagyományt jelentenek.

15. Erdély történetét megírni nem könnyű dolog. Az írásbeliség előtti korokra a régészeti leletek és a helynevek adnak bizonyos eligazítást, de ezek nem elégségesek arra, hogy rekonstruáljuk a gazdasági, társadalmi és főleg az etnikai viszonyokat. Csak a római hódítás idejétől kezd erőteljesebben tisztulni a kép. Külön problémát jelent a kora középkor, elsősorban a népvándorlás korának története, amely a feltevések széles körét teszi lehetővé az Erdély területén élő népek etnikai hovatartozását és megtelepedését illetően. Éppen emiatt feldolgozásunk a kritikailag megrostált egykorú írott források nyújtotta történelmi kereteket töltötte ki konkrétumokkal, ellenőrzött, valóságos régészeti leletekkel. A magyar honfoglalást követő első századok történeti anyaga is gyér, csupán a 13. századtól kezdve építhetünk okleveles adatokra. A későbbi korok megismerése szempontjából nehézséget jelent a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténeti kutatások egyenetlensége, viszonylagos elmaradottsága. Ez azt is jelenti, hogy e vállalkozás munkatársai nemcsak feldolgozott forrásanyagra és tanulmányokra támaszkodtak, hanem ahol lehetőségük volt, igyekeztek maguk is alapkutatásokat végezni a hiányok pótlására.

Megfelelő adatok és feldolgozások hiányában nem vállalkozhattunk arra, hogy 1918 után is részletes történeti összefoglalót adjunk: meg kellett elégednünk egy kitekintéssel, amely összefoglalja a gazdaság, a társadalom, a kultúra, az etnikai helyzet fő fejlődési jellegzetességeit.

Erdély történetét úgy írtuk meg, hogy mind a három etnikum sorsát és a közöttük lévő kapcsolatok alakulását igyekeztünk figyelemmel kísérni. A magyar mellett a román és szász történészek munkáira is támaszkodtunk. A feladatot nem könnyítette, hogy a különböző nemzetek történészei eltérő nézeteket fogalmaztak meg olyan kérdésekről, mint az egyes etnikumok kontinuitása, Erdély államiságának jellege a különböző periódusokban, állam és etnikum viszonya a történelem során; az osztályharc és a nemzeti

függetlenségi harc összefüggése a régióban és egész Európában, a soknemzetiségű és a nemzeti állam helye és szerepe.

A szerzők kutatásaik alapján kialakított egyéni véleményt mondanak el, a szerkesztés pedig nem is törekedett arra, hogy nézeteik mindig és mindenben egyezzenek. Így eltérnek a vélemények a magyar honfoglalás korabeli népesedési, etnikai viszonyokról, a magyarság letelepedésének irányáról és arányairól. Általában is elmondható, hogy a 18. századig nem állnak rendelkezésre megfelelő statisztikai adatok, amelyek a román, magyar és szász lakosság létszámát és egymáshoz viszonyított arányát pontosan tükröznék. Ezért a szerzők inkább csak becslésekre tudtak támaszkodni, amiből az is következik, hogy az egyes korszakok közötti etnikai változásokat sem tudták részletesebben meghatározni. Különböznek a nézetek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági gyarapodásának méreteiről a 17. században. Mutatkozik véleménykülönbség a magyar és román progresszió lehetőségeinek megítélésében a 19. és a 20. században. 1867 után a politikatörténet egyébként érthető túlsúlya háttérbe szorítja a művelődési törekvések bemutatását, ami felfogásbeli különbséget is mutat az előző részekhez képest. A művelődéstörténet egyes jelenségeit vagy személyeit különböző arányokban, terjedelemben mutatják be az egyes szerzők, a vitakérdéseket az irodalomban jelzik. Mégsem a véleménykülönbségek jellemzik a munkát, hanem a szerzőknek az a közös szemlélete, hogy a történelmi tényeket kell tekintetbe venni, és a történetiség jegyében, tehát az adott kor körülményeinek figyelembevételével kell elemezni és értékelni. Elvetnek minden olyan redukcionizmust, amely a legrégibb időktől kezdve az etnikai tényezővel próbálja magyarázni a történelmi folyamatokat, vagy egy olyan finalizmust is, amely a 20. századból kiindulva akarja meghatározni a régebbi korok jellemzőit és az azokon átnyúló tendenciákat. Szemléletünket a történeti materializmus alapkategóriáinak alkalmazása jellemzi, miután meg vagyunk győződve arról, hogy a történelem elsősorban a társadalmi haladás és az ezzel szemben fellépő erők küzdelmeinek története, még ha ezek a küzdelmek szoros kapcsolatban vannak is a különböző etnikumok, népek és nemzetek fejlődésével, s a 18. század végétől a nemzet, a nemzeti állam kialakulásával fonódnak össze. Alapállásunkat meghatározta az a relatív történelmi optimizmus is, amely feltételezi, hogy az új társadalomfejlődés hozzá tud járulni a szocialista nemzetek kialakulásához, az egykor szemben álló nemzetek közeledéséhez és együttműködéséhez. Örömmel üdvözölnénk annak lehetőségét is, ha e változás nyomán román, szász és magyar történetírók együtt írnánk meg Erdély történetét, és együtt mondanánk el azt, ami közös és eltérő népeink fejlődésében és ennek megítélésében.

I. ERDÉLY AZ ŐSKORBAN ÉS AZ ÓKORBAN

1. ERDÉLY ŐSKORA

A hegyektől közrefogott Erdélyi-medence változatos őskori története nem választható el a szomszédos területek történetétől. A Szamos, Maros és Olt völgye kereskedők és új szállásterületet kereső népek megszokott útvonala. A vidék ásványkincseire áhítozó embercsoportokat a magas hegyek sem tartóztatják föl, néha azonban a jelentéktelenebb hegységek is határként állandósulnak: a Hargita és a Baróti-hegység által elválasztott Csíki-, Háromszéki-medence, a Barcaság és a hozzá csatlakozó, ugyancsak magas fennsík, Fogaras az őskor folyamán kulturálisan is többször elkülönül. A földrajzi tagolódás és a gyakori bevándorlások miatt kivételes az olyan korszak, amikor kulturális és népi egységgel számolhatunk.

Erdélyben későn települtek meg az első embercsoportok. A Kiskapuson* előkerült szakócát ugyan formai alapon az utolsó előtti eljegesedés (Riss) idejébe teszik (az acheuli iparhoz sorolják), rétegtani adatok nélkül azonban ez mindig bizonytalan marad. Az Olt völgyében, a Szebentől délre eső Rakovicán előkerült hasogató (chopper) ugyancsak keveset mond számunkra. A nagyméretű kavicseszköznek (?) ugyan kétségtelen párhuzamai vannak a Dîrjov és az Argyas völgyében, ahol (de nem az eszközökkel együtt) korai pleisztocén fauna is előfordul. A rakovicai lelet azonban település-összefüggések nélkül egyelőre aligha több olyan kavicsnál, amelyiknek éle van.

Az emberi élet első biztos nyomai a középső paleolitikumból származnak. Az utolsó eljegesedés elején (Würm 1) paleoanthropus-csoportok települnek a Közép-Maros vidékének barlangjaiba (Ponorohába, Csoklovina, Nándor-Alsó-barlang). E lelőhelyek egy része a Balkán nyugati felének korábbi-egyidejű barlangi telepeivel mutat kapcsolatot. Eszközeik — gerezdkaparók, fúrók, hegyek — kizárólag kvarcitból készülnek. A technikai eljárások itáliai, dél-franciaországi iparokkal rokoníthatók. Sajátos, hogy amíg e charente-

* E munka az erdélyi helyneveket és földrajzi neveket (a régészeti kultúrákat jelző nevek és egyes régészeti lelőhelyek kivételével) magyar formájukban használja. A román és német megfelelőket a Helységnévmutatóban adjuk meg.

inak nevezett kultúra emberei egy magyarországi szabadtéri településön (Érd) fiatal barlangi medvék vadászatával foglalkoznak, valamivel később Hátszeg vidékén a vadló az elsődlegesen vadászott állat.

A hideg barlangokat állandóan lobogó tűz melegíti. A ponorohábai Bordul Mare-barlangban 3 tűzhely volt, ezek egyike kettős: felállított kőlapokkal kerítették. A tűzhelyekben hamu, faszén és elszenesedett állatcsontok feküdtek; az utóbbiakat bizonnyal a tűz tartósítására használták. Innen származik a környék első emberlelete is, három ujjperec.

A charente-i ipar Hátszegen kívül a Déli-Kárpátok egész területén elterjedt, mint erre a Törcsvári-szorosban fekvő Pestera és a hegység déli oldalán található Baia de Fier mutat. Különös jelenség, hogy a közelben — néhány bánáti lelőhely tanúsága szerint — ez a kvarcitipar a felső paleolitikumon keresztül egészen az epipaleolitikumig él.

Erdély egyéb középső paleolitikus leletei annyira atipikusak (Csoklovina, Tordai-hasadék), hogy egyelőre nehéz velük valamit kezdeni. Bizonytalan helyzetű az egész medencében jelzett szabadtéri „moustier-i" kultúra leletanyaga is, amely részben már a felső paleolitikumhoz tartozik (Vizakna).

A középső paleolitikum végén kétoldali megmunkálású, teljes felületükön lepattintgatott eszközöket gyártó csoportok jelennek meg Erdélyben (Nándor-Felső-barlang). Ezeket a szélesebb értelemben vett — szintén levélhegyes — Szeleta-körrel szokták kapcsolatba hozni. Kétségtelen, hogy a korábbi helyi iparokkal nem érintkeznek, s a kései charente-iban legföljebb hatásukra tűnnek föl mindkét oldalukon megmunkált hegyek. Csak fejlettebb szakaszától találkozunk az aurignaci kultúra iparával, az utolsó jégkorszak második hideg szakaszában (Würm 2). A Würm 1/2 interstadiális (eljegesedések közötti) korszak levélhegyes barlangimedve-vadászainak helyére szivárgó aurignaciaknak is csak futó barlangi telepeit ismerjük (Csoklovina, Ponorohába-Bordul Mare, Barcarozsnyó). Leletanyagában csupán egy szabadtéri eszközgyártó műhelyük (Szitabodza-Cremenea) és Pestera gazdagabb, ahol az egyébként jellemző pengék mellett vakaróféleségek is előkerülnek az eszközanyagban. Az eszközök közül éppen az aurignaciak — igaz, rövid életű — újítása, a csontból csiszolt hegy (a Baia de Fier-i késő aurignaci hegytől eltekintve) hiányzik. Csoklovinán tűzhelyei ismertek a barlangi medvére vadászó csoportoknak, akik egy itt talált koponyatető szerint a protonordikus embertani típushoz tartozhattak (Předmost-rassz).

A Würm 2/3 idejétől a keleti gravetti kultúra mammut- és rénvadász csoportjai szinte kikerülik a Délkeleti-Kárpátoktól közrefogott vidéket. Csak a Dîmboviţa forrásvidékén jelzi két lelőhely (Barcarozsnyó-Ödweg, Pestere) a síkvidéki vadászok időleges barlangi megtelepedését. Szitabodzai (Cremenea) műhelyleleteik is Erdély határán vannak.

A Kárpátok jégtakarójának visszahúzódása után igen lassan települ be az Erdélyi-medence. Csupán Délkelet-Erdélyben, a Bodza folyó felső folyása men-

tén ismerünk epigravetti—tardenois-i lelőhelyeket (Szitabodza-Cremenea, Gîlma). Előbbi a folyó alsó teraszán, utóbbi viszont a hegycsúcson található. Apró pengék, hegyek, pengevakarók, hüvelykköröm-vakarók mellett ezeken a lelőhelyeken a tardenois-i kultúra jellegzetes trapéz alakú eszközeit találjuk. Ugyanebben az időben a Délnyugati-Kárpátokban és a Vaskapu környékén protoeuropid romanello—azili csoportok domesztikálják a kutyát, s alighanem megkísérlik a gabona termesztését és a sertés tenyésztését (Schela Cladovei, Cuina Turcului, Icoana, Ostrovul Banului, Vlasac, Lepenski Vir). Hasonló fejlődésre a Délkeleti-Kárpátokban nincs adatunk (ez talán csak az eddig ismert lelőhelyek jellegéből — eszközkészítő műhelyek — következik). Számba kell viszont vennünk, hogy keletebbre, a Dnyeszter mentén az epigravetti—tardenois-i eszközöket gyártó csoportok sertést és szarvasmarhát tartanak a VI. évezred (!) közepén (Szoroki), így elképzelhető, hogy nyugatabbi rokonaik is megtették ezt.

Az epipaleolitikus népcsoportokat az élelemtermelés felé vezető úton bevándorló dél-balkáni közösségek állítják meg, a Starčevo—Körös-kultúra népe. Ezek még eredeti lakhelyükön, anatóliai jövevényektől tanulják a búza, árpa termesztését, a kecske- és juhtartást. Talán „saját" eredményük a köles és a szarvasmarha háziasítása.

Telepeik vízpartokon, néha folyók alsó teraszán találhatók, házaik oszlopos szerkezetűek, sövényfallal, amit sárral csaptak be (Bedeháza, Lécfalva). A felszíni építmények mellett földbe mélyített kunyhókat is ismerünk (Lécfalva, Maroscsapó). Halottaikat falvaikban helyezik örök nyugalomba (Sepsiszentgyörgy, Bedőháza, Kolozsvár-Bácstorok). Míg a crô-magnon-i rasszhoz tartozó epipaleolitikus népesség hanyatt fektette a tetemeket, addig a zömében protomediterránokból álló Starčevo—Körös-kultúra népe oldalukra, felhúzott lábakkal temeti el halottait, általában melléklet nélkül.

A telepek leletanyaga az élelemtermelés állandósulására mutat, de egy-egy lelőhelynél nagy eltérésekkel. A vadászott és tenyésztett állatok néhány helyen közel azonos mennyiségben fordulnak elő, másutt az utóbbiak a vadászott fajoknak több mint hatszorosát teszik ki. Az időben legkorábban háziasított juh- és kecskével szemben nagyobb szerepet játszik a szarvasmarha-tenyésztés, néha feltűnő, hogy mennyi sertést tartanak. Vannak viszont olyan telepek, ahol egyáltalán nincs sertés. Ezeknek az eltéréseknek (amelyek Erdélyben transzponált adatok) időrendi oka is lehet, de bizonyos, hogy környezeti adottságokkal is magyarázhatóak.

Hasonló eltérésekkel számolhatunk a — jobbára adatolatlan — termesztett és gyűjtött növényi eledel esetében. A több erdélyi lelőhelyen előkerült őrlőköveket ugyan nyilván magvak szétzúzására használták, de ezek nem kizárólag gabonamagvak lehettek. A kőeszközök között is kevés az olyan rövid penge, amelynek egyik sarka erősen csiszolódott, tompa fényű, azaz sarlóbetét volt. Mindenesetre a Starčevo—Körös-kultúra népe élelemtermelő

közösségekből állt, ha a zsákmányolás nem is másodlagos. Erdélyben emellett számolnunk kell azzal is, hogy néhány csoport ásványfeldolgozásra specializálódik, ez magyarázná a késő pleisztocén óta nem használt barlangokba való telepedésüket (Ponorohába, Csoklovina).

A Starčevo—Körös-népesség a Bánság felől juthatott Erdélybe. Legkorábbi telepük Kolozsvárott ismert (Bácstorok). Ebben a korban, a VI. évezred közepén gömbös testű, vörös színű edényeket készítenek, a vörös bevonatot néha festett fehér pöttyökkel ékítik. A Szamos mentén néhány csoportjuk áttelepül a magyar Alföldre is. Ezek a csoportok keveredtek a helyi epipaleolitikum népével, ez lehet az oka, hogy Bácstorokon alpi és crô-magnon-i kinézetű emberek temetkeznek; az időszak általános szokása szerint házakba és házak közé.

5000 körül valószínűleg a Maros mentén kerültek újabb csoportok Erdélybe: anyagi kultúrájuk vonásai dél-alföldi lelőhelyeken is elénk tűnnek. A korszak erdélyi leletei között ez a csoport ismert a legjobban. Legkorábbi hagyatékuk a szászhermányi település, anol polyvával kevert anyagú durva edényeik és vörös bevonatos finomabb tálak mellett az utóbbiakon föltűnik a megelőző korszak fehér pöttyös festése is. A festés általában — ahogy a Dél-Alföldön is — ritka az erdélyi falvakban. Kivételnek még a lécfalvi lelőhely tekinthető, ahol több színű festés is előfordul. Korai anyagukban nagyon erős bulgáriai kapcsolatok figyelhetők meg, a település életének vége pedig már a Starčevo—Körös-műveltség legkésőbbi szakaszára tehető.

Egy nagyon rövid átmeneti periódus után — amikor Dél-Erdélyben a nyugati Havasalföldön elterjedt Dudești-kultúra népe él (Tordos IV. alsó réteg, Kőhalom) — a középső neolitikumban megszűnik a korai neolitikumot jellemző egység. Új népcsoportok költöznek be, szinte minden irányból. A Maros középső folyása mentén, a Déli-Kárpátok és az Érchegység között, keleten Fogarasig a Vinča—Tordos-kultúra népe; Délkelet-Erdélyben, északnyugaton a Mezőségig — Moldvából — a vonaldíszes kerámia népe jelenik meg. A Szamos mentén a Délkelet-Alföldön elterjedt Szakálhát-csoport nyomait figyelhetjük meg (Kolozsvár-Szt. Mihály-katedrális), feljebb az északkelet-alföldiekkel rokon, festett kerámiát készítő csoportok éltek.

A középső neolitikus népességi viszonyok hosszú időre, a rézkor végéig meghatározzák Erdély történetét. Éppen a legjobban ismert Vinča—Tordos-kultúra népe az, amelynek nagy része egy idő után föladja erdélyi telepeit. A Balkán középső területeit birtokló népesség aligha véletlenül települ az Érchegység környékére, hiszen ezen a vidéken igen korán ismerünk rézeszközöket (Balomir, Radnót), s a közeli Zalatna a legrégibb aranylelőhelyek közé tartozik. A földművelés mellett (főleg közönséges búzát termesztettek) sok állatot, főként szarvasmarhát tartottak. A háziállatok a húsélelem 70%-át tették ki. A telepeken tapasztott agyagpadlójú borona- vagy

sövényfalú talpas házak állottak. Edényeik között gyakoriak a kecses kelyhek, nagy részüket vörös bevonat fedi. A meandrikus, bekarcolt vonalpárok közeit pálcikákkal bökődik be. Rendkívül gazdag antropomorf és zoomorf plasztikájuk; ezek az apró agyagszobrok a termékenységi kultuszban játszhattak szerepet.

Külön említést érdemelnek az 1961-ben Tărtărián (Alsó-Tatárlaka) előkerült piktografikus táblácskák, amelyek meglepően hasonlítanak protoelami és protosumer darabokhoz. A két terület közötti kapcsolat azonban nagyon is

1. ábra. A tărtăriai táblák

kérdéses, mert az erdélyi és a mezopotámiai darabokat legalább 1000 év választja el egymástól (a távolságon kívül), másrészt a korai vonalas-geometrikus írások egymástól függetlenül is hasonlóak. A tărtăriai táblák viszont — mivel kétségtelenül írottak — lehetővé tették, hogy a Vinča—Tordos-kultúra agyagemlékein lévő jelek egy részét, mint korábban is gyanították, írásjeleknek tartsuk. A Maros mentén így valamikor 4000 körül kísérletet tettek az írás bevezetésére, ami önmagában is sokat jelent. Azt is, hogy valami egyszerű, szentélyközpontra épülő kvázi-államisággal számoljunk ezen a vidéken; közösségek közötti munkamegosztással. Mindez aligha történik meg, ha egyes csoportok nem kezdik hasznosítani a környék fémlelőhelyeit, s nem szorulnak mások gabonájára, marhájára.

Erdélyben a központi elosztást bevezető termelő társadalom megvalósításának kísérlete nem sikerült. A fejlődést újabb népmozgások szakították félbe. Délkeleten a primitív mezőgazdaságot és állattenyésztést folytató (a vadászott állatok aránya legalább 50%) vonaldíszes kerámia népének területére a Moldvában, Kelet-Havasalföldön kialakult marha- és juh-kecsketartó Boian-kultúra emberei törtek be. Az Olt mentéről néhány kisebb csoportjuk a Maros középső folyásának vidékére is eljut, ahol a Vinča—Tordos-kultúra népének telepein megjelennek kimetszett háromszögekkel, karcolt vonalkötegekkel díszített nagy fazekaik, tálaik.

Az igazi törést azonban az észak-erdélyi, Szamos menti festett kerámiás csoportok áthúzódása idézi elő a Maros mentén. Fehér vagy narancssárga alapon vörös, néha fekete festéssel díszített edényeik elszórtan már a Vinča—Tordos-telepek felső rétegében megjelennek, így bizonyára számolhatunk a helyi lakosság és a jövevények részleges összeolvadásával. Ennek az integrációnak azonban a későbbi emlékekben kevés nyoma van, ezért valószínű, hogy a Vinča—Tordos-kultúra népének nagyobb része a Maros mentén elmenekül-elvándorol.

A középső és a kései neolitikum fordulóján így Erdély nagy részét — rövid ideig — egységes népesség birtokolja, csupán Délkelet-Erdély magas fennsíkjain húzódik meg a Boian-kultúra népe. A festett kerámiás csoportokból kialakuló Petreşti-kultúra közösségei hosszú időre birtokukba veszik Dél- és részben Közép-Erdély területét. Folyóteraszokon, magaslatokon építik föl talpas, sárral bevert sövényfalú házaikat, néhány esetben szárazon álló cölöpépületeket emelnek (Nagylak, Hermány). A fémlelőhelyek megszerzése távoli kapcsolatok megteremtését teszi számukra lehetővé, Havasalföld, Dobrudzsa lakosaival, s alighanem délebbi vidékekkel is. Edényeiket fémesen csengőre égetik, fekete, vörös és barna színnel meandereket és spirálisokat festenek rájuk. A tálak, vállas csuprok, hengeres edényalátétek technikai kivitele a fémolvasztás lehetőségéről tanúskodik, amit rézleletek erősítenek meg. Bulgáriáig, Görögországba s északon a Kassai-medencéig eljutó lemezes arany ékszerek, ill. utánzataik az aranylelőhelyek kiaknázására utalnak. A fémművesség térnyerése is magyarázza a földművelés-állattenyésztésre vonatkozó adatok csekélyebb számát.

A Petreşti-kultúra fejlődése a rézkor végéig tart, de csupán a Vinča—Tordos-népesség által egykor lakott területen. A Szamos vidékén lakó festett kerámiás csoportok birtokaira a Keleti-Kárpátokon keresztül nagyállattartó, lovas protoeuropidok vonulnak a pontusi sztyeppről. Megszállják a festett kerámiás népesség telepeit (Magyarpalatka), s az addigi neolitikus szokástól eltérően lakhelyüktől távolabb, nagyobb temetőkben temetkeznek (Marosdécse, Melegföldvár). Halottaik hátukon, enyhén felhúzott lábbal nyugosznak, mellettük nagyméretű, pontusi kőkések, bütykös fejű kőbuzogányok (Vizak-

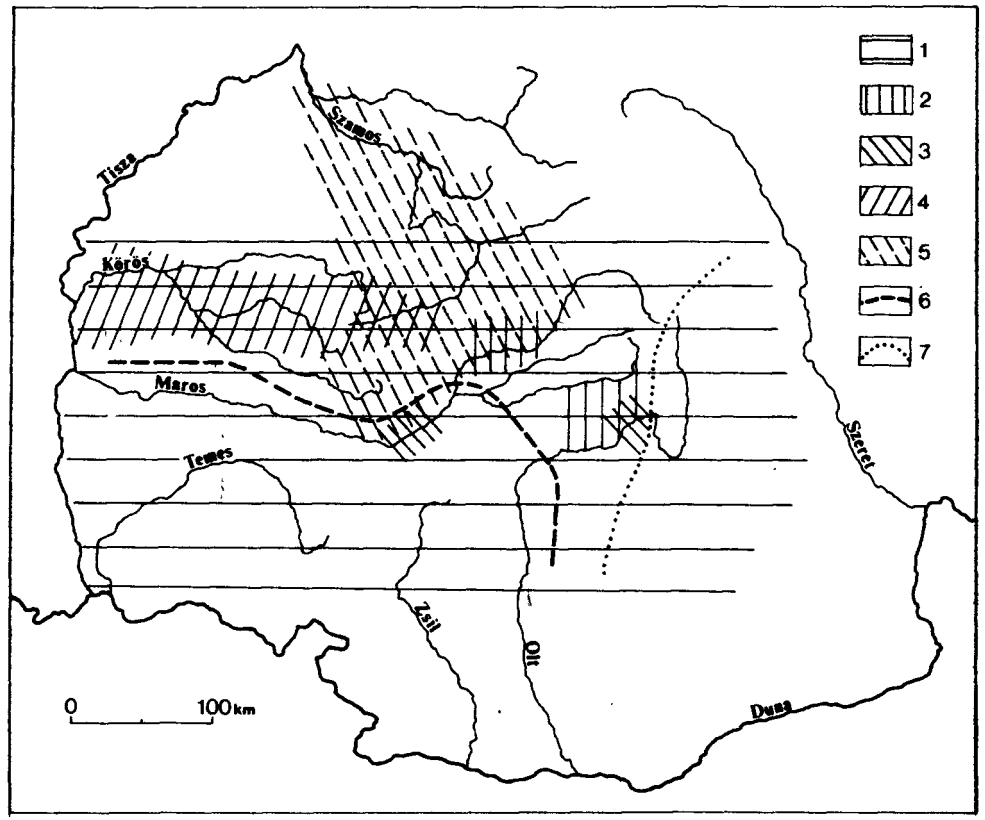

2. térkép. Korai és középső neolitikum

1 = Körös-kultúra; 2 = kottafejes-vonaldíszes edények kultúrája; 3 = Dudeşti-kultúra; 4 = Szakálhát-csoport; 5 = Festett edények kultúrája; 6 = Vinča—Tordos-kultúra; 7 = Boian-kultúra

na, Gredistye), egyszerű csészék találhatók a sírokban. Keleti szokás, hogy a tetemek mellé piros festéket, okkert helyeznek.

A jövevények megjelenésével egyidőben történhet Délkelet-Erdélyben, a Boian-kultúra területén a Cucuteni—Tripolje-(Erősd-) kultúra népének betelepedése. A népmozgalmak a Kárpát-medence keleti felében a népesség folyamatos kicserélődéséhez, a bevándorlókkal való összeolvadás következtében életviszonyaik, s aztán anyagi kultúrájuk megváltozásához vezetnek.

Az e folyamat eredményeként kialakult Tiszapolgár-kultúra népe a Tiszavidéken, Erdély északi részén és a Bánátban települ meg, egyes csoportjai Délkelet-Erdélybe (Bögöz), a Bánságból pedig a Maros középső folyásához is eljutnak (Szászsebes, Maroskarna, Déva). A nagyállattartó, földműves népesség egyszerű kunyhókból álló (Kalota) telepei és a Cucuteni—Tripolje-kultúra falvai közrefogják a Petreşti-kultúra települési területét, amelynek

népe a mozgalmas időszakban is békében folytatja életét — ennek alighanem a környező telepesek fémművesekre utaltsága az oka.

A Cucuteni—Tripolje-kultúra népe új szomszédaitól a Petreşti-kultúra révén ismeri meg az edények festését. Az égetés előtt fölvitt két-, háromszínű festéssel díszített edények (feketével, fehérrel és vörössel festettek) egyik legjelentősebb lelőhelye az erősd-tyiszk-hegyi település, négy méternél vastagabb rétegsorával. A telepen oszlopos szerkezetű, sárral vastagon bevert sövényfalú házak állottak, bennük agyagból tapasztott peremes tűzhelyek. Erősd lakói részben földművelésből éltek, általános volt az egysoros búza termesztése. Az állatállomány főként szarvasmarhából állt, a húsélelem jelentős része azonban vadászatból származott. Eszközeik nagy része kő és csont (balták, agancskapák), rézből csak áraik és ékszereik készültek. Apró agyagszobraik, testfestésre szolgáló agyagpecsételőik rítusaik és nemzetiségi szervezetük emlékét őrzik.

A Cucuteni—Tripolje-kultúra népe északon a Maros felső folyásáig jut. Itt a Tiszapolgár-kultúra népével kerül szomszédságba. Utóbbi települési területét később a Bodrogkeresztúr-kultúra népe szállja meg, néhány esetben a Tiszapolgár-kultúra népének falvait választva lakhelyül (Déva, Marosgezse). Erdély települési területük széle, ittlétük — mivel az intenzív földművelés és állattartás számára a Bánságban, az Alföldön kedvezőbbek a körülmények — nehezen magyarázható mással, mint a vidék ásványi kincsei iránt való érdeklődésükkel. Jellemző, hogy a Bodrogkeresztúr-kultúra által birtokolt terület központja felé — Erdélyből nézve — ugrásszerűen emelkedik a rézeszközök száma. Fokosok, balták, ún. ellentett élű csákányok kerülnek a rézbányákból az Alföldre, s apró aranyékszerekkel állandóan találkozunk a Tisza-vidéki temetőkben. Nem véletlen, hogy ezek az aranytárgyak éppen Erdélyben alig fordulnak elő, az egyetlen darab Marosvásárhelyről származik, ahol a Bodrogkeresztúr-kultúra lelőhelyét ismerjük.

A kultúra népének erdélyi emlékanyaga egyébként semmiben sem különbözik az alfölditől. Sírjaikban kétfülű edények (teljesköcsögök), virágcserép alakú edények, csészék körítik a felhúzott lábbal, oldalt fektetett halottakat. Falvaikban földfelszínre épített házak állhattak, egy Cucuteni—Tripolje-népesség közé települt csoportjuk gerendapadlós, agyaggal tapasztott, kisméretű házat emel (Réty).

Ebben az időben, amikor a Bodrogkeresztúr-kultúra népe eljut a Háromszéki-medencébe, sajátos integrációs folyamat kezdődik meg Erdélyben. A Mezőség keleti szélén (Somkerék, Dedrád) a Bodrogkeresztúr-, Petreşti- és Cucuteni—Tripolje-kultúrák népeinek egymásba ötvöződő emlékei jelennek meg, a Maros középső folyása környékén pedig a Bodrogkeresztúr- és a Petreşti-kultúra népe keveredik egymással. E folyamat végén egy olyan anyagi kultúra emlékeivel állhatunk szemben, amely délnyugat-erdélyi, olteniai népcsoportok közös hagyatéka (Băile Herculane—Cheile Turzi-i csoport).

Az erdélyi keveréknépesség néhány csoportja megjelenik az Alföldön is (Hunyadihalom-csoport), más részük — nyilván a Szamost követve — eljut Kárpátaljára, Kelet-Szlovákiába, ahol anyagi kultúrájuk egyszínűbb lesz és — hamvasztva temetkeznek: igaz ugyan, hogy jóval későbbi időben (Lažnany-csoport).

A Băile Herculane—Cheile Turzi-i csoport népe gyakorta használja lakásául a barlangokat (Herkulesfürdő, Nándor, Tordai-hasadék). Ezek környékén csak vadászni lehet, gabonát vetni, tehenet fejni alig. A földművesek, állattenyésztők, ércbányászok és aranykereskedők aligha önszántukból húzódtak mindenkitől távol, sivár barlangokba. Ez időben (Herkulesfürdő II/b) a Havasalföldön, Moldvában már a keleti sztyeppek juhászai legeltetik nyájaikat (a Szrednij Sztog-kultúra népének utódai). A Kárpátokon keresztül betörő csapataik szétzilálják a helyiek közösségeit, s hegyekbe, barlangokba, távoli vidékekre kényszerítik őket. A helyi lakosság ugyan a jövevények első hullámával még kialakít valamiféle együttélést (Herkulesfürdő-Băile Herculane III.—Lažnany), a keleti pásztorok újabb és újabb áradata azonban nemcsak a hegyekbe, hanem a hegyekből is elűzi őket.

Erdély (s egész Kelet-Közép-Európa) történetében ezzel — nem először — új korszak kezdődik. Az Al-Duna vidékén összeolvadnak a keleti jövevények a helyben maradottakkal, akikhez dél-balkáni, talán anatóliai csoportok is csatlakoznak. A kialakuló új népesség (Cernavoda III.-kultúra) a Maros mentére is benyomul (Péterfalva, Tărtăria-Alsó-Tatárlaka, Baráthely-Paratély). Telepeik helyzete arra is utal, hogy már nem csupán állattartásból élnek, mint ahogy talpas házaik nyomai is hosszan tartó helyben maradásukat bizonyítják. Állatállományuk többségét a juh, kecske, disznó és lovak mellett a szarvasmarhák teszik ki. A szarvasmarhacsontok között többnyire öreg és hím állatok maradványait ismerjük, ami az ökrök nagy számát mutatja. Ez pedig — köztudottan — az ekés földművelés jele, amihez fa-, esetleg agancsekét használtak.

Az anyagi kultúra más területein is sajátos keveredést találunk. A homokkal vagy apróra tört kagylóval kevert agyagból készített, bordákkal „díszített" fazekak mellett fényes felületű, szürke, besimított árkokkal tagolt bögréket is csinálnak. Balták, romboid alakú török egyszer rézből, másszor bronzból készülnek; kaukázusi eredetű, ülő alakot stilizáló agyagszobrocskáik mellett az őslakosok sajátos idolféleségei is hitük emléke.

A nehezen induló fejlődésnek hamar vége szakad. I. e. 2000 felé újabb népmozgás idéz elő lakosságcserét Erdélyben: Macedónia és a Balkán hegység vidékeiről pásztorcsoportok húzódnak a Délkeleti-Kárpátok térségébe. Szállásaik Olteniában (Coţofeni I.-kultúra), Délnyugat-Erdélyben (Karácsonfalva, Tărtăria-Alsó-Tatárlaka) tűnnek fel, később (már a korai bronzkorban) Erdély egész területét elfoglalják (Coţofeni II., Kolozskorpád I.). Szinte mindenütt megtelepednek, a nagy magaslatokon éppúgy, mint a

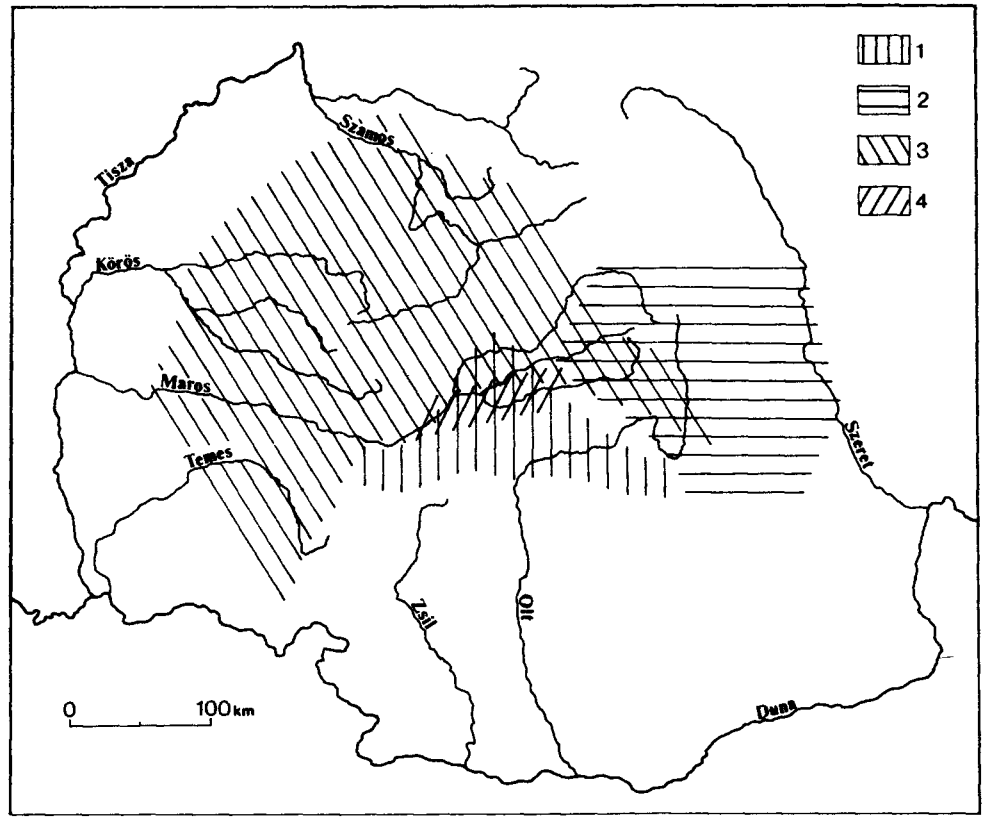

3. térkép. Kései neolitikum és rézkor

1 = Petreşti-kultúra; 2 = Cucuteni—Erősd-kultúra; 3 = Tiszapolgár-, Bodrogkeresztúr-kultúra; 4 = Cernavoda III.-kultúra

vízparti réteken; gyakran hegyek barlangjaiban húzzák meg magukat. Halottaikat — elsőként Erdélyben — elhamvasztják, de a korai időszak sírhalmai alatt (mint pl. Bedellő) még csontvázakat is találunk, gyakran okkerral behintve; ez talán keleti szomszédaiktól átvett szokás (Folteşti II.-kultúra), de lehet e végső fokon kelet-európai eredetű népességnél megőrzött hagyomány is. Sűrűn fölbukkanó szállásaik, s azok környezete jól illik e félnomád pásztornéphez. Valami egyszerű földművelésre utaló adatok csak a későbbi időben szaporodnak, ahogy hajlékuk is megváltozik: Kolozskorpádon már sárral becsapott sövényfalú, talpas vagy gerendapadlós házakban él egy kései csoportjuk.

Noha majdnem azonos környezetből származik ez a népesség, mint a Cernavoda III.-kultúra népe, edényművessége egészen más. Magas fülű, ferde szájú mericéik, gömbös hasú bögréik, urnáik, aszkoszaik a korai (Coţofeni I.) időszakban csak bemélyített rövid vonalakkal, vonalazott sávokkal fedettek

(hasonló díszítést és néhány hasonló edényt a Cernavoda III.-kultúra népe is használ), később ezeket lencse alakú díszekkel is körítik (Coţofeni II.). Megjelenik a mészbetét elhelyezésére szolgáló bökődött vonal is, főként Erdély területén.

A Coţofeni II.—Kolozskorpád-kultúra korszakában Délkelet-Erdélybe a Kárpátokon túli pásztortörzsek nyomulnak be. A Folteşti III.—Zăbala-kultúra népe a Háromszéki-medencéből (Zabola) és Brassó környékéről (Gesprengberg) a középső Maros vidékére is eljut (Vládháza, Nándor). A telepeket alig ismerjük. Halottaikat felhúzott lábbal fektetik oldalukra, hol egyszerű sírgödörben, hol földhalommal borított kőládába. Gömbös hasú, kétfülű edényeik, magas, hordó alakú amforáik, lécbordás durva fazekaik nemcsak kelet, hanem nyugat felé is vezetnek bennünket, ahol hasonló darabok a Közép-Tisza vidékén tűnnek föl (Hatvan-kultúra). Emlékanyaguk néha a Coţofeni-kultúra népességéével is keveredik, ezért lehetséges a két nép helyenkénti összeolvadása.

A Folteşti III.—Zăbala-kultúra népének helyére hamarosan újabb bevándorlók kerülnek Délkelet-Erdélyben (és Havasalföld egész területén), a korai bronzkor közepe felé: a Glina III.—Schneckenberg-kultúra népe. Az új telepesek kiemelkedő magaslatokra építik föl falvaikat, kicsiny boronaházaikban tűzhely állt. Fal mellett kőből emelt lócát is ismerünk. Állataik között sok volt a juh, agancsekéik primitív, de ekés földművelésre utalnak.

Az agyagból készült kucsulátai kocsimodell a fogatolás kezdeteit jelzi. Görbe kőkéseik, csiszolt kőfokosaik mellett kevés a rézeszköz: árak és vésők, néha bárdok (laposbalták), balták, török kerülnek napvilágra. Durvább edényeik anyagát homokkal, porrá zúzott kagylóhéjjal keverik, egy- és kétfülű bögréik, apró füles csészéik felületét simára munkálják. Halottaik oldalukra fordítva, zsugorítva nyugszanak kőládasírjaikban, ritka, hogy használt dolgaikból valamit melléjük raknak.

Míg az Olt mentét a Glina III.—Schneckenberg-kultúra népe foglalja el, Erdély többi részét továbbra is a Coţofeni-népesség birtokolja. E kései szakaszban edényeik fő díszítési módja a bemélyített árkok bebökődése, a tűzdelt árokdísz (Cîlnic-kultúra), ugyanakkor eltűnik (vagy legalábbis jelentősen csökken) a korábban általános lencsedísz. Kelneken a sárral bevert sövényfalú, tűzhelyes, kemencés házak már két helyiségből állnak. A megváltozott életmód következménye ez. Alighanem kapcsolat van a hosszabb helyben lakás s azon tény között, hogy a Cîlnic-kultúra népének telepei legsűrűbben az Érchegység környékén találhatók. E vidéken gyakran kerülnek elő ún. keleti rézbalták (Sáromberke), amelyek előzményeit már a Cernavoda III.-kultúra korszakában ismerjük. Természetesen a Kelet-Közép-Európában általánosan elterjedt fegyvert nem csupán a Cîlnic-kultúra területén gyártották, mégis sokat mond, hogy egy korábbi, jelentős „kincs", a több mint 40 baltából álló bányabükki lelet itt került elő.

A kora bronzkor végi Glina III.—Schneckenberg- és Cîlnic-kultúrák életének végén Erdély keleti, északkeleti részén egy, főleg zsinegdíszes kerámiát gyártó csoport jelenik meg. A Csíki-medence lakosainak emlékanyagát (Jigodin-kultúra) sok vonás köti a Glina III.—Schneckenberg-kultúrához, ugyanakkor edényművességük néhány megfelelőjét az Északi-középhegység kora bronzkor végi népességénél találjuk meg (Hatvan-kultúra).

A korai és középső bronzkor fordulóján Délkelet-Erdélybe, a Háromszéki-medencébe moldvai csoportok vándoroltak be. A Monteoru- és Costişa-kultúrákkal rokon a Ciomortan-kultúra népe. A csíkcsomortányi Várdombon fölépített településüket sánccal erősítették meg. Kétfülű korsóik, gömbös testű táljaik, csészéik közül egy-egy bekerült fölhúzott lábbal oldalt fektetett halottjaik sírjába is.

Néhány erődített településön nem élhettek sokáig. A Monteoru-kultúra újabb csoportjainak beáramlását nem tudták megakadályozni, s Erdély nyugatabbi részeire húzódtak. Edényeik jellegzetes, bekarcolt háromszögdísze, a bebökődött pontokkal kitöltött vonalpár, a széles szájú bögre később a Wietenberg-kultúrában tűnik föl.

E kultúra — Erdély középső bronzkori népességének legjelentősebb hagyatéka — mindenütt előbukkan a hegyektől körülzárt medencében. Kialakításában a Coţofeni- (Cîlnic-) kultúra népét gondolják a legfontosabb résztvevőnek, föltéve, hogy abban a Barcaságba betörő havasalföldi Tei-kultúra népe is szerepet játszott. Csakhogy a Wietenberg-népesség anyagi kultúrájának legkorábbi emlékei északon (sőt: Erdélyen kívül) kerültek elő (Derzsida). Itteni, korai anyaguk nagyon sok vonásban rokona a Tiszántúl kora bronzkori Ottomány-kultúrájának, a Ciomortan- s a Tei-kultúra népének befolyását csak később figyelhetjük meg (Wietenberg II.). Az Ottomány-kultúra emberei elhamvasztják halottaikat, ahogy Erdély középső bronzkori lakosai is, akiknek szomszédai az Alföldön s a Kárpát-medencén kívül is csontvázasan temetkeznek. Úgy tűnik, a középső bronzkor elején a Tiszántúl népessége benyomult Erdélybe (hagyatékuk Désen és az Aranyos menti Bágyonon is feltűnik), s ott a Ciomortan-, s egészen délen a Tei-kultúra népével keveredett. Nem zárható ki, de kevés a valószínűsége annak, hogy a Cîlnic-kultúra népe részesévé lett volna Erdély ekkori lakossága kialakításának.

A Wietenberg-kultúra népe Erdély egész területét elfoglalja, Dél-Erdélyből is előzi-magába olvasztja a Tei-kultúra csoportjait. Csupán a Hargitán túli terület nem kerül birtokukba, a Háromszéki-medencében a Ciomortan-kultúra népét kiszorító Monteoru-kultúra veti meg a lábát.

A Wietenberg-kultúra telepei folyók alsó teraszán, fennsíkokon s jól védhető csúcsokon bukkannak föl, épületeik borona- vagy talpasházak, de találunk földbe mélyített kunyhót is (Radnót). Meglepően kevés a földművességhez kapcsolódó emlékük, jelentős viszont vadászatuk és az

állattenyésztés, elsősorban a marhatartás. Mivel az erdélyi fémlelőhelyek kizárólagos birtokosai, gabonát nyilván aranyért-bronzért kaptak cserébe szomszédaiktól.

A Kelet-Közép-Európában használt bronztárgyak, aranyékszerek minden fajtája előkerült területükön, de csak ritka kivételként elrejtett kincsleletből. Pedig a kincsleletek mintegy gyűrűt alkotnak határaikon. Ezért is, és „fellegváraik" megléte miatt is számolnunk kell egy számban erős, harcos arisztokráciával. Keleties bronzbalták, korongos fokú csákányok mellett ugyanolyan vívótőröket használnak fegyverként, mint a mükénéi akhájok (Sáromberke, Énlaka, Gyulafehérvár stb.). A hosszú tőrökkel vívott harc szokatlan Kelet-Közép-Európában, ahogy különös az is, hogy a környező területektől eltérően Erdélyben nincs adatunk a ló háton való megülésére — de hát a hosszú tőr lóháton nem is volt alkalmas fegyver.

Mivel a Wietenberg-kultúrát egyéb vonások is kötik a mükénéi kultúrához (főként a gyakori spirális díszítést szokás idézni), nem lehetetlen, hogy a 16—15. században délről érkező harcosok uralkodnak Erdélyben a helyi lakosság fölött. Ez az arisztokrácia gazdagságát mind több és több érc kibányásztatásával s az előállított fémeszközök eladásával gyarapította. A fémművesek gyártmányai többnyire a Wietenberg-kultúra népének területén kívül bukkannak elő, ahol a kereskedők könnyen kincséhes idegenek kezébe eshettek. Így kerülhetett földbe Cófalván (a Monteoru-kultúra területe) aranybaltákból, -korongokból és más ékszerekből álló szállítmány, vagy a havasalföldi Perşinari-on (a Tei-kultúra népének birtoka) az arany kard- és tőrkészlet. Talán hasonló oka lehet több más lelet elrejtésének is a Wietenberg-kultúra határain.

Az arany hozta jólét az élet minden területén megmutatkozott. Földmunka nem kötötte asszonykezek díszes háziipart varázsolnak, ebből csak gazdagon díszített agyagedényeiket ismerjük jól. A gömbös testű fazekakon, füles csészéken, tálakon bekarcolással, pecsételéssel meandereket és spirálisokat rajzolnak. A változatossá váló szertartásokhoz aszkoszokat, több szájú keverőedényeket és szekérmodelleket készítenek. A kultuszépítményekben díszített, szent tűzhelyek állottak, mint a névadó — Segesvár melletti — Wietenbergen is.

A 14. század végén a Kárpát-medencébe közép-európai pásztortörzsek törnek be északról. A láncreakciószerűen meginduló népmozgások közvetve-közvetlenül megingatják az erdélyi kovácsok, kereskedők, katonák gazdaságának alapjait. A jól ismert utakon, ahol addig árujukat szállították, soha nem látott emberek kóborolnak. Menekülő csoportok Erdélybe is betörnek, a helybéliek elássák értékeiket, hogy aztán többé ne találjanak rá rejtett kincsükre (Igenpataka, Déva, Somogyom). A Maros mentén az elűzöttek után vonuló „halomsíros" népesség birtokba veszi Dél-Erdély területét, hagyatékuk Szeben környékén (Hermány), a Mezőségben (Mezőbánd,

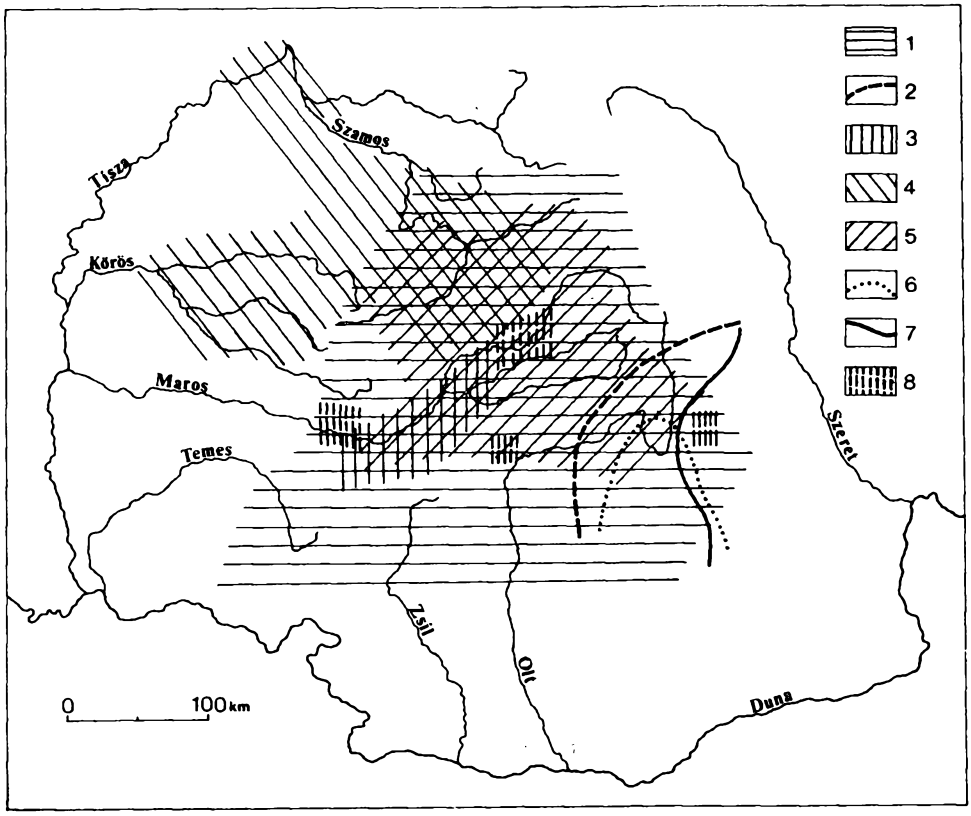

4. térkép. Korai és középső bronzkor

1 = Coţofeni-kultúra; 2 = Glina III.—Schneckenberg-kultúra; 3 = Cîlnic-kultúra; 4 = Ottomány-kultúra; 5 = Wietenberg-kultúra; 6 = Tei-kultúra; 7 = Monteoru-kultúra; 8 = halomsíros kultúra

Malomfalva) és a Hargitán túl is föltűnik (Kézdiszentlélek). Az Alföld egykori lakosaival együtt megszállják Délnyugat-Erdélyt is (Déva, Vajdahunyad). A Wietenberg-kultúra népének egy része a hegyekbe vonul (ekkor keletkeznek barlangi telepeik), a többség azonban északra húzódik. Itt, a Szamos mentén, Máramarosban és Kárpátalján a Gyulavarsánd-kultúra népével együtt védik magukat a délről és nyugatról is szorongató „halomsírosok", illetve az azokkal keveredett népcsoportok ellen. Egyebütt a népi egységek szétzilálódtak, a kis létszámú közösségek a megelőző korszakhoz képest sokkal alacsonyabb szinten éltek.

A megállapodott viszonyok, a nagyobb területi-népi egység hiányában Erdély a késő bronzkor korai szakaszában a keleti sztyeppek pásztorainak könnyű zsákmánya lesz. Ezt a népmozgást nem jelzik elrejtett kincsek, mert a helyieknek alig volt mit elrejteniük. A Kárpátok szorosain benyomuló új foglalók, a Noua-kultúra népe északon a Szamos középső folyásáig, nyugaton

az Érchegységig terjeszkedik. A Szamos mentén néhány csoportjuk eljut a Kelet-Alföldre is, ahol elkeveredik az amúgy is vegyes helyi lakossággal (Berkesz—Demecser-csoport).

E marha- és juhtartó nép telepeit alig ismerjük, Moldvában könnyű szerkezetű faépítményeik állottak, ezek bizonyára megvoltak Erdélyben is. A temetőkben (Brassó-Keresztényfalva, Hermány, Tövis stb.) felhúzott lábbal oldalukra fektetve nyugosznak halottaik, vagy csupán hamvaik kerülnek földbe. Egyszerű bordadíszes fazekaik, kétfülű bögréik jó része a Monteoru-kultúra magukba olvasztott csoportjaitól származik. Háromélű csont nyílhegyeik, lovaik kantárjának háromlyukú csont zablaoldaltagja, a bütykös nyakú bronztűk, horgas nyelű sarlók messze keletre vezetnek, a Dnyeszter és a Dnyeper között élt Szabatinovka-kultúra népéhez. Ezek a protoeuropidok (Erdélyben alpi és mediterrán embertani alkatok is föltűnnek) valószínűleg óiráni nyelvet beszéltek, így a Noua-kultúra népének Kárpát-medencei megtelepedése az első irániak itteni megjelenését jelenti.

Sajátos, hogy Erdély új lakóinak jellegzetes fémtárgyai nagyobb mennyiségben nem az általuk lakott területen, hanem azon kívül, a Felsőszőcs-kultúra határain belül kerülnek elő. A hódítók fegyvereit, eszközeit — úgy tűnik — a késő bronzkori lakosság, a Wietenberg-kultúra népének utódai készítették. A két nép közötti kapcsolat helyenként sajátos szimbiózist eredményezett: Oláhlápos kurgánjaiban egymás mellett tűnnek föl a Felsőszőcs- és Noua-kultúrák népeinek emlékei.

Valamikor az I. évezred kezdetén Erdély és a Szamos—Tisza-vidék lakói elrejteni kényszerülnek felhalmozott kincseiket (Felőr, Domahida, Ópályi). Vagyonukat azonban inkább csak a Felsőszőcs-kultúra emberei ásták a föld mélyébe, mint Felőrön és Domahidán. A Noua-kultúra népének nagy többsége keletre menekült, csak hogy úrból szolgává ne legyen.

Az újabb hódítók, a Gáva-kultúra népének közösségei sorra birtokukba veszik a Küküllő mentét (Medgyes), az Olt völgyét (Réty), a Mezőséget és a Szamos vidékét (Oláhlápos). Telepeik között erődített is előfordul, lakásaik talpas vagy boronaházak, ovális vagy négyszögletes, földbe süllyesztett kunyhók, amelyek közepén tapasztott tűzhely állott. Főként szarvasmarhát tartanak, jelentős lóállományuk van. A nagyszámú bronzsarló ellenére is kisebb jelentőségű volt a földművelés, a hús nagy részét is vadászattal szerezték.

Megtelepedésük után újra felvirágzik az Érchegység környékének bronzművessége. Szinte minden eszköz, szerszám, fegyver és ékszer bronzból készül: fejszék, sarlók, kardok, lándzsák, övek, tűk, bográcsok majdnem számtalanul kerülnek a földbe ásott raktárleletekbe, mint Ispánlakán, Felsőmarosújváron, Nagysinken és Marosfelfalun (Cincu—Suseni-„horizont").

A halottait elhamvasztva, urnában elásó Gáva-kultúra népe és a vele rokon csoportok mind nagyobb területet kerítenek birtokukba a késő bronzkor végén. Telepeiket-temetőiket Erdélyen kívül megtaláljuk a Bánságban és

Tiszántúlon, a Kárpátoktól keletre Galíciában és Besszarábiában (Holihrad- és Kisinyov-kultúra). Egyes csoportjai még a Dnyeper vidékére is eljutnak az erdős sztyeppen. A Kárpátoktól délre, Havasaföldön és Észak-Bulgáriában is olyan népesség lakik e korban, amelyik anyagi kultúrájának maradványaiból ítélve a Gáva-kultúra népéhez hasonló nyelvet beszélhetett (Babadag- és Pšeničevo-kultúra). Ez a terület nagyjából a dákok, géták, műszök később ismert lakhelyeivel azonos.

A kései bronzkor vége és az említett népeknek az antik forrásokban való föltűnése között nem számolhatunk olyan jelentőségű népmozgalmakkal, amelyek a népesség zömének kicserélődéséhez vezetnének ezen a nagy kiterjedésű területen. Ezért valószínű, hogy a Gáva-kultúra és a rokon emlékcsoportok a dákok, géták, műszök elődeinek hagyatéka. Eredetük világos: a helyi, középső bronzkori lakosság helyben maradt közösségei és a hódító halomsírosok lassú összeolvadási folyamatának végeredménye a közös vagy hasonló nyelvet beszélő népek kialakulása a késő bronzkor végére. A késő bronzkor közepén a stabilizációt segíti elő egy keleti eredetű lovas népcsoport szervező ereje is. Igaz, uralmuk nem tartós: kaukázusi baltáikat, sajátos kantártartozékaikat más kincsekkel együtt még jóval a késő bronzkor vége előtt elrejteni kényszerülnek, nemcsak Erdélyben, hanem a Dunántúlon és a Dráva—Száva közén is (Felsőmarosújvár, Ispánlaka, Karánsebes, Kőfarka). Velük együtt — úgy látszik — feltűnnek a vasművesség első nyomai (Oláhlápos, Bogda, Babadăg). Erdélyben ezután hosszabb békés fejlődés tanúi lehetünk, a kovácsok főleg fejszéket és sarlókat gyártanak, mint a késő bronzkor vége felé elrejtett raktáraikból kiderül (Mojgrád, Pusztatóti stb.). Ezek a szerszámok fegyvernek is alkalmasak voltak, mégis főleg a gazdálkodást segítették.

A bányászok és kereskedők nyugalmas életének a késő bronzkor lezáródásakor vége szakad. A Duna vidékén, a Kárpát-medencében ekkor újra ázsiai lovascsoportok tűnnek föl, alaposan megbolygatva a parasztfalvak lakóit. A különböző népekből összeverődött jövevények — sokszor egymással is harcban — egész falvakat telepítenek át, néha nagy területeket néptelenítenek el. A népmozgások hullámainak lecsillapodása után különböző, néha egészen kicsi, többnyire kevert etnikumú közösségek jelennek meg a Duna mentén (Balta Verde-, Bosut-, Dálya-, Mezőcsát-csoport). A Gáva-kultúra és a rokon csoportok területén belső lakosságcserék történnek, így Erdély késő bronzkori lakosságának nagy része is elvándorol az események következtében, alighanem a Kárpátokon túlra. Elhagyott falvaikat a jövevényekkel együtt Al-Duna-vidéki, kisebb részben dél-dunántúli telepesek foglalják el.

A Basarabi-kultúra népének első elemei a Maros középső folyása mentén föl (Gyulafehérvár, Tărtăria-Alsó-Tatárlaka stb.), később az egész Erdélyi-medencében megtelepülnek (Marosvásárhely, Maroscsapó, Kolozsmonostor). Itteni telepeiket a havasalföldiekkel ellentétben huzamosabb ideig

használják, gyakran meg is erődítik. Sövényfalú, sárral tapasztott házaik között gyenge szerkezetű felszíni épületek is emelkedtek, főként állattartásból éltek. A népesség jelentős része fémművességgel foglalkozhatott; jellemző, hogy a határvidéken olyan leletek kerülnek elő, amelyek az erdélyiek által nem (vagy igen ritkán), de a környéken használt bronztárgyakat tartalmaznak (Marosportus, Alvinc, Vajdéj).

Kifejlett vasművességgel találkozunk; a fegyverek, szerszámok után a lószerszám részei, majd a ruhatartozékok is mind gyakrabban vasból készülnek. A jövevények hamar elhagyják bronzból gyártott alkalmatosságaikat, így a korábbi bronz kantáralkatrészek (Maroscsapó) helyett vaszablákat kezdenek gyártani (Maroscsapó, Maroskeresztúr); formára ugyanolyanokat, mint előbb bronzból. Fegyvereik — kardok és akinakészek („szkíta" tőrök) — gyakran hasonló formájúak, mint a késő bronzkori, nyitott karikás markolatvégű kardok (Aldoboly, Maroscsapó). Előfordulnak egyélű, görbe hátú tőrök is, olyan T alakú markolattal, amilyeneket szomszédaik, a Balta Verdecsoport sajátos fegyverein találunk (Miriszló, Borosbenedek).

Aranyfeldolgozásukról nem sokat tudunk, azonban gyanítható, hogy a Kárpátok vidékének több aranytárgya itt készülhetett, mert a Mihályfalván előkerült korai leletben többek között megtalálható a dályai kincs karperecének és a michałkowói kincs szárnyas gyöngyének párja. Később is csak elvétve tűnnek föl aranytárgyak, ezért valószínű, hogy többnyire a kereskedelemnek dolgoztak.

E korban Erdély területén egységes temetési szertartás uralkodik. A tetemeket hátukon, kinyújtóztatva földelik el, fejük nyugatra vagy keletre kerül; ékszereiken és ruházatukon kívül magukkal viszik fegyvereiket, eszközeiket is. Ételként marhahús, s az edényekben bizonyára ital is jutott a sírokba. A szigorú rítus következménye, hogy a halott mellé csak háromféle edényt tesznek: urnát, füles csészét, behúzott peremű tálat. A korai korszakban, közvetlenül a késő bronzkor után ugyan még halmos, lovas temetkezésekre is van adatunk (Maroscsapó, Nagyenyed), a sírba kerülő edények azonban már ekkor is a későbbi idők jellegzetességeit mutatják. Amikor az Al-Duna vidékén és az Alföldön gyakorivá válik a korongolt edények használata, Erdélyben még mindig a korábbiakhoz hasonló edényeket tesznek a halottak mellé.

Ez a szigorúan rítustartó kora vaskori népesség kétségtelenül közeli rokona a kelet-európai szkítáknak. Az 5. század végén író — de Hékataiosz 6. század végi adatait használó — Hérodotosz pedig úgy tudja, hogy a Maros az agathürszöktől folyva ömlik a Dunába (IV, 48). Másrészt az agathürszök a neurok szomszédai (IV, 125), az utóbbiak viszont a Bug mellett, a Türasz (Dnyeszter) forrásvidékén laktak (IV, 17, 51). Ezek az adatok nemcsak Erdélyre vonatkoztathatók, hanem a Kárpát-medence egész keleti felére vagy általában a Kárpát-medencére.

A 6. század végén Dareiosz perzsa király szkíták elleni európai hadjárata idején az agathürszök a szkíták ellen fordulnak. Ez perzsa—agathürsz kapcsolatra, potenciális „szövetségre" utalhat, s ennek fényében figyelemre méltó, s talán nem véletlen, hogy Dareiosz egyik felirata éppen Erdélyben, Szamosújvárott került elő.

Hérodotosz (vagyis Hékataiosz) azt mondja, hogy az agathürszök finomak és arannyal ékszerezettek, nőközösségben élnek (IV, 104). Utóbbi csoportházasságra vagy többférjűségre vonatkozhat, itt alighanem a második értendő. Mindenesetre az erdélyi temetők kései korszakára (nagyobb részük ide tartozik: Csombord-típus) a hékataioszi adatok alig illenek, természetes hát, hogy a korai időkre kell vonatkozzanak.

Az erdélyi agathürszök 500 körül még terjeszkednek, jellegzetes készítményeik megjelennek az Alföld keleti felén (Ártánd). Amikor az 5. század elején erre a vidékre havasalföldi (Ferigile-kultúra) és közép-balkáni csoportok települnek, föladják ugyan alföldi birtokaikat, erdélyi telepeik viszont békében maradnak. A Kárpátokon belül s kívül elterjedt fémmunkákból (tükrök, akinakészek, tegezzárak stb.) azt is tudjuk, hogy továbbra is ők látják el a szomszéd vidékeket (néha távolabbi területeket is) közkedvelt szkíta tárgyakkal.

A görög világ látóköréből azonban eltűnnek. Hérodotosz még említi egy, az 5. század közepe felé élt királyukat, Szpargapeithészt (IV, 78), utoljára pedig Nagy Sándor tanítómestere, Arisztotelész nevezi meg őket: szerinte törvénytisztelők és éneklik törvényeiket (*Problemata* 19, 28). A 4. század közepén még Erdélyben éltek. Ezután — a régészeti anyag tanúsága szerint — nem temetkeznek többé az agathürsz temetőkben, Erdély lakosai magukra hagyják halottaikat, s szinte maradéktalanul elvándorolnak. Menekülésük oka: a kelták megjelenése. Ezek már a 4. század végén föltűnnek a Balkán hegység keleti felén, 335-ben békeköveteket küldenek Nagy Sándorhoz, majd a Balkán hegység környékén Kasszandrosz veri vissza támadásukat.

Az elnéptelenedett Erdély egy időre hazát kereső csoportjaik kezére jut. A betelepítés régészeti nyomai jobbára a 3. század elejétől figyelhetők meg, addig csak néhány — Balkánt is megjárt — harcos temetkezését ismerjük (?Oláhszilvás). A korai kelta stílusú leletek, amelyeket az erdélyi La Tène-anyag többségétől eltérően kelták hagyatékának tarthatunk, jellemző módon az Érchegység közelében (Nagyenyed, ?Oláhszilvás) és a Sajó, Nagy-Szamos vidékén (Újős — ha ide tartozik —, Erked, Csépán) találhatók. A későbbi Dacia erdélyi részének lakosai között csupán egyetlen, valószínűleg kelta eredetű népcsoportot ismerünk, a kotinokat-kotenszeket (Ptolemaiosz III, 8, 3., ILS 8965). Ezek másik, az Északi-Középhegység nyugati felén megtelepedett részéről Tacitus azt írja, hogy — szégyenszemre — vasat bányásznak (*Germania* 43). Az adatok közötti összefüggés megengedi, hogy a daciai kotinokban a 3. századi kelta telepesek utódait keressük. Ezek azonban

számban elenyésző, de jelentős kisebbségét alkották Erdély kelta kori lakosságának.

A betelepülő népesség zöme alföldi dákokból állt (Vekerzug-csoport). Anyagi kultúrájuk korábbi jellemzői átsejlenek a mindent eldöntő kelta „divaton", fölbukkannak a messzire szállító kézművesipar egyszínű termékei között: a termetes fazekak, urnák, egyfülű bögrék, kicsiny, görbe hátú kések. Az erdélyi késő vaskori temetők nagy része e nép halottainak maradványait rejti. A temetési szertartás olyan változatos, mint az Alföldön: tetemek kerülnek a sírba, elégetettek hamvait szórják a gödör aljára vagy földelik el néha urnába rejtve (Nagyenyed, Dipsa, Apahida, Újős).

A korongolt edények általános elterjedése, a földművelésnek és a háziiparnak eszközöket gyártó vasművesség csak mesterségével foglalkozó iparosréteg elkülönülésére utal, néha — gondoljunk a kotinokra — elképzelhető az iparosok népi különállása is. Fegyverek, számos lószerszám, harci kocsik (Székelykeresztúr, Prázsmár) s ezekkel szemben fegyvertelen közösségek

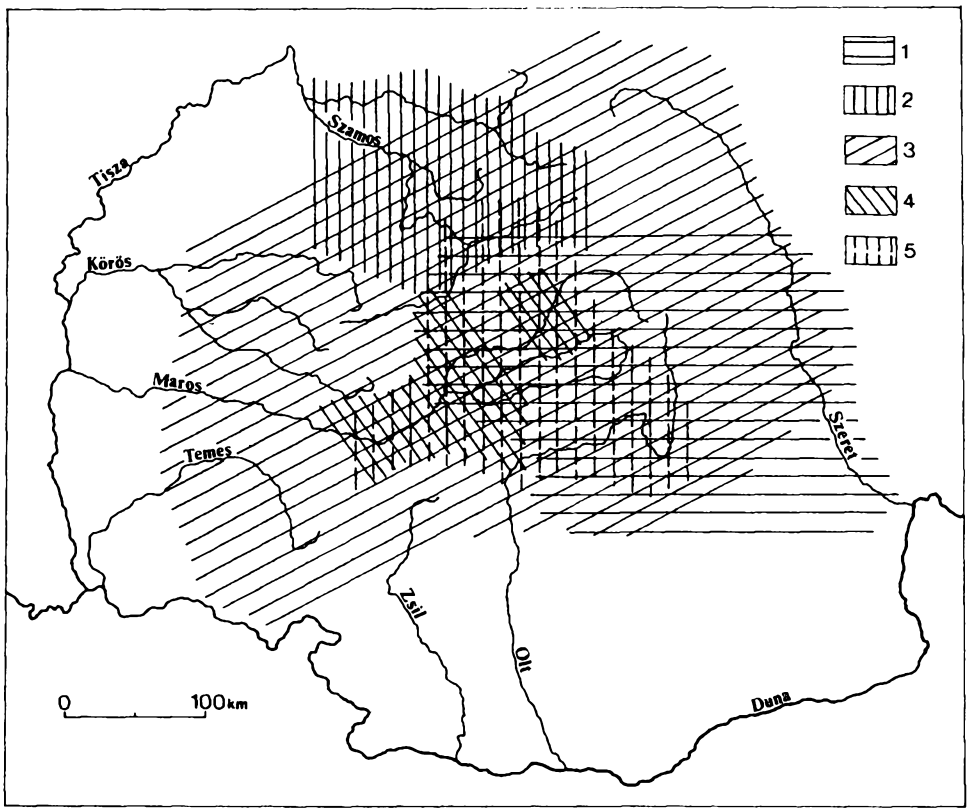

5. térkép. Kései bronzkor és vaskor

1 = Noua-kultúra; 2 = Felsőszőcs-kultúra; 3 = Gáva-kultúra; 4 = Basarabi-kultúra; 5 = szkita és La Tène kori leletek

megléte (Apahida) uralkodó harcos rétegről tanúskodik. Ez a társadalmi szerkezet jelentős többlettermék előállítására is utal, s mindez együttvéve megteremti Erdélyben és a környező területeken a közvetlen kereskedelmi csere helyett az értékmérő eszköz bevezetésének szükségességét.

A „keleti kelta" vagy „dáknak" nevezett pénzek mintájául II. Fülöp és Nagy Sándor tetradrachmái szolgálnak, s kezdetben még a macedón királyok igazi érmeivel együtt használják az utánzatokat. A pénzverés híven követi a politikai történetet: Burebista (Boirebisztasz) föltűnésekor (i. e. 80 körül) a macedón pénzek utánzatait nem verik többé. Erdély és a „kelta világ" kapcsolata azonban már korábban megszakad, i. e. 150-től az itteni verdék csak olyan pénzt készítenek, amelyet értékmérőként a Kárpátokon kívül s az Alföldön nem (vagy csak nagy ritkán) használnak (*scyphati*).

Az Erdélyi-medence lakosságának kultúrája ettől az időtől kezdve, a dák királyság korára fokozatosan átalakul. A sávosan festett edények ugyan még az i. e. 1. században is bekerülnek a sírokba (Baráthely-Paratély), s a vasművesség hagyományai töretlenek, a műveltségi rétegek azonban kiegészülnek egy újabbal: a „dák várak", a „dák ezüstleletek" pontusi kötődésű anyagával. Ebben a folyamatban havasalföldi és moldvai népcsoportok beáramlása is fontos tényezőnek tűnik: hogy Boirebisztasz királyságának határain belül vagy e királyság létrejöttének előzményeként, ma még nehezen eldönthető kérdés. A Fekete-tenger menti görög városokkal való szoros kapcsolat, a dákok és geták közös fennhatóság alá kerülésére mutató adatsor azonban vonatkozásaiban inkább a dák királyság történetének része.

2. A DÁK KIRÁLYSÁG

A dák népről szóló legkorábbi híradások kora és hitele vitatott. Nem valószínű az az ókori feltételezés, amely szerint az újattikai komédiákban (i. e. 4. sz.) szereplő Daosz nevű rabszolgák dákok lettek volna, mert a dákok első biztos említése legalább két évszázaddal későbbi időre vonatkozik, a rómaiak pedig még ennél is később, 76—73 között érték el először a Dunát. Adataink használhatóságát egyrészt az korlátozza, hogy a részletes elbeszélő forrásoknak csak kivonatai maradtak ránk, ezekben pedig az egyes népekre vonatkozó történeti visszapillantások gyakran több korszak eseményeit tömörítik. Nem tudott ezért a kutatás egyetértésre jutni abban a kérdésben, hogy Oroles dák király valamikor az i. e. 2. században harcolt-e keleti szomszédai, a kelta basztarnák ellen, vagy pedig ennél egy jóval későbbi, bár éppígy meghatározhatatlan időpontban. Nincsen eldöntve az az alapvető kérdés sem, hogy Rubobostes király, akinek egy forrásunk a dák hatalom megnövekedését tulajdonítja, az első jelentős dák uralkodó volt-e valamikor az i. e. 2. században, vagy pedig neve egyszerű elírás a dák hatalmat eddigi tudásunk

szerint valójában megalapozó Burebista király neve helyett. A másik nehézség a dákok kétféle elnevezéséből adódik. A Balkán félsziget keleti felét, az alsó Duna völgyét és Erdélyt lakó trák nyelvű törzsekre több megkülönböztető elnevezést használtak a görög és a római irodalomban. A görög kultúrával igen korán kapcsolatba került tulajdonképpeni trákok lakták a Balkán hegységtől délre fekvő és Macedóniával kelet felől határos területet, a geták a Balkán hegységtől északra és az alsó Duna partján elterülő vidéket. A görög források az erdélyi dákokat, akik a trák nyelvű népek közül utolsónak kerültek az antik világ látókörébe, szintén getáknak nevezik, a görög forrásokból merítő római történetírók pedig gyakran önkényesen dáknak fordították a „geta" népnevet akkor is, amikor a tulajdonképpeni getákról volt szó. Épp ezért kritikával kell kezelnünk azokat a szórványos adatokat, amelyek a dákok részvételét említik egyes olyan harcokban, amelyeket a rómaiak az i. e. 2. és 1. században Macedónia északi határán vívtak különböző trák, geta és kelta törzsek ellen.

A geták korán kapcsolatba kerültek a görögséggel. A Fekete-tenger partjának görög városaitól közvetlenül, a trák törzseken keresztül pedig közvetett úton tartós ösztönzéseket kaptak kereskedelmük, iparuk és művészetük alakulásához. Erdély területén ennek a görög hatásnak nincsen számottevő nyoma a késő vaskorban. Annál meglepőbb, hogy az i. e. 2. században vert görög pénzek (főleg macedón és thaszoszi tetradrachmák) lelőhelyei Erdély déli felében sűrűsödnek, míg valamivel ritkábbak a Kárpátoktól délre eső sík vidéken. Nem tudjuk, hogy ezek a pénzek mikor kerültek Erdélybe; a görög pénzeket utánzó helyi ezüstpénzverés mindenesetre jóval később kezdődött Erdélyben, mint a getáknál. E pénzverés történetének utolsó nagy összefoglalása az erdélyi görög ezüstpénzutánzatokat az i. e. 1. szazad első felére teszi. A pénzverés kezdete így időben egybeesik Burebista uralomra jutásával, a pénzek lelőhelyei pedig épp azon a területen sűrűsödnek, ahol a megszülető dák állam központja feküdt: a Ruszka-, a Szörényi- és a Kudzsiri-havasok határolta területen és ettől északra, a Maros völgyében.

Ezen a dél felől átjárhatatlan hegyek által határolt, de a Maros, a Zsil és az Olt völgyén át a Dunával kapcsolatot tartó területen, amelynek központja a Marosba ömlő Városvíz völgye volt, az i. e. 1. században számos erődített magaslati település jött létre. A nyílt — nem erődített — települések száma újabb számítások szerint szintén jelentős szaporodást mutat az i. e. 2. és a 1. században, ami a dák társadalom átalakulására enged következtetni. Az átalakulás mibenléte már korántsem ilyen pontosan körvonalazható. Az Erdély északi felében érezhető erős kelta hatás bizonyára hozzájárult a technikai haladáshoz. A vaseszközök használata, a fazekaskorong és más újítások átvétele mellett a magaslati erődök is a késő kelta oppidum-kultúra hatásaként értékelhetők. A pénz használata és a helyi pénzverés megindulása arra mutat, hogy az ezüstöt az áruk és értékek bizonyos körében már

egyenértékként s egyúttal az értékfelhalmozás célszerű, mérhető eszközeként kezdik használni. Mint a dunai keltáknál, úgy itt sem gondolhatunk azonban arra, hogy a pénz általános értékmérőként terjedt volna el, és a piacra termelés eluralkodását jelezné. A dákok gazdasági élete minden jel szerint megmaradt a házi gazdálkodás és az önellátás túlsúlya mellett, ami odáig terjedt, hogy még a háztartásban használt agyagedények nagy részét is házilag vagy legalábbis egy-egy kisebb közösség határait túl nem lépő módon, nem áruként állították elő. Ebből a szempontból tekintve a dák gazdálkodás a dák királyság korában is fejletlenebb volt a dunai keltákénál.

Kérdés ezek után, hogy az előrehaladott társadalmi tagolódást feltételező erődépítés, az értékek — főleg az ezüst — felhalmozása, különösen pedig a dák hatalom látványos és váratlan megerősödése milyen belső okokkal magyarázható. A dák társadalomra vonatkozó szűkszavú forrásadatok két élesen, szinte kasztszerűen elkülönülő rétegről tudósítanak: a „tarabosztész" vagy „sapkások" és a „hosszú hajúak" rétegéről. A dák előkelőségek a későbbi ábrázolásokon csakugyan szőrme- vagy inkább nemezsapkát hordanak, amely hasonlít a frig sapkához. A kasztszerűen elkülönülő kisszámú előkelők és a nagyszámú kizsákmányolt nép kettőssége jó magyarázatot ad a dákok régészeti hagyatékának arra a kettősségére, amely a Duna-vidék késő vaskori régészeti hagyatékában egyébként nem található meg; görög finomkerámia, görög tükrök, fejlett hazai ezüstművesség és festéssel díszített, finom korongolt kerámiák a dák várak jellemző leletanyaga, míg a nyílt telepek leleteinek túlnyomó többségét mégis a kora vaskori hagyományokat őrző, rendkívül egyszerű, sőt durva, kézzel formált kerámia és a nagyon szegényes fémtárgyak alkotják.

Maga az a tény, hogy egy törzs vagy törzsek kisebb csoportja rövid idő alatt óriási területeket igáz le, és nyelvileg is idegen népek sorát használja szövetségesként vagy zsákmányolja ki leigázottként, nem volt szokatlan az időszámítás előtti századok főbb vonalaiban már követhető dunai és balkáni történetében. Mielőtt a dákok a középső és alsó Duna mentén egyeduralomra jutottak volna, a római uralom alá került Macedóniát észak felől előbb a kelta szkordiszkuszok, majd az i. e. 1. század elejétől kezdve a dardánok háborgatták. A szkordiszkuszok központi szállásterülete az i. e. 3. század közepétől kezdve Belgrád környéke, a dardánok ősi lakhelye a mai Szerbia déli része és a mai Macedónia volt. Amikor a szkordiszkuszokat említik Róma elsőrendű vagy kizárólagos balkáni ellenségeként, akkor a dardánokról vagy nem hallunk semmit, vagy pedig — más trák törzsekkel együtt — szkordiszkusz szövetségben harcolnak Róma ellen. A szkordiszkuszok hatalma az i. e. 2—1. század fordulója táján megtört, s ettől kezdve Róma balkáni ellenfelei között egyre kevesebbet hallunk róluk. Annál többet említik azonban a dardánokat és a velük együtt támadó olyan más trák törzseket, amelyek korábban legfeljebb a szkordiszkuszok „szövetségében" jutottak szóhoz. A

Kárpát-medencében is egy-egy törzs vagy törzsek kisebb csoportjának uralmával lehet az időszámítás előtti századok politikai történetét jellemezni. A Kárpát-medence északi és nyugati felében a 2. század végén egy kelta törzsszövetség tartotta kézben a hatalmat, amelynek vezetője a bójuszok törzse volt. A Száva völgyét a szkordiszkuszok birtokolták, akik egészen az i. e. 1. század elejéig uralmuk alatt tartották a Dráva és a Száva között élő pannon törzseket. A szkordiszkuszok hegemóniáját itt valószínűleg az törte meg, hogy sorozatos vereségek érték őket a Macedónia felől támadó rómaiaktól. A hatvanas években már a pannon törzsek önállóságára következtethetünk abból, hogy Mithridatész pontusi király tervében, aki Itáliát a Balkán félszigeten és az Alpokon át akarta megtámadni, már nem a szkordiszkuszok, hanem a pannonok szerepelnek az átvonulási terület birtokosaiként.

A Kárpát-medence és a Balkán említett népei az i. e. 1. század közepe táján szembekerültek a váratlanul és gyorsan terjeszkedő dák királlyal, Burebistával. Elöljáróban már utaltunk arra, hogy a forrásokból nem derül ki egyértelműen: Burebista valóban a dák törzseket egyesítő első jelentős dák uralkodó volt-e, vagy pedig központosító törekvéseiben az elődök (Rubobostes?) eredményeire is támaszkodhatott. Uralkodásának idejét forrásaink a római történelem nevezetesebb dátumaival egyeztették: Decaineus főpap, Burebista fő segítője és tanácsadója érkezését a dák királyságba Sulla hatalomra kerülésével (i. e. 82), Burebista megölését pedig Caesar meggyilkolásával (i. e. 44). Ez a mesterkélt párhuzamba állítás mindössze annyit tesz lehetővé, hogy Burebista korát az i. e. 1. század közepe elé tegyük. Minden jel szerint hosszú, talán négy évtizedes uralkodásán belül óriási hódításait legfontosabb forrásunk, Sztrabón szerint rövid idő alatt vitte végbe. Egy Dionüszopoliszban (Balczik, Bulgária) talált felirat szerint[1] Burebista i. e. 48 táján már „a Trákia felett uralkodó első és legnagyobb" király volt. Ugyanezen a feliraton említve van egy geta uralkodó, akinek apjához Dionüszopolisz városa követséget küldött. A követséget a geta uralkodó Argedavában fogadta. A felirat töredékessége miatt nem tudjuk, hogy ez az argedavai király Burebista apja volt-e, kérdéses továbbá az is, hogy Argedavát a Bánság keleti szélén található Arcidavával (Varadia) azonosíthatjuk-e. Ha igen, akkor az Argedavában görög követséget fogadó király talán valóban Burebista apja lehetett. Ennek azonban ellene mond az, hogy Burebista uralkodásának első felében minden jel szerint még nem rendelkezett befolyással a Fekete-tenger görög városaiban. A hatvanas években, Mithridatész pontusi király merész terveiben még sem ellenségként, sem szövetségesként nem merülnek fel a dákok, akiknek hatalmi területe eszerint akkor még nem terjedt ki a Duna alsó folyásának vidékére és a Fekete-tenger

[1] G. Mihailov: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae I. (2. kiadás, Szófia 1970) 13. sz. = Dobó 837. sz.

partjára. A hódításokat ezért valóban rövid időszakra, az időszámításunk előtti ötvenes évekre kell tennünk. Burebista uralkodásának első, hosszabbik szakasza nyilván a dák törzsek egyesítésével, az egységes dák királyság megteremtésével és megszilárdításával telt el. Ebben a bizonyára nem vértelen küzdelemben tanácsadója, segítője, „csaknem királyi" hatalommal bíró társa Decaineus főpap volt.

Miután a dák törzsek politikai egyesítésének nem kis feladatán túljutott, Burebista rövid idő alatt óriási területeket hódított meg. A hódítások sorrendje vitatott, mert a források a puszta tényen kívül alig nyújtanak többet. Három irányban terjesztette ki Burebista a dákok uralmát. Délkelet felé egészen a Fekete-tenger partjáig tört előre, és meghódította a görög városokat a Dnyeper torkolatától (Olbia) Apollóniáig (Szozopol, Bulgária). Ezt megelőzően kellett a Duna alsó folyása mentén lakó geta törzseket leigáznia, s ezzel együtt valószínűleg befolyása alá vonta a getáktól északra, a Kárpátok külső oldalán lakó basztarnákat. Ez a kelta vagy germán eredetű nép már az i. e. 2. században csapatokat állított a macedón királyoknak, majd újra meg újra feltűnt idegen hatalmak zsoldjában, míg Burebista halála után dák szövetségben vagy zsoldban harcolt Róma ellen. A másik, Róma szemében valóban veszélyesnek tűnő előretörés Macedónia felé irányult. Burebista átlépte a Dunát, és a Balkán félsziget nagy részén portyázva Macedónia római provinciáig, valamint a szintén római kézben lévő dalmát tengerpartig hatolt. Caesar utolsó éveiben Rómában a dák veszély elhárítását elsőrendű külpolitikai feladatnak tartották. E balkáni hódítások egyetlen bizonyító eredménye azonban csak az volt, hogy a szkordiszkuszok, miután Burebista leverte őket, dák szövetségben harcoltak Burebista további háborúiban, és a Dunától délre, a mai Szerbia északi részén a dákok tartósan megvetették a lábukat. A dák terjeszkedés harmadik iránya a nyugati kelta szomszédságot érintette. A bójusz törzsszövetség az i. e. 1. század első felében magába foglalta az Erdély északi felében települt kelta törzseket is. Burebista valószínűleg először e törzsek, a tauriszkuszok és anartészek uralmát igyekezett megtörni, és így került szembe a Kárpát-medence egész északi felét birtokló kelta (bójusz) törzsszövetséggel. Az összecsapást az robbantotta ki, hogy a dákok átlépték a Tiszát, és megindultak a bójusz törzs szállásterülete, azaz a Dunántúl északnyugati része és Nyugat-Szlovákia felé. Burebista győzelme a kelták felett nemcsak a bójusz törzsszövetség felbomlásához, hanem a dákoknak a mai Szlovákia déli részén való megtelepedéséhez is vezetett. Ezt a jellegzetes, kézzel formált dák kerámia elterjedésén kívül az is bizonyítja, hogy a Dél-Szlovákiában lakó kelták személyneveiben az i. sz. 2. században erős eldákosodási folyamat figyelhető meg.

A középső és alsó Duna-vidék hatalmi viszonyaiban így beállott változás már csak azért is aggodalmat kelthetett a rómaiakban, mert egy addig szinte ismeretlen és Róma befolyási övezetétől távol eső nép meglepetésszerű

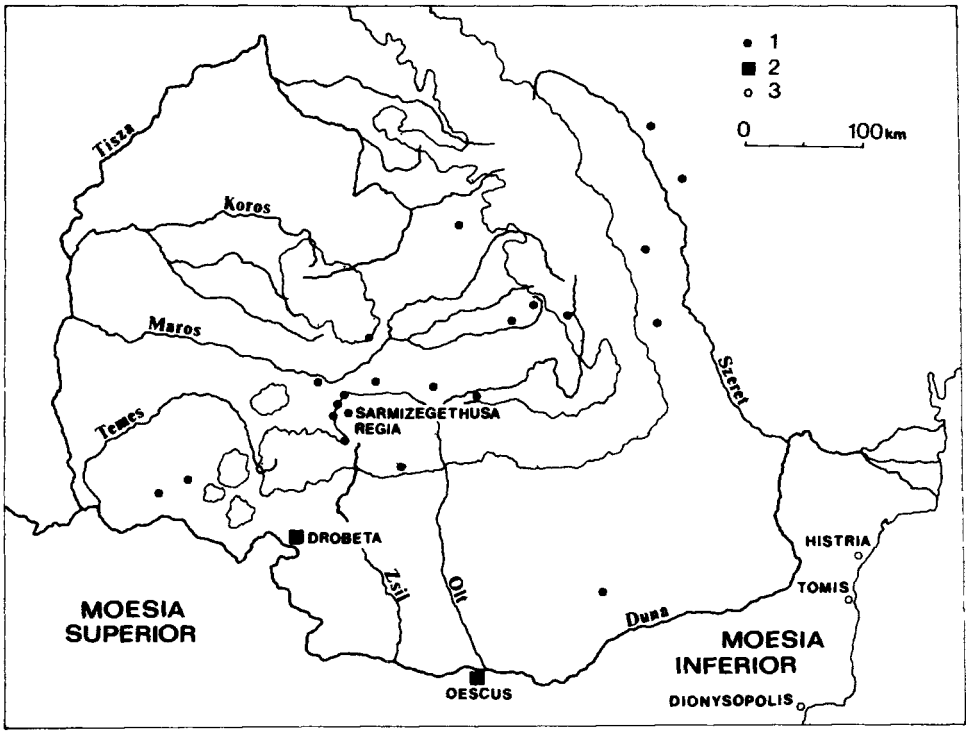

6. térkép. Erdély a dák királyság idején

1 = dák vár, 2 = római katonai tábor, 3 = római város

gyorsasággal vált Illyricum (a dalmát tengerpart) és Macedónia hátában elsőrendű politikai tényezővé. Iulius Caesar politikai programjába ezért joggal vette fel fontos feladatként a dákok hatalmának megtörését. Tervezett háborúját Macedónia felől akarta megindítani; erre a hadjáratra valószínűleg már i. e. 44-ben vagy 43-ban sor került volna, ha az ellene szőtt összeesküvés ebben meg nem akadályozza. Körülbelül ugyanebben az időben Burebista is politikai gyilkosság áldozata lett. Az összeesküvés (forrásunkban inkább lázadás) feltehetően a dák nemesség egyes partikularista csoportjainak érdekeit tükrözte, hiszen a dák törzseket csak a korábban független törzsi vezetők jó részének félreállításával lehetett egyesíteni. Nem zárható ki természetesen annak a lehetősége, hogy az összeesküvésben a római külpolitikának is része volt. A Burebistát követő időben egyes dák fejedelmeknek kapcsolatuk volt Octavianusszal, illetve Antoniusszal.

Burebistának hatalma csúcspontján 200 000 fegyverese volt; valamivel később a dákok haderejét ennek csupán egyötödére becsülték. Királysága előbb öt, majd négy részre szakadt. A központi területen, Burebista saját törzse felett eleinte Decaineusnak sikerült uralmon maradnia; az ő utódjául említett

Comosicus már valószínűleg véglegesített formában, egy személyben egyesítette a királyi és főpapi hatalmat. A Burebistától Decebalusig tartó királylista nyilvánvalóan a centrális területet, Erdély délnyugati részét birtokló királyságra vonatkozik, míg a további dák vagy géta királyok, akiket Augustus korában említenek, az al-dunai géták elszakadt törzsein uralkodtak. A voltaképpeni dák királyság uralkodói névsora sem problémamentes. Burebista, illetve Decaineus utódaként Comosicus szerepel, míg a több forrásban is említett dák Cotisót, aki a Duna hegyekkel szegélyezett vaskapui szakaszát birtokolta, ez a névsor mellőzi. Mivel a névsorban további elírások is találhatók, Comosicust talán Cotisóval azonosíthatjuk, aki minden jel szerint Burebista központi területén uralkodott.

Burebista részekre szakadt birodalmából csak a Kárpátokon belüli, erdélyi királyságot tekinthetjük dáknak, míg a többi királyság a geta törzsek feletti uralomban osztozott. Ezek között név szerint is említik Dicomes királyt, aki a Caesart követő polgárháborús időszakban Antoniusszal tartott fenn kapcsolatot, és Actium előtt neki ajánlott segítséget. Cotiso ugyanakkor Octavianus felé tájékozódott, ha hinni lehet Antonius vádjának, amely szerint Octavianus még családi kapcsolat kialakítását is mérlegelte volna. Más geta vagy dák királyok a viszálykodó római pártok között lavírozva anyagi előnyöket reméltek kilátásba helyezett csatlakozásuktól. Az e kor barbár népeinél szokatlan, messze ágazó diplomáciai kapcsolatokat azzal magyarázhatjuk, hogy a részekre szakadt dák birodalom mindegyik királya Burebista politikai utódjának tekintette magát, és ennek megfelelően keresett külső támaszt hegemoniális törekvéseihez. E hegemoniális törekvések meglétét, sőt némi realitását tanúsítja az, hogy az először öt részre szakadt birodalom utóbb már csak négy részre oszlott, tehát legalább egy királynak sikerült az egyik vetélytársat kiütnie. Ilyen körülmények között a dák veszély nem kerülhetett le napirendről a római közvéleményben a Caesar halálát követő időben sem, a Caesar örökében fellépő Octavianus pedig a caesari politikai örökség végrehajtójaként hirdette meg a dákellenes háborút, bár ennek időszerűsége és lehetősége egyre csökkent. Az i. e. 35—33 között vívott japod háborút is a dák háború előkészítésének propagandisztikus szólamával indította, holott célja csupán az Itáliát a Balkánnal összekötő adriai partvidék hátországának birtokba vétele volt. A háború egyik kézzelfogható eredménye a Száva-völgyi Siscia (Sisak) városának elfoglalása lett; ennek fontosságát azzal támasztotta alá, hogy egy dákok elleni háborús felvonulás számára a legalkalmasabb kiindulás és támaszpont lehet.

Erre a dák háborúra természetesen nem került sor. Egyrészt azért, mert a következő évekre esett az egyeduralomért vívott harc döntő szakasza, másrészt azért, mert a későbbi években a dák veszély már nem mutatkozott olyan nagynak, hogy a római külpolitika közelebbi céljait háttérbe szoríthatta volna. Róma megelégedett azzal, hogy Cotisót kiszorította a Dunától délre eső

birtokaiból. Erre már nem sokkal Octavianus actiumi győzelme után, i. e. 29-ben sor került. M. Licinius Crassus egy több éves balkáni háború első szakaszában győzelmet aratott Cotiso felett, aki azonban a Duna bal partját nem veszítette el, és valószínűleg még hosszabb ideig uralmon maradt Burebista egykori központjában.

Augustus előretörése a Dunáig ezek után közvetlenül érintette a dákokat, akikkel Róma csak később ütközött meg vagy vette fel a kapcsolatot annak a széles körű hadi és diplomáciai akciónak a keretében, amely a Dunától északra eső területek politikai viszonyait volt hivatva rendezni. Ezt természetesen megelőzte a Dunától délre eső noricumi és pannoniai területek birtokba vétele, valamint a Macedónia alá rendelt moesiai hadsereg létrehozása. E nagyarányú akciósorozat utolsó szakaszában azonban már megtették az első lépéseket a Duna bal partjának római befolyás alá vonására is. A Pannonia elfoglalásához vezető háború idején (i. e. 10) a dákok átlépték a Dunát; e támadást visszaverték, majd megtorlására Augustus sereget küldött ellenük, amely „a dákokat arra kényszerítette, hogy a római nép uralmát eltűrjék".[2] Valószínű, hogy ezt a hadjáratot M. Vinicius vezette, akiről tudjuk, hogy egy hadjárata során előbb a dákok és a basztarnák seregét verte meg, majd az Alföld északi peremén élő kelta népeket kényszerítette „szövetségbe".[3] Ezzel az Alföldön át észak felé indított hadjárattal talán párhuzamos akció volt Lentulusé, aki a hegyekben lakó dákok „nehezen megközelíthető népét" a Dunától északra űzte, és az innenső parton őrállomásokat létesített. Ezt a hadiényt egy forrásunk úgy értékeli, mint amelynek eredményeképpen „Daciát, ha nem is győzték le, de távol tartották".[4] Néhány további római hadjáratról csak részleteket ismerünk. Így például azt, hogy egy római sereg a Tiszán és a Maroson felhajózva közelítette meg a dákokat; valami eseménybeli háttere lehetett annak a költői megjegyzésnek is, hogy a daciai appulusz törzs számára — feltehetőleg Apulum (Gyulafehérvár) környékének lakóiról van szó — a Pontus rövid úton elérhető. Egyébként ez az elejtett megjegyzés az egyetlen utalás arra, hogy Burebista halála után a dákok az alsó Duna felé is kapcsolatot kerestek volna. Az Apulum—Pontus közötti legrövidebb út az Olt völgye; bizonyára nem véletlen, hogy Augustus, aki különben nem tartotta fontosnak az elért dunai határ katonai megszállását, épp az Olt torkolatától nem messze létesítette az egyik legkorábbi dunai legiótábort (Oescus-Gigen). A másik, feltehetően Augustus kori dunai legiótábor (Carnuntum-Deutschaltenburg) a rómaiak másik veszélyes dunai ellenfele, Maroboduus germán királyságának szomszédságában létesült. Ez is arra mutat, hogy a dák királyság a Burebista halála után bekövetkezett széthullás és területvesztése-

[2] Res gestae divi Augusti (Monumentum Ancyranum) 30 = Dobó 769. sz.
[3] Dobó 769a sz.
[4] Florus, epitome II, 28 (= IV, 12).

gek ellenére még mindig a magasabban szervezett, nehezebben hozzáférhető politikai alakulatok közé tartozott.

Ilyen körülmények között bizonyára kapóra jött a rómaiak alig megszilárdult dunai pozíciói számára, hogy az Al-Duna mentén lassan egyre nyugatabbra tolta szállásterületeit a szarmaták lovas népének két törzse. A jazigok, majd a mögöttük előnyomuló roxolánok nemcsak a geták és a dákok, hanem most már a Római Birodalom és a dákok közé is ékelődtek, további nyugatra vándorlásuk során pedig Pannonia és a dákok között is az ütközőállam szerepét tölthették be. A jazigok számottevő mennyiségben az i. sz. 1. század első évtizedében tűntek fel az Alföld északnyugati felében, ahonnan kiszorították a Burebista óta ott települt dákokat. A szarmata vándorlás — amely esetenként a rómaiak támogatását is élvezhette — részben kiváltó oka lehetett a dákok kisebb-nagyobb betöréseinek, amelyek között közös dák—szarmata akció is előfordulhatott. A Dunától északra támadt feszültségek levezetésére ezért a rómaiak már Augustus alatt is áttelepítésekhez folyamodtak. Nagyobb számú getát (dákot?) telepítettek Moesiába, helyet biztosítva a szarmatáknak. Az új helyzet okozta zavarok valószínűleg lassan csillapodtak. Még Tiberius uralkodásának vége felé is dákok meg szarmaták pusztítottak Moesiában. Utána azonban hosszabb béke következett, amely az említett királylista szerint a negyven évig uralkodó Coryllus dák király uralmával esett egybe.

Coryllus másutt nincsen forrásainkban említve, ezért valószínű, hogy a viszonylag gyakori Scorilo dák név elírása. Egy Scorilo nevű dák királyról maradt fenn az a jellemző anekdota, hogy népét a római belviszonyokba való avatkozástól úgy tartotta távol, hogy két kutyát uszított egymásra, majd a marakodó kutyák elé farkast vezettetett. A kutyák nyomban közös erővel támadtak a farkasra.[5] Ez az óvatosság jellemző lehetett Coryllus-Scorilo hosszú uralkodására, a kutyák példája pedig különösen időszerű volt a római császárság első súlyos válsága idején (i. sz. 68—69), amikor a polgárháborúba vonult legiók védtelenül hagyták a dunai határt. A szarmaták ezt a helyzetet több ízben sikeresen ki is használták, megsemmisítő csapást mérve több római seregre, sőt helytartóra is. Scorilo intő példázatát akár egyetlen eseménnyel is kapcsolatba hozhatjuk. A 68—69. évi válság idején egy alkalommal (valószínűleg 69—70 telén) a dákok is átkeltek a moesiai Dunán, és néhány határ menti táborhelyet elfoglaltak. Nem tudni, hogy ez Scorilo vagy valamely tőle független dák csoport akciója volt-e. Ha a kutyák példája valóban a tévesen Coryllusnak nevezett dák királytól származik, akkor valószínűbb, hogy egy tőle független havasalföldi dák csoport támadta meg a Duna-határt, és ez tette szükségessé, hogy Coryllus, azaz Scorilo saját népét nyugalomra bírja.

[5] Frontinus, stratagemata I, 10, 4.

Az említett betöréssel kapcsolatban Tacitus a dákokat „mindig megbízhatatlan" népnek nevezi.[6] Bár ebben a véleményben már a későbbi dák—római összecsapások tapasztalatai is összegződtek, a dákok Burebista óta mindig különleges figyelemben részesültek. A másutt bevált, szövetségesinek nevezett, valójában azonban függő kliensi viszonyt a dák királysággal nehezebb volt kialakitani. Amikor Augustus uralkodásának vége felé arról hallunk, hogy a dákok sem olyan veszélyesek, mint korábban, sőt már-már hajlamosak a római uralom elismerésére, akkor ez a Scorilo korszak békésebb viszonyai felé mutat. Úgy látszik azonban, hogy a dák—római szövetség *(foedus)* ingatag alapokon nyugodott. A dák állam több szempontból különbözött azoktól a germán és szarmata kliens-államoktól, amelyek a Római Birodalom dunai határa mentén szövetségi viszonyba léptek a rómaiakkal. Egyedülállóan kedvező földrajzi adottság volt, hogy a királyság központját úttalan hegyláncok zárták el a Dunától; egy római támadásnak nyugatról a Temes vagy a Maros völgyében, keletről a Zsil vagy az Olt völgyében nemcsak kerülővel járó hosszú felvonulásra, hanem jól védhető szorosok és hágók áttörésére kellett előkészülnie. A taktikai fölény mindenképp a dákoké volt, mégpedig a birodalom dunai határának legfontosabb szakaszán, ahol a Duna szűk és meredek szorosban töri át a Kárpátok déli nyúlványait. Itt a vontatásos hajózás lehetővé tételére sziklába vágott utat kellett építeni. Az ókori technika e nagy teljesítménye Tiberius uralkodásának vége felé készült el. Talán nem véletlen, hogy a dák—római viszony békés szakasza is ekkor kezdődött. Róma bizonyára nagyobb anyagi áldozatoktól sem riadt vissza, hogy a hajózást a dákoknak juttatott kedvezményekkel tegye biztonságossá.

A földrajzi helyzet előnyei mellett a római külpolitikának számolnia kellett a dák királyság szervezettségével, a centrális hatalom erősségével is. A „királyi" Sarmizegethusa magaslati erődjét a Kudzsiri-havasok nyugati oldalán hasonlóan erődített magaslati várak sora vette körül, amely még a királyság távolabbi területeivel szemben is biztonságosan védhetővé tette az uralkodói központot. A sáncokkal, többnyire vastag falakkal, gyakran még tornyokkal is erődített, több hektár kiterjedésű várak nemcsak a fegyveresek befogadására szolgáltak, hanem a királyság ipari centrumai, raktárai, természetesen kincstárai, sőt szentélyei is voltak. Hogy a királyi hatalom mekkora munkaerőt tudott összpontosítani, azt a legjobban e várak nagyméretű faragott kváderkövekkel burkolt, gerendavázas falai mutatják, valamint a kövezett udvarok, utak, kőlépcsők, nagy kőtömbökből vájt csatornák stb. is, amelyek egyúttal a királyi hatalom hangsúlyozását is szolgálhatták. Az ilyen „monarchikus reprezentációnak" a primitív körülmények között élő köznépre gyakorolt hatása nem lebecsülendő; a „sapkások" és „hosszú hajúak" közötti nagy társadalmi különbség az ilyen királyi külsőségeket bizonyára szükségessé is tette.

[6] Tacitus, Historiae III, 46, 2.

A centrális hatalom erősítését szolgálta a vallás is, amelynek kultuszhelyeit a várak mellett az újabb román kutatás fedezte fel. A valószínűleg naptárként is szolgáló, szabályos rendben kimért kövekkel szegélyezett kerek, és a négy oszlopsorból álló, négyszögletes szentélyek minden jel szerint asztrológiai hiedelmekkel átszőtt kultuszok helyei voltak. E kultuszok eredetét az antik szerzők a trák Zalmoxisra (egyes források szerint Zamolxis) vezetik vissza, akit Püthagorász tanítványának mondanak. Az isteni szférába emelkedett mesés Zalmoxis tanításába az aszketikus életmód is beletartozott. Ezt a trák—geta eredetű hiedelemvilágot a dákok között feltehetőleg Decaineus honosította meg, aki Burebista hívására érkezett a dákokhoz, és a király legbensőbb tanácsadója lett. Burebista felismerhette a hiedelemben rejlő lehetőségeket, s felhasználta azt a centrális hatalom kialakítása érdekében. A kultusz gyakorlata privilégium, a hiedelemvilág őrzése papi titok volt; a főpap mintegy közvetítő a természetfeletti világ és a király között. Nem lehetetlen, hogy e papi privilégiumokba az orvoslás is beletartozik. Görög orvosi könyvek nagyszámú dák gyógyfüvet említenek dák elnevezésükkel együtt, ami a dákok orvosi és botanikai ismereteinek fejlettségéről tanúskodik. Ebben a hegyi pásztorkodó állattartással együtt járó botanikai és gyógyászati ismereteknek lehetett nagy szerepük.

A dák várak feltárása során a feltehetőleg helyi eredetű használati tárgyak mellett római importtárgyak is előkerültek. Ezek egy része a luxuscikkek azon csoportjába tartozik, amelyek a birodalom határán túli barbár főemberek tulajdonában Európa-szerte megtalálhatók. Feltűnő azonban az, hogy a római import itt nemcsak a törzsi arisztokrácia fényűzését szolgáló árucikkekből állt, hanem jó minőségű vaseszközökből is, amelyek a várakban űzött ipar magas színvonalához járulhattak hozzá. Az is valószínű, hogy a dák várak erődítési munkáinak irányításához görög és római szakembereket alkalmaztak. Egyes kváderköveken, különösen pedig a szentélyek kövein görög betűs jelek láthatók, amelyek valószínűleg az előre kifaragott elemek összeillesztését megkönnyítő kőfaragójelek voltak, más részüket a szentélyek naptári rendeltetésével hozhatjuk összefüggésbe. Egy óriási méretű, talán kultikus célokat szolgáló, fordított kúp alakú edényen a római téglabélyegekhez mindenben hasonló latin betűs pecsétek is előkerültek: az egyik pecséten DECEBALVS, a másikon PER SCORILO olvasható.

A román kutatás e két pecsétet többnyire „Decebalus, Scorilo fiá"-nak értelmezi. Az értelmezés nehézsége az, hogy a név két pecséten (bár egyazon edényen) olvasható, mintha az egyik név a tulajdonos (készíttető), a másik a készítő mester neve lenne. A Decebalus királyra való vonatkoztatás valószínű, de így is hiányolnunk kell a *rex* („király") kitételét. Feltéve, hogy a „Decebalus, Scorilo fia" értelmezés helyes lenne, Decebalust Scorilo király fiának kellene tartanunk. Kettejük között azonban egy másik királyról, Diurpaneusról is tudunk; az ő nevéhez fűződik a dák királyság új politikai

irányvonala, amely Decebalus fénykorán keresztül a dák királyság pusztulásáig vezetett.

Mint láttuk, Scorilo a Római Birodalom európai határai mentén mindenütt kiépített szövetséges (*foedus*) viszonyt elfogadhatónak tartotta; nem lehetetlen, hogy épp azért, mert Tiberius a Duna-szoros útépítése után kivételesen magas évi járadékot (*stipendium*) folyósított neki. A késői Jordanes előadása szerint Diurpaneus király azután tört be a birodalomba, miután a dákok „hosszú szünet után, Domitianus uralkodása alatt, félve az ő kapzsiságától, felmondták azt a szerződést, amelyet más császárokkal régebben kötöttek".[7] Lehet, hogy Domitianus a kivételesen magas stipendiumot valóban csökkenteni akarta, de aligha hihetjük, hogy ezt épp abban a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben tette volna meg, amikor a dunai germánok is háborúra készültek. Valószínűbb, hogy a dákok időzítették rajtaütésszerű, súlyos veszteséget okozó támadásukat a germán fronton kialakult feszültséghez.

A dákok legkésőbb 85—86 telén, s mint annyiszor azelőtt, talán a befagyott Dunán átkelve támadtak. A meglepetésszerű támadásnak áldozatul esett Moesia helytartója, Oppius Sabinus, és szenvedett tőle a moesiai partvidék számos települése. A helyzet súlyosságát eléggé mutatja az, hogy Domitianus Moesiába sietett, és több hónapot töltött el a visszavágás megszervezésével. Az ellenakciót Cornelius Fuscusra, a praetorianus gárda parancsnokára bízta, aki átkelve a Dunán sikerrel nyomult előre a dákok földjén. Diurpaneus ebben a kritikus pillanatban átadta a hatalmat Decebalusnak, aki uralkodását a Fuscus seregén aratott fényes győzelemmel kezdte (i. sz. 87). Fuscus elesett, a vereség pedig olyan nagy volt, hogy egy legiót megszűntnek kellett nyilvánítani. Csak a harmadik római hadvezérnek, Tettius Iulianusnak sikerült 88-ban döntő győzelmet kicsikarnia Tapae-nál, a királyi székhely felé vezető egyik szorosban.

Töredékes forrásainkból nehéz kihámozni, hogy a csakhamar megkötött béke és új szövetség mennyiben hozott új elemeket a dák—római viszonyba. A Domitianus-ellenes római történetírás a békét Decebalus győzelmeként értékelte, mert Decebalus nemcsak magas stipendiumot, hanem római szakembereket is kapott, akiknek tudását békés és háborús célokra egyaránt felhasználhatta. Ugyanakkor a győzelem után, de még a békekötés előtt, egy római legiót veszély nélkül lehetett a germán frontra irányítani az Alföldön, „Decebalus királyságán át".[8] Maga Decebalus pedig már a tapae-i veresége előtt is többször felajánlotta a békekötést, holott a germán háborúba bonyolódó Domitianus számára a harc folytatása mindenképp kedvezőtlen volt.

[7] Jordanes, Getica 76.
[8] Dobó 502 = 774a sz.

Nem használta ki a rómaiak szorult helyzetét Decebalus a következő években sem, amikor Domitianusnak Pannoniában igen válságos szakaszokból álló, hosszú germán—szarmata háborút kellett folytatnia. Valószínű, hogy célját a békekötésben megszabott magas stipendiummal és a rómaiak által rendelkezésére bocsátott szakemberekkel elérte. A 88-ban kötött békeszerződésre maga nem ment el, hanem Diegis nevű követével (talán testvérével) képviseltette magát; az ő fejére helyezte Domitianus a kliensfejedelem hatalmát jelképező diadémot.

További kutatási feladat még a dák várak építési periódusainak tisztázása. Könnyen lehetséges ugyanis, hogy a várak kőfalas és tornyos kiépítése legalább részben Decebalus műve volt, aki a kapott szakembereket épp ilyen és hasonló munkák irányítására használta fel. Római katonai szakembert gyaníthatunk a Decebalus nevét viselő pecsét készítőjében, amely pontos mása a katonai téglavetőkben használt bélyegzőknek. Római szakembert feltételez a várakban használt tetőfedő cserép is.

Decebalus a békekötést követő évtizedben, amikor szövetségi viszonyt tartott fenn Rómával, jelentősen megnövelte királysága kiterjedését. Az ilyen területnyeréseket a rómaiak mindaddig eltűrték, amíg az a szövetségi rendszer keretei között maradt, azaz nem sértett más fejedelmekkel kötött szerződéseket, és nem fenyegette felborulással a gondosan kiépített és fenntartott szövetségi hálózatot. Decebalus terjeszkedését alighanem Ptolemaiosz térképleírása alapján rekonstruálhatjuk, mert ez a jóval Dacia meghódítása után írt geográfiai kézikönyv Dacia határait nem a római tartomány határainak megfelelően írja le, sőt még a római Dacia legióit sem ismeri, holott azokat más tartományokban mindig említi. Sarmizegethusát továbbá „királyi"-nak mondja, ez pedig nem a Várhelyen alapított római colonia, hanem csak a Grădiştea Muncelului melletti királyi vár lehetett. A decebalusi Dacia határa Ptolemaiosz szerint nyugaton a Tisza, északon a Kárpátok, keleten a Dnyeszter volt. Ezt az óriási területet, amelynek jó részét nemcsak dák, hanem kelta, szarmata és más népek is lakták, bizonyára fokozatosan, s nem háborúk nélkül hajtotta uralma alá. Ptolemaiosz felsorolja — sajnos a pontosabb helymeghatározásokra alig alkalmas módon — a Decebalus uralma alá került népeket is. Ezek között a legészakibbak más forrásokból is jól ismertek: a kelta anartészek és tauriszkuszok, az egykori bójusz törzsszövetségnek Erdély északi részén lakó tagjai, valamint a Kárpátokon túli, trák nyelvű kosztobókok. A többi népnév másutt nem fordul elő, feltűnő számban vannak azonban közöttük helynévből képzett népnevek (Predavenses, Ratakenses, Kaukoenses, Buridavenses stb.). Mivel ezek a ptolemaioszi térkép centrális helyzetet elfoglaló népei, talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Decebalus a dákokat egy-egy központ alá rendelt területekre osztotta, erőszakosan felszámolva ezzel a hagyományos törzsi tagolódást. Mert az is feltűnik, hogy az egyetlen korábban ismert dák törzs, az appulusok törzse, még az Apulum

helynévből képzett Apulenses formában sem fordul elő ebben a népjegyzékben. Decebalus királysága ilyen módon szervezettség tekintetében nem sokban különbözött Burebista sok törzset és népet egyesítő királyságától, amelyből azonban a nagy hódító halála után dák királyságként csak a centrális terület, a Dunától a Marosig, a Bánságtól az Oltig terjedő rész maradt meg.

Traianust valószínűleg nem Decebalus hódításai győzték meg arról, hogy a dák királysággal egyszer s mindenkorra le kell számolnia. Decebalus államférfiúi belátásával nehezen lenne összeegyeztethető annak feltételezése, hogy a birodalom egyes részeinek meghódítását is tervbe vette volna. A 88-as szerződést követően nem is tett semmit, ami a rómaiakkal való szakításra engedne következtetni. Római részről ezzel szemben már a Domitianus halálát követő években is bizonyos készülődés jeleit fedezhetjük fel. Traianus is csak az uralomváltás első éveit várta ki, miközben a dunai germánokkal rendezte a szövetséges viszonyt. Uralkodása negyedik évében már megindult a dákok ellen.

A végleges leszámolás gondolatát több körülmény érlelte meg: a túlságosan magas stipendium, amelynek további emelésétől is tartani lehetett; a Domitianus alatt kötött béke tartósan nem teljesíthető feltételei; a további dák területnyerés, és ennek folytán a Duna menti szövetségi rendszer felborulásának a veszélye; a külpolitikai zsarolás állandó lehetősége; ellenzéki elemek gyülekezése Decebalus országában; a dunai hajózás biztonsága stb. A birodalom európai határai mentén az egyedüli feszültséggóc, amelyet Róma pénzzel és diplomáciával nem tudott tartósan semlegesíteni, a dák királyság volt.

A 101—102. és 105—106. években, két rövid, bár igen véres hadjárattal végbevitt hódító háború részletei jelen ismereteink alapján alig tisztázhatók. Az egyetlen ránk maradt összefüggő ábrázolás a háborút megörökítő Traianus-oszlop, amelynek szalagszerűen felfutó domborműve a kutatás minden erőfeszítése ellenére sem bizonyult a háború megbízható, a lényeges momentumokat kiemelő ábrázolásának. Traianus mindkét hadjárathoz óriási sereget vont össze, amely több irányból, a völgyek és szorosok áttörésével hatolt a királyi központ felé. Miután Traianus az első háborúban elérte a várakat, és döntő csatát kényszerített ki, megszálló csapatokat hagyott a váraknál, és olyan feltételeket szabott, amelyek a dák királyság politikai felszámolását jelentették; a hadifelszerelések kiadása, illetve leszerelése, a várak lerombolása, Decebalus hódításainak feladása, a menekültek kiadása, a teljes külpolitikai lojalitás, sőt passzivitás kikötése mind a végleges megoldásra való törekvést mutatják. A hadjárat után megépült a Duna első állandó hídja Drobetánál (Turnu-Severin), amely az állandó összeköttetést teremtette meg a gyakorlatilag már megszűntnek tekintett királyság területével. Decebalus, aki az első háború során többször tárgyalási készségét fejezte ki, a vereség után határozott ellenakcióba fogott. Újjászervezte hadseregét, a szomszéd népekkel

kapcsolatot keresett, egyes területeket újra birtokba vett, sőt egy tárgyalásra magához hívott római tiszt túszként való visszatartásával zsarolni is próbált.

A második hadjárat a végsőkig elszánt, de jól felkészült Decebalus ellentámadásával találkozott. A 106. év tavaszán azonban már a várak is elestek; ha a Traianus-oszlop triumfális szellemben fogant ábrázolásainak hinni lehet, akkor a „sapkások" uralkodó rétege széthullott: az öngyilkosságok, lefejezések, menekülések és tárgyalási kísérletek a teljes szétziláltság látszatát keltik. Decebalus valószínűleg Erdély keleti részébe vonult vissza, ahol az őt üldöző lovascsapat elől az öngyilkosságba menekült. Fejét Traianushoz vitték.

A dák királyság pusztulásával a dák társadalom is széthullott. A köznép egy része kivándorolt, az otthon maradottak egy részét rabszolgának hurcolták el. A szigorúan tagolt társadalom felső kasztja, a „sapkások" nem tudták megőrizni társadalmi rangjukat, számbelileg nyilvánvalóan óriási veszteség is érte őket. A papi hatalom a királysággal együtt eltűnt a dákok életéből, annyira, hogy a dák vallásnak a római uralom idejéből semmi nyoma sincsen. A szervező hatalom hirtelen megszűnése a hazájukban maradt dákok beilleszkedését az épülő provinciális társadalomba annál inkább gátolta, mivel a köznép úgy került szembe a hódítóval, hogy a mindenütt máshol meglevő, a rómaiak számára egyedül elfogadható képviselő, az arisztokrácia hiányzott. A nagy vérveszteségek mellett ez volt a második ok, amiért Traianus és utódai a birodalom minden részéből szorgalmazták vállalkozó telepesek bevándorlását a meghódított Daciába.

3. DACIA RÓMAI TARTOMÁNY

BERENDEZKEDÉS ÉS SZERVEZÉS

A megismétlődő dák betörések, amelyek nemcsak a birodalom határtartományait, Moesiát és Pannoniát sújtották, hanem amelyeket — inkább csak a belpolitikai propaganda következtében — olykor még Itáliában is fenyegetőnek éreztek, az i. sz. 2. század elején megszűntek. Az erdélyi Kárpátokra mint védhető természetes erődre támaszkodó dák királyságot Traianus két háborúban legyőzte. Az i. sz. 106. év nyarának végén a harcok befejeződtek („universa Dacia devicta est": AÉ 1934/2); Rómában a diadalmenet után Decebalus dák király fejét a Gemonia-lépcsőn közszemlére tették, majd cirkuszi játékokkal ünnepelték a győzelmet, és érmeket vertek DACIA CAPTA felirattal. Az egykori dák hatalmi területet római katonaság szállta meg. A dák királyok kincseinek javát, amelyet a *Sargetia* patak (Sztrigy) medrében rejtettek el, egy Bikilis nevű dák főember árulása segítségével megszerezték a rómaiak, és a katonák, de főleg Traianus vezértársainak a jutalmazására, Róma városi lakosságának megajándékozására, a 123 napig

tartó cirkuszi játékok költségeire, a Róma új forumát díszítő szobrok aranyozására használták fel. Nem lehetett csekély azoknak a kincseknek a mennyisége sem, amit a császár hálából a peluszioni (Kisázsia) Juppiter Kasziosz-szentélynek adományozott. Minden bizonnyal a dák királyoknak, talán magának Decebalusnak az örökölt kincstárához tartozott az a 40 000 darab (mintegy 3,4 mázsa) Lüszimakhosz-aranypénz is, amit a 16. sz. közepén az egykori dák központ közelében, a Sztrigy medrében találtak, és ami Fráter György, majd Castaldo kezére jutott.

A két dák háborúval a birodalom európai tartományainak az Északi-tengertől a Fekete-tengerig húzódó, megerődített határát először lépte át a római hadsereg olyan szándékkal, amely a birodalmat fenyegető ellenség teljes megsemmisítését és a birodalom határainak a védelmét csak az ellenséges terület tartós megszállásával, tehát tartománnyá szervezésével látta megvalósíthatónak, noha a dák terület provinciaként való megtartásának az igénye korántsem volt mindig egyértelmű.

Az első helytartó, *D. Terentius Scaurianus* legatus Augusti pro praetore alatt (i. sz. 106—110/112) gyors ütemben indult meg a provinciává szervezés, és már az ő hivatala idején le is zárult; ezt az i. sz. 112-ben vert DACIA AUGUSTI PROVINCIA feliratú érmek bizonyítják. Scaurianus végrehajtatta azokat az intézkedéseket, amelyek a meghódított terület provinciává válásához szükségesek voltak; elvégezték a censust (népszámlálás), és felmérték a földterületet. Az új provincia létesítésének az első és legfontosabb feladatai közé tartozott a határok kijelölése, a védelmi rendszer megszervezése, és a táborokat összekötő biztonságos útvonalak megépítése. A 2. század elejére a birodalom európai tartományainak katonai védelme, a lineáris határvédelem már kialakult. A legiók és a segédcsapatok elsősorban a folyóhatárok (a Rajna és a Duna) vonalára zárkóztak fel. Ahol ez nem volt lehetséges, mint Germania déli részén és Raetiában, ott (még a tagolt domborzatú területen is), nyílegyenes védelmi vonalat hoztak létre földsáncból, árokból. Daciában a hegy- és vízrajz azonban jórészt egyik fajta védelmi rendnek sem kedvezett. Mintegy 10 évre volt szükség, hogy a nagy hegyeken, folyókon és hágókon keresztül a hadászatilag megfelelő táborsort kiépítsék. A tartomány szélein épült táborok jelentették egyúttal a birodalom határát is. Ezt a munkát a külpolitikai szempontok, tehát az új provincia környékén élő meg nem hódított szabad dák törzsek, valamint nyugaton a szarmata—jazig, keleten a szarmata—roxolán lakosság is befolyásolta, mert esetleges támadásaik ellen a megfelelő védelemről gondoskodni kellett. Az erődrendszer korai történetét az értékelhető régészeti kutatások hiánya miatt kevéssé ismerjük. Különösen a Bánság keleti részén, Olteniában és a Havasalföldön hiányoznak a feltárások. A dák háborúk után a Dunától északra fekvő terület egy része: Oltenia keleti fele, Havasalföld és talán Dél-Moldva nem a daciai, hanem az alsó-moesiai hadsereg ellenőrzése alatt állt. Így például azon a Turnu-Severintől az Oltig és

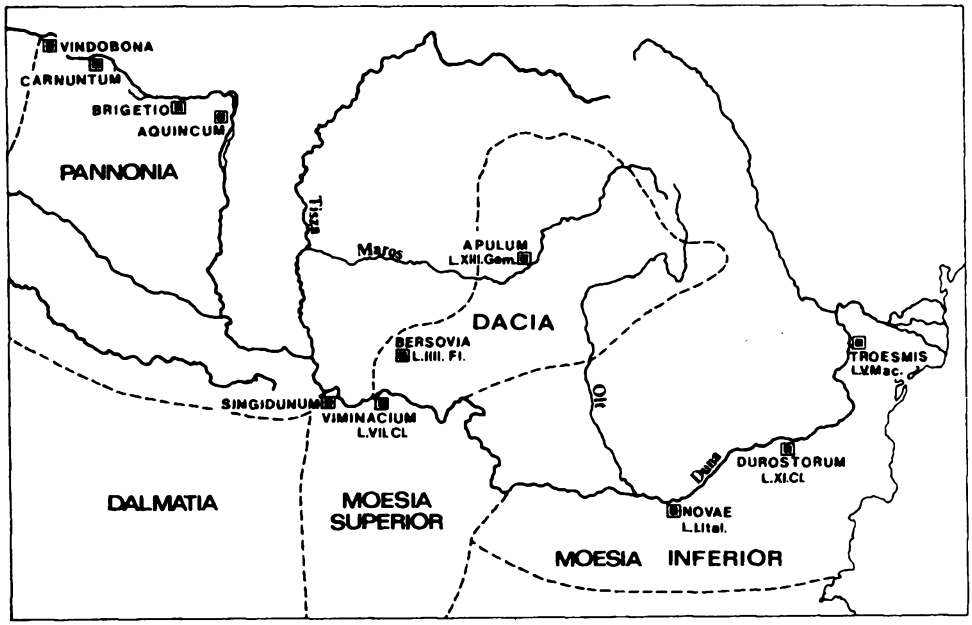

7. térkép. Legiótáborok a Duna mentén és Daciában i. sz. 106—117/118 között

a Kárpátok déli lejtőiig húzódó területen is, amely később Daciához tartozott, a dák háborúk befejezése, valamint a végleges közigazgatási rendezés (i. sz. 118 körül) közti időben alsó-moesiai katonaság állomásozott. Korábban azt feltételezték, hogy a Bánságot a felső-moesiai hadsereg katonasága ellenőrizte. Bebizonyosodott azonban, hogy *Bersoviában* (Zsidovin, Berzovia) 118—119-ig daciai legio, a IIII Flavia állomásozott, ezért a Bánság *keleti részét* a daciai hadsereg által ellenőrzött területnek kell tartani a tartomány életének első évtizedeiben. A másik megszálló legio a XIII Gemina volt *(7. térkép)*. Később Apulumban (Gyulafehérvár, Alba Iulia) állomásozott; valószínű ezért, hogy ez a Dacia védelmének magját képező 6000 fős egység már korábban is ott, Erdély központi fekvésű helyén táborozott. A legio castrumában régészeti feltárás nem folyt, ezért legkorábbi történetéről semmit sem tudunk.

Dacia fennállásának legkorábbi szakaszában tehát legalább két legio állomásozott a tartományban. A római közigazgatási gyakorlatnak megfelelően ezért a helytartó a legmagasabb tisztséget, a konzulságot már betöltött szenátorok közül került ki.

A legiók mellett nagyszámú segédcsapat védte a provinciát. Egységeik létszáma általában 500 vagy 1000 fő volt. Más tartományokhoz hasonlóan a táborok külső védműveit eleinte itt is földből és cölöprendszerből emelték. A 2. század húszas éveire a hadrend állandósult. A táborokkal egy időben épültek

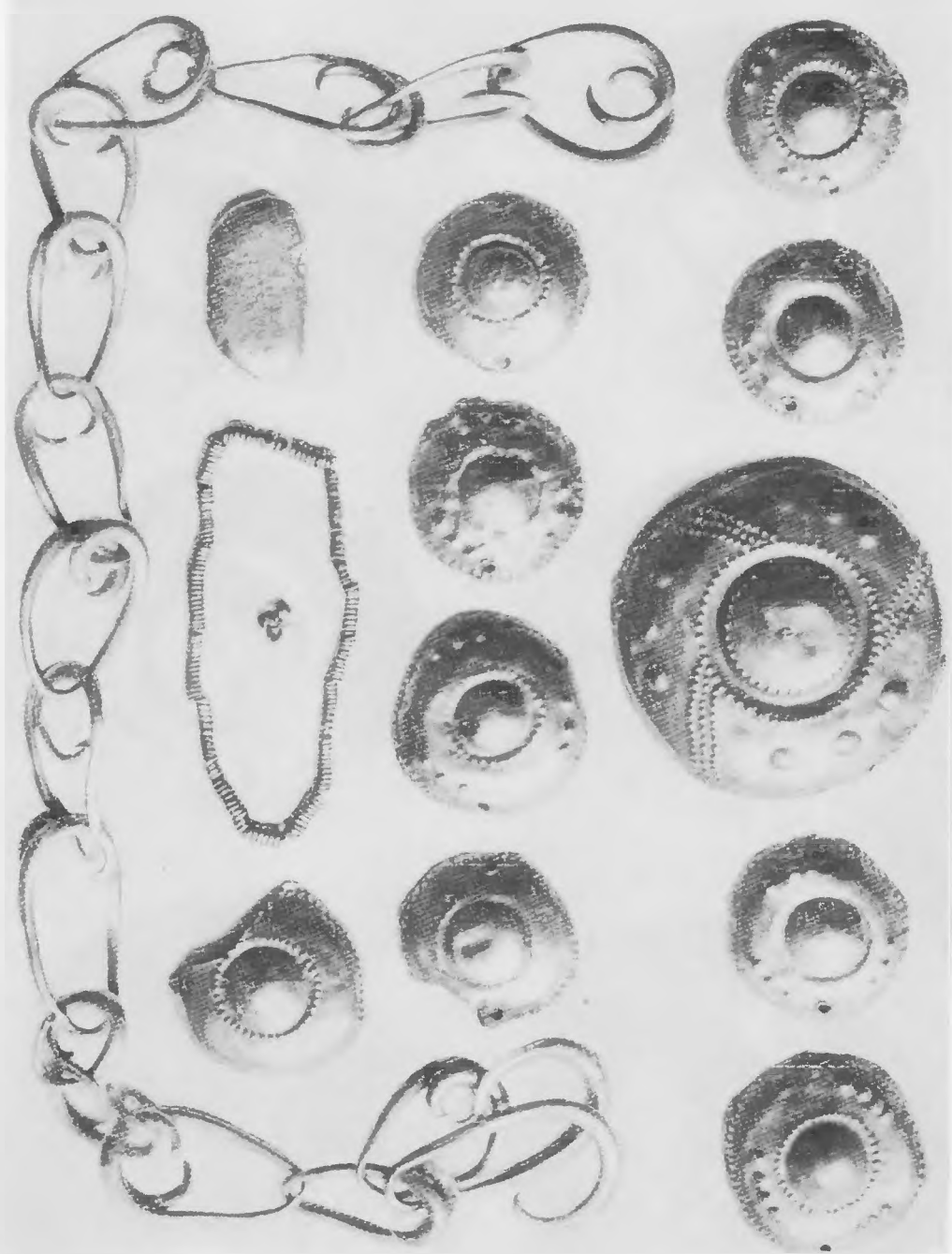

1. Bronzkori aranylelet, Somogyom

2. Bronzkori aranylelet, Somogyom

3. Arany karperec, Magyarbénye

4. Aranykorongok, Ottlaka

5. „Bronzcsörgő", Gernyeszeg

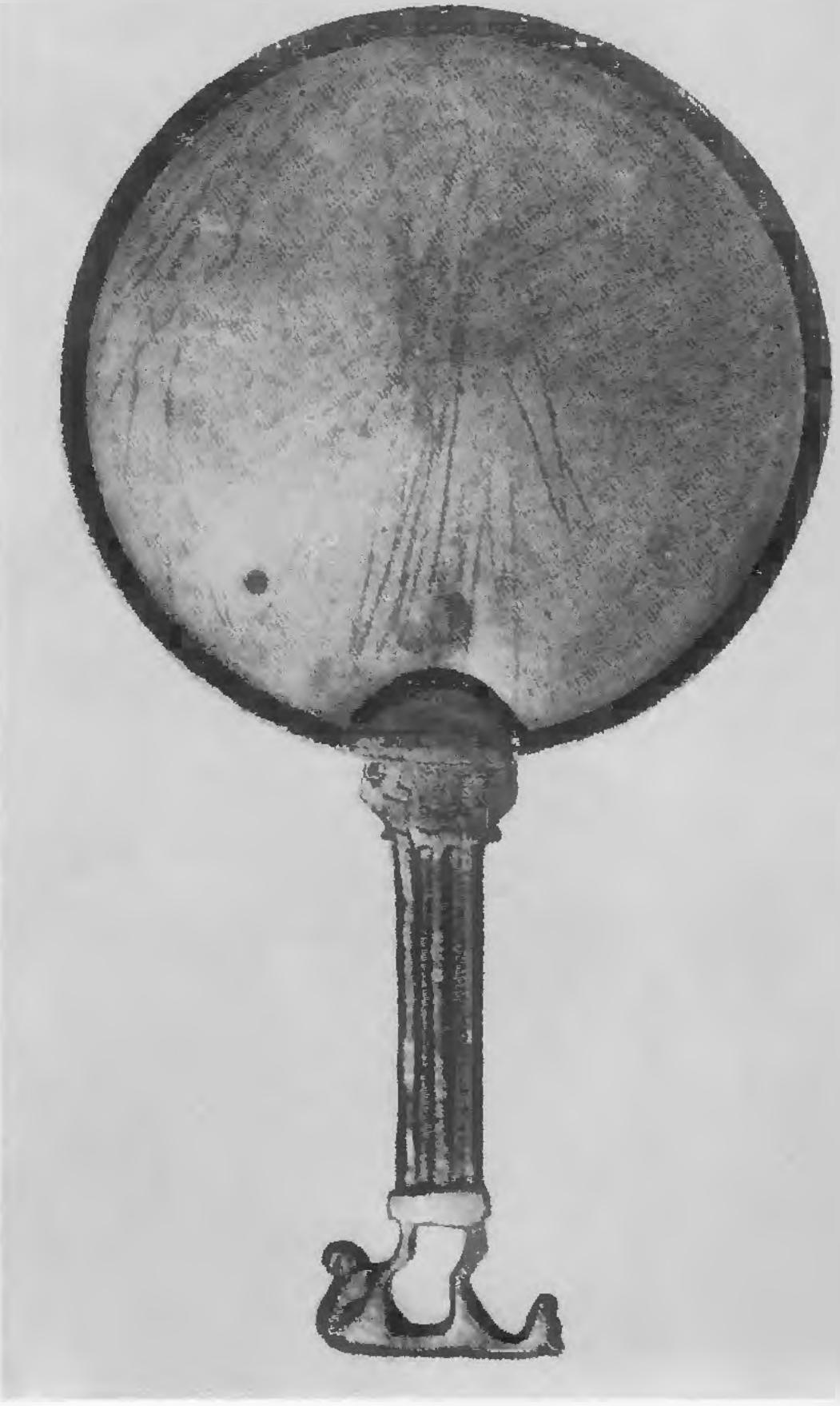

6. Bronztükör, Makfalva

7. A Decebalust elfogó katona sírköve

8. Dák ezüstpénzek

9. Dák ezüst ékszerek, Torockószentgyörgy, Nagyenyed környéke és Nagyvárad

10—11. Dák ezüst ékszerek, Nagykagya, Darlac és Cserbel

12. Részlet a Traianus-oszlopról: a császár vezérkarával

13. Részlet a Traianus-oszlopról: harci jelenet

14. Részlet a Traianus-oszlopról: a dák vezető réteg öngyilkossága

15. Részlet a Traianus-oszlopról: Decebalus halála

16. Traianus császár éremképe

17. Dacia provincia alapításakor vert érem

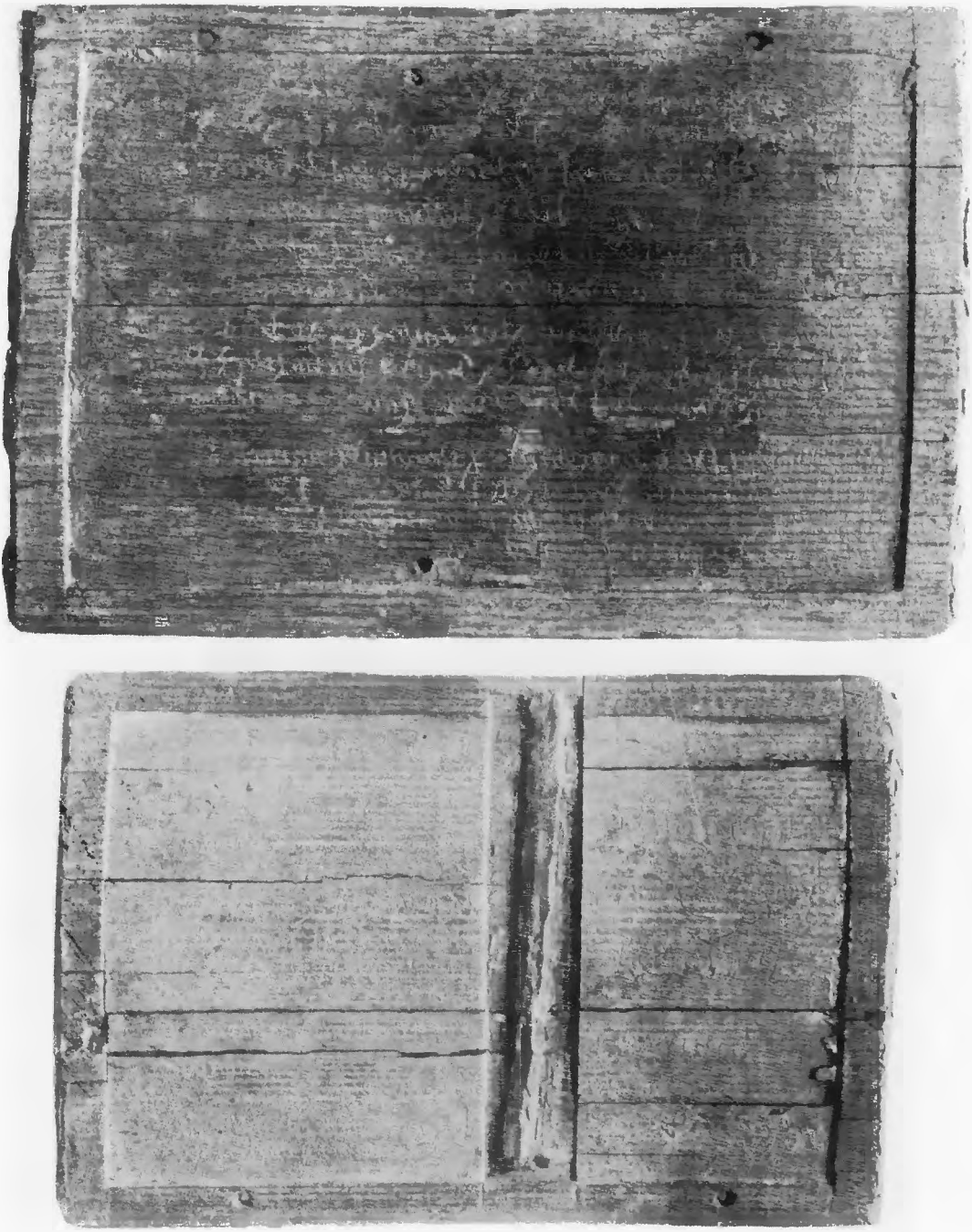

18. *1–2)* Verespataki viasztáblák

19. Juppiter Dolichenus-jelvény töredéke Potaissából

20. Medaillon alakú sírkő Daciából

1

2

3

4

5

6

21. *1–2)* A dák háborúk befejezésekor vert dénárok a leigázott Dacia és a Duna folyó megszemélyesített alakjával; *3)* Gallienus császár éremképe; *4)* Decius császár érme DACIA FELIX felirattal; *5)* Aurelianus császár éremképe; *6)* Decius császár érme a megszemélyesített Dacia alakjával; *7–10)* Viminaciumban Philippus uralkodása alatt vert érmek Dacia alakjával és legióinak jelvényeivel

22. Aranygyűrűk Daciából

meg az azokat összekötő utak is. A katonaság által végzett útépítés már a provinciaszervezés kezdetén megindult, hiszen az utánpótlási vonalak létfontosságúak voltak, különösen egy olyan terület esetében, amelyik mélyen benyúlt a Barbaricumba. A tartomány északi részén, Erdélyben Potaissa (Torda-Turda) és Napoca (Kolozsvár-Cluj-Napoca) között i. sz. 109—110-ben már készen volt az út, amit egy, az út mellett, Ajtonyban (Aiton) előkerült mérföldkő felirata bizonyít (CIL III, 1627). Az összeköttetést a birodalommal a Drobetánál (Turnu-Severin) még a két háború között megépített kőhíd és nyugatabbra a lederatai (Palanka) hajóhíd biztosította.

A tartomány első városában, Colonia Dacicában (= Sarmizegethusa) Traianus a dák háborúkban részt vett legiók kiszolgált katonáit telepítette le. A háborúk miatt csökkent lakosságú terület benépesítésére Traianus — a késő antik történetíró, Eutropius szavaival — az egész római világ területéről nagy tömeg embert költöztetett át Daciába. A telepítéseket a tartomány közjogi megalapításakor vert érem hátlapábrázolása, a Daciát megszemélyesítő nőalak ölében mozgó gyermekek is jelképezték.

Dacia fennállásának a kezdetén, i. sz. 107—108-ban harc tört ki a tartomány nyugati határán. Mindössze annyit tudunk erről (SHA, *vita Hadriani* 3,9), hogy Alsó-Pannonia helytartója, a későbbi császár, Hadrianus bocsátkozott harcba a szarmata-jazigokkal (szállásterületük a Duna—Tisza közén és a Tiszántúlon volt), noha azok a dák háborúkban még a rómaiakat segítették. A szarmaták nyugtalanságának az oka egyrészt talán az a terület lehetett (a Bánság keleti része), amelyet még a dák háborúk között Decebalus foglalt el tőlük, és amit kérésük ellenére „Traianus sem adott vissza nekik" (Cassius Dio LXVIII, 10, 3—4). Másrészt kelet felé, a Tiszántúlra terjeszkedő jazigokat az új tartomány megszervezésével nemcsak nyugatról és délről, hanem már keletről is a birodalom fogta közre, és ez feszültségforrást jelenthetett. A harcokban valószínűleg nyugat-daciai egységek is részt vettek. Erre utal egy, 106—108-ban, a cohors II Hispanorum által Traianus jólétéért emelt oltár felirata; ezt Mars U(ltornak) vagy V(ictornak) állították, és Versecen (Vrsac, Jugoszlávia) került elő (CIL III, 6273).

Ezt követően a külpolitikai helyzet rövid időre megnyugodott, és a tartomány biztonsága is szilárdnak látszott. Ennek jele lehet, hogy Daciában i. sz. 110-ben leszerelték a segédcsapatokban a szolgálatukat letöltött katonákat. S bár a provincia élére 112 körül ismét hivatásos katona került Traianus barátja, C. Avidius Nigrinus személyében, 114-ben a parthus háborúba már különítményeket is elvontak a daciai hadseregből. A békés időszak azonban csupán rövid ideig tartott. Amikor 117-ben meghalt Traianus, Dacia térségében lezajlott az első nagy erőpróba a birodalom és a környező népek között. A szarmaták két törzse, a jazigok és a roxolánok rátörtek a két Moesiára. A harcok Daciát is érintették. A helyzetet súlyosbította Quadratus Bassus halála, aki a tartományt már a dák háborúkban megismerte, és akit a

császár éppen az új háború hírére nevezett ki Dacia helytartójának. A háborút a roxolánok esetében a római anyagi támogatás csökkenése, a jazigoknál pedig a már említett területi követelések okozták, valamint az a tény, hogy az új provincia az Al-Dunánál elszakította egymástól a két rokon népet. Hadrianus Moesiába utazott, majd Daciában is megfordult, ahol Drobetában „. . . attól való félelmében, hogy a híd védműveit könnyűszerrel elfoglaló barbároknak nem lesz nehéz az átkelés Moesiába, leromboltatta a híd felső szerkezetét" (Cassius Dio LXVIII, 13,6). A császár, megadván nekik a korábban megígért támogatást, gyorsan kiegyezett a roxolánokkal. A jazigok megfékezésére pedig szokatlan megoldáshoz folyamodott. A kiváló katonát, a csupán lovagrendű Q. Marcius Turbót állította Pannonia Inferior és Dacia élére, aki így két oldalról, összehangolt támadással törte le a jazigokat. Turbo és utóda alatt alakították ki a tartománybeosztás végleges kereteit. Hadrianus 119-ben praefectus praetoriónak nevezte ki Turbót, aki ezért elhagyta Daciát. Sarmizegethusa lakói ekkor feliraton fejezték ki hálájukat Turbónak (CIL III, 1462, 1551).

A 116—118-as szarmata háború megmutatta, hogy Daciának kevés a jelentősége a Dunától délre eső provinciák védelmében, a támadások megelőzésében. A jazigok a tartomány nyugati, a roxolánok a keleti oldalán, tehát a Bánságon és Havasalföldön keresztül betörhetnek a birodalomba, s ezt az új tartomány sem tudja megakadályozni. A roxolánok és a jazigok a lovas harcmodornak kedvező olteniai síkságon harapófogóba tudják szorítani és el tudják vágni a tartomány erdélyi területét; a drobetai hídon keresztül betörve pedig Moesiát fenyegetik. Tehát Decebalus uralmának megdöntésével a rómaiak megszüntettek ugyan egy veszélyes támadási gócot, ezzel azonban felszámoltak egy ütközőterületet is, ami ellensúlyozhatta volna a szarmata törzseket. Az egységes dák hatalom veszélye megszűnt, de a megerősödött szarmaták nemcsak a birodalom dunai határát fenyegették a hosszú, alsó- és felső-moesiai dunai határszakaszon, hanem Daciának éppen a legveszélyeztetettebb (természetes határokkal nem védett) bánsági és olteniai határait is. Lovas harcmodoruk következtében a tartomány hegyes erdélyi részén kevésbé voltak ugyan veszélyesek, de összefogva a Dacia északi határán élő szabad dák, kelta és germán törzsekkel, az egész al-dunai limes-szakaszon és Dacia határain koncentráltan támadhatták a tartományt és a birodalmat. A Daciával megnövekedett birodalmi határ védelme tehát sokkal nagyobb fegyveres erőt és felkészültséget kívánt, mint a rövidebb dunai szakasz. Uralkodása kezdetén talán ezért gondolt arra Hadrianus, akinek stratégiai elképzelései elsősorban védelmi jellegűek voltak, hogy feladja Daciát (Eutropius VIII, 6,2). Ennek lehetőségét a stratégiai helyzet alapján reálisnak kell tartanunk. Hadrianustól egyébként sem volt idegen, hogy elődje költséges háborúkban szerzett területeit elhagyja: „. . . lemondott az Eufráteszen és a Tigrisen túli területekről" (SHA, *vita Hadriani* 5), ugyancsak Traianus

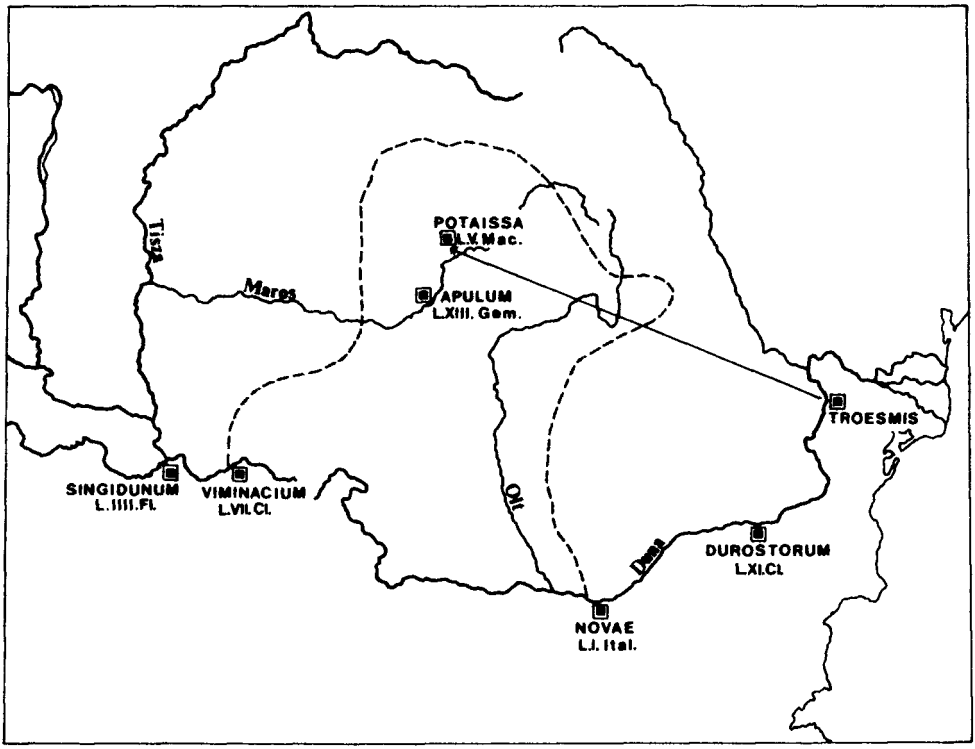

8. térkép. Legiótáborok Daciában és az Al-Duna mentén i. sz. 117/118–271 között

hódításairól is. Végül azonban (talán Turbo eredményes működése miatt vagy barátai tanácsára) elállt a tervétől, s inkább átszervezte a provincia védelmét. Az addig a Bánságban állomásozó IIII Flavia legiót jobban védhető helyre, a Duna mögé, Singidunumba (Beograd) vonták vissza, korábbi tartományába, Moesia Superiorba. Ezzel a lépéssel a dunai limest erősítették a várható jazig támadások ellen. Azok a vélemények tehát, amelyek Daciának a birodalom vagy Italia védelmében nagy jelentőséget tulajdonítanak, túlzók. A Barbaricumba benyúló provincia katonasága a Dunától délre, a birodalomba hatoló ellenséges támadásokat már csak földrajzi helyzete miatt sem tudta megakadályozni. Szerepe (saját tartományának védelme mellett) inkább az ellenséges támadást követő harcokban volt. Önálló feladatok ellátása helyett hadserege nemegyszer más tartományokéival együtt volt csak eredményesen bevethető. Később, a 2. század második felében kitört markomann háború idején magas létszámú katonasága ellenére még saját védelmére sem volt képes, ezért a tartományt egy újabb legióval kellett megerősíteni *(8. térkép)*, amely azután Daciában is maradt.

A birodalom európai határtartományainál messzemenően törekedett olyan megfelelő védelmi vonalak felállítására, amelyek a Barbaricumban élő népek számára jól láthatóan mutatták a határt, és egyúttal biztosították a határokon kiépített erődsor között a gyors szárazföldi vagy vízi összeköttetést. Kérdéses tehát, hogy milyen érdeke fűződött Rómának ahhoz, hogy a fenti védelmi elgondolásoknak sokkal megfelelőbb és rövidebb dunai határ helyett egy nehezen ellenőrizhető, többszörösen hosszabb határú, a határt védő táborok közti gyors összeköttetést nem mindig biztosító tartományt megtartson, amely tartománynak a védelme más provinciáknál sokkal nagyobb és költségesebb sereg igénybevételét követelte. Érthető, hogy Róma, ha a dák háborúk után nem adta fel azonnal a területet, azt később tekintélyi okokból már kevésbé tehette meg. A tartomány megtartásában, különösen fennállásának az első felében, valószínűleg az erdélyi aranylelőhelyeknek volt jelentős szerepük.

DACIA FELOSZTÁSA TARTOMÁNYOKRA. HATÁROK ÉS HADSZERVEZET

A Marcius Turbo alatt megkezdett, de valószínűleg még a következő helytartó, Iulius Severus (120—126) kormányzására is áthúzódó szervezés Dacia határait, hadrendjét és a szomszédos barbaricumi területeket, tehát a Bánságot, Olteniát, Havasalföldet érintette. Az utóbbi évek leletei a rendezés időrendjét világosabbá tették ugyan, részleteit azonban (a provinciák belső határai, a procuratorok jogköre, a Duna bal partján fekvő erődöknek Daciához vagy Moesiához tartozása) ma is vitatják. Legkésőbb ebben az időszakban vonták ki Havasalföldről az alsó-moesiai hadsereg ott állomásozó egységeit; tehát feladtak egy, a dák háborúk alkalmával megszállt területet. Daciának az Olt folyótól nyugatra eső részéből Dacia Inferior (Alsó-Dacia) néven új tartományt hoztak létre. Ebben a tartományban legio nem volt, ezért élén lovagrendű procurator állt; belső igazgatásában bizonyos fokú önállóságot élvezett. Határa délnyugaton a Duna, északnyugaton Dacia Superior és a Diernától (Orsova) a Délkeleti-Kárpátok felé vezető vonal volt. Keleti határa bizonytalan: vagy az Olt menti táborsor, vagy a 25-35 kilométerrel keletebbre, az Olttal nagyjából párhuzamos megerődített vonal, az ún. Limes Transalutanus lehetett *(9. térkép)*.

A felosztás előtt Dacia többi része — az északi területet leszámítva — a Superior nevet kapta (Felső-Dacia). Ez Erdély központi részét és a Kelet-Bánságot foglalta magában egészen a Keleti-Kárpátokig. A legio IIII Flaviát Moesia Superiorba helyezték át, így Dacia Superiorban csak egy legio maradt, az Apulumban állomásozó XIII Gemina. A tartomány helytartója volt egyúttal a legio parancsnoka is. Mivel a római közigazgatás előírásai szerint

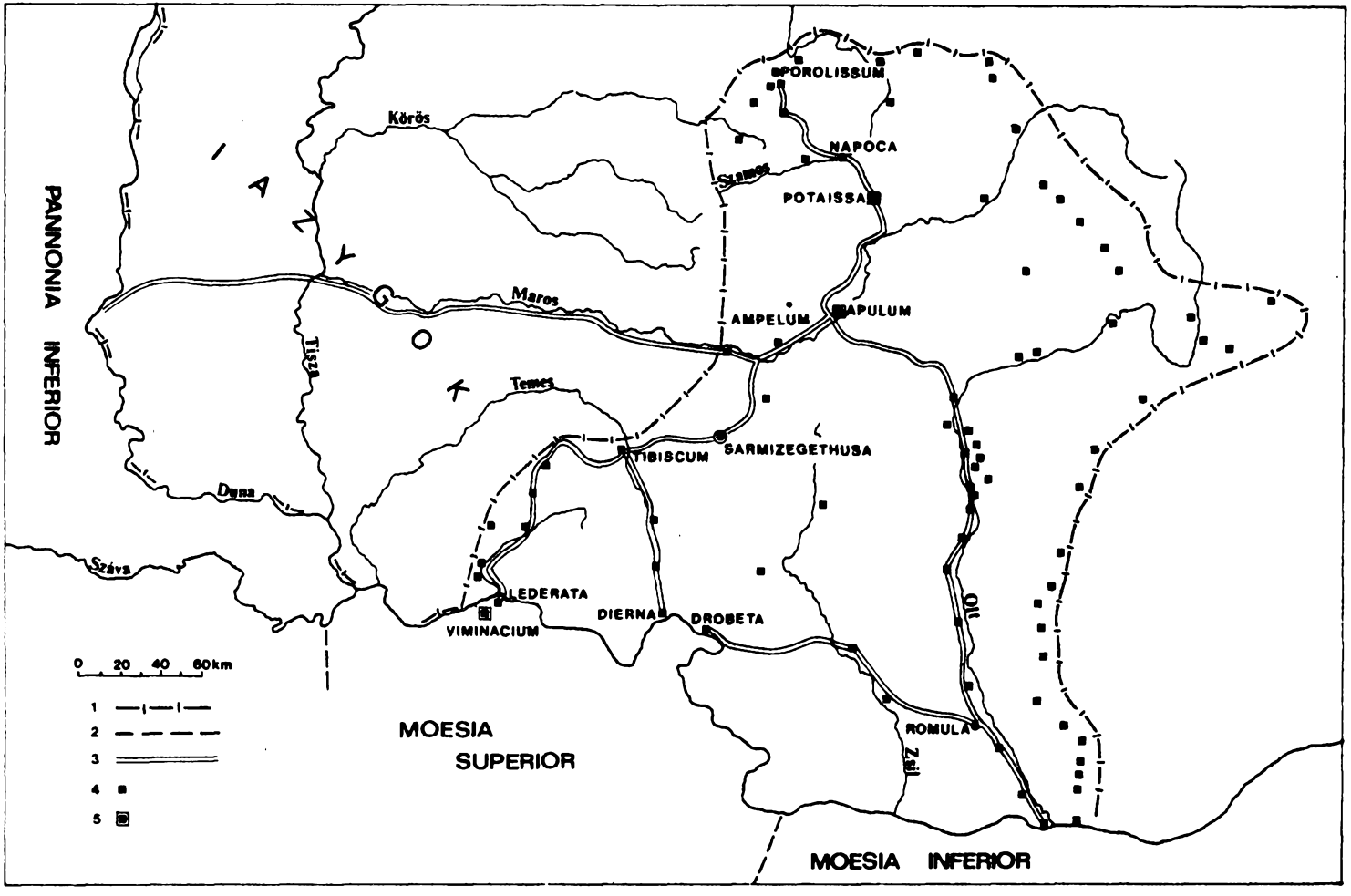

9. térkép. Dacia i. sz. 106—271 között

1 = birodalmi határ; 2 = provinciahatár; 3 = út; 4 = segédcsapattábor; 5 = legiótábor

konzulságot viselt személy csak több legiós tartomány élén állhatott, Dacia Superiort a következő évtizedekben a hivatali rangsor eggyel alacsonyabb fokán álló szenátorok kormányozták, akik csak a daciai helytartóságuk után lettek konzulok.

Valószínűleg már a 118-as rendezéskor vagy néhány évvel később (de még 124 előtt) a provincia északi részén, Észak-Erdélyben is újabb tartományt szerveztek a megszállt területen Dacia Porolissensis néven. Nevét a fontos katonai táborról, Porolissumról (Mojgrád) kapta. A tartományban legio nem volt, ezért lovagrendű procurator igazgatta, ugyanúgy mint Dacia Inferiort. Dacia Superior helytartója katonai tekintetben felügyeleti jogot gyakorolt a két másik tartomány (Inferior és Porolissensis) felett. A korábban egységes Dacia tehát három részre oszlott.

A katonai megszállás első 10-15 évének tapasztalatai révén létrejött a többé-kevésbé végleges védelmi, és azzal összefüggésben a közigazgatási rendszer. A birodalom a számára érdektelennek ítélt területekről kivonta a megszálló csapatokat. Dacia három résztartományának három külső, egyben birodalmi határszakasza (keleten, északon és nyugaton) a három irányból támadó ellenség felé frontvonalat alkotott. Ezek helyét a várható támadások iránya mellett a felszíni adottságok szabták meg — persze ugyanezek határozták meg az ellenséges támadások irányát is.

Dacia Porolissensis völgyekkel tagolt hegyeinek néhol sűrű táborsora az észak felől támadó szabad dák, dák kultúrájú kelta törzsek *(anartii)*, valamint a később szintén észak felől érkező germán törzsek *(buri)* betöréseitől védte a tartományt. Nyugaton a határ legdélibb pontja valószínűleg az Aranyos vizénél kezdődött, majd a Bihari- és a Gyalui-havasok, a Vigyázó adták a védelmet. Itt katonai tábort nem ismerünk. Északabbra a gyalui (Gilău) és a sebesváraljai (Bologa) táborok a Sebes-Körös és a Szamos völgyét védték. A Meszes hosszú gerince és szokatlanul közeli táborai (Vármező-Buciumi, Magyaregregy-Românaş, Romlott-Romita, Porolissum két tábora a Pomet és a Csitera magaslatokon) az északi határt és az átjáróként szóba jöhető völgyszorosokat védték. A tihói tábor (Tihău) a Cikói-szorost őrizte. A táborok között és előtt az őrtornyok sűrű lánca tartotta szemmel a barbaricumi limes-előteret. Keletebbre a Haragos, az Ilosvai- és a Lápos-hegységek belső vonulatai alkották a határt az alsókosályi (Căşeiu = *Samum?*) és az alsóilosvai (Ilişua) táborokkal, majd a határ egyre inkább dél felé fordulva a Borgói- és a Kelemen-havasokra, végül a Keleti-Kárpátok *(Alpes Bastarnicae: Tabula Peutingeriana)* belső, nyugati vonulataira támaszkodott. A délnyugati lejtőkön épült Jád (Iad-Livezile), Óvárhely (Orheiul Bistriţei), a Maros-völgyben Marosvécs (Brîncoveneşti) tábora. Ez utóbbi Dacia Porolissensis legdélibb tábora volt a keleti fronton.

Dacia Superiorban a Bánság sík vidékén a szarmata—jazigok jelentették az ellenséget. Határerődöket is csak a déli, bánsági határszakaszról ismerünk.

A védelmet megkönnyítették a Szörényi-havasok, a Retyezát, és viszonylag laza táborsort tettek lehetővé. A Bánságban egy nyugati, külső erődsor épült a *lederatai* (Palanka) hajóhídtól a *Tibiscum*ba (Zsuppa, Jupa) vezető út mentén: Gerebenc (Grebenac), *Arcidava* (Varadia), Versec (Vršac, Jugoszlávia), *Centum Putei* (Szurduk, Surduc), *Bersovia* (Zsidovin, Berzovia), *Aizis* (Furluk, Fîrliug). A drobetai híd nyugati szomszédságától, Diernától egy másik, ugyancsak erődített út is vezetett Tibiscumba (*Pretorium*-Mehadia, *Ad Pannonios*-Teregova, *Agnaviae*-Závoly, Zăvoi). Északabbra, a Maros-völgyig nincsenek táborok: a védelmet a Ruszkai-havasok nyújtották. A Maros völgyét *Micia* (Vecel, Veţel), Felsővárosvíz (Orăştioara de Sus), Bucsum (Bucium), Csigmó (Cigmău), végül az apulumi legióstábor zárta le. A Maros-völgytől északra az Erdélyi-Érchegység és a Bihari-hegység volt a határ.

Dacia Superior északkeleti határa a Keleti-Kárpátok nyugati, legbelső vonulatai voltak (a Görgényi-havasok és a Hargita). Táborai: Mikháza (Călugăreni), Sóvárad (Sărăţeni), Énlaka (Inlăceni), Székelyudvarhely (Odorhei Secuiesc), Homoródszentpál (Sînpaul). A keleti front körzetében Dacia Superior és Inferior közös határa bizonytalan.

Dacia Superior legiója a három tartomány központi részén, Apulumban állomásozott.

Dacia Inferior északkeleti és keleti határa volt birodalmi határ. Északkeleten a Keleti-Kárpátok belső vonulatain vezetett a határ az olthévízi (Hoghiz), oltszemi (Olteni), komollói (Comolău), nagyborosnyói (Boroşneul Mare) táborokkal. Az Ojtozi-szorost az előretolt berecki (Breţcu) tábor ellenőrizte. Délnyugatra az Olt mellett Kissink (Cincşor), Földvár (Feldioara) táborai után a *Caput Stenarum* (Bojca, Boiţa) a Vöröstoronyi-szorost őrizte. Délebbre természetes akadályok nem tették könnyebbé a védelmet, ezért az olteniai síkságon sűrű táborsort kellett létrehozni. Itt támadás az al-dunai szarmata—roxolánok részéről volt várható. A keleti határt két védelmi vonal biztosította. A belső, nyugati vonal az Oltot kísérte: a táborok a bivolari, racoviţai, copăceni, rădăcineşti építési feliratok alapján Hadrianus uralkodásának a végén már valószínűleg kőből épültek át (CIL III, 12601, 12605, 13795, 13796). A megszokott méretű táborok mellett (Slăveni: 169 × 190 m) kisméretű erődök sorakoztak (Copăceni, Titeşti, Bivolari, Sîmpotin, Stolniceni, Enoşeşti). Az Olt-limestől keletre, 25-30 kilométerre, észak—déli irányban egy külső védelmi vonal is húzódott, párhuzamosan az előbbivel („Limes Transalutanus"). Feltárások hiányában még ma sem dönthető el, hogy ezt az erődvonalat mikor állították fel. Megépülését általában a 2—3. század fordulójára teszik. Néhány évtized múlva, a 3. század közepén már fel is adták. Az egyes táboroknál feltárás nélkül is legalább két építési periódus figyelhető meg (Săpata de Jos, Urluieni, Băneasa): ugyanis közvetlenül egymás mellett két erőd nyomai látszanak ma is, s egyidejű használatuk nem lehetséges. Ezért a külső vonal táborainál hosszabb ideig tartó használat

tételezhető fel, és így a 2—3. század fordulója előtt is megépülhettek. E táboroktól 150-300 méterrel keletebbre kb. 3 méter magas földsánc is húzódott. A védelmi vonal északon az Olt menti erődsorhoz hasonlóan északkelet felé fordult (Pürkerec-Purcăreni, Cîmpulung táborai), majd a Törcsvári-szoros két végét a rukkori (Rucăr) és a barcarozsnyói (Rîşnov) erődök őrizték.

Dacia katonai védelmének a rendszerét a Barbaricumba mélyen benyúló helyzete határozta meg: hosszú határon és három oldalról is védeni kellett. Ahol áthatolhatatlan hegyek határolták, ott nem építettek táborokat. A mélységben tagolt védelmet a provincia belsejében, a folyóvölgyekben épült táborok jelentették. A már említett Maros mentieken kívül: Gyalu (Gilău) a Hideg- és a Meleg-Szamos találkozásánál, Szamosújvár (Gherla) a Kis-Szamos mellett a Napocába vezető utat biztosította északi támadás ellen. Maroskeresztúr (Cristeşti) a Maros-völgyet, Segesvár (Sighişoara) a Nagy-Küküllő völgyét védte keleti támadás ellen. A bánsági és olteniai táborok pedig egyben a birodalomba vezető összeköttetést is ellenőrizték.

A tartomány szélein fekvő táborok tehát — más provinciákhoz hasonlóan — egyértelműen meghatározták a provincia kiterjedését, azaz a birodalom itteni határait.

Dacia táborainak a száma 80 körül volt. A régészeti kutatások elégtelensége miatt a táborok építésének időrendje nem ismert: lehetséges, hogy közülük néhány csak rövid ideig állt fenn. Az erődök nagy számát az is okozza, hogy az Olt menti limesen és a Transalutanuson csak néhány szokásos méretű tábort építettek, közöttük tucatnyi kis erőd volt; egy katonai egység ezért nyilván több erőd helyőrségét is ellátta. Dacia Porolissensisben i. sz. 164-ben a 15 katonai tábor helyőrségét 3 lovas- és 12 gyalogoscsapat adta. Összlétszámuk, a legióskülönítményeket nem számítva, kb. 11 500 katona volt. Dacia teljes haderejét a 2. században a legiókkal együtt 45-50 ezer főre becsülik.

A táborok legkorábbi, föld—cölöp szerkezetű periódusát mintegy 15 tábor esetében lehetett eddig ásatásokkal megfigyelni. Később a táborokat részben vagy egészében kőfalakkal, védművekkel átépítették. Ez a munka néhány esetben már Hadrianus uralkodása alatt megkezdődött és Antoninus Pius uralma idején folytatódott; másokat csak a 3. század elején építettek át.

Hadrianus korában a Tisza-torkolattól a Fekete-tengerig terjedő területen is állandósult a birodalom védelmi rendje. Dacia meghódítása előtt Moesia Superior rövid birodalmi határát a Tisza-torkolattól az *Almum* (Lom) és a *Ciabrus* (Cibrica) folyócskáig két legio védte *(7. térkép)*. *Singidunumban* (Beograd) vagy Ratiariában (Arčar, Bulgária) a legio IIII Flavia, *Viminaciumban* (Kostolac) pedig a VII Claudia. Keletebbre, Moesia Inferiorban egymástól nagyjából egyenlő távolságra fekvő három tábor (*Oescus* = Gigen, *Novae* = Szvistov, *Durostorum* = Szilisztra) a legio V Macedonica, a I Italica és a XI Claudia őrizte a határt. Dacia meghódítása után ez a szabályosan eloszló

védelmi rend módosult. Dacia déli, a birodalommal közös dunai határát már nem kellett nagyobb hadsereggel őrizni, de a hosszú Moesia Inferior-i határ védelmére továbbra is 3 legióra volt szükség. Ezért a daciai határszakaszról a Duna-deltához, *Troesmis*be (Igliţa) vezényelték az oescusi legiót (V Macedonica). A legio IIII Flavia a rövid Moesia Superior-i dunai határszakaszról Dacia megszálló seregébe került. A ratiariai tábort felszámolták. Helyén, mint Oescusban is, Traianus coloniát alapított *(10. térkép)*. A két legióstábor áthelyezése, illetve megszűnése bizonyítja, hogy a birodalom és Dacia közös határán a megszálló erőt gyengítették, ha a segédcsapattáborok esetében a további részletek ásatások hiányában ma még ismeretlenek is.

ÚTHÁLÓZAT

A 109/110-ben felállított ajtonyi mérföldkő szerint a hadiutak építése a tartomány megszállása után azonnal megkezdődött, és ezért a 118-as átszervezésig valószínűleg be is fejeződött. Az útvonalakat a *Tabula Peutingeriana* alapján jól ismerjük. Ez a helységeket — javarészben katonai táborokat — összekötő utakat és a távolságokat feltüntető térképvázlat a 3. század közepén készült. Mivel az útmaradványok feltérképezése lassan halad előre, a *Tabula* helységneveinek azonosítása sok esetben bizonytalan.

A *Tabula* a Daciát a birodalommal összekötő két dunai hídtól és Diernától írta le az utakat, amelyek Apulumba, majd onnan tovább az északi határra vezettek *(9. térkép)*. Lederatából Tibiscumba vezetett a legnyugatibb út, amely ott találkozott a drobetai híd közelében, Diernából induló másikkal. Tibiscumból Sarmizegethusán keresztül lehetett Apulumba jutni. (E két hely között ágazott le nyugat felé a Pannoniába vezető Maros-völgyi út.) Drobetából a Vulkán-szoroson keresztül ért egy út Sarmizegethusába: ezt az utat, aminek a Kárpátokban nehéz terepen kellett keresztülvágnia, a Tabula nem is tüntette fel. Drobetából egy harmadik út az Olt-limes érintésével a Vöröstoronyi-hágón át vitt Apulumba. Ennek egyes szakaszai ma is jól láthatók az Olt mentén. Apulumból észak felé a *Tabula* csak egy útvonalat ír le: ez Porolissumig vezetett.

A *Tabula* útjai a hadászatilag fontos átkelőhelyeket kötötték össze a tartomány fővárosával és az északi határral. Kelet-daciai útjai hiányoznak, mert azokat a területeket a 3. század közepén a katonaság már felhagyta, így az ezután készült térképre már nem kerültek rá. Az egyik kelet-erdélyi utat azonban egy későbbi forrás fenntartotta. A korábbi térképek, főleg a *Tabula Peutingeriana* alapján készült kompiláció, a Geographus Ravennas megőrizte egy útvonal leírását, amely Porolissumot kötötte össze a Fekete-tengerrel. Ez talán annak a Barbaricumban futó, egyébként ismeretlen fekvésű útnak a része, amelyet Traianus császár nyitott meg (Aurelius Victor, *de Caesaribus* 13,3).

Egy másik, ugyancsak a Barbaricumot keresztülszelő utat jól ismerünk: ez Daciát Pannonia Inferiorral kötötte össze. A tibiscum—apulumi útból a Sztrigy torkolatánál ágazott le, és a Maros-völgyben vezetett nyugat felé. Rövidesen elérte a völgyet védő legnyugatibb tábort, Miciát (Vecel). Ezt az utat Dacia határain túl is megépítették: A Maros-völgyben vezetett a folyó torkolatáig, majd a Duna—Tisza közén át ért Pannonia Inferiorba. Vonala a Maros mentén nincsen feltérképezve, azonban Bulcson (Bulci), Arad környékén (Aradul Nou), Nagyszentmiklóson (Sînnicolaul Mare) és Németcsanádon (Cenadul German) előkerült katonai bélyeges téglák és — ásatásokkal ugyan nem hitelesített — épületmaradványok tanúsítják az út vonalát és egyúttal annak katonai ellenőrzését. A két provinciát a Barbaricumon keresztül összekötő út létezését kétségtelenül igazolja az a kb. 50 kilométer hosszú szakasza (a felszínből kiemelkedő, mintegy 5-6 méter széles úttöltés), amelyet a Duna—Tisza közén találtak meg. Baja körzetéből kiindulva vezetett Szeged felé; Csávoly, Mélykút, Tompa és Kelebia körzetében ma is jól látszik. Iránya a Maros menti út nyugati meghosszabbításába esik. Ez az út lerövidítette a nyugat felé irányuló forgalmat, valamint Pannonia és Dacia gyors összeköttetését tette lehetővé.

A Maros menti út, amelynek kronológiai kérdéseit ásatások hiányában nem ismerjük, Dacia központi vidékét, Apulumot nemcsak Pannonia Inferiorral, hanem a dunai hajóúton vagy a Duna menti limes-úton keresztül a birodalom nyugati tartományaival, a Maros—Tisza—Duna és a Dráva vagy a Száva segítségével pedig Dél-Pannoniával és Dalmáciával is összekapcsolta. Egyúttal csatlakozott az Észak-Itáliát az aquileiai kereskedelmi központon keresztül az Északi-tengerrel összekötő Borostyánúthoz. A Maros menti út kereskedelmi használatát a különféle dél-pannoniai áruk daciai, elsősorban erdélyi elterjedése, valamint a daciai vagy a Daciával kereskedők állomáshelyei bizonyítják. A Maros-völgyben nemcsak szárazföldi közlekedés folyt, hanem — az összeköttetésnek ezt a lehetőségét már a római hódítás előtt is felismerték — a folyót víziútként is használták. A Maros hajózásának emléke az Apulumban székelő hajósok egyesülete (*collegium nautarum:* CIL III, 1209) és a miciai hajós sírszobor.

Természetes, hogy a jazig szállásterületen keresztülvezető út biztonságáról gondoskodni kellett: ezért katonai védelem alatt állt. Ennek részleteit nem ismerjük, de bizonyítékul szolgálnak a Maros völgyében előkerült katonai téglabélyegek. Ezeket a téglákat legiós téglavetőkben állították elő, ezért arra lehet következtetni, hogy az utat és állomásait legiókülönítmények építették. Duna—Tisza közi szakaszát már a pannonia inferiorbeli hadsereg biztosíthatta. Az út vonala Bajánál délnyugatnak fordul: talán a lugiói (Dunaszekcső) tábornál kelt át a Dunán.

A Maros mente katonai leleteinek értelmezése összefügg Dacia délnyugati határának, illetve a Bánság hovatartozásának a kérdésével. Miután Daciát

nem zárta körül mindenhol folyamatos táborsor vagy árkokból és töltésből álló sánc — a hegyek ezt szükségtelenné tették — ezért egyes területeken a tartomány kiterjedése vitatott. A határról a vélemények az időrendi kérdésektől eltekintve többé-kevésbé egységesek, kivéve a Duna—Tisza és a Maros közti területet, tehát a Bánságot. Egyesek szerint a Bánság Dacia részeként a birodalomhoz tartozott, amit a Maros menti katonai jellegű leletekkel látnak igazolhatónak: ezért a Marost limesvonalnak, erődített határnak tekintik. A Bánság régészeti leletei ezt az elképzelést mégsem bizonyítják. Katonai táborok ugyanis csak a Bánság keleti részén, a Lederatától észak felé, Tibiscumba vezető út mentén vannak, nyugatabbra nincsenek. Sem a Tisza, sem a Maros vonala nincsen táborokkal megerődítve, amint az várható lenne akkor, ha a Bánság a birodalomhoz tartozott volna. A Maros menti római leletek pedig a Barbaricumon keresztülvezető utat ellenőrző állomások maradványai. Római tárgyi leletek különben sem jelentik magától értődően a birodalomhoz tartozást. Pannonia markomann—kvád északi előterében vagy a szarmata Barbaricumban is szép számban találhatók zsákmányolt vagy exportból származó római tárgyak, és ebből nem következik az, hogy a vidék a Római Birodalomhoz tartozott. A Bánság nyugati, nagyobbik felében nincsen római lelet. Az az egy-két felirattöredék pedig, amely akár a Maros mentén, akár a Bánságban előkerült, a tartományból különféle középkori építkezésekre elhurcolt kő is lehet; hasonlóan a Duna—Tisza közt lelt római feliratokhoz. A Maros menti út nem szerepel a *Tabula Peutingerianán* sem: ez arra utal, hogy nem a birodalom területén vezetett.

A hovatartozás kérdésével összefüggésben vitatott a terület népessége is. Ha ugyanis a Bánság teljes egészében Daciához tartozott volna, akkor a tartomány feladása, tehát 271 előtt szarmaták nem élhettek volna ezen a területen. Ezért a bánsági szarmata leleteket általában a 3. század végére vagy még későbbre keltezik. A Bánság területén azonban jó néhány bizonyosan 271 előtti szarmata lelőhely is van: jól jelzik ezeket a szarmaták számára a rómaiak által exportált emailos ruhadíszek, kapcsolótűk. A szarmata lelőhelyek a Bánság délkeleti részétől a Tisza—Maros szöge és a Tisza felé sűrűsödnek. Ezek szarmata-jazig népességet bizonyítanak, és ezáltal azt, hogy a Bánság java része, nyugati fele nem Róma, hanem a szarmaták birtokában volt, legalábbis a 118-as átszervezést követően.

Az Apulumból Lugióba vezető út mellett továbbiakat is feltételeznek, amelyek szintén Daciát (Porolissumot) és Pannonia Inferiort (Aquincumot) kötötték volna össze. Ezeknek nyomai nem kerültek elő, létezésük valószínűtlen. A kedvező összeköttetést biztosító Duna—Tisza közti és Maros menti út a rómaiak számára szükségtelenné tett egy másik, ugyancsak a szarmata területet keresztülszelő, ám a közlekedés szempontjából összehasonlíthatatlanul rosszabb terepen futó (sokszoros folyóátkelések, erdős, mocsaras terület), nem védhető, ellenőrizhetetlen, hosszabb útvonal fenntartását. Az azonban

lehetséges, hogy egy, a szarmaták által használt „útvonal", amely azonban az őskori utakhoz hasonlóan nem volt megépítve, keresztülhaladt a területen.

A 118-as átszervezés utáni évtizedek nyugodt külpolitikai viszonyai kedveztek Dacia életének, a gazdasági fejlődésnek. Közel két évtizedig nem volt nagyobb háború a tartomány körzetében. Antoninus Pius uralkodása alatt (138—161) csupán általánosságban emlegetnek dák veszélyt. Ezek a dákok a tartomány északi és keleti szomszédságában élő, meg nem hódított vagy a dák háborúk után elmenekült, ún. „szabad dákok", valamint a karpok és a kosztobókok voltak. A harcok részletei ismeretlenek; ez annak a következménye lehet, hogy a háborús veszély ekkor még nem volt jelentős. Antoninus Pius életrajza röviden megjegyzi (SHA, *vita Pii* 5, 4), hogy a császár a germánokat és a dákokat, valamint sok más népet és a fellázadt zsidókat helytartói és legatusai segítségével leverte. A dák háborút azáltal tudjuk keltezni, hogy a „Dacicus" győzelmi jelző i. sz. 157-ben megjelenik a császár címei között. Valóban: 156—158-ban kitűnő katonák voltak Dacia Superior és Porolissensis helytartói *(Statius Priscus* és *Macrinius Vindex)*. A két tartomány hadereje nem volt elég a támadások kivédésére, mert Afrikából mór segédcsapatokkal kellett megerősíteni. Noha harcok csak Dacia Superiorban bizonyíthatók, ugyanekkor Dacia Inferior hadseregében is számítottak és felkészültek esetleges támadásokra: ebben a tartományban is voltak csapaterősítések. A Közép- és Al-Duna mentén az ellenséges mozgolódások a néhány év múlva az egész frontszakaszon kitört hosszú háború figyelmeztető jelei voltak.

GAZDASÁG, KERESKEDELEM. AZ ELSŐ FELLENDÜLÉS

A birodalom közép-európai határtartományainak a gazdasági jelentősége általában csekély volt, exportjuk sem volt jelentős. Ezzel szemben a nagyszámú katonaság állomásoztatása jelentős költségeket emésztett fel. Róma számára Dacia fontosságát azonban kétségtelenül megnövelték az erdélyi bányakincsek. A kőbányák mellett a vasérc, a sólelőhelyek önmagukban is fontosságot adtak a területnek, de a legnagyobb jelentősége az aranybányáknak volt. Noha kivételesen gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre róluk, nem értesülünk sem kiaknázásukról a dák időszakban (a leletek szerint a dákok elsősorban az ezüstékszereket kedvelték), sem a bányák hozamáról a római korban. Az erdélyi aranybányák hírét az újkorban elsősorban azon viasszal bevont fa írótáblák szövegei terjesztették el, amelyek Verespatakon kerültek elő 1786-ban, 1790-ben, majd több alkalommal a 19. században. A táblák szövegei különféle gazdasági iratokat, adásvételi szerződéseket, számadásokat tartalmaznak az i. sz. 131—167 közti időszakból.

A provincia megalapítása után rövidesen megkezdődött az aranybányák *(aurariae Dacicae)* kiaknázása. A bányászat központja az erdélyi Érchegység volt, ahol Ampelum (Zalatna, Zlatna) és Alburnus Maior (Abrud—Verespatak, Roşia Montana) nagyobb települései mellett kisebb falvakban (Deusara, Kartum, Immenosus Maior, Vicus Pirustarum) éltek a bányamunkások.

Az ércbányakörzet *(territorium metalli)* császári tulajdonban volt, települései nem rendelkeztek városi önkormányzattal. Bizonytalan, hogy a bányakörzet legnagyobb települése, Ampelum megkapta-e a municipium rangot. A közigazgatási szervezet és az aranybányák élén a bányaprocurator állt *(procurator aurariorum)*. Közülük név szerint tízet ismerünk. Ezek a birodalmi gyakorlatnak megfelelően jórészt a császári ház szabadon bocsátott rabszolgái közül kerültek ki, mint M. Ulpius Hermias, akit Traianus szabadított fel, és aki Hadrianus alatt igazgatta a bányakörzetet. Ő az első név szerint ismert procurator. Tehát a bányászat legkésőbb Hadrianus uralkodása alatt megkezdődött, amint azt az egyik viasztábla i. sz. 131-es keltezése bizonyítja. A 30 éves koruk körül felszabadított és arra érdemes császári rabszolgák különféle hivatalok betöltése után, általában 40-45 éves korukra nyerték el a procuratorságot. Valószínűleg a daciai aranybányák is kettős vezetés alatt álltak: felszabadított rabszolgák és lovagrendű procuratorok közösen igazgatták őket. A kettős igazgatás oka a fontos létesítmények kölcsönös ellenőrzése és felügyelete, valamint az igazgatás folytonosságának a biztosítása volt. A két procurator hivatali ideje ugyanis nem volt egyforma hosszú: a szabadosok szolgálata hosszabb ideig tartott, mint a lovagoké, és ezért nem egyidejűleg váltak meg hivataluktól. A procuratorok által vezetett bányaigazgatási szervezet beosztottjai *(vilici, tabularii, dispensatores)*, akik az adminisztrációt és a szakmai irányítást végezték, java részben szintén a császári ház rabszolgáiból és szabadosaiból kerültek ki. A procurator hivatalában *(officium)* a titkári feladatot ellátó *librarius*ok esetenként a legio XIII Gemina katonái voltak. Nem ezek a librariusok voltak az egyedüli katonák a bányakörzetben. A birodalom határán fekvő, fontos terület védelméről mind a külső támadások, mind a rablók ellen gondoskodni kellett. Ezt a feladatot a *numerus Maurorum Hispanorum* észak-afrikai eredetű katonái látták el. Állomáshelyüket nem ismerjük. A katonaság gondoskodott a bányakörzet belső biztonságáról és az érc-, illetve nemesfémszállítmányok védelméről. A bányákat külszíni fejtéssel *(currugus)* vagy tárnarendszerrel művelték.

A viasztáblák, valamint az ampelumi és az alburnusi kőfeliratok sokat elárulnak a bányakörzet lakosságáról. Elsősorban Dalmatiából hoztak illír bányamunkásokat: a piruszták, szardeatok, buriduszták törzseiből. A bányavidéki illír személynevek a daciai illír személyneveknek jelentős részét, mintegy 64 százalékát alkotják. A dalmatiai eredetű bányamunkások zárt

közösségekben éltek *(Vicus Pirustarum)* és még törzsi vezetőjük *(princeps)* is volt. Településeiket a hazai szokásnak megfelelően gyakran *castellum*nak nevezték. A dalmatiaiak mellett kisázsiaiak is dolgoztak a bányákban.

A munkát valószínűleg elsősorban bérmunkások végezték. Bérként évi 70 vagy valószínűbben 140 dénárt kaptak (a forrásokból ez nem dönthető el), ami nem volt kis összeg. Ekkor az Alburnus vidékén egy bárány például 3 és fél, egy malac 5 dénárba került, ami az átlagos birodalmi áraknak felelt meg; a bor viszont drága volt: litere 1,3—1,8 dénárba került.

Államfoglyokról, bányamunkára ítéltekről *(damnati ad metallum)* vagy rabszolgamunkáról (az igazgatási szervezeten kívül) nem maradt írásos adat. Valószínűleg nem is dolgoztak a bányákban nagy számban, mert a rabszolgák ára Észak-Daciában nagyon magas volt. I. sz. 139-ben egy 6 éves kislányt 205 dénárért adtak el. 142-ben az apulumi legióstábor mellett egy fiút 600 dénárért vásároltak meg. A magas árakból arra lehet következtetni, hogy a bányavidéken, illetve Észak-Daciában kevés volt a rabszolga, és ezért a rabszolgamunka nem lett volna kifizetődő.

Az is sejthető, hogy a telepítések ellenére sem volt elég bányamunkás. A magas bérekből arra lehet következtetni, hogy nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő. Az egyik viasztábla szövege egyértelműen utal arra, hogy a vidék lakossága már a 2. század hatvanas éveinek végére egyre jobban csökkent. 167. február 9-én, tehát még a nagy háborúk kitörése (és a viasztáblák elrejtése) előtt az alburnusi Juppiter Cernenus collegium tisztségviselői feloszlatták az egyesületet, mert az eredetileg 54 tagból mindössze 17 maradt Alburnusban. A lakosság száma tehát Daciában még a jól fizetett munkalehetőségekkel rendelkező vidékeken is megcsappant.

Kevesebbet tudunk az erdélyi vasbányákról és sólelőhelyekről. Ezek is állami tulajdonban voltak, a kitermelést bérlők *(conductores)* végezték. Feliratuk csak a 2. század végéről és a 3. század elejéről maradtak fönn. Egy vasbányabérlő, a görög származású Flavius Sotericus egyben Sarmizegethusában a császárkultuszt ápoló egyesületnek volt a tagja. Ezt a bányabérlőt említő feliratot Alsótelken (Teliucul Inferior) találták, ahol a Ruszka-hegység jelentős vasérctelepeit a rómaiak már művelték. Alsótelek közelében, Gyaláron (Ghelar) vasolvasztó is előkerült. A sónyerő helyek a provincia északi részében, Erdélyben szép számban találhatók (Homoródszentpál-Sînpaul, Szék-Sic, Kolozs-Cojocna, Homoródszentmárton-Mărtiniş, Marosújvár-Ocna-Mureşului stb.). A sóbányákat bérlők művelték, akik a sólelőhelyekkel együtt vették bérbe a lelőhelyül szolgáló földeket és esetenként a sókereskedelmet is.

Dacia gazdasági élete a bányászaton kívül kevéssé ismert. A kézműipar más tartományokkal egyezően jórészt önellátó volt. A mezőgazdasági munkához szükséges szerszámokat bizonyára a helyi vasbányákban nyert vasból kovácsolták, ugyanúgy, mint a bányászathoz szükséges szerszámokat is. A régészetileg legjobban vizsgált kézműipari tevékenység a háztartásokban

általánosan szükséges kerámiatárgyak készítése volt, de műhelyeket, fazekaskemencéket alig tártak fel.

Az egész provinciára jellemző egységes, helyi kerámia nem fejlődött ki. Dél-Daciában a formákban és a felületi kezelésben a Dunától délre fekvő vidék hatása jelentkezik. Északon viszont főként Noricum és Pannonia hatása érvényesült (a háromlábú tálak ennek tipikus képviselői, *2. ábra*). Észak-Erdélyben azonban gyártottak egy jellegzetes díszítésű kerámiát. Elterjedésének körzetét még nem tudjuk felmérni: az eddigi leletek alapján csak a provincia északi részében volt használatban. A nagyjából félgömb alakú tálak oldalát pecsételéssel díszítették. A Porolissumban nagy mennyiségben

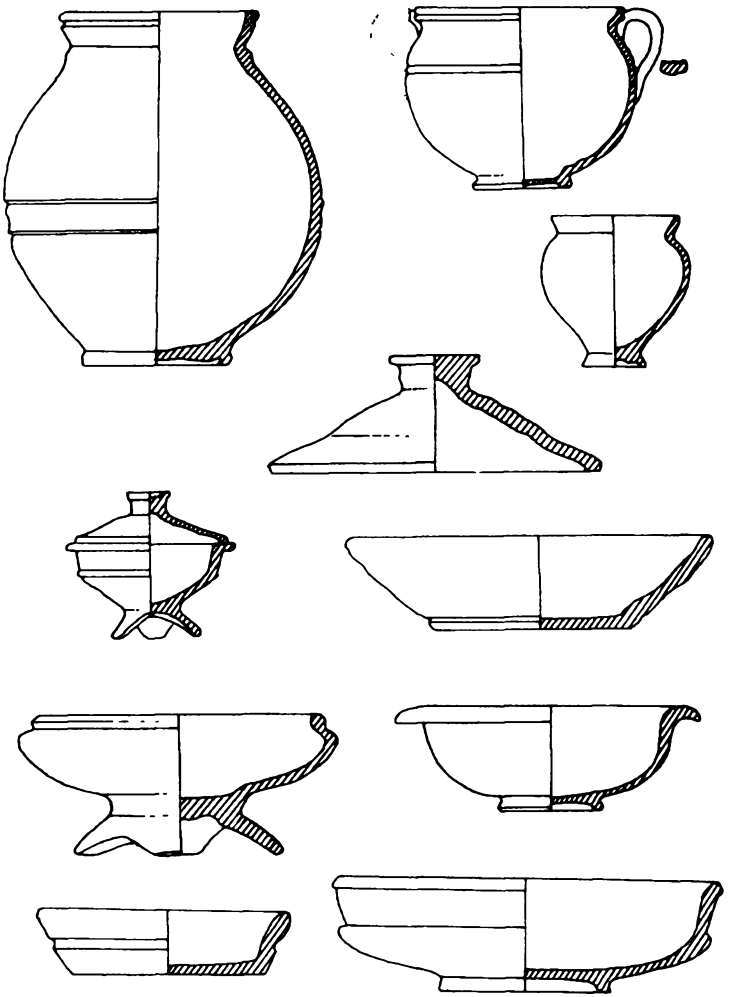

2. ábra. Provinciális kerámia a szászhermányi temetőből

készített szürke és rózsaszínű tálak eredete jól visszavezethető a dél-pannoniai kerámiaműhelyek termékeire, amiket utánoznak. A sigillata edények eredetileg figurális díszítése geometrikus formákká egyszerűsödött: a mintákat pecsétlőkkel nyomták bele az edények külső falába.

A jó szárazföldi és vízi összeköttetés megadta a távolabbi kereskedelmi kapcsolatok lehetőségét, a nagyszámú katonaság pedig biztos, fizetőképes felvevőpiacot jelentett. A messze ágazó kapcsolatokról tanúskodik *M. Secundianus Genialis* kereskedő (*negotiator Daciscus:* CIL V. 1047), aki abból a városból, Colonia Claudia Agrippinensiumból (Köln) származott, amelyik tevékenyen vette ki részét a Duna-vidéki kereskedelemből. Az észak-itáliai Aquileiában halt meg, ott, ahol az észak és a kelet felé irányuló kereskedelem kiindulópontja és központja volt. A Száva völgyén és Aquileián keresztül Dacia is bekapcsolódott a Nyugat-Pannoniát keresztülszelő Borostyánút forgalmába. A szintén Rajna-vidéki Titus Fabius család (a Mosel menti Augusta Treverorumból származtak, a mai Trierből) ugyancsak Aquileián keresztül kapcsolódott be a daciai kereskedelembe. Az egyik családtag, Fabius Pulcher Apulum coloniájának az augustalisa lett (a testület elsősorban a vagyonos kereskedőkből és szabadosokból állt). Dalmatiai összeköttetésről árulkodik a potaissai városi tanácsnok, Aurelius Aquila Salonában (Dalmatia) elhunyt feleségének állított sírfelirata. Foglalkozása: *negotiator ex provincia Dacia.* Macrobius Crassus a 167 utáni közigazgatási beosztásnak megfelelően Dacia Apulensis — a korábbi Superior — kereskedői pártfogójának vallotta magát. A Száva-völgyben Sisciával mutathatók ki a legszorosabb kapcsolatok: C. Titius Agathopus egy személyben volt Siscia és Sarmizegethusa augustalisa. Sisciai illetőségű gyárban készült építőtégla a Maros-völgyben is előkerült, és a dél-pannoniai kerámiaműhelyek készítményei ugyancsak eljutottak Daciába.

Dacia nagyszámú keleti eredetű lakója elősegítette a tartomány bekapcsolását a római világban lényeges szerepet betöltő, sziriaiak által üzött kereskedelembe. Több szír kereskedőt *(Suri negotiatores)* név szerint is ismerünk: Apulumban Aurelius Alexander és Flaus, Sarmizegethusában Gaianus és Proclus Apollophantes oltárokat állítottak a sziriai eredetű isten, Juppiter Dolichenus tiszteletére (CIL III, 7761, 7915).

A nagyszámú kereskedővel szemben keveset tudunk üzleti tevékenységükről, mert a régészeti leletek között ennek alig van nyoma. Ezért valószínű, hogy olyasmivel kereskedtek, ami elpusztult, és a régészeti leletekben már nem mutatható ki (élelmiszerek, textiltermékek). A kivitelre is csak következtetni lehet. A vasexport piaci lehetőségeit korlátozta Moesia Superior és főleg Noricum nagy hagyományú vasbányászata. Talán a szomszédos tartományokba, Pannonia Inferiorba és Moesia Inferiorba exportálhattak. Jelentősebb lehetett a sókivitel: egy felirat a sóbányák és a sókereskedelem bérlését együtt említi. A mezőgazdasági termékek kiviteléről

aligha lehetett szó: a provincia nagyszámú katonasága miatt sokkal inkább rászorult a behozatalra. Erdély hegyvidékein amúgy sem tételezhető fel számottevő gabonatermesztés. Erre csak a tartomány délkeleti, olteniai síkságai voltak alkalmasak. A kedvelt cirkuszi játékok, állatviadalok miatt szóba jöhet még a vadállatok (medve, farkas) exportja. A viszonylag olcsó birka, kecske fedezni tudta a hússzükségletet: talán exportra is tellett.

A Daciában előkerülő exportáru meglehetősen egysíkú: szinte csak díszes és közkedvelt terra sigillata edények fordulnak elő nagyobb számban, és néhány dalmatiai és Földközi-tenger vidéki amfora (tárolóedény), amelyben olajat, bort vagy gabonát szállítottak. A behozatal jelentős része a katonaság és hozzátartozóik részére szállított élelmiszerekből állhatott. A viasztáblák adatai szerint a bor drága volt. Valószínűleg ez még annak a következménye volt, hogy Burebista kiirtatta a szőlőket a dákok földjén. Thraciában került elő két sziriai kereskedő töredékes felirata: bort szállítottak Daciába. Egy sarmizegethusai kereskedő, Aelius Arrianus Délosz szigetén állított egy feliratot: talán ő is borral vagy olajjal kereskedett és így került Déloszba. Élelmes emberek azonban, kihasználva a konjunktúrát, Dacia déli részén ismét hozzákezdtek a szőlőtermesztéshez.

A tartományban fellelhető legnagyobb számú importtárgy a finom, piros, részben domborműves díszű terra sigillata edények, tálak, csészék, poharak; ezeket a 2. században Közép-Galliában és a Rajna-vidéki műhelyekben gyártották, a Dunán szállították Noricumba, Pannoniába és Daciába. Ennek a kerámiának a jelentőségét a kutatók számára jó keltezhetőségük, valamint a gyártó műhelyek meghatározhatósága adja meg. Segítségükkel ezért pontosan megállapítható a daciai import területi eredete és időrendje. Már értékelhető, noha összességében nem nagy mennyiséget ismerünk belőle. A daciai sigillaták időrendi megoszlása egységes képet mutat az egész tartományban, és ezért a kis darabszám ellenére a leletek következtetésekre alkalmasak. Dacia Inferiorban a hódítás után a közép-galliai műhelyekből, elsősorban a mai Lezoux-ból kezdődött meg a behozatal. Ez a műhely a 2. század harmincas—hatvanas éveiben szállította termékeit: ezek a Daciában talált sigillata-leleteknek mintegy a felét teszik ki. A kezdeti gyors fellendülést mégis visszaesés követte. A gyártást a közép-galliaiaknál kissé később kezdő, de még a 3. században is bőven exportáló rheinzaberni és westerndorfi műhelyek termékei már egyre kisebb mennyiségben jutottak el Dacia Inferiorba. Az apulumi sigillaták megoszlása eredetük szerint hasonló, de a közép-galliai és a rheinzaberni gyárak áruinak százalékos megoszlása kevésbé különbözik, mint Olteniában. A westerndorfi áru mennyiségében azonban már itt is nagy a visszaesés. Napocában a közép-galliaiak után a westerndorfi műhelyek termékei már teljesen hiányoznak, és alig lelhetők fel a porolissumi és a bucsumi táborban. Ez a visszaesés különösen akkor feltűnő, ha összevetjük ugyanezeknek a műhelyeknek egyre emelkedő exportjával Pannoniába. A

kevés erdélyi anyagközlés miatt csupán annyi következtetés vonható le, hogy feltűnő a késői sigillaták eltűnése Napoca municipiumában, míg Apulumban még egy ideig jelentősebb számban képviselve vannak. Ha ez nem az ásatások egyenetlenségének a következménye, akkor gondolni lehet arra, hogy a 2. század végén a Severus-kori gazdasági fellendülés más tartományokhoz hasonlóan a katonaságot érintette elsősorban (Apulum legioszékhely volt), míg a csupán polgári település, Napoca jelentősége csökkent: nem állt rendelkezésre megfelelő piac.

A daciai sigillata-forgalom csökkenésének az értelmezéséhez a magyar Alföldön, tehát a birodalmon kívüli területen napvilágra jött sigillaták vizsgálata nyújt segítséget. Ott ugyanis a korábbi szórványos előfordulásokkal szemben éppen a 2. század végétől, a rheinzaberni és a westerndorfi műhelyek termékeivel növekszik meg a sigillata edények száma. A nyugati provinciák termékei tehát már nem vagy alig jutottak tovább Pannoniából Daciába. Valószínűleg nem szállították tovább, hanem jobb értékesítési területet találva, a kereskedők eladták a szarmatáknak. Amennyiben a sigillata árut tekintjük a gazdasági élet számunkra ma még egyedül megfogható mutatójának, akkor Dacia külkereskedelme a kezdeti gyors fellendülés után a 2. század hatvanas—hetvenes éveire visszaesettt. A sigillaták csökkenését nem indokolja csupán a helyi készítésű és nem nagyszámú utánzatok vagy a pecsételt kerámia megjelenése. Ezeknek a sigillata-másolatoknak a száma nem magas: kiegészítették, de nem helyettesíthették az importot. A másik díszes kerámiát, a pecsételt díszű árut pedig a tartomány északi szélén gyártották, és ott is terjedt el. A sigillatánál gyengébb minőségű imitációk és a pecsételt kerámia készítése a sigillata-import megszűnésének nem oka, hanem következménye volt: a helyi szükségleteket máshogy már nem tudták kielégíteni. A 2. század utolsó harmadára Daciában bekövetkező gazdasági visszaesést — amelyet a leletek szaporodásával árnyaltabban lehet majd megismerni — megerősíti a nyugati tartományokból származó más finomkerámia-import hiánya is.

A HOSSZÚ HÁBORÚ ÉS A SEVERUS-KORI MEGÚJULÁS

A 2. század közepétől az északnyugatról délkelet felé tartó gót vándorlás a birodalom határain, a Kárpát-medence északi felében élő népeknél, a markomannoknál, a kvádoknál, a jazigoknál, kosztobókoknál eleinte nyugtalanságot, majd háborús feszültséget, végül másfél évtizedig tartó súlyos háborút okozott. Az új hazát kereső germán törzsek (gótok, langobardok, vandálok) a birodalom északi határán élő népek lakhelyét és viszonylagos nyugalmát fenyegették. Az utóbbiak elmenekülésének-elköltözésének pedig a birodalmat falként lezáró határ útját állta. Ezek a népek már régóta éltek a birodalom szomszédságában, és Rómával az időnkénti kisebb háborúk ellenére mind a maguk, mind Róma számára kedvező kapcsolatot, és — bár

egyoldalú — szövetséges viszonyt alakítottak ki. A feltételeket természetesen az erősebbik fél, Róma diktálta. A római segítség elsősorban rendszeres vagy időszakos pénzküldeményekből állt. Ennek fejében a barbárok esetenként fegyveres támogatást adtak. A birodalom célja az volt, hogy e népcket egyenként érintő szövetséges rendszer kialakításával kézben tartsa a kezdeményezést, és így akadályozza meg, ahogy azok összefogva támadhassák meg a birodalmat. A közel két évszázados politika eredményeként a birodalom határain túl széles sávban élő népek már igazi veszélyt nem jelentettek. Egymás közti ellenségeskedéseik során Rómától vártak segítséget vagy megoldást. A döntőbírói szerep kialakulásának a következménye volt, hogy még a határokon túli elvándorlás vagy új, szintén birodalmon kívüli lakóhely választása esetében is Róma hozzájárulását kérték.

A Duna-vidék biztonságát meggyengítette, hogy i. sz. 162-ben Marcus Aurelius császár az előző évben kitört parthus háború miatt csapatokat volt kénytelen elvonni a határtartományokból és Daciából is. A harcok a Kárpát-medencében azonban csak néhány évvel később robbantak ki: nagy érdeme volt ebben a helytartók ügyes politikájának, akik tárgyalásokkal késleltetni tudták a konfliktus háborúba torkollását. A sorozatos tárgyalások azonban azt is bizonyítják, hogy a határ mentén élők nem törekedtek háborúra, hanem a szövetségi kapcsolatra hivatkozva ismételt követségekkel ostromolták Rómát segítségért vagy azért, hogy adjanak a számukra új lakhelyet: fogadják be őket a birodalomba. A markomannok és a szarmaták esetében saját lakóhelyükön való védelmük, tehát lakóhelyük tartománnyá alakításának a terve is felmerült azután a háború során. Valószínűleg azonban Róma nem tudott vagy nem akart segítséget adni, ezért a tárgyalások elhúzódása, kéréseik megtagadása miatt a barbárok összefogva végül háborút indítottak. Az első támadók azonban mégsem ők, hanem a frissen érkezett germánok, a langobardok és obiuszok voltak, akik rátörtek Pannoniára. A birodalom szerencséjére a harcok csak akkor lángoltak fel a teljes dunai fronton, amikor 167-ben az expedíciós hadsereg — igaz, súlyos pestisjárványt hozva magával — már visszaérkezett Keletről.

Észak-Daciában a háború kirobbanását az i. sz. 167-ben záródó tibódi (Tibodu) éremkincs, valamint az elrejtett viasztáblákon olvasható legkésőbbi dátum (i. sz. 167. május 29) 167 utánra keltezi. Ezeket tulajdonosaik az ellenséges támadás hírére rejtették el. A háború kitörésével egyidőben közigazgatási és katonai változtatásokat hajtottak végre Daciában. Az adatok nem elegendők ahhoz, hogy a rövid, hároméves időszakon belül a változások időrendjét meg lehessen határozni. Az intézkedéseket a háborús válsághelyzetben rendelték el, ezért kevésbé várható, hogy az állandó megoldást már a háború első éveiben sikerült megtalálni. A 167. év második felében vagy a következő évben a parthus hadjáratból Troesmisbe hazatért legiót, a V Macedonicát Daciába vezényelték: tábora Potaissa (Torda) lett. Észak-daciai

elhelyezése mutatja, hogy a katonai vezetés most már Erdélyben számított elsősorban támadásokra. Ugyanekkor, 167 és 170 között módosult Dacia közigazgatási beosztása. A korábbi praetori rangú helytartó helyett azután ismét magasabb rangú, konzulságot viselt szenátor került a két legiós tartomány élére. A három résztartomány vezetését szorosabbra fogták. Egyetlen közös helytartó alá kerültek, akinek a hivatali címe ezután: legatus Augusti pro praetore Daciarum trium (a három Dacia helytartója) lett. A résztartományok alárendelt lovagrendű procuratorai csupán a gazdasági feladatokat látták el. Egyúttal megváltozott a tartományok neve is: Superiort *Apulensis*nek, Inferiort pedig (egy még azonosíthatatlan településről) *Malvensis*nek nevezték. Követték tehát Dacia Porolissensis névadásának a példáját: a tartományokat egységesen egy-egy városról nevezték el. Felmerült az a lehetőség is, hogy a közigazgatási változás és a névváltoztatás egyúttal nagyobb területi átalakítással járt: ez nincsen bizonyítva. Az azonban kétségtelen, hogy a potaissai legióstábort Dacia Apulensishez csatolták. A tartománynevek azonos átalakítása természetes velejárója és kifejezése volt annak, hogy ezek után mindhárom daciai provincia azonos minőségben egy közös helytartó alá tartozik. A névváltozás önmagában nem indokolja a nagyobb területi átalakítást.

A haditevékenység is ekkor, 167—170 között tetőzött. A pusztító járvány ellenére Marcus Aurelius és Lucius Verus caesar a dunai tartományokba utazott; az utóbbi valószínűleg a moesiai és a daciai frontokra. Különösen nehéz volt Dacia helyzete: hosszú határszakaszán három oldalról kellett védekeznie. A barbár betörések a két szomszédos Moesiát nagymértékben sújtották: a támadásokat Dacia nem tudta feltartóztatni. A felsőbb katonai vezetés több tehetséges katonát küldött helytartónak és procuratornak a dunai tartományokba: közülük néhányan a harctéren estek el, így M. Claudius Fronto, aki 167-ben Moesia Superior helytartója volt. Szükségessé vált Dacia nyugati frontjának és Moesia Superiornak az egyesítése a Bánságon át támadó jazigok megfékezésére, hogy a helytartó összehangoltan, egy kézből tudja irányítani mindkét provincia haderejét. Fronto 168-ban egyidejűleg volt Moesia Superior és Dacia Apulensis helytartója. Rövidesen azonban a Tres Daciae élére nevezték ki. Majd amikor a moesia superiorbeli seregek vereséget szenvedtek, és az újonnan kinevezett helytartó elesett, Moesia Superiort is Daciához csatolták. A koncentrált szarmata és germán betörés miatt a harctéri helyzet válságosra fordult: Fronto, „miután sikeres csatákat vívott a germánokkal és a jazigokkal, bátran harcolva az államért, elesett" — ezt hirdeti Rómában, a Traianus-forumon felállított szobrának a felirata (CIL VI, 1377). Érdemei elismeréséül tiszteletére Sarmizegethusában is feliratot állítottak (CIL III, 1457). A várost fenyegető veszélyről szól egy másik felirat, amelyet szövege szerint Marcus Aureliusnak emeltek, mert a várost, amikor nagy veszélyben volt, a csapatok felmentették (CIL III, 7969).

Amíg Észak- és Nyugat-Daciában keményen csatáztak, a keleti arcvonalról nincsenek értesüléseink. Valószínűleg nagyobb harcokat nem vívtak, mert az ellenséges főcsapás dél felé irányult. A kosztobókok és a szarmaták, kikerülve Daciát, feldúlták Moesia Inferiort, és Achaiáig nyomultak délre; kifosztották az eleusisi szent helyeket. Végül Cornelius Clemens *consularis et dux trium Daciarum* a vandálok egyik törzse, a aszdingok *(hasdingi)* felhasználásával győzte le őket 171-ben vagy 172-ben (Cassius Dio LXXI, 12,1). Ez már a kibontakozást jelzi a háborús válságból: a birodalom diplomáciai eszközökkel igyekezett célt érni. Hasonlóképpen: „egy szomszédos törzsfőnököt, Tarbust, aki Daciába ment évi pénzjáradékot követelni, és háborúval fenyegetőzött, ha nem kapja" meg (Cassius Dio LXXI,11), Róma szövetségesei fékeztek meg. Egyes népcsoportokat ekkor már befogadtak a birodalomba: ezek Pannonia, Moesia, Germania mellett Daciában is letelepedhettek: e tény jól mutatja a háborúzó barbárok betelepedési igényét. A következő években az eseményeket a rómaiak hadműveletei határozták meg: ekkor az ellenséget már saját területén győzték le. A jazigok a békekötéskor százezer hadifoglyot adtak vissza a rómaiaknak. Később Marcus megengedte nekik, hogy Dacián keresztül kapcsolatot tarthassanak a keleten élő roxolánokkal, valahányszor ezt a tartomány helytartója megengedi (Cassius Dio LXXI, 19,1—2).

Harcoltak még Daciától északra is, és ezekben a harcokban az egyik moesia inferiorbeli legiót, a I Italicát is bevetették. 180 körül Marcus fia, Commodus császár hadat vezetett a Dacia északi előterében élő népek, elsősorban a búrok *(buri)* ellen. A hadjárat eredménnyel járt: „... mivel a búrok nagyon kimerültek, szerződést kötöttek velük, [Commodus] túszokat szedett tőlük, és a náluk levő 15 ezer hadifoglyot magával vitte. Esküvel kényszerítette a többieket, hogy sem letelepedni nem fognak a Dacia határain kívül eső 40 stadionnyi sávban, sem pedig legeltetni. Sabinianus pedig a határokon kívül élő dákok közül 12 ezernek felajánlotta..., hogy valamennyien földet kapnak majd a mi Daciánkban" (Cassius Dio LXXII, 3; Vettius Sabinianus Dacia helytartója volt).

A hosszú háború végére Róma ismét helyreállította a szövetséges kapcsolatokat a birodalom határain. Dacia északi előterében azonban már megjelentek és letelepedtek a germánok. A harcok később ismét fellángoltak. Commodus életrajza csak szűkszavúan említi, hogy a szabad dákokat legyőzték. Ezeket a harcokat — mint másokat is — a szakaszosan a Fekete-tenger felé költöző gótok érkezése indokolja. A Kárpátoktól keletre, Ukrajnában számos elrejtett éremkincs árulkodik a feszült helyzetről. A gótok nyomására mozgásba hozott népek ismételten harcba bocsátkoztak a rómaiakkal. Dacia északnyugati és nyugati határán azonban nyugalom volt. Bizonyítja ezt a rómaiak és a szarmaták között megélénkült kereskedelem — melyet Marcus Aurelius rendelkezése tett lehetővé —, és bizonyítják a szarmata—jazig területen előkerülő római exportáruk, pénzek is.

A másfél évtizedes háborúk, a pestis, a katonai védelem elégtelensége, a városi autonómiák más tartományoknál lassúbb kiépítése Commodus uralkodása alatt nyugtalanságokat és megmozdulásokat idézett elő a tartományi lakosság körében. A császár életrajza röviden szól erről. A 180-as évek közepén Daciában is fellázadtak a provinciálisok. A részletek ismeretlenek (SHA, *vita Commodi* 13,5—6). Semmi sem bizonyítja, hogy a mozgolódásokban őslakos dákok is részt vettek volna. Germaniában is hasonló megmozdulásokra került sor. A daciai mozgolódásoknak a háborús pusztítások, a biztonság megrendülése, a pestist követő nehéz helyzet, a helyreállító munkák lassúsága és a gazdasági nehézségek lehettek az okai, de elősegítette őket a tartomány sokféle eredetű és össze nem forrott népessége is. Lehetséges, hogy a daciai legiók ekkor, Commodus uralkodása alatt kapták hűségükért a *pia fidelis, pia constans* kitüntető jelzőket. Az apulumi legio pedig szobrot állított Commodusnak (CIL III, 1172).

192-ben Commodust meggyilkolták, és 193 márciusában a pannoniai legiók Carnuntumban (Deutschaltenburg, Ausztria) a helytartót, Septimius Severust kiáltották ki császárnak. A többi dunai provinciával együtt a daciai hadsereg is rögtön csatlakozott hozzá. Az új császár Dacia kormányzását testvérére bízta. A daciai katonai különítmények ezután Severus oldalán vettek részt az ellencsászárokkal vívott polgárháborúban. Septimius Severus uralkodása alatt kedvezően alakult az őt már kezdetben is támogató dunai tartományok sorsa, és a békés külpolitikai helyzet elősegítette a gazdasági fellendülést. Dacia rekonstrukcióját elsősorban az urbanizáció kiszélesítése bizonyítja: Severus három településnek adott önkormányzatot (és egyet colonia rangra emelt). Feltehetően az ő uralkodására esik a *ius Italicum* rendkívüli kedvezményének adományozása több daciai városnak. Az itáliai földbirtokok jogával rendelkező városok földjei adómentességet élveztek. A más provinciáknál csak ritkán adományozott rendkívüli kedvezmény a lakosság Daciába való betelepedését volt hivatva elősegíteni. Megszaporodnak a kereskedőkre, elsősorban a szírekre vonatkozó feliratok. Legkésőbb ekkor megszervezik végre a tartományi gyűlést, és létrehozzák a császárkultusz központi szervezetét. A régészeti leletek kis száma és feldolgozatlansága még nem teszi lehetővé a Severus-kori virágzás részleteinek a bemutatását. Mégis megfigyelhető, hogy a fellendülés nem Dacia egész területére, hanem főként Erdélyre jellemző, amit a Severus-kori prosperitás fő élvezői, az ott állomásozó nagyszámú katonaság (két legio és a segédcsapatok) indokol. Feltételezhető, hogy az urbanizációs politika következménye volt a Marcus és Commodus kori háborúk pusztításai után a városok újjáépítése és kiépítése: Sarmizegethusában és Apulumban ugyan nem a régészeti megfigyelések, hanem az építészeti faragványok (díszes párkányok, oszlopfők, szobrok) utalnak erre.

A Severusok alatt tehát a felsorolt, korábban elmaradt intézkedésekkel és kezdvezményekkel kísérelték meg Dacia belső biztonságának meg-

szilárdítását. A Septimius Severusnak és fiának, Caracallának emelt feliratok sora Sarmizegethusából, Miciából, Ampelumból, Apulumból, Germisarából tanúsítják a lakosság irántuk érzett háláját.

Septimius Severus uralma alatt Daciát nem érte támadás. A nagy háború pusztításai után a katonai táborokban megkezdődött a helyreállítás: ott, ahol az korábban nem történt meg, a védműveket kőből átépítették, és egyes vélemények szerint a Limes Transalutanust is ekkor építették ki. Legelőször 212—213-ban voltak ismét összecsapások, de a harcok csak Erdély északi részén bizonyíthatók: a támadók a szabad dákok, vandálok és karpok lehettek. A harcok után Caracalla ellátogatott Daciába, mielőtt a hadsereggel a birodalom keleti részébe háborúba indult volna.

Caracalla meggyilkolását követően, 218-ban azonban a szabad dákok „Dacia egy részét feldúlva még többre vetemedtek, magukkal vitték ugyanis azokat a túszokat, akiket még Caracalla szedett tőlük a szerződés alapján" (Cassius Dio LXXVIII, 27). Az utolsó Severus, Alexander idejéből (222—235) kevés felirat maradt Daciában. A katonaság a császárkultusz szellemében hűsége jeleként feliratokat állított a táborokban a császárnak és anyjának, Iulia Mammaeának.

TELEPÜLÉSEK, URBANIZÁCIÓ

Dacia földje a hódítással állami föld lett, és igazgatási tekintetben különféle kategóriákba osztották (katonai territorium, municipális territorium, császári birtok). Traianus a hódítás után rövidesen megadta Daciának a provincia státust. Az áttelepítés a ritkán lakott területre aligha lett volna vonzó, ha a frissen meghódított vidéken még a bizonytalanság látszatát keltő katonai igazgatás van érvényben. A polgári igazgatás bevezetése, a lakosság ügyeinek intézése miatt szükséges volt, hogy Traianus autonóm polgári települést, várost alapítson. Ez legkésőbb 110—112-ben megtörtént. Traianus az első helytartó közreműködésével megalapította Colonia Ulpia Traiana Augustát (később Sarmizegethusa néven ismert). Ebben az első városban telepítette le a császár a dák háborúkban részt vevő legióknak, a XV Apollinarisnak, a XIV Geminának, a V Macedonicának és a XI Claudiának a kiszolgált katonáit. Az alapításkor a legiós veteránokkal szemben aligha részesültek előnyben a körzetben élő, el nem menekült dákok: a mezőgazdasági művelésre alkalmas föld amúgy sem volt túl sok, és ez az őslakosság elköltöztetését még inkább szükségessé tette, mint más coloniaalapítások esetében. Ez a colonia maradt Hadrianus uralkodásáig a tartomány egyetlen városa. Dacia provincializálása mégis elősegítette Traianus urbanizációs politikáját. Ez azonban nem az újonnan meghódított területen, hanem a Balkánon bontakozott ki, ahol a dák hatalom megsemmisítése után megnőtt a biztonság. Traianus városok sorát alapította a balkáni tartományokban: Ratiariát, Oescust, Nicopolist, Tropae-

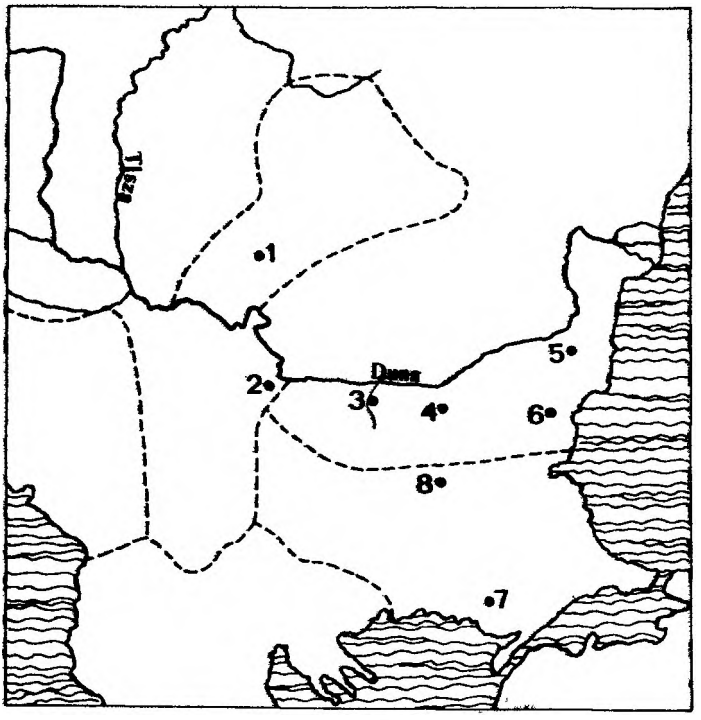

10. térkép. Traianus városalapításai Daciában és a balkáni tartományokban
1 = Colonia Ulpia Traiana Sarmizegethusa; 2 = Ratiaria; 3 = Oescus; 4 = Nicopolis; 5 = Tropaeum Traiani; 6 = Marcianopolis; 7 = Traianopolis; 8 = Augusta Traiana (Beroe)

um Traianit, Marcianopolist, Traianopolist, Augusta Traianát (Beroe) *(10. térkép)*. A császár ezzel a tevékenységével a Dunától délre lendületet adott a városiasodásnak és ennek következtében a római kultúra terjedésének. A balkáni urbanizáció jelentősége különösen akkor szembetűnő, ha tudjuk: a császár Pannoniában mindössze egy várost alapított (Poetovio-Ptuj, Jugoszlávia).

Az új város annak ellenére megőrizte Decebalus székhelyének, Sarmizegethusa Regiának a nevét, hogy az egykori dák fővárostól mintegy 37 kilométerre, nyugatabbra feküdt, és dák településelőzménye nincsen. Az első dák háborút követően helyén rövid ideig talán a legio IIII Flavia állomásozott, melyet az alapításkor a Nyugat-Bánságba, Bersoviába (Zsidovin) vezényeltek.

Az őslakosok földrajzi neveinek átvétele nem példa nélküli: az általában követett római gyakorlatnak felel meg. A korábbi helynevek megőrzését lehetővé tette, hogy az első dák háború során a római hadsereg akkor szállta meg a területet, amikor ezek a települések még léteztek, és így a neveket megismerhették. Hogy ez valóban így történt, arra maga a császár a tanú. A dák háborúkról írt munkájában Traianus feljegyezte a felvonulás állomásait.

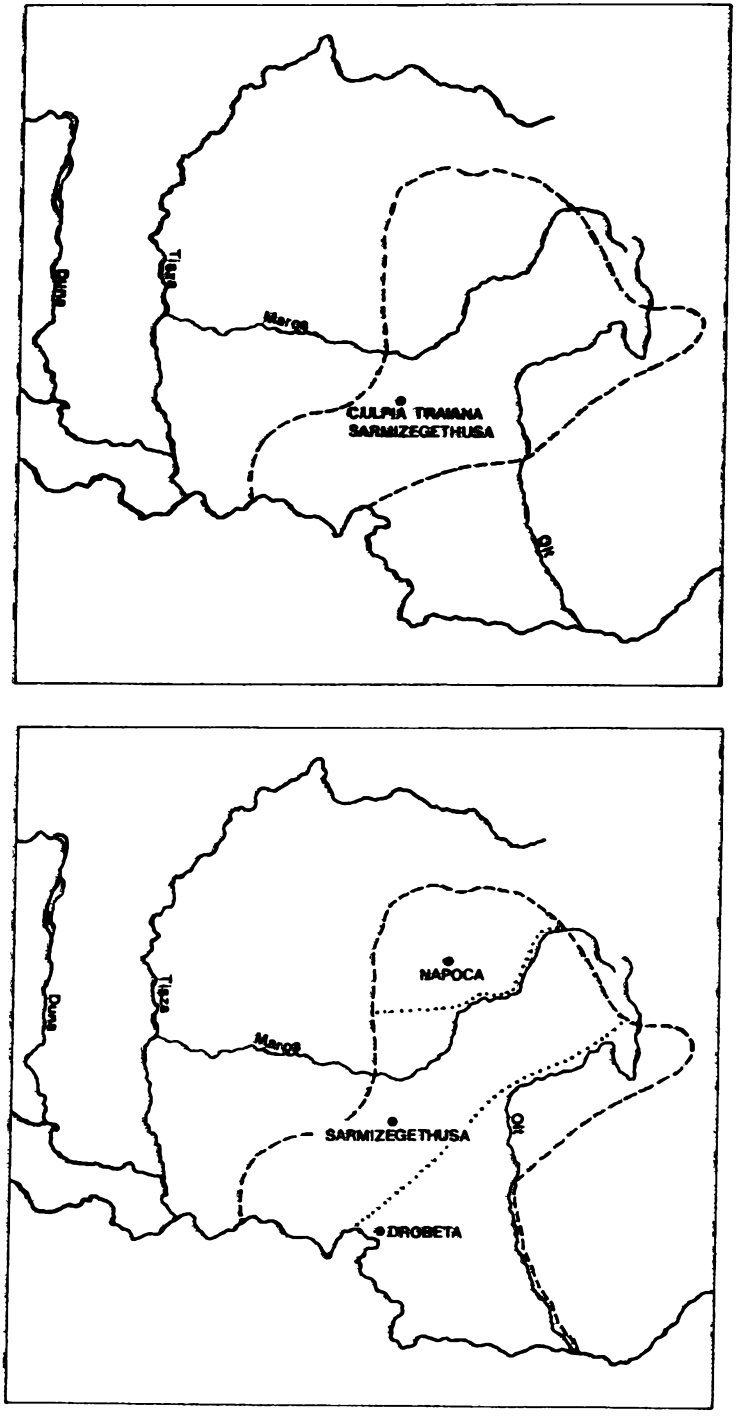

11. térkép. Városalapítások Daciában

a) Traianus alatt; *b)* Hadrianus alatt

Egy fennmaradt töredéke szerint: „...innen Bersobisba, majd Aisisbe nyomultunk előre." Tudjuk, hogy a háborúkról más feljegyzések is készültek. Segítségükkel a római hódítók a közelebbi vagy távolabbi dák falvakról el tudták nevezni a táborokat. A hódítás előtti földrajzi nevek fennmaradása azonban nem jelenti egyúttal és magától értetődően a régi település továbbélését. Különösen akkor nem, ha a várost egy felszámolt római tábor helyén vagy mellette alapították — mint Daciában általában. Egy tábor létesítése az esetleg ott fekvő dák település életének megszakadását jelentette. Más esetben a tábort a település tágabb körzetében helyezték el, de nevét esetenként akkor is átvitték a katonai táborra, amint az Pannoniában Aquincum vagy Brigetio, illetve Moesiában Singidunum esetében történt. Daciában Sarmizegethusa Regia és Colonia Dacica példája figyelmeztet arra, hogy a hódítók mennyire szabadon használták fel a dák helyneveket a névadásban. Ezért a római táborok dák elnevezései alapján sem a dák telepeket azonosítani, sem dák településfolytonosságra gondolni a táborok közvetlen körzetében nem lehet. Végül pedig, mivel a rómaiak a folyóneveket is felhasználták a névadásban, ez még nagyobb szóródást eredményezett.

Hadrianus a három daciai tartomány megszervezésekor a polgári ügyek intézésére két újabb várost alapított. Colonia Ulpia Traiana Sarmizegethusa a középső tartományba, Superiorba, a két új város egy-egy új tartományba került *(11. térkép)*. A délkeleti provincia, Dacia Inferior municipiuma a Duna-parti Drobeta tábora melletti vicus lett. A hely kiválasztása szükségszerű volt: a kőhíd északi hídfőjét őrző tábor vicusának jelentősége ugyanis a nagy forgalmú híd miatt hamarosan megnőtt, és megszaporodott lakosságával alkalmassá vált a városi autonómia befogadására. Az északi tartományban, Dacia Porolissensisben Napoca (Kolozsvár) kapott municipium rangot. A város területén ásatás alig folyt, ezért topográfiáját vagy településelőzményeit nem ismerjük. A körülmények mégis arra mutatnak, hogy a municipium korábbi katonai tábor helyére került. Erre néhány katonai téglabélyegen kívül a potaissa—napocai országúton felállított és Ajtonyban előkerült mérföldkő utal, amelyre Potaissa és Napoca nevét is felvésték. Ez az út 109—110-ben, közvetlenül a háború után a tartomány legészakibb részén már készen volt. Az újonnan meghódított tartományokban legelőször a hadászatilag fontos, a táborok közti összeköttetést biztosító utakat építették meg. Ezért a Potaissából (amely később legiótábor lett) Napocába vezető út minden bizonnyal katonai táborokat kapcsolt össze.

A tartomány urbanizálása az általában olvasható felfogással ellentétben vontatottan haladt előre. Az első coloniaalapítást a polgári közigazgatás bevezetése, a következő kettőt ismét csak új tartományok létrehozása tette szükségessé. A későbbi városok alapítási körülményeit és időrendjüket kevésbé ismerjük *(12. térkép)*. Romula (Reşca, Oltenia) táborának vicusa a

katonaság áthelyezése után, talán Antoninus Pius vagy Marcus Aurelius alatt lett municipium. Marcus emelte városi rangra az Apulum legióstábora melletti polgári települést (Apulum I.), amelyet alig valamivel később már coloniaként emlegetnek: a rangemelés legkésőbb Commodus uralkodása alatt következett be. A városiasodás Septimius Severus alatt vált szélesebb körűvé. Elősegítette ezt az a körülmény, hogy a tartomány hadserege rögtön kikiáltása után csatlakozott hozzá, és a tartományt Septimius Severus testvére kormányozta. Az apulumi (Apulum II.) és a potaissai legióstáborok canabae-i ekkor váltak municipiummá. A Duna-parti Dierna (Orsova) és Tibiscum (Zsuppa) táborvicusai a 3. században, talán már a Severusok alatt municipiumok lettek. Ugyanekkor Drobetát, majd később Caracalla (211—217) Potaissát és Apulum II.-t emelte colonia rangra. Malva városát egyelőre nem tudjuk azonosítani; egyes vélemények szerint azonos Romulával, mások szerint máshol keresendő: 230-ban colonia. A bányakörzet legnagyobb településének, Ampelumnak a jogállása vitatott: nincsen egyértelmű bizonyíték a városi autonómiára. Ha mégis elnyerte, akkor az a 3. században történt.

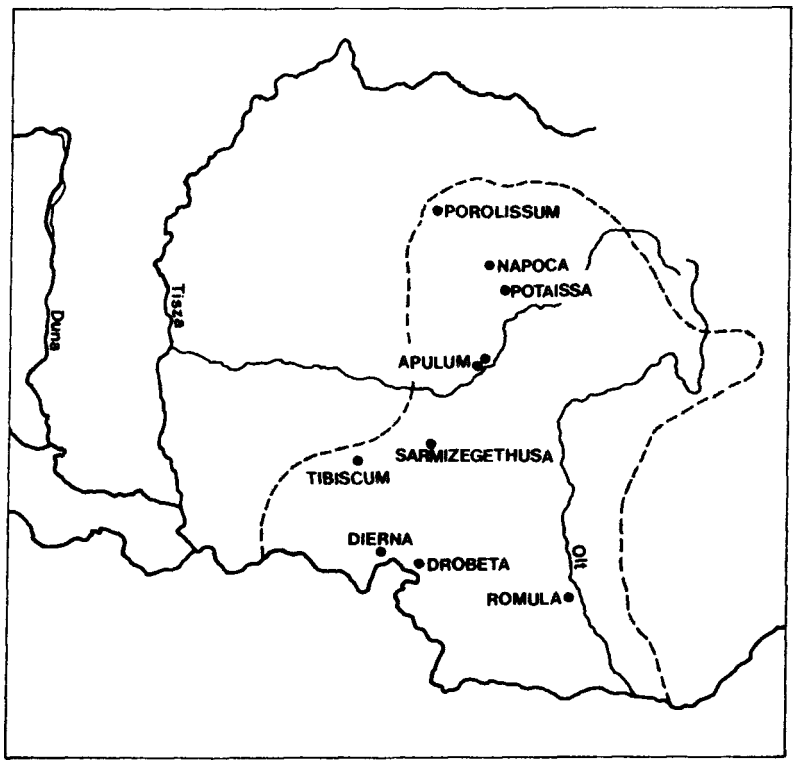

12. térkép. Dacia városi jogú települései

Az apulumi legióstábor mellett a többi Duna-vidéki legióstáborhoz hasonlóan egymáshoz közel két település fejlődött ki. Az egyik a katonai territoriumon, a katonai ellenőrzés alatt álló canabae, ahol elsősorban a legionáriusok családtagjai éltek. A tartomány katonai székhelyén egy másik, polgári település is létrejött. A Duna-vidéki városokkal ellentétben itt mindkettő külön-külön városi önkormányzatot kapott. Az azonban, hogy

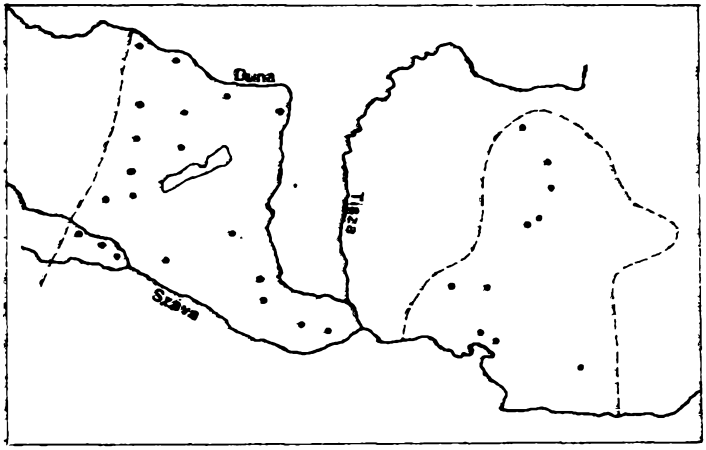

13. térkép. Dacia és Pannonia városai

topográfiailag melyik azonosítható a Marcus kori municipiummal és a commodusi coloniával, és melyik a Severus-kori municipiummal, csak sejthető. Talán a Maros menti település (Maros-Portus, Partoş) volt a polgárváros (tehát a municipium, majd Colonia Aurelia Apulensis). 252—253-ban a Chrysopolis („Aranyváros") címet is viselte. A severusi municipium (a katonaváros) a 3. század közepén, Traianus Deciustól kapta meg a colonia rangot.

Dacia városainak a száma 11-12; három vagy négy municipium és nyolc colonia. Ampelum városi rangja bizonytalan; Romula és Malva azonossága vitatott. A városi szervezetek száma, összehasonlítva más provinciákéval, alacsony. A Daciánál kisebb Moesia Superior városainak a száma 13, és a nem sokkal nagyobb Pannoniában 20-23 városi közösség alakult *(13. térkép)*. Az is megfigyelhető: míg máshol törekedtek a tartomány egész területén egyenletesen megoszló városhálózatra, addig Daciában ezek a tartomány nyugati felére esnek. Mi az oka a daciai városfejlődés fogyatékosságainak?

A római településhálózat igazgatási központjai az önkormányzattal rendelkező városok, a municipiumok és coloniák voltak. Lakosaik részben vagy összességükben polgárjogot kaptak. A joghatóság nemcsak a beépített városra korlátozódott, hanem a vidékre is kiterjedt, ahol a polgárok földparcellái, a falusi települések és a villagazdaságok feküdtek. A dunai

provinciák városai a katonai táborok melletti településekből, a civitasnak nevezett egységekbe szervezett őslakosság központjaiból vagy a császárkor korábbi szakaszában a szolgálatukat letöltött legionáriusok letelepítésével, földhöz juttatásával *(deductio)* jöttek létre a városi autonómiát biztosító és az igazgatást szabályozó törvény *(lex municipalis)* adományozásával. Végül a provincia területén — például az útcsomópontokban — kialakult jelentősebb polgári településeket is városi rangra emelték.

A topográfiai kutatások hiányai ellenére a daciai városfejlődés fő jellemzői összegezhetők. Más provinciákkal ellentétben Daciában nem hoztak létre civitas-szervezeteket. Hiányuk gyökeresen meghatározta a városfejlődést. Ezek az őslakosság részére létesített közigazgatási szervezetek jelentősen hozzájárultak a városok kialakulásához; nemcsak a romanizációt, hanem a városi autonómia befogadására alkalmas települések kialakulását is elősegítették. A civitasok hiánya volt az egyik, talán legfontosabb oka annak, hogy a daciai települések jelentős része (5 vagy 6) csak későn, Septimius Severus alatt kapott városjogot. Jellemző, hogy Pannoniában mindössze két biztos Severus kori új alapításról tudunk; ott a városfejlődés a 2. század végére már jórészt befejeződött. Daciában a városok csak a táborok menti településekből alakulhattak ki, mert egyedül ott jöttek létre erre alkalmas, nagyobb lélekszámú közösségek. Ennek azonban a 2. században még akadálya volt. A táborok katonai igazgatású territoriumán, a legióstáborok canabae-in, a segédcsapattáborok vicusain éltek a katonák családjai, a veteránok, a kereskedők, iparosok. A canabae municipalizálása együtt járt volna a katonai territorium egy részének felszámolásával: a földterületet a városhoz kellett volna csatolni, holott annak a katonaság ellátásában is szerepe volt. Erre pedig csak Septimius Severus alatt nyílt lehetőség. A városfejlődésnek ez a menete Dacia urbanizálását negatív irányban befolyásolta, késleltetőjévé vált. A sok tábor (számuk 80 körül volt) miatt a katonai territoriumok számára igénybe vett terület nagy volt, és az ezeken fekvő települések esetében várost csak a katonai fennhatóság megszüntetésével lehetett volna létrehozni. Számottevő lakosság — úgy látszik — pedig csak a táborok mellett élt. Nagyobb, eleve polgári települések kialakulására pedig a késői hódítás miatt nem volt elég idő. Pannonia hadrianusi városalapításait évszázadnyi fejlődés előzte meg: Daciában erre nem volt lehetőség. Félszáz évig legio is csak egy tartózkodott a tartományban. Vagy nem volt tehát városi rangra emelhető népesebb közösség, vagy pedig a nagyobb települések katonai igazgatású vidéken feküdtek. Daciában ezért az első deductiós coloniaalapítást követően urbanizációra csak a táborok megszüntetésével, a mellettük fekvő vicus városi rangra emelésével volt lehetőség. Így történt valószínűleg Hadrianus alatt Napocában. A másik municipium, Drobeta különleges helyzetben volt. A feliratokon említett egységek ugyanis nem a daciai, hanem a moesiai hadsereg kötelékébe tartoztak. Valószínűtlen, hogy a fontos átkelőhely hídfői más-más

tartományba, különböző legatusok parancsnoksága alá tartozzanak (a legatusok jogköre területileg szigorúan el volt választva). Ezért lehetséges, hogy Drobeta territoriuma, az ellátást biztosító terület nem Olteniában, hanem a Dunától délre volt. Ezért a Drobeta mellett kialakult vicust vagy a teljesen polgári települést elválasztották a tábortól, valamint Moesia Inferiortól, és így vált municipalizálhatóvá. Territoriumot Olteniában biztosítottak számára.

Napoca és Drobeta településeinek a municipalizálását azonban nem elsősorban a tervszerű daciai urbanizálás indokolja, hanem a két új tartomány létrehozása: a polgári ügyek intézésére szükségszerűen városokat kellett alapítani mindkét új tartományban.

A Marcus vagy Commodus alatt alapított Romula szintén a katonai tábor és a vicus helyét foglalta el.

Daciában tehát csak egy esetben került sor polgári település municipalizálására — Apulum I. —, létezését azonban ez is a legiónak köszönhette. Azt pedig még nem tudjuk, hogy Potaissában, ahová 167-ben került csak legió, a század végéig municipalizálásra alkalmas *polgári* település is kialakult-e, vagy szintén a canabae kapott városi rangot. A 2. században további négy municipiumot alapítottak a segédcsapattáborok megszüntetése után. A Severus-korban pedig a segédcsapattáborok vicusait emelték városi rangra. Mindez eltérő a többi dunai tartomány gyakorlatától, ahol a segédcsapattáborok vicusait — bármilyen nagyok voltak is — nem municipalizálták, de voltak a városi autonómia befogadására alkalmas polgári telepek. Daciában ilyenek a Severus-korra sem fejlődtek ki. Dacia városiasodása tehát más tartományokénál nagyobb mértékben függött a katonaságtól, és az őslakosság maradékainak bizonyíthatóan nem volt benne szerepe. A kisszámú és korlátozott területre (Nyugat-Dacia) szorítkozó városok ezért nem válhattak a római kultúra eredményes terjesztőivé.

Nemcsak a városiasodás mértéke és módja az, ami a 2. században lakossághiányra utal. A két egymás mellett létrehozott város Apulumban, a Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis, Sarmizegethusa metropolis címe valószínűleg ugyanabból a meggondolásból fakadó, a valóságos helyzetet megszépítő intézkedés volt, mint később a 3. század viharaiban és a tartomány feladását megelőzően vert érmek felirata („szerencsés Dacia"). E külsőségek mellett azonban volt egy olyan adományozás, amelyben a dunai tartományok közül Dacia részesedett a legmagasabb számban. Öt város, Sarmizegethusa, Napoca, Apulum, Potaissa és talán Dierna legkésőbb Septimius Severus uralkodása alatt megkapta a *ius Italicum*ot, ami nemcsak kitüntetés, hanem kézzelfogható jelentőségű volt. Az itáliai föld jogának kiváltságával rendelkező városok ugyanis mentesültek a tartományokban kötelező földadó alól. A ritka kedvezmény (Pannoniában egyetlen város esetében sem bizonyított) csábítóbbá kívánta tenni az áttelepedést Daciába. A hódítás utáni telepítések

nem értek el kellő eredményt; a 160-as évektől az elvándorlás is megkezdődött. Végül a hosszan tartó markomann háborúk, a pestisjárvány fokozták a lakosság pusztulását. A népességhiány akadályozta a városi élet kibontakozását, ez pedig visszahatva károsan befolyásolta a betelepüléseket. A markomann háborúk utáni rossz gazdasági helyzet, a városi autonómiák hiánya lázongásokat okozott. Ezért radikális intézkedésekkel kellett elősegíteni a javulást és a benépesítést. Ezt a célt szolgálták a *ius Italicum*-adományozások. Az intézkedések kétségtelenül eredménnyel jártak, mert a lakosság szírekkel és keletiekkel növekedett. Ugyanekkor — hosszú késés után — megalakultak a tartományi császárkultusz és a tartományi gyűlés szervezetei. Különös, hogy a polgári lakosságnak a császárok iránti lojalitását, hűségét ápoló és elősegítő szervezete korábban nem volt meg Daciában. A császárkultusz főpapjait *(sacerdos arae Augustorum)* és a tartományi gyűlést *(concilium provinciae)* a Severus-kortól ismerjük. Az utóbbinak, amely a Római Birodalomban a városokat és az őslakosság civitasait összefogó legfőbb szervezet volt, a császárkultusz ápolása mellett volt egy, a lakosság számára valóban fontos érdekképviseleti feladata: a helytartót mandátumának lejárta után esetleges igazságtalan intézkedései, túlkapásai miatt bevádolhatták a császárnál. A szervezet megléte Daciában a Severus-kor előtt nem bizonyított; attól kezdve azonban feliratos emlékeinek száma megnőtt. A tartományi gyűlés helyével kapcsolatban álló metropolis cím Sarmizegethusa nevében csak Alexander Severus alatt (222—235) tűnik fel. A szokatlanul késői megjelenésnek két oka lehetett: a kormányzat a városok kis száma miatt a 2. században még nem tartotta szükségesnek sem a tartományi gyűlés létrehozását, sem a császárkultusz különösebb szorgalmazását. Ennek az utóbbinak a szertartásait a katonaság a táborokban amúgy is rendszeresen végezte, a kevés városban pedig az augustalisok látták el ezt a feladatot. Másrészt a kormányzat a helyi lakosságot jelentéktelen számúnak tartotta, civitas-szervezeteik sem voltak, ezért a romanizációt is szolgáló és a birodalmi egységet tudatosító császárkultusz-szervezetet sem állította fel. A Severusok alatt azonban a polgári lakosság száma a városokéval együtt megnövekedett, így meglett a feltétele annak, hogy létrehozzák a tartományi gyűlés és a császárkultusz provinciális szintű szervezetét. A császárkultusz főpapját a keleti provinciák szóhasználatával *coronatus*nak, görögül *sztephanephorosz*-nak, koszorút viselőnek nevezték. A főpapok a tartomány legvagyonosabb rétegéből kerültek ki, java részük lovagrendű volt. A főpapi cím mellett Sarmizegethusa metropolis megjelölése is keleti hatásra, a tartomány nagyszámú keleti lakosára utal.

A városok és felső szervezeteik a Severus-korra tehát mégiscsak létrejöttek. Ekkor Dacia már egy évszázada létezett, de csak 2-3 békés évtized volt hátra történelméből, ami a városok romanizációs tevékenységének e tekintetben is határt szabott.

A falusi településekről kevesebbet tudunk. Úgy látszik, hogy az urbanizált terület meghatározta a villagazdaságok elterjedését is. A földbirtokközpontokban emelt épületek a tartomány nyugati felében, főként Erdélyben a városok közelében kerülnek felszínre. Számuk a Sarmizegethusát Porolissummal összekötő országút közelében a legjelentősebb: Hobica, Őraljaboldogfalva, Magyarosd, Déva, Rehó, Nagyenyed, Apahida—Pusztaszentmiklós, Csomafája, Magyargorbó, továbbá Kajántó, Szenterzsébet. A feltárások a villák főépületeire szorítkoznak: legteljesebben a csomafájai villát ismerjük; külső kerítőfalát is megtalálták. A főépületek általában 400 m^2-esek, kis terjedelműek. Ez és az egyszerű belső kivitel, a luxus hiánya (nincsen mozaik, falfestmény, márvány falburkolat) arra mutat, hogy a villák kis- vagy középbirtokokhoz tartoztak. A birtokok méreteit a művelésre alkalmas föld nagysága és tagoltsága határozta meg. A mezőgazdaságilag inkább hasznosítható Oltenia síkságairól villaépületet alig ismerünk. A birtokosok néhány kőfelirat alapján általában veteránok lehettek. A hegyes vidéken bizonyára jobban megtermő gabonaféléket, elsősorban árpát és kölest termeltek. Egy felirat Olteniában szőlőskertet is említ (CIL III, 14493 = IDR II, 187). A gazdaságok fontos feladata lehetett az állattenyésztés: a juh, a kecske, a szarvasmarha valószínűleg fedezte a lakosság hússzükségletét.

LAKOSSÁG: DÁKOK ÉS TELEPESEK

Az új tartomány népességéről Eutropius a következőket írta: „... Traianus Dacia legyőzése után a római világ egész területéről hatalmas tömegeket telepített oda, hogy a vidéket és a városokat lakják; Daciában ugyanis Decabalus hosszú háborúja miatt elfogytak a férfiak" (Eutropius VIII, 6,2). A történetíró okozati összefüggésbe állított szavai tömör megfogalmazásban szólnak arról, hogy a háború folyamán a dák őslakosság száma jelentősen csökkent, ezért Traianusnak a területet szinte újra kellett népesíteni. Az új területek provincializálásánál általános gyakorlat volt a telepítés: a szolgálatukat letöltött katonákat így juttatták földhöz. A katonaság kíséretében pedig a táborok mellett telepedtek meg a családtagok, a feleségek és a gyermekek, valamint a kereskedők, akik a katonaságot és a helyi lakosságot különféle cikkekkel látták el. Ha tehát csak erről lett volna szó Dacia esetében is, azt Eutropiusnak nem kellett volna kiemelnie. Ő azonban nyomatékosan utalt a telepítés okára: az őslakosság nagymérvű pusztulására, és az elnéptelenedésről, valamint a betelepítésekről részletesebb képet adott.

Egy újonnan megszerzett föld lakosságának sorsa attól függött, hogy milyen előzmények után és milyen módon jutott Róma birtokába. Ha a tartományt békés úton szerezték meg, a lakosságot kevés vérveszteség érte. Daciában nem így történt: Traianus két háború után kebelezte be a birodalomba, ami egy hosszú, másfél évszázados folyamat végét jelentette. Ennek küzdelmei és

kudarcai, Decebalus fennhéjázó magatartása a rómaiak szemében már korábban gyűlölt ellenséggé tette a dákokat (Cassius Dio LXVII, 6,1; 6,5). Ezt a hírüket az első dák háború után Decebalus tettei csak öregbítették. A király a rómaiak szemében esküszegővé vált, mert az első háború után nem tartotta be a békekötés feltételeit, ami a háború ismételt kirobbanásához vezetett. Az első háború után Decebalus más cselekedetei sem hagytak kétséget a király szándékai felől. A megszálló római hadsereg egyik magas rangú tisztjét, Longinust elfogatta, és előbb a saját pártjára akarta állítani, amikor pedig ez nem sikerült, „arra vetemedett, hogy az Isztroszig nyúló területet és a háborúk költségeit követelje Longinusért cserébe". A Traianus számára teljesíthetetlen követelést Longinus öngyilkosságával segített megoldani (Cassius Dio LXVIII, 12,1—5). Decebalus ekkor orgyilkosokkal kísérelte megöletni a császárt a moesiai főhadiszálláson (Cassius Dio LXVIII, 11,3). A királynak ezek a tettei nem hangolták kedvezőbb bánásmódra a dákok iránt sem Traianust, sem a római hadsereget, vagyis a végső leszámolásnál kíméletre aligha számíthattak. A harcok és esküszegések, Decebalus tettei olyannyira mély nyomot hagytak a rómaiakban, hogy évszázadokra meghatározták a dákokról alkotott képet. A második háború közvetlen előzménye alapján tehát nem lehet csodálni, hogy a rómaiak a harcoló ellenfél fizikai megsemmisítésére törekedtek. Az *Imperium Romanum*ra támadó barbárok kiirtása egyébként sem jelentett etikai kérdést. Ezt már Augustus megfogalmazta (*Res Gestae Divi Augusti* 3), és a gyakorlatban alkalmazták. Később Marcus Aurelius is ki akarta irtani a jazigokat (Cassius Dio LXXI, 16,1—2). A megsemmisítés természetesen nem kizárólag az ellenszegülők megölését jelentette, hanem a lakosság eladását rabszolgának, a férfiak besorozását katonának és távoli provinciákba küldését. Azok a dákok tehát, akik mindvégig kitartottak Decebalus mellett, nem számíthattak kegyelemre. Ez is hozzájárult végső tettükhöz, amelyet Traianus győzelmi oszlopának domborművei is megörökítettek. A dák vezető réteg tömegesen lett öngyilkos: közösen megmérgezték magukat. A háború után 123 napig tartó cirkuszi játékokon 10000 gladiátor harcolt (Cassius Dio LXVIII, 15), jó részük dák hadifogoly lehetett. Kritón nyomán, aki a császári udvar orvosa, a hadjárat résztvevője és történetírója volt, írtak arról, hogy a foglyok száma félmillió volt, és Traianus — nyilván a végső csata után — az elfogottak közül csak negyvennek hagyta meg az életét.[9] Ha túlzók is ezek a számok, a dák—római viszonyt, valamint az igen nagy arányú dák emberveszteséget jól mutatják. Ezért a háborúk végeredménye semmiképpen sem csupán a dák katonai hatalom összeomlása volt, hanem a lakosság is erősen megfogyatkozott, és számukat tovább csökkentették a római iga alól elmenekülők.

[9]F. JACOBY, Die Fragmente der griechischen Historiker II:B. Leiden 1962. 931—932.

A dák férfiakat segédcsapatokba sorozták, és Britanniába, valamint Keletre küldték. Későbbi sorsuk alig ismert. Semmi sem utal arra, hogy leszerelésük után bárki is visszatért volna szülőföldjére. Az elnéptelenedés vizsgálatánál nem közömbös, hogy éppen Decebalus országának a központi része lett új tartomány. Az a terület, amelynek lakossága a leginkább elpusztult, nemcsak a háborúban — amely nagyobbrészt szintén ezen a területen folyt —, hanem azért is, mert ők tartottak ki a végsőkig, sokan a méregpohárig Decebalus mellett. Elsősorban ennek a vidéknek a lakóit mészárolták le a rómaiak, ők jutottak rabszolgasorsra vagy menekültek el a hódítók elől a meg nem szállt területre.

Egy új tartomány szervezésének fontos része volt az őslakosságnak a rómaiak számára előnyös adminisztratív, territoriális szervezetbe *(civitas peregrina)* sorolása. Ez általában törzsek szerint történt, egyes, a hódító háborúkban különösen harcias népeket azonban részekre osztottak fel. A civitasok kezdetben katonai ellenőrzés alatt álltak, de a nép vezető rétegét bevonták az igazgatásba. Később ez, a rómaiak által kedvezményekben részesített törzsi arisztokrácia (például először kaptak polgárjogot) vette át a civitasok vezetését *(princep*sek*)*. A civitas-szervezet egyrészt a romanizáció megindulásának szervezeti formáját jelentette, másrészt a későbbi városi közösségek magját alkotta. Daciában azonban ennek a szervezetnek más tartományokkal ellentétben semmi nyoma. Egyik oka ennek a törzsi vezető réteg hiánya volt. Vagy már Decebalus egyeduralma idején felszámolták, kiirtották őket, vagy a traianusi háborúk során a dák nemesi réteggel — a *pileati*val — együtt gyakorlatilag megsemmisültek. Jellemző, hogy Dacia egykori törzs- vagy népneveiből a provinciális időszakból mindössze egyet ismerünk: a *vicus Anar(torum)*ot, az anartészek faluját Észak-Erdélyben (CIL III, 8060). Ennek lakói azonban nem dákok, hanem az általuk leigázott kelták voltak. Egy princepset ismerünk név szerint: *T. Aurelius Afer*t. Ő sem dák, hanem Splonumból (Dalmatia) származó törzsi vezető volt (CIL III, 1322). A civitasok hiányának a másik oka szükségszerűen az őslakosság elenyésző száma volt. Emiatt a kormányzat szükségtelennek tartotta a maradék dákság számára a romanizációt elősegítő közigazgatási forma bevezetését: Dacia római városai ezért nem a civitas-szervezetekből vagy azokkal együtt, hanem katonai, illetve katonai táborok melletti településekből alakultak ki. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az őslakosok maradékai a romanizációhoz vezető városi életben sem vettek részt. A tartomány feliratos emlékein, a városi testületekben (tanácstagok vagy papi tisztségek) „trako-dák" személynevet viselők nincsenek képviselve.

A feliratos és régészeti emlékek hozzásegítenek az Eutropius szavaival „ex toto orbe Romano" végrehajtott telepítés részleteinek megismeréséhez. A bevándorlók első csoportját azok a római polgárjogú legiósveteránok alkották, akiket Sarmizegethusa alapításánál telepítettek le. A korábban a

Rajna-vidéken, Nyugat-Pannoniában vagy Moesiában állomásozó legiókból került át azok egy része, akiknek személynevei alapján itáliai származásra lehet gondolni. A feliratokon a nyugat-pannoniai vagy noricumi származást ritkán jelölték (CIL III, 1221, AÉ 1933:22), a személynevek elterjedési köre azonban utal erre. A noricum-pannoniai vidékre jellemző temetkezési szokások, a tárgyi leletek, a használati tárgyak daciai elterjedése és főként Észak-Dacia régészeti kultúrájának egyes sajátosságai szerint ezeknek az áttelepülőknek a száma jelentős volt.

A Közép-Duna vidékéről áttelepített másik nagy csoport Dalmatiából került Daciába: bőséges számú feliratai alapján azt is tudni lehet, hogy zárt csoportokban, szinte törzsrészenként kerültek át, főként a *territorium metalli* vidékére, az Alburnusba. Az áttelepítettek egy része még nem volt római polgár, hanem csak peregrinus („Anduenna Batonis filia, Maximus Batonis filius, Liccaius Epicadi filius, Epicadus Plarentis filius"). Sokan a *pirusta* törzsből származtak („Dasius Verzonis filius Pirusta ex k[astello] Avieretio"). Az erdélyi Érchegységben zárt közösségben éltek *(Vicus Pirustarum)*, áttelepítésük a bányaművelést indította meg. A dalmáciaiak, noricumiak, pannoniaiak leszármazottai közül sokan emelkedtek a municipális vezető réteg soraiba.

Pannoniából és Noricumból nemcsak római polgárok kerültek Daciába, hanem feltehetőleg a kelta nevűek jelentős része is onnan származott *(Bonio, Bucco, Cotu, Veponius)*. A dalmáciai, noricumi és pannoniai áttelepítések később erősítették a provinciák közötti kereskedelmi kapcsolatokat.

Az áttelepedők között sok volt a katona. Így volt ez már Sarmizegethusa alapításánál is, majd a katonai táborok mellett kifejlődő, később várossá lett településekkel folytatódott. A kormányzat alighanem szorgalmazta, hogy a veteránok a tartományban maradjanak, noha erre nem mindig került sor. A tartomány tarka etnikai összetételének létrejöttéhez a katonaság nagymértékben járult hozzá. A Daciában állomásozó segédcsapatok között sok volt az etnikai alakulat; kezdetben csak egy, római polgárokból álló legio állomásozott a tartományban. Sok segédcsapat a trák lakosságú Moesiából került Daciába. Néhány gyalogosegység pedig trák alakulat volt (a *cohors II Bessorum, I Thracum sagittariorum* íjászalakulat, a *Thracum equitata*). Ezek állományukat is a déli területekről pótolták. Mások ugyan nem trák alakulatok voltak, mint az ilosvai tábor helyőrsége, a korábban Pannoniában állomásozó *cohors I Tungrorum Frontoniana* vagy a felsőkosályi táboré, a *cohors I Brittonum miliaria civium Romanorum*, állománykiegészítést azonban ezek is a trákok közül kaptak. Egyes trákok veteránként költöztek át az új tartományba, mint *Sueuethes Traibithi filius* családja, aki a cohors II Thracum katonájaként már i. sz. 86-ban megkapta az elbocsátólevelet a júdeai hadseregben (CIL XVI, 33). *Heptapor Isi filius*, aki a trák bessus törzsből született, és i. sz. 158-ban szerelték le, a tartományban maradt (CIL XVI, 108).

Meglepő, hogy a trák eredetű katonák és a moesiai származású átköltözöttek ellenére Dacia trák személyneveinek száma milyen kevés. Ennek egyik oka éppen a csapatok korábbi, közeli moesiai állomáshelye, másik pedig az ugyancsak közeli trák állománykiegészítő terület. A más provinciák esetében is tapasztalható lakosságfluktuációt ez a közelség különösen elősegítette. Valóban, a Potaissába áthelyezett legio V Macedonica katonája elbocsátása után visszament megszokott környezetébe, az egység korábbi állomáshelyére, a moesia inferiorbeli Troesmisbe. A trákok szintén előszeretettel költöztek haza. Az i. sz. 144-ben leszerelt Aulenus Dacia Superiorból tért haza. A bessus Bithust Dacia Inferior hadseregéből 140-ben szerelték le, majd elhagyta Daciát. Egy másik bessus, M. Aurelius Teres a 2. század végén ment vissza a hazájába. Sextus, Busturio fia, aki ugyan pannoniai származású volt, leszerelése után (164) öregkorára szintén a közelebbi Thraciában telepedett le.[10] A katonai leszerelési okmányok lelőhelyei a Dunától délre, egyértelműen bizonyítják a veteránok elvándorlását Daciából.

A tartomány lakosaiból sokan a keleti tartományokból, illetve a Balkán déli részeiről, egyaránt görög nyelvterületről származtak, és a nemzeti alakulatokkal együtt kerültek Kisázsiából és Szíriából Daciába. A rómaiak a nehezen védhető, tagolt domborzatú vidéken szívesen alkalmaztak különleges alakulatokat, mint a palmyrai íjászokat. Nyugat-Daciában három egységük állomásozott. Voltak más szír csapatok is, így az Olt-limes mellett Arutela (Bivolari) helyőrsége, a *numerus Surorum sagittariorum*, a *cohors I Tyriorum sagittariorum*, a *cohors I sagittariorum equitata* vagy az ityreai és commagenei egységek. A keleti, kisázsiai lakosság száma a markomann háborúk után megemelkedett. Ebben közrejátszott a letelepedést kedvezményekkel elősegítő politika. A Severus-korban nő meg a szír kereskedők száma. Főként ők bonyolították le a tartományi kereskedelmet. A keletiek, távol hazájuktól, új lakóhelyükön egyesületekbe *(collegia)* tömörültek, tehát népiségüket megőrizték. A Napocában élő kisázsiai galatákat a 2. század közepén felirat említi, de a legtöbb, közösen állított feliratuk Severus-kori. Ez arra utal, hogy sok közülük a 2. század végi telepítési hullámmal érkezett Daciába. A kisázsiaiak egyesületét a 2. század végén állított felirat említi Apulumban. A galaták a 2. század végén Germisarában emeltek feliratot. A collegium Asianorum tábláján (i. sz. 235) kisázsiai vagy balkáni trákokat is felsoroltak: Napocában állították.

A tartomány értékelhető személyneveinek száma mintegy 3000. Háromnegyede római név (kb. 2200); görög vagy keleti görög 420, illír 120, kelta 70, néhány germán, trák—dák 60, sémi jellegűek Szíriából ugyancsak 60, és még néhány ázsiai, afrikai név fordul elő. A trák-dák nevek száma tehát nagyon

[10] CIL III, 7505, CIL XVI, 90, 185; Archäologischer Anzeiger 1912. 563; M. M. Roxan, Roman military diplomas. London 1978. No 39.

alacsony, a teljes névanyagnak mindössze 2%-a. Ezek java részét valódi trák nevek teszik ki, amelyeknek a viselői a Dunától délre eső területekről származtak. Eredményes kísérlet ugyanis még nem történt a két — ugyan vitatott rokonságú — nép személyneveinek a szétválasztására; így együtt tartják nyilván őket. Az azonban jellemző, hogy biztosan dák személynevek *(Bitus, Butus, Decebalus, Diurpanaeus, Sassa, Scorilo)* éppen nem Daciában, hanem a tartományon kívül, a birodalom más részein fordulnak elő, ahová a dákok rabszolgaként jutottak. A Daciánál már egy évszázaddal korábban megkezdődött romanizációjú Noricumban az őslakosság személynevei mégis a teljes személynévanyag 24%-át teszik ki: jól mutatja ez egyrészt az őslakos kelták jelentős számát, részvételüket a római életben, romanizálódásukat Noricumban, másrészt az őslakosság számának jelentős csökkenését és kiszorulásukat a romanizációból Daciában.

Dacia lakossága két nagy hullámban érkezett új hazájába. Az alapítást követő évtizedekben a telepesek főként nyugatról érkeztek. A feliratokon kevéssé jelentkeznek a noricumiak és a pannoniai eredetűek, a régészeti leletekben, a kőfaragásban és a temetkezési szokások alapján azonban nem voltak kevesen. Az anyagi kultúra fejlődését elősegítették az élénk gazdasági kapcsolatok Pannoniával, valamint Aquileián keresztül Észak-Itáliával. Azokkal a területekkel tehát, amelyeknek a nyugat-pannoniai és noricumi kőfaragásban is meghatározó szerep jutott. Daciában és ezen belül Erdély területén a síremlékeknek három jellegzetes típusa különül el. A koszorúval keretezett medaillon alakú síremlékek, amelyeknek kagylósan díszített hátterű fülkéjében az elhunyt vagy az elhunytak mellképét faragták ki. Ez az északitáliai hatásra Noricumban és Pannoniában elterjedő, de ott nem túl gyakori típus Daciában kedveltté vált. Olyannyira, hogy a sírsztélék díszítését is befolyásolta: az álló téglalap alakú sírtáblák felső részén a halott mellképét sokszor hasonló medaillonban ábrázolták. Szép számban honosodtak meg Daciában a három oldalról zárt sír-aediculák, egy szép és ép példány Miciában került elő. Az aediculák oldalfalainak domborművei a megtisztulást, a halott felüdülését szimbolizáló kancsót és nyeles serpenyőt vagy poharat tartó szolgákat ábrázoltak. Ez a típus is feltehetőleg Pannoniából származott, ahol sok példánya ismert. Az aediculák tetejét fenyőtobozzal vagy piramis alakú faragvánnyal koronázták meg. A megoldás közkedveltté válásában a noricum—pannoniai, dalmatiai kapcsolatok mellett valószínűleg a típus ősforrása, Aquileia hatása is közrejátszott, ugyanúgy, mint a díszes sírkertek kialakításában. Ugyancsak nyugati hatást mutat a sírsztélét koronázó vagy a sírkerteket díszítő, ellentetten ábrázolt oroszlánpár-szobrok elterjedése, amely azonban Daciában esetleg keleti ösztönzést is kaphatott.

A noricum—pannoniai és illír eredetű lakosság áttelepedését a halomsíros temetkezési szokások daciai, főleg erdélyi elterjedése mutatja. A máglyán elégetett halott hamvai fölé kisebb-nagyobb halmot emeltek. A szokás

Nyugat-Pannoniában, valamint a szomszédos Kelet-Noricumban gyakori. A két vidék szoros kapcsolatát nemcsak a halomsírok, hanem a mellékletként a sírokba helyezett tárgyak is mutatják, amelyeknek egy része jellegzetes noricum—pannoniai agyagedénytípusokkal egyezik (háromlábú tálak, tál alakú fedők, függőleges oldalú nagy tálak stb., *2. ábra*). A noricum—pannoniai telepesek legnagyobb temetője Hermányból (Caşolţ) ismert, ahol 300 halomsír van. Hasonlók találhatók még Kálboron (Calbor), Magyarigenben (Ighiu). A csupán földből emelt halomsírok mellett olyanok is előkerültek, amelyeket kőfallal, mellvéddel vettek körbe. Legszebb és korai képviselőjét Sarmizegethusában tárták fel: az Aurelius család hatalmas méretű halomsírját (átmérője 21 m), amely egy kislány sírját rejtette. Csolnakoson (Cinciş) a kis temető sírjait kör alakú fal kereteli. Területileg közeli párhuzama szintén Nyugat-Pannoniából, Carnuntumból ismert.

A noricum—pannoniai terület hitvilágával kapcsolatos jelenségekre a temetkezési szokások mellett kevés utal. A kelta—germán vidékekről átköltözöttek hozhatták magukkal *Suleviae, Epona, Hercules Magusanus* kultuszát. A daciai *Silvanus*-tisztelet elterjedése mögött is talán szorosabb pannoniai kapcsolatok kereshetők. *Juppiter Depulsor*nak éppen egy illír nevű ember által emelt oltár a délnyugat-pannoniai Poetovio környékére utal, ahol az „elhárító" Juppiternek állított oltárok nagy számban fordulnak elő.

A délről (Moesia) és keletről, főként Szíriából érkezettek használati és viseleti tárgyairól keveset tudunk, viszont annál több vallási emléket hagytak maguk után Daciában. Kétségtelen, hogy a sírtáblák egyik típusa, amelyek az elhunytat klinén fekve, mellette támlás karosszéken ülve a feleségét, előttük háromlábú terített asztalt ábrázoltak — egyszóval a „halotti lakoma" jelenete délről, görög vidékről eredő képtípus. Ugyancsak déli hatás az ún. dunai lovas istenségek márvány kultuszképeinek az elterjedése. Emlékei inkább a tartomány déli felében kerülnek elő nagyobb számban. Dél-Dacia kerámiaipara is a moesiaival mutat kapcsolatot.

A közel-keleti származásúak hitvilágukról hagytak sok emléket. A hazai isteneknek *(Diis patriis)* állított oltárok, templomok száma jelentős. Ez egyrészt tanúsítja kötődésüket otthonukhoz, másrészt hazai kultuszaik szervezett és bensőséges formáinak következménye. Első helyen áll a dolichei főisten tisztelete, akit Juppiterrel azonosítottak, és a tiszteletére állított oltárok, kultuszképek Daciában sokfelé előkerülnek. Sarmizegethusában, Porolissumban, Miciában a palmyraiaknak külön templomuk volt. A feliratokon pedig számos keleti istennév tanúskodik a lakosság hitvilágának eredetéről és változatosságáról (CIL III, 859, 860, 875, 1088, 1108, 1130—1138, 1353—1354, 7680, 7728, 7766, 7864, 7938, 7954—7956, 12 578, 12 580 stb.: *Juppiter Tavianus, Erusenus, Mater Troclimene, Juppiter Heliopolitanus, Azizus, Bonus Puer, Balmarcades, Nabarazes, Malagbel, Bellahamon, Benefal, Iarobolas*).

Dacia a birodalom latin tartományai közé tartozott: a közigazgatás latin nyelvű volt, amit a hivatalos feliratok bizonyítanak. Használatát elősegítették a latin nyelvterületről sorozott vagy Daciába került legionáriusok és nyugati telepesek — már amennyiben itáliaiak leszármazottai voltak, és beszéltek latinul. Az illírek és kelták esetében áttelepülésük korai időpontja miatt a kétnyelvűséget, tehát a romanizáció magasabb fokát még nem tételezhetjük fel. Latinul talán jól-rosszul beszéltek, de a nyelv a 2. század első felében még nem vált a saját nyelvükké, kevéssé voltak romanizálva: a rómaivá válás folyamata Daciában várt volna rájuk. Ilyenek voltak a dalmaciai *pirusták*. A viasztáblák szerint közülük többen írástudatlanok voltak („se litteras scire negavit" — IDR I, 40, 41). Az áttelepültek másik nagy csoportja görög nyelvterületről érkezett Daciába. Hazájuk közigazgatásban használt nyelve a görög volt. Egy részük — az őslakos származású nyugati telepesekhez hasonlóan — olyan vidékről jött, amelynek a lakossága nem hellenizálódott vagy nem görög volt, hanem őslakos: ezek még saját nyelvüket beszélték, mint a galaták. Számarányukat tekintve többen voltak a palmyrai íjászok és családtagjaik. Nekik volt írásuk, amit Daciában használtak is a feliratokon. A saját írásrendszer megkönnyítette a nyelvhasználatot és a nyelv fennmaradását, megőrzését. Daciai feliratait a tartományi szokásnak megfelelően latinul vésték ki, de néhány palmyrai nyelvű és írású szöveg is előkerült. Ezek kis számuk ellenére sem lebecsülendő jelentőségűek, mert a szírek más európai közösségeiből hiányoznak. Több a görög nyelvű felirat, és ami egy latin nyelvű provincia esetében feltűnő, nemcsak egy-egy városban, hanem szerte a tartományban előkerülnek, éppúgy, mint a szír nyelvűek. E két nyelv használatát még jobban kifejezi az, hogy nemcsak kőfeliratokon kerülnek elő, hanem görög vagy orientális nyelvű tégla- vagy edénykarcolatokon is. A két nyelvet tehát provinciaszerte beszélték, és a mindennapi életben használták. Sokatmondó, hogy Apulumot sem latinul nevezték el „Aranyváros"-nak, hanem görögül *(Chrysopolis)*.

A délről áttelepültek vagy a hivatalosan görög nyelvű Thraciából, vagy a hivatalosan latin nyelvű Moesia Inferiorból érkeztek; ez utóbbi azonban gyakorlatilag görög—latin nyelvű vidék volt. Az ugyancsak délről érkező trákok sem segítették elő a latin elterjedését. Jó részük katona volt, akiknek ugyan latin volt a szolgálati nyelve, de mivel szülőföldjük részben már görög nyelvterületre esett, és szívósan ragaszkodtak anyanyelvükhöz és saját személyneveikhez is, melyeket a kora bizánci időkig megőriztek, nyelvük hosszú ideig fennmaradt. A trák—besszusz nyelv fennmaradását később megkönnyítette, hogy a keresztény egyház liturgikus nyelvként befogadta. Ezért a trák származású katonák, akik amúgy is alig több mint 60 éve álltak római közigazgatás alatt, anyanyelvként még nem beszélhették a latint Daciában sem. A trákoknak mint a birodalom egyik legromanizálhatatlanabb népének a példája arra is figyelmeztet — ha elfogadjuk a trák—dák nép

rokonságát —, hogy a folyamat hasonlóan lassú volt a dákok esetében is. A mindössze 165 évig fennálló Daciában ezért sem tételezhető fel — minden más provinciánál sokkal rövidebb idő alatt — az őslakók részéről a latin nyelv átvétele.

Dacia nyelvi képe összetett volt. Egységes nyelvi közösség kialakulása nem bizonyított, a feliratok ennek éppen az ellenkezőjét tanúsítják. Az a nyelv, amelyik ezt a feladatot betölthette volna, kétségtelenül a provincia hivatalos nyelve, a latin volt. Ezt azonban anyanyelvi szinten csupán a közigazgatás vezetői, a katonaság tisztikara, az állományból pedig eleinte egy, majd 167 után a két legio katonáinak a többsége beszélte, valamint az első telepítéssel érkező nyugatiak közül az itáliai eredetűek: tehát a lakosságnak mindenképpen csak egy része. A latin elterjedését pedig a folyamatos balkáni kapcsolat görög-trák jellege nem segítette elő. A markomann háborúkat követő települési hullám sem a latin nyelvterületről kapott utánpótlást, ami lökést adhatott volna a nyelv terjedésének, hanem a görögről. A latin nyelvű közösségek létrejöttét pedig az gátolta, hogy Daciában nem a latin mint a hivatalos nyelv állt szemben a meghódított lakosság esetleg dialektusokra tagolt nyelvével, hanem a hódítók nyelve is megoszlott a birodalom két hivatalos nyelve, a latin és a görög között. Ahhoz, hogy az őslakosság nyelvi átalakulása meginduljon és eredményes legyen, először az új lakosságban kellett volna kialakulnia erős latin nyelvi közösségnek. A rövid életű tartomány fennállása alatt azonban erre sem volt mód, főként a nem latinul beszélő bevándorlók hazai kötődése és elvándorlása miatt. A latin nyelv átvételét pedig nem segítette elő a területileg korlátozott és késői urbanizáció sem.

A dák lakosság romanizálódásának lehetőségei tehát egyrészt korlátozottak voltak, másrészt a kormányzat számára a dákok rómaivá válása, úgy látszik, közel sem volt annyira fontos, mint más tartományok őslakói esetében.

A tartományban a hódítás után élt dák maradványnépesség: a leletek erre utalnak. Néhány telepük és temetőjük napvilágra került. Ezek száma azonban nem nagy, és az időrendi kérdések sincsenek minden esetben megnyugtatóan tisztázva. Kérdéses, hogy a részben feltárt telepek a római foglalás előtt vagy után voltak-e lakottak. Őslakos jellegű telephez kapcsolódó temető eddig három került elő Daciában: Obrázsában (Obreja), Maroslekencén (Lechinţa de Mureş) és Locusteniben. Dák őslakos temetőket közöltek még Iacobeniből, Radnótról (Iernut), Segesvárról (Sighişoara) — az utóbbi helyen előkerült sírköveken azonban illír nevek olvashatók. A mezőszopori temetőt teljesen feltárták.

Az őslakossághoz köthető temetők használati ideje nem terjed túl a tartomány feladásán. Többségük hamvasztásos sír: a halottakat általában egy közös helyen elégették, majd a hamvakat az általában ovális alakú, földbe ásott gödörbe szórták, vagy urnába helyezték. Az utóbbiakat általában dák

temetkezéseknek tartják, noha ez a rítus máshol a római lakossághoz köthető. Ritkábbak azok a sírok, ahol a halottat az eltemetés helyén hamvasztották el a máglyán: ez a szokás általában a halomsírok esetében figyelhető meg. A különféle rítusok egy-egy temetőben együtt is megtalálhatók. A csontvázas temetkezések a 2. század végétől a városi temetőkben terjedtek el (Apulum, Napoca).

A temetők etnikai értékelésénél figyelembe kell venni a 2. század végén bekövetkezett két szabad dák népcsoport betelepítését a tartományba. Dacia egyes temetőiben olyan, granulációs technikával díszített ezüst ékszerek kerültek elő, amelyek leginkább a tartomány keleti határain kívül élő dák kultúrájú karpokhoz kapcsolhatók. Ilyenek a mezőszopori temetőben is előkerültek. Ezért vitatott, hogy a síroknak legalábbis egy része ennek a 2. század végén betelepített karp vagy szabad dák népcsoportnak a hagyatéka-e, nem pedig az őslakos dákoké.

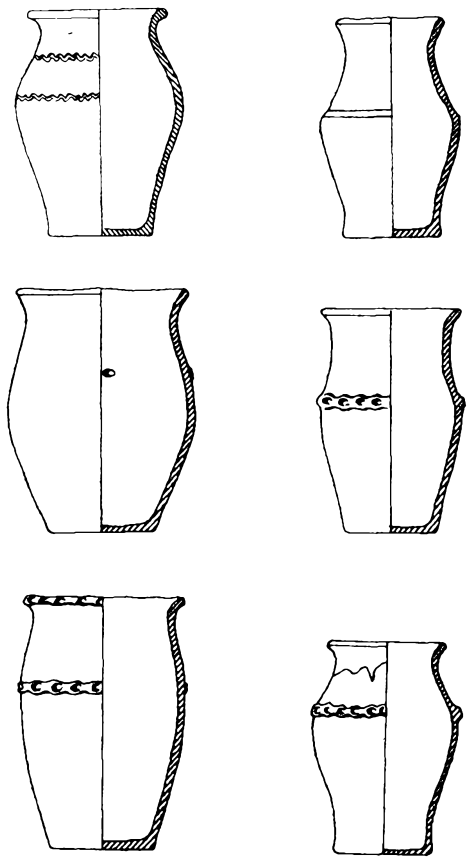

3. ábra. Dák jellegű kerámia a mezőszopori temetőből

A tartomány dák eredetű maradék lakosságának az emlékanyaga egysíkú. Történetük és kultúrájuk a telep- és temetőjelenségek mellett csupán az ásatásokon előkerült fazekastermékeik segítségével vizsgálható. Minden más leletcsoport: feliratok, kőfaragványok, viseleti ábrázolások, ékszerek hiányoznak. Anyagi kultúrájuknak szinte kizárólag erre az egy leletcsoportra szorítkozó része jelzi életkörülményeiket, amelyek egyszerűsége talán a hódítás előtti dák társadalom alsó rétege helyzetének a következménye volt. A korábbi dák kerámiából csak néhány jellegzetes típus maradt fenn a provinciális időszakra. Ezeket a kézzel formált technika jellemzi. A korongolt dák edény ritka. A fazekak testét olykor ujjbenyomás vagy sodort zsinórt utánzó rátét és változataik díszítik *(3. ábra)*. A másik jellegzetes edénytípus az ún. dák csésze: alacsony, vastag falú, szája felé szélesedő egy- vagy ritkán kétfülű bögre. Mindössze ennyiből áll kerámiakészletük, amely a telepeken és a temetőkben egyaránt előfordul. A kézzel formált kerámia olykor a katonai táborokban is előkerül. Értékelésüket megnehezíti, hogy lelőkörülményeik általában ismeretlenek. Hogy a kerámia római provinciális készítményekkel együtt, zárt rétegből került elő, nem bizonyíték arra, hogy a táborokban helyben sorozott — tehát dák eredetű — katonák éltek. Egyrészt a római foglalás után a dák jellegű kerámia nem a felhasználóra, hanem a gyártóra jellemző. Előfordulása a katonai táborokban — amennyiben valóban egyidősek a táborral — tehát azt jelzi, hogy ezeket az edényeket nemcsak a őslakosság használta, hanem néhol a telepesek és a katonák körében is elterjedt. Erre azért is gondolni kell, mert nincs bizonyítva, hogy a dákokat a helyben állomásozó segédcsapatokba sorozták volna. Ezt a lehetőséget sem a katonai diplomák, sem a katonák által emelt feliratok személynevei nem támogatják. Másrészt a kézzel formált kerámiát a betelepedett kelta-illír lakosság szintén felhasználhatta: a korongolt kerámia mellett eredeti lakóhelyükön ők is használtak durva, kézzel formált edényeket. Új hazájukban ezt az egyszerű kerámiát a helyi fazekasok munkáival pótolták. Ezért a dák jellegű edényművesség a sokféle lakosú tartományban nem etnikumjelző.

A provinciális dák agyagművességnek a romanizáció szempontjából van fontos tanúsága. A pannoniai fazekasok kézzel formált edényei nem jutnak túl a 2. századon, hanem eltűnnek, és a 3. századra egységes, korongolt provinciális kerámia alakul ki. Ez Daciában nem következett be: az őslakosok és a telepesek edényművességének a kölcsönhatása alig-alig látszik. A dák őslakosság létezését a provinciális időszakban kizárólag a dák kerámiaformák néhány típusának továbbélése mutatja. Az agyagipar változatlansága éppen az őslakosság romanizálatlanságát bizonyítja. A hosszú, összetett és a régészeti leletek segítségével minden tartományban részleteiben jól nyomon követhető romanizációs folyamat Daciában nem igazolható. A megfigyelések sora éppen azt mutatja, hogy a dák szórványnépesség nem romanizálódhatott, mert különben a régészeti leletekben ennek nyoma maradt

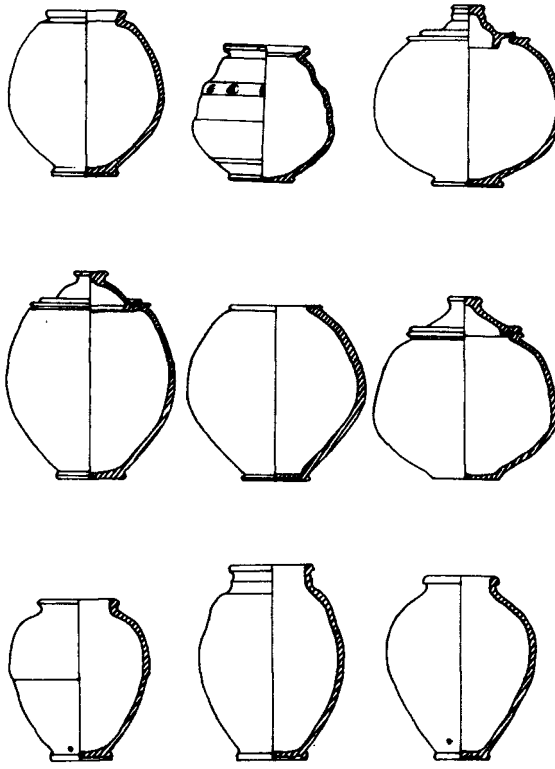

4. ábra. Provinciális római kerámia a mezőszopori temetőből

volna (feliratállítás, személynevek fennmaradása, viselet fennmaradása és átalakulása).

A romanizáció hosszú folyamat, amely a meghódított, provinciává alakított területeken ment végbe. Eredményeként az őslakosság befogadta, átvette a római szokásokat, a római kultúrának egyik-másik, majd egyre több elemét. Előbb megváltozott anyagi kultúrájuk: a római technika, a formák befolyásolták és módosították. Az őslakók egy részének az életkörülményei is megváltoztak. A rómaivá válás többé-kevésbé önkéntes folyamat volt, amelynek kereteit a közigazgatási szervezet, a civitasok biztosították, és az urbanizáció, a katonai szolgálat elősegítette. A törzsi csoportok lassanként felbomlottak, és a hosszú katonai szolgálat, a részvétel a városi életben, a kereskedelemben, a gazdasági életben egyre nagyobb társadalmi átalakulással járt. A birodalmi nyelvek elsajátítását a 25 évig tartó katonai szolgálat segítette. Ez a folyamat, amely generációkon keresztül tartott, előbb kétnyelvűséghez, majd teljes nyelvcseréhez vezetett. A folyamat a birodalom tartományaiban általában 400 évig tartott, vagy ennyi idő alatt még be sem fejeződött. A romanizációt tehát jól meghatározható külső intézkedések

kísérték és segítették, s a fokozatos beilleszkedés és asszimiláció a tartomány régészeti leleteiben nyomon követhető. Mindennek Daciában semmi nyoma.

Daciában a betelepített lakosság kétnyelvűsége eleve nem kedvezett az őslakos dák maradványnépesség nyelvi átalakulásának. Hogyan ismerkedhettek volna meg a latin nyelvvel azoknak a táboroknak a környékén élők, ahol szíriai, kisázsiai vagy éppen trák legénység állomásozott? Nem létezett az őslakosság számára máshol életre hívott civitas-szervezet sem, amely az átalakulást elindíthatta volna. Hiánya annyira feltűnő, hogy nem lehetetlen: oka nemcsak a népesség jelentéktelen száma volt, hanem az is, hogy a hódítók a maradék lakosság rómaivá válását nem szorgalmazták. Hiányzott a törzsi vezető réteg, akikkel a rómaiak — más tartományokhoz hasonlóan — felvehették volna a kapcsolatot. Az urbanizáció lassan haladt előre, és csupán a tartomány egyik felére terjedt ki. A városok nem az őslakos közösségekből, hanem a katonai táborok melletti vicusokból keletkeztek. Egyedül az apulumi legióstábor polgári települése emelkedett városi rangra. Az őslakosok azonban a városi életben itt sem vettek részt, holott az volt a romanizációjukhoz vezető lehetséges út. Lehetne ezt azzal magyarázni, hogy a dákok állattenyésztéssel foglalkoztak, és a hegyekben éltek: így azonban eleve kizárták magukat a romanizációból. Nincsen adat arra, hogy Daciában néhány évtizeddel a hódítás után megkezdődött volna az őslakosság sorozása a *helyi* csapatokba, amint más tartományokban történt. A dákok hitvilága nem jelentkezik a vallási emlékeken. Egyetlen dák istennév sem ismert a tartományból, és egyetlen római isten daciai kultuszáról sem bizonyítható, hogy az *interpretatio Romana* eredményeként helyi istenség rejtőzne a római istennév mögött. A római kultúrára, a mindennapos életre olyannyira jellemző feliratállítás a dákok részéről teljesen hiányzik.

A tartomány 165 évig állt fenn. Ez olyan rövid idő, hogy az asszimilációt lehetetlenné tette. Pannoniában — más tartományokhoz hasonlóan — a római uralom első 160 éve alatt a lakosság anyagi kultúrájának romanizálása sem történt meg. A használati tárgyak, a viselet csak a markomann háborúk krízise után változott meg, s az ezt követő 200 év folyamán mindenhol be sem fejeződött. Daciában a markomann háborúk pusztításait újabb keleti betelepítés, a Severus-kor rövid, egy emberöltőnyi jólétét pedig ugyanannyi ideig tartó háborúk követték, majd a provinciát feladták.

A daciai feliratok nagyszámú *Aelius* és *Aurelius* nevű lakosa mögött sem lehet dákokat keresni. Ezek nevüket attól a császártól kapták, akitől polgárjogukat. Az új polgárok utóneve utal a származásukra: ezeknek a császár-gentilitiumot viselő személyeknek az utónevéből azonban nem lehet dák eredetre következtetni.

A római hódítás után a tartományban maradt dák szórványok romanizációját tehát semmi sem bizonyítja. A római technika, kultúra hatása még a kerámiaművességben sem hagyott nyomot, noha ez lett volna a romanizáció

legalacsonyabb foka. A mezőgazdasági munkát végző dákok esetében a technika átalakulására, átvételére nem volt szükség, mert újat nem nyújthatott: a szerszámok már évszázadokkal korábban kialakultak, és egységesek voltak. A romanizáció legmagasabb fokát jelentő nyelvcsere, a latin anyanyelvként való átvétele tehát Daciában nemcsak bizonyíthatatlan, hanem a történeti és társadalmi fejlődés nem is tette lehetővé.

ÖSSZEOMLÁS ÉS VISSZAVONULÁS

A 220-as évek Dacia történetének utolsó békés szakasza. Amikor Alexander Severus császár 231-ben az illyricumi hadsereg különítményeivel együtt elindult eredménytelen perzsa hadjáratába, egyúttal véget ért az északnyugat felől a Fekete-tenger felé tartó gót vándorlás, amelynek első szakasza már korábban mozgásba hozta a Kárpát-medence népeit a birodalom határán. A gótok — további vonulásuknak a Fekete-tenger útját állva — Dél-Ukrajnában és a tenger északi partján telepedtek le. Ez azonban nem hozott békét sem a birodalomnak, sem Daciának. A rövid, nyugodt időszak csupán a gótok erőgyűjtésének ideje volt, hogy azután a 230-as évek közepétől rohamaikkal évtizedeken át olyan pusztulást hozzanak a Balkán vidékére és Daciára, amilyet a birodalom még nem élt át. A gótok, közvetlenül a birodalom ellen fordulva, nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is, hajóhaddal, szövetségeseikkel a kisázsiai és a balkáni tartományokat ostromolták. Ugyanekkor a Közel-Keleten csak időnként szüneteltek a perzsa háborúk, s az egyre nagyobb erővel támadó perzsák Valerianus császárt is fogságba ejtették (i. sz. 258—260). Az alamannok, a juthungok és a frankok támadásai miatt a Rajna-vidék helyzete is válságosra fordult: a lineáris határvédelemre berendezkedett birodalom képtelen volt a többfrontos harcok eredményes elhárítására. Az állandó háborús állapot végül is belső anarchiába torkollott. Maximinus (235—238) császár alatt érte az első roham Daciát: az uralkodó 236-ban felvette a háborús győzelemre utaló *Dacicus maximus* jelzőt címei közé, tehát ekkor már Dacia körzetében is harcoltak. A tartományt elsősorban a gótoktól nyugat felé szorított szabad dákok és a karpok támadták. A harcok III. Gordianus uralma alatt folytatódtak (238—244): a karpok a Limes Transalutanust támadták. A harcok súlyosságát több tucat éremlelet mutatja, amelyeket az ő és utódai uralkodása alatt rejtettek el, de tulajdonosaik többé már nem szedhettek elő *(14. térkép)*. A daciai tartományi gyűlés feliraton még kifejezte köszönetét Gordianusnak (CIL III, 1454). A karpok 245—247-ben minden korábbinál erősebben rohamozták meg a keleti frontot: a Limes Transalutanus összeomlott. Dacia megsegítésére pannoniai csapatok is felvonultak a karpok ellen. Philippus császár maga is a harctérre ment: 247-ben felvette a *Carpicus maximus* címet. Az átmeneti sikerek ellenére az

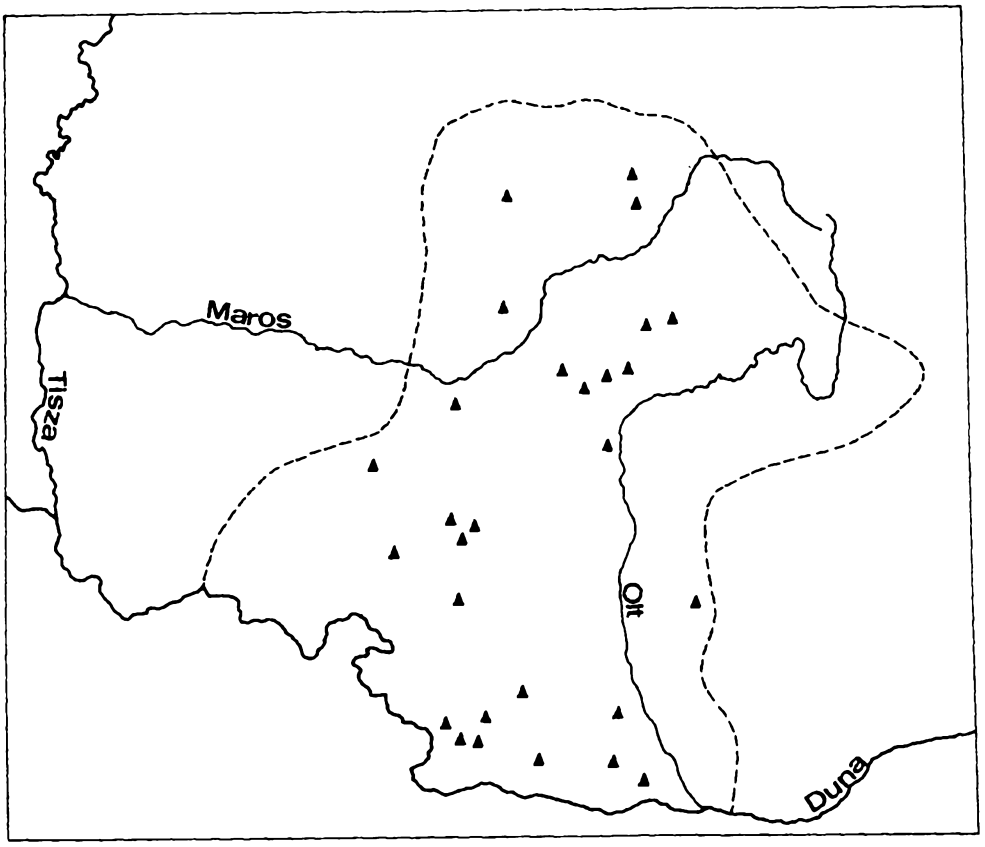

14. térkép. A 3. század közepén elrejtett éremkincsek

elpusztult Limes Transalutanust fel kellett adni. Régészeti megfigyelések hiányában ennek pontos idejét még nem ismerjük. 248-ig megtörtént, mert a belső vonal, az Olt-limes frontvonallá vált: az Olt mellett fekvő Romulát moesia superiorbeli és germaniai legiósküldöttségek fallal vették körbe (IDR II, 324—328).

246—247-ben, miután a moesiai helyi pénzverdék beszüntették működésüket, az al-dunai körzet zsoldfizetési gondjainak az enyhítésére Viminaciumban új verdét állítottak fel, amely 11 éven keresztül Daciát ellátta, sőt a tartomány maga is pénzverési jogot kapott.

A harcok továbbra sem szüneteltek. Egy Apulumban állított feliraton Traianus Deciust (249—251) *restitutor Daciarum*nak, a daciai tartományok megújítójának nevezik. Sarmizegethusában felállították bronzszobrát. 250-ben ő is felvette a *Dacicus maximus* címet: mindez a támadások visszaverésére utal. Philippus uralkodása alatt vagy valamivel később azonban nemcsak a

Limes Transalutanus, és vele Dacia délkeleti sávja került az ellenség kezére. A 3. század közepén Kelet-Erdély táboraiban a mennyiségében az egész tartományban amúgy is visszaesett éremforgalom megszűnt. Jele lehet ez annak, hogy a katonák elhagyták az erődöket. Az északkeleti területek kiürítése mellett szól a század közepén szerkesztett térkép, a *Tabula Peutingeriana*, amelyen sem a Limes Transalutanust, sem Kelet-Erdély római útjait nem tüntették fel. A karp betörések bizonyíthatóan megindították a tartomány lakosságának elvándorlását. A provinciálisok már ekkor a Dunától délre, Moesiába menekültek; Galeriusnak, a későbbi császárnak az anyja Philippus uralkodása alatt a karpok elől költözött el Daciából (Lactantius, *de mortibus persecutorum* 9,2; Aurelius Victor, *epitomae de Caesaribus* 10,16): aligha ő volt az egyetlen, aki már ekkor ezt az utat választotta.

A Daciát ért betörésekről a források alig írnak valamit. A legsúlyosabb események színtere ugyanis nem a katonai szerepét és jelentőségét vesztett, erősen megtépázott Dacia volt, hanem tőle délre a Balkán. A gót támadásokat elrejtett éremkincsek sora mutatja Moesia Inferiorban és Thraciában. A 230-as évektől szakadatlanok a betörések. 235 körül a gótok és a karpok elfoglalják Histriát, kifosztják a Duna-delta gazdag kereskedővárosait, Moesia és Dacia gazdasági támaszpontjait. 238-ban újból Moesiára törnek; 244-ben Moesia Inferiorban Marcianopolist ostromolják, de ekkor Decius legyőzi őket: katonái ezért császárrá kiáltották ki. 248-ban megint Moesiát éri támadás, egy évvel később az Al-Duna déli oldalán Iatrust és Novae-t (Szvistov) rabolják ki: ezzel veszélyeztetni kezdik a Duna feletti, Daciába vezető útvonalakat. Decius sem tudott megbirkózni az ismétlődő támadásokkal, és 251 nyarán, korábbi győzelme helyszínének közelében, Abrittusnál fiával és sok ezer katonájával együtt a gótok áldozatául esett. Két évvel később a gótok a tengerparti Thesszalonikét ostromolják, és a rómaiak, a harcra felkészülendő, Macedónia városait, a Thermopülai-szorost és Athént erősítik, és másfél évtizedig folytatódnak támadásaik a szárazföldön és a tengeren.

Magáról Daciáról alig hallunk: Gallienus császár 257-ben lett *Dacicus maximus*, ami a karpok elleni fellépésének a jele. A tartomány egyik-másik táborát legkésőbben ekkor erődítik meg utoljára. Ez azonban már a végső tett, és egyben talán a csapatkivonások megkezdését is bizonyítja. Az énlakai, barcarozsnyói, sebesváraljai, porolissumi táborok széles kapunyílásait részben vagy egészben elfalazták, hogy kevesebb könnyen áttörhető hely maradjon. Gallienus uralkodása idején 260-ig Daciában gyakorlatilag megszűnt a feliratállítás (CIL III, 875, 8010). A nyugat-daciai pénzforgalom visszaesését mutatja, hogy a táborokból és a városokból a katonai székhely, Apulum kivételével alig-alig kerül már elő érem. A pénzhiányt, amely a 3. század közepi válságok kísérője, fokozta, hogy a birodalomrész pénzverdéje, Viminacium 257—258-ban beszüntette működést: leszerelték és elszállították.

A háború három évtizede alatt a többfrontos harcok sikertelenségei, a katasztrofális gazdasági helyzet, az állandó pénzhiány (a perzsáktól vásárolt békéért hatalmas összegű aranyat kellett fizetni) és a belső hatalmi válság miatt a birodalom anarchiába süllyedt. A 250-es évek vége felé azonban a Germaniát, Raetiát és Galliát ért alamann—frank, a Pannoniát sújtó kvád—szarmata betörések mérhetetlen szenvedést hozó mélypontja után Gallienus erős kézzel látott hozzá a birodalom újjászervezéséhez. A legiókból elvont különítményekből mozgó lovashadsereget állított fel, és segítségükkel 260-ban kiűzték az Itáliáig előrenyomult alamannokat, megszilárdították és helyreállították a rajnai frontot.

Gallienus Italia és Illyricum védelmére Poetovióban (Ptuj, Jugoszlávia) katonai központot szervezett. Az útcsomópontban fekvő város tette a helyet erre alkalmassá. A 260-as években ezen a katonai támaszponton megjelennek Dacia legiói, a V Macedonica és a XIII Gemina, Flavius Aper praepositus parancsnoksága alatt; a katonák tartósan berendezkedtek a városban. A jelenlétüket bizonyító márvány feliratok és domborművek a város 3. Mithrász-szentélyében kerültek elő: a szentély újjáépítése és berendezése az ő tevékenységük eredménye *(5. ábra)*. Flavius Aper és a két legio különféle beosztottjai a bikaölő napistennek Gallienus jólétéért állítottak oltárokat. A törzskar, a parancsnoki hivatal jelenléte és a díszes oltárok mutatják, hogy a két legio, ha nem is teljes egészében, de jelentős számú különítményként állomásozott a városban. Az tehát kétségtelen: Gallienus a barbároktól körülvett Daciából elit alakulatokat vont ki. Nincsen bizonyíték arra, hogy a legio V Macedonica vagy akár egy részlege is a 260-as évektől még mindig korábbi állomáshelyén, Potaissában állomásozott volna. Távozásuk mellett szólhat a potaissai éremforgalom ekkori megszűnése, szemben a másik legio, a XIII Gemina táborhelyének éremforgalmával, amely Aurelianus császárig folyamatos. Valóban, a XIII Gemina parancsnoka 260 után még Daciában volt: oltárt állított a tartomány déli részén (IDR 54). Ez a Mehádiában előkerült oltár Dacia védelmének az utolsó reánk maradt emléke. A katonai jelentőségét végleg elvesztett, de a barbárok által körülvett Daciából (ekkor még a gótokat sem szorították vissza) csapatokat vittek el. Ez a korábbi részleges területfeladás folytatása, és a későbbi események előjátéka.

A Duna-vidéki tartományok újjászervezését elősegítette, hogy a sorozatos támadások után a gót hadjáratok erejüket vesztették. II. Claudius császár Naissus (Niš, Jugoszlávia) mellett 269-ben tönkreverte a betörő, Athént, Korinthoszt, Spártát feldúló gótokat: a császár *Gothicus* jelzője végre tényleges katonai győzelmet jelez, és ezért nevének állandó kísérőjévé vált az utókor szemében. A következő, 270. évi gót betörés (Dobrudzsa) már nem jelentős. A Claudius Gothicust követő uralkodó, Aurelianus, a lázadó palmyrai királyné, Zenobia ellen indult, aki a Róma gabonaellátását biztosító Egyiptomot is elfoglalta. Aurelianus először megtisztította Illyricumot és

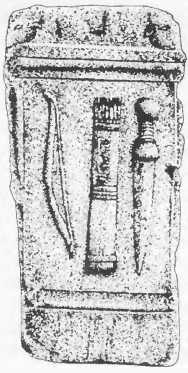

5. ábra. A daciai legiók oltárai a poetoviói 3. számú Mithraeumból

Thraciát a fosztogató barbároktól, majd átkelt a Dunán, és a gótokon már saját földjükön aratott diadalt (Cannabaudes gót király is elesett a harcban). A háború ekkor az Al-Dunánál nyugvópontra jutott. A győzelmek megkönnyebbülést hoztak a lakosságnak, Daciát azonban már nem menthették meg. Az Aurelianus uralkodása kezdetén (270) vert érmeken a GENIUS ILLYRICI mellett a PANNONIA és a DACIA FELIX feliratok hirdetik Illyricum fontosságát és a szerencsés Daciát, amelyet megmentenek a birodalom számára. Lehetséges, hogy az éremfelirat valóban a traianusi Dacia megmentését hirdeti, de az is lehet, hogy csak a lakosság megmentésére vonatkozik, és már a Dunától délre létrehozott új Dacia tartomány létrehozását ünnepli. Aurelianus, a helyszínen meggyőződve az állapotokról, a betörésektől megtépázott, megfogyatkozott lakosságú tartományt nem látta érdemesnek tovább tartani, és szervezett körülmények között feladta a területet. A hadsereg még ott állomásozó egységeit 271-től kezdve rövid idő alatt teljesen kivonták, és a lakosságot áttelepítették Moesiába. A látszat megőrzésére a két Moesia között Dacia néven új tartományt hoztak létre,

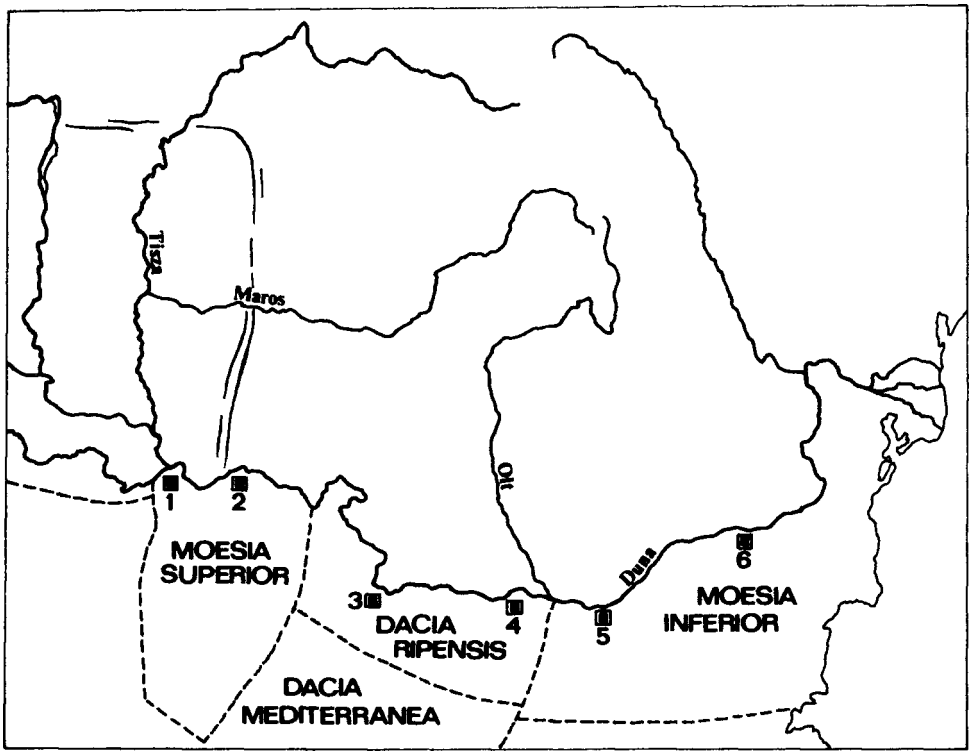

15. térkép. Az al-dunai front Dacia feladása után az alföldi Csörsz-árokkal

1 = Singidunum; 2 = Viminacium; 3 = Ratiaria; 4 = Oescus; 5 = Novae; 6 = Durostorum

amelynek Serdica (Szófia) lett a fővárosa, ahol Aurelianus pénzverdét alapított. Ugyancsak Aurelianus volt az, aki a Rajna—Duna-háromszöget is feladta *(agri decumates)*, és a csapatokat Germaniában és Raetiában a folyóhatárok mögé vonta vissza.

Dacia történetének ez utolsó 40 éve ismét bebizonyította azt, ami már Hadrianus alatt látszott: a tartománynak a Balkán és a birodalom belső területeinek védelmében igazi jelentősége nincsen. A jazigok és a gótok akadálytalanul zúdítottak pusztulást a két Moesiára és Thraciára. Ezt Dacia nem tudta megakadályozni. A birodalom itteni hosszú határát több tízezer katonája sem volt képes megvédeni a nagy betörésektől. A megújuló támadások, a létbizonytalanság a tartomány lakosságának menekülését váltotta ki, ami már a 3. század közepén megkezdődött. Aurelianus keletre vonulása előtt rendezte a helyzetet az Al-Duna vidékén. Daciából kivonta a rómaiakat, és a birodalmi határt jelentősen lerövidítve védhetőbbé tette. A dunai limest ismét a korábbi állapotában erősítette meg. A legio XIII Gemina Ratiariába, a V Macedonica pedig 170 évvel korábbi állomáshelyére, Oescusba tért vissza. A frontvonal lerövidítése után Aurelianus abban a tudatban vezethette keletre az illyricumi katonaság egy részét, hogy a balkáni tartományokat biztonságban hagyta.

A PROVINCIÁLIS LAKOSSÁG SORSA A KIÜRÍTÉS UTÁN

Dacia kiürítéséről, feladásáról egységesen írnak a források. Eutropius a következőképpen beszélte el: Aurelianus „Dacia provinciát, amit Traianus a Duna túlsó oldalán hozott létre, miután az egész Illyricum és Moesia elpusztult, kiüríttette, lemondván arról, hogy meg lehessen tartani. [Ezért] a Dacia városaiból és földjeiről kitelepített rómaiakat Moesia közepén helyezte el, és azt nevezte el Daciának. Ez most Moesiát kettéosztja, és a Duna folyásiránya szerint annak jobb partján van, amint azelőtt a balon volt" (Eutropius IX, 15). Kérdés, hogy Eutropius szavaival ellentétben feltételezhető-e egyáltalában, hogy az egykori tartomány területén a birodalom által magukra hagyott, latinul beszélő római polgároknak mégis olyan tömegei maradtak, amelyek a népvándorlást átvészelve egy újlatin nép ősévé válhattak. Eutropius közlését csak akkor lehetne kétségbe vonni, ha egyrészt a 3. század végi népességviszonyok, a történeti körülmények az áttelepítést nem tennék lehetővé vagy nem igazolnák, másrészt ha Dacia területén 271 után a helyben maradt, latinul beszélő, tehát a romanizmus legmagasabb fokára eljutott lakosság tömegeit lehetne kimutatni. A tömegen hangsúly van: a Közép-Duna-vidék romanizmusát 130—150 évvel később, a római közigazgatás és a katonai védelem tartományi összeomlása után, hol előbb (Északkelet-Pannonia), hol utóbb (Nyugat-Pannonia, Dél-Pannonia, Raetia és Noricum egyes részei) a népvándorlás hullámai elsöpörték. Azok a tartományban

maradó szórványok pedig, akiknek már nem volt hová menekülni, mert a délre vándorlás értelmét vesztette, előbb vagy utóbb beolvadtak a cserélődő megszállókba, vagy elsodorták őket: újlatin nép nem alakult ki belőlük. Pedig a történelmi körülmények (a 400 évig tartó romanizáció során létrejött egységes lakosság) és földrajzi helyzetük sokkal kedvezőbb volt a barbárokkal körülzárt Erdélyénél, ahol a korai visszavonulás után nem a békés évek, hanem a karpok, gótok, szarmaták, vandálok, gepida népek háborgatásától terhes időszak hosszabbodott meg.

Egy esetleges daciai romanizmus vizsgálatánál azokat a körülményeket is figyelembe kell venni, amelyek a nyugatabbra fekvő tartományokban a lakosság továbbélését elősegítették, és az újlatin népek kialakulását lehetővé tették. Nem téveszthető szem elől az a fontos körülmény sem, hogy Daciát a birodalom fennállása idején, nem válsághelyzetben adták fel, hanem tervszerűen és megfontoltan. Az újlatin népek pedig 130—150 évvel később, a birodalom felbomlása után, de az egykori birodalom területén alakultak ki. A romanizmus fennmaradásában azonban ezek között a területek között is jelentősek voltak a különbségek, így a közép-dunai provinciák és a nyugati tartományok vagy az adriai-tengerparti sáv között. Az illyricumi birodalomrésztől nyugatra a 400-as évektől a barbár betöréseket a határtartományok lakossága jelentős részének elmenekülése, majd tartós barbár megszállás követte: a letelepedett hódítókból máig élő népek alakultak ki (Germania), vagy — mint a keleti gótok és a langobardok itáliai, a nyugati gótok hispaniai, a frankok galliai királyságai esetében — a hosszan tartó együttélés eredményeként a hódítók beolvadtak a helyi lakosságba, és a későbbi államok népi magjának már el nem különíthető részévé váltak. Az asszimilációt a nicaeai hitvallást követő keresztények és az azt általában elutasító ariánus keresztény vagy pogány germánok között a vallási különbségek kezdetben akadályozták. Mihelyt azonban a megszállók áttértek vagy megkeresztelkedtek, az asszimilációnak nem volt többé lényeges akadálya. Így a törzsek—etnikai csoportok megrázkódtatás nélkül alakultak át már feudális területi szervezettségű népekké.

A nyugati és a dél-európai birodalomrészen a hódítók bevonulása és letelepedése után az élet folyamatos. Ezzel szemben a dunai provinciákban, a Kárpát-medencében az ideig-óráig megszálló, egymást felváltó, átvonuló népek, ugyanazok, akik később a birodalom nyugati területein vagy Afrikában már országot alapítottak, itt nem a végleges letelepedés szándékával tartózkodtak, államalakulatot nem hoztak létre, az egyre fogyó romanizmust viszont pusztították. Ha maradt is volna a provinciálisoknak valami nyoma Daciában, ott ez a folyamat már 130—150 évvel korábban megkezdődött.

A nyugat-európai és a közép-dunai provinciák lakosságának továbbélését még egy tényező segítette elő. A római államszervezet elhalása után a

provinciálisokat összefogó egyetlen erőt a kereszténység jelentette, nemcsak intézményeivel, hanem a tanításával is. Az 5. század közepétől az egyház a túlvilági boldogság hirdetésével nem kis mértékben segítette keresztüljutni a provinciálisokat az 5—7. század válságain. Ebben főként az egyházi szervezetnek volt jelentős szerepe, ami a 4. századra már készen állt, és a század folyamán gyorsan elterjedve a tartományokban, kezdett beépülni az államigazgatásba. Attól kezdve, amikor a római állam hivatalai a feladatukat ellátni már nem tudták, és a romanizmus központjainak, a városoknak a védelmét sem tudták biztosítani, egyre inkább előtérbe léptek az egyházi közösségek: főleg a római városok territoriális szervezetének megfelelően kialakult és szervezett püspökségek, amelyek területi széttagoltságát a keresztény egyház egyetemességének eszméje fogta össze. Ez a püspöki szervezet vette kézbe az irányítást, kísérelte meg a védelem megszervezését, püspökei tárgyaltak a megszállókkal. Miután a püspökségek a *4. században,* a Római Birodalom *akkori* területén szerveződtek és kaptak kedvezményeket, a 271-ben feladott Daciában ez a romanizmust elősegítő tényező még nem létezhetett.

Az egykori Dacia a császárság peremén ékelődött a Barbaricumba, és csak egy szűk területen érintkezett a birodalom latin nyelvű részével. Ebben a Daciában, amelyet legkevesebb 130 évvel korábban engedtek át a népvándorlás viharainak, mielőtt a többi határtartomány hasonló sorsra jutott volna, azon a területen, amely a romanizmus nyugattól Illyricum felé egyre csökkenő mértékű fennmaradásának a legkeletibb szélén, sőt azon kívül feküdt, ott, ahol az egyházi szervezet nem védte és fogta össze a lakosságot, azon a területen, amely az Adriai-tenger romanizmust őrző parti sávjától kezdetben görög, majd szláv nyelvterülettel volt elválasztva, azon a területen, ha maradtak volna is a feladás után provinciális töredékek, fennmaradásukat semmi sem biztosította.

A kiürítés körülményeinek vizsgálatánál lényeges, hogy szervezett intézkedés volt, amely akkor történt, amikor Róma az évtizedes, és éppen az Észak-Balkánt nap mint nap pusztító gót támadásokat egy időre megfékezte: tehát volt hol védelmet keresni. Ha a birodalom lakói számára az anarchia vége és a belső helyzet javulása a III. sz. végén kevéssé volt is látványos, a gót támadások megszűnése éppen Moesia területén a változást észrevehetővé és a birodalom védekezni tudását kézzelfoghatóvá tette. A harcok a Dunától délre annyira megtizedelték a lakosságot, hogy a nagyszabású áttelepítésnek sem volt akadálya. Valóban: Eutropius Dacia kiürítését nemcsak a provincia védhetetlenségével, hanem Illyricum és Moesia nagyfokú pusztulásával is indokolta. Mégsem csak a háborúk miatt fogyott a lakosság, hanem a 250-es évektől az Illyricumban elharapódzott járvány miatt is: „... oly hatalmas pestis tört ki a városokban, amekkora előzőleg még sohasem volt: a barbárok pusztításait kisebbnek tüntette fel, és azt eredményezte, hogy a ragálytól megfertőzötteknél még az elfoglalt, szinte elpusztult városok is boldogabbnak érezték magukat"

— írta Zosimus (I, 37). Az emberhiány olyan nagyfokú volt, hogy a Moesiával szomszédos Thraciába még a 4. században is több telepítést kellett végrehajtani. A megfogyatkozott daciaiak áttelepítésének tehát nemhogy akadálya nem volt, hanem a Balkán elnéptelenedése egyenesen kívánatossá tette. A római vezetés pedig csak örülhetett, hogy ezúttal nem barbárokat, hanem saját polgárait tudja telepíteni.

Ha Eutropius állításának hitelességét kétségbe akarnánk vonni, akkor megvizsgálandó: Dacia lakossága akarta-e az átköltözést. Nem mintha a lakosság esetleges ellenzése meggátolhatta volna a hivatalos rendelkezés eredményes végrehajtását. A népesség jelentős részét a katonaság és családtagjaik alkották. A katonaság számára az áttelepítés nem szándék kérdése volt: egységeikkel együtt el kellett hagyniuk Daciát, családjaik pedig követték őket. A birodalomnak az elnéptelenedés miatt a lakosságra minél teljesebb számban szüksége volt: ez azonban Dacia kiürítésénél nem kényszertelepítést jelentett. Milyen érdeke fűződhetett a lakosságnak, főként a latinul beszélő római polgároknak ahhoz, hogy a kiürítés után a fosztogatásoknak, megszállásnak kitett és szemükben a barbárság állapotába visszasüllyedő, védtelen területen maradjon? A többi tartományban a menekülés dél felé a birodalom hanyatlásakor, az 5. század elején magától is megindult, noha védelemre vagy letelepedésre a menekültek akkor már nem vagy alig számíthattak. A latinul és görögül, esetleg szírül beszélő római polgárok számára a Dunától északra maradás aligha jelentett perspektívát, amikor korábbi lakhelyüktől nem sokkal távolabb a birodalom biztonságos és kulturált körülményei közé kerültek, ahol védelmükről gondoskodtak. Még az sem tételezhető fel, hogy az esetleg kevéssé romanizált, tehát latinul nem beszélő dák jellegű töredék népesség ragaszkodott volna az egykori provinciához. A forrásokból igazolható gyakorlat ennek az ellenkezőjét bizonyítja. A 2. század végén a szabad dákok két alkalommal kérték a betelepítésüket a birodalomba: a markomann háború végén egy ismeretlen számú kontingens és egy 12 ezer fős csoport ezt elnyerte. Korábbi kérésüket cáfolva, most, hátuk mögött a gót veszéllyel aligha maradtak a tartományban, noha 50-60 év alatt nem romanizálódhattak. A 2. század óta a birodalom határain élő népek szemében a császárság a jólét és a biztonság „falakkal" körülvett és katonasággal őrzött területe volt, ahová egyre-másra kérték a bebocsátást. A birodalomnak ez a vonzóereje a 3. század közepén dúló harcok és az anarchia ellenére sem tört meg: a markomannokat Gallienus alatt éppúgy áttelepítették a birodalomba, mint ahogy 295-ben a dák kultúrájú, korábban éppen Daciát pusztító karpokat (Aurelius Victor, *epitomae de Caes.* 39,43).

Az elbeszélő források egységesen írnak Dacia feladásáról, és bizonyítják a kitelepítést. A római állam jól szervezett közigazgatásának a kiürítés és a közeli területre való áttelepítés nem okozhatott gondot: saját polgárainak lehetővé tette az átköltözést. Természetesen a művelet nem történt egyik

napról a másikra, noha a polgári lakosság jó része már korábban elmenekült a tartományból. Lehetséges, hogy a lakosság nem teljes számban hagyta ott a provinciát, noha ezt a lehetőséget semmi sem támogatja. Az azonban az elmondottak alapján állítható, hogy a hátramaradtak száma jelentéktelen volt.

A 3. század közepétől birodalomszerte hosszú időre megfogyatkoztak a polgári lakosság által állított feliratok. Egy körülmény mégis arra mutat, hogy az áttelepítés az epigráfiai leletek segítségével is nyomon követhető. A már görög nyelvterületen (értsd: az áttelepítést megelőzően görög nyelvterületnek számító vidéken) fekvő új daciai főváros, Serdica 4. századi feliratai között magas a latin nyelvűek száma. Lehet, hogy ez az eredeti Daciából áttelepített, latinul beszélő népesség hatása.

Egy terület népességének a sorsát, településeinek a folyamatosságát vagy megszakadását temetőik feltárása után egyértelműen meg lehet állapítani. Ha a település élete megszakad (a lakosság elpusztul, elvándorol vagy elmenekül), akkor temetkezéseik is abbamaradnak. Márpedig a sírokban elhelyezett viseleti, használati tárgyak és sírmellékletek, érmek segítségével a temetkezések megszűnésének és ezáltal a település felhagyásának az ideje éppen a római korban jól megállapítható. Ha tehát Daciában, az írott források és egyéb leletek tanúsága ellenére mégis feltételeznénk, hogy a provinciálisok egy része a tartomány feladása után helyben maradt, akkor ez csakis a római városok és vidéki telepek, a katonai táborok temetőinek a feltárása útján lenne bizonyítható; akkor, ha ezek a temetkezések a 270-es évek után sem szakadnának meg. Daciából azonban az ilyen vizsgálatra alkalmatlan egyes sírok vagy kis temetőrészletek mellett szinte csak egyetlen *teljesen* feltárt városi temető ismert, az egyik romulai sírmező. A temetkezések azonban itt a 3. század második harmadában megszűnnek. Napocában, Apulumban vagy Potaissában, illetve a katonai táborok mellett a temetőket nem tárták fel.

A tartományi lakosság helyben maradását gyakran a 271 után vert római érmek és keresztény vagy kereszténynek tartott leletek daciai előkerülésével kívánják bizonyítani. Azonban sem a római érmek, sem ezek a keresztény tárgyak nem alkalmasak a továbbélés igazolására.

Római érmek a 3. század közepe után mintegy 50 évig jelentéktelen mennyiségben kerülnek elő Dacia területén; számuk csak a 4. században emelkedik. Ez a leletcsoport sem Erdélyben, sem a Bánságban nem a provinciálisok továbbélésének a bizonyítéka. Az érem fizetőeszköz, ami a Római Birodalom határain kívül, a Barbaricumban a történeti körülményektől függően kisebb vagy nagyobb mennyiségben előkerül. Az alföldi és a bánsági szarmata szállásterület római éremforgalma bizonyítja, hogy ezt a leletcsoportot nem lehet felhasználni bizonyítékul a daciai provinciálisok helyben maradt utódainak kereskedelmi tevékenységére vagy éppen a Bánságnak (mint Dacia egykori részének) a birodalomhoz tartozására. A Barbaricum éremforgalma más történeti folyamatot jelez. Az egykori Daciában és a Bánságban előkerülő

római éremforgalom nem mutat egységes képet, hanem területileg megoszlik: a nagyalföldi, észak—déli irányban húzódó, 4. században épült sánc szétválasztja. A magyarázatot a terület lakóinak, a szarmatáknak a története adja meg. A bánsági és erdélyi érmeknek a sáncon belüli (nyugati) része egységes megoszlást mutat. Jellemzője, mint a magyar alföldi anyagnak is, hogy az éremforgalom a 360—370-es években tetőzik. Az erdélyi éremforgalom ettől eltér, azonban ugyanazokat a jellegzetességeket mutatja, mint a birodalmon kívüli más, például szlovákiai területeké: a 4. század közepén, majd I. Valentinianus alatt éri el a maximumot. Ez tekinthető a Kárpát-medence 4. századi normális éremforgalmának. Az Erdélyben előkerült érmek egyet bizonyítanak: a terület az aurelianusi feladás után — ha gyéren is — ismét benépesült.

A keresztény jellegű leletek (mindössze 15 darab) jórészt bizonytalan lelőhelyű, lelőkörülményű vagy tévesen meghatározott tárgyak; egyoldalú és előfeltevésen alapuló lenne az értelmezésük, ha egyedül a tovább élő provinciálisok hagyatékának tartanánk. A birodalom felbomlása után a kereszténységnek a nyugati és a déli birodalmi területeken valóban jelentős szerepe volt a római lakosság etnikai megőrzésében. Azonban nem általában a kereszténységnek volt jelentősége, hanem a 4. században a birodalom területén kiépített egyházi szervezetnek, a püspökségeknek. Daciában a 3. században városokhoz kapcsolódó püspöki szervezet nem létezett. Az előkerült keresztény jellegű leletek egyházi közösségek vagy püspökségek bizonyítására alkalmatlanok. A leletek legfeljebb egyes keresztény hívőket bizonyítanak, akik keresztény gótok is lehetnek. Ezek a leletek éppúgy kerülhettek Erdélybe a 4. században ott élő (keresztény) gótok kereskedelme vagy fosztogatásai útján, mint az újabb korban az antik tárgyak gyűjtése következtében. A Duna bal partján a 4. században álló ellenerődök a leletek ilyen elvándorlását akár az ókorban, akár az újabb időkben megkönnyítették. A berethalmi leletegyüttes kivételével, ami viszont a gótok hagyatékaként jól értelmezhető, ezek a tárgyak nem liturgikus eszközök. Végeredményben éppúgy nem jelentik még tulajdonosuk keresztségét sem, mint a tápiógyörgyei (Pest m.) és a luciui (Ialomiţa m., Románia), hasonlóan a Barbaricumban előkerült, kora bizánci bronzmécsesek a tulajdonos keresztségét, az Ukrajnában talált, Daciából elrabolt Juppiter Dolichenus bronzkéz a kultuszba beavatott római polgárt, vagy az Akasztó faluban (Bács-Kiskun m.) napvilágra jött Victoria bronzszobor a tulajdonos római istenhitét.

Az elbeszélő források és a régészeti leletek mellett még egy olyan forráscsoport van, amely segítséget jelent egy terület etnikai változásainak vizsgálatánál. Ezek a földrajzi nevek: a helységek és a vizek nevei, melyek az adott földrajzi környezetben élő ember tájékozódását lehetővé teszik. A nevek részei a lakosság kultúrájának: meghatározott törvényszerűségek szerinti módosulásuk, átalakulásuk vagy teljes megváltozásuk jelzi a népesség

változását, átalakulását vagy teljes eltűnését. A földrajzi nevek megváltozása és a lakosság kicserélődése általában nem egyidejű folyamat, mert egy terület lakossága ritkán tűnik el teljesen. A régi és az új népek együttélése pedig együtt jár a földrajzi nevek részleges átvételével. Ezért a nevek még akkor is nyomon követhetők, ha a névadó lakosság már eltűnt vagy asszimilálódott. A folyamat nem fordítható meg: ha egy vidék népessége helyben maradt, a földrajzi nevek akkor sem tűnnek el teljesen, ha más nép is letelepszik a vidéken.

A földrajzi nevek változása tehát jelzi az új lakosok megjelenését és megtelepedését. Fennmaradásukat befolyásolja az etnikumváltozás módja, a népek eltérő kultúrája, társadalmi szervezete. A földrajzi nevek teljes kicserélődésére nagyobb területen alig kerül sor: legalább a nagy vizek nevei — mint az Elba, Rajna, Duna, Tisza, Dráva, Száva vagy a Maros — fennmaradtak. Ugyanis a hosszú folyók partjainak egy-egy szakasza mindig lakott volt, és a vízneveket tovább tudták örökíteni akár évezredeken át. A földrajzi nevek vizsgálata különösen fontos a Római Birodalom felbomlását követően. Segítségükkel olyan időszakban követhető nyomon a provinciálisok sorsa, amikor más forrás gyakran már nem áll rendelkezésre. A birodalomnak azokon a vidékein, ahol a római lakosság nagy számban élt tovább — tehát a későbbi újlatin országokban —, számottevő római kori hely- és víznév található ma is, csak a szabályos nyelvi átalakulás hagyott nyomot rajtuk. Máshol a provinciálisok egykori lakóhelyüket csak részben tarthatták meg: hazájukba új nép költözött, és ez együtt járt a földrajzi nevek részleges kicserélődésével. Ahol a népességcsere töréssel történt — a régi népesség teljesen eltűnt vagy számuk jelentéktelenné vált —, ott a helynevek is nagyobb arányban változtak meg. Ahol azonban a régi és az új népek együtt éltek, ott a nevek is jobban megőrződtek. A többszörös lakosságcsere a földrajzi nevek gyorsabb változásával és eltűnésével járt. Raetiában, Noricumban és Pannoniában a római lakosság az 5. században a birodalom megszűnése után csak egy ideig élt tovább, majd eltűnt (elvándorolt, asszimilálódott, népiségét elvesztette), ezért földrajzi neveik is csak kisebb számban őrződtek meg. A római korban használt nevek azonban még olyan vidéken is megmaradtak máig, ahol már régóta nem éltek provinciálisok. Pannonia északkeleti részén nincsenek ilyen nevek, mert ott a lakosság gyorsan, teljesen és többször is cserélődött. A Dráva—Száva közén és Nyugat-Pannoniában azonban a víznevek mellett (Rába < *Arrabo,* Marcal < *Mursella,* Zala < *Sala,* Zöbernbach < *Sevira* < *Savaria,* Mura < *Mura stb.) városnevek is fennmaradtak: Wien < *Vindobona,* Ptuj, Pettau < *Poetovio,* Sisak (Sziszek) < *Siscia;* a Szerémség *Sirmium* nevét őrizte meg; a város újkori neve (Mitrovica) pedig a település római kori vértanújának, Demeternek a nevét őrzi. *Scarbantia* (Sopron) neve legalább a 6. század végéig adatolt. *Savaria* neve nem változott: ismerték a 9. században (860), a középkorban, és a magyar Szombathely név mellett a 19. századig hivatalosan használták. A földrajzi nevek egy része tehát

annak ellenére fennmaradt, hogy Pannoniának ezeken a részein ma nem él újlatin népesség, sőt az avar korra jó részük már eltűnt. A kezdeti együttélés és asszimiláció az új lakosok számára mégis lehetővé tette a régi helynevek megismerését és átvételét, ezért fennmaradtak. Pannonia egyes földrajzi neveinek a megőrzése bizonyítja, hogy ezeket a honfoglaló magyarok is átvették. Tehát átvették volna Erdélyben, a Kárpát-medence másik római provinciájának a területén is, ha a honfoglalás idején még léteztek volna. Ha tehát az újlatin nyelvet beszélő román nép részben vagy egészében Erdély területén alakult volna ki, akkor ott — más, újlatin országokhoz hasonlóan — a római helynevek *jó része* megőrződik.

Néhány nagy folyó neve ugyan fennmaradt. A Szamosnak (csak helynévi alakja ismert a római korból: *Samum*) és a Marosnak *(Marisus, Marisia)* azonban csak egy szakaszuk folyik át a tartományon, így nevük fennmaradása nem kizárólag a daciai lakosságtól függött. A Duna két északi mellékfolyója őrzi régi nevét: az Olt *(Alutus)* és a bizonytalan eredetű Cserna (esetleg a *Diernából*). Fennmaradásukat a Duna északi vonalát és északi keskeny partvidékét Dacia feladása után még évszázadokig kezükben tartó rómaiak és a Keletrómai Császárság segítette elő. Egy-két vitatott eredetű belső-daciai víznév mellett azonban egyetlen római településnév sem maradt fenn. A római kori nevek ilyen nagyfokú, a birodalom minden más európai tartományánál nagyobb méretű eltűnése összhangban van a terület történetével, és megfelel a provincia római kiürítéséről írottaknak. A földrajzi neveknek a pannoniaiaknál is fokozottabb eltűnése gyökeres népességcserét bizonyít. (Az egykori Dacia területén ma található antik helynevek legújabb kori mesterséges elnevezések.)

Dacia területén az aurelianusi feladást és kiürítést követően az egyedülálló, elszigetelt baráthelyi 4. századi temető kivételével nincs olyan leletcsoport, amelyet a források egyértelmű közlésével ellentétben a helyben maradt provinciális népesség hagyatékának lehetne tartani. A lakosság távozását a földrajzi nevek megváltozása bizonyítja. Erdélyben, Olteniában és a Bánságban a népvándorlás 130—150 évvel korábban kezdődött, mint Pannoniában, és 150—200 évvel korábban, mint az újlatin területeken a gót és frank megtelepedések. Az egykori Dacia hosszú és küzdelmes népvándorlás kori története alatt pedig hiányzott a fennmaradás lehetősége. I. sz. 271 után a Római Birodalmon kívül rekedt daciai terület elveszett a romanizmus számára.

II. DACIÁTÓL ERDŐELVÉIG. A NÉPVÁNDORLÁS KORA ERDÉLYBEN (271—896)

A római Dacia pusztulásától addig az időpontig, míg a gyulák egy feledésbe merült nevű ókori város romjain felépítik első, mindmáig fennálló központjukat, a „Fehér" várat, hét évszázad telik el. E hosszú időszak elején még csörgedeznek írott források — igaz, egyre keskenyebb mederben —, aztán csaknem kiapadnak. Helyükbe gyér régészeti források lépnek — e munka megkísérli megszólaltani őket.

A feladat nem volt egyszerű. Közel kétszáz év régészeti gyűjtő- és ásatótevékenységének eredményeit, tengernyi szakirodalmi és múzeumi adatot kellett számba venni. A következő lépésben magukat a régészeti leleteket vizsgáltuk — amennyire csak lehetséges volt — Erdély, Budapest és Bukarest múzeumaiban; ha szükség volt rá, a lelőhelyeken is. Az így ellenőrzött adatok csoportosítása rutinfeladatnak tűnhet, hiszen a régészettudománynak az egyes nagy népek és korszakok jellemző leleteit már régen sikerült meghatároznia. Témánknál maradva: 1836-ban a honfoglaló magyarokét, 1848-ban a Meroving-kori germánokét, 1872-ben az avarokét, 1880-ban a népvándorlás kori gepidákét, egy évvel később az erdélyi szlávokét, 1906—1912 között az erdélyi gótokét is, 1913-ban pedig — éppen Erdélyben! — a 10—11. századi magyar—szláv köznépét is. A meghatározások azóta a leletek, ásatási és feldolgozási módszerek finomodásával a részletekig, leletcsoportok, leletrétegek elkülönítéséig fejlődtek.

A régészeti leleteket és adatokat ezután egyeztetni kellett a kellő történelmi kritikával kezelt írott forrásokkal, a nyelvészettel, azon belül kivált a földrajzi és személynevek vizsgálatával, az antropológia, biológia, archeozoológia és más tudományok eredményeivel, s mindezekkel együttesen igyekeztünk eseménytörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti, kivált mégis településtörténeti következtetésekre jutni. A bonyolultnak tűnő munka során a régésztörténész számára azonban az *alap* mindenkor a régészeti lelet (telep, temető, pénz- és ékszerkincs), amely nélkül nincs mire építeni. E munkát fejezetről fejezetre mintegy ezer régészeti lelőhely neve és adata terheli, látszólag megmegszakítva a történelmi elbeszélés folyamatát. Lelőhely- és leletadatok nélkül

azonban — amelyeket egyébként a nem szakember olvasó bátran átlapozhat — a korai középkorban nem lehetséges valamelyest is valósnak tűnő történelmet írni.

1. AZ „ERDEI EMBEREK". A GÓTOK ERDÉLYBEN

Traianus Daciája elveszett, mielőtt feladták volna. Elveszett, mert a Barbaricumba messze előreugró bástyát 248-tól kezdve a gótok és szövetségeseik támadásai elvágják a birodalom testétől. Elpusztult, számunkra szinte megfoghatatlanul, mivel azok az események, amelyek pusztulásához vezettek, a Dunától délre, a mai Balkán félszigeten zajlottak le.

Mint erről egy korábbi fejezetben már szó volt: „előjátékként" a gótok és szövetségeseik 235 táján elérik a Fekete-tengert, és elpusztítják a Bug és Dnyeszter torkolatában fekvő görög—római telepeket, köztük — már akkor! — a falakkal körülvett erős Dérakleiát. 238-ban áttörik az al-dunai római védelmi vonalat, s feldúlják Histrus (Hisztria) várost Scythia Minorban, a mai Dobrudzsában.

A katasztrófát 248-ban a gót, karp, taifal szövetségesek Moesia elleni támadása indítja el. Egy évvel később gótok pusztítják az Al-Duna déli partját, elérik Iatrust (Arcsar) és Novae-t (Szvistov), sőt, a Szofronievóban 1970-ben talált 250. évi pénzkincs tanúsága szerint a délről az Al-Dunába ömlő Augusta (ma: Ogoszta) folyó völgyét a mai Északnyugat-Bulgáriában, s ezzel veszélyeztetni kezdik a Duna feletti Dacia összekötő útjait. S ha Decius császár ezen a fronton meg is állítja őket (250), azt már nem tudja megakadályozni, hogy a délre kanyarodó ellenség Philippopolist (Plovdiv), az első igazán jelentős nagyvárost meg ne ostromolja s be ne vegye. Lakóit lemészárolják, fogságba hurcolják. A következő évben Moesia védelme összeomlik. Az Abrittusnál vívott nagy csatában, a gótok elleni küzdelemben először esik el római császár, Traianus Decius. Az elesettek között volt fia, Herennius Etruscus caesar is (251. május vagy június).

A győzelem nyomán Thesszalonikéig tör előre az ellenség, a Thermopülai-szorost védik, Athént erődítik ellenük (254). 257/58-ig uralmuk alá kerül a Fekete-tenger partján fekvő két sok száz éves görög város: Olbia és Türasz. E városok ipara ettől kezdve a gótoknak gyárt fegyvert, hajóik a gótok hajóhadává válnak. Már 258-ban gót—herul flotta pusztítja a Fekete- és Márvány-tenger partvidékének városait. Pár évvel később az Égei-tenger partvidékére kerül sor. Lángba borul szent Ilion, Epheszosz az ókor csodájával, az Artemiszionnal. Két évvel később (264) Galatia és Kappadocia van soron, gót tengeri rablók elérik Ciprust és Krétát. Óriási a gótok zsákmánya, foglyok ezreit hurcolják magukkal. Köztük voltak Vulfila püspök — a gótok későbbi „apostola" — anyai ősei is.

Dacia sorsát a 268—269. évi újabb balkáni betörés pecsételi meg. Bár a Görögországig hatoló, Athént, Korinthoszt, Spártát feldúló, majd zsákmánnyal megrakodva észak felé vonuló gótokon Naissusnál (Niš) II. Claudius „Gothicus" császár hatalmas győzelmet arat (269), ez már arra sem elegendő, hogy a Duna-vonalat biztosítani tudja — 270-ben újabb gót bandák támadnak Dobrudzsára. Erre az időre Dacia Superiorból már kivonták a római csapatokat, röviddel később a városok önvédelme is összeomlik. Aurelianus császár számára már elsősorban a Dacia Inferiorban — a kor szóhasználata szerint Dacia Transdanuvianában — rekedt csapatok és lakosság kimentése maradt hátra, vagyis a Kelet-Temesköz és a Havasalföld kiürítése. A Kárpátoktól északra fekvő területek visszafoglalására aligha gondolhatott.

Hogy az erdélyi Dacia külső majd belső védelmi rendszerét hogyan roppantották össze karp, gót, taifal, gepida és vandál támadások, annak részletei nem világosak, de az eseménysor legkésőbb III. Gordianus (238—244) uralkodása végén vagy után elkezdődött, amikor a tartomány lakosai nagy pénzvagyonokat ástak el, többek között Potaissa-Tordán, Cegén, Dómáldon, Lozsádon. Röviddel később Mezőbándtól a krassó-szörényi Kemenceszékig terjedő újabb pánikról értesülünk olyan elásott kincsekből, amelyekben a legkésőbbi pénzek II. Philippus (247—249) veretei. Az egyre gyérülő pénzforgalom I. Philippus Arabs (244—249) és Decius (249—251) uralkodása idején még érzékelhető, utána már csak akadozik. Dacia elfoglalása a városok és a néhány még lakott erődítmény (pl. a sóváradi) bevételével 268—271 között befejeződött. Erdély és a román alföld *Gutthiuda*, vagy ahogy a korabeli rómaiak nevezték: Gothia/Gotia, „a gótok országa" lesz. 270 után az Olt és a Duna közt fekvő Havasalföldet a gótok szövetségesei, a taifalok foglalják el.

Erdély megszállásával a korábban tömböt alkotó gót törzsek két részre szakadnak. A Dnyesztertől keletre egészen a Krím félszigetig települnek meg az *osztrogótok* (osztro = gót: *austro* = 'fényes, ragyogó, tündöklő'), a Dnyesztertől nyugatra a *vizigótok* (gót: *vezu-vizu* = 'jó, derék, vitéz' — e két elnevezés később tévesen, de a településtörténeti tényekkel nem összeegyeztethetetlenül keleti — Ost- — és nyugati — West- — gótok néven honosodott meg). 271 és 376 között azonban maguk a gótok települési viszonyaik alapján másként különböztették meg egymást. A keleten lakók neve ebben az időben *grutungi* vagy *greutungi* = 'síkságiak, síkságlakók', az Erdély és a Délkeleti-Kárpátok külső övezetében élő gótok neve pedig *tervingi* = 'erdeiek, erdőlakók'. Ezt a nevet csak Erdély és a Kárpátok övezetének elfoglalása és betelepítése *után* kaphatták — *egykorú* forrásban először 291-ben tűnik fel („Tervingi, pars alia Gothorum, adiuncta manu Taifalorum adversum Vandalos Gepidesque concurrant" — *Panegyrici Latini* III (XI) 17). Ekkor vagy valamivel korábban

a tervingek és taifalok közös erővel verik vissza a római Dacia felett osztozkodni kívánó gepidák és vandálok támadását.

A háború a római Dacia területén, valahol a Szamos völgyében zajlott le. A Fastida vezette gepida-vandál szövetségesek ugyanis egy *város* közelében („ad oppidum Galtis") ütköznek meg az Ostrogotha vezette terving-taifal szövetséggel. A Gutthiudában nincs falunál, illetve erődtelepnél nagyobb gót településre utaló régészeti vagy történeti adat, itt tehát egy hajdani római városról van szó. Az „Auha" (gót: *ahwa* = 'víz, folyó') folyó mentén fekvő város („ad oppidum Galtis, iuxta quod currit fluvius Auha" — Jordanes, *Getica* 99) minden azonosítási kísérlete csődöt mondott, nagyobb része a tudománytalan spekulációk közé tartozik. A jelenleg rendelkezésre álló (s már aligha szaporodó) írásos források ismeretében nem is lesz meghatározható, mivel az eredeti forrás (Ablabius „Origo Gothica") gót nyelvű gót hagyományból meríti az adatot.

A vizigót—római történet eseményei 328-ig a *ripa gotica* = 'Gótpart', az Al-Duna mentében zajlanak, ami nem jelenti azt, hogy Erdélyben, főleg a Maros völgyében ne rendezkedtek volna be a gótok. Mégpedig olyannyira, hogy *Ariarik* király uralkodása idején a Maros mentén Erdélyből előnyomulva kísérletet tettek arra, hogy a temesközi síkságról előzzék a szarmatákat. A szarmaták Nagy Konstantinhoz fordultak segítségért, aki fia, a caesar, a későbbi II. Constantius vezetésével nagy római sereget küld segítségükre. Ez a római sereg Sarmatiában 332. február 18-án óriási győzelmet arat a gótok felett. Harcosaik ezrével estek fogságba, a gót királyok súlyos, megalázó békére kényszerültek. Ekkoriban pusztulhatott el „a szarmaták cselétől" *Vidigoia*, „a legvitézebb gót", pusztulása színterét s talán sírját is sokáig fenntartotta az emlékezet. 449-ben a Temesközön át Attila „székvárosába", „ordu"-jába igyekvő Priszkosznak még mutogatták kísérői a helyet.

A gótok azonban továbbra sem mondtak le a Maros-völgy erdélyi bejáratának ellenőrzéséről. Amikor 335 körül Visumar vandál király kivándorló serege kívánt ott letelepedni, Ovida fia, *Geberik* vezetésével erdélyi gót sereg űzi el őket.

Valens császár támadásai a *tervingi* ellen az Al-Duna mentéről indultak ki, s azért jártak kevés sikerrel, mert Athanarik *iudex* nemcsak seregével, hanem népeivel is visszavonult. Részben a Duna-delta környéki mocsarakba, részben a „Serrorum montes"-be, vagyis a Déli-Kárpátokba s nyilván Dél-Erdélybe (364 és 369).

A terving gótok hatalmát 376 nyarán, közvetlenül a *greutungi* legyőzése után a hunok omlasztották össze. Megkerülték Athanarik előhadát (Munderik seregét), és *éjszaka* átúsztatva a Dnyeszteren, hajnalban csaptak le az áthatolhatatlannak hitt folyó átjáróját őrző gót táborra — e ragyogó „nomád" taktikát századokkal később a magyarok Pozsonynál, a mongolok Muhinál fogják megismételni. Az eredmény: a világtörténelemben addig soha

fel nem jegyzett pánik. A vizigót törzsek 376 őszén Alavivus és Fritigern vezetésével a Dunán át római területre menekülnek, Athanarik és katonai kísérete pedig vesztett csaták után a hegyek közé hátrál. Nem tudjuk, hogy a gótok az egész általuk ismert Kárpát-hegyvidéket nevezték-e *Kaukalandának* (gót: 'a hegyek országa'), avagy csupán egy részét („Caucalandensis locus"), de mindkét esetben Erdélyről van szó.

380/81 késő őszén egy írott forrásokból nem ismert ellenséges támadás — amely mögött, mint alább kitűnik, erőteljes gepida lökés gyanítható — menekülésre kényszeríti Athanarikot és kíséretét. „Fogadalma" ellenére, amelyre 369-ben még oly büszke volt, az Al-Dunán át római területre menekül, s 381. január 11-én — pár nappal halála előtt — Konstantinápolyba érkezik. Ezzel ért véget Erdély első „posztrómai" korszaka s az „erdei" gótok erdélyi uralma.

AZ EGYKORI LAKOSSÁG

Az erdélyi Dacia tartományi lakosságát 270 után többé nem említi írásos forrás. *Az egykori római városok, telepek, erődök neve kivétel nélkül elenyészett,* egyetlen nyelv vagy kora középkori forrás sem örökítette át őket a középkorra. Ami megmaradt, ismeretlen nyelvi eredetű őskori örökség: néhány nagy folyó, a Temes, Maros, Körös, Szamos és Olt neve. A prerómai korszak öröksége az Ampelus-Ompoly és a Tierna-Cserna folyónév is.

Az északnyugati-északi- és kelet-daciai limes erődjeiben az eddigi adatok szerint Philippus Arabs vagy Decius érmei zárják a rendszeres — zsoldfizetésre utaló — pénzforgalmat, a tartomány Maros menti nyugati kijáratát őrző Micia castrumában (Vecel) pedig Valerianus pénzei (260). A PROV[INCIA] DACIA feliratú daciai érmeket 246-tól 11 éven át verték, 256/57-ig ebből a verdéből származó pénzekkel fizették a katonákat. A tartomány belsejében azonban még 268 körül is jó néhányan akadtak, akik abban a reményben ásták el pénzüket, hogy nyugalmasabb időben módjuk lesz elővenni (Apulum, 1902. és 1963. évi pénzkincs, a galacsi éremkincs Krassó-Szörényben). Tévedtek — s ez a tévedés alighanem az életükbe került.

Az erdélyi római castrumok temetőiben eddig alig folyt rendszeres ásatás, a temetők használatának végső időpontja tehát nem ismert. Annyi viszont már eddig is megállapítható, hogy a gótok a számukra érdektelen határerődítményekkel nem tudtak mit kezdeni, a gót megszállásra-megtelepedésre utaló nyomok többnyire hiányoznak belőlük. A tartomány belsejéből ismerünk ugyan 3. századi római vagy római—dák bennszülött hamvasztásos rítusú temetőket, de nincs bennük olyan tárgy, amelyet 270-nél későbbre lehetne keltezni. A legkésőbbi egy Radnóton talált urnasír Severina Augusta érmével — 269—271-nél ennek sem kell sokkal későbbinek lennie.

A városi temetők közül Potaissa (Torda) eddig feltárt részei III. Gordianus koráig terjednek, a legio-castrum elpusztult principiája (parancsnoksági

épülete) helyén az 5. században már keleti barbárok temetkeztek. Napoca (Kolozsvár, Petőfi u. stb.) temetőiben már a 3. században gyakoriak a keleti, hellenisztikus eredetű „késő római" szarkofágok, kőlapokból összeállított sírládák és a tegula (tetőtégla) koporsók — az utóbbiak melléklet nélküliek. Egy részük 270 utáni is lehet. A legjelentősebb Apulum (Gyulafehérvár), ahol három különböző temetőben tártak fel föld-, tégla- és kősírokat, szokványos 2—3. századi „birodalmi" jellegű temetkezéseket, amelyek időben nem terjednek túl a 270-es éveken. Az a tetrarchia idején kialakuló új „temetőkultúra", amely Scythia Minortól (Dobrudzsa) egészen Britanniáig szinte egységes a rajnai és dunai limes mentén, Erdélyben s egyáltalán a Duna „barbár" oldalán sehol nem jelentkezik. Lényege: a többségében keletelt (nyugat-keleti vagy kelet-nyugati irányítású) temetkezés, különféle kényszerszolgálatokat jelző állami jelvények (hagymagombos fibulák, övek) a férfiaknál, és sajátos „provinciális" gazdagságot tükröző ékszerviselet a nőknél.

A hagymagombos fibulák viselését a késő római államhatalom jelvényként írta elő és adományozta — saját alattvalóinak. Erdélyben az *egyetlen, hiteles ásatásból származó* 4. századi „klasszikus" hagymagombos fibula a Küküllőbe folyó Székás patak partján, Obrázsán került elő egy Crispus-érem alapján 317 utánra keltezhető falusi telepről. Ebben az időben néhány ilyen fibula a környező barbár népekhez is eljutott, ismerjük gepida, szarmata, vandál, quad telepről és sírból, zsákmánynál alig tekinthetők egyébnek. Amit Obrázsán az igazol, hogy a római korszak 2—3. századi falusi temetőjében nincs „4. századi" (értsd: a tetrarchia kezdete utáni) késő római temetkezés.

Erdély városai közül egyedül Apulumban utal néhány női ékszer és egy-két érem (Nagy Konstantin és Constantinopolis) igazi késő római viseletre. E tárgyak a legatusi palota ásatása során állítólag temetkezésből kerültek elő. Mivel mind az ékszerek, mind pedig viselési módjuk (több karperec egyszerre) jellegzetesen Duna-túloldali provinciális, aligha lehet másról szó, mint néhány, a gótoktól elhurcolt asszony temetkezéséről.

Az *egyetlen* falusi temető — s ezt éppen a feldolgozás hangsúlyozta —, amelynek használata belenyúlik a 4. századba, Baráthely 1. sz. temetője. A hamvasztásos sírok egyértelműen római provinciálisak — a legkésőbbi ilyen típusú sírok Pannoniában Probus- (276—282) éremmel keltezve a 290-es évek végéig fordulnak elő. A mintegy 350 síros temető időrendje felettébb bizonytalan. Sírjainak zöme észak-déli irányítású, de helyenként egymásra ásták őket, a temető kezdetei tehát nyilván a római korba nyúlnak vissza. Utóbb meglehetősen durván rátemetkezett e korai temetőre egy halottait nyugat—keleti irányban fektető, szintén hamvasztásosan temetkező csoport. Ha a temetőben talált három meghatározható érem egyáltalán sírból származik, akkor a korábbi temető használata 353 körül végződött (II. Constantius-érme), a későbbié pedig 338 után kezdődött (II. Constantius caesar) és Valens 373. évi veretével záródott. A temető népe hallatlanul szegény

volt — néhány vas- és bronzfibulán kívül nincs más tárgy a sírokban. A temető területén elszórtan néhány házat és gödröt találtak, ezekből a gótokra jellemző tárgyak: púpos hátú csontfésűk, csatok, fibulák, valamint elrejtett-elásott mezőgazdasági eszközök: ásópapucs, sarlók, kocsivasalás kerültek elő. A sírokban (?), házakban (?), felszínen (?) talált cserepek többsége a gót Marosszentanna-kultúra készítménye, mások a Duna déli oldaláról származó 4. századi provinciális készítmények, amelyek a Marosszentanna—Csernyahov-kultúra szinte valamennyi telepén és temetőjében előfordulnak. A helyi lakosság 4. századi anyagi kultúráját nem képviseli értékelhető lelet. Ha egyáltalán belenyúlt az itt temetkező lakosság élete a 4. század második felébe, akkor egy zárt, pogány hagyományaihoz szívósan ragaszkodó (halotthamvasztás, sok állatcsont, áldozati húsételmaradvány a sírokban) eldugott falusi közösségről van szó.

A két évszázados erdélyi régészeti kutatás eddig nem tudott egyértelmű bizonyítékot szolgáltatni a daciai „római" lakosság számításba vehető továbbélésére. A daciai birodalmi típusú római leletek — származzanak bennszülöttektől vagy telepesektől — 107 és 270 közé keltezhetők, s nyilván keltezik azokat a telepeket és temetőket, amelyekből előkerültek. A tetrarchia korától kezdve kialakuló „késő római" kultúrának eddig sehol nincs hiteles, zárt, helyi lakosságra utaló nyoma Erdélyben. Néhány városi temetőben ugyan még a tartomány kiürítése után is temetkeztek egy ideig, egyes városok romjain számolni lehet a barbároktól behurcolt foglyoktól képviselt élettel is, ez a pislákoló láng azonban a gót uralom visszfénye. A 270 előtti lakosság bizonytalan ideig tartó továbbélésének egyedül Baráthelyen, a Nagy-Küküllő déli partján van nyoma. Meglehetősen vigasztalan: a gótoktól kizsákmányolt, anyagilag a rabszolgaság szintjére juttatott emberek éltek s temetkeztek itt 270 után. A daciai gót uralom idején falujuknak nyoma vész, temetőjüket nem használják többé.

A VIZIGÓTOK ÉS A MAROSSZENTANNA-KULTÚRA

A marosszentannai temető korszakalkotó jelentőségű az európai népvándorlás kori régészetben. Itt sikerült először a késő római—kora középkori európai történelemben oly nagy szerepet játszó gót nép egyik temetőjét feltárni s a mai igényeket is kielégítő módon közzétenni (1903—1912). Nem csoda hát, ha a vizigótokkal foglalkozó nemzetközi régészeti és történeti irodalomban fél évszázadon át Marosszentanna, Maros-Szentanna, Maros-Szent-Anna volt a gót kultúra szinonimája.

A terving gótok erdélyi benyomulásának útvonalát nehéz meghatározni, mivel temetőik és telepeik nem a foglalás tanúbizonyságai, hanem az utána kialakult helyzeté: a megtelepedésé. Az ismert hadi események miatt az állandó megtelepedésnek a 3. század utolsó évtizede előtt aligha lehet komoly

régészeti nyoma. A gót sírokba a 3—4. század folyamán nem vagy csak elvétve került egykorú római pénz (ami a hitvilágukkal, nem pedig gazdasági helyzetükkel kapcsolatos), ezért nehéz keltezni őket. Moldovai nagy temetőikből és munteniai korai temetőikből megállapítható, hogy a foglalás korszakában másvilághitük éppen átalakulóban volt s — minden bizonnyal a Fekete-tenger északi partvidékén uralmuk alá került antik falusi és városi lakosság, valamint a birodalomból behurcolt sok ezernyi fogoly hatására — jelentős „mediterrán" eszmei hatások érték őket. A 3. század elején halottait még elhamvasztó gót nép körében a század második felében egyre inkább tért hódít a halottak eltemetése. A hódítás idején legalább 50%-os halotthamvasztás a 4. században egyre csökken, a század folyamán helyenként el is tűnhet. Ezzel párhuzamosan új, gót viszonylatban keresztény hatást tükröző szokás kezd feltűnni, a keletelés, vagyis a halottak nyugat—keleti irányú eltemetése.

A temetkezési rituálénál egységesebb az az anyagi kultúra, amely valamennyi temetőben és telepen megfigyelhető. Az eredeti gót örökség a viseleti elemekben (fésű- és fibulaviselet a nőknél, csatos övvel összefogott nadrág, az övön tarsoly a férfiaknál) és néhány edényformában él tovább. Anyagi kultúrájuk más elemeit (fibulák, gyöngyök) előbb a pontusi görög—szarmata kultúra alakította át, majd a Gutthiudába való letelepedés után a Duna déli partjáról érkező római áruk és hatások formálják tovább. A vizigót edényművesség egyik gyakori készítménye például a dunai provinciák egykorú római cserépfazekainak a másolata. Temetkezéseik — különösen Munteniában — tele vannak az al-dunai provinciákból származó üvegpoharakkal és üvegcsészékkel, csücskös szájú kancsókkal, mázas és máz nélküli amforakorsókkal. A vizigót fazekasság „remekei" többnyire római bronz és üvegkancsók vagy poharak agyagba átvitt utánzatai, aminthogy a vizigót női viseletre annyira jellemző félkörös vagy púpos fogójú csontfésűk sem egyebek a 3., majd 4. századi római fésűdivat utánzásánál. *A római hatás a birodalom késő antik provinciális kultúrájának folyamatos átvételében nyilvánul meg.* Bizonyítéka: az Al-Duna felől a Kárpátok felé haladva csökken a római import a temetőkben és a telepeken. Erdélyben a legtöbb a nagy szorosok belső oldalán a Háromszéki-medencében található, legkevesebb pedig az egykori Dacia belsejében.

Erdélyben két gót települési tömb alakult ki. A nagyobb, de mindenesetre jobban ismert Dacia szívében, az egykori limes-vonalon belül fekszik, a Kis-Szamos és középső Maros-völgy, valamint a Küküllők közti mintegy 50 km sugarú körben. „Elméletileg" a legkorábbinak néhány hamvasztásos sírnak kellene itt lennie (Maroslaka/Péterlaka-Csortos, Maroscsapó, Marosgezse, Sóvárad, Maroslekence, Medgyes, Sepsiszentgyörgy-Eprestető urnasírjai), ez azonban legfeljebb Maroslakán van így. Maroscsapón pl. I. és II. Constantinus érmei a 4. század első felére keltezik az urnasírokat, Maroslekencén a

gótok jellemző ékszere, egy félkorong fejű ezüstfibula volt a hamvasztásos sírban, ez az ékszer aligha jelenik meg a 4. század középső harmadánál előbb. A lekencei sírlelet „urnája", a Mithrász-kultusz kígyódíszes fülű fazeka valamikor a 2. vagy 3. században készült, tehát csak „talált" edényként kerülhetett a 4. századi gót temetkezésbe — éppen úgy, ahogyan Pannonia 6—7. századi langobárd és avar temetőiben is gyakoriak a földről felszedett s újból felhasznált 2—4. századi római edények, bronzok, fibulák. Sóváradon az egykori római castrum területén egy elpusztult római katonai épület romjai közé voltak beásva a 4. századi Marosszentanna típusú hamvasztásos sírok, a castrum belseje ekkorra már teljesen lepusztult. Erdélyből tehát egyelőre még kevés gót hamvasztásos sírt ismerünk, ám ez aligha jelentheti azt, hogy ilyenek nem is voltak. Marosszentannán például a temető annyira lekopott területen került elő, hogy az urnasíroknak az ásatás idejére már el kellett pusztulniuk. Egykori létezésükről az 56. csontvázzal együtt szétdúlt égett bronz ékszerek tanúskodnak.

Az egykori Dacia és a gótok viszonya tekintetében a sóváradi sírokhoz hasonló jelentőségű a magyarpalatkai temető. (Magyar-)Palatka-Tag dűlőben a mély gót sírokat egy már teljesen lepusztult római épület (egykori villa rustica) alapfalait is átvágva ásták földbe. A gazdag sírmellékletek (félkorong-lemezes ezüstfibula, gót és 4. századi római edények, púpos hátú fésűk) és a temetkezés rítusa Marosszentanna temetőjének második korszakával egyezik meg. Gót földön unikumnak számító, nagyméretű, poncolt díszítésű bronzcsüngőjéhez Intercisa 1723. sírjában került elő a 4. század második feléből római párhuzam. Aligha lehet tehát a csüngőt a daciai helyi „római kereszténység" alkotásaként számba venni.

A MAROSSZENTANNAI TEMETŐ

Hét évtized után is talán még mindig ez a legjobb, mondhatni az egyetlen olyan vizigót temető, amelyen keresztül a gót hitvilágba, társadalomba, etnikai viszonyokba s a mindezeket megjelenítő anyagi kultúrába bepillanthatunk.

A temetőben kétféle, egymásra merőleges irányban fektették a halottakat. A sírok túlnyomó többsége nagyjából észak-déli tájolású. A temető északi felében és északnyugati negyedében közöttük és fölöttük (4. és 9. sír!) 12 nyugat—keleti irányítású sír helyezkedett el. A keletelt sírok, két gót viseletű asszonyt (egy gazdagot és egy szegényt) nem számítva, melléklet nélküliek voltak, edény vagy ételmaradvány nem volt egyikben sem. Két halott kezét keresztény módra összekulcsolták. — Ezek a temető legkésőbbi sírjai (3. fázis).

A temető magját egy fövenybánya elpusztította. Korábbi, nagyobb része a bányától északra és északkeletre esik (3. század vége—4. század első fele,

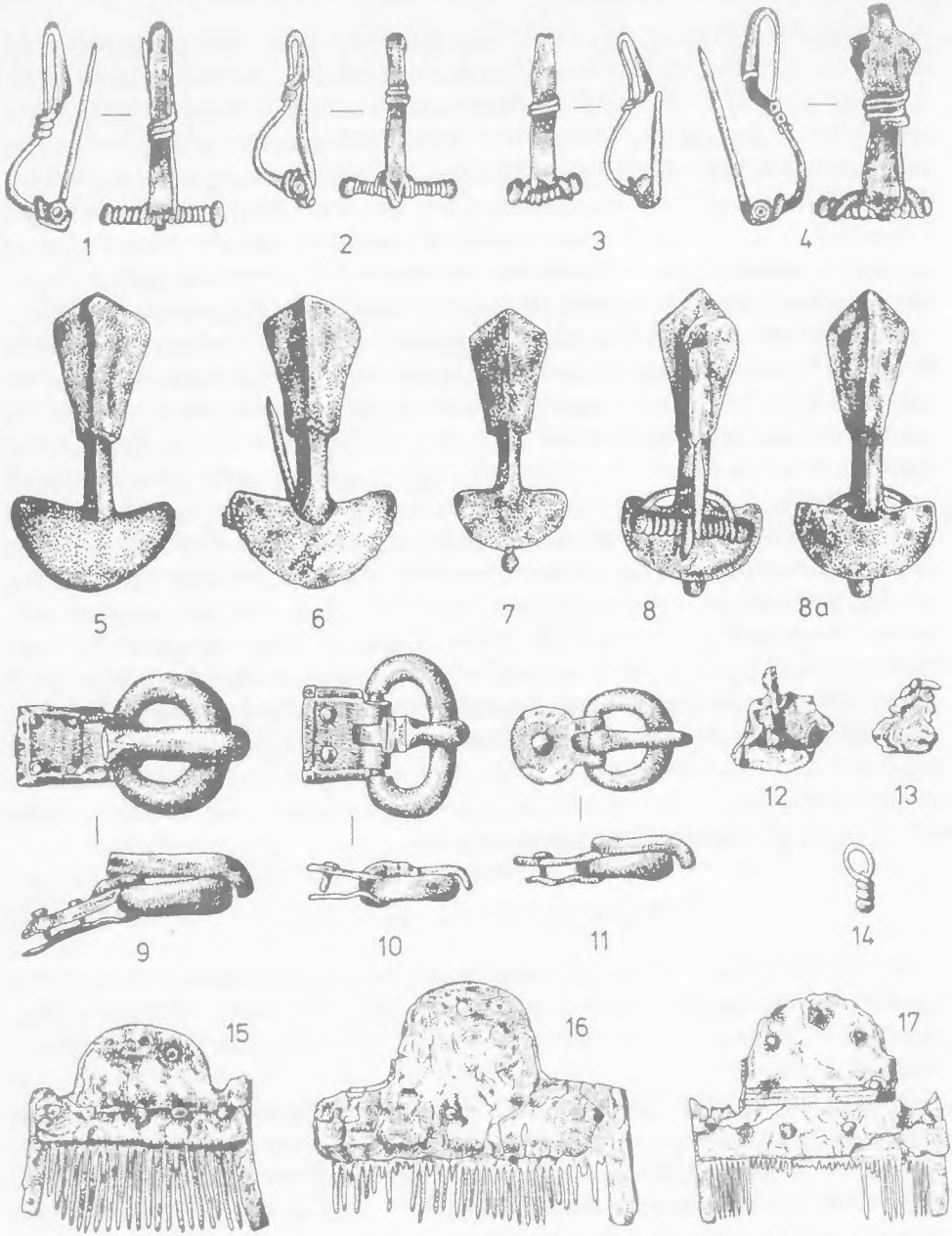

6. ábra. Bronzfibulák, övcsatok és csontfésűk a marosszentannai gót temetőből

1. fázis) — itt csupán a legszélen egy vagy két temetkezés későbbi. Erre a korai részre „kerültek rá" a legkésőbbi nyugat—keleti irányú sírok.

A fövenybánya déli és nyugati oldaláról származnak a félkorong fejű bronz- és ezüstfibulák, ezek nem alakulnak ki a 4. század középső harmada előtt, viseletük inkább a század második felére esik. Ez tehát a temető későbbi szárnya (2. fázis). Feltűnik azonban, hogy a pogány húsáldozat, a sírokba mellékelt sertés-, kecske-, juh-, kakas- és tyúkhús, valamint a tojásétel éppúgy hiányzik a temető késői gót sírjaiból, mint a melléklet nélküli sírokból. Megfigyelhető az edény — tehát italáldozat — megritkulása is. A temető korai tömbjében valóságos edénykészleteket helyeztek a sírokba. Élelem—ital tartására (fazék, csupor) és fogyasztására (tál, pohár) szolgáló készletekre vagy 12 temetkezésben található példa, a sírba helyezett edények átlagos száma 5-6, de egy-egy gazdagon eltemetett fiú és leánygyermek esetében eléri a 9-12 darabot. Az edényben — vagyis a fazékban, tálban sírba helyezett másvilági útravalóban — való gazdagság más korai 4. századi erdélyi gót temetőkre is jellemző (pl. Rugonfalva, Csombord, Marosújvár, Mezőerked). A temető későbbi korszakában csak 1-1 edényt tesznek a halottak mellé, ha egyáltalán tesznek. Itt nyilván nem társadalmi különbségnek vagyunk tanúi — hiszen az ékszerek éppenséggel gazdagabbá váltak —, hanem a hitvilág átalakulásának.

A szegényebb és gazdagabb gót asszonyok viseletére egyaránt jellemzők a fibulák, az övcsatok, fésűk, gyöngyből fűzött nyakláncok, római eredetű csüngőkészletek, valamint a mindennapi munka folytatása végett sírba helyezett fonóorsók agyaggombjai, a varrótűk csonttokjai és kések. A férfiak halotti öltözete puritán volt: egy-egy bronz vagy vas övcsat, tűzszerszám, egy-két kés, edény, esetleg vasfibula. Nem lehetetlen, hogy a hanyatt fektetett, melléklet nélküli, észak—déli irányú halottak — legalább 4-5 ilyen volt — szegény szabad gótok temetkezései.

Római provinciális áru kevés volt Marosszentannán: egy cserépkorsó, talán 2-3 olcsó üvegpohár; római edényeknek még utánzatai sincsenek a temetőben. Nincs még egy vizigót temető, amelyben olyan kevés lenne a római áru és „hatás", mint a római Dacia szívében talált legnagyobb temetőben.

ERDÉLYI GÓT TELEPEK ÉS TEMETŐK

Régészeti szempontból jelentős a marosvásárhelyi volt Mikszáth Kálmán utcai temetőrészlet, mivel itt sikerült először egy lelőhelyen belül elkülöníteni egymástól a 4. századi gót és a 6. századi gepida leletanyagot. A vásárhelyi sírok zöme a marosszentannai temető középső korszakával egykorú (4. század közepe előtti), 6 edényből álló készlet csak egyetlen temetkezés mellett volt, a többire 1-2 edény jellemző. Megítélését megnehezíti, hogy a sírokat a később ugyanitt temetkező gepidák (?) kirabolták. Helyi (?) római kultúrhatásra

enged következtetni egy téglákból összeállított sírláda. Hasonló kisebb-nagyobb temetőket tártak fel a közelmúltban Fűzkút-Réten (16 sír, az egyik félkoronglemezes fibulákat viselő asszonyé), Mező(Szász)erkeden (15 temetkezés), Medgyesen (9 észak-déli és kelet-nyugati tájolású, tehát nem egykorú temetkezés), Mezőakna-Faluvégen (3 sír, egy módos asszony mellett félkoronglemezes fibula, valamint különféle gót edényekhez társuló, moesiai gyártmányú csücskös szájú római kancsó).

Kolozsvárt a December 30. utcában, Erdőszentgyörgyön, Csombordon, Mezőakna-Farkasvölgyben, Vermesen, Marosújváron, Maroskeresztúron, Betlenszentmiklóson, (Magyar)szováton csontvázak mellől származó, úgynevezett aláhajtott lábú fibulák, púpos hátú csontfésűk, ovális bronz- és vascsatok, sajátos gyöngyök, valamint tálak, fazekak utalnak Marosszentanna-típusú temetőkre. Máshol a gót női viselet legsajátosabb ékszerei a rendszerint párban viselt félkorongos fejű ezüst vagy bronz lemezfibulák (Kolozsvár [1870], Marosvásárhely vidéke, Baráthely és Ecel között, Vajdakamarás, utóbbi helyen bronzcsattal és fülbevalóval együtt), egyszerű 4. századi fibulák (Apahida, Nagyernye, Szászsebes), díszes csontfésű (Medgyes), púpos hátú fésű és gyöngyök (Vajdaszentivány), ép edények és fésűk (Sövényfalva, Kissolymos, Bátos, Szászsebes) jeleznek a gót uralom idejéből germán temetkezést. Unikum a gót világban a Szamosújvár-Szamos-parton (Németi) talált pompás késő római (4. század második fele, vége) katonai díszövkészlet, amely hadizsákmányként juthatott a gótokhoz — avagy római szolgálatból hazatért germán zsoldos katona ritka emléke.

Az Erdélyi-medence szívében, a „központi" szállásterületen gót (Marosszentanna—Csernyahov) telepre Csákón, Bálványosváralján, Mezőerkeden, Dedrádszéplakon, Szászfenes-Tarisznyaparton, Vajdaszentiványon (sírok is), Marosvásárhelyen a Várban, Marosnagylakon, Gernyeszegen, Vermesen van régészeti adat, többnyire korjelző edények töredékei és púpos hátú csontfésűk. A Maros völgyében a legnyugatabbra fekvő Marosszentanna típusú település Déván került elő, valahol azon a környéken lehetett a gót település határa.

Vitatható (talán azért, mert később is megtelepültek itt germánok) a Kolozsmonostoron még 1911-ben feltárt teleprészlet kora, ahol fazekaskemencét emelt ki a földből Kovács István.

A Maros forrásvidékén a Gyergyói-medencében eddig csak gyér Marosszentanna-településre vannak adataink a gyergyószárhegyi Lázár-kastély területéről, igaz viszont, hogy nem messze innen került elő az alább még több ízben tárgyalandó jelentős gót ezüstkincs Gyergyó-Tekerőpatakon.

A Gyergyói-hegységtől és a Hargitától nyugatra jelentős gót megtelepüléssel lehet számolni a Küküllők völgyében. A Kis-Küküllő vidékén, Bözöd-Lócon félig földbe mélyített, kő tűzhellyel ellátott putri-„házakat" tártak fel. Belsejükben púpos hátú díszített csontfésű, orsógomb, tálak, fazekak s római

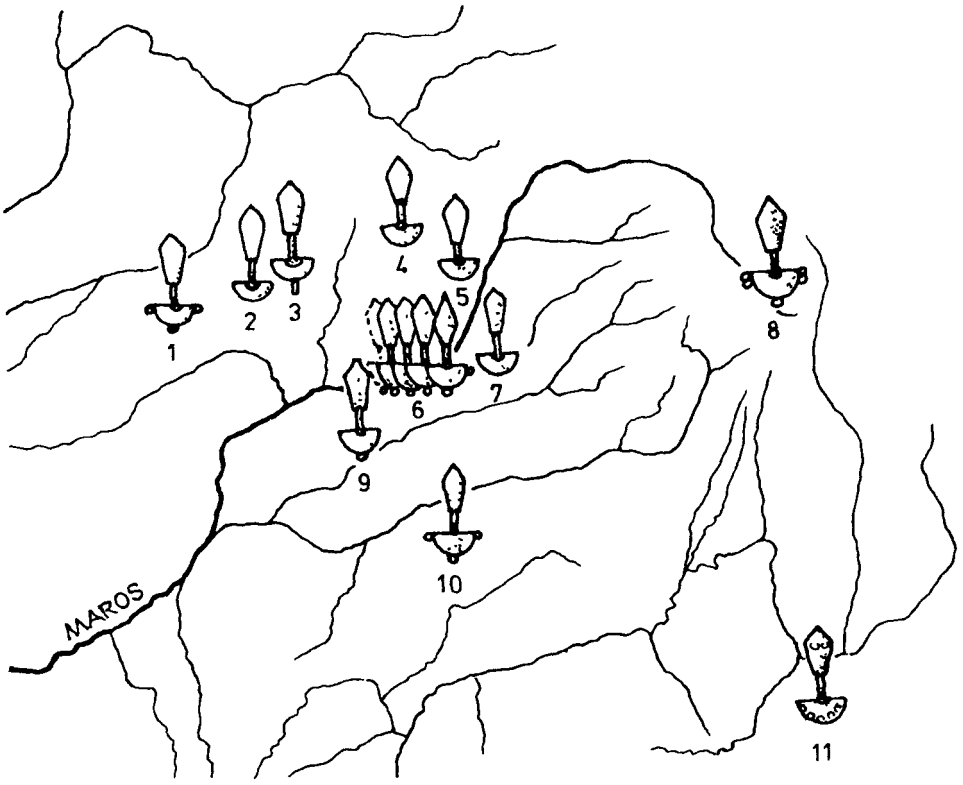

7 ábra A legjellemzóbb gót ékszer, a lemezfibula elterjedése Erdélyben

1 = Kolozsvar 2 = Magyarpalatka, 3 = Vajdakamaras 4 = Ujos-Fuzkut, 5 = Mezoakna, 6 = Marosszentanna, 7 = Marosvasarhely 8 = Gyergyotekeropatak, 9 = Maroslekence, 10 = Barathely es Ecel kozt, 11 = Szaszhermany

amfora került elő — a telepet lakói hirtelen hagyták el. Egykorú vele Székelyszállás települése. A Nagy-Küküllő völgyében a bözödiekhez hasonló putrikat tártak fel Segesvár-Szőlőkben (csontfésű, csat, edények — nincsenek messze a telephez a Fehéregyházán talált csontvázas temetkezések), Kisekemezőn, Székelykeresztúr-Lokon. Házakra-településre utaló nyomok Székelyudvarhely-Szabadság téren és Kisgalambfalva-Galáttetőn is vannak. A Nyikó-völgyben Rugonfalván 2 igen gazdag, észak-déli tájolású, eredetileg kőlapokkal fedett, de később feldúlt-kifosztott temetkezés utal közeli gót tanyára vagy falura. A sírokból púpos hátú csontfésű, igen sok edény, orsógomb, fibula, gyöngy került elő, egykori gazdagságukat jól tükrözi a sírrablóktól meghagyott késő római üvegpohár(töredék) és egy fémtükör. A Nagy-Küküllő mentén még Bögöz-Vízlokon ismert egykorú gót telep fazekas kemencével, szép besimított és árkolt díszítésű edénytöredékekkel, de a Marosszentanna-kultúra telepével (putriházakkal) találkozunk Baráthelyen (1. lelőhely) és Siménfalva-Nyikó-völgyben is.

Az erdélyi terving gótok harmadik, talán leggazdagabb és legjelentősebb települési góca a Háromszéki-medence és a Barcaság. Sepsiszentgyörgy-Eprestetőn tárták fel a jelenleg ismert legnagyobb vizigót telepet, nagyjából 2,5 × 3 méteres alapterületű földbe mélyített házakkal és egy fazekaskemencével. A házakból és a kemencéből származó szokványos Marosszentanna típusú kerámiához és púpos hátú csontfésűkhöz ezúttal gazdag késő római import járul: amforaszerű díszedény, csücskös szájú moesiai kancsók és utánzataik. Előkerült a telephez tartozó temető is, nyugati—keleti irányú sírokból többek között félkoronglemezes fibulamelléklettel. Ugyanott korábbi időkre utal egy hamvasztásos temetkezés. Réty-Telekről is ismerünk egykorú házat, tűzhellyel, púpos hátú csontfésűvel, II. Constantius 345. évi veretű érmével keltezve, valamint a telep közeléből csontvázas temetkezést. Valószínű, hogy a Rétyen újabban kiásott 16 csontváz is kapcsolatba hozható a teleppel. Gidófalván és Brassóban a Marosszentanna-kultúrába tartozó házak kerültek elő, többek között púpos hátú csontfésűkkel. Tovább nyugatra az Olt völgyében Alsókománán át Sárkányig terjed a gót település, egy Halmágyon talált 4. századi római hagymagombos fibula szintén telepre utalhat.

Két keskenyebb végén 2-2 cölöp tartotta a félig földbe vájt ház tetőzetét Szászhermány-Pénzesgödörben. Itt a telepen olyan leletek is voltak (díszített félkoronglemezes fibula, csont csüngődísz — a púpos hátú csontfésűk és az egyszerű fibulák, edénytöredékek mellett), amilyenek eddig csak temetkezésekből kerültek elő, tehát fontos bizonyítékok a telepek és a temetők — egyébként sem kétséges — szerves összetartozására. 4. századi csontvázas temetkezést tártak fel Felsőcsernátonban, ahol a Keresztnél telepnyomok, a Mihács-kertben pedig 4. századi csontvázas sírok voltak. Sírból származhat a Kézdivásárhely környékén talált 6 ép edény is, köztük a római bronzkancsót utánzó remek kannelúrázott (árkolt) testű cserépkorsóval. A Dálnok-Kisvölgyben, Kézdiszentléleken és Hévízugrán talált edények, a Sepsiszentgyörgy-Bedeházáról és Köpecről származó Marosszentanna típusú korongon készült tálak egészítik ki e délkelet-erdélyi települési tömb lelőhelyeit.

Azon kevés Marosszentanna típusú települések egyike, amely a gót támadások nyomán feladott, elpusztult, elhagyott római castrum területén található, a komollói táborból ismert, míg az egykor az Ojtozi-szorost védő berecki castrum közeléből származik a legszebb vizigót edény, egy díszes tál, amelynek közeli rokonait a kultúra Csernyahov-ágának területéről, Kijev környékéről ismerjük.

Erdélyből kilépve a legtöbb gót temető — mintegy 30 — Havasalföldről ismert, több mint fele a Duna fölötti 20—30 km-es sávból. Nyilvánvaló, hogy a gót települések egy része szorosan tapadt a dunai átkelőhelyekhez, illetve a római kereskedelem kijelölt állomásaihoz.

A VIZIGÓT PARASZTGAZDASÁG

Azok a területek, ahol a terving gótok régészeti hagyatékuk bizonysága szerint megtelepültek, vagyis a Mezőség, Udvarhelyszék, a Barcaság és a Háromszéki-medence, Havasalföld, a Szeret, Prut és Dnyeszter völgye körüli enyhén dombos síkságok, nem utalnak igazi „erdőlakókra". A százéves gót uralom alatt akadálytalanul terjeszkedő erdőségek a Gutthiuda középpontjában terültek el, így mintegy „körbelakták" őket. Észak és nyugat felől pedig védelmül szolgáltak. A régészetileg megfogható település ugyanazt tükrözi, amit a korabeli írott forrásokból tudunk: a vizigótok — osztrogót rokonaikkal ellentétben — elsősorban földművelők voltak. Hallatlan fontosságú forrás ezzel kapcsolatban Vulfila bibliafordítása, amely a 4. század első felének vizigót nyelvén tükrözi a korabeli vizigót kultúrát. Ez a páratlan dokumentum részletekbe menően bevilágít egy olyan nép életébe, amely röviddel később világtörténelmi szerepet játszott a népvándorlásban.

A különféle szántóföldeken *(akrs, thaurp)* járomba *(jukuzi)* fogott ökröktől *(auhsa)* vont ekével *(hoha)* szántottak *(arjan)*. Búzát *(hwaiteis)*, árpát *(barizein)*, rozsot *(kaurno)* — vagyis gabonát *(kaurn)* —, valamint a vászon *(lein)* számára nyilván lent vetettek *(saian)*. E munkák eredménye a zöldülő vetés *(atisk)*. Az aratást *(asans)* nyáron kezdték, sarlóval *(giltha)* végezték, fogaton *(gajut)* szállították a termést a szérűre *(gathrask)*, ahol elcsépelték *(thriskan)*, majd a terményt csűrben *(bansts)* tárolták. A kézzel forgatható kerek dörzs-malommal *(quairnus)* megőrölt *(malan)* gabonából kelt tésztát *(daigs)* és lepényszerű kenyeret *(hlaifs)* sütöttek. — Ennek ellenére földművelésük rossz hatásfokkal dolgozott, keveset termelt, a terving gótok egy 369-ben Valens császárhoz intézett szónoklat tanúsága szerint (Themisztiosz, *oratio* X,135. D, p. 161,21) római gabonára szorultak. A kertművelésre *(aurtigard)* vonatkozó adatok csekélyek, a kertészkedéshez *(aurtja)* keveset értettek.

A sírokban talált élelemmaradványok tanúsága szerint ugyanazokat az állatokat tartották, amelyeknek a nevét a gót biblia is megőrizte: szarvasmarha, sertés, juh, kecske — lóval és szamárral kocsit húzattak. A sírokban gyakori szárnyas- (tyúk-, kakas-) csont- és tojásmaradványok állattartásuk járulékos, belterjes jellegére utalnak. Az erdélyi gót sírokban valóban ritkák a kérődző- és emlősmaradványok, említést érdemel egy teljes bárány, sertésfej és sonka egy marosszentannai sírból, szarvasmarhacsontok Palatkáról, bárány Csombordról, sertéslapocka Rugonfalváról. Aligha rendelkezhettek hát nagyobb csordákkal, falkákkal, mivel ez esetben a hegyekben és keskenyebb völgyekben fekvő kitűnő legelők környékén is feltűnnének szállásaik régészeti nyomai. Belterjes állattartás olvasható ki a Vulfila-bibliából is.

A legelőről *(winja)* behajtott gulyát *(hairda)* és juhnyájat *(wrethus)* a falu közelében sövénnyel elkerített *(fatha)* karámban-istállóban *(garda)* és

juhakolban *(awistr)* tartották. A jászol *(uzeta)* mellé bekötött tehenek-lovak számára szénát *(hawi)* vágtak *(sneitharn)*. A szegények mindennapi itala egy forrásadat szerint is a tej *(miluks)* volt, ruhájuk juhaik gyapjújából *(wulla)* készült.

A gót biblia szerint vasból *(eisarn)* fegyvereket-szerszámokat kovácsoló *(gasmithon)* kovácsok *(smitha-aizasmitha)*, szekercével *(aqizi)* dolgozó ácsok *(timrja)*, mészárosok *(skilja)*, gyapjúval dolgozó kallósok-posztókészítők *(wullareis)*, különféle eszközökkel és módon tevékenykedő halászok *(nuta, fiskja)*, orvosok-gyógyító emberek *(lekeis)* és fazekasok *(kasja)* éltek a falvakban — vagyis mindazon mesterségek képviselői, amelyek egy paraszti társadalom számára nem nélkülözhetők.

A gót fazekas kisebb edényt *(kas)* és nagyobb fazekat *(katils)* éppen olyan jól meg tudott formálni *(digan)*, mint a római mécseket *(lukarn)* utánzó vagy helyettesítő helyi lámpásokat *(skeimam)* — ám, mint a latin *lucernából* származó gót szó és a régészeti leletek (késő római cserép- és bronzmécsesek, köztük néhány a kordivat szerint ókeresztény motívumokkal díszítve) mutatják, inkább a provinciákban tömegesen gyártott olcsóbb vagy drágább mécsesek voltak népszerűbbek a gótok számára is. Vályogot *(thaho)* nyilván sokan tudtak vetni, de a tégla- és cserép- *(skalja)* készítés a fazekashoz hasonló mesterségbeli tudást igényelt. Ami a fazekasság produktumait illeti, e tekintetben elegendő futólag is összevetni Marosszentanna edényeit pl. a Kijev melletti Csernyahov meglepően rokon edényeivel ahhoz, hogy a gót biblia szavahihetősége és a gót mesterek önálló, magas színvonalú tudása kiderüljön. Nincs jele annak, hogy az erdélyi gót temetőkben talált edények a korábbi daciai lakosság féltve őrzött mesterségbeli tudásának — úgymond —, „tudományának" a termékei lennének. Az Erdélyben feltárt, biztosan 4. századi gót fazekaskemencék (Sepsiszentgyörgy-Eprestő, Bögöz-Vízlok) a Csernyahov—Marosszentanna-kultúra *egész* területén, valamint a vele szomszédos Barbaricumban általánosan elterjedt késő vaskori („La Tène") típusba tartoznak.

A régészeti leletekből ítélve virágzó kismesterség volt a fésűkészítés. A kovácsok egy része alighanem ötvös is volt, akik vas és bronz ruhakapcsoló fibulákat, övcsatokat készítettek nagy számban, jól bevált fogásokkal. Az ezüsttárgyak alapanyaga minden bizonnyal a római ezüstpénz *(silubreins)* volt, ezért érintette őket mindenkor súlyosan, ha a *foederati* szerződést a vele járó pénz- *(gild)* támogatással együtt felfüggesztették a rómaiak. A Rómától kapott arany *(gulth)* kizárólag a király és az előkelők kezébe jutott — magát az aranyat államilag hitelesített rudak formájában kapták.

A békeszerződések legfontosabb gót kérése mindenkor a római kereskedelem engedélyezése. Az amforákban szállított bor *(wein)* és étolaj *(alewja)* a gazdagok számára nélkülözhetetlen volt. Az üvegserlegek, -csészék és -poharak, a fémedények és cserép díszedények, valamint asszonyaik minden-

napi cicomájának kellékei, az ezüst- és bronzékszerek s a különböző gyöngyök a sírleletek tanúsága szerint valósággal hozzátartoztak életükhöz. Ehhez járult még az a sok fontos áru, amely nem maradt ránk, pl. a gyapot- és más luxuskelmék. A 360-as években gazdaságuk már annyira ki volt szolgáltatva a birodalomnak, „quod conmerciis vetitis ultima necessariorum inopia barbari stringebantur" (Ammianus Marcellinus 27,5), vagyis a háborús időkben a kereskedelem elakadása miatt végső hiány lépett fel a mindennapi szükségletekben. Viszontfizetési eszközről csak egyről tudunk, de arról annál bővebben: rabszolgákról. A Gutthiudában, akire nem volt szükségük maguknak a gótoknak, az előbb-utóbb alighanem a dunai rabszolgapiacokra került. Ettől a sorstól igyekezett megóvni Aurelianus Dacia magával vitt lakosságát.

A VIZIGÓT TÁRSADALOMRÓL

Amióta a 100 évig „Athanarik kincsének" tartott pietroasai nagy aranylelet 4. századi keltezését — a benne szereplő gót rúnafeliratos nyakperec ellenére — kétségbe vonja a kutatás egy része, s amióta tudjuk, hogy a messze a Gutthiuda határain kívül elásott szilágysomlyói kincs nem kerülhetett földbe hazájukat elhagyni kívánó vizigótoktól, azóta „elvesztek" a terving királyok kincsei és hatalmi jelvényei.

A vizigótoknál Dacia meghódítása után és 376 előtt kettős — részben párhuzamos, részben egymással összefonódó — társadalmi szerkezet mutatható ki. A máig uralkodó felfogás szerint a *tervingi* 376 őszéig „törzsszövetségben" éltek és „törzsek" szerint települtek volna le. A valóságban azonban a hajdanában bizonyos mérvű közös származástudatot is magába foglaló, de alapjában véve már kezdettől fogva politikai egységet jelentő „törzs" *(thiuda)* fogalma a 3—4. századra átalakult az egész terving közösség, vagyis a vizigót *nép* és *országa* megjelölésévé. Következésképp nem voltak többé valóságos „törzsek" és „törzsfők", csupán egyetlen központi hatalom *(thiudanassus)* létezett, élén egyetlen *thiudans* állott. A görög „baszileüsz"-nek egyedül a thiudans felel meg Vulfilánál, ám korántsem „törzsszövetségi vezető" értelemben.

A vizigót nép a 3—4. században „nemekre"-nemzetségekre (*kunja* = füléipagi) tagolódott, s ennek megfelelően települt meg, egy-egy nemzetségnek önálló területe volt *(garvi)*. E „nemzetségeket" (mint latin megjelölésük mutatja) ekkoriban már legfeljebb fiktív származástudat kötötte össze, amit az igazol, hogy a nemzetség *(kuni)* élén nem a valóságos vérrokonsági vezetőt jelentő (és a Vulfila-gótban már ismeretlen!) „kuning" állott, hanem a csupán rangos „rokont" jelentő *kindins* (= dux, arkhón, gótul kindins a római helytartó is) — már a 3. században ők voltak a hadjáratok vezetői. A valójában területi egységeket (*garvi*kat) jelentő „nemzetségek" nagycsaládokból *(sibja)* tevődtek össze. A 4. században már ezek is legfeljebb kivételesen alkothattak

vérrokonsági egységet vagy inkább fegyveres csoportokat *(siponjos)* — ténylegesen a rétegezett társadalmú faluközösségek megjelölései voltak. A *sibján* kívül azonban nem lehetett élni, fosztóképzős alakja, az *unsibja* törvényen kívülit, istentelent jelent. Vagyis a *sibi* volt a szilárd politikai, gazdasági és kultikus egység, amelybe az adoptált nem vérrokonok is kötelezően beletartoztak. Egy-egy falu *(haims)* általában egyetlen *sibi* lakóhelye volt. Tagjai, a falvak lakói apajogú családokból *(fadreins)* állottak, a nagy és tehetős családok közösen birtokolták a falu körüli földeket *(haimothlis)*. Az idegenek, „vendégek" *(gasteis)* helyzete homályos.

A falvak-faluközösségek még őrizték (de inkább csak őrizni igyekeztek) a régi nemzetségi intézményeket. A falu gyülekezőhelyén, piacterén *(garuns)* alkalomadtán összegyűlt a falugyűlés és összeült a falutanács *(gamainths)*, amelyben „az öregek" *(sinistans)* voltak a hangadók. De, mint a *Passio S. Sabae* mutatja, a 4. században a sinistans legfeljebb a tényleges hatalom „kicselezésében" jeleskedett — vagyis hatalma névleges-formális volt.

A hajdani törzsi-nemzetségi társadalom fenti maradványai és intézményei menthetetlenül elhalásra voltak ítélve — a szabadok *(frijai)* nagyobb területi csoportjait összefogó hagyományos népgyűlés *(mathl, fauramathleins)* Dacia meghódítása után gyakorlatilag egyre alkalmazhatatlanabbá vált — megszűnésének folyamata 376 után felgyorsult, s néhány év alatt le is zajlott. Helyébe a „nagytanács" *(gafaurds)* lépett.

A vizigótok feletti valóságos hatalom a 2—3. századtól kezdve a katonai vezetők és harci kíséretük kezében volt. A katonai vezető, a *reiks* neve (gör. baszilikosz, lat. regulus) névösszetételben már a 3. századtól gyakori (Ao*rik*, Aria*rik*, Gebe*rik*, Munde*rik*) — némileg ködösen, de rex értelemben szerepel az egykorú római forrásokban is. Eredetileg talán a nagy és hatalmas nemzetségfők katonai rangjának megjelölése volt, ilyen értelemben a reiks is lehet kindins és megfordítva. A 4. század leghatalmasabb vizigót királya nevében is világosan szerepel e katonai méltóságnév: Athana*ric*-Athana*rik*. Ennek ellenére egyedül őt különböztetik meg a korabeli rómaiak a *iudex* (bíró) címmel, amelynek a 4. század végi latinban azonban már kormányzó/helytartó jelentése is volt *(Historia Augusta!)*; egy ízben pedig a „iudex potentissimus" címmel, amely az összes többi reiks felett álló thiudans megjelölése. Athanarik ugyanis nyilvánvalóan thiudans volt, 369-ben a tervingek nevében egyedül ő tárgyal egyenrangú partnerként Valens császárral. Az Athanariktól elrendelt keresztényüldözés egyik templomgyújtogatója, Wingurik a thiudansnak csupán alvezére volt, éppúgy, mint előhadának parancsnoka, Munderik. — A vizigót fegyveres csoportokat 376 után egyesítő utódai egy részének nevében tovább él a *reiks* méltóság (I. és II. Ala*rik*, I. és II. Theode*rik*, Amala*rik*), a 6. század első felében azonban végleg eltűnik. A reiks szó az összetett személynevekben azonban már a 4. században sem jelentett feltétlenül valóságos királyt vagy hadvezért, az Athanarik-féle üldözés egyik keresztény

mártírja, Frithareikeis (=Fridarik) legfeljebb előkelő családból származott.

A *reiks* (avagy egyszerre több reiks) az optimates-megisztanész rétegre támaszkodott, pontosabban: maga is e réteg tagja volt. Az utóbbi görög megjelölés (='nagy emberek, hatalmasok') pontosan megfelel a gót *mahteigs*nek (='hatalmas, erős', vö. *mahts* ='erő, hatalom' — ám egyúttal 'erőszakos' is), illetve a *maistans*nak (='nagyok'). Képviselői már a 3—4. században birtokos urak voltak. Birtokközpontjuk az udvarház volt (*gards* — egyúttal a közvetlenül hozzátartozó birtoktest megjelölése is), amelyhez saját földbirtok *(aihts)* és állatállomány *(faihu;* akiknek állatállományuk van: *faihu habands*='gazdagok') csatlakozott. A birtokos az udvarházhoz tartozók felett úr (*frauja*=deszpotész) volt, helyi hatalma személyes fegyveres kíséretén (*andbahts*='poroszló') nyugodott. A vizigót birtokos arisztokrácia katonai kíséretéből és egy vagy több reiks katonai kíséretéből állott a vizigót sereg *(harjis)* és kisebb csapatai *(hansa)*, amelyek a 4. században már jórészt „hivatásos" katonákból (*gadrauhts*=miles, *drunhtinonds*='harcos') tevődtek össze. Fő fegyverük a kard *(meki)* és a pajzs *(skildus)* volt, de ismerték a páncélt *(brunjo)* és sisakot *(hilms)* is.

A nemzetségi-territoriális és a katonai-hatalmi szervezet a 4. században még sok szállal fonódott össze, a kindins, reiks és thiudans (kivételesen) akár egy személy is lehetett (pl. Athanarik), ám korántsem ez volt a jellemző. Éppen ellenkezőleg, Saba mártír történetében a fegyveres „központi" hatalom és a „helyi" nemzetségi szabadság konfliktusa alkotja a hátteret.

A „szabad" *(freis)* vizigót nép a 4. századra már erősen rétegeződött. Jelentős volt a szabad parasztok rétege *(waurstwja)*, valamint a nincstelen szegényeké *(unleths)*. Nyilván közéjük kerültek a felszabadított rabszolgák *(fralets)* is. Az *aigin* (tulajdon) földeken közülük kerülhettek ki a mezőgazdasági bérmunkások (*asneins*='aratóbéresek').

A szolgák rétege is bonyolult volt. A hadifoglyokból *(bandja)* vagy „árucikk" lett, vagy rab-cseléd *(skalks)* és szántó-vető szolga *(thewisa)*. Jobb helyzete csak a ház körüli szolgának *(thius)* és szolgalánynak *(thivi)* lehetett.

E bonyolult társadalmi szerkezetet, amelyben a régi nemzetségi hagyományok és az új katonai-hatalmi centralizáció kezdetei keverednek, egyelőre bajos a régészeti leletekkel párhuzamba állítani. A Szászbuda és Szászfehéregyháza között talált 4. századi arany nyakperec alighanem a *megisztanész-optimates* méltóság egyik képviselőjének jelvénye volt. Gót arisztokrata nő viselte a Jankovich-gyűjteménybe „ex Transilvania" került pompás ékkődíszes aranyfibulát, amely az egész vizigót terület páratlan remekműve, a 4. századi gót ötvösség alkotása. Valamivel korábbi a Felsőpiánról (hajdan Oláh-Pián) származó kisméretű színarany fibula, a 300. körül virágzó keleti-germán „sírhorizont" (Osztrópataka, Céke stb.) aranyművességének egyetlen erdélyi képviselője. Az eddig ismert temetők leggazdagabb sírleletein is túltesz

az az ezüstkincs, amely egy társadalmilag a temetők népe felett álló asszony ékszereiből áll. Ékszerei: félkoronglemezes fibula, övcsatok, karperecek, gyűrűk, valamint a római előkép nyomán készült, félhold alakú csüngődíszek pontosan olyan alakúak és típusúak, amilyenekkel a temetőkben a leggazdagabb asszonyokat eltemették — mindez arra mutat, hogy nemzetségi előkelővel állunk szemben. A különbség: ékszerei finom ezüstből készült komoly öntvények, és a nemzetségfőnek „pénzvagyona" is volt (Tekerőpatak-Kápolnaoldal). Egy valószínűleg hasonló arany és ezüst ékszerekből álló elkallódott leletről van híradás Borszék-Hollóvölgyből.

A temetők társadalmi rétegeződése olyan, mint Saba gót mártír falujának rétegeződése. Egy 50—100 főnyi közösségben négy-öt gazdag házaspár volt, afféle falusi gazdagok, ők lehettek a falutanács hangadói. A többség egyszerű, nagyjából egyenrangú és egyenlően tehetős parasztcsalád. A nincstelenek (ilyen volt Saba is) csak jogi helyzetüknél fogva különbözhettek a rabszolgáktól, sírjaikat a szertartásos temetkezés különbözteti meg a szolgákétól. A szolgákat ugyan a falu temetőjében hantolták el — s ez okvetlenül bizonyos mértékű patriarchális viszonyokra utal —, ám korántsem ünnepélyesen. Az élő rabszolgák gyorsan elkaparták elhalt társukat.

KERESZTÉNYSÉG ÉS GERMÁN HITVILÁG

Az újabb történetírás éppoly szigorúan ítéli meg a gótok 376 előtti kereszténységét, mint azok a rómaiak, akiknek kuriózumnak számító, bizarr öltözetű pogány papjaik és papnőik, barbár vallási jelképekkel éktelenkedő nemzetségi szentélyeik, szekereken szállított otromba bálványaik és a szarvasoktól vont szent kocsi ragadta meg a figyelmét. A térítési kísérleteket elszigetelt akcióknak vélik, amelyek elsősorban a gótoktól behurcolt római foglyok, a gótok által leigázott egykori római lakosság s legfeljebb a legalsó gót népréteg kőrében érhettek el némi — átmeneti — sikert. Még szigorúbb a régészet, amely a gót temetkezésekből a kereszténység olyan tárgyi bizonyítékait kívánná meg, amilyenek 376 előtt a birodalom határ menti tartományaiban is fehér hollónak számítanak.

A marosszentannai, tîrgşori, spanţovi, izvoruli, mogoşani, bîrladi temetőkben azonban olyan jelenségek figyelhetők meg, amelyek nem magyarázhatók a társadalom egyre bonyolultabb rétegeződésével. A 4. század folyamán megritkul, sok sírból teljesen eltűnik a pogány étel- és italmelléklet, s ezzel egyidőben csupán viseleti tárgyakat tartalmazó, keletelt temetkezések jelennek meg. Az elhunytak kezét nemegyszer összeteszik-összekulcsolják a test előtt. Olyan szokás ez, ami a Duna menti késő római temetőkben ugyanebben az időben kezd elterjedni. E jelenségek mögött részben általános orientális-keresztény, részben az — előttünk ismeretlen — ariánus temetési rituálé látszik tükröződni.

Athanarik 369—372 között saját hatalmi körzetében *általános* keresztényüldözéssel igyekszik elhárítani a felelősséget és a figyelmet a „hatalmasok" katonai vezetésének csődjéről, a 367-ben és 369-ben a rómaiaktól elszenvedett vereségekről. Katonai kíséretének tagjai, akikhez a vele szövetséges más vezetők harci kísérete is csatlakozik, felkutatják, megkínozzák, megölik a kezükbe került keresztényeket, rájuk gyújtják a templomokat. Vagyonukat elkobozzák. Néhány, hadifoglyokból és gót ágrólszakadtakból álló keresztény gyülekezet miatt aligha lett volna érdemes akkora, több évig tartó mozgalmat kezdeményezni, amely gót nevű gót mártírok sorozatát szolgáltatta mind a katolikus, mind pedig a gót ariánus egyháznak. A mártírok *(martwre)* itt is, mint mindenütt máshol, többnyire a gyülekezetek papjaiból, vezetőiből, hangadóiból kerültek ki — százalékban alig kifejezhető minoritás a korai kereszténységben.

332 után, Nagy Konstantin hatalmas győzelme s azt követő békediktátum következményeként, az egyik térítő misszió a másikat érte *Gothiá*ban. Volt közöttük katolikus (Eütikész), szektás (Audius) és ariánus (Vulfila). Legnagyobb hatása nyilván a gót nyelven térítő ariánus missziónak volt — világraszóló teljesítménye Vulfila vizigót nyelvű bibliafordítása. Püspökök *(aipiskaupus)* tűnnek fel (Vulfila, Silvanus, Godda — utóbbinak neve is papot = *gudja* jelent —, valamint név szerint nem ismertek). A hithirdető szónokok *(merjands)* prédikációja *(gahauseins)* meghozta a gyümölcsét. Szerzetesközösségek, templomos gyülekezetek *(aikklesjo)* keletkeztek, „istenházát" (*gudhus;* guth = 'isten', hus = 'ház') építettek, amelyhez a tömjénfüst *(thoimiama)* is hozzátartozott. A gyülekezetet a diakónus *(diakaunus)* és a presbiterium *(praizbwtairei)* vezette. A keresztény papságra *(gudjinassus)* többféle gót elnevezés alakult ki. Talán presbitert vagy idős (rangidős) papot jelentett a *papa(n)*, az egyszerűbb papokat „szentembernek" *(weiha)* vagy „isten emberének" *(gudja)* hívták. Nyilván sokfelé templomokat *(aikklesjo)* is építettek, ha az Athanarik-féle üldözés idején az egyikben a papokat, egy másikban a híveket lehetett benne égetni, bár arról is tudunk, hogy kezdetben sátrakat használtak istentisztelet céljára.

A térítések korántsem voltak eredménytelenek, hiszen már az első, 347/48. évi üldözéskor Krisztus számos szolgája és szolgálóleánya vált dicső mártírrá („multorum servorum et ancillarum Cristi gloriosum martyrium" — Auxentius 75,27) s maga Vulfila is nagyszámú hívő néppel („cum grandi populi confessorum" — Auxentius 75,29) volt kénytelen menekülni. Leszármazottaik még a 6. században is közösségeket alkottak Moesiában. — Bár az Athanarik-féle üldözés a gótokat megosztó belpolitikai feszültség következtében sokkal elkeseredettebb volt, korántsem terjedt ki az egész Gothiára. 378 nyarán az ariánus Fritigern például egy keresztény presbitert („Christiani ritus presbyter". Ammianus Marcellinus 31. 12,8) küld követségbe Valens császárhoz.

Mindezek ismeretében nehezen érthető az a makacs „hit", amellyel a kutatás egészen a közelmúltig elutasította azt a lehetőséget, hogy a Gutthiudában már a 4. században is szép számmal élhettek különböző keresztény felekezetek gót hívei. Még a hitnél is nagyobb, egyenesen „csodának" számító tétel, hogy a gótok csak a Római Birodalom területén, a 382. évi foederati szerződés eredményeként váltak volna kereszténnyé. — S éppen ariánus kereszténnyé! — Az időpont, amikor ez a lesújtó tény (ti. hogy a gótok ariánusok) a római egyház számára nyilvánvalóvá vált, valóban a 390-es évek. A gyökerek, mégpedig erős — mártírvérrel öntözött — gyökerek azonban a 4. század első feléig nyúlnak vissza. — Ugyanerre az eredményre jutott a legújabb, tárgyilagos összefoglalás, amely szerint a 376-ban „a birodalomba benyomuló gótok túlnyomó többsége ariánus keresztény volt".

Azok a templomi felszerelési tárgyak: bronz kézmosótál, bronzkancsó és votív feliratos bronz Krisztus-monogram — amelyeket Medgyestől délre, Berethalmon (Biertan-Birthälm), egy dombok között fekvő eldugott völgyben még 1775-ben találtak, nyilván egy közeli templom felszerelési tárgyai voltak. A *donarium* formájából következtetve az Athanarik-féle üldözés idején rejtették el őket — az üldözés tehát Erdélyre is kiterjedt. A *tabula ansatába* foglalt EGO ZENOVIVS VOTVM POSVI felirat ugyanott készült, ahol a *Chrismon* (Krisztus-monogram), Sirmiumban vagy Aquileiában, *az eredeti illyricumi megrendelő számára*. Daciai vonatkozása semmivel nincs több, mint a vele együtt elásott bronzedényeknek. A keresztény istentisztelet elengedhetetlen kelléke volt a Krisztus-szimbólum s néhány szertartási edény, ezeket a templomokban őrizték. Esetünkben alighanem egy missziós pap kicsinyke templomában — nyilván ő hozta magával a felszerelést. A keresztény igehirdetés mindenkinek szólt. A 4. században sem lehetett, s ma sem lehet meghatározott nyelvű vagy eredetű népesség privilégiumaként számon tartani.

Nemcsak a sírokból, hanem a *Passio S. Sabae*-ból is tudjuk, milyen nagy szerepet játszott az ősi gót vallásban a gót keresztények szemében „szentségtelen" *(usweihs)* húsétel *(mammo)* vagy húsáldozat *(hunsl)*. A véres áldozat *(blotan)* bemutatása alkalmából nyert megszentelt húsétel *(tibr)* rituális elfogyasztása külön ünnep *(dulths)* volt, amelynek nyilván megvoltak a maga íratlan szabályai, a közösséget egybefűző szakrális jelentősége. A pogány *(haithna)* halotti tor *(gabaur)* ételeinek elmaradása a sírokból tehát alapvető szemléleti változást tükröz. A temetéskor *(usfilh, gafilh)* felhangzó pogány halotti énekek mellett (amelyeket végleg csak a toledói zsinatok tiltanak be a 6. században) nyilván egyre gyakrabban felhangzottak a keresztény zsoltárok *(psalmon)* is. A keresztény egyházakban, templomokban tisztelt szent szimbólumok ellentéte a pogány szentélyek, illetve szent ligetek *(alhs)* és templomok *(galiuge stada)* idoluma, görögül a *xoanon*. E pogány bálványistent *(galiug, galiogaguth)* alkalmanként szent kocsin hordozták körül. A pogányságnak *(haithnano)* nemcsak áldozati helyei *(hunslastaths)* voltak,

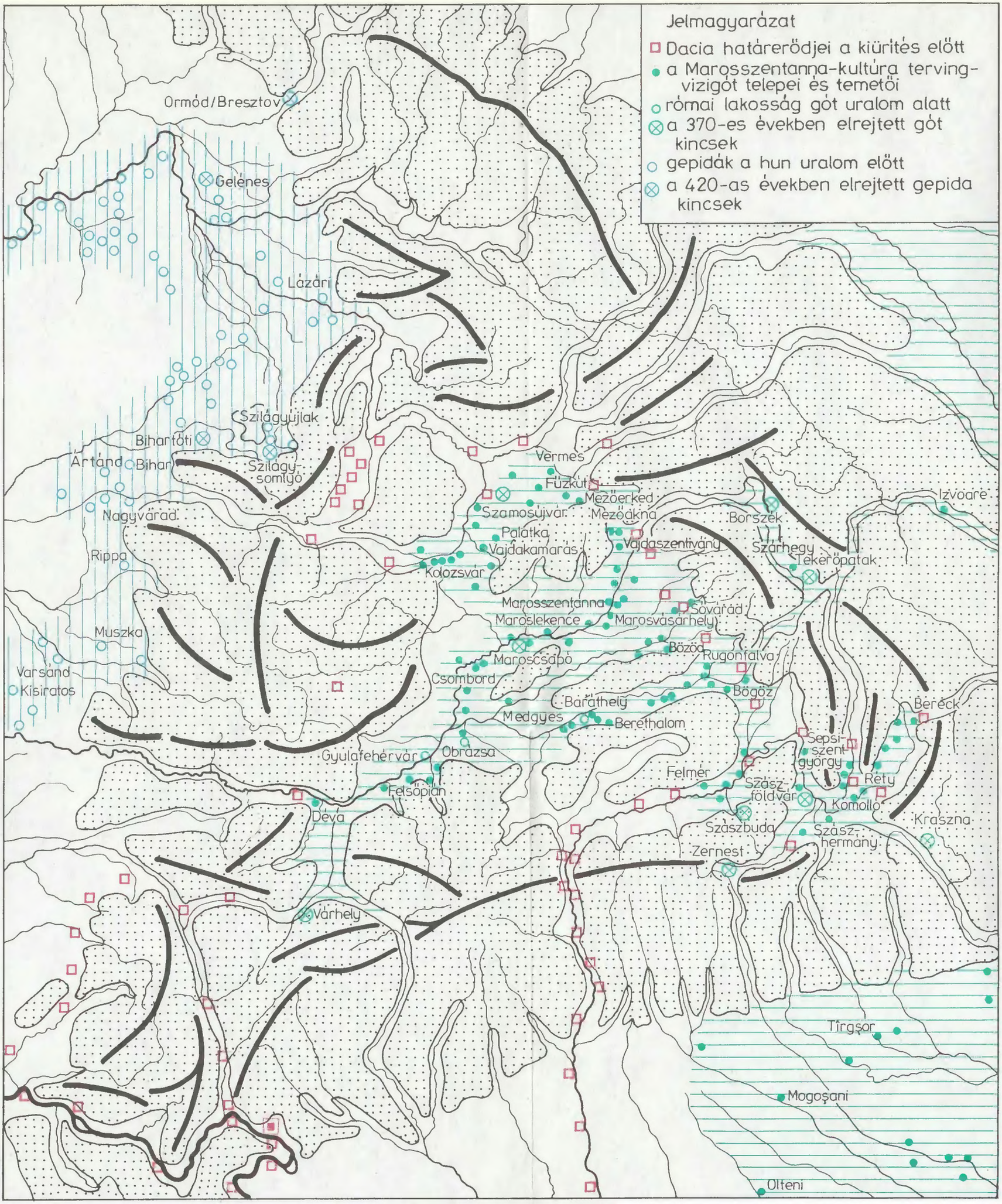

16. térkép. A gótok Daciában

hanem papjai és főpapjai *(ufargudja)* is. Thor-Donar napja (csütörtök) munkaszünet volt a pogány gótoknál, tiszteletére a sírokban talált balta és buzogány alakú bronz-, ezüst- és csontamulettek utalnak. Bármikor is került légyen földbe, a gótok „Istene" (Gutan-Wotan) tiszteletére utal a pietroasai kincs arany nyakperecének gót nyelvű rúnafelirata, maga az írás *(gameleins)* pedig a gót pogány papság titkos (*runa* = 'titok') szent tudományára. A vizigótok ősi vallására utaló egyéb emlékeket a régészeti leletekből nem ismerünk.

A keleti vallások és a kereszténység térhódításával terjedt el a test valóságos feltámadásába vetett hit (a gótban két kifejezés is van rá: *urrists* és *usstass*) — melynek a 3—4. századtól kezdve „kötelező" kísérő jelensége a holttest elföldelése. A test elhamvasztása (megtisztítása) az árnyakkal benépesülő régi alvilághitek vetülete. A hamvasztásos temetők, származzanak gótoktól vagy rómaiaktól, a régi hit híveinek szívós fennmaradására utalnak (pl. Baráthely 1. temetője).

AZ ÖSSZEOMLÁS

Régészeti nyomait éppen Erdélyből, elsősorban Délkelet-Erdélyből ismerjük. A Kárpátokban a Bodza folyó menti Krásznán (= Krasznaüveghuta) 1887-ben 15 vagy 16 aranyrudat találtak, összesen mintegy 6 kg súlyban. A sirmiumi pénzverdéből kikerült rudakon állami bélyegzések sorozata van, köztük két rúdon három császár ábrázolása — egy gyermek és két felnőtt — és az együttes uralkodásukra utaló DDD NNN jelzés a 367—375 közötti (I. Valentinianus — Valens — Gratianus) korszakot jelenti, tehát a Dunán való áttelepüléssel kezdődő, Athanarik menekülésével végződő 376—380. évi nagy „összeomlással" mindenképpen egykorú. Egyben bizonyítéka is. A krásznai kincset alighanem a gót kincstárból „menekítette" valaki valamilyen irányban a Bodza-szorosan át, majd sebtében elásta, s nem volt többé módja elővenni. Hasonló kincs része az 1880-ban Szászföldváron talál 5 db sirmiumi, thesszalonikéi és naissusi veretű aranyrúd, az egyetlen meglévőn ismét három császár pecsétjével (ha igaz: II. Valentinianus—Gratianus—I. Theodosius), amelynek azonban még így sem kell későbbinek lenni 379—380-nál.

A Gyergyó-Tekerőpatak-Kápolnaoldal ezüst ékszerkincsében (amelyről fentebb már szó esett) „becsomagolva" 40 db ezüstpénz és egy verdefényes Gratianus (367—383) aranysolidus is volt, e legkésőbbi pénz ismét megfelel az összeomlás időpontjának. Egyúttal ragyogó *ante quem* keltező jelentősége van a kincsben talált — a vizigót társadalom kapcsán már méltatott — ékszertípusok korára nézve. Maroscsapón egy kisember rejtette el 15 pénzből álló vagyonkáját, a legkésőbbi I. Valentinianus (364—375) négy érméje. Valamivel tehetősebb volt az a másik kisember, aki Zernyest közelében a Törcsvári-szorosban (tehát ismét menekülés közben az egyik hegyszorosban!)

a talán egész életén át gyűjtött 75 db pénzt ásta el. A legkésőbbiek I. Valentinianus, Gratianus és állítólag II. Valentinianus veretei, ám mindezek együtt jól elférnek a 376—380 közti időszakban. Már inkább egy család hosszú időn át összekuporgatott vagyona volt a Szamosújváron elásott 83 bronzpénz, közülük 56 db I. Valentinianus, Valens és Gratianus 375-ig terjedő verete, a dátum ezúttal *pontosan* jelzi, hogy a katasztrófa az észak-erdélyi gótoknál ugyanúgy s ugyanakkor következett be, mint máshol. Dél-Erdélyben I. Valentinianus- és Valens-érmekkel teli elrejtett erszényről tudunk a várhelyi római amfiteátrumból.

A kincsek közt legfontosabb a tekerőpataki. Az eddig ismert mintegy 60 vizigót temető egyikében sem fordul elő ugyanis a kincsben szereplőknél későbbi típusú fibula, csat, csüngő stb. Ami *egyetemes katasztrófa* jele: a vizigót temetők használata (függetlenül attól az ismeretlentől, hogy használóik közül mennyien mentek el s mennyien szóródtak szét a Dunától északra fekvő országokban) 376 és 381 között megszűnik. — Az Al-Duna vidékén új korszak kezdődik, a hunok uralma.

*

A vizigótok elpusztították a római Dacia erődjeit, városait és falvait. Ami még ennél is rosszabb, százéves uralmuk alatt azt is hagyták elpusztulni, ami netán megmaradt a hadi események után. Külön hangsúlyozandó az aranybányák teljes pusztulása, az aranybánya-vidékek az egész korai középkoron át lakatlan vadonnak számítanak. A gótok a római életformával ugyanúgy nem tudtak mit kezdeni, mint az alamannok, akik velük egyidőben foglalták el a Rajna—Neckar—Duna közti Agri Decumatest és Nyugat-Raetiát. Ez a rajnai és dunai gazdag provinciák közé beékelődő föld nem kisebb, mint a rómaiaktól ténylegesen megszállt erdélyi Dacia. Ám már negyedszázaddal korábban, a Flaviusok idejében elfoglalták a rómaiak. Határát, a raetiai limest a Római Birodalom „kínai fala" védelmezte a germán támadásoktól, a fal mögött a tartományban olyan erődláncolat épült ki, amelyhez hasonló alig volt több a birodalomban. Az alamann foglalás után az elhagyott erődöket és belső településeket az erdő borítja el, ókori nevüket nem őrizték meg a csupán szántóföldet és legelőt kereső germánok. A korábbi „római" lakosság csekély maradványa beolvadt a hódítókba. — Ez az egykorú párhuzam alighanem bevilágít a római Dacia sorsába is.

A GEPIDÁK A HUN URALOM ELŐTT

Dacia Porolissensis északnyugati határán a Szamos völgyében 168-ban jelenik meg az első betelepülő keleti germán törzs: a *victovaloké*. A velük rokon vandálokkal való összecsapás után mint Róma külső szövetségesei települnek

meg az Alsó-Szamos—Felső-Tisza völgyében, ahonnan régészeti leleteiket is jól ismerjük. Egytől egyig hamvasztásos, fegyveres sírok. (Nem tévesztendők össze a Hasding-dinasztia vezette vandálok Tisza-kanyaron túli, Bodrog-, Hernád-, Sajó-, Tarna-völgyi rokon sírleleteivel!) A szabolcsi Tisza mentén kezdődnek (Tiszakanyár, Kékcse), majd a Kisvárda—Rakamaz—Nagyvarsány—Vásárosnamény-vonalon törés nélkül folytatódnak a Szamos-közben — Aranyosmedgyes, Apa, Bujánháza-Bélakirályvár —, de 8 római mérföldön belül nem közelítik meg Dacia határát. Közös jellemzőik: a hamvakat tartalmazó sírgödröt beborító, vasfogantyús, elöl pajzsdudorral felszerelt pajzs, a sírban lándzsa és kopja, ritkábban kettébe hajtott kard, valamint a (rossz) lovas harcmodorról tanúskodó, szinte elmaradhatatlan bronz- vagy vassarkantyúk. Ez a régészeti csoport a 2. század végén jelentkezik s a 3. század végére nyomtalanul eltűnik.

Eltűnése mögött új, nagy keleti germán nép benyomulása rejtőzik. 269-ben a Római Birodalmat először és utoljára támadja együtt két rokon nyelvű keleti germán nép, a gótok és a *gepidák*, akiknek ez az első hiteles történelmi említésük. Eredetükről csak rosszindulatúan zavaros gót mondák tanúskodnak, az 1—3. században valahol a gótok közelében, a Visztula vidékén élhettek. Dacia megszállásában a gótok megelőzik őket, s ezért egy ideig beszorulnak az Eszakkeleti-Kárpátok (Kárpátalja, Tiszahát, Máramaros) és az Észak-Alföldet ekkor még szilárdan uralmuk alatt tartó szarmaták közé. Első név szerint ismert vezetőjük, Fastida rex, ki akarván szabadítani „zord hegyek és sűrű erdők közé bezárt" („inclusum se montium queritans asperitate silvarumque densitate constrictum" — Jordanes, *Getica* 98) népét, területek békés megosztását és átadását kéri Ostrogotha vizigót királytól. A háborús okhoz társuló valósabb háttér az lehetett, hogy Maximianus, Diocletianus társuralkodója nyerte meg Fastidát és a vezetése alatt egyesült gepidákat és vandálokat a vizigótok elleni támadásra. A 290 előtt lezajlott háború — amelynek színterével fentebb a gót történetben már megismerkedtünk — nagy csatájának ugyan még a gót történet szerint is csak az éj vetett véget — tehát lényegében eldöntetlen maradt —, arra mégis elegendő volt, hogy Fastida visszavonuljon „ad patriam". Maximianusnak a Duna-vidéki germánokat összeugrasztó ügyes politikájáról nemcsak egy 291-ben írott ünnepi beszéd árulkodik, hanem az a két Maximianus-aranypénz is, amelyekkel a nemzedékeken át gyűjtött szilágysomlyói kincs éremsorozata elkezdődik. Ajándék Fastida számára.

Visszavonulásuk után a gepidák — egyéb lehetőség híján — kénytelenek voltak déli irányban, az Alföld felé terjeszkedni. A korábbi viktoval korszak sírjaitól lelőhelyekben, rítusban és mellékletekben különböző, „csontvázas" sírjaikat és temetőiket egyre jelentősebb számban ismerjük a szarmata nagysánc észak-északkeleti külső oldaláról. Sírjaikban — s ez kezdettől fogva megkülönbözteti őket (Erdélyben is!) gót nyelvrokonaiktól — gyakori

sírmelléklet a fegyver (lándzsa, kard, vas pajzsdudoros pajzs). Ugyanakkor bronz- és ezüstcsatjaik, púpos fogójú csontfésűik, ezüstlemez borítású és alá-hajlott lábú fibuláik hasonlítanak a Marosszentanna-kultúra megfelelőire.

Ez a gepida lakosság (amely a 4. század közepe tájáig asszimilálja a rokon viktoválokat is) a 4. század középső harmadában a szarmata nagysánc, a Meszes és az Érchegység közti sávban előnyomul a Kraszna és Ér folyók völgyében, majd a Körösökön át eléri a Marost. Az új településterület kitűnő bizonyítékai északról dél felé haladva Lázári és Nagykolcs telepleletei, az utóbbi helyen korjelző 4. századi ezüstfibulával, Genyéte valószínűleg sírból származó ép edényei, köztük bepecsételt díszítésűek, Mezőfény és Domahida csontvázas sírjai, Érdengeleg-Érvölgy-sziget dél-északi irányítású csontváza tálakkal, csuprokkal, púpos hátú csontfésűvel, Ártánd-Nagyfarkasdomb és -Kisfarkasdomb temetői, Érkörtvélyes-Ligetdomb és a hajdú-bihari Csökmő fegyveres sírjai (vas pajzsdudorok, lándzsák), Biharról telepről vagy sírból származó háromszögletes fogójú 4. századi csontfésű, Nagyvárad-Szalkaterasz-Pece-part telepe és temetője — amelyet a hun korban is használnak —, Köröstarján-Csordásdomb temetője. Korukat Honorius (395—424) Székelyhidán talált solidusa jelzi. Továbbhaladva dél felé Rippáról valószínűleg sírból származó ép, pontkördíszes púpos hátú fésű, Muszka-Szászkúton beregsuránvi jellegű, pecsételt mintás kerámiával jellemzett 4. századi telephez kapcsolódó római hagymagombos filákat tartalmazó sírok, Arad-Földvár és Szentanna telepleletei (púpos hátú fésű, szarmata hatású „marosszentannai" kerámia), végül sírból származó ép edények, többnyire kancsók Kisiratos-Kistóról, Borosjenő-Körös-partról és Újzimándról.

A csupán régészeti forrásokból ismert korai gepida történetből nem következik, hogy a háttérből ne vettek volna részt a Kárpát-medence politikai eseményeiben. 332-ben pl. alighanem alaposan beavatkoztak az általános háborúskodásba, s vagy Arad vidékén a Maros mentén, vagy a Szamos-Kraszna irányából hátba támadták örök ellenségüket, a vizigótokat. Az I. szilágysomlyói kincs időben következő éremhármasának legszebb darabjait feltehetőleg II. Constantius caesar gótok feletti győzelme alkalmából verték (GAUDIUM ROMANORUM és GLORIA ROMANORUM), s küldték ajándékba egy Nagy Konstantin győzelmi aranymedalionnal (hátlapján két Victoria, közepén pajzs) együtt az örvendező szövetségeseknek. Nehéz volna elképzelni ugyanis, hogy a Valens gótok feletti győzelmét ünneplő, földre tiport gót teteme fölött átlovagló szent császárral és GLORIA ROMANORUM felirattal vert szokatlan nagyságú érme eredetijét (elveszett, csak egy germán utánzata maradt ránk) a legyőzött gótoknak küldték volna „figyelemből". Nyilván ismét a szövetséges gepidák vezetői kapták 7 másik Valens-, valamint egy-egy Valentinianus- és Gratianus-medalion társaságában.

A 4. század hetvenes éveiben a gepidák áttörik a szarmata sáncot és benyomulnak a Körös—Tisza—Maros-négyszögbe. Ennek bizonysága

többek között a Marostól északra a sajtényi sírlelet, jellegzetes besimított díszítésű korsóval, aláhajtott lábú bronzfibulával s egy olyan metszett üvegpohárral, amelynek párját Hódmezővásárhelyről ismerjük.

Mindezek ismeretében visszatérhetünk a jól értesült Ammianus Marcellinushoz. Azt olvassuk nála, hogy a „Caucalandá"-ba menekült Athanarik „elűzte onnan a szarmatákat". A szarmaták azonban soha nem laktak Erdélyben vagy hegyek között, nem is tudtak volna ott megélni. Athanarik, látva, hogy Valens hivatalnokai visszautasították Vitherik greutung (osztrogót) király és kísérete (Alatheus és Saphrax) bebocsátási kérelmét, ismét önállóan igyekszik menekülni — talán Gratianus birodalomrésze irányába. A Kaukalandából a Maros mentén igyekezett kifelé, s Arad táján ütközhetett bele a folyó déli oldalán lakó szarmatákba, akiket sikerült szétugrasztania. Valamivel később itt érhette a váratlan csapás, a halálos ellenség, a gepidák túlerejű támadása (380 második fele). Nem maradt más választása, elveit feladva megalázkodni „a keletrómaiak" előtt, s az Al-Dunán át menekülni.

Annak eldöntésére, hogy a gepidák már korábban is Szilágysomlyó vidékére helyezték-e fejedelmi központjukat, vagy csak a 376. évi vizigót összeomlás után, a régészeti adatok még nem elégségesek. A világhírű kincstől eltekintve, rangos harcos sírját is ismerjük Szilágysomlyóról — talán lovassírt — a 4—5. század fordulójára keltezhető harci felszereléssel. 4. századi készítmény a Szilágysomlyótól nem messze északra, Szilágyújlakon talált pompás arany nyakperec, amely az osztropatakai vandál „műhely" késői alkotása. Ha sírból származik, rangos „fejedelmi" személyre utal, akinek udvarháza Szilágysomlyó körzetében lehetett. Ugyanerre lehet következtetni egy Zilah környékén előkerült, rokon műhelyben készült, filigrán- és granulatechnikával díszített arany félholdcsüngőből.

A gótok elvonulása után a gepidák a Szamos mentében valószínűleg kísérletet tettek az elhagyott Dacia meghódítására. E korai kísérletnek azonban eddig kevés településtörténetileg értékelhető adata van — köztük legjobb egy Budatelkéről származó, a szilágysomlyóival rokon pajzsdudor, karddal és cserépkorsóval együtt talált sírleletből, és egy hasonló, keletelt temetkezés Somkeréken karddal, lándzsával, edénnyel — Beszterce vidékéről.

A Kis-Küküllőhöz közel fekvő Völcön (Velz) előkerült gazdag női sírlelet ékkövekkel borított fibuláinak vagy hat pár gazdagabb rokona van a szilágysomlyói II. kincsben, egyenrangú testvérpárjai a rábapordányi leletben s a normandiai moulti sírban, kisebb, szegényebb rokonai a gepida gelénesi kincsben. A sírlelet unikum Erdélyben. Többi ékszere — piros kőberakással díszített sokszögű gombban végződő arany fülbevalópár, arany cipőcsat, borostyángyöngy — legalább két nemzedéken át használt „nemzetközi" típus. Származhatnak a hunok előtti gepidáktól vagy akár egy „hunná" vált germán előkelő asszony sírjából is.

Hasonlóan bizonytalan a Naszódtól délre, Csépán falu közelében feltárt sírlelet megítélése. Halotti obulusa, II. Theodosius VOT XXX MVLT XXXX jelzésű, 429/30-ban vert solidusa a hun birodalom Duna-vidéki felemelkedésének időszakára keltezi a sírt, nem mond ennek ellent a lelet aranygyűrűje és kiszélesedő végű tömör arany karperece sem.

A hun kor előtti gepida korszakot lezáró világhírű szilágysomlyói kincs csupán epizódszereplő történetünkben. Az 1797-ben edényben talált pompázatos aranylánc, 16 aranymedalion és más ékszerek szorosan összetartoznak az ugyanazon telken 1889-ben előkerült római császári onyxfibulával, germán arany eskügyűrűvel, 3 aranycsészével, 3 pár szépséges arany és 7 pár aranyezüst rekeszdíszes-ékköves fibulával. A kincs először talált felében szereplő római arany medalionok keltezik az első és a második leletrész korábbi, színaranyból készült ékszereit is. Keltezik, ám nem pontosan. A közel 80 év alatt összegyűlt érmek korábbi, 330 körül vert példányaival közel egykorú ékszerek alig vannak a kincsben, más részük a 360-as évek végéről származó érmékhez igazodik, illetve jóval későbbi. Történeti és régészeti megfontolások — a tárgyak kopása, törése, javításai — alapján a kincs kiegészülése a legkésőbbi ékszerekkel és *elrejtése* akár 425 táján is bekövetkezhetett.

A gepida történet szempontjából a kincs itt csak annyiból fontos, hogy a hun kor előtti főhatalom képviselői nyilván a hun támadás hírére rejtették el páratlan értékeiket. Elővenni azonban már nem volt módjuk. Elpusztultak a küzdelemben, pontosan úgy, mint a Tiszaháton egy sokkal kisebb gepida úr, aki asszonya „szilágysomlyói" típusú, ám sokkal kisebb és egyszerűbb fibuláit ásta el sebtében a mai Gelénesen, vagy az a másik rangos gepida úr, aki Tótiban egy antik ezüstkorsót és egy aranyozott ezüstkannát rejtett el.

Akár Thorismud osztrogót király verte le s hódoltatta be a hunok megbízásából a gepidákat valamikor 405 táján, amint azt a gót hagyomány állítja, akár a Keleti-Kárpátokon át közvetlenül támadó, a forrásokban nem említett hunok vagy akár a 420-as években maga Ruga nagyfejedelem, a kincsek egy valamit elárulnak: a régi gepida fejedelmi családra és arisztokráciára nem volt szüksége az új hatalomnak. Legyőzésük, kiirtásuk után saját megbízottaikat helyezték a gepidák fölé. S ha kezdetben talán rosszul választottak is, később helyrehozták. Attila idejében a gepidák élén már a gepida történelem legnagyobb alakja, Ardarik állott.

2. A HUNOK

Dnyeszter menti hadművészeti remekelésük után 376 nyarán a hunok megelégedtek a vizigót erők szétzilálásával, az Al-Dunáig nem üldözték őket. Futni hagyták Athanarik gótjait éppúgy, mint az Alavivust és Fritigernt követő többséget, akik végül is, egyik a másik után, akadálytalanul átmenekül-

hettek a Dunán. Kelet-Európa addig megismert és meghódított végtelen sík sztyeppjeihez képest a vizigótok országa a hunok szemében túlságosan „sűrűn" lakottnak tűnhetett. Megvárták hát, míg a bővizű folyóktól öntözött al-dunai síkságot elhagyták lakói — ettől kezdve ideálissá vált nagyállattartó-szállásváltó életmódjuk számára. Megélhetést biztosító, igazi hadműveleti bázissá.

Az első jelentős hun sereg 395-ben tűnik fel az Al-Dunánál, s a folyón átkelve Moesiába csap. Szállásaikat rézüstök és gazdag „diadémás" női sírok jelzik. Dulceancában, a Limes Transalutanus előterében az európaiak számára rémisztő, torzított-magasított koponyájú mongoloid férfival temettek el egy diadématöredéket, a magányos sírt elhagyott, elpusztult Marosszentanna típusú gót telep szélén ásták meg!

A diadémákkal együtt feltűnnek Havasalföldön és a taifaloktól elhagyott Olteniában a korai hun előnyomulás másik biztos ismertetői: a nagyméretű rézüstök (Boşneag, Hotărăni, Ioneşti, Desa, Celei, Hinova, valamint Bukarest környéke [?]). Az Uldin vezette hatalmi szervezet az egykori Dacia Inferior kellős közepén építi ki a központját (a Duna-vidéken máshol is kedvelték a közlekedési csomópontokban fekvő egykori római városokat).

Uldin kezdetben a keletrómai császárságnak kedveskedve a garázdálkodó gót bandákat rémisztgeti és irtja (Gaina és kíséretének pusztulása: 400. december), de felettébb barátságos a nyugatrómai kormányzattal is. Stilicho hívására az itáliai Fiesolénál „segít" szétverni Radagaisus gyülevész seregét (406), majd az Illyricumban tanyázó I. Alarikot tartja sakkban (408—409). A hunoktól egyszer már alaposan megtépázott vizigótok ezúttal is kénytelenek voltak szelídebb húrokat pengetni. Havasalföld és Oltenia tehát világpolitikai központ lesz, ahonnan hun seregek áradnak szét Itáliáig, Pannoniáig, Moesiáig.

A Kárpát-medence északi felében élő germán törzseket mégsem Uldin Száva menti felvonulásai ejtik rémületbe, hanem egy másik, az írott történeti forrásokból nem ismert hun szárny merész előnyomulása. Ezek a hunok északról kerülik meg a Kárpátokat, szállásaikat a Visztula és az Odera felső folyása mentén ütve fel. Régészeti nyomaik szinte részletekbe menően megegyeznek a román síkságról megismertekkel. Ez a váratlan irányból érkező hun előnyomulás az, amely valamikor 406 előtt a második „hun pánikot" kiváltja. Elmenekülnek a vandálok, az alánok, valamint a quádok tömegei, az utóbbiak ettől kezdve mindenütt ősi törzsnevükön, szvéb néven szerepelnek. Az esemény nagy jelentőségű, mivel következményeként az egyetlen germán nép, amely a Kárpát-medencében a „porondon marad", a gepidák lesznek, az a nép, amely ezek után riválisok nélkül válik egyeduralkodóvá a Tiszától keletre és Erdélyben.

409-ben a hunok nyílt háborúba keverednek a Keletrómai Birodalommal. Uldin hunokból és szkírekből álló hadai a moesiai nagy erődvárat, Castra

Martist ostromolják. Ettől kezdve a hunok és a Keletrómai Birodalom viszonya mindvégig — egészen Attila és fia, Dengizik haláláig (469) — ellenséges. A hunok ugyan 410-ben visszavonulnak Al-Duna fölötti szállásaikra, a hadiállapot beállta után azonban aligha tűrik tovább a szállásaikat közvetlen közelből fenyegető, a Duna északi partján fekvő római ellenerődök létezését (Sucidava és a hinovai erőd pusztulása 410—411 körül).

Az Al-Duna és a Déli-Kárpátok közötti síkság a 4—5. század fordulójától kezdve tehát hun szállásterületté vált, határainak katonai biztosítása legkésőbb 412-ig megtörtént. A hun megszállás régészeti bizonyítékai gyérek, de egyértelműek. Lényegesebb a negatív bizonyíték: a megtelepült lakosság jelenlétére utaló régészeti nyomok hiánya az 5. század első felében.

Amikor 422-ben Ruga (Ruγa) nagyfejedelem vezetésével a hun főerők megjelennek az Al-Dunánál s pusztító betörést intéznek Thraciába, akkorra az Al-Duna-vidék már régen szilárd hun katonai bázis volt. Úgy tűnik, az Olt völgyének megszállásával kerülnek először hunok Erdélybe is. Az Olt mentében szállásváltó egyik hun úr nyári szállása Brassó környékén lehetett, a Brassó területén talált s a hun vezérek viseletére jellemző arany „csizmacsat" legalábbis erre utal. Az eseményt — közvetve — egy Brassó környékén talált, Thesszalonikében vert II. Theodosius-aranysolidus 430 körülre keltezi.

425 táján — ebben az esztendőben segíti haddal Ruga Aetiust Itáliában — a hun központ áttevődik a Tisza—Maros—Körös közti Alföldre, 430-ban már alighanem onnan indul ki Uptar burgund hadjárata. 435-ben, a margusi béketárgyalások idején Bleda és Attila már a Temesköz felől jövet tárgyalnak a keletrómai megbízottakkal, 440-ben pedig Bleda Viminaciumnál (Kosztolác) átkelve a Dunán támad a keletrómai városok ellen. A Tiszántúl közepe táján fekvő központi „ordu" Ruga halála után, 434—444/45 között Bleda szállása volt, utána pedig Attila birodalmának központja. Attila orduja előzőleg (434—445 között) valahol az Al-Duna és a Délkeleti-Kárpátok között feküdt, a mai Muntenia területén. Ott fogadta a keletrómai követeket, s onnan indította el 441-ben hadait is.

449 őszén a Maximinus—Priszkosz-féle követség a Dunától elindulva kétnapi út után Attilával és kíséretével találkozik. A nagykirály nem orduja felől érkezik, hanem éppenséggel odafelé tart — megérkezésekor ünnepélyesen fogadják. Nyilván nyári szállásáról — valahonnan a Maros felső folyásvidékéről — vonult éppen hazafelé, temesközi vargabetűjének ez alkalommal „csupán" egy menyegző volt az oka. Ami után Attila, valamint a nyugat felől érkező nyugatrómai követséggel találkozó keletrómai követek párhuzamosan vonulnak észak-északnyugatra, az ordu irányába.

A 425—455 közötti három évtizedből meglepően kevés hun, illetve hun kori leletet ismerünk Erdélyből, azokat is Maros-völgy mezőségi szakaszáról. Egy keleti ékszer, a Sáromberkén talált színarany cikáda a legkorábbi, ez a különös méltóságjelvény a Fekete-tenger északi partvidékén készült a 400 utáni években.

A tényleges hun uralom és megszállás legfontosabb bizonyítéka két aranypénzlelet, mindkettő Szászsebesről, ahol hun ordut vagy ault sejthetünk. Eredetileg 14 darabot találtak V. Varahran (Bahram) kusán-szaszanida király (420—438) aranypénzeiből, ezeket a 420-as években Közép-Ázsiában hadakozó hunok hozták magukkal, s valószínűleg Bleda bukásakor rejti el őket a nagyfejedelem egyik szintén bukásra álló híve. II. Theodosius 429/430-ban vert VOT XXX MVLT XXXX jelzésű solidusa viszont már a hunok számára itt fizetett keletrómai „békeadóból" származik, s talán nem is magában került elő, hanem több más soliduszszal együtt, amint azt a hódmezővásárhely-szikáncsi kincsleletben előforduló testvérei valószínűsítik. Ugyanez a kora a Gyulafehérvár-Metángáz-telep mellett talált, CONCORDIA AUGG jelzésű II. Theodosius-solidusnak — a két keletrómai arany a későbbi avar—magyar központ hun kori jelentőségét bizonyítja, közlekedésföldrajzi szemszögből aligha véletlenül ebben a térségben. Nyugatrómai császárok pénzei, Honorius (395—423) solidusa Vizakna-Táborhegyről és III. Valentinianus (425—455) solidusai Kendilónáról, Marosludasról szintén a hunok jelenlétére utalnak.

Marosvásárhelyen a Vegyikombinát és a Téglagyár területén olyan jellegzetes hun kori telep- és sírleletek (besimított díszítésű szürke korsók, edények, üvegpohár) láttak napvilágot, amelyek semmiben nem különböznek a Kárpát-medence más vidékeiről ismert hun kori leletektől. Még csak nem is állnak magukban, Maroskarna-Lunkatanyán szintén hun kori típusú, besimított díszítésű korsó bukkant elő, újabban pedig a mezőségi Fűzkúton Erdély első hun kori köznépi temetőjére is rátaláltak, korjelző vésett díszítésű (úgynevezett Perse—Léva-típusú) bronzfibulákkal, tömör poliéder gombban végződő fülbevalókkal, lósírokkal. Végül Marosvásárhelyről kiszélesedő végű tömör arany karperecet is ismerünk, olyasfélét, amelynek igazán jó párja egy mezőberényi hun kislány sírjából származik.

Érdekes egy Gyulafehérvár-Partoson talált lemezes testű bronzfibula, amely 4. század végi—5. század eleji Kaukázus vidéki alán típus (hasonlók Pannoniában is előkerültek), tehát a hunok e legkorábbi szövetségeseinek erdélyi jelenlétére utal.

A 420-as évektől 455-ig Erdély minden bizonnyal a hun fejedelmek és főemberek nyári szállása volt. Kíséretükkel, állataikkal (Attila kelet felől jövet Maximinusnak találkozásukkor ökröt küld élelmül) vonultak fel a hegyek közé, s az idő egy részét nyilván vadászattal töltötték. Ez az egyharmad évszázad Erdély településtörténetének a mélypontja, az emberi életre alkalmas folyóvölgyekben (a Szamos és a Maros völgyét, valamint az Olt menti útvonalat kivéve) nem találkozunk az élet és a lakosság nyomaival. A településterület összezsugorodik, ettől kezdve egészen a 12. századig az Erdélyi-medence és völgyeinek településre alkalmas, illetve alkalmanként betelepült tájai alig haladják meg két mai magyarországi megye (pl. Pest és Bács-Kiskun) kiterjedését.

3. A GEPIDÁK KIRÁLYSÁGA

A mauriacumi (korábban tévesen: catalaunumi) csatában „eratque et Gepidarum agmini innumerabili rex ille famosissimus Ardaricus, qui ob nimiam suam fidelitatem erga Attila eius consiliis intererat. Nam perpendens Attila sagacitate sua, super ceteros regulos diligebat; Ardaricus fide et consilio clarus" (Jordanes, *Getica* 199): „... és ott volt a gepidák megszámlálhatatlan seregével a leghíresebb király, Ardarik is, aki Attilához fűződő hűsége miatt tanácskozásaiban is részt vett. Az éles elmével mérlegelő Attila ugyanis az összes kiskirályok közül őt kedvelte a legjobban; Ardarikot hűsége és tanácsai tették híressé." — Eddig a kortárs Priszkosz adatait használó Cassiodorus gót történetét kivonatoló Jordanes jellemzése, amelyből elhagytuk a gótok történetíróinak suta, rosszul sikerült betoldását, tudniillik hogy Attila az osztrogót Valamir királyt *is* a „legjobban" kedvelte volna.

Nem vitás: 451-ben Ardarik — gepidáival együtt — már az „Úr jobbján" állt. Felemelkedésük éppen leveretésükből fakadt. A hunok leverték, kiirtották a vezetésre csak a törzsfői tanáccsal együtt képes királyi családot és az arisztokrácia jó részét, magát a gepida népet azonban a Körös—Sebes-Körös folyóktól északra meghagyták régi településterületén. Vagyis a Felső-Tisza, Bodrog—Ér—Kraszna—Szamos völgyében. Amikor a hun főhatalom az Alföldön berendezkedett, a gepidák voltak a Dunától keletre az egyetlen jelentős nép, amely zárt kötelékben közvetlenül szomszédságukban élt. Hun uraik gazdaságilag, politikailag, katonailag csakhamar kezdtek rájuk támaszkodni — más szövetséges nem lévén a közelben. A gepidák fölé helyezett új király, Ardarik nem a régi nemzetségi társadalom „főtisztviselője" s nem is a törzsfők tanácsának „elnöke" volt, hanem saját népe felett éppoly korlátlan hatalmú úr, mint Attila a birodalom népei és előkelői felett. Ezt a korlátlan — nem választáson vagy születésen alapuló — hatalmat a hunok és Attila kölcsönözték Ardariknak, de néhány más vazallus királynak is. Az eszes Ardarik azok közé tartozott, akik ezt a hatalmat népük számára gyömölcsöztették. — Egyértelműen kiderül ez már hun kori régészeti leleteikből is.

453-ban, Attila váratlan halálakor a Kárpát-medencében Ardarik és a két Római Birodalom elleni hadjáratokban edzett nagy serege volt a helyzet ura. Az Attila fiak örökösödését nem nézte tétlenül, a népek felett osztozkodó, egymással hadakozó fejedelemjelöltek saját uralmát veszélyeztették. Elsőnek Ardarik kelt fel Attila fia, Ellák ellen — a többieknek nyilván módjuk sem lett volna a kezdeményezésre —, példájával maga mellé állítva a Duna fölötti szvébeket és rugiakat, valamint Edika szkírjeit. A harc súlyát azonban az „ense furens Gepida" — „a karddal dühöngő gepida" — viselte, és „Ardarici gladius" — „Ardarik kardja" — hozta meg 455-ben a Nedao folyó mentén a döntő győzelmet is.

Győzelmük eredményeként „a gepidák a hunok szállásterületeit erőszakkal maguknak foglalták el, s *egész Dacia határát* győztesként birtokolták. A (Kelet)római Birodalomtól erős férfiakként csak baráti (szövetségi) egyezményt kértek, békét és évjáradékot." („Nam Gepidi Hunnorum sibi sedes viribus vindicantes *totius Daciae fines* velut victores potiti nihil aliud a Romano imperio, nisi pacem et annua sollemnia, ut strenui viri, amica pactione postulaverunt." Jordanes, *Getica* 264 — keletrómai eseményről lévén szó, valószínűleg Priszkosz nyomán.) — Mindkettőt sikerrel, a gepidák a 6. század közepének két kritikus évtizedét leszámítva, mindvégig a Keletrómai Birodalom külső szövetségesei voltak.

Hogy Dacia már ekkor, tehát 455-ben a gepidák uralma alá került, s nem évtizedekkel később, mint azt a régészeti leletek megalapozatlan interpretálása nyomán korábban a régészek vélték, arról ez a Priszkosztól származó forráshely egyértelműen tanúskodik. De tanúskodnak maguk a régészeti leletek is.

A kevéssé megalapozott régészeti elképzelésekkel kapcsolatban, amelyek a gepidák birtokolta Dacia fogalmát a leleteket szolgáltató belső erdélyi települési övezetre korlátozzák, egyértelműek az *egykorú* írott források: *a gepida katonai hatalom az Al-Duna mentén az Olt torkolatáig terjedt.* Magába foglalta tehát az *egész* hajdani Daciát az egykori Dacia Inferiorral együtt. Oltenia mind a históriai, mind pedig a hun régészeti adatok alapján valóban a „hunok szállásterülete" volt. A kortárs Cassiodorustól kölcsönzött leírás világosan meghatározza a gepidák határait a 6. század első harmadában: „Scythia prima ab occidente gens residet Gepidarum, que magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse Danubius, et ab eoo Flutausis secat, ... intorsis illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita" (Jordanes, *Getica* 33). — Vagyis Scythia Minórtól (Dobrudzsa) nyugatra lakik a gepidák népe, nagy és nevezetes folyóktól határolva, ez északról a Tisza, *délről maga a nagy Duna, keletről pedig az Olt*... amely a Dunába ömlik. Ezeken túl van a meredek Alpok koszorújától védett „Dacia" — amely ebben a megfogalmazásban nem azonos a gepidák politikai határaival. De ugyanezek a határok derülnek ki a kortárs Jordanes saját leírásából is: „Daciam... quam *nunc* Gepidarum populi possidere noscuntur, quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium coronae montium cinguntur... haec Gotia, quam Daciam appellatur maiorem, quae *nunc*, ut diximus, Gepidia dicitur ... a meridiae Danubii terminabant" (Jordanes, *Getica* 74). — Tehát a gepidák *mostani* országa Moesiával szemben a Duna túlpartján terül el. A hajdaniaktól Daciának, aztán Gotiának nevezett országot *most* Gepidiának hívják, *délről a Duna határolja.*

Csak a szilárdan gepida kézben lévő Tisza és Olt közti Duna-határral magyarázható a gepidák 539. évi sikeres al-dunai háborúja. A Theudepert

frank királlyal Bizánc ellen szövetkezett gepidák (miközben szövetségesük Itáliában támadt a bizánciak ellen) a Dunán átkelve véres csatában tönkreverték Calluc magister militum bizánci seregét — maga Calluc is elesett —, s győzelmük nyomán megszállták „Dacia csaknem valamennyi városát". Itt a keletrómai „Dacia ripensis"-ről van szó, amely a Duna déli oldalán a Vaskaputól az Olt torkolatáig terjedt; de gepida uralom alá került ekkor a moesiai Singidunum (Belgrád és vidéke) is. Ekkor és itt jut először uralmuk alá nagyobb számú „szolgává tett római lakosság". És itt segítik át az Al-Dunán a gepidák egy évtizeden át a szlávokat, 550-ben pedig a Thraciára támadó kutrigurokat. A Dunától délre fekvő római földet csak a bizánci—langobard szövetségtől 551-ben elszenvedett vereség után voltak kénytelenek feladni.

Dacia Inferior (Havasalföld, Oltenia) területén a gepida települési rendszer ismeretében legfeljebb csak gyéren települtek meg békés gepidák, mivel katonai határőrvidék volt. Nyomaik gyér volta (csupán Craiova közeléből, Şimnicből ismert eddig 6. századi pecsételt díszítésű gepida cserép) azonban ezúttal a régészeti kutatások hiányossága vagy éppen egyoldalúsága. Az Al-Duna északi partján (Orsova, fibulás sír) és az Al-Dunától délre ugyanis többfelé előkerültek a gepida megszállók ékszerei, fegyverei és edényei. (Singidunum, Ratiaria, Augustae stb.). Valószínű — s a régészeti leletek ritkasága talán erre utal —, hogy az Olt—Al-Duna négyszögben a gepidák uralmuk idején nem tűrtek számottevő korábbi lakosságot. A gepida „Olt-limes" a 6. század hatvanas éveinek elején a szlávok törik át, de legkésőbb 567/68-ig az avarok.

A GEPIDÁK A HUN KORBAN ÉS A KÖVETKEZŐ ÉVEKBEN

A Körösöktől északra visszaszorult Gepidiában Kárpát-medencei, sőt európai viszonylatban is páratlan régészeti leletsorozat bizonyítja, hogy a gepidák már a hun uralom idején elindultak a hatalom és gazdagság felé vezető úton. Ardarik uralma idején udvarházakat létesítő új katonai arisztokrácia alakul ki, amely vérével adózott ugyan hun urainak, de szemmel láthatóan nem minden haszon nélkül. Az új arisztokrácia képviselőit udvarházaik környékén titokban, magányosan temették el. Férfitemetkezés kevés van, a katonai vezetők közül sokan pusztulhattak el Európa harcterein s a hunok elleni felkelésben. Egyik kiemelkedő képviselőjük nyugodott az érmihályfalvi sírban, a temetkezés korát a halott szájába helyezett másvilági obulus, II. Theodosius 443-ban Thesszalonikében vert aranysolidusának hun kori utánzata (450. körülről) jól meghatározza. Maga az elhunyt a „karddal dühöngő" hun kori gepida jelképe lehetne. Két kardja is volt, egy ezüstveretes tokban hordott hosszú kétélű, s egy fa-bőr hüvelyben viselt 52 centiméteres rövid hun tőrkard. A nagy kard szíját a század babonás amulettje, egy nagyméretű borostyánkorong díszítette, pajzsán a kezét kúpos vas pajzsdudor

védte. Hun eredetű tőrkardos kortársa Gencs-Akasztódomb 1. sírjából került elő, melléklete drága üvegpohár volt. Nagyjából erre az időre tehetők, s a sírokkal mintegy egymást keltezik és értelmezik II. Theodosius 429/30-ban vert solidusai (Nyírbátor, Bikács, Szilágysomlyó, Lonkafalva), míg 450 táján Attila parancsára verték ugyanezek hun utánzatait (Végardó, Érmihályfalva, Nagydoba-Liget, Kápolnokmonostor), az utóbbiakkal egykorú III. Valentinianus (425—455) késői kibocsátású solidusa (Csög).

Bővebben ismerjük a hun kori gepida nemesasszonyok magányos sírjait, mondhatnók meglepően bőven, ami a hunok miatt összezsugorodott településterület következménye lehet. Egységes, jellegzetesen „újgazdag" divatban pompáztak. Két vállukon idomtalanul nagy méretű nehéz ezüstöntvény-fibulákat viseltek, nyakukban különböző gyöngy nyakláncok egész gyűjteménye ékeskedett, karjaikon ezüst karperecek sorakoztak. Fülükben az elmaradhatatlan, nagyméretű arany fülbevalók, ruhájukon-övükön akár két nagy ezüstcsat — valósággal elborították őket az ékszerek. Sírmellékleteik közül szinte elmaradhatatlan az „új hun divatcikk", a sugaras hátú fémtükör, míg másvilági útravalójukat „hun kori" füles korsókban, nemegyszer díszes drága üvegpohárral együtt helyezték melléjük (Mád, Tiszalök, Balsa, Székely, Vencsellő, Barabás — korábban: Mezőkaszony —, Szamostatárfalva, Érdengeleg). Szegényebb birtokos női temetkezés alig akad a hun korban. Ilyen Gencs-Akasztódomb 2. sírja, ékkődíszes bronz fülbevalóval, kisméretű ezüstfibulával, de nagy szemű üveg- és borostyángyöngyökkel. A hun uralom utáni időből jól ismertek majorságszerű kis telepeikhez — ilyeneket pl. Rétközberencsről, Beréről, Körösgyéresről és Piskoltról ismerünk kétoldalas fésűleletekkel — kapcsolódó, kis sírszámú szabad köznépi temetőik is. Ilyen lehetett Bere-Szőlőhegyen és Érendréd-Malomdombon (tömör poliéder alakú gombban végződő fülbevalók, besimított díszítésű edény) és ilyen volt Érmihályfalván, ahol a közösség férfi vezetője hun eredetű rövid tőrkardot viselt, éppúgy, mint az imént megismert katonai vezetők, az asszonyoknál pedig általánosan elterjedt a „hun kori" divat: a tömör poliéder (sokszögű) gombban végződő fülbevalók viselete — az előkelő nők arany- és rekeszdíszes fülbevalóinak utánzata! — és a kétoldalas „sűrűfésű". Ekkoriban térnek át általánosan a halottak korábbi észak-déli irányú fektetéséről a keletelésre, ami közvetve az ariánus keresztény hithirdetés sikerét bizonyítja. A kor eddig ismert legnagyobb s legtovább használt temetkezőhelye az ártándi II. temető, szép számmal ismerünk azonban hasonló sírokat, illetve sír- és telepleleteket máshonnan is, így Szalacsról és Bihardiószegről sűrűfésűket. Biharról két cölöpön nyugvó tetejű, félig földbe mélyített házakból (az egyikben fésűsmester csonttarago műhelyének maradványaival) és sokcölöpös igazi germán házakból álló településhez sírok csatlakoznak tömör poliéder gombban végződő bronz fülbevalópárral. Meglehet, hogy ez a tényleges kora Erkörtvélyes-Egető-hegy és Szilágysomlyó már korábban

említett fegyveres temetkezéseinek, és ide tartozik Érkörtvélyes-Ligethegy és Nagyvárad-Szalka-terasz temetője (amely korábbi, karddal, rövid tőrkarddal és nyilakkal felfegyverzett hun temetkezéshez csatlakozik), remek besimított díszítésű korsóival és fazekaival, árkolt díszű kancsójával és csupraival, valamint Biharpüspöki és Nagyvárad-Micskepuszta sírjai, az utóbbi helyen 5. századi üvegpohárral.

E hun kori gepida régészeti települési tömb alapos ismerete nélkül nehéz megérteni az Ardarik győzelme utáni gepida széttelepülést, hiszen a gepidák *ezt* a Felső-Tisza-vidéki kultúrát viszik mindenüvé magukkal. Mégpedig legalább két hullámban. Közvetlenül a győzelem után tűnnek fel a nagyméretű ezüstlemez-fibulákat és ékkőberakásos arany fülbevalókat viselő arisztokrata nők temetkezései a Sebes- és Fehér-Körös (Gyulavári, Nagyvárad), a Maros—Aranka (Perjámos, Arad-Mikelakda) vidékén, sőt a Temesközben is (Őszény, arany poliéderdíszes fülbevalók). Ami mégis megkülönbözteti őket az előzményektől: a bizánci szövetség nyomán újra meginduló kereskedelemből birtokukba jutott késő antik aranygyöngyök (Perjámos). A hun kori arisztokrácia erdélyi birtokfoglalására néhány hasonló sírleletről valló, rekeszekkel díszített arany díszgombos fülbevaló utal (Bánffyhunyad, Medgyes, Kisselyk, Hunyad megyei ismeretlen lelőhely — valószínűleg két temetkezés), a gepida betelepülés idejét pedig II. Theodosius késői aranypénzei (443 utáni—450 előtti veretek, amelyeket ugyan a hunok kaptak adóban, s ímmel-ámmal juttattak belőlük gepida szövetségeseiknek, ám míg a hunok csak kivételesen mellékeltek pénzt sírjaikba, addig a gepidákra egyenesen jellemző a halotti obulusadás): Nagybánya-Asszonypataka, Válaszút, Kolozsvár-Szamoshíd, Hidalmás, Ajtony, Felsőidecs, Kerelőszentpál, Radnót (443. évi thesszalonikéi veret 450 körüli utánzata), Mese, Gyulafehérvár, le egészen a Maros völgyében az 1811-ben Hunyad-Dobrán, sőt az Al-Dunánál, Orsován talált példányig — még pontosabban I. Leó (457—474) nyilván nagyobbrészt szintén sírból származó aranysolidusai jelzik: Kelnek, Uzdiszentgyörgy, Torda — az utóbbi helyen 3 db bronz vagy arany. E korból való egy nyugatrómai császár, Libius Severus (461—465) ritka aranypénze is, amely minden valószínűség szerint a Római Birodalomban zsoldos szolgálatot vállalt gepida harcossal jutott haza (Biharszentandrás).

A gepida nemesség más része azonban a Szerémség, Pannonia Sirmiensis meghódításáig (473) nem hagyja el a biztonságosabb „óhazát". Itt alakul ki az az új, hun kor utáni színes kultúra, amely azután az egész korai gepida földre egyaránt jellemző lesz. A győztesek kultúrája, azoké, akik az évi 100 font (közel 32 kg) bizánci aranysegélyből részesültek. A második hullámot a Temesközben a Nagyszentmiklós-Keresztúr-pusztai téglagyár gazdag sírlelete (ezüstfibulák, rekeszes fejű, művészi aranygyűrű) képviseli.

ERDÉLY GEPIDA BENÉPESÜLÉSE

Az előzmények és alapok ismeretében Erdély gepida benépesülése, amelynek végső időpontját Zeno (474—491) Hátszegen talált solidusa jelzi, jól követhető. Az új arisztokrácia (*logimoi* az egykorú görög nyelvű forrásokban) ugyanúgy a birtokai központjában fekvő udvarházakban élt (s nyilván környékükön temetkezett), mint a Tisza-vidéken. Asszonyaik pompás ékszerei a „gáva-beregvidéki" ötvösműhely alkotásai, legszebbek azok a dúsan aranyozott és díszített ékköves fibulák-fibulapárok, amelyek, sajnos, csupán „Erdély" vagy „Magyarország" lelőhellyel kerültek a múlt század közepén a Nemzeti Múzeumba. Hasonló díszfibulapár jutott már korábban a bécsi Antikenkabinet (ma: Kunsthistorisches Museum) gyűjteményébe egy régi erdélyi adat szerint Magyarvalkóról (tévesen „Mariersdorf") díszes ezüstcsattal együtt. Az 1856-ban Kisselyk-Steinwegen (nyilván meg nem figyelt sírban) talált aranyozott díszfibula és ékkőbetétes arany poliéderdíszes fülbevaló a Kárpát-medence legrégibb ismert lelőhelyű gepida lelete. Hasonló ékköves aranyozott ezüstfibula rituálisan letört lába került elő Nagyekemezőn — „im Kessel". Segesvár-Baierndorfon poliéder alakú gombban végződő arany fülbevalópár és egy állatfejjel, ékkövekkel díszített tüskéjű ezüst díszcsat, Medgyesen sodrott karikájú, ékkődíszes poliéder gombos fülbevaló utal nemesi temetkezésre. — A további aranyleletekből — Kelnek (karperec), Brassó? vagy inkább Kolozsvár (bikafejes gyűrű) — úgy tűnik, hogy az arisztokrata udvarházak az 5. század második felében inkább Dél-Erdélyre jellemzők — aligha véletlenül. Az igazi *hatalom* ugyanis kíséretével együtt a Kis-Szamos mentén székelt, s nyilván maga uralta a Mezőséget.

Az 5. század második felében a gepida település központja az antik Napoca romjai körül a Kis-Szamos völgyében alakult ki. Az itt talált néhány síros kis temetők különleges gazdagságukkal tűnnek ki. Minden bizonnyal a Napoca falai közt székhelyét felütő fejedelmi hatalom katonai kíséretének voltak a tagjai. Apahidán a Rettegi-kertben az 1880-as években, Kolozsvárott pedig 1912-ben találtak sírban poliéder gombban végződő arany fülbevalópárt — ez az ékszer tekinthető a korszak „vezérleletének". Egyéb mellékleteikre nézve a Kolozsvár környéki s más egykorú erdélyi sírok olyan mértékben megegyeznek az Ér—Berettyó menti gazdag köznépi temetők leleteivel, hogy származásuk aligha lehet vitás.

Kolozsvár-Kardosfalván lándzsát, rövid hun tőrkardot és tegezben nyilakat temettek el a fegyveres szolgálatot teljesítő férfival, a kis közösség asszonyainak tömör poliéder gombban végződő bronz fülbevalói, csontfésűje, egy rangosabb asszonynak pedig a nemesi fibulák stílusában készült egyszerűbb, de nagyméretű díszfibulája volt. Kolozsvár egy harmadik kis temetőjében olyan edény, fésű és csatok voltak, mint az érmihályfalvi sírokban, a család érmelléki eredete alig vitatható. Kolozsvár-Szamosfalván ismét poliéder

gombban végződő ezüst fülbevalókat, borostyán- és üveggyöngyöket viselt két asszony, egy harmadik pedig olyan fibulát, amely az 5. század hatvanas-hetvenes éveiben a Tisza-vidéken készült (Bakodpusztai típus), és újabban Magyarkapuson is előkerült. A Kis-Szamos mentén kissé továbbhaladva, Apahidán ezüst poliédergombos fülbevalópár és bronzcsat utal egy szegényebb harcos feleségére. Egykorú vele az a szép besimított díszítésű apahidai fazék, amely (vagy amelynek mestere) a Tisza-vidékről került ide. Egy hasonló, széles szájú, besimított díszítésű korai gepida fazék a szomszédos Gyulatelkén utal temetkezésre, nem messze ide Cegén gazdagabb női sír került elő, gyöngyökkel, kétoldalas fésűvel, fülbevalóval. A cegei fibula a szamosfalvival rokon nagyobb méretű ékszer, az 5. század második felében a Krímtől a Csehmedencéig elterjedt típus, amelynek egyik készülési helye a gepidák országában sejthető. A Kis-Szamos mentén ellenkező irányban, Kolozsvártól nyugatra a magyarkapusi sírok (korai fibulák), délre pedig az ajtonyi telep, besimított díszítésű cserépen bekarcolt rúna-jelekkel (!) keltezik és övezik a fejedelmi központot.

Ha távolabb fekszik is, de még mindig a napocai központ birtokos kísérő rétegével hozható kapcsolatba az a kis csoport, amely a 270 táján felhagyott mezőszopori dák-római temető fűvel benőtt, elsimult területén települt meg s temetkezett. Mezőszopor keletelt sírjait később feldúlták és kirabolták. Rangos szabadok voltak, amire a kifosztott sírokban megmaradt gyöngyök, valamint a közelben talált (elvesztett), olcsóbb 5. századi bronzfibula utal. Az utóbbi testvérpéldányát a kiszombori és a malomfalvi gepida temetők korai sírjaiból ismerjük. Rokon típusú és hasonló korú egy állítólag Verespatakról származó fibula.

E korai, 455—500 közötti „horizont" sírjai, leletei sokfelé előkerülnek az Erdélyi-medencében és a völgyekben. Maroslekencén hun tőrkard és háromélű nyílcsúcsok, poliéder gombban végződő bronz fülbevaló és az egyik halott torzított koponyája, Malomfalva-Podejen torzított koponyájú halott sírjából származó korai edénytípus és fésű keltezi a sírokat. A 6. századi majorsági temetők egy része ebben az időben keletkezett, pl. Betlenszentmiklóson és Maroscsapón (mindkét helyen ezüst és bronz poliéder gombban végződő fülbevalók mutatnak korai temetkezésekre), az utóbbi helyen keltező jelentősége van a torzított koponyának is.

A gepidáknál a közvetlen hun uralom hatása és öröksége a keleti szépségideál: a magasított fej, vagyis a csecsemőkorban mesterségesen torzított koponya „divatjának" átvétele és sűrű alkalmazása. A szokással a hun uralom leáldozása után a gepidák is felhagytak, a legidősebb torzított koponyájú emberek a 6. század első évtizedeiben haltak ki. A szokás tehát gepida viszonylatban abszolút etnikumjelzőnek s egyben korszakjelzőnek (kb. 440—520) számít. Az erdélyi és kelet-alföldi gepida torzított koponyák (Székelyudvarhely-Marhapiac 1874, Szászbonyha, Segesvár-Hertes, Barát-

23. Az erdélyi gót fazekasság remeke: dísztál Bereckről (oldalról és alulról)

1

3

2

4

5a

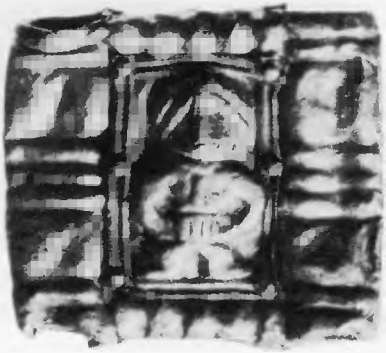

5b

24. Leletek a gót és a korai gepida korszakból: *1–2)* vizigót ezüstkincs, Tekerőpatak; *3)* római pénzverde bélyege az egyik krasznai aranyrúdon; *4)* aranyfibula, Felsőpián; *5a–b)* figurális aranylemezek a szilágysomlyói I. kincsből

25. *1)* Gepida fejedelem arany nyakperece, Somlyóújlak; *2)* római fémedény cseréputánzat Kézdivásárhely; *3)* hun kori arany cikáda alakú ékszer, Sáromberke

26. Sírleletek. Gepidák: *1–4)* arany fülbevalók és ezüstfibula, Mikelaka; *5–6)* ezüst fülbevalók, Apahida; *7–8)* arany fülbevalók, Segesvár. Vizigótok: *9)* ékkövekkel díszített aranyfibula Erdélyből. Szlávok: *10)* fehérfém fibula, Vecel

27. Aranyfibula, karperec, gyűrűk, fatárgyat díszítő lemezek az apahidai I. gepida fejedelmi sírból

28. Gepida sírleletek: *1–3)* rekeszekkel borított arany övcsat, faedény fogópántja és monogramos aranygyűrű az apahidai I. fejedelmi sírból; *4–11)* leletek különböző sírokból: ezüst karperec, tőr markolatdísze, arany fülbevaló, aranybrokát-maradványok, ékkövekkel díszített övcsat, filigrándíszes galamb- és nyúlfigura, fibula, Nagyvárad

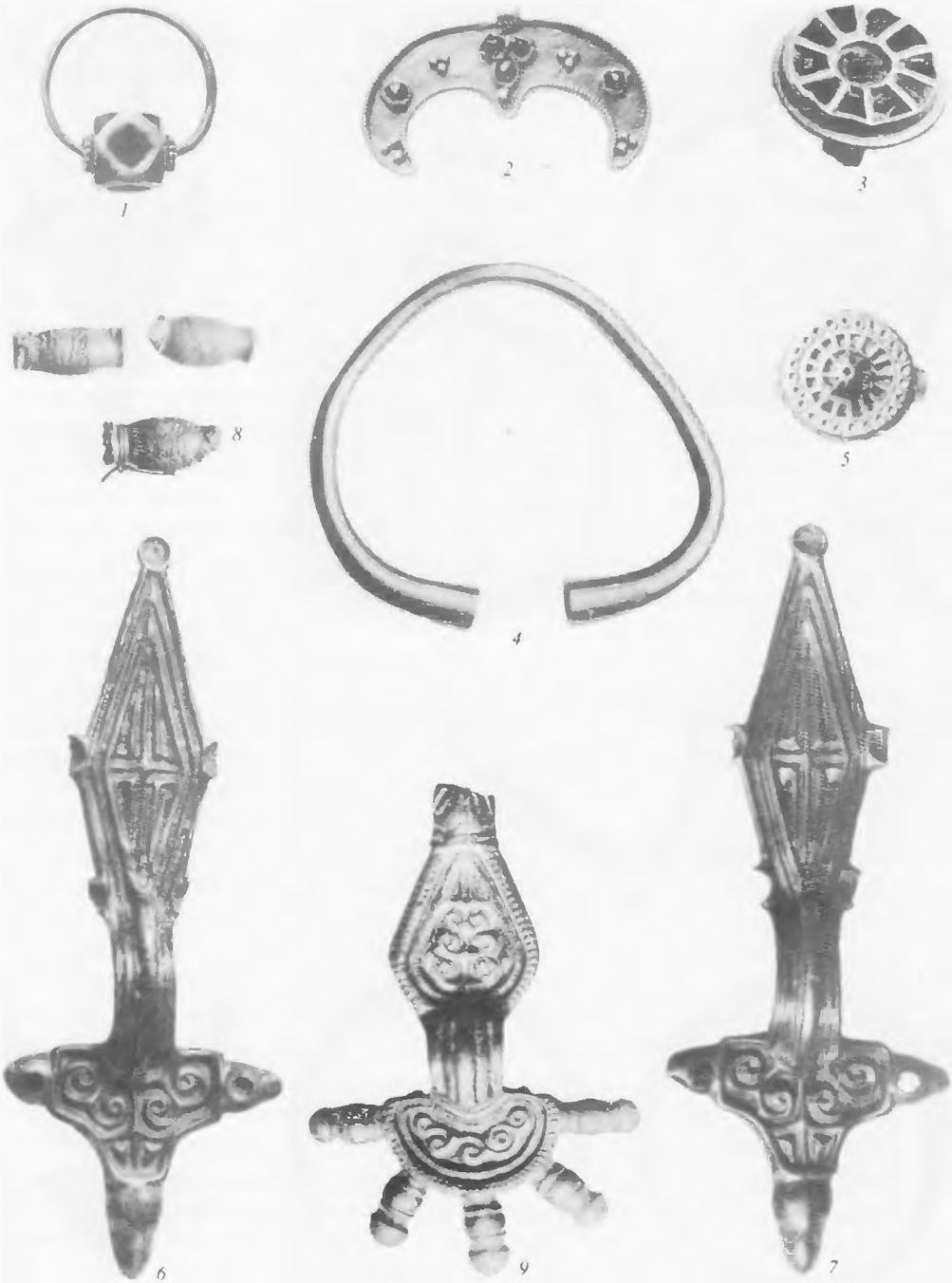

29. Gepida ékszerek: *1)* ékkőberakásos arany fülbevaló, Bánffyhunyad; *2)* ékkövekkel díszített aranycsüngő, Nagyvárad; *3)* rekeszes karddíszgomb, Erdély; *4)* arany karperec, Erdély; *5)* aranygyűrű, Nagyszentmiklós; *6–7)* aranyozott ezüst fibulapár, *8)* aranygyöngyök, *9)* aranyozott bronzfibula, Nagyvárad

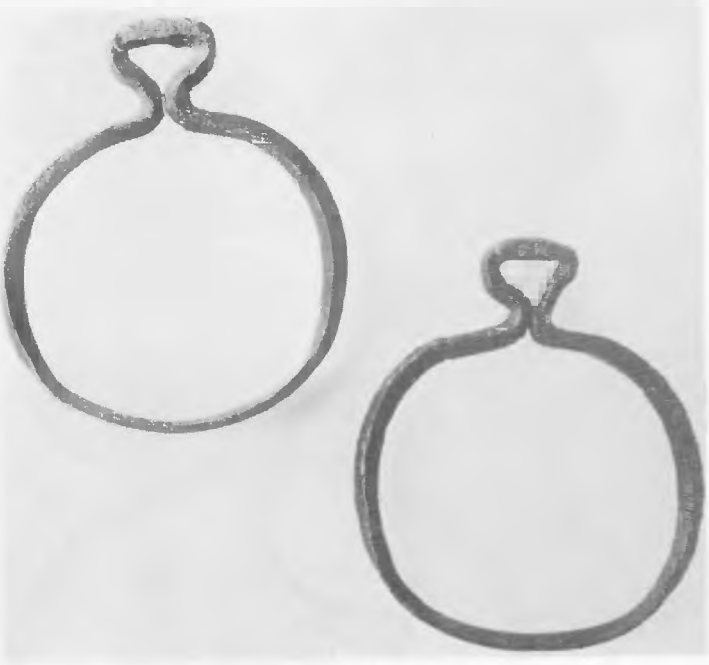

1—2

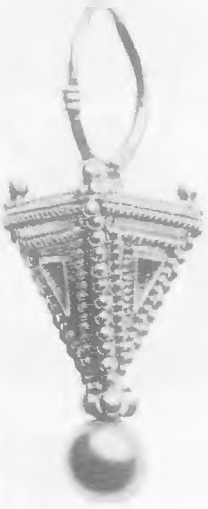

3

4—6

7

30. Korai avar sírleletek: *1–2)* kengyelpár máglyaleletből, Dicsőszentmárton; *3)* arany fülbevaló, Erdély; *4–6)* zabla és kengyelpár, Németpereg; *7)* szláv ezüst fülbevaló, Mojgrád

hely 7., Galacfalva-Vermek, Maroslekence, Malomfalva-Hula és -Podej, Marosveresmart (torzított koponyájú férfi magányos temetkezése háromélű nyílcsúcsokkal — esetleg hun kori), Maroscsapó, Magyarkapus-Kenderáj, illetve Elek-Kispél, Magyarád és Arad-Gáj) tehát önmagukban véve is történelmi jelentőségűek.

Az előzőekben tárgyalt kis temetők majd mindenütt földbe vájt „házakhoz" kapcsolódnak. Nyugatabbra, szintén a Maros mentéről Inakfalváról ismertek poliéder gombban végződő ezüst fülbevalók. Északkeletre a beszterce-naszódi Fűzkút-Papdombon temetőben talált poliéder gombban végződő bronz fülbevaló, a Beresztelkéről származó bronzcsatok, délnyugatra pedig a Marosportuson talált karperec korai gepida népi és korjelző leletek.

A felsorolt lelőhelyek határolják azt a sávot, amelynek mentében a korai gepida néphullám megtelepült a Marosnál. Délebbre, a Nagyküküllő mentéről csak két-három korai lelőhelyet ismerünk. Székelyudvarhely-Marhapiacról a torzított koponyás temetkezés mellől ezüst poliéder gombban végződő fülbevalót és kifli alakú hajfonatkarikát, Medgyes-Thebáról majorsági temetőt poliéder gombban végződő ezüst fülbevalóval, borostyán és üveg nyakláncokkal, Segesvár-Hertesről torzított koponyájú temetkezés mellől gepida sűrűfésűt, Baráthely 7. lelőhelyről egy eddig csupán leírt, torzított koponyájú, gazdag temetkezést arany és ezüst fülbevalókkal, fibulákkal, csatokkal és áttört poliéder fejű arany dísztűkkel. Még délebbre már csak egyetlen sírlelet képviseli a korai gepida betelepülést. Szelindek-Stempenben nyugat-keleti fektetésű női sírban a poliédergombos ezüst fülbevalók jelzik a kort és a korai gepida kultúra és viselet bámulatos egységét. Madárfejekkel díszített ezüst fibulapárja Tisza-vidéki eredetű, párját Szentes közeléből ismerjük (Bökénymindszent), de még ennél is fontosabb a Szabadkán talált másik párja, amely olyan területről származik, amelyet a gepidák 504 után, amikor Nagy Theoderik csapatai elfoglalják Pannonia Sirmiensist (vagyis a Bánsággal délről szomszédos Szerémséget), kiürítenek és határzónává tesznek. Ennél az időnél tehát korábban készült, s talán földbe is került. Az Olt mentéről, Fogaras közeléből az egyetlen lelet a pompás felméri palack, az 5. századi gepida fazekasság remeke, besimított halszálkamintákkal díszítve. Párhuzamait-előképeit a Tisza-vidékről ismerjük.

Erdély gepida betelepülése már az eddigi leletek alapján is jól nyomon követhető. A beköltözés a Meszesi-kapun át történt. Maga a Szamos-völgy a Meszes-hegység vonaláig, nagyjából a zsibói kanyarig (tehát az egykori Dacia határáig) már a 4. században a gepidák országához tartozott. A gót hatalom összeomlása utáni első gepida kísérlet Dacia birtokbavételére — átmeneti siker után — a hun hatalomba ütközött, ki kellett üríteniük az Erdélyi-medencét. Désnél azonban aligha vonultak hátrább, a Nagy-Szamos völgyében a hun uralom idején is jelen vannak (Csépán), erre utalnak Kápolnokmonostor és Nagydoba pénzleletei, Fűzkút-Papdomb, Budatelke és Dombhát-Fürdő

sírleletei is. A hun birodalom összeomlasztása után a Meszesi-kapun át ismét benyomulnak Erdély belsejébe, elsősorban a Kis-Szamos völgyébe. A foglalók Ér—Szamos menti gepidák voltak, akik korábbi anyagi kultúrájukat hozták magukkal. A nemesek, családtagjaik, szolgáik elsősorban Dél-Erdélyben, a Marostól délre, a Küküllők völgyében foglaltak maguknak birtokot — e terület népi betelepítésére sem az 5., sem a 6. század folyamán nem került sor. Úgy tűnik, belső politikai vagy külső védelmi okokból a dél-erdélyi udvarházak a 6. században meg is szűnnek.

Az 5. századi gepida településterület a Kis-Szamos irányából ékként terjed délkeleti irányban, a Maros középső völgyén át, hegyével körülbelül Nagyszeben tájáig. Nem mozgatott meg nagy tömegeket, 5. századi falvakat alig ismerünk (ilyen lehetett talán Nagygalambfalva-Várfelén és Péterlakán?), a kis csoportok az alföldi gepidák jelentékeny részére is mindvégig jellemző tanyákat létesítenek, közelükben pár síros temetőkkel. Ez a települési mód a 6. század elejétől kezdve megváltozik. Ennek azonban politikai és gazdasági előfeltétele a Napoca romjai között létesült fejedelmi központ megszűnése — felszámolása vagy áthelyezése — volt.

GEPIDA KIRÁLYOK ERDÉLYBEN

Napoca romjai körül nem véletlenül alakult ki rangos katonai kísérőkből és családtagjaikból valóságos települési gyűrű, a hajdani városban ugyanis a szilágysomlyói korszak utáni legrangosabb gepida fejedelmi személyek laktak. A falak között éltek, talán egy félig-meddig lakhatóvá tett romos épületben, mint Castra Reginában (Regensburg) előbb az alamannok majd a bajuvárok hercegei. De nem ott temetkeztek, hanem titokban a Kis-Szamos teraszán, a mai Apahida falu helyén. Mindmáig legizgalmasabb sírjukra 1889-ben bukkantak rá — sajnos a találók a már korábban is megbolygatott, megrabolt vaskapcsos koporsós temetkezést teljesen szétdúlták. A sírlelet első tudományos leírása körülbelül mindazt megállapította, amit ma is tudunk róla. Amit már akkor tudni lehetett: a sírlelet remekművű áttört díszítésű, hagymagombos késő antik-bizánci aranyfibulájának „párja" I. Childerich frank király sírjából került elő († 481 vagy 482) — a keletrómai udvar szemszögéből nézve mindkét esetben nagyjából *egyenrangú* barbár fejedelmeknek küldött császári ajándékról van szó. Az apahidai fejedelmi sír két díszes ezüstkancsója viszont olyan keletrómai ajándék, ami többlet a Childerich-sírhoz képest. A sírban talált tömör arany karperec a 3—4. század óta a germán királyi családok egyik megkülönböztető jelvénye. *Igazi* méltóságát mégis az a 6 darab vadkanfejes, nagyméretű arany függődísz jelezte és jelképezte, amely mindmáig egyedülálló s amelyekről ma sem tudni, hogy *miről függtek le* — mivel a jelentős méretű tárgy elveszett, nem került múzeumba. Az első közlés Reccesvinthus vizigót király csüngődíszes votív koronáival vetette össze a csüngőket — elképzelhető

azonban az is, hogy nagyméretű fibulákat vagy üvegedényeket díszítettek. Rekeszdíszes arany övcsatja és a fejedelmi csészéket díszítő arany fogópántja 5. századi „nemzetközi" stílusú, mégis megállapítható, hogy annak a gepida ötvösműhelynek az alkotása, amelyből a II. apahidai sír csatjai és fogópántja, a szamosfalvi kincslelet egyes ékszerei, a beregi nemesi sír arany rekeszes madárfibulája, a nagyszentmiklós-keresztúr-pusztai rekeszes gyűrű és a brassói (? vagy kolozsvári) bikafejes gyűrű kikerültek. A sír keltezéséhez nem sok kétség férhet. A díszfibula itáliai rokonait érmek és kísérőleletek 490 körülre keltezik, a Childerich-sírban talált párja pedig 481/82-ben került földbe. Az apahidai I. sírlelet tehát a 454—500 közötti időből származik.

A sírban nyugvó nevére és személyére a három aranygyűrűből lehet következtetni. Az egyiken kereszt alakban bevésett négy kisméretű egyenlő szárú kereszt jelzi tulajdonosa keresztény hitét. Keresztény voltával Konstantinápolyban is tisztában voltak, az ajándékba küldött díszfibula lemezét hangsúlyozottan egy hosszú kereszt díszíti, a hasonló aranyfibulákon csak a Rómában talált példányon van ugyanilyen kereszt. A második gyűrűn kis kereszt alatt az OMHARIVS név olvasható, az RI betűk össze vannak kapcsolva. A harmadikon, amely pecsétgyűrű volt, kereszt és monogram látható. A feltehetőleg görög tükörírásból egyaránt kibetűzhető az OMARIVΣ vagy az AVD-OMARIVΣ név, egyáltalán nem meglepő, hogy a második gyűrűn olvashatóval azonos névről van szó. Ilyen nevű gepida történelmi személyt a ránk maradt írott források nem említenek. A név második fele korrektül értelmezhető a gót harjaz (='Heer, sereg') szóból. Mivel a monogram megengedi az Audomharius feloldási lehetőséget is, hibátlan keleti germán névformát kapunk: Audomharjaz, latinosan: (Aud) Omharius, jelentése a 'sereg ura', a 'sereg üdve'. Ezt a nevet csak a gepidák egyik királya viselhette (vö. az Ardariks, a 'földek királya' vagy a Gunderith/Gunderiks, a 'harcosok királya' nevekkel). Király voltát Chlotharius = Lothar frank király és Hariobaudes alamann király neve is alátámasztja, az előbbi a 'sereg dicsősége', az utóbbi 'seregverő' értelmű.

A problémákat alaposan gazdagította az 1968-ban, az előző sírtól mintegy 500 méterre talált *II. apahidai fejedelmi sír*. A nyugat-keleti tájolású temetkezést a comboktól felfelé ez alkalommal is szétdúlták. Az I. sírban találttal szinte teljesen azonos (kissé nagyobb) rekeszdíszes övcsat, aranypántos üvegserleg s rekeszdíszes csésze fogópánt azt bizonyítja, hogy a két temetkezés időben egymástól nem eshet távol. A II. sír hallatlanul gazdag volt leletekben, ezek némileg arra is fényt vetnek, mi minden veszhetett el az I. sírból. A fejedelem kardszíját, mert kardja is volt, s nyilván az I. halottnak is volt, rekeszes aranyveretek tömege borította. Övén pompázatos arany rekeszmintás, többszínű kőbetéttel díszített tarsolyt viselt — ennek tulajdonképpen a fedőlapja maradt meg. E tarsoly egyetlen (későbbi) párja Readwald, Kelet-Anglia királya († 625) világhírű Sutton Hoo-i hajósírjából

ismert. Egy másik aranyveretes tarsoly a Childerich-sírban talált tarsoly közeli rokona. Egy megvasalt faládában 3 lószerszámkészletet temettek a halott mellé: remek rekeszműves, aranysasokkal díszített, nyerget, arany kantárrózsákkal és sasfejdíszítményekkel borított kantárzatot, hun örökségre utaló, aranyveretes pálcarudas zablákat és így tovább. A sokkal gazdagabban eltemetett — ám korántsem biztosan rangosabb! — II. fejedelem méltóságjelvényei (regáliák) éppúgy hiányoztak a sírból, mint a személyére utaló gyűrűk (a personaliák). — Viszont — sajnos — egyik sírlelet sem teljes, a hiányok ezért óvatosan kezelendők.

1979-ben az I. és II. sír lelőhelye között, másodlagos helyen, rekeszdíszes nagy aranycsat került elő. Sajnos nem zárható teljesen ki, hogy a korábban feldúlt két sír valamelyikéből, talán a II.-ból származik. Tény azonban az is, hogy csak egyetlen nagyméretű, rekeszdíszes övcsat szokott előfordulni a korabeli fejedelmek viseletében, csatunk kisebb súlyú testvérei egy-egy példányban találhatók meg az I. és II. sírban is. Joggal lehet tehát egy III., észrevétlenül feldúlt apahidai fejedelmi sírra is gyanakodni.

A helyzetet bonyolítja, de egyszer talán meg is magyarázza a Kolozsvár-Szamosfalván talált kincslelet, amely az antik Napoca és az apahidai fejedelmi sírok között félúton került elő 1963-ban, a Kis-Szamos északi oldalán. A kincs pár centiméter mélyen egy edényben volt elásva. A találók az ékszerek egy részét szétvagdosták, számos darabot eltüntettek, a megmaradt kincs „mindössze" 617 gramm arany. Fő darabja egy pompázatos arany nyaklánc, amelyről nagyméretű arany korongdísz függött le. E korongbross egyértelműen keresztény, előlapját rekeszes, hátlapját vésett egyenlő szárú kereszt díszíti. Egy másik nyaklánc olyan aranygyöngyökből állott, amilyenek a gávai gazdag gepida női sírból és az apahidai II. fejedelmi sírból ismertek. A kincs ovális lemezű és karikájú csatjai a három apahidai övcsat rokonai, de előkerült az I. apahidai sír arany karpereceihez hasonló, kiszélesedő végű tömör karperecből is legalább két példányra való töredék. A kincs aranygyűrűinek testvérpéldányai vannak a bakodpusztai „királynői" sírokban (valószínűleg a szkír Edika király családtagjai 470 előttről), az ún. olbiai kincsben — a szamosfalvival rokon aranyláncon függő nagy díszkoronggal —, és a Basel melletti Lörrachban egy „egyszerűbb" alamann nemesasszony sírjában az 5. század második feléből, végéről. A kincs fontosabb darabja még egy gemmával díszített antik aranygyűrű.

Az apahidai és szamosfalvi leletek párhuzamait sokáig lehetne sorolni annak bizonyságául, hogy a hun korban kialakult, a hun kor mérhetetlen aranygazdagságából kinövő s egészen a század végéig abból táplálkozó „nemzetközi" pompával állunk szemben. E pompa kisebb-nagyobb mértékben a korszak valamennyi barbár uralkodójára és arisztokratájára jellemző. Legnagyobb mértékben mégis a hunok felett győzedelmeskedő, a hunok kincseit elsősorban megkaparintó *gepidák királyaira.*

Az apahida-szamosfalvi „rejtély" nem kibogozhatatlan. Vitathatatlan, hogy a hun kort követő fél évszázadból Európából nem ismerünk az apahidaiakhoz mérhető fejedelmi férfi temetkezéseket, az egyetlen kivétel I. Childerich frank *király* sírja, s ez már önmagában is sokat mond. Erdélyen kívül nem ismerünk hozzájuk mérhető gepida leleteket, más gepida királysírokat sem. A gepida királyok, éppúgy, mint a hun nagykirályok vagy a korszak frank, osztrogót, alamann királyai, nem ültek s éltek állandó „székvárosban", hanem több székhelyük — *regiá*juk volt. A gepida királyok nyári és téli *regiá*ja egymástól nyilván távol feküdt, az egyik valahol a Tisza menti síkságon, a másik Erdély hegyei-völgyei között. Korántsem tisztázott a *regiák* és *palatiumok*, valamint a királyi temetkezőhelyek összefüggése. I. Childerich például halálakor már nem a Turnacum körüli frank foederati királya volt, hanem Gallia-Belgica királya. Mégis ifjúsága színterén temették el, messze a késő római város falain kívül, túl a folyón, magányosan, titokban. A napocai regia is nyilván csak az egyik királyi udvar volt, környékén a királyok temetkezőhelyével. A dél-temesi Palánkról származó, az apahidai hegedű vagy hal alakú díszítményekkel rokon, egész felületén rekeszekben ékkőberakással díszített aranyékítmény — egy eddig csak a hun kor utáni gepida fejedelmi viseletből ismert forma — arra vet fényt, hogy az 5. század második felében a gepida fejedelmeknek a Krassó torkolatvidékén is udvarhelyük volt.

Az apahidai királysírok fejedelmi gazdagságát, királyi jelvényeit és földbe kerülésük valóságos korát mérlegelve nehéz szabadulni a gondolattól, hogy az *Ardarikingek* sírjairól van szó. E sejtés a bizonyosság rangjára emelkedne, ha az I. és II. sír rekeszdíszes arany övcsatjaival azonos típusú, nemrég talált aranycsatról kiderülne, hogy nem a már ismert sírokból származik, hanem — mint sejthető — egy III. (észrevétlenül szétdúlt) apahidai fejedelmi temetkezés egyik véletlenül felbukkant ékszere. A gepida királyok 470—500 között temetkeztek Apahidán, közülük a 455-ben birodalmat alapító s nyilván még egy ideig uralkodó Ardarikot és az 500. táján uralkodó Gunderithet ismerjük a forrásokból név szerint. Meglehet, hogy az I. sírban nyugvó *(Aud)Omharius* nevű e kettő közül valamelyiknek a szinonimája, de valószínűbb, hogy a forrásokban nem szereplő, Ardarik és Gunderith között uralkodó gepida nagykirály neve. A szamosfalvi kincs elrejtése Elemund új dinasztiájának uralomra jutásával hozható kapcsolatba — egy menekülő Ardariking rejthette el családi ékszereit. A napocai *regia* és körülötte a kíséret udvarházai a 6. század elejére megszűnnek, ami aligha zajlott le erőszakos beavatkozás nélkül.

A GEPIDÁK A MEROVING-KULTÚRA IDŐSZAKÁBAN

A 6. század elején az Atlanti-óceántól Erdélyig és a Kárpátokig új „kultúra" alakult ki. Alapja — mindenekelőtt — az 5. század nagy népmozgalmai után és nyomán létrejött viszonylagos politikai és gazdasági stabilitás. Galliában

I. Childerich fia, Chlodvig (Clovis) megtöri az utolsó „római" uralkodó és a frank kiskirályok uralmát, majd az alamannok leverésével (505 előtt) és a vizigótok kiűzésével (507) megteremti Gallia és a Rajna-vidék egységét. A hatalomra került katolikus Meroving-dinasztia nemcsak a rómaiak egyházával lép szövetségre, de biztosítja a latifundiumok, a városi kis és nagy manufaktúrák működését is. A század első harmadának végére a Meroving-dinasztia kiterjeszti uralmát a Saaléig (Türingia), Bajorországig és az Alpokig.

A Merovingok országaira az egyre fokozódó gazdasági fellendülés jellemző. Új, a feudális viszonyok irányában fejlődő birtokok és falvak keletkeznek, mellettük századokon át használt, ún. „soros" temetők alakulnak ki. Az anyagi jólét ugyan közepes színvonalú, de általános. Míg az igazi népvándorlás korát pompázó viseletben tündöklő, dúsgazdag katonai arisztokrácia, kisszámú módosabb katonai kíséret és szegény fegyveres-dolgozó népesség jellemzi, addig a 6. században ismét gyakorivá válik a díszesebb öltözék és a „mellékletes" temetkezés. Vagyis az emberek társadalmi rangjuknak-szintjüknek megfelelő viseletben, ékszeresen, fegyveresen éltek és temetkeztek. E viselet egységét nemcsak a „kordivat" biztosítja, hanem új vagy újonnan fellendülő ékszer- és fegyverműhelyek, gyöngykészítő (s gyöngyökkel házaló) mesterek. A mindennapi élethez szükséges anyagi javak egyformaságát fazekasközpontok, üveghuták és bronzműves műhelyek teremtik meg.

A Meroving-kultúra ténylegesen frank uralom alatt álló területein bontakozik ki a „Nyugati-Meroving" vagy „Sorostemető"-kultúra. Keleti peremén, Türingiában, Cseh- és Morvaországban, Alsó-Ausztriában és Burgenlandban, a Dunántúlon, a Tiszántúlon s végül Erdélyben csatlakozik hozzá az ún. „Keleti-Meroving vagy Sorostemető-kultúra". A Kárpát-medencén túl azután már nyomaiban sem található meg! A „kultúrán" belül a Kárpát-medence különállását (amiért a Meroving jelző nem is illik rá pontosan) gyér frank—alamann hatásokon túl más politikai és gazdasági centrumok biztosítják: Nagy Theoderik osztrogót birodalma (közvetlen közelről a Dráva—Száva közéről, Belső-Noricumból és Dalmáciából), amely 493—535 között különösen bizonyos luxuscikkek (pl. ékszerművesség, ötvösség) területén meghatározó jelentőségű, és a Keletrómai Birodalom, amely egy másfajta gazdagság anyagi alapjait biztosította.

A keleti „Meroving" övezeten belül is külön megítélés alá esnek — mint láttuk — a gepidák, az egyetlen s egyben legkeletibb keleti germán eredetű és nyelvű nép, amelyet az új európai művelődés még elér. A gepida ékszer- és fegyverművességnek, fazekasságnak — ezt is láttuk — saját, önálló hagyományai és gyökerei voltak, ezek soha nem halványodtak el, a Meroving hatás előtti és utáni gepidák közt nincs törés. Anyagi kultúrájukat kezdettől színezik a keletrómai gazdasági és politikai kapcsolatok, az al-dunai kereskedelmi úton át beáramló bizánci árucikkek és technikai fogások, 504 után a Szerémség

osztrogót műhelyei és kereskedelme, 536 után az ismét gepida uralom alá kerülő Szerémség — Pannonia Sirmiensis késő antik-itáliai gót öröksége, 539-től pedig még az Al-Dunán túli római határzóna kézművessége is. Mindaddig, míg a szláv vándorlás nem kezdi veszélyeztetni az összekötő utakat (vagyis 518-ig, I. Iustinus trónra lépésének évéig), a Maros és a Tisza menti gepidáknál egyaránt találkozunk krími gót kapcsolatok emlékeivel, a Tiszántúlon pedig 540—550 tájáig közvetlen és kölcsönös skandináviai (dél-svédországi) összeköttetés bizonyítékaival. A gepidák 6. századi három települési tömbjén belül (Tiszántúl, Szerémség és Erdély) némileg sajátos helyzete volt Erdélynek, ami *önálló* vasművességén, de ötvösségén keresztül is érzékelhető.

GEPIDA TELEPEK ÉS TELEPÜLÉSEK

A gazdasági és politikai stabilitás biztos ismertetőjegye, hogy a korszakból számos telepet ismerünk. A legtöbbet a Maros mentéről. A többségében az 5—6. század fordulóján keletkezett falvak *nem* támaszkodnak előzményekre. Római, 4. századi gót vagy őskori elődjük csak véletlenül akad. Újonnan betelepült (vagy letelepült) földművelő-állattartó népesség új falvairól van szó.

Legjobban ismert a Maros északi partján Malomfalva, ahol a Podej határrészen tártak fel településrészeket. A 34 kisebb-nagyobb méretű, lekerekített sarkú, négyszögletes alakú „lakógödröt" sátortető borította. A tetőt a gödrök keskenyebb végein egymással szemben beásott 1-1, 2-2, de többnyire 3-3 cölöp, s a cölöpökre vízszintesen ráhelyezett gerendák tartották. A két legnagyobb méretű „ház" tetőzetét megkettőzött cölöpök támasztották alá. A leégésükkor csomókban a padlóra hulló szövőszéknehezékek szerint ezekben szövőszékeket tároltak. Más veremgödrökből kézimalomkövek, kovácsszerszámok kerültek elő. A putrikban dolgozók elvesztett csontfésűi, orsógombjai, vaskései, olcsó bronzfibulái, nagyon szegény emberek vas ruhakapcsoló fibulái, bronz haj- és ruhatűi megegyeznek a korabeli gepida sírokból ismert viseleti tárgyakkal. A telep korát a nagy mennyiségű cserépedény és cseréptöredék is pontosan meghatározza: 500—567 között lakták. A telepen talált, késheggyel beszurkált, besimított és bepecsételt díszítésű kiöntőcsöves kancsók, fazekak, bögrék, csuprok az *egész* 6. századi gepida településterület valamennyi korabeli falujára és temetőjére jellemzők. Az eddig csak telepekről ismert nagyméretű, hullámvonalakkal díszített fazekak (ugyanilyenek vannak a Tisza menti gepida falvakban is!) kisméretű másait is jól ismerjük sírokból. A telep lakói nagyállattartással foglalkoztak, elsősorban szarvasmarhát tenyésztettek, de számottevő volt lótartásuk is, amelyhez járulékos juh- és sertéstartás kapcsolódott.

A telep korai részét folyamatosan hagyták el, a földbe ásott vermek és a gazból, szénából, nádból készült tetők nem bírtak el hosszabb használatot. Késői részét tűzvész pusztította el — nem épült újjá. Ezzel egyidőben szűnik

meg a temetkezés a telephez tartozó temetőben is. A hasonló méretű baráthelyi „4—6." századi telepről eddig csak azt tudjuk, hogy kőtűzhelyes házai és kemencéi is voltak.

Sem Malomfalván, sem Kisselyk-Várhegyen, sem pedig Kisgalambfalva-Galáth-tetőn nem sikerült ásatásokkal egyértelműen tisztázni, hogy a telepeket (Malomfalván a temetőt is!) körülfogó földsáncok mennyiben őskori (bronzkori-vaskori) eredetűek, építettek-e hozzájuk hasonló sáncműveket (akár kiegészítésként) maguk a gepidák is, avagy a 10—12. század védelmi földműveiről van szó. A többi erdélyi gepida falu ugyanis (éppúgy, mint az alföldiek) nyílt, védtelen volt. Valójában még azt sem tudjuk pontosan, hol feküdt a malomfalvi gepida falu. Ami előkerült, s amit a sánc „véd", azok műhelyek, vermek, ólak, istállók.

Kis falura utalnak a ma Maroscsapóhoz tartozó Szentgyörgyön elszórtan feltárt hasonló „házak". Egyelőre kevés leletet ismerünk Maroscsapó-Girle félig földbe ásott putrikból álló telepéről s a Marosludason feltárt gödörházból, még kevesebbet Szászfenes-Láb, Kolozs-Győrtelke, Ajtony, Radnót-Szentgyörgy, -Kastély és -Református templom, Marosnagylak, Méra-Várdűlő, Mezőakna, Mezőerked, Mezőszopor (3 putri), Vidrátszeg, Vajdaszentivány, Kutyfalva, Gyulafehérvár-Citadella — itt kiöntőcsöves edénytöredéket is találtak —, Vermes gepida falvaiból és házaiból. Oláhgorbó-Leánydombon házból sűrűfésűt, Oláhdálya-Belgrád utcából ugyanazt s nagyon szép besimított, befésült díszítésű edénytöredékeket ismerünk.

A gepida település átterjedt a Nagy-Küküllő völgyére, ahol Betfalván, Baráthelyen, Medgyes-Hosszúvölgyben, Segesvár-Szőlőkben és Székelyudvarhely-Szabadság téren találtak gepida falvak nyomaira, többnyire földbe mélyített putrikra. Másféle, felszínre épített házak maradványai kerültek elő Kisselyk-Várhegyen többek között kiöntőcsöves edénytöredékkel keltezve, s főleg Kisgalambfalva-Omlás- vagy -Galáth-tetőn, ahol a felszínre épített nagyméretű négyszögletes házak padlónyomai és kőborítás-maradványai jól megfigyelhetők voltak, mellettük azonban félig földbe mélyített putrikra is bukkantak. Leleteik egyértelműen gepidák: kiöntőcsöves, és bepecsételt vagy ékhegynyomatos díszítésű díszedények, díszítetlen korongolt házikerámia, köpűs babérlevél alakú nyílcsúcsok, orsógombok. Betlenszentmiklósról cölöpvázas földházakból szintén kiöntőcsöves edénytöredék ismert. Az Olt völgyében Sepsiszentgyörgy-Bedőházán találtak gepida település nyomaira, a Feketeügy völgyében pedig Réty-Telek, Felsőcsernáton-Róbert-tag s főleg Kézdipolyán-Kőhát fontos 6. századi gepida telepek. Polyánon a malomfalvi-akkal rokon fésű, fibulák, bronztű keltezi a félig földbe mélyített „házakat". Nemcsak a telepek, de — mint meglátjuk — a temetők is igazolják, hogy a folyóvölgyek középső és felső szakaszainak betelepítése a 6. században folyamatos volt, minél keletebbre megyünk, annál később kezdődnek a telepek és a temetők.

Nyugat felé a Maros völgyében az Arad-Csályai erdőben talált gepida fazekastelep, a (Magyar) Pécska-Nagysáncon (őskori telep!) bronz díszfibulatöredékekkel és kereszt alakban áttört testű bizánci bronzcsattal együtt előkerült pompás, besimított díszítésű, kiöntőcsöves edények, valamint Perjámos-Sánchalom telepleletei (kétoldalas fésű, cserepek) biztosítják az összeköttetést az erdélyiekkel megegyező putrikból álló, rokon leleteket (fésűk, cserepek stb.) szolgáltató alföldi gepida falvakkal (Battonya, Eperjes, Tiszafüred stb.).

GEPIDA TEMETŐK

Az erdélyi gepidák lakta terület igazi kiterjedését és jelentőségét a temetők tükrözik. Az alföldi gepida „anyaországban" a telepek és temetők méreteiből, elhelyezkedésük sűrűségéből kétféle településmódra lehet következtetni: nagyobb falvakra, nagy temetőkkel és néhány házból álló tanyákra vagy majorságokra pár síros kis temetőkkel. Az utóbbiakból egy-egy mai alföldi falu határában 4-5 is előfordulhat.

A kelet-alföldi majorsági temetők jellegzetes képviselői az érkeserűi, csomaközi és székudvari sírcsoportok, míg egy udvarház urát temethették el fegyvereivel együtt Óbesenyőn a Mogila-halomban. Kiemelkedő gazdagságú nemesi udvarház elszórtan fekvő sírjait dúlták évtizedeken át Nagyváradon az egykori Guttmann-téglagyár területén. Különböző időben egy férfi, 5-6 gazdag női és 2-3 szegény szolgatemetkezésre akadtak. Az udvarház még az 5. század középső harmadában keletkezett. Legkorábbi három-négy sírjából ékkőberakásos hun kori tőrmarkolatdísz, kiszélesedő végű arany karperec, rekeszberakásos korongdíszes fülbevaló, tömör ezüst karperec és ékkövekkel díszített csat került elő. A század utolsó harmadából származik egy női temetkezés, sugaras hátú fémtükörrel, késő antik aranygyöngyökkel és a temetéskor rituálisan letört végű fibulával — ez a keleti-germán szokás a Meroving-kultúra idejére kihal. Egy aranyozott ezüstöntvény fibulapár vezet át az 5. századból a 6. század elejére, amelyet még mindig rekeszdíszes fibulás előkelő temetkezés képvisel. Vagy az eddig ismertetett, vagy további temetkezésből (más adat szerint: Biharudvari, ma Sárrétudvariból) származik egy ékkövekkel és granulákkal ékített félhold alakú aranycsüngő, ez a „gávai típusú" lunula a Felső-Tisza-vidék legkésőbbi nemesi sírjaival köti össze a váradi nemesi temetőt — az utóbbi az előzőknek jórészt folytatása. Ugyanebből a nemesi temetőből került elő két aranykeretezésű korongfibula. A keretbe 4. századi római ezüstpénzeket foglaltak, az egyik lekopott hátlapjára felemelt karú imádkozó (orans) figurát karcoltak. Ez a gepida kereszténység kisszámú tárgyi emlékeinek egyike. Legkésőbbiek a 6. század középső harmadából egy gazdag női temetkezés ékszerei: egy filigrándíszes (felforrasztott vékony aranysodronymintás) négylábú állatfigurát mintázó és egy

filigránnal borított ékkődíszes aranyfibula, valamint ruhanyak aranybrokát szegélye. A nemesasszony ruhája, ékszerei galliai frank eredetűek, valószínűleg viselőjük is előkelő frank nő volt, aki a gepida—frank szövetség (539) alkalmából kerülhetett távoli, új hazájába.

A Maros völgyében majorsági temető került elő Marosvásárhely-Megyeházán, Maroscsapón, Mezőceked-Hosszúmezőn és Felvégen, a Kis-Szamos mentén pedig Nagyiklód-Malomhídnál (C. temető). Nehezebb megítélni Magyarkapus-Kenderáj temetőjét, mivel a sírsorok fel nem tárt nagyobb temetőre utalnak. Nagyobb temető részének tűnik a Mező(Szász-)erkeden újabban feltárt 20 sír, valószínűleg csupán egy temető széle a Marosveresmart-Bethlen-csűröskerti sírcsoport, valamint a Kis-Küküllő mentén Betlenszentmiklóson kiásott 43 síros temetőrészlet (korai kezdeteire tömör poliéder gombdíszes fülbevaló utal). Aminthogy a fentebb említett 11 csapószentgyörgyi „ház" közelében kiásott 10 sír sem képviselheti a falu lakosságát — a sírokban egyaránt előfordulnak korai (torzított koponya) és késői temetkezések (pontkördíszes fibulapár, vonókés, nyílhegyek).

Az erdélyi Meroving-kultúra reprezentánsa a legjobban ismert telep — nem teljesen feltárt — temetője, Malomfalva-Hula. Használata párhuzamos a közelében fekvő falu életével. Kezdete visszanyúlik az 5/6. század fordulójára (tömör poliédergombos fülbevalók), benépesülése az erdély gepida hatalom bukásával szűnik meg 567 körül. A temetőből megismerhető viselet, rítus, anyagi kultúra annyira azonos a Tisza mellékivel, hogy a temető akár Szentes határában is előkerülhetett volna. Mindössze az eltemetettek közösségének „vezetője", egy kardos, pajzsos harcos volt „erdélyi módra" felszerelve. Pajzsdudorja helyi munka, talán a közeli faluban eltemetett mezőbándi ötvöskovács munkája. A gepidákhoz ritkán jut el igazi frank-meroving ékszer, így ritkaságszámba megy egy Rajna-vidéki műhelyben készült „madárfibula" — egyelőre nincs is több belőle Gepidiában.

A malomfalvi temetőben nyugvók társadalmi rétegeződését éppoly nehéz meghatározni, mint a legtöbb alföldi gepida temető „társadalmát". 83 sírjából 23-at kiraboltak és feldúltak, 22-ben pedig kisgyermek nyugodott, akik mellé a gepidák ritkán helyeztek valamirevaló másvilági útravalót. Ilyenformán éppen a vezető réteg viseletébe és tagozódásába bajos bepillantani.

A malomfalvi temetőre nem jellemző a másvilágra indító étel és ital, mindössze 3 sírban volt edény. Hasonló temetőket az Alföldről is ismerünk, ezek nyilván zömében ariánus keresztény közösségektől maradtak ránk.

Néhány nemrég feltárt beszterce-naszódi temetőrészlet (Beszterce-Csiger, Galacfalva-Vermek) nagyobbrészt kirabolt, feldúlt sírokból áll. Az utóbbi 31 sírt egy torzított koponya, a besimított és bepecsételt díszítésű edények, egy pajzsos tövisű bronzcsat alapján 568 elé keltezi ásatója, nyilvánvalóan helyesen. A két temetőből származó szép és változatos keramikán, köztük körte alakú edényeken olyan sajátos beszurkált díszítésmód található, amilyen

eddig csak a Tisza mentéről volt ismert. A sírokban megmaradtak a lándzsacsúcsok, a háromélű, a köpűs babérlevél pengéjű és a szakás nyílcsúcsok, a vas juhnyíró ollók. Más típusú a telephez csatlakozó Baráthely 3. számú temetője. A közel 300 sírból eddig ismertetett néhány ékszer (pl. pontkördíszes fibula, gepida és bizánci övcsatok), edény (pl. kiöntőcsöves korsó, besimított és bepecsételt díszítésű csuprok) és fegyver (kétélű kardok, lándzsák, nyílcsúcsok) zömmel gepida jellegű a még a gepida uralom idején nyitott temetőben (a 190. sírból I. Iustinianus bronzpénze került elő), a temető korban és jellegben mégis már a „bándi" típusú temetők családjába tartozik.

Mezőbánd-Felhágó-dűlő 178 síros temetője mind a mai napig a legnagyobb közzétett erdélyi gepida emlék. Sírjait egy szegény szolgatemetkezés kivételével kirabolták és feldúlták, ezért használatának kezdetét és végét nehéz meghatározni. Valószínűleg a gepida korszak vége felé, 550 táján keletkezett. Malomfalvával ellentétben jellemző rá a bőséges edénymelléklet — a sírok harmadánál is többen fordul elő —, ugyanakkor a húsételre utaló állatcsontmaradványok hiányoztak. Afféle félpogány-félkeresztény lakosságról lehet tehát szó. A késői, „bándi" típusú temetők családjába tartozik Marosnagylak 125 síros temetőjének nagyobb része is.

Több helyen egyelőre csak egy-két sír utal 6. századi gepida temetőre (Maroscsapó, Somkerék-Hágó, Mezőakna, Apanagyfalu-Csorbahíd — bebökdöséssel pecsételt szép edény, lándzsacsúcs —, Segesvár-Baierndorf, Oláhgorbó-Lányfalu). Szép füleskancsójával, besimított csészéjével és díszes csont sűrűfésűjével kiemelkedik a Baráthely és Ecel közt a Rozsos határrészben előbukkant néhány sír. Más helyeken sírmellékletként értékelhető ép edények (Vasasszentgotthárd, Mezőköbölkút, Gyulatelke, Nagyernye, Erdőszentgyörgy, Nagyenyed, Marosvásárhely, Dés-Szamos-híd — ritka ékhegy díszítéssel —, Dedrádszéplak, Maroskarna, Gyulafehérvár, Beszterce, különösen jellegzetesek Szamosújvár-Szamos-part bepecsételt és besimított díszítésű szép edényei) vagy ép kétsoros sűrűfésű (Tompaháza) jeleznek temetkezést. Szamosjenőn és Maroscsapón a „leggepidább" ékszer került elő, sasfejjel díszített nagyméretű díszcsatok, mindkettő erdélyi ötvösműhelyek alkotása, s csupán féltestvérei a Tisza-vidéki műhelyből származó „sasos csatoknak". Nagyvárad-Szalkán, Szilágysomlyón, Tordán, Szászkeresztúron és Krasznán a 6. századi gepida viselet ovális bronzcsatjai utalnak sírleletre, Décsfalván egy hosszú kétélű kard, a Bábolna-hegyen egy lándzsacsúcs, Csáklyán egy tegezkészlethez tartozó nyílcsúcsok, míg Vingárdon és Gyertyánoson a hasonló nyílhegyek egyaránt származhatnak sírból vagy telepről (az utóbbira Betlenszentmiklóson van jó példa).

A 6. SZÁZADI GEPIDÁK TÁRSADALMA

Bár az erdélyi „Meroving-kultúra" emlékeit számos lelőhelyről és sok sírból ismerjük, megítélésük mégis nehéz. A vékony nemesi rétegre a 6. század folyamán már csak a bizánci szövetség fejében kapott néhány aranypénzből lehet következtetni: I. Iustinus (518—527) solidusából Mezőcsávásról, I. Iustinianuséból (527—565) Nagysomkútról, Abafájáról, Úzdiszentgyörgyről, Csáklyáról, Marosvásárhely környékéről, Vecelről és Pécskáról. Az újkorban feldúlt sírok halotti obulusai lehettek. A temetőket különböző időpontokban (némelyiket többször is) kirabolták vagy feldúlták. A kevés értékelhető kronológiai adatból egyelőre bajos volna megmondani, kik és mikor. Az egyik zűrzavaros időszak az 540-es évekre tehető, amikor Elemund dinasztiáját — nyilván nem minden belső ellenállás és felfordulás nélkül — megbuktatja Thorisind. Ostrogotha trónkövetelő és kísérete a langobardokhoz menekül. Mezőbánd szinte „teljes" kirablásáról már szó esett, ez okvetlenül 567 táján vagy után következett be először. Besztercén, Marosvásárhelyen és Marosveresmarton annyival jobb a helyzet, hogy legalább a (hasznavehetetlennek ítélt) vasfegyvereket megkímélték. Malomfalván a társadalomtörténetileg vizsgálható sírok számaránya csak 50%.

A bestiális sírdúlások ellenére megállapítható, hogy a viselet nagyjából azonos volt az alföldi gepidákéval. A nők, leánygyermekek sűrűfésűket tűztek a kontyukba, nyakukban valamivel gyakoribb az üveggyöngyökből összefűzött nyaklánc, mint az Alföldön. Mind a nők, mind a férfiak övet hordtak, amelyet bronz- (ritkán ezüst-) vagy vascsatokkal fogtak össze. A férfiak az övön hátul viselték bőrtarsolyukat, amelyben tűzszerszámot, ollót, szőrcsipeszt és kést tartottak. A nők díszes öntöttbronz- (ritkán vékonyan aranyozott) fibuláikkal a mellen és a test előtt mintegy összefogták ruháikat, szegény asszonyoknál ezeket vas kapcsolótűk vagy bronz ruhatűk helyettesítették. Sajátos szimbolikus rangjelző szerepe volt (az egész Meroving-kultúrában) a vas vonókéseknek, ezek mindig a gazdag szabad nők mellékletei. Gyakori egy igazi női munkaeszköz, a fonóorsó cserépgombja.

A 6. századi szabad harcosra a Meroving-kultúrában a *teljes fegyverzet* (kard, lándzsa, megvasalt pajzs) jellemző. Ilyen fegyverzet még az alföldi gepidákhoz képest is kevés van Erdélyben. Az egykorú források szerint is csekély volt a gepida „nehéz fegyveresek" száma, 552-ben a gepidák mindössze 400 harcost bocsátanak Narses rendelkezésére a Totila elleni háborúban, ugyanott a pannoniai langobardokat 3000 „nehéz" fegyveres képviselte.

Erdélyben még a kard—lándzsa együttes is ritka — nem beszélve a megvasalt pajzsra utaló pajzsdudorról —, ami vékony katonai vezető rétegről és egyúttal az Erdélyben élő gepidák biztonságérzetéről vall. A csupán lándzsával felfegyverzett szabad harcosok száma már nagyobb. Az íj és nyíl előfordul a kardos-lándzsás vitézek fegyverzetében is. Önmagában, az íjász szolgálatra

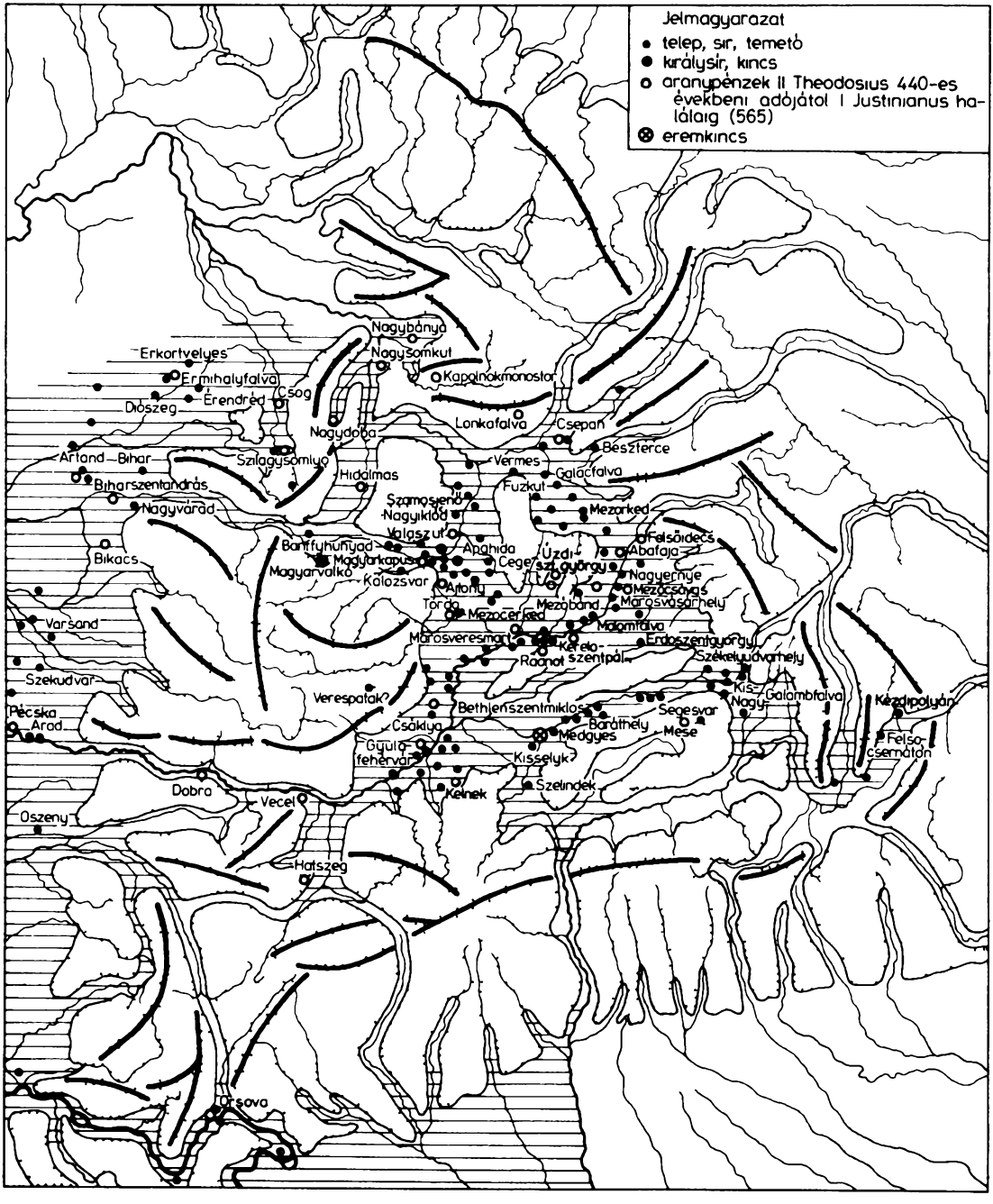

17 terkep A gepidak Erdelyben 445/455—567 kozott

kötelezett „félszabad" réteg fegyvereként gyakoribb. Egészében véve az erdélyi gepidák társadalma erősebben rétegeződött az alföldi gepidákénál, a valamilyen fegyverrel felszerelt szabadok-félszabadok rétege a temetőkben csak 10-15% körül mozog. A kirabolt női sírokat is figyelembe véve nagyjából ugyanennyi az ékszerekkel eltemetett asszonyok százaléka. A lakosság 70%-a fegyvertelen szegényekből és szolgákból állott, amiben már a korai feudális gepida állam kialakulásának csírái tükröződnek.

A Mezőbándon szerszámaival együtt eltemetett ötvöskovács társadalmi helyzetére nézve a nemesek közé tartozott — ugyanúgy, mint a barbár Európa más egykorú germán ötvösei, avagy a következő avar korszak ötvöskovácsai. Ruházatának ékességeit és fegyvereit elvitték a sírrablók, de mint véletlenül megmaradt vassisakja bizonyítja, életében-halálában a féltve óvottak közé tartozott.

Az erdélyi gepida társadalom a 6. század folyamán az alföldi és szerémségi gepida társadalom halovány tükörképévé válik. Nem hallunk többé az erdélyi gepidák élén álló „kiskirályokról", régészeti (sír) lelet sem utal rájuk. A 6. század első harmadának végéig mégis számolni lehet az anyaországtól némileg független, önállóskodó erdélyi gepida duxokkal. Ebből az időből ismerjük Gepidia egyetlen „belső" éremkincsét, a Kisselyken, Mikeszászával szemben, a Nagy-Küküllő-völgyben elásott 50 (más adatok szerint 80—140) aranysolidust. A vagyont a tulajdonos családja a 440-es évektől, tehát a „hun konjunktúra" idejétől fogva folyamatosan gyűjtötte, II. Theodosiustól I. Iustinusig valamennyi keletrómai császár aranya megtalálható benne. Elrejtője I. Iustinus (518—527) kora után életét és vagyonát veszíthette, nem érte meg az I. Iustinianus alatt kezdődő „új konjunktúrát". A kincs arra vall, hogy Elemund az 520-as évek végén—530-as évek elején felszámolta egy erdélyi kiskirály uralmát. Feltehetőleg ezzel az eseménnyel hozható kapcsolatba néhány további korai nemesi udvarház pusztulása és temetőjének felhagyása (Kolozsvár-Kardosfalva, Magyarvalkó), s talán a legkorábbi sírrablási hullám a temetőkben.

Az erdélyi gepidák élén az 530-as évektől kezdve kisszámú, nem túlságosan gazdag nemesség állott. Közéjük számítanak a „sasos csatokat" viselő nők is (Szamosjenő, régebben: Kisjenő, Maroscsapó). Egy-egy kisebb faluban egyetlen nemesi család birtokolt, és — úgy tűnik — egyúttal a szabadok közösségének vezetője is volt (Malomfalva), több fegyveres nemesre vagy nemesek több nemzedékére csak kevés példa van (Marosveresmart, Baráthely 3.). Néhány helyen a fegyveresek magasabb száma talán a lakosok határőr szerepével is kapcsolatos lehetett (marosvásárhelyi és besztercei sírok).

A Szamos középső folyásvidékétől a Maros és Küküllők völgyén át a Háromszéki-medencéig földművelő-állattartó falvak és tanyák láncolata húzódott, javarészt félszabad és szolga sorsú emberek telepei. Falusi paraszti életükről keveset tudunk, ismereteink jóval alatta maradnak a vizigót

korszaknak. Bizonyos azonban, hogy a hun kori siralmas helyzetet a gepida betelepülés változtatta meg. S bár a lakható, megművelhető földterület a vizigót korszakhoz képest is összébb zsugorodott, ez éppenséggel nem a gepidák vétke. Ellenkezőleg, az, hogy a Mezőség, a fontosabb völgyek és medencék egyáltalán lakhatók maradtak, az ő munkájuk érdeme.

*

A gepida királyság „külpolitikailag" meghatározott politikai-katonai tevékenysége 567 előtt a Duna völgyében zajlott, távol Erdélytől. A nagy Iustinianus korában az Al-Duna vidékét támadó szláv harci csoportokat a gepidák alkalmanként segítették is, maguk a szláv támadások egyelőre még nem veszélyeztették Erdély határait. Egy bizonytalan adat szerint 565 körül az újból Bizánc-barát politikát folytató Kunimund gepida király hadat viselt az al-dunai szlávok ellen. Kunimund és serege minden valószínűség szerint a Vöröstoronyi-szoroson át az Olt völgyében támadta meg az egykori gepida „Olt-limest" háborgató szlávokat, akiket akkoriban már az avarok is támogattak. E nagyon felesleges hadjárat ellenakciója a gepida hatalom bukásához fog vezetni.

4. AZ AVAR URALOM SZÁZADAI

A türkök elől menekülő, 552 táján a Belső-Ázsia feletti hatalomból kiszorított avarok és velük összeolvadt szövetségeseik, a szintén a türkök elől menekülő közép-ázsiai heftalita hunok 557 végén érkeztek a Kaukázus északi előterébe. 558-ban Konstantinápolyba küldött követeiknek sikerült I. Iustinianustól szövetségi szerződést és aranysegélyt kieszközölni. Ennek fejében vállalták, hogy a birodalmi kasszát szipolyozó dél-oroszországi-ukrajnai törzseket, a szabírokat, utigurokat és kutrigurokat, valamint a saragurokat megtámadják, és uralmuk alá hajtják. E népcsoportokat három vagy négy esztendő alatt sikerrel leigázták, saját szavaikkal élve „eltörölték őket a föld színéről".

562-ben elérik az Al-Dunát. Kagánjuk, a „Baján-kagán" (*bayan* = 'hatalmas, gazdag', jelző ugyan, de a kor szokása szerint egyúttal „személynév" is) Al-Duna menti szállásáról ismét követséget meneszt I. Iustinianushoz, a szövetség megújítását, az évjáradék felemelését és letelepülésre alkalmas országot kérve tőle. Vágya az Al-Duna déli partján elterülő síkság volt, a széles folyamtól védett Scythia Minor és Moesia (Dobrudzsa és Észak-Bulgária), vagyis ugyanaz a terület, amelyet egy évszázaddal később a bolgár-törökök fognak elfoglalni. A tárgyalásokkal egyidőben elrendelt keletrómai határzár azonban nyilvánvalóvá tette, hogy errefelé egyelőre nincs mit keresniük. Az avar haderő ekkor észak felől megkerüli a Kárpátokat, az Elbánál azonban Sigebert, a frank Austrasia királya megállítja seregüket (563). Az avarok

kénytelenek visszatérni a „szkíta Duna", az Al-Duna mellékére, ahol Baján „a széles síkságon sűrű tömegben üttette fel a sátrakat" (Corippus).

Amikor hírül veszik, hogy I. Iustinianus 565. november 21-én meghalt, követeik 7 nappal később (!) már megjelennek Konstantinápolyban. A nomád diplomáciára jellemző „magas hangon" a szövetség megújítását kérik az új császártól, II. Iustinustól. II. Iustinus azonban felbontja a szövetséget, beszünteti a „szolgaság bérének" fizetését (nem kevésbé fellengzős hangon), és megerősítteti az al-dunai határzárat. Az avarok áttörési kísérlete kudarcba fulladt (565/566 tele).

Mintha valami kelepcéből igyekeznének menekülni, ismét körülrajzzák a Kárpátokat, és 566 őszén megint Türingiában tűnnek fel. Győztes csatájuk ellenére sem boldogulnak Sigeberttel. Fegyverszünetet kötnek, majd a két sereg visszahúzódik, elválik egymástól.

A veszedelem, amely elkeseredett al-dunai áttörési kísérletre és a Kárpátok *kétszeri* megkerülésére kényszeríti őket, nagyon is reális volt, 566/567 telétől pedig egyenesen fenyegető. A „szolgáikat" üldöző nyugati türkök átkeltek a Volgán, s immáron belátható közelségből fenyegették az avarokat, azzal, hogy „nem karddal fogják őket legyilkolni, hanem, mint a hangyákat, lovaik patáival a földbe tiporni". Az elmúlt öt esztendő viszontagságos történetéből kiviláglik, hogy az avarok biztos, védhető, természetes határok *mögé* akartak menekülni. Ha az Al-Dunán nem sikerült áttörniük, akkor a Kárpátoktól övezett síkságra igyekeztek bejutni. S öt esztendő sorozatos kudarcai megmutatták, hogy az utóbbi éppoly kevéssé lehetséges, mint az előbbi. A történeti és régészeti adatokat figyelembe véve az archeogeográfiai adatok arra mutatnak, hogy *az avarok nem találtak bejáratot az Északi- és Keleti-Kárpátokon.*

Az 5—6. század régészeti települési adatai azt bizonyítják, hogy az Északi- és Keleti-Kárpátok övezetében átlagosan 120, helyenként 150-200 km széles lakatlan és lakhatatlan, egy költözködő, állatállománnyal rendelkező nép számára *áthatolhatatlan őserdőzóna* alakult ki. Ez még akkor is lehetetlenné tette volna az átkelést, ha a kellős közepén nem húzódott volna 1500-2000 m magas hegyekből álló, 80-100 km széles „védőfal". Hogy Erdélyben mi lehetett a helyzet, arra elég jellemzésül a Felső-Tisza és Alsó-Szamos völgyét megvizsgálni, ahol a 6. század elejétől kezdve egészen a Tiszafüred—Nyíregyháza—Debrecen vonalig nincs az emberi élettel kapcsolatos régészeti nyom vagy lelet. Egy költözködő nép számára úgy-ahogy járható szorosokkal a 6. században már csak a Déli-Kárpátokban lehetett számolni. Elsősorban az Olt völgyében a Vöröstoronyi-szoroson át és talán az Al-Duna mentében — tehát a rómaiaktól egykor kiépített és a gepida katonai hatalomtól is használt utakon. Ezeket az útvonalakat azonban erős gepida és bizánci őrségek zárták el.

Az avarok valóban kelepcébe kerültek. Sorsuk válságosra fordult; ha a következő esztendőkben az Al-Duna vidékén érik őket a türkök, pusztulás vár rájuk. Félelmük két évtized múltán a Kárpát-medencében sem múlt el

(éppúgy, mint a magyaroké 920 táján a besenyőktől), 580-ban II. Tiberius császár azzal a (hamis) hírrel próbálta őket Sirmium ostromától visszafordítani, hogy a türkök elfoglalták Kherszont.

566/567 telének válságos napjaiban valahol az Elba és Odera közt keresik fel Baján Alboin langobard király követei, a két hatalom közt nyilván Sigebert, Alboin sógora közvetített. A gepidák elleni kétfrontos támadást, „örök szövetséget" („foedus perpetuum": Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* I, 27, ami a langobardok szóhasználatában katonai szövetséget jelentett) ajánlottak fel. Elfogadták Baján követeléseit: győzelem esetén a gepidák egész országát, népét és vagyonát az avarok kapják, sőt meg is toldották azzal a csábító lehetőséggel, hogy Pannonia Sirmiensis birtokbavétele után a Száván át könnyen behatolhatnak a vágyva-vágyott Scythiába és Thraciába, akár Byzantionig elmehetnek.

A híres közös háború részleteiről keveset tudunk, a langobardok elsősorban saját dicsőségüket jegyezték fel. Valószínű azonban, hogy a szövetségi szerződés értelmében a támadást a langobardok kezdték. Kunimund gepida király a langobardok ellen vonta össze „különböző irányokból" („e diverso": *Historia Langobardorum* I, 27) a gepida fegyvereseket. Csak miután e jóvátehetetlen lépés már megtörtént, vette hírét az avar támadásnak („Tristis ad Cunimundum nuntius veniens, invasisse Avares"). A „fáziseltolódás" úgy történt, „ut cum Alboin statuerunt" — amint Alboinnal megállapodtak —, s azt eredményezte, hogy az avar *haderő* (hangsúlyozandó: az avar hadsereg támadásáról van szó, s nem az avarság „beköltözéséről"!) képes volt *áttörni a határzárat* („terminos edicit").

Baján végcélja Sirmium volt, már a katonai szerződés megkötésekor olyan vezetőket kért a langobardoktól, akik egyenesen Sirmium ellen vezetik. A Morva-kapun át és a Duna északi partján benyomulva „temérdek fáradságot vállalva, hosszú utat megtéve" támadt Gepidiára. A késői langobard krónikák természetesen saját királyuknak és népüknek tulajdonítják a gepidák legyőzésének dicsőségét. Nem így az ügyben közvetlenül érdekelt, jól értesült bizánci *kortársak*, akik pontosan tudták, hogy Baján „verte le őket háborúban", és „ő zúzta szét a gepidák államát" (Menander Prótektor 195 és 458). Nem kétséges, ez volt az igazság, a langobardok ezúttal csak mellékszereplői és haszonélvezői voltak szövetségeseik kirobbanó sikerének.

Miután Baján a Kunimund király vezette gepida főerőket szétverte (a csatában elesett Kunimund koponyájából ősi keleti szokás szerint minden bizonnyal Baján készíttetett ivócsészét, amelyet kétes barátsággal és szándékkal Alboinnak ajándékozott), a szerémségi Duna-szakaszon át *egyenesen* a Sirmiumot védő gepida erőkre támadt. Usdibad, Sirmium gepida parancsnoka nem várta be az avar támadást, seregével együtt megadta magát a készenlétben álló keletrómai csapatoknak. Konstantinápolyba menekült Reptila gepida trónörökös és a gepida ariánus egyház feje, Thrasarik püspök

is. Mire Baján Sirmium alá ért, a várost már Bónosz bizánci csapatai védték, akik visszaverték a várostromra felkészületlen avar lovassereget.

Közben az Alföldön is véget ért a langobard—gepida háború. Kunimund leánya, Rosemunda kíséretével együtt Alboin fogságába esett, avagy Alboinhoz menekült, két rossz közül a kisebbet választva. Példáját sok ezer gepida harcos követte, olyan sok, hogy Itáliában Rosemunda királynő szolgálatában 4 évvel később képesek voltak megdönteni Alboint, és hónapokon át vitássá tenni a langobard hercegek észak-itáliai uralmát. A Tisza—Maros—Körös közötti vidéken aligha maradt számottevő, fegyverfogásra képes gepida lakosság.

Baján és serege csak a sirmiumi kudarc után kel át ismét az „Iszteren", s állapodik meg a gepidák feldúlt, kifosztott országában (Menander Protector, *Fragmenta* 27). Arról, hogy az avar sereget hogyan követte a honfoglaló avar nép, nem szól forrás. Mivel a Vaskapu—Orsova-szorost a most már nyíltan ellenséges bizánci flotta zárta el, ez az út nem jöhet számításba. Más lehetőségre nehéz gondolni, mint a Vöröstoronyi-szoroson át az Olt, majd a Maros völgyén keresztül vezető útra. Ez az útvonal a régészeti leletekből következtetve az avar korban s utána a 9. században is használatban volt.

GEPIDIA PUSZTULÁSA — GEPIDA MARADVÁNYOK

A gepidák számára katasztrofális háború végeredményének ismeretében megszólaltatva a régészeti forrásokat, a történeti adatokkal sok tekintetben egybevágó képet nyerünk. Az Alföldön, a Tisza—Maros—Körös vidékén a pusztulás szinte egyetemes volt, eddig nem ismert olyan gepida temető (következésképpen falu sem), amelynek 567 után egyértelmű folytatása lenne. Elenyészően kevés azoknak a gepida temetőknek (s velük együtt ismét falvaknak) a száma is, amelyeknek 567 után avar kori folytatása van, ilyenek inkább a Temesközben vannak, ahol jelentősebb gepida továbbéléssel lehet számolni. Mindez jól összevág azzal, hogy az avarok a háború során a Körös—Maros közti vidéket pusztították el, a másik oldalról pedig azzal a régészeti megfigyeléssel, hogy a korai avarságnak éppen ezen az „üres", állattartásra alkalmassá vált síkságon alakult ki az egyik jelentős települési centruma.

Más volt a helyzet a Temesközben, ahol egykorú bizánci források 600 táján gepida falvakról tudósítanak, valamint a Szerémség és Szlavónia Duna—Dráva menti sávjában, ahol még a 9. században is említenek gepidákat. Az avar belső települési rend megszilárdulása után, tehát a 6—7. század fordulóján keletkezett új „avar" temetőkben a gepida maradványok már nem vagy alig ismerhetők fel, hiszen az avar társadalmi rendből és szokásvilágból éppúgy nem tudták magukat kivonni, mint az avar birodalmat „elárasztó" perzsa-bizánci viselet és divat alól.

Mindezek ismeretében az erdélyi helyzet is érthető. A gepidák pusztulása Erdélyben is katasztrofális volt. A kereken 30 ismert és értékelhető 6. századi gepida temetőből 567/568-ban legalább 25-nek megszakadt a használata — természetesen a hozzájuk tartozó falvak élete is. Nem dönthető el, mennyiben tulajdonítható ez a törés a langobard támadás elleni összpontosításnak (vagyis annak, hogy a fegyverbíró férfiak a Tiszához vonultak, s onnan nem tértek vissza), avagy a Maros mentén betörő avarok elleni védelmi csatának s a vereséget követő megtorlásnak.

Az 567/568. évi avar behatolással kapcsolatos a malomfalvi gepida telep és temető teljes elhagyása — nyoma sincs ott többé gepidáknak. A pusztasággá vált gepida falu egykori helyén talált korai avar telepgödör („9. ház") és a Borsóföldön feltárt korai avar gödörház (35. ház) a lakosságcsere bizonyítéka.

Az Alfölddel ellentétben néhány Maros menti (Marosnagylak, Marosveresmart), egy mezőségi (Mezőbánd) és egy Nagy-Küküllő menti (Baráthely 3. temetője) gepida temető folyamatos használata bizonyítottnak tekinthető. Többségük nagy kiterjedésű, esetleg több száz temetkezést tartalmazó sírmező, a korai avarságtól közvetlenül megszállt területtől keletre és északra. Valamennyi meglehetősen távol esik az erdélyi avar—gepida összeütközés feltételezhető színterétől. A megváltoztathatatlanba beletörődő, önként meghódoló gepida peremfalvak ezek, amelyek a 6. század vége után különös átalakuláson mentek át. Alapnépességük helyi gepida maradt, a fazekasság fogásai, formái, besimított és bepecsételt díszítései, a fésűsmesterek készítményei, a női viselet elemei és kellékei egyaránt ezt igazolják. A gepida örökséget a 7. századtól avar (lótemetkezés, lószerszámok, keleti edények, kopjacsúcsok, övdíszek — fogazott germán II. stílusú csattal is —, gyöngyök) és avar—szláv (csillagcsüngős és félhold alakú fülbevalók, kürtős végű karperecek, spirálisan bepödrött végű hajkarikák, bizánci csatok, vasveretes vödrök) művelődési elemek s nyilván az őket hordozó emberek tarkítják. Ugyanakkor e temetőkben 600 tájától olyan elemek is feltűnnek, amelyek nem vezethetők le sem a gepida, sem a korai avar kori művelődésből. A nyugati Meroving-kultúra területéről származó fegyveresekről van szó, akik sajátos pajzsdudorral felszerelt nehéz pajzsokkal, hosszú kétélű kardokkal — a kirabolt sírokban gyakran csak a kardszíj rögzítésére szolgáló csonka kúp alakú ezüst vagy bronz fülesgombok utalnak a kiemelt kardokra! —, rohamkésekkel *(sax)*, fűzfalevél alakú pengéjű hosszú csúcsú lándzsákkal, csavart nyakú szakás hegyekkel ellátott nyilakkal temetkeztek. Fegyveröveik is idegenek, gömbfejű szögecsdíszes vas övveretekkel, háromszöglemezes csatokkal, nemritkán ezüstberakásos (tausírozott) vas övdíszekkel. Az idegen fegyverek és övek sajátos rítusú, többnyire megvasalt koporsóban nyugvó férfiaktól származnak. Velük együtt érkezett asszonyok viszont alig-alig mutathatók ki, kifejezetten nyugati Meroving-eredetű ereklyetartót viselt két mezőbándi asszony, dísztűket pedig egy-egy marosnagylaki és baráthelyi nő.

Mindezek nyomán azt kell gondolnunk, hogy az első tudatos erdélyi „délnémet" betelepítés az avarok műve volt. Birodalmuk e távoli zugában nyújtottak otthont a Meroving-királyok és -hercegek belharcai következtében hozzájuk menekült Duna—Rajna-völgyi alamannoknak és bajoroknak — a fordítottját is ismerjük: avar menekülteket bajor temetőkben. A hazájukban nyilván különböző katonai kíséretekhez tartozó emberek szabadságukat az avarok közt is megőrizték, továbbra is hivatásosan katonáskodó férfiak voltak, akik helyi gepida asszonyokkal kötöttek házasságot. — A kérdésben azonban csak a marosnagylaki és a baráthelyi 3. temető közzététele után lehet majd világosabban látni.

ERDÉLY AVAR MEGSZÁLLÁSA

Az avarok legkorábbi szállásainak és katonai őrhelyeinek ma már olyan régészeti bizonyítéka van, amely párját ritkítja az európai népvándorlás korában. Több mint két évtizede Belső-Ázsiában (Tuva ASZK és Mongólia) sikerült kimutatni egy 6—7. századi avar—korai türk temetkezési szokást. A katonáskodó lovas harcosokat és fegyveres nemzetségi vezetőket — lehetőleg távol a nemzetségi és családtagok temetkezési helyétől — teljes viseletben és fegyverzetben eltemetik. Lovukat a temetés után (esetleges hosszabb idő múltán) nem messze a sírtól feltorolják, majd a halotti tor — máglyára vetett — maradványait a felszerszámozott lóbőrrel együtt kis mélységben elföldelik. Ez a temetkezési szokás a Kárpát-medencét megszálló avarok *első nemzedékénél* még általánosan megtalálható, 600 után azonban már nem fordul elő, egyelőre nem tudni, miért. Az ázsiai összefüggés másik döntő eleme, hogy a korai avar máglyagödrökből *ugyanolyan* hosszú fülű (téglalap alakú) vagy hurkos fülű, *kerek talpú* — puha talpú csizmához alakított — *kengyelek* és csikózablák kerülnek elő, mint Belső-Ázsiában. A legkorábbi avar (s egyben európai!) vaskengyeleket az avarok készen hozták magukkal. Amiről nemcsak a formák tökéletes megegyezése tanúskodik, hanem a legkorábbi kengyelek nikkeltartalmú — a Kárpát-medencében ismeretlen — vasanyaga is. Ezek a máglyás sírok, illetve a rájuk utaló égett felületű vaskengyelek (jelenleg mintegy 35-40 lelőhely) a Dévényi-kaputól a Küküllő partjáig — úgy tűnik, csalhatatlanul — jelzik az avarság legkorábbi települési rendjét. A legkeletibb őrállomás a Barcaságból kivezető szorosokig terjedt, I. Chosrau perzsa király (531—579) aranypénze csak az avarokkal juthatott Brassó környékére.

Az 567/568. évi történelmi események ismeretében magától értetődő, hogy a Maros—Küküllők völgye kezdettől fogva az avar megszállás, majd a korai avar megtelepülés egyik ütőere. Kis-Küküllő menti végpontját Dicsőszentmártonban egy égett kengyelpár jelzi. A közeli Küküllővár faluból sírból származik egy, a korai avarokra jellemző, összehúzott nyakú, szabad kézzel

készült edény. A Maros Aradtól délre fekvő szakaszán Németszentpéter-Góliáton talált hosszú fülű kengyelpár még deformálódott is a máglya tüzében, a hozzá tartozó, égési réteggel bevont csikózabla és az avarok acélos páncéltörő kopjája (ezzel döfték le feltorolás előtt a lovat, a lósírokban is a ló mellett található a kopja) a hasonló leletek másik biztos ismertetője. Az egykori Gepidia két legfontosabb ütőere, a Maros és a Tisza völgye tehát kezdettől fogva az avarok tényleges uralma alá és megszállási övezetébe került. Összeköttetésüket birodalmuk keleti területeivel egyelőre változatlanul az Olt—Sebes folyók menti útvonal biztosította, mint erre a Nagyszeben és Sebes környékén talált II. Iustinus-solidus és -nagybronz (jelzésük alapján 570 körüli veretek), egy egykori Maros-Torda megyei lelőhelyű Mauricius-solidus (átfúrt ékszer), valamint a Kőhalom és Olthévíz között talált Mauricius-(582—602) solidus obulus utalnak. A korai avar birodalomba eljutott bizánci aranyak túlnyomó többsége sírból származik (tulajdonképpen valamennyi hiteles példány) — így lehetett ez a fenti esetekben is.

Az Erdélyi-medence gyér korai avar megszállására utaló kevés adat nem csupán a kutatások hiányosságának a tükre. Az a folyamat, amely a 3—4. században megindult, majd a 6. században a gepida uralom idején lelassult, az avar uralom első hat évtizedében éri el végkifejletét: Daciából Erdőelve, Silvania, illetve Transsilvania lesz. Ez a településtörténeti mélypont, amelyhez képest a 8—9. század viszonyai már új, a középkor irányába mutató fejlődés csíráit hordozzák magukban.

A KORAI AVAR URALOM 630-IG

A történeti események azt mutatják, hogy az avarság a 6. század utolsó harmadában még nem rendezkedett be véglegesen a Kárpát-medencében. Az Al-Duna és a Balkán hegység közti föld birtoklásáról továbbra sem mondtak le. 584/586-ban valóban elfoglalják Moesiát és Scythia Minor egy részét, s megkezdik politikai és gazdasági berendezkedésüket. A perzsa frontról visszahozott keletrómai csapatok azonban 593 és 598 között felszámolják az avarok észak-balkáni uralmát, majd 600—601-ben sikeres ellentámadásokat vezetnek a Temesközben is. Ez az „átmeneti" állapot tükröződik a korai avarság általános településrendjében. A dél felé tekintő és vágyakozó avar hatalom számára érdektelen volt a Kárpát-medence északi harmada. Északnyugaton (egyetlen katonai hídfő, Dévény kivételével) a Duna volt települési határuk, északon az erdősávot megállító Pest—Heves—Borsod megyei egykori szarmata sánc, amelyet északkeleten, a Nyírségben is csak egy-két ponton léptek át. Ettől délre nagyjából a szerémségi Duna-szakasz vonaláig települt meg az avarság. Elhatárolt legelőterületek központjában fekvő *aul*okban élt, amelyek régészeti nyomai (egyes temetkezések, 10-20 síros kis temetők) nehezen kutathatók. Csak a 600—601. évi vereségek után kerül

sor a már addig is megszállt területek belső uralmi viszonyainak új rendezésére, melynek következményeként az avarság régészetileg is „láthatóvá" válik. Az állandó téli szállások (Dunaújváros, Kölked stb.), majd falvak mellett kialakulnak az első nagyobb, sokszor nemzedékeken át használt temetők. A 601 előtti és utáni nemzedék régészeti hagyatéka egyelőre nehezen különíthető el Erdélyben.

Az avar kor első évtizedeiben az Aradtól a Tiszáig terjedő Maros-völgyet ellenőrizte a kunágotai fejedelem és kísérete. A kunágotai fejedelem — a bajáni korszak egyik főméltósága — aulja a Maros völgyében volt, valahol Pécska és Arad között, szállásváltó útvonala pedig a Maros északi partvonalán sejthető. Csupán sírját rejtették el a távoli északi pusztában, nagyjából úgy és olyan távolságra a Marostól, ahogyan a Duna-balparti „kagáni" orduk nagyurainak a sírját elrejtették a Duna—Tisza köze homokbuckás-mocsaras vidékének a peremén (Bábony, Bócsa, Kecel) vagy a kunágotai fejedelem Tisza menti kortársának sírját a Tiszántúlon (Kunmadaras). Aranyban dús sírját megbízhatóan keltezik az I. Iustinianus élete vége felé vert, alig kopott aranysolidus és kardjának Iustinianus kori, bizánci domborműves aranyveretei a 6. század legvégére. Saját és utódja (utódai) katonai kíséretének gazdag lovas-fegyveres sírjai végighúzódnak a Maros mindkét partján (Németpereg — több gazdag korai lovassír — és Apátfalva az északi, Fönlak — két jelentős 7. századi sír —, Németszentpéter, Nagyszentmiklós-Bukova-puszta — két fegyveres lovassír —, Ôbesenyő, Kiszombor O., Deszk G. lelőhelyek a déli oldalon). Sírmellékleteik — hosszú, egyenes pengéjű, jellegzetesen lovas harcosra utaló kardok, páncéltörésre alkalmas, erős kopják, csont merevítőlemezekkel borított, nagyméretű, ívelt reflex- (visszacsapó) íjak és a félelmetesen nehéz, háromélű nyílcsúcsok-nyilak — egytől egyig ázsiai fegyverek, ugyanúgy, mint nem kevésbé egységes lófelszerelésük: vaskengyelek, zablák és díszes lószerszámok. Asszonyaik temetkezéseiből keveset ismerünk, korai szemesgyöngyök a temeskenézi sírból kerültek elő, korai avar temetkezésekre való, szabad kézzel formált edények pedig Széphelyen, Temeskenézen, Temesságon és Temesremetén. A korai avar település azonban egészen az Al-Dunáig terjedt, amit többek között a múlt század elején a krassó-szörényi Oravicabányán talált pompás nagygömbös ezüst díszfülbevalók igazolnak. Orsován egy kereszt alakban áttört testű bizánci bronzcsat áttört szívvégekkel, a Szőlőtelepről korai avar fokos és kopjacsúcs a bizánciakkal közvetlenül érintkező határállomást tükröz.

Kiemelkedő jelentőségű a Maros árterének szélén talált *fönlaki lovassír*, egy ötvöskovács temetkezése, amelyből a Kárpát-medence legnagyobb és leggazdagabb — 44 darabot számláló — bronz préselőminta-készlete előkerült. A fönlaki lelet nem csupán a korai avar kori perzsa—bizánci stílusú öv-, lószerszám- és nyeregdíszítmények mintakincs tárháza, hanem egyik világos bizonyítéka az ötvösök-kovácsok társadalmilag kiemelkedő, sőt szakrális

(hiszen mintakészletét és nyilván szerszámait is eltemették vele!) helyzetének. A fönlaki lovassír (amelyet sajnos szétdúltak, leleteiből sok elveszett) méltán csatlakozik legközelebbi testvéréhez, a kunszentmártoni ötvös-lovassírhoz, amelyben a korai avarság előkelő és drága védőfegyverét, a vaslemezekből összefűzött törzspáncélt is eltemették a kard, a vasnyelű kopja, valamint a 41 db préselőminta mellé.

Az Aranka déli partján Németszentpéter mellett előkerült lovassír nemcsak szokatlan észak-déli tájolásával, hanem a halott lábához tett, *összehajtogatott lóbőrös temetkezésével* is kitűnik. A sírt Heraclius császár 615—625 között veretett, az avar adó céljaira „államilag hamisított", ún. „könnyű" solidusa keltezi, amely ruhadísz vagy nyaklánccsüngő lehetett. Az avar úr a közép-ázsiai afrasziábi (Ó-Szamarkand) 6—7. századi freskóábrázolásokról ismert, vaslemezekből összefűzött *sisakot* viselt, eddig egyedülálló korai avar védőfegyvert. Szokványos fegyverei (hosszú egyélű kard, kopjacsúcs, háromélű súlyos nyílcsúcsok) és lószerszáma mellett figyelmet érdemel 5 mellékszíjcsüngővel felszerelt fegyveröve, amelynek préselt ezüst szíjvégei a „fönlaki" ötvösműhelyből származnak. A Maros északi túlpartján Sajtényban Heraclius solidusa hasonlóan rangos, ismét a déli parton Nagyszentmiklóson Heraclius—Heraclius Constantinus ezüstpénze egyszerűbb temetkezésekről vall. Egyelőre nem dönthető el, hogy a korai avar idők melyik fázisába tartoznak a 6—7. századi bizánci csatokkal keltezett pécskai és orsovai sírleletek, a kisperegi sírok és a nyilván sírban talált zádorlaki korai avar edény. Ugyancsak általában keltezhetők a korai avar időkre a Barrán feltárt kőkemencés házak, orsógombokkal és orsókorongokkal.

Jelentős korai avar megtelepedést igazolnak az Érmelléken az Érmihályfalván, Érkeserűn, Székelyhídon, Irinyben előkerült temetkezések-sírleletek. Érmihályfalván szabad kézzel készített, szűk nyakú csuprok, füles csuprok (vö. Küküllővárral) és fazekak kerültek elő, talán a Rétaljáról, ahol újabban lovassírt találtak gyűrűs markolatú egyenes karddal, háromélű nyílcsúcsokkal, korai avar típusú, hurkos fülű kengyelpárral és félgömb alakú pitykékből sorakozó kantárdíszekkel, nem utolsósorban a türk és avar lovassírok sajátos eszközével, a szaluval. Székelyhíd-Horó-tanyán szabad kézzel készített, négycsücskös peremű *belső-ázsiai* típusú edény (vö. Marosnagylakkal), Irinyben egy közép-ázsiai technikai és formai hagyományt képviselő szürke fazék nemcsak a sírok korát, hanem avar eredetét is igazolja. A Sebes-Körös és az Alföld találkozásvidékén, az ártándi 6. századi gazdag lovassír szomszédságában, Köröstarján-Csordás-dombon kerültek elő korai avar temetkezések.

Az *Erdélyi-medencében* is számolhatunk a Maros-torkolat vidékihez hasonló korai avar *aul*lal vagy *orduval*. Egy-egy „Erdély" lelőhelyű, nagyméretű gúlás-gömbös csüngőjű, „szentendrei típusú" arany fülbevaló — amely csak sírból származhat — a II. Iustinus arany tremissisével és Fokász

solidusával 578—610 közé keltezett szentendrei nemesi sírokkal egykorú ordura utal. Az arany fülbevalóknak „folytatása" is van, egy „Erdély" lelőhelyű „deszki típusú" gúlacsüngős fülbevalópár, amely már a 7. század első felének előkelő ékszere. Ez a központ nyilván részesült abból a bizánci avar adóból, amelyet Mauricius (582—602) „könnyű" solidusai (Szegvár, Tiszakeszi, Csősztelek, Marosvásárhely környéke, Kőhalom), majd Fokász (602—610) „könnyű" solidusai (Kula, Szilágypér, Körtéd/Krušica, Mezőszabad) képviselnek, s amelyek Fokász „előkelő" utódjánál, Heracliusnál szinte kizárólagossá válnak (Hajdúdorog, Szeghegy, Szentes-Jaksor, Sajtény, Németszentpéter).

Korai avar aulra utalhat egy állítólag Kolozsvárról származó (tévesen Abrudbánya lelőhellyel ismert) italo-bizánci eredetű aranykosaras fülbevaló, amely a pannoniai, sőt Tisza menti avarok körében gyakori itáliai kapcsolatok egyetlen erdélyi emléke.

Az erdélyi aulok díszöv- és lószerszámdísz-igényét a Nagy-Küküllő völgyében Erzsébetvároson, a Kis-Küküllő völgyében Korond-Firtoson talált préselőminták tanúsága szerint a fönlakihoz hasonló eszközökkel és módon dolgozó rangos ötvösök elégítették ki. Ragyogó bizonyítéka egy Gyulafehérvárról — nyilván szétdúlt lovassírból — származó, fönlaki típusú és méretű, máltai kereszt alakú bronz szíjelosztó, amelynek középső, félgömb alakú tagját bajuszos férfimaszk díszíti.

A Küküllők völgyében sejthető korai központ katonai-harci kíséretének lovas-fegyveres sírjait a közeli Maros-völgyből, Nagyenyedről ismerjük, de ide sorolható a diódi lovassír is, valamint Szászsebesről egy ép, korai avar „nomád" edény, nyilván sírból. A 600 utáni állandó avar berendezkedéssel

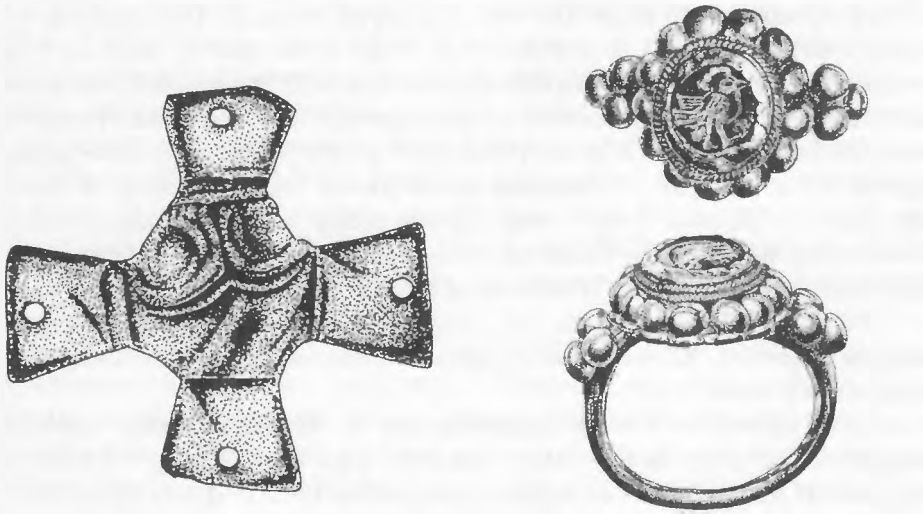

8. ábra. Avar lószerszámdísz és aranygyűrű Gyulafehérvárról

lehet kapcsolatban az avarok megtelepülése a mezőbándi gepida-germán faluban. A mezőbándi temető *két szélén* feltárt (részleges?) lovas temetkezések azt bizonyítják, hogy (rövid együttélés után?) a gepida lakosságnak innen is távoznia kellett. A mezőbándi temető szélén, sírban talált ún. fogazásos II. germán „állatstílussal" díszített, remekmívű aranygyűrű közeli párhuzama (ezüstből) Keszthely-Fenékpusztáról ismert. Kora, alapos kutatások eredményeként, 580 utánra, de 630 előttre tehető. Ez a díszítőstílus szorosan kapcsolódik a *legkorábbi* avar fejedelmi leletek csoportjához (ún. „Jankovich-aranyak", Kunmadaras), amelyeket ma már II. Iustinus (565—572) és Mauricius (582—602) aranysolidusával lehet keltezni (Kölked). A mezőbándi préselt övdíszítmények rokona Nyíregyháza-Kertgazdaság egyik sírjában szintén Mauricius — kopott, ruhára varrott — solidusával került elő. A mezőbándi avar sírok kora tehát jelen ismereteink szerint nagy valószínűséggel 600—630 közé keltezhető. Annak nyomán, hogy a bajáni dinasztia vezette avar, bolgár, gepida, szláv hadak 626-ban súlyos vereséget és veszteséget szenvedtek Konstantinápoly falai alatt, 629/630-ban az avar birodalom népei lázongani kezdenek, Dalmácia szláv törzsei pedig lerázzák az avar uralmat, és bizánci védelem alá helyezkednek. Az avar birodalmat megrázó belháború nyomai a régészetben is lépten-nyomon megfigyelhetők: falvak-temetők szűnnek meg, a 630 előtt létesített temetőket a zűrzavar idején sokfelé feldúlják, kirabolják — ez történik a mezőbándi avar sírokkal is. A bajáni dinasztia végül felülkerekedik, de a belháború fontos segédnéptől, a bolgároktól fosztotta meg az avarságot, nyugat és délnyugat felől pedig védekezni kényszerült a szlávokkal szemben.

Az eseménynek kevés olyan jó régészeti tükre van, mint a gepidástól-avarostól teljesen feldúlt és kirabolt mezőbándi temető. De Erdélyből származik az esemény egyetlen datált, pozitív bizonyítéka is, a Korond-Firtosváralján 1831-ben talált aranypénzlelet (237 db, avagy több mint „300" — nyilvánvalóan túlzott hírek szerint „5000"). A nemzedékeken át összeharácsolt pénzkincs legkésőbbi érmei, Heraclius és Heraclius Constantinus 625 körül vert solidusai a *kincs elrejtését* és tulajdonosa pusztulását vagy elmenekülését *630 körülre* rögzítik. Egyben szintén fontos adat arra nézve, hogy az erdélyi korai avar központ valóban a Kis-Küküllő völgyében lehetett.

A KORAI AVAR—SZLÁV EGYÜTTÉLÉS

Az avar uralom helyreállításának kettős következménye lesz. Egyrészt rohamosan megindul azoknak a szláv csoportoknak a beáramlása, amelyek az avar uralmat és védelmet — legalábbis névlegesen — hajlandók voltak elismerni. Ezzel új települési korszak kezdődik: az erdők visszaszorítása, a

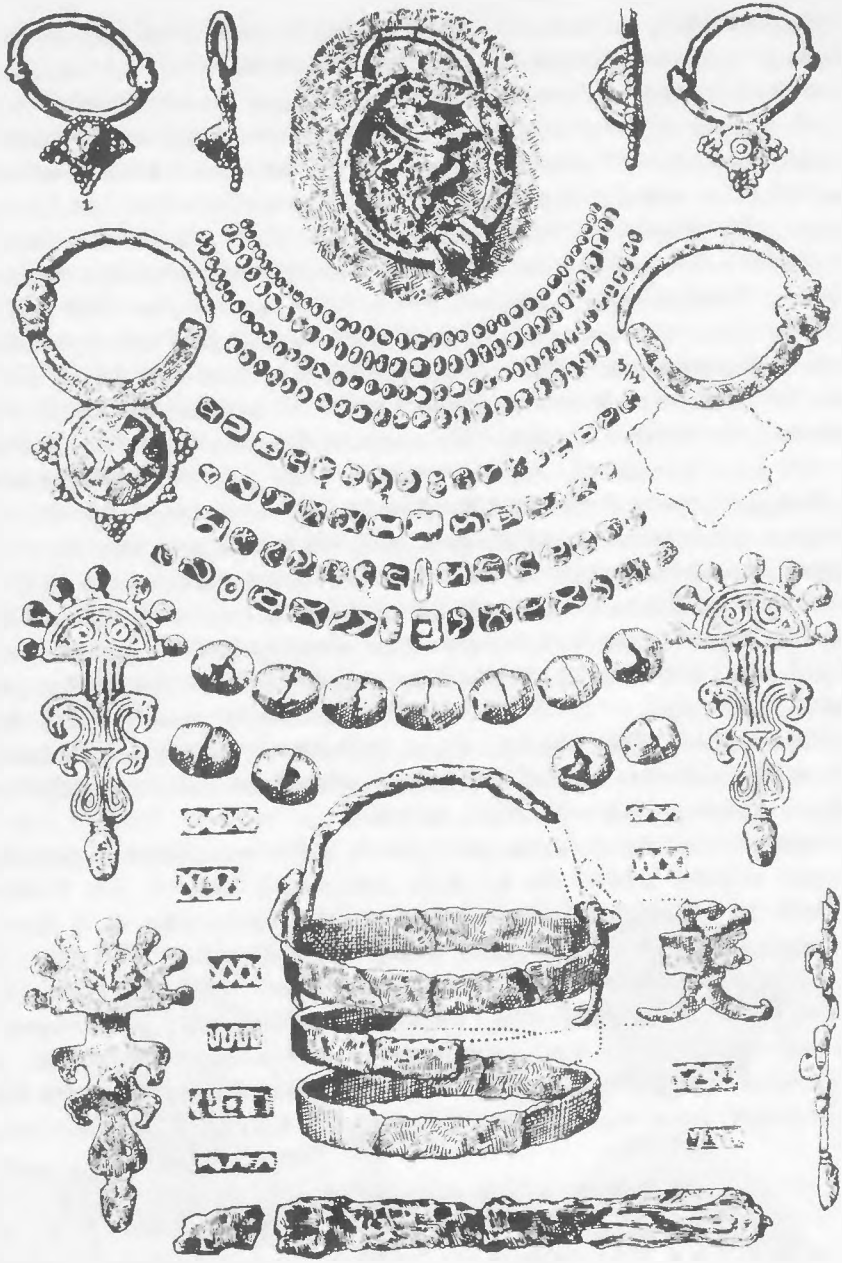

9. ábra. Avar férfi felékszerezve eltemetett szláv feleségének sírmellékletei, Marosgo

megművelhető terület növelése. Kezdetben az avar és szláv település kikerüli egymást (vö. A szlávok c. fejezettel). A 7. századi avar temetőkben a szlávok jelenlétére többnyire csak az exogámia során nőül vett asszonyok viseletéből lehet következtetni. Másrészt Erdélyben éppúgy, mint az avar birodalom más területein, megindul az állandó falvak kialakulása, ami a hozzájuk tartozó temetőknek is bizonyos „stabilitást" biztosít, hosszabb ideig, esetleg több korszakon át használják őket.

A 630 körüli mozgalomban nem vettek részt a helyükön meghagyott gepidák és a közéjük telepített avarbarát nyugati germánok. Marosnagylakon és Baráthelyen a temetők használata egészen a 7. század végéig folyamatos (mindkét helyen: 7. századi bizánci ezüst fülbevalók és a bronzcsatok, Baráthely 3. temetőjében igari típusú díszcsat fogazott II. stílusú ornamentikával s egy sorozat ezüst- és bronzfibulával).

Az új korszak legismertebb emléke Marosgombás kis temetője. Lovassírjait a kengyelek és az avar birodalomban ebben az időben általánosan elterjedő jó anyagú élelemtartó fazekak keltezik. Ugyanezt a korszakot idézik a nők bizánci eredetű „csillagcsüngős" ezüst és bronz fülbevalói és nyakláncai. E korban már szláv női divat is az öntött bronzfibula (függetlenül attól, hogy e fibuladivat mennyiben tekinthető gepida, krími gót vagy akár bizánci provinciális eredetűnek), szláv divat a különböző bizánci-avar fülbevalók együttes viselése is — ezeket hajfonatdíszként, s nem fülbevalóként hordták —, jellemző sírmellékletté válik a szlávoknál a vasabroncsos favödör, és szláv vagy szláv viseletben járó asszonyt sejtetnek a spirálszerűen becsavart végű hajkarikák is — hasonlóak Marosnagylakon és Marosveresmarton is előkerültek. Jellegzetesen avarok viszont a különböző, kerek és egyenes talpú kengyelek, kettős karikás zablák, a lándzsa- és kopjacsúcsok, a harci fokos, az övdíszek, mint pl. egy négylevelű préselt veret.

A marosgombásiakkal rokon áttört pengéjű lándzsacsúcs, kerek talpú kengyel, nagylaki típusú, félhold alakú dísztagon „csillagcsüngős" fülbevalók, elsősorban mégis a kerámia alapján sejthető, hogy a tövisi temetőt már 670 előtt megnyitották. 630 utánra keltezi egy hosszú kopjacsúcs és a bronz „sugárdíszes" fülbevaló a nagyekemezei temetőt is. Remetén 7. századi harci fokos, Beresztelkén és Kisselyken 7. századi korongolt fazekak, Kőhalmon és Nagycsűrben ebből a korszakból származó díszes tömör ezüst karperecek, Nádpatakon bronz karperec és sokszínű kisméretű nemesgyöngyök utalnak avar temetőkre és sírokra. Eltemetett halottak mellől (csontváz mellől) származó, félhold alakú ezüst fülönfüggő és gyöngyök (Várfalva), gyöngyök és egy igen díszes fehérfém fibula (Vecel), marosgombási típusú fibula és tarka színes gyöngyök (Sinfalva), veceli típusú, díszes potinfibula (Székelyföldvár), ép és töredékes „sugár-" és „csillagdíszes" fülbevalók (Mojgrád, Barátfalva, Marosnagylak) jelzik az egyre gyakoribbá váló avar—szláv együttélést, egyúttal a településterület lassú kiterjedését. Típusaikra nézve ide tartoznak az ókori

Sarmizegethusa romjain (Várhely), az udvarhelyi Fiatfalván és a háromszéki Kézdipolyánon korai szláv telepen talált bronzfibulák is — az avarok számára megtelepedésre aligha alkalmas vidékekről. A Székelyhíd-Horón csontvázas sírban talált kisméretű, „Kijev típusú" bronzfibula, valamint a „Bánát"-ból Felsőlupkóról és Orsováról származó 7. századi fibulák már az ékszer alföldi—al-dunai avar előfordulásait gyarapítják. Az avar—szláv együttélés más formája figyelhető meg a nagyekemezei szláv hamvasztásos temetőben, amelyben a keletelve eltemetett bizánci övcsatos férfi a szláv közösség avar—szláv ura lehetett.

A 7. századi avar telepek félig földbe vájt „házaival" és kövekből épített tűzhelyeivel, a telepeken található bevagdosott-benyomkodott vagy éppen hegyes csücskös peremű, szabad kézzel készült, valamint jól iszapolt, korongolt edényeivel lényegében megegyező típusú és leletanyagú avar településeket az erdélyi medence szívéből, Szászsebesről, Malomfalva-Borsóföldről, Marosszentgyörgyről és Bözödről ismerünk. — A társadalom tagozódása a túl kevés sírleletből vizsgálva éppoly homályos, mint a néhány teleprészlet gazdasági jelentősége.

IV. Konstantin uralkodása alatt (668—685) a dunai bolgár honfoglalással párhuzamos mozgalom keretében (amelynek hátterében a kazár birodalom megalakulása és terjeszkedése állott), de azt valamivel megelőzve, még a 670-es években, korábbi szállásaikról kivetett keleti népcsoportok (részben onogur-bolgár, *wangar* elemek) árasztják el az avar birodalmat. Miközben a frank és bizánci politika szempontjából érdektelen eseményről (bár hatásaiban nem volt érdektelen) hallgatnak az egykorú írásos források, a korai avar birodalomban mélyreható változások figyelhetők meg. Az északon és nyugaton évtizedek óta védekezésbe szorult avar birodalom „új avarjai" most nemcsak támadólag, hanem egyenesen honfoglalóként lépnek fel. A zárt településterület kiterjeszkedik a Bécsi-medencére, az avar politikai határ (Lauriacum 680 körüli elpusztítása után) ekkor éri el az Enns folyót. Észak felé végig átlépik a dunai és az észak-alföldi sánc vonalát, a település felhatol Délnyugat-, Dél- és Északkelet-Szlovákiába, ahol ekkoriban nagy temetők sorozatát nyitják meg, ugyanúgy, mint Ausztriában. Az avar birodalom belsejében is érzékelhető az átalakulás. Számos, a 7. század megelőző éveiben használt korai avar temető megszűnik, és legalább ugyanannyi újat nyitnak — bár a folyamatosan használtak is számottevőek. Korábban ismeretlen, új fejedelmi központok keletkeznek (Ozora-Tótipuszta, Igar), új katonai kíséret tűnik fel (Dunaújváros 1908, Iváncsa, Szeged-Átokháza stb.). Régészetileg (az elsődleges, területi és helyváltoztatásokon túlmutató) ismertetőjegye a jövevények új fegyverzete (hajlott pengéjű egyélű szablyák, széles lemezű aszimmetrikus íjak), viselete (férfiak: ún. „lemezes" övdíszek, négyszögletes övdíszek ázsiai szalagfonatmintával és üvegberakásokkal — egyáltalán, új rendszerű fegyverövek, valamint két hosszú varkocs viseletére utaló varkocs-

szorítók; nők: új fülbevaló- és gyöngytípusok, mell- és válldíszítő kettős korongboglárok), lószerszáma (oldalpálcás zablák, kemény talpú csizma viseletére utaló lapos talpú kengyelek, kantárrózsák — falerák — használata) az egész avar birodalomban. Csupa olyasmi, aminek 675 előtt még előképei sincsenek. Mindezekhez korábban nem ismert temetkezési rítusok, tájolás, újfajta temetőszerkezet járulnak mint az átalakulás lényegének legjobb tükrözői. A leletcsoportot kezdetben IV. Konstantin korai aranyai, majd 675—720 között sírobulusként használt „blankok", aranylemezből kivágott pénzutánzatok keltezik.

Az átalakulást néhány, a múlt században a Temesközben talált sír- és éremlelet is tükrözi. Orczyfalván sírban bizánci övcsattal, Kőcsén edényekkel együtt találták IV. Constantinus solidusait. Sírból vagy sírokból származik Torontálszíget-Torontáldűlőből II. Constans (641—668) és IV. Constantinus egy-egy átfúrt, felvarrott vagy nyakban viselt aranypénze, valamint Mercyfalváról és Óbébről II. Constans—IV. Constantinus 661—663 között vert 20 siliqua súlyú „könnyű" solidusa. Ilyenek Erdélyben Székelyudvarhely környékén kerültek elő. Az egyik II. Constans vagy IV. Constantinus arany semissise, a másik IV. Constantinus „obulus méretre" körülnyírt, 674—681 közt vert solidusa — nyilván mindkettő 675—680 körüli temetkezésből származik. A korszak temetkezései a neolit telephalomba beleásott óbesenyői lovas férfi és női sírok is, az előbbit az új férfidivatra jellemző kis gömböcskés ezüst fülbevaló, az utóbbit az új jövevények közt gyakori keresztények jelképe, a füles bronzkereszt (alakja olyan, mint a Tolna megyei, görög feliratos, egykorú závodi kereszté) kapcsolja ide. A valószínűleg többlépcsős bevándorlásra és Közép-Ázsiáig visszanyúló hátterére Abd al-Malik omajjida kalifa Ófutakon lelt aranydénárjából lehet következtetni (685—705).

Erdély szívében, a Csákó-Szelistyén teljesen feltárt 6 síros családi sírcsoport az avar birodalom egészének története szempontjából tanulságos, egyszerre tükrözi a régit és az újat. A családfő, egy tarpánjával együtt eltemetett katonai vezető (3. sír) új fegyverrel, ívelt pengéjű szablyával volt felszerelve, amelyet sajátos pikahegy és harci fokos egészített ki. Lapos talpú csizmát viselt, lova mellett először tűnik fel Erdélyben az egyenes, lapos csizmatalphoz alakított, öblös kengyelpár. Magán a lovon korábban nem használatos pálcarudas zabla, újfajta kantárzat és hám volt, amelyet különböző méretű falerák díszítettek. Mongoloid vonásokat viselő női hozzátartozói viszont a megelőző korszakban divatba jött „csillagdíszes" és nagygömbös fülbevalókat viselték, tehát az új nemességet csak a családfő képviselte. Ellenkezőt lehet tapasztalni az ugyanebből a korszakból ránk maradt oláhgorbói családi (?) temetőben, ahol szegényes férfitemetkezések kísérnek egy művészien granulált, csüngődíszes arany fülbevalópárt viselő, s egy még mindig jómódúnak számító, szintén újdivatú ezüst fülbevalópárt viselő másik nőt. Ebből az időből való a Fekete-Körös menti Kisjenőn sírban lelt ritka típusú női fülbevalópár is.

Székelykeresztúron ívelt pengéjű szablya, Felenyeden szablyás, lándzsás, egyenes talpú kengyelekkel felszerelt lovassír bizonyítja az új betelepülést. Tövisen az új korszakra jellemző négyszögletes övdíszek, későbbi fajta „csillagdíszes" fülbevaló és pálcarudas zablás lovassír tanúsága szerint az új betelepülők a korábbi temetőt tovább használták, tehát csatlakoztak az előző lakossághoz, Aranyosgyéresen viszont az eddigi leletek szerint (lapos talpú kengyel, pálcarudas zabla, késői típusú „csillagdíszes" fülbevalók) új temetőt vagy sírkertet nyitnak. Marosnagylakon egy különálló lovassír (lapos talpú kengyel, harci fokos) tanúsága szerint ekkoriban ér véget a hosszú életű temető használata, feltehetőleg éppen az új néphullám számolta fel a germán—avar települést.

A hatalmi központok az avar birodalom egész területén átrendeződtek, pontosabban: a régiek mellett újak alakultak ki. Erdélyben ilyennek tekinthető Gyulafehérvár, ahol az ozorai kisebbik gyűrű stílusában készült pompás aranygyűrű került elő. Ékköve egy pávafigurával díszített, másodlagosan felhasznált antik gemma. Gyűrűnk közeli rokona a szerémségi Újlakról ismert, ahol korábban szintén ismeretlen, új központ keletkezése gyanítható.

Néhány lelőhely arra mutat, hogy az új avar hatalom nemcsak nyugat és észak felé terjeszkedett. Az Al-Duna mentén az Orsova felé vezető egykori római út közelében Felsőlupkón félig földbe vájt házakból álló teleprészlet és temetkezések kerültek elő. A telep késői 7—korai 8. századi. Megerősíti ezt az egyik putriban talált „sugárdíszes" bronz fülbevaló (típusa, mint a nagyekemezei) és a félhold alakú ezüst hajfonatfüggő (mint Marosnagylak, Tövis, Várfalva, Baráthely 2., szláv urnasírból: Mihályfalva). Az új gyepű a Kárpátoktól délre húzódott.

AZ AVAR URALOM UTOLSÓ ÉVSZÁZADA

A 700 után kialakuló, bronzból öntött övdíszeinek motívumairól „griffes-indás"-nak nevezett régészeti „kultúrát" a művészettörténeti-tipológiai módszerrel dolgozó régészet a századfordulón, majd az utóbbi évtizedekben ismételten igyekezett önálló népességgel, illetve újabb bevándorlókkal kapcsolatba hozni. Mivel a keleti sztyeppekről kiinduló újabb bevándorlást 700 után még feltételezni sem lehet, a „griffes-indás" művelődés feltűnését (valójában: kialakulását) több évtizeddel korábbra tették a valóságosnál. Ma már világos, hogy az avar birodalom életében és történetében törést, változást, újat csak a 670-es években beköltöző keleti népcsoportok okoztak, a késő avar kori anyagi művelődés, művészet, viselet, felszerelés, fegyverzet az új alapokból helyben alakult ki. Az átalakulás mintegy két nemzedéken át tartott, a fejlődés végeredményét tükröző új falvak és temetőik gyakran csak 700 körül keletkeztek.

Csak kevés olyan temető van, amelyet a 7. század első felétől kezdve az avar birodalom felbomlásáig folyamatosan használtak. Erdélyben talán a csak kis részleteiben ismert tövisi lehet ilyen — késői korszakára öntött bronz nagyszíjvég utal. A falvak vagy a temetők többsége a megrázkódtatás hatására a 7. század utolsó negyedében újjáalakult vagy éppen akkor keletkezett. Aranyosgyéresen — ahol az átalakulást jelző lovastemetkezésről már szó esett — a gazdag és változatos késő avar sírleletek nagyobb késő avar temetőről tanúskodnak. Az indadíszes öntött nagyszíjvégek és csatok korábbi tömör és későbbi áttört típusai, virágindával és oroszlánfigurákkal díszített kerek és csüngős övveretek, különböző formájú lapos talpú kengyelek, többféle kopjacsúcs és harci fokos éppúgy a teljes késő avar korhoz köthető, mint az asszonyok kerek és ovális karikájú gyöngycsüngős fülbevalói, dinnyemaggyöngyei és a hajkarikák avar kori típusai. Végül vannak olyanok, mint pl. Baráthely 2. temetője, amelyeket csak a késő avar korban nyitnak.

Az Erdélyi-medence nyugati peremén, a Maros és a Küküllők találkozásának vidékén látszólag *előzmények nélkül* tűnnek fel a késő avar katonai uralkodó réteg lovas-fegyveres sírjai. Baráthelyen, Hariban és Muzsnaházán a lovassírok késői kengyelpárokkal, ívelt oldalpálcás zablákkal, öntött szíjdíszekkel és késői lándzsacsúcstípusokkal a 8. századi avar katonai réteget képviselik. Magyarlapádon a Gorgány és a Vár között az avar birodalom fennállásának utolsó évtizedeire tehető lovassír került elő, felfelé ívelt talpú kengyelekkel, nagyméretű kerek kantárrózsákkal (falerákkal), négykaréjos lószerszámdíszekkel, lándzsával és harci fokossal. Eddig ez az egyetlen ilyen temetkezés az Erdélyi-medencében. A korábban alig megszállt Maros-völgy állattartásra-legeltetésre alkalmas mellékvölgyeiben is feltűnik a késő avarság. Lesnyeken (Hunyad m.) sírokból előkerült virágindás aranyozott öntött bronz szíjvég, aranyozott bronz lószerszámsallang és ezüstboglár, a Sztrigy—Zsil völgyében Szentgyörgyvályán öntöttbronz csüngős övdísz jelzi a késői avarok jelenlétét. Ami azonban településterületét tekintve legfeljebb fele a korai avarnak.

A 7. században még központi jelentőségű vidékek (pl. Fejér és Tolna megye) a 8. században sokfelé elvesztik jelentőségüket. Ilyen a korábban sűrűn megszállt Temesköz is, amelyből eddig csak egy-két griffes-indás övdíszes sírlelet (Denta, Temesvár-Módosi híd 5 sírja, közte lovas-szablyás temetkezés indás övdíszekkel, sajátos maszkos csüngős verettel, az egyik sírból késői korongolt edénnyel), egy női sírra utaló esztergált csont tűtartó tubus (Perjámos-Sánc-halom) és néhány korongolt síredény (Lovrin, Radna) ismert. Nem jobb a helyzet a Maros és Fehér-Körös közti Kelet-Alföldön sem, ahol a székudvari temető és igen szép, áttört öntöttbronz nagyszíjvéges, kengyeles lovassírja képviseli a késői avarságot. Ismeretlen két simándi avar sír kora.

Az Érmellék — úgy tűnik — nem veszti el jelentőségét. Székelyhíd-Veres-dombon két feldúlt késő avar sír került elő, mindkettő a 7/8. század

fordulója tájáról. Az 1. sírban izgalmas, keleti jellegű öntött és préselt övveretek-szíjvégek, rézlemezzel pántolt faedénytöredék, varkocsszorító rúd, a 2. sírban a kengyelpár formája s egy egyenes szablya jelzik az átalakulás korát. Érdengeleg-Újtemetőben jó 8. századi sír került elő szablyával és öntött indadíszes nagyszíjvégben végződő fegyverövvel. Biharvárból a késő avar korszakból patkó alakú kő- és hasonló agyagkemencével felszerelt félig földbe vájt lakóputrikat ismerünk, többségében szabad kézzel készült edények töredékeivel.

Ezzel egyidőben a csaknem másfél évszázad óta lakatlan Szatmár és Szilágy jelentősége hirtelen megnő — ugyanezt lehet megfigyelni Szabolcs-Szatmár megye szatmári részein is. A Sikárlón talált indadíszes öntöttbronz szíjvég, a zilahi ezüstözött öntöttbronz nagyszíjvég — megoldásában unikumnak számító, szarvasra támadó nagyfogú ragadozó és griff ábrázolásával —, az érkávási lovassírból származó, szarvasra támadó griffekkel díszített öntöttbronz nagyszíjvég és lószerszámdíszek, az egykori Szilágy megyéből múzeumba került, griffel díszített öntött csatok és övdíszek, a Dobokán talált, ún. „lapos indás" pajzscsüngős övdísz egytől egyig erről tanúskodnak. E lelőhelyek egy részéről (pl. „Szilágy megye" vagy Doboka) nem dönthető el, hogy egyáltalán avaroktól származnak-e, avagy a Szilágynagyfalu—Szamosfalva-csoport halmos temetőivel képviselt szláv népességtől. Mátészalkán, Záhonyban ugyanis az egykorú (8—9. századi) díszítmények szlávoktól lakott területről valók.

A 8. században az erdélyi avar és szláv anyagi kultúra (elsősorban az edényművesség) annyira összefonódik, hogy csak a sírok-temetők rítusa alapján választható szét, gyakran úgy sem. Az avar hatású szláv telepek nem bizonyítékok avarok tényleges jelenlétére, csak az avar fémművesség és fazekasság korszakjelző produktumainak gyér átvételére.

*

Az avar korszak második fele is csupán településtörténetileg értékelhető. A temetők nagyságának, kiterjedésének, szerkezetének, rétegeződésének ismerete nélkül — egyáltalán, temetőfeltárások nélkül — nem lehet a társadalom szerkezetébe betekinteni. A lovas, lovas-fegyveres és fegyveres-díszöves temetkezések ugyan az egész avar birodalomban egységesen megtalálhatók, de szerepük-rangjuk nagyon különböző lehet — a területi méltóságok katonai kíséretén kezdve a határőrző katonai telepeken át egészen a falvak és közösségek vezetőiig, a nemzetség- és nagycsaládfőkig. Erdélyben egyelőre nem dönthető el, hogy melyik társadalmi réteggel vagy típussal állunk szemben. A régészeti lelőhelyek elterjedéséből pusztán annyi állapítható meg, hogy az avarság a 8. század végéig ténylegesen jelen volt Erdélyben, de már csak az Erdélyi-medence nyugati vidékén, a Maros középső völgyében és a Küküllők alsó folyása mentében — vagyis településterületük Torda, Ma-

rosújvár, Kisakna sóbányái vidékére szűkült le. A 8. század második felében Dél-Erdélyben és a Szamos völgyében is feltűnnek avar leletek. Ezek azt is jelezhetik, hogy elkezdték a hegy- és völgyvidék dús legelőinek hasznosítását, mégis valószínűbb, hogy „avarrá" lett szláv főnökök hagyatékai.

Az avar uralom valószínű helynévi bizonyítéka a Küküllők neve, amely a török kökeley "kökényes" szóból származik. A Küküllők völgye a régészeti leletek tanúsága szerint 567-től egészen a 9. századig központi szerepet játszott az erdélyi avar megtelepülésben, a 6—7. század folyamán egyenesen az erdélyi avarság uralmi központja volt, a 8. században pedig az Erdélyből eddig ismert legnagyobb késő avar kori temető feküdt itt (Baráthely 2.).

5. A SZLÁVOK

A történeti és régészeti adatok alapján ma már felettébb valószínű, hogy mindaddig, míg a gepidák országa fennállott, a Kárpát-medence keleti felébe nem tudtak behatolni a szlávok. Beköltözésüket sikeresen akadályozta a gepidák lakta földek körül „tudatosan" terjeszkedni engedett erdősáv, valamint az átjárók — néhány szoros — erős katonai védelme. A gepidák „erdőgyepű"-rendszere nem csupán a Kárpátok mentében húzódott, talán még szélesebb volt a Felső-Tisza—Szamos vidékén, és széles lehetett Hunyad, Krassó-Szörény és a Temesköz térségében is. A kisebb támadó csoportokat ez az erdőrengeteg könnyedén feltartóztatta. — Kérdés az is, hogy a 6. század folyamán az Al-Dunán át a Balkán belsejébe törekvő szláv harci csoportok, majd nyomukban a megművelhető földeket kereső törzsek egyáltalán érdeklődtek-e a megtelepedés számára nem sok jóval kecsegtető erdőségek iránt, hiszen maguk is éppen óriási erdővidékeket hagytak el.

Mindez nem jelenti azt, hogy szláv harci csoportok nem játszhattak korábban is szerepet a Kárpát-medencében. A gepidák és Bizánc között hánykolódó langobard trónkövetelő, Hildigis már az 540-es évek végén „szklavin" harcosok támogatásával küzdött a gepidák oldalán Audoin langobard király ellen (Procopius VII, 35), s később is lehetőséget látott arra, hogy a gepidák hozzájárulásával vagy támogatásával, Al-Duna-vidéki (Noviodunummal szemközt táborozó) szláv erőkkel szerezze meg a langobardok feletti uralmat.

Az avar hódítás felszámolta a gepida határzárat. Kelet felé az avarok szövetségi, érdek- és gyepűterületei a 630-as évekig az ukrán sztyeppek déli zónájában legalább a Dnyeperig, ha nem a Donyecig értek, számukra nem volt „határ" a Keleti-Kárpátok. Aminthogy kívülről, a szlávok felől nézve sem volt többé az. Nem volt tehát akadálya annak, hogy szláv csoportok utat nyissanak a szorosokon. A 6. század utolsó harmadában azonban — úgy tűnik —, kisebb embercsoportok közti személyes kapcsolatokat (házasság, cserekereskedelem)

leszámítva, erre nem került sor. Az avar és avar—szláv offenzívák nyomán a szlávok végcélja a századfordulóig a Balkán, még Moldva és a Havasalföld is csupán átvonulási területnek számított. Az 598—601 közötti bizánci ellenoffenzívák azonban erősen lefékezik a szlávok al-dunai beáramlását, nagy szláv csoportok kénytelenek kívül maradni a birodalmon és megtelepülni a Kárpátok körül.

A délkelet-európai szláv népmozgalom ukrajnai anyaterületének 6—9. századi régészeti hagyatékát meglehetősen jól ismerjük (Prága-Penkovka-, Prága-Korčak-kultúrák, illetve -típusok), szláv csoportok elmozdulása, déli területeken való feltűnése tehát nyomon követhető, de csak általánosságban. A korai szláv települési és temetkezési mód puritán egyszerűsége miatt ugyanis kezdetben csak akkor lehet a telepeket és temetőket keltezni — s akkor is nagy nehézségekkel —, ha *idegen fémtárgyak* (elsősorban bizánci vagy avar ékszerek, esetleg ezek szláv utánzatai) és edények fordulnak elő bennük.

A nagy népmozgalmak lezáródása után megtelepülő szlávság régészetileg először a Kárpátok külső peremén fogható meg. Észak-Moldvában Suceava-Şipot a legrégibb szláv település. A félig földbe vájt házak sarkában kőtűzhelyek (kamenica = '(kő)kemence') foglalnak helyet, a házakban talált edények szabad kézzel formált, archaikus típusú fazekak (ún. „prágai típus"). Egy bronzfibula a település valamelyik korszakát a 7. század első felére rögzíti.

A Kárpátok délkeleti kiszögellésével szemben tárták fel az egész korai szláv világ eddig ismert legnagyobb temetőjét. Sărata-Monteoru 1536 síros, hamvasztásos rítusú (urnák és gödörbe szórt hamvak) temetőjének használata hosszabb időt ölelt fel. A (közöletlen) temető egy 6. századi keleti germán ékszert utánzó fibula tanúsága szerint a 6—7. század fordulóján keletkezett. Bizánci és avar bronzcsatok, szíjvég, övfüggesztő kapocs, nyílhegyek előfordulása alapján a teljes 7. század folyamán használták — ez a kora a temetőben talált számos szürkefém (potin) fibulának is. Az urnák nagy többsége szabad kézzel készült „prágai típus", de terjedni kezdenek a kézzel forgatott, ún. félkorongon készült urnák is.

Suceavával azonos típusú, Monteoru temetőjével nagyjából egykorú nagyobb szláv település Bukarest-Ciurelből ismert — szintén Prága-Penkovka típusú fazekassággal. Bukarest területén több egykorú szláv telep került elő; egy-egy fibula, gepida és avar nyílcsúcs jól keltezi közülük a Tei-tó melletti falut (6. század vége — 7. század) és a hasonló korú Fundeni falut. A korai erdélyi szláv betelepülés szorosan kapcsolódik a Kárpátok külső peremén élő szlávsághoz, amire kitűnő tárgyi bizonyítékok vannak.

Szlávok *első biztosan keltezhető* jelenlétére Erdélyben a mezőbándi temető déli „avar" szélén fekvő 24. sírban talált lepénysütő tál, „klebec" utal. A szabad kézzel készült, pontsordíszes tálacska csak egy közeli szláv háztartásból juthatott a mezőbándi temető népéhez. Kora 600—630 közé

tehető. Hasonló díszített és díszítetlen „klebci" — lepénysütők — kerültek elő Malomfalva-Podej településen — az elhagyott (!) gepida falu területén. Mindezen jelek arra mutatnak, hogy a Békás- és Tölgyes-szoroson át a 7. század elején szláv csoportok hatoltak be a Maros felső folyásvidékére. Útvonalukról a Kolozs megyei Septérről ismert gödrökből, lakógödrökből álló település. Leletei csaknem kizárólag szabad kézzel formált fazekak és lepénysütők, a kevés hullámvonaldíszes korongolt edénytöredék a 8. század elejéig használt telep késői korszakára utal.

Ezzel egyidőben — de nincs kizárva, hogy már valamivel korábban is — az Ojtozi-szoroson át jelentékeny szláv csoportok költöznek a Feketevíz (Feketeügy)-Csernavoda *(černa voda)*, Kászon *(kvaś)* és Kovászna (*kvašena* — mindkettő savanyút, 'savanyúvíz'-et jelent) folyók völgyébe. E folyónevek éppúgy önmagukért beszélnek, mint a legkorábbi teleplelőhelyek neve: Polyán és Csernáton. Régóta ismert, hogy „szláv eredetű földrajzi név... a háromszéki medencében... olyan nagy számban található, mint sehol másutt egész Erdély területén". Egymást érik itt a Lisznyó, Szacsva, Borosnyó, Doboly, Kovászna, Zágon, Papolc, Esztelnek, Gelence, Polyán, Torja, Karatna, Csernáton stb. nevek.

A Feketeügy völgyében Kézdipolyán-Kőhát 32 putriból álló települése két rétegű, mindkettőre kőkemencés, félig földbe mélyített házak jellemzők. A korai település népe még gepida maradványlakossággal érintkezett, a 20. házban talált csontfésű, aláhajtott lábú bronzfibula, egy bronztű és pecsételt mintás edénytöredékek a 6. század végére, a 6—7. század fordulójára keltezik a telep keletkezését. Lakói ugyanolyan szabad kézzel készített „Prága-Penkovka típusú" (Ripnyev II. típusú) edényeket használtak, mint a Kárpátokon kívül lakó szlávok. Megtalálhatók a lepénysütők is. Az ugyancsak a 20. házban talált öntöttbronz fibula több 7. századi szláv fibula testvérpéldánya. Kézdipolyánhoz minden tekintetben hasonló a Felsőcsernáton-Róbert-tagon feltárt település korai, alsó rétege. Avar hatásnak nyomait sem lehet leletei közt megfigyelni. A 4 kőkemencés ház említésre méltó leletei a lepénysütők és egy bronz gyűrűfej. Sepsiszentgyörgy-Bedeháza (A. lelőhely) Árpád-kori falu alatt fekvő korai szláv gödörházait és gödreit viszont avar fémtárgy keltezi. Az egyik gödör alján — állítólag — a II. germán állatstílus motívumaival díszített préselt bronzlemeztöredék került elő, ami a 7. századra keltezné a szabad kézzel formált, durva, mély hullámvonal-bekarcolásokkal díszített cserepeket, s magát a telepet. A barcasági Alsókomána-ban az Olt terasza fölötti alacsony, ovális dombon 14 kőkemencés lakóputrit s 18 — részben egymást átvágó — földkemencét tártak fel. Az egyik házban forgatható malomkő utalt a lakosok életére. Az edények közt még szép számmal akad szabadkézzel készült, ám a telep élete a jól korongolt, hullámvonaldíszes fazekak tanúsága szerint belenyúlik talán a 9—10. századba is.

Nincs kizárva, hogy a Felső-Olt-völgyet a Békás-szoroson át behatoló — a Maros-völgyiekkel azonos eredetű — szláv csoportok szállják meg. Tusnád közelében Csekefalva telepén is „klebci" találhatók, de a telep élete mélyen benyúlik a 8., talán a 9. századba is. Vagyis egykorú Marosszentgyörgy és Marosnagylak — csupán említésből ismert — 7—9. századinak mondott telepeivel.

A szláv település a Hargitán át a 7. század folyamán eléri a Küküllők felső völgyét, de aligha a század középső harmada előtt. A „prágai típusú" kerámia itt legfeljebb már csak a kezdetekre jellemző. A szabad kézzel készített fazekak inkább avar típusúak, az avar uralom alatt álló területekről terjedt el a fazekaskorong használata is. A Kis-Küküllő völgyében ilyen a Lóc-pataknál Bözöd-Doborotványa-Nagyszénafű telepe (putrik kőlapokból összeállított kemencékkel), alsó rétegében 7. századi korai szláv, felette 7—8. századi avar hatású és késői szláv fazekakkal, és Székelyszállás-Hímes-völgy telepe (putriházak négyszögletes és patkó alakú kőkemencékkel, kővel kirakott előterű kemencével), Prága-Penkovka típusú edényekkel és lepénysütőkkel, avar hatású — benyomkodott peremű —, szabad kézzel formált edényekkel, majd korongolt kerámiával. A Nagy-Küküllő völgyében a legnagyobb telepet Székelykeresztúr mellett Fiatfalva-Nagyerdőn tárták fel. A nagyszámú kőkemencés putrit hosszú időn át készítették és lakták. A telep kezdeteire szabad kézzel formált „klebci", Prága-Penkovka típusú fazekak és egy 7. századi szláv fibulatöredék utalnak. Avar típusú, szabad kézzel formált edényeit „avaros" korongolt kerámia követi (avar nyílcsúcsok is kerültek elő), a telep csak a 8. század végétől válik ismét szláv jellegűvé. Hasonló a közeli Székelykeresztúr-Körtevár-völgyben (a Várpataka völgyében) talált teleprészlet, ahol az erdélyi szláv ékszerművesség első bizonyítéka, egy sajátosan szláv csüngőékszerek öntésére szolgáló öntőminta is előkerült. Közeli rokona: a bukarest-fundeni 6—7. századi öntőminta világosan jelzi az irányt, amelyből származik. Székelykeresztúr-Fenyőalján egy domb peremén hasonló korú telep ismert.

Később az Olt mentén is útvonal alakult ki, ezt s talán egy szláv települést jelez a fogarasföldi Vojlán egy e korban unikumszámba menő bizánci bronzpénz, V. Konstantin és IV. Leó verete (751—775). Ebben az időben keletkezhetett Kiscsűr telepe (11 ház, a sarkokban cölöplyukakkal, kőkemencével), amelynek kezdeteire szabad kézzel formált edények s egy avar kori szláv sarkantyú utalnak, bár élete belenyúlik a 8. vagy akár 9. századba is.

Egyelőre nem világos, kutatási esetlegesség avagy településtörténeti törvényszerűség-e, hogy a 8—9., illetve 8—10. századi szláv település hiteles maradványait is elsősorban a Feketeügy völgyéből, az Olt vidékéről és a Nagy-Küküllő mellékéről ismerjük. A legnagyobbak Segesvár-Szőlők (erős avar hatású) és Siménfalva-Nyikó-völgy telepei (26 putriház), jelentősek Szászhermány kőkemencés és Ocfalva-Mihályfalva belső cölöpszerkezetes

putrıházai. Ebből az időből származnak Székelyszenterzsébet (4 ház), Angyalos, Sepsiszentgyörgy-Kula-kert, Uzon, Szotyor, Szászveresmart (Rotbach), Szászhermány-Templom-udvar, Homoróddaróc-Templomkert és Barót többnyire kőkemencés putriházai vagy keltezhető leletei. Sóvárad századok óta elhagyott római castrumán is ekkor kezdődik el ismét az élet és település, erre az időre esik Kézdipolyán-Kőhát nagyobb (felső) településének virágkora (16 putri, ezekben már korongolt kerámia van). A máramarosi Tisza-menti és Szamos—Lápos-vidéki bizonytalan kezdetű, de nem túl késői szláv telepnyomokról (Tiszakarácsonyfalva, Szarvasszó, Kisnyíres, Nagysomkút, Somkútpataka, Nagybánya) egyelőre keveset lehet tudni.

A településtörténet megoldatlan problémája azért nem lényegtelen, mivel a 7. századtól kezdve szláv temetők is feltűnnek Erdélyben. Elterjedési zónájuk azonban egyelőre nemhogy nem fedi a telepekkel körülhatárolt délkelet-erdélyi szláv települési tömböt, hanem feltűnően elkerüli. Szláv hamvasztásos sírok eddig csak a települési tömbtől nyugatra, lényegében az Erdélyi-medence szívében és a Királyföldön kerültek elő. Vagyis jórészt avar településterületen. Ezért aligha véletlen, hogy a szakszerű ásatásból ismert nagyobb szláv temetők kettős rítusúak. — A helyzet nagyjából az lehet, hogy állandó, nagyobb falvakat a szláv földművelőktől sűrűn benépesített kelet- és délkelet-erdélyi völgyekből ismerünk, s nyilván véletlen, hogy temetőik eddig nem kerültek elő.

Legkorábbinak két, Kolozsvártól északnyugatra, illetve északra előkerült urnatemetkezés tűnik — ezek alighanem a 7. század folyamán a Felső-Tisza és a Szamos mentén Erdélybe húzódó szlávok nyomai. A Nádasdaróc-Kisdombon előkerült kisméretű, szabad kézzel formált „Nyezviszkó—Prága" típusú urnák igen korai voltára az is utal, hogy hamvakon kívül egyebet nem tartalmaztak. Egyik szóba jöhető útvonalukat a Meszesi-kapun át a szatmári Piskolt-Homokbánya urnasírja jelöli, a szabad kézzel formált „prágai típusú" urnából 7—8. századi avar csiholóvasak és övfüggesztő került elő. Avar koriak, ám későbbiek a Dobokán talált urnasírok is, az egyik urnáról tudjuk, hogy szabad kézzel készült, ugyanott a másikat — szórt hamvasztásos temetkezést (?) — lapos indás díszítésű, avar, öntöttbronz csüngős övvereté viszont már a 8. század vége felére utalja. Ezekhez a sírokhoz kapcsolódhatnak korban és területileg a csupán múlt századi leírásból ismert besztercei urnasírok — itt újabban is került elő nagyméretű „prágai típusú" urna.

A Küküllők felső folyásvidéki 7—8. századi telepek népéből szakadt nyugatabbra a Tordason temetkező szláv csoport. Szabad kézzel készített urnák jelzik a temető kezdeteit (7. század vége?), használata átterjed a 8—10. századra is. Nagyjából hasonló lehet a helyzet a Nagy-Küküllő menti Nagyekemező temetőjével (30 urnasír), amelynek kezdetét a temető „csontvázas sírjában" (a fentebb már említett avar sír) az övön talált bizánci bronzcsat (Keszthely-Dobogó temetőjéből, Zsély 564., szablyás, varkocsdíszes, lemezes

öves, Szentes-Kaján 207. női sírjából és Szeged-Makkos-erdő 44. sírjából ismerjük közeli, jól keltezhető rokonát) a 7. század utolsó harmadára rögzíti. Viszonylag korai kezdeteire utal az urnasírok puritán szegénysége is. A 7. században nyitják Mihályfalva temetőjét is, díszítetlen, részben még szabad kézzel készült urnákkal s egy bepödrött spirális végű, Marosgombás-Marosveresmart típusú bronz hajkarika melléklettel — a feltárt részen a korai temetkezések a többséget alkotó 9—10. századi, sorokba és csoportokba rendezett urnasírokkal keveredtek (40 urnasír).

A Kárpát-medence legnagyobb szláv urnamezője Baráthely 2. temetője a Nagy-Küküllő déli partján. Egyúttal az egyetlen temető, ahol bizonyíthatóan jelentékeny számú avar (34 csontvázas sír, 2 ló-, ill. lovassír) népesség élt *egy időben és együtt* a szlávokkal (210 hamvasztásos sír — ebből 45 urnasír, a többi gödörbe helyezett „szórt hamvasztásos" temetkezés). Avar csontvázas temetkezések a temető egész területén találhatók. Tájolásuk kevés kivétellel a késő avar korra jellemző. A temetőben talált avar tárgyak (kengyel, zabla, öntöttbronz övdíszek, gömböcskékkel díszített fülbevalók, dinnyemag alakú gyöngyök, csiholóvasak és ugyanezen sírok *edényei* is!) 90%-ban a csontvázas sírokból kerültek elő. Rítusuk, viseletük, viseleti és temetkezési tárgyaik nem különböznek az avar birodalom más területeiről ismert, kevéssé tehetős, 8. századi avar falusi közösségek temetőitől. Egyedülálló jelentőségű a temetőben, hogy négy hamvasztásos sírjában avar gömböcsös fülbevaló, félhold alakú, ezüstcsüngős fülbevaló, vascsörgő és néhány indadíszes öntöttbronz övdísz is előfordult. Ez ugyanis összetartozásuk és egykorúságuk fontos bizonyítéka.

Baráthely 2. urnatemetőjét régészeti leleteinek egyöntetű tanúsága szerint nem nyitják meg a 8. század eleje előtt. (Nincs, nem lehet tehát „kontinuus" kapcsolata Baráthely 1. 3—4. századi szórt hamvasztásos temetőjével.) „Avar" színezetét még a 9. század elején is őrzi (igen késői pl. a lovassír és teljes felszerelése). Szabad kézzel formált „prágai típusú" urna vagy edény *már nem* fordul elő a temetőben, a Küküllő-völgyi telepek 8—9. századi, kézikorongon készített, hullámvonal díszítésű fazekai itt a legkorábbi szláv urnák. A temető szláv sírjainak többsége avar kor *utáni* („Medgyes típusú" urnák és edények), a viseleti mellékletek ebben az időben néhány gyöngyöt és vaskést leszámítva eltűnnek a sírokból. A temető zöme 9. századi, néhány urnája tanúsága szerint azonban a 10. században, a magyar honfoglalás után is használták.

A késő avar kor, a 8—korai 9. század jellegzetes, nagy kiterjedésű szláv urnatemetője a vizakna-lábi (120 hamvasztásos és 16 csontvázas sír). Kezdeteit késő avar csontfaragvány, talán díszített tégely töredéke keltezi. 88 urnájának tartalmát megvizsgálta az antropológia, és arra az eredményre jutott, hogy 82-be *két személy* hamvait rejtették. Ha ez helytálló, akkor az özvegygyilkosság, illetve önkéntes özvegyáldozat igazolást nyerne a 8—9. századi erdélyi szlávoknál is.

Ugyanerre a korszakra tehető a Nagyszeben-Szenterzsébetfalva határában a Kalten Brunnen közelében feltárt hamvasztásos temetőrészlet (korábbi leletekkel együtt 73 urna,1 szórt hamvasztásos és 1 csontvázas temetkezés), ahol a meglehetősen sűrűn benépesített temetőszakaszban legfeljebb családi kapcsolatokra lehet következtetni, mivel a sírok nem alkotnak sorokat vagy csoportokat. A szegényes mellékletekből néhány vaskés, vascsat, csiholóvas férfi temetkezésre, pár szem üveggyöngy s néhány vas karperec pedig női temetkezésre utal — egy bizánci gyűrű tulajdonosa volt az egyetlen kiemelkedőbb személy. Az urnák kézikorongon készültek, és a 8—9. század hullámvonallal váltakozó vonalkötegmintái vagy hullámosan beszurkált sávok díszítik őket, meglehetősen ötletszerűen. 8. századiak a kisselyki, kisprázsmári és szászsebesei urnasírok is.

Csupán a 9. században nyitják azt az urnatemetőt, amelynek nyomán az erdélyi szláv hamvasztásos „horizontot" vagy „csoportot" emlegetni szokták. A Medgyes-Galgenbergen feltárt urnasírcsoport már szerkezetére nézve is elüt a megelőző korszakok temetőitől, urnái két, egymástól meglehetősen távol fekvő, szabályos sorban helyezkedtek el. Fazekaskorongon készült urnáira vízszintes, párhuzamos sűrű vonaldíszítés és a gyakori fenékbélyeg (mesterjegy) jellemző. Medgyes típusú urnákból áll Baráthely 2. temetőjének legalább a fele, a mihályfalvi temető késői urnasírjai és Tordas legkésőbbi urnasírjai. Marosújvár-Csongva urnatemetőjéről, Berve 300 síros vegyes rítusú (a túlnyomó részt kitevő urnasírok mellett szórt hamvasztásos és csontvázas temetkezések) nagy temetőjéről, Mezőszopor két urnatemetőjéről, Oláhgorbó, Balázsfalva és Gyulafehérvár urnasírjairól egyelőre nem tudni közelebbit.

Erdély 7—10. századi szláv hamvasztásos temetőiből vigasztalan, egyhangú kép tárul fel. Néhány kivételtől eltekintve (s ezek inkább kutatási vagy adathiánynak tűnnek) az urnatemetőkben „csontvázasan" temetkező kisebbség figyelhető meg. Rítusuk, sírmellékleteik, viseletük alapján ezek talán a szláv közösségek avar vezetői (Baráthely 2., Mihályfalva) avagy az avarokat képviselő és külsőségekben-szokásokban is követő, „avarrá" lett szláv vezetői voltak. A gödörben vagy urnában temetkező szláv többség elhamvasztott maradványaival csak elvétve temettek el néhány vaskést, tűzcsiholót, még ritkábban néhány ékszert: hajkarikát, fülbevalót, gyöngyöt. Régi probléma, hogy ez a szegénység pusztán temetkezési rítus, avagy a tényleges gazdasági és társadalmi viszonyok tükre. A helyzet valószínűleg bonyolultabb a kérdés ilyen leegyszerűsítésénél.

A 6—7. században nyugatra és délnyugatra nyomuló szlávok anyagi kultúrájának külsődleges megjelenési formái elmaradottabbak voltak Európa más egykorú népeinél. Nemcsak a fazekaskorong nem ismerése mutatja ezt, hanem a saját vas- és bronzművesség hiánya avagy szinte őskori színvonala is. Földművelési és állattenyésztési ismereteik azonban nem sokban különbözhet-

tek Közép-Európa germán törzseiétől, sőt településük és házaik sem. Az Al-Dunához nyomuló szlávok élén a bizánciaktól gyakran név szerint ismert és emlegetett harci vezetők — törzsfők — állottak, társadalmuk tehát már túljutott a kötött nemzetségi viszonyokon.

Megtelepült, századokon át folyamatos földművelésről tanúskodó, legalább 30—40 putriból álló állandó falvaik (Kézdipolyán, Fiatfalva, Siménfalva, Székelyszállás stb.) látszólag ellentmondásban vannak szegényes urnatemetőikkel. De csak látszólag. Baráthelyen, Szenterzsébeten, Mihályfalván, Tordason az eddig megismert temetőrészletek hasonló folyamatosságot bizonyítanak, nem szólva arról, hogy ugyanannak az anyagi kultúrának a megjelenései.

A hamvasztásos temetőkön keresztül egyelőre nehéz bepillantani az erdélyi szlávok 7—10. századi társadalmi szerkezetébe. Első pillantásra archaikusnak tűnik: nemzetségi temetők, azon belül nagycsaládi rend (sírsorok a medgyesi, mihályfalvi, tordasi temetőben), özvegyáldozat, teljes „pogányság". Ez az archaikus kép megfelelni látszik a központi földrajzi helyzete ellenére is a szláv fejlődés peremére szorult erdélyi szlávságnak. A nyugati szlávoknál a Meroving-, majd Karoling-birodalom szomszédsága, a déli szlávoknál Bizánc közelsége éreztette hatásait a gazdaság fejlődésében, s ennek nyomán a társadalom rétegeződésében. A keleti szlávok világkereskedelmi érdekek és utak csomópontjába kerültek. Az egyetlen szláv népesség, amely ezektől a fókuszoktól távol élt, éppen az erdélyi volt.

Az sem lényegtelen, hogy egyelőre csak az Erdélyi-medence közepén élő, közvetlenül avar fennhatóság alá került (kényszerített) szlávok temetőit ismerjük. Életük nyilván nem volt rózsás: sót és fát vágtak, gabonával, állattal adóztak. Félig-meddig szolgasoruk a bolgár uralom alatt sem fog enyhülni, inkább romlani. A 9. században már uraik-vezetőik (csontvázas sírok) is éppoly szegényesen temetkeznek, mint saját maguk. Szolgáltatásaik pedig csak növekedhettek.

Erdélyből és a Temesközből számos szláv folyó- és helynevet jegyeztek fel a 11—12. századtól rendszeressé váló magyar írásos források és oklevelek. A régészeti leletek kronológiai vizsgálata alapján egy részük a szláv beköltözés korából származhat, pl. a Háromszéki-medence fentebb már említett víznevei. A régészeti adatok alapján korainak tűnik a Nagy-Szamos két mellékfolyója (Beszterce = *bystra/bystrica* = 'sebes/sebeske' és Lekence = *lekenica* = 'vízi liliomos'), az Olt két mellékfolyója (Cibin = *sibyn* = 'somos', Cód = *sade* = 'üledékes') szláv elnevezése is. A két Küküllő mentén, az avar településterülettől keletre, a folyók felső folyásvidékén fekvő szláv falvak kellőképpen megmagyarázzák a folyó új, szláv Tirnava elnevezését. Baráthely 2. avar és szláv közös temetője pedig egyenesen látványos bizonyíték az azonos jelentésű Kökeley-Tirnava ('kék'/'kökényes') folyónév egykorú, párhuzamos *avar és szláv kettős elnevezésére!*

A Szamos és Kis-Szamos bal partján a Kraszna (= *krasna* = 'vörös folyó'), Deberke (= *dabreka* = 'jó(l) folyó'), Lona (= *lovini* = 'halászó'), Lozsád (= *luža* = 'lápos, mocsaras'), valamint a Berettyóba ömlő Bisztra (= *bystra* = 'sebes') folyónevek keletkezését kielégítően megmagyarázza az alább tárgyalandó szilágynagyfalusi típusú 8—9. századi szláv tömb kialakulása. A többi, főleg Szamos-jobbparti szláv folyónév keletkezésének meghatározására egyelőre nincs elegendő korai régészeti adat. A Temesköz és Krassó-Szörény szláv folyóneveinek korát a kutatás alatt álló zsebelyi/széphelyi telep és urnatemető, a temesligeti és illyédi telepek fogják — talán — majd megvilágítani.

A háromszéki, besztercei folyónevek, valamint a Küküllő-Tirnava 7—9. századi eredetűnek látszanak, a többiekkel kapcsolatban azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy Erdély különböző vidékein a szlávok élete már a 7. század elején elkezdődött, és legalább a 12. század végéig nyomon követhető, sőt Máramarosban a 12—13. századig régészetileg is igazolható (Máramarossziget, Szarvasszó). Településtörténetükben a nagyszabású politikai változások (avar, bolgár, magyar áttelepítések, a magyar feudális állam szervező-telepítő politikája) mélyreható s ma még alig követhető átalakulásokat idézhettek elő. A szláv víz-, s főleg helynevek folyamatosságának bizonyítására tehát a régészeti adatok még csak kritikával használhatók.

A SZILÁGYNAGYFALUSI CSOPORT

A Kárpát-medencében társtalannak látszó régészeti csoport tűnik fel a Meszes-hegység két oldalán, a Szamos, valamint a Berettyó és a Kraszna felső folyásvidékén.

Ahogyan a múlt században nevezték: Szilágy-Nagyfalu határában a Berettyó völgyében két csoportban tumulus-temetők helyezkednek el. A nagyobb temető a Rákos-patak feletti teraszon fekszik — itt 43 halmot számoltak össze. A halmok 6-8-10 méter átmérőjűek, a legnagyobb (7. sz. „Nagyhalom") átmérője elérte a 38 métert. Magasságuk 1-4 méter között váltakozott, a „Nagyhalomé" 6 méteren felüli volt. A Berettyótól nyugatra a „Halmosd" patak feletti fennsíkon van a 10 halomból álló 2. halomcsoport — ezt eddig nem vizsgálták meg ásatással.

Az 1. halomcsoportból 1878-ban Mattyasovszky Jakab a 12. számút, 1879-ben Torma Károly a 11. számút ásatta meg. 1880 augusztus—szeptemberében Rómer Flóris, Pulszky Ferenc és Hampel József tárták fel a 2., 7., 10., 13. számúakat. 1958-ban Maria Chișvasi-Comșa tárt fel újabb három tumulust (I—III. halom).

A kurgánok temetkezési rítusában egyetlen közös elem van: elhamvasztották a bennük nyugvókat. A földhalmok alatt az egykori felszínre épített sírok szerkezete különböző. 1. Gerendákból vagy vastag deszkákból boro-

naházszerűen épített és összecsapolt, deszkával fedett, négyszögletes sírkamrák. 2. Hasonló szerkezetű, kisebb sírkamrák (tulajdonképpen nagyobb koporsók) kőlapokkal fedve. 3. Sírkamra nélküli hamvasztásos temetkezés-(ek?) fazékmellékletekkel és külön eltemetett lócsontvázzal. Mindhárom temetkezési típusban igen sok edény került elő. Egy-egy csomóban 3-4 vagy akár 5-6 urna fordult elő, a 7. halomban négy csoportban mintegy 20-22 edény volt. Még az új ásatások nyomán sincs azonban egyértelmű adatunk arra nézve, hogy egy-egy kurgán alatt hány személyt temettek el. Egyes leírások hamvakat említenek valamennyi edényben, mások az edények közt szétszórt hamvakról számolnak be. A 10—11. halom kivételével a kerámia egységes: korongolt fazekak, vízszintes vonalkötegek közé befésült ferde hullámvonalkötegekkel díszítve. A 10. és 11. halomban „Medgyes típusú" korongolt fazekak voltak.

A fémleletek (az avar szokás szerint sírba tett római érméket kivéve) hozzávetőlegesen keltezik a halmokat. Legkorábbi egy késő avar, öntöttbronz griffes övdísz csüngőtaggal, a 8. század első feléből (2. számú „Rómer-halom"). Valamivel későbbi egy az Érsekújvár/Nové Zámky 44. síréval azonos típusú égett nagyszíjvég-töredék (12. halom). Még későbbi a vele együtt talált, ritkának tűnő, ám korántsem annyira ritka (Győr, Bozsok, Zimony, Tatárszentgyörgy, Tiszafüred, Komárom), poncolt hátterű indadíszes csattest a 8. század második feléből—végéről. 9. századinak látszik végül a III. kurgán filigránhuzallal díszített ezüst szíjvége(?).

A temetkezések „pogány" jellegét a húsételmaradványok és az ital tárolására sírba helyezett vaspántos favedrek domborítják ki. „Fegyvereket" csak a 12. halomból említenek, a többiekben mindössze a kisebb-nagyobb méretű vaskések a szúró-vágó mellékletek. A lócsontváz mellett 2 vassarlót találtak.

A szilágysági szláv csoport telepeiről egyelőre keveset tudunk. A szilágynagyfalusi halmos temetőkhöz tartozó település a Nagyréten volt, ahonnan azonban jobbadán csak a Benedek-téglavetőből gyűjtött cserepek ismertek. Nemrég Tasnád közelében Érszakácsi-Csobánkúton sikerült egy meglehetősen nagy méretű, szabályos alaprajzú, félig földbe mélyített ház alapjait feltárni, amelyből szilágynagyfalusi típusú díszített, korongolt cserepek és orsógombok mellett szabad kézzel formált lepénysütők sorozata került elő, az utóbbiak azonban nem mondanak ellent a telep 8—9. századi keltezésének. A csoport mojgrádi központjához kapcsolódik a Paptelekről származó hasonló telepanyag.

A szilágynagyfalusi kurgánok korát és jelentőségét új megvilágításba helyezte a Kolozsvár-Szamosfalván feltárt hasonló tumulus-temető. A Kis-Szamos felső teraszán fekvő 12—16 méteres átmérőjű 7 halomsírból hatot ástak fel, de eddig csak négyet ismertettek. Sírszerkezetük megegyezett a szilágynagyfalusi 1. típussal, a különbség csak annyi, hogy a széles téglalap

alakú „boronaházakat" az egykori felszínről megásott kisebb-nagyobb mélységű sírgödrökbe építették bele. Az I. sírkamrában rendezett csoportokban sorakoztak a hamvakat tartalmazó edények, de az edények között a sírkamra közepén is voltak szétszórt hamvak, a IV. tumulusra egyenesen a hamvak szétszórása jellemző. Az edények a szilágynagyfalusiaknál korábbi típusok, 8. századi szláv—avar formájuk és díszítésük van. A java 8. századi keltezést erősíti meg az I. tumulus pompás avar ezüst (?) övdíszkészlete, még a sírban talált vaspántos favödör is avar kori típus. Fakamraszerkezetes hasonló halomsírt dúltak szét régebben Apahidán is. Ezen a vidéken a halmokkal azonos kultúrába és időszakba tartozó telepeket Kolozsvár-(Monostor-)Pap-völgyében és Nagyiklódon figyeltek meg.

A Szilágynagyfalu—Szamosfalva-csoport időrendi helyzete meglehetősen világos. Kezdete, kialakulása mélyen visszanyúlik az avar korba, legalább a 8. század középső harmadába. A szamosfalvi edények a szláv urnatemetők korábbi csoportjával, Tordas, Mezőszopor és Vizakna egyes urnafazekaival egykorúak. A szamosfalvi halmok népének vezetőjét az avar hatalom az előkelő avar nemzetségfőkkel egyenrangúnak ismerte el. A szláv főnök szabadságát, méltóságát és „avarságát" egyaránt jelképezi az ezüstveretes öv. Az avar hatalom összeomlása csak kisebb megrázkódtatást okozhatott a halmok népének életében, ekkor rabolhatták ki a 8. századi cserepeket tartalmazó II. szamosfalvi kurgánt, de valószínűleg egyik-másik szilágynagyfalusi halmot is. A csoport belső fejlődése töretlen a 9. század elején. Az önálló edényformákat és díszítőstílust kialakító szilágynagyfalusi fazekasság termékei éppúgy csupán „vendégek" Erdély más vidékein, mint a késői Medgyes típusú fazekasság urnafazekai Szilágynagyfalun. A maroskarnai „A" típusú bolgár kerámia pedig mutatóban sem jutott el a Szilágyságba.

A hamvasztásos rítus miatt már a múlt századi ásatások óta tudja a kutatás, hogy ezek a halmok keleti szláv népcsoporthoz köthetők. Kérdés azonban, honnan s mikor vándoroltak be ezek a szlávok. A választ nem csupán a (valójában, mint láttuk, meglehetősen tarka) temetkezési rítus adja meg, hanem a halomcsoport leletanyagának figyelembevétele is.

A kurgán alá való temetkezés általánosan elterjedt a nyugati és keleti szlávoknál — csakhogy később: a 9. század elejétől kezdve. Egyes keleti szláv törzseknél (pl. a krivicseknél, poljánoknál, dulebeknél) azonban már a 6—7. századtól kezdve gyakoriak a hamvasztásos kurgánsírok, de rítusuk — a Dnyeper menti Borsevo típusú kurgánok kivételével — nem hasonlít az erdélyiekre. Erdélyben sem biztos, hogy a csoport népe csak kurgánok alá temetkezett. Egy Irinyben talált szép szilágynagyfalusi típusú urna (benne a hamvak közt vaskés volt) egyáltalán nem biztos, hogy halomból származik.

Időben és területileg a legközelebbi rokonok a Laborca—Latorca—Bodrog-vidék 8—9. századi szláv hamvasztásos tumulusai (Királyhelmec

vidéke), amelyek azonban az erdélyiekkel összehasonlítva feltűnően szegények (avar övdísz csak egyetlen öntött kisszíjvég volt). Ugyanez mondható el a Prut és Dnyeszter közti területről ismert hamvasztásos kurgánokról — ezek valószínűleg közös nagy csoportba tartoznak a kelet-szlovákiai halmokkal. Ebbe az irányba mutat a szilágynagyfalusi edényművesség (egyébként helyben alaposan továbbfejlődött) díszítőrendszere is. Alig kétséges tehát, hogy ez a halotthamvasztó, halmok alá temetkező szláv népcsoport valamikor a 8. század közepe táján az Északkeleti-Kárpátokon át juthatott a Szilágyságba és a Szamosközbe. Mégpedig egyidőben a bodrogközi szláv halomsíros csoport megjelenésével. Perdöntő régészeti bizonyítékok erre nézve az önmagukban véve is keleti szláv eredetű mojgrádi leletek. Mojgrádon egy avagy több halomsírból 4 darab különböző, sajátos formájú, öntöttbronz csillagdíszes, félhold alakú fülbevaló került elő (az egyik biztosan temetkezésből: kék üveggyöngyökkel és szilágynagyfalusi típusú edénytöredékekkel együtt), amelyek megfelelői a bodrogközi Karcsán telepről, Királyhelmecen halomsírból kerültek elő, további párhuzamaik pedig a kassa-zsebesi és felsőremetei leleteken át Galíciába és Ukrajnába vezetnek. A keleti szláv csoport nem annyira avar uralom alá, mint inkább az avarokkal szövetségben települt be a Szamos völgyébe. Anyagi kultúrájában, vezetőik viseletében kétségtelen a közvetlen avar hatás, nem mentes ez alól a temetkezési rítus sem (lótemetés).

A halmok alá temetkező Tisza—Szamos-vidéki szlávok kisszámú telepeinek egyike a bodrogközi Karcsáról ismert. 1979-ben a szatmári Lázári-Lubi tagon közeli párhuzama akadt. Egy tűzhellyel ellátott kunyhóból korongolt cserepekkel és szabad kézzel készített lepénysütővel együtt nemcsak a karcsaival (és a mojgrádiakkal) azonos típusú csillagdíszes bronz fülönfüggő került elő, hanem a szláv földművelés kárpát-medencei első tárgyi bizonyítéka: egy kisméretű vas ekepapucs.

A csoport Meszestől keletre élő népessége a 9. század folyamán a hegység nyugati oldalára húzódik — nyilván az Erdélyi-medencében feltűnő bolgárok elől. A Szilágyságból ismert meglepően sok halmos temető nem kis része valószínűleg népességünkkel hozható kapcsolatba — így például az Érkávás on, messze az avar településterületen kívül, viszont csoportunk territóriumának kellős közepén talált öntött griffes övdíszek. S bár közvetlen régészeti adat egyelőre kevés van arra nézve (ilyenek a szilágynagyfalusi 10—11. kurgánok 9—10. századi edényei), hogy ez a keleti szláv népesség megéri a magyar honfoglalást, a szilágysági Kraszna—Berettyó-völgy sűrű szláv helynévanyaga éppúgy bizonyítja fennmaradásukat, mint az egyik királyhelmeci halomsírban talált honfoglaló magyar nyílcsúcs.

6. DÉL-ERDÉLY BOLGÁR URALOM ALATT

Nagy Károly 791. évi őszi támadása után (amikor a közvetlen veszélyt még sikerült elhárítani), de 795 ősze előtt katasztrofális belháború rázta meg az avar birodalmat. A két legfőbb méltóság, a *kagán* és a *jugurrus (jуγruš)* egymás ellen fordult, s egymást pusztította. Mivel a nomád birodalmakban szinte törvényszerűen kisebb rangú „jobbszárny" fejedelme a késői avar birodalom nyugati felében a *tudun* volt, felettébb valószínű, hogy a Tiszántúlon, a Marosvidéken és Erdélyben a rangosabb *jugurrus* parancsolt (vö. a 10. század közepi magyar harka—kündü—gyula hármassal). A jugurrus, kísérete és követői alulmaradtak a küzdelemben, maga a jugurrus is életét vesztette. A kagáni hatalom újjászervezésére azonban már nem volt idő. 795—796 telén újra elkezdődtek azok a frank támadások, amelyek az avar birodalom felbomlásához fognak vezetni. — Az erdélyi avar arisztokráciát, az eseményekből következtetve, maguk az avarok tizedelték meg.

802 és 804 között, talán több hullámban, dél felől érik újabb halálos csapások az avarok országát: Krum bolgár kán hadai jelennek meg a Tisza-vidéken. Előzik a kagánt, fogságba hurcolják a fegyverbíró avar férfiakat — akiket néhány évvel később már a bolgárok Bizánc elleni háborújában látunk viszont.

Krum hadjárata aligha érintette Erdélyt, s nincs adatunk arra nézve sem, hogy a Kárpát-medence bármely pontját már a 9. század első évtizedében megszállták volna a bolgárok. Éppen ellenkezőleg, a 810-es években jó és egykorú történeti adatok szerint a „Duna menti Daciát" — feltehetőleg a Temesközt — és a Szerémséget a bolgárok elől menekülő, a frankok barátságát és védelmét kereső balkáni szlávok, abodriták (*abodriti-praedenecenti* „qui... contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt") és timočánok („timociani": *Annales Regni Francorum* aa. 818, 819, 822, 824) foglalják el. A frank protektorátus miatt súrlódások keletkeznek a frank és a bolgár birodalom között, amelyeket a 824—826. években folytatott tárgyalások nem tudtak elsimítani. 827—831 között Omurtag bolgár kán seregei általános támadást indítanak a Közép-Duna-vidék ellen, elfoglalják a Szerémséget és Kelet-Szlavóniát, valamint a Tisza-vidék bizonyos, pontosan nem ismert részeit (talán Csongrád = *černi grad* = 'fekete vár', vagyis földvár, mocsárvár magasságáig). A bolgár hódításokat 832-ben Malamir kán a keleti frank birodalommal kötött békeszerződésben biztosítja. Míg a timočanokról 825 után nem hallunk többé, addig az abodriták ismét a bolgárok alattvalói lettek. A Bajor Geographus ad hírt a bolgárok szomszédságában élő „daciai" *osterabtrezi* szlávokról, vagyis a keleti abodritákról. S ezzel nagyjából kimerültek a Kárpát-medence keleti felére vonatkozó 9. századi közvetlen írásos forrásadatok. A 863. és 883. év eseményeiből azonban tudjuk, hogy a bolgárok az Alföldön át képesek voltak megtámadni a Garam túlpartján

elterülő Moráviát. Ebből lehet arra következtetni, hogy a Tisza—Maros-völgyben is volt előretolt katonai őrhelyük.

Az erdélyi bolgár uralomra csak egy 892. évi adatból lehet visszakövetkeztetni. Arnulf király „Laodimir" (Vladimir) bolgár kánhoz küldött követei útján kéri, hogy „ne engedélyezze a sóvásárlást (illetve -szállítást) a morváknak" („Ne coemptio salis inde Maravanis daretur": *Annales Fuldenses* a. 892). Ebből tudjuk, hogy a bolgárok a 9. század folyamán rátették a kezüket Erdély sóbányáinak egy részére, s kereskedtek is az alattvalóiktól kibányászott sóval. — Szerencsére az erdélyi bolgár uralomra egyértelmű és jó régészeti bizonyítékokkal is rendelkezünk.

A bolgár kánság 8—10. századi régészeti emlékeit az elmúlt évtizedek kutatásaiból ma már meglehetősen jól ismerjük. Elsősorban a régi fővárosok, Pliszka és Preszlav ásatásaiból, de számos temetőből is. Sok régészeti adat van az akkoriban a bolgár államhoz tartozó Dobrudzsából is. Az erdélyi bolgár leletek a 9—10. századi bulgáriai emlékekkel egyeznek meg.

Döntő fontosságú a maroskarnai temető. A Maros jobb partján a folyó áradásai különleges temetőt pusztítottak el. A temetkezési rítusról — a legutolsó leletmentés nyomán is — mindössze annyit lehet tudni, hogy a folyó edényeket és *csontvázakat* mosott ki, ami nem zárja ki, hogy a temetőben hamvasztásos sírok is lehettek. A temetőből az újabb leletekkel együtt mintegy 30 ép edény került múzeumba, mindegyik fazekaskorongon készült. Formájuk, technikájuk, díszítésük nem vezethető le a korábbi erdélyi avar és szláv fazekasságból. Valamennyi a korabeli dunai bolgár fazekasság jellegzetes alkotása: sárga és vörösesbarna színű, egyfülű és kétfülű palackok (amforák), gömbölyded testű, duzzadt „gyűrűs" peremű csuprok sima felülettel vagy mélyen besimított hálószerű díszítéssel, enyhén tölcséres peremű fazekak, egy különleges lyukasztott fülű üstszerű fazék, valamint a „Medgyes típusra" emlékeztető fazekak. Az utóbbiak gyakoriak Bulgáriában, valószínű tehát, hogy éppen bolgár—szláv hatásra kezdtek elterjedni a 9. századi Erdélyben is. A maroskarnai edények *pontos* párhuzamait nagy számban ismerjük Bulgáriából, a központokból (Pliszka, Madara, Preszlav, Kadiköj) és a temetőkből egyaránt. Gyakoriak Dobrudzsában is. Bulgária irányából az Olt és Zsil völgyében terjednek a Kárpátok felé, de számításba vehetők a Dobrudzsától és Szilisztrától Erdély irányába haladó útvonalak is. Ploieşti-Bucovban a bolgár uralom idejéből 8—9. századi falvakat tártak fel, Bulgáriát és Erdélyt összekötő szláv—bolgár leletanyaggal, a Mostiştea völgyében, Sultanában pedig olyan, zömében csontvázas sírokból álló temetőt találtak, amely a Dunától Erdély felé haladó bolgár őrtelepülések létezését igazolja.

A maroskarnai temető szempontjából azonban az „útvonalak" másodlagos jelentőségűek, csupán az Al-Dunán túl fekvő bolgár anyaországgal való összeköttetés lehetőségeit jelzik. Maroskarna ugyanis nem valamiféle délről észak felé „terjeszkedő" bonyolult „régészeti kultúra" peremjelensége, hanem

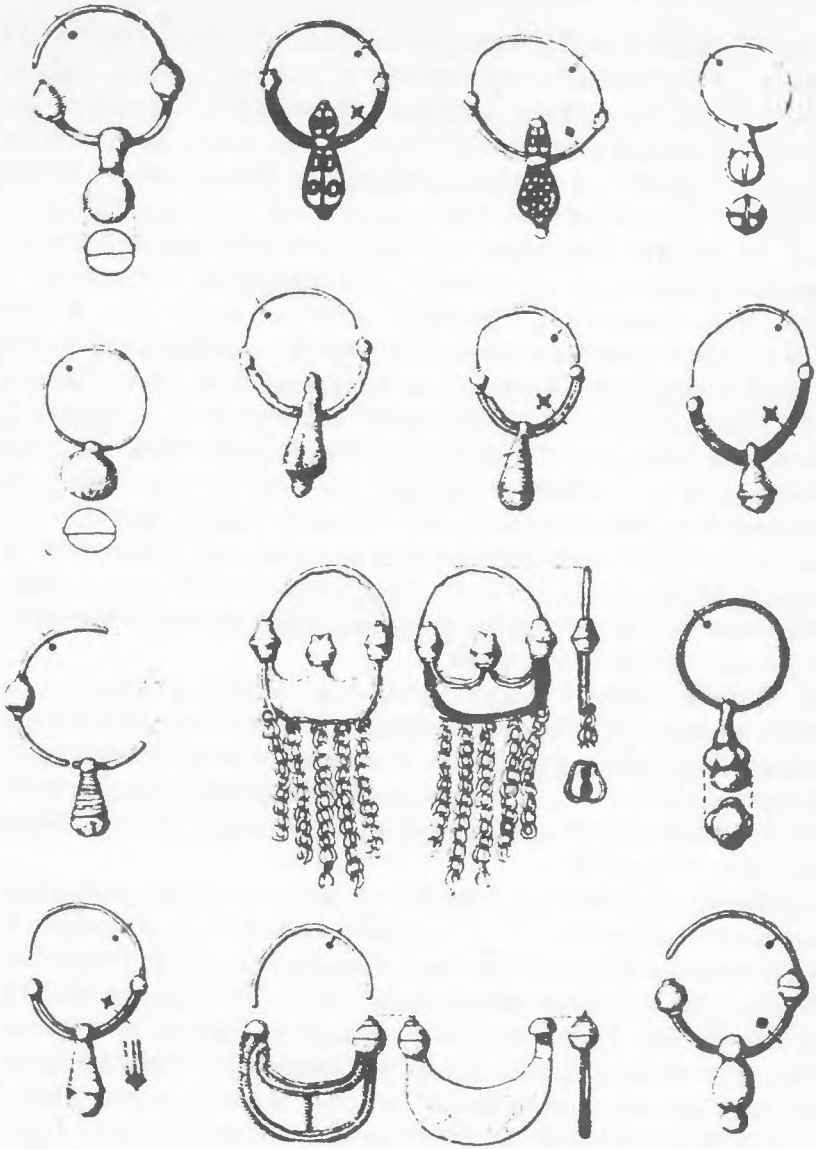

10. ábra. Dunai bolgár ezüst fülbevalók a csombordi temetőből

a Duna déli oldaláról anyagi kultúrája valamennyi elemével együtt, a *maga teljességében áttelepített lakosság* temetője. E telepített lakosság csak néhány helyen mutatható ki a Maros középső folyásvidékén, valóságos „sziget". Csontvázas sírokból szép bolgár edényeket, többek között jellegzetes amforát Szászsebesről (vaskés- és juhcsontmellékletek), Kudzsirból és Sebesánból ismerünk (korsó, edények), de sírból származnak a Gyulafehérvár-Várban (amforák és besimított díszítésű fazekak), Gyulafehérvár-Partoson és Magyarszentbenedeken talált ép edények is. Oláhgorbón valószínűleg kisebb temetőből két, koporsóban eltemetett csontváz került elő. Élelemtartó edényeik a dunai bolgár fazekasságnak a maroskarnaiaktól némileg eltérő, de nem kevésbé jellegzetes alkotásai, egy nő gyöngyei és bronz fülbevalói 9. századi bolgár típusok, a húsételre utaló juhcsontok itt is pogány bolgár rítusra utalnak. Oláhdálya-Trojánról olyan bolgár telepet ismerünk, amelynek élete megéri a 10—11. századot, így nem dönthető el, hogy Erdély egyetlen szabad kézzel formált cserépüsttöredéke melyik korszakba tartozik. A bolgár kultúra mintegy 30-40 kilométeres sávban található meg a Maros két partján. — Csupán a Maros menti centrummal vagy éppen az Al-Duna-vidékkel való kapcsolatokra utal a kézdipolyáni telepen talált remek, besimított hálódíszes, gyűrűs peremű bolgár fazék.

Nem kevésbé meglepő „sziget" valamivel feljebb a Maros mentén a csombordi temető. Eddig feltárt és bemutatott része 32 nyugat-keleti fektetésű 9—10. századi temetkezést tartalmaz. A sírokból a női ékszereket közölték, 4 temetkezés mellől 14 féle, filigránnal gazdagon díszített csüngős fülbevalót, további 3 temetkezésből gyöngyöket, félhold alakú (lunula) csüngőt, és korong alakú csüngődíszt.

A csombordi és gorbói ékszereknek *csak Bulgáriában van párhuzamuk*, ott viszont szinte valamennyi 9—10. századi temetőben. A bolgár kutatás ugyanúgy értékelte Csombordot, mint Maroskarnát: bolgár temetőként.

A Maros völgyét minden valószínűség szerint Omurtag kán hadai hajtják bolgár uralom alá. Vagy az a sereg fordult a Tiszától Erdély irányába, amelynek egyik vezetője, a Küviár nembeli Onega(bon) tarkán a Tiszában lelte halálát, vagy egy másik sereg hatolt be az Olt mentén. A körülbelül 830-ra tehető foglalás után a bolgár birodalom néhány telepes központot hozott létre a Maros mentén. E telepek lakosságát az Al-Duna déli partjáról, Bulgáriából hozták. Ami ránk maradt tőlük, ékszer és edény, egészen az edények alján található sajátos fazekasjegyekig, a fenékbélyegekig, dunai bolgár készítmény. A katonai hatalommal biztosított (alsó-tatárlakai sarkantyús temetkezés) telepesek feladata volt a megszállás zónájában fekvő Marosújvár, Mezőakna, Sóvárad és Torda sóbányáit (vagy egy részüket) újból megnyitni és kiaknáztatni. Nyilván feladatuk volt a só szállítását az Olton, valamint a Maroson megszervezni. A szállítmányok egy részét a Tisza mentén Csongrádig vontatva a morvákhoz irányították, nagyobb részük azonban lefelé haladt

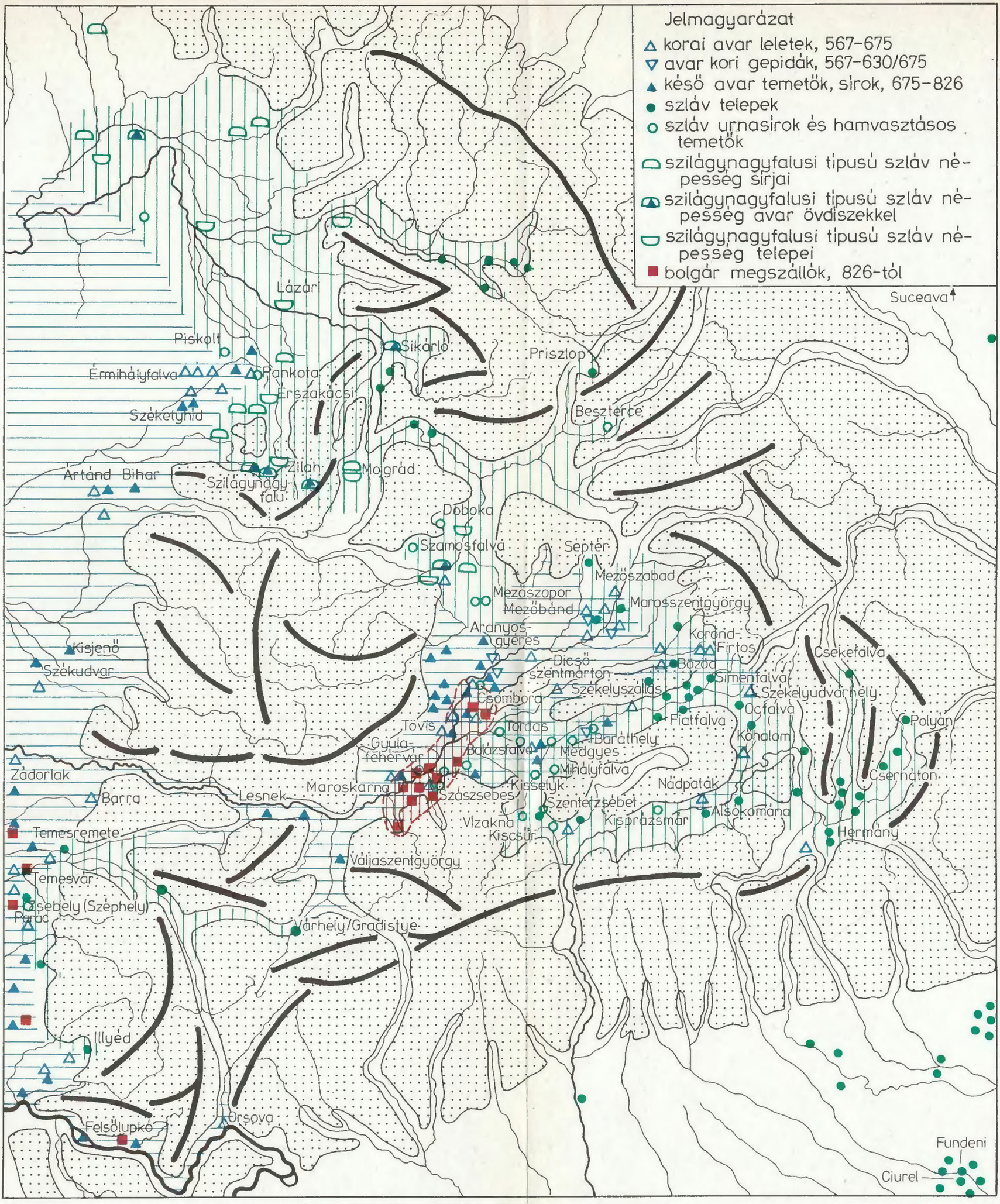

18. térkép. Erdély népessége 567—895 között

Belgrád irányában. Mivel a szállítmányok többsége valószínűleg magába a dunai bolgár kánságba irányult, a telepes lakosság folyamatos ellátása bolgár ipari és luxuscikkekkel (ékszerek) könnyen biztosítható volt. Egyelőre nincs jele annak, hogy zárt életmódjukat feladták volna.

Nem szól történeti adat arról: kikből állott ez a telepes lakosság. A dunai bolgár birodalom vegyes népességű volt: bolgár-törökök — akik nyelvileg éppen a 9. században fognak elszlávosodni —, különböző szláv törzsek és balkáni latinok (vlachok) alkották főbb összetevőit. A korai bolgár kánság birodalomszervező politikájának egyik sarkalatos eleme a különböző népességek áttelepítése volt. Erdély esetében a temetkezési rítus igazít el, a ránk maradt hiteles adatok „csontvázas" temetkezésekről tanúskodnak. Márpedig ma meglehetősen egységes álláspont, hogy a dunai Bulgária területén a 8—9. századi „csontvázas", „pogány" temetőkben a türk-bolgárok temetkeztek. Kétségtelen kisebbség a szláv és a balkáni helyi lakosság hamvasztásos, illetve kettős rítusú temetőivel összehasonlítva, ugyanakkor uralkodó helyzetüket a díszes „nomád" viselet és a gazdagság még mindig tükrözi. Erdély katonailag és gazdaságpolitikailag veszélyes határzónájában tehát a birodalomnak nevet adó bolgár-török katonaelemmel és családtagjaik jelenlétével lehet számolni.

Az erdélyi bolgár régészeti leletek egyelőre nem támasztják alá azokat a nyelvészeti sejtéseket, amelyek a Brassó, Krassó, Barca, Barót hely- és folyónevek mögött bolgár-török hatásokat vagy névadást feltételeznek, mivel a bolgár uralomnak a Barcaságban eddig nincs nyoma. Nem hagyható figyelmen kívül viszont az a lehetőség, hogy a bolgár uralom mind a Tisza vidékén, mind pedig Erdélyben támaszkodhatott az avar birodalomba a dunai bolgár honfoglalással egyidőben beköltöző *onogur-bolgárok* (*wangar*ok) maradványaira, így a barcasági bolgár típusú toponímia onogur—bolgár eredetű is lehet. Nagyobb valószínűséggel lehetne közvetlen, illetve szláv közvetítésű dunai bolgár eredetre gondolni a temesközi Karas-Krassó folyó esetében. Bolgár régészeti nyomokat, „maroskarnai típusú" edényeket Temesvár körzetéből (Temesvár, Parác), valamint a Maros—Aranka vidékéről (Nagyszentmiklós, Makó, Deszk) ismerünk.

Singidunum fehér kőfalakkal védett római-bizánci várát a hódító bolgárok már a 9. században „Belgrad"-nak „Fehér várnak" nevezik, a szláv nyelv uralomra jutását Bulgáriában az utolsó török nevű kán, Omurtag halálától számíthatjuk (831). Mivel a Maros menti bolgárok központja a régészeti leletek tanúsága szerint Apulum római, fehér kőfalai között volt (ahol a mai székesegyház körüli s a legkorábbi székesegyház alatti rétegben is megtalálható településen maroskarnai típusú cserepek, köztük besimított hálómintás töredékek nagy számban kerültek elő), Belgrad elnevezése nyilván a bolgároktól származik. E nevet a környező szláv lakosság még századokig használta, a szláv elnevezés szláv közvetítéssel juthatott a nevet az újkorig megőrző román nyelvbe (Bălgrad).

A kisszámú erdélyi bolgár-török lelőhely jelenleg nem sokat árul el a telepített és a helyi szláv lakosság viszonyáról, s ez önmagában is sokatmondó. Bizonyos, a helyinél fejlettebb, dunai bolgár technikai hatások sejthetők viszont a Medgyes típusú urnatemetők korának fazekasságában (úgynevezett „Dridu-edénymüvesség"), sőt ezek a hatások a szilágynagyfalusi csoportig érzékelhetők. Utóhatás formájában jól megfigyelhető a maroskarnai 10. századi telepen, a szláv kőkemencék és magyar földkemencék környékén talált edényeken.

7. ERDÉLY A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

AZ ÍROTT FORRÁSOK ÉS A RÉGÉSZET

Erdély honfoglalás kori történetének vizsgálata során a régészeti anyag, a helynevek és a földrajzi nevek által nyújtott információk mellett szembe kell néznünk a legterjedelmesebb és legtöbbet használt írott „forrással", Anonymus *Gesta*jával. E fejezetben ezt a forrást — amelyet a különböző országok tudományossága homlokegyenest ellenkező módon értékel, s ezek az értékelések mélyen beleivódnak a Kárpát-medence népeinek történeti tudatába — a régészet eredményeinek fényében kívánjuk bemutatni.

Az 1210 körül írott regényes honfoglalás-történet tudós, világot járt egyházi szerzője, bárki lett légyen is („P dictus magister"), testestől-lelkestől a maga korának embere volt, művében mindenekfelett saját korának viszonyai, törekvései tükröződnek.

A mű keletkezésekor három évszázaddal túl vagyunk a honfoglaláson, s csak egy évtized választ el az *Aranybulla*tól. P. magister a magyar nemesség politikai szóvivője, művével és művészetével azt kívánja bizonyítani, hogy az „ősfoglaló" nemzetségek jogai éppoly szilárdak és elévülhetetlenek, akár az Árpádoké. Minden talpalatnyi földért vérük hullásával küzdöttek meg, s magának Árpádnak az adományából bírják mindazt, amit bírnak.

Mivel szerzőnknek — néhány értékes családi-nemzetségi hagyományt nem számítva — még ködös elképzelései sincsenek a honfoglalás valódi eseményeiről, nem maradt más lehetőség számára: ellenségeket-ellenfeleket költ, hogy hőseivel legyen kiket legyőzetni. Nem sokat töpreng, folyókból (Laborc), hegyekből (Tarcal, Zobor — az utóbbi a szláv „Templom"-hegy = Śobor szóból, vagyis tökéletes melléfogás!), várakból (Gyalu) és falvakból (Glad) alkotja meg Laborcy bolgár, Turzol kun, Zobur cseh, Gelou vlach és Glad vidini bolgár vitézeket-vezéreket. A fő ellenségek: Salán és Ménmarót saját — részben népmondai eredetű — leleményei.

Vitathatatlan: Anonymus a honfoglaló magyarok egyetlen valóságos

ellenfelének sem tudja a nevét (I. és II. Szvatopluk, II. Mojmir, Arnulf német király és Braszlav, Pannonia hercege, Simeon bolgár kán, Luitpold bajor herceg), nincs tudomása a honfoglalást eldöntő pozsonyi (Bresalauspurc) csatáról, mit sem tud a helyi védelem lehetséges vagy tényleges központjairól (Csongrád, Mosaburg, Belgrád), s a bolgárokat leszámítva nem ismeri a honfoglalók tényleges ellenfeleit (morvák, szlovének, karantánok, frankok, bajorok) sem. Költött ellenséges népei — a honfoglalás korában még a Csehmedencében élő csehek, a 11. században Európába költöző kumán-kunok, a vlachok — a 12. század néprajzi és politikai viszonyairól tanúskodnak. Aminthogy magyar hősei sem mások, mint a 12. századi gazdag birtokosok „felmenői", kevés kivétellel az ezredforduló tájáról. Munkája hallatlanul fontos viszont az 1200 körüli Magyarország földrajzi és birtokviszonyainak megértéséhez.

A helyi ellenállás „központjaihoz" nemcsak saját ragyogó fantáziája vezeti el, hanem a népi képzelet is. A Tisza menti bolgár uralom szerény mocsárvárát, a „Fekete várat" (Csernigrad/Csongrád) csak a győztes Ete vezérrel emlelteti, miközben a bolgár Salán várává a messzire látszó Titelt és Alpárt, a „bolgár szívű" Ménmarót várává pedig Bihart teszi meg — mindhárom bronzkori eredetű földvár volt.

Különösen tanulságos Alpár, ahol Anonymus „munkamódszere" teljes pontossággal megfogható. Árpád ugyanis a *Gesta* szerint „Alpár homokján" vívja döntő csatáját a bolgár Salánnal, akinek vitézei menekülés közben hirtelen göröggé válnak, hogy az alpári „Görögrévnél" bele tudjanak veszni a Tiszába. A „portus Grecorum" azonban csak a 12. században kapta a nevét a révet birtokló bazilita szerzetesekről. A „castrum Olpar"-on 1974—1977-ben végzett ásatások magas földsáncokkal körülvett bronzkori földvár maradványait tárták fel a Tisza árterületéből messze látszóan kiemelkedő várdombon. E bronzkori földvár 9—11. századi birtokba vételére, felhasználására egyetlen cserépnyi lelet sem utalt. Csak a 11—12. század fordulója táján építteti át valamely helyi hatalmasság saját várává, feltölteti a belső járószintet, megmagasíttatja a földsáncot, s arra gerendákból erős falat emeltet. Anonymus korában jó karban lévő igazi *castrum* emelkedett a bronzkori vár maradványai fölött, amelyhez azonban időközben hozzátapadt a néphit: a honfoglalás *előtt* a honfoglalók ellenségei, a bolgárok építették eredetileg, hiszen már a honfoglalás előtt is állott. A bronzkor és vaskor nagy földvárait teszi meg máshol is a honfoglalók ellenségeinek fészkévé a népi képzelet, Biharban, Zemplénben, Titelen s más helyeken. Ezek történelmi értéke pontosan ugyanannyi, mint a török hódoltság alól felszabadult területek megannyi Török- és Tatársánca, Törökdombja, Töröktorony elnevezése — őskori vagy Árpád-kori sáncok, telepek, őskori kurgánok, romba dőlt Árpád-kori templomtornyok népi elnevezései. Olyanok, mint a Németországban található sok-sok Schwedenschanz, Schwedenhügel, amelyek ott is őskori

erődítmények és sírhalmok. Anonymus tehát kitapinthatóan a népi képzeletből varázsolt dús eseménytörténetet Alpár köré.

Erdély honfoglalás kori történetében, bármely nemzet történésze írta légyen, eddig az anonymusi hagyomány uralkodott. A „Vereckénél" bejött honfoglalók a Tisza völgyéből a Szamos és Maros mentén „kísérelték meg" a behatolást Erdélybe. Már a kezdet kezdetén nagy-nagy ellenfélbe ütköznek, a „bolgár szívű" kazár vezérbe, Szatmár és Bihar vár urába, Menumoroutba (neve ómagyar nyelven morva ment, morva csődört jelent, mivel állítólag sok-sok barátnője *(amica)*, de csak egy szál leánya, s egyetlen fiúörököse sem volt, vagyis népmesei figura), akivel nem bírnak, s végül szövetségre lépnek. Szamos menti várából Gelou, „valami vlach (quidam Blacus) vezér" szervezi ellenállásra „annak a földnek a lakosait". A Marostól Orsováig Glad vidini vezér kunjai, bolgárjai, vlachjai csatáznak a diadalmas Kadocsa vezérrel. — A honfoglalást ténylegesen biztosító valóságos háborúkhoz képest béka-egér harcszerű csatákból egyetlenegy sem igazolható.

Anonymus regényes figuráit és csetepatéit egyetlen őt megelőző írott forrás sem ismeri, elbeszélését senki nem támasztja alá: sem az egykorú, 10. századi külföldi források, sem a 11. századi magyar őskrónika, az ősgeszta *(Gesta Ungarorum)* néhány jó hagyományt őrző adata. És megint csak ellentmondanak neki a régészeti források is.

A régészeti leletek és lelőhelyek értékelése-megítélése a régészettudomány másfél százados fejlődésével párhuzamosan alakult és változott. Különösen vonatkozik ez a korai középkori — népvándorlás kori és honfoglalás kori — régészetre.

Amíg a leletek-lelőhelyek száma kicsi volt, a kevés lelőhelyet igyekeztek valamilyen logikai összefüggésbe hozni egymással. A magányos fegyveres temetkezéseket (ezek többnyire azért voltak magányosak, mivel nem kutatták a lelőhelyeket) kezdetben valamely „harcban" elesett hősök sírjainak tekintették. Olyan szemlélet ez, amely a népi képzeletben ma is általános, de a félromantikus kutatásban is fellelhető (pl. a zempléni honfoglaló vezérsír „régészeti" értékelésében). Később az egyre szaporodó magányos sírokból vagy néhány síros kis temetőkből a „megszállás" útvonalára, seregek vonulására igyekeztek következtetni, jobb esetben vélt vagy valódi folyami átkelőhelyeket, hágókat és szorosokat „védelmeztettek" az egykori sírok tulajdonosaival. Gazdaságtörténeti szempontok előtérbe jutásával az azonos típusú tárgyak elterjedését nyomozták, „kereskedelmi útvonalakat" rekonstruáltak a leletekből. Újabb időkben a fegyveres temetkezéseket az államalapítás különböző fázisainak — avagy Erdély esetében az államhatalom „terjeszkedésének" — szemszögéből szokás megítélni, a főhatalom és a helyi ellenállás központjait állítják szembe egymással. — Mindezek, jobb esetben, munkahipotézisek. A sírok és temetők ugyanis egy valamit jeleznek biztosan és egyértelműen: szállásokat, telepeket, falvakat. A 10—11. századi temetők nem

harci, kereskedelmi vagy katonapolitikai „mutatók", hanem — mint a világon mindenütt a temetők — a megtelepülés, ha úgy tetszik, a települési rend „mutatói".

Már a Brentánál majd Pozsonynál ezrével jutottak a győztesek kezébe az elesettek kitűnő, damaszkolt pengéjű kétélű kardjai, acélosra edzett, hosszú pengéjű lándzsái — 907-től kezdve akár egy egész magyar hadsereget „nyugati" fegyverzettel lehetett volna ellátni. A régészeti irrealitások világába tartozik tehát a Kárpát-medence 10. századi kardos (gyakran lovas!) temetkezéseit különféle „helyi" harcosokkal kapcsolatba hozni és szembeállítani a „kötelezően szablyát viselő" magyarokkal. „Viking" vagy „Karoling" kereskedelmi utakat éppoly bajos a kardok elterjedéséből rekonstruálni, de aligha lehet őket egyedül a Géza—István-féle államhatalmi szervezet régészeti jelképeként is számba venni.

A magyar nemesi gyökerű és szemléletű régészetben egy évszázadon át uralkodott az a tétel, hogy honfoglaló magyarnak csak a lóval-lószerszámmal, fegyverekkel eltemetett szabad vitéz tekinthető — a többiek az alávetett szolgák és a legyőzöttek maradékai. E velejében hamis történeti tudatot tükröző felfogás az igazi honfoglalókat néhány ezer nemes harcosra, régészeti hagyatékukat vagy 150-200 szablyás-kardos lovas vitézre korlátozta — soha „nemzeti" szemlélet nem ejtett nagyobb sebet önnön testén.

Ma, amikor a történeti, nyelvészeti és régészeti adatok újraelemzésével sikerült kimutatni, hogy a (kisszámú) vezető és „közép"-réteg uralma alatt a magyarság köznépe százával létesített falvakat, s százával nyitott mellette temetőket, már alig lehet az ellentmondásos helyzeten változtatni. Erdélyben ma is azok a leletek és lelőhelyek számítanak honfoglaló magyarnak, amelyeket a millennium idején annak tekintettek.

A realitások azonban mások. Erdély 10—12. századi magyar köznépi művelődésének éppúgy nincs szerves előzménye a 8—9. században (pontosabban: a megismert idegen előzményei vannak), mint a Tisza-vidéken. Vitathatatlan régészeti kritériumok alapján új népesség, új települési rend, új kultúra tükröződik belőle, még ha halványabban is. Erdélyben ugyanis 1912 előtt tártak fel utoljára olyan honfoglaló magyar középrétegbeli és köznépi temetőket, amelyeket tudományosan közzé is tettek. — Az egyetlen modern kivételt, Maroskarna B. temetőjét kifejezetten *nem* honfoglaló magyarként ismertették.

A HONFOGLALÁS ÉS A KALANDOZÁSOK

„... et ab ungerorum nos defendas iaculis."

A Don vidékéről nyugat felé húzódó magyarok 832—836 között tűnnek fel a Duna torkolatvidéke táján. Etelköz — „Atelkuzu" — nevű szállásterületeik előbb-utóbb nyilván nyugat felé is kiterjeszkedtek a Dnyeszter, Prut és Szeret völgyére. Itt-tartózkodásuknak ugyan nincs minden kétségen felül álló régészeti bizonyítéka, de a Moldáviában feltárt keprerijai (Căpreria) „köznépi" temető korai szakaszában (viseleti tárgyak, *trepanált koponyák*, „szaltovói" jellegű fazekak sekély nyugat-keleti irányú sírokban), avagy ugyanott a sajátos magyar rituselemeket tartalmazó braneşti temetőben feltehetőleg magyarokkal is számolhatunk. Nem besenyő jellegű, esetleg magyar lovas temetkezések Dél-Moldáviában (Friedensfeld/Mirnopole, Sabalat/Szadovoj — kifejezetten magyar a Frumusika/Frumuşicában talált síregyüttes: magyar jellegű íjmerevítő csontok, vasveretes tegez, 7 nyílcsúcs), sőt Moldvában is előkerültek (Holboca, Moscu, Probotă, Grozeşti). Nehéz, sokszor lehetetlen eldönteni egy-egy magányos 9—10. századi részleges lótemetkezést, pusztai fegyvereket, többnyire tegezt és nyilat tartalmazó „nomád" lovassírról, hogy 900 előtti magyar vagy 900 utáni besenyő temetkezés lenne-e. A besenyők országa ugyanis a kortárs Kónsztantinosz Porfürogennétosz 948 körüli hiteles tudósítása szerint „már 50 éve" „a Duna alsó folyásától kezdve Drisztrával (ma: Szilisztra) átellenben" terült el. „Elvileg" mégsem tagadható a magyarok 9. századi jelenléte sem Moldva, sem az Al-Duna térségében. Így a Iaşi-tól északra a Prut völgyében Probotăn feltárt részleges (göngyölt) lótemetkezéses férfi (tegezében 7 jellegzetes nyílcsúccsal), Grozeşti ugyanilyen temetkezése vagy a Bukaresttől északra, a Ialomiţa völgyében, Moviliţán kiásott nyugat-keleti tájolású részleges lótemetkezéses, tegezes harcos (tegezében 6 rombusz alakú nyílheggyel) maradványai könnyen származhatnak magyartól is. Aminthogy a munteniai Tîrgşorban lelt, lira alakú bronzcsatot publikálója valóban a magyaroktól származtatja.

862-ben a morva Rasztiszláv hívására és szövetségében magyar lovassereg kel át a Kárpátokon s pusztítja Pannoniát („Hostes... qui Ungri vocantur, regnum... depopulantur" *Annales Bertiniani* a. 862). Német Lajos kormányzata a következő, 863. évben bolgár szövetséggel torolja meg Rasztiszláv politikai húzását. A Borisz-Mikhael kántól küldött lovassereggel („cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium") sikerül Rasztiszlávot térdre kényszerítenie. — Ekkor alakult ki az a negyedszázadon át működő Duna-vidéki katonai mérleg (magyarok és morvák a bolgárokkal és frankokkal szemben), amelynek megbillenése egyik kiváltó oka lesz a magyar honfoglalás-

nak. 881-ben Szvatoplukot két irányból segítik a magyarok kabar segédcsapatai és egy magyar sereg, amely egészen Bécsig nyomul („Primum bellum cum Vngaris ad Veniam, Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite" — *Annales Iuvavenses maximi* a. 881). Válaszul, 883-ban Szvatopluknak ismét el kell szenvednie a bolgárok csapását. Amikor 892-ben Szvatopluk „újból megtagadja a hűséget" a frankoknak, még bizton számított magyar szövetségeseire, de bolgár megtorlásra is. Mindent megtesz, hogy a bolgárokhoz igyekvő frank segélykérő követséget elfogja, a követek csak a Száván tudják elérni Belgrádot. A helyzet azonban 892 szeptemberében döntően megváltozik. Arnulf követsége Vladimir kánnál ezúttal eredménytelen — a bolgárok nem tudnak beavatkozni a Kárpát-medence ügyeibe, csak gazdaságilag, a sószállítás megtagadásával tudják frank szövetségeseiket támogatni. A frank követség ottjártakor kerül a bolgár trónra az egykori bizánci túsz, Simeon, aki bosszúvágytól sarkallva azonnal hadikészülődésbe kezd Bizánc ellen. Ezzel párhuzamos Bizánc politikai húzása: bolgárellenes szövetség a magyarok fejedelmeivel. VI. Leó császár megbízottja, Nikétász Szklérosz az Al-Dunánál magával Árpáddal és Kurszánnal tárgyalt. A szerződés eredményeként Árpád fia, Liüntika (Levente) vezetésével a bizánciak magyar sereget hajóztak át a Dunán Simeon bolgár kán hátába. Simeon a Bizánc elleni hadjáratot abbahagyja, és a magyarok ellen fordul. Vereséget szenved azonban, és kénytelen Drisztra (Szilisztra) várában menedéket keresni.

Egyidejűleg (894) magyar sereg jelenik meg a Kárpát-medencében és Pannoniában. Eredetileg Szvatopluk támogatására, a bolgárokkal szövetséges frankok ellen érkezett, Szvatopluk halálhírére azonban visszavonul — de feltehetőleg már csak a Felső-Tisza-vidékig. E sereg nyomában nyomul be nagy erőkkel 895 tavaszán Árpád, s az Alföld területén kisebb harcok után véget vet a bolgár uralomnak.

A Kárpát-medencében a honfoglalás idején a magyaroknak nem kellett a terület birtokáért jelentős bolgár erőkkel mérkőzniük. Abból, hogy a bolgárok — ha kellett, s ha akarták — meg tudták támadni a Garamon túl lakó morvákat, önmagában nem következik, hogy Belgrádtól északra valaha is nagyobb erőket tartottak volna. A morvák „végeitől" 10 napi járóföld széles pusztaság („Avar[or]um solitudo") terült el a bolgár „végekig" („Vulga[ro]rum fines"), lovasság számára könnyen járható vidéken. A bolgárok számára csaknem végzetes 894—899 közti években csak a szokványos helyőrségekkel (egy Csongrád-szerű várban alig lehetett több egy-két száz fegyveresnél) lehet számolni.

A Bizánccal sebtében békét kötő Bolgárországban összevont bolgár seregek vereséget mértek Levente seregére. Ezzel egyidőben támadtak rá a bolgárok újdonsült szövetségesei, a besenyők a magyarok etelközi szállásaira. Megkezdődött a magyarság általános menekülése, „a honfoglalás".

A 11. századi *Gesta Ungarorum* a reális útvonalat őrizte meg: a felbolygatott magyar szállások űzött népe a Keleti-Kárpátok valamennyi járható szorosán keresztül, három hónapon át tömörülve és tolongva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító „sasok" (besék = besenyők) elől az erdőkön és hegyeken túli, védelmet jelentő Erdélybe („Exinde montes descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in Erdelw"). Itt végre megpihentek, megmaradt nyájaik is erőre kaptak („In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt"). Minden bizonnyal hiteles hagyomány — magának a dinasztiának a családi hagyománya —, hogy Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis be Pannoniába („Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire") — e kazár módra végrehajtott szakrális áldozat a besenyőktől elszenvedett vereség következménye lehetett.

Máshová, mint Erdélybe, nem menekülhettek a Bulgáriában megvert sereg maradványai sem, az Al-Duna déli oldalán húzódó keskeny útszorost erős bolgár várak, Vidin és Belgrád őrizték.

A magyar honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanúsága szerint tehát Erdély volt. A honfoglalás további útja a Maros és a Sebes-Körös völgyén, s talán a Meszesi-szoroson át *kifelé* vezetett az Alföld irányába.

Egy-két év múlik el, s egy körülbelül 5000 lovast számláló magyar „expedíciós" sereg olyan fegyverténnyel robban be az európai történelembe, amely egy teljes emberöltőn át megbénítja Itália erőit. 899. szeptember 24-én a Brenta folyón át szemtől szembe ráúsztatva a túlparton bámészkodó, az egykorú itáliai forrás szerint is háromszoros erejű lombard seregre, tönkreverik I. Berengárt, Itália királyát. Az eseményt nem sokkal követi Mosaburg (Zalavár) és Pannonia elfoglalása, majd 902-ben Morávia „usque ad solum" — a föld színéig — történt leverése. Azé a Moráviáé, amellyel fél évszázadon át még bolgár segítséggel sem bírt a keleti frank birodalom.

907. július 4—5-én Braszlav keleti frank dux egykori vára alatt (Bresalauspurc-Pressburg, Pozsony) mérkőzik meg Bajorország támadó hadserege a magyarokkal. Az eredmény: Luitpold herceg és 19 grófja, Theotmar salzburgi érsek, 2 püspöke, 3 apátja és sok ezer harcos holtteste borította a csatamezőt.

A sebes vízű Brentán harcolva-nyilazva úsztattak át. Pozsonynál a július 4-ről 5-ére virradó éjjel teljes fegyverzetben keltek át a Dunán. A következő évtizedekben se szeri, se száma, hányszor kelnek át a Dunán, a Száván, a Pón, az Innen, Lechen és Illeren, a Rajnán, a Rhône-on, a Szajnán, a Loire-on, az Elbán, a Weseren, egy ízben még az Ebrón is. — Egyetemes történelmi összefüggéseket figyelmen kívül hagyó külföldi és magyar történeti munkákban mégis az olvasható, hogy a Kárpát-medence kisebb folyóin évekig-évtizedekig sem voltak képesek átkelni...

A pozsonyi csata után elszabadult a pokol. 908. augusztus 3-án Eisenachnál Türingia erőit zúzzák szét, elesik Burckhart türing őrgróf és Rudolf würzburgi

püspök. 910 júniusában a keleti frank birodalom főerőit verik meg — igazi „napóleoni" taktikával, megakadályozva egyesülésüket. Június 12-én az Augsburg melleti Lech-mezőn a sváb—alamann sereggel és Gausbert gróffal végeznek, június 22-én pedig Rednitznél a Konradin Gebhardt hercegtől vezetett frankokat győzik le — a herceg is az áldozatok között volt. 919 nyarán Püchen mellett vereséget mérnek I. (Madarász) Henrik szász hercegre, ugyanazon év őszén szétugrasztják Rudolf burgund herceg seregeit. 920/21 telén Brescia és Verona között mérnek csapást szövetségesük, I. Berengár burgund és lombard ellenségeire, 924-ben pedig már III. Raymund, Toulouse grófja a szenvedő fél. Így megy ez 933. március 15-ig, a Riade mellett elszenvedett első igazán számottevő vereségükig. A felsorolt katonai és harci sikerek száraz tények, amelyeket a kortársak, az események szemtanúi, szenvedői, a magyarok ellenségei jegyeztek fel évről évre, gyakran napnyi pontossággal. — Anonymus *Gestá*ja s a neki feltétlen hitelt adó történészek szerint egyedül csak „Menumorout" bihari vezérrel nem bírtak volna...

Már 900. június 29-én vállalkoztak a szinte lehetetlenre: Velence ostromára; láncokkal kellett előlük elzárni a Canale Grandét. Még áll Mosaburg Pannoniában, amikor Vercellit és Modenát dúlják és égetik. A morva erődök aligha voltak gyengék, ha az egyetlen Dovinát leszámítva soha nem tudták őket elfoglalni a frankok és bajorok. A pozsonyi csata idejére egykori védőik közül már szép számmal akadtak olyan morvák, akik pogány módra varkocsot növesztettek, és vállvetve harcoltak a magyarokkal. Kisvártatva sorra következik Verona, Bergamo, Brescia, Pavia, Piacenza, Tarentum, Lucca és Beneventum, nyugaton pedig Altaich, Augsburg, Freising, Fulda, Bréma, Bázel, Sankt Gallen, Verdun, Chalons, Reims, Nîmes, Narbonne, Besançon, Malmédy és Tournai bevétele vagy felégetése. — Anonymusnál és követőinél azt olvassuk, hogy Zemplénnel, Szatmárral, Dobokával alig-alig, Biharral pedig csak a honfoglalás legvégén, hosszú ostrom után, s akkor is csak megegyezéssel boldogultak...

Hallatlan távolságokat száguldoztak be. 913-ban a Rajnán át Burgundiáig, 915-ben a Weser völgyben Brémáig és Dániáig, 917-ben ismét a Rajnán túl Elzászig és Lotaringiáig, 922. február elején Apuliában Otrantóig és Tarentumig jutnak, visszaútjukban Nápoly és Róma környékét pusztítják. 924-ben a Pireneusokon át elérik Barcelona tartományt, útjuk hazafelé a Rhône völgyén és a Rajnán át vezet. 926-ban a Loire mentén először jutnak el az Atlanti-óceánig, egy északi seregük pedig kijut a La Manche-csatornáig. 927-ben a pápa szövetségeseiként Róma környékén, kivált Toscanában tevékenykednek, 934 áprilisában Konstantinápolyt ostromolják, utána Macedóniában és Thesszáliában portyáznak, 935-ben Burgundiában és Aquitaniában vannak, 937. évi nagy hadjáratuk során Lotaringiát, a francia földet, Aquitaniát pusztítják ismét az Atlanti-óceánig, majd Burgundián végigszáguldva Itáliába törnek, ahol Capua, Nola, Nápoly, Beneventum

környékét dúlják. 938-ban újból Róma környékén bukkannak fel, 942 nyarán Észak-Itálián és a Provence-on át Hispániába nyomulnak, egészen Andalúziáig, bár végcéljukat, Córdobát nem sikerült elérniük. 943 áprilisában ismét Bizánc és Hellász volt soron, 947-ben Itáliában Apuliáig száguldanak, Otrantót és Lerinót pusztítják. A Karni-Alpokban erre az időre már olyan otthonosan mozogtak, hogy Itáliába vezető útvonalukat még századokig „strata ungarorum"-nak fogják nevezni. 951-ben Észak-Itálián át ismét Galliát dúlják, 954-ben nagyszabású hadjáratukra kerül sor Észak-Franciaországban. Bár nyugat felé a 955. évi augsburgi csatavesztés véget vet hadjárataiknak, nem így Bizánc felé. 959. április 3-án megint Konstantinápoly alatt tűnnek fel, támadásukat 961-ben megismétlik, 968-ban még mindig Konstantinápoly és Thesszaloniké környékét dúlják. — Az Anonymusra támaszkodó modern régészeti és történeti irodalom egy részéből úgy tűnik, hogy csupán Vámospércstől Gálospetriig és Szalacsig, Ártándtól Biharig, Nagylaktól Sajtényig nem voltak képesek pár kilométeres síkvidéki utat megtenni...

Nincs mit idealizálni vagy szépíteni a „kalandozásokon". Céljuk pénz- és rabszolgaszerzés, rablás, zsákmányolás volt, a támadó magyar seregek szörnyű pusztulást zúdítottak Európa városaira, falvaira, egyházaira, kolostoraira — kegyetlen dúlásaikat jogosan ítélte el a korabeli közvélemény. Ám semmivel nem voltak rosszabbak vagy pusztítóbbak, mint előttük másfél századon át a vikingek, akiknek nem kevésbé dicső „hőstetteit" ma az északeurópai történettudomány gazdasági szükségszerűséggel mentegeti és magyarázza. Ma már tudjuk, hogy a nyugati hadjáratokban nem „a magyarok" vettek részt, hanem a sereg: a fejedelmek, törzsfők „hivatásos" katonai kísérete és fegyveresei. E seregek stratégiája nemegyszer az egymással hadakozó európai fejedelmekkel való szövetkezés volt (s itt koránt sincs minden rendben a kortársak erkölcsi ítélete körül), taktikája pedig fegyelmezett lovascsapatok villámgyors, jól összehangolt harcmodorában rejlett. E katonai erő teljesítőképességével tisztában kell lenni, ha a honfoglalás eseményeit a korabeli reális Duna-vidéki erőviszonyok szemszögéből akarjuk megérteni.

Honfoglaló magyar régészeti leletek tehát 895-től lehetnek Erdélyben — ebben az évben már fejedelmet is temettek földjébe. A következő években, évtizedekben egy, a Kárpát-medencében unikumnak számító bajor pénzből, Berthold (Hrahtoldvs) dux (938—947) veretéből következtetve, erdélyi magyarok is részt vettek a nyugati hadjáratokban (a Tordán talált bevagdosott peremű pénz egykor Kemény József gyűjteményében volt).

Az erdélyi bolgár uralom jelentős, de kisszámú képviselői a sokezernyi túlerő elől menekülni sem tudtak, a csombordi temető tanúsága szerint magyar uralom alá kerültek, a temetőt a 10. század elején ugyanúgy békén tovább használják a bolgárok, mint néhány év múlva a morva temetőket, Staré Městót, Mikulčicét s a többit a magyar uralom alá került morvák. A

maroskarnai bolgárokat viszont — mint meglátjuk — magyar fegyveres lakosság ellenőrizte.

Kurszán halálától és az Árpád-család egyeduralmától kezdve számolhatunk azzal, hogy „Turkia második méltósága" új nemzetségre szállt. Nincs adatunk rá, hogy a *gyulák* mikortól teszik át székhelyüket, szállásaikat a Közép-Maros völgyébe. 934 áprilisában és 943 áprilisában a Bizánc elleni támadásokat a gyula vezeti, a déli és keleti ügyek tehát hozzá tartoztak. „Önálló" bizánci politikájuk első szakaszára a Maros—Tisza—Körös-vidék honfoglaló sírjaiban ruhadíszként felvarrott vagy másvilági „kapupénznek" szánt bizánci solidusok és ezüstpénzek utalnak.

A Maros völgye a hunok és az avarok idejében fejedelmi szállásváltó útvonal volt, a legújabb kutatások fényében úgy tűnik, ez a szerepe a gyulák idejében is feléledt. A 10. század középső harmadában itt alakul ki a gyulák nyári szállása, amely a század utolsó harmadában fehér antik kövekből épített római várával, körtemplomával és palotájával az új erdélyi hatalom székhelye lesz: a gyulák Fehérvára.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG RÉGÉSZETI HAGYATÉKA ERDÉLYBEN

A kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy Erdély különböző pontjain a 9—10. század fordulójától kezdve *egyszerre* kezdődik el a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek a megtelepülése, temetkezése.

A legkorábbi központ az egykori antik Napoca közlekedési és stratégiai csomópontja volt — maga Kurszán ezzel egyidőben Aquincumban az amfiteátrum hatalmas épületét választja várául. A 12. század végétől Kolozsvárnak nevezett antik falmaradványok körül a honfoglalók temetői jelennek meg. Közülük a római várostól keletre, a Zápolya utcában (ma: Dostoievschi utca) feltárt temetőrész — csonkasága dacára — csak a legjelentősebb honfoglaló temetőkkel, pl. a kenézlőivel mérhető össze. A kavicsbányászattal elpusztított, illetve beépített területen fekvő, feltárhatatlan temetőből 12 temetkezést ismerünk, talán a harmadát az eredeti sírszámnak. Öt sírból felszerszámozott, összehajtogatott lóbőrrel, egy hatodikból a halott mellé fektetett kitömött és felszerszámozott lóbőrrel temetkező *szablyás, íjas, tegezes férfiak* kerültek elő — az egyiknek trepanált (agyafúrt) koponyája volt! Legalább négyet ismeretlen időben kiraboltak és feldúltak. Egykori gazdagságuknak csak halovány visszfényei a sírrablóktól értéktelennek ítélt, ezüst övdíszekkel kivert fegyverövek, lira alakú övcsatok, ezüst hajfonatkarikák, lószerszámok, ezüstszerelésű-ezüstberakásos kengyelek, avagy a bőrtarsolyról árulkodó ezüst tarsolyfüggesztőfül. Egyik lószerszám nélkül útnak indított — kirablásra érdemtelen — férfi fegyverzete még mindig szablya, vaspántos tegez

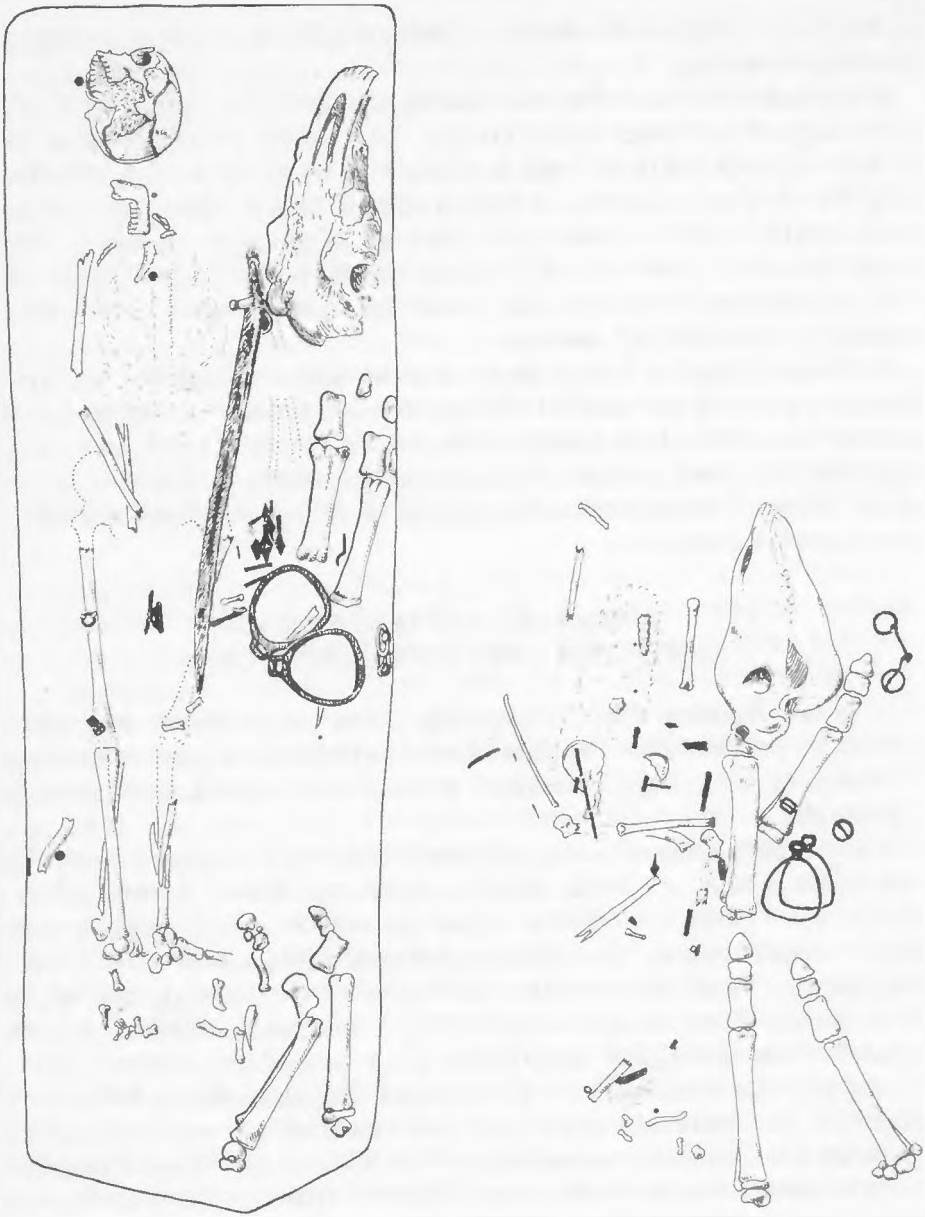

11. ábra. Honfoglalás kori szablyás lovas harcos sírja és honfoglalás kori lovas harcos korabeli sírrablóktól megbolygatott temetkezése, Kolozsvár, volt Zápolya utca

és nyilak. Asszonyaik, leánygyermekeik ruháját a nyakon és csuklón ezüstlemezek szegélyezték, ezüst mentegombokat és -gyűrűket, valamint pompás „tokaji típusú" szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalót (tömör öntött és granulált üreges változatot együtt!), díszgombot viseltek. Nemcsak viseletük, fegyverzetük (szablyák, vasveretes tegezekben kétágú villás és átlyukasztott pengéjű fütyülő nyílcsúcsok is a szokványosak mellett), temetkezési módjuk új, minden korábbi előzménytől merőben különböző, hanem az asszonyok és gyermekek sírjába helyezett élelemtartó fazekak is. A Don-vidéki „szaltovói" típusú fazekak új jövevények a Kárpát-medencében. Újabban a temető további sírjait ásták ki.

A Zápolya utcai sírok több lelete „archaikus" a honfoglaló emlékanyagban, így a keleti párhuzamokkal rendelkező, szív alakú lószerszámcsüngő, egy különös kelet-európai díszítmény, de maguk az öv- és lószerszámveretek is. A temetőt közvetlenül a honfoglalás után nyitották. Nem valószínű, hogy gazdag középrétegbeli nagycsalád temetője lett volna. Inkább a római falak közt megszállt rangos úr katonai kíséretének és családtagjainak temetője.

A Farkas (ma: M. Kogălniceanu) utca 23. sz. alatt női sírban talált szép szőlőfürtcsüngős fülbevaló alapján másik egykorú — talán hasonló — temetővel is számolni lehet az Óvár közelében.

A katonáskodó „középréteg" kengyeles, lovas, fegyveres sírjai-temetői a háromszéki Eresztevény-Zádogos-tetőtől (lovassír kengyellel és lándzsával) és Kézdivásárhelytől (a berecki vasút építésekor talált zabla és szablya — lovassírból? —, valamint díszítetlen edények) terjednek az ország belseje felé. Köpec-Kőcsukkon már az első világháború előtt találtak lovassírt, ugyanott 1927-ben egy másik lovassírból olyan patkó került múzeumba, amelynek párját a faragott csontlemezzel díszített nyeregkápás soltszentimrei sírból ismerjük. Sepsiszentgyörgy-Epres-tetőn lándzsacsúcs és egy ritka fegyver: bronz keresztvassal felszerelt bizánci kard volt a kitömött lóbőrös sírban. Székelyderzs-Új utcában lókoponya, lólábszárcsontok és kengyel jelzik a részleges lovas temetkezést. Sajnos, nem tudni közelebbit a Réty-Telekről említett 10. századi telepről és temetőről.

A későbbi Székelyföldnek a fenti sírleletekből tükröződő gyér korai katonai megszállását a veszedelmes besenyő szomszédság magyarázza. Valószínűleg egykorú velük a néhány köznépi temetkezésre utaló székelyföldi korai lelet is. A 10. század után ennek a csoportnak nincs nyoma. Új határőrszervezet kialakítására, a székelynek nevezett magyarok betelepítésére csak a komán—kun veszedelem jelentkezése után, a 12. században kerül sor.

A Maros völgyében Marosgombáson a Zeyk-szőlőben került elő Erdély első honfoglaláskori temetője 1895-ben. Az 1911—12-ben folytatott ásatásokból egy jómódú megszálló közösség egyetlen sorban nyugvó 12 temetkezése bontakozott ki: a sírsor egyik szárnyán szablyás, harci baltás, tegezes férfiak, a tegezekben 7-5-3 nyílcsúccsal, a másik szárnyon a nyakkivágás körül ezüst

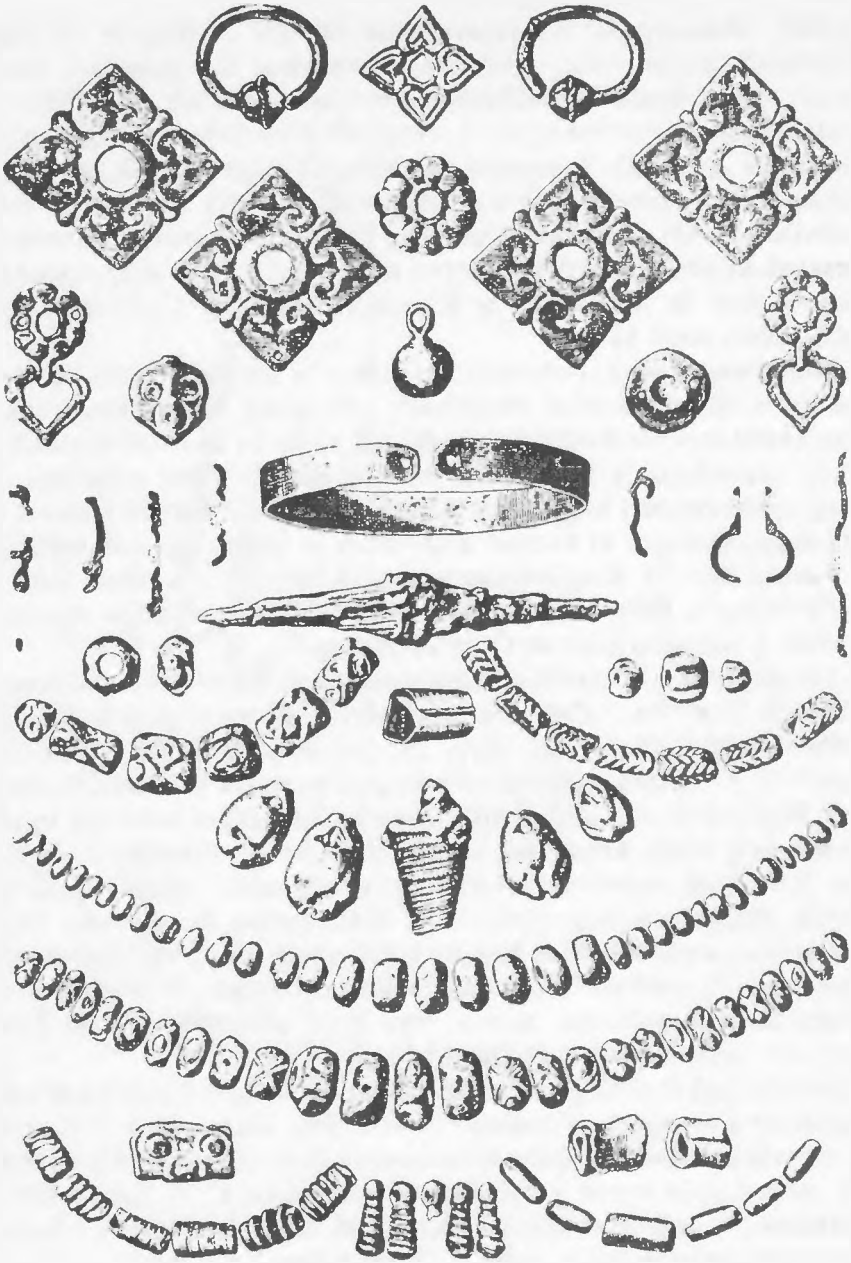

12. ábra. Díszes viseletben eltemetett honfoglalás kori magyar asszony sírmellékletei. Marosgombás

veretekkel borított, ezüst mentegombos öltözetben bolgár és magyar fülbevalókat, lemezkarperecet viselő asszonyok — az egyáltalán nem „kötelező" lótemetést a gazdag közösség nem gyakorolta. A mindmáig közöletlen 5—9. sírból újabb szablya, tegez és nyílcsúcsköteg került elő, néhány női temetkezés pedig elpusztult. Egy ház tűzhelyét is feltárták itt, szája előtt rombusz pengéjű magyar nyílcsúccsal és lókoponyával. Magyarlapádon a vár alatti völgyben a „középrétegre" jellemző ékszereket viselő asszonyok sírjai utalnak hasonló temetőre, Borosbenedeken pedig díszes lószerszámveretek (közöletlenek) sejtetik gazdagabb honfoglaló magyar asszony sírját. Gyulafehérváron a 11. századi templom építésekor romboltak szét egy lovastemetkezést, maradványai közt a Zápolya utcaihoz hasonló, levél alakú, lószerszámdísz is volt. Déván, a Maros-völgy e fontos közlekedési csomópontján fegyveres középrétegbeli nagycsalád sírsorából 7 temetkezés mellékleteit mentették meg. A legrangosabb férfi mellé, a bal keze vagy karja mentében kétélű Karolingkardot fektettek, ugyanabból vagy másik sírból tegezvasalás, rombuszpengéjű és kétágú villás hegyű nyílcsúcsok kerültek elő. A férfiak ruházatát mentegombok díszítették, asszonyaik fülbevalókkal, sima hajfonatkarikákkal és gyűrűkkel — köztük egy vésett díszűvel — voltak felékszerezve. A lovastemetkezést e csoportnál is valószínűleg csak a lószerszámok (kengyelek, zablák) jelképezték. Más helyekről, így Piskiről egyelőre csak „10. századi lovassírok" létezéséről olvashatunk.

Különleges helyet foglal el Maroskarna-Szőlőhegy temetője. A (sajnos nem teljesen) feltárt maroskarnai „B" temető mintegy 200 méterre fekszik a bolgár korszak temetőjétől („A"). A 15 feltárt sírból nehéz a temetőt megítélni, mivel 11-et feldúltak és kiraboltak. A temetkezési rítus bizonyos elemei (pl. a „fejpárnaként" a fej alá helyezett nagy kő), a temető szerkezete, részben leletei is, emlékeztetnek a Zápolya utcai temetőre, ám lótemetkezés nem került (vagy még nem került) elő a sírokból. A megmaradt szablyatöredék, tegezvasalások, nyílcsúcsok, fémgombok, gyöngyök, szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalópár, s végül, de nem utolsósorban a „szaltovói" típusú sírfazék időben a Zápolya utca mellé helyezik a temetőt. Fegyveres, hadi szolgálatot teljesítő csoportot sejthetünk itt, amelyet a honfoglaláskor a közelben lakó bolgárok ellenőrzésére telepítettek le. Viszonylagos gazdagságuk — amely később a sírrablók figyelmét is felkeltette — fegyveres megbízatásukból fakadt. A szegényebb rokonok sírjaiból származó egyszerűbb leletek (bronz karperecek, gyűrűk, fülbevalók) kitűnő átmenetet nyújtanak a nem fegyveres köznépi temetők „régészeti kultúrájához". Ilyen lehetett Maroscsapó temetője, amelyből zabla, nyakperec, karperecek, edénytöredékek jutottak múzeumba.

A Királyhágón és a Sebes-Körös völgyén áthaladva, Biharország keleti bejáratát őrizték — s ezúttal nyilvánvalóan őrségről lehet szó — a Krajnikfalvára telepített lovasok. A Krajnikfalváról származó 4 darab 10. századi kengyel közül 3 normann—karoling típusú, ezüstberakással, vagyis

inkább három, mintsem két lovastemetkezésből származnak. Az Alföld peremére kijutva, Biharvár (1075) körzetében olyan központ kialakulása figyelhető meg, amely méltán kapcsolatba hozható a magyarság egyik 10. századi fejedelmi székhelyével.

Valószínű, hogy a nem túl nagy méretű bihari bronzkori földvár „átépítése" hatalmas várrá nem sok idővel a honfoglalás után elkezdődött. A magas földsáncokra emelt gerenda-föld falakkal körülvett várak építése nem magyarázható csupán belső politikai szervezéssel. A 10. század közepéig a besenyő veszély bármelyik pillanatban fenyegette a magyarságot, hiszen Kónsztantinosz Porfürogennétosz szerint „túlnyomó fölényükkel és erejükkel" Bulgáriát is fenyegették, „a türkök nemzetsége" pedig egyenesen „rettegett és félt" tőlük. A császár jól tudta, hogy a magyarok nem mernek „kikezdeni" ezekkel a „gonosz fickókkal". Az egyelőre csak nyomokban ismert gyepűvédő erődrendszer a Keleti-Kárpátok mentében éppúgy a félelem és a védelem tanúbizonysága, mint a Tisza, Körös és Maros alföldi bejáratainál emelt hatalmas erődök: Szabolcsvár, Biharvár és Marosvár avagy az al-dunai kapuban Krassóvár.

A ma is 9—12 méter magas, közel 10 méter széles földsáncokkal körülvett, erődítményeivel együtt 8 katasztrális holdat elfoglaló (a sánc tetején 200x182 méteres alapterületű) Biharvár régészeti sáncátvágásainak (zavaros) eredményei szerint több korszakon át épült. Jelenleg látható formáját-méretét a 11. században vette fel — utolsó korszakában kőfal emelkedett a földsáncon, akárcsak Dobokaváron vagy Tordaváron. Eredetileg csak egy kapuja volt, a délnyugati. A sánc észak- és délkeleti sarkait 1704. évi táborozásakor Rákóczi nyittatta ki. 11—12. századi hercegi-ispáni építkezések maradványai a belsejében talált kőalapozások, talán templomalapok is. 10. századiak viszont alattuk az ún. C. réteg leletei. Erre az időre tehető néhány, újabban a várban feltárt lakóputri is.

Biharvár („civitas Byhor", 1075) első „nagy" korszaka a 10. század első felére nyúlik vissza. A várral szemben fekvő Somlyóhegyen került elő a „helyőrség" temetője, amely önmagában is szinte páratlan a honfoglalás kori régészetben. Egyetlen sorban egymás mellett 8 nyugat-keleti tájolású lovassír sorakozott. Valamennyi (lábhoz tett) felszerszámozott lóbőrös temetkezés, a halottak jobb oldalán megvasalt tegez 2-4-6 nyílcsúccsal, illetve nyílvesszővel, az egyik harcosnak fokosa is volt. Ezüsttel kivert díszöves vezetőjüket szablyája is megkülönbözteti. Rangos lehetett a szomszédja is, ezüstszögecsekkel kivert csizmában, aranycsüngős fülbevalóval. A többiek viselete, ruházata egyszerű volt, erre legfeljebb néhány mentegomb utal, övüket vascsat fogta össze, az övön viselt bőrtarsolyban kést és tűzszerszámot hordtak. Lóval, kisméretű kengyellel temették el a csoporthoz tartozó egyetlen asszonyt is — egyedül ennek a keleti gyöngysorcsüngős fülbevalót viselő nőnek mellékeltek a másvilágra élelmet egy szép „szaltovói típusú" fazékban. A Bihar-Somlyóhe-

4–18

Korai avar préselőminták öv- és lószerszámdíszek készítéséhez: *1–2)* Korond; *3)* Erzsébetváros; *4–18)* válogatás a fönlaki préselőminta-leletből

1

2—12

32. Öntöttbronz szíjvégek, övdíszek, fülbevalók késő avar sírokból: *1)* Zilah; *2–12)* Aranyosgyéres

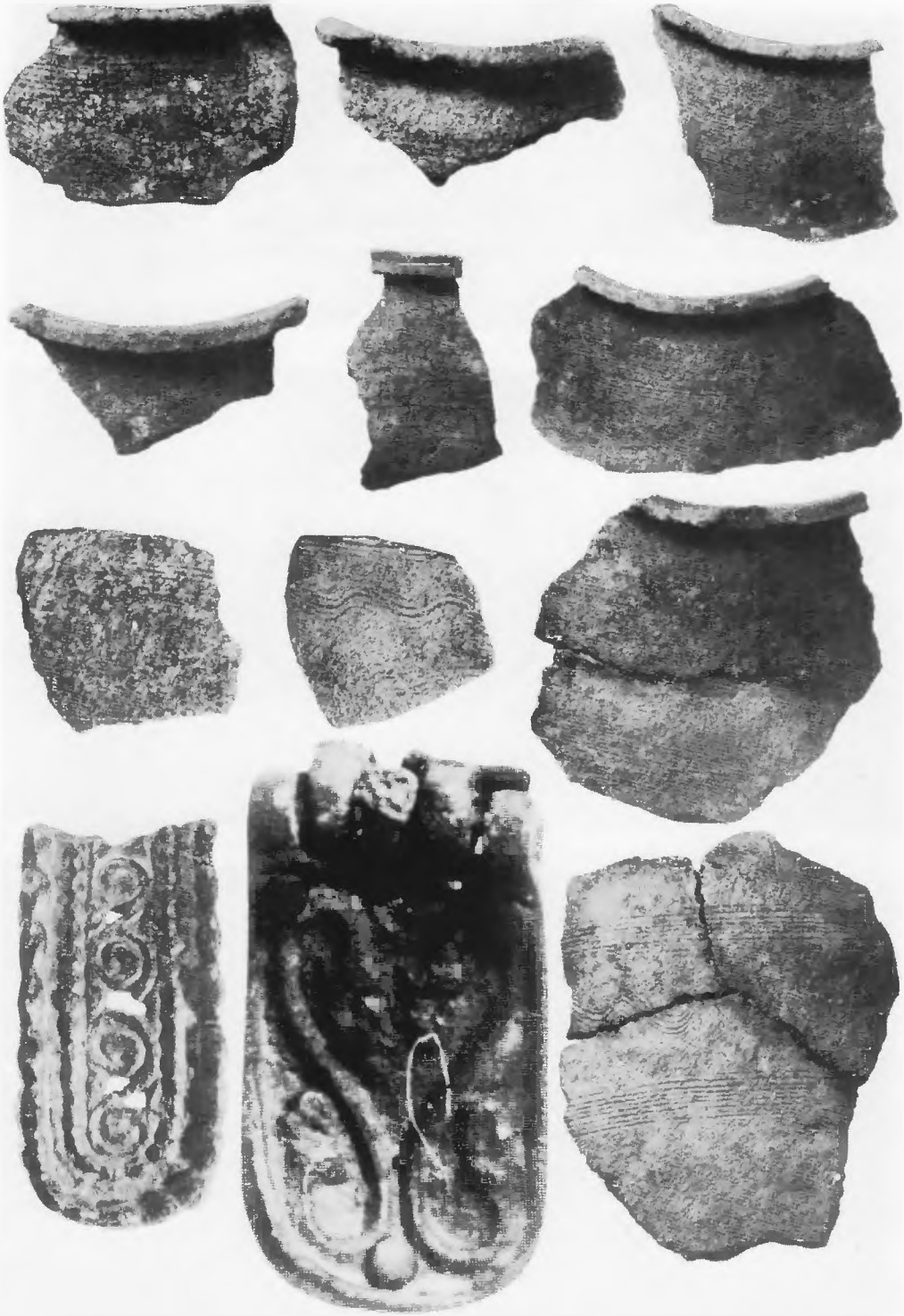

33. Szláv sírleletek: edénytöredékek és övdíszek hamvasztásos halomsírból. Szilágynagyfalu

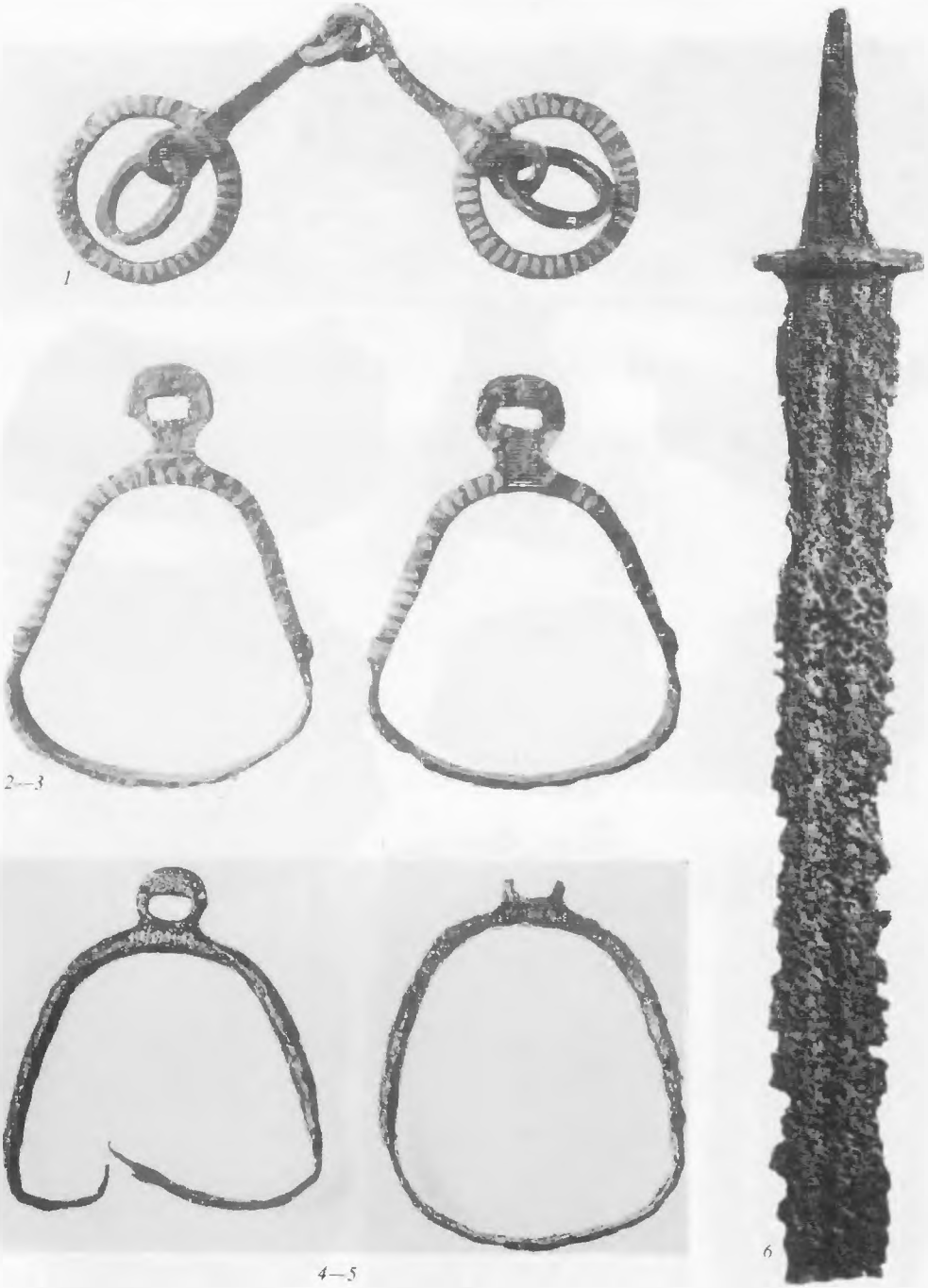

34. Honfoglaló magyar sírleletek: *1–3)* ezüstberakásos kengyelpár és zabla, Muszka; *4–5)* kengyelpár, Fönlak; *6)* kétélű nyugati kard, Szászkabánya

35. Sírok a Kolozsvár Zápolya utcai honfoglaló magyar temetőből: *1)* a szablyás-tegezes 4. férfisír félig kibontva; *2)* az ezüst fülbevalós, ezüstgombos 5. női temetkezés edénnyel; *3)* göngyölt lóbőrös lótemetkezés és lószerszám a 9. sírból ▷

1

2

3

36. Honfoglaló magyar férfi szablyával, tegezzel és felszerszámozott lótemetkezéssel, Kolozsvár Zápolya utca, 10. sír

37. Feldúlt szablyás-tegezes honfoglaló magyar lovastemetkezés, Kolozsvár Zápolya utca, 11. sír ▷

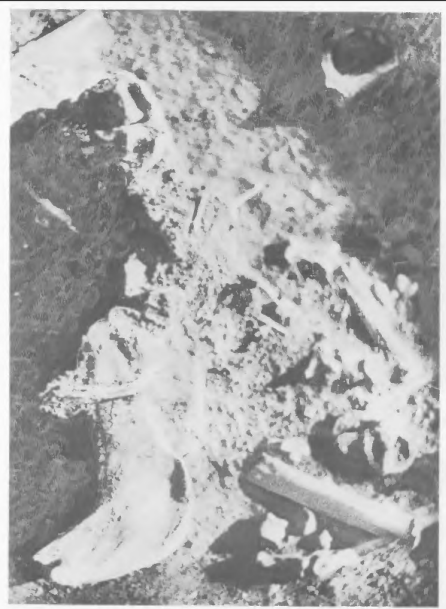

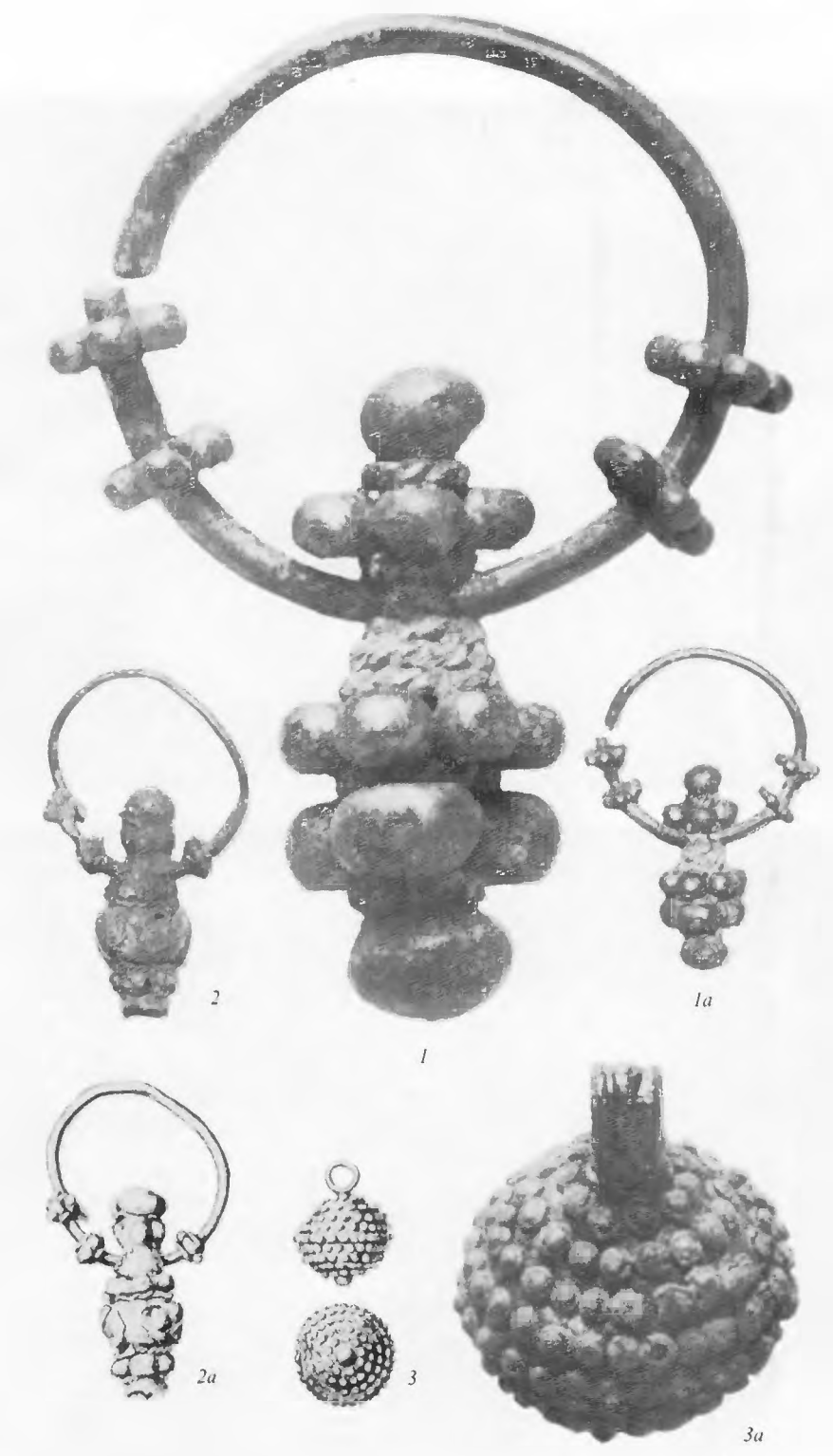

38. Ezüst fülbevalók és aranyozott díszgomb honfoglaló magyar női temetkezésből. Kolozsvár Zápolya utca, 5. sír

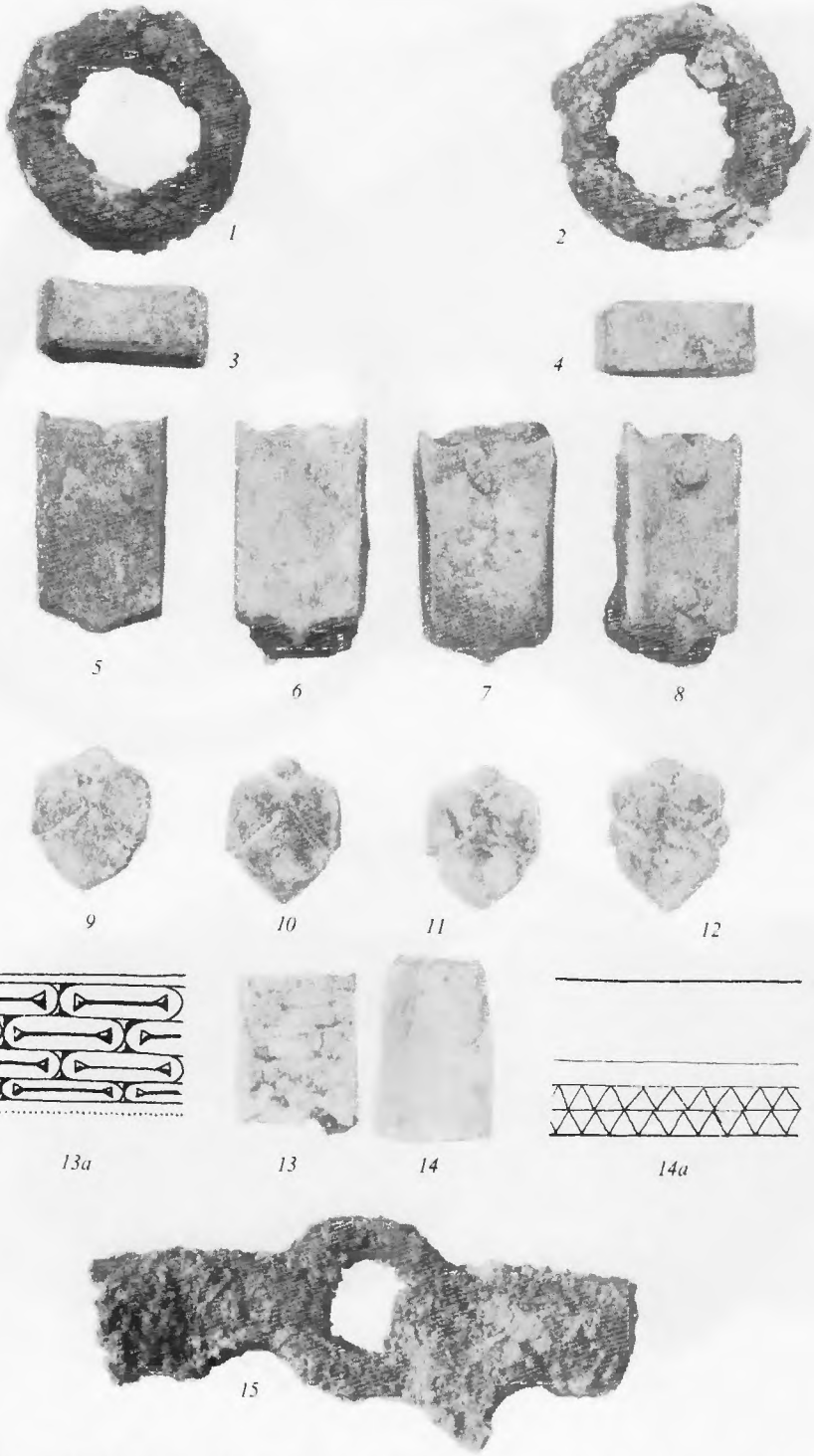

39. Lószerszámdíszítmények a 11. honfoglaló magyar sírból, Kolozsvár Zápolya utca

1

3

4

5

6

2

7

40. Kengyel és ezüstberakásos kengyel részlete *(1—2)*, ezüst övdíszek *(3, 5—6)*, lószerszámcsüngődísz *(4)* és tarsolyfüggesztőfül *(7)* honfoglaló magyar férfitemetkezésekből. Kolozsvár Zápolya utca

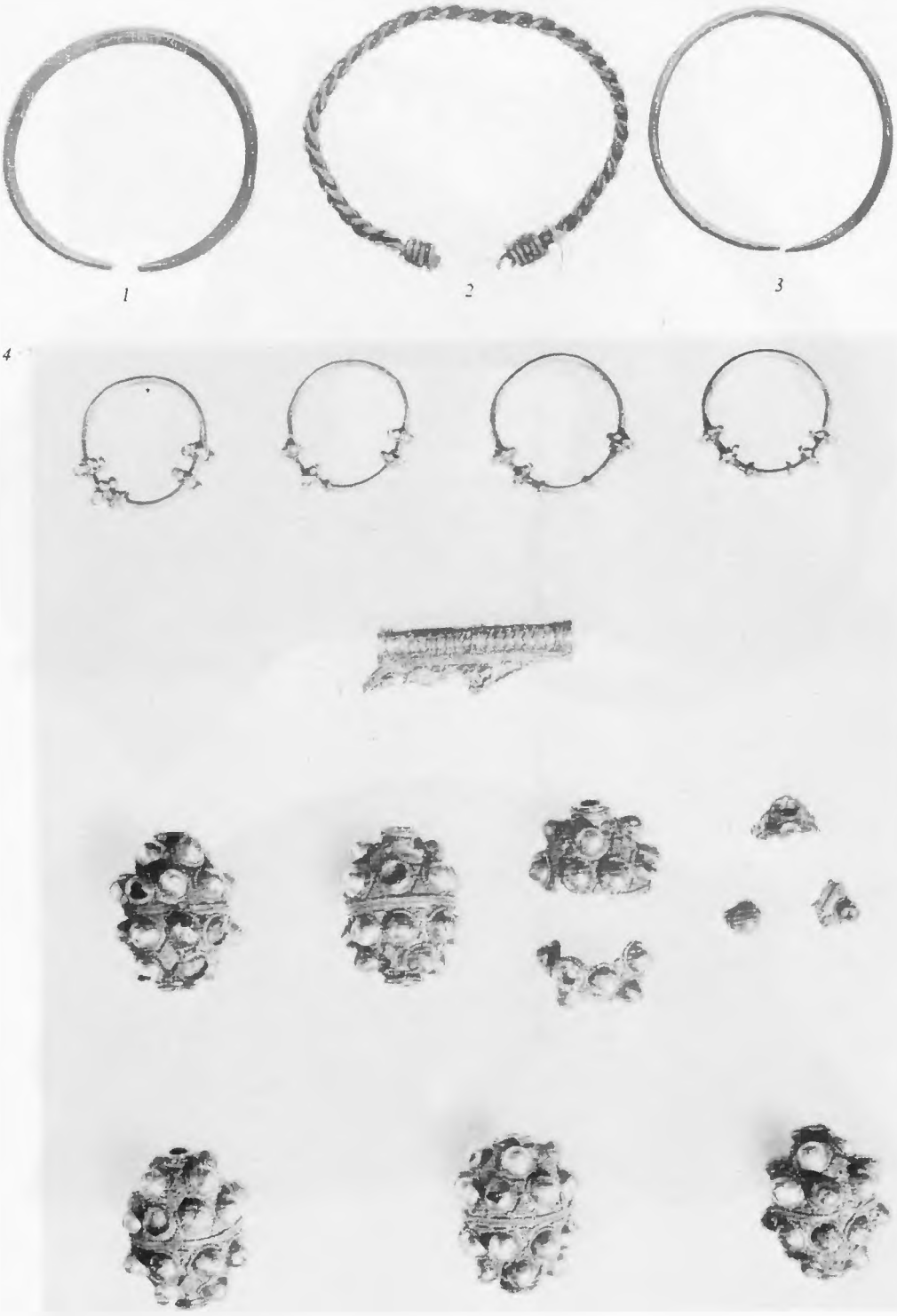

41. *1–3)* Karperecek Fönlakról; *4)* filigrándíszes és granulált ezüstgyöngyök és -csüngők, Királyföld

gyen talált temető a 10. század első feléből, a várat őrző katonaelemtől származik. A nyílcsúcsok különböző száma talán rangkülönbséget tükröz: a temetőben nyugvók kisebb-nagyobb harci egységek parancsnokai, tisztesei, altisztjei lehettek. — Hozzátartozóik vagy másik sorban, vagy a sírsor folytatásában nyugodhatnak.

A várban lakó uraknál korán feltűnik a kétélű, vas markolatgombos Karoling-kard (1862. évi sírból, kengyellel, edénnyel együtt), rájuk utal a várban talált díszes, „rozettás" lószerszámdísz is, míg az uralmuk alatt élő várnép összetételére szilágynagyfalusi típusú szláv és „szaltovói típusú" magyar fazekakból és üstökből nyerhetünk bepillantást. A vár népe a 10. század végétől kezdve a közeli Téglagyár mellett temetkezett, a Tiszától keletre ismert eddigi legnagyobb köznépi temetőben. A temető kiásott részében a „pénzforgalom", a halotti obulusadás szokása I. András és Salamon érmeivel keltezett sírokkal kezdődik, zöme I. László és Kálmán kori. Az érmek tanúsága szerint a temető használatban maradt II. István, II. Béla, II. Géza, III. Béla idejében is egészen II. Andrásig, amire csak az lehet a magyarázat, hogy a 11. században valószínűleg templom épült a területén. Az 520 síros temető kezdetei nyilván a 10. századba nyúlnak vissza (erre mutat egy, „a temetőből" származó ép edény és egy korai típusú sodrott nyakperec), ez azonban csak teljes feltárásával, vagy legalább a Roska Mártontól feltárt 506 sír leleteinek közzétételével lenne igazolható. Az újabban itt feltárt és közzétett 14 sír a 10—11. század fordulójáról származik.

Biharvár körzetéhez tartozó lovassírok kerültek elő Köröstarján-Csordás-dombon, ahol maga a Tarján is törzsi eredetű helynév. A kelta temető területén feltárt (az eredeti közlemény szerint is) „12 magyar" sírból szablyával felszerelt férfi és ezüst szőlőfürtcsüngős fülbevalókat viselő női temetkezésekről van híradás.

A köznép és várnépek számos további 10—11. századi temetője veszi körül Biharvárat: Biharszentandráson (sírok I. László koráig), Hegyközkovácsiban (10—11. századi bronzcsörgő sírból), Biharfélegyházán, Nagy Bálint telkén (sodrott nyakperec, állatfejes karperec, gyűrű), Biharszentjános-Klastrom-dombon (I. László-obulusok, gyűrűk, gyöngyök sírokból), Hegyközszentimrén (I. István pénzével), Jankafalván (10—11. századi edények és „majsi" típusú bronz mellkereszt), nyugat felől pedig Ártándon, ahol a közösséget vezető rangos emberek lovassírjai is a temetőben voltak.

Biharvártól délre komoly korai magyar település volt (Nagy-)Várad területén, bár váras(hely) értelmű ómagyar elnevezése önmagában véve nem bizonyíték arra, hogy I. László előtt vár is létezett volna itt; Biharvár tőszomszédságában kezdetben nem volt szükség másik várra. Az 1890-es évek elején az akkori város délnyugati peremén, a Pece-patak és az Aradi út között az új huszárlaktanya építésekor köznépi temetőből gazdag 10. századi női sírleleteket mentettek meg: ruhanyakat díszítő kéttagú ezüstcsüngőket, 7

darab csavart nyakperecet, számos sima s egy állatfejes karperecet, szőlőfürtcsüngős fülbevaló ezüstből öntött változatát és „szaltovói típusú" magyar fazekat. A temetőt a 11. század elejéig használták (korai típusú S végű hajkarikák, félholdcsüngő, ún. lunula). A későbbi vártól keletre, a Sebes-Körös déli oldalán a Szalka-teraszon is feltártak újabban egy 7 síros 10. századi temetőrészletet, amelyből vésett madárfigurával díszített fejes gyűrű, bronz szőlőfürtcsüngős fülbevalók, sima hajfürtkarikák kerültek elő.

A két 10—11. századi falu között, a Sebes-Körös és a Pece-patak közti árterület szigetén 1091—1093 között épült fel az I. László alapította monostort védő 150 m átmérőjű, mintegy 600 m kerületű, kör alakú földvár — az 1091-ben a kunoktól feldúlt Biharvár ettől kezdve egyre inkább elveszti jelentőségét. A vártól („Varadynum de Byhor", 1093) nyugatra hamarosan felépült a Szentlélek-plébániatemplom, temetőjére a Nagyvásártéren talált 12. századi pénzek utalnak. A püspökség székhelyének áthelyezését, a püspökök gazdagságát és kapcsolatait jelentős régészeti leletek tükrözik: egy 11. század végi körmeneti kereszt vagy feszület (töredék), amely legkorábbi a maga nemében Árpád-kori bronzművességünkben, egy 11—12. századi — eredetileg hegyikristály kövekkel díszített — lotaringiai készítésű körmeneti kereszt (töredék), és egy korai, még 12. századi limoges-i oltárkereszt.

Nagyvárad környékén is köznépi temetők találhatók Peceszentmártonban (pityke, gyöngy), valamint Mezőtelegden, ahol a jankafalvival rokon kereszt került elő, hasonlók hiteles körülmények közt 10—11. századi gyermeksírokból származnak (Majs stb.) s országosan elterjedtek. Nagyszalontán sodrott nyakperec és más ékszerek utalnak korszakunkra.

Az Érmellék és a Szilágyság kisebb-nagyobb 10—11. századi temetői: Mezőfény (állatfejes és sima huzalkarperecek, sima S végű és bordázott S végű hajkarikák, sodrott és lemezgyűrűk 30 sírból), Iriny (rombuszpengéjű nyílcsúcs), Értarcsa (szőlőfürtcsüngős fülbevaló változata), Kismajtény (12 sír), Szalacs-Vida-domb bronzkori telephalomba ásott temetője (12 nyugat-keleti irányítású sír, az egyikben szlovén vagy bajor (?) asszonyra utaló „Köttlach típusú" zománcdíszes hajfonat-függőpár volt sima hajkarikákkal és egy karikagyűrűvel együtt, egy egyszerű fürtkarikákat viselő ember koponyája trepanált volt, egy asszony hajfonatát pedig S végű hajkarikák díszítették), Szalacs-Várbót-domb (ahol Roska Márton tárt fel 10—12. századi — közöletlen — köznépi temetőt), Gálospetri-Malomdomb (4 sír), Nagykároly-Bobádi-domb bronzkori telephalomba ásott 10—11. századi sírjai (s ugyanott templom körüli temetője), valamint Érdengeleg, Érsemjén, Érmihályfalva (sima nyakperec), Érkörtvélyes (sima nyakperec, félholdcsüngő), Mezőterem, Szilágypér, Szilágysomlyó (bronzcsengő, gyűrűk sírokból), Zilah-Vártelek (S végű hajkarikák, vaskések, lira alakú bronzcsat 31 sírból) részben szórványos ékszerleletei, Székelyhíd és Kalácsa (utóbbi a Fekete-Köröstől délre) síredényei. Mindezek miben sem különböznek a szomszédos Szabolcs, Szatmár és Bihar megyék egykorú sírleleteitől.

Kiemelkedő jelentőségű az egyik gálospetri sír, amelyben a „szaltovói típusú" fazék, a mentegombok és az áttört díszítésű öntöttbronz hajfonatdíszítő korongok a gazdagabb 10. századi magyar női temetkezések jellemzői. A lóalakkal összefonódó indamotívummal — segítő szellemmel — díszített korong jól ismert a honfoglaló temetőkből (Mándok, Sarkad stb.), a másikon a honfoglalók palmettás életfa-ábrázolásainak ritka példánya látható. Gálospetri „melléklet nélküli" (valójában sima hajfürtkarikák is voltak) 3 temetkezése (köztük feltehetőleg kirabolt sírok is) a honfoglaló temetőkben mindenütt megfigyelhető társadalmi tagozódást bizonyítja.

A gyulák egyik korai szálláshelyére utalhatnak a Gyula körzetében előkerült gazdag temetők. Muszka-Szőlődombról 3 lovas temetkezésből származó 3 pár lószerszám között kiemelkedő szépségű, ezüstberakásos kengyel és zabla (vö. Kolozsvár-Zápolya utca) került elő, a női családtagok sírjában is ékszerek, többek között állatfejes karperecek voltak. A környék jelentős temetője Gyulától délkeletre a siklói, ahol 12 temetkezés közül kettőt a testre helyezett összegöngyölt lóbőrrel, hetet pedig lószerszámmal temettek el, tehát 9 tartozott a „lovas" temetkezések közé, köztük két vagy három rangos asszony is. A közösség vezetőjét szablyával felszerelve temették el, a többi fegyverest tegezben viselt 6-8 nyíllal. Az 1. sír díszes, aranyozott ezüst „rozettás" lószerszáma az előkelő középrétegbeliek közé sorolja a temetőt használó közösség vezetőit, a nők ruházatának gazdag ezüst ékszerdíszei, mentegombjai, s főleg a ruháikra varrott ezüstpénzek azt sejtetik, hogy a kalandozásokban is részt vevő, katonáskodó, előkelő nagycsalád emlékeiről van szó. A temető jelentősége pontosan fel sem mérhető, mivel három leggazdagabb sírját — köztük a szablyásat — már a keresztény korszak kezdetén feldúlták és kifosztották, 6-7 további temetkezés pedig már az ásatások előtt elpusztult.

A Fekete-Körös völgyében egyelőre elszigetelt Felsőpojényból I. Makedón Baszileosz bizánci császár (867—886) átfúrt, valaha ruhára varrva viselt solidusa, amely azonban Orsován talált párja s számos egykorú párhuzama alapján mégiscsak gazdag honfoglalás kori temetkezést sejtet.

Figyelemre méltó a Gyulavarsánd-Laposhalom bronzkori telephalmán nyitott temető. Azon nagy köznépi temetkezőhelyek közé tartozik (pl. Magyarhomorog, Békés-Povád, Tarhos-Városerdő, Pécska-Nagysánc — mind a négy őskori település is, az utóbbi kettő bronzkori telephalom), amelyeket a 10. században szabad fegyveresek (kengyellel, zablával ellátott göngyölt lóbőrös temetkezések íjjal, tegezzel, nyíllal felszerelve) és családtagjaik (nők sírjában nyugaton zsákmányolt, a 10. század első feléből származó aranyozott ezüstkorong, ezüst ruhadíszek, állatfejes karperecek, mentegombok) nyitottak, majd I. Istvántól I. Andráson át I. Lászlóig folyamatosan használtak pogány és félkeresztény magyarok.

Erdély és az Alföld között a Maros mentében kétségkívül a legjelentősebb 10. századi központ a „Marosvár" *(Civitas/Urbs Morisena, Moroswar)* körül kialakuló. A 10—11. század fordulóján itt volt a központi hatalommal szembeforduló Ajtony „székvárosa". Marosvár körzetéhez tartozó honfoglaló temető volt a Maros északi teraszán Sajtényban, ahol egy megdúlt férfisírban a tarcali díszöv egyszerűbb párjának veretei, lemez karperec és pántgyűrű maradt meg, két másik temetkezés bolygatott, kirabolt volt, egy szegény negyedikbe pedig csak „szaltovói típusú" csuprot mellékeltek — a temető többi sírja 1925—1945 között elpusztult.

A Maros—Aranka-vidék honfoglalás kori temetői és sírjai: Arad-Csálya (lóbőrös temetkezések lószerszámmal legalább 3 férfisírból, fegyvereik közt együtt fordul elő a díszes, aranyozott markolatgombos, ezüstberakásos keresztvassal felszerelt szablya és a kétélű kard, valamint ékköves gyűrű és lemezes karperecek), Németszentpéter (gazdag, rozettás lószerszámos temetkezés, kengyel, zabla, mentegombokkal díszített ruházat, gyöngysorcsüngős keleti fülbevalópár előkelő nő sírjából), Németszentpéter-Római sánc (10—11. századi sírok, 1860), Fönlak (kengyeles lovassír és női sírok ékszerekkel), Nagyteremia-Szőlőhegy (mentegombok, mentelánc, gazdag öltözetű asszony négyzet alakú veretei, edények), Nagyősz-Téglagyár (10—11. századi sírok S végű hajkarikákkal, gyűrűvel, ugyaninnen szétdúlt sírokból fülbevalót, lándzsacsúcsot és kardot is említenek) és -Kishalom (gazdag 10. századi női sír, különleges szépségű aranyozott ezüstövvel, palmettamintás nagyszíjvéggel, lira alakú csattal). Egyedülálló a honfoglalás kori emlékanyagban az a vékony aranyberakással díszített kengyelpár, amely Perjámoson a Posta utcában (feldúlt?) lovassírból került elő. Egykorú gazdag női temetkezés ismert Ópálosról (szőlőfürtcsüngős fülbevalók, nyakperec, karperecek), valamint női ékszerek (fonott karperecek, huzalgyűrű, bordás pántgyűrű) Kovászi/Kovaszincból. Nagykomlós kirabolt (?) lovassírja (kitömött lóbőrös temetkezés, tegez 5 nyílcsúccsal), Nagykomlós-Posztszállás lovassírjai (lócsontok, zabla, nyílcsúcsok, arany hajfürtkarika), ugyanonnan (Német-Komlós) egy további gazdag lovassír leletei (öntött övveret, szíjvég, rozetta és levél alakú veret) a katonáskodó harcos elem temetkezései. A Marostól délre, Marosvártól (Csanád) nem messze, Keglevichházán markolatgombos kétélű kard került elő, minden bizonnyal sírból. Hasonló 10. századi nyugati kard származik Zsombolyáról is.

A fentebb felsorolt dúsgazdag síroktól körülvéve a Maros és az Aranka között Nagyszentmiklós-Bukova-pusztán az őskor síkságból-mocsárból kiemelkedő lapos telephalmain és az őskor vagy római kor halomsírjaiban szinte kivétel nélkül megtalálhatók a lovas-fegyveres nép temetkezései. A feltárójuk eredeti közleményeit kivonatoló és félreértő összefoglaló irodalomban mindmáig „halomsírokként" szerepelnek. A halmos-kurgán temetkezést

a honfoglaló magyarok nem gyakorolták, annál jellemzőbb volt nagy ellenségükre, a besenyőkre. A bukovapusztai „halomsírok" így váltak az előbb a magyarokhoz csatlakozott, a későbbi elméletekben pedig kifejezetten a magyarokkal szemben álló besenyőkké (Ajtony, „Glad" stb. „besenyőivé"). Sőt, a bukovai sírokból származó lelettípusok, pl. az áttört, hajfonatdíszítő korongpár — a honfoglaló asszonyok jellegzetes hajviseletének ékességei! — a halomsíros „rítus" alapján önmagukban is besenyő „etnikumjelzővé". A bukovai korongok párhuzamait nyomon követve a magyarokkal szemben álló valóságos „besenyő határsávot" álmodtak össze kelet-alföldi honfoglaló magyar temetőkből.

Valójában a 10—11. századi magyarságnál az egész vízjárta Alföldön egyetemesen elterjedt temetkezési szokásról van szó, s nem halomsírokról. Halottaikat, kis temetőiket víztől védett őskori telephalomba (l. fentebb Gyulavarsánd, Szalacs, Nagykároly, valamint Nádudvar, Hencida stb. temetőit, alább Perjámos-Sánchalom és Hodony leleteit), ritkábban — főleg a gazdagabbakat — őskori kurgánokba (ilyen Zemplén is) ásták bele. A bukovapusztai „halmok" részben a neolitikus Körös-kultúra lapos telephalmai, amelyeknek valamelyik részébe, rendszerint nem is a közepébe voltak a halottak 40—100 centiméter mélyen beásva — általában alattuk kezdődtek a telep rétegei. A kurgánokban is másodlagosak voltak a 40—80 centiméter mély magyar sírok, amelyikben tovább ástak, ott a kurgán alján megtalálták az eredeti tulajdonos sírgödrét és temetkezési maradványait.

A bukovapusztai II. és III. halomból egy, illetve két felszerszámozott lóbőrös temetkezés került elő megvasalt tegezben 4 és 7 nyílcsúccsal, az V. halomban pedig három fegyver nélküli felszerszámozott lóbőrös temetkezés, az egyik megdúlt temetkezésben a férfinak fémgombos mentéje és fémveretes öve volt. A II. halomból származik a pompás rozettás lószerszámos, hajfonatkorong-páros női temetkezés is. A IV. „Telephalomban" 18 síros temető volt, legalább 2-2 felszerszámozott lóbőrös és lószerszámos tegezes-nyílhegyes sírral, valamint egyszerűbb férfi- és női temetkezésekkel. Az I. halomból díszesebb öltözetű tegezes (5 nyílcsúcs) férfitemetkezés került elő. A vizesdi szarmata halomsírba is két honfoglaló temetkezés volt beásva, férfi lócsontokkal és egy nő nyakpereccel, karperecekkel ékesítve. A perjámosi Sánchalomban talált szép ezüst övdísz és bordázott gyűrű is gazdagabb sírra utal.

Csak részben közöltek a század elején (Magyar-)Pécska-Nagysáncon kiásott sírleletek (ruhanyakat díszítő készlet kéttagú csüngőkből, mentegombok, lira alakú bronzcsat, szőlőfürtcsüngős fülbevaló, sodrott nyakperec, sima és sodrott karperecek, különféle gyűrűk, üveg- és Cyprea-gyöngyök), s teljességgel közöletlen az ugyanott feltárt lovassír, kengyelekkel, rombusz- és villás hegyű nyílcsúcsokkal. Az 1960-as években a Nagysáncon kiásott 140 10—12. századi temetkezésről csak annyit tudni, hogy fülbevalók, S végű

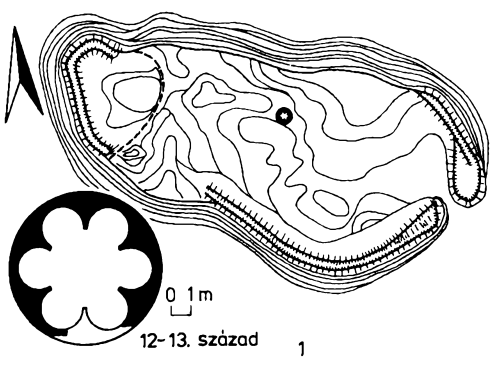

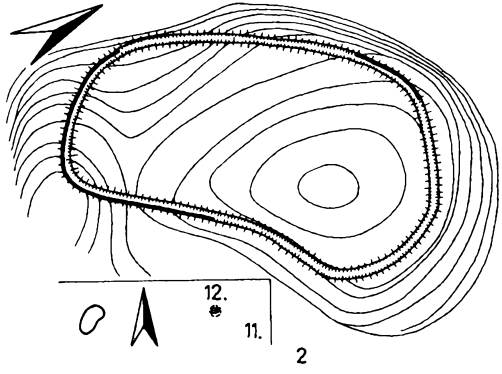

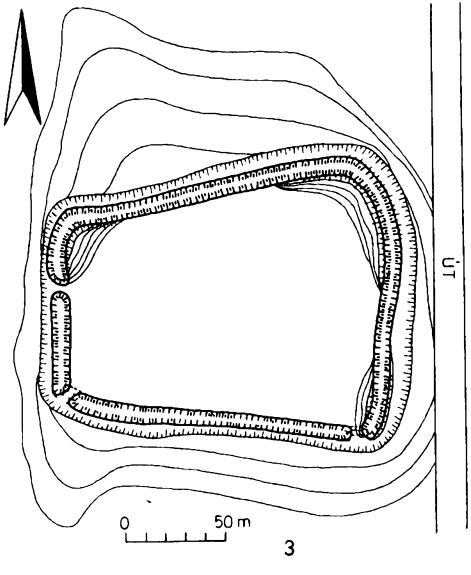

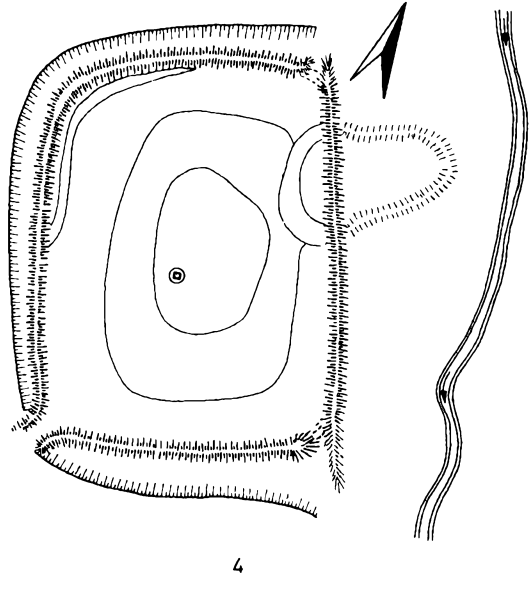

13. ábra. Államalapítás kori ispáni várak

1 = O-Kolozsvar es 12–13. szazadi kortemploma, 2 = O-Tordavar, 3 = Ó-Aradvar, 4 = Biharvar

hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök és Árpád-kori pénzek kerültek elő belőlük. A nyugatról szomszédos Nagylakról S végű hajkarika, keletről, a mai Arad területéről 10—11. századi fonott ezüstgyűrű ismert. Ismeretlenek viszont az Aradtól keletre a Maros északi oldalán, Aradkövin, és déli oldalán, Szépfalun feltárt 10—11. századi sírok leletei.

Az Árpád-kori Aradvár *(Urodvár, castrum Orod)* azonos az Öthalom/Glogovác mellől régóta ismert Földvárral *(Die Schanzen)*. A vizenyős, mocsaras környezetből kiemelkedő 100—120—160—160 méteres, trapéz alakú vár földsáncai mára erősen lekoptak. A cserépüstökkel mindvégig kísért bőséges kerámia a 10. század végétől a 13. századig keltezi a vár életét, a leletek zöme 11—12. századi. Belsejében, éppúgy, mint Abaújvárban, Dobokavárban, Ó-Kolozsvárban, már korán temetőt létesítettek, valószínűleg a vártemplom köré. Obulus-mellékletei Péter, I. András és I. Béla pénzeivel indulnak, s folyamatosak a 12. századig, jól keltezve az előkerült hajkarikákat, sodrott ezüstgyűrűket s más ékszereket. Ó-Aradvártól 500 méterre a Szent Márton-templom mellett 12. századi templom körüli temető is ismert, III. István (1162—1172) pénzével is keltezve.

Ott, ahol a Maros a hegyvidékről az Alföldre lép, a völgyszoros kijáratát északról a szláv nevű Kalodva/Kladova patak fölötti magaslatra épített 11—12. századi földvár védte. A mellette előkerült sírok egyszerű és vastag S végű hajkarikái, Kálmántól II. Istvánon (1116—1131) át IV. Lászlóig terjedő obulusokkal, templom körüli temetőre utalnak, maga a vár is aligha épült hát a 11. század végénél korábban.

A Temesközben a honfoglaló magyarok központja már a 10. században a későbbi Temesvár területén lehetett. A mai várostól keletre, a Csóka-erdőben, az egykori Csókafalu körzetében megmentett nagycsaládi temető a biharsomlyóhegyi temető közeli rokona. A sírok egyik felében vasveretes tegezekben 5—7 nyílcsúccsal felszerelt, mentegombos, részben lószerszámmal, kengyelekkel, zablákkal is kísért fegyveres férfiak nyugodtak. Asszonyaik, gyermekeik kizárólag 10. századi ékszereket (nyakperec, karperecek, köztük állatfejes is) viseltek. Temesvártól északkeletre, Hodonyban neolitikus telephalomba ásva került elő egy kevésbé módos nagycsalád temetőjének (eddig) 11 sírja, két párhuzamos sírsorból. Mint a szimbolikus lótemetkezések (kengyelpár, zablák), a mentegombok és a ruhadíszítő pitykék tanúsítják, a temetőt a 10. század végén—11. század elején használták, ezt erősítik meg a nők és gyermekek sima hajfürtkarikái és díszes gyűrűi is — a halotti obulusok: STEPHANUS REX pénzei pontosan keltezik a temetőt. Temesvártól északra, Hidasligeten köznépi temető (25—30 sír, hajkarikák, I. András pénze), nyugatra a szakálházi lovassírok (zabla, két különböző kengyel) igazolják a központ korai kialakulását, délre, Temesligeten 10—11. századi temető sírjai (nyakperec, mentegombok, hajkarikák, gyűrű, I. András pénze), keleten, Temesremetén pedig település, ép 10. századi edényekkel.

Magáról Temesvárról eddig, VII. Kónsztantinosz Porfürogennétosz (912—959) bronzpénzét nem számítva, csak 11. századi sírleleteket ismerünk a Béga partjáról (hajkarika, 1898) és máshonnan (I. András pénzével). A belváros területéről 10. század végi fülbevaló, kora Árpád-kori bronzkereszt, 12—13. századi kettős kereszttel díszített fejű bronzgyűrű és III. Béla rézpénze ismert még (1910—1913).

A Temesköz délebbi részein talált magyar sírok közül kiemelkednek Detta-Újtemető (1882) gazdag korai sírleletei, férfi ezüst övveretei és mentegombjai, az egyik halott szájában VI. Bölcs Leó (886—912) bronzpénze, egy szlávmagyar viseletű asszony gazdag ékszerei (kéttagú, csüngős veretek kivágott ruhanyakról, öntöttbronz csüngős fülbevaló és zománcberakásos hajfonatcsüngő, egy kisebb és egy nagyobb színes zománcberakásos korongfibula — az utóbbi a délnémet vagy Rajna-vidéki zománcművesség remeke, s okvetlenül a Karolingok vagy az Ottók birodalmából származik) és egy egyszerűbb viseletű asszony hajkarikája, gyűrűje. Ugyanott került elő egy 10—11. századi pompás aranygyűrű, sodronyrekeszben ékkőberakással. Keveset tudunk eddig a germáni (Ermény)-Római sánci (sodrott nyak- és karperecek, sima hajkarikák 11 sírból), csákovai (rombusz pengéjű nyílcsúcsok, huzal karperecek és gyűrű), vrányi, illyédi (granulált csüngőjű fülbevaló, karperec) és mehádiai (utóbbi helyen a szegényes, edényeket, késeket tartalmazó 10 sírból a 7. számút a szájban talált I. István-érme keltezi) sírokról, valamint az ómoldovai köznépi temető sírleleteiről (sodrott nyakperecek, bronz és valószínűleg dunai bolgár eredetű üveg karperecek, 10. századi ólomkereszt, gyűrűk, nyílcsúcsok, pénzek I. László koráig), mivel közöletlenek, elvesztek, vagy annyira szórványosak, hogy bajos belőlük részletesebb következtetést levonni. Azt azonban máris bizonyítják, hogy a 10—11. századi Magyarország települése és sajátos művelődése egészen az Al-Dunáig terjedt.

Kitűnő bizonyíték a 10. századi al-dunai határokra a vidék déli kapujából, Orsováról származó több fontos lelet. Egy szép 10. századi magyar sírból 28 darab ezüst ruhadísz, mentegombok, fülbevalók és 14 darab átfúrt-átlyukasztott, egykor ruhára varrt itáliai pénz került elő. Ugyancsak Orsováról származik egy remekmívű ezüstveretes öv háromféle övdísze és csatja, amelyet egy itáliai — milánói — Karoling-pénz, III. Lajos dénára keltez. Nyugati a Dunában talált kétélű kard is. Az orsovai kapu erős megszállását általában is keltezi VI. Bölcs Leó solidusa, I. Romanosz Lakapénosz 921—931 között vert solidusa és II. Nikéforosz Fokász II. Baszileosszal együtt kibocsátott (963) aranypénze. A magyar kalandozó hadjáratok során idejutott bizánci pénzekről szólva, említést érdemel a Temesköz északi feléből, Lovrinból I. Romanosz és VII. Kónsztantinosz Porfürogennétosz átfúrt — ruhadíszként használt — bronzpénze, a dél-temesi Kisgájból pedig VII. Kónsztantinosz—II. Romanosz (959—963) és II. Nikéforosz Fokász (963—969) solidusa.

Az egyetemes kora Árpád-kori művelődés al-dunai jelenlétére, valószínűleg templom körüli temetőre utalnak Kálmán és II. Béla Orsován talált pénzei. Alsópozsgás sírjaiban, kivált Felsőlupkó (Gornya) 42 síros 4. számú temetőjében a 11—12. századi köznép ezüst fülbevalói, S végű hajkarikái, csörgői, gombjai, lemez karperecei vannak jelen.

Arra nézve, hogy a belső hatalmi harcok még a Maros-vidéken sem okoztak okvetlenül törést az egyszerű emberek életében, jó példa az Aradtól északkeletre Újzimánd-Földvári-pusztán a kavicsbányában feltárt köznépi temető. Használata a leletek tanúsága szerint a 10. században elkezdődik (kéttagú csüngők, ruhadíszek, pitykék, nyakperecek, állatfejes karperecek, sima hajfürtkarikák, nyakban viselt kereszt és félhold alakú csüngő) és törés nélkül folytatódik I. László koráig. Ezzel a tanulsággal térünk vissza ismét Erdélybe.

ERDÉLY BENÉPESÜLÉSE A 10—11. SZÁZADBAN

Az erdélyi s egyben a honfoglaló és korai Árpád-kori magyar köznép régészeti kutatásának nagy szerencséjére 1910—1912 között két olyan temetőt tártak fel Erdélyben, amelyek szorosan és egyértelműen kapcsolódtak a lovaslószerszámos sírokkal tarkított honfoglalás kori „középréteg" temetőihez és egymáshoz is. Mindkét temetőt halotti obulusok, vagyis kurrens pénzek keltezik. Az akkori erdélyi kutatás éppen e két temető révén maradt mentes a „Bjelo Brdo" szemlélettől, attól az elsietett elmélettől, amely a „soros temetőkben" nem a honfoglalás és Árpád-kori Magyarország köznépét, hanem a „legyőzött" szlávok hagyatékát látta. Mi több, korszakunkban éppen ez a két erdélyi temető szolgáltatott kitűnő alapokat a 10—11. századi Magyarország köznépi rétegének — etnikus szemlélettől nem befolyásolt — meghatározásához. A 10—11. századtól ugyanis mi sem állt távolabb, mint a 19—20. század etnikus szemlélete.

Az egyik fontos alap az Aranyos folyó völgye felett Várfalva-Váralján feltárt temetőrész — az első Tordavár várnépének korai temetője. Az észak—déli irányú sávban feltárt temető déli felének korai mellékletei: ruhanyakat díszítő kéttagú csüngők, öntött ruhadíszek és pitykék, ezüst és bronz mentegombok, huzalból sodrott nyakperecek, lemezes és állatfejes karperecek jellegzetes 10. századi magyar viseletről tanúskodnak, a rombuszpengéjű nyílcsúcs, a bajelhárító vagy rangjelző célból sírba tett nyílvessző pedig „a magyarok nyiláról", melytől az egész 10. századi Európa rettegett. A temető északi felére viszont már a szájba vagy kézbe helyezett „sírobulusok" jellemzők, I. István (5 sírból, ebből négyben obulusként), Péter és Sámuel kori „mag" körül I. András pénzeivel keltezett (7 sírban 9 érem) sírok csoportja. A temetkezés megszűnésének idejére a temető szélén I. László pénze utal. A királyság korának kereszténykénti eltemetett halottjaira a test előtt összekulcsolt kezek jellemzők, valamint a korai Árpárd-kor egyszerű ékszerei: S alakban hajtogatott végű

bronz hajkarikák, gyűrűk, sima vagy huzalokból sodort karperecek, vastag, sima bronzhuzalból hajlított nyakperecek — ugyanakkor a pogány élelem, edények, fegyverek teljes hiánya.

A Vajdahunyad-Kincses szőlőhegyi temetőrészletben (21 szétdúlt és 57 feltárt sír) — amely a még nem kutatott első Hunyadvár várnépének a temetője — a 10. századnak már csak halovány emlékei találhatók meg (rombuszpengéjű nyílcsúcs, egy-egy pityke, gyűrű és füles mentegomb, egy nyakban viselt átfúrt, szétkalapált bizánci bronzpénz, valamint a pogány korban trepanált koponyájú „agyafúrt" ember), a feltárt rész magjában Szent István pénzei a sírobulusok (4 sírban!), e korai részt délről I. András, északról I. Béla és Salamon érmeivel keltezett, a 11. század szegényes ékszereivel ellátott temetkezések veszik körül.

Az Erdélyi-medencén belül két, időben részben párhuzamos, részben egymást követő társadalmi réteg bontakozik ki. Egy első s egyben korábbi, amelyet legkésőbb a 11. század elején az államhatalom felszámolt (a 10. századi „középréteg" lovas-fegyveres „pogány" temetői), s egy második (Várfalva-Vajdahunyad típusú temetők), amelynek népe zökkenő nélkül tovább él falvaiban s temetkezik temetőiben a keresztény királyság idején. Szükség lévén rá mint adózóra, hívőre és dolgozó népre.

E második, önmagában is „kétlépcsős" köznépi kultúra temetői Erdély egész területén megtalálhatók. Korai, még 10. századi („várfalvi") szakaszát néhány temetőrészlet jelzi (Magyarlapád későbbi sírjai, Maroscsapó — sodrott nyakperec, zabla, edény, karperec —, Maroskarna régebbi, más temetőből származó sírleletei, állatfejes karperec Torda vidékéről, Torda-Tündérhegy 45 síros temetőrészlete a várostól délnyugatra fekvő magaslaton, Alvinc-Borberek sírleletei — madárfigurával díszített vésett bronz fejesgyűrű, sodrott nyakperec, fülbe való karika, karperec —, ide tartoznak Marosnagylak 15-20 síros, eddig csak 10. századi temetkezéseket tartalmazó temetőrészlete és Zeykfalva korai, I. István pénzével keltezett sírjai). Ide köthető egy temetőből származó szórványlelet (Vecel, 10. századi lira alakú csat) és a köznépi temetőkből jól ismert rombuszpengéjű nyílcsúcsok egy része is. E semmivel össze nem téveszthető, gyakran mesterien kovácsolt nyílhegyek Erdélyben számos helyen hitelesen feltárt 10—11. századi telepen is előkerültek: Angyalos, Sepsiszentgyörgy-Bedeháza és -Eprestető, Csernáton, Doboka, Malomfalva, Marosgombás, tehát a lelőhelyes „szórványok" (Csáklya, Hari, Magyardécse, Nyírmező, Torda, Vajasd — itt 10—11. századi edény is) vagy telepre, vagy temetőre utalnak.

Vajdahunyad temetőjének kortársa számos, többnyire 11. századi érmekkel is keltezett temető: Bágyon, Betlenszentmiklós, Borosbenedek (6-6 bordázott S végű hajkarikából álló készlet, karperec), Dés, Déva (I. Lászlóig), Doboka, Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentpál, Istvánháza, Kajántó, Kelnek, Kozárvár, Marosvásárhely, Marosszentgyörgy (hajkarika, edény),

Máramarossziget (2 db hajkarika), Radnót, (Sajó)sárvár, Szék — ebből a korszakból és temetőtípusból „nő" ki majd a zabolai és petőfalvi temető is. Ezek a temetők Erdély területét szinte egyenletesen „benépesítik".

Külön megítélés alá esik a 10. századi nemzetségi, törzsfői és fejedelmi központok továbbélése. A középkori Kolozsvár e téren nem tartozik a kiemelkedők közé. 10—11. századi köznépi temetőjét egyelőre nem ismerjük, a település némi folyamatosságát csak a Libucgát utcai szegényes putrik jelzik.

Annál kiemelkedőbb Gyulafehérvár területe, amelynek régészeti leletei méltók ahhoz a szerephez, amelyet a vár a 10. század második felétől—utolsó harmadától kezdve betöltött. A gyulát kísérő katonai hatalom megjelenését „viking" — vagy inkább bizánci — kardról származó bronz kardtokvég jelzi. Az egykori római falak között-körül a 10—11. században legalább 4-5 temetőt nyitnak. Feltárva ugyan egyik sincs, de az eddig közzétett sírok és leletek is rávilágítanak a hely fontosságára. A legkorábbi vári lovassír 10. századi kengyelmellékleteket tartalmaz. A vártól délnyugatra, az egykori római nekropolisz területén fekvő (szláv urna- és bolgár kori csontvázas temetkezéseket is tartalmazó) temető újbóli használatba vételére 10. század végi—11. század eleji leletek utalnak (lapos pengéjű, rombusz alakú nyílcsúcsokkal teli megvasalt tegez, huzalból sodrott nyakperecek, karperecek és gyűrűk, öntött állatfejes karperecek, fülbevalók), folyamatosan temetkeztek benne a 12. század közepéig (II. Béla és III. Béla pénzei mint sírobulusok). Egy harmadik temetőt a római városfalaktól északnyugatra (Zalatnai út) néhány sírjával korábban éppen csak ismertünk (kengyelek, nyakperecek, hajkarikák, gyűrűk, síredény, trepanált koponya) — itt újabban 180 11—12. századi temetkezést mentettek meg fülbevalókkal, hajkarikákkal, övcsatokkal, nyílcsúcsokkal, I. András, I. Béla, Salamon és I. László obulusaival. Egy negyedik (a Mamuthegy közelében fekvő) temetőből hajkarikák és gyűrűk kerültek elő. Valószínűleg azonos a római nekropolisz feletti temetővel az ötödikként említett, a vártól délre újabban megmentett 11. századi köznépi temető. Ennek területén korábbi, 10. századi temetkezések is voltak, hajfonatot díszítő, áttört mintás bronzkorongokkal, szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalókkal és egyes adatok szerint lócsontokkal is.

A folyamatosság egy pillanatra sem szakad meg. A citadella területén, főleg a székesegyház körül feltárt, földbe mélyített putriházakból származó kerámia akár a dunántúli Fehérváron is előkerülhetett volna, palackedényei, fazekai, cserépbográcsai formára és díszítésre miben sem különböznek az Árpád-kori Magyarország más területeinek készítményeitől és áruitól. A 10—12. században kezdődik el a keresztény temetkezés a mai székesegyház helyén álló rotunda, majd az első püspöki székesegyház körül. Az utóbbi mellett már korábban Kálmántól III. Bélán át II. András koráig terjedő érmekkel keltezett sírok kerültek elő, és újabban is sok 12. századi ékszermellékletes (fémgömbfejű hajtűk, gyűrűk, késői hajkarikák) sírt ástak ki.

A mai székesegyház nyugati homlokzata előtt 39 méterre nemrég feltárt 14 méter hosszú templomrészlet még közöletlen. Az apszis- és hajómaradvány iránya megegyezik a Szent László kori székesegyházéval, az utóbbi emelésekor azonban már nem állhatott, mivel alapfalait a székesegyház körüli temető sírjai átvágják. A legkorábbit éppúgy Kálmán érme keltezi, mint a székesegyház körül korábban talált sírokat, a továbbiakat S végű hajkarikák és II. Géza (1141—1161) obulusa. A kis templom *alatt* talált honfoglaló magyar lovassír és szív alakú lószerszámcsüngője legkésőbb a 10—11. század fordulójára keltezi e korai templom keletkezését.

Más 10—11. századi uralmi központok kialakulását, kiépítését is igazolják a ránk maradt nagyszabású emlékek. A Kis-Szamosba folyó Lóna patak völgye felett emelkedő Dobokavár nyilván első ispánjáról, I. István hadvezérének, az Ajtonyt legyőző Csanádnak az apjáról, a korábban Fejér megyében is birtokló (Doboka-puszta) Dobokáról nyerte a nevét. A monumentális méretű, az erdélyi Árpád-kori védelmi rendszer katonai központjának tekinthető (utoljára kőbe átépített) várkomplexum ásatásai során talált s eddig bemutatott (nem őskori, vagy 8. századi szláv) leletek nem korábbiak a 10. század végénél — 11. század elejénél: rombuszpengéjű nyílcsúcsok, sima felületű, szögletes átmetszetű nyakperec, huzalból sodort nyak-, avagy karperec, csikózabla-töredék, csiholóvasak. Ezeket a „köznépi" ékszereket és eszközöket egy félhold alakú csüngő keltezi, amelynek jó párhuzamai Szolnok-Repülőtér és Szob-Koliba temetőiben a 10. század végén lépnek fel. Ennek az időszaknak felel meg a vár (alsó) I. rétegében talált kerámia is, egyebek között a magyarokra elsőrangúan jellemző, bordás nyakú „szaltovói" palackfazék és cserépüstök. A legalább három vagy négy korszakon át tovább épített-bővített ispáni vár első korszakát „darufalvi típusú", bizánci vagy kijevi orosz műhelyben készített díszes ezüstcsüngők zárják. Azok az éremmel keltezett lengyel, orosz és bolgár kincsek (26! kincslelet), amelyekben ugyanilyen, azonos műhelyben készült ezüstgyöngyök fordulnak elő, vitathatatlanul a 10. század utolsó, a 11. század első évtizedeire keltezik a réteget. A vár további életére (II—IV. réteg és korszak) 11—12. századi sarkantyúk, szakás nyílhegy, „majsi típusú" mellkereszttöredék, de elsősorban az Árpád-kori Magyarország fazekasságának fejlődését tükröző és követő edénymű-vesség jellemző. Az ásatási eredmények tehát a történeti forrásadatokat igazolták: Dobokavár a Szent István-i megyeszervezet kiépítésekor ispáni várként épült. Még közöletlen nagy temetői és templom körüli temetői tanúsága szerint fénykora a 11—12. század volt.

Malomfalván is a 10—11. század fordulóján kezdhettek kiépíteni egy földsáncokkal körülvett feudális várat. Egy szablyafogásra alakított markolatú kétélű kard, egy 10. századi, szív alakú bronzpityke (Hula) és rombuszpengéjű nyílcsúcsok utalnak itt a magyarok megjelenésére és a későbbi vár legkorábbi, még 10. század végi előzményeire.

Az erdélyi honfoglalás kori és államalapítás kori uralmi központok kutatásában egyelőre külön utakon jár a régészet és a história. Az írott forrásokkal dolgozó történészek a korai dokumentumok nagyfokú pusztulása és hiánya miatt gyakran kénytelenek késői adatokból visszakövetkeztetni a korábbi állapotokra. Nem mindig szerencsésen. A legjobb példa rá a „két" Kolozsvár.

A mai Kolozsvár főterén (Szabadság tér-Piața Libertății) végzett ásatások (Herepei János, 1927; Méri István, 1943; I. Mitrofan és Ferenczi István, 1948, 1958, 1961) a 11—12. századi városias települést illetően negatív eredménnyel végződtek — hasonlóképpen V. Vătășianu 1956. évi kutatásai az „Óvárban". A főtéren az 1871. évi építkezések alkalmával, majd az egész belváros 1895. évi csatornázásakor néhány késő középkori leleten kívül mindenütt római pénzekre (Philippus Arabsig), épületmaradványokra, sírokra bukkantak. A 12. század végi—13. századi városi élet legkorábbi régészeti nyomai *közvetlenül* a közel egy évezrede elpusztult római város romjai (ledőlt oszlop, római törmelék 2—3. századi pénzekkel) fölött keletkezett humuszrétegben jelentkeztek — a humuszban csak jelentéktelen kora középkori telepjelenségek mutatkoztak elvétve. Egy 12—13. századi, ám Kolozsvárt eddig legkorábbinak számító templom körüli temető (amely a mai Szent Mihály-székesegyház alatt rejtőző korábbi templomhoz kapcsolódik) sírjai is közvetlenül a római réteg felső szintjébe voltak beásva. Gyér mellékletei — késői hajkarikák, fémlemezgömbös fejű hajtűk, ezüst mentegombok, aranyozott ezüst füles korongcsüngő, kopott obulus — egytől egyig késő 12—korai 13. századi ékszerek. Napoca pusztulásától a 12/13. század fordulójáig nem utalnak folyamatos régészeti leletek településre.

A megyének nevet adó ispáni vár a mai városközponttól másfél kilométerre nyugatra, a mai Kolozsmonostoron emelkedett. Egy 1341. évi oklevél még világosan erről beszél: „quod quia monasterium Beate virginis de *Kluswar* fundacio sancti regis Ladislai exstitit" — vagyis eredetileg a későbbi monostor dombját nevezték Kolozsvárnak, rá vonatkoznak a 12. századi oklevelek „castrum Clus" említései, ott székelt a „comes Clusiensis".

A ma is monumentális, 220 × 98 méteres alapterületű vár több oldalon lepusztult, 10-13 méter magas földsáncai csak részben maradtak meg. A sáncok átvágása és a vár belsejében folytatott ásatások meglepő, ám egyúttal megnyugtató eredményekre vezettek (1970—1982). A földsánc kétrétegű, belsejében korábbi föld-gerenda szerkezetű vár maradványai rejtőznek. A várfalon belül félig földbe mélyített házak alapjai kerültek elő. A sánc és a házak töltelékföldjében talált edénytöredékek egyértelműen 10—11. századiak, egy közelebbi keltezésre alkalmas honfoglaló magyar öntött csüngődísz és egy korai cserépüst tanúsága szerint az első vár a 10—11. század fordulóján épült, ezt erősíti meg a múlt század végén a várban talált Szent István-dénár is. E korai vár és település az egyik, tűzvész során romba dőlt házban talált 3 darab

Salamon-érem tanúsága szerint minden bizonnyal az 1068. évi besenyő betöréskor égett le és pusztult el. Az újjáépítéskor a föld—fa várfalat mintegy 3 méterrel megmagasították, a belső települést azonban nem újították meg. Megszüntették, illetve megtiltották a temetkezést a vártól délre fekvő 10—11. századi félpogány temetőben is.

A csupán várként és ispáni székhelyül szolgáló új sáncok közé I. László bencés szerzeteseket telepített, akik a 11. század végéig felépítették a Boldogságos Szűzről elnevezett háromhajós templomukat — a somogyvári Szent Egyed-monostor kortársát — és valószínűleg kolostorukat is. A kolostorhoz a váron kívül lakó várnép számára nyitott új templom körüli keresztény temető csatlakozott, amelyből eddig 159 sírt tártak fel I. András, I. László, II. Béla, II. Géza és III. Béla halotti obulusként bőségesen mellékelt pénzeivel keltezve. Bár a viseletre utaló mellékletek: S végű hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök, préselt ruhadíszek, kerek csatfibula semmiben nem különböznek a 11—12. századi Magyarország más templom körüli temetőiben találtaktól, gazdagságuk mégis meglepő: a sírok több mint egyharmadában volt ékszer vagy pénz. Ez az erdélyi templom körüli temetőkben máshol is megfigyelhető „gazdagság" azonban valójában éppen az elmaradottabb, archaikusabb gazdasági, társadalmi és egyházi viszonyok tükröződése.

Az első Kolozsvár a tatárjáráskor pusztult el, az azonban egyelőre nem biztos, hogy az első monostor is megérte volna a tatár pusztítást. Helyére a temető tanúsága szerint új monostor épült, amelynek építése valószínűleg már a 12. század végén elkezdődött, azt azonban nem tudni, hogy 1241-re készen volt-e.

Egyetemes művészettörténeti jelentőségű a 11. század végi monostor elbontott helyére, az egykori alapfalakra épült Karcsa—Kiszombor—Gerény típusú 6 karéjos körkápolna felfedezése. A körtemplom alapfalaiba beépített 11. század végi — 12. század eleji oszlopfő és domborműves kettős oszlopbázis bizonysága szerint a rotunda nem épülhetett a 12. század legvégénél korábban, s ez az eddig túl korainak vélt rotundatípusra nyilván másutt is érvényes.

A két Kolozsvár esete ismétlődik meg Tordaváron is. Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélben az *aranas* (Aranyos) folyó mentén említett „castrum, quod vocatur *turda*" a mai Torda és Torockó között fekszik, és a már tárgyalt várfalvi temető volt várnépének korai temetkezőhelye, ami felől egy 1394. évi oklevél „Turdawar alias Varfalwa vocata" kitétele nem hagy kétséget. A 100 × 190 méteres alapterületű, jó karban lévő földvár sáncait több helyen átvágták, az ásatások eredményei és leletei azonban nincsenek részletesen közzétéve. Utolsó korszakában a falakat itt is kőből építették át.

Hasonló a helyzet a szintén megtárgyalt vajdahunyadi temetővel, amelynek nincs köze a Hunyadiak várához. Egy, még nem kutatott Kolozsvár—Tordavár jellegű, földsáncokkal övezett földvárhoz, az eredeti Hunyadvárhoz kapcsoló-

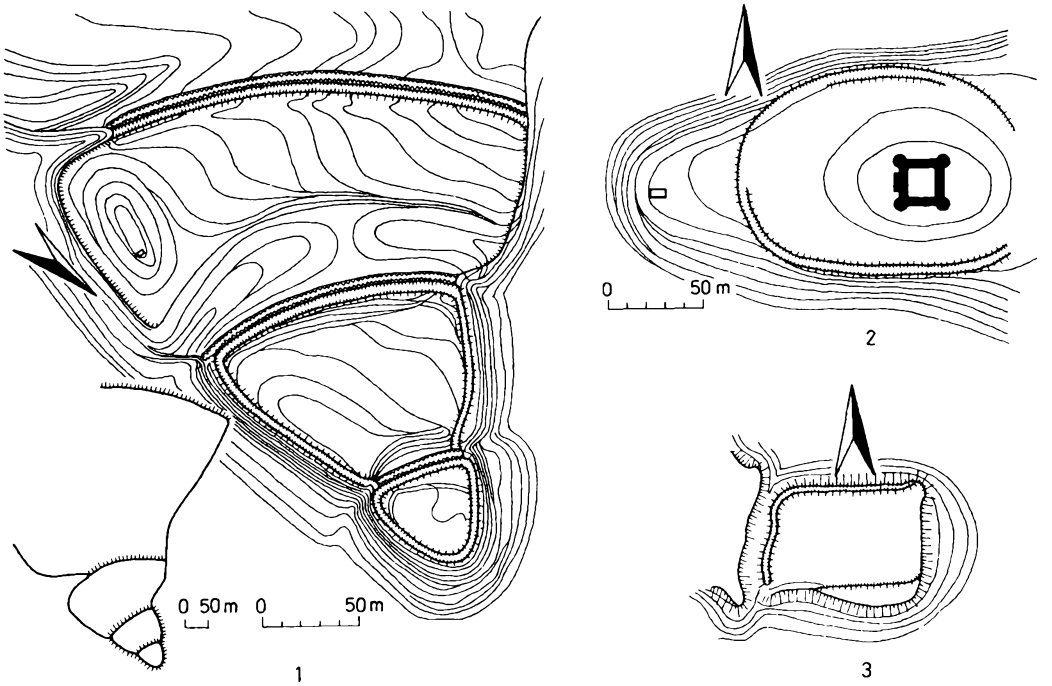

14. ábra. Államalapítás kori ispáni (1—2) és nemzetségi (3) várak

1 = Dobokavár, 2 = Kükullóvár, 3 = Sajósárvár

dik. Küküllővár (*castrum cuculiense*, 1197) a Kis-Küküllő déli partján vizenyős, széles ártér felett emelkedő promontoron fekszik. Hajdan ovális korai sáncvárát részben a késő középkori kastély építésekor, részben legújabb kori építkezésekkel nagyrészt elpusztították. Nincs helyszíni vagy írásos nyoma, hogy kutatás folyt volna rajta. A vár területéről eddig csak későbbi középkori leletek (ezüst fejesgyűrűk) ismertek.

Méretére nézve jóval elmarad az ispáni várak mögött a Sajó menti Sárvár, amely alighanem nemzetségfői, illetve korai feudális magánvár volt. Kétperiódusú — egy ízben megmagasított, megújított — sánc övezi, éppúgy, mint Dobokavárat és Kolozsmonostort. Mindkét korszakban a kora Árpád-kori várépítészetben általánosan használt kazettás szerkezetű gerendafalat emeltek a földsáncra. A korábbi, talán még a 10. században épült sánc földjében nem voltak cserepek, tehát a településnek nem volt helyi előzménye. A vár belsejében késői 10. és 11. századi cserepekkel, edényekkel, többek között cserépüstökkel keltezett, félig földbe mélyített házalapok kerültek elő, olyanok, mint Kolozsmonostoron, Biharvárban és Gyulafehérvárott. A sánc és a település második korszakát jól keltezhető 11. századi töredékek, valamint

a várhoz csatlakozó temetőkből származó 11—12. századi sírleletek (kis- és egészen nagy méretű S végű hajkarikák, gyöngyök, gyűrűk) határozzák meg.

Általában uralmi központok, ispáni vagy feudális magánvárak kialakulását, a várakban s körülöttük települt katonaelem jelenlétét jelzik a 10. századi drága külföldi kardok és kardtöredékek: Dés, Nagyernye (talán 2 kard), Malomfalva-Szentjános, Gyulafehérvár, Déva, Biharvár, Arad-Csálya. Különösen gyakoriak a Temesközben: Marosvár körzetében Kübekházán és Keglevichházán, Temesvár körzetében Zsombolyán, Krassóvár környékén Szászkabánya-Téglavetőn (sírból) és Versecen, Keveváron, végül, de nem utolsósorban Orsován. A Temesközből a fentebb felsoroltakon kívül 10. századi (úgynevezett W—Z—X típusú) nyugati kard ismert még Törökbecséről és Nagybecskerekről — együttvéve több, mint ahány a régi Bácsot is beleértve az egész Duna—Tisza közéről előkerült.

A régészeti leleteket történelmi forrásként értelmező kutatás kimutatta, hogy a késői nyugati kardokkal felszerelt és eltemetett harcosok a Géza fejedelemtől szervezett új hadsereg *(militia)*, illetve a miles-réteg (magyarul *iobagiones*, jobbágyok) tagjainak az ősi pogány rítust a 11. század elejéig még őrző, korai temetkezései. Ugyanez a kutatás a Kübekházától Orsováig terjedő kardos temetkezéseket és kardleleteket közöletlen voltuk miatt figyelmen kívül hagyta. A kardoktól „üres foltot" már Géza fejedelemmel is szemben álló territóriumnak vélte (fekete magyarok országa, Ajtony korai felemelkedése), amelyet mintegy ellenségesen karolna át a Maros és a Tisza jobb partja felől a Gézától telepített kardos vitézek őrláncolata.

A valóságban a Géza-féle miles-réteg ezen a veszedelmes déli határvidéken éppoly erős volt, mint a Felső-Tisza—Bodrog vagy a Rába—Duna kapuk és gyepűk környékén. Csak Géza halála után fordult szembe a lázadó Ajtony „katonáinak és nemeseinek sokaságaként" István királlyal („confidens in multitudine *militum* et nobilium", *Legenda S. Gerhardi episcopi* 8). Ha hihetünk a *Gellért-legendá*nak, és a lázadó Ajtony területét a Köröstől („a fluvio Keres") számíthatjuk, akkor az Esztergom—Székesfehérvár—Óbuda háromszögön kívül sehol az akkori országban nem található olyan sok kétélű karddal eltemetett miles, mint éppen a marosvári princeps országrészében. A legendairóval együtt valóban elmondható, hogy „fegyvereseinek sokaságával túltett másokon".

MONOSTOROK, TEMPLOMOK, TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

A köznépi fejlődés harmadik „lépcsőfokával" Biharvárban, Kolozsmonostoron és Gyulafehérvárott már találkoztunk, azzal az időszakkal, amikor az 1092 évi szabolcsi zsinat rendelkezései általában felszámolják a korábbi „pogány" temetőket, és a lakosságot az újonnan épített egyházak köré kényszerítik temetkezni. Ragyogóan sikerült megfogni a „váltást" éppen

Várfalván, ahol a mai falu belsejében I. László idejében építenek templomot (a mai unitárius templom), s nyitnak körülötte új templom körüli temetőt, korai sírjaiból Kálmán és II. Béla pénzei kerültek elő. Az eredetileg nem szász Szászfehéregyházán is a korábbi első templom építésével párhuzamosan, Kálmán korában kezdődik a temetkezés.

Hasonló, a 11—12. század fordulóján keletkezett templom körüli temetőket szép számmal ismerünk Erdélyből, sírokat, hajkarikákat, pénzeket nagyobbrészt hiteles ásatásból: Dobokáról, illetve Doboka-Váraljáról 3 templomot és temetőjét mintegy 800 feltárt sírral, továbbá Kideből (II. Béla, II. László pénzei is), Konopról, Malomfalva-Csittfalváról (hajkarikák, lemezes gömbfejű hajtűk II. István és II. Béla pénzeivel), Marosszentkirályról, Tordáról, II. Béla és II. Géza obulusaival, Székelykeresztúrról, Székelyudvarhelyről, Székelydályáról, Marosvásárhelyről (lemezes gömbfejű hajtűk), Marosszentgyörgyről, Györgyfalváról, Almaszegről, Csapószentgyörgyről, Váralmásról III. Béla pénzeivel, végül Nagybányáról egy erre a korra jellemző arany S végű hajkarikát is. Idetartoznak Sztrigyszentgyörgy 12. századi fa- és korai (II. Béla-éremmel keletkezett) kőtemplomának temetkezései, a leletek alapján (nagyméretű fonott S végű hajkarikák) hasonlóval lehet számolni már Fogarason is. A Temesközből Temeskenéz (II. István obulusa) és Illyéd-Vártemplom (két pilléres korai szentélykarzatos kis templom) sírjai méltók említésre. Magától értetődően temető övezi a korai nemzetségi monostorokat, Kaplonymonostort és Ó-(Hódos-) Bodrogmonostort, az utóbbinál I. László korában kezdődik a település. Római épületromok felett emelt kápolnaszerű templom köré temetkeztek II. Béla korától egészen IV. Lászlóig Mojgrádon, ahol ebből az időből „kijevi típusú" bronz ereklyetartó kereszt is előkerült.

E templomok egytől egyig a nyugati „latin" egyház alkotásai voltak, sírleleteik azonosak az Árpád-kori Magyarország templom körüli temetőiben bárhol fellelhető késői hajkarikákkal, dísztűkkel, gyűrűkkel, obulusokkal, keresztekkel.

Településtörténetileg kiemelkedő jelentőségűek a Dél-Erdélyben, a 12—13. század fordulóján emelt szász templomok alatt, illetve körül talált magyar, illetve székely (Orbó, Kézd, Sebes!) templom körüli temetők pénzekkel keltezett *korábbi* hajkarikás temetkezései, amelyek a szász telepítést és építkezést megelőző, 11—12. századi kő- és fatemplomokhoz kapcsolódtak: Szászsebes/Mühlbach, Medgyes/Mediasch, Szászorbó/Urwegen (korai fátyoltűk), Szászkézd/Keisd (bronz ereklyetartó kereszt is), Nádpatak/Rohrbach, Kelnek/Kelling, Szászfehéregyháza/Weißkirchen/Deutschweißkirch. Az utóbbi gótikus temploma alatt a korábbi kőtemplom (az ún. „kápolna") körül nagyobb temetőt sikerült megfigyelni, S végű hajkarikákkal, Kálmán szájban talált obulusával s más korai 12. századi pénzekkel. Homoród-daróc/Draas nagyméretű szász templomának északi oldala mellett szintén előkerültek a korábbi román kori templom kőalapjai. A hozzá tartozó

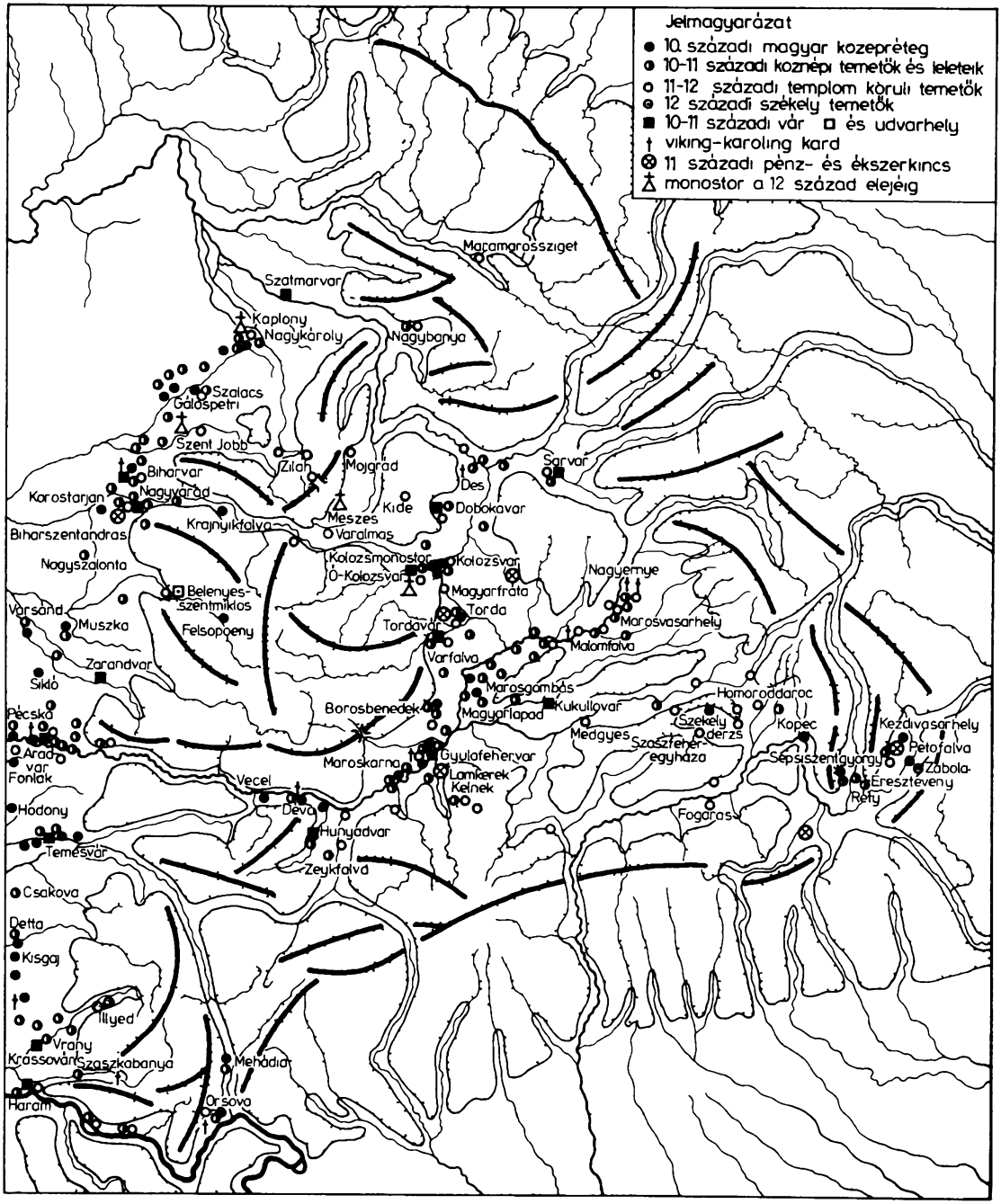

19 térkép Erdély és az Alfold keleti pereme a honfoglalas es a korai Árpad-korban

temetőből közel 100 sírt tártak fel II. Géza és III. István bőségesen mellékelt halotti obulusaival s olyan 12. századi ékszerekkel (S végű hajkarikák, bronz kettős lira alakú csat, latin feliratos ólom korongcsüngő, sodrott és fejes gyűrűk), amelyek pontosan megegyeznek a 12. századi Magyarország más templom körüli temetőinek ékszereivel, másrészt mintegy átvezetnek a következőkben ismertetendő háromszéki temetőkhöz. Megjegyzendő még, hogy a Nagy-Szamos menti Ó-Radna/Rodna német temploma alatt a szászföldi eset ismétlődik meg, s egy III. István-pénz tanúsága szerint talán előzménye volt Kisdisznód/Michelsberg templomának is.

Különleges a háromszéki Zabola-Tatárdombon vagy Tatárhalmon feltárt temető 218 sírja (közöletlen), mivel templom nyomaira eddig nem akadtak közelében. A pénzmellékletek alapján úgy tűnik, mintha II. Géza idejében nyitották volna, de csak III. Béla koráig használnák. Egyes sírmellékletek (honfoglaló gyűrűtípus késői változata, lira alakú csat) azonban mintha korábbi örökség lennének. Más leletek, így például szép 12—13. századi fejesgyűrűk, viszonylag hosszú ideig tartó használatáról tanúskodnak. Ugyanezt erősíti meg egy mindenben hasonló közösségnek a szomszédos Székely-Petőfalva-Alsóhatárban feltárt, a jelek szerint szintén nem templom körüli temetője. A kiásott 238 sírt ismét II. Géza, III. István és III. Béla bőségesen mellékelt pénzei keltezik. A temetőben nyugvó népesség a kor viszonyaihoz képest feltűnően gazdagon indította el szeretteit a másvilági útra, a gyakori arany ékszerek mellett a 12. századi Árpád-kori fejesgyűrűk szép gyűjteménye került itt is elő. Nem vitás, hogy szokásaiban, viseletében erősen hagyományőrző, jómódú szabad közösségek emlékeit lehetett itt megragadni. A megfigyelések és a leletek az ország nyugati és déli peremvidékeiről a 12. század folyamán ide áttelepített magyar határőrök (megvasalt tegezben késői nyílcsúcsok!) falvaira vallanak, székelyek első nyomaira az Orbaiszékben.

HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TELEPEK, FALVAK ERDÉLYBEN

Az időigényes, drága, hálátlan, mivel soha nem „mutatós" telepásatások kis száma miatt Erdélyben éppoly nehéz a 10—12. századi települési rendet megismerni, mint bárhol másutt az Árpád-kori Magyarországon. Fémleletek csak ritkán keltezik a korai telepeket: Csernáton, rombuszpengéjű nyílhegyek, 11. századi sarkantyú; Sepsiszentgyörgy-Bedeháza, rombuszpengéjű nyílhegy, 11. századi sarkantyú; Angyalos, rombuszpengéjű nyílhegy; Marosgombás, rombuszpengéjű nyílhegy, lókoponya; Erősd-Csókásvár, korai zabla- és szablya(?)töredék; Maroslekence, szív alakú lószerszámdísz, sima hajkarikák, csiholóvas, sarkantyúk — Malomfalvát és Dobokát fentebb már bemutattuk. Már csupán a falvak későbbi korszakára, a késői 11. és 12. századra utalnak Székelykeresztúr-Gyárfáskertben egy földkemencés házban az S végű hajkari-

ka, Baráthelyen II. István pénze, Betlenszentmiklóson Kálmán és III. Béla pénzei, Réty-Suvadás-tetőn egy 11—12. századi sarkantyú.

Az erdélyi kutatásban „Csüged típusú" fazekasságnak nevezett szokványos Árpád-kori keramika már az Árpád-kori politikai-gazdasági egység mutatója, amint azt néhány példával jellemzett elterjedése tükrözi: Gyulafehérvár-Csüged és -Püspökvár, Dobokavár, Marosvásárhely-Vár, Székelyudvarhely-Budvár, -Székelytámad, -Gyárosfalva, Székelykeresztúr, Malomfalva-Csittfalva és -Hula, Radnót, Nagymedesér, Sajósárvár, Sepsiszentgyörgy-Várgödre és -Bedeháza, Betlenszentmiklós, Vizakna, Vermes, Kézdiszentlélek-Perkő, Erősd-Csókásvár, Csanád, Csákó stb. Nincs önálló etnikumjelző szerepe, annak ellenére sem, hogy korai szakaszában még érzékelhető a 9—10. századi bolgár—szláv fazekasság technikai utóhatása és néhány díszítőmotívuma. Még kevesebbet árulnak el a csak önmagukban keltezhető szórványedények (Ákosfalva, Alsócsernáton, Dedrádszéplak stb.).

Van azonban a 10—12. századi *magyar* településnek egy olyan mutatója, amely semmivel össze nem téveszthető, és mással, mint a magyarság jelenlétével bajosan magyarázható: a cserépbográcsok. Ezekkel a sajátos edényekkel manapság sokat foglalkozik a kutatás. Az újabban felmerült szempontoktól némileg eltérően nem is az a legdöntőbb, hogy előzményei a kazár—bolgár „szaltovó—majáki" kultúrára vezethetők vissza, s az sem zavaró körülmény, hogy moldvai és dobrudzsai leletek tanúsága szerint hasonló edényeket használtak a 10—11. században a besenyők is. A besenyők ugyanis olyan zárt tömegben, mint később a kunok, soha nem költöztek a Kárpát-medencébe, a történeti forrásokban s a 10—13. századi helynevekben egyaránt szétszórtan jelentkeznek. Vagyis feltűnésük régészetileg „láthatatlan", sporadikus jelenség.

A döntő az, hogy a cserép- vagy vasüst (kivételesen rézből is lehet, mint Betlenszentmiklóson és Magyarbényén) a magyarság 10—12. századi igazolt településterületén *mindenütt megtalálható*. S nemcsak megtalálható, hanem egyetemesen jellemző is. Ami végső soron csak kisebb mértékben „etnikus" sajátság, fontosabb a társadalmi háttér. Lassan felbomló közösségi-vérrokonsági (nagycsaládi) szervezet *közös* főzőedényeiről van szó, amelynek szívós fennmaradását a rideg pásztorkodás elterjedtsége is késleltette. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a cserépbográcsa a 10—12. században a magyarság egyik gazdasági és társadalmi mutatója. Valami olyasmi, ami a Prut és az Al-Dunavidéki besenyőket és a bolgárokat leszámítva (akiknek garváni s más helyeken talált bográcsai azonban jól megkülönböztethetők a magyarokétól) ekkoriban a Kárpát-medencében, sőt egész Közép-Európában más népre nem jellemző. Nem is nagyon lehet jellemző. A germán vérségi nagycsalád erre az időre már régen felbomlott. A szláv, különösen a délszláv ugyan még virágzott, csakhogy hiányzott mögüle az a félnomád pásztor háttér, amely a magyarságnál ezt a mozgó közösségekre jellemző főzőedényt kialakította.

A tatárjárás után megszilárduló új feudális rend és életmód fokozatosan véget vet a cserépbográcsot körülülő nagycsaládi életformának s vele együtt a cserépbográcsoknak, ami fontos régészeti ismérv. A mongoloktól felégetett, örökre megszünt és elhagyott kora Árpád-kori falvak nyomainak százai maradtak ránk — számukat a 13. századtól kezdődő pusztásodás is növeli. A felszínen, „felső" rétegükben magától értetődően 12. századi—13. század eleji bográcstöredékek kerülnek elő, ami nem jelenti azt, hogy a legtöbb falunak ne lenne „alsó", 11. századi vagy 10. és 11. századi rétege is. Döntő bizonyítékokat szolgáltattak erre nézve a dobozi és malomfalvi ásatások.

Biharvárban, Kolozsvárban (Monostor), Tordaváron (Várfalva), Aradvárban (Glogovác), Gyulafehérváron és Dobokavárban, valamint Csernáton felső teleprétegében, Sepsiszentgyörgy-Bedeházán, Maroslekencén és Malomfalván 10—11. századi magyar fémleletekkel (nyílhegyekkel, övdíszekkel stb.) keltezett rétegből vagy telepről kerültek elő a cserépüstök — előzményük egyik helyen sincs. Más helyeken a magyarság másik jellegzetes keleti edényével, a „szaltovói típusú" fazekakkal együtt jönnek elő (pl. Csíkszentkirály, Radnót, Kelnek, Gyulafehérvár, Malomfalva, Réty, Sajósárvár, Dobokavár, Aszszonynépe), Ó-Bodrogmonostoron I. László pénze és S végű hajkarika, Csernátonban XII. Kónsztantinosz, Betlenszentmiklóson Kálmán és III. Béla, Baráthelyen II. István pénzei keltezik őket a 11. század végétől a 12. század második feléig. Van, ahol a telepekhez tartozó 10—11. századi síroktemetők is keltezik az üstöket (Gyulavarsánd, Sajtény-Salánk, Pécska, Déva, Bethlenszentmiklós, Biharszentjános-Klastromdomb, Öthalom-Glogovác-Földvár, Radnót, Sajósárvár, Szászsebes, Várfalva), Székelykeresztúron pedig az üsttel együtt a házban talált S végű hajkarika. Megesik végül, hogy bekarcolt hullámvonalköteg- vagy egyszerű hullámvonal-díszítéssel az üstök mintegy önmagukat keltezik a 10—11. századra (pl. Segesvár-Szőlők, Sajósárvár, Bulcs-Kápolnás, Körösgyéres, Belényesszentmiklós és a legszebb Kolozsmonostorról).

Az 1985-ig ismertetett mintegy 160 erdélyi—kelet-alföldi üstlelőhely számarányában megfelel a magyarországi lelőhelyek átlagának (1975) — egyszerre jelezve hasonló régészeti tevékenységet és településtörténeti tanúságokat. Ezeket az arányokat a módszeres kutatások könnyen módosítják, egy ásatással feltárt telepen akár százával is előkerülhetnek cserépbográcstöredékek, rendszeres terepkutatások nyomán a lelőhelyek száma ugrásszerűen nőhet. Így pl. Békés megye — korábban fehér foltként jelentkező — most átkutatott két járásában jóval több üstlelőhely került elő, mint amennyit eddig az egész Kárpát-medencéből ismertünk.

Az üstlelőhelyek két súlypontja a Tisza két oldalán elterülő Nagyalföldön, valamint a Kisalföldön van, helynévi és történeti adatok szerint magyarlakta területeken. A Kelet-Alföldön a tiszántúli tömb szerves folytatásai az Ér, Berettyó, Körösök és a Maros síksági szakaszán csoportosuló lelőhelyek (ahol

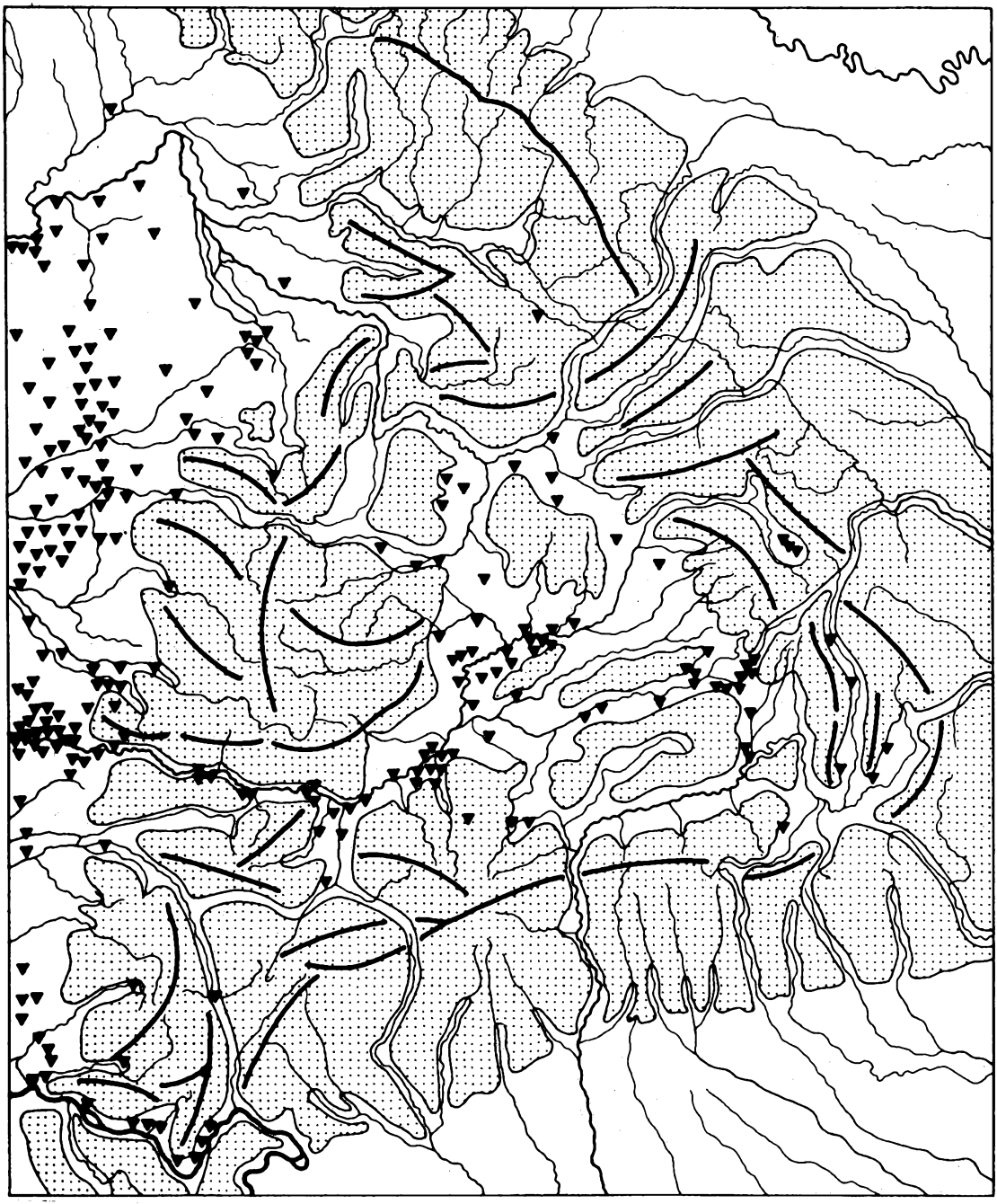

20. térkép. Árpád-kori bográcsok (főzőüstök) elterjedése Erdélyben és a Kelet-Alföldön

(A lelőhelyek felsorolását l. az 580—581. lapon)

egyedül a mai Arad megyéből 40 lelőhelyről ismert). Erdélyben is a síkságokon-völgyekben található a bográcsok zöme.

A történeti, helynévi és régészeti adatok alapján tiszta szláv lakosságú közép-európai területeken nem fordul elő cserépüst. A 10. század előtt ismeretlen erdélyi bográcsok keleti eredetét tehát a kazár birodalomból ismert cserépüstök igazolják. A lelőhelyek tárgyilagos vizsgálata egyébként sokat levon annak az archeológiai vitának a szenvedélyességéből, amely a bográcsok eredete körül folyik. Az üstlelőhelyek többsége ugyanis nem tekinthető mai falvak-városok előzményének, 90 vagy még nagyobb százalékuk a 12—13. század folyamán elhagyott, illetve a tartárjárás idején örökre elpusztított falvak, tanyák területéről származik. Településtörténetileg az Árpád-kor sokkal sűrűbb faluhálózatának a bizonyítékai.

A cserépüstökkel s más (magyar, szláv, Árpád-kori) edényekkel jellemzett „házak" Erdélyben ugyanolyanok, mint bárhol máshol a Kárpát-medencében vagy Kelet-Európában. 80-100 centiméter mélyen fölbe mélyített, lekerekített sarkú, 3 × 4—3 × 2 méter körüli alapterületű putrik kövekből rakott kőkemencével (pl. Mezőerked) vagy a ház sarkában földbe vájt földkemencével (Székelykeresztúr-Gyárfás-kert, Csernáton-Domonkos-kúria). Az utóbbiakat nehéz megkülönböztetni a falvak és szállások földbe vájt „külső" kemencéitől (pl. Vermesen mindkettő megvan).

A korai Árpád-kori erdélyi régészeti kultúra keltezése szempontjából fontos a Csernátonban a telepen talált kis bizánci éremlelet, amelyet egy zacskóban akkor rejthettek vagy ejthettek el, amikor a falu a 11. század második felében megújuló besenyő betörések következtében leégett és elpusztult. A gyűjtött pénzek II. Nikéforosz Fokásztól (963—969) és II. Johannesz Cimiszkésztől (969—976) XII. Kónsztantinosz Monomakhoszig (1042—1055) terjednek, a katasztrófa ezután következett be. A csernátoni telepen előkerült rombuszpengéjű nyílhegyre és *bográcsra* nézve a pénzkincs mindenesetre *ante quem* datáló jelentőségű.

Egy másik érdekes kincslelet is a besenyő támadások alkalmából kerülhetett földbe. Az ezüsttel és sóval már a 10. században kereskedő magyarsághoz bizánciás stílusú óorosz és ólengyel ékszerek jutnak el — ha nem is nagy számban. Pontosabban: inkább nem kerültek nagyobb számban „kincsként" a földbe, mivel a 11. században a külső ellenségek támadásai ritkán jutnak el az ország szívéig, többnyire már a határvidéken elakadnak. Ilyen óorosz (részben skandináv) ezüst ékszerkincs a nyugati gyepűn a darufalvi. A darufalvi ezüstcsüngők testvérpéldányai Dobokavár első korszakát keltezik. Különleges és egyedülálló a Kárpát-medencében a korai székely településterületen, a „Királyföldön" elrejtett ékszerkincs. Csak kis részben „tört ezüst" (ha ez az állapot nem a találók műve?), nagyrészt ép ékszerek: gazdag filigrándíszes, „dudoros" ezüst díszgyöngyök, fülönfüggők, félhold alakú csüngő, öntöttezüst karperec, üveggyöngyök. Tehát teljes

ékszerkészlet, mint a darufalvi, s ugyanúgy egy határőrző *marchio* családi tulajdona lehetett, mint amaz. A 10—11. század fordulója táján készült ékszerek nagyjából ugyanakkoriban kerülhettek tulajdonosuk kezébe. Hasonló ékszereket még a 11. század első felében is viseltek Kelet-Európa pénzzel keltezett ékszerkincseinek tanúsága szerint. Meglehet hát, hogy már István király erdélyi hadjárata idején elásta a gyulák egyik híve, de éppen a csernátoni pénzkincs megengedi a másik lehetőséget is, hogy az első besenyő támadások idején került csak földbe.

Három éremkincs, I. László edényben elásott pénzei Tordán (48 db egy valószínűleg nagyobb leletből), Magyarfrátán (120 db), Biharszentandráson (170 db és Kónsztantinosz Monomakhosz- — 1042—1055 — érme) korára és elrejtési helyére nézve pontosan megfelel a Kapolcs vezette első (igazi) kun—kumán támadás (1091) irányának. Az Ojtozi-szoroson betörő kunok Torda és Kolozsvár környékét pusztítva jutottak ki az Alföldre, ahol először Bihart és környékét dúlták fel. Az elásott kincsek nemcsak a pusztulást igazolják, de azt is, hogy ebben az időben már tekintélyes pénzmennyiség gyűlt össze egy-egy kézben. Bizonytalan viszont a ma Szászsebeshez tartozó Lámkeréken az 1870-es években talált — állítólagos — pénzkincs megítélése. Híradásunk Péter ezüstérméről van; ha a kincs valóban az ő pénzeiből állt, amint feljegyezték, akkor bizonyíték arra nézve, hogy uralma első (1041) vagy második (1046) megdöntésekor e fontos helyen a király egyik hívének volt rezidenciája.

Az újkor elejéig bölényeiről (vö. Belényes) híres Sebes- és Fekete-Körös menti hegyek és erdők („Királyerdő") a 11—12. században összefüggtek az Igfan/Ygfon ('szent rengeteg') néven emlegetett erdőséggel. Az erdőség az 1060—70-es években Géza dux kedvelt vadászhelye volt. Ott, ahol a Fekete-Körös a Poklos pataknál a síkságra lép, a mai Belényesszentmiklós falu feletti lapos magaslaton 1972—1982 között a régészettől már egy évszázada számon tartott romokat tártak fel. Egy tekintélyes méretű, 10 × 28 méteres alapterületű udvarház állott itt a 11. század közepétől: döngölt agyag- és kőalapokra égetett téglából emelt hosszú, csarnokszerű épület, amelynek hosszanti falához kétoldalt fából rótt melléképületek csatlakoztak. A *curtis*tól északra, 150 méterre, a monostor impozáns romjai alatt az udvarházzal egykorú udvari kápolna maradványai kerültek elő. Az udvarház és a kápolna a rétegviszonyok és leletek (11. századi edények, cserépüstök) tanúsága szerint 1050—1070 között épült — alighanem ez a legkorábbi ismert hercegi curtis az Árpád-korból. Erődítésnek ugyan nem maradt látható nyoma, de a fennsík legmagasabb kiugrásán fekvő palotát nyilván fa palizád körítette. Az együttes minden valószínűség szerint a Béla vagy Géza dukátusa idején épült hercegi „vadászkastéllyal" azonos. A legkorábbi épületegyüttes talán az 1091. évi kun betöréskor sérült meg. Meglehet, hogy még Álmos herceg dukátusa idején, de legkésőbb a 12. században az udvarházat részben korábbi alapjain, részben kibővítve, belső terét nagy pillérekkel tagolva építik újjá, a kápolnát pedig

egyetlen pilléres karzattal kibővítve templommá alakítják át. A 13. században a királyi curtis a közeli Széplakon udvarházzal bíró Borsák birtokába került. A sokáig IV. László király kedvelt hívei közé tartozó Borsák a palotát tovább bővítik, a kis templom helyén pedig, részben annak régi anyagából, nagyszabású monostort emelnek.

Összefoglalva a vizsgált terület 10—11. századi településtörténetét, megállapítható, hogy több mint másfél évszázad folyamatos és céltudatos régészeti gyűjtőtevékenység nyomán ma már valós kép alkotható róla. Ez még akkor is szembetűnő, ha tudjuk, hogy a módszeres régészeti kutatások korszakunkra vonatkozóan esetlegesek és rendszertelenek voltak.

Az Alföldnek az Érmelléktől az Al-Dunáig nyúló keleti pereme a hozzá csatlakozó völgyekkel együtt legfeljebb abban különbözik a vele nyugatról végig szomszédos síkságtól, hogy éppenséggel itt voltak a magyar megtelepedés és korai államszervezet központjai, Szatmárvártól Biharváron, Váradon, Zarándváron, Aradváron, Temesváron át Krassóvárig, sőt egészen Orsováig. E központok körül *még* belterjesebb, sűrűbb és gazdagabb magyar településsel lehet számolni, mint a Tiszántúl középső és déli szakaszán. A régészeti településtörténet fényében sem véletlen hát, hogy a 11. századi országos politika Esztergommal és Székesfehérvárral szemben álló központjai Marosvár/Csanád és Biharvár körül alakultak ki. Kivétel a fentiek alól viszont északon a Túr—Szamos—Kraszna völgye körüli Szamosköz és Szilágyság, ahol korai magyar megtelepedésnek jóformán nincs régészeti nyoma, illetve — összhangban a nyelvészetnek a helynevekből kielemzett eredményeivel — a korábbi szláv település továbbélésével lehet számolni még a 11. században is. Jóval fellazultabbnak tűnik viszont már a 10. században is a Temes—Krassó—Al-Duna vidéki szláv tömb.

Másként értékelhetők a történelmi Erdély viszonyai. A honfoglalás idején a fegyveres középréteg sírjaiból a Mezőség, a nagyobb medencék (pl. Háromszéki-medence), valamint a Maros-völgy mindkét oldalának stratégiai megszállására lehet következtetni. Ez eleve kizár minden olyan elképzelést, amely a Marost akár települési, akár politikai határnak véli. A 10. század folyamán ez a besenyő becsapások elhárítására alkalmas, mélyen tagolt védelmi rendszer eltűnik, és fokozatosan átadja helyét az Erdélyi-medence tartós megszállásának, betelepítésének. Állandó magyar település először a közép-erdélyi — Maros—Aranyos menti — sóbányák körül alakult ki, politikai-katonai központja kétségkívül Gyulafehérvár volt. Kutatások híján azt azonban egyelőre nagyon nehéz volna megmondani, hogy Gyulafehérváron, Tordaváron, Dobokaváron s néhány Maros menti kisebb falun kívül hol számolhatunk a 10. század második felében—utolsó harmadában jelentősebb települések kialakulásával.

Az 1002 utáni államszervezéssel járó új telepítés útvonala, ütőere a 11. század folyamán is a Maros folyó és völgye: az Erdélyből az ország belsejébe

irányuló sószállításnak nemcsak a század elején — az Ajtony elleni háború ismert casus belli-je, hogy a marosvári vezér a Maroson megvámolta István király sószállító hajóit —, hanem később is, századokon át a legfőbb útvonala. A régészeti leletekből következtetve csupán a 11. század későbbi évtizedeiben alakult ki az erdélyi Szolnok területén újonnan létesített Désvártól a Meszesen át a Tisza menti Szolnokig vezető szárazföldi „sóút". Az egyesült Szamosvölgye Déstől Asszonypataka/Nagybányáig a régészeti lelőhelyek negatív tanúbizonysága szerint a 11. század végéig aligha játszott jelentős szerepet a magyarság be- és letelepedésében, a két országrész közti összeköttetésben (így volt már az avarok idején is!).

A Sebes Körös—Királyhágó—Kis-Szamos útvonal a honfoglalástól kezdve ismert és használt volt, településtörténeti jelentősége azonban alárendelt maradt a Maros menti fő ütőérhez képest. Mindezt csaknem az Árpád-kor végéig igazolja a cserépüstök erdélyi elterjedése és súlypontozódása is.

A 11. század utolsó harmadáig Erdély stratégiai védelmét északon Dobokavár, keleten Küküllővár, délen Hunyadvár látta el. Zártabb, sűrűbb magyar megtelepülést körülöttük, valamint Kolozsvár és Tordavár körül lehet tapasztalni, Gyulafehérvár központi szerepét továbbra is megtartotta. A régészet jelentős eredménye, hogy a honfoglalást megelőző zárt szláv települési gócokat ugyanott tudta kimutatni, ahol a nyelvtudomány: az imént említett belső tömbtől északra, keletre és délre. A szlávság élete a szláv helyneveket őrző vidékeken nyilván mélyen belenyúlt a 11. századba, helyenként még a következőbe is.

A központi terület védelmét a 11. század utolsó harmadától a későbbi délerdélyi és besztercei szász földekre Magyarországról áttelepített „székely" határőrfalvak biztosították, amelyek kisméretű földvárak körül csoportosultak. I. László és Kálmán idejében az imígyen birtokba vett egész területen megfigyelhető a falusi egyházi szervezet kiépülése. Templomokkal, templom körüli temetőkkel azonban most már korábban lakatlan területeken, egykori erdővidéken is lehet találkozni. Az ispáni várak a kereszténység központjai voltak, Dobokavár területén pl. nem kevesebb, mint három korai kőtemplomról van tudomásunk. A magasabb egyházi szervezet azonban a 11/12. század fordulójáig nem épült ki a Kolozsmonostor—Gyulafehérvár vonaltól keletre.

A 11. századi határőrszervezetet az első német betelepítések idején, a 12. században kezdik áthelyezni a későbbi Székelyföldre, ahol a határőr népesség feltűnése régészetileg is igazolható. Magyarok voltak, az akkori országban már divatjamúlt ómagyar hagyományokkal, jelentőségükre a kor nemesi viseletét megközelítő gazdagságuk utal. Nem sikerült viszont eddig régészetileg kimutatni olyan határőr-településeket, amelyek lakói gyaníthatóan besenyő eredetűek lettek volna.

III. ERDÉLY A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (896—1526)

1. ERDÉLY HONFOGLALÁS KORI ŐSLAKÓI

ANONYMUS AZ ERDÉLYI MAGYAR HONFOGLALÁSRÓL

A legrégibb hazai elbeszélő forrás, a 11—14. század folyamán sokszorosan bővített, átdolgozott és krónikaváltozatokra szétkülönült ún. „ősgeszta" szűkszavúan tudósít arról, hogy a honfoglaló magyarok először Erdélyt szállták meg, ahol vezérüket, Álmost (valószínűleg rituális áldozatként) megölték, majd onnan mentek ki „Pannóniába", még azt sem mondja meg világosan, hogy a vadászat közben egy „fehér várra", azaz Apulum romjaira bukkanó Gyula honnan jött, még kevésbé azt, hogy kiket talált itt. Az erdélyi magyar honfoglalás időpontját is csak sejteti azzal, hogy Szent István a harmadik Gyulától, tehát az unokától foglalta el Erdélyt. Ezekre a nyitott kérdésekre kereste a választ már a 13. század elején III. Béla jegyzője, aki magát szerényen P. mesternek nevezte, s akit általában Anonymusként szoktunk emlegetni.

Művének 23—27. fejezeteiben Anonymus a következőképpen írja meg az erdélyi magyar honfoglalást: „Midőn Tas, Szabolcs és Tétény (Thosu, Zobolsu, Tuhutum)... olyan helyre értek, ahol már senki emberfiával nem találkoztak, több napig ott maradtak, s azalatt az ország határszéleit hatalmas gátakkal megerősítették (23. f.). Már huzamosabb ideje tartózkodtak ott. Ekkor Tétény, Horka apja (Tuhutum pater Horca) tudomást szerzett az ott lakóktól az erdőn túli föld (terre ultra silvane) jóságáról, ahol valami Gyalu nevű blak (Gelou quidam blacus) uralkodott (24. f.). Tétény... kiküldött egy furfangos embert, Apafarkas Agmánd apát (patrem Opaforcos Ogmand)... Tétény kéme, róka módon körözve, a föld jóságát és termékenységét, továbbá annak lakosait... kifürkészte... urának sokat beszélt... arról, hogy azt a földet igen-igen jó folyók öntözik... hogy fövenyükben aranyat gyűjtenek... meg, hogy ott sót ásnak... hogy annak a földnek a lakosai az egész világon a leghitványabb emberek. Mégpedig azért, mert blaszok és szlávok (blasii et sclavi), aztán fegyverük sincs más, csak íj és nyíl... a kunok és besenyők sokat bántják őket (25. f.). Tétény... hátrahagyva társait, nekiindult az erdőkön túlra kelet felé Gyalu blak vezér ellen... Gyalu... elébe nyargalt, hogy a meszesi kapuknál (per portas Mezesinas) feltartóztassa. Azonban Tétény egy

nap alatt áthaladva az erdőn, az Almás (Almas) vízéhez ért... (26. f.)... Heves küzdelem keletkezett, azonban Gyalu vezér katonái maradtak alul, s közülük sokan elestek, sokan pedig fogságba jutottak... Gyalu... kevesedmagával... a Szamos (Zomus) folyó mellett fekvő vára felé sietve menekült, Tétény vitézei... a Kapus (Copus) patak mellett megölték. Mikor a föld lakosai látták uruk halálát, önként békejobbot nyújtottak, és urukká választották Tétényt, Horka apját. A helyen, melyet Esküllőnek (Esculeu) mondanak, esküvel erősítették meg hűségüket..." (27. f.).[1]

Anonymusnak az erdélyi magyar honfoglalásról szóló elbeszélését csak az egész Kárpát-medencére vonatkozó mondanivalójának összefüggésében értelmezhetjük. Azt, hogy kiket találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében, műve 9. és 11. fejezeteiben a kijevi, illetve halicsi orosz fejedelmek szájába adja, mint az átvonuló Álmos vezérnek szóló tájékoztatást. A kijeviek szerint „azt a földet szlávok, bulgárok, blachok és a rómaiak pásztorai lakják". A halicsiak bővebben szólnak, s elmondják, hogy kik lakták és lakják a Kárpát-medencét Attila halála óta. Pannóniát a Dunáig római fejedelmek foglalták el, és pásztoraikat telepítették oda. A Duna—Tisza közét egészen az orosz és lengyel határokig a nagy kán (Keanus Magnus), Bulgária vezére vetette uralma alá, és telepítette meg szlávokkal és bulgárokkal. Ott most leszármazója, Salán (Salanus) uralkodik. (Mint később kiderül, egyik alvezérét Laborcnak hívják.) A Tisza—Maros—Szamos közén Erdélyig Marót (Morout) vezér szállt meg „kozár" népével, s most unokájáé, Ménmaróté (Menumorout) ott a hatalom. A Marostól délre a Tisza—Duna közét pedig a Vidinből jött Galád (Glad) vette birtokába a kunok segítségével (11. fejezet). A kijevieknek tulajdonított tájékoztatásból a kozárok, a halicsiakéból a blachok hiányoznak. A felsorolt vidékek nem fedik az egész Kárpát-medencét, mert kimaradt a Garamtól nyugatra eső Felvidék, valamint Erdély, amelyeknek sorsára azonban Anonymus később kitér. A 33—37. fejezetben a „nyitrai szlávokat" a cseh herceg alá rendeli, aki föléjük Zobor nevű kormányzót helyezett, míg a 24—27. fejezetben Erdély urának a blak Gyalut (Gelou), népeinek a blaszokat és szlávokat mondja. Az 50. fejezetben kiderül, hogy Pannóniában a „rómaiak" uralma alatt „szlávok és pannóniaiak népei" is élnek, a 44. fejezetben pedig Glad tartományának kun katonasága egészül ki a magyarok ellen segítségül jövő bulgárokkal és blakokkal. Végül a 9. fejezet után feledésbe merülő kozárok helyén az 50—51. fejezetben Ménmarót tartományában székelyekkel (Siculi, Sicli) találkozunk.

Első pillantásra kiderül a fentiekből, hogy Anonymus saját kora, a 13. század elejének Magyarországával szomszédos politikai alakulatok hatalmát

[1] Anonymus, Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1977. 101—103. A továbbiakban Anonymust e kiadás után, de a szövegben a fejezetszámok megadásával idézzük. Az erdélyi honfoglalás elbeszélését a fenti kiadásban közölt magyar fordításban adjuk, zárójelben az eredeti latin szöveg személy- és helyneveivel.

vélte kiterjeszthetőnek a honfoglalás kori Kárpát-medencére. Pannónia a honfoglalás korában a keleti frank királysághoz tartozott, és csak a német-római császárság részeként, 962 után mondható rómainak. A nyitrai szlávok fölött 895-ig a magyarok által „marót"-nak nevezett morvák uralkodtak, azoktól hódították el őket a magyarok, s nem a cseh hercegtől, aki csak 955 után kebelezte be a magyar határon túli morva területeket. Még tanulságosabb a bulgárok esete, akikről Anonymus nem tudta, hogy a honfoglalás idején független államot alkottak, s akkor a magyarok még „nándor"-nak nevezték őket. Csak 1000 után kerültek bizánci uralom alá, s ettől kezdve lett magyar nevük a bolgár vagy bulgár. Ezért tekinti Anonymus Salanust, Menumoroutot s valószínűleg Gladot is bizánci alattvalónak, bár a két utóbbit nem mondja bulgárnak. Azt viszont mint kortárs élte meg Anonymus, hogy a bulgárok 1185-ben románokkal és kunokkal szövetkezve lerázták a bizánci uralmat, ezért szerepelteti együtt e három népet (a románokat blak néven) Glad tartományában. A Magyarországgal szomszédos államalakulatok közül egyedül a lengyeleket és oroszokat határozza meg helyesen, ezeknek viszont nem tulajdonít a Kárpát-medencére is kiterjedő hatalmat.

Ha mindehhez még tekintetbe vesszük, hogy Anonymus a Dunántúlon, Nyitra vidékén, a Duna—Tisza közén és Erdélyben saját politikai szervezetet nélkülöző „szláv" (sclavus) népességet tételez fel, mely szerinte római, cseh, bulgár, illetve blak vezetés alatt élt, s e vezetői elűzetése után magyar uralom alá került, akkor világossá lesz előttünk a honfoglalásról alkotott koncepciója: a Kárpát-medence Attila birodalma volt, s mint ilyen az Attilától származó Álmos jogos öröksége. Attila birodalmának felbomlása után itt azok a politikai alakulatok gyakorolták a hatalmat, amelyek azután a magyarok által kiszorítva, Magyarország szomszédai lettek, szláv köznépük pedig helyben maradva magyar alattvaló lett. A magyar honfoglalás után ezek szerint csak szláv és nem római, cseh, bulgár vagy román (blak) népi kontinuitást enged meg Anonymus a Kárpát-medencében.

Ehhez a koncepcióhoz nem kellett történeti adat, egyszerűen ki lehetett következtetni a honfoglalás idejére feltételezett, valójában az Anonymus korában létezett szomszédos országok nevéből. Honfoglalás kori vezetőik nevét pedig, mint egy korábbi fejezetben már láttuk, helynevekből konstruálta meg Anonymus, mint azt Salán, Laborc, Ménmarót, Galád, Zobor és Gyalu esetében tette. Ez utóbbiak közül egy sem fordul elő személynévként a honfoglalás korára Anonymus által feltehetően használt írott forrásokban, mind őáltala kitalált fantázianevek. Ezzel szemben tudatosan mellőzte az „ősgeszta" valamelyik, ma már hiteles szövegében ismeretlen változatából, melyet biztosan olvasott, Marót és fia, Szvatopluk, valamint talán Keanus Magnus nevét. Marót az „ősgesztában" a már feledésbe merült „marót", azaz morva népnévből elvont személynévként mint Szvatopluk apja szerepelt, s így elfedte Anonymus elől azt a tényt, hogy a honfoglalás kori Kárpát-

medencében morva uralom is létezett. Emiatt Szvatoplukkal nem tudott mit kezdeni, említés nélkül hagyta, Marótot és a nagy kánt pedig a messzi múltba száműzve, csak kitalált nevű leszármazóikat, Ménmarótot és Salánt találkoztatta a honfoglaló magyarokkal. Az „ősgeszta" általa ismert szövegváltozatát egészében megbízhatatlannak tartotta, főleg abban, hogy a honfoglalókat először Erdélybe vezette. Szerinte a magyarok a vereckei szoroson jöttek be, s a külföldiek által használt Ungari, Hungari nevüket az elsőként elfoglalt Ungvár vagy Hungvár nevéből nyerték. Fő ellenségüket nem a morvákban, hanem a bulgárokban látta. Történetírásunk feltételezte, hogy Anonymus a „rómaiak pásztorairól" az „ősgesztában" olvasott, ez azonban nem bizonyos, mert erre vonatkozólag az első hiteles adat 1147-ből való, mikor a Magyarországon átutazó Odo de Deuil ide helyezi Iulius Caesar (azaz a rómaiak) legelőit. Az értesülés eredhet tehát francia forrásból, esetleg éppen a Párizsban tanult Anonymus közvetítésével.

Anonymus művének 11. fejezetében említi először Erdélyt „Erdeuelu" magyar néven mint Menumorout bihari vezér tartományának keleti határát, de azután mintha megfeledkeznék róla. Sőt, Erdély urának és népének említés nélkül hagyása arra enged következtetni, hogy Anonymus eredetileg nem is akart az erdélyi honfoglalásról írni. Talán azért nem, mivel nem akart nyílt ellentétbe kerülni az „ősgesztával", mely — mint láttuk — a honfoglalás első állomásának Erdélyt nevezte meg. Művének írása közben azonban olyan értesüléseket szerzett, melyek lehetetlenné tették, hogy Erdély honfoglalás kori történetét mellőzze. Nem akarván saját koncepciójának ellentmondani, az Erdélyből nyugatra kijövő honfoglalók hagyományát az Erdélybe nyugatról bejövő magyarok elméletével helyettesítette.

A 20—23. fejezetben megírja, hogy a Szerencsen táborozó Árpád a hét vezér közül hármat, név szerint Tast, Szabolcsot és Tétényt, Menumorout ellen küldött. A kétfelé oszlott sereg Menumorout országának északi részét hódoltatta, Tas és Szabolcs Szatmár váráig hatolt, Tétény és fia, Horka pedig a Nyírséget hódította meg az Ér partjáig. A Meszesi-hágónál találkoztak, s „elhatározták, hogy ott lesz Árpád országának határa..., ahol már senki emberfiával nem találkoztak". Ezért kőkaput és ledöntött fákból gyepűt építettek. A történetnek logikus folytatása a 28. fejezet lenne, amely azzal kezdődik, hogy Tas és Szabolcs a győzelem után visszatérnek Árpád fejedelemhez. Anonymus azonban elfelejti, hogy már kitűzte a meghódított ország keleti határát, s beiktat Tétény erdélyi hadjáratát elbeszélő négy (24—27.) fejezetet. Fentebb idéztük Tétény erdélyi hadjáratának elbeszélését, melyet Anonymus így fejez be: „Tétény pedig onnantól fogva békével és szerencsével birtokolta ezt a földet, ivadéka még egészen Szent István királyig tartotta meg. Tétény fia lett Horka, Horkáé meg Gyula (Geula) és Zombor (Zumbor). Gyula nemzett két leányt, egyiket Karoldnak (Caroldu), a másikat Saroltnak (Saroltu) hívták, és Sarolt Szent István királynak az anyja volt.

Zombornak pedig a fia a kisebbik (minor) Gyula, Buja és Bonyha apja (pater Bue et Bucne), kinek idejében Szent István uralma alá vetette az erdőn túli földet. Magát Gyulát ekkor megkötözve Magyarországra hozta, s egész életén át börtönben tartotta, minthogy a hitben hiú volt s kereszténnyé lenni átallott, aztán még sok mindent cselekedett Szent István király ellenére, noha az anyja rokonságához tartozott."

Tétény erdélyi hadjáratának betoldása nemcsak kitérőt jelentett Anonymus elbeszélésében, hanem ellentmondásokra is vezetett. Míg Tas és Szabolcs, illetve családtagjaik továbbra is szerepelnek, Téténynek az erdélyi vállalkozással nyoma vész. Amikor Anonymus a Menumorout ellen indított s a 22. fejezettel abbahagyott hadjáratot az 50. fejezetben, már más vezérek alatt, akik előbb a Dunántúlt hódoltatták, újrakezdi, elfelejti, hogy közben Téténnyel elfoglaltatta Erdélyt, s így Menumorout, mikor az Erdély felé eső erdőkbe menekül, egyenesen az erdélyi magyarok karjaiba rohant volna. De azt is elfelejti, hogy a 6. fejezetben megígérte, később elmeséli, hogyan származott le Téténytől a Maglód nemzetség. Ehelyett a 27. fejezetben az erdélyi Gyulákat eredezteti tőle. Tétény fia Horka fia Gyulát az erdélyi Gyulával azonosítva, Téténnyel foglaltatja el Erdélyt, s a Maglód nemzetségről több szót nem ejt. Ilyen nevű nemzetségről oklevelekből nem tudunk, de a váci egyházmegyében élt a középkorban a Gyula-Zombor kettős nevű nemzetség, ennek viszont az erdélyi Zsomborokkal való kapcsolatáról nincs okleveles értesülésünk. Ami Tétény fia Horkát és ennek Gyula fiát illeti, Anonymus már nem tudta, hogy a gyula és a harka, akárcsak a nála szintén személynévként szereplő kende a honfoglaláskor méltóságnevek voltak, s csak a királyság korában váltak személynevekké. Tétényt ezek szerint valamelyik harka apjának, esetleg őt magát is harkának kellene tekinteni, de nem tudunk róla, hogy a személynevükről is ismert későbbi, 10. század közepi harkákkal, Kállal és Bulcsúval rokonságban lett volna.

Míg Horka és Gyula nevét méltóságnevekből vette Anonymus, addig Tétényét talán valamelyik magyar család hagyományából, esetleg a Duna melletti Tétény helynévből. Gelout szintén helynévről, ez esetben azonban szokásától eltérően azonos hely- és személynévvel a (szövegében is említett) Szamos és Kapus összefolyásánál fekvő Gyalu váráról nevezte el. Ez az ótörök eredetű magyar személynévből képzett helynév egyébként a történeti Magyarország Erdélyen kívüli vidékein is előfordul. Az is különös, hogy Anonymus nem egy erdélyi királyi várat választott az erdélyi blak vezér székhelyéül, pl. az elbeszélés színteréhez közel eső Kolozsvárt vagy Dobokát, hanem az erdélyi püspök várát, talán azért, mert ez volt a Meszesi-kapuhoz és az Almás folyóhoz legközelebbi jelentős vár. Ráadásul neve egybecsengett a Gyula névvel is.

Valamivel biztosabb talajon mozgunk a blachok vonatkozásában. Ezekről Anonymus minden valószínűség szerint a Nyesztor-féle 12. század eleji orosz

krónikából szerzett tudomást, éspedig vagy személyesen, vagy közvetve az András herceggel mint Halics fejedelmével 1188 és 1190 közt orosz földön tartózkodó magyaroktól. Nyesztor szerint a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében volohokat (volohi) és szlávokat találtak. „A szlávok éltek ott korábban, de azután a szláv földet elfoglalták a volohok. A magyarok (ugri) viszont kiűzték a volohokat (volhi), örökölték azt a földet, letelepedtek a szlávokkal, alávetvén őket maguknak, és attól kezdve azt a földet magyarnak (ugorszka) nevezték."[2] Azt, hogy a magyarok által elűzött „volohok"-on Nyesztor kiket értett, kiderül abból, hogy megelőzőleg, Európa népeit ismertetve, a volohokat Anglia mellé helyezi, tehát a franciákat, szélesebb értelemben minden újlatin nyelvet beszélő vagy a Római Birodalomhoz tartozó népet. Anonymus azonban nem tudhatta, hogy Nyesztor volohjai tulajdonképpen ugyanazok a „rómaiak", akiket ő a Dunántúlról a honfoglalókkal kiűzetett, és ezért máshol kellett számukra helyet keresnie a honfoglalás kori Kárpát-medencében. Nem azonosította a két népet, különben nem beszélt volna a 9. fejezetben külön blachokról és külön a rómaiak pásztorairól. Ez utóbbiakat nyilvánvalóan a Német-Római Birodalom népeivel azonosította, megállapítva, hogy azok az ő korában is „legelnek Magyarország javaiból", tehát nem egyszerű pásztorokra, hanem előkelő idegenekre gondolt. Nyesztor volohjai esetében viszont a népnév a bulgár—román birodalom vlach—román vezető rétegének nevére emlékeztette Anonymust, s kapóra jött neki, hogy az Erdélyben feltételezett szláv őslakosság fölé egy uralkodó elemet helyezzen, amelyet Nyesztor mint a szlávokat leigázó, de a magyarok által hatalmától megfosztott és elűzött népet említ.

Blakokat mint katonákat szerepeltet Anonymus Gladnak a Tisza—Duna—Maros közti tartományában, tehát a blakokat nem alávetett köznépnek tekintette, hanem a vezető réteghez, vagy legalábbis a fegyverviselő „szabadokhoz" számította. Az sem lehet kétséges, hogy kiket értett e néven. Kísérlet történt Anonymus blakjainak egy, középkori forrásokban a Kárpátoktól keletre emlegetett, türk eredetűnek tartott „blak" néppel való azonosítására, ami azonban nem állja ki a tudományos kritika próbáját. Glad esetéből következtetve Anonymus csak a kunok által is támogatott bulgár—román birodalom vlach—román katonaelemére gondolhatott, ami megfelelt annak az elképzelésének, hogy a honfoglaló magyarok kiszorították a Kárpát-medencéből a szláv köznép felett uralkodókat, ez esetben a bolgárokat és a blakokat, s az ő korában csak Magyarország határain kívül, legfeljebb határvidékein kell őket keresni. Ez egybe is vágott a korabeli valósággal, amennyiben az 1185-ben keletkezett bulgár—román cárság az Al-Duna felső

[2] Повесть Временных Лет. Часть первая. Подг. D. Sz. Lihacsova. Москва—Ленинград 1950. 21.

1. Római aranyrudak a hun támadások idején elrejtett krasznai gót kincsből

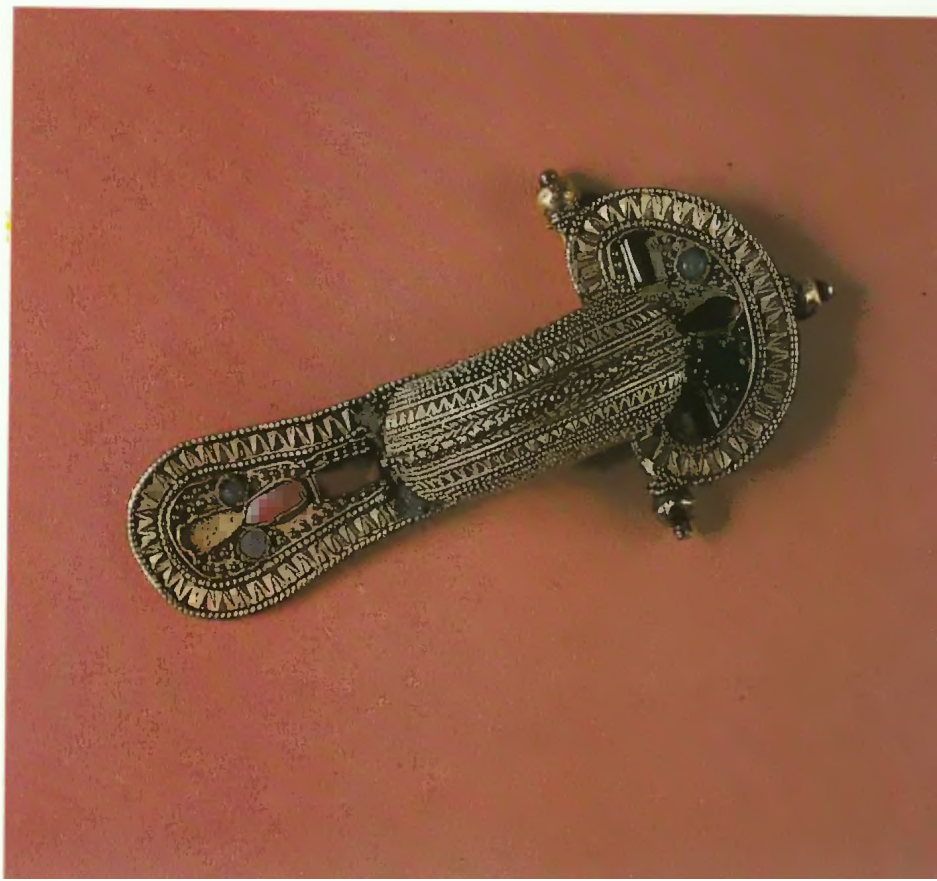

2. Erdélyi előkelő gót asszony ékkövekkel borított aranyfibulája

3. Római császári ötvösműhelyben készült ónixköves aranyfibula a szilágysomlyói II. kincsből

4. A 4. századi gepida ötvösség remeke, a szilágysomlyói zománcberakásos aranyfibula

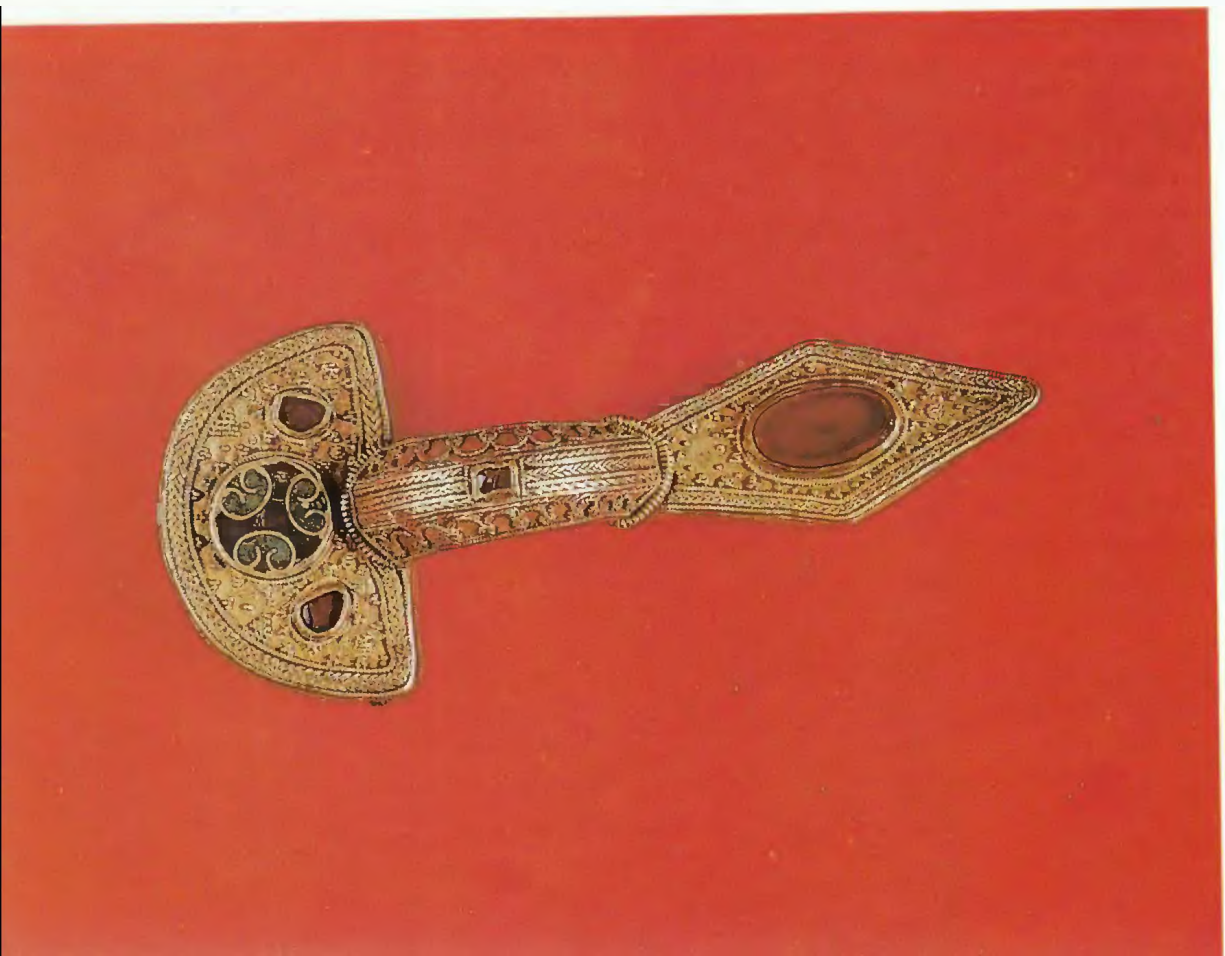

5. Aranyozott ezüst gepida díszfibula Erdélyből, 5. század vége

6. Vadkanfejes arany csüngődísz az apahidai I. gepida királysírból

7. Kálvária, Gelence, római katolikus templom, 1320–1330 körül

8. Magyarok és románok a 14. században a *Képes Krónika* miniatúráján.
A posadai ütközet, 1330. *Képes Krónika,* 1358 körül (Cca négyszeres nagyítás)

quebatur. Rex uadit cu exercitu

contra Bazaraad.

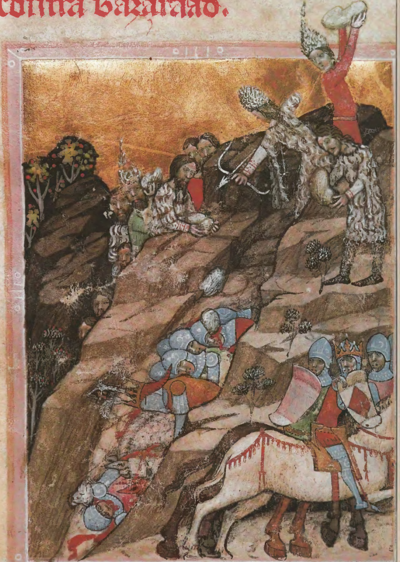

9. *1)* Kehely Vizaknáról. Valószínűleg Nagy Lajos ajándéka, 14. század: *2–3)* Részlet a kehely talpáról Szent György és Szent Borbála zománcos alakjával

10. Szent János evangélista írópultnál az almakeréki evangélikus templom falfestményén, 14. század vége ▷

11. Szent Márk írópultnál az almakeréki evangélikus templom falfestményén, 14. század vége ▷

12. Szent László lovon. Részlet a székelyderzsi falképről, 1419 (Másolat)

13. Suky Benedek erdélyi nemesnek a gyulafehérvári székesegyház számára készített kelyhe, 1440-es évek

16. Kálvária. Részlet a medgyesi szárnyasoltárról, 1480 ▷

14. Madonna. Falfestmény a nagyosztrói görögkeleti templom bejárata felett, 15. század

15. Szent Lászlót ábrázoló iniciálé a bécsi egyetem magyar anyakönyvéből, 1453
(Vö. 96. fekete-fehér kép)

I N RI

17. Kálmáncsehi Domokos breviáriumának egy lapja, 1481–1495 között

18. Corvina-kódex a Szapolyaiak könyvtárából, 1485–1490. Szapolyai-címeres első oldal

22. Szulejmán Zimony mezején trónsátrában fogadja János Zsigmondot 1566-ban ▷

19. Várday Ferenc erdélyi püspök pontificaléja. 15. századi kódex 16. század elején átfestett és kiegészített lapja

20. Armbruster Jakab szebeni polgár címere, 1518

21. Károlyi Károly János hadnagy címere, 1606

23. Báthori Zsigmond miniatűr arcképe, 16. század vége

24. Bocskai koronája, 1605

szakaszán határos volt Magyarországgal, a Déli-Kárpátokban pedig ez időben hiteles források szerint éltek vlach—románok.

Gelou és népének etnikuma: szlávok és blakok (blasii, blaci) — mint láttuk — Nyesztor alapján kikövetkeztetett együttes. Szlávok a Kárpát-medence úgyszólván minden részében előfordulnak Anonymus szövegében, de jellegzetes módon sohasem magukban, hanem mindig valamely más néppel együtt, amelyik uralkodik felettük. Így a bulgár Salán szlávokat telepít a Duna—Tisza közére, a cseh herceg terjeszti ki uralmát a nyitrai szlávokra, a „rómaiak", azaz a német-római császárság tartja uralma alatt a dunántúli szlávokat és pannonokat, így hát blak vezér parancsol az erdélyi szlávoknak. Az uralkodó népeket a magyarok előzik, a szláv köznép marad. Nyesztor szövege valósággal sugallta Anonymusnak, hogy egyébként is használt sablonját alkalmazza arra az Erdélyre, amelynek népességéről és annak vezetőjéről a 11. fejezet írásakor még semmit sem tudott, vagy nem akart írni. A románokról kétféle tudomása volt, egyik valós, a bulgár—román cárság vlach—román népeleméről, a másik téves, Nyesztor volohjainak (azaz a dunántúli frankoknak) az előbbiekkel való azonosítása.

Ez a kettősség a népnév következetlen írásmódjából is kiderül. A 9. fejezetben a balkáni románokra alkalmazott görög hangalakú „blach" szerepel, melyet a bizánci írásbeliség és a pápai kancellária (pl. rex Bulgarorum et Blachorum) is használt. Az Erdélyre vonatkozó 24—26. fejezetekben azonban két újabb írásmód jelentkezik. Az egyik Geloura (blacus, dux blacorum), a másik népeire (blasii et sclavi) vonatkozik. A blacus írásmód franciás. A francia keresztesek a Balkánon románokkal találkoztak, s ezek blachnak írt és vlachnak ejtett görög és szláv nevét blak formában ejtették és írták. Ezt a franciás alakot vette át a magyar kancellária „blacus, blacci, blacorum" latinosan ragozott alakokban. Tudtunkkal először 1223-ban a „terra... exempta de Blaccis" összetételben szerepel ez a népnév magyar királyi oklevélben. 1224-ben kelt, de csak 1317. évi átírásból ismert királyi oklevél (a még említendő *Andreanum*) szól a blakok és besenyők erdejéről (silva Blacorum et Bissenorum), a magyar király nevére 1222-es dátummal 1231 körül a német lovagok által a pápai udvarban hamisított oklevélben szerepel a „terra Blacorum", ennek pápai megerősítésében bizáncias írásmóddal „terra Blachorum". Magyarországi oklevélben 1247-ig csak a franciás „blak" népnévvel találkozunk, ekkor tűnik fel először a görög és szláv „vlach"-ból feltehetően „volah" átmeneti alakon keresztül átvett magyar népnyelvi „oláh". Ugyanezt a szót többes számú alakjában (vlasi > olasz) a magyar népnyelv már korábban átvette, és az újlatin népekre alkalmazta, románokra azonban sohasem. 1247 után viszont a magyar kancellária kizárólag az „olacus" vagy „olachus" elnevezést használta, mely a magyar népnyelvi „oláh" latinosított formája.

Anonymus tehát az általa Erdélybe helyezett blak népről a magyar kancellária révén is tudhatott, mert a 24. fejezettől kezdve annak franciás írásmódját használva nevezi meg. A 9. és a 25. fejezetben viszont a „blachi" és a „blasii" írásmódok arra vallanak, hogy Anonymus ismerte a szó görög és szláv „vlach", valamint szláv többes számú „vlaszi" ejtését, tehát Nyesztor alapján helyezte Erdélybe a vlach-románokat. Szövege így nem azt bizonyítja, hogy az ő korában Erdély északi részében vlach-románok éltek, hanem éppen az ellenkezőjét, hogy ti. onnan kiűzték őket, helyesebben: nem élnek ott.

TOPONÍMIA ÉS ETNIKUM

Anonymus műve ezek szerint semmiféle megbízható tudósítást nem nyújt arról, hogy a régészetileg kétségtelenül az első honfoglaló nemzedékhez tartozó magyarok Erdélyben milyen népet vagy népeket találtak. A modern régészet szlávok jelenlétét igazolja. Azoktól világosan elválasztható 10. századi román leletanyag Erdélyben nem került elő. Az erdélyi bulgárokról mint az itteni sóbányák birtoklóiról a már említett 892. évi adat mellett régészeti leletek is tanúskodnak, amelyekről fentebb bőven történt megemlékezés. Ennél többet Erdélynek a magyar honfoglalás előtti etnikai viszonyairól már azért sem tudunk, mert a korai okleveles anyag rendkívül szegény.

A hazai oklevelek közül konkrét erdélyi adatokat 1200-ig mindössze 27 közöl, kettő a 11. századból, a többi a 12. századból, de mindezek közül is 16-nak egyedüli erdélyi vonatkozása valamely erdélyi egyházi vagy világi tisztségviselő, püspök, esperes, vajda, ispán nevének említése. Hogy a későbbiekkel összehasonlítva ez mit jelent, mutatja a 13. századi, különösen pedig az 1250 utáni erdélyi tárgyú oklevelek számának ugrásszerű megnövekedése, 1300-ig több mint négyszázra. Magyarország többi területéhez mérten azonban még ez is igen kevés, ami csak részben származik abból, hogy az 1241—42. évi tatárjárás pusztításai — mint később látni fogjuk — Erdélyt különösen érzékenyen sújtották. Inkább annak tulajdonítható, hogy a birtokviszonyok írásba foglalását igénylő feudális magánbirtoklás később és töredékesebben alakult ki a Magyar Királyságnak ezen a közszabadok autonómiáiban bővelkedő határőrvidékén, mint a belsőbb területeken.

Bármi is lett légyen az oka, a forrásszegénység fennáll, s a mai történész sem tehet egyebet, mint hogy kiegészíti az írott és régészeti források hiányos és ellentmondó adatait a toponímia tanulságaival, a víz- és helynevek ugyanis összefüggő és gazdag tudósítást adnak a honfoglalás koráról.

A történeti toponímia, bár nem minden országban egyformán fejlett, ma már külön tudományág, s a földrajzi nevek nyelvi eredeztetése (etimológiája) mellett a különböző népeknél különböző helynévadási sajátosságokra és ezek időbeli előfordulására szintén figyelmet fordít. Kniezsa István és Bárczi Géza etimológia, tipológia és kronológia együttes rendszerét dolgozták ki a magyar helységnevekre, s ez a rendszer mindmáig állja a bírálatot. Érvényességét

nemcsak a két tudós kivételes szakmai hozzáértésének, hanem a magyar helynévadás olyan sajátosságainak is köszönheti, melyek azt minden más együtt élő nép helynévadásától jól megkülönböztethetővé teszik. A korai magyar települések nevének túlnyomó része személy-, törzs-, nép- vagy foglalkozásnévből ered, és minden képző vagy esetrag nélküli, egyes szám nominativusban áll (pl. Árpád, Megyer, Cseh, Ács). Ez a helynévtípus már a legkorábbi oklevelekben, 1000 körül megjelenik, s képződése megállapítható-lag a 13. századig, éspedig Magyarország nyugati részein kb. 1220-ig, keleti részein — s így Erdélyben is — kb. 1270-ig mutatható ki, ezután átadja helyét az összetett helynévtípusoknak, főleg a személynév + -falva (pl. Péterfalva) típusnak. Összetett helynevek legkorábban a -laka, -soka, -népe, -telke utótagokkal a 12. század folyamán jelentkeznek, 1200 után tűnik fel a -háza s a -falva utótag. Ez utóbbi azután minden mást háttérbe szorít, az egyes nominatívusos alakok mellett a két másik régies típust is, az -i és a -d képzőst (pl. Petri és Peterd), amelyek viszonylag rövid ideig, a 11. század végétől a 13. század közepéig voltak elevenek. Területenként eltérő időben, de 1270 után már Magyarország egész területén a természeti adottságokat (pl. Nádas) tükröző helységnevek mellett csak összetett alakok keletkeztek. Különleges szerepet játszott az utóbbiak sorában a -telke utótag, mely eredetileg állattartó szállást jelentett, s ezt a jelentését Erdélyben még sokáig őrizte, de a 14. századtól kezdve egyre inkább az elhagyott, puszta faluhelyek jelzőjévé vált, és néha akkor is használatban maradt, ha a helység újranépesedett.

A magyarokkal együtt élő népek közül a besenyők és a kunok azonos helynévadási szokásokkal éltek, alapvetően másként képezték viszont helységneveiket a németek, szlávok és románok. E népek közül egyik sem alkalmazta helységnévnek egy személynév egyszerű egyes nominativusát, településfajtát jelző utótagot pedig (az egyedüli szláv -grad kivételével) csak német helyneveknél találunk (pl. Kronstadt, Grabendorf, Leschkirch). Tipológiában egymáshoz közel áll, mégis általában jól elkülönithető a szláv és a román helységnévadás. Mindkettőnél nagy szerepet játszanak a származásra vagy származási helyre utaló képzők (a szlávban pl. -inci, -jane, a románban -eşti, -eni), a kicsinyítő képzők (a szlávban pl. -ica, -ka, a románban pl. -ut, -el, -şor), továbbá valaminek helyét vagy tömeges előfordulását jelző ragok (pl. szláv -ište, -vec, román -et, -iş). A fő különbség az, hogy a szláv helynévadásban oly gyakori birtokos képzők (pl. -ov, -ovci, -in, -ici) a románban nem honosultak meg (az -ăuţi, -ov, -inţi végződésű román helynevek mindenestől szlávból vannak átvéve), viszont a szláv kicsinyítő -iţa vagy a helyet jelölő -işte román szavakhoz is csatlakozik.

Eredeti sajátossága a román helységnévadásnak, hogy ismeri a képző nélküli nominatívust, de eredetileg csak hím- vagy nőnemű egyes vagy (főleg) többes számú határozott névelővel (-ul, -ii, ill. -a, -ele, vagy -oaia, -oaiele változatokban), személy-, nép- és foglalkozásnevekből csakúgy, mint növény-,

állat-, víz-, kőzetnevekből képezve, mégpedig a névelővel kapcsolt szó nyelvtani nemétől függetlenül bármely nemű képzővel (pl. Fărcaşul—Fărcaşa—Fărcăşele, Ursul—Ursa—Ursoaia, Grecul—Greaca—Greci, Armaşul—Armăşoaia, Alunul—Aluna—Alunele, Bourul—Boura, Stînca—Stîncul; úgyszólván minden lehető formát képvisel Găvanul, Găvani, Găvana, Găvănele, Găvăneşti). Igaz, egészen kivételesen, éspedig Moldvában és Olteniában előfordulnak egyes szám nominatívusban álló személynevek mint helynevek névelő nélkül is, ill. azzal és anélkül párhuzamosan (pl. Ghidion—Ghidionul), de ezzel kapcsolatban a román tiponímia klasszikus kézikönyvében Iorgu Iordan megállapította, hogy a „személynevekből általam eredeti módon alakultnak tekintett helyneveknek ... nem lehetett más, mint többes számú formája, vagy tisztán (i képzővel), vagy sokkal gyakrabban -eşti (később -eni) képzővel az alapító neve mellett".[3] A többes ragot vagy valamely képzőt nélkülöző nominatívusban álló alakokat késői, többnyire idegen hatás alatt létrejött helynévadásra vezeti vissza.

Sajnos senki sem dolgozta még ki a román helységnév-tipológia kronológiáját, ami főként annak tulajdonítható, hogy a Dunától északra élő románok által lakott helységek neveit a 14. század előtt oklevelek csak szórványosan rögzítették. De ha tekintetbe vesszük a szerb királyok okleveleiben 1198 és 1450 közt sűrűn említett román településeket és a Balkánon mai szerb és bulgár területeken nagyjából ugyanebben az időben vagy valamivel előbb keletkezett s — román lakosság nemlétében is — máig fennmaradt román helyneveket, bizonyos kronológiai következtetésekre juthatunk. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó szerbiai és bulgáriai románok nemcsak ugyanazt a dialektust beszélték, mint ma a Dunától északra élők, hanem ugyanazokat a helységnévtípusokat is alkalmazták. Mind Szerbiában, mind Bulgáriában előfordul a határozott névelős személy- és természeti név (Piscul, Ursule, Cîrnul, Creţul, Corbul, Surdul), a -şor és -el kicsinyítő képzővel való névalkotás (Cernişor, Negrişor, Banişor, Stănişor, Nişor, Văcărel, Păsărel, Cercel, az ilyenek a Dunától északra általában az -ul helynévképzőt is megkapták), továbbá az -et rag használata is (Rugulet, Cornet). Feltűnő viszont, hogy az északon már a 14. század közepétől fogva leggyakoribb -eşti, -eni képzőknek a középkori balkáni román helynévi hagyatékban nincs nyoma. Ezzel szemben a Balkánon még nagy súllyal szereplő névelős formák közül az egyes számú hímnemű típus (-ul) Havasalföldre és Moldvára korlátozódik, míg Erdélyben a 14. század óta forrásszerűen mindmáig nyomon kísérhető román helynevek közt az egyes számú névelős típusnak eleinte csak a nőnemű változata fordul elő tömegesen (a legkorábbi okleveles említések: Tuştea és Peşteana Hátszeg vidékén 1360-ból), míg a hímnemű változat egyre inkább az -u alakra kopott vagy eltűnt, -u formában azonban a

[3] IORGU IORDAN, Toponimia romînească. Bucureşti 1963. 176.

magyarból átvett helynevekhez kapcsolták (pl. Törpény > Tărpiu), akárcsak a nőnemű formát (pl. Tóti > Toltia). Általános viszont mind a balkáni, mind az északi román nyelvterület egészén a -şor, -el és -et képzők használata, ezek Erdélyben is az oklevelesen fennmaradt legkorábbi román helynevek közé tartoznak (Nucşoara mint helységnév 1359-ből, Rîuşor mint folyónév 1377-ből, Hátszeg vidékéről, Săscior 1464-ből Alsó-Fehér megyéből, Rîuşor 1473-ból és Ludişor 1476-ból Fogarasföldéről, Ostrovel 1439-ből Hátszeg vidékéről, Copăcel 1473-ból Fogarasföldéről, Frăsinet 1482-ből Hátszeg vidékéről stb.). A helységnévképzésre használt sok kicsinyítő képző közt ritka -şa fordul elő Erdélyben legkorábban: Lupşa 1366.

A balkáni és kárpáti román nyelvterület fő vonásokban egységes helységnévadási tipológiáján belül tehát három zóna különül el, a balkáni, amelyben uralkodik az egyes számú hím- és nőnemű nominatívus határozott névelővel, de hiányzik az -eşti, -eni képző, a havaselvi és moldvai, amelyben a kétféle képzés egyaránt megvan, s végül az erdélyi, amelyben túlnyomó az -eşti, -eni képző használata (legkorábbi okleveles előfordulások Toteşti 1438, Luteşti 1439, Gureni 1415, Petreni 1425 Hátszeg vidékén, Mărgineni 1437 Fogarasföldén, Chiuleşti 1467 Belső-Szolnok megyében), de elsorvadóban van a hímnemű, és egyre inkább a nőnemű alakra korlátozódik a névelős nominatívus típusa. Mivel a szerbiai és bulgáriai románok a 15. század folyamán eltűntek, helységneveik keletkezését ez idő elé kell tennünk, nem tételezhetjük fel viszont, hogy a havaselvi és moldvai románság a maga kétféle helységnévképzéséből dél felé csak az egyes számú névelős típust, észak felé pedig csak az -eşti, -eni képzős típust közvetítette. A három zóna kialakulása inkább úgy történhetett, hogy az eredeti román helységnévadás a névelős nominatívus volt, s az -eşti, -eni típus csak később keletkezett, mialatt a korábbi fokozatosan elsorvadt, illetőleg észak felé haladva mindinkább a nőnemű változatra szorítkozott. Emellett szól a magyar helységnévadásban észlelhető párhuzamos jelenség: a képző nélküli nominatívus korai, egyes kutatók szerint „nomádos" jelenség, mert nem a helyet, hanem a személyt jelöli, akárcsak a román névelős nominatívus, míg a később kialakuló összetett nevek (-falva stb. utótaggal) a települési rendszer megszilárdulását mutatják, ami a román -eşti (Bucureşti, azaz magyar fordításban: Bukurék), de még inkább az -eni képző (pl. Văleni = a völgyiek) esetében is fennáll. Mindenesetre a román -eşti, -eni helységnévadási típus akkor keletkezett, mikor a balkáni és a kárpáti nyelvterületek kapcsolata megszűnőben volt, tehát viszonylag új jelenség a román helynévadás történetében. Erre vall egyébként az is, hogy a szláv nyelvekben a román előneves nominatívusos helységneveknek nincs párhuzama, az -eşti, -eni típusúaknak viszont — mint láttuk — igen, sőt az sem lehetetlen, hogy ez utóbbiak egyenesen szláv hatásra mennek vissza, hiszen a román helynévadás közvetlenül is átvett szláv (pl. az említett -iţa, -işte) képzőket.

TOPONÍMIA ÉS IDŐREND

A fenti megállapítások alapján a földrajzi nevek etimológiájának, tipológiájának és kronológiájának gondos egybevetésével meg lehet kísérelni az Erdélyben élt különböző népek helyneveinek időbeli egymásra rétegződését kielemezni.

A földrajzi nevek elemzésének azonban vannak bizonyos szabályai, amelyek szigorúan betartandók, különben tudománytalan fantazmagóriákba lehet tévedni. A helynév nyelvi eredete, etimológiája csak a természeti viszonyokat jellemző közszavak esetében lehet döntő jelentőségű, akkor is csak a nyelvtörténeti összefüggések biztos ismeretében. Így pl. igaz, hogy a magyar „bükk" fanév a szláv „bik"-ből származik, de „bükk" formában vagy éppen „bükkös" származékában magyar helynévnek tekintendő, mindenesetre olyan magyar helynévnek, amelyet már egy szláv nyelvi hatáson átment magyar népesség adott. Különösen óvatosan kell bánni a helységnevek alapelemét képező személynevekkel, hiszen minden nép a legkülönbözőbb korokból és nyelvekből kölcsönöz személyneveket, s a bibliai eredetű Izsák személynévből éppúgy nem bibliai korban nem bibliai nép alkotta a középkor óta ismeretes magyar Izsák falunevet, mint ahogyan nem német helynévadási szokás szerint keletkezett a német Albrecht névből a magyar Alparét falunév, vagy nem szlávok adták a szláv személynévből származó, de magyar módra egyes szám nominatívusban álló Drág helységnevet. Ahol egyes népek helynévadása tipológiailag jól elkülöníthető, ott az elemzésben a tipológiai szempontnak mindig meg kell előznie az etimológiait. Végül mind az etimológiai, mind a tipológiai szempont fölé helyezendő a kronológiai. A magyar Cseszt ve helységnév (Alsó-Fehér megyében) a szláv Čestivoj személynévből származik, de magyar helységnévadás szerint; a helység román neve Cisteiu, tehát a magyar helynévre megy vissza, mert a szláv Čestivoj megfelelője a románban Cestivoiu lenne, illetőleg helynévként Cestivoiul vagy Cestivoii, mint ahogyan a fogarasföldi Berivoii hasonlóan szláv személynévből román helységnévadási szabály szerint keletkezett. Cseszt ve esetében az etimológiai és a tipológiai ismérvekhez azt a kronológiai következtetést lehet kapcsolni, hogy a magyarok átvettek és saját helységnévadásukban alkalmaztak egy szláv személynevet, előbb volt tehát egy szláv—magyar nyelvi érintkezés, amely azonban csak előzménye, de nem egyidejű kísérője a magyar helységnévadásnak. A helységnévnek magyar formában való átvétele a románoknak a helynév kialakulása utáni odaérkezését bizonyítja.

Külön problémát és különleges tanulságot rejtenek a kettős helynevek, azok ti., amelyek két vagy több különböző nép nyelvében azonos, esetleg eltérő jelentéssel keletkeznek, mint pl. a Szeben megyei Veresmart—Roşia—Rotberg vagy Fenyőfalva—Brad—Gieresau párhuzamos magyar, román és német neve. Azt lehetne gondolni, és sokan gondolták is, hogy ilyen esetekben

valamelyik nép a másiknak a nyelvéből a magáéba fordította le a helységnevet. Valójában az szokott történni, hogy később érkező népek nem fordítják le, hanem egyszerűen átveszik, legfeljebb hangtanilag saját nyelvükhöz alakítják a korábban ott élő népek által adott helyneveket, míg a fent idézettekhez hasonló, több nyelvű párhuzamos, ill. kettős helynévadás akkor keletkezik, ha a település kialakulásakor a közvetlen környéken ugyanabban az időben több nép él együtt, s mindegyik a maga nyelvén ad nevet a szóban forgó helységnek, néha párhuzamosan ugyanazon mozzanat, így az első példában a vörös talaj alapján, néha kettős névadással más és más vonatkozást emelve ki, mint a második példában a magyarok és a románok a jellegzetes növényzetet, a németek pedig a tulajdonost (a német név jelentése: Gellért berke). Az ilyen párhuzamos vagy kettős helynévadás esetén a névadó etnikumok egyidejű jelenlétét kell feltételezni.

A fenti toponímiai elvek alkalmazásával már korábban megtörtént Erdély földrajzi neveinek elemzése. Ennek alapján a nagyobb folyók történeti és mai neveit, továbbá az 1400-ig kiadott oklevelekben előforduló helységek egykorú és mai neveit (a 13. század végéig 285, a 14. század első feléből további 602, a 14. század második feléből újabb 1120, összesen 2007 helységnevet) felhasználhatjuk arra, hogy a neveket adó etnikumok földrajzi és történeti kapcsolatait, főként időbeli egymásra rétegződésüket a régészeti adatokkal egybevetve megállapítsuk. Éppen mert az írott források hiányát, ill. ellentmondásait kell így áthidalni, azokból csak a teljesen vitathatatlan kronológiai tájékozódási pontokat kölcsönözzük.

Az egyik ilyen általánosan elfogadott tény, hogy 892-ben a bolgároknak lehetőségük volt sót szállítani a morvákhoz, s ez a só csak Erdélyből származhatott, tehát Erdélynek legalább egy része egyes sóbányákkal bolgár kézen volt. Nyilván ezzel kapcsolhatók össze a fentebb elemzett maroskarnai és csombordi temetők, valamint a dél-erdélyi bolgár szórványemlékek, úgyhogy e tájon joggal várhatjuk bulgár—szláv helynevek előfordulását.

A másik kronológiai támpont a 895. évi Kárpát-medencei magyar honfoglalás. Az Erdélyi-medence belsejében a folyóvölgyekben sokfelé feltárt pogány rítusú magyar temetkezési forma legfeljebb egy-két évtizeddel nyúlhat be a 11. századba, mert ekkor már mindenütt felváltja a keresztény rítus. A 10. századi magyar temetkezések körül magyar személynevekből minden jelző és rag nélkül képzett helyneveket kereshetünk. Bár szórványosan már korábban is települhettek németek Erdélybe, s ez esetben Németi helynevek jelölik őket, tömeges beköltözésüket Erdély déli részébe a 12. század közepére teszi egy 1224. évi oklevél. Ezen a területen ez időben kezdődhetett német helynévadás.

1222-ben szerepelnek először oklevélben erdélyi románok, éspedig a Fogaras vidéki „Oláhföldön" (terra Blacorum). Legalább ez időben román helynevek is keletkezhettek, de hogy mely időtől kezdve, az kérdéses. A Déli-Kárpátokból az Al-Dunához akár évszázadokkal előbb is hajthatták telelésre

nyájaikat román pásztorok. Mivel a bulgár—szláv és a magyar helynevek lehetőségét a hiteles kronológiai adatok és a régészeti leletek egyaránt valószínűsítik már a 9., ill. a 10. századra, a német helynevek tömeges megjelenését viszont a 12. század közepénél korábbra nem tehetjük, a román helynevek keletkezésének idejét a szláv, magyar és német helynevekkel való egybevetésük révén kell tudakolni.

Egy nagyobb terület ősi lakosságának nyelvét leginkább a jelentősebb folyók neveiből lehet megismerni. Erdély folyónevei közül jelenlegi tudomásunk szerint a három legnagyobbnak, a Szamosnak, a Marosnak és az Oltnak a neve nyúlik vissza az ókorra. A Szamosra az egyetlen római kori adat Samu[s] alakot mutat, legrégebbi magyar változata Zomus (1231). A Marost már Hérodotosznál megtaláljuk Μάρις alakban, később Morisos, Marisus, Marisia alakok is előfordulnak, magyar forrásban (Szent Gellért *Deliberatióiban*, 1044k.) Moris vagy (Anonymusnál, a 13. század elején) Morus az első ismert alakja. Az Olt Ptolemaiosznál Αλουτας, a Peutinger-táblákon Alutus, Jordanesnél Aluta, 1211-ben Alt, 1233-ban Olt. Valamelyes valószínűséggel még két folyónevet ide lehet vonni. Az egyik az Abrud, melyet először 1271-ben említenek, nem is mint folyót, hanem mint „terra Obruth"-ot. Ez egyes nyelvészek szerint egy kikövetkeztetett dák *obrud = 'arany' szóra menne vissza. A másik az Ompoly, melynek neve összefüggésben állhat egy római feliratban említett Ampei[um] városával; a középkorban 1299-ben tűnik fel Ompey és Ompay néven. Mind az öt folyónév ókori és középkori változatai közt a fő különbség az időközben végbement a > o, ill. (az Abrud esetében) o > a hangváltozásban áll. Ha az erdélyi románság nyelvében közvetlenül az ókori forma élt volna tovább, akkor a román hangfejlődés törvényei szerint *Sameș, *Mareș, *Alut, *Aurud és *Împei alakokat kellene elvárnunk, ezzel szemben a mai román nevek Someș, Mureș, Olt, Abrud és Ompoi vagy Ampoi. Ez utóbbi formák nem származhatnak közvetlenül az ókori nevekből, hanem csak később, a románokkal együtt élt erdélyi népek közvetítésével keletkezhettek, éspedig az első három vagy közvetlenül a feltételezhető *Somuš, *Moriš, *Olt szláv formákból (a szláv nyelvekben ugyanis az a > o hangváltozás általános), vagy közvetve a szlávból átvett ugyanezen magyar formákból. Egészen bizonyosan magyar közvetítésre mutat Abrud, mely Obruthból a jellegzetes magyar o > a (a Szamos és a Maros esetében is bekövetkezett) hangváltozással a 14. században jött létre, s így került a románba. Ugyanez történt az Ompoly esetében is (itt meg az ej > oj, vö. olej > olaj hangváltozás a jellegzetesen magyar). Ez utóbbinak viszont másik román formája, az Ampoi a magyar Ompolyból a törvényszerű erdélyi német o > a hangváltozás (vö. Omlás > Hamlesch) során kialakult német Ampojra megy vissza.

Ahogyan az ókori eredetű nevek a mai román névalakokban szláv, magyar vagy német közvetítést mutatnak, ugyanez állapítható meg a többi olyan erdélyi folyó nevéről is, amelyek nemcsak egy-két, hanem több községet

érintenek, tehát nevük feltételezhetően folyamatosan fennmaradt a szélesebb környék lakóinak emlékezetében. Az alábbiakban a három nagy erdélyi folyó vízrendszerét nyomon kísérve soroljuk fel a középkortól mindmáig a helyi a) magyar, b) román és — ha van — c) német lakosság által használt vízneveket, *álló kisbetűkkel* a magyar vagy b) és c) által magyarból átvett, *kurzív kisbetűkkel* a szláv a), b) és c) által közvetlenül a szlávból átvett, végül *nagybetűvel* a német vagy közvetlenül a németből átvett alakokat. Két kérdőjel közé foglaltuk a jelenleg megfejthetetlen eredetű neveket.

A Szamos vízrendszerében a Kis-Szamos bal oldali mellékfolyói a forrásvidéktől a Nagy-Szamosba ömlésig Fenes—Feneşul, Füzes—Fizeş, bal oldali mellékvizei Kapus—Căpuş, Nádas—Nădaş, Fejérd—Feurd, Borsa—Borşa, *Lóna*—Luna, *Lozsád*—Lojardul, Ménes—Valea Chicedului. A 9 mellékvíz közül 7 magyar eredetű, 2 származék valamely szláv nyelvből (*Lovina, ill. *Luža), de még e kettő is a magyarból került a román nyelvbe, a Ménes középkori nevét pedig a román nyelvhasználat nem őrizte meg, hanem az újabb kori magyar „Kecsedi patak" változatot vette át. A Nagy-Szamos vízrendszerének mellékvizei a jobb oldalon *Rebra—Rebra, Szalva—Salva,* Széples—Ţibleş, *Ilosva*—Ilişua, a bal oldalon Leses—Leşeş, *Ilva—Ilva,* Sajó—Şieu—Schogen, ?Budak—Budac—Budak?, *Beszterce—Bistriţa—Bistritz, Tiha—Tiha, Lekence*—Lechinţa—*Lechnitz,* Mélyes—Patac. Ezen a hegyvidéken már gyakoribb a szláv víznév, sőt az olyan is, amelyet a románok egyenesen a velük együtt élő szlávoktól kölcsönöztek vagy (a helynév nyelvi alakjából ítélve) kölcsönözhettek, bár itt is éltek magyar vagy magyar közvetítésű víznevekkel. Az egyesült Kis- és Nagy-Szamos jobb oldali mellékvizei (Erdély nyugati határáig) Berekszó—Bîrsău, Lápos—Lăpuş, Szőcs—Suciul, *Debrek—Dobric,* bal oldali mellékvizei *Deberke*—Deberche, Hagymás—Hăşmaş, Almás—Almaş. A táj víznevei tehát két szláv név kivételével magyarok, egyik szláv név a románba magyar közvetítéssel került, s csak a másik esetleg közvetlenül. Mindennél fontosabb azonban, hogy az egész Szamos mentén egyetlen jelentősebb folyóvíznek a neve sem román eredetű; nagy többségben a magyarból, egyetlen esetben a németből van minden román víznév átvéve, s a szláv eredetűeknél is egyenlő eséllyel áll fenn a közvetlen vagy a magyarok által közvetített átvétel lehetősége.

A Maros jobb oldali mellékvizei a folyó délnek kanyarodásáig a Szamos-völgyiekkel egy típusba tartoznak, mint ahogyan az általuk öntözött táj is ugyanúgy az erdélyi Mezőség része. A *Lucs—Luci,* Komlód—Comlod, Ludas—Ludoş és Aranyos—Arieş a hegység szláv, a síkság magyar lakosaira utal. Más világ kezdődik az Aranyos völgyében, melynek mellékvizei ?Abrud—Abrud? (l. fentebb), *Torockó*—Trăscău, *Jára—Iara,* Hesdát—Heşdate, *Tur—Tur* nevükkel szláv—magyar együttesbe utóbb bekapcsolódó román lakosságra vallanak, s ugyanezt mutatják a Marosnak lejjebb következő jobb oldali mellékvizei: Gyógy—Geoagiu (1), *Ompoly*—Ompoi és

AMPOI (l. előbb), Gyógy—Geoagiu (2), valamint a bal oldaliak is: ?Görgény—Gurghiu? (azonos nevű patakot említenek 1211-ben a magyar lakta Dunántúlon), Nyárád—Niraju, két Székás—Secaş, Sebes—Sebeş, *Bisztra—Bistra, Dobra—Dobra, Sztrigy—Streiu—Strehl,* Farkad—Farcadin, *Cserna—Cerna, Dobra—Dobra,* kivéve a legjelentősebbet, a kettős (Nagy- és Kis-) Küküllőt, amelynek magyar neve valamely török nyelvől van átvéve, s ugyanazt jelenti, mint a románok által megőrzött szláv neve: *Tîrnava* ='tüskés, kökényes'. Ezen a területen (s mint látni fogjuk, ettől délre) a magyarok együtt élő török és szláv nyelvű népességet találtak. A Maros középső folyása mentén tehát egyes esetekben bizonyosan, több esetben valószínűleg, a románok egy ideig szlávokkal érintkeztek, tőlük, valamint magyaroktól és (egyetlen esetben) németektől vettek át víznéveket. Hogy a románok a szlávok, magyarok és németek után érkeztek ide, azt világosan mutatja a román eredetű víznevek teljes hiánya. A kettős Szamos vidékétől a Maros völgyét az különbözteti meg, hogy amott esetleg, itt viszont egészen biztosan magyar közvetítés nélkül is került át a román nyelvbe szláv víznév, tehát minden jel szerint korábban kezdődött és huzamosabb ideig tartott szlávok és románok együttélése délen, mint északon.

Mind a Szamos, mind a Maros vízvidékétől erősen különböző etnikai viszonyokra vallanak az Olt mellékvizeinek nevei. Feltűnően sok köztük az ismeretlen (bizonyosan nem szláv, magyar, német vagy román) eredetű, amelyeknek egyikét-másikát több-kevesebb valószínűséggel valamely török nyelvből eredeztetik (Barót, Tömös, Barca, Tatrang, Brassó, Zajzon), emellett sűrűn váltakoznak szláv, magyar, német eredetű, valamint mindhárom nyelvből párhuzamosan képzett víznevek. A jobb oldalon Árapatak—Arpatac, ?Barót—Baraolt?, Kormos—Cormoş, Vargyas—Varghiş, Homoród—Homorod—Hamruden, Kozd (<Kövesd 1206)—COSDU—Kosbach, Hortobágy—HÎRTIBAV és Hîrtibaciu—Harbach, CIBIN—ŢIBIU—*Zibin,* Feketevíz—*Cernavoda*—SCHWARZWASSER, Sebes—Sebeş—Schewis, *Cód—Sad*—Zoodt, a bal oldalon Feketeügy—Fechetig, *Kászon*—Caşin, *Kovászna*—Covasna, ?Tatrang—Tîrlung?, ?Zajzon—Zizin?, ?Tömös—Timiş?, ?Brassó—Braşov?, VIDOMBÁK—GHIMBAV—WEIDENBACH, ?Barca—Bîrsa—Burze?, Hamaród—Hamarud—SCHELLENBACH, Sebes—Sebeş, Árpás—Arpaş, BESCHENBACH—BESINBÁK—BEŞINBAV, ?Porumbák—Porumbac? Az Olt vidékének ezek szerint legrégibb víznévadó lakossága szláv és azzal együtt valamely ismeretlen, talán török nyelvű nép volt, ugyanúgy, mint az észak felé szomszédos Küküllő-vidéken, s az utánuk érkező magyarok, németek és románok még közvetlenül is érintkeztek velük. Legkésőbbi jövevényeknek a románok tekinthetők, mivel saját nyelvükön egyetlen jelentős folyóvizet sem neveztek el, viszont magyaroktól és németektől egyaránt kölcsönöztek víznéveket.

A víznevek elemzése tehát megerősíti a régészeti leleteknek azt a tanúságát, hogy a 10. század folyamán Erdélyben megtelepült magyarok mindenütt szlávokat, délkeleten, a Küküllők és az Olt vidékén pedig még egy török nyelvet beszélő néptöredéket is találtak.

AZ ERDÉLYI „TÓTOK"

A régészeti leletekből és a víznevekből ítélve a Kárpát-medencei magyar honfoglalás idején Erdélynek úgyszólván minden táján, főleg azonban a hegyvidék és a mezőség találkozási vonalán szláv anyagi kultúrájú és nyelvű népesség élt. Erre az időre már kialakult a három nagy szláv nyelvcsalád, a keleti (orosz), a nyugati (lengyel, cseh—morva, vend—szorb) és a déli (bulgár—szláv, szerb-horvát, szlovén). Az elbai szlávok s az akkor még a magyaroktól elszigetelt szerbek kivételével a honfoglaló magyarok a nyelvükben elkülönülő szláv népek mindegyikével közvetlenül érintkeztek, és saját nevükön nevezték őket, mégpedig akkori politikai hovatartozásuk szerint orosznak, lengyelnek, csehnek, marótnak (a morvákat), nándornak vagy lándornak (az onogundur türk népnév alkalmazásával a bulgár—szlávokat) és horvátnak. Mindezek a népnevek 10—13. századi típusú helynevekben (Orosz, Oroszi stb.) Magyarország különböző vidékein előfordulnak, értelemszerűen mint magyar népesség közé ékelt szórványtelepülések nevei.

Ilyen, már a magyarok után, de viszonylag korán betelepült szláv néptöredékre való helynevek Erdélyben ritkábbak, mint máshol Magyarországon: a Szamos vízvidékén az egyedüli (Páncél)cseh, a Maros vízvidékén pedig a két Nándor és a két Oroszi. Ez az öt szláv telep olyan korai, hogy a környékükön élő románok akkor érkeztek oda, amikorra az eredeti szláv lakosság már elmagyarosodott. A két Oroszi román neve ugyanis Urisiu és Orăsîia, Páncélcsehé pedig Panticeu, azaz úgy van átvéve a magyarból, hogy románul nincs értelme. A román jövevények itt már nem találtak oroszokra vagy csehekre, akikről román névadási szokás szerint népnévvel (pl. Rusul vagy Ruşii) nevezhették volna el a falvakat. Még tanulságosabb a két Nándor esete. A korai magyar nyelvben „bulgár" jelentésű „nándor" szó valószínűleg hamarosan 1000 után, a bulgár birodalomnak bizánci uralom alá kerülése folytán kihalt a magyar nyelvhasználatból, s csak helynevekben élt tovább. A két erdélyi Nándor arra a területre esik, amely régészeti és történeti adatok szerint 900 körül bulgár uralom alatt állott, a falunevek tehát őrizhetik a magyarok által alávetett bulgár maradványok emlékét, de származhatnak a bizánci hódítás elől menekülő bulgár jövevényektől is. A románok Nandru és Nandra alakban vették át a két nevet, következőleg már nem bulgár—szláv nyelven beszélő népességgel találkoztak, hiszen a román nyelvben „nándor" közszó nincs, a „bulgár" megfelelője pedig a „szláv" jelentésű és a balkáni latin „sclavus"-ra visszamenő „şchiau" lenne.

A „şchiau" eredetileg minden délszláv közös neve lehetett a románban, ma azonban a nagyszámú Şchei havasalföldi és moldvai falunév egyértelműleg csak bulgárokra utal. A Dunától északra élő románok számára a balkáni szlávok összefoglaló neve a „sîrb = szerb" lett, minden valószínűség szerint a 13. század közepe óta, amikor a bulgár hatalom lehanyatlott, és a balkáni románok túlnyomórészt szerb politikai fennhatóság alá kerültek. Erdélyben a Şchei helységnév csak kétszer fordul elő. Az egyik Bolgárszeg brassói előváros román neve, s nyilván bulgár vagy általában balkáni kereskedőkre utal. A másik a Hunyad megyei Şteiu (Stejvaspatak), melynek eredeti jelentését csak a középkori okleveles Zkey forma árulja el, mert a szónak mint népnévnek feledésbe merülésével a helynév is tartalmilag értelmetlen új formát öltött. A 13. század közepétől kezdve az erdélyi románok is a „sîrb" szóval jelölték általában a szlávokat, mint azt a Hunyad megyei Tótfalu (első előfordulása 1484) magyar nevének Sîrbi román megfelelője mutatja.

A fentiekkel kapcsolatban joggal merül fel a kérdés, hogy a régészeti és toponímiai adatok alapján feltételezhető szlávok hol éltek, s egyáltalában éltek-e tömegesen a honfoglalás kori Erdélyben? A tucatnyi régészeti lelőhely négy évszázadra oszlik el, tehát a terület nagyságához képest elenyésző még akkor is, ha egyrészt rámutat a magyarok előtti erdélyi szlávok települési gócpontjaira, a Nagy-Szamos völgyére, a Maros középső és az Olt felső folyására, beleértve a Küküllők vidékét is; másrészt segít három különböző kultúrájú csoportot megkülönböztetni, északon egy keleti szláv jellegűnek sejthető népességet, délnyugaton egy bizonytalan hovatartozású és kezdetleges gazdálkodású, avarokkal erősen keveredett lakosságot, a központban pedig néhány viszonylag kései, nem nagy létszámú, de jól szervezett bulgár kolóniát. A víznevek fő tanulsága, hogy az erdélyi szlávok a gazdaságilag legfontosabb aranybányavidék kivételével (l. feljebb Abrud és Ompoly vízneveket) csak a három fő folyó, a Szamos, a Maros és az Olt ókori nevét vették át és közvetítették az utánuk jövőknek, egyébként ők maguk is úgyszólván lakatlan területre érkeztek, s csak a hegyvidéken neveztek el saját nyelvükön folyóvizeket. Egyéb értesüléseket ezeken a nagyon is általános benyomásokon túl, sajnos, a 13. századig keletkezett írott források sem nyújtanak az erdélyi szlávokról. Egyedül a toponímia segíthet tovább, mégpedig a víznevekénél pontosabb helymegjelölést nyújtó helységnevek elemzésével.

A korai szláv lakosságra mutató, fentebb elemzett öt szláv helységnév mellett még csak egy van, melyből ugyancsak a 13. század előtti szlávokra lehet következtetni, éspedig a Hunyad megyei Nagytóti. Nemcsak a helységnévtípus korai volta vall erre, hanem az is, hogy a 13. század óta e vidéken élő románok már nem hallhattak itt szláv szót, különben nem a magyar név egyszerű átvételével Toltiának, hanem — akárcsak a közeli, s fentebb más összefüggésben már említett Tótfalut—Şchei-nek vagy Sîrbi-nek nevezték volna el. Tóti nevében kell egyébként keresni azt a szót, amellyel a magyarok Erdélyben a

szláv etnikumot általában jelölték. Igaz, a középkor folyamán Szlavónia viselte a Tótország nevet, de a „tót" fogalom kiterjedt már a honfoglaláskor a magyar politikai határok közt élő szlávokra. A szó eredete valószínűleg a germán teut = 'nép'-re megy vissza, s a gepidák saját magukra használt neve lehetett, melyet elszlávosodásuk után is megőriztek. Ez azért is valószínű, mivel a gepidákat legutoljára a 9. században a Dráva és a Száva közén, a későbbi Tótországban említik a források. Erdélyben a gepida temetők folytonossága csak a 7. század végéig mutatható ugyan ki, de a gepidák elszlávosodva itt is megérték a magyar honfoglalást, esetleg „tót" nevüket is fenntartották.

Az erdélyi magyarok minden jel szerint „tót"-nak nevezték az itt talált nem bulgár—szlávokat. Erre mutat egyrészt az, hogy egész Erdély területén egyetlen Tóti helynév van, az is a periférikus Hunyad megyében, tehát a honfoglalást követő három évszázad folyamán „tót" szórványnépesség nem települt be Erdély belsejébe. Minthogy a közvetlenül szomszédos szláv népek neve helységnevekben (Nándor, Oroszi) előfordul, a szláv bennszülötteket másként, mint „tót"-nak Erdélyben sem hívhatták. Emellett szól az is, hogy a 13. és 14. században még Tótfalu, Tótháza és Tóttelek helységnevek keletkeztek, melyeket a románok, ha nem változatlanul vettek át Totfalău, Tothaza és Totelec formában, akkor vagy (mint Hunyad megyében fentebb láttuk, s Erdély határain kívül Bihar, Szatmár és Szilágy megyében is előfordul) az általában „szláv"-ot jelentő Sîrbi, vagy a román köznyelvben magyar kölcsönszóként meghonosodott, s mind Erdélyben, mind Moldvában személynévként is használatos „tăut"-ból szabályos román helységnévképzéssel alakult Tăuți (Alsó-Fehér megyében Tótfaludot, Kolozs megyében Tótfalut) párhuzamos névvel illettek.

A „szlávot" jelentő „tót" fogalom tehát a 13., esetleg a 14—15. századi Erdélyben is eredeti értelmében élt, s nem szűkült még le a későbbi „szlovák" jelentésre. Ennek nem mondanak ellent az említett „tót" helységnevek, mert magyar környezetben hazai szlávok is kerülhettek szórványhelyzetbe, s ilyenkor kézenfekvő volt településüket népnevükkel jelölni. Inkább az lehet meglepő, hogy a régészeti, toponímiai és történeti források egyhangú vallomása alapján feltételezhető erdélyi szláv népesség nem bocsátott ki magából nagyobb számú belső széttelepülőt, ami több Tóti, Tótfalu stb. nevű helységnévben mutatkozna meg. Ennek viszont az a magyarázata, hogy a magyar honfoglaláskor Erdély szláv népessége viszonylag gyér vagy perifierikus volt, esetleg gyorsan elmagyarosodott. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az 1400-ig keletkezett oklevelekben említett 2056 erdélyi helység közül csak mintegy 5%, szám szerint 102 visel szláv eredetű, s még mintegy másfél tucatnyi szláv lakosságra valló nevet. Erről a kevés szláv helységnévről, melyeknek földrajzi elhelyezkedését 21. számú térképünk mutatja, nem mind lehet megállapítani, hogy vajon már a honfoglalás idején fennállt-e, vagy

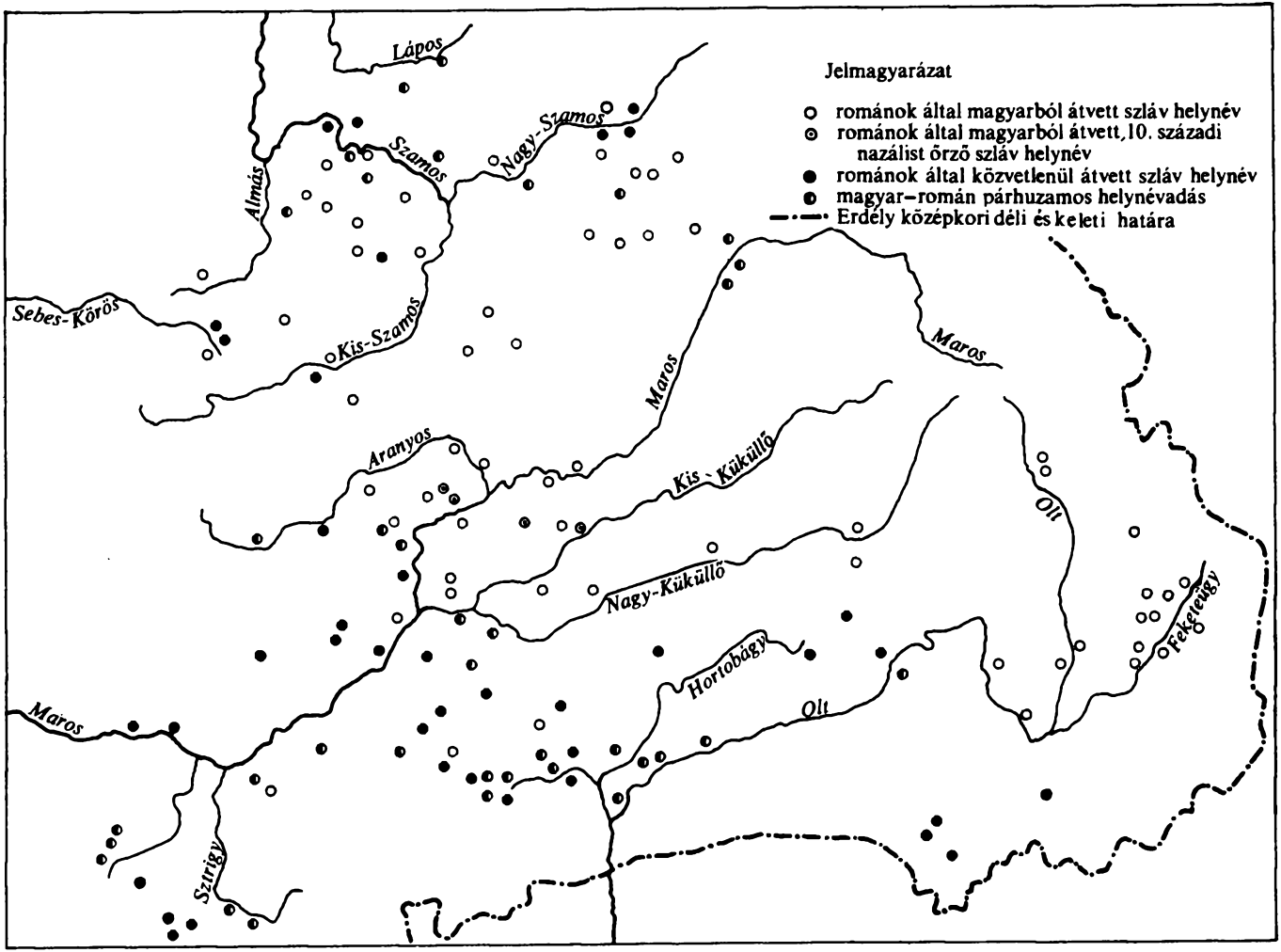

21. térkép. Erdély 1400 előtti ismertebb helységnevei

később, az első okleveles előfordulást esetleg csak néhány évtizeddel megelőzően keletkezett településeket jelöl.

Mindenesetre van néhány nyelvi sajátosság és történeti adat, amelyek valamelyes tájékozódást lehetővé tesznek. Öt helységnév, Gerend és Dombró az Aranyos és a Maros között, Gambuc, Csongva és Dombó a Maros és Kis-Küküllő között máig őrzik azt a szláv nazálist, amely a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből a 10. század folyamán eltűnt. Az Aranyos és a Kis-Küküllő között tehát már a honfoglalás korában laktak szlávok, viszont éppen ezek magyarosodtak el legkorábban, mert a 14. században ide települő románok az Aranyos alsó folyása mentén, valamint a Maros és a Nagy-Küküllő közé eső egész területen minden szláv helységnevet (a fent említett ötön kívül Torockó, Polyán, Mohács, Lóna, Lekence, Herepe, Pacalka, 2 Akna, Zsitve, Bázna) félreismerhetetlen magyar nyelvi közvetítéssel vettek át. Az itteni, legalábbis részben korai szláv lakosságot azokkal az avar, ill. bulgár vezetés alatt élő szlávokkal kapcsolhatjuk össze, akiknek ezen a vidéken régészeti nyomai is maradtak.

Hogy a bulgár hódítás, azaz 800 előtt már ide települt szlávok és azok honfoglalás kori utódai melyik szláv nyelvet beszélték, arról nincs megbízható értesülésünk. Egyetlen támpontot az Aranyostól északra fekvő s már a Mezőséghez tartozó Szelicse neve nyújt, amely bizonyosan nem lehet bulgár (ha az lenne, Szelistyének hívnák). Az Aranyos és Szelicse között széles sávban hiányzik minden szláv nyom, feljogosítva érezhetjük tehát magunkat, hogy ebben a sávban a honfoglalást megelőző erdélyi bulgár uralom északi határát lássuk, amelyet egyébként a 10. századi szláv nazálist őrző öt, előbb tárgyalt falunév is kísér, Szelicsétől északra viszont az ettől a szlávságtól eredetében, nyelvében és társadalmi szervezetében különböző szláv népességet keressünk.

A két Szamos erdélyi vízvidékének még gyérebb szláv lakossága lehetett a középkorban, mint Erdélynek általában, mert ezen a jelentős területen 1400-ig mindössze 38 szláv eredetű helységnevet említenek az oklevelek, s ezeknek túlnyomó többsége is az északi hegyvidékre esik, ahol — mint láttuk — szláv víznevek is előfordulnak. Semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, hogy ezek a 13. századtól kezdve oklevelekben előforduló szláv helységnevek mikor keletkeztek. Csak annyit mondhatunk, hogy a Beszterce és Radna vidéki németeknek a 12. század második felére tehető bevándorlása előtt már éltek itt szlávok, mert Besztercének és Radnának, valamint a Lekence folyónak német neve (Bistritz, Rodna, Lechnitz) közvetlenül szlávból van átvéve. Ebből a szempontból nem sok segítséget nyújt a szláv helységnevek mai román formája, mert ezeknek óriási többsége (a már említett Sălicea mellett két Gîrbău, Dorna, Ielciu, Cernuc, Zalha, Şimişna, Lona, Jeica, Lechinţa, Jelna, Luşca, Tărpiu, Năsăud, Vălcău, Băbiu, Lona, Caliăn, Pălatca, Sumurduc, Năoiu — s talán Prislop, Rebra, Iurca, Lozna, Calna, Bistriţa, Rodna) magyar közvetítéssel (a két utóbbi esetleg németből) került a

románba. Mindössze két szláv eredetű helységnév (Stoiana és Rogna) hangalakja vall kétségtelenül arra, hogy a románok közvetlenül a szlávból vették át. Egyedülálló esetként viszont három olyan magyar helységnév (Erdőfalva, Nyárszó és Oláhfenes) van, amelyeknek mai román formája (Ardeova, Nearşova és Vlaha) nyilvánvalóan szláv közvetítésre vall. Mindhárom falu Kolozsvár mindig is magyar lakosságú vidékén fekszik, s a közelben ezeken kívül további öt, a románba a magyarból átvett szláv eredetű helységnév található. Egészen különlegessé teszi a szóban forgó három helységnevet az, hogy az első kettőt a magyaroknál később érkező szlávok vették át a magyarból, és közvetítették a náluk is később érkező románokhoz. A harmadik helynév románok által máig használt változata nyilvánvalóan szláv eredetű, s a románok úgy vették át, hogy nem vonatkoztatták önmagukra, noha jelentése „oláh". Mivel a falu Oláhfenes néven 1332-ben mint római katolikus templomos hely tűnik fel, s neve ellenére mindmáig magyar lakosságú, az is lehetséges, hogy a szláv „vlach" elnevezés eredetileg nem is románokra, hanem valamely újlatin népességre vonatkozott, s magyarul Olaszfenes (vö. Olaszliszka, Olasztelek stb.) lehetett később átalakult neve.

Mindez messzemenő óvatosságra int a két Szamos erdélyi vízvidékén élt szlávok régiségét illetően, hiszen csak a besztercei és radnai német települési területen van esetleg a 12. század közepéig visszanyúló jelenlétükre helynévi bizonyíték. Arra kell gondolnunk, hogy a magyar honfoglalás korában még annál is kevesebb szláv nyelvű népesség élhetett, illetve hagyott hátra helynévi nyomokat Erdélynek a Marostól és az Aranyostól északra eső harmadrészében, mint amennyiről az 1400 előtti oklevelek hírt adnak, s hogy ez utóbbiak túlnyomó többsége az erdélyi népesedési viszonyokat — mint látni fogjuk — teljesen felforgató 1241—42. évi tatárjárás emberveszteségeinek pótlására vándorolt ide be az ugyancsak akkor megjelenő románokkal együtt. A tatárjárás után erre a tájra beköltöző szlávokról viszont biztosan tudjuk, hogy oroszok voltak, s magyar, német és román környezetbe érkeztek, mert telepeiknek magyar vagy magyar—román s egy esetben magyar—román—német párhuzamos neve van: Kolozs megyében 1297: Oroszfája—Orosfaia, Beszterce-Naszód megyében 1296: Szeretfalva—Sărăţel—Reussen, 1305: Oroszfalu—Rusu, 1315: Oroszmező—Rusu, Marostorda megyében 1319: Oroszfalu—Ruşii. Orosz bevándorlók hulláma érinthette Kolozsvár környékét is, és adhatta a fent említett három falunevet, sőt Erdély déli határáig is elhatolt: Nagyküküllő megyében 1332: Kund—Cund—Reussdorf, Szeben megyében 1290: Szerdahely—Mercurea—Reussmarkt, 1380: Rosszcsűr—Ruşciori—Reussdörflein, 1424: Rusz—Ruşi—Reussen, Hunyad megyében 1367: Oroszfalu—Ruseşti, 1453: Oroszfalu—Ruşi.

Az Aranyos és a Maros közti hegyvidéken, valamint a Nagy-Küküllőtől délre egészen más etnikai viszonyokat mutat a toponímia. Erdély területének e

mintegy harmadrészére esik az 1400 előtti oklevelekből ismert szláv eredetű helyneveknek pontosan fele, azaz 51. A szláv—magyar kapcsolatok szempontjából élesen elhatárolódik a Székelyföld, ahol a románok mind a 18 szláv eredetű helységnevet a magyarból vették át. Ettől nyugatra viszont a szláv eredetű helységnevek közül mindössze 3 (Bábolna, Doborka, Pród) a magyar közvetítésű, a többi 30 közvetlenül a szlávból került a románba. Az Aranyos menti Szolcsva, a Maros-jobbparti Orbó és Gyulafehérvár (Bălgrad), a Marostól és a Nagy-Küküllőtől délre pedig Sztrázsa, Drassó, Zalatna, Lemnek és Ugra vonalán halad, majd élesen délnek kanyarodik és Törcsvárnál (Bran) végződik annak a területnek északi határa, amelyen románok és szlávok, valamint — a többi helységnév tanúsága szerint — németek és magyarok tömegesen együtt éltek. Hogy mióta és meddig, arról a helységnevek keveset mondanak, legfeljebb annyit, hogy a 12. század közepén bevándorló németek közvetlenül érintkeztek szlávokkal, s pl. a szervezeti központjukká fejlődött Szebennek is nevet adó Zibin patak nevét tőlük tanulták el. A románok és a szlávok viszonylag szoros kapcsolataira mutat, hogy párhuzamos magyar—szláv helynévadás esetén a románok általában a szláv alakot vették át, pl. (Gyula)fehérvár—Bălgrad és Őregyház—Straja. Gyulafehérvárnak szlávból vett román neve ugyanakkor arra enged következtetni, hogy Erdély fővárosának valamikor a 10. században római romokon történt megalapításakor szlávok igen, de románok még nem voltak jelen a környéken, ellenkező esetben ugyanis Gyulafehérvár román neve Cetatea Albă lenne.

Eltekintve néhány orosz szórványtól, Erdély déli részének szláv lakosságát nyelvileg nem tudjuk biztonsággal egyik vagy másik szláv néphez kapcsolni. A magyar eredetű helynevekhez valamikor a késői középkorban kapcsolt -inci képzőről (Hunyad megyében Bokaj—Băcăinţi, Łozsád—Jeledinţi, Piski—Pischinţi stb., hasonló képzésű helységnevek a Bánságban és Olteniában is előfordulnak) egyesek délszláv lakosságra gondoltak, de kiderült, hogy ugyanez a szláv képző Moldva északi részén is gyakori, ahol pedig csak oroszokkal hozható kapcsolatba. A 14—15. században még élő magyar „tót" és román „sîrb", ill. „tăut" népnevek — mint láttuk — általában szlávot jelentenek, közelebbi népi hovatartozásra tehát nem lehet belőlük következtetni. Meg kell tehát ez idő szerint elégednünk egy részben bulgár—szláv, később pedig szórványosan orosz, egészében azonban közelebbről meg nem határozható népiségű szláv lakosság dél-erdélyi tömeges középkori jelenlétének tudomásulvételével, feltételezve, hogy ez a szláv népesség legalábbis a 13. század közepéig folyamatosan fennmaradt, és saját nyelvét beszélte, sőt talán a tatárjárás során szenvedett vérveszteséget részben pótolva, csak a középkor végére szívódott fel a magyar, főleg azonban román környezetben.

ERDÉLY KORAI SZLÁV TÁRSADALMA

Amilyen keveset tudunk az erdélyi szlávok etnikumáról, ugyanolyan hiányosak ismereteink gazdasági-társadalmi szervezetükről. A bulgár telepesekről joggal, sőt a régészeti leletek alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy részben katonák, részben sóvágók és aranymosók voltak. Nyilván az ő szervezeti kereteiket töltötték fel később magyarokkal, s lettek így az erdélyi sóvágók és bányászok vegyes szláv—magyar, a 12. század végétől még németekkel is kiegészülő foglalkozási csoporttá. A 12. századi magyarországi társadalomban szokásos apáról fiúra öröklődő szolgálati rendben az erdélyi sóvágók a király népei voltak, de egy-egy falut belőlük egyházi szolgálatra szakítottak ki. A dömösi kolostor 1138 előtt valahol „az erdőelvi részekben" (in ultrasilvanis partibus) 30 háznép (mansio) sóvágót kapott a királyi családtól adományban, ezek évente 24000 darab só kitermelésére voltak kötelezve. Mivel ezt a sót a Maroson szállították lefelé, nyilván a Torda környéki vagy a Maros menti aknákban dolgozó sóvágókról van szó. Valamivel előbb, 1075-ben a Torda várához tartozó s az Aranyos partján (a berakodáskor) szedett királyi sóvám felét kapta meg a garamszentbenedeki apátság. Az 1138-ban név szerint felsorolt 30 családfő közt sok a jellegzetesen magyar nevű (pl. Wosas, Besedi, Fuglidi, Boch, Himudi, Satadi, Uza, Eulegen, Ellu), de szláv eredetre valló nevek is előfordulnak (Kinis, Senin, Sokol, Lesin, Wasil) az etnikailag semleges keresztény (Martin, Simeon, Isaac) és az ismeretlen eredetűek mellett. Ezek az első közrendű erdélyiek, akiket a középkorból név szerint ismerünk, s akikről az országrész akkori lakosságának túlnyomóban magyar és szláv etnikumára következtethetünk.

Ugyanez az oklevél sorolja fel azt a Sahtu faluban lakó 25 sószállítót, akik a fentebb említett hatalmas sómennyiséget Erdélyből hat alkalommal két hajóval az Arad környéki Szombathelyig levitték a Maroson. Onnan nyilván a dömösi apát szekeresei vitték tovább. Szombathely alatt, Csanád megyében létezett a középkorban egy Sajtény nevű falu, Sahtut ezzel szokták azonosítani, de valószínűbb, hogy az 1291-ben említett Sohtteluk (Sajttelek) földről van szó, amely a 14. században új birtokosáról a Bencenc nevet kapta. A „telek" jelző arra utal, hogy ez a „terrá"-nak mondott hely az adott időpontban lakatlan, előbb azonban népes volt. A Maros partján, a Kenyérmezőn fekvő Sajt földrajzi helyzete inkább megfelel a sószállítók útvonalának, mint a Szombathely alatti Sajtényé, ahova hazatértükben felesleges utat kellett volna tenniök. A később is, már Bencenc néven magyar környezetű Sajt (a név a „só" szóból származik, s a „sótlan" jelentésű „sajtalan" tájszóban maradt fenn) lakói 1138-ban magyarok voltak, mint azt többek közt a Haláldi, Maradék, Gyökér, Farkas, Süllő, Vasas, Sima, Nyomorék, Vendég, Ajándék, Bökény személynevek mutatják. Kétségtelenül szláv nevű nincs köztük. Hajósok eszerint még nagyobb részben kerültek ki magyarok közül, mint sóvágók.

A só és a kevésbé dokumentált, de éppen olyan fontos arany mellett, amelyet ez időben még nem mélyműveléssel bányásztak, hanem inkább a folyóvizekből mostak, Erdély a korai századokban vadbőrökkel látta el a királyi háztartást. A honfoglaló magyarok vezető rétege az erdővidékek szláv lakosságától Szlavóniában, a Felvidéken és Erdélyben egyaránt ún. mardurinát, nyestadót szedett. A népesség szaporodásával a mezőgazdasági termékekkel való adózás hódított teret, s a vadászat hovatovább az arra specializáltak szolgáltatása lett. Országszerte helynevekben maradt fenn az ún. darócok emléke, Erdélyben Szolnok-Doboka, Küküllő, Kolozs és Hunyad megyékben; ezek vadásztak a király számára. A fentebb elemzett 1138. évi oklevélben a dömösi apátság „az erdőelvi részeken embereket" kapott, akik évente 20 nyestbőrrel, 100 bőrszíjjal, egy medvebőrrel és egy bölényszarvval tartoztak. E vadászok közt éppúgy lehettek szlávok, mint magyarok. A „daróc" szó mindenesetre délszláv eredetű, és vadbőröket „nyúzót" jelent. Erdély az egész középkoron át Magyarországnak nagyvadakban leggazdagabb területe volt, a 12. század után kihalt őstulok mellett fő vada a bölény, mely a 18. századig fennmaradt, s ugyancsak az erdélyi hegyek közt élnek mindmáig a Kárpát-medence utolsó medvéi.

A vadászatnak a korai forrásokban tükröződő jelentősége a szláv Erdély csekély népsűrűségére vall, s egyben ellentmond minden olyan kísérletnek, amely a magyarságra gyakorolt szláv mezőgazdasági és kézműipari hatás egyik fő színhelyének Erdélyt tekintené. Az a gazdag szláv szókincs, mely a magyar nyelvben a rozs, a zab, a repce termesztésének, a széna, szalma, kasza, kazal, pajta szavakkal együtt az istállózó, takarmányozó állattenyésztésnek átvételéről, valamint háziiparok (osztováta, eszterga, kovács, gerencsér stb.) továbbfejlesztéséről tanúskodik, aligha Erdélyben került először tömeges átvételre.

De mégsem kell teljesen szervezetlen szórványnépességnek vélni a honfoglalás kori erdélyi szlávokat. A bulgár katonai és gazdasági szervezet nyilván magyar vezetés alá került s át is alakult, de a szláv népességnek volt saját helyi társadalmi szervezete is, amely tovább élt. Az egyes települések vagy településcsoportok élén a szláv népeknél általánosan ismert kenéz, eredeti szláv nevén knyaz állott. Ennek a szervezeti formának emlékét Magyarországon a számos Kinizs, Kanizsa, Kenese helységnév őrzi, Erdélyben azonban a többször említett 1138. évi oklevélben személynévként is előfordul. Rogerius mesternek az 1241—42. évi tatárjárásról szóló „siralmas krónikája" az erdélyi falvak vezetőit „canesii", azaz kenéz néven, a knyaz szó magyar nyelvi formájával említi. Ez is egyik bizonysága annak, hogy az erdélyi szlávok eredeti társadalmi rendjükben, saját faluközösségeikben, saját nyelvüket beszélve érték meg a tatárjárást.

Az erdélyi szlávok gazdasági és társadalmi életére vonatkozó adatok és a belőlük levont következtetések a Magyar Királyság korára jellemzőek. Ez időre

viszont számolni kell, főleg a Szamos vízvidékén, a szláv lakosság jelentős részének elmagyarosodásával, ill. későbbi elrománosodásával, ami a szláv helységnevek ritkulását is maga után vonhatta. Főleg azonban maga után vonhatta a régészetileg „szilágynagyfalusi—szamosfalvi"-nak fentebb megismert, a dél-erdélyi leigázottaktól eltérően az avarokkal egyenrangú szövetségesként élő, viseletében is „elavarosodott" szláv népesség vezető rétegének a honfoglaló magyar vezető réteggel való összeolvadását. Mint látni fogjuk, a 10. századi erdélyi magyar elökelők türk személynevei mellett feltűnően sok az írott forrásokban és a helynevekben egyaránt mutatkozó szláv eredetű személynév, ami szlávokkal való összeházasodast tételez fel, s ez esetben nem szükséges csak külföldi oroszokra gondolni. Inkább Anonymusnak az az elbeszélése juthat eszunkbe hogy Gelou halála után „a föld lakosai... önkent békejobbot nyújtottak, és urukká választották Tétényt" és „azon a helyen, melyet Esküllőnek mondanak, esküvel erősítettek meg hűségüket" (27. fejezet) Önkéntes bekejobb, választás és eskü az őslakosság részéről egyedul ebben az esetben fordul elő Anonymusnál. Salán népét, a nyitrai szlovéneket, a „római" Pannonia népét „leigázták" (subiugaverunt), kezeseket szednek tőlük, várakat építtetnek velük a honfoglaló magyarok. Meg csak egy hasonló eset fordul elő Anonymusnál Ménmarót bihari vezér szorultságában leanya kezevel utódlási jogot ígér Árpád fiának (51. fejezet) s a vele való harcok során csatlakoznak „békés szándekkal... önként" a székelyek — mint Attila király népe — a magyarokhoz (50. fejezet). Mindez Erdély határán történik. Túlságosan is merész következtetés volna azt hinni. hogy Anonymus a keletmagyarországi őslakosság vezetőinek a honfoglalás során jutott kivételes bánásmódról 13. század eleji helyi hagyományból értesült, viszont az sem hihető hogy Ménmarót és Gelou, valamint a székelyek népének kiváltságos társadalmi helyzetét minden ok nélkul különböztette meg Magyarország többi őslakosának „leigázott" voltától. Talán az erdélyi székelyeknek és szászoknak egyedülálló autonómiáját vetítette vissza a honfoglalás korába mint abból az időből származó helyi sajátságot. Ez esetben viszont mégiscsak hallhatott valamit a „blakok" erdelyi autonómiájáról, ha nem is kapcsolhatta ezt jogosan össze a Szamos-vidék akkor még nem létező román népességével.

2. A MAGYAR HONFOGLALÁSTÓL A TATÁRJÁRÁSIG

HONFOGLALÓ MAGYAR TÖRZS ERDÉLYBEN

Erdély földrajzi adottságainak ismeretében igazat kell adnunk Anonymusnak, hogy a magyar honfoglalókat éppen az életmódjuknak leginkább megfelelő vidékre, a Mezőség sztyeppfoltjára vezette. Ezen a területen a magyaroknak 10 szazadi kétségtelen régészeti nyomai és 11. századi hiteles

írásos emlékei maradtak fenn, nem is beszélve a korai, részben akár a 10. századra is visszavezethető magyar helységnevekről.

Anonymus „Magyarország királyainak és nemeseinek származását" akarta megírni, s az Erdéllyel kapcsolatos eseményeknek is ide kellett mutatniok. Mirt az Almás, Kapus és Szamos folyók, Gyalu vár és Esküllő falu helyes lokalizálása mutatja, megbízható értesülése volt a Kis-Szamos vidékéről, s szövegéből az is kiderül, hogy honnan: az e tájon birtokló Zsombor és Agmánd nemzetségek tagjaitól, akik szívesen vették, hogy a gesztaíró az ő birtokjogaik ősiségét is hajlandó bizonyítani, s ennek érdekében közölték vele családi hagyományaikat.

Sajnos nem tudhatjuk, hogy a Zsombor nemzetség kit jelölt meg honfoglaló ősének, mivel Anonymus, hogy minél előkelőbbnek tüntesse fel származásukat, Tétény unokáitól, Gyulától és Zombortól származtatja őket, pontosabban csak Zombortól (ennek meg fiait nem említi), mert testvérének, Gyulának fiait, Buját és Bonyhát Szent Istvánnal Erdélyből kitelepítteti. A Tétényt ősének valló Maglód (vagy Gyula-Zombor) nemzetség azonban — mint már említettük — a váci egyházmegyében élt, és semmi köze az erdélyi Zsombor nemzetséghez. A Zombor és Zsombor nevek nyelvtörténetileg sem kifogásolható egybehangzása jól jött Anonymusnak a családfa kiagyalásához. Tudjuk viszont, hogy az Agmánd nemzetség Apafarkas fiát, Agmándot tartotta ősének, az előbbitől vette farkasfejes címerét, az utóbbitól nevét. Aligha lehet kétséges, hogy Anonymus a Zsombor és Agmánd nemzetségektől szerzett értesülések alapjan a Gyula és Gyalu nevek összekapcsolásával szerkesztette meg és kötötte Tétény személyéhez az erdélyi magyar honfoglalás elbeszélését, melynek igazságmagva az, hogy a Zsombor és az Agmánd nemzetségek családi hagyomány alapján ősfoglalóknak tartották magukat a Kis-Szamos völgyében. A Zsomborok valószínűleg a hét vezér egyikét tekintették ősüknek, amire oroszlános címerük vall, ez volt ugyanis a magyar törzsfők, az „urak" totem-, majd címerállata. Ebből következőleg keresett nekik vezéri őst Anonymus, s találta meg azt Tétény személyében, akihez a Zombor-Zsombor névazonosítás is elvezette.

Anonymus innen-onnan vett motívumokból összerótt meséje természetesen semmit sem bizonyítana, ha nem volna kétségtelen tény, hogy a Zsombor és Agmánd nemzetségek sehol máshol nem birtokoltak, mint Erdélynek a Marostól északra eső felében, s ezért joggal tekinthetjük őket Erdélyben ősfoglalóknak. Megállapítandó azonban ennek az ősfoglalásnak az időpontja. Magyarország más vidékeinek (pl. Komárom megyének) példájából tudjuk, hogy a nemzetségfők, a „bő"-k népének és földjének csak egyharmada maradt meg, kétharmadát a feudális állam szervezése során a királyi várakhoz csatolták mint azoknak „megyéjét" (határát). Doboka megyéről már kimutatta a kutatás, hogy kb. egyharmada még a 13. században is a Zsombor nemzetség kezén volt, éspedig két különálló darabban: a Kis-Szamos bal

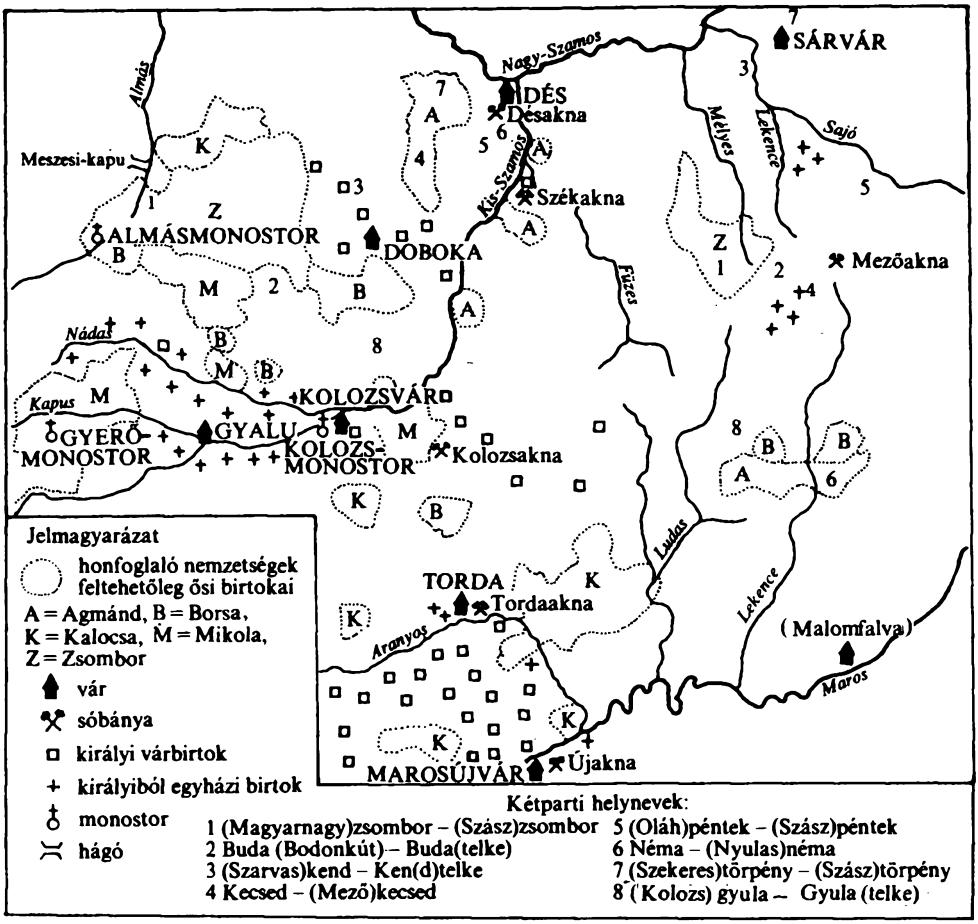

22. térkép. Honfoglaló magyar nemzetségek és királyi birtokok Erdélyben 1200-ig

partján az Almás völgyéig terjedően (Magyarnagy)zsombor központtal Drág, Milvány, Ugruc, Esküllő (vö. Anonymus elbeszélésével!), Adalin, Szótelke, (Ördög)keresztúr, (Réce)keresztúr, Szentkatolna, (Magyar)fodorháza és Sólyomkő, más néven Elefánt, s egy egész sor azóta eltűnt falu; ezektől mintegy 50 km távolságban a folyó jobb partján, a mezőségi Mélyes patak völgyében pedig (Szász)zsombor, Mányik, Kékes, (Szász)móric és (Dellő)apáti. A helységnevek többsége rag és képző nélküli nominativusban álló személynév; ezek — még ha gyakori is köztük a szláv eredetű — 900 és 1270 közötti magyar helynévadásra utalnak, ugyanígy a Keresztúr (= Szentkereszt) és Szentkatolna (= Szent Katalin), a helyi templomok patrocíniumát viselő, 13. századra keltezhető helységnevek is.

Hogy a szóban forgó birtokok területe a 13. század előtt már meg volt telepítve, arra a tatárjárás után felbukkanó számos „telek" képzős helynév

mutat; a „telek" elnevezés ugyanis ez időben már valaha lakott, de éppen pusztán álló helyre vonatkozik, s ebben az értelemben csatlakozik az eredeti névhez. A Zsombor nemzetség birtokában volt, s nyilván a tatárjáráskor elpusztult, később sem újranépesült puszták — Póstelke, Lőrincszigete, Váma, Mikustelke, Kéthorpágy, Örkénytelke, Fikacstelke, Tibatelke, Berketelke, Palota, Rigótelke és Boroszló — többségükben szintén régi típusú magyar nevet viseltek. A Zsombor nemzetség birtokainak eredeti központja minden jel szerint a később Dobokának elnevezett vár volt, s hozzá tartozott a széki sóbánya is. Doboka királyi vármegye szervezésekor a vár és a sóbánya királyi kézbe ment át, körülöttük a vagy már meglevő vagy újonnan telepített Kend, Poklos(telke), Lózsárd, Inak falvakkal együtt. Mellettük létesültek a királyi várszervezet katonaelemeinek (Cseh, Jenő) és szolgálónépeinek (Udvarnok, Kovácsi) települései. Keleten a Lekence és a Sajó között Harina körül fekvő püspöki birtokok a Zsombor nemzetségtől királyi, onnan egyházi kézre került földek lehettek.

Ugyanígy ékelődtek be az Agmánd nemzetség Szamos-balparti (Keménye, Szekerestörpény, Gyékényes, Kodor, Szükerék, Ormány) és -jobbparti (Péterháza, Boncnyíres, Hesdát, Bodzástelke) birtokai közé Belső-Szolnok megye királyi vára, Dés és a désaknai sóbánya, eredetileg valószínűleg szintén a nemzetség tulajdonai. Távolabb, a Mezőségben, a Lekence völgyében ugyancsak ősi Agmánd-birtokok feküdtek: (Uzdi)szentpéter, (Nyulas)néma, Mező(rücs) s még néhány, azóta eltűnt falu.

Ha a Zsombor és az Agmánd nemzetségről úgy vélekedhetünk, hogy a királyi megyerendszer megalapítása előtt, azaz még a 10. században települtek a Kis-Szamos két partjára, s később birtokaik kétharmadát, váraikkal és sóbányáikkal együtt, át kellett engedniök a királynak, akkor ugyanolyan joggal feltételezhetjük, hogy hasonló birtokmegoszlású, valamely királyi vár és sóbánya körül birtokló, csak Erdélyben előforduló más nemzetségek is ősfoglalók voltak. Ilyenek valóban vannak, éspedig még három, a Kalocsa, a Borsa és az első ismert őséről Mikolának nevezhető nemzetség.

A 13. század második felében Biharban is birtokossá lett Borsa nemzetség feltehetően ősi birtokai (a nemzetség nevét viselő Kolozsborsa, továbbá Kolozsgyula, Macskás, Szentpál, Saság a Kis-Szamos bal partján, Ajtony, Novaj, Mezőszentgyörgy, Mezőszentmárton és Majos a jobb parton) Kolozsvárt és a kolozsi sóbányát veszik körül, s közéjük esnek a királyi várbirtokok, Lomb, Pata, Szopor, Szovát s a telepített katonaelemre utaló (Mező)őr és (Mező)keszü, valamint a szolgálónépekről nevezett Udvarnok.

A Kalocsa nemzetség északi ága Szil nemzetség néven tűnik fel; ennek birtokai a 13. század elején a Zsombor-birtokok északnyugati szegélyén feküdtek (Kalocsa, Szentpéter, Mikó, továbbá néhány azóta elpusztult falu, köztük a névadó Szili); férfiágon már a 14. század közepén kihalt. A nemzetséget a déli Tyukod ág vitte tovább, melynek ősi birtokait a tordai vár és

a tordaaknai sóbánya körül Detrehem, Mindszent, Egerbegy, Kók, Tóhát, Szentkirály, Szentmárton, Füged, Bányabükk, valamint az azóta eltűnt Tordalaka és Szarkad falvak területén lehet keresni. E falvak közé ékelődik az 1270 körül idetelepített kézdi székelyeknek 21 faluja, eredetileg mind a tordai királyi vár földje, csupa magyar nevű falu, köztük a 10. századi átvételre való szláv eredetű Dombró, továbbá a királyi szolgálónépek nevét viselő Örményes (azaz örlőmalmos) és Igrici (azaz regös), távolabb keletre a várjobbágyok Megyer faluja.

Végül az ismeretlen nevű, de számos ágában (Mikola, Gyerő, Kemény, Kabos, Radó, Tompa, Vitéz, Veres stb.) sokáig együtt birtokló nemzetség az eredetileg nyilván királyi s királyi adomány révén püspöki Gyalu vára körül a Kapus és Nádas völgyében Gyerőmonostor, Gyerővásárhely, Pányik, Kapus, Derite, Bedecs, Erdőfalva, Inaktelke, Szamártelke, Boc, Andrásháza, Tamásháza, Topa, Szentmihály, Szentkirály, Berend, a Kis-Szamos Kolozsvártól keletre eső kanyarulatának két partján pedig Dezmér, Szentmiklós és Szamosfalva területét birtokolta, az utóbbiakat a kolozsaknai sóbánya közvetlen közelében.

A magyar nemzetségeknek országszerte gyakran minden águk számára közös monostoruk volt. Az öt észak-erdélyi nemzetség közül egyedül a Mikola rokonságnak ismerjük biztosan családi monostorát, a később egyik családról elnevezett Gyerőmonostort, mely a tatárjárás előtt épült. A sok családra szétágazó nemzetség címerében tartotta fenn összetartozásának tudatát. Ugyanerre lehet gyanakodni a Borsa nemzetség esetében is, melynek az Almáson állott, 1294 és 1320 közt említett monostor tulajdonítható; később elpusztulván, nem épült újjá, de a helység még a 15. században is a Monostor-Almás nevet viselte.

Ha a nemzetségi monostor nem közös ismérve is a Szamos és Maros közt megtelepült öt magyar nemzetségnek, mindnyájukra jellemző az állatalakos, tehát honfoglaló magyar nemzetségre való címer (a már említett Zsombor-oroszlán és Agmánd-farkas mellett a Gyerők szarvasa, a Borsák hala és a Kalocsák madara), továbbá a későbbi királyi (ill. püspöki) várak és sóbányák körüli birtokok, melyek a Szamos bal és jobb partján két tömbben és több szórványban találhatók, s elhelyezkedésükkel árulkodnak arról, hogy eredetileg a későbbi királyi vármegyék (s abból az egyházak) területére is kiterjedtek.

Továbbmenőleg arra is lehet következtetni, hogy a megtelepülés kezdetén a Kis-Szamos kétparti területei közt vagy a folyók mentén legelőváltó ingamozgást végeztek a nemzetségeknek ha nem is egész családjai, de mindenesetre pásztorai. Erre mutat néhány, a Kis-Szamos bal és jobb partján egymástól kb. 50 km-re fekvő helynévpár: (Magyarnagy)zsombor—(Szász)zsombor, Buda (ma Bodonkút)—(Buda)telke, (Szarvas)kend—Ken(d)telke, Kecsed—(Mező)kecsed, (Oláh)péntek—(Szász)péntek, Néma—(Nyulas)néma, (Szekeres)törpény—(Szász)törpény, (Kolozs)gyula—Gyula-

telke. Magyar és magyar helynévadásban felhasznált szláv személynevekre mennek vissza a felsorolt helységnevek, mégpedig mindenesetre az ősi helynévadási szokás kihalása, azaz 1270 előttre, s közülük nem egy az ősfoglalónak tekinthető nemzetségek birtokain fekszik. A két Zsombor még a 14. században is a Zsombor nemzetségé volt, s fekvésükből következtethetőleg alighanem az ő birtokuknak tekintendő a két Buda és a két Kend. Az Agmánd nemzetség birtokában volt Kecsed és Szekerestörpény, feltételezhetően az ezeknek megfelelő két jobb parti falu is, viszont a jobb parti (Nyulas)néma Agmánd-birtok lévén, a bal parti Némát is eredetileg annak tekinthetjük, amire a nemzetség egyéb bal parti birtokaihoz való közelsége is figyelmeztet. Ezek után minden okunk megvan arra, hogy a fentiekhez hasonlóan fekvő két Pénteket is az Agmándok ősi birtokai közé számláljuk, s mindebből megállapítsuk, hogy a nemzetség északon és keleten egyaránt az ősfoglalás perifériáján kapott helyet. Ez egybehangzik azzal az Anonymus által fenntartott (s fentebb említett) hagyománnyal, hogy Agmánd a honfoglaló vezér kémje, előőrse volt, s úgy látszik, nemzetségének is ez volt és ez maradt a szerepe.

A bal és jobb parti helynévpárok (melyeknek száma eredetileg bizonyára jóval nagyobb lehetett, s hihetőleg a másik három nemzetségnél is előfordultak, de a tatárjárás okozta tömeges falupusztulások során feledésbe merültek) minden jel szerint a nemzetségek egyes családfői legelőterületeinek végpontjait jelölik, ezért feküsznek az eredeti nemzetségi szállásterületek szélén. Szétszakítottságuk csak úgy magyarázható, hogy legértékesebb központi földjeiket váraikkal és sóbányáikkal együtt a megyeszervezés során a központi hatalom kisajátította.

Ha megtudjuk, hogy mikor történt az ősfoglaló nemzetségek birtokainak részleges kisajátítása, megkapjuk az öt honfoglaló nemzetség beköltözési időpontjának ante quem-jét. A 10. századra mutató régészeti leleteken és az Anonymusnál található hagyományon kívül, azoknál pontosabb kormeghatározó érvényű támaszpontunk a Kis-Szamos völgyében (Szamos)jenő és (Mező)keszü, az északi Maros-parton pedig az azóta eltűnt Megyer neve. A hét magyar törzsből háromnak a nevét viselik, márpedig, mint azt a kutatás már régen megállapította s legújabban is leszögezte, a törzsekből rekrutálódott vitézek a fejedelem katonai kíséretét alkották, és letelepítésükre a 10. század folyamán került sor, utoljára István király uralma idején. A honfoglaló törzsek neveit ugyanis a hazai hagyomány nem őrizte meg, csak Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár 950 körüli feljegyzéséből ismerjük, ami azt jelenti, hogy a 11. század elején itthon már feledésbe merültek. Feledésbe merültek pedig azért, mert az Árpád családjából származó nagyfejedelmek a törzsek harcos rétegét, a „jobbágyokat" kíséretükbe fogadták, és a törzsi birtoklás alól kivont, saját rendelkezésükre fenntartott, többnyire helyi vagy rabszolgaként behurcolt szláv lakosságú területeken telepítették le őket.

A 10. század végén bekövetkezett királyi megyeszervezés során ezek a katonaelemek lettek a várnépek tisztjei, a várjobbágyok. A korán kialakult vármegyei központok körül általában sok törzsi helynév található, Erdélyben azonban csak három. Jenő a dobokai, Keszü a kolozsi, Megyer talán a tordai várhoz tartozott, tehát az erdélyi megyék megszervezése idején a törzsekből toborzott fejedelmi kíséret nagy része már máshol szállt meg, ide csak nagyon kevés jutott belőle. Ebből alighanem arra kell következtetni, hogy az erdélyi nemzetségek viszonylag későn, Szent István uralkodása alatt, de valószínűleg annak elején kerültek a nagyfejedelem vagy király hatalma alá. Ezt bizonyítja az is, hogy Doboka megye első ispánja István királynak közeli rokona volt, mivel fiát, Csanádot István unokaöccsének mondja a krónikás hagyomány. A vár már előbb is fennállhatott mint a Zsombor nemzetség központja, de a királyi megye megszervezésekor ispánja nevét kapta, akárcsak a Csanádról új nevet nyert Marosvár.

Amennyiben az öt erdélyi nemzetség területe békés úton, önkéntes meghódolással jutott királyi uralom alá (s erre vall az, hogy a nemzetségek földjük egyharmadát megtarthatták), nem lehetetlen, hogy Doboka a Zsombor nemzetség rokonsági körébe tartozott, s hajdani hatalmát királyi tisztviselőként tovább gyakorolhatta, élvezve a megyei jövedelmekből az ispánoknak járó harmadot. Ezt a feltevést valószínűsíti egy másik erdélyi megye esete. Torda vára, mint láttuk, a Kalocsa (más néven Tyukod) nemzetség feltételezett ősi szállásterületének lehetett eredetileg központja. A nemzetség megmaradott birtokai közül az egyik legrégebben említett a Tordalaka nevet viselte (ma Aranyoslóna határrésze). A -laka képzésű helységneveket a szakirodalom igen régieknek tartja, valószínű tehát, hogy a Kalocsa nemzetség Szent István kori egyik tekintélyes tagját Tordának hívták (a személynév az ország más részein még a 13. században is előfordul), ő lett a nemzetségtől kisajátított terület ispánja és a vár névadója (Torda egyébként az oklevelesen legkorábban, 1075-ben ismert erdélyi királyi vár!), de a vár közelében egyik meghagyott magánbirtokát, bizonyára lakóhelyét is róla nevezték el.

Doboka, Torda s velük nyilván egyidőben (Belső-)Szolnok és Kolozs megyék tehát a 10. század legvégén jöttek létre, ez azonban csak annyit jelent, hogy a területükön élt öt nemzetség ekkor volt kénytelen földjének kétharmadát s népének egy részét is a király közvetlen rendelkezése alá bocsátani. Erdélybe településük ideje ennél korábbi kellett, hogy legyen. Felmerül a kérdés, hogy az archaikus motívumai miatt hitelesnek látszó krónikás hagyomány szerint Álmos vezette erdélyi honfoglalás után tulajdonképpen mi történt? Az egész honfoglaló magyar nép kivonult volna a Duna—Tisza vidékére, s ott települt volna meg törzsek szerint, Erdélyt nyári legelőnek, vadászterületnek, bányavidéknek tartva fenn valamelyes őrséggel? Elképzelhető, és az Anonymus által feljegyzett, fentebb idézett hagyomány is úgy tartja,

hogy a honfoglaló magyar törzsek eleinte a meszesi „kapunál" állapították meg országuk keleti határait, talán azért, hogy a veszedelmesnek megismert besenyők és maguk közt több napi járóföldre terjedő, gyéren lakott gyepűelvét hagyjanak meg az esetleges támadás első lendületének lefékezésére. Besenyő támadásra valóban számítani lehetett, s mint látni fogjuk, még a 11. században is áttörtek Erdély északi részén keleti nomád rablóhadjáratok, egészen a Nyírségig. De mint ahogyan ez a 11. században nem akadályozta, sőt éppen indokolta Erdély megszállását és katonai megszervezését, úgy a 10. században sem volt más a helyzet.

Anonymusnak annyiban tehát hitelt kell adni, hogy a honfoglalásnak már első nemzedékében a Mezőséget a Nagy-Szamos és a Maros között magyar nemzetségek szállták meg, s ebben a megszállásban a Zsombor és Agmánd nemzetségek vezető szerepet játszottak. A többi magyar törzzsel nyugat felé való érintkezésük mellett szól az, hogy a Nagy-Szamos völgye, valamint a meszesi „kapu" vidéke, azaz az Erdélyből vezető sóutak vonala, mely Szalacson keresztül haladt Szolnokig, s onnan a tiszai víziútra terelődött, egyetlen hatalmas területi egységbe, a később Külsőnek, Középnek és Belsőnek nevezett részekre tagolódó, de egyetlen ispán által kormányzott Szolnok megyéhez tartozott, továbbá az is, hogy az erdélyi püspökség kezdettől megőrizte fennhatóságát a közigazgatásilag nem Erdélyhez tartozó, de a sóutakon fekvő Szatmár és Kraszna megyék felett. Igen nagy számban találhatók Erdélyben a Nagy-Szamos és a Maros közt olyan helynevek, amelyeknek megvan a szatmári és szabolcsi párja. Ilyenek pl. Kend—Kékkend, Kapjon—Kaplony Szatmárban, Zsombor—Zombor Szabolcs nyugati szélén, Bogát-(Nyír)bogát, főleg pedig az 1342-ben először és utoljára említett Ogmándlovamezeje a Szamos szatmári folyása mentén, amely az Agmánd nemzetség nevének egyetlen ismert helyñévi előfordulása. Ez is a két terület közti szoros kapcsolatra, arra mutat, hogy a honfoglaló magyar törzsek Erdélyből való nyugatra vonulása alkalmával az egyik törzs egészében vagy legalább tekintélyes részében Erdélyben maradt, s a Szamos völgyén és a meszesi „kapun" át tartotta fenn a kapcsolatot, főleg a sószállítás révén és annak feladatával megbízva, a Duna—Tisza síkján megtelepült többi hat (a kabarokkal együtt hét vagy kilenc) törzzsel.

Mi szól még e feltevés mellett? Mindenekelőtt az, hogy sehol Magyarországon máshol, mint Erdélyben, nem maradt meg egymással összekeverten birtokló több ősfoglalónak minősíthető nemzetség, melyek közül az egyiket, a Zsombort oroszlános címeréről az „úri", azaz törzsfői nemzetségek közé kell sorolnunk. Másodszor az, hogy az öt szóban forgó nemzetség öt vár, Dés, Doboka, Gyalu, Kolozs és Torda köré csoportosul, melyek közül négyből vármegyei központ lett. Gyaluból valószínűleg azért nem, mert korán az erdélyi püspök kapta meg, talán első székhelyül, mielőtt Gyulafehérvárra költözött. Ez lehet az oka annak, hogy a Szent István által alapított hét hazai

püspökség közül egyedül az erdélyit nem valamely várról, hanem a tartományról nevezték el. Az öt nemzetség eredeti összekapcsoltságát mutatja az is, hogy a Szamos és a Maros közti területen öt esperesség alakult ki, a szolnoki, a dobokai, a kolozsi, az uzdi és a tordai, amelyek nem felelnek ugyan pontosan meg a mindössze négy, Belső-Szolnok (Dés), Doboka, Kolozs és Torda megyének, de számukkal és területi beosztásukkal régebbi állapotokat tükrözhetnek. A marosszéki székelyek betelepítésével a marosi déli határt ugyanis összekuszálhatta egy új rendezés, mely az esetleg létezett, a Malomfalván kiásott templomos vár köré szervezett Uzd megyét felszámolta.

Ezzel azt is megmondottuk, hogy a Szamos és a Maros közé eső honfoglalást északnyugat felé kapcsolódó megszállásnak tekintjük, mely eredetileg nem terjedt át a Maros vonalán. Attól delre ugyanis egészen más társadalmi-politikai viszonyok alakultak ki, és egyetlen ósfoglaló nemzetség birtoklása sem mutatható ki, hanem az Erdelytől nyugatra eső területekről vándoroltak be a nagybirtokos családok. Azt a feltételezést is megkockáztatjuk, hogy a Szamos és a Maros közt megszálló nemzetségek az egyik honfoglaló törzs alkotórészei voltak a Zsomborok törzsfői vezetése alatt. Az Erdélyben minden vonatkozásban észlelhető archaikus viszonyok között maradhatott fenn a nyoma az ősi magyar törzsszervezetnek. Itt a magyar nagyfejedelemség, majd királyság rendjébe, a törzsi keretek felbomlásába való bekapcsolódás elhúzódása okozhatta a régi szervezet maradványainak a birtokviszonyokban való szívós továbbélését. A Zsombor nemzetség vezetése alatt álló Agmánd, Kalocsa, Borsa és Mikola nemzetségekből megszervezett magyar törzsnek erdélyi megtelepülését tehát a honfoglalás első nemzedékéhez lehet kötni mint kezdettől ittmaradó megszállókét, még érintetlen törzsi keretben.

GYULA ÉS A GYULÁK

Erdélyi magyar honfoglaló törzsre nemcsak családi hagyományokból és birtokviszonyokból következtetünk, hanem abból az egykorú értesülésből is, hogy a magyarok a 10. század közepén törzsekbe szervezve éltek. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár fel is sorolta a birodalom kormányzásáról írt művében az akkori 7, illetve a kabarokéval együtt 8 törzs nevét, megjegyezve, hogy minden törzsnek van vezére, de azokon kívül az összes törzsek felett három, rangban különböző vezér áll, első a nagyfejedelem (görög szóval: megász archón), második a gyula, harmadik a harka. Korábbi muzulmán forrás a nagyfejedelem magyar „kende" elnevezését is ismeri, mellette a gyuláét is, a harkát azonban nem említi. Konstantin császár külön hangsúlyozza, hogy a méltóságnevek nem téveszthetők össze személynevekkel: „Tudni való, hogy Bulcsú, a harka, Kálnak, a harkának a fia, és hogy a Kal tulajdonnév, a harka méltóság, valamint a gyula is, amely nagyobb a

harkánál."[4] A tudósítás Bulcsú 948. évi bizánci látogatása idejéből való. A császár nem ok nélkül tette ezt a megjegyzést, mert a méltóság és viselojének neve összetéveszthető volt. Ilyen tévedes fordul elő pl az egykorú Ibn Hajjan arab történetiró müveben, aki a 942-ben a mai Spanyolorszag ez időben arab uralom alatt álló területén „kalandozó" magyarok közül ejtett foglyoktól a magyarok vezérei felol érdeklődve azt hallotta hogy a rangsorban a második a gyula, míg a harmadik Bulcsudi, az elobbit méltóságnevén, az utobbit (a harkát) szemelynevén nevezve. Külön bonyodalmat jelent a 10. századi magyar történet feltárásában, hogy a torzsszövetség méltóságnevei, csakúgy, mint a Konstantin császár által még feljegyzett törzsnevek, a törzsszövetseg felbomlasa soran feledesbe merultek, s krónikáink már nem tudnak róluk, illetve a három főméltóság nevét személynévként ismerik és használjak. Így az „ősgeszta" és Anonymus a kendet vagy a kundut (Kund) és a gyulát, Anonymus ezenkivul a harkát is. Hogy ez nem csupán a krónikások tévedése, bizonyítja mindhárom névnek a 12. századig személynévként, illetve személynévből eredo helynévként valo gyakori előfordulása.

Méltóságnév és személynév egybevonása nem magyar sajátság mint azt a klasszikus példa, Nagy Károly csaszár nevéből a szlav „kral", ebből a magyar „király", az utóbbiból meg a román „crai" szavak származása bizonyítja. Magyarországon ez fordítva történt, de a méltóságnevekből lett személynevek eredeti jelentésének halvány nyomait a hagyomány megőrizte, éspedig úgy, hogy a méltóságnév és a személynév együttesen mint apa és fiú vagy mint két testvér neve szerepel. Egy ilyen átértelmezést Anonymusnál úgyszólván tetten is érhetünk, éspedig éppen erdélyi vonatkozásban. Tétény már fentebb idézett családfájának összeállításában Horkának két fiút tulajdonít, Gyulát és Zombort, az elsőtől két lányt, Karoldot és Saroltot eredeztet, míg a másodiktól ket fiút, Bujátés Bonyhát Mivel mind az „ősgesztából", mind Anonymustól tudjuk, hogy Sarolt Géza nagyfejedelem felesége és Szent István anyja volt, meglepetessel vehetjük tudomásul, hogy két feltétlen hitelt érdemlő külföldi forrás az *Altaichi Évkönyvek* az 1003-as évnél és Thietmar merseburgi püspök (†1018) a Szent István által legyőzött erdélyi gyulát egybehangzóan a kiraly nagybátyjának (avunculus) mondja, éspedig az első „Iulus rex"-nek, azaz méltóságnevén, az utóbbi „Prokuj senior"-nak, azaz személynevén nevezve. Az „ősgeszta" 13. századi hosszabb átdolgozása szerint is az erdélyi Gyula leánya, Sarolt Géza fejedelem felesége, következőleg Szent István anyja volt, és a „harmadik" Gyulát Szent István fogságba vitte „Pannoniába". Az *Altaichi Évkönyvek* „Iulus rex"-ének felesége és két fia (Anonymusnál Buja és Bonyha), Thietmar „Prokuj"-ának felesége kerül Szent István fogságába. Nyilvánvaló, hogy Anonymus Zombor gyulat, a méltoságnevet személynévnek vélve, Zombor és Gyula testvérpárra szakította szét, és gyermekeit a két testvér közt

[4] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. S. a. r. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975². 122. (Az itt közölt szövegben „Karcha", „Kali" és „jila", a görog eredetinek megfelelő irásmod szerepel.)

megosztotta. Ezek után a „kisebbik Gyula" Anonymusnál nem lehetett Szent István nagybátyja, hanem csak „anyja rokonságához tartozott".

Ha Zombor „Gyula" esetében Anonymus nem tudta a méltóságnevet a személynévtől megkülönböztetni, joggal feltételezhetjük, hogy hasonló tévedést máskor is elkövetett. A kutatás kiderítette, hogy a vezérnévsorában szereplő Künd apja Kurszán származtatás ugyanígy keletkezett: Kurszán kündü volt, méltóságnevéből fia neve lett Anonymusnál. Ehhez képest fordítva Zombor gyula apját Horkának nevezi, valójában harka lehetett, s mivel a méltóságok (lásd Árpád fia és unokái nagyfejedelmek, vagy Kál harka fia Bulcsú harka Konstantin császár egykorú feljegyzésében!) apáról fiúra öröklődtek, Tétény is lehetett harka. Az apánál a méltóságnév, a fiúnál a személynév hiányzik.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy milyen rangot viselt Tétény, és mi volt a személyneve fiának, a harkának? Mivel Anonymusnak viszonylag legmegbízhatóbb értesülései — mint a Zsombor és Agmánd nemzetségek esetében láttuk — a családi hagyományok voltak, nincs okunk arra gyanakodni, hogy Tétényt kitalálta vagy egy korabeli helységnévből vetítette vissza a honfoglalás korába, annál kevésbé, mivel Tétény helynév a Tiszától keletre nem ismeretes. Van viszont Budától délre és Moson megyében a Duna jobb partján, mintegy két végpontján annak a Balatontól északra eső területnek, ahol a későbbi harkák, Kál és Bulcsú helynévi nyomokat hagytak, s ahol a két középkori adatolású Harka helység is fekszik, egyik a Fertőtől nyugatra, a másik Szőny közelében. Ha tehát Tétényt helynévi hagyatéka és fiának harka méltósága alapján a honfoglalás kori harkával véljük azonosítani, aligha tekinthetjük őt Anonymusszal Erdély honfoglalójának, ahol sem Tétény, sem Harka helynév nem található. A harkák minden jel szerint a nyugati határokat védték, illetve innen indultak (mint később Bulcsú) nyugati hadjáratokra. Tétényt legfeljebb egy olyan erdélyi honfoglaló vezér apjának fogadhatjuk el, aki eleinte harka volt, de később gyulává lépett elő, mert Erdély élén az „ősgeszta" szerint három, Anonymus szerint két nemzedékben a gyulák állottak. Anonymus szövege alapján feltételezhetjük, hogy az erdélyi gyulák első nemzedékében egy harka lett gyula, azaz telepedett át katonai kíséretével a Dunántúlról Erdélybe, és lett az ottani magyar nemzetségek törzsfőnöke s egyben a keleti határvédelemmel megbízott gyula.

De hát volt-e ilyen rangemelésre példa a 10. századi magyar történelemben? Ha hitelt adunk — és nincs okunk nem adni — annak a feltételezésnek, hogy Kurszán kende 904-ben bekövetkezett halála után Árpád gyula lépett elő nagyfejedelemmé, s más személy lett a gyula, akkor ennek az új gyulának személynevét kell megtalálnunk. Aligha gondolhatunk másra, mint Tétényre, akit Anonymus a gyulák családfájának az élére tesz. Emellett szól, hogy Tétény, aki — mint láttuk — előbb valószínűleg harka volt, ugyanazt a területet kapta meg a Duna jobb partján, ahol előbb Kurszán hagyott helynévi

nyomokat. A gyulák ez időben még nem a keleti határokat védelmezték, mint később, mert a korai „kalandozások" Itáliába és német földre irányultak, ezek élére kellett vezér. Kurszán halála után aligha kockáztatták nagyfejedelem életét külföldi hadjáratban, ezeket most már a gyula és a harka irányították egy-egy Árpád-házi herceg részvételével, mint azt pl. Bulcsú harka és Lél végzetes vállalkozásából tudjuk.

A keleti határvidéken a honfoglalók hosszú ideig védekezésre szorultak. A bulgároktól és besenyőktől 895-ben elszenvedett csapás óvatosságot parancsolt. Bíborbanszületett Konstantin többször is hangsúlyozza, hogy a türkök (azaz a magyarok) rettegnek a besenyőktől, mert a bulgárok ezekkel tartják sakkban őket, sőt egy ízben a 10. század első évtizedeiben, mikor egy bizánci követség a besenyők megtámadására szólította fel a magyar vezéreket, ezek egyhangúlag utasították vissza az ajánlatot, mert veszélyesnek találták. Egyébként sem volt szándékukban a magyaroknak Etelközt visszafoglalni, ahol akkor már a Duna-deltáig a besenyők tanyáztak, hanem nyugat felé tájékozódtak, s emiatt is békés viszonyt igyekeztek fenntartani a besenyőkkel. Ezek meg inkább a nagyobb zsákmányt ígérő bulgár és bizánci területekre vezették rablóhadjárataikat, semmint a magyar honfoglaláskor zűrzavaros állapotokban levő, viszonylag szegény Kárpát-medencébe. Így lassanként felbomlott a magyarellenes bulgár—bizánci szövetségrendszer, s a korábbi két ősellenség, a magyar és a besenyő közeledett egymáshoz, mert határaikon a bulgár hatalom megerősödött. Már 917-ben tárgyalások folytak egy bizánci—magyar—besenyő összefogásról a bulgárok ellen, s ha ebből nem lett is háború, sőt Simeon cár további hódításokat tett Bizánc kárára, a közös támadásra 932-ben mégis sor került.

Egy kortárs bagdadi arab geográfusnak, al Maszudinak van egy 932-re, emellett még a 920 és 944 közt uralkodott Romanosz Lakapénosz bizánci császár nevével is keltezett feljegyzése, mely szerint a bedzsenej, a bedzsenek, a badzsgird és a nu. k. r. da (vsz. olvasata: unkarija) türk népek egymás ellen harcoltak, de W. l. n. d. r. (olvasata: Wlandur, azaz a bulgárok magyar neve, lándor vagy nándor) „bizánci város" lakói rátörtek védtelenül hagyott szállásaikra, ezért összefogtak és „Wlandur" ellen vonultak, népéből sokat megöltek, s noha a bizánci császár nagy sereggel vonult a „város" felmentésére, azt elfoglalták és feldúlták, megmaradt lakóit fogságba vitték, és Konstantinápolyig pusztították a bizánci birodalmat. A népek, „városok" és országok neveit összekeverő zavaros szöveget sokan sokféleképpen elemezték, de a kutatás arrafelé hajlik, hogy nem négy, hanem két „türk" népről van szó, a besenyőkről és a magyarokról, akik a lándorok, azaz a bulgárok ellen vonultak, s Bizánc ekkor már a bulgárokat segítette, tehát egy besenyő—magyar közös bulgárellenes hadjárat emléke maradt fenn al Maszudinál.

Alighanem ezzel, hacsak nem egy korábbi eseménnyel kell összekapcsolnunk Erdély déli részének a magyarok által való elfoglalását. Valószínűnek

kell tartanunk, hogy az „ősgesztában" olvasható, mondai motívumokkal átszőtt elbeszélés Gyula vadászatáról, melynek során a rómaiak által épített „fehér vár", azaz Apulum romjaira bukkant, egy dél-erdélyi hadjárat hagyományát őrzi. De ki lehetett Gyula, azaz a gyula, aki a hadjáratot vezette? Hogy őt nevén nevezhessük, legalább három feltételnek kell megfelelnie: 1) köze kellett legyen a harka és a gyula méltóságához, de személyneve sem Harka (vagy Horka), sem Gyula nem lehetett; 2) helynévi nyomot kellett hagynia Erdélyben; 3) hiteles, lehetőleg egykorú forrásban kell a 10. század elején előfordulnia. E három feltételnek egyetlen ismert személy felel meg, az a Bogát fejedelem (Bugat rex), aki Liudprand *Antapodosis*ában 921-ben Berengár itáliai királyt „Dursac rex" kíséretében magyar sereggel segíti meg egy összeesküvő csoport ellen.

Történetírásunkban elfogadott nézet, hogy a nyugati hadjáratokat a harka vezette egy Árpád-házi herceg kíséretében, mint Bulcsú és Lél az augsburgi, katasztrófával végződő vállalkozást. Mivel Dursac nevét már nagy valószínűséggel azonosították Árpád fia Tarhos nevével, Bogátot joggal gondolták a törzsszövetség egyik főméltóságának, sőt az a nézet is felmerült, hogy ő volt akkor a gyula. Inkább azonban Tétény gyula fia Bogát harkának kell őt ez időben feltételezni, hacsak Tétény halála után már előbb nem követte apját a gyula méltóságában. Neve mint helynév középkori okleveles adatokban Baranyában háromszor, Somogyban kétszer, Vas, Zala és Veszprém megyékben egyszer-egyszer, éspedig Árpád és családtagjai, valamint a harkák (Kál, Bulcsú) neveit viselő falvak vidékein ismeretes. De fenntartotta Bogát nevét Anonymus is, műve 39., 41. és 53. fejezeteiben, ahol a későbbi híres harka, Bulcsú, a „vér embere" apjának mondja Bár Bulcsúról sem tudta, hogy harka, azt sem, hogy Kál harka fia volt, mégis Bulcsún keresztül a harkákkal hozza Bogátot kapcsolatba, amit meríthetett egy halványodó, félreértett hagyományból is. Az egykorú külföldi forrás, a hazai hagyomány és a helynevek kusza együtteséből kibontakozik Tétény harka (majd gyula) fia Bogát harka (majd gyula), akit szálláshelyeiből ítélve Árpád családjával is (esetleg mint vőt) kapcsolatba lehet hozni.

De van a Bogát helyneveknek egy másik, középkori oklevelekből is ismert keleti csoportja, melyet Anonymus alapján Tétény (harka) fia (Bogát) gyulával és az erdélyi gyulákkal köthetünk össze. Ezek a helynevek többségükben az erdélyi sónak a Tiszáig vezető útján feküsznek. Az észak-erdélyi sót Désaknáról, Székaknáról, Kolozsaknáról és részben talán Tordaaknáról is a királyság korában tengelyen a Meszesi-kapun és Szalacson át szállították a Tiszáig, ahol hajókra rakták. Désakna közelében fekszik Magyarbogát, Tordaaknától délre a 13. századból ismert, azóta eltűnt aranyosszéki Bogát, Szalacstól északnyugatra Nyírbogát és két újkori adat (ezért bizonytalan felhasználhatóságú) Bogát dűlőnév a Tisza-parthoz közel, egyik Mezőzombor, másik Polgár közelében. (Nem vonható ide a Fehér megyei Oláhbogát

neve, mivel ez a középkor végi település a Marosbogáti birtokos családtól vette nevét, annál inkább azonban Oltbogát, melyről alább lesz szó). A keleti Bogát helyneveket mindenütt kísérik a Zsombor vagy Zombor (nyelvileg akadálytalanul azonosítható) helynevek: a Meszesi-kapunál Magyarnagyzsombor és attól északra már a középkorban puszta Zsombortelek, a Kis-Szamos jobb partján, a Mezőségen Szászzsombor, a Tisza bal partján Mezőzombor, Oltbogáttól északkeletre pedig az Olt partján még két Zsombor. Ha a Gyula név a középkorban nem lett volna még élő személynév, akkor Erdély északi részében még három (a honfoglaló nemzetségekről készült, 23. számú térképünkön rögzített), a Maros középső folyásánál pedig további négy Gyula helynevet kapcsolhatnánk Anonymus Gyula-Zombor hagyományához, ezek közül azonban csak Gyulafehérvár előneve őrzi biztosan a gyula méltóság emlékét. Ha elfogadjuk Anonymusnak azt a feltehetőleg erdélyi, éspedig a Zsombor nemzetségben fennmaradt hagyományból származó tudósítását, hogy az erdélyi gyulák őse eredetileg Tétény (harka) fia Bogát harka, ennek fia pedig Zombor gyula (Anonymusnál személynév, Zombor testvére) volt, akkor fel kell tételeznünk, amit már előttünk is feltételeztek, hogy az első erdélyi gyulát a rangban második törzsszövetségi méltóságra emelkedő s nyugatról Erdélybe költöző Bogát személyében kereshetjük. A rangemelés legkésőbb 921 után történhetett, amikor a harka méltóságát Bulcsú apja Kál vette át.

A GYULÁK ORSZÁGA

Bogát gyula fő feladata a Tisza és Duna mentén megtelepült, a földművelésnél is fontosabb legelőváltó pásztorkodást űző, nagy állatállománnyal rendelkező magyar törzseknek a nélkülözhetetlen sóval való ellátása, illetve annak biztosítása volt. A Marostól északra eső sóbányák már a korai honfoglalók kezén voltak, s ezek nemzetségei felett, mintegy törzsfőként vette át a vezetést Bogát, mégpedig igen veszélyeztetett helyzetben. Ki volt téve az Etelközt elfoglaló besenyők esetleges támadásainak, dél felé pedig aligha terjedhetett hatalma a Maroson túlra, mert ott 10. századi leletek (maroskarnai és csombordi bolgár temető!), de az adott politikai viszonyok alapján ítélve is még Simeon bulgár cár katonái, sóvágói és aranymosói éltek. Ez a nagy hadvezér, aki 913-ban indított sorozatos hadjáratokban a Balkán félsziget legnagyobb részét elfoglalta Bizánctól, s 919-ben a nagykán címet a cár címével cserélte fel, aligha engedte volna át kardcsapás nélkül a számára oly fontos délerdélyi sót és aranyat a magyaroknak. Ahhoz, hogy egész Erdély és a minden valószínűség szerint szintén bulgár uralom alatt álló Maros—Tisza—Duna köze (Anonymus „Glad"-jának tartománya) magyar uralom alá kerüljön, olyan politikai helyzetnek kellett előállnia, amelyben a magyarok szövetkezhetnek a besenyőkkel a bulgárok ellen, különben a besenyő veszéllyel a hátukban, a 895-ös bulgár—besenyő összefogás katasztrofális következmé-

nyeire még jól emlékezve, a magyarok nem mertek volna Simeonnal ujjat húzni, s a Dunától és a Kárpátoktól északra eső tartományait elfoglalni.

Erdélynek a Marostól délre eső része később is az északitól különböző státusú terület volt, eleinte nem is tagozódott megyékre, mint Erdély északi fele, hanem egyetlen tartományt alkotott, melynek élén a megyeispánoknál magasabb rangú vajda (1111-ben princeps ultrasilvanus) állott, talán az itteni bulgár alkirály méltóságának örökőseként. Mindenesetre Bíborbanszületett Konstantin császár 948 körül a „vojevoda" elnevezést használja a magyar törzsfőkre; talán már hallhatott arról, hogy az erdélyi szlávok így nevezik immár magyar urukat. De nemcsak szervezetileg különült el Erdélynek a Marostól északra és délre eső része, hanem birtokviszonyaiban is. Északon ősfoglaló nemzetségek maradtak fenn a királyság korában, míg délen a nagybirtokos családok (talán az egy Gyógri kivételével) Szent István alatt és után települtek be. Emlékeztetnünk kell itt a két terület szláv őslakosságának már említett különbségére is. Mindez arra mutat, hogy Erdély déli része valamivel később, főleg pedig más körülmények közt került magyar kézre, mint az északi.

Erre az alkalmat a fent ismertetett, kb. 932-es besenyő—magyar szövetkezés adta meg. Ha korábban nem, akkor legkésőbb ebbe kapcsolódva foglalta el Bogát gyula a bulgároktól Erdély déli részét. A bulgár ellenállást nemcsak a besenyő támogatás segített megtörni, hanem gyöngítették a Simeon cár 927-ben bekövetkezett halála után Bizánc által is szított belső zavarok, trónharcok is. 934-ben a szerbek lerázták a bulgár uralmat, és bizánci védelem alá helyezkedtek. Talán ezt használta ki Bogát utódja, Zombor gyula, hogy a Maros—Tisza—Duna szögét is birtokba vegye. Ezen a területen ugyanis Bogátnak nincs helynévi nyoma, annál inkább Zombornak.

Erdélynek a bulgároktól elhódított déli részében a Maros és a Nagy-Küküllő közt, a Küküllők alsó folyása mentén Bogát magyar harcosai szolganépükkel szláv településekre ültek rá, ez utóbbiak közt szerepel az öt közül három (már említett) olyan helynév, amelyben a 10. században eltűnt szláv nazálist a magyarok megőrizték, valamint Marosbogát, ezek a nevek tehát korhatározók. A délnek kanyarodó Maros jobb partjára és a Nagy-Küküllőtől délre már jóval kevesebb magyar települő jutott, az itteni szlávok egészen a románok ideérkezéséig továbbra is anyanyelvükön beszéltek, mert közvetlenül ők adták át a románoknak helyneveiket. Egyébként a Nagy-Küküllő és az Olt közt a szláv lakosság is gyér volt, vagy a bulgárok egy részének elmenekülésével azzá lett. Az újonnan elfoglalt tartomány déli határának védelméről Bogát gyula elsősorban a legsebezhetőbb, besenyő vagy bulgár támadásnak leginkább kitett délkeleti részén, a Törcsvári-, Tömösi-, Tatár-hágók, valamint a Bodzai- és az Ojtozi-szoros felől gondoskodott. Itt találjuk egyedüli dél-erdélyi őrhelyét, a mai Oltbogátot, közelében északra az utódjáról elnevezett Olt-parti két Zsombort. Nyilván magyar vitézeiből is

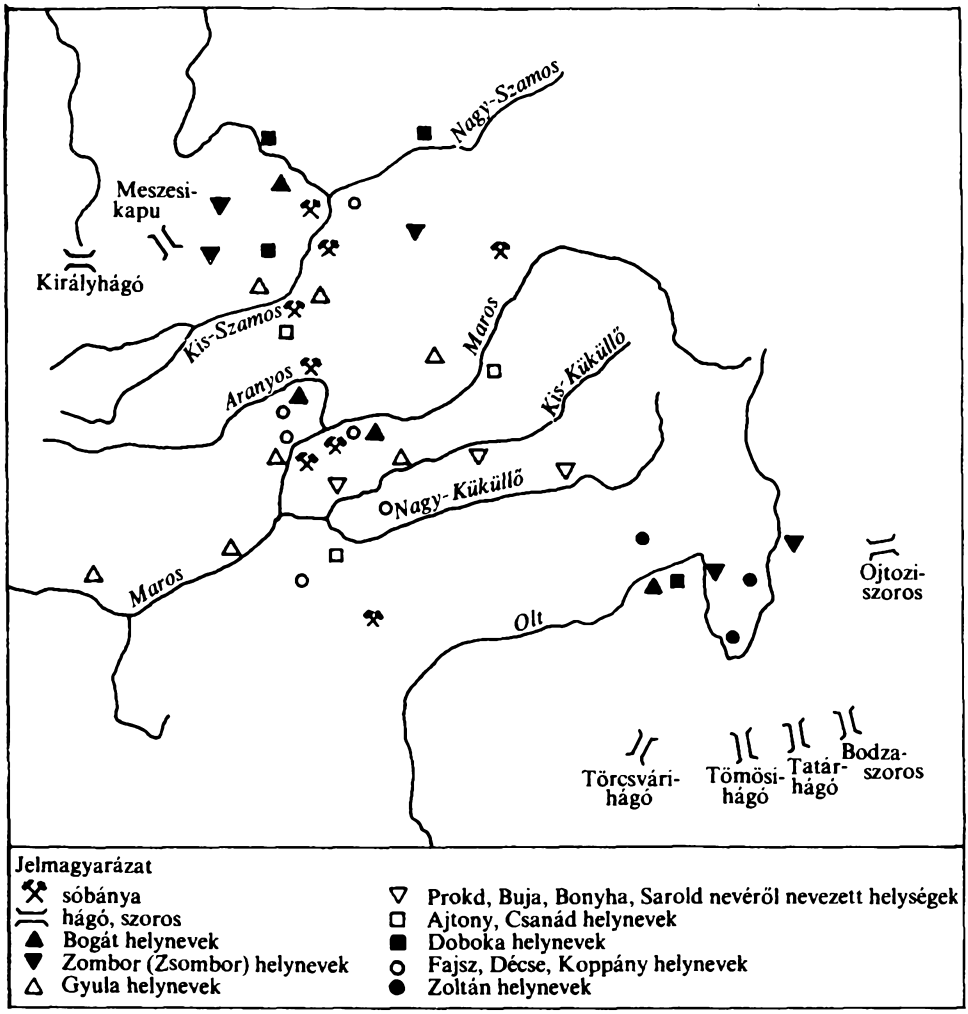

23. térkép. A Gyulák és Árpád-házi rokonaik helynévi nyomai Erdélyben

telepített ide, de az Olt-kanyar számos régies magyar helyneve közül ma már nem tudhatjuk, hogy melyik keletkezett a 10. században, s melyik tulajdonítandó az ugyanolyan névadással élő, később ideérkező székelyeknek. Mindenesetre a fentiekben már említett és elemzett 10. század eleji jelleget felmutató székelyföldi magyar régészeti leletek (Eresztevény, Kézdivásárhely, Köpec, Sepsiszentgyörgy, Székelyderzs) nagy valószínűséggel tulajdoníthatók Bogát magyarjainak.

Apulum romjain Bogát gyula, esetleg utódja felépítette a róla nevezett Gyulafehérvárat, mely körül szintén korai magyar régészeti leletek (Maros-

karna, Tinód, Gombás, Magyarlapád) tanúskodnak magyar népelem megtelepüléséről. A Szamos menti magyar helynevek közül nagyon kevés (kétszer pl. a Kend) ismétlődik a Marostól délre, úgyhogy az északi nemzetségek osztódással történő tömeges áttelepülésével (mint az később a székelyeknél többször is előfordult) nem lehet számolni. Ezzel szemben keleti katonai segédnépek részt vehettek Bogát hadi vállalkozásában. Elsősorban besenyők, akiknek tömeges Magyarországra településének kezdetét történetírásunk 955 utánra teszi ugyan, de a magyarnál lazább és nagyobb területen élő besenyő törzsszövetség már a 10. században felbomlóban volt, sok besenyő orosz és bizánci zsoldos szolgálatba szegődött, és a 11. században tömegesen a Balkánra és Magyarországra költözött. E folyamat kezdeti stádiumát már Bogát telepítéseiben feltételezhetjük. Míg a Marostól északra egyetlen Besenyő (Beszterce mellett) van, a Marostól délre ötöt is találunk, s a Vöröstoronyi-szorosnál a Talmács név őrzi egy besenyő törzs emlékét. Talán ekkor települt meg egy nagyobb besenyő csoport a Barcaságban, a már említett, török nevűnek gyanított patakok vidékén. A besenyőkön kívül a Hunyad megyei Berény esetében tételezhetünk fel keleti segédnépekből ideszakadt katonaelemet; az Erdélyen kívüli Magyarországon oly gyakori Bercel, Káloz, Oszlár, Varsány és Várkony helynevek itt teljességgel hiányoznak, s nyilván hiányoztak névadóik is Bogát seregéből.

A bulgároktól elhódított terület nem magyar népei közt fel kell tételezni itt maradt bulgárokat. Mivel a 10. században a magyarok még „nándor"oknak nevezték a bulgárokat, helyben maradt bulgárok emlékét őrizheti a Maros bal partján az Aranyos torkolatával szemben Lándor, és a Hunyad megyei Nándor. Mivel ez az elnevezése valószínűleg a bulgár politikai függetlenség 1000 körül bekövetkezett két évszázados szünetelése idején mehetett feledésbe, az Erdély déli részében található „bolgár" települések (Bolgárcserged, Bolgárszékes, Bolgárszeg) már a királyság korában keletkezhettek. Feltűnően sok viszont a Marostól délre eső, eredetileg nem keleti szláv lakosságú területen az „orosz"-okra valló helynév (Oroszi, Oroszfalu stb.). Ezek egy része kései, 13. század utáni bevándorlókról van elnevezve, a képző nélküli régies formák azonban eredhetnek egy olyan katonaelemtől, amelyet Bogát gyula toborzott magának. Három ilyen település (későbbi német lakóik által adott nevük Reussen, Reussmarkt és Reussdörfchen) van a Székes völgyében, egy másik Marosbogát közelében a Maros bal partján (Oroszi). Oroszokról nevezett faluk vannak még a két Küküllő, az Olt és a Hunyad megyei Sebes folyók völgyében. Idetartozónak vélhetjük az orosz zsoldost jelentő (Mező)kölpény nevét is Erdély északi részében.

A Maros—Tisza—Duna szöge 948-ban már kétségtelenül magyarok, éspedig a gyulák uralma alatt állott, mert legkésőbb erre az időre keltezendő Konstantin császárnak az a tudósítása, hogy Orsova, Belgrád és Mitrovica (akkor: Sirmium) a magyar határnál feküsznek. Amit „Turkia szállásterüle-

teként" leír, az a Temes (Timészosz), a Maros (Murészisz), a Körös (Kriszosz) és a Tutisz (Széga?) folyók vidéke, melynek határa nyugaton a Tisza, délen pedig, a bulgárok felől a Dunának is nevezett Isztrosz folyó. Egybehangzik ezzel a helynevek tanúsága. A Fehér-Körös melletti Gyula (a középkorban Gyulamonostora néven) és a közelében az 1261-től oklevelesen ismert Zomboregyháza, mögöttük pedig a hegyek felé a katonai segédnépektől származó Besenyő és Talmács éppúgy létezhetett már, mint a Tisza—Maros-szögben (Kis)zombor, tőle keletre Besenyő, és a valaha Temesvár környékén feküdt, 1331-ben egyházas helyként említett harmadik Zombor, közelében két Besenyővel. De középkori adatunk van egy-egy Bács megyei Zomborra és Gyulára, köztük egy-egy Besenyőre és Talmácsra, továbbá a régi Valkó megyében Vokuvár mellett egy Zomborra, a Szerémségben egy Besenyőre és egy Kölpényre (ma Kupinovo). Ezeknek a Konstantin császár értesülését megerősítő helyneveknek alapján a gyulák országa a Dráva-torkolattól a Vaskapuig dél felé át is terjedt a Dunán, előőrseik a Száváig ellenőrzésük alatt tartották a bulgár határt. Miután erdélyi hatalmuk a Déli- és Keleti-Kárpátokig ért, a bulgárok erdélyi sóbányái is a kezükön voltak, s így ők lettek az egész magyar törzsszövetség sószállítói mind a szalacsi, mind a marosi útvonalon.

Hatalmi megerősödésüket jelzi, hogy tőlük indultak az első magyar hadjáratok a megállításukra egyre kevésbé képes Bulgárián át Bizánc ellen, bizánci krónikák szerint „először" 934-ben, majd időleges békekötés után újból 943-ban, amit megint csak (valószínüleg sarc fejében) békekötés követett. Eddig a gyulák a magyar törzsszövetség központi külpolitikai irányítását követték, mely a 933. évi merseburgi vereségért bizánci zsákmánnyal igyekezett kárpótolni harcosait. Ennek az egyetértésnek egyik jeleként foghatjuk fel azt, hogy a 10. század közepén uralkodó Árpád-házi nagyfejedelem, Fajsz nevét máig viseli egy Küküllő menti falu, amelyet alighanem Bogát gyula (egyik?) lányának kezével, s bizonyára egy közel eső sóbányával együtt kapott az előkelő vő erdélyi szálláshelyül. Mint látni fogjuk, nem ez volt az Árpádok és a gyulák családai közt az egyedüli házassági kapcsolat.

A GYULÁK BIZÁNCI SZÖVETSÉGBEN

948-ban azonban olyan fordulat következett be, amely a gyulákat a nagyfejedelemétől elkülönülő politikai útra kényszerítette. Ebben az évben küldte Fajsz unokaöccsét, Tormást és vele Bulcsú harkát Bizáncba a béke megújítására, amit ezúttal olyan tartósnak szántak, hogy mindkét követ meg is keresztelkedett. E gesztus mögött a nagyfejedelmi politika irányítását magához ragadó Bulcsú harkának azt a szándékát kell gyanítani, hogy elhatározta a nyugati „kalandozások" újrafelvételét, s ehhez egy esetleges bizánci hátbatámadástól kívánta magát mentesíteni. Zombor gyula követte

Bulcsú példáját, de nem a nagyfejedelem követeként, hanem a maga nevében ment 952 után Bizáncba, ahol ő is megkeresztelkedett. Politikai céljai azonban mások voltak, mint Bulcsúnak. Nyugati hadjáratokban nem volt érdekelve, annál inkább azonban a bizánci udvarnak akkor már érlelődő bulgárellenes terveiben. A bizánci politika soha fel nem adott célja a bulgár hatalom megsemmisítése és a birodalom régi, a Száváig és az Al-Dunáig terjedő határainak helyreállítása volt. A gyuláknak is a bulgárok voltak a fő ellenségei, hiszen azoktól hódították el a Dunától és a Kárpátoktól északra eső tartományaikat. Míg az Árpád-házi főfejedelemnek csak Bizánc semlegesítése volt az érdeke, a gyulának egyenesen Bizánc bulgárellenes szövetségét kellett keresnie. Zombor gyula megkeresztelkedése után bizánci térítő püspököt vitt tartományába, amire Fajsz és Bulcsú néhány évvel előbb nem is gondoltak. A konstantinápolyi pátriárka által „Turkia" püspökévé felszentelt Hierotheosz székhelyét sokan Erdélyben, a gyulák fővárosában vagy a körül keresték, de újabban a „türkök" két későbbi püspökének, Theophülaktosznak és Antoniosznak fennmaradt, s hátlapján Szent Demetert ábrázoló pecsétjéről (hacsak nem a Szaloniki melletti vardarióta türkök püspökeivel van dolgunk!) az antik Sirmium helyén épült Szávaszentdemeterre, a mai Mitrovicára helyezik.

Mikor azután a 955. évi augsburgi vereség tanulságaként az új Árpád-házi nagyfejedelem, Taksony nyugat felé békepolitikát kezdeményezett, s a római pápától kért térítő püspököt, majd 972-ig többször indított hadjáratot Bizánc ellen, szembekerült Zombor gyulával, aki önvédelemből még szorosabbra igyekezett fűzni bizánci kapcsolatait. Hűségesen ragaszkodott görög rítusú kereszténységéhez, távol tartotta magát a nyugati magyarok Bizánc elleni támadásaitól, sőt az általuk ejtett bizánci foglyokat kiváltotta és szabadon engedte. Ez politikai tüntetés volt a nagyfejedelem nyugati orientációja ellen és Bizánc mellett, hiszen ha valaki, akkor a gyula tudhatta a legjobban, milyen rossz szemmel nézték Konstantinápolyban I. Ottó német királynak a Karoling-birodalom feltámasztására és a római császári cím felvételére irányuló, 962-ben meg is valósult törekvéseit.

Taksony a gyula bizánci szövetségében a nagyfejedelmi hatalom sérelmét, a magyar törzsszövetség politikai egységének veszélyeztetettségét látta, de még nem rendezte oly mértékben a német-római császársághoz fűződő kapcsolatait, hogy nyíltan felléphetett volna a gyulával szemben. A már Fajsz által járt utat választotta, fiának és kiszemelt utódjának, Gézának feleségül kérte Zombor gyula (akkor még valószínűleg kiskorú) lányát, Saroltot. Taksony és a gyula közt a hatvanas években már túlságosan feszült volt a viszony ahhoz, hogy a leánykérőket Gyulafehérváron olyan szívélyesen fogadják, mint annak idején Fajsz követeit. Közvetítő kellett, s talán ezzel fejthetjük meg a 11. századi magyar krónika rejtélyes betétjét, mely elmondja, hogy egy bizonyos Keán harcban állt testvérével, Kulannal, akit megsegített egy bizonyos Beliud, s ez később megörökölte Kulan földjét. Ez a Beliud tanácsolta Géza és Sarolt

házasságkötését. Ebben az esetben Keánon, mint sokan vélték, aligha érthetjük a bulgár cárt. A személynevek alapján a két testvér közt vitatott földet az újabb kutatás Hunyad megyébe helyezi, ahol valóban van Kaján és Kalán helységnév, a Maros jobb partján pedig Gyulafehérvárral átellenben fekszik Béld. Ez utóbbi névadója lehetett Beliud, akár mint a gyula országának egyik előkelősége, akár (a Hunyad megyei Bár, Kalán és Kaján helységnevekből következtetve) mint a Tisza menti Bár-Kalán honfoglaló törzsfői nemzetségnek a Fehér-Körös felső, már erdélyi folyásáig, s onnan a mai Hunyad megyébe is terjeszkedő tagja. Így saját érdekében is, nehogy a két szemben álló fél közt hatalma felmorzsolódjék, a békeszerző szerepét vállalta a házasságközvetítéssel. Sikerének, Géza és Sarolt házasságának emlékét őrizheti (Maros)décse a tordai és (Magyar)décse a dési sóbánya közelében mint a gyula vejének adományozott két birtok, akárcsak — mint láttuk — Fajsz és egy gyulalány házasságáét a Küküllő menti Fajsz a közeli sóbányával.

Bárhogyan is áll a dolog, Géza és Sarolt házasságát csak ideiglenes kompromisszumként lehetett létrehozni. A görög rítusú kereszténységben nevelt Sarolt a 972 után Géza esztergomi udvarába érkező latin rítusú papok szemében szálka volt, mert miatta nemcsak Géza vallási közönyével, a magyarok pogányságával, hanem a bizánci egyházi befolyással is meg kellett küzdeniük. Mivel Sarolt — mint Thietmar is tanúsítja — öregedő férjét markában tartotta, a nyugati térítők neki tulajdonították térítési kísérleteik kudarcait, mondván, hogy a „pogánysággal vegyült megfertőzött vallás rosszabb a barbárságnál".[5] A gyula magyar, besenyő, orosz és bulgár katonai kíséretében a különböző vallási képzetek sajátosan keveredhettek a Sarolt által is vallott hivatalos keleti kereszténység leple alatt. A keleti kereszténységet, mely térítő tevékenységük legnagyobb akadálya volt, 1054 előtt a római pápa papjai nem ítélhették el nyíltan, ezért az erdélyi, s onnan az esztergomi udvarba került formáját „pogányságnak" bélyegezték, „barbárságnak" pedig a könnyebben leküzdhető nyílt pogányságot.

FEHÉR ÉS FEKETE MAGYAROK

A keleti és nyugati keresztény térítés vetélkedését kiélezte a mögöttük álló hatalmi alakulatok, a bizánci és német-római császárság érdekeinek mind Itáliában, mind a Dunánál történő összeütközése. A bizánci hódítás már csaknem teljesen felmorzsolta a bulgár politikai önállóságot, s azzal fenyegette a fiatal Német-Római Birodalmat, hogy a Dunát elérve északkelet felől is utat talál Itália felé. Géza utódja, a 997-től uralkodó István nagyfejedelem pedig, akinek a bulgár cár sógora volt, attól félhetett, hogy a Dunánál egyesülő

[5] Franciscus Albinus Gombos: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I—III. Bp. 1937—38. III. 2297. (Querfurti Brúnó szavai.)

szövetségesek, Bizánc és a gyula együttesen megtámadhatják, sőt belső ellenségektől is veszélyeztetett uralmát saját területén is felszámolhatják. Koppány lázadása és a megözvegyült Sarolttal való házassági terve sem lehetett független ettől a külpolitikai helyzettől. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a gyula Erdélyében a somogyi pogány hercegnek — valószínűleg a gyula által István támadása esetére biztosított menedékként — két, nevét viselő udvarhelye is volt, éspedig (Magyar)koppánd és (Maros)koppánd az újaknai és kisaknai sóbányák közelében.

István nagyfejedelem, miután Koppány lázadását leverte, annak felnégyelt teste egy darabját az erdélyi gyulának is elküldte, mintegy figyelmeztetésül, hogy a gyulák országa fölötti hatalomra is igényt tart. Ennek az igénynek külön súlyt adott a „magyarok királya" címének felvételével és 1000-ben történt megkoronáztatásával. Már 1003 után latin rítusú térítőket küldött a gyulák országába, amelyet ezek (mint Querfurti Brúnó és Adhemar tudósításai bizonyítják) politikailag is különálló területnek tekintettek, és István „fehér magyar" országától megkülönböztetve a „fekete magyarok" földjének neveztek. Történetírásunk egyetért abban, hogy a „fekete magyarok" földjét valahol keleten, az akkor Ajtony kormányzása alatt álló Maros—Tisza—Duna-szögben kell keresni, de alighanem a gyulák egész országának népét kell érteni rajta. A nyugati térítők etnikai különbséget sejtetnek a „fehér" és „fekete" jelzők mögött, s emiatt egyes történészek a magyarságtól akkor még megkülönböztethető kabarokat vélik a „feketék"-nek. Ez a nézet azonban aligha tartható. Kabarok (főleg ha a székelyeket is közéjük számláljuk) nemcsak a gyulák országrészében, hanem a nagyfejedelem közvetlen hatalma alatt is (a Dunántúlon, Nyitra vidékén, Biharban) nagy számban éltek. Ezekre nem vonatkozhatik Brúnó 1008-ban kelt értesülése, hogy 1008-ban latin rítusra megkereszteltettek, hiszen az nagyrészt Géza uralkodása idején, de legkésőbb 1000 előtt már megtörtént. Sokkal inkább arra kell gondolni, hogy a „fehér" és a „fekete" jelzők a türk népek szokása szerint politikai-katonai rangsort, uralkodó és alávetett, István kori viszonylatban az utóbbiak „alávetendő" népet vagy néprészt jelentenek.

A „fekete" magyaroknak István uralma alá vetése a hazai krónikák és legendák, valamint egykorú külföldi források szerint legalább két szakaszban történt. Először Erdély elfoglalása és a gyula méltóságának felszámolása került sorra, majd Ajtony területe olvadt be a magyar királyságba. Mindezt azonban feltételezésünk szerint megelőzte Erdély északi részének, az öt ősfoglaló nemzetség területének a csatlakozása. Ezt abból következtetjük, hogy az öt nemzetség megőrizhette ősi birtokainak harmadát, mint azt más magyarországi nemzetségek példájából (pl. Komárom megyéből) tudjuk, ahol a királyi megye területe egybeesik egy honfoglaló nemzetség szállásterületével, mely a nemzetség önkéntes meghódolásával két részében a központi várral együtt a királyi megyeszervezet része lett, míg harmada az ott élő

nemzetség fejének örökbirtoka maradt. Egy ilyen esetre Erdélyben is rámutatott a kutatás, éspedig Doboka megyére, mely eredetileg a Zsombor nemzetség szállásterülete volt, egyharmad részében annak családi birtoka volt továbbra is, míg kétharmadán Doboka központtal királyi vármegye alakult. Ez történt Kolozs és Torda megyékben a Mikola és Borsa nemzetségekkel is, míg az északkeletről délkelet felé nagy ívben húzódó Agmánd-birtokok északon a só útját szegélyező és a Tiszáig terjedő Szolnok megyéhez kapcsolódtak, keleten pedig a Marosig valószínűleg egy később feloszlott Uzd megyébe szerveződtek. A Szent István által szerzett vármegyék területe ugyanis egybeesett az esperességekével, az uzdi (ózdi?) esperesség viszont (melynek földrajzi kiterjedésére a Dés melletti Uzd név és a mezőségi Uzdiszentpéter nevéből lehet következtetni) Agmánd-birtokokat is magába foglalt. Központja talán a Maros jobb partján romjaiban Malomfalvánál feltárt s a királyi várakkal mindenben egyező építésű vár lehetett. Uzd megye korai eltűnése a székelyeknek a Maros mentén történt letelepítésével, illetve a folyó jobb partjára való kiterjeszkedésével függhet össze. A Marostól északra eső területnek a délitől eltérő szervezetére az is utal, hogy csak északon találkozunk a 10. század utolsó harmadában feloszló törzsszervezetből kiszakadó és királyi szolgálatba álló harcosok törzsnevét viselő helységekkel (Dobokában Jenő, Kolozsban Keszi, a Maros jobb partján Megyer).

Doboka vármegye neve további következtetéseket enged meg. Anonymus megőrizte azt a hagyományt, hogy az Ajtony elleni hadjárat vezére Doboka fia Csanád, István király unokaöccse volt. Dobokát az Árpád-ivadékok viszonylag jól ismert családfáján nem tudjuk elhelyezni, tehát csak anyai ágon sorolhatjuk Szent István rokonságába. Már korábban felvetődött az a nézet, hogy Doboka Sarolt nővérének, Karoldnak, azaz Szent István nagynénjének férje volt. Ezt — más kézenfekvő lehetőség híján — már azért is el kell fogadnunk, mivel Doboka nemcsak Doboka várának, hanem (középkori oklevelek tanúsága szerint) kétszer Baranyában (azaz az Árpád-rokonság körzetében), egyszer a Dráva—Száva közén (azaz a gyulák hatalmi területén), egyszer a Tisza bal partján (Pátroha mellett, azaz a só útján) s egyszer az Olt-kanyar határőrvidékén (ma Datk) fekvő helységeknek is nevet adott, tehát mind az Árpád-ivadékokkal, mind a gyulákkal rokonságban volt. Az ezredfordulón mindenesetre ő lehetett a legnagyobb tekintély az északi ősfoglaló nemzetségek körében, mert a vezető Zsombor nemzetség szállásföldjén épült vár az ő nevét viseli. Mivel pedig a királyi megyék szervezési központjául szolgáló várak több esetben az első királyi megyeispán nevét vették fel, Dobokát Szent Istvánnak önként meghódoló s ezzel az északi ősfoglaló nemzetségek szállásterületét István uralma alá engedő nemzetség-, illetve törzsfőnek kell tekinteni. Ezek után a gyulák országa a Marostól délre eső területre szorult vissza, és csak a bulgárok ellen győztesen előnyomuló Bizánc szövetségében bízhatott.

Vidin bizánci kézbe esése, 1002 után István és a gyula fegyveres összeütközése elkerülhetetlenné vált. István lépett először, mielőtt a bizánciak a véres bulgár háború befejeztével újra összeszedik magukat. Erdélynek akkor már az ő fennhatósága alatt álló északi feléből az *Altaichi Évkönyvek* szerint 1003-ban megtámadta a gyulát, aki minden jel szerint nem tudott érdemleges ellenállást kifejteni, s megadta magát. István magával vitte őt és családját, s meg is keresztelteti őket, mert papjai szerint „pogányok" voltak.

Személy szerint és név szerint ki volt a Szent István által foglyul ejtett gyula, akit az „ősgeszta" 13. századi folytatása a „harmadiknak", Anonymus pedig a „kisebbiknek" nevez, az *Altaichi Évkönyvek*ben 1003-as keltezéssel történt bejegyzésből sem derül ki, csak méltóságneve szerepel. „István magyar király (rex) haddal jött nagybátyjára, Julus királyra (rex), akit feleségével és két fiával együtt elfogva, országát (regnum) erővel a kereszténységre kényszerítette."[6] Ezt a történetet építette tovább a hazai krónikának Anonymus által használt változata vagy maga Anonymus úgy, hogy István hadjáratát a pogány Gyula elleni keresztes háborúnak tüntette fel, feltételezve, hogy Gyula a pogánysághoz való ragaszkodása miatt szenvedett haláláig tartó fogságot. Az „ősgeszta" 13. századi folytatásaiban viszont azt olvassuk, hogy Szent István Gyulát, miután erőszakkal megkeresztelteti, tisztességben tartotta. Fiai, Anonymus szerint Buja és Bonyha mindenesetre az ország előkelői közé tartoztak 1045-ben bekövetkezett halálukig.

Ennél többet tudunk meg a kortárs Thietmar merseburgi püspök feljegyzéséből, mely a magyar királyi udvarból szerzett jó értesüléseket tartalmaz. Thietmar szerint „Prokuj senior volt a pannonok királyának nagybátyja (avunculus), akit ez, akárcsak most, már előzőleg is elűzött székeiből. Amikor a fogságból nem volt képes feleségét kiváltani, unokaöccsének — jóllehet ellenségek voltak — a jóindulatából visszakapta őt ajándékképpen."[7] Thietmarnak a gyula kétszeri „detronizálásáról" szóló értesülését megerősíti a 14. századi, de korábbi hagyományokat őrző nagyobbik *Gellért-legenda*. Ez ugyanis a Duna—Tisza—Maros közét uralma alatt tartó Ajtony ellen minden jel szerint 1008 körül viselt hadjárat elbeszélése során megemlíti, hogy Szent István a sereg élére Csanádot állította, és Gyulát adta melléje alvezérnek. Ajtonyt Csanád ölte meg, s bizonyságul kivágta és magához vette nyelvét, Gyula pedig erről mit sem tudva, Ajtony levágott fejét vitte Szent Istvánhoz, magának tulajdonítva a hőstettet. Mikor az igazság kiderült, Gyulát „kivetették" a királyi udvarból. Eszerint erdélyi tartományából való (első) elűzése után Gyula a király szolgálatába lépett, feleségét (és nyilván fiait is) sarc nélkül visszakapta, de az Ajtony elleni hadjáratban történtek miatt (másodszor is) elűzték. Thietmar azt írja, hogy Prokuj Vitéz Boleszláv lengyel

[6] Gombos, i. m. I. 92.
[7] Uo. III. 2203.

herceghez, Szent István ellenfeléhez menekült, aki egy Magyarország felé eső határvárat bízott rá. Ezt a várat Szent István később elfoglalta, de hogy ezután mi történt Prokuj gyulával, arról nem maradt fenn tudósítás.

Az utolsó gyulát tehát Prokujnak hívták. Neve a szláv prok = 'maradék' és új = 'nagybátya' (ez utóbbi nyilván Szent Istvánra való célzás!) szavak összetétele. Helynévi emlékezete (magyar kicsinyítőképzővel!) talán a Küküllő menti Parajd és Pród falvakban maradt fenn, testvérének, Saroltnak és fiainak, Bujának és Bonyhának nevét viselő helységek közelében. Prok(uj) nevének szláv eredete egyáltalán nem meglepő, hiszen szláv eredetű (de magyar névadású!) nevet viselt már Bogát (= 'gazdag') és Zombor-Zsombor (= 'bölény') is, „gyula" méltóságnevüket pedig népük a szláv „vojevoda" (= 'hadvezér') szóval helyettesítette be. Ebből az elnevezésből alakult később az erdélyi „vajda" méltóságnév. A szláv környezetre s a gyulák családjának többnyelvűségére mutat Zombor leányainak neve is. Sarolt és Karold a magyar előkelőknél szokásos bolgár-török neveket viseltek, s ezek fehér, illetve fekete hölgyet jelentenek. A hölgy (vö. Hőgyész = 'hölgyvadász' helynevekkel) a menyét másik, szintén finnugor eredetű neve, s már az ugor korszakban 'menyasszony' értelemben is használták, talán mert a feleséget (a honfoglalás előtti magyarokról szóló muzulmán tudósítások szerint) menyétprémekkel vásárolták. Hogy Zombor gyulafehérvári udvarában szlávul és bolgár-törökül, sőt (finnugor) magyarul is tudtak, azt Saroltnak Thietmarnál olvasható névváltozata: Beleknegini is bizonyítja. Thietmar a nevet 'szép asszony'-nak (pulchra domina) fordítja, amiből az következik, hogy a bolgár-török aldi = 'menyét' szónak finnugor-magyar 'menyasszony' értelmezéséről is tudomása volt, illetőleg 'úrnő, asszony' értelemben tolmácsolták neki, míg a „sár" szónak bolgár-török 'fehér' értelmét adja vissza a szláv „bele" szóval. Szláv nevet viselt Prokuj egyik fia, Buja (= 'vakmerő'), bolgár-törököt a másik, Bonyha (= 'kis bika', vö. a nagyapa Zombor = 'bölény' nevével!). Szláv eredetűnek látszik Doboka neve is, a dob = 'tölgy' szóból, magyar kicsinyítőképzővel, ami a magyarban sem szokatlan névadás (l. a Kalocsa nemzetség egyik ágának Szil nevét, mely ugyancsak személynévből származik). Ha a név nyelvi származtatása helyes, akkor mindenesetre a szláv nazális 10. századi eltűnése után keletkezett, ami Erdély északi vidékein az ezredfordulóig már végbemehetett, különben Domb(ka) formát várhatnánk.

Ami Dobokának és Prokuj gyulának István országegyesítő törekvéseihez való különböző viszonyulását illeti, jó okunk van feltételezni, hogy a Marostól északra sem értett mindenki egyet Dobokával, elsősorban éppen fia, Csanád nem, aki — az ő vagy azonos nevű leszármazói nevét viselő falvak (Szászcsanád és Erdőcsanád) helyzetéből következtethetőleg — egyébként is anyja, Karold révén a Marostól délre, Prokuj gyula tartományában élt. A nagyobbik *Gellért-legenda* tanúsága szerint először István ellenségéhez,

Ajtonyhoz csatlakozott. Ajtonyt történetírásunk eddig is a gyulákhoz kapcsolta, nevét egy Kolozsvártól nem messze délre eső falu is őrzi. Véleményünk szerint ő volt az, aki Prokuj gyula elfogatása után a Maros alsó folyása mentén, a tulajdonképpeni Erdélyen kívül a család uralmát továbbra is fenntartotta, s bizánci segítséggel ellenállt Istvánnak. 1002 után a bizánci Vidinben keresztelkedett meg, és görög rítusú monostort is alapított székhelye, a mai Csanád helyén álló Marosvár közelében. A király megbízásából 1008 körülre keltezhető támadást indított ellene az akkor már meghódolt (Prokuj) gyula, s csatlakozott hozzá az Ajtonyt eláruló és a királyi udvarba menekülő Csanád is.

Bizánci segítség nem érkezvén, a királyi sereg fegyverei és a belső árulás legyőzték Ajtonyt, aki életével fizetett a gyulák idejétmúlt önállóságának makacs védelmezéséért. Családjának István megkegyelmezett, és Csanád megyében birtokaik egy részét is megtarthatták, azon a tájon, ahol később a Maros-parti Ajtonymonostora felépült. A győzelem dicsőségéért versengő Csanád és Prokuj közül az előbbi nyerte el a király kegyét, és lett az Ajtony területén létesült Csanád megye első, névadó ispánja, mint ahogy Anonymus elmondja, aki tud ugyan Szent Istvánnak Ajtony elleni hadjáratáról, de Gyulát ezzel kapcsolatban nem említi. Műve 11. fejezetében a Marostól a Dunáig (Orsováig) terjedő terület honfoglalás kori urának a Vidinből kunok segítségével jött (tehát nyilván bulgárnak tekintett) Gladot teszi meg, majd hozzáfűzi: „az ő ivadékából született Ajtony, akit azután jóval később, Szent István idejében Doboka fia Csanád, a király unokatestvére Maros melletti várában megölt, mivelhogy az említett királynak minden dologban ellene szegült. Csanádnak az említett király a jószolgálatért feleséget adott, és neki ajándékozta Ajtony várát összes tartozékaival egyetemben... Ennek a várnak most is Csanád a neve." Anonymusnak Ajtonyról és Csanádról szóló értesüléseit a nagyobb *Gellért-legendában* megőrzött hagyománytól függetlennek kell tekinteni, nemcsak Gyula nevének mellőzése miatt, hanem fontos részleteltérések miatt is. Így pl. a legendában Ajtony csatában esik el, míg Anonymusnál várában öli meg Csanád; a legendában Csanád eredetileg Ajtony embere és pogány, rágalmaztatása miatt menekül István királyhoz, aki megkereszteltetni és Ajtony ellen küldi, melléje adván (talán ellenőrzésére) Gyulát, míg Anonymusnál Csanád múltjáról nem áll egyéb, mint hogy Doboka fia és Szent István unokaöccse.

Querfurti Brúnó 1008-ban már úgy tudta, hogy a „fekete magyarokat" fegyverrel megtérítették. István egyesített Magyarországának határa Bizánc felé a Déli-Kárpátoknál és a Dunánál állapodott meg. Egész Erdély a magyar király uralma alá került.

KIRÁLYI VÁRMEGYÉK ERDÉLYBEN

István király hatalomátvétele után a Nagy-Szamos és a Maros közén — mint láttuk — vármegyéket szervezett, melyek egyben esperesi kerületek is voltak. Prokuj gyulának a Marostól délre eső tartománya mint fegyverrel hódított országrész teljes egészében királyi birtok lett. Szent István az „ősgeszta" 14. századi változata (SRH I. 316) szerint a gyula elfogatása után „oda behelyezte Zoltán nevű szépapját (proavus), aki azután azokon az erdélyi részeken örökös lett, s akit ezért közönségesen Erdőelvi (Erdeelui) Zoltánnak hívnak. Ez pedig igen régi ember volt, aki a szent király idejéig elélt, s ezért akarta, hogy gazdag nemzetek fölött legyen". Nevét az Olt-kanyarban két Zoltán falu, főként pedig a Zoltángyepűjének mondott erődítés tartotta fenn. Területe kezdetben egyetlen hatalmas „Fehér" tartományt képezett, melynek élén a külső magyarországi nagyurak közül kinevezett, többnyire a király környezetében tartózkodó vajda állt, aki 1111-ben és 1113-ban mint „Mercurius princeps ultrasilvanus" tűnik fel, és nyilván azonos az 1097-ben szereplő „Mercurio comes Bellegratae"-val, tehát a fehérvári ispán címét is viselte. A „vajda" (latinul: *voivoda*) elnevezés az oklevelekben csak a 12. század legvégén tűnik fel, azelőtt 1177-ben, illetve 1183-ban fehérvári ispánként szerepel. A vajdát még két ízben (1200, 1201) említik egyben fehérvári ispánnak, azután csak vajdának nevezik. Miután nem egy esetben egy személy több ispánságot is viselhetett, 1214-ben véletlenül előfordult, hogy Kán nembeli Gyula vajda 1214-ben egyben szolnoki ispán is volt. Ez nem jelentette Erdély közigazgatási egységesítését, mert mint előzőleg pl. 1201-ben ugyanazon Gyula vajda és fehérvári ispán mellett Márton szolnoki ispán is szerepel, később viszont, pl. 1220-ban két külön személy a vajda és a szolnoki ispán. Mikor II. András király 1227-ben fiának, a későbbi IV. Bélának ifjabb királyi címmel Erdély kormányzását átengedte, a Tiszáig terjedő osztatlan Szolnok megye, mely Erdély északi sávját is magába zárta, kívül maradt Béla területi hatáskörén, s a szolnoki ispán mindig András, az erdélyi vajda pedig mindig Béla okleveleinek záradékában szerepel.

Ekkorra viszont eltűnnek a méltóságnévsorokból az addig többször említett dobokai (1164) és kolozsi (1177, 1183, 1201, mindhárom esetben külön fehérvári ispánnal, ill. vajdával együtt) ispánok, akik azután fokozatosan a vajda alárendeltjeivé váltak. Már földrajzi fekvésénél fogva is legkorábban Torda megye került a vajda fennhatósága alá, mert bár várát már 1075-ben említik, ispánja (lehet, hogy csak véletlenül) egyszer sem szerepel királyi oklevél záradékában. A dobokai és kolozsi ispánok viszont a 13. század elejéig egyenrangúak voltak a fehérvári ispánságot is viselő vajdával. Erdély egész területének vajdai igazgatás alá jutása 1263-ban fejeződött be a vajdai és szolnoki ispáni tisztség végleges egyesítésével. Ezután a közben létrejött Küküllő (várát már 1177-ben, ispánját 1214-ben említik) és Hunyad, majd a

különvált Belső-Szolnok megyékével együtt a hét erdélyi megyésispán a vajdának volt alárendelve.

Az, hogy a dél-erdélyi területet kormányzó vajda fennhatósága csak a 13. században terjedt ki a Marostól északra, elsősorban annak tulajdonítható, hogy a honfoglaló nemzetségek leszármazottainak és a nagyfejedelemtől, illetve a királytól közvetlenül függő népességnek eredetileg különböző jogrendje Észak-Erdélyben is csak fokozatosan egyenlítődött ki a királyi megyerendszer keretei között. Idő kellett ahhoz, hogy a Marostól északra fennmaradó nemzetségek előkelő tagjai összeolvadjanak a királyi tisztviselők felső rétegével. Ez utóbbinak első sorait a belső udvari szolgálatot teljesítő hivatalnokok (udvarispán: *comes palatii*, udvarbíró: *comes* vagy *iudex curiae*, tárnokmester: *magister tavernicorum* stb.) és a megyéket kormányzó ispánok képviselték, utánuk következtek a megyei várak katonai és gazdasági vezetésével megbízott várjobbágyok *(iobagiones castri)*, akik közül a várnagyok *(castellani)*, az ispánok bírói helyettesei, az udvarbírák *(comites curiae)*, a kisebb-nagyobb katonai csapategységek (tized, század: *decurionatus, centurionatus*) parancsnokai s más bíráskodási, rendészeti, katonai és gazdasági tisztviselők kerültek ki. A királyi népek széles rétegeit szláv őslakókból lett, de magyarokkal is szaporodó udvarnokok *(udvornici)* és a mezőgazdasági és karbantartási munkálatokat végző magyar és szláv várnép *(castrenses, civiles)* alkották. Ezek szolgálatukhoz kötöttek voltak, ellentétben a szintén gazdasági tevékenységet kifejtő, de kiváltságokat élvező, a 12. századtól külföldről bevándorolt vendégekkel *(hospites)*. A magánbirtokokon uruk termelőeszközeivel dolgozó, tőle személyileg függő valódi rabszolgák (magyarul *ín*-ek) is éltek, ezek nagy része a 12. század folyamán önállóan gazdálkodó, de urához kötött „libertinus" lett.

A királyi várak körül szervezett vármegyék igazgatási kerületek voltak, melyeknek területén ősfoglalók és jövevények, szabad birtokosok és szolganépek egyaránt az ispán, illetve a vajda katonai és bírói fennhatósága alá tartoztak. A várak közvetlen szolgálatára rendelt népességtől húzott jövedelmek és szolgáltatások harmada az ispánt illette, aki ugyan (többnyire Erdélyen kívül) magánbirtokkal is rendelkezett, de vagyonosodásának legfőbb forrása az ispáni harmad volt. A megyésispánok alól csak a királyi udvarhelyek voltak kivéve, ezeknek népe és jövedelme felett — külön tisztviselők által — közvetlenül a király rendelkezett. Mint egész Magyarországon, úgy Erdélyben is voltak a király, ill. a királynő számára fenntartott birtokok, egy-egy udvarhellyel központjukban. Mivel később vagy eladományozták őket vagy kiváltságos telepesekhez kerültek, a korai századok forráshiánya miatt Erdélyben kevés nyomuk maradt. Királynői birtok volt a Marostól délre a Gizella királyné által a bakonybéli apátnak adott (Magyar)lapád és mellette az 1177-ben eladományozott Asszonynépe, továbbá a később szintén eladományozott (Sajó)udvarhely, s a székelyek későbbi főhelye, (Székely)udvarhely is.

A királyi és várbirtokok katonáskodó, kézműves és földművelő népelemei természetesen nemcsak az erdélyi magyar honfoglaló nemzetségek királyi szolgálatot vállaló tagjai közül vagy a szláv őslakosságból kerültek ki, hanem Magyarország más vidékeiről is hozott a központi hatalom Erdélybe olyan megbízható telepeseket, akiket fel lehetett használni a királyi hatalom biztosítására. Itt elsősorban azokra a magyarokra gondolunk, akik a királyság megalapításával jelentőségét vesztett törzsi szervezet felbomlása után boldogulásukat a király szolgálatában keresték. Ilyen törzstöredékeket használt fel István király birtokai és a vármegyék szervezésénél az ország egész területén, s így kerültek Erdélybe, a Szamos völgyébe a Jenő és Keszi törzsből, a Maros jobb partjára pedig a Megyer törzsből kivált csoportok, melyeknek emlékét az e három törzsnévből képzett — fentebb már említett — három helynév őrzi. Természetesen a királyi hatalom által Erdélybe telepített magyar elemeket nem korlátozhatjuk e három falu lakosságára, mert ilyenek kétségkívül más magyar falvak alapításában is részt vettek, melyeknek neve azonban nem árulja el a telepesek — akkorra már feledésbe is merült — törzsi hovatartozását. A területnek belterjesebb gazdasági kihasználását meggyorsította Szent István királynak az a rendelete, hogy legalább minden tíz falu köteles egy templomot építeni. A század végén Szent László király eltiltotta a falvak lakosságát attól, hogy a templomtól túlságosan messze költözzék, a temetkezést pedig a templom közvetlen közelébe rendelte, hogy a pogány szertartások továbbélésének véget vessen.

A birtokviszonyok és a népesség szervezeti keretei Erdélyben is az egész Magyarországon kialakult rendszerhez igazodtak. A 13. század elején készült váradi tüzesvaspróba-lajstrom, mely az istenítélethez folyamodók pereinek kimenetelét jegyzi fel, bőséges adatokat szolgáltat az erdélyi megyék szervezetére és a társadalmi rétegek helyzetére vonatkozólag, világosan tanúsítva, hogy Erdély megyékre tagolt területe minden észrevehető sajátos színezet nélkül, ha talán lassabban is, az általános magyar fejlődésbe illeszkedett bele. Feltételezzük, hogy a királyi megyeszervezet előkelő és közrendű népei közt, különösen eleinte, jelentős számban voltak nem magyar etnikumú elemek, hiszen a nemzetségek által meg nem szállt területek lakossága részben szláv volt. A magyar számbeli fölény azonban a szabad magyaroknak királyi szolgálatba lépése révén hamarosan érvényesült; a 13. századból elég szép számban ránk maradt várjobbágy- és várszolganevek Erdélyben is e rétegek alapvetően magyar etnikumáról tanúskodnak. A kétféle, nemzetségi és királyi társadalom előkelőinek keveredése az előbbieknek királyi szolgálatba állásával szintén megindult, s a „nemes" gyűjtőfogalom a 13. században már mindazokra kiterjedt, akik akár ősfoglaló elődeik, akár királyi adomány révén szabad birtokosoknak mondhatták magukat.

Az Aranyostól és a Marostól délre azonban némileg másként alakultak a viszonyok. Itt a vajda alá tartozó megyei típusú szervezet csak a két Küküllő

alsó folyása mentén és a Maros partjain Gyulafehérvár körül jött létre, mely később Fehér, Hunyad és Küküllő vármegyékre tagolódott. Ide már törzsi helynevet magával hozó katonaelem nem is jutott, s a várakhoz szolgáló népelemekből is csak kevésnek (Bocsár, Haró, azaz pohárnok és szakács) maradt helynévi nyoma. A gyulák uralma idején ide tömörült Erdély szláv lakosságának zöme, s itt, valamint az ősfoglaló nemzetségek szállásterületétől északkeletre, ugyancsak szláv, bár gyérebben lakott vidékekre települtek be külső magyarországi nagyurak, a világi nagybirtokosság első erdélyi képviselői a 13. század elején. Ez már egész Magyarországon a királyi vármegyék felbomlásának és szétadományozásának korszaka volt, hullámai Erdélyt is elérték. Elsősorban a külső Magyarországról származó, Erdélyben főhivatalt viselő arisztokrácia szerzett itt adománybirtokokat. A legkorábbi ismert adományt III. Bélától a Wass és Aczél családok őse nyerte. A felvidéki Kácsik nembeli Mihály erdélyi vajdasága idején (1209—1212) testvérével, Simon bánnal (1215-ben vajda) együtt Kolozs megye keleti felében kapott nagy kiterjedésű földeket. Ezeknek egy részét azonban Simon bán hűtlensége miatt 1228-ban Tomaj nembeli Dénes tárnokmester, később (1233—34) vajda nyerte el, aki így nemzetsége erdélyi ágának, a Bánffy családnak megalapítója lett. A dunántúli Kán nemzetség tagja, Gyula, bizonyára szintén erdélyi vajdasága idején (1201 és 1214) jutott Küküllő menti birtokaihoz. Tartományúri hatalmat a vajdák azonban nem építhettek ki Erdélyben a 13. század végéig, mert tisztségüket csak rövid időre, 1—4 évre bírták. Az 1202—1209 közt vajdaságot viselt Korlát fia Benedek is 1206—1207-ben másnak adta át tisztségét, 1212 és 1226 közt pedig évente váltották egymást a vajdák. Így más külső magyarországi családok is kaphattak birtokot Erdélyben. A Kácsik-uradalmak szomszédságában már 1228 előtt birtokolta a kiterjedt tekei dominiumot a francia eredetű Kökényes-Radnót nembeli Kökényes ispán, akinek eredetileg Nógrád megyében voltak birtokai. A 13. század második felében tűnnek fel Erdélyben a szintén kívülről beszármazott Becse-Gergely, Ákos és Hermány nemzetségek. A Becse-Gergely nemzetség, melyből Erdély történelmében nagy szerepet játszó három család, a Bethlen, az Apafi és Somkeréki Erdélyi ágazott ki, a Nagy-Szamos és a Küküllők mentén jutott birtokokhoz, az Ákos nemzetség Thoroczkai ága Torda megyében, Illyei és Folti ágai pedig Hunyad megyében a Maros északi partján birtokoltak. Ez utóbbiak közelében a később számos kisnemesi családra szakadt Hermány nemzetség kapott birtokot. A Hermány nembeli Lackfi család a 14. században az ország legelőkelőbb családjai közé emelkedett, és évtizedeken keresztül Erdély sorsának is irányító tényezője volt.

Ha ezeket a korai keletkezésű magánbirtoktesteket térképre vetítjük, azonnal szembetűnik periferikus fekvésük; mind az erdős hegyvidék lábánál helyezkednek el. Nyilvánvaló tehát, hogy a király a megadományozott főuraknak szerepet szánt a gyérebben lakott erdélyi területek benépesítése

42. Nemzetségi monostor Harinán, 1200 körül

43. A marosszentimrei református templom déli kapuja, 1200 körül

44. Ívmező a megdicsőült Krisztussal Gyulafehérvár első székesegyházából, 1100 körül

45. A gyulafehérvári székesegyház déli mellékhajója, 13. század első harmada

46. Kisdisznód hegyi temploma, amelyet II. András 1223 előtt Goscelinus vallon klerikusnak adományozott

47. A megdicsőült Krisztus két apostol között
a gyulafehérvári székesegyház déli kapujának ívmezején, 1210 körül

◁ 48. Francia mintára épült ciszterci templom és kolostor Kercen, 13. század első fele

◁ 49. A brassói Szent Bertalan-templom szentélye. A kerci műhely alkotása, 13. század közepe

50. A besztercei görögkeleti, egykor minorita templom szentélye. A kerci műhely alkotása, 1270-es évek

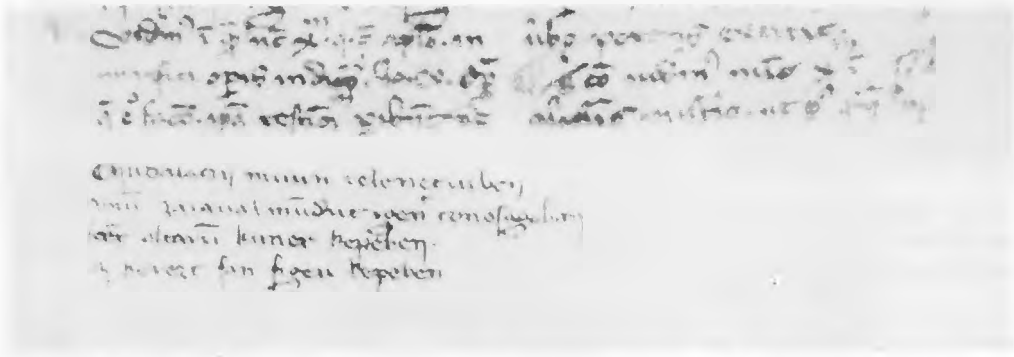

51. Egy újévi prédikáció vezérgondolatainak *(divisio)* magyar fordítása a latin eredeti mellett. *Gyulafehérvári glosszák*, 14. század

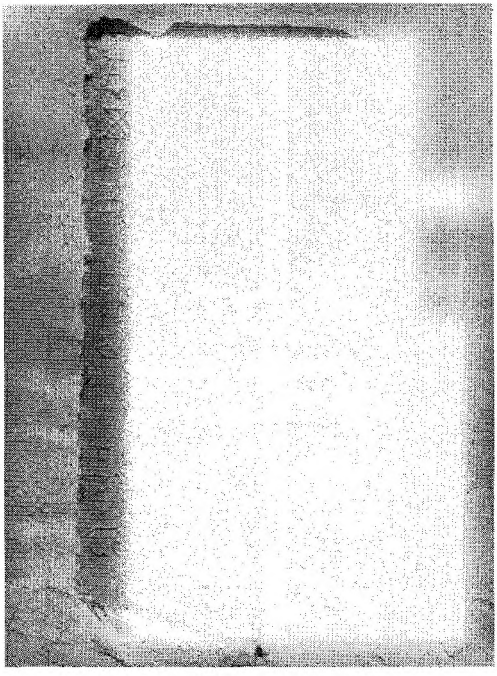

52. Az építtetők feliratai a gerendi református templomon: *1)* István pap, 1290; *2)* Saul tordai archidiaconus és Sámson fiai, Péter comes és Miklós, 1299

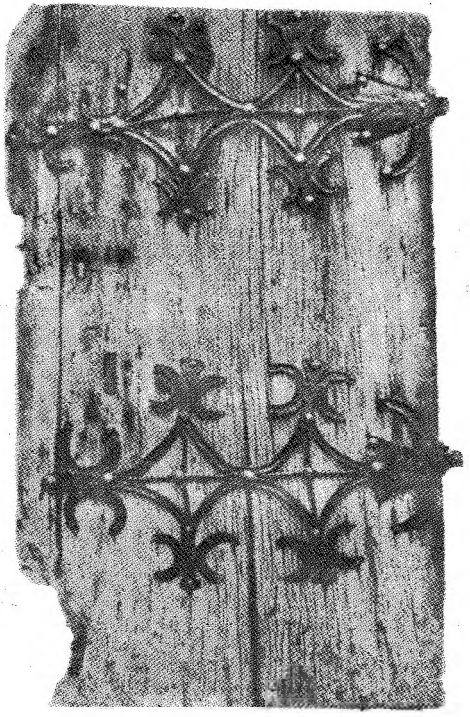

53. A szentegyedi falusi templom vasalásos ajtószárnya, 1300 körül

54. A legkésőbbi nemzetségi monostor Erdélyben: Magyargyerőmonostor, 13. század közepe

55. Részlet Holcmány szász templomának nyugati kapujáról, 13. század első fele

56. Számos Hunyad megyei templom mintája: az Öraljaboldogfalvi református templom, 13. század közepe

57. Római kövekből épített görögkeleti templom Demsuson, 13. század közepe

58. Görögkeleti templom Zeykfalván, 13. század második fele

59. 1300 körül letelepített románok számára épült templom Guraszádán

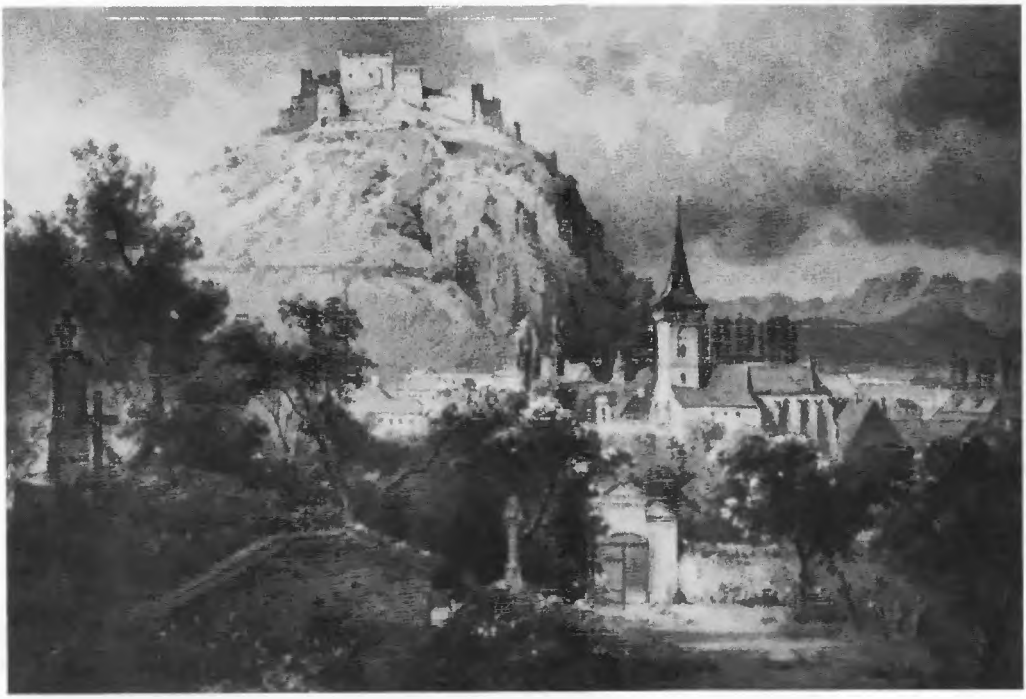

60. Királyi vár Déván, 13–15. század. Előtérben a lebontott 13. századi református templom

61. A király tulajdonában levő Sebesvár romjai, 13. század

62. Földvár. A johanniták egyik vára a Barcaságban, 13-15. század

63. Szász lakótorony Kelnekén, 13-14. század

64. A gyulafehérvári székesegyház nyugati kapuja, 1270 körül

terén, amit eddig a királyi ispánok végeztek és irányítottak. Az új birtokosok már saját érdekükben is teljesítették ezt a feladatot, s telepítési tevékenységük nyomán az új falvaknak egész sora keletkezett. Valószínű, hogy Magyarország más vidékein fekvő ősi birtokaikról hoztak magyar telepeseket, ezek azonban csak az uradalmi központok, a völgyi falvak benépesítésére voltak elegendők, a lakatlanul maradt területekre a tatárjárás néppusztításai után idegen: német, román és orosz bevándorlókat hívtak.

A királyi vár- és birtokszervezet, valamint a korai magánbirtokok keretein belül a legeltetésre alkalmas aljnövényzet nélküli „fekete", bükk- és fenyőerdők határáig egy viszonylag zárt, korai és későbbi szláv foltokkal és német népszigetekkel tarkított, zömében azonban magyar etnikumú települési terület jött létre a 13. század közepére Erdélyben, mely a korai típusú magyar helynevek térképre vetítése mellett, ha hézagosan is, a kisszámú okleveles adatokból szintén kimutatható. Északon a Nagy-Szamos és az egyesült Szamos völgyét — mely lényegében ma is nyelvhatár — tarthatjuk a középkori magyar települési terület határának; Dés városát és Désakna sóbányáját 13. század eleji oklevelek említik. Kelet felé a 12. század végén a magyar terjeszkedés biztosan elérte már a Sajó völgyét, amit Sajószentandrás magyar falunak III. Béla király (1172—1196) egyik közelebbi keltezést nélkülöző oklevelében való előfordulása bizonyít. Innen délkeletre, a Maros áttörésénél 1228-ban már oklevelesen is említik Vécs várát s mellette Lövér és Magyaró falvakat, ezek ma is az erdélyi magyar néptömb északkeleti végpontjai.

Délkeleten a 12. század végén a magyarság már az Olt-kanyarig ért, amint azt 13. század eleji oklevelekben szereplő magyar falunevek (Halmágy, Sáros, Báránykút, Hévíz, Sárkány, Barót stb.) is bizonyítják. Délnyugaton a mai Szászváros és Szászsebes magyar eredetű neveit említik 1224-ben, de a magyar település akkorra már régen benyomult a későbbi Hunyad megye belsejébe, a Sztrigy völgyébe is. A magyarság nyugaton is mindenütt az összefüggő bükkerdők határáig terjeszkedett ki, északnyugaton az erdőhatárhoz közel eső Gyalu és Esküllő faluk neveit említi Anonymus. A Maros jobb partján 1206-ban Magyarigen, akkor szász, de nevéből következtethetőleg előbb magyar lakosságú, 1219-ben pedig Miriszló körül később is magyar lakosságú falvakról hallunk. Az így körülhatárolt területen, mely a széleken fekvő, ma is aránylag gyéren lakott erdővidékek kivételével úgyszólván az egész Erdélyt magában foglalja, a 12. század közepéig összefüggő magyar néptömb élt, melynek szegélyén a szláv elemek akkor már közel lehettek a beolvadáshoz.

A bükk- és fenyőerdők zónáját kivéve, mindenütt sűrű egymásutánban sorakoztak már a 12. század végén a magyar telepek, úgyhogy nyugodtan állíthatjuk: az Erdélyi-medence belsejében a ma is meglevő falvak a 13. századra már tekintélyes többségükben kialakultak. Néhány próba könnyen meggyőz ennek az állításnak az igazságáról. 1177-ben az Alsó-Fehér megyei Asszonynépe falu körül már állottak mindazok a települések, melyek ma is

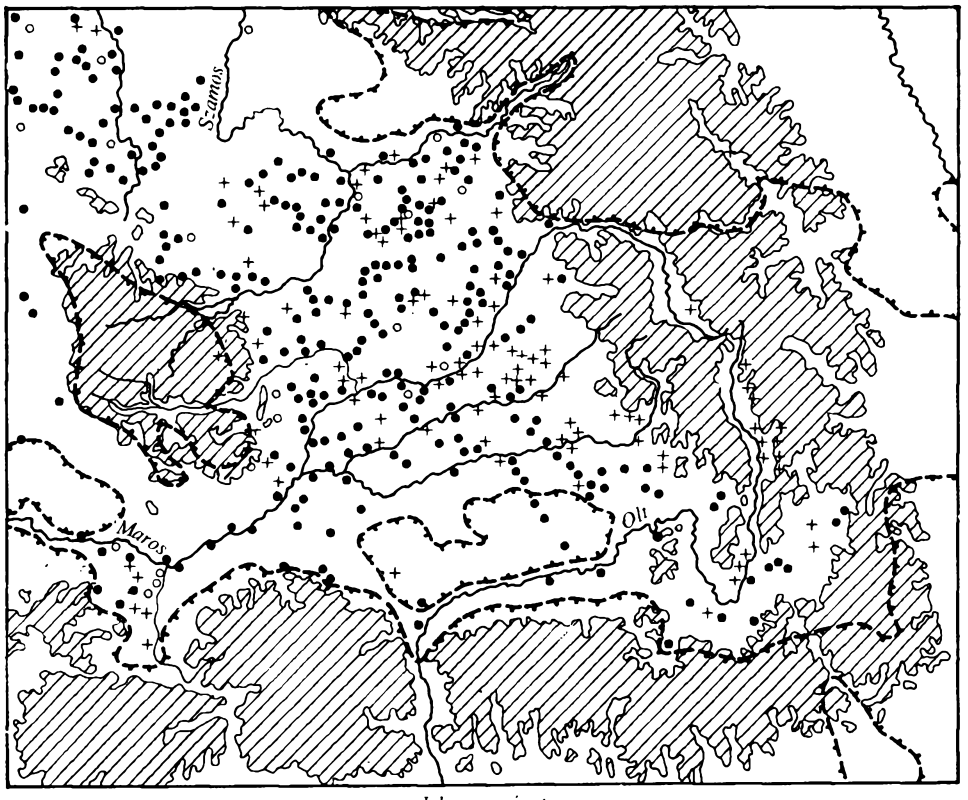

24. térkép. Erdélyi magyar települések a 13. század közepén a helynevek alapján

környezik (Magyarbénye, Kisakna, Vadverem — akkor Szokmánd néven —, Magyarlapád, Fugad, Háporton, Tordas). Szászföldön egy 1206-ból származó oklevél felsorolja Voldorf (Kozdfő) falu szomszédjait (Lebnek, Kóbor, Felmér, Sáros, Réten, Báránykút), ez a részben magyar, részben német nevű hét falu máig határos egymással, közöttük azóta sem keletkezett új település. Mindez nem jelenthet kevesebbet, mint azt, hogy a szóban forgó vidékeken a település már a 12. század végére elnyerte végső kereteit, a faluhatárok kialakultak. A forrásanyag rendkívüli szegénysége ellenére (a birtokviszonyok írásbeli rögzítése egész Magyarországon csak a 12. század végével indul meg rendszeresen) lehetne még néhány példát felhozni a 13. század eleji erdélyi falusűrűségre, de a fent ismertetett két környék települési viszonyai magukban is elegendő támpontot nyújtanak arra, hogy a szomszédos területeken is legalább hasonló települési sűrűséget feltételezzünk.

De hogyan érhette el a magyar település az Olt partját, és hogyan kerülhettek németek a Küküllők középső folyásához, ha a vajda fennhatósága alatti korai Fehér megye magvát a Küküllő-torkolat körül kell feltételezni? Erre a kérdésre csak a megyeszervezettől különböző határőrvidéki szervezet létrejöttének, a székelyek, a szászok és a románok településtörténetének ismeretében lehet felelni.

A SZÉKELYEK ERDÉLYBEN

Erdély déli és keleti határvidékeinek benépesítésében a székelyek magyar törzse játszotta a főszerepet. A 11. századi krónika, illetőleg a belőle egymástól függetlenül merítő Anonymus és a kései krónikák egyaránt azt vallják a székelyekről, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság már itt találta őket mint Attila népének, tehát a hunoknak fennmaradt töredékét. Az egész középkoron át mint a magyarságtól különböző, de vele rokon, önálló etnikumot (natio Siculica) emlegetik őket, s hogy valóban valamely, a magyarsághoz csatlakozott, törökös nomád lovas vezető réteggel bíró törzset kell látnunk bennük, azt igazolni látszik az oguz-törökök nemzetségi szervezetének megfelelő katonai és társadalmi beosztásuk (hat tisztségviselő nemzetség s ezeken belül 4—4 ág), továbbá könnyűlovas harcmodoruk, melyet krónikáink tanúsága szerint még akkor is megőriztek, mikor a magyar hadsereg zöme már a nyugati, nehézlovas lovagi hadviselésre tért át. Ezek az adatok megerősíteni látszanak a 11. századi hagyományt, de más körülmények óvatosságra intenek.

Eddigi tudásunk szerint ugyanis a magyarság az egyetlen törökös szervezetű nép, melynek olyan jelentős finnugor eredetű alaprétege volt, hogy az a maga nyelvét a török nyelv rovására érvényesítve, az egész népközösséget — ha nagyszámú török eredetű kölcsönszó megmaradásával is — finnugor nyelvűvé tehette. Márpedig a székelyek, mióta erre csak adataink vannak, ugyanazt a finnugor eredetű nyelvet beszélték, mint a magyarok. Nemcsak minden név, mellyel az általuk megszállt területek földrajzi egységeit elnevezték, hanem társadalmi szervezetük alapegységeinek, a nemzetségeknek és az ágaknak a nevei is magyar eredetűek. Abban az eredetileg török nyelvű szövegek rögzítésére szolgáló, közép-ázsiai eredetű, rovásírásos ábécében, melyet a székelyek még a középkor végén is használtak, a 37 betűjel közt 21 ótörök, 3 ógörög és 3 glagolita eredetű, az utóbbiak közt találjuk az f, h, ly és c hangok jelzését, amelyeknek megfelelő hang a török nyelvekben nincs, ellenben megvan a finnugor magyarban.

Kétsegtelen tehát, hogy a székelység, ha már eredetileg is nem magyar nyelvű volt, török anyanyelvét korán felcserélte a magyarral. Ilyen teljes elmagyarosodásra pedig (a székely tájnyelvben nincs több honfoglalás előtti bolgár-török eredetű szó, mint a magyar nyelvben általában) aligha nyílt volna

mód Erdélyben, ahol a déli és keleti határvidéken megszállt székelység csak északi és nyugati irányban érintkezett magyar tömegekkel. Amennyiben viszont már a magyar honfoglaláskor nem éltek volna Erdélyben, úgy betelepedésüket semmi esetre sem tehetjük a 11. század elejénél későbbre, mert ha a 11. század folyamán nem a központi fejlődéstől távol, a magyar népterület keleti határán éltek volna, éppen úgy széttelepültek volna, mint a honfoglaló hét magyar törzs harcosai. A székelyeknél — a magyarság többi részétől eltérően — a nemzetségek nemcsak birtokjogi szerepüket őrizték meg, hanem azt a közigazgatási és bíráskodási intézményekben formát öltő közjogi kapcsolatot is, mely az egyes nemzetségeket politikai egységbe kovácsolva tartotta az egész középkoron keresztül, sőt formailag egészen 1848-ig.

Ezek az egymásnak ellentmondó tények megosztották a tudományos közvéleményt, s ami a székelyek eredetét és Erdélybe költözését illeti, napjainkig két különböző nézet küzd egymással anélkül, hogy bármelyik is egyeduralomra juthatott volna. A régészek és velük együtt a történészek egy része azt tartja, hogy a székelyek eredetileg is magyar, vagy legalábbis azzal igen közeli rokonságban álló onogur-bolgár néptörzs voltak, s az avarok (akiket a kortárs európai közvélemény, sőt saját politikai tudatuk is a hunokkal azonosított: innen a székely hunhagyomány) sodorták őket magukkal a Kárpát-medencébe, ahol népiségüket a magyar honfoglalásig megőrizték. Ennek az elméletnek egy újabban kidolgozott változata szerint a 7. század vége felé magyarok (s velük együtt a székelyek) költöztek az avarok közé a Kárpát-medencébe, új, díszítőmotívumairól „griffes-indás stílus"-nak nevezett művészi felfogást hozva magukkal.

A magyar nyelvészek nagy része s az ő eredményeikre építő történészek szerint viszont a székelyek török eredetű és kultúrájú néptörzse még a honfoglalás előtt csatlakozott a magyarsághoz, és a Kárpát-medencébe már többé-kevésbé elmagyarosodva, a többi magyar törzzsel egyidőben, tehát a 9. század végén érkezett. Egy időben a pontusi sztyeppen a magyarokkal együtt élt „eszkil" bolgárokban keresték a székelyek őseit, később az etimológia helyességét támadták, napjainkban megint vannak védelmezői.

Hasonlóképpen megoszlanak a vélemények a székelyek Erdélybe költözésének korát illetőleg is. Ebben a vonatkozásban figyelemre méltó körülmény az, hogy székely telepek nemcsak Erdélyben, hanem Magyarország déli, nyugati és északi határvidékein s Bihar megyében, Nagyvárad környékén is voltak, ha az erdélyi székely tömbhöz mérten ezek kis szórványoknak minősíthetők is. Ismerve a keleti nomád népeknek azt a szokását, hogy az újonnan csatlakozott törzseknek az elővéd szerepét kellett vállalniok (a székelység valóban még a 15. században is a magyar hadsereg elő-, illetőleg hátvédjét képezte), továbbá figyelembe véve az említett magyarországi székely telepek földrajzi elhelyezkedését, a magyar történetírás arra a mindinkább tért

hódító következtetésre jutott, hogy a székelyek zöme valószínűleg Bihar megyében élt, ahol — Erdélyt nem tekintve — helynévi és írott adatok alapján a 13. századot megelőzően a legnagyobb mérvű székely megszállást lehet feltételezni. A 11. század elején Erdélybe költöztek, hogy ott tegyenek eleget határőri kötelezettségüknek.

Bíborbanszületett Konstantin feljegyezte azt a hagyományt, hogy a kazárok egy fellázadt néprésze, a kabarok három törzse a magyarokhoz csatlakozott. Anonymus Bihar vidékét, mint láttuk, kazár lakosságúnak mondja, sőt azt is elbeszéli, hogy a kazár vezér, Ménmarót leányát Árpád vezér legkisebb fia, Zolta feleségül vette, s apósa országát örökölte. Ha szabad ezt a hagyományt „Erdőelvi Zoltán", Szent István első vajdája nevével kapcsolatba hozni, akkor a székelyeket leginkább a kabarokkal (kazárokkal) lehet azonosítani, akikről Bíborbanszületett Konstantin a 10. század közepén még azt állítja, hogy kétnyelvűek, (bolgár-török) anyanyelvük mellett a magyarok (finnugor) nyelvét is beszélik. Bihari időzésük teljes elmagyarosodásukat is megmagyarázná. „Erdőelvi Zoltán" vezetésével már mint magyar nyelvű nép érkeztek a gyula volt tartományába, és települtek meg a Maros és az Olt között. Anyaszékük, Telegd neve, melyről egyik nemzetségüket is nevezték, a Bihar megyei Telegd helységnévre utal vissza. De Biharból hozott nemzetségnév lehet az Ábránd és a Jenő is.

Bármelyik vélemény jutna is — újabb bizonyítékok segítségével — győzelemre a székelyek eredetének kérdésében, abban nem lehet kételkedni, hogy a székelység zöme legalább a 11. század eleje óta lakja Erdélyt, és első erdélyi szállásterületei a Marostól délre, a déli és keleti határhegység lábáig húzódva terültek el. A mai székely települési terület nem felel meg az eredeti elhelyezkedésnek, mert a Háromszéki-medencébe csak a 13. században kerültek székelyek, addig viszont a később szászok lakta dél-erdélyi határvidékre is kiterjeszkedtek. Bizonyítja ezt az újkorban Háromszék közigazgatási egységébe összefoglalt három „szék"-nek nevezett kerület, a sepsi (azaz: sebesi), kézdi és orbai neve. Mindhárom egy-egy helynévre utal, ilyen nevű faluk azonban a szóban forgó székek területén nincsenek, megtalálhatók viszont nyugatabbra, ott, ahol a 13. század óta szászok laknak. Ezek: (Szász)sebes, (Szász)orbó és (Szász)kézd. Az elsőről és környékéről oklevelesen tudjuk, hogy mielőtt II. András király 1224-ben a szászoknak adományozta, a székelyeké volt, következőleg a másik kettőnek neve is az eredeti székely lakosság emlékét őrzi. Ugyancsak székely terület volt a mai Medgyes vidéke is, ahova csak a 13. század második felében költöztek a keletre nyomuló székelység helyébe szászok, amint azt a székelyek fölé kinevezett királyi főtisztviselőnek, a székely ispánnak itt még sokáig gyakorolt hivatali hatásköre bizonyítja. Az egyik székely nemzetség neve Medgyes, eredeti településükre utalhat.

Ezek szerint tehát a székely népterület a 13. század előtt a mai Szászvárostól (ahol szintén vannak helynévi nyomai a székely őslakosságnak) hosszú sávban húzódott kelet felé az Olt-kanyarig, észak felé pedig a Marosig terjedt.

Nyugat és észak felé a székelyek közvetlenül érintkeztek a Maros-völgyi magyarsággal, míg dél és kelet felé az Olt jobb partját és a Küküllők meg a Maros felső folyásának vidékét szállták meg. A Barcaságban valószínűleg már ott találták a korai besenyő határőröket. Ezekkel együtt védelmezték a déli és keleti határokat, ahol a Kárpátok szorosainak őrzésére a királyi hatalom földvárakat emeltetett (Salgó, a mai Szászcsór melletti Pétervár, Talmács, Halmágy, Miklósvár, Bálványos, Görgény, Vécs). E várak régiségét mutatja, hogy kerületük a hozzájuk tartozó falvakkal — azután is, hogy környékükön székelyek, illetőleg szászok telepedtek le — királyi terület maradt, s közigazgatásilag Fehér, illetve Torda megyéhez csatolták mint a megye zárt területi egységén kívül eső, székely és szász jogállású települések közé ékelt szigeteket.

A székely társadalom szervezete az egész középkoron át lényegében azonos volt azzal a bolgár-török népekre jellemző szervezettel, melyben Szent István reformjai előtt az egész magyarság élt. Mindössze a felsőbb politikai irányítás került át a király által kinevezett főtisztviselő, a székely ispán kezébe. Míg a magyar nemzetségfők politikai szerepe azáltal szűnt meg, hogy a bíráskodás és a katonai vezetés a király, illetve annak kinevezett tisztviselői hatáskörébe került, a székelyeknél a helyi tisztviselők továbbra is a társadalom autonómiájának képviselői maradtak. A 6 nem és nemenként 4 ág szigorúan meghatározott sorrendjében évenként más és más személy töltötte be a nemzetségi bíró *(iudex)* és a hadnagy *(capitaneus)* tisztségét. Mivel a tisztségek néhány előkelő családon belül örökletesek voltak, s jelentékeny anyagi jövedelemmel, továbbá a közös nemzetségi vagyonból többszörös részesedéssel jártak együtt, a székely társadalmon belül vagyoni rétegződés keletkezett. Székely és székely közt azonban feudális függés mégsem állt fenn, mindnyájan ugyanabban a később „nemesi"-nek elismert szabadságban részesültek, melynek feltétele a származás, ismérvei pedig a személyes hadba szállás joga és kötelessége s a közös földből való multányos részesedés voltak.

A magyarságon belül kétségtelenül a székelység őrizte meg legtovább a legelőváltó pásztorkodás gazdasági rendszerét. Eleinte lóval (mint a sztyeppen a bolgár-törökök), de még a 13. században is csak állatállományuk után, természetben adóztak („ökörsütés"), s ez az egyébként is csak különleges alkalmakkor (a király koronázása, lakodalma és elsőszülött fia születése alkalmával) esedékes, ajándékszámba menő tartozás a középkorban egyedüli adójuk maradt.

Ehhez képest a székely hadsereg is könnyűlovasságból állott még akkor is, mikor már a magyar katonaság zömét nehéz páncélos lovasok alkották. Az „ősgeszta" 12. századi folytatása egykorú emlékét tartotta fenn az ellenséget

meglepetésszerű, villámgyors rohamokkal nyugtalanító és színlelt megfutamodással tőrbe csaló, sajátos nomád harcmodoruknak, melyet jellemzően maga a krónikaíró sem értett meg, s a nehéz páncélosok szilárd helytállásához szokott szemével gyávaságnak látott. A személyes hadba szállás rendszere mellett természetesen még akkor is fenn kellett tartani a könnyűlovasságot, mikor a túlnyomóan pásztorkodó életforma a földművelés térhódításával háttérbe kezdett szorulni, mert a páncélos fegyverzetének beszerzése olyan anyagi megterhelést jelentett, melyet más, mint birtokos nemesember, nem viselhetett. A székelyek pedig a 12. század közepén bekövetkezett erdélyi ujjárendezés következtében a pásztorkodó életmód folytatásához szükséges terület nagy részét elveszítve, egyre inkább zömükben kétkezi munkájuk után élő, saját háznépük munkaerejére utalt földművelő kisbirtokosokká váltak.

A SZÁSZOK BETELEPÜLÉSE ÉS A DÉLI HATÁRVÉDELEM ÁTSZERVEZÉSE

A Magyar Királyság fennállásának első másfél évszázada alatt Erdély politikai jelentősége háttérbe szorult. A német és lengyel hatalmi terjeszkedéssel sikerrel megküzdő magyar királyok a 11. század vége óta minden figyelmüket az Adriához vezető út megszerzésére fordították. Horvátország és Dalmácia bekebelezése után viszont Velence és Bizánc érdekeivel kerültek ellentétbe, s a 12. század első háromnegyed részét kitöltő harcokba bonyolódtak, melyek egyre inkább kezdték Erdélyt is érinteni.

Erdély határain túlra a magyarok nyomában a besenyők, majd az úzok nyomultak, harcias nomád lovas népek, melyek állandó becsapásokkal nyugtalanították szomszédaikat, köztük néha, pl. Szent István idején, Magyarországot is. 1068-ban nagy erővel törtek be északkelet felől, s a Meszesi-kapun áthatolva az egész Nyírséget Bihar váráig elpusztították. Salamon király azonban seregével a Lápos és a Szamos völgyén át visszavonuló csapataik elé került, s unokaöccse, a későbbi Szent László király vitézsége révén sikerült őket a Szolnok megyei Kerlés falu mellett szétvernie. A kijevi Russzal és a rokon nomád népekkel folytatott harcokban azonban a besenyők felőrlődtek, s maradékaik a 11. században részben a Balkánra, részben Magyarországra települtek.

Az erdélyi határt azonban már a 11. században egy újabb keleti nomád népnek, a kunnak előretörése fenyegette. Ezt a népet az oroszok polovecnek, a magyarok pedig a fekete kunnak nevezett úzoktól megkülönböztetve fehér kunnak nevezték. Előcsapataik a 11. század végén elérték az Al-Dunát, s Magyarországra is betörtek. Az orosz fejedelmek azonban a századfordulón visszaszorították őket Don menti szállásaikra, s csak egyes töredékeik maradtak az Al-Dunánál, ezek pedig komoly veszélyt Erdélyre mindaddig

nem jelentettek, amíg a 12. század közepén a déli határokat immár nem rabló, hanem hódító szándékkal egy komoly ellenség, Bizánc kezdte fenyegetni.

1166-ban érte az első bizánci támadás Erdélyt, ahová a Dunán három oszlopban felvonuló ellenség be is hatolt, s ha nem vetette is meg ott lábát, átmeneti győzelmeket aratott, mert a székely és besenyő könnyűlovasságnak a nehézlovassággal és a páncélos gyalogsággal szemben tehetetlennek kellett bizonyulnia. II. Géza király (1141—1162) ezt ugyan már nem érhette meg, de Bizánc hódító szándékaival tisztában volt, sőt fegyverrel is kellett már védekeznie. A magyar királyok mindig is szívesen fogadtak, sőt hívtak olyan „vendégeket", akik az itthon hiányzó katonai tudást pótolták, s még a magánbirtokra települő külföldieknek sem engedték el a katonai szolgálatot. II. Géza azonban nem elégedhetett meg szórványos, véletlenszerű betelepülőkkel, mint amilyeneket országszerte és Erdélyben is (itt négy Németi, két-két Oroszi és Nándor, valamint egy Cseh) helységnevekből ismerünk, neki egy tömegben lehetőleg nagyszámú korszerű fegyveresre volt szüksége a legsebezhetőbb erdélyi határvonal megerősítésére. Ilyeneket láthatott a Magyarországon átvonuló keresztesekben, azok meg Magyarországot láthatták olyan területnek, ahol túlnépesedett hazájuk népfölöslege új otthonra találhat. Vagyontalanná vált lovagok és földszűkében lévő parasztok egy Rajna—Mosel-vidéki csoportjával lépett érintkezésbe, s Erdélyben az Olt mentén telepítette le őket, a későbbi, 1224-ben kelt kiváltságlevél szavaival „elhagyott" *(deserta)* földön.

Ez a föld nem abban az értelemben volt „puszta", hogy már előzőleg lakatlan volt, hanem azáltal lett lakatlanná, hogy a király eltelepítette onnan az ott lakó székelyeket, hogy német és kisebb részben vallon telepeseinek helyet biztosítson. A lovagokban, akik magukat „gréf"-nek (magyarul „geréb"-nek) nevezték, páncélos katonákat nyert, a parasztok viszont fejlettebb agrotechnikát hozva magukkal és az otthoninál nagyobb szabadságot (pl. szabad geréb- és papválasztást, adó- és vámkedvezményeket) nyerve, képesek voltak nemcsak gerébjeiket eltartani, hanem a királynak is adózni. Ha az Olt mellé települők eredeti kiváltságaira csak az 1224-es, akkor már jóval nagyobb területre kiterjeszkedett „Flandrenses" vagy „Theutonici" (a későbbi „szászok") jogállapotából tudunk is visszakövetkeztetni, lényegében nem lehettek annál kedvezőtlenebb helyzetben, különben nem cseréltek volna hazát, s a király nem számíthatott volna közülük néhány száz gerébnek anyagilag is biztosított katonai szolgálatára.

II. Géza telepesei a mai Nagyszeben közvetlen környékén és attól keletre az Olt völgyében, a későbbi szebeni, újegyházi és nagysinki „szász székek" területén helyezkedtek el, melyet a király kiürített számukra, s így ők saját nyelvükön nevezett új településeket alapítottak. Szomszédságukban azonban az eredeti lakosság ott maradt, a magyar népességét ma is őrző Szakadát székely őrfalu nevét magyar, a Cibin és Cód szláv nevű patakok nevét szláv

formában használják a szászok máig (Zektat, illetve Zibin és Zodt). Délnyugat, dél és délkelet felé Salgó és Halmágy várai székely őrségükkel már fennállottak, s az utóbbi még egy ideig, az első pedig az egész középkoron keresztül fenntartotta eredeti közigazgatási kapcsolatát Fehér megyével, melytől a szász település területileg elszigetelte. A „desertum", azaz az eredeti Szászföld határait meglehetős biztonsággal megrajzolhatjuk. Ha Erdély középkori közigazgatási térképére nézünk, látjuk, hogy az említett három szász széket körös-körül Fehér megyéhez tartozó területek határolják, melyek tehát nem tartoztak a szászoknak adott kiürített földhöz. Nyugat, észak és kelet felé e három szász szék szélein megszűnnek a német helynevek, s helyettük szláv és magyar eredetűek tűnnek fel, bizonyítva, hogy innen kezdve már szláv és magyar lakosság közé költöztek a későbbi német jövevények. Az első szász bevándorlók számára 1192-ben alapított nagyszebeni prépostság területi illetékességének elhatárolásakor leszögeztetett, hogy ne tartozzanak hozzá „más németek, mint azok, akik a Géza király által az ő németjeinek adományozott pusztaságon laknak", a prépostság hatásköre pedig később is csak a mondott három szász székre, azoknak is csak nagyobb részére terjedt ki. A szászok ezt az első erdélyi hazájukat a többi szászlakta vidéktől megkülönböztető névvel mindvégig „Altland"-nak nevezték. A 12. században összefüggő tömbben csak itt éltek Erdélyben németek, a többi egykorú német bevándorló már részben szláv, de leginkább a székely őslakosság közt elszórtan telepedett le.

Magyar falvak közé ékelődtek az oklevelekben II. András első német vendégeinek nevezett romoszi (Hunyad megye), magyarigeni és boroskrakkói (Alsó-Fehér megye) szászok telepei is. A szíves fogadtatás hírére rövidesen újabb német csoportok indultak Erdély felé, s még a 12. században megszállták az „Altland" nyugati és keleti szélein azt a gyér szláv és székely lakosságú területet, ahol később a nagysinki szék északi fele, továbbá a szerdahelyi, kőhalmi és szászvárosi székek alakultak ki. Nyugaton, a későbbi szerdahelyi székben a szászok olyan szláv népelemekre találtak, melyek akkor még nem olvadtak be a magyarságba, s átvették tőlük a helységek neveit (Kelling, Troschen, Dobring s a szláv lakosságra utaló Reussmarkt, Reussdörfchen és Reussen). A későbbi Nagysink szék északi felében s Kőhalom és Szászváros székben pedig jelentős számú székelység közt telepedtek le, melytől viszont magyar helyneveket vettek át (Tekes, Hamruden, Halmagen, Scharosch, Bekokten, Wassied, Broos, Wurmloch stb.). Valamivel később, mindenesetre azonban 1241 előtt telepedett meg Erdély északkeleti sarkában a mai Beszterce körül egy újabb német raj, az általuk ma is használt szláv helynevek tanúsága szerint szláv lakosság között (Rodna, Bistritz, Lechnitz), elsősorban az ottani ezüstbányák kiaknázására.

A német települések újabb lendületet kaptak 1211-ben, amikor II. András király a Szentföldről távozni kényszerült német lovagrendnek adta a kun

támadásoktól fenyegetett Barcaságot, ahonnan nyugatabbra költöztette a besenyőket. A lovagok rövid időn belül német bevándorlókkal népesítették be földjüket, sőt a hegyeken túlra, kun területre is előnyomultak a Duna-torkolat felé. A királyi adománylevél széles körű önkormányzatot biztosított a rendnek, várak és városok építését engedélyezte, felmentette területét a vajda joghatósága alól, adómentességet, szabad vásártartási és kereskedelmi jogot adott, mindezt persze a királytól való közvetlen és teljes függőségben. A lovagok azonban nem elégedtek meg ezzel, a szentföldi fejedelemségek mintájára saját államiságra törekedtek. A szuverenitásnak ez a nyugati, hűbéres rendszerű kisajátítása magyar viszonylatban ismeretlen volt, s a király joggal tekintette sérelmesnek. Ezért már 1222 előtt foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a kényelmetlenné váló vendégeket kiutasítja, sikerült azonban átmeneti megegyezésre jutnia velük. A rend most más úton próbálkozott. A pápához fordult, előbb saját püspökséget kérve tőle, majd amikor ehelyett önálló dékánsággal kellett beérnie, 1224-ben évi adó fizetésére kötelezve magát, Szent Péter tulajdonába, azaz pápai hűbérbe ajánlotta a Barcaságot, és a kun földön tett újabb hódításokat. Későbbi poroszországi szereplését ismerve nyilvánvaló, hogy a rend a Barcaság természetes várára támaszkodó s a Duna-torkolaton uralkodó keleti német állam alapítását tűzte ki célul. András király felismerte a magyar politikai érdekeket fenyegető veszedelmet, és a pápa erőteljes tiltakozása ellenére fegyveres erővel távolította el 1225-ben a lovagokat Magyarországról, akik, mint tudjuk, Poroszországban kerestek maguknak új érvényesülési teret. Hiába kísérelte meg a Szentszék több ízben, hogy pártfogoltjait Erdélybe visszatelepíttesse, II. András és utódai hajthatatlanok maradtak.

A lovagokkal való összeütközés hatására, még mielőtt kiűzésükre szánta volna el magát, II. András király nagyarányú határvédelmi átcsoportosítást kezdeményezett. A mai Szászsebes vidékén élő székelyeket a Háromszéki-medencébe telepítve, a Szászvárostól Barótig terjedő vidéket egészében a szászoknak engedte át, s a különböző joghatóságok megszüntetésével a székely, besenyő és román határőrökkel is rendelkező nagyszebeni királyi ispán vezetése alatt „egy néppé" egyesítette őket. A szászok új helyzetét szabályozó 1224. évi oklevél, az ún. *Andreanum* elvileg is véglegesítette a székely, román és besenyő „földek" létesítésével bevezetett szervezési gyakorlatot, mely külön nemzetiségi területiumok kialakulására vezetett. Leszögezi ugyanis a királynak azt a szándékát, hogy a jövőben nem teszi lehetségessé különféle nemzetiségű és jogú egyéneknek egy közigazgatási egységen belül való élését, azaz a szászok közt nem adományoz idegennek birtokot, hanem az egész Szászföldet a szászok közös tulajdonának tekinti. Ugyanígy mondott le a királyi háramlási jogról, azaz a kihalás vagy hűtlenség esetén gazdátlanná vált föld szabad eladományozásának jogáról az új határokat nyert Székelyföldön belül is, melynek élére a szebeni ispántól

függetlenített székely ispánt állította (első okleveles említése 1235). A territoriális jog, melynek gyakorlása a szász és székely közösség kezébe tétetett le, biztosítékává vált a homogén szász, illetőleg székely társadalom kialakulásának, és megindította azt a társadalmi differenciálódást, mely a három rendi nemzetet (magyar, székely és szász) sajátos közösségekké formálta.

A középkori nemzetiség *(natio)* természetesen nem azonosítható a mai nyelvnemzettel, mert fő ismérve nem a nyelv volt, hanem egészében az a sajátos szokásokból összeálló külön jelleg, melynek a nyelv csak egyik — nem mindig egyformán lényeges — vonása. „Fontos, hogy a királyi felség országa minden vendégének szabadságát, mellyel őket a természet jóságos keze megajándékozta, hiánytalanul és sértetlenül megőrizze"[8] — fejezi ki a középkori magyar nemzetiségszemléletet II. András királynak három erdélyi falu német telepesei számára 1206-ban adott kiváltságlevele.

A szászok — amint azt nyelvükben a legkülönbözőbb német vidékekre utaló tájnyelvi sajátságok is elárulják — a német nyelvterület más és más pontjáról származó s nem is egy időben Erdélybe vándorló kis csoportokból csak az új hazában olvadtak össze — elsősorban II. András említett intézkedésének következtében — egy néppé. Kevertségükre jellemző, hogy még francia nyelvű elemek is kerültek közéjük, mint az a Latin János (Johannes Latinus), akit II. András nemesített meg, udvari katonáinak sorába emelve, s erdélyi birtokait kivéve a szászok joghatósága alól. Vallon nemzetiségének emlékét falujának, Voldorfnak neve máig őrzi. A nagy többség azonban kétségkívül német volt, s éppen a német nyelv volt a legfontosabb összekötő kapocs köztük, hiszen ezen és a közös jogszokásokon kívül semmiféle egységesítő, még kevésbé városias szervezetet nem hozhattak magukkal az őshazából. Géza király német vendégei minden kétséget kizárólag földmíves parasztnépek voltak, akárcsak Észak-Magyarországon, a Szepességben letelepedett néptestvéreik, akikről egykorú adat bizonyítja, hogy „egyszerű, földműveléssel foglalkozó emberek" voltak (homines sunt simplices, agriculturis et laboribus intenti). A későbbi városlakó, kézműves-kereskedő jelleg, mely a szász nép egyik jelentős rétegére a 14. századtól fogva oly jellemző, nem téveszthet meg ez iránt, mert a későbbi szász városok (Nagyszeben, Szászsebes, Szászváros, Brassó, Segesvár és Medgyes) Beszterce kivételével — melynek eltérő fejlődésével később foglalkozunk — nem kézműves-kereskedő polgársággal, kész városként, városi jogokkal alapított települések, hanem földművelő lakosság által benépesített falvak voltak. Várossá alakulásuk nem a 12. század második felében és közvetlenül azután bevándorolt németek által az őshazából magukkal hozott kézműves és kereskedelmi tudás (és városi szervezet) kész adottságából következett, hanem már az erdélyi gazdasági és társadalmi

[8] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hrsg. FR. ZIMMERMANN—C. WERNER—G. MÜLLER. 3 k. Hermannstadt 1892—1902. I. 8.

viszonyok sajátos fejlődese során ment végbe. Ezt bizonyítja az, hogy az említett városokban még akkor is megtaláljuk az eredeti faluközösség elöljáróját *(Hann, villicus)* a városi jellegnek megfelelő bíró *(Richter, iudex)* mellett, mikor a várossá alakulás már régen megtörtént. A falusi szervezetnek ez a változásokat túlélő maradványa a városi szervezetben meggyőzően utal arra, hogy a szászok közt kezdetben nem volt városi elem.

A szászok eredeti vezetői a geréb *(Gräve, comes)* nevet viselték, és elsőrendű hivatásuk a katonáskodás volt. A gerébeket még a 14. században is élesen megkülönböztették az igazi nemesektől *(nobiles et alii comites)*,[9] bár előkelő állásuk a nemesekéhez hasonló életmódot és jogokat biztosított nekik (Saxones Transilvani predia tenentes et more nobilium se gerentes).[10] A geréb nem volt földesura a vezetése alá tartozó népnek, azaz nem volt tulajdonosa a földnek, s így ezen a címen nem is tarthatott igényt feudális szolgáltatásokra, hanem maga is tagja volt annak a közösségnek, mely a földet a királytól adományban bírja. Ennélfogva a katonáskodás mellett részt kellett vállalnia a királynak járó adóteherben is, viszont alsóbb fokú bíráskodási és rendészeti tevékenységének fejében, melyet a nép bizalmából és a király beleegyezésével, királyi tisztviselők ellenőrzése alatt életfogytiglan gyakorolt, bizonyos anyagi természetű előnyöket élvezett: a közösen birtokolt földből a szokásosnál nagyobb hányadot, malomjogot s a törvénykezési bírságok egy részét. A gerébek kezében így jelentős gazdasági erő összpontosult, s amint ezzel társadalmi tekintélyük is növekedett, nagy részüknek sikerült tisztségüket a vele járó, egyre halmozódó vagyonnal együtt családjukban örökletessé tenni. Így az elvben egyenlő jogú szász közösségen belül egy formailag el nem ismert, de valójában mindinkább elkülönülő új társadalmi osztály keletkezett, melynek megvolt az anyagi függetlensége, hogy a költséges személyes katonáskodást teljesítse, s ezáltal életformában a magyar nemességhez közelebb kerüljön.

Az erdélyi szászoktól a királyok egyénenkénti, személyes hadba szállást sohasem is követeltek, hanem csak egy bizonyos számú, az *Andreanum*ban 500 főben megállapított katona együttes kiállítását, természetesen a gerébek soraiból. Egyébként a szászok közössége a juttatott földért adót *(terragium)* fizetett, III. Bélának pl. 15 000 márka ezüstöt, ezenkívül pedig különböző címeken kirótt pénzösszegeket, például a régi pénzérméknek újakra való beváltásakor járó térítést. Ez utóbbit, melyet „kamara haszná"-nak neveztek, 1224 után évi 500 márka, egyenként 206,7 gramm súlyú ezüsttel globálisan válthatták meg. Általában a fejlődés iránya minden királyi adózás terén az egy meghatározott összegben való, az egész szászság által egyetemlegesen fizetett és saját hatáskörükben kirótt, saját kebli tisztviselőik által begyűjtött

[9] Uo. II. 269.
[10] Uo. I. 173.

adómegváltás felé haladt. Ez mindkét félre nézve előnyös volt, mert megkímélte a szászokat a királyi adószedők költséges körutazásainak különkiadásaitól és az idegen tisztviselőkkel való érintkezéskor szinte elkerülhetetlen súrlódásoktól, a királyt pedig állandó biztos bevételhez juttatta. Az 1224-ben elnyert territoriális jog mellett ez a globális adórendszer is nagymértékben előmozdította a szász önkormányzat kialakulását.

Kétségtelen, hogy a szászok népi öntudatosulásához a német lovagrend rövid, de hangos erdélyi szereplése is hozzájárult. A lovagok ugyan elsősorban katonai feladattal kezdték meg tevékenységüket, s a teljesen elpusztult Barcaságban mindenekelőtt a földművelést kellett újrakezdeniük, terveik közt azonban már városalapítás és kézműves-kereskedelmi kezdeményezések is szerepeltek; ezért biztosíttatták maguknak kezdettől a szabad vásártartást, majd az egész ország területén a vámmentes kereskedelem jogát. Nyilván az ő hatásukra buzdult fel a szomszédos szászok vállalkozási kedve is, s bár igazi városi élet náluk is, mint egész Magyarországon, csak a század második felében kezdődött, 1224-ben kiállított kiváltságlevelükbe ők is felvétették a szabad vásártartást és kereskedelmet. A városias életnek ezek a szerény kezdetei a lovagok távozása után nem sorvadtak el, hanem fokozatosan kiteljesedtek.

A „ROMÁNOK FÖLDJE"

Anonymusnak a bulgár—román cárság „blak", azaz román népelemével kapcsolatba hozott, Észak-Erdélybe képzelt „blak"-jairól szólva említettük a magyar és a pápai kancellária néhány oklevelét, melyekben „terra Blacorum" néven a 13. század első harmadában a Déli-Kárpátokban egy románok lakta „föld", illetve erdő (silva) tűnik fel. Ezek az oklevelek egyben a legkorábbiak, melyek erre a területre vonatkoznak, nincs tehát okleveles forrásunk arra nézve, hogy mikortól kezdve beszélhetünk a románok erdélyi történetéről.

Nem bocsátkozhatunk itt bele az ún. dákoromán kontinuitásnak, azaz egy romanizált népességnek az ókortól folyamatos erdélyi fennmaradásának vitájába, mindössze azt a már korábbi megállapítást kell újra leszögeznünk, hogy a 13. század eleje előttről sem történeti, sem régészeti, sem toponímiai bizonyíték nincs erdélyi román népesség létezésére. Annál inkább rendelkezünk azonban 976 óta románokat, éspedig részben mint legelőváltó (transzhumáló) vagy nomád pásztorokat, részben mint a bizánci hadseregbe besorozott katonákat említő írott forrásokkal Thesszáliától a Balkán hegységig, mely utóbbinak hágóin át 1094-ben a bizánci területre betörő kunokat románok (vlachok) kalauzolták. A 12. század legvégéről számos szerb oklevél említ a Drina és a Morava közti hegyvidéken pásztorkodó románokat. Ezen a területen, valamint Bulgária nyugati hegyvidékein nagy számban maradtak fenn középkori román népességtől származó vagy arra utaló helynevek, ott, ahol az újkorban már nem éltek románok. Mindebből nem következik

szükségszerűen a román népnek egy délről észak felé, a Kárpátokba való vándorlása, következik azonban egy olyan vándorlást valószínűsítő életformának, a nomád és főleg félnomád, azaz a nyarat a hegyekben, a telet nagyobb folyók vagy a tengerek partján töltő ún. transzhumáló pásztorkodásnak mint főfoglalkozásnak a ténye. A transzhumáló pásztorkodás nem zárja ki, sőt feltételezi a földművelésnek bizonyos, magas hegyi teraszokon folytatható elemeit, mint azt ilyen teraszok mindmáig észlelhető léte az erdélyi hegyvidékeken is megerősíti. Ilyen életmódnak az emlékét őrzi a feltételezhetően közös ősnyelvből származó közös albán és román szókincs is.

A transzhumáló pásztorkodást azonban csak délre vagy keletre néző, sok napsütést kapó hegyi legelőkön lehet folytatni, ezért Erdély belseje eleve nem jöhet számításba mint a román pásztorkodás ősi területe. P. P. Panaitescu román történész jól látta, hogy „a juhok transzhumálását a Duna déli partjairól és a Kárpátokból Erdélybe sohasem említik; ez természeti lehetetlenség, mivel a hegyek északi és nyugati oldalán fekvő Erdélynek nincsenek jó legelői. Egyetlen déli pásztor sem gondolna arra, hogy Erdélybe, ebbe a legelőben szegény országba hajtsa nyájait."[11] Élhettek azonban a Déli-Kárpátok déli oldalán a Dunához transzhumáló román pásztorok a román nép létrejötte óta úgyszólván bármikor, főként pedig 800 után, mikor az Erdély déli részét megszálló bulgár hatalom a Kárpátok és a Duna közét, a mai Havasalföldet ellenőrzése alá vonta, ami biztonságosabbá tette a nyájaknak a hegyekből a Dunához és onnan visszafelé vonulását. Bulgáriának 1000 körül bizánci uralom alá kerülésével egyidőben Havasalföld a besenyő, majd kun törzsek végvidéke, legeltető területe lett. A Duna-deltánál és a Duna-könyök fölött fenntartott bizánci végvárakból nem lehetett folyamatosan védelmezni a Déli-Kárpátokból az Al-Dunához transzhumáló román és a síkság erdősávjában lakó szláv nép életének biztonságát, ezeknek a nomád jövevényekkel kellett az együttélés formáit megkeresniük. A kölcsönös biztonság érdekében a besenyők, majd a kunok a román pásztornépekkel tartós kapcsolatokat építettek ki, forráshiány miatt részleteiben ismeretlen függési viszonyok között, melyek azonban az 1185-ben kun segítséggel létrejött bulgár—román cárság idején szövetséggé szilárdultak. A havasalföldi román pásztornép kenézei, nem utolsósorban a bizánci hadseregben szerzett katonai tapasztalatok alapján, kisebb, majd egyre terjeszkedőbb egységekbe kezdtek szerveződni. Katunoknak nevezett pásztorszállások tömörüléséből kenézségek alakultak ki, élükön olyan kenézekkel, akik a pásztorkodás irányítása mellett, majd hovatovább helyette hivatásos katonai réteggé zárkóztak össze. Ebből a még nem feudális, de a barbár törzsi előkelőséghez hasonló vezető rétegből kerültek ki minden valószínűség szerint az erdélyi határvidéknek a székelyek és besenyők mellé telepített román határőrcsoportjai.

[11] P. P. Panaitescu, Introducere la istoria culturii românești. București 1969. 146.

Az első hiteles oklevél, mely erről a vidékről szól, egyenesen megmondja, hogy az ott élő románoknak valamelyes önállósága volt, mert a kerci ciszterci monostornak II. András valamikor 1202 és 1209 között (ez időben volt erdélyi vajda a birtokbeiktatást végző Benedek) az Olt, az Eger patak és az Árpás patak közti földet a havasokig úgy adományozta, hogy azt előbb kivette a románok birtoklása alól (exempta de Blaccis). 1224-ben a szászok kiváltságait megállapító ún. *Andreanum* jogot ad nekik, hogy használják a románok és a besenyők erdejét (silvam Blacorum et Bissenorum), tehát a király itt is a románok birtoklását veszi tekintetbe, melyet csak az ő rendeletére kell másokkal megosztaniok. Sokáig II. András eredeti oklevelének tekintették azt az 1222-re keltezett adománylevelet, melyben a Barcaságba települt német lovagok vámmentességet nyernek a székelyek és a románok földjén (per terram Siculorum aut per terram Blacorum) áthaladva. Ha — mint kiderült — ezt a jogot csak az 1231-ben Rómában tartózkodó Hermann von Salza, a Barcaságból akkor már kiűzött rend főnöke koholta és vétette is bele egy hamisított adománylevélbe, az a tudósítás hitelesnek tekinthető, hogy a románoknak ugyanúgy saját „földje" volt, mint a székelyeknek, a Barcaságtól független vámhatósággal.

Mivel a német lovagoknak 1211-ben adott „Barca földje" a későbbi Sárkány és Törcs területét magában foglalta, a „blakok földjének" keleti határa valahol a Királykőtől Fogaras és Sárkány közé az Oltig húzható vonalon haladhatott. Nyugati határát viszont már nem ilyen könnyű megállapítani. Említettük, hogy 1224-ben a szászok királyi engedéllyel használhatták „a románok és a besenyők erdejét" (silvam Blacorum et Bissenorum). Ezt az erdőt valahol Nagyszebentől délkeletre kell keresni, ahol a Beşineu-hegy és a Talmács vár neve őrzi azoknak a besenyőknek az emlékét, akik egy 1250-ben kelt oklevél szerint 1211-ben a szebeni ispán vezetésével szászokkal, románokkal és székelyekkel együtt (associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis) Bulgáriában harcoltak. A besenyő—román—székely együttélés később is kimutatható: 1260-ban II. Ottokár cseh király a magyar király feletti győzelméről írva, annak „embertelen emberei" közt kunok, magyarok, különböző szlávok mellett együtt említ székelyeket, románokat és besenyőket (innumeram multitudinem... Siculorum quoque et Valachorum, Bezzenninorum). Ha a Beschenbach-Besimbák-Beşinbav nevet szabad a besenyőkkel kapcsolatba hozni, úgy a Fogaras-vidéki „blak földön" is éltek besenyők, sőt eredeti összefüggő besenyő népcsoport leginkább az Olt-kanyar déli mellékfolyói, a türk nevűnek sejthető Barca, Brassó, Tömös, Tatrang és Zajzon vidékén tételezhető fel, annál inkább, mivel ezeknek a patakoknak a forrásvidékén át vezettek a kunok betöréseit megkönnyítő hágók Havasalföldre. A székelyföldi és még távolabb, északra fekvő Besenyő helynevek szórványtelepeknek tekinthetők.

A Barcaság besenyő határőreit azonban a magyar király 1211 előtt máshová, talán éppen Szeben alá telepítette, mert ez évben a Barcaságot mint lakóitól elhagyott földet a német lovagoknak adományozta, akiktől nyilván hatékonyabb határvédelmet remélt. Mikor tehát 1231-ben a német lovagrend főnöke a románok és a székelyek földjén vámmentes áthaladást kért, akkor kelet felé az 1224-ben már Szászsebes vidékéről eltelepített sepsi székelyekre, nyugat felé pedig a besenyőkkel közös erdőt használó Fogaras és Szeben vidéki románokra gondolt. Ekkor a besenyők zömmel már Talmács körül élhettek románok szomszédságában, éspedig azon a területen, ahol később, a 13. század második felében a Szászföld védelmére Talmács (a Vöröstoronyi-szorosnál), Salgó (a mai Orlát <Váralatt mellett) és Pétervár (Szászcsór mellett) várai épültek.

A Fogarasi-havasok zárt vízválasztó ormain Vöröstorony és Törcsvár között sehol sem lehetett áthatolni, az itteni „Oláhföldön" (egy 1252. évi oklevélben „terra Olacorum de Kyrch", tehát a monostorról nevezve) ezért csak sokkal később, a 15. században épült vár, nevezetesen Fogaras. Az Olttól nyugatra azonban a Lator és a Zsil völgyén át dél felől könnyen meg lehetett a Szászföldet közelíteni. Ennek elhárítására emelték itt az említett várakat, melyeknek „oláh falvait" először név nélkül, majd német, magyar és román párhuzamos nevekkel csak a 14. században említik oklevelek, de minden okunk megvan feltételezni, hogy román (és részben besenyő) lakosságuk ősei a 13. század elején már itt éltek, és ugyanazt a feladatot látták el, mint amit 1383-ban vártak el tőlük: őrködést a havasokban Talmácstól (az Orlát melletti) Oláhnagyfaluig, azaz a mai Szelistyéig (assumserunt ipsi Walachi custodiam alpibus ab Tolmacz usque ad magnam villam Walachicalem).

Egykorú és visszakövetkeztetésre alkalmas későbbi adatok alapján tehát 1200 körül a mai Fogaras és Szászváros mögött húzódó hegyvidéken összefüggő „blak föld", közigazgatási egységbe szervezett román határőrvidék létezését tételezhetjük fel. Kérdéses marad viszont, hogy Erdély déli határának legsebezhetőbb pontja, a Zsil szurdokán s a mellette húzódó Vulkán-hágón délről, a Temes völgyéből pedig a Vaskapun át nyugatról megtámadható Sztrigy-medence és Maros-völgy milyen védelmi szervezetbe tartozott. Hunyad megye megszervezésének korát nem ismerjük, területén 1276-ban két külön „comitatus", a hunyadi és a hátszegi kerül említésre, s még 1399-ben is külön várnagyuk volt, külön területi hatáskörrel. Mikor Hunyad vára tartozékaival együtt 1409-ben a Hunyadi család magánbirtokába került, Hátszeg és vidéke önálló kerület maradt, bár gyakorlatilag Hunyad megyével közös nemesi törvényszéke volt (1480: sedes iudiciaria universorum nobilium comitatus de Hunyad et de Haczak).[12]

[12] Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bp. 1913. 45. Az erdélyi (s általában kelet-magyarországi) románokra vonatkozó oklevelek 1400-ig össze

A déli határ védelme elsődlegesen Hátszeg várára és kerületére hárult. Területén a királyi várszervezet fennállásának korában, talán már a 11. században királyi vadászok, ún. darócok éltek. Románokról akkor értesülünk, mikor 1263-ban a későbbi magyarbrettyei uradalom három faluját képező darócföldeket István ifjabb király egyik főúri hívének eladományozván, kivette az adományból Dragun és Kodoch kenézi földjeit (exceptis terris... kenasiis),[13] tehát elismerte a (feltehetően román) kenézek korábbi birtokjogait. A szóban forgó kenézi birtok, a későbbi Oláhbrettye tartozékaival együtt a román kenézi eredetű Pogány család kezén a 15. században tűnik fel újra Hátszeg várának közvetlen szomszédságában. A 14. században Hátszeg vidékén a várnagy elnöklete alatt összeülő kenézi szék bíráskodott, a kenézek megnemesítése után bíróságuk összeolvadt Hunyad megye nemesi bíróságával.

KUNORSZÁG ÉS A SZÖRÉNYI BÁNSÁG

Hátszeg vidékének 1263 előtti története a Szörényi bánságéval és Kunországéval fonódik össze. A század eleje óta Nándorfehérvár és Barancs birtokáért folyó magyar—bulgár vetélkedés újabb tápot kapott azzal, hogy a német lovagrend kiűzése után Béla herceg, II. András király fia „ifjabb király" címmel megkapta Erdély kormányzását, s legelső feladatának tekintette, hogy a bulgár—román Aszenida-dinasztiától elszakítsa kun szövetségeseit. A kunok politikai helyzetében előállt fordulat erre váratlanul kedvező lehetőséget adott. Dzsingisz kánnak a mongol törzseket egyesítő katonai akciójából csak a hunokéhoz mérhető lavinaszerű hadjáratok következtek, s két évtized alatt a Sárga-tengertől a Volgáig terjedő hatalmas birodalom jött létre. A nagy hódító 1223-ban főerejével támadt a kunokra és szövetségeseikre, az orosz fejedelmekre s a Kalka bal partján vívott véres csata után a Dnyeperig tolta ki határait. Bár a kínai hadszíntéren bekövetkezett válság a mongol hadsereget hazaszólította, s így előőrseiket a Volga mögé vonták vissza, a kunok előtt nem lehetett kétséges, hogy félelmetes ellenségeik nyugati előnyomulásukat rövidesen újrakezdik. A belső viszálykodásban egymást rontó orosz fejedelmek segítségére nem építhettek, megkísérelték tehát a nyugati kereszténységhez való közeledést az akkori keresztény Kelet-Európa vezető hatalmasságának, a magyar királynak védelméhez folyamodva.

A Szerettől nyugatra, a Duna bal partján tanyázó kun törzsek fejedelme, Barsz, felhasználva a már évek óta közöttük térítő, Magyarországról kiinduló

vannak gyűjtve a Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed. A. F. NAGY—L. MAKKAI. Bp. 1941. c. kiadványban, szövegünkben *innen* vett idézetekre külön nem utalunk, évszám után visszakereshetők.

[13] GYÖRFFY GYÖRGY: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. TSz 1964. 7.

Domonkos-rendi szerzetesek közvetítését, megtérését ajánlotta fel a magyar egyház fejének, Róbert esztergomi érseknek, és hódolatát Béla hercegnek. A francia származású Róbert érsek, aki a hozzá mély baráti vonzalommal kapcsolódó Bélával együtt buzgó és tevékeny katonája volt a hatalma csúcspontjára érkező római egyháznak, legátusi megbízatást nyert a pápától a kun egyház megszervezésére. Béla herceggel s két magyarországi francia főpappal, Bertalan pécsi és Rajnald erdélyi püspökkel együtt Erdélyben fogadta Barsz fejedelmet, aki családjával és előkelőivel együtt 1227-ben felvette a kereszténységet, s országát és népét önkéntes meghódolással a magyar király fennhatósága alá rendelte.

Az új egyházmegye püspöke a dominikánusok magyarországi rendfőnöke, Teodorik lett, székhelyéül a Kárpátokon túl, a Háromszék megyével átellenben fekvő Milkó városka jelöltetett ki. Béla herceg személyesen is meglátogatta Kunországot, mely immár Magyarország kiegészítő része („terra sua" az egykorú pápai oklevél szerint) volt, hogy az átszervezést irányítsa. A földmívelő szlávok és a pásztorkodással foglalkozó kunok és románok közé megindult a magyar, székely és szász népfölösleg kiáramlása a Kárpátokon túlra, s a folyóvölgyekben egymás után alakultak magyar falvak és magyar—szász vásárhelyek, amint azt nemcsak az egykorú oklevelek, hanem máig nagy számban fennmaradt helynevek és lakosság (a „csángók") is bizonyítják. A nemrég még közel százezres lélekszámot elérő moldvai „csángók" ezeknek a későbbi bevándorlókkal szaporodott kunországi magyar telepeseknek az utódai.

Kunország hódoltatását, a korábbi szövetséges elvesztését a bulgár Aszenida-dinasztia hadüzenetnek vette, s Béla herceg valóban támadást tervezett, melynek hídfőjéül (feltehetőleg Vidin 1230. évi sikertelen ostroma után, melynek során a székely ispán is fogságba esett) Kunország nyugati részén, a mai Olteniában (Kis-Oláhországban) Szörényvára (ma Turnu-Severin) központtal megszervezte a Szörényi bánságot. Bánja oklevelesen 1233-ban kerül először említésre. Az új tartomány keleti határa az Olt volt, ahol Kunországgal érintkezett. Kunország területén egy 1234-ben kelt pápai oklevél szerint görögkeleti püspökök által pásztorolt románok is éltek, s közéjük magyarok és szászok vándoroltak ki. Ugyanilyen összetételű népességet kell feltételeznünk a Szörényi bánságban is, melynek lakói 1238-ra annyira megszaporodtak, hogy Béla király katolikus püspököt kért számukra a pápától.

Bár a tatárjárás 1241-ben visszavetette a Szörényi bánság fejlődését, valószínűnek kell tartanunk, hogy azok az állapotok, melyek a bánságot a johannita lovagoknak adományozó 1247. évi oklevélben szerepelnek, 1241 előttre is jellemzőknek tekinthetők. A lovagok megkapták a bánság földjét János és Farkas kenézségeivel együtt, kivéve Litvoj vajda kenézségét, amelyet a király a románoknak hagyott úgy, ahogyan addig bírták (quam Olacis

relinquimus prout iidem hactenus tenuerant), továbbá egész Kunországot az Olton és az erdélyi hegyeken túl, ugyanúgy kivéve Szeneszlaus román vajda földjét (excepta terra Szeneslai woiavode Olacorum). Litvoj vajda földje (terra Lytua) királyi jövedelmének fele a lovagokat illette, ebből meg Hátszeg földjét vette ki a király, jövedelmét magának tartva fenn (a pápai átírásból ismert adománylevélben „terra Harszoc" elírás szerepel). Ezzel a hátszegi román határőrkerület kiszakadt Litvoj vajda kormányzata alól, s kenézei a hátszegi magyar várnagy vezetése alá kerültek, míg Litvoj viszonylag önállóbb lett. Földjét, akárcsak később Dobrudzsát bulgár kormányzójáról Dobroticsról vagy Besszarábiát az azt meghódító Basarab havasalföldi vajdáról, róla nevezik a 13. század második felében Litva földjének (terra Lytua). Litvoj vajda 1272 táján megtagadta az engedelmességet Kun László királynak, ezért ellene Sóvári György mester vezetésével hadjárat indult, melynek során Litvoj elesett, testvére, Barbat pedig fogságba került, és súlyos sarcot kellett fizetnie. Ettől kezdve a Szörényi bánság területén kormányzó román vajdáknak nyoma vész. Litva földjét talán a Zsil felső folyása mentén kereshetjük, míg Farkas kenézségének emléke esetleg Vîlcea (szláv vlk = 'farkas') Zsil-völgyi megye nevében maradt fenn. János kenéz földje ettől délebbre eshetett, s kézenfekvőnek látszik, hogy az valahol a mai Craiova környékén lehetett, mert annak neve a (magyar) királyi birtoklást idézi. Nyitott kérdés marad, hogy Szeneszlaus vajdasága eredetileg átterjedt-e erdélyi (értelemszerűen Fogaras vidéki) területre, mint a Litvojé. Ha igen, akkor 1247-ben itt is ugyanaz történt, a román vajda elhagyta Erdélyt, és a Kárpátoktól délre kapott vajdaságot, melynek további sorsáról talán a fentebb említett Sóvári Györgynek egy bizonyos Dorman és bulgár szövetségesei ellen 1272 után viselt hadjáratából értesülünk. Ennek a Dormannak lehetett utóda Basarab, aki a 14. század elején elszakította Havasalföldet a Magyar Királyságtól.

Az 1247. évi oklevél említi a szörénységi és kunországi románok katonai szolgálatát is (cum apparatu suo bellico), ami pedig a románoktól a királynak járó jövedelmet illeti, az aligha lehetett más, mint az 1256-ban és 1262-ben oklevelesen is előforduló állatadó, közelebbről a juhötvened (quinquagesima ovium, e néven először 1293-ban).

Mindezeket részben tudva, részben feltételezve, gondolnunk kell arra is, hogy a Temes folyó vidékéről a Vaskapun át vezető út is a Déli-Kárpátok mentén kialakult határvédelem rendszerébe tartozhatott, éspedig a Szörényi bánság mögött, akárcsak Hátszeg vára és kerülete, hátvédként megszervezett várkerületekkel és azok mellett román kenézekkel. Ilyen szervezetet azonban sokáig csak a 14. század elején oklevelesen említett Sebes (ma Karánsebes) vára és ispánja révén ismertünk, román kenézt pedig ezen a tájon 1319-től (Bach kenezius), román eredetű helynevet (Căprior — Kaprevár) 1337-ből, mely utóbbi viszont egész Magyarországon a román helynévadásnak első, az említett erdélyieket is megelőző előfordulása.

Újabban került elő egy oklevél 1350-ből, melyben Szeri Pósa krassói (egyben sebesi) ispán igazolja, hogy a sebesi kerületben élő Juga fia Lupcsin (Lupchyn), más néven János vajda, néhai Béla király oklevelét bemutatva kéri mások által elfoglalt Sebes kerületi Tövis, Gyepű és több más, őseitől örökölt birtokainak (predecessorum suorum... possessiones hereditarie)[14] visszaadását, amit az ispán el is rendelt. Gyepű (újkori nevén Gyepesfalu) Karánsebes közelében fekszik, ott, ahol 1352-ben Mutnoki István fiai, Juga és Bogdán kapják Mutnokpataka üres földet „azzal a szabadsággal, amely szabadsággal a szabad falvakat Sebes kerületben a kenézek birtokolják". Nem kérdéses, hogy mindkét esetben ugyanazon családról van szó. A Mutnokiak nem sokkal később nemesekként szerepelnek, tehát ugyanazt a pályát futják be, mint a fentebb említett Hátszeg vidéki nemes kenézek. Sebes (és még hét más Krassó megyei vár) ugyanazt az autonómiát élvezte, mint a Hátszeg vidéki kenézi szék. Az önkormányzatnak részletes királyi szabályozását ugyan csak 1457-ből ismerjük, de már 1376-ban hallunk „az oláh kerületek régi és jóváhagyott — antiqua et approbata — törvényének" alkalmazásáról. Hogy mit érthetünk e „régi törvény"-en, arra némi világot vet IV. Bélának fent idézett, eredetiben ugyan fenn nem maradt, de 1350-ben hitelesnek tekintett oklevele, melyből Lupcsin vajdának a Hátszeg vidéki Litvoj vajdáéval hasonló státusára következtethetünk és arra is, hogy a vajdai tisztség a 14. századra itt is megszűnt. Talán majd előkerülnek oklevelek, amelyek Sebes várának és román vajdai kerületének IV. Béla korára való visszavezetését lehetővé teszik, amit a Hátszeg vidéki példa ez idő szerint csak valószínűsít.

Előrebocsátva, hogy a fenti állapotokat, legalábbis részben, az erdélyi szászok 12. század közepi, majd a német lovagok 1211-ben történt betelepítése során végbement határőrvidéki újjárendezésről szóló oklevelekből ismerjük, s csupán ezekből következtethetünk vissza a korábbi helyzetre, mégis meg kell kockáztatnunk azt a feltevést, hogy a vlach-románoknak a Déli-Kárpátokban való viszonylag késői, legfeljebb 1210-ig visszavezethető okleveles előfordulása nem jelenti ezt csak kevéssel megelőző tényleges megjelenésüket. Annál kevésbé, mivel a szászokat, a székelyeket és a besenyőket is ugyanezek az oklevelek említik itt először (a szászokat csak két évtizeddel előbbről!), holott bizonyos, hogy legalább a 12. század közepén már itt éltek. Élhettek itt tehát már legalább velük egy időben vlach-románok is, akiknek szervezete és földrajzi elhelyezkedése a határőrvidék átrendezése során éppúgy módosulhatott, mint a többieké, ami azonban nem érinti esetleges jelenlétük tényét.

Mindezek alapján több mint valószínűnek kell tartani, hogy 1200 körül végig a Déli-Kárpátok két oldalán népükből való vajdák, s ezek alatt kenézek vezetésével román határőrök éltek, székelyekkel, besenyőkkel, szászokkal szomszédságban, helyenként azokkal birtokközösségben, de önálló szerveze-

[14] GYÖRFFY, i. m. 12.

tekben, melyeknek a magyar király által kinevezett ispánok által ellenőrzött önkormányzata volt. Hogy mikor történt ennek a román határőrvidéknek a megszervezése, s még inkább az, hogy mikortól éltek románok a Déli-Kárpátok erdélyi oldalán, konkrét adatok híján pontosan nem határozható meg, csak más népekkel való kapcsolatukból lehet rá következtetni.

A besenyőkkel való itteni együttélésük magyar közvetítéssel kezdődhetett, mert az erdélyi románok a besenyőket a magyarból vett „beşineu" néven ismerték meg, s később így is nevezték, míg a havasalföldi román nevekben a szláv közvetítésű „pečeneg" alak maradt fenn. A besenyők a 10. század közepe után részben Magyarországra, a 11. században részben az akkor a Dunáig terjedő Keletrómai Birodalomba költöztek. A Dunától délre szláv környezetben éltek, 1147-ben bizánci zsoldban harcoltak Bulgária pusztáiban az átvonuló keresztesekkel. Nyilván ezekből kiszakadt, illetve a Dunától északra visszamaradt töredékek szláv nevét ismerték meg a havasalföldi románok. A besenyő—román együttélés valószínűleg csak 1150 után kezdődött Erdélyben, mivel a 13. század első feléből fentebb említett székely—besenyő—román együttharcolásnak sem 1116-ban az olsavai, sem 1146-ban a Lajta menti csatában nincs nyoma, az egybehangzó magyar és cseh források ekkor még csak egymás mellett küzdő székelyekről és besenyőkről szólnak, románokról nem. Ez utóbbi esetben azonban azt a lehetőséget is tekintetbe kell venni, hogy esetleg nem erdélyi, hanem nyugatabbra élő, oklevelesen is ismert székelyekről és besenyőkről van szó. De a Déli-Kárpátoknak a románokat megelőző (azaz általuk átvett) szláv, magyar, német és valamiféle türk toponímiája is arra utal, hogy az itteni román népesség határőri szervezetbe tömörítése valamikor 1150 és 1200 közöttre tehető.

3. A TATÁRJÁRÁSTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG

A TATÁRJÁRÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A bulgár—román és a magyar állam dunai konfliktusába brutális módon avatkozott be a mongol (tatár) támadás. 1235-ben a tatár haderő az északkínai birodalom meghódítása után újra nyugatra indult, s a volgai bolgárokat, a baskírföldi magyarokat és az északi orosz fejedelmeket leverve, 1239-ben Kötöny keleti kun király ellen fordult. A vesztett csatából menekülő kunokat IV. Béla király befogadta Magyarországra, de a Kijev elestét (1240) követő tatár támadás elhárítására nem volt képes. 1241 tavaszán Batu kán serege három helyen tört be magyar földre. A főerő a Sajó völgyében ütközött meg a királyi sereggel, melynek nagy része holtan maradt a csatatéren, maradványai pedig a menekült királlyal a Dunántúlt kísérelték meg védelmezni. Erdélybe két tatár sereg nyomult, az egyik Kadan vezetése alatt a radnai hágón átkelve

Radna német lakosságú, gazdag bányavárost vette ostrom alá, majd a meghódolt németeket küldve előhadnak, Beszterce dúlta föl. Mikor Kolozsvár is elesett, ahol az egykorú forrás szerint a tatárok „számlálhatatlan sokaságú magyart"[15] mészároltak le, Erdély északi fele védtelenül kellett, hogy végigszenvedje embertelen pusztításaikat, míg a Meszesi-kapun át ki nem vonultak a magyar Alföldre, hogy Batu csapataihoz csatlakozzanak. A másik tatár sereget Bogutaj vezette az Ojtozi-szoroson, a keleti hódítók ősi útvonalán át az erdélyi hadak élén álló Pósa vajda ellen, aki azonban a csatával együtt életét is elvesztette, s a támadóknak az Olt völgyén át szabad út nyílt Erdély szívébe. Küküllővár, Nagyszeben, Gyulafehérvár egymás után estek el, s a tatárok minden ellenállást megtörve, falvakat, városokat lángba borítva, a lakosságot lemészárolva a Maros mentén vonultak tovább nyugat felé. Ezalatt egy további seregrész Bedzsak vezetése alatt a Szereten átkelve a magyar fennhatóság alatt élő, keresztény nyugati kunok földjét hódoltatta, megsemmisítve mindazt az eredményt, melyet a magyar állam és egyház másfél évtizedes fáradságos munkával ennek a területnek fejlesztése terén elért.

Sikeres ellenállást csak Magyarország nyugati felében tudtak a nagyobb várak őrségei kifejteni, egyébként a Dunától keletre eső országrész egészében tatár uralom alá került. A támadás első lendületében, nyilván a megfélemlítés kedvéért, a tatárok nemcsak az ellenállókat, hanem a védtelen lakosságot is halomra gyilkolták, s csak azok menekülhettek meg, akik idejében elrejtőztek az erdőkben, vagy felhúzódtak a járhatatlan hegyvidékre. Minthogy azonban a tatárok, számításaik ellenére, egyetlen rohammal nem tudták egész Magyarországot kézre keríteni, fel kellett készülniök a Dunántúl meghódítására. Ezért csellel előcsalogatták a rejtőzködőket, bántatlanságot ígérve nekik, hogy mezei munkájukat folytatva, a tatár hadak ellátását biztosítsák. Aratás után azonban a félrevezetett szerencsétlen népet könyörtelenül lemészárolták, nehogy hátukban veszedelmet hagyjanak, mikor a befagyott Dunán való átkelést kierőszakolva, a következő év elején Magyarország nyugati felének hódoltatására indultak. A királyt mégsem sikerült elfogniuk, sem a fontosabb várakat bevenniük, s mikor otthonról a nagykán halálhíre megérkezett, az osztozkodásból kimaradni nem akaró Batu, összegyűjtve hadait, kivonult Magyarországról, melyet visszafelé haladtában még egyszer kirabolt és feldúlt.

Rogerius mester, nagyváradi kanonok, aki maga is tatár rabságba került, s csak nehezen tudott szabadulni, mint szemtanú írja le a szörnyű vérengzéseket, rombolásokat, gyújtogatásokat s azt a vigasztalan képet, melyet az ország a tatárok távozása után nyújtott. A Maros völgyén felfelé haladva több napi járóföldre nem találkozott Erdélyben élő emberrel. Az utakat és ösvényeket benőtte a fű, Gyulafehérvárt csak a templomok és paloták romjai közt fehérlő

[15] Századok 1882. 431—432. Párizsi kéziratból.

emberi csontok jelezték, hogy röviddel azelőtt ott még Magyarország egy virágzó tartományának politikai és egyházi székhelye volt. Szomorú útján, melyen a romba dőlt templomok haranglábjainak maradványai szolgáltak tájékozódásul, a kihalt lakosság elhagyatott kertjeiből gyűjtögetett veteményekkel táplálkozott. Először a Kolozs megyei Fráta falu környékén egy erdős hegyen bukkant emberekre, akik ott kerestek maguknak menedéket. A kiéhezett és megfogyatkozott lakosság — Rogerius mester maga is ette fakéregből készült kenyerüket — lassanként visszatért elpusztult falvaiba, hogy házait felépítve újrakezdje munkáját, de a fegyver és az éhínség erősen megritkította számukat, nem is szólva a tatárok által rabságba hurcolt ezrekről. Az erdélyi püspök még évek múlva is panaszolta, hogy a tatárok pusztítása miatt egyházmegyéjének népessége annyira megfogyatkozott, hogy magukon a püspöki birtokokon is alig néhány ember lézeng.

A tatárjárás így elsősorban népesedési következményekkel járt Erdélyre nézve. Mindenekelőtt elapadt a Kárpátokon túli telepítést tápláló erdélyi népfölösleg, úgyhogy a Kunországba irányuló magyar és szász kivándorlás hosszú időre megszakadt. A tatárok további betöréseitől Erdélyt sem sikerült teljesen biztosítani, a hegyeken túl eső vidékek pedig állandóan veszélyeztetett zónában maradtak, s még egy évszázadig ki voltak téve a sűrűn ismétlődő tatár rablóhadjáratoknak. A megkezdett államszervező munkát folytatni nem lehetett volna még akkor sem, ha elegendő telepes népesség állt volna rendelkezésre. A milkói püspökség a valóságban megszűnt, az időnként kinevezett püspökök névlegesek maradtak, mert részben a bizonytalan állapotok, részben pedig a hívek hiánya miatt nem gyakorolhatták az egyházi fennhatóságot.

A Kárpátok és a Duna között egyébként jelentős etnikai változások is történtek. A kun népet a tatár támadás elsöpörte, töredékei a keleti kunokkal együtt a magyar Alföldön találtak új hazát. Kunország már csak nevével őrizte emléküket, a valóságban a szláv és a maradék kun lakosságot fokozatosan beolvasztó, a pásztorkodást földműveléssel mind nagyobb mértékben kiegészítő románok lakták. A politikai fennhatóság elvileg a magyar királyé maradt, aki azonban lemondott arról, hogy magyar tisztviselőkkel gyakoroltassa, hanem a dél-erdélyi román határőrkerületek kenézei fölé kinevezett vajdáit bízta meg az egész terület kormányzásával. Ezek azonban aligha ígértek elegendő védelmet a tatárok ellen, ezért adományozta 1247-ben IV. Béla a Szörényi bánságot és Kunországot a johannita lovagrendnek, hasonló jogokat biztosítva számára, mint annak idején apja a német lovagoknak a Barcaságban. Ez a kísérlet azonban nem sikerült. A johanniták nem tudták helyüket megállni, mert az elpusztult vidék benépesítésére nem kaptak megfelelő telepeseket — a király maga tiltotta meg magyarországi magyar vagy német kivándorlók befogadását —, s valószínűleg nem rendelkezvén kellő erővel a várható tatár támadások visszaverésére, lemondtak a súlyos

feltételekhez kötött adományról. A királynak egyelőre meg kellett elégednie magának Erdélynek az újjászervezésével. Ehhez kiváló munkatársakat kapott immár nem rövid, hanem hosszabb időre tisztségükben maradó, külső magyarországi nagyurak közül kinevezett vajdáiban. Lőrinc 1242—52, Ákos nembeli Ernye 1252—60, Kán nembeli László 1260—67, Csák nembeli Máté 1267—70 közt viselte a vajdai tisztséget.

A komoly katonai erőt jelentő lakosságot, a székelyeket most már végleg kivonták az ország belsejéből: a Nagy-Küküllő alsó folyása mentén még ottmaradtakat részben a Kézdi székbe, részben az Aranyos mellé telepítették, s elhagyott földjüket az új bevándorlókkal szaporított szászoknak adományozták. Így keletkeztek azok a szász telepek, melyek később a medgyesi és nagyselyki székekbe szerveződtek. Eredeti székely lakosságukat nemcsak a helynevek nagy többségének magyar eredete, hanem az a tény is elárulja, hogy a népesség kicserélődése ellenére még sokáig nem a szebeni, hanem a székely ispán hatáskörébe tartoztak. Csak a 14. században nyerte el szász népességét a későbbi segesvári szék. A német bevándorlás újabb hullámai azonban átcsaptak ennek a megnagyobbodott Szászföldnek a határain is. Szász telepesek rajzottak ki a szász territóriummal határos megyék területére, mivel azonban nem tudták kivívni, hogy közigazgatásilag a Szászföldhöz csatolják falvaikat, társadalmi fejlődésük más irányt vett, és azonosult a magyar földművelő réteg sorsával.

A tatárjárás egyenes következménye volt a nagyméretű román bevándorlás is. A katasztrófa katonai tanulságai meggyőzték az uralkodót arról, hogy a megyei központokul szolgáló várak előnytelen fekvésük miatt komolyabb támadásnak nem képesek ellenállni, ezért azokat feladta, s az egyháznak vagy magánosoknak ajándékozta el, helyettük pedig országszerte megközelíthetetlenebb hegyi várak építését és védelmének megszervezését kezdte meg. Ezeknek a váraknak környéke azonban, földművelésre egyelőre alkalmatlan lévén, lakatlan volt, sőt földművelő magyar vagy szász lakosság utólagos betelepítése is szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközött, és csak olyan kisebb foltokon ígért sikert, ahol erdőirtásokkal termőföldet lehetett nyerni. Az adott viszonyok közt, mikor a megfogyatkozott számú magyar és szász népesség még arra sem volt elegendő, hogy a tatár pusztítás által okozott hézagokat betöltse, természetesen még akkor sem lehetett a hegyvidék magyar és szász telepesekkel való betelepítésére gondolni, ha annak gazdaságföldrajzi nehézségei nem lettek volna. Várnépre viszont szükség volt, nemcsak a katonai szolgálat és a fenntartás ellátására, hanem azért is, mert az Erdélyi-medence belsejében a királyi birtokok adományozás révén fokozatosan magánkézre jutottak, s így a király gazdasági érdekei egyre inkább a megmaradt hegyvidéki uradalmak jövedelmezőségének gyarapítását írták elő. A hegyvidék dús legelői elsősorban hegyi pásztornépnek kínáltak megélhetést, érthető tehát, hogy a királyok a Bulgáriából és Szerbiából észak felé húzódó s a kun uralom

megsemmisülése után annak nyomása alól is felszabaduló román pásztorokkal népesítették be az új várkerületeket. Így szállották meg románok Erdélyben Déva, Hunyad, Salgó, Talmács, Törcs, Kecskés, Szádkő, Léta, Sebes, Almás, Csicsó, Bálványos és Görgény várainak környékét, zömükben azonban nem a tulajdonképpeni Erdélybe, hanem annak nyugati hegyvidéke külső, a magyar Alföldre néző oldalán épült várak (Miháld, Sebes, Zsidó, Halmos, Illyéd, Krassófő, Borzafő, Kövesd, Szád, Váradja, Világos, Deszni, Pankota, Sólyomkő, Valkó, Nyaláb, Aranyos, Kővár) uradalmaiba telepedtek be.

Bevándorlásuk nem egyszerre zajlott le, a hegyvidéket is csak fokozatosan, több évszázadig tartó állandó beáramlással népesítették be. Betelepítésük tervszerűen és kedvezményekkel bátorítva történt, mint azt egy későbbi törvénycikk hangsúlyozza („ad vocationem et assecurationem regie maiestatis ac vaivodarum, baronum et ceterorum officialium ista confinia regni tenentium"),[16] eleinte — a király külföldi telepesek behívására vonatkozó kizárólagos jogának érvényesítésével — csak királyi birtokra.

A bevándorló románok a magyar forrásokban egyöntetűen mint hegyi juhpásztorok szerepelnek. Még a 16. században is hivatalos jelentés állapítja meg, hogy a románok csak a hegyekben s erdőkben pásztorkodnak (Walachi, qui tantum in silvis et montibus non contemnendum pecorum numerum alunt),[17] s ugyanígy nyilatkozik ez időben Verancsics Antal, később esztergomi érsek, Erdély viszonyainak kiváló ismerője is róluk, szintén ebben az időben (rari in apertis locis incolae, montibus ac silvis plerumque cum suo pecore pariter obditi).[18] A balkáni és magyarországi román pásztorkultúra bensőséges kapcsolatairól tanúskodik a románok „nemzeti" adóneme, a juhötvened (quinquagesima ovium, a Balkánon: travnina), melyet Magyarországon is, Szerbiában is csak románok — mint jellegzetesen juhtartó népelem — fizettek, s mely mindenütt ötven juh után egy juhnak és egy báránynak a beszolgáltatásából állott. Mezőgazdasági termények után, mivel földművelést hegyi teraszokon csak önellátásra folytattak, nem adóztak.

A királyi várbirtokok földrajzi fekvése sokáig lehetővé tette ezt az életmódot. A vár közvetlen szolgálatára rendelt népelemek rendesen a völgyi részeken megtelepült magyarok, kis részben szlávok közül kerültek ki. A románok inkább adójukkal járultak hozzá a várszervezet fenntartásához, s ezt

[16] „A királyi felség s a királyság ama végvidékeit igazgató vajdák, bárók és más tisztviselők hívására és biztosítékára" — 1495/45. tc. Corpus Iuris Hungarici — Magyar Törvénytár 1000—1845. I. Bp. 1899. 588—589.

[17] „Az oláhok, akik csakis az erdőkben és hegyekben nem lekicsinylendő számú állatot tartanak" — a magyar királyi kamara 1567. évi jelentésében, idézi E. HURMUZAKI, Documente privitoare la istoria Românilor. Bucureşti 1887. II 612.

[18] „Nyílt helyeken ritkán lakók, többnyire hegyekben és erdőkben húzódnak meg állataikkal együtt." MHH-S 1857. 143.

is a magyar várnaggyal közvetlenül érintkező vezetőik, a kenézek és a vajdák gyűjtötték össze tőlük, ezek feleltek az ötvened pontos beszolgáltatásáért, s ugyancsak ezek teljesítettek katonai szolgálatot is, a románság nagy többsége pedig nyájait legeltette a hegyekben. Állandó lakóhelyhez még vezetőik sem voltak kötve, mint azt a Krassó megyei Illyéd királyi vár kenézeinek példája mutatja, akiket 1363-ban lakóhelyük bizonytalansága miatt (propter eorundem mansionis seu residencie incertitudinem) nem lehetett egy bírósági tárgyalásra megidézni. Ezt az adatot általában a magyarországi román transzhumáló pásztorkodás első említésének szokták tekinteni. Az oklevél márciusban kelt, ekkor nem találták birtokukon a kenézeket, mert nyájaikkal még valahol a téli legelőn tartózkodtak. A hegyvidék kora tavaszi üresség éből azonban éppúgy lehet nomadizálásra, mint transzhumálásra következtetni, hiszen nem tudjuk, hogy a pásztorok családjai ez esetben követték-e a nyájat, vagy otthon maradtak. Mindenesetre fel kell tételezni, hogy a pásztornép vezető rétege egyre kevésbé vett részt a legeltetésben, és egyre inkább csak katonáskodott.

Míg a Balkánon a leggyakoribb cselnik mellett más elnevezések is előfordulnak a román pásztorközösség elöljáróinak megjelölésére *(sudce, premikjur, knez, vladika, katunar)*, Magyarországon mindenütt a szláv eredetű „kenéz" *(kenezius)* megjelölés vált általánossá, mégpedig nem az eredeti szláv alakban *(knez)*, hanem a magyaros „kenéz" formában. Maguk a románok, a szórványosan máig is használatos „chinez" alak tanúsága szerint, szintén ezt a magyar közvetítésű elnevezést alkalmazták saját vezetőikre. De bárhogyan is nevezték addig magukat a román vezetők, az a tény, hogy feletteseik, a magyar közigazgatás képviselői a helyi szláv lakosság elöljáróit régóta jelölő névvel „kenéz"-nek hívták őket, döntő súllyal esett latba, mert vezető szerepük fennmaradása nem annyira a vezetett csoport bizalmától függött, hiszen állásuknak családjukban való továbböröklése és anyagi megalapozottsága amúgy is biztosította azt, hanem inkább a magyar király vagy megbízottjai megerősítésétől. Így a „kenéz" elnevezés egyúttal helyzetüknek felülről való elismertetését jelképezte, s készségesen cserélték fel régi, mint láttuk, nem is megállapodott rangjelző nevükkel.

Hasonló úton juthatott a románsághoz a több kenézség fölött rendelkező vezetőt jelölő „vajda" *(vojvoda)* név is, mely a balkáni románoknál nem fordul elő, csak a magyar király országaiban. Joggal következtethetjük, hogy a magyarok által már a honfoglaláskor megismert s az erdélyi vajdával kapcsolatban régóta használt szláv kifejezést is először magyarok alkalmazták a magyar hatóságok által megszervezett román határőrkerületek önkormányzatát képviselő román főtisztviselőre. Még a 14. századból is van adatunk, hogy a vajdát az apáról fiúra öröklődő tisztséget viselő kenézzel szemben a románok eredetileg választották, s ez megfelel annak a magyarországi jogszokásnak, mely a vendégek és jövevények számára biztosította főnökeinek

önkörükből való választását. (Így választották maguknak a királyi ispán mellett működő bíráikat a szászok, s ugyancsak így kapitányaikat és bíráikat a székelyek.) A vajdák a kenézek mintájára hamarosan örökletessé tették állásukat és a vele járó anyagi előnyöket. Ez nem jelentette azonban a kenézek, illetőleg vajdák vezetése alatt álló közrománok gazdasági és jogi szabadságának elvesztését, amit a magyar várkerületek élén álló várnagyok is elismertek, mikor a román szokásjog alapján ítélkező, de magyar szervezési gyakorlat szerint összeállított kerületi törvényszékeken bírótársakul nemcsak kenézeket, hanem román papokat és közrománokat is igénybe vettek.

Már a Szörényi bánság megszervezésével kapcsolatban láttuk, hogy a románok — mint minden költözködő lovas pásztornép — katonailag is meg voltak szervezve. Valójában azonban rendszeres katonai szolgálatot csak a kenézek teljesítettek, békeidőben a hegygerinceken vonuló határ őrzése, háborúban pedig a királyi seregben való hadakozás által. A székelyektől eltérően, akik személy szerint egyenként katonai szolgálatra voltak kötelezve, a románság széles rétegei, akárcsak a szászok többsége, nem katonáskodtak. Ez magyarázza a kenézek kezdettől fogva kiemelkedő társadalmi helyzetét, melyet a románság szükségszerűen bekövetkező letelepedése jelentékenyen megerősített.

A felsőbb irányítást gyakorló magyar várhatóságok is az állandó letelepedésben látták a román várnép tartós megszervezhetésének és gazdasági hasznosításának legfőbb biztosítékát, s mindent elkövettek a románság helyhez kötésére. Törekvéseikben segítőtársakra találtak a kenézekben, akik hamarosan rájöttek arra, hogy társadalmi állásukat a földbirtok jobban megalapozza, mint a mennyiségi és minőségi változásoknak inkább kitett állatállomány. A várkerületek szláv falvainak vezetését a katonai szempontokat szem előtt tartó magyar várnagyok, amint azt a 14—15. századi román kenézek által igazgatott számos szláv nevű falu bizonyítja, a katonailag iskolázottabb, fegyveres szolgálatra a szlávoknál alkalmasabb román kenézekre bízták. Ezek a földművelő szlávoktól járó terményszolgáltatásokból részesedve felismerték a rendszeres földművelés által évről évre biztosított, állandó jellegű javak anyagi előnyeit, s a pásztorkodástól elvonható román alárendeltjeiket is fokozatosan bekapcsolták a mezőgazdasági termelésbe. Valószínű, hogy előbb a román kenézek telepedtek le állandó szállásra a falvakban, majd a pásztorkodó népesség a nyájaknál nélkülözhető családtagokat is otthagyta, s a legelőváltás egyes csoportokra korlátozódott, a többinél a pásztorkodás a település határai közé szorult, legfeljebb a közeli hegyekre terjedt ki. Az életmódnak ez az átalakulása természetesen huzamosabb időt vett igénybe, s üteme nemcsak vidékenként változott, hanem az is feltételezhető, hogy a kétféle pásztorkodás egy ideig párhuzamosan folyt; míg a románság egyre nagyobb része már letelepült, kisebb csoportjai még transzhumáltak vagy esetleg nomadizáltak.

Minthogy a várhatóságoknak érdekében állt a letelepülés menetét meggyorsítani, előnyöket biztosítottak azoknak a kenézeknek, akik a román népesség egy részét újabb földművelő telepek létrehozására használták fel. Erdőirtással a pásztorkodó románság is foglalkozott, főként, hogy újabb legelőket nyerjen; ha viszont az irtást vezető kenéz az így nyert területet földművelésre is igénybe vette, a várnagyok az irtásokon keletkező új falvakat a hozzájuk tartozó földekkel együtt „szabad falvaknak" *(villa libera)* nyilvánították, hosszú lejáratú adókedvezményben részesítették, s jövedelmüknek egy részét a telepeseket vezető kenéznek és utódainak biztosították. A telepítésre a kenézek nemcsak románokat, hanem szlávokat is felhasználtak, amint azt a szabad faluknak a Déli-Kárpátok mindkét oldalán használatos szláv eredetű „ohaba" elnevezése is bizonyítja. Kétségtelen azonban, hogy egyre több román is telepedett meg határaik között, mert már a középkor folyamán erős számbeli túlsúlyba kerültek a szlávokkal szemben, ami végül is a szlávok nyelvi beolvadására vezetett. A kenézek társadalmi tekintélyének a szabad falvak örökíthető birtoklása adta meg szilárd alapját, s maga a „kenéz" megjelölés is lényeges jelentésváltozást szenvedett. Míg eredetileg a román pásztorcsoportnak a királyi várhatóságok által bizonyos alsóbb fokú bíráskodással, igazgatási és rendészeti feladatokkal megbízott vezetőjét jelentette, már a 14. században a kenézeket telepítési vállalkozóknak tekintik, akik az irtással létrehozott, mezőgazdasági művelésre alkalmas területeken falvakat alapítanak, s a „kenézi jog" *(ius keneziale)* egyértelművé vált a kiváltságos helyzetű „szabad falvak" örökíthető birtoklási jogával.

A FEUDÁLIS NAGYBIRTOK KIALAKULÁSA ÉS AZ OLIGARCHIA URALMA

A 13. század egész Magyarország és ezen belül Erdély történetében sorsdöntő fordulatot hozott. A korai feudalizmus társadalmi rendjét a belső erők megingatták, s teljes felbomlásához és átalakulásához a tatárjárás megadta a végső lökést. A királyi és megyei birtokot a nagyurak szerezték meg adomány címén, a várszervezetbe zárt népesség vezető rétegéből nemesség, köznépéből szabadon költöző, de földesurának szolgáltatásokkal tartozó jobbágy lett, s ebbe az utóbbi rétegbe olvadtak bele a felszabaduló rabszolgák. A bárók, nemesek és jobbágyok osztályai közé ékelődött be a telepítések révén növekvő számú városi polgárság. Így jött létre a rendiség felső rétege a bárókból és főpapokból, az alsó a nemesekből és polgárokból. E rendiség kiváltságaiból a földesúri fennhatóság alatt élő jobbágyság ki volt ugyan zárva, de a közvetlenül termelő mezőgazdasági népesség jelentékeny része szabad paraszti kiváltságokat őrzött. Ilyen szabad paraszti állapotban volt az Alföldön a jászkun népesség, a Szepességben a szász parasztság, Erdélyben

pedig, a szabad parasztság klasszikus földjén a szász és székely, s eleinte a román lakosság.

A 13. század második felében a társadalmi átalakulás nemcsak meggyorsult, hanem egyre szélesebb néprétegekre terjedt ki. A régi megyei várak (Dés, Doboka, Kolozsvár, Torda, Gyulafehérvár, Küküllővár) áldozatul estek a tatárdúlásnak. Bár IV. Béla király újabb elemekkel kiegészítve újjászervezte a megmaradt várnépet, a várak katonai jelentőségüket elvesztették. A védelem szerepét a királyi kezdeményezésre épülő, fentebb felsorolt hegyi várak vették át. ezeknek várnagyai irányították a közigazgatást — a megyésispáni tisztség rendesen egy-egy ilyen új hegyi vár várnagyságával kapcsolódott össze —, és a régi megyei várak mint gazdasági központok nyertek új jelentőséget. Dés, Kolozsvár, Gyulafehérvár és Torda falai közé a király földművelő, bányász és kereskedő telepeseket *(hospites)* költöztetett. Ezeknek már kizárólag gazdasági hivatást szánt, szabad bíróválasztási, vásártartási, vámmentes kereskedési joggal és adózási könnyítésekkel ruházva fel őket. Német bevándorlók által szerveződött újjá a bányászat, új bányavárosok is keletkeztek: Offenbánya, Aranyosbánya, Torockó. A részben magyar, részben német hospesek és a hasonló jogokat elnyert régi várnépek összeolvadásából jött létre az erdélyi magyar városi polgárság Gyulafehérvárt és Kolozsvárt még a 13. században az erdélyi püspöknek adományozta a király. Míg az utóbbi 1316-ban a szabad királyi városok közé került, Gyulafehérvár a püspöké maradt, ami sok tekintetben akadályozta a városi fejlődés terén. Doboka várát a Kökényes-Radnót nemzetség kapta ajándékba, a vár maga eljelentéktelenedett, a hozzá tartozó telep pedig egyszerű faluként mint a Dobokai család birtokainak uradalmi központja maradt fenn. Küküllővár még egy ideig megtartotta katonai rendeltetését, a 15. században azonban ezt is eladományozta a király. Az Aranyos és a Maros közti tordai várföldekre 1270 körül székelyek települtek, létrehozva Aranyosszéket. A régi várakhoz tartozó falvak magánkézre kerülvén, a királyi birtok az új várak környékén elterülő hegyvidékre, egyébként még mindig hatalmas területre szorult vissza. Az Erdélyi-medence belseje, sőt a hegyvidékek egyes részei is a kialakuló új fő-, közép- és kisnemesség birtokába mentek át.

A tatárjárást követő emberhiány is arra késztette a magánbirtokosokat, hogy részben a királyi uradalmak népességének elvonásával, részben az ország határain kívülről toborozva, maguk is román munkaerőt vegyenek igénybe a királyi adományok révén egyre gyarapodó birtokaikon. A szakadatlan polgárháborúkba bonyolódott IV. László király (1272—1290) eddigi tudomásunk szerint elsőnek tett a románok betelepítésére vonatkozó kizárólagos királyi jog rovására engedményeket, mikor — valószínűleg, hogy a vele harcban álló egyházat kedvezőbb állásfoglalásra hangolja — a gyulafehérvári kaptalannak megengedte, hogy Enyed és Fülesd nevű birtokaira 60 család románt telepítsen. Talán ezekre célzott 1294-ben Loránd erdélyi vajda, aki egy

általa kiostromlott vár védőinek szabad elvonulást engedve Váradtól a hegyeken át a Maros felé, említést tett az egyháznak a Belényes vidéki gyepűkön túl élő románjairól (Olachi ecclesiae).

A 13. század utolsó évtizedei a királyi hatalom állandó csökkenését és az egyházi és világi arisztokrácia hatalmának megnövekedését hozták magukkal, s a belső rend felbomlása lehetetlenné tette a központi ellenőrzést, minek következtében egyre több román került jogtalanul magánbirtokra. III. András király (1290—1301) hiába kísérelte meg, hogy a jogbitorlásnak gátat vessen. Bár 1293-ban elrendelte, hogy az Erdélyben magánbirtokoshoz került minden románt a Fehér megyei két Székes folyó közén elterülő királyi földre gyűjtsenek össze — a magánbirtokosok román telepeseinek számát tehát nem becsülték valami sokra —, ő maga is kénytelen volt további engedményeket tenni. Megerősítette elődeinek a gyulafehérvári káptalan részére adott említett kedvezményét s az eredetileg királyi tulajdonban levő Oláhtelek (Tohán) elajándékozását is, sőt 1292-ben egy Hunyad megyei Illyei családnak engedélyt adott, hogy Illye, Fenes és Szád nevű Maros menti birtokaira románokat telepítsen (Olacos possit aggregare ac aggregatos retinere).

Hogy ezek az engedmények s a kétségtelenül tovább folytatódó jogtalan telepítési akciók nem váltottak ki már akkor valóságos román népvándorlást, az csak annak tulajdonítható, hogy a központi hatalom a 13. század végéig sikerrel őrködött a határőrkerületek népessége fölött, s amint a felsorolt esetekből láthatjuk, csak a Déli-Kárpátok lejtőin és az Erdélyi-középhegység déli felében jelentek meg szórványosan románok egyes magánbirtokokon. Olyan kevesen, hogy míg Kelet-Magyarországnak ma románok által is lakott részein 1300-ig közel ezer, nagyrészt magyar, kisebb részben szász falut említenek az oklevelek, ugyanebben a korszakban mindössze 6 olyan falunak a nevét ismerjük, ahol bizonyosan éltek románok, s ezek közül 5 (Enyed, Fülesd, Illye, Fenes, Szád) kétségtelenül magyar eredetű nevet visel. Tohán, azaz Oláhtelek viszont már nevével elárulja, hogy magyar környezetben keletkezett. Nyilvánvaló tehát, hogy ezek a magánbirtokon elsőnek ismert román telepek már fennálló magyar, esetleg szláv falvak határain belül jöttek létre.

A magánbirtok térhódítását a 13. század második felének politikai eseményei mozdították elő. IV. Béla király, hogy nyugtalan vérmérsékletű fia, István becsvágyát kielégítse, 1257-ben, akárcsak annak idején apja övele, megosztotta országát. A keleti részt Erdéllyel együtt Istvánnak engedte át, aki ifjabb királyi címe mellett Erdély hercegének is neveztette magát, saját udvartartást vitt, és önálló külpolitikát folytatott. Sokat tett a tatárjárás után nehéz viszonyok közt maradt Erdély újjárendezése és védelmének biztosítása terén, a pártjára álló nemeseket pedig bőkezű birtokadományokkal jutalmazta. Az apa és fiú közt rövidesen feltámadó féltékenység azonban áldatlan belharcokba sodorta az országot. Béla seregei a Barcaságba, Feketehalom várába szorították Istvánt, aki azonban kitört onnan, s az ostromló sereg egy

részének átpártolását felhasználva, szétszórta apja csapatait, majd azok nyomában Pestig hatolva, 1265 tavaszán döntő győzelmet aratott, s Bélát rákényszerítette, hogy országrészét továbbra is kezén hagyja. A helyzet 1270-ig, Béla haláláig nem változott, de a kibékülés nem lehetett őszinte, s mindkét fél pártja erősítésén fáradozott, ez pedig másként, mint a már amúgy is hatalmas birtokokat szerzett arisztokráciának újabb adományokkal való lekötelezése árán, nem ment.

Mikor V. István kétévi uralkodása után hirtelen meghalt, fiának, IV. Lászlónak kiskorúságát kihasználva, a nagybirtokos családok, részben birtokaikról toborzott fegyvereseikre támaszkodva, részben a kormányzásukra bízott ispánságokat magánbirtokukként kezelve, valóságos tartományurakká nőtték ki magukat. Erdélyt azonban vajdája még nem tekinthette magáénak, 1274 és 1284 közt évente cserélődtek a más-más családból származó vajdák. Mikor László maga vette kezébe a kormányzást, megpróbált Erdélyben egy ott élő birtokos családra, az ősfoglaló Borsa nemzetség Biharban is nagybirtokossá lett egyik ágára támaszkodni, Borsa Lorándot téve meg vajdának, aki ezt a tisztséget 1284 és 1295 közt töltötte be. De Lászlót sem személyi adottságai, sem az ország belviszonyai nem tették képessé a rendcsinálásra. Kun származású anyja hatására a nemrég beköltözött s még jórészt pogány kunokhoz vonzódott, maga is pogány szokásokat vett fel, leplezetlenül fordult az egyház ellen és Attila szerepében tetszelgett. A magyar arisztokrácia csekély kivétellel egységesen foglalt állást a pogány orientáció ellen, s mikor 1285-ben a tatárok betörtek Erdélybe, a magyar főnemesek Lászlót vádolták behívásukkal, elfogták, és ígéretet csikartak ki tőle életmódjának teljes megváltoztatására. Közben a tatárok és a kunok nagy területeket dúltak fel, Erdély is sokat szenvedett tőlük, míg végül az aranyosszéki székelyek a prédával rakott, hazafelé tartó tatár főcsapatot szétverték. László azonban rövidesen megszegte fogadalmát, visszatért kunjai körébe, s a magyar arisztokrácia belső egyenetlenségeit kihasználva, egyik pártot a másik ellen játszva ki, újra meg újra felülkerekedett. Féktelen természetével azonban a kunokat is magára haragította, s ezek 1290-ben meggyilkolták.

Utódja, III. András teljesen feldúlt viszonyokat, megingott közbiztonságot örökölt, s rövid uralkodása alatt, melyet külső hatalmak által támogatott trónkövetelők is nyugtalanítottak, nem sikerült rendet teremtenie. Röviddel trónra lépte után Erdélyben is körutazást tett, hogy személyes megjelenésével csendesítse le az ott is elharapódzó anarchiát. A szenvedélyek elfajulására jellemző, hogy az egyházi tized miatt az erdélyi püspökkel évszázados harcban álló szászok, a püspök által elfogott és kivégeztetett vizaknai gerébb halálát megbosszulandó, 1277 egyik vasárnapján Gyulafehérvárra törtek, a székesegyházat az éppen misére gyűlt hívekre és a kanonokra gyújtották, a templomi kincseket elrabolták, a püspöki levéltárat feldúlták, s a város lakosságát

valósággal kiirtották. A tettesek egyházi átok alá vettettek, de ezzel mit sem törődve folytatták viszályukat a püspökkel. A központi hatalom gyengülése számos ilyen túlkapásra adott alkalmat, s a király jelenléte sem segített, mert távozása után maga a vajda, Borsa nembeli Loránd, aki testvéreivel együtt Kelet-Magyarország tekintélyes részét tartotta uralma alatt, 1294-ben fegyverrel támadt a váradi püspökre, sőt a megfékezésükre kiküldött királyi csapatokkal is szembeszállt. Elkeseredett harcok után sikerült leverni, az utódjául kinevezett Kán nembeli László sem bizonyult azonban jobbnak. A mindenütt fellángoló lázadásokkal elfoglalt király háta mögött rátette a kezét a királyi jövedelmekre, vajdaságához és szolnoki ispánságához a szász és székely ispánságot is hozzákapcsolta, a bányavárosokat kisajátította, egyszóval Erdélyt magánbirtokának tekintette. 1307 és 1309 között a megüresedett püspöki széket addig nem engedte betölteni, amíg a káptalan az ő jelöltjét, Benedek Domonkos-rendi szerzetest meg nem választotta. Az előkelő Ákos nembeli alvajdája mellett saját udvarbírót és a küküllői főesperes személyében főjegyzőt tartott, a várakba familiárisait tette várnagyoknak, s ha valaki vonakodott szolgálatába lépni, annak birtokát elkobozta.

Hasonló törekvések nyilvánultak meg az ország más vidékein is, úgyhogy 1301-ben, III. András halálakor Magyarország egy tucatnyi tartományúr kezén volt, akik a maguk területén önállóan rendezkedtek be. Az országot az a veszély fenyegette, hogy hűbéres mozaikállammá alakul, s a király hatalma névlegessé válik. Az évekig tartó trónviszályok is az oligarchiának kedveztek. III. Andrással kihalt az Árpádtól származó uralkodócsalád, és a leányági rokonok közt ádáz küzdelem indult meg. A pápa a szicíliai francia Anjou-dinasztia tagját, Károly Róbertet támogatta, ez azonban kezdetben nem tudta az uralkodó osztály egészének rokonszenvét megnyerni, s a többség előbb Vencel cseh, majd ennek lemondása után Ottó bajor herceget hívta meg. Ottó párthíveket keresett, s valószínűleg az elsők közt hozzácsatlakozó erdélyi szászok révén László vajda hatalmi súlya felől tájékozódva, ennek barátságát igyekezett megnyerni. A vajda felesége német hercegnő, Ottónak rokona lévén, maga is előmozdította a közeledést, s lányát ígérte neki feleségül. Időközben azonban László vajda meggyőződött Ottó helyzetének tarthatatlanságáról, lányát II. Uroš szerb királlyal jegyezte el, hogy uralmát külső segítséggel is biztosíthassa, s a leendő apósa látogatására érkező Ottót elfogta. 1308-ban elismerte Károly Róbertet királynak, útjára bocsátotta Ottót, de visszatartotta magánál a királyi koronát.

Károly uralkodásának törvényességét azonban a közvélemény csak abban az esetben volt hajlandó elismerni, ha Szent István koronájával koronáztatja meg magát. A korona pedig László vajda birtokában volt, aki a királyválasztó országgyűlésre sem jött el, hanem hegyei közt várta a fejleményeket. A pápa követe, Gentile bíboros kezdeményezett tárgyalásokat vele, s mikor ezúton semmit sem tudott elérni, 1309-ben egyházi átok alá vetette. A súlyos fenyítés

65. A szászrégeni evangélikus templom nyugati kapuja, 1330

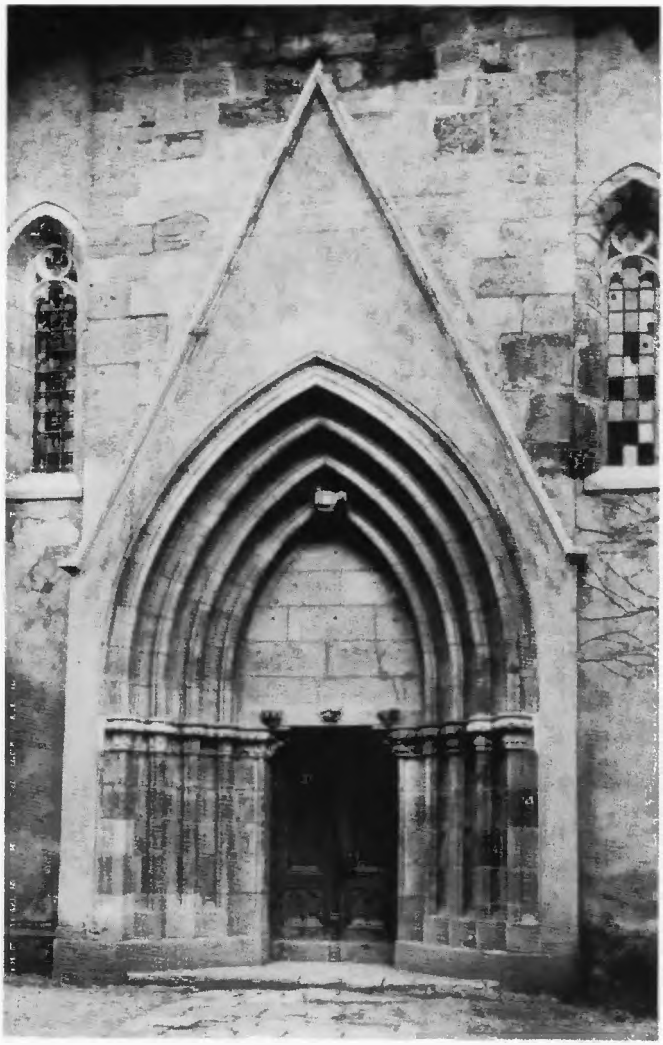

ANNO·DOMINI·M
CCC·XXX·CONSTRV
ITVR·DOMVS·ISTA
RIE·TEMPORE·NI
COLAI PLEBANI·CV
RABVS·MAGISTRI·
THOME·PATRONI·
ECLESIE·

66. [Losonczi Bánffy] Tamás mester, kegyúr építési felirata a szászrégeni evangélikus templom szentélyében, 1330

67. Részlet a Szent László-legendát ábrázoló bögözi falfestményről, 1300 körül

68. Falképek a gelencei római katolikus templomban. Felső sor: Szent László-legenda, alsó sor: Jézus élete, 1320–1330 körül

69. A szászsebesi evangélikus templom északnyugat felől. Hosszház: 13. század, szentély: 14. század második fele. Szent Jakab-temetőkápolna: 15. század ▷

70. A szászsebesi evangélikus templom csarnokszentélye, 14. század második fele ▷

71. Erdély egyik középkori határvára, a vöröstoronyi Latorvár, 14. század (az ágyútorony 17. századi), háttérben a talmácsi vár, 14. század (Tollrajz és vízfestmény, 1735 körül)

nem tévesztette célját, a vajda a következő évben átadta a koronázási jelvényeket, s a bitorolt királyi jogok és javak visszabocsátását is megígérte. Károly Róbert már 1310-ben meglátogatta Erdélyt, de egy évtizeden át kellett még véres csatákat vívnia a hatalma megnyírbálásába belenyugodni nem akaró oligarchia ellen, s ezalatt László vajda továbbra is ura maradt Erdélynek. Váraiba nem engedett be királyi őrséget, sőt azt is sikerült megakadályoznia, hogy 1315-ben kinevezett utódja, Pok nembeli Miklós ténylegesen átvegye a vajdaságot. Csak halála után foglalhatta vissza Erdélyt fiaitól az 1316-ban Déva mellett vívott csatában a király hadserege, majd szilárdította meg hatalmát Debreceni Dózsa, akit a király, miután a lázadó Borsa Kopasz volt nádort, Kán László fiainak szövetségesét 1316-ban a debreceni csatában leverte, 1318-ban nevezett ki vajdának. 1319-ben Majos fia Majos lázadását kellett elfojtania, de még utódjának, az 1321-ben helyébe lépő Kácsik nembeli Szécsényi Tamásnak is akadt dolga Kán László fiai maradék erejének megtörésével.

Tamás vajda a még mindig forrongó Erdélyben erős kézzel teremtett rendet. László vajda híveit s egész sor saját szakállára garázdálkodó nemest engedelmességre kényszerített, végül pedig a szászok ellen fordult. Ezek a püspökkel folytatott vég nélküli viszálykodás során 1308-ban újból feldúlták Gyulafehérvárt, majd mikor László vajda halála után a szász ispánság továbbra is a vajdai méltósággal maradt kapcsolatban, Henning péterfalvi geréb vezetésével fellázadtak az új vajda ellen, s csak az Alföldről berendelt kun csapatok segítségével sikerült őket 1324-ben leverni. Szécsényi Tamás azonban, ha a királlyal szemben engedelmesnek mutatkozott is, Erdélyben nem kevésbé volt féltékeny a maga hatalmára, mint valaha László vajda. Az erdélyi püspök, mint panaszaiból tudjuk, sokszor megtapasztalta erőszakosságát és kapzsiságát, amellyel az egyházi javakból igyekezett magának és híveinek birtokokat szerezni.

BÁRÓK ÉS NEMESEK

A századforduló zavarai a birtokviszonyok terén is éreztették hatásukat. Nemcsak László vajda szerzett magának hatalmas uradalmakat (melyeket fiaitól lázadásuk miatt Károly Róbert elkoboztatott), hanem részben a királyok, részben bizonyára a vajda is bőven juttattak más kipróbált híveiknek a felbomló királyi birtokból. Közvetlenül a tatárjárás után a király a válságos helyzetbe jutott egyházat támogatta elsősorban, az elnéptelenedett egyházi birtokot újabb adományokkal egészítette ki. Az erdélyi püspöknek főként Kolozs megyei, gyalui uradalmát kerekítette ki, egy időre Kolozsvárt is hozzá csatolva, de adományok, vásárlások, cserék révén a Fehér megyei püspöki és káptalani birtokok is megnövekedtek. A kolozsmonostori bencés apátság Kolozs megyei és Küküllő menti jószágai, bár királyi eladományozással

eleinte fogytak is, újra fölszaporodtak 44 falura, s a kerci ciszterci apátság Olt-parti birtokainak helyreállításáról is intézkedtek. Az egyházi nagybirtok Erdélyben ennek ellenére sem érte el az ország többi részében fekvő püspöki és szerzetesrendi birtokok arányát, a világi nagybirtoktestek kiterjedésének messze mögötte maradt. Az egyházi birtok mellett ugyanis Erdélyben az egyetlen, ha nem is összefüggő nagybirtok a királyé, gyakorlatilag az általa külső magyarországi nagyurak közül kinevezett vajdáé volt. Várak körül szervezett hatalmas uradalmak népei és szolgáltatásai álltak a vajda rendelkezésére, melyeket 1370-ig sértetlenül tartott kezében. Ez évben adományozta el Nagy Lajos Almás váruradalmát a Bebek családnak, a királyi-vajdai birtok felszámolását azonban Zsigmond hajtotta végre, nemegyszer valamelyik vajdának magántulajdonba adományozva egész sor váruradalmat. A Losonci Dezsőfiek 1387-ben Csicsót, 1391-ben Gogán(új)várt, rokonaik, a Bánffyak 1387-ben Bonchidát, 1433-ban Sebesvárt, a Lackfiak 1406-ban (tőlük később a Losonciak) Bálványost, a román eredetű udvari vitéz, Vajk, a nagy hadvezér, János apja 1409-ben Hunyadot szerezte meg. Ezután megfogyatkoznak az adományok, egyedül Hunyadi János jutott Erdélyben is nagy birtoktestekhez, így Léta várához és Beszterce vidékéhez. A vajda hivatali birtoka a 15. század második felében lényegében Déva és Görgény váruradalmaira szorítkozott. Zsigmond korában Erdély is a világi nagybirtok földje lett, s a Hunyadiak mellett főként a Tomaj nemzetség három ága, a Losonciak, a Dezsőfiek és a Bánffyak zárták azt a sort, melynek megnyitása már több mint egy évszázaddal előbb megtörtént.

A tatárjárás utáni időkben alapozta meg egy-egy kiváló katonaőse révén előkelő helyzetét a honfoglaló Kalocsa-Tyukod nembeli Gerendi és a Kökényes-Radnót nemzetségből e tájban Erdélybe szakadt Dobokai család: az előbbi a felbomló tordai váruradalom falvaiból, az utóbbi pedig részben Torda, részben a kezére került Doboka vára körül nyert adománybirtokot. A 13. század végén dunántúli eredetű családok tűnnek fel Erdélyben; valószínűleg a Baranya megyei Kán nembeli László fia Gyula és öccse, László (1260—1267 vajda), majd ez utóbbinak fia, László (1275—1276 vajda), végül unokája, László (1295—1315 vajda) révén kerültek ide. A dunántúli neves Zichy családdal rokon Járaiak birtokában a Torda megyei Jára várat és tartozékait találjuk, az Ákos nemzetség egyik ága Torockót és környékét kapta, a Tomaj nembeli Dénes ispán, a Losonciak öse a láposi uradalmat, míg a Szalók nembeli Simon bán Zala megyei birtokaihoz Erdélyben a Küküllők mentén szerzett újabbakat. Ez utóbbi még idejében hagyta el László vajda pártját, hogy bocsánatot nyerjen a királytól, s így több családra oszló ivadékai, köztük az újkorban sokat szereplő Kendi család, megtarthatták vagyonukat.

Károly Róbert erdélyi győzelme az ellenálló arisztokráciát érzékenyen sújtotta. Régi, honfoglalás kori és később beszármazott nagy családok vesztették el hűtlenségük miatt jószágaikat, s bár nagy részüknek a király

utóbb megbocsátott (mint például a Zsombor és Borsa nemzetségeknek), a vezető szerep a kipróbált híveké lett. Kácsik nembeli Szécsényi Tamás, aki — mint láttuk — Erdélyt fegyverrel kényszerítette engedelmességre, Károly Róbert haláláig (1342) viselte a vajdai tisztséget, és szolgálatai jutalmául bőven részesedett a lázadók elkobzott vagyonából. 1319-ben a Beszterce és a Maros között elterülő hatalmas tekei uradalmat, majd 1324-ben a Szeben megyei Salgó vár tartozékait kapta meg. Tekintélye és hatalma, melyet királya beleegyezésével és annak akaratát végrehajtva gyakorolt, nem volt kisebb László vajdáénál, akihez hasonlóan ő is Piast hercegnőt (Auschwitzi Annát) vett feleségül. Családja érdekeit nem tévesztve szem elől, unokatestvéreit is magával hozta Erdélybe. Közülük Simonnak a nagysajói uradalmat és a székely ispán jövedelmező tisztségét szerezte meg, s mikor ez 1327-ben hűtlenség miatt birtokait vesztette, azokból Tamás vajda is részesült. Az ő tekintélyére támaszkodva nyerte el rokona, Cseh Péter a dúsgazdag Talmácsi szász gerébcsalád örökösének kezét s vele kiterjedt birtokait, megalapítva a Vingárti Geréb családot, melynek két tagja a 15. században Erdély legmagasabb két méltóságát, a püspökséget, illetve a vajdaságot is viselte. A Kácsik nemzetség Erdélybe szakadt tagjai egyébként más esetben is összeházasodtak szász családokkal. Egyik leszármazója a Radnai gerébcsalád révén szerezte a családjának nevet adó kentelki birtokot, Cseh Péter fia, János pedig, akárcsak apja, szintén szász gerébleányt vett feleségül, annak a dúsgazdag Kelneki Mihálynak leányát, aki hét leánya közül hatot magyar nemeshez adott férjhez. A Hunyad megyei szerény birtokú Barcsai magyar nemescsalád is emelkedése kezdetén a férfiágon kihalt Alvinci szász gerébcsalád vagyona egy részének öröklésével alapozta meg szerencséjét. Természetes azonban, hogy fordított viszonylatban is jöttek létre nagy családi birtokok, így például a Brassai szász gerébcsalád beházasodás révén jutott hozzá a Zsombor nemzetség egyik kihalt ágának javaihoz.

A 13—14. századforduló politikai válsága országszerte messzemenő társadalmi következményeket vont maga után. A régi megyei szervezet, mely Magyarország nyugati felében közvetlenül a tatárjárás után bomlásnak indult, Erdélyben sem érte meg a 14. századot. Romjain új társadalmi és közigazgatási rend keletkezett, melyen belül a kialakulófélben levő nemesség egyre nagyobb szerephez jutott. A királyok által eladományozott vagy a polgárháborúk során jogtalanul elidegenített királyi birtokok új tulajdonosai: a nagybirtokos nemzetségek tagjai, az ispáni hatóság alól felszabaduló királyi serviensek és a velük társadalmi szempontból összeolvadó várjobbágyok jogilag mindinkább egységes réteggé szerveződtek, melynek közös ismérvei a szabad birtokjog, a király közvetlen joghatósága alá tartozás és a személyes katonáskodás joga és kötelezettsége voltak. A megye többé nem a királyi szolgáló népek szervezetét jelenti, hanem közigazgatási és bíráskodási egységet, melynek továbbra is a király által kinevezett ispánja IV. Béla 1265. évi dekrétuma

alapján a karhatalmat biztosítja. A megye nemeseinek egyeteme *(universitas nobilium)* bírótársakat delegál az ispán mellé, akik a megyegyűlésen *(congregatio generalis)* s az ezzel kapcsolatosan tartott bírói széken *(sedes judiciaria,* röviden: *sedria)* nemcsak az ítélethozatalban vesznek részt, hanem az ítéletek és egyéb határozatok végrehajtását is ellenőrzik, illetőleg nagyrészt maguk intézik. Ezeket a megyei tisztviselőket, a szolgabírókat *(judices nobilium,* röviden: *judlium;* magyar nevük a királyi serviensek emlékét őrzi) és a 8-12 esküdtet *(iurati assessores)* a megye nemesei választják évről évre mint autonómiájuk képviselőit.

A megye területén élő népesség sorsa ezáltal gyakorlatilag a nemesség kezébe tétetett le, ami rövidesen oda vezetett, hogy a nemesek birtokain élő szegényebb népréteg és a központi hatalom közvetlen kapcsolata megszűnt. Mindazok, akiknek saját birtokuk nem volt, hanem különféle feltételek mellett másnak a földjén gazdálkodtak, földesuruk bírói hatósága alá kerültek, s ha történetesen más földesúr népei vagy nemesek ellen kellett perbe szállniok, a megyei bíróságon ügyüket nem ők maguk, hanem az értük felelősséget vállaló földesúr képviselte. A király a magánbirtokon élők adóját is fokozatosan a földesúrnak engedte át, s így létrejött egy új társadalmi osztály, mely jogilag és gazdaságilag teljesen a birtokos nemességtől függött, az országos törvények csak szabad költözködési jogát, más földesúr birtokára szegődésének szabadságát védték. Ezt, a földesurának robottal, termék- és pénzszolgáltatással tartozó, földesúri bírói hatóság alá vont réteget a megváltozott jelentésű „jobbágy" névvel kezdték jelölni Erdélyben is. A jobbágyság, akárcsak a nemesség, nem volt egységes eredetű; a szegény, szolgálatba szegődött szabadok mellett beleolvadtak a volt rabszolgák is, akiket uraik a szabad költözködés jogával ajándékoztak meg. A rabszolgaság intézménye ezáltal a 14. század elején egész Magyarországon megszűnt. Erdélyben az utolsó rabszolga-felszabadítási oklevelet 1339-ből ismerjük.

A társadalmi viszonyok Erdélyben is mindenben az általános magyar fejlődésnek megfelelően alakultak, mindössze a tartomány periferikus fekvése miatt lassúbb ütemben. Míg a külső Magyarországon a nemesi megyék csírái már a tatárjárás előtt kialakultak, Erdélyben még a 13. század második felében is virágzott a várjobbágyság intézménye, az oklevelek gyakran említik a (belső-)szolnoki, dobokai, kolozsi, tordai, gyulafehérvári várjobbágyokat. Talán éppen ezért, mert a nagy társadalmi átalakulás itt a politikai válság éveiben következett be, a várjobbágyságnak a nemességbe való olvadása nem történt meg olyan egységesen, mint nyugaton. Ezt a függősége alól későn szabaduló réteget Erdélyben valósággal elsodorták az események; majdnem minden oklevél birtokaik eladásával kapcsolatban említi őket, a vásárlók több esetben a honfoglaló nemzetségek ivadékai (pl. a Gerendi, Kecseti, Szentmártoni családok tagjai) vagy más, bizonytalan eredetű nemesek, néha egyháziak. Nem tudjuk, mi lett a sorsa ezeknek a birtokukat vesztett várjobbágyoknak;

egy részük talán mégis megőrzött annyi vagyont, hogy nemesi életformát élhetett. Többségük azonban valószínűleg kénytelen volt vagyonosabb nemesek szolgálatába szegődni vagy az újonnan létesülő királyi várak körül megélhetést keresni, mert Erdély középkori nemesi családjai közül tudomásunkkal egyikről sem bizonyítható be kétséget kizáróan, hogy várjobbágyi eredetű lenne. Igaz ugyan, hogy igen sok, a 13. század második felében vagy a 14. század elején feltűnő nemesi család eredetét nem ismerjük, ez idő szerint sem az erdélyi honfoglaló, sem a később bekerült nemzetségekkel nem mutathatók ki származási kapcsolataik (ilyenek a tekintélyesebbek közül északon az Ősi Jankafi, a Rődi Cseh, a Frátai, a Csányi, délen pedig, Fehér, Küküllő és Hunyad megyékben a külső magyarországi nemzetségeken kívül minden magyar nemesi család, többek közt a Gyógyi, Gáldi, Béldi, Bagói Miske, Barcsai, Barincskai, Töreki Bakóc, Rápolti stb.), ezek azonban éppen úgy lehetnek erdélyi vagy külső magyarországi nemzetségek, mint királyi szolgálatban álló szabadok leszármazottjai.

Az erdélyi nemesi társadalom alaprétegét továbbra is a Szamos-vidék honfoglaló nemzetségeinek leszármazói képviselték. Számos ágra oszolva, de még így is tekintélyes földbirtokot tartva kézen, mind az öt nemzetség jelentős szerepet játszott az erdélyi közéletben, sőt néha országos viszonylatban is érvényesült egy-egy kiemelkedő tagjuk. A belőlük származó családok nagy része az újkort is megérte. A Zsombor nemzetség Zsombori főága már a 14. század első felében kihalt, a nevet egy barcasági szász gerébcsalád beházasodó tagjai leányágon vitték tovább. Az egész középkoron át virágzottak azonban két másik ág hajtásai, az Esküllői Botos, Köblösi Teke, Keresztúri Ördög, illetőleg a Macskási, Szilvási és Gyulai családok. Az Agmánd nemzetség legnevezetesebb ága a Kecseti volt, de talán ehhez a nemzetséghez tartozott a vagyonos Suki család is. A falvaikról nevezett mellékágak (Mórici, Hesdáti, Péterházi, Nyíresi, Szűkereki, Kódori) megyéjük határán túl nem jutottak szerephez. A Borsa nemzetség Erdélyben maradt főága két családban (Iklódi Beke és Majosi) virágzott a középkorban, másik ágát a Szentpáli család képviselte. A Kalocsa nemzetség Szentmártoni főága a 14. század közepén kihalt, az egyik közös ősről nevezett Kalocsa ág azonban három igen tekintélyes és vagyonos családban (Gerendi, Detrei Urkundfi és Figedi) fennmaradt. A legszívósabbnak a Mikola nemzetség bizonyult, melynek Kemény ága a 17. században erdélyi fejedelemséget viselt. Már a középkorban két főágra vált szét, az elsőből a Tamásfalvi Erdélyi, a Szentmihálytelki Tompa, a Bikali Vitéz, a Farnasi Veres és a Valkai, a másikból a Gyerőmonostori, illetve Gyerővásárhelyi előnevet viselő Kabos, Kemény, Radó, Mikola, Gyerő és Gyerőfi családok származtak.

Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs és Torda megyék mezőségi részein így a középkorban egységes jelleget mutató nemesi társadalom élt, melynek zömét a honfoglaló nemzetségektől származó családok alkották. Csak vagyoni

tekintetben állt fenn különbség köztük, amennyiben egyes családok szaporodása folytán a birtok úgy felaprózódott, hogy itt-ott egy falu határai közt több nemesi család is élt kúriáiban, kiszorítva a jobbágyokat, s kétkezi munkájával maga művelte a földet (ilyen, a sok nemesi kúria után „kuriális" falunak nevezett községek voltak pl. Magyarmacskás, Burjánosbuda, Kide, Csomafája), de a kevésbé szapora családok kezén is ritkán volt 10 falunál több, s csak a néhány legvagyonosabb bírt 20-30 falut, ezek azonban nem alkottak összefüggő tömböt, hanem más családok birtokai ékelődtek közéjük. 20-50 falut számláló egységes uradalmak ennek a kis- és középnemesi vidéknek a szélein keletkeztek.

Az erdélyi nemesség emancipációja Magyarország többi területeihez képest a vajda tartományúri hatalma miatt későn bontakozott ki. Még a 14. század elején is adót fizettek az erdélyi nemesek a királynak, illetőleg a vajdának, s ez alól Károly Róbert mentette fel őket 1324-ben, hálából a szász felkelés leverése körül szerzett érdemeikért. Birtokaik népessége fölött a bíráskodási jogot, tehát a földesúri hatalom teljességét pedig csak 1342-ben nyerték el. A megyei autonómia kivívására irányuló kísérleteik már kevesebb sikerrel jártak. A 14. század elején feltűnnek ugyan Erdélyben is a megyei bíróságok az autonómia képviselőivel, a szolgabírákkal együtt, s egyes megyék önálló közgyűléseket is tartanak, a század közepére azonban a vajda központosító törekvései győznek, s ettől kezdve nem az egyes megyék tartanak ispánjaik vezetésével közgyűlést, hanem a vajda hirdeti meg azt (rendesen Tordára) a hét erdélyi megyének együttesen, s itt választják meg közös akarattal a megyék szolgabíráit is, megyénként kettőt (nem mint az ország más részein, négyet). A vajda tehát az erdélyi megyéket mint egyetlen megyét kormányozta, ami nagymértékben útjában állt a helyi önkormányzatok kifejlődésének. Így az erdélyi nemesek egyénileg birtokába jutottak azoknak a jogoknak, melyek a nemest a nem nemestől országszerte megkülönböztették, de testületileg, mint társadalmi rend, politikai súlyukat a vajdával szemben érvényesíteni nem tudták. Megakadályozta ezt az úgynevezett familiaritás társadalmi intézménye is, mely — mint a hűbériség sajátos magyar változata — a nagybirtok kialakulásával párhuzamosan kezdett elterjedni.

A szegényebb szabadok önként kezdtek az előkelők szolgálatába szegődni, főként mint a katonai kíséret tagjai vagy mint az uradalmak gazdasági vezetői. Ezeket az úr családjába fogadta (innen familiáris nevük), s eltartásukra és jogi védelmükre kötelezettséget vállalt, a familiárisok pedig esküt tettek a hűséges szolgálatra. Minél gazdagabb és befolyásosabb volt egy főúr, annál több kisebb birtokú, de néha még jómódú nemesember is állott szolgálatába. Jutalmul gyakran birtokadományt kaptak uruktól, ha pedig az a király kegye révén országos méltóságba jutott, a tőle függő alsóbb rendű tisztségeket velük töltötte be. Mivel a középkori magyar közigazgatásban a király csak a

csúcstisztviselőket nevezte ki személyesen, a nagyurak familiárisai jelentős szerepet játszottak a közép- és alsó fokú közigazgatásban.

Erdélyben ennek megfelelően a vajda familiárisai közül nevezte ki az alvajdát, állandó helyettesét, aki egyúttal Fehér megye ispánja s az úgynevezett octavalis vajdai bíróság vezetője is volt. Az ősfoglaló nemzetségekből a Borsa nem már a 13. században két alvajdát is adott, Almási Lászlót és Györgyöt, rokonuk, Loránd — mint láttuk — a vajdaságig vitte. A megyék ispánjait (az ország többi részében a megyésispánt) közvetlenül a király nevezte ki a legelőkelőbb családok tagjai közül, ők viszont személyes híveik sorából válogatták ki az alispánokat. Mivel az ispáni tisztség jövedelmező és tekintélyt biztosító volt, még a vagyonosabb erdélyi családok tagjai közül, többek közt az Agmánd, Borsa, Kalocsa és Mikola nemzetségekből is többen vállalkoztak betöltésére, s így az erdélyi kis- és középnemesség széles rétegei kerültek a vajdával familiárisi viszonyba, ami erősen növelte annak hatalmát. Ennek tulajdonítható, hogy a legvagyonosabb arisztokratacsaládok sem versenyezhettek Erdélyben a vajda társadalmi tekintélyével, még akkor sem, ha a vajda, mint általában, nem erdélyi, hanem más országrészbeli családból származott, s így Erdélyben nem voltak nagy birtokai. A hatáskörébe tartozó tisztségekbe helyezett, részben családi birtokairól magával hozott, részben Erdélyben toborzott familiárisai révén a nemesi társadalom széles rétegeit így is magához tudta kötni.

A familiaritás intézménye a nemesi társadalomnak nagyfokú mobilitást biztosított. Az ura szolgálatában érdemeket szerzett familiáris nemcsak újabb adományokkal gyarapította birtokát, hanem mint katona vagy tisztviselő is kitüntethette magát, s ura ajánlására a király kegyébe jutva, önálló pályát futhatott meg. Az előkelő társadalmi rétegbe való emelkedésre természetesen elsősorban a király familiárisai számíthattak, akik nemegyszer a királyi tanács származási vagy vagyoni arisztokrata tagjainál is nagyobb befolyásra tettek szert, s ezáltal rövidesen maguk is az arisztokrácia soraiba kerültek. De nagy előnyökkel járt a familiárisi kapcsolat azokra a nem nemesi származású, birtoktalan elemekre is, melyek egyéni tehetség révén tűntek ki uruk szolgálatában. A középkori Magyarországon a nemesi rend még nem volt az a szigorú, formális feltételekkel meghatározott osztály, mint később, mikor nemessé csak királyi privilégium tehetett valakit. A nemességnek legfontosabb ismérve a szabad birtok volt, ezért a nemes egyértelmű volt a birtokossal *(homo possessionatus)*. Ha tehát valamely birtoktalan ember, akár királyi, akár magánostól származó adomány révén, akár beházasodás vagy kooptálás útján szabad birtokhoz jutott, ezáltal már nemesnek számított. Így nyert nemességet, azaz birtokot számos birtoktalan familiáris ura jóvoltából. Természetesen megvoltak ennek a társadalmi emelkedésnek a fokozatai is. Mind a király, mind az egyházi és magánföldesurak birtoktalan szolgái, belső cselédei, katonái vagy gazdasági tisztviselői közül számosan kaptak uruktól

birtokot megkötöttséggel is: a nyert birtokot továbbra is terhelte az a szolgálat, melyet az adományos ezelőtt teljesített, vagy amelynek fejében kapta a birtokot; kihalás esetén nem a rokonság örökölte azt, hanem visszaszállt a földesúrra, s ami a legfontosabb, az ilyen feltételekkel terhelt, úgynevezett conditionarius nemes nem a megyei törvényszék, hanem ura joghatósága alá tartozott. Csak ha a földesúr a szolgálat feltételétől is mentesítette a birtokot, vált gazdája országos jogú nemessé. Ez azonban nem akadályozta a conditionariusokat abban, hogy nemesek módjára éljenek; birtokukat uruk beleegyezésével gyakran eladták, elzálogosították, átörökítették, ilyenkor azonban az új birtokos a réginek szolgálati feltételeit is átvette. Ezek a feltételek rendszerint a jobbágyokénál mérsékeltebb adóteher s főleg katonáskodás voltak. A 14. századi magyar hadsereg tekintélyes részben az egyházi és világi földesurak magáncsapataiból (bandériumok) állott. Károly Róbert, aki az oligarchia politikai hatalmát megtörte, de teljesen megszüntetni nem tudta, úgy hasznosította az állam érdekében az egyházi és világi nagybirtokot, hogy az arisztokráciát — birtoka nagyságához képest — katonaság kiállítására kötelezte. Így vonultak a familiárisok uraik zászlaja alatt a királyi seregbe, míg a szabad nemesség a vajda seregéhez csatlakozott.

A nemesség kialakulásával szükségszerű párhuzamban haladt a jobbágyság kifejlődése is. A középkori magyar államrendben a szolgálat legfontosabb és legmagasabb fokozatát a katonáskodás jelentette, ennek anyagi feltételeit pedig a katonáskodó nemes gazdasági színvonalának biztosításával kellett megteremteni, ezért szolgáltatta ki neki a király a birtokán dolgozó népesség fölötti teljes gazdasági és jogi fennhatóságot. A király céljaira csak a rendek beleegyezésével lehetett a jobbágyokat adóztatni. A nemesi birtok I. Lajos király 1351. évi öröklési törvénye értelmében, mely az ősi jogszokást erősítette meg, mindaddig az illető családé marad, amíg annak a felmenő ősnek, amelyik kimutathatóan elsőnek birtokolta azt, férfiági leszármazói maradnak. Ezeknek hiányában azonban a birtok a királyra száll, aki azt rendszerint azonnal továbbajándékozza, gyakran a leányági leszármazóknak. A király rendelkezett ezenkívül a hűtlenség (felségárulás) bűnébe esett nemes javaival is. Erdélynek azok a területei, melyeken a nemesi-jobbágyi osztálytársadalom rendje uralkodott, a 14. század folyamán élesen elkülönültek a székelyek és szászok homogén társadalmának területeitől, ahol a király nem érvényesítette sem kihalás, sem hűtlenség esetében a háramlási jogot, hanem a gazdátlanná vált birtok a székely, illetőleg szász közösségre szállt vissza. Az előbbiekből alakultak ki a nemesi megyék (Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Fehér a szász és székely területbe beékelődő enklávéival, Küküllő és Hunyad), élükön a vajdával és az általa kinevezett ispánokkal, míg a székelyek és szászok közigazgatási területeit megkülönböztetésül székeknek *(sedes)* kezdték nevezni.

A nagy társadalmi átalakulásnak, mely a nemesi osztályt létrehozta, fő mozgatója a királyok tudatos honvédelmi politikája volt. Minthogy a hadsereg fenntartása minden más szempontot háttérbe szorító, központi fontosságú kormányzati cél volt, a királyokat, valahányszor a társadalom életébe alakítólag avatkoztak bele, az a szándék vezette, hogy a katonáskodó elemet a katonai szolgálat súlyos terheinek hordozását lehetővé tevő gazdasági függetlenséghez és társadalmi tekintélyhez juttassák. Gondoskodásuk éppen ezért nemcsak a szabad magyarok és a felszabadított várjobbágyok nemesi renddé tömörülő rétegére terjedt ki, hanem a székely, szász és román társadalmakon belül a középkor utolsó három évszázada alatt végbement társadalmi folyamat döntő szakaszaiban is érvényesítették akaratukat a honvédelem érdekében, mindig azokat az elemeket részesítve támogatásukban, melyek a katonáskodás szerepére legalkalmasabbak voltak. A magyar katona alakját a keresztes lovag nimbusza vette körül, s minthogy katona és nemes azonos fogalmakká váltak, a nemesi életforma a vele járó óriási gazdasági és politikai előnyök (elsősorban a jobbágy ingyenes munkaerejével művelt szabad birtok, az adómentesség s a közvetlen királyi joghatóság alá tartozás) mellett így erkölcsi vonzást is gyakorolt a székely, szász és román társadalomra. Átalakulásuk ennek a vonzásnak jegyében folyt le.

SZÉKELYEK ÉS GERÉBEK A NEMESSÉGBEN

A nemesi életformához eredetileg is legközelebb a székely társadalmi rend állott, hiszen a székelységhez való tartozás két legfontosabb ismérve, a személyi szabadság és a személyes katonáskodási kötelezettség a nemességre is jellemző volt. Éppen ezért már a 14. században a székely embert szűkebb hazájának határain túl is nemesszámba vették. 1346-ban Sényői Pálnak elegendő volt székely mivoltát igazolni ahhoz, hogy az egész ország területén bárhol szabad emberként élhessen. A Székelyföldön belül azonban az ősi vagyonközösség és a jogi egyenlőség gátat vetett az egyéni érvényesülésnek, s éppen azt, ami a megyei nemességnek fő előnyeit jelentette, a korlátlan magánbirtokszerzést s a birtok népességével mint alávetett jobbágysággal való rendelkezést nem engedte meg kifejlődni. A vállalkozóbb szellemű székelyek ezért már korán közvetlen királyi szolgálatba állva próbáltak szerencsét, s érdemeik jutalmául ők is részesültek a felbomló királyi birtokokból. Minthogy székely örökrészükhöz is ragaszkodtak, rendesen a Székelyföld szomszédságában, de megyei területen szereztek maguknak birtokadományt. Elsősorban tehát a székelyek közé ékelt királyi várbirtokok jutottak a székely eredetű új nemesség kezére. A Barcaság és Háromszék határán fekvő Szék földet, mely valószínűleg Miklósvár királyi vár tartozéka volt, 1252-ben adta a király Akadás fia Bencenc nevű székely hívének, a Nemes, Mikó és Kálnoki előkelő családok ősének, aki egész sor falut telepített oda magyar és székely

bevándorlókkal. Nemesi módra akarták azonban birtokolni székely jogú falvaikat, Zsombort, Gerebencet, Málnást és Oltszemet is, amiért 1342 és 1366 között ádáz küzdelmet vívtak a sepsi székelyekkel. Végül is az utóbbiak győztek, a falvak Székelyföld határai közt maradtak. Szék földjét viszont a székelyek nem tudták maguknak megkaparintani. Ugyancsak a 13. század folyamán ajándékozta a király a székelyföldi Bálványos várát magyar és elmagyarosodófélben levő szláv falvaival a székely Kézdi és Apor családok ősének. Ezt a területet tulajdonosaik magyar és orosz jobbágyokkal telepítették be, és megyei hatóság alá vonatták, de Kászon vidékére formált igényeiket a csíki székelyek 1324-ben visszaverték. A szászok és székelyek területei közt fekvő törcsvári uradalom egy részét előbb a Bölöni Forró, majd az Uzoni Béldi családok nyerték adományban. A Béldiek a középkor végén a kézdiszentléleki, szintén székely területek közé ékelt királyi váruradalmat kapták, s más megyei birtokaik révén már jóval előbb az erdélyi arisztokrácia soraiba emelkedtek, de székely jogú birtokaik is voltak.

A Székelyföld körül Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs és Doboka megyék keleti szélein egész sor székely előkelő család, a fentieken kívül a Szentkirályi Semjén, Tuzsoni Bolgár, Meggyesfalvi Alárd, Szentgyörgyi Bicsak, Lázár, Nyujtódi, Damokos, Sepsi-Baconi, Teremi, Backamadarasi, Dobai, Fiátfalvi Náznán stb. és más, „Székely" nevű családok jutottak a középkor folyamán nemesi birtokhoz, részben királyi adomány, részben a megyei nemességgel való összeházasodás révén. Nem véletlen, hogy a székely nemzetségi szervezet vezető tisztségeit, a bíróságot és hadnagyságot is éppen ezeknek a családoknak tagjai viselték, mert nyilván csak a már eredetileg is tekintélyesebb, vagyonosabb székelyeknek állt módjában a nemesi színvonalat elérő, páncélos katonai szolgálat költségeit fedezni, ami a nemességet jelentő megyei birtok megszerzésének egyik feltétele volt. Természetesen a tisztségekkel járó anyagi előnyök, elsősorban a közös székely birtokban való részesedés is kijárt nekik, s így székelyföldi és megyei jószágaik révén mind a székely, mind a megyei közéletben szerepet játszottak, ugyanazon család tagjai hol mint valamelyik megye szolgabírái, hol mint székely nemzetségi tisztviselők tűnnek fel.

A székelység zöme azonban nem jutott el az akkor egyedül korszerűnek számító páncélos katonáskodás lehetőségéig, mert ehhez gazdasági feltételei hiányoztak. Fegyvernemük mindvégig a könnyűlovasság maradt. Magyarország nyugatibb részein ez az ősi katonáskodási forma kiveszőben volt, az európai harcmodor páncélos hadsereg felállítását követelte meg, a királyok tehát olyan társadalmi egységektől, melyek eleinte minden egyes tagjuknak katonai szolgálatára voltak kötelezve, a tatárjárás után már csak bizonyos számú, viszont elsőrangúan felszerelt katona kiállítását kívánták meg. Ez szükségszerűen vezetett a tényleges hadviselésből kiszorult elemek jobbágyságba süllyedéséhez, amennyiben szerepük ezentúl csak katonáskodó

társaik fegyverzetének és szolgálatának anyagi biztosítására szorítkozott, s így ezeknek gazdasági és jogi fennhatósága alá rendeltettek. Ez a sors érte el a Duna—Tisza közén a 13. században letelepedett kun és jász népet; eredetileg személy szerint szálltak hadba, rövidesen azonban már csak 600 katonát adtak a királynak, s ezáltal társadalmi egységük megbomlott. A katonáskodó réteg jobbágyi szolgálatra kényszerítette a köznépet. Erdély határait viszont az egész középkoron át olyan ellenségek nyugtalanították, melyeknek hadereje szintén a könnyűlovasságra volt alapozva (tatárok, litvánok, románok, majd törökök), a székelyek ősi harcmodora és felszerelése tehát továbbra is megfelelő maradt, s mivel a kezdetlegesebb fegyverzet megszerzése a szerényebb viszonyok közt élőknek is lehetséges volt, a személyes hadba szállás jogával és kötelességével együtt a személyi szabadságot is minden székely megőrizhette.

A szászok betelepítése, mint láttuk, a székelyeket erősen összeszűkülő földrajzi határok közé szorította, a megkisebbedett területen pedig már nem lehetett a külterjes pásztorkodást zavartalanul folytatni. Elsősorban a kiterjedt legelőket igénylő lovak száma csökkent. Az eredetileg lótenyésztő székelység, a pásztorkodás elsődleges fontosságát eleinte még fenntartva, a szarvasmarha-tenyésztést kezdte szorgalmazni, amint azt adózásuk, az „ökörsütés" is mutatja. A népszaporodással azonban az állattenyésztés mellé egyenrangú fontossággal fejlődött fel a földművelés, s mivel Székelyföld meglehetősen terméketlen volt, a társadalmi rend alapját képező gazdasági egyensúly is megingott. A társadalmi tekintélyt adó vagyon ezentúl már nem az állatállomány, hanem a földbirtok lett, melyet a nemzetségek ugyan méltányosan sorsoltak ki évente nyílhúzással tagjaik között, de ehhez a méltányossághoz az is hozzátartozott, hogy a vezető családok nagyobb részt kaptak a közösből, s minthogy hadizsákmányban szerzett rabszolgákat (Magyarországon már kivételként) még a 15. században is dolgoztattak, erdőirtással ők szereztek nagyobb magántulajdont. Az irtással nyert termőföld ugyanis általános magyarországi szokásjog szerint nem esett évenkénti felosztás alá, mint a közös birtok, hanem az irtást vezetőnek tulajdonába ment át. Így indult meg egy székely földbirtokos arisztokrácia kialakulása, mely a gazdasági túlsúly mellett a tisztségeket is kezében tartotta. A hadnagyság és bíróság ugyan elvben nemzetségenként és áganként évről évre sorra járt a szabad székelyek közt, viselésük azonban tekintélyt követelt meg, amit csak a vagyon adhatott, tehát a valóságban csak az előkelő családok tagjai részesültek benne. Mivel pedig egy-egy tisztség viselését az arra képessé tevő birtok tulajdonjogával kötötték össze, a birtokkal együtt a tisztség is apá ól fiúra öröklődött. Így történhetett aztán meg, hogy a birtok eladásával a tisztség is a vásárlóra szállt, s a középkor végén nem székely eredetű, hanem magyar nemesi családok (mint a Barcsaiak vagy Apafiak) tagjai több ágon is érvényesíthették igényüket székely tisztségek betöltésére.

Tisztség és birtok szétszakíthatatlanná való kapcsolata összefügg a székely szervezet területi rögzítésével. Már a 14. század elején jelentkeztek a letelepülés folyamatának lezáródását mutató székely közigazgatási egységek, a „szék"-ek *(sedes)*, melyek, amint nevük is mutatja, egy-egy bírói szék *(sedes judiciaria)* joghatósági körzetét jelentik. Köztük rangban az első Udvarhelyszék, a többiek: Maros, Sepsi, Kézdi, Orbai (e három utóbbit összefogva az újkorban már Háromszéknek is nevezik), Csík és Aranyos. A középkor végén egyikmásikból fiúszékek váltak ki, így Udvarhelyszékből Keresztúr és Bardóc, Marosszékből Szereda, Csíkszékből Gyergyó és Kászon székek. Minthogy ez időben tűnnek fel a szász, majd valamivel később a román székek is, közel áll a föltevés, hogy a székekre való fölosztás a központi hatalomtól indult ki, és Károly Róbert újjászervező tevékenységével függ össze. A minta egyébként Magyarország nyugati részein keresendő, itt nevezik már korán a megyék járásait, továbbá kiváltságos társadalmi elemek (szepesi lándzsás nemesek, kunok, jászok) bírósági és közigazgatási körzeteit székeknek. A székely székek bíróságain a nemzetségi hadnagyok és bírák (székbírák) ítélkeztek a székely ispán kiküldöttjeinek felügyelete alatt. A nemesi megyeszervezet hatása rövidesen a székely székekben is érvényesült, valószínűleg a magyar főnemesek közül kikerülő székely ispán magyar nemesi származású familiáris helyetteseinek közvetítésével, akiket eleinte — akár a megyékben — alispánoknak *(vicecomes)*, később a szász székekben működő királyi megbízottak után királybíráknak *(iudex regius)* neveztek. Szintén megyei hatásra mutató intézmény a székelyeknél az esküdt bírótársaké *(iurati assessores)*, akiknek száma a székekben is 12 volt.

A szász társadalom nem kisebb válságon ment keresztül, mint a székely, a kibontakozás azonban egészen más irányban zajlott le. A folyamat kezdőpontján az általános feudalizálódási tendenciákon belül itt is katonai szempontok érvényesültek. A székelyektől eltérőleg a szászok nem személy szerint szálltak hadba, hanem bizonyos számú katonát kellett kiállítaniuk. A katonáskodással járó társadalmi előnyök tehát náluk már kezdetben csak a népközösség egyik rétegére szorítkoztak, elsősorban a gerébekre, akik, mint láttuk, a német bevándorlók vezetői voltak, s ebben a minőségükben királyi megbízás alapján bíráskodtak a szász falvak felett. A geréb — egy személyben bíró, közigazgatási hatóság és katonai parancsnok — tisztségét örökös jogon bírta. Így, mint a székelyeknél, a tisztség a vele járó ingatlan vagyonnal forrt össze, s eladhatóvá, zálogosíthatóvá vált. A gerébet is kötötték a közösség érdekei, alá kellett vetnie magát a szász jog szabályainak, s részt kellett vállalnia a közös adóteherben is. Éppen ezért szabadabb érvényesülést neki is megyei területen kellett keresnie. A Szászföld szélén, megyei területen (akárcsak a Székelyföld szélén a székely előkelők) katonai érdemeik révén a gerébek birtokokat szereztek, s ezeket jórészt szászokkal telepítették meg, de nem egyenrangú szabad néptársakként, hanem jobbágyok módjára kezel-

ték őket. Így jött létre a 13. század második felében a Szászföldön kívül szász jobbágyság.

A megyei területen fekvő falvakat a gerébek már nemesi jogon, nemesek módjára birtokolták, és közülük sokat a királyok forma szerint is megnemesítettek (elsőnek, tudtunkkal, 1206-ban a vallon eredetű voldorfi Latin János comest). De a köztudat enélkül is nemeseknek tartotta őket, bár megkülönböztette a teljes jogú nemesektől (1358: nobiles et alii comites). Ennek a megkülönböztetésnek elsősorban az volt az oka, hogy a gerébek (s ebben a tekintetben szintén a székely előkelőkkel állíthatók párhuzamba) nem mondottak le szászföldi javaikról sem, sőt megyei birtokaik adta hatalmukat és tekintélyüket arra használták fel, hogy vezető szerepüket a szász népközösség életében megerősítsék. A 13. és 14. század szász története ezeknek a gerébcsaládoknak egyre gyarapodó súlya és kizárólagos uralma jegyében folyt le. Ők töltötték be a népközösségi önkormányzat összes tisztségeit, ők képviselték a katonai erőt és a gazdasági túlsúlyt, s nagybirtokos-katonai életformájuk, mely a magyar nemesi életforma utánzásán alapult, rányomta bélyegét a szász élet minden megnyilvánulására.

A társadalmi és gazdasági rend a 14. század közepéig a falura és a földművelésre épült, mint ahogy a szász nép tömegei az újkorban is ennek keretein belül maradtak. A falu természetes vezetője pedig a középkori Európában mindenütt a katonáskodó nemes birtokos volt, ezért a szászság sem nélkülözhette a gerébeket, bármennyire is veszélyeztette hatalmuk a jogegyenlőséget. Hasonló közigazgatási és bírói tekintéllyel és gyakorlattal rendelkező vezető réteget, melynek a vezetésre való alkalmasságot éppen anyagi függetlensége s az apáról fiúra örökített tudás adta meg, nem tudott volna helyükre állítani. Ha túlkapásaik ellen védekezett is, önként hajolt meg felsőbbségük előtt, ami egyúttal a magyar nemesi életforma elismerése is volt. Mert a gerébek megyei birtokaik révén korán szoros kapcsolatokat vettek fel a magyar nemességgel, s mint már említettük, az összeházasodások magyar nemesek és szász gerébek között egyre gyakoribbá váltak. A nemesi életmód volt az emelkedő gerébcsaládok eszményképe, s mindenben alkalmazkodni akartak hozzá. Családnevet éppúgy birtokuk, mégpedig előszeretettel nem szászföldi, hanem nemesi jogon bírt megyei birtokuk után választottak, mint a nemesek, s néha csak a német személynevek és a „Geréb" melléknév árulják el egy-egy nemesi család szász eredetét. Természetes, hogy ez a folyamat végül is a gerébcsaládok teljes elmagyarosodására vezetett. A leggazdagabb Talmácsi, Kelneki, Alvinci, Kentelki, Vingárti Geréb családok — mint láttuk — leányágon olvadtak be a magyarságba, míg a többiek, a Fehér megyében birtokos Apoldi, Nádasdi, Hidegvizi, Pókafalvi, Alcinai, Dályai, Vizaknai Geréb, Balázsfalvi, Hosszútelki, Kisenyedi stb., a Doboka megyei Drági, Zsombori, Kajlai stb. férfiágon is kiszakadtak a szász népközösségből. Közülük többnek tagjai megyei tisztségeket, alispánságot, szolgabíróságot

viseltek, egy Vizaknai Geréb pedig a 15. században erdélyi alvajda, majd székely ispán lett. Az erdélyi nemesi társadalom ezáltal értékes, vezetői képességekkel felruházott új elemekkel gazdagodott, jellegében azonban nem változott meg: az idegen eredetű nemesség számban messze mögötte maradt a magyarnak, s el is magyarosodott.

A szász népközösségen belül még a 15. század végén is találunk vezető szerepet vivő gerébeket, de számuk egyre fogyott. A szász társadalom időközben egészen más irányú fejlődés felé indult, s ezzel ők már többé nem éreztek közösséget. Részben a jogegyenlőséget és a népegységet féltő szász középréteg nyomására, részben önszántukból eladták, a népközösség rendelkezésére visszabocsátották szászföldi birtokaikat és tisztségeiket, s kiköltöztek megyei területre, ahol nemesekként éltek tovább. Ezáltal a szász egyenlőség elve győzött, nem alakult ki szász nemesi osztály, s a parasztság nem süllyedt jobbágysorba.

A SZÁSZ POLITIKAI EGYSÉG ÉS A VÁROSOK

Az új szász vezető réteg a városiasodás során felemelkedett, a kivirágzó kereskedelemből meggazdagodott polgárságból került ki. Amint a gerébek katonai arisztokráciája is a magyar társadalomfejlődés keretein belül, annak erőteljes hatása alatt jött létre, úgy a szász patriciátus sem a szász bevándorlók német földről magukkal hozott jogi és gazdasági intézményei önálló továbbfejlesztésének folytán, hanem a magyarországi gazdasági-társadalmi fejlődés következményeképpen alakult ki. A korai erdélyi szász társadalom, mint láttuk, jellegzetesen falusi, paraszti-nemesi életformában élt, s nincs okunk feltételezni, hogy a városiasodás csíráit magában hordozta. A középkori polgári társadalom életterülete a város, a maga sajátos jogrendjével és életmódjával s iparos-kereskedő foglalkozásaival. A magyarországi polgári élet keretét, a városi intézményeket s éltető elemét, a kereskedelmi szervezetet pedig az ország termelőerőinek fejlődése hozta létre. A minta a nyugat-európai város volt, mely, mint a lovagság, a hűbériség, a román vagy gótikus építészeti stílus, nemzetközi, közös európai kultúrforma volt. A földrajzi helyzet érthetővé teszi, hogy a magyarországi középkori városfejlődés legközelebbi rokonságot a német városkultúrával tart, de mint a középkori kultúra többi intézményeit, ezt is a Nyugat különféle nemzeteinek bevándorlói honosították meg. A legrégebbi magyarországi városok (Esztergom, Buda, Székesfehérvár stb.) polgársága újlatin (francia, vallon, olasz), német elemek mellett nemcsak erőteljes magyar réteget mutathat fel, hanem (mint pl. Pest esetében) keleti kereskedőnépességet, arabokat, volgai bolgárokat stb. is magába olvasztott. A magyarországi városok nem a semmiből, egyetlen alapító aktus útján jöttek létre, hanem királyi várak vagy falutelepek továbbfejlődésének eredményei. Erdélyben, mint már láttuk, Dés, Kolozsvár, Torda, Gyulafehérvár a

tatárjárás után katonai szempontból felhagyott királyi várak helyén keletkeztek; a földművelő és iparűző várnépek összeolvadtak az újonnan jött iparos és kereskedő telepesekkel. A várnép minden esetben magyar volt, s a telepesek (hospesek) közt is voltak magyarok, bár ezeknek jelentős részét németek tették ki. A szász városok is eredetileg falutelepek voltak, s nem gazdasági, hanem politikai erők vetették az élre őket.

Károly Róbert 1324. évi lázadásuk leverése után új közigazgatási szervezetet adott a szászoknak. Ezek eddig négy különböző, önálló territóriumon (az oklevelekben gyakran comitatus vagy provincia is) belül éltek, melyeknek élén a király által kinevezett, rendesen magyar nemes ispán állott. E territóriumok közül a legnagyobb területet az 1224. évi rendezés *(Andreanum)* óta Szászvárostól Barótig húzódó szebeni provincia foglalta el, jóval kisebbek voltak a medgyes—selyki, brassói és besztercei kerületek. A szász tűzfészek a szebeni tartomány volt, ennek gerébjei állottak állandó harcban az erdélyi püspökkel s gyakran a vajdával is. Az ellenőrzés hatékonyabbá tétele végett a király 1324 után megszüntette a szebeni ispánnak eddigi területi hatáskörét, a szebeni provinciát bírói illetékességi körzetekre, „szék"-ekre osztotta, s ezek élére maga jelölte ki a vezető tisztviselőt, a királybírót, rendesen a hozzá közel álló szász gerébcsaládok tagjai közül. A másik három kerület továbbra is kinevezett ispánok, magyar főnemesek vezetése alatt maradt, akik rendesen egyúttal székely ispánok is voltak, s magyar familiáris tisztviselőikkel kormányoztak.

1402-ben Medgyes és Selyk székek királybíró választására kaptak a királytól engedélyt, s ezzel megindult egy emancipációs folyamat, melynek során a királyi hatalom a szász önkormányzatot kiépítette. 1464-ben Mátyás király megengedte Szeben városának, hogy királybíróját maga válassza, majd 1469-ben ezt a jogot kiterjesztette a szebeni tartomány másik hét székére is. 1486-ban pedig II. András királynak 1224-ben kiadott s a Szeben vidéki szászok kiváltságait magában foglaló diplomáját *(Andreanum)* a brassói, besztercei és medgyes—selyki kerületek számára is megerősítette. Ez azzal a nagy jelentőségű következménnyel járt, hogy a diploma egyik pontja, melynek értelmében a (Szeben vidéki) szászok fölött egyetlen főtisztviselő áll, alkalmazást nyert Brassó és Beszterce, valamint a 14. században alakult Segesvár esetében is. A kinevezett királyi ispán ezáltal eltűnt kerületeikből, s az egész szász nép egyetlen fő alatt, a szász gróf alatt, kinek tisztét a szebeni polgármester töltötte be, politikailag egyesült. A széttagoltság korában azok a helységek, melyek az egyes székek, illetőleg kerületek közigazgatási és törvénykezési központjaiul szolgáltak, éppen ezen szerepük révén fejlődésnek indultak. A közélet eseményeinek ezek a színhelyei magától értetődően egyúttal vásárhelyekké is váltak, s a 14. század közepén lábra kapó ipar és kereskedelem is elsősorban ezekben keresett magának otthont, s nyert piacot a havasalföldi és moldvai vajdaságokban.

A későbbi román fejedelemségek, Havaselve és Moldva, melyeket a 13. század elején mint kun területeket csatolt országához IV. Béla király, a tatár pusztítás után csak névleg függöttek Magyarországtól. A kunok elköltözését követőleg a király az ott élő románok vajdáira, az erdélyi vajdához hasonlóan kinevezett tisztviselőire bízta őket. A viszonyok azonban a nem szünetelő tatár támadások miatt nem szilárdulhattak meg, s csak Havasalföldön szervezhette meg az erdélyi határhegység lábánál keskeny sávban uralmát két ilyen vajda, míg Moldva még a 14. század elején is politikailag gazdátlan s gyéren lakott terület volt. A századforduló zavarait felhasználva a havasalföldi vajdák a magyar oligarchia mintájára a központi hatalomtól függetlenül próbáltak berendezkedni, Károly Róbert 1330-ban Basarab vajdát nem tudta engedelmességre kényszeríteni, szerencsétlen végű hadjáratában majdnem maga is életét vesztette. Ettől kezdve a magyar királynak meg kellett elégednie a vajdák hűbéresküjével, ami meglehetősen tág politikai lehetőségeket biztosított számukra. Hasonlóképpen sikerült a tényleges függés helyett a hűbéres viszonyt kivívnia az 1359-ben fellázadt Bogdán moldvai román vajdának is, akinek országát csak 1352-ben tisztították meg Lackfi Endre székely ispán vezérletével a székely csapatok a tatároktól.

Bármennyire is csökkent a magyar király hatalma a Kárpátokon túli területeken, befolyását mégis erőteljesen tudta érvényesíteni, s védelme alatt a nyerstermékekben gazdag két román vajdaság megnyílt az erdélyi kereskedelem előtt. A szervezkedés kezdeti nehézségeivel küszködő vajdaságok (az első román kőtemplom például csak a 14. század elején épült fel) lakossága rászorult a saját és a nyugati ipar termékeit közvetítő erdélyi kereskedőkre, s mivel a tatár veszedelem megszűnt, a forgalom zavartalanul megindulhatott. A haszon oroszlánrészét természetesen a határhoz közel eső szász városok, elsősorban Szeben, Brassó és Beszterce fölözték le. I. (Nagy) Lajos király (1342—1382) tudatos gazdaságpolitikája, mely többek között arra törekedett, hogy a Magyarországot már évszázadok óta elkerülő keleti kereskedelem átmenő útjait országának megszerezze, gondjaiba vette a szász kereskedelmet is. 1369-ben Brassónak biztosította az árumegállítási jogot, vagyis a lengyel és német kereskedőket kényszerítette, hogy Havaselve felé menet a legfontosabb árucikket, a posztót brassóiaknak adják el, s ezek vigyék tovább, s hogy a Havaselvéről szerzett árukat, mezőgazdasági termékeket és állatokat szintén a brassói piacon értékesítsék. 1378-ban Szeben részesült ugyanebben a jogban a rajta keresztül vezető útvonalat illetően, a Moldván át vezető lengyel útba való bekapcsolódásra pedig már 1368-ban Beszterce. Az élénk kereskedelmi forgalom azonban nem annyira szász ipartermékeket, hanem nyugat-európai iparcikkeket, főleg textíliákat közvetített kelet felé, hiszen a szászoknak piacra termelő ipara a 14. században még alig volt. A tényleges kivitelben a szász kereskedők maguk alig vettek aktív részt, hanem az árumegállító jogra támaszkodva, városaik piacán adták el áruikat a román kereskedőknek, s

72. Baldachinos szobrok a szászsebesi evangélikus templom szentélyén. 14. század vége

73. Baldachint készítő kőfaragó ábrázolása a kolozsvári Szent Mihály-templom szentélyében. 14. század utolsó harmada

74. A középkori szobrászat egyik európai fő műve.
Kolozsvári Márton és György Szent György-szobra Prágában, 1373

75. Erdős, sziklás tájat ábrázoló részlet a Szent György-szobor talapzatáról

76. Bányászat a 14. században. Nagybánya pecsétje, 14. század közepe (Másfélszeres nagyítás)

◁ 77. Bronz keresztelőmedence Segesden, 14. század

78. Aquamanile Kolozsvár környékéről, 14. század

79. Kehely a sellemberki evangélikus templomban, 14. század

80. Kehely a szakadáti magyar evangélikus templomból, 14. század

81. Egyházi, világi és közületi pecsétek Erdélyben: *1)* Péter erdélyi püspök, 1299; *2)* János kolozsmonostori apát, 1343; *3)* kolozsmonostori konvent, 1362; *4)* erdélyi káptalan, 1320; *5)* Kolozsvár város, 1472; *6)* Lackfi István, 1348

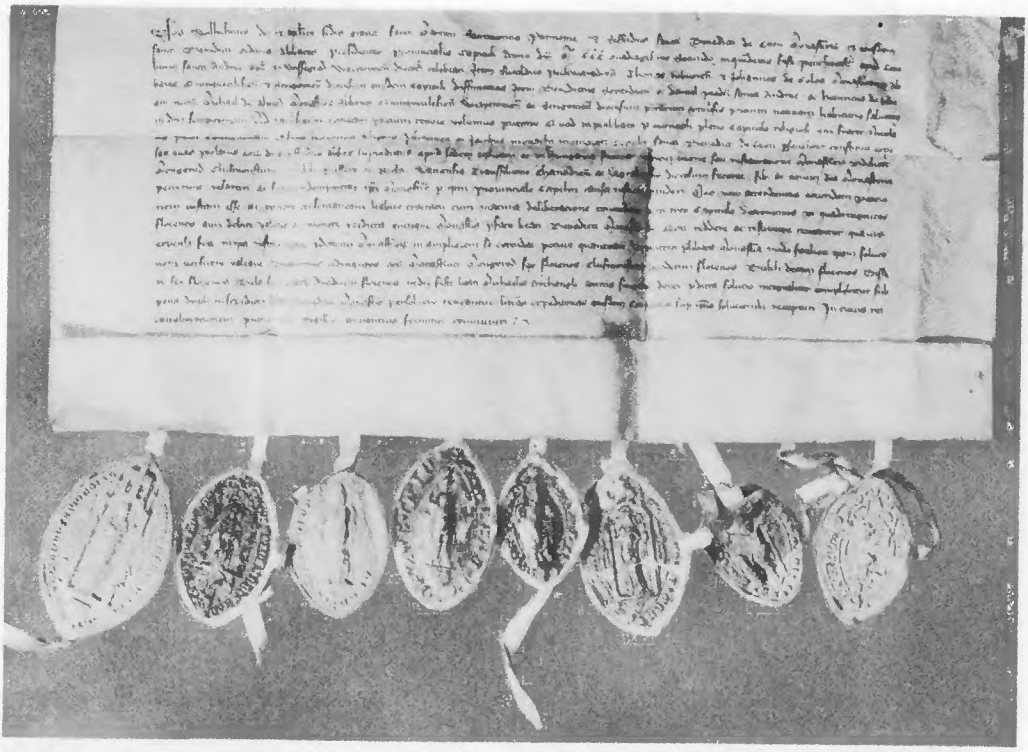

1

2

3

82. *1)* Kilenc magyarországi bencés apát, köztük János kolozsmonostori apát pecsétje, 1342; *2)* István erdélyi herceg pecsétje, 1351; *3)* A hét szász szék pecsétje, 1365

86. Rozsnyai János 1445-ben festett falképe a nagyszebeni evangélikus templomban ▷

83. Jakab erdélyi püspöki vikárius pecsétje, 1403

84. Csáktornyai Lackfi István erdélyi vajda vörös márvány sírköve, 1387–1397

85. Verebi Péter erdélyi alvajda sírköve Mátraverebélyen, 1402

89. *1)* Vladislav és Anca templomalapítók a ribicei görögkeleti templom falképén, 15. század; *2)* Szent István, Szent László és Szent Imre a kristyori görögkeleti templom falképén, 15. század

87. Görögkeleti templom Lupsán, 1400 körül

90. A kristyori görögkeleti templom alapítói: Bâlea feleségével, Vişével és fiával, Ştefannal a hajó felfestményén, 15. század

88. Falképek Zeykfalván a görögkeleti templom szentélyében, 14–15. század

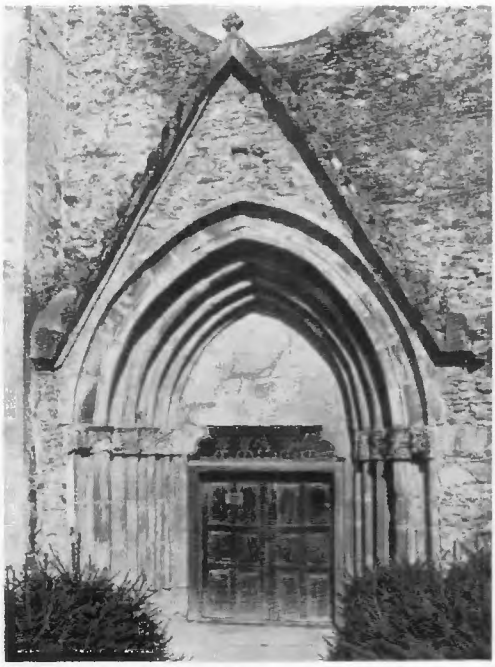

1

2

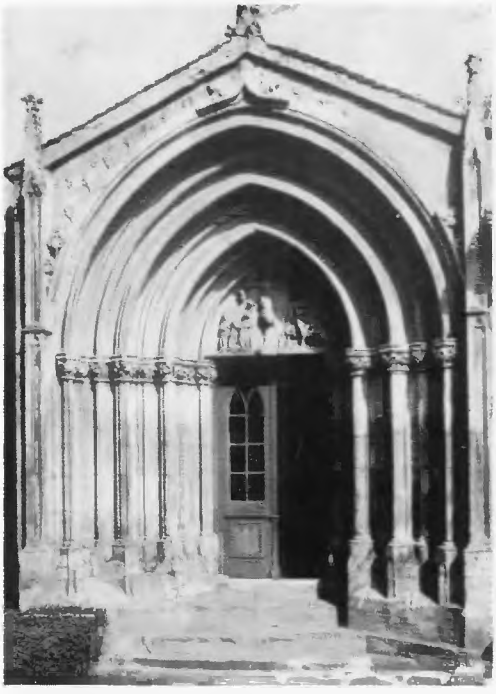

4

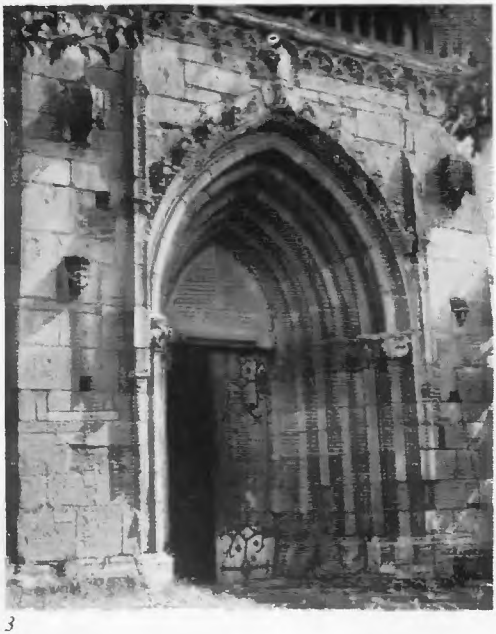

3

91. Erdély-szerte alkalmazott reprezentatív kaputípus néhány példája: *1)* Kerc, ciszterci apátság nyugati kapuja, 1300 körül; *2)* Torda, ó-tordai református templom, nyugati kapu, 14. század második fele; *3)* Riomfalva, szász evangélikus templom, nyugati kapu, 15. század első negyede; *4)* Kükülló-körös, szász evangélikus templom, nyugati kapu, 15. század első negyede

vették át tőlük a csereanyagot. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen a középkori bécsi kereskedők sem jártak el másként, mert árumegállító joguk biztosította számukra a kereskedelem helyben való lebonyolítását. Kelet felé a szász kereskedők legfeljebb a román vajdaságokban fordultak meg néha fontosabb üzletkötések, kényesebb ügyletek kedvéért, távolabbra csak kivételesen, mintegy kalandszerűen jutottak el. Inkább jártak a nyugati, főleg németországi nagy vásárokra, főleg mióta Nagy Lajos a budai árumegállítási jogot rájuk nézve megszüntette. A havaselvi és moldvai nyerstermékeket vitték oda, és cserébe szöveteket és fűszereket hoztak haza. Két szokásos útvonaluk közül az első Kassán keresztül Cseh- és Lengyelországba s onnan Danzigba, a másik Budán keresztül részben Bécs—Regensburg—Basel, részben Zára—Velence irányában vezetett.

A szász ipar csak későn kapcsolódott bele a nagy gazdasági fellendülésbe. A céhek Erdély-szerte a 14. század közepén tűnnek fel; Lajos király egy időre feloszlatta, a szászok kérelmére azonban 1376-ban visszaállította és újra szabályozta őket. Az ekkor említett céhek nagy száma (19 céh 25 iparággal) nem téveszthet meg, mert a rendelkezések közül jellemzően hiányzik minden mennyiségi korlátozás, melyek később, mikor a céhek már piacra, sőt kivitelre kezdenek dolgozni, egyre-másra feltűnnek a céhlevelekben. Ez a fordulat a 15. században következett be, s ettől kezdve az erdélyi ipar termékei is utat találnak kelet felé. Az iparosodás olyan méreteket öltött, hogy még falvakban is találunk olyan céhet, melynek százon felül van a taglétszáma. A román vajdaságok felé irányuló kivitel árucikkek szempontjától egyre változatosabb lett, a 15. századi vámszabályzatokban kész ruha, edény, kések, különböző fegyverek, fém-félkészítmények, fűszerek, ötvösművek, pergamen, papír, szekerek, sőt szárított gyümölcs és sütemények is szerepelnek. A vajdaságokból behozott áruk azonban változatlanul nyerstermékek, nem annyira a mezőgazdaság, mint inkább az állattartás produktumai (élőállat, nyersbőr, gyapjú, viasz, méz s ritkábban gabona) maradnak.

A három nagy szász város, Nagyszeben, Brassó, Beszterce mellett nemcsak a magyar városok (Dés, Torda, Gyulafehérvár) s a székely központok (Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy stb.), hanem a többi szász város is (Szászsebes, Medgyes, Segesvár, Szászváros) hátramaradtak, elsősorban azért, mert Brassó, Nagyszeben és Beszterce uralkodtak a román vajdaságokba vezető szorosokon. A székely városkák egy része szintén a határ mentén feküdt, de a székelység katonai életformája megakadályozta a hivatásos kereskedőréteg korai kialakulását, s mire a fejlődés köztük is megindult, a szászok vezető helye már elvitathatatlan volt. Egyedül Kolozsvár, ez az alapításakor vegyes, magyar—német lakosságú város volt képes versenyezni velük. A külső Magyarországból Erdélybe vezető kereskedelmi utak találkozópontján kezében tarthatta az azokon lebonyolódó forgalmat, s lakossága, mely kezdetben szintén erőteljesen nemesi-paraszti életformában

élt, erdélyi viszonylatban vezető szerepet játszott a polgári gazdasági és társadalmi rend kialakításában. Már a 14. század második felében olyan iparosodás indult meg falai között, mely a városi szabadság vonzóerejével párosulva a környék magyar jobbágylakosságát beköltözésre csábította. Szászföldről s Németországból, ha kevesebb számban is, szintén érkeztek német iparos bevándorlók, s a régi birtokos-kereskedő városi arisztokrácia mellett hamarosan a céhekbe szervezkedő iparostömegek élére álló új, külkereskedelemből gazdagodó kalmárréteg is részt követelt magának a város vezetésében. Ez a feltörekvő réteg már teljesen felhagyott a földbirtokos ambíciókkal, s egyben öntudatosan német volt, ami a régi, nemesi-katonai becsvágyú városi arisztokráciából hiányzott. Ez a német partikularizmus, alighogy az új polgárság kivívta a király megértő támogatásával a régi, néhány gazdag családra szorítkozó vezető réteg visszaszorítását (1405), máris megbontotta az egyetértést, s magyarok és szászok most már egymás ellen kezdtek küzdeni a városi élet irányításáért. Átmenetileg a szászok kerültek fölénybe, a többséget képező magyar polgárság azonban a központi hatalom támogatásával 1458-ban elérte, hogy a bírói tisztség és a tanácstagságok paritásos alapon osztassanak meg. Ettől kezdve, bár a szerződést mindkét fél századokon át lelkiismeretesen megtartotta, a természetes fejlődés a magyarságnak kedvezvén, a szászság számbelileg egyre jobban visszaesett, s az újkor elején Kolozsvár már nagy magyar többségű város volt.

Gyulafehérvár mindig is színmagyar város volt. A bányavárosok (Dés, Torda, Szék, Kolozs, Abrudbánya, Zalatna, Offenbánya, Torockó) kisebb-nagyobb számarányú németségét a környékbeli magyar parasztságnak a 14. század végén meginduló városba özönlése következtében előállt magyar túlsúly beolvasztotta, mint ahogy a szász városokban a magyarság tűnt el (Szászsebesen pl. egy Székely utca őrzi a régi magyar lakosság emlékét). A városok magyarosodását a magyar falvak erőteljes iparosodása tette lehetővé. A 15. századi jobbágynévsorokban nagy számmal találunk ipari foglalkozást jelentő családneveket a legkülönbözőbb iparágak köréből, az ipari műveltség alapelemeit a városba költöző jobbágy tehát készen vitte magával. A középkor végi erdélyi városi polgárság soraiban így németek mellett magyarok is nagy tömegben szerepelnek, a románság azonban, a brassói kereskedőkolóniát kivéve, az erdélyi városfejlődésbe a középkorban még nem kapcsolódott be.

A szász városok belső életének kialakulását erősen befolyásolta az a szerep, amelyet ezek a városok mint a szász székek, illetőleg kerületek közigazgatási és bírósági központjai töltöttek be. A városi joggal felruházott, fallal kerített helységek (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászsebes, később Szászváros és az újkor elején Medgyes) vezetősége egyúttal a közigazgatásilag köréje tömörülő falvak vezetősége is volt, de megválasztásába a szék közönségének nem volt beleszólása.

A szász falvak népe tehát, mikor a gerébek hatalma alól felszabadult, csak urat cserélt, mert ettől fogva a gazdag városi polgárságból kikerülő vezetőség akarata érvényesült az ő életében is. Szeben még a vele egyébként egyenrangú testvérszékekre is megpróbálta hatáskörét kiterjeszteni, s míg ez a törekvése a városi jellegű Segesvárral és Szászsebessel szemben nem vezetett eredményre, addig a szászvárosi, újegyházi, szerdahelyi, sinki és kőhalmi székekre szebeni polgárokat kényszerített rá bírákul. A székek csak a 16. században tudták Szeben önkényeskedését lerázni és a szabad bíróválasztást maguk számára biztosítani. A városok polgári rétegének kialakulása már a 14. század közepén megindult, ez azonban egyelőre csak kereskedő és földbirtokos polgárság volt, s az iparosok alárendelt helyzetben maradtak. A továbbra is gerébek kezében tartott városbírói tisztség mellett először Szebenben, Segesvárt és Brassóban tűnik fel 1366-tal kezdődően a polgármester, aki már a gazdagodó kereskedőrend képviselője, s amint a gerébek fokozatosan háttérbe szorulnak, úgy veszít jelentőségéből a városbíró, s veszi át a város és rajta keresztül a szék vezetését a polgármester. Jellemző, hogy a falusi eredet emlékeként Beszterce kivételével minden szász városban fennmaradt a „Hann" (villicus, falubíró) alárendelt tisztsége is. Beszterce a többi szász városétól eltérő szervezettel bírt, sem polgármestere, sem „Hann"-ja nem volt, hanem csak városbírója, ami arra mutat, hogy ha 1241 előtt mint szász telep létezett is, a tatárjárás után nem a régi alapokon fejlődött tovább, mint a többi szász város, hanem — akárcsak Kolozsvárt, ahol a polgármester és a „Hann" szintén ismeretlen intézmények — újabb lakossággal egyenesen városként alapította újra a király, nyilván azért, mert eredeti lakossága teljesen kipusztult.

A kereskedelem révén felemelkedett új szász vezető réteg, a városi patríciusok rendje is zárt, csak néhány családra szorítkozó osztály volt, akárcsak a gerébeké, s az uralomhoz ezeknél nem kisebb féltékenységgel ragaszkodott. Hatalmát az iparosodó polgárság a 15. század végén kezdte támadni, de nem sok sikerrel. A mozgalom eredménye a magyarországi városokban s Kolozsvárt is már régóta virágzó intézménynek, a céhek számára a vezetésbe való beleszólást biztosító „századok testületének" *(Hundertmannschaft)* bevezetése lett (1495), ennek tagjait azonban a kizárólag patríciusokból álló városi tanács nevezte ki, s így nagymértékben függő helyzetben maradtak. A 16. század elején a magyar köznemesség és a közszékelyek önállósulási kísérletei a magát elnyomottnak érző szász köznépnél is visszhangra találtak, 1520-ban elégedetlen szász parasztok a segesvári polgármestert gyilkolták meg. Az új arisztokrácia uralmát azonban sem a városi kispolgárság, sem a falvak parasztnépe nem tudta megtörni, mert a köznemesség átmeneti előretörése után országszerte a társadalom felső rétegei kerültek fölénybe, s a királyi támogatást is az utóbbiak sajátították ki. Amint a jobbágyok vagy a közszékelyek sorsa egyre rosszabbra fordult, éppen úgy állandósult a szász köznépnek a nagypolgárságtól való politikai és gazdasági

függése is. Később sem hiányoznak az alsóbb rétegek önállósulási törekvései, de mindannyiszor győzött — néha véres harc árán — a patríciusok osztálya.

Az új szász társadalmi rend a városok elsőbbségére épült fel. A szász parasztságra nemcsak a nagypolgári vezetők hatalma nehezedett, hanem a városnak a falura gyakorolt gazdasági nyomása is érvényesült, s ebben a viszonylatban a kispolgár is a paraszt fölé kerekedett. A székek főhelyei következetesen meggátolták a hatáskörükbe tartozó többi helység fejlődését, és elsősorban vásártartási joguk kizárólagosságát tartották fenn. Így hiúsította meg már 1378-ban Brassó Földvár, 1379-ben Nagysink Szentágota és 1428-ban Segesvár Henndorf önálló hetivásár tartására irányuló törekvéseit. Később a városi céhek is kiterjesztették uralmukat a falusi céhekre, amennyiben a városi céhmesterek felügyeleti jogot nyertek a falusi ipar felett.

A szász jogegyenlőség elve tehát a valóságban nem érvényesülhetett, bár a szász paraszt még így is hasonlíthatatlanul jobb helyzetben volt, mint a megyei jobbágy vagy a szegény közszékely, főleg azért, mert a gerébek kiválása után a szász társadalom fokozatosan demilitarizálódott, s ezzel párhuzamosan végleg eltűnt a nemesi-jobbágyi társadalmi kettősség kifejlődésének veszedelme. A középkor végéig az erdélyi haderőn belül még gyakran találkozunk szász kontingensekkel, de a polgári életforma hatására a katonai szellem háttérbe szorult. A szászság egyre kevésbé vett részt személyesen a hadviselésben, inkább pénzen váltotta meg hadkötelezettségét, vagy székely és román zsoldoscsapatokat állított ki. A városok falainak felépülése után, amit a szász falvak templomerődjeinek elkészülése követett, a szászok szívesebben védekeztek falaik között, mint hogy nyílt csatában, a szabad mezőn kockáztassák életüket. A 16. század derekán Erdélynek egy kiváló ismerője, Verancsics Antal már mint a harctól idegenkedő népet jellemzi őket (militia a maioribus... degeneravere, pedestres exercent arma, iuxta muros fortissimi, in campo facile cedunt).[19]

A nemesi-paraszti életrendről a polgári-parasztira való áttérés együtt járt a szász nemzetiségi érzés kifejlődésével. A gerébekből, mint láttuk, teljesen hiányzott a német nemzetiségi öntudat, s ezt az alsóbb néposztályoknál még kevésbé tételezhetjük fel, csak a városi polgár emancipációs törekvéseiben virágzott ki a 15. század folyamán. Természetesen addig is volt a magyarságnak is, a szászságnak is népközösségi öntudata, melynek alapját nem utolsósorban a közös anyanyelv adta meg, de ebben az összetartozási érzésben a társadalmi helyzet azonosságának nagyobb szerepe volt, mint a származásnak vagy nyelvnek, s főként nem volt meg a más nemzetiség ellen irányuló politikai él. A szász polgári középrend azonban már éppen olyan kizárólagos, szenvedélyes nemzetiségi elfogultságot tanúsított, mint a középkor végi

[19] „Katonáskodásban őseiktől elfajzottak, gyalogsági fegyverzettel élnek, a falak közt a legerősebbek, a mezőben könnyen meghátrálnak." MHH-S 1857. 148.

magyar köznemesség, s ennek az új magatartásnak első gyakorlati megnyilvánulása az idegen nemzetiségűeknek a szász városokból, céhekből való kirekesztése volt. Az első ismert ilyen természetű rendelkezést a szebeni tanács hozta 1474-ben; kikötötte ugyanis, hogy a külvárosban épült dominikánus kolostor csak abban az esetben költözhetik a városfalak közé, ha a szerzetesek többsége német lesz. Ez az állandóan erősödő szász polgári nemzetiségi érzés hozta létre, mint láttuk, Mátyás király megértő támogatásával a szász politikai egységet.

ROMÁN VAJDÁK ÉS KENÉZEK, NEMESEK ÉS JOBBÁGYOK

Míg a 13. században csak Erdély déli felében, a hegyvidéken és annak közelében tűnnek fel szórványosan román telepek, a 14. század elején a telepeikre vonatkozó adatok száma hirtelen megszaporodik, és a székelyektől megszállt Keleti-Kárpátok kivételével egész Erdély területén benépesülnek velük a hegységek, sőt a dombvidékek is. A 14. századi oklevelekben Kelet-Magyarország településtörténete rendkívül mozgalmas képet mutat: olyan vidékeken, melyekről eddig a források hallgattak vagy éppen teljesen lakatlannak tüntettek fel, falvak hosszú sora keletkezik, melyeknek egy része rövidesen eltűnik, hogy helyükön vagy szomszédságukban újak tűnjenek fel. Kétségtelen, hogy ezt a folyamatot a nagy tömegben jelentkező románság elhelyezkedésével járó mozgalmak okozták, s ezzel járt együtt településeiknek gyakori névváltoztatásokban is megnyilvánuló állandótlansága, hullámzása. A Szörényi bánság egyik román kerületének 1365-ben 5 faluja volt, 1404-ben viszont 13 telepet írtak itt össze, de ekkorra már az eredeti öt közül csak egy volt meg, s még ezzel sem záródott le a népesség hullámzása, mert a kerület 1510-ben 36 faluból állott, az előbbi 13-ból azonban csak kettőnek a neve található meg, 11 időközben eltűnt, s 34 új alakult helyettük. A románok helyhez kötődése tehát huzamosabb időt igényelt, s általában a középkor végéig eltartott, amint azt az előbb idézett esethez hasonló gyakori falunévváltozások bizonyítják.

A 14. századi román népmozgalom az előző évszázadhoz viszonyítva olyan hatalmas tömegeket mozgatott meg, hogy semmiképpen nem magyarázhatjuk a dél-erdélyi románság természetes népszaporulatának kirajzásával. Adataink is vannak arra, hogy sokan Magyarország határain kívülről érkeztek. 1334-ben egy bizonyos Bogdán vajda költözött be Magyarországra (de terra sua in Hungariam), aki olyan nagy számú népet hozott magával, hogy beköltöztetése több mint kilenc hónapot vett igénybe, s a király részéről az ország egyik legelőkelőbb méltósága, a kalocsai érsek küldetett ki a dolog lebonyolítására. 1359-ben egy előkelő havasalföldi román család hat tagja telepedett be a Temesközbe (relictis omnibus bonis in terra Transalpina habitis, nostre maiestati semet ipsos obtulerunt fideliter servituros), ahol kíséretük elhe-

lyezésére 13 falut, majd hat év múlva újabb 5 birtokot kaptak a királytól. 1365-ben Balk vajda négy testvérével hagyta oda Moldvát és költözött Magyarországra (in regnum nostrum Hungarie advenit). Bejövetelük valóságos kis népvándorlást indított meg, a rákövetkező években Erdély addig nagyrészt lakatlan északi hegyvidéke gyors ütemben népesült be az általuk hozott románsággal, sőt az egyik testvér Lengyelországba is vezetett román telepeseket.

Amint a szerb királyok oklevelei a Balkánon egyre ritkábban említenek románokat, úgy növekszik számuk Magyarországon, míg a 15. századra balkáni hazájukat végképpen kiürítve, az északi dialektust beszélők mindenestől a Duna bal partján helyezkedtek el. Befogadásukra a kelet-magyarországi királyi váruradalmak már nem bizonyultak elegendőknek, s a kizárólagos telepítési jogról a már ismertetett eseményekkel kapcsolatban lemondott magyar királyok külön engedély nélkül is elnézték, hogy magánbirtokosok is telepíthessék őket. A különböző egyházi és világi földesurak birtokain azonban lényegesen más körülmények közé jutott a románság. Nemcsak gazdasági és jogi helyzete volt kedvezőtlenebb, mert katonai feladatokat nem teljesítvén, anyagi szolgáltatásai nagyobbak lettek, hanem a magánuradalmakban a pásztorkodás is szűkebb földrajzi keretek közé szorult, mint egész hegyvidékre egyetlen hatalmas, összefüggő tömbben kiterjedő királyi birtokokon. A földesurak féltékenyen őrködtek, hogy az általuk telepített románok nyájaikkal át ne lépjék birtokuk határait, különben a tőlük legelőhasználat fejében húzott jövedelem kicsúszott volna kezükből. Amint aztán a királyi váruradalmak nagy részét is különböző magánosok szerezték meg adományban, a birtokhatárok sűrűsödése s a tulajdonosoknak adózó alanyaikhoz való féltékeny ragaszkodása olyan akadályokat emelt a pásztorok vándorlása elé, melyeken annak el kellett sorvadnia, helyet adva a faluhatárok közti legeltetésnek, s a transzhumáló pásztorkodás csak a Déli- és Keleti-Kárpátok külső lejtőin maradt fenn. Előbb a hegységek lábánál alakultak ki az állandó román telepek, már fennálló magyar, szláv és német falvak határában, amint azt a falunevek nyelvi eredete bizonyítja, s csak később, jórészt a 15—16. században ért el a folyamat a magashegyi tájakra, ahol más népek közvetlen szomszédsága nem befolyásolta a románság életmódját. Csak ezek a későn létrejött román falvak viselnek román eredetű nevet.

A 14. század közepéig a román bevándorlás csak az amúgy is lakatlan hegységeket és közvetlen környéküket népesítette be, az Erdélyi-medence közepén a magyarság és németség összefüggő tömbjét nem lazították román szórványok. Az 1348—49. évi, egész Európát végigpusztító szörnyű pestisjárvány, mely, mint nem egy belföldi és külföldi forrás megállapítja, Magyarország lakosságát is megtizedelte (mortalitas magna fuit in regno Ungarie, multe civitates et ville deserte habitatoribus vacuate), megnyitotta az utat a románságnak az elpusztult magyarok és szászok falvaiba. A munkaerő-

ben szűkölködő földesurak a hegyvidéken kevésbé sújtott s egyébként is állandó hozzávándorlással gyarapodó románokat részben vagy teljesen elnéptelenedett belső-erdélyi falvaikba telepítették. Így keletkeztek az erdélyi Mezőségre és folyóvölgyekre oly jellemző ikerfalvak, melyeknél ugyanazon (kivétel nélkül mindig magyar vagy szász) falunévhez illesztett „Magyar", „Szász", illetőleg „Oláh" jelző különbözteti meg a kétféle nemzetiségű résztelepülést. Ezeknek az ikerfalvaknak alapítási idejét könnyen meg lehet állapítani, mert nevük a 14. század, nagy részben pedig a 15. század előtt nemzetiségi jelző nélkül fordul elő, akkor tehát még lakosságuk etnikailag egységes volt, a románság beköltözését tehát az utolsó ilyen formában történő említés és a kettéválást mutató nemzetiségi megkülönböztetés első feltűnése közé kell helyeznünk.

Ezek a kettős falunevek azt is mutatják, hogy a román lakosság letelepítése a más nemzetiségűtől elkülönülve történt, ami könnyen érthető a latin keresztény magyar és német s a görögkeleti román vallási különbözőségéből (a 14. század végén már a román ikerfalvakban „oláh kápolnákat" említenek), de az életmódnak még mindig meglévő különbségéből is. Bármennyire hasonult is a románság a földművelő életformához, főfoglalkozása mégis a pásztorkodás maradt. Mikor a királyi juhötvened beszedői 1461-ben mezőségi falvakban jártak, két földesúr azt vallotta, hogy „az elmúlt évben szolgáltatott be juhokat, de ez évben nincsenek románjai",[20] ami nem egyebet jelent, mint hogy a román pásztorok a Mezőségre is próbáltak transzhumálni, nyilván az Erdélyi-középhegységből. Ennek az erdő borította hegységnek azonban nem voltak mezőhavasai, s nyári legelőket itt csak irtással lehetett nyerni. A kiirtott erdő hamarosan visszanőtt, de a jószág a facsemetéket újra meg újra lelegelte, viszont a tüskés bozóthoz nem nyúlt, s az egyre inkább ellepte a legelőket. Ennek a későbbi „mócvidéknek" ötvened fejében a Mezőségen telelő pásztorai, belefáradva az állandó nyári tüskeirtásba, felhagytak a transzhumálással, s végleg letelepedtek a korábban csak telente felkeresett mezőségi magyar és szász falvak határai között, „oláh" elnevezésű ikertelepeket létesítve, de továbbra is főfoglalkozásként űzve a pásztorkodást. Ehhez való szívós ragaszkodásukat mi sem jellemzi jobban, mint hogy az egész magyarországi románság a középkorban csak juhai után adózott, ötvenedet.

A 14. század közepétől fogva az erdélyi román társadalom életében is nagyarányú átrétegződés következett be. A román vajdák és kenézek, akiknek társadalmi és jogi helyzete sokban hasonlított a szász gerébekéhez, az emelkedésnek ugyanazon fokozatain keresztül jutottak nemességhez, mint a gerébek, a fejlődés azonban a románság egészére nézve más következmények-

[20] Z. PÂCLIŞANU, Un registru al quinquagesimei din 1461. In: Fratilor Alexandru şi Ion J. Lapedatu. Bucureşti 1936. 601. Besenyőn „nunc caret Valachys", 602. Majoson „presenti anno caret Valachys".

kel végződött, mint szász vonatkozásban. A királyok egyes vajdáknak és kenézeknek hadi érdemeik jutalmául nemességet adományoztak, eleinte bizonyos korlátozásokkal, továbbra is kikötve a vajdai, illetőleg kenézi birtok után járó anyagi természetű szolgáltatásokat és a pontosan megszabott mértékű katonaállítást. Az ilyen félnemesi állapotba került vajdát és kenézt az oklevelek „nemes vajdá"-nak, illetőleg „nemes kenéz"-nek nevezik *(nobilis vaivoda, nobilis kenezius)*, a társadalmi állásuk pontosan megfelelt a magyar feltételes *(conditionarius)* nemesekének, akiknek nemessége megszabott szolgálathoz kötődött. A váradi és erdélyi püspökök hasonlóképpen jutalmazták bandériumaikban katonáskodó román vajdáikat: a feltételes nemességhez hasonló „egyházi nemességet" adományoztak nekik. Ezáltal az eredetileg csak kezelésükre bízott birtok nemesek módjára élvezett magánbirtokukká lett, a rajta élő szabad románokkal mint jobbágyaikkal rendelkezhettek, de a puszta tulajdonjog továbbra is a királyt, illetőleg a püspököt illette, s a megyei nemesi bíróság helyett a királyi, illetőleg püspöki várnagy bírói illetékessége alatt maradtak. Míg a püspökök félnemes vajdáinak ez a függősége egészen az újkor elejéig, az egyházi nagybirtoknak a reformációval bekövetkező megszűnéséig tartott, addig a királyi nemes vajdák és kenézek továbbhaladtak a társadalmi emelkedés útján, és hamarosan elérték a feltételmentes, úgynevezett országos nemességet, azaz jogok és kötelességek tekintetében a magyar nemességgel teljesen egyenrangúvá váltak.

A székely és szász eredetű nemességtől a román nemeseket elsősorban az különbözteti meg, hogy míg az előbbiek a nemességet biztosító birtokot a székely és szász területen kívül, a megyékben kapták, addig a román vajdák és kenézek arra a birtokra kaptak nemesi jogot jelentő adományt, melyet addig tisztviselőként kezeltek. Ennek a körülménynek viszont az volt a szükséges velejárója, hogy a közrománok elvesztették személyi szabadságukat, s a nemesített vajdák és kenézek jobbágyaivá lettek. A román köznép néhány szórványos ellenszegülési kísérlet után beletörődött sorsába. A királynak nem állott érdekében a katonai szolgálatot amúgy sem teljesítő közrománok szabadságát a katonáskodó vajdák és kenézek ellen megvédeni, s így a románság a középkor végén nagy tömegeiben már részben a magyar vagy szász, részben pedig a soraiból kiemelkedett román nemesség jobbágya volt. Ez az oka annak is, hogy külön román rendi „nemzet" nem alakulhatott ki, hiszen a jobbágy, bármilyen nemzetiségű volt is, politikai jogokkal nem bírt, a nemesség pedig, ugyancsak nemzetiségi különbség nélkül, egyetlen nemzetet alkotott.

A román vezető réteg társadalmi emelkedésének folyamata leggyorsabban Erdélyen kívül, Máramarosban ment végbe, mert a 14. században éppen az északkeleti határon fenyegette Magyarországot a legkomolyabb veszedelem, a még mindig támadóképes tatár hatalom. A máramarosi román vajdák és kenézek részt vettek Károly Róbertnek és Nagy Lajosnak a tatárok, majd a

litvánok, végül pedig a lázadó Bogdán moldvai román vajda ellen vezetett hadjárataiban, s a század közepén egyre többen nyerték el a nemességet. 1326-ban a Szurdoki, 1336-ban a Bedőházi, 1360-ban a Váralji és Felsőrónai kenézcsaládok kaptak „igazi" nemességet, amely minden adózástól és megszabott szolgálattól mentesítette őket. A máramarosi román nemesek 1380 körül a magyar nemesi megyék mintájára önkormányzatukat is kialakították, maguk közül szolgabírókat és esküdteket választva a király által kinevezett ispán mellé. Ugyancsak máramarosi vajdacsaládok tagjai, elsősorban a több mint 100 faluból álló uradalmat szerző Drágfiak közül kerültek ki még a 14. században az első magyarországi román eredetű nagybirtokos arisztokraták, akik már az országos politikában is szerephez jutottak.

Erdélyben a 14. században még nem találkozunk teljes jogú román nemesekkel. A 15. század végéig mind Hunyad megye, mind a Szörényi bánság Magyarországnál maradt megyéi román várkerületeinek élén az erdélyi vajda, illetve a szörényi bán által kinevezett várnagy mellett kenézekből választott ülnökök bíráskodtak, s a kenézek az általuk igazgatott falvak után földbért és ötvenedet fizettek, ezenkívül személyes katonai szolgálatot teljesítettek. A török veszedelem azonban a déli határ mentén fekvő királyi váruradalmak kenézeinek hadi szolgálatait fokozott mértékben vette igénybe, s ennek hatása nem maradt el. A mai Bánság területén és Hunyad megyében a román kenézek hosszú sora nyert conditionarius nemesi rangot, hogy a 15. század végén az országos nemesség soraiba is bekerüljön. Nem véletlen, hogy román kenézek tömeges nemesítése éppen Hunyadi János nevéhez fűződik, mert a nagy hadvezér maga is köztük nőtt fel, s megértette ennek a feltörekvő rétegnek vágyait. Magyar és székely familiárisai mellett (ő volt az első erdélyi vajda, akinek kezében a vajdai és székely ispáni hivatal egyesült) számos román kenéz is kíséretéhez szegődött, s érthető, hogy éppen ezek, a nagy hatalmú kormányzó személyes hívei részesültek elsősorban patrónusuk kegyeiben. A Hunyad megyei Nádasdi Ungor, Malomvizi Kenderesi és Kendeffy, Csulai, a szörényi bánságbeli Csornai, Bizerei, Mutnoki, Temeseli Dési, Macskási román kenézcsaládok későbbi fényes pályafutása Hunyadi oldala mellől indult el. A tulajdonképpeni Erdélyen kívül eső területek román nemeseit nem is említve, csak Hunyad megyében bármelyik megye magyar kisnemességével vetekedő számban találunk a 15. század második felében újdonsült román nemescsaládokat, a hátszegi, dévai, jófői királyi várkerületek kenézeinek utódait (Bajesdi, Barbátvizi, Bári, Brettyei, Csolnokosi, Farkadini, Fejérvizi, Galaci, Karulyosdi, Kernyesti, Klopotivai, Lindzsinai, Livádi, Macesdi, Oncsokfalvi, Osztrói, Pestényi, Ponori, Puji, Riusori, Szacsali, Szentpéterfalvi, Szilvási, Totesdi, Vádi, Várhelyi, Zejkányi), köztük sok faluval bíró nagybirtokosokat is, mint a már említetteken kívül a Szálláspataki rokonságot és a Demsusi Muzsinákat. Ez utóbbiak közül származott Hunyadi anyja. Nemesi címet és birtokot kaptak a Kolozs megyei Sebesvár vajdái, a Meregjói Botos,

Kalotai Vajda, Csicsei Vajda és Danki Vajda családok ősei is, Alsó-Fehér megyében pedig a Lupsai Kendék. Fogaras vidékén a román vezető réteg jogviszonyait még a havasalföldi vajdák szabályozták abban az időben, mikor (a 14. század második s a 15. első felében) az uradalom a magyar királyok adományából hűbéres magánbirtokuk volt, s ezért itt a kenézeknek megfelelő állású társadalmi réteg a havasalföldi nemesség bolgár eredetű „bojár" elnevezését viselte. A fogarasi bojárok egyébként a szolgálati nemességnek körülbelül ugyanazt a fokát érték el, mint a többi királyi várbirtok kenézei, csak szolgáltatásaik voltak nagyobbak, de közülük is nem egy család emelkedett az országos nemesek soraiba, mint az újkor elején olyan nagy szerepet játszó Mayládoké.

A román nemesek természetesen nemcsak a címet, hanem az egész jogrendet, a közigazgatási kereteket és intézményeket s az életformát is átvették a magyar nemességtől. Máramarosban, mint láttuk, a magyar viszonyoknak mindenben megfelelő megyei rendszer alakult ki, a 15. század második felében pedig a szörényi kerületek kenézi széke is szabályszerű megyei törvényszékké fejlődött, s a krajnik, az ítéletek előkészítése és végrehajtása körül tevékenykedő tisztviselő észrevétlenül átvette a szolgabíró szerepét. Hátszeg vidékén is hasonló folyamat indult meg. A 14. században még a királyi várnagy hívta össze a kenézek közgyűlését, s az ő akarata volt a döntő a tárgyalások irányításában; a 15. század első felében már a kenézek nélküle is összegyűltek, és bírói ítéletet hoztak, oklevelet adtak ki, tehát a nemesekéhez hasonló önkormányzatot gyakoroltak. Minthogy azonban Hunyad megyének régi magyar nemessége, következőleg már megalakult nemesi törvényszéke volt, a román nemesek itt beilleszkedtek a kész keretekbe, s a kenézi szék megszűnt.

A katolikus vallást nem minden román nemes kenéz vette át. A máramarosiak tekintélyes része megmaradt görögkeleti hitén. Áttérési kényszert a magyar királyok csak a déli határvidéken alkalmaztak, elsősorban politikai okokból, mert a „pártütő havasalföldi vajdák" egyházi vonalon próbáltak magyar területen is zavart kelteni. Nyelvében csak a magyarsággal sűrűbben érintkező töredék vált magyarrá, gondolkozás és életeszmények tekintetében viszont a magyarsággal való azonosulás éppen olyan teljes volt, mint a középkori szlovák eredetű és nyelvű nemességé. A román nemes öntudatosan vallotta magát a nemesi „magyar nemzet" tagjának, s míg a havasalföldi és moldvai román vajdák és bojárjaik, egy-két szórványos kivételtől eltekintve, egyre inkább a török hatalommal való megalkuvás álláspontját képviselték, a magyarországi román nemesek vállalták és odaadással folytatták a magyarság oldalán a súlyos áldozatokkal járó küzdelmet, mely feltétele volt kiváltságos helyzetüknek.

A magyar közvélemény sem tekintette a román nemest idegennek. A 15. század második felében a királyok egymás után emeltek románokat bizalmi

állásokra, országos méltóságokra anélkül, hogy az akkor már erős nemzetiségi öntudatú magyar nemesség ezt kifogásolta volna. Csornai Mihály 1447 és 1454, Mutnoki István és Mihály 1467 és 1469 közt, Macskási Péter pedig a század végén a szörényi bán felelősségteljes hivatalát viselték, Malomvizi Kenderesi János és Pestényi Mihály, majd Temeseli Dési Péter Máramaros és Bereg megyék ispánjai voltak. Nádasdi Ungor János, akinek apja annak idején Hunyadi Jánost oktatta fegyverforgatásra, Mátyás király legkedvesebb hívei közé tartozott; felesége révén, aki Lendvai Bánffy leány volt, az ország legrégibb arisztokrata családjaival tartott rokonságot, s mint szerencsés hadvezér óriási birtokokat nyert adományban. Jellemző a Hátszeg vidéki Csulaiak pályafutása. Csulai Vlad szerény birtokú nemes kenéz 7 fia közül 5 ért el magas közéleti rangot, Ficsor László jajcai, majd szörényi, Kende Miklós sabáci, Móré György szörényi és nándorfehérvári bán, Báncsa János bálványosi várnagy, Móré Fülöp pedig pécsi püspök lett, feleséget az előkelő Bethlen, Haranglábi és Dóczi családokból vettek maguknak.

A HÁROM RENDI NEMZET ÉS A TÖRÖK VESZÉLY

A közrendűek és az előkelők közt fennálló különbségek, sőt ellentétek dacára a magyar nemesség, a székelység és a szászság kifelé külön-külön egységes társadalmi érdekközösséget alkottak. A többiekétől elütő jogrend és a sajátos szokások mindeniket önállóságára és egyéniségére féltékenyen vigyázó renddé tömörítették, s ez a rendi öntudat annál inkább áthatotta e közösségek minden egyes tagját, mert az egyén jogait és kötelességeit s az ország társadalmi szerkezetében elfoglalt rangját rendi hovatartozása szabta meg. A középkori szóhasználat a három erdélyi rendet „nemzet"-eknek *(natio)* nevezte, természetesen nem a kifejezés mai, származásra és anyanyelvre utaló értelmében, hanem az illető közösségeken belül érvényes jogszokások összességét, a „szabadság"-ot *(libertas)* tekintve egy-egy „nemzet" fő ismérvének.

Éppen ezért az erdélyi rendi nemzetek nem estek szükségszerűen egybe a nemzetiségekkel. Mindenekelőtt ezeknek a „nemzetek"-nek csak szabad ember lehetett tagja; a jobbágy, akár magyar, szász vagy román nemzetiségű volt, kívül maradt kereteiken, egyiknek szabadságával sem élhetett, hanem földesura rendelkezése alatt állt. A nemesi „nemzet" kötelékébe beletartozott minden katonáskodó szabad birtokos, ha birtokát személyre szólóan és nem egy közösség tagjaként (mint a székely vagy a szász) bírta, tehát nemzetiségi különbség itt sem érvényesült. Székelyek és szászok egyaránt nemesekké lehettek s — mint láttuk — románok is szép számmal kerültek be a nemesség soraiba. A szász és román nemesek elmagyarosodása nem elvszerűen következett be, hiszen minden időkben volt a magyar nemességnek nem magyar anyanyelvű rétege, hanem a többséghez való önkéntes alkalmazkodás

révén, anélkül, hogy a magyar nyelv és nemzeti öntudat átvételére valaha is kényszer szorította volna őket. A nemesi életforma sajátosan magyar volt, s kisugárzása akarva, nem akarva asszimilált. A nemesség a középkori Magyarországon egyébként is inkább az idegen elem kirekesztésére, mint beolvasztására törekedett, de ez is csak külpolitikai vonatkozásban nyilvánult meg. „Idegen"-en a nemesi gondolkozás szükségszerűen „külföldit" értett, amit eléggé bizonyítanak a köznemesség nyomására létrejött országgyűlési végzések, melyek az „idegenek"-nek a hivatalviselésből való kizárását rendelik el. Ilyenkor mindig az első generációban bevándorolt külföldiekre céloznak. Az idegen uralom ellen agitáló köznemesi „nemzeti" pártnak egyik trónjelöltje sem volt vér szerint magyar eredetű (Hunyadi Mátyás és Szapolyai János). Az a tagadhatatlan ellenérzés, mely az erdélyi magyar nemességben a szászokkal szemben a középkor végén kezd lábra kapni, részben a nemessel örök ellentétben álló polgárnak szólt, részben az akkori németellenes külpolitikai irányzatnak tulajdonítható, s különben is nagymértékben kölcsönös volt. A székely „nemzet" ekkor már rég nem volt külön nemzetiség; a köztudat a legmagyarabb magyaroknak tartotta a székelyeket. Egy felvidéki magyar költő, Vilmányi Libécz Mihály 1558-ban hexameterekben adott hangot ennek a véleménynek, arra tanítván versében az olvasót, hogy ha a magyar nyelvhelyesség egy s más kérdésében kételyei lennének,

> Mindjárt az régi székelyek nyelvére tekintsen,
> Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon.[21]

Egyedül a szász „nemzet" fogalma jelentett egyben külön nemzetiséget, de ez sem foglalta magába az erdélyi németek összességét, mert a megyei területen fekvő városok német polgárai, továbbá a szász jobbágyok nem voltak a „natio Saxonica" tagjai. Román rendi „nemzet" pedig egyáltalán nem is létezett, mert kialakulását a vajdáknak és a kenézeknek közrendű társaik fölé kerekedése s ezzel a román „szabadság" megszűnése megakadályozta.

A három rendi nemzet közösségi élete kezdetben csak kiváltságaik fenntartására és lehető bővítésére irányuló törekvésekre s helyi önkormányzati tevékenységre korlátozódott, fel sem merült az a gondolat, hogy közös politikai tevékenységet fejtsenek ki. Nemesek, székelyek és szászok közti erdélyi érdekközösségi tudatnak a 14. században nyoma sincs. Erdély akkor még pusztán földrajzi fogalom volt, s ha az egységes magyar birodalmon belül bizonyos fokig különálló területnek tekintették is, ennek a szemléletnek az alapja nem az erdélyi népek lokálpatriotizmusa, hanem a vajda kivételes hatásköre volt. Mint az erdélyi megyék főbírája, kormányzója és katonai parancsnoka egy személyben, a vajda olyan hatalomnak a birtokában volt,

[21] Magyar versek könyve. Szerk. HORVÁTH JÁNOS. Bp. 1937. 31.

mely elkerülhetetlenül hatáskörébe vonta a székely és szász területeket is. Forma szerint ugyan ezeket a vajdától független ispánok kormányozták, s a székelyek és szászok ragaszkodtak is ehhez a formához, mert attól féltek, hogy ha a nemességgel közös bírói és közigazgatási hatóság alá kerülnének, sajátos jogrendjük a nemesi jog hatására háttérbe szorulna. De a királyok, akiknek a távol eső tartomány egységes irányítása érdekében állt, rendesen úgy biztosították az erdélyi főtisztviselők közti összhangot, hogy a székely ispánt, aki egyúttal a négy szász kerület közül háromnak (Beszterce, Brassó, Medgyes-Selyk) ispánja is volt, a vajdához közel álló, vele rokonságban lévő személyek közül nevezték ki. Láttuk, hogy Szécsényi Tamás vajdasága idején unokaöccse, Simon volt a székely ispán, majd mikor Lajos király rövid megszakításokkal három évtizeden keresztül (1344—1376) legkedvesebb híveinek, a Lackfi család tagjainak gondjaira bízta Erdélyt, a hat Lackfi (István, András, Dénes, Miklós, Imre és ifjabb István) közül került ki mind a vajda, mind számos székely ispán.

A 14. század a magyar történelemben a politikai és gazdasági konszolidáció kora. Erdély is talán sem azelőtt, sem azután nem ért prosperitásnak örvendett. A tatár pusztításoknak Lackfi András hadjárata véget vetett, s csak a megyei területre költöző románok társadalmi-jogi beilleszkedése miatt még bonyolultabb földesúri-jobbágyi viszonyok kialakulatlansága okozott zavarokat, melyeknek megszüntetésére Lajos király 1366-ban személyesen jelent meg. Egyébként a magyar királyok közül ő kereste fel leggyakrabban Erdélyt, nem utolsósorban a déli határvidék ügyeinek rendezése végett. A havasalföldi román vajdák gyakori pártütései nem jelentettek ugyan komoly veszélyt, de csapataik a határ menti, főleg szász falvakat ismételten feldúlták, s ezért építette újra a király a brassói, illetőleg szebeni szászok támogatásával a szorosok védelmére Talmács és Törcs várait.

Az erdélyi közállapotok viszonylagos zavartalansága tükröződik a 14. századi vajdák névsorában; egyes személyek, családok hosszú ideig élvezték a király bizalmát, s évtizedeket átfogó kormányzásuk a politikai rendszer folytonosságát és a vonalvezetés töretlenségét biztosította. Szécsényi Tamás huszonkét, a Lackfiak huszonhat, Losonci László tizenöt évig viselték a vajdai hivatalt, melynek tekintélye így óriásira nőtt. A vajda személye képviselte kifelé Erdélyt, befelé pedig összekötő kapocs volt a jogrendben, nyelvben, szokásokban és érdekekben annyira különböző társadalmi elemek között. A három nemzet első intézményes kapcsolatai is a vajdán keresztül szövődtek. Gyakran merültek fel olyan jogi, közigazgatási vagy katonai kérdések, peres ügyek, amelyekben mindhárom nemzet tagjai érdekelve voltak. Ezeknek elintézésére a király lett volna hivatva közgyűlést *(congregatio generalis)* összehívni, de megtartását rendesen a vajdára bízta. A tordai összejövetelek a 14. század folyamán elég sűrűn ismétlődtek ahhoz, hogy a nemesek, székelyek és szászok előkelői, elszigeteltségükből kiemelkedve,

25. térkép. Erdély közigazgatási egységei a 15. században

1 Aranyosszék	4 Szászvárosszék	7 Újegyházszék	10 Medgyesszék
2 Kászonszék	5 Szászsebesszék	8 Nagyselykszék	11 Segesvárszék
3 Kézdiszék	6 Szerdahelyszék	9 Köhalomszék	12 Brassó vidéke

közös érdekeiket ismerjék. Különösen sürgőssé tette az összefogást a török veszély.

A 15. század elején a vajdai közgyűlések sorozata hirtelen megszakadt, s ezzel a három nemzet intézményes érintkezésének alkalmai is szüneteltek. Az Anjou-ház férfiága Lajos királyban kihalt (1382), a trónutódlás körül súlyos belviszályok keletkeztek. A Károly Róbert és Lajos által féken tartott oligarchia újból felülkerekedett, és pártharcai feldúlták az ország békéjét. A polgárháborúkból győztesen kikerülő királynak, Luxemburgi Zsigmondnak

(1387—1437) bele kellett nyugodnia, hogy a hatalomban a megerősödött arisztokráciával osztozzék. A 15. század első felét a rokon főúri családok egész országrészeket kézben tartó szövetségeinek, „ligá"-inak az ország vezetéséért folytatott küzdelmei jellemzik, a középrendű és szegény nemesség nagy tömegei, önként vagy a gazdasági és politikai nyomásnak ellenállni nem tudva, familiárisi függésbe kerülnek a főurakkal, akiknek nélkülözhetetlen támogatását a királyok csak újabb és újabb birtokadományokkal tudják megnyerni. A királyi birtok országszerte — Erdélyben valamivel később — rohamosan fogyni kezdett, s végül már a gazdag arisztokrata családok birtokállománya mögött maradt. A pártküzdelmek teljesen lekötötték a tisztségviselő arisztokrácia figyelmét és tevékenységét, hivatali teendőiket már nem személyesen látták el, hanem familiárisaikra bízták. A király ezen úgy próbált segíteni, hogy a legfontosabb tisztségekre egyszerre két személyt nevezett ki, a helyzeten azonban ez sem változtatott. Erdélyben Stiborici Stibor vajda, Lajos király kiváló lengyel vitéze 1395 és 1401, majd 1409 és 1414 közt még megjelent időnként a vajdai teendők intézésére, utódai azonban, Csáky Miklós és László, apa és fiú (1415—1426, illetőleg 1427—1437) több mint két évtizeden keresztül úgyszólván feléje sem néztek Erdélynek, helyettük alvajdájuk, Váraskeszi Lépes Loránd kormányzott. Testvérével, György püspökkel együtt a család érdekeit sikerrel mozdította elő, de a tartomány politikai vezetését már azért sem tudta kezében tartani, mert mint alvajda nem rendelkezett a vajdáéhoz mérhető tekintéllyel. Pedig Erdély ezekben az években történetének egyik legválságosabb szakaszát élte át, mikor a legnagyobb szükség lett volna igazságosztó és védelmező hatalomra.

Dél felől olyan veszély közeledett Magyarország felé, amilyen a tatárjárás óta nem fenyegette. Az oszmán-török hódítás, miután nem egészen fél évszázad alatt legázolta a balkáni népeket, a 14. század végén már a magyar határra tört. Mircse (Mircea) havasalföldi vajda hősies küzdelemben próbált ellenállni, de kénytelen volt Erdélybe menekülni, ahol Zsigmond király segítségét kérte. 1395-ben magyar sereggel tért haza, de újra vereséget szenvedett; az egyik magyar vezér, Losonci István is elesett. Zsigmond most már személyesen vezetett hadat Havasalföldre a török által beültetett új vajda ellen, de hiába próbálta a török által megszállt Kisnikápolyt (Turnu) bevenni. Mi több, visszavonultában a törökpárti ellenvajda alaposan megtépdeste seregét. Ekkor pusztított először török rablótámadás erdélyi földet, a Barcaságot. Zsigmond király keresztes hadjárata, melyben magyar vezetés alatt nyugati lovagok mellett a Balkán népeinek szabadsághősei is részt vettek, 1396-ban Nikápolynál csúfos kudarccal végződött. A következő évben a magyar országgyűlés a veszedelem nagyságára jellemző újítást volt kénytelen hozni, amennyiben minden huszadik jobbágy után egy katona állítását rendelte el török támadás esetére.

Rövid ellenállás után Havasalföld is elesett: az időközben visszakerült Mircea is török adófizető vazallus lett. Zsigmond király szívén viselte havasalföldi hűbéreseinek sorsát, a magyar csapatok ezután is több ízben segítették vissza trónjukra a török által elűzött vajdákat. Feladatukat azonban egyre nehezebben tudták ellátni, mert a mindig bőven akadó román trónkövetelők a törökhöz fordultak, s mihelyt a magyar haderő távozott, török seregek élén megtámadták s Erdélybe kergették a magyarok pártfogoltját. Ha ez a király újabb támogatásával visszatért, a harc elölről kezdődött. Egyik-másik vajda, annak ellenére, hogy trónját magyar segítségnek köszönhette, úgy próbálta a török beavatkozását megelőzni, hogy sietve meghódolt, ilyenkor viszont a soron következő vajdajelölt magyar csapatokkal jelent meg s űzte el vetélytársát. Havasalföld így állandó hadszíntérré változott, s a törökök, rendesen a hozzájuk állt vajda kíséretében, egyre gyakrabban törtek be Erdélybe is.

1420-ban Hátszeg mellett Csáky Miklós vajda kivételesen maga próbált egy török seregnek ellenállni, de vereséget szenvedett, s a támadók ezúttal Hunyad megyét és Szászvárost pusztították el, a lakosság nagy tömegeit hajtva rabszolgaságba. 1421-ben Brassó falai alatt jelent meg török csapat, a szász és székely hadat szétverte, s a brassóiak közül csak a Cenken épült erődbe menekültek kerülték el a rabságba hurcoltatást. A törökök ez alkalommal a Barcaságot és Fogaras vidékét dúlták végig. Zsigmond király 1427-ben személyesen látogatta meg Erdély déli határvidékét, s II. András kétszáz év előtti tervét feleleventve, a Szörényi bánságban és Havasalföld északi részén a német lovagrendet akarta újból letelepíteni, de kísérlete nem járt tartós sikerrel. 1432-ben török és román csapatok ütöttek be, s a nemrégen felépült falaik mögül eredményesen védekező brassóiak és szebeniek kivételével a Szászföld, s most már a Székelyföld is súlyos károkat szenvedett emberéletben éppúgy, mint anyagiakban. 1434-ben a Fogaras vidéki románok ellen kellett az erdélyi hatóságoknak szigorúan fellépni, mert — a brassóiak vádjai szerint — megpróbáltak a törökkel tárgyalni, s az ellenség behatolásának útját egyengették.

A veszély komolyságát felismerve, a következő évben a király a telekkatonaság átszervezése mellett (minden 33 jobbágytelek után egy-egy íjász lovas bevonulását követelve meg, s eltartásukra új adót vetve ki) külön szabályozta az erdélyi haderő összetételét is. A vajdát, a székely ispánt s az erdélyi püspököt egyenként 500, a többi egyházi testületet és a városokat egyenként 50—150, a megyéket együttesen 3000, míg a székelyeket és szászokat 4000 katona kiállítására kötelezte. Az erdélyi nemzetek tordai közgyűlése azonban ezt megelőzőleg, 1420-ban már úgy határozott, hogy a török támadás esetén közvetlenül fenyegetett székelyek és szászok segítésére minden harmadik nemesnek és minden tizedik jobbágynak fel kell kelnie.

A honvédelem súlyosodó terhei elsősorban a jobbágyságra nehezedtek. A román jobbágyok csak juhnyájaik után adóztak, egyházi tizedet pedig mint görögkeletiek nem fizettek. Amint azonban a magyar és szász jobbágyok a városfejlődés megindulásával tömegesen kezdték földesuraikat elhagyni, és a városokban keresték boldogulásukat, az üresen maradt telkekre a birtokosok románokat telepítettek, s ugyancsak románok szálltak meg a pestis, majd a török által kiirtott vagy rabságba hurcolt magyar és szász jobbágyok telkein. Az erdélyi püspök kérésére a király beleegyezett, hogy a római katolikus jobbágyoktól elhagyott, úgynevezett „keresztény földekre" költöző románok fizessék az illető telek után járó tizedet. Ez az intézkedés a sokkal enyhébb ötvenedadóhoz szokott román jobbágyságot elégedetlenséggel töltötte el.

De a magyar és szász jobbágy viszonyai is megromlottak. A terjedő pénzgazdálkodással anyagi igényeit növelő nemességet a török veszedelemmel járó új katonáskodási kötelességek is arra indították, hogy a jobbágyszolgáltatásokat emeljék. Követelni kezdték az egyházi tized mintájára 1351-ben bevezetett új földesúri járadékot, a kilencedet, anélkül azonban, hogy az addig ehelyett szedett szolgáltatásokat elengedték volna. Emelték a földbért, soron kívüli adókat vetettek ki, főleg pedig minden módon akadályozták a jobbágyköltözést. Szokatlan és súlyos teher volt a rendszeressé váló tényleges katonáskodási kötelezettség is a fegyverforgatástól már évszázadok óta elszokott paraszt számára, úgyhogy a jobbágyság Erdély-szerte forrongani kezdett, s több helyen megtagadta az egyházi tized fizetését. A szegényedő Székelyföldön ez a folyamat már hamarabb megindult, a jövedelem nélkül maradt papság elhagyta plébániáit, és egész vidékek maradtak lelki gondozás nélkül. Lépes György püspök ekkor kétélű fegyverhez folyamodott: a fizetést megtagadó községeket egyházi átokkal sújtotta, de ez az elkeseredést csak növelte.

Magyarország közvetlen szomszédságában már két évtizede folyt az az elkeseredett háború, melyet Zsigmond király — egyúttal cseh király és német-római császár — részben magyar haderejére támaszkodva a husziták ellen viselt. Ez a vallási vitákból kiinduló küzdelem, a reformáció előszele, a cseh nemzeti, majd a radikális taborita párt felülkerekedése után antifeudális forradalmi élűvé vált. Az egyházi bíráskodást és adóztatást elvető s általában a társadalmi egyenlőséget hirdető taborita tanok — többek közt abban a forrásszerűen igazolható fogalmazásban, hogy „senki, még a pápa és a császár sem lehet nagyobb senkinél, mert mindnyájan testvérek vagyunk a Krisztusban" — Erdélybe is eljutottak, hozzájárulva a parasztság forrongásának anyagi okaihoz. A püspök maga is huszitizmussal gyanúsította ellenszegülő híveit, és 1436-ban Erdélybe hívta a dél-magyarországi husziták letörésére kiküldött Marchiai Jakab olasz ferences inkvizítort, aki a püspöki bandérium

segítségével keménykezű tisztogatást végzett, s egyúttal a görögkeleti románok erőszakos térítgetésével is megpróbálkozott.

Látszólag elültek a zavarok, és a püspök úgy vélte, hogy hozzákezdhet az elmaradt tizedek behajtásához, mégpedig a Zsigmond király átmeneti pénzrontása után 1436-ban újra kibocsátott teljes értékű, de a hitelét vesztett rossz pénznél sokszorosan többet érő pénzben követelve meg az előző évek hátralékát is. 1437 tavaszán azonban a végső elkeseredésbe hajszolt erdélyi magyar és román parasztok fegyvert fogtak. Mozgalmuk talán kapcsolatban állott a Nyírségen ugyanekkor kitört, de a nemesség által hamar elfojtott parasztfelkeléssel.

Az erdélyi felkelők öntudatosan nevezték magukat „az erdélyi részek magyar és román országlakói egyetemének" és „szabad állapotú embereknek", ezekkel a jellegzetesen nemesekre alkalmazott kifejezésekkel a társadalmi egyenlőség huszita programját hirdetve meg. Abban is nyilván huszita mintát követtek, hogy a Doboka megyei Alparét határában emelkedő Bábolna hegy terjedelmes fennsíkján, mintegy erdélyi „Tabor"-ban sáncolták el magukat. Onnan küldtek kapitányaik, név szerint a Dióson lakó Budai Nagy Antal, a Kenden lakó Nagy Mihály és Gál, a széki Nagy Tamás, a kolozsvári Jakab Mester fia János és az antosi Gálfi László, valamint zászlótartójuk, Vajdaházi Nagy Pál nevében követeket a felkelés hírére Erdélybe siető Csáky László vajdához. Két sérelmük orvoslását kérték, a tizedfizetéssel kapcsolatos visszaélések és kiközösítés orvoslását, valamint a jobbágyköltözés szabadságának biztosítását.

A követeket a vajda megcsonkíttatta majd levágatta, s maga mellé véve a püspök, Lépes Loránd alvajda s Tamási Henrik és Kusalyi Jakcs Mihály székely ispánok csapatait, megtámadta a parasztokat, noha a török ellen a temesi végekre küldött Csáky mellé 1436-ban kinevezett másik vajda, Lévai Cseh Péter seregét nélkülöznie kellett. Csatát vesztett, ő maga el is tűnt Erdélyből, az év végén a király le is váltotta. A nemesség egyezkedésre kényszerült, és a kolozsmonostori konvent előtt július 6-án létrejött szerződés értelmében a jobbágyok sérelmeinek orvoslását meg kellett ígérnie. A parasztok jelentős sikert értek el. A püspök felére szállította le a tized pénzváltságát, és kedvezményt adott a hátralék megfizetésében. A földesurak a korábban másfél aranyforintra rúgó földbér fejében 10 dénárral elégedtek meg, s évi egy napi munkában állapították meg a jobbágytelket terhelő robotot, azt is lényegében a malomgátak rendben tartására korlátozva. Megszüntették a kilencednek, de az azt megelőzően átlagban szedett terményszolgáltatásnak, az akónak a szedését is, azaz tulajdonképpen lemondottak a feudális járadék munka- és termékformájáról. A mérsékelt pénzjáradékra való szorítkozás nagy és jövőbe mutató eredménye volt a parasztság harcának. Ugyancsak könnyebbséget jelentett, hogy az alvajda kötelezte magát a katonabeszállásolások körülményeinek rendszabályozásá-

ra. Végül pedig elismerték a jobbágyok szabad költözködési jogát. A szerződés legsúlyosabb feltétele az volt, hogy a jobbágyok számára biztosítani kellett a Bábolna hegyen évenként összehívandó fegyveres gyűlés jogát, mely hivatott lett volna a földesurak esetleges visszaéléseit megtárgyalni és megbüntetni.

Bár a felkelők az erdélyi magyarok és románok nevében szóltak és cselekedtek, a román jobbágyok tényleges résztvételének kevés nyoma maradt. A kapitányok neve kétségtelenül magyar, közülük Budai Nagy Antal s talán Vajdaházi Nagy Pál is kisnemesek voltak. Még az előkelő nemesi Suki család két tagja is csatlakozott a felkelőkhöz, míg rokonaik az ellentáborban harcoltak. A nemesek részvételét egyebek közt az is magyarázza, hogy Lépes püspök a kisnemeseket tizedfizetésre próbálta kötelezni, s a világi földesurak szokásossá vált tizedbérletét meg akarta szüntetni. A városi polgárságot a nemesekkel való vámügyi összeütközések és a parasztok városba költözésének akadályozása tette érdekeltté a felkelésben. Az egyik kapitány, Jakab fia János kolozsvári magyar (ex Hungaris) polgár volt. A felkelés későbbi szakaszában, a valószínűleg elesett Gálfi László helyébe lépett a kapitányok közé Virágosberki Oláh Mihály, az egyedüli románnak mondott vezető. Különleges román kívánságokról nem esett szó, az ötvened fizetésébe a felkelők kifejezetten beleegyeztek. Valójában azonban a „keresztény" földekre már nagy számban betelepült román jobbágyok érdekei azonosak voltak a magyarokéval, s így részvételük kézenfekvő.

Önérzetének és érdekeinek hallatlan sérelmét a nemesség nem volt hajlandó elviselni, s a harc rövid időn belül újra fellángolt. A parasztok azonban továbbra is sikeresen ellenálltak, s az egyik nemesi udvarház a másik után borult lángba; mindkét fél kegyetlenül irtotta egymást. A szorongatott nemesség nevében az alvajda szeptember közepén Kápolnára közgyűlésre hívta a másik két nemzet vezetőit. A három nemzet számára közgyűlést már évtizedek óta nem tartottak, mert a vajdák, akik ilyent egyedül hirdethettek volna, mint láttuk, nem törődtek az erdélyi ügyekkel. Most első ízben maguk az erdélyi rendek, nem várva be az erdélyi eseményektől magukat távol tartó vajdák intézkedését, az alvajda kezdeményezésére gyűltek össze. A tartományt fenyegető belső és külső veszély ellen „testvéri unió"-t kötöttek, megfogadva, hogy a király kivételével minden támadó ellen közös erővel fogják oltalmazni egymást, s egyúttal szabályozták a gyors segélynyújtás módozatait is. Az „unio trium nationum" alkalmi szövetkezés volt ugyan, de már a három rendi nemzet vezető rétegeinek tudatos érdekközösségére épült. Éle kifejezetten az elnyomottak ellen irányult, s ilyen törekvésekkel nemesek, előkelő székelyek és szász patríciusok egyaránt számolhattak. Egyelőre azonban az erők összefogása papíron maradt. Néhány napra a kápolnai gyűlés után a parasztokkal újabb véres összeütközésre került sor, s a nemesek megint egyezkedésre szorultak. Október 6-án a Doboka megyei Dellőapáti faluban egyezett meg a két fél abban, hogy követeket küldenek a királyhoz, s őt kérik fel döntőbírónak.

A parasztok Szent István törvényét kérték a király által újra kiadatni, s csak ha ezt már nem lehetne megtalálni, arra az esetre egyeztek bele a korábbiaknál kedvezőtlenebb feltételekbe, teljes ekefogat után 1 forint, nincstelen zsellérektől 12 dénár földbér fizetésébe, a jobbágyok feletti földesúri bíráskodásba (mindenesetre mezővárosi bírósághoz való fellebbezés lehetőségével) és a költözéshez a földesúr engedélyének kikérésébe. Ezek az engedmények már a parasztok kifáradására mutatnak, s egyben a király jóindulatába vetett naiv bizakodásukra is.

A népi mozgalmak esküdt ellensége, Zsigmond azonban súlyos beteg volt, december 9-én meghalt, utódja, Habsburg Albert osztrák herceg még nem volt az országban, a királyi döntés tehát késett. A parasztok közben a kolozsvári polgárságot is megnyerték maguknak, s így fallal kerített, erős hadászati támaszponthoz jutottak. Innen folytatták csatározásaikat a nemesek falvai ellen. A nemesek az újonnan kinevezett vajda, a Bábolna közvetlen szomszédságában birtokos, így közelről érintett Losonci Bánffy Dezső vezetésével és a külső Magyarországról megérkezett segédcsapatok támogatásával Kolozsmonostor mellett végül is döntő győzelmet arattak. Budai Nagy Antal holtan maradt a csatatéren. 1438 elején Kolozsvár, az utolsó menedék is elesett. Február 2-án Tordán összeültek a három nemzet képviselői, s miután az uniót ünnepélyesen megújították, bekövetkezett a jobbágyokkal való nagy leszámolás: a vezetőket megkínozták és kivégezték, a többi foglyot megcsonkították, megvakították. Kolozsvár városi szabadsága elvesztésével fizetett résztvételéért, s csak évek múlva nyerte vissza jogait. A jobbágyok által szerződésileg kivívott kedvezmények megadásáról természetesen szó sem volt többé, s a szabad költözködési jog formá szerinti megszüntetését is csak a király közbelépése akadályozhatta meg, gyakorlati végrehajtására azonban ezután még kevesebb hajlandóság mutatkozott.

Bukása ellenére az erdélyi parasztháború már azért is jelentős eseménv volt, mert villámfényszerűen világít be a társadalom mélyén végbement változásokba. Mindenekelőtt bizonyítja a parasztság nagyfokú öntudatosodását. Erdélyben ezt a kisnemesek és a székely szabadparasztok példája is előmozdította, megalapozásául pedig a piacgazdálkodás terjedése szolgált. A parasztok eredeti követelései nyilvánvalóan a munka- és terményjáradék ellen, a mérsékelt pénzjáradék mellett szóltak, tehát gazdasági önállósulásra, árutermelő tevékenységre törekedtek, s ez tükröződött a huszita hatásra tudatosuló társadalmi egyenlőségeszményeikben is. A bábolnai gyűlések állandósításának igénye a paraszti rendi szervezkedés kezdeményezésének tekinthető, s a felkelés így méltó helyet foglal el a középkori európai parasztháborúk sorában.

A HUNYADIAK

Ha a hiányos fegyverzetű és hamis ígéretekkel félrevezethető parasztok ellen nagy nehezen boldogultak is, a török veszedelem feltartóztatásához az erdélyi nemzetek ereje nem volt elegendő. Már 1438-ban a Hunyad megyei Vaskapu-szoroson keresztül török—román—szerb sereg nyomult be. Ezúttal nem a rablásból élő könnyű lovas besliák, akindzsik, martalócok szokványos beütéséről volt szó, hanem II. Murád szultán személyesen irányított, Temesvár és — távolabbi célként — Buda ellen vezetett, de már a magyar határon feltartóztatott hadseregének diverziós mozdulatáról. A török támadókat Vlad Dracul havaselvi vajda, korábban Zsigmond hűbérese és a Sárkány-rend lovagja kísérte, az ő rábeszélésére adta fel magát Szászsebes. Lakosságának nagy részét rabságba hurcolták, majd Szebent nyolc napon át ostromolták, mivel azonban a város sikeresen ellenállt, Gyulafehérvárat és Küküllővárat rohanták meg és rabolták ki. Közel két hónapon át tartó pusztítás után nagy prédával és sok ezer rabbal a Barcaságon át elhagyták az országot. Az esetnek, s különösen Szeben hősi védekezésének nagy nemzetközi visszhangja támadt, az egykorú bizánci, lengyel, osztrák krónikák mind megemlékeznek róla. Az Erdély felé fordult figyelem a következő években még jobban felerősödött.

A török támadások Magyarország egész déli határának mentén sűrűn ismétlődtek, s nem lehetett kétséges, hogy most már nem csupán a balkáni hódítások biztosítására és a magyarság megfélemlítésére, hanem egyenesen az ország birtokbavételére irányulnak. Albert váratlan halála után az új király, a lengyel I. Ulászló legfőbb céljának a törökellenes harcot tekintette, és uralkodása elején, 1441-ben a védelemnek teljesen új alapokra való fektetését, a déli határvidék eddig több tisztviselőre bízott kormányzatának egységesítését határozta el. A nagy feladatra Újlaki Miklós macsói bánt és ennek régi fegyvertársát, Hunyadi János szörényi bánt szemelte ki, régi tisztségeik meghagyása mellett székely és temesi ispánokká és erdélyi vajdákká nevezve ki őket. A hosszú határsáv nyugati felének védelmét Újlaki vezette, a keleti részt pedig Hunyadi vette gondjaiba.

Annyi idő után végre Erdély sorsa jó kezekbe került, annál inkább, mivel Hunyadi maga is erdélyi volt, s így szűkebb hazájának ügyeit szívén viselte, nem mint nagyobbára külső magyarországi származású elődjei, akiket messze eső családi birtokaik s az országos politika állandóan távol tartottak Erdélytől. A 15. századi európai történelemnek ez a kimagasló alakja szerény kezdetekből induló, tüneményesen gyors pályafutást tett meg. Apja, a vitéz, de az oklevelek tanúsága szerint erőszakos természetű Vajk, valószínűleg Havasalföldről bevándorolt bojárcsalád tagja, királyi udvari katona, 1409-ben kapta adományba a király személye mellett teljesített katonai szolgálataiért Hunyad szép uradalmát. Fiának, akit a kortársak Zsigmond császár-király természetes gyermekének tartottak, kezdő évei a nemes familiárisok

életpályájának jellegzetes vonásait mutatják. Előbb Csáky György székely ispán, majd Lazarevics István szerb despota oldalán katonáskodott, azután későbbi vajdatársa, Újlaki Miklós bátyjának, szintén macsói bánnak szolgálatába lépett. Már mint messze földön híres törökverő vitéz, kísérte Zsigmond királyt 1431-ben Olaszországba, ahol két évig volt Filippo Visconti milánói herceg zsoldoskapitánya. Hazatérése után állandóan királya környezetében tartózkodott ennek haláláig. Albert király a szakadatlan török támadásoknak kitett Szörényi bánság élére nevezte ki. Hamarosan olyan tekintélyt szerzett magának, hogy I. Ulászló megválasztásában már az ő szava is komoly súlyt jelentett, az uralkodó pedig rá mint legbizalmasabb tanácsadójára s legvitézebb katonájára bízta a törökellenes hadjáratok vezetését. Érdemeit a királyi kegy bőségesen jutalmazta, rövid idő alatt az ország keleti felében hatalmas magánbirtok tulajdonosává lett, melyhez fogható sem azelőtt, sem azután magyar földön egy kézben nem egyesült. Halálakor birtokai mintegy 4 millió katasztrális holdat tettek ki, egymillió hold Erdély területére esett. Ennek az óriási vagyonnak a jövedelmét s ezernyi familiárisának katonai és politikai súlyát azonban nemcsak a maga közéleti érvényesülése érdekében használta fel, mint annyi kortársa, hanem éveken keresztül maga viselte a török háborúk kiadásainak nagy részét is.

Már 1442-ben védelmeznie kellett Erdélyt a Mezid bég vezetése alatt behatoló török sereg ellen. Szentimre mellett csatát vesztett ugyan, s Lépes György püspök is elesett, az Újlaki Miklós által hozott segítség azonban lehetővé tette, hogy a Szeben ostromára induló ellenséget csatára kényszerítse és teljesen megsemmisítse. Mezid holtan maradt a csatatéren, s menekülő csapatai után nyomulva Hunyadi Havasalföldet is felszabadította. 1443-ban maga indult támadásra, és győztes csaták után a Balkán hegységen is átkelt, de a zord időjárás visszatérésre kényszerítette. Bár 1444-ben Várnánál újabb hadjárata vereséggel végződött, s Ulászló király is áldozatul esett, a magyar határok hosszú időre mentesültek a közvetlen veszedelemtől.

V. László király (1440—1457) kiskorúsága idejére Hunyadit, a kereszténység ünnepelt hősét és a magyar köznemesség körülrajongott bálványát Magyarország kormányzójává választották. Megnövekedett hatalmát a törökkel való végleges leszámolásra akarta fordítani. A havasalföldi és moldvai román vajdaságokat lekötelezettjeinek adta, hogy a felvonulási terepet biztosítsa magának, s a balkáni népeket törökellenes szövetségbe igyekezett tömöríteni. Harmadik balkáni hadjárata azonban nem járt eredménnyel, a szerbiai Rigómezőn (Kosovopolje) 1448-ban csatát vesztett. Ezzel nemcsak a magyar hatalom balkáni vezető szerepe tűnt le, hanem a szerb nép szabadságharca is elbukott. Ha távolabbi terveit nem is tudta megvalósítani, Magyarország védelmét sikerrel folytatta. 1456-ban Konstantinápoly meghódítójának, II. Mohamed szultánnak Nándorfehérvárt (a mai szerb főváros, Belgrád) ostromló seregét szórta szét. A nagy diadal után, melynek

emlékét őrzi a pápa által buzdításul elrendelt déli harangszó, a török évtizedekig nem mert magyar földre betörni. Dicsősége tetőpontján ragadta el még ez évben Hunyadit a táborában pusztító pestisjárvány. Testét Gyulafehérvárt helyezték örök nyugalomra. Hatalmára féltékeny ellenfelei megpróbálták fiaitól vagyonát és politikai örökségét elragadni, László fő ellenfelét, Cillei Ulrikot megölte, ezért ő maga hóhérbárd alatt végezte fiatal életét. A kisebbik fiút, Mátyást azonban, elsősorban a köznemességnek és családja nagyszámú familiárisainak fegyveres fellépésére 1458-ban királlyá választották.

Az új uralkodót Erdélyben bizalmatlanság fogadta, 1459-ben a három nemzet tanácskozásain az uniót érezhetően a király ellen irányuló éllel újították meg. Az ellenséges hangulat természetesen nem a szinte még gyermek Mátyásnak, hanem heves, erőszakos természetéről hírhedt anyai nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak szólt, aki öccse nevében kormányzott. Hunyadi legértékesebb birtokát, az örökös grófi címmel együtt járó beszterce kerületet, melyet a nagy hadvezér 1453-ban, a kormányzóságról való leköszönésekor a szász önkormányzat sérelmére kapott, Szilágyi magának adományoztatta. Nem törődve a beszterceieknek elődje által biztosított kiváltságaival, egyszerű jobbágyokként kezdte őket kezelni. Várnagyainak visszaélései 1458-ban felkelést idéztek elő. Szilágyi megostromolta és feldúlta a várost, az ellenszegülőkön pedig véres bosszút állt. Eljárása nemcsak a magát a beszterceiekkel egynek tudó szász nemzetet háborította fel, hanem a nemeseket és székelyeket is aggodalommal töltötte el. Mátyás, a rend felborulásától tartva, nagybátyját megfosztotta hatalmától, és a kormányzást maga vette kezébe. 1465-ben visszaállította Beszterce ősi szabadságát, a szászokat azután is elhalmozta kegyeivel, nyilván a tőlük remélt anyagi szolgáltatások fejében.

A hangulat azonban nem enyhült vele szemben. Költséges hadjáratainak terhei s az erős kéztől elszokott főnemességgel szemben tanúsított szigora országszerte ellenzéki mozgalmakra vezettek. 1467-ben az erdélyi nemesség Farnasi Veres Benedek vezetésével fegyvert fogott a király ellen, csatlakozásra bírva Szentgyörgyi János vajdát is, akinek a független erdélyi hercegség feletti uralmat helyezték kilátásba. Szász és székely előkelők is részt vettek a lázadásban. Mátyás gyors közbelépésével meglepte a szervezetlen felkelőket, a vajda elsőnek sietett uralkodója lábai elé borulva kegyelmet kérni, az értelmi szerzők egy része pedig külföldre menekült. Csak Károly Róbertnek László vajda bukása után végrehajtott birtokelkobzásaihoz mérhető csapás érte az erdélyi nemességet Mátyás büntető keze által. Évszázadok óta begyökerezett nagy családok — mint a Farnasi Veres, Suki, Iklódi, Kecseti, Drági, Bogáti, Losonci Dezsőfi, Somkeréki Erdélyi, Dobokai, Illyei, Folti — lázadó tagjai egyik napról a másikra földönfutókká lettek. A király birtokaikat rokonainak és kipróbált híveinek, elsősorban az új vajdának, Dengelegi Pongrác Jánosnak

és Csupor Miklósnak, továbbá Nádasdi Ungor Jánosnak adományozta. Ha sajátságos véletlen folytán mindhármuk családja néhány évtizeden belül ki nem hal, Erdély új arisztokráciát látott volna felemelkedni. Így azonban a hirtelenül szerzett uradalmak leányági utódok kezén megoszlottak, más részüket Mátyás már előbb visszaadta azoknak, akiknek első felindulása elmúltával megkegyelmezett. Nemcsak a nemesek, hanem a székely és szász lázadók is bűnhődtek, a szebeni polgármester fejével fizetett. Mátyás még az évben hadat viselt István moldvai vajda ellen is, aki az összeesküvés egyik felbujtója volt. Bár egy szerencsétlen ütközetben maga is megsebesült, és seregeit hazarendelte, a vajda mégsem tartotta tanácsosnak ujjat húzni vele, hanem hűbéres esküvel kötelezte magát hódolatra. Ennek megpecsételéséül kapta hűbérbirtokba Csicsó és Küküllővár uradalmait.

Mátyás uralkodása idején (1458—1490) egyetlen komoly török támadás érte Erdélyt. 1479-ben az Al-Dunánál nemzedékeken át a török támadásokat kezdeményező Mihaloglu katonai dinasztia egyik harcias képviselője, Ali bég az erdélyiek figyelmét elvonandó, a Barcaságra küldött csapatokat, ő maga pedig nagyobb sereggel a Lator és a Sebes völgyén át Szászsebes vidékére tört be. Nagy tömeg foglyot ejtett, s előcsapatai Gyulafehérvárt is felprédálták. A főseregnek azonban Báthori István vajda a Hunyad megyei Kenyérmezőn elébe vágott. Itt október 13-án a törökkel vívott legvéresebb erdélyi csata fejlődött ki. Az idejében megérkező Kinizsi Pál, törökverő csatáiról híres temesi ispán beavatkozására a törökök súlyos vereséget szenvedtek, s a következő évtizedben Erdélyt elkerülték. A török elleni védelem is szervezettebbé vált. A szász városok külső tornyos falai 1387 és 1438 között kiépültek, a dél-erdélyi falvak pedig templomaikat alakították át menedékvárakká, létrehozva a gótikus templomerőd sajátosan erdélyi műfaját.

Ha a nemesek s a székely és szász előkelők által elnyomott köznép forrongása nem nyugtalanította volna életét, Erdély Mátyás alatt az Anjou-kori virágzás visszatértének örvendhetett volna. Az 1467-es lázadás után a király gondosabban válogatta meg vajdáit is, 1470-nel kezdődőleg érezhetőleg megszaporodik a vajdák erdélyi ügyekben kiadott okleveleinek a száma, ami annak a bizonysága, hogy hivatalukat nem tekinthették többé puszta címnek és jövedelemforrásnak, hanem teendőiket személyesen kellett ellátniok. A Jagelló-házi királyok, II. Ulászló és II. Lajos alatt (1490—1526) azonban az oligarchia által felidézett pártharcok országszerte súlyos zavarokat idéztek elő, sűrűn ismétlődő török támadások, a köznemességnek az arisztokrácia ellen az országgyűléseken vívott elkeresedett küzdelme, Székely (Dózsa) György parasztháborúja jelei a bomlásnak. Erdély 1493-ban két, főleg szász vidékeket sújtó török pusztítást szenvedett végig, s belső békéjét a szász és székely mozgalmak dúlták fel.

SZÉKELY SZABADSÁGHARC ÉS SZÉKELY GYÖRGY PARASZTHÁBORÚJA

Tévedés volna azt hinni, hogy Budai Nagy Antalnak Erdély északi felére korlátozott paraszthábor ja azért előzte meg csaknem száz évvel Székely (Dózsa) Györgynek egész Magyarországra kiterjedő paraszthábor ját, mert Erdély annyira elöl járt volna a társadalmi fejlődésben. Valójában éppen e feltételezés fordítottja áll fenn. Erdély jócskán elmaradt a feudalizmus kései, pénzgazdálkodásra áttérő szakaszában a külső Magyarországtól, ahol a parasztság a földesúri nyomás ellenére is inkább megtalálta az árutermelés és vásározás lehetőségeit, a mezővárosi szabadsággal pedig azok jogi biztosítékát. A szabadparaszti állapotnak a katonáskodással egybekötött formái sorvadásnak indultak; jászok, kunok, szepesi szász parasztok nagyrészt jobbágyokká lettek, vezetőik pedig nemesekké vagy polgárokká. Ez a folyamat Erdélyben csak töredékesen és ellentmondásosan érvényesült. A városiasodás csak Szászföldön vett nagyobb lendületet, ott is elsősorban a román vajdaságokba irányuló, csak részben hazai árut forgalmazó kereskedelem révén, míg megyei területen a régi városok közül az egyedüli Kolozsvár érte el a szabad királyi városi rangot, a többiek mezővároskák maradtak, s a székely székek központjai is szerény mezővárosi színvonalon vesztegeltek. Exportképes mezőgazdasági monokultúrák, mint az alföldi és hegyaljai mezővárosokban a marhatenyésztés és a bortermelés, az erdélyi mezővárosokban nem alakultak ki, ez utóbbiak gazdasági szerepe kimerült abban, hogy közvetlen környékünknek hetipiaci központul szolgáltak. Ilyen körülmények közt egyedül a szász parasztságnak volt lehetősége viszonylag kedvező termék- és munkaerő-feleslegét felvevő városi kapcsolatokat kiépíteni anélkül, hogy feudális függést kellett volna vállalnia. Kolozsvár is vonzóerőt gyakorolt a kalotaszegi és mezőségi magyar falvakra és mezővárosokra, amelyeknek jobbágy lakói közül sokan keresték falai közt a szabadságot, s egyben el is magyarosították a várost, úgy, hogy — mint már említettük — 1458-ban a budai jog szerint rendezték a kolozsvári szászok és magyarok viszonyát: egyik évben egyik, másik évben másik nemzetből választották ezután a bírót. A falvakból a mezővárosokba tartó költözés sem volt jelentéktelen, de inkább etnikai, mint gazdasági átalakulással járt: az elvándorló magyar jobbágyok telkein románok szállottak meg, s a Mezőségen fogyott a szántóföld és terjedt a juhlegelő. A városiasodás gyöngesége miatt az erdélyi megyék jobbágyparasztsága inkább a földesúri követelések növekedése, mintsem piaci kapcsolatainak sűrűsödése révén érezte meg a pénzgazdálkodás hatását, s ez kergette bele a fegyveres ellenállásba. A paraszthábor ú bukása hosszú időre elfojtotta a jobbágyság nyílt harcát. A társadalmi nyugtalanság tűzfészke a megyékből Székelyföldre tevődött át.

A piacgazdálkodás s az attól nem független hivatásos zsoldos katonaság korában a hagyományos székely szabadparaszti rendszer válságba jutott. A városiasodás gyöngesége megakadályozta, hogy a székelyek a szászok módjára árutermelő szabadparasztokként mindenestől elkerüljék a feudális függésbe kerülést, a korszerű és állandó hadviselés igénye pedig lehetetlenné tette, hogy minden székely egyaránt katonáskodjék. A vagyoni egyenlőtlenség növekedése egyre nagyobb tömegeket zárt ki abból, hogy ténylegesen éljenek a székely szabadsággal. A közös birtok az idők folyamán mind kisebb osztályrészekre tagolódott, az akkor is igen szapora székelység tekintélyes többségében törpebirtokossá vált. Hogy egyébként sem termékeny földjén megélhetését biztosítsa, tömegestől szegődött előkelő néptársainak szolgálatába. A kettős birtokos székely vezető réteg azonban megyei birtokainak mintájára székely jószágain is tőle minden vonatkozásban függő jobbágyokat szeretett volna látni, s ezért megkísérelte, hogy az önkéntes szerződési viszonyt kényszerré változtassa, saját gazdasági és bírói hatalma alá hajtva a birtokán dolgozó szabad székelyeket. Ezek az egyre gyakoribb jogfosztások a 15. század közepére lázongásokat idéztek elő, a köznép vezetőire támadt, és fegyverrel próbálta szabadságát visszaszerezni. A központi hatalom, mivel a jobbágysorba került székely megszűnt katonáskodni, a honvédelem érdekében beavatkozott. Hunyadi János mint kormányzó és mint erdélyi vajda kétszer is, 1446-ban és 1453-ban közbelépett az előkelők által elnyomott közrendűek érdekében. Erre törekedett Hunyadi Mátyás is. 1466-ban Zabolán az erdélyi vajda (aki 1461 óta a székely ispánságot is állandóan viselte) a király megbízásából összehívta az erdélyi nemeseket és a székely székekből a legöregebbeket, hogy vallomásuk alapján a székelyek szabadságát írásba foglaltassa. A hozott végzések értelmében a közszékelyt az előkelők nem vethetik szolgaságra, s munkát is csak önként végezzen nekik. Ugyanekkor a közrendűek megpróbálták befolyásukat a közigazgatásban és bíráskodásban is érvényesíteni, amennyiben kimondatták, hogy a székbíróságok esküdt ülnökeinek kétharmada a közrendűek közül választassék.

A kérdés azonban ezáltal nem jutott nyugvópontra, mert az elvi szabadság még nem jelentette egyúttal a szegény közszékelyek katonáskodása anyagi lehetőségeinek biztosítását. Nagy részük már a könnyű lovassági szolgálatot sem teljesíthette, s ezért a király 1473-ban újabb szabályozást rendelt el, melynek következtében a társadalmi tagozódás most már formálisan is létrejött. Azok a székelyek, akik legalább három zsoldos vagy familiáris lovas katonát állítottak ki, a főemberek *(primores)* osztályába kerültek, azok, akik a maguk személyében teljesíthettek lovas szolgálatot, alkották a „lófők" *(primipili)* osztályát, míg a többség (közemberek, *pixidarii*) személyes szabadságának fenntartása mellett gyalogosan vonulhatott hadba.

Ez az utóbbi rendelkezés kétségtelenül engedmény volt a király részéről, tekintve a hiányosan felszerelt gyalogos parasztkatona csekély harci értékét.

Érthetővé teszi azonban részben az, hogy a nagy tömegekkel s gyakran selejtes emberanyaggal támadó török ellen ezeket is használni lehetett, részben pedig az, hogy Hunyadi Mátyás tudatosan támogatta az arisztokrácia fenyegető túlsúlya ellen a társadalom szabad elemeinek alsóbb rétegeit, így a közszékelyeken kívül a köznemességet és a városi polgárságot is. A székely kérdésnek ez a rendezése tekintélyes számban mentette ugyan meg a székelyeket a jobbágysorstól, másrészt azonban azokat, akik még a gyalogos katonai szolgálathoz szükséges anyagiakkal sem rendelkeztek, most már törvényesen is szolgaságba taszította. A lófőknek a közrendűek közül való kiemelése pedig azzal járt, hogy a tisztségek viselői s az esküdt ülnökök ezután kizárólag a két első rendből kerültek ki, az alsó réteg a közéletből teljesen kizáratott.

A királyi hatalom erősítésére törekvő Hunyadi Mátyás azonban nem engedte ki kezéből az immár nem katonáskodó szegény székelyeket sem. Báthori István, aki Mátyás bizalmából nyerte el 1479-ben a vajdaságot s az ezzel 1461 óta állandóan egybekötött székely ispánságot, közmunkára rendelte a fegyverviselésre nem képes székelyeket, és Udvarhelyen királyi vár építését kezdette el velük. Ezt a primorok részben önállóságuk veszélyeztetésének, részben birtokaik munkáskezektől való megfosztásának tekintették, s 1492-ben II. Ulászló királyhoz fordultak jogorvoslatért. „Moldvában, Havaselvén, Rác-, Török- és Horvátországban, Bulgáriában a patakokat a mi vérünk festette pirosra, és csontjainkból halmok emelkedtek"[22] — hivatkoztak katonai érdemeikre, de ez bizonyára nem segített volna rajtuk, ha az udvarban nincsenek Báthorinak befolyásos vetélytársai, akiknek kapóra jött a panasz, hogy a következő évben a keménykezű vajda visszahívását kierőszakolhassák.

Újabb szakaszba lépett a székely válság a primoroknak és a lófőknek a katonáskodó közrendűekkel szembeni erőszakoskodásaival. Ez a külső magyarországi fejlemények erdélyi hatásaként következett be. Ott ugyanis a rendi fejlődés másként alakult, mint Erdélyben. Az erdélyi három nemzet unióját megelőző években a köznemesség kiharcolta rendszeres országgyűlési képviseletét, a főnemesség mellett második renddé szerveződött, a harmadik rendet, a szabad városokat viszont igyekezett háttérbe szorítani. Erdélyben a nemesi „nemzet" nem oszlott fő- és köznemességre, itt a köznemesség szerepét a székely „nemzet", annak is közrendű katonáskodó rétege játszotta. A magyar köznemesség, melyet Mátyás király megpróbált az arisztokrácia súlyosan ránehezedő hatalma alól felszabadítani, s a megyei közigazgatáson belül önkormányzathoz juttatni, a nagy király halála utáni években a főnemesség felülkerekedésével ismét függésbe került. A pártokra tagolódott arisztokrácia egy része a forrongó köznemesi réteg politikai súlyát meg-

[22] Székely oklevéltár (Kiad. Szabó K., Szádeczky L., Barabás S. Kolozsvár 1872—Budapest 1934). I. 273.

próbálta a maga érdekében felhasználni. A dúsgazdag Szapolyai család volt a legügyesebb közöttük: rendszeresen megszerezte a nemesség támogatását, anélkül, hogy komolyabb ellenszolgáltatást kellett volna nyújtania. A 16. század elején egymást érték az országgyűlések, melyeken a fegyveresen megjelenő köznemesek tömege kikényszerítette az ország ügyeibe való beleszólási jogát.

Ennek a mozgalomnak hullámai Erdélybe is eljutottak, és a forrongó közrendű katonáskodó székelységet az előkelőkkel szemben még határozottabb ellenállásra buzdították. 1505-ben Udvarhelyen és 1506-ban Agyagfalván, anélkül, hogy a király erre rendeletet adott volna ki s megbízottat küldött volna, saját kezdeményezésükből nemzetgyűléseket tartottak, melyek éppen olyan fegyvercsörtetés közt és zajosan folytak le, mint ugyanakkor a magyar országgyűlések Rákoson. A gyűlések drákói szigorú végzéseket hoztak a székely szabadságot megsértő előkelők ellen, s újból megállapították a székely jogegyenlőséget, most már persze csak a katonáskodó közrendűek számára. A székely öntudat eddig nem ismert mértékben megerősödött. Az a 13. század óta nyomon követhető és általánosan elterjedt hagyomány, hogy a székelyek Attila hun királynak a hun birodalom felbomlása után Erdélybe húzódott népétől származnak, most politikai jelentőséghez jutott. A legendás hunoktól való eredet tudata nemcsak büszkeséggel s azzal a meggyőződéssel töltötte el a közrendű székelyeket, hogy ők őrzik legtisztábban a hun—magyar testvérnép „szittya" (azaz szkíta) harci erényeit, hanem kiváltságaikat is ezzel hozták kapcsolatba. A magyar köznemesi gondolkozás ekkor szintén a „szittya" ősökért rajongott, hiszen a krónikák, melyek akkortájt újabb és újabb feldolgozásokat értek meg, s egyik változatuk mint az első Magyarországon nyomtatott könyv 1488 óta közkézen forgott, a magyarságot a hunokkal egy népnek vették. A romantikus hunrajongás, mely a középkor végi magyar nemesség öntudatának egyik legjellemzőbb megnyilvánulása, az érdeklődés homlokterébe állította a székelységet, s ennek „szittya" elsőszülöttségét készségesen elismerte.

A székely önérzet a sérelmek és az ezek miatt összeülő nemzetgyűlések hatása alatt a forrponton volt, mikor 1506-ban a király, fia születésének alkalmával ősi szokás szerint elrendelte az ilyenkor járó székely ökörадó behajtását. A magát nemesnek érző katonáskodó székelység méltatlannak tartotta az adókövetelést, hiszen a nemesember Magyarországon akkor már rég nem adózott. Az egyre szegényedő közrendű székelyekre az ökörадó súlyos terhet rótt, úgyhogy az anyagi okok a sértett önérzettel párosulva lázadást idéztek elő. A rendcsinálásra kiküldött Tomori Pál fogarasi kapitány — aki húsz év múlva mint kalocsai érsek fogja majd a magyar hadsereget a mohácsi csatamezőn végzete felé vezérelni — a vesztett csatából sebesülten menekült vissza várába, s csak újabb királyi csapatok tudták a felkelést elfojtani. A következő évben a felkelés leverésében részt vett szebeni szászok

ellen indított székely támadásnak az a makfalvi Dózsa György állt az élén, aki egyes feltételezések szerint Székely György néven végvári katona lett, s 1514-ben a magyarországi parasztháború vezéreként szerzett magának örök hírnevet.

A székely szabadságnak ezek az utóvédharcai azonban nem sokáig tarthattak. 1510-ben a király Szapolyai Jánost, a köznemesség körülrajongott királyjelöltjét, a Habsburgokkal rokonszenvező udvari párt legnagyobb ellenfelét kényszerült a közvélemény nyomására vajdának kinevezni. A hatalmas főúr, az országos politikában a szegény nemesség hangos pártfogója, tartományában éppen olyan kényúr volt, mint elődei. A székelyeknek hamarosan meg kellett tanulniok, hogy a politikai jelszavak és a való élet között milyen különbségek vannak. A székely alispán önhatalmú eljárása ellen fegyvert fogó közszékelyeket 1519-ben maga Szapolyai verte szét, s hogy észre térítse őket, a lázadók jószágait a királyi kincstár számára elkoboztatta, holott jog szerint a székely birtok még hűtlenség esetén sem szállott a királyra, hanem a rokonokra. Szapolyai eljárása újabb fordulópontot jelent a székely történelemben. Ettől kezdve a központi hatalom tudatosan a székely kiváltságok korlátozására tör, s évszázadokra lázongásba kényszeríti a katonáskodó székely köznépet.

A közszékelyek nemesi jogaikért és nem nemesi elnyomók ellen harcoltak, mint a parasztok. Ezért az al-dunai végvárvidékről az 1514-ben keresztes háborúból antifeudális felkelésbe torkolló mozgalom élére kerülő Székely (Dózsa) György kivétel volt, öccsén kívül tudtunkkal más székely katona nem csatlakozott a parasztokhoz. Az Alföldön szerveződő parasztháború hullámai átcsaptak ugyan Erdélybe, de nem a Székelyföldre, hanem a jobbágyok lakta megyei területre, ott is először a háromnegyed évszázad előtti tűzfészekbe, Beszterce vidékére. Itt újra nemesi kúriák borultak lángba, majd két sóbányász mezőváros, Dés és Torda csatlakozott a felkeléshez, az Alföldről behatoló csapatok pedig ugyancsak bányavidéket, Abrudbányát, Zalatnát, Torockót lázították fel. Szapolyai vajda azonban jól őrizte a feudális érdekeket. Emberei mindenütt elfojtották a mozgalmakat, s ő maga dél felé indult seregével, mert úgy értesült, hogy Dózsa a parasztok derékhadával Erdélybe készül. Útközben június 18-án Dévára összehívta a három nemzet gyűlését, s ott tudta meg, hogy Dózsa Temesvár felé fordult, ezért ő is oda igyekezett.

Közben Dózsának Váradot megszálló alvezére, Lőrinc pap, hogy az erdélyi nemesi haderőt magára vonja, elterelő hadműveletet indított Kolozsvár ellen. A városi tanács nem kívánta magát újra veszedelembe sodorni, mint annak idején Jakab fia János szavára tette, de nyíltan ellenállani sem mert. Kalmár János főbíró azt a közvetítő megoldást eszelte ki, hogy a paraszthad tisztjeit bebocsátotta a falak közé, de a seregnek a nyílt mezőn kellett letáboroznia. Itt támadta meg őket Barlabássy Lénárt alvajda, de vereséget szenvedett. Közben azonban a főbíró a városi darabontokkal lekaszaboltatta a falak közt

tartózkodó parasztkapitányokat, s a kívül rekedt Lőrinc pap, hátvédjét elveszítve, kénytelen volt Erdélyből kivonulni. Odakinn a parasztháború akkor már tragikus vége felé közeledett, s Erdély sorsát csak közvetve érintette, mint 1526-ban a mohácsi vész is.

4. KÖZÉPKORI MŰVELŐDÉS ERDÉLYBEN

KÉT VILÁG HATÁRÁN

A középkori európai keresztény kultúra két központú volt. Róma és Bizánc kulturális arculata már korán eltérő vonásokat öltött, s az 1054-ben bekövetkezett formális egyházszakadás ezt véglegesítette és el is mélyítette. Magyarországon azonban kezdettől fogva együtt élt a latin és a görög rítusú kereszténység, s ha az előbbi, uralkodó pozícióban lévén, néha erőszakos térítéssel próbálkozott is, az utóbbi nemcsak fennmaradt, hanem északkelet és délkelet felől folyó állandó bevándorlással gyarapodott is, a telepítés érdekei pedig kénytelen-kelletlen gyakorlati türelmet diktáltak vele szemben. Erdély a kétféle keresztény kultúra találkozási pontján, egyben perifériáján feküdt. A római egyházat a magyar és német, a bizáncit a román és a rutén etnikum képviselte. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kétféle keresztény kulturális felülrétegződés alatt legalább négyféle prekrisztiánus népi hitvilág maradványaival, azoknak szívós továbbélésével s a mai folklórban való jelenlétével kell számolni. Azért *legalább* négyfélével, mivel az erdélyi népek prekrisztiánus hagyományai maguk is sokféle elemből tevődtek össze, a magyaroké finnugor és türk, a románoké ősbalkáni, római és szláv, a németeké kelta, római és germán, a középkor végére elolvadt erdélyi szlávoké pedig feltehetően szintén sokfelőlről folydogáló, de ma már megismerhetetlen forrásokból táplálkozott.

Két kultúrkör perifériájáról van szó abban az értelemben is, hogy mindkettőnek a központtól távol eső, s emiatt is a másiktól származó hatások által zavart változatával van dolgunk. Erdély keleti határáig értek el a nyugati kulturális áramlatok, de magyar és szász telepesek révén Moldvát és Havasalföldet is érintették, míg a keleti egyház Erdély nyugati hegyvidékéig terjeszkedett, s a magyar Alföldre nyíló folyóvölgyeknek legfeljebb felső szakaszaira kísérte el híveit. Erdélyben magában azonban a többféle etnikumnak a földművelés általános előnyomulásával járó gazdasági egységesülése folytán a két kultúrvilág sokszorosan összefonódott, s az ország már a reformáció előtt megtelt kéttemplomos falvakkal. A szomszédos házak és a szomszédos templomok azután kölcsönöztek egymásnak egyet-mást saját hiedelem- és hitvilágukból, s így alakult ki az erdélyi népek sajátos, őseredetiségét őrző, ugyanakkor azonban egymást át is ható népi kultúrája.

A kelet-európai népek folklórjának egyébként szép eredményeket felmutató kutatása során számos kísérlet történt az egyes etnikumok eredeti hitvilágának, alapvető kulturális sajátosságainak meghatározására, így erdélyi magyar (ezen belül székely), román és szász vonatkozásban is. Ezek a kísérletek eleve sikertelenségre vannak kárhoztatva, amennyiben a népi világszemlélet és az abból fakadó rítusok legősibb rétegének elkülönítéséről van szó, hiszen az a mágikus világkép és praktika, amely többek közt az erdélyi magyar, román és szász népi hiedelmeket jellemzi, jóval korábban jött létre, mint a mai etnikumok kialakulása, tehát mindegyiknél közös, csak megnyilatkozási formáiban mutat változatokat. Az oldó-kötő, gyógyító-rontó, termékenyítő-sorvasztó varázslatok nemcsak mindegyik erdélyi népnél, hanem egész Eurázsiában lényegi egyezésben megtalálhatók, s csak a titokzatos erők és lények meg a velük való közlekedésben használt szavak és gesztusok különböznek népről népre. A türk eredetű magyar *boszorkány*, a szláv eredetű román *vrăjitoară*, a német „Hexé"-nek megfelelő szász *Häch* éppúgy megfelelnek egymásnak, mint a türk eredetű magyar *sárkány*, az ősbalkáni eredetű román *balaur* vagy a német őshazából hozott szász *Drache*. Az őstörténetből eredő közös hiedelemkincshez azután az egymásnak átadott változatok is hozzájárultak, úgy, hogy jelenlegi tudásunk és azt értelmező módszereink nem teszik lehetővé a három erdélyi népnek találkozásuk előtti hiedelemvilágát pontosan elkülöníteni.

Néhány vonatkozásban azonban megragadhatók a múltba vezető külön szálak, és nagy vonásokban körülírhatók a jellegzetességek. Így a román és szász indoeurópai világképtől jól elkülöníthető a magyar (egyben székely) samanizmus öröksége az ősöknek az életfa lombjai közt lakó s az oda felhágó táltos által segítségül megidézhető szellemeivel, a táltos révületben mondott regöléseivel, a táltosoknak állatalakban folyó viaskodásával, a túlvilágnak e világ mintegy tükörben nézett fordított képeként való elképzelésével s az ennek megfelelő temetkezési szokásokkal (pl. a kardnak jobb oldalra kötése), ami mind megtalálható részben az erdélyi honfoglalás kori magyar régészeti leletekben, részben a napjainkig fennmaradt erdélyi és moldvai magyar (székely) néphagyományban. Ilyen ősi hozomány a századunkban történt felfedezéséig a mélyben lappangva, kottázásra nem kerülve tovább élő finnugor három- és négyfokú, valamint türk ötfokú zene és az általa hordozott siratók és hősénekek részben már örök feledésbe merült költészete. Mindezzel valaha egybe volt kötve egy kezdetleges írásbeliség, a főleg székely területen fennmaradt türk eredetű rovásírás, melyben a türk nyelvben ismeretlen hangok jelölésére glagolita betűket vettek át vagy a kétnyelvűségről magyar-nyelvűségre térő székelyek, vagy általában a magyarok, ha ez a rovásírás valóban az összmagyarság kultúrkincse volt, mint feltételezik. Az ország perifériájára való település oka és egyben következménye is volt annak, hogy a székelyek archaikus szabadparaszti katonai szervezete és a hozzá tapadó

szokásjog fennmaradhatott, s ezzel egy olyan társadalmi szerkezet élhetett tovább, melyet eredetileg egy nagyállattartó pásztornép alakított ki magának, később azonban hozzásimult egy letelepült agro-pasztorális népesség falutörvényekben lefektetett rendjéhez. Ettől eltekintve azonban a székely nép hiedelem- és hitvilága, mesében, versben, zenében, táncban, formában és színben megnyilvánuló gondolkozása és ízlése alig különbözik az összmagyar népi kultúrától, annak helyi változata.

A magyar népi kultúra egységességére mutat, hogy sejthetőleg Erdélyben keletkezett, történelmileg a forrásig visszanyomozhatónak vélt hiedelmek az Alföldön is elterjedtek. Ilyen volt pl. a menyétnek a rontó erejű „szépasszonynyal" való azonosítása, akit úgy űznek el, hogy rokkát mutatnak neki, mert nem szeret fonni. Thietmar püspök írta meg kortársáról, Saroltról, az erdélyi gyula leányáról, Géza fejedelem feleségéről, hogy férfi módra élt, és embert is ölt, holott jó feleség és anya módjára inkább rokkája mellett kellett volna ülnie. Mivel Sarolt neve ótörökül „menyétet" jelent, kézenfekvő, hogy ő Thietmar „beleknegini"-je, azaz „szépasszonya", Sarolt tehát mitikus lénnyé vált a népi képzeletben, s a róla szóló mendemondák úgy elterjedtek, hogy a 17. század második felében Diószegi Kis István tiszántúli református püspök a babonák közt sorolja fel a „menyétnek rokkát kötni" szokást. A magyar népi kultúra középkori egységének legfőbb bizonyítéka a feltehetőleg nyugat-európai, közelebbről francia ihletésű, más feltevés szerint görög (bizánci) forrású, de hazai és többféle kelet-európai motívumokkal is táplálkozó népballada. Az eddig azonosított 83 középkori eredetű vagy típusú magyar népballada közül 69 Erdélyben, sőt többnyire Moldvában is élt, és az utóbbiaknak 20 román megfelelője van. Az erdélyi magyar népköltészet tehát közvetített a külső magyarországi és a román művelődés között, olyan remekműveket véve át és adva tovább, mint pl. Kőműves Kelemennek, azaz a román változatban Manole mesternek balkáni görög eredetű balladáját.

Az erdélyi román népi művelődés a mágikus világképnek azt a változatát hozta magával és őrzi szívósan máig, mely a hellenizált, majd romanizált és krisztianizált Balkánon alakult ki, s mely a misztériumvallások és a görög kereszténység ünneplési kedvét egyesítette. Az év jeles napjainak csoportos, nemegyszer jelmezes, álarcos felvonulásokkal, énekkel, tánccal való megünneplése a balkáni szlávoknál is szokássá lett, s a magyarok ebből a forrásból vették a kolindálás szokását. Ugyanebből a forrásból fakad a román mesék és verses elbeszélések egyik sajátsága, a megszemélyesített természeti erők és égitestek szerepeltetése és az állatok beszéltetése. Az emberi beszédet értő, emberhez beszélni tudó bárány, a „miorica" figyelmezteti a legszebb román népballadában pásztorát a reá leselkedő halálveszélyre. Akárcsak a magyar, a román folklór is az egész népterületen feltűnően egységes, adott történelmi környezetben, adott időben kiformálódott etnikumról, mégpedig egy túlnyomóan hegyi pásztor, de a földműveléstől sem idegen kultúráról

92. Pietà a nagyszebeni evangélikus templomból. 1400 körül

93. Apostolszobor a brassói Fekete-templom szentélyéről. 15. század első fele (Gipszmásolat)

94. Püspökszobor a brassói Fekete-templom szentélyéről. 15. század első fele (Gipszmásolat)

95. A kolozsvári Szent Mihály-templom hosszházának belseje, 1430-as évek

96. Előadás a bécsi egyetemen. Itt tanult az erdélyi értelmiség zöme a középkorban. Pecsétnyomó, 15. század első fele

97. A kolozsmonostori konvent kincstár- és könyvtárjegyzékének egy lapja, 1424–1427

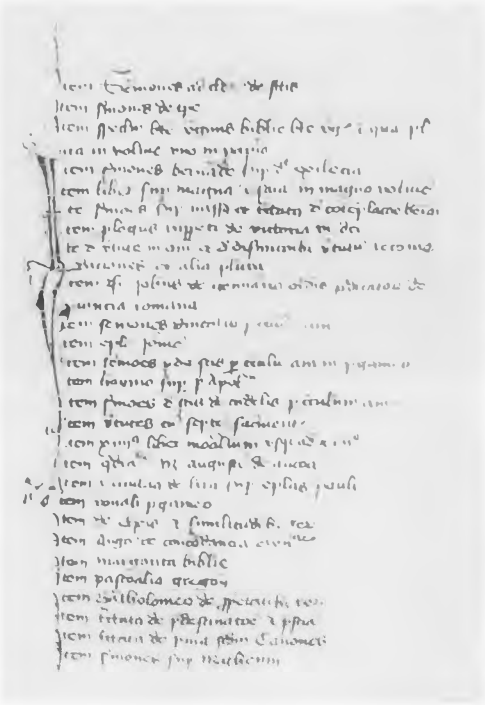

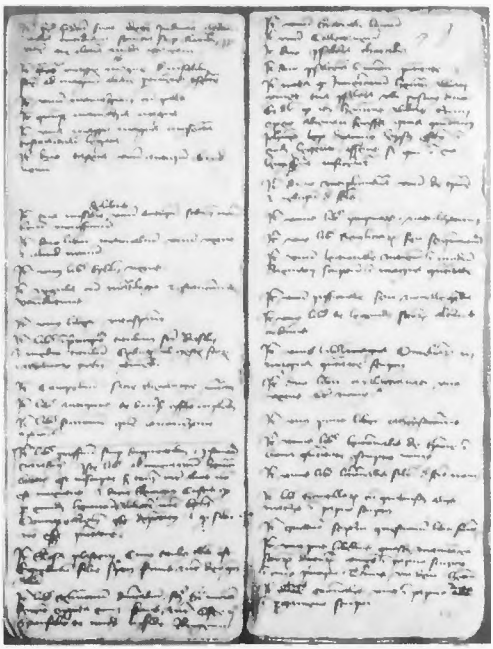

98. Részlet a nagyszebeni plébánia könyvtárjegyzékéből, 1442

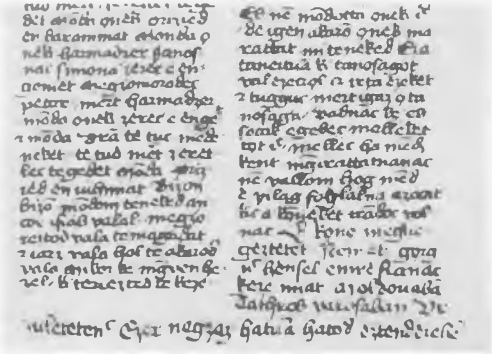

99. A négy evangélium első megmaradt magyar fordításának utolsó oldala. Tatroson készült másolat, 1466

100. Stibor vajda pecsétje, 1402

101. Bebek Péter székely ispán pecsétje, 1424

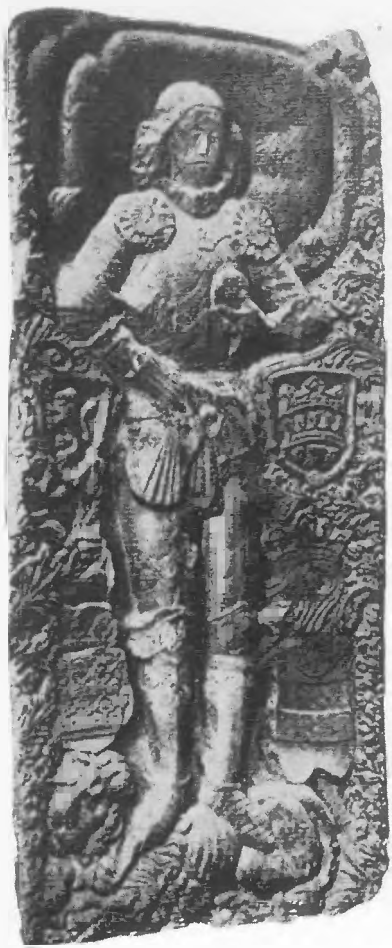

102. Újlaki Miklós vajda sírköve az újlaki ferences templomban, 15. század közepe

103. Stibor vajda († 1414) székesfehérvári sírkövének töredéke, 1414 körül

104. A vajdahunyadi vár délnyugat felől

105. A vajdahunyadi vár délkeleti nézete 1735-ben

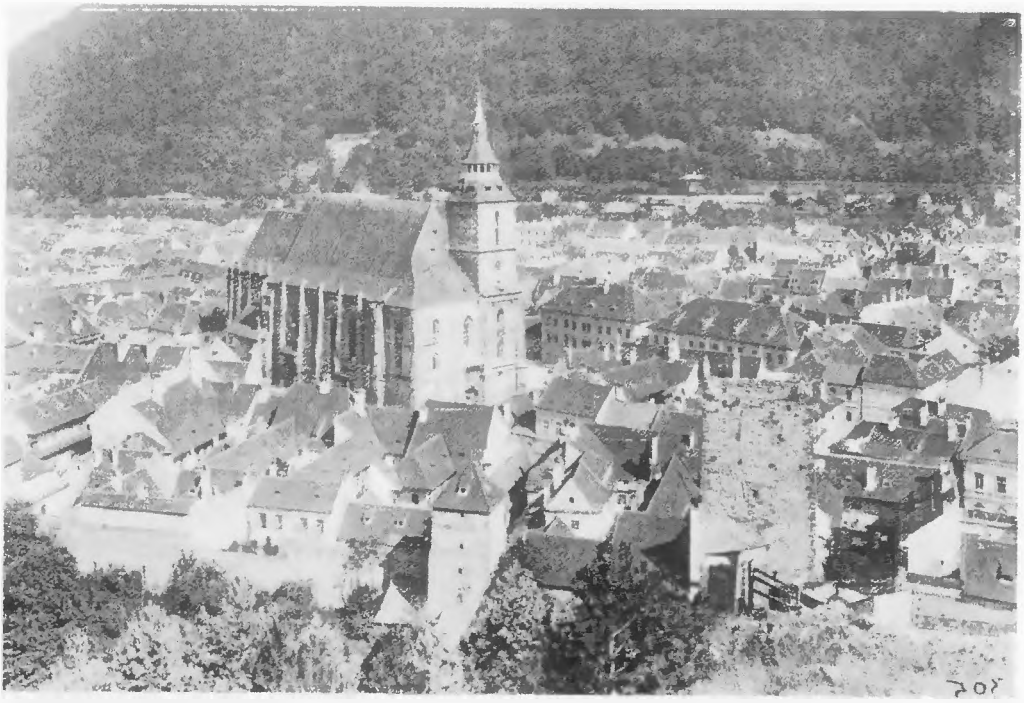

106. Brassó látképe a Fekete-templommal (15. század első fele) és a városfalakkal északnyugatról. Előtérben a Fehér-torony, 1494/1723

107. Szelindek királyi faluban épült szász vár, 15. század második fele

108. Az egykori Magyar utcai kapu Kolozsváron, 1470-es evek

109. Az egykori disznódi kapu Nagyszebenben. Városfalak: 15. század, torony: újjáépítve 1594-ben

110. Az egykori Híd utcai kapu Kolozsváron, 1477

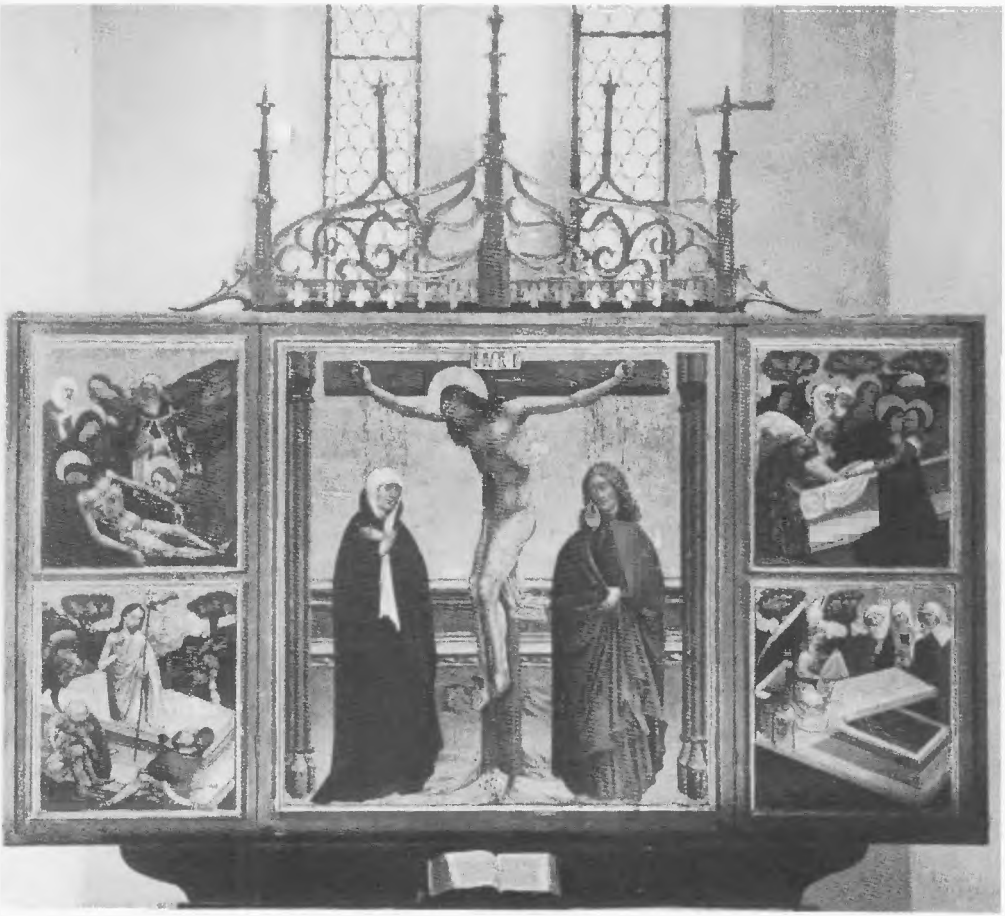

111. Prázsmár, Kálvária-oltár, 1450 körül

114. Bronz keresztelőmedence Segesváron. 1440

115. Kehely a besenyői szász evangélikus templomból, 15. század

112. Viaticum- (úti) szelence, Erdély, 1451 (?)

113. Madonna-szobor Csíkménaságon, 1440–1460

116. Hunyadi János gyulafehérvári síremlékének fedőlapja, 15. század utolsó harmada

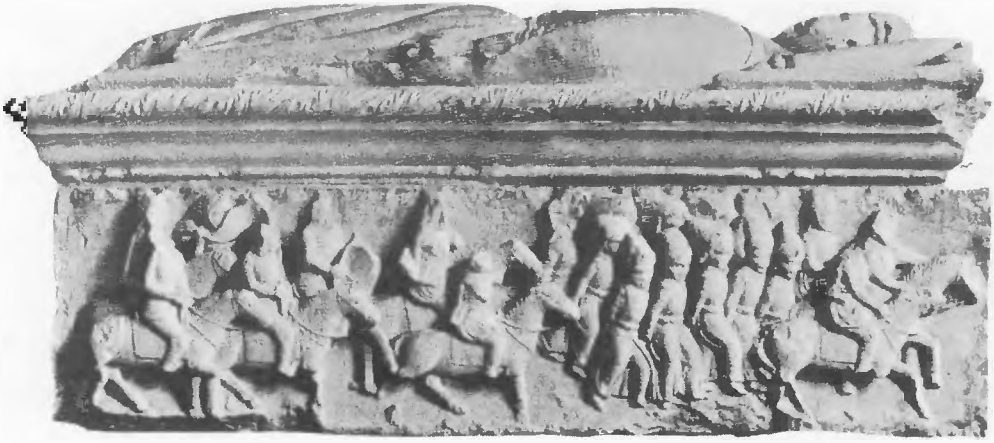

117. Hunyadi János szarkofágjának oldallapja, 15. század utolsó harmada

118. Mátyás király szülőháza Kolozsváron, 15. század

119. Polgárház ajtaja Besztercén, 1480

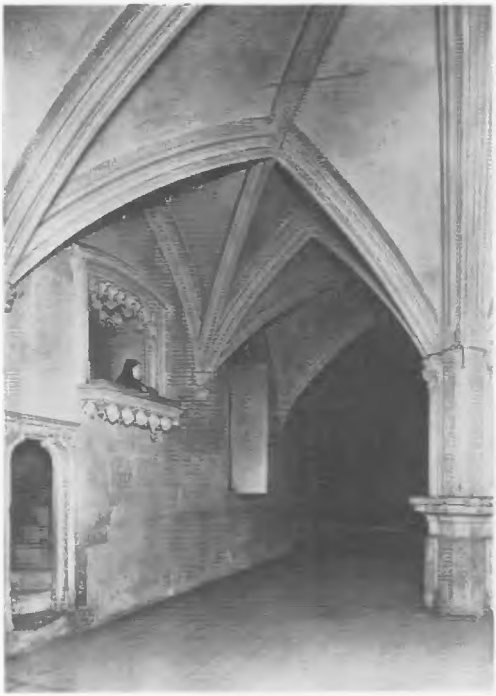

120. Ebédlő a kolozsvári volt domonkos kolostorban, 15. század vége

121. Könyvtárterem a kolozsvári volt domonkos kolostorban, 15. század vége

122. Hímzett velencei brokátkazula a kolozsvári volt domonkos templomban, 15. század

123. Kőkeretes ételátadó nyílás a kolozsvári volt domonkos kolostorban, 15. század vége

124. Csíkcsobotfalva (temploma 15. századi) és Csíksomlyó nyugat felől

125. Egy kódex a csíksomlyói volt ferences könyvtárból, 15. század

126. Az evangélikus templom és a városháza Nagyszebenben

127. Szászhermány erődtemploma. Erődítés: 15. század

128. Lesses erődtemploma. Erődítés: 16. század eleje

129. Erked erődtemploma, 16. század eleje

130. Székelyderzs eröditett református temploma, 16. század eleje

tanúskodik, bár szokásjoga, az „oláh jog", mely a középkor folyamán a Kárpátok teljes körívén Morvaországig elterjedt, tipikusan pásztorjog volt, s legkorábban a XII. században tűnik fel a szerb királyok okleveleiben.

Egészében földművelő paraszti jellege van az erdélyi szász népi műveltségnek, melyet igen korán, már a középkorban erőteljesen áthatottak városias vonások. Hiedelemvilága azonos a középkori általános német világképpel, mely csak úgy nyüzsög az erdei és mocsári kis és nagy szörnyektől, óriásoktól, manóktól, lidércektől, beszélő állatoktól, s ezeknek seregét még a román képzeletből való átvételekkel is bővíti, pl. a magyarok által is ismert „prikulics" nevű rémmel. Etnikai identitását és kulturális egyéniségét az erdélyi szász nép elsősorban azért tudta megőrizni, mert területi önkormányzata és azt szervező saját szokásjoga volt, akárcsak — más és más formában és eredménnyel — a székelyeknek és a románoknak. Viszonylagos zártsága és a német anyaországgal való eleven kapcsolata ellenére az erdélyi szászság népi műveltsége erős kölcsönhatásban volt a magyar és román szomszédsággal, egyéniségét azonban pl. azzal is őrizte, hogy a magyar mesekincsbe bekerült középkori legendákat és a román folklórra oly jellemző erkölcsi tanulságot szolgáló bizánci elbeszéléseket nem vette át.

A háromféle népi műveltség, közös mágikus gyökerei révén, különbségei ellenére is sokkal nyitottabb volt egymás felé, mint a kétféle egyházi műveltség, márpedig ezeknek a felülrétegződése határozta meg döntően nemcsak az erdélyi népek kulturális arculatát, hanem kulturális viszonyulásukat is. Ezért a továbbiakban a középkori római és bizánci egyházi műveltséget kell Erdélyben közelebbről szemügyre venni.

A KATOLIKUS VILÁGI PAPSÁG KULTURÁLIS SZEREPE

Annak, hogy a gyula hódítása előtt a dél-erdélyi bolgároknak volt-e valamilyen egyházi szervezetük, vagy hogy az egyéb erdélyi szláv népesség közt egyáltalán terjedt-e a 10. század előtt a kereszténység, sem írott, sem régészeti nyoma nincsen. A gyulák által Szávaszentdemeteren megtelepített püspökség nem szláv, hanem görög rítusú volt, gyulafehérvári udvarukban püspökről nem tudunk. A gyulafehérvári székesegyház körzetében feltárt körtemplom lehet 10. századi, korábbi azonban nem. Így semmiféle valószínűsége sincs annak, hogy az erdélyi római katolikus püspökség egy korábbi szláv rítusú püspökség latinizálása révén keletkezett. Erdély északi felének meghódolása és a gyula leverése közti idő oly rövid volt, hogy ha István gondolhatott volna is az északi sóútra kiterjedő püspökség alapítására, ez nem valósulhatott meg, legfeljebb tervének emlékét őrzi az, hogy Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna és Szatmár a középkorban az erdélyi püspök alá tartoztak. Erdély déli részének meghódítása után a püspökség székhelye a gyula közvetlen fennhatósága alól mindenestől a király rendelkezése alá került Gyulafehérvár lett. Egész Erdély

26. térkép. Az erdélyi püspökség egyházkormányzati beosztása a 14. század elején

alája tartozott, kivéve az 1192-ben alapított, közvetlenül az esztergomi érsektől függő szebeni prépostságot a II. Géza által szászokkal megültetett „desertum"-on, melyet később is „Altland" néven különböztettek meg az erdélyi püspök alatt maradó szász területektől. Közel ez időtől fogva ismerjük az erdélyi püspökök névsorát is a királyi oklevelek záradékaiból, de nevükön kívül keveset tudunk róluk.

Az országos viszonyokból következtetve Szent László alapíthatta az erdélyi káptalant, talán már akkor káptalani iskolát fenntartó művelt papokkal véve körül a püspököt. A Gyulafehérvár körüli egyházi birtokok zöme idővel a káptalané lett, a püspöknek Dél-Erdélyben csak három faluja maradt, Sárd,

Akmár és Berve, az elsőben udvarházzal, ahol többnyire lakhatott, bár a városban, mely királyi vár volt, néhány telek neki is jutott. Feltehető, hogy a káptalani birtokok elkülönítése során, mintegy kárpótlásul kaphatta a püspök Gyalut és tartozékait, ami évszázadokon át dúló viszályba sodorta őt a közvetlen szomszédságban birtokló kolozsmonostori apáttal.

Mindent összevéve, az erdélyi püspök Magyarország leggazdagabb főpapjai közé tartozott, III. Béla idejében 2000 ezüstmárka tizedjövedelemmel a negyedik volt a 14 püspök rangsorában, s ekkor és később is mindenekelőtt a tized volt a legfőbb bevétele. Ennek védelmében fordult a tizedköteles erdélyieket magukhoz csalogató barcasági német lovagok ellen, később pedig azokkal a szász gerébekkel veszett össze, akik az Altlandon kívül eső szász falvakat (s persze azoknak tizedét) is a szebeni prépostság szervezetébe próbálták bevonni. A vita odáig fajult, hogy — mint láttuk — az Alárdfiak 1277-ben megtámadták és felgyújtották Gyulafehérvárt, aminek során a székesegyház is leégett. Egy évre rá azután a püspök lett a királyi vár szerepét elvesztett Gyulafehérvárnak (rövid időre Kolozsvárnak is) birtokosa, ami segítette ugyan őt temploma felépítésében, de újabb viszályba sodorta, ezúttal a városokból kiszorult és hegyi várakban szállást találó vajdával. Erdély három legelőkelőbb tisztségviselőjének, a püspöknek, a vajdának és a kolozsmonostori apátnak a 14. században fegyveres összecsapásokig menő küzdelme nagymértékben korlátozta az egyház erkölcsi és szellemi hatóerejét.

Pedig az erdélyi püspökök, minden harciasságuk ellenére, nem voltak műveletlen emberek. A 13. század végéig többségükben az arisztokrácia köréből kerültek ki, s így módjuk volt külföldi tanulásra is. A 12. században Párizs volt az európai kereszténység mintaiskolája, de ennek látogatását csak gazdag ember gyermeke engedhette meg magának. Általában az erdélyi Bethlen család tagjának tekintik azt a Bethlehem nevű ifjút, akinek váratlan haláláról 1176-ban a párizsi egyetem egyenesen a magyar királyt értesítette. Ez is megerősíti azt a feltételezést, hogy főúri ifjak külföldi tanulását a király buzdította, s talán támogatta is. Mindenesetre a királyi udvar vette őket elsősorban igénybe, hiszen Adorján királyi jegyző, később erdélyi püspök volt a magyar okleveles gyakorlat első rendszerezője, s ugyancsak királyi jegyző és későbbi erdélyi püspök, Pál fogalmazta 1181-ben az írásbeli ügyintézést elrendelő s egyúttal a királyi kancelláriát létrehozó oklevelet. Az erdélyi püspöki széket tehát az egyházi értelmiség javából válogatva töltötték be, s így történt ez azután is, hogy a 13. század folyamán Párizs vonzóereje megszűnt, és Itália egyetemeit kezdték a magyar diákok látogatni.

Ez a fordulat a magyar klérus társadalmi-politikai szerepének alakulásával függ össze. Míg a püspököket a királyok részben diplomáciai, részben katonai feladatokkal bízták meg, addig a káptalanokra és a nagyobb kolostorokra (konventekre) mint „hiteles helyekre" közjegyzői teendők hárultak. Mindehhez jogi műveltségre volt szükség, s éppen a skolasztikus teológia és

természetfilozófia nagyszerű kibontakozásának a századában maradoztak el a magyarok Párizsból, ahol Brabanti Sigert, Roger Bacont és Aquinói Tamást hallgathatták volna, s kezdték ehelyett Bolognát, Padovát, Ferrarát látogatni. Olyan nagy volt a hazai igény jogtudó klerikusokra, hogy az 1279. évi zsinat még a főesperesektől is megkövetelte a jogi iskolázottságot. Az erdélyi főesperesek közül azonban kevés emelkedett ki műveltségével; a 14. században az egyik küküllei, Tótsolymosi Apród János, a krónikaíró, a 16. század elején pedig az egyik tordai, a kiváló humanista Tordai Salatiel. Annál inkább elvárták a két erdélyi hiteles hely, az északon illetékes kolozsmonostori konvent és a délen tevékenykedő gyulafehérvári káptalan tagjaitól az egyetemi szintű jogi tudást. 1292 és 1355 között a gyulafehérvári káptalannak 5 Bolognában és 2 Padovában tanult tagja volt. A hiteles helyek országos rendezése 1231-ben történvén meg, joggal feltehetjük, hogy mindkét erdélyi intézmény már a tatárjárás előtt adott ki közhitelű okleveleket, de Gyulafehérvár leégvén, a káptalani jegyzőkönyvek csak 1278 óta maradtak ránk, Kolozsmonostor oklevélkiadó tevékenységéről pedig éppen csak 1288-ból van biztos tudásunk, jegyzőkönyvei meg 1334 után kezdődnek.

Az erdélyi egyházi műveltségről általában csak a 13. század második felében keletkezett források beszélnek részletesebben. Elsősorban persze a püspökökről maradtak adataink. 1270 és 1524 közt 24 püspöke volt Erdélynek, közülük 9 arisztokrata, az egy erdélyi Gerében kívül a Monoszló, Szécsi, Czudar, Pálóczi, Perényi és Várday külső magyarországi családokból, a többi köznemesi és szabad városi polgári származású vagy külföldi volt, mint a szász Goblin, Knoll Péter, egy-egy családnév nélküli Benedek és Demeter, továbbá Upori István, Csanádi Balázs, Lépes György, Gabriele Rangoni, Bácskai Miklós, Thurzó Zsigmond, Matteo De la Biscino, s csak a 16. század legelején került először mezővárosi civisivadék az erdélyi püspöki székbe a tudós humanista Kálmáncsehi Domokos személyében. De bármilyen társadalmi rétegből kerültek is ki, a 14. század második felétől már mindnyájan egyetemet járt vagy azzal azonos szellemi színvonalú emberek voltak, mint ahogy a káptalan kanonokjainak negyede-fele is megtalálható a 15. századi egyetemek diáknévsoraiban, élükön az 1287 és 1534 közt ismert 25, többnyire nemesi származású prépost pedig nagyrészt az egyetemet végzettek közül került ki. A világi papok soraiban, akik a 14. század elején mintegy 500-an, két évszázad múlva pedig legalább kétszer annyian lehettek Erdélyben, már több volt az idehaza tanult „domidoctus", de néha még egészen kis falvak plébánosainak is sikerült javadalmukból megtakarítani s családjuk vagy patrónusuk által kipótoltatni a külföldi tanulás költségeit. A peregrináció egyéb vonatkozásaira később még visszatérünk.

MONASZTIKUS ÉS KOLDULÓ RENDEK

Noha Erdély legnagyobb kincséből, a sóból Magyarország nagy bencés kolostorai a Dunántúlon éppúgy, mint a Felvidéken bőkezű királyi adományozás révén kezdettől fogva részesültek, helyette nemigen küldöttek szerzeteseket Erdélybe. Az egyházi élet szerzetesi formája s a belőle fakadó kulturális tevékenység Erdélyben jóval kevesebb szerepet játszott, mint általában Magyarországon. A 12 királyi alapítású bencés kolostor közül egyedül Kolozsmonostor esett Erdélybe, egyetlen hercegi eredetű volt, a meszesi, a premontreiek csak a nagyszebeni és brassói apácakolostorokkal, a ciszterciek pedig mindössze egyetlen kolostorral, a kercivel képviseltették magukat. Nem terjedt el a családi monostorok divatja sem, az egyetlen biztosan ismert, Gyerőmonostor rendháza a 13. század második felében már rom. Talán családi monostor volt még Harina, s ha Kraszna megyét Erdélyhez számítjuk, akkor Ákos és Almás is. Látni fogjuk, hogy a szerzetességnek nemcsak monasztikus formája, hanem a kolduló rendek intézménye is meglehetősen nehezen, későn, töredékesen vert gyökeret Erdélyben. A szászoknál ki sem alakult a monasztikus forma, hiszen betelepülésük idején ez már Európa-szerte hanyatlóban volt, s közvetlen szomszédságukban a kerci kolostort annyira nem tartották magukénak, hogy mikor később épületeit és birtokait királyi adományként megkapták, kolostorként nem is tartották fenn.

A monasztikus forma legjelentősebb képviselője Kolozsmonostor volt, melynek hiteles helyi működéséről már megemlékeztünk. IV. Béla egyik oklevelében I. Bélát mondja alapítónak, Szent Lászlót jótevőnek, Erzsébet királyné viszont 1341-ben Szent Lászlót alapítóként emlegeti. A nemrég folyt ásatások során egy körtemplom maradványának is tekinthető ívdarab került elő I. Béla kori pénzekkel, valamint román stílű figurális kőfaragványokkal. Eredeti birtokainak a Kolozsvár közvetlen szomszédságában fekvő 7 falut tekinthetjük, melyek nagy részéről 13. századi okleveles adatok is maradtak fenn. További hét faluja feküdt Dél-Erdélyben, ezek azonban a főuri adományozók rokonságával folytatott sűrű pörösködés tárgyai voltak. Az erdélyi nagybirtokos arisztokrácia alsó szintjén álló családokkal egyenrangúnak számító földesúr volt tehát a kolozsmonostori apát, de a Gyalut megszerző erdélyi püspökben nála jóval hatalmasabb ellenfélre talált, noha nem tartozott annak fennhatósága alá. Nemcsak állandó, valószínűleg kikényszerített birtokcserélgetés folyt a két fél között, hanem gyakran nyílt viszály is tört ki. 1220-ban Vilmos erdélyi püspök elfoglalta és leromboltatta a kolostort, a fehérvári kanonokokkal elfogatta az apátot és szerzeteseit, s birtokjogaikat biztosító okleveleiket megsemmisítette. A kolostor újraépült, s hiteles helyi tevékenysége mellett a hagyományos bencés liturgiát ápolta buzgón, mint 1427-ből fennmaradt s 54 kötetet feltüntető könyvleltára tanúsítja. A könyvtárból feltűnően hiányoznak a skolasztikus teológia

alkotásai, majdnem kizárólag szertartáskönyvek szerepelnek a jegyzékben. A kolostort a vajdához és az alvajdához igen jó kapcsolatok fűzték, hiteles helyi megbízatásainak túlnyomó többségét tőlük kapta, és csak kivételesen Erdélyen kívüli főhatóságoktól. A konventi jegyzők nagyobbrészt az erdélyi nemesség iskolázott tagjai közül kerültek ki, s nemegyszer hiteles helyi hivatalnokoskodásuk előtt vagy után az alvajda jegyzői voltak. A hiteles helyi feladatok idővel annyira előtérbe nyomultak, hogy 1460 után apát helyett világi kormányzó vette át az irányítást. 1518-ban Tolnai Máté bencés reformmozgalmába Kolozsmonostor is bekapcsolódott, de aligha tartósan, mert helyben tartózkodó apátjáról Mohácsig nem tudunk. A gazdag és népes konvent tehát főleg jogi ügyleteknél való segédkezéssel és azoknak oklevélbe foglalásával mozdította elő az erdélyi művelődést.

Szinte semmit sem mondhatunk ebben a vonatkozásban a másik erdélyi bencés kolostorról, a meszesiről. 1120 körül alapította Álmos herceg a meszesi „kapu" erdélyi bejáratánál, később különböző királyi adományokban részesült, melyeket 1281-ben Erzsébet királyné megerősített. Apátjáról 1288-ban még hallunk, de ettől kezdve a kolostornak nyoma vész, s ma még romjai sem ismeretesek. Éppen csak romjai ismeretesek az 1200 körül Imre király által alapított kerci ciszterci apátságnak, melynek vallási életéről és művelődési viszonyairól érdemleges adatok nem maradtak fenn.

Sokkal nagyobb jelentősége volt az általános művelődés szempontjából a három prédikáló rend, a dominikánus, az ágostonos és a ferences betelepülésének. Mindhárom jellegzetesen városi rend volt, városlakókhoz szóltak, és keletkezésük is a városi eretnekségek elleni harccal függött össze. Magyarországon a kunok keresztény hitre térítése az ő művük (a 13. században a dominikánusoké, a 14. században a ferenceseké) volt, de bevették őket a pápák és a királyok a balkáni bogumilok, sőt a hazai és balkáni görögkeletiek megtérítésére is. A huszita mozgalommal kapcsolatban már volt róluk szó mint az uralkodó osztály ideológiai segítőiről, s a románok viszonylatában még szólunk róluk. Elsődleges és a magyar és szász művelődés szempontjából legfontosabb tevékenységük az anyanyelvű prédikáció volt. Sajnos ennek írott emlékei nincsenek, Erdélyen kívül is csak latin nyelvű prédikációikat ismerjük, de nem lehet kétséges, hogy a Mária-kultusz mellett, melynek leginkább képzőművészeti lecsapódásai maradtak fenn Erdélyben, itt is terjesztették a prédikációk exemplumanyagául szolgáló nemzetközi, európai motívumok mellett a muzulmán és indiai eredetű darabokat is magába foglaló mesekincset, mely az erdélyi népek meséiben is lecsapódott, és a népköltészet szerves része lett. Különösen a ferencesek ápolták a magyar szentek kultuszát, ami viszont a székelyföldi templomok gyakori Szent László-képsorozataiban s a részben népi Szent László-legendákban élte túl a középkort.

Elsőként a dominikánusok jelentek meg Erdélyben, két rendházuk, a szebeni és a besztercei a tatárjárás előtt keletkezett, de minden jel szerint a 13.

századra tehető a segesvári, szászsebesi, brassói, gyulafehérvári és alvinci rendházak alapítása is, melyeket 1298 és 1323 közt említnek először. Két késői kolostoruk, a kolozsvári (1397) és az udvarhelyi (1524) közül az előbbi vált jelentős művelődési központtá, szép gótikus könyvtárterme ma is fennáll. Erdélyi dominikánus főiskola, studium generale csak korszakunk legvégén, 1525-ben létesült Szebenben, s a város korai reformációja miatt rövid életű volt, de megmaradt könyvtára. A szintén jelentős brassói dominikánus könyvtár viszont a 17. században elégett, s csak száznál több könyv címét tartalmazó jegyzékéből formálhatunk magunknak képet az erdélyi dominikánusok szellemi életéről, melynek központjában a skolasztikus teológia állt, és gyakorlatát elsősorban a prédikáció töltötte ki. Lényegében ugyanezt mondhatjuk el a ferencesekről és az ágostonosokról is, azzal a különbséggel, hogy egyrészt kevésbé tapadtak a nagyvárosokhoz, és mezővárosokban is szívesen megtelepültek, másrészt több jutott belőlük magyar helységeknek, mint a főként szászokhoz szóló dominikánusokból.

A ferencesek minden jel szerint a tatárjárás után települtek be Erdélybe, legkorábban besztercei kolostorukat említik 1268-ban, de nem sokkal később létesülhettek az 1300 és 1316 közt említett szászvárosi, szebeni és marosvásárhelyi rendházak sem. Erdélyi iskolájuk Szászvároson volt már a 14. században. A ferences rendházalapítás második hulláma a 15. század első felére esik, ekkor keletkeztek a marosfelfalusi, fehéregyházi, csíksomlyói és tövisi rendházak, a két utóbbi a ferencesek nagy barátjának, Hunyadi Jánosnak a támogatásával. Hunyadi volt az előmozdítója az aszketikusabb és mozgékonyabb, ún. obszerváns ferencesek, a korábban Dél-Magyarországon működő „cseri barátok" Erdélybe településének is, akik Hátszegen már 1428 előtt kolostort alapítottak, majd 1448-ban a régi „konventuális" ferencesektől elkülönülő saját rendtartományt szerveztek maguknak. Megkapták a 15. században létesült, fent említett négy kolostort, egy továbbit építtetett nekik Hunyadi Vajdahunyadon, Mátyás király 1486-ban Kolozsvárt, s a 16. század elején szász területen, Medgyesen és Brassóban is megvetették a lábukat, sőt Moldvában Bákó (Bacău) és Havasalföldön Tergovistye (Tîrgovişte) városok katolikus lakosságának gondozását is vállalták. Az obszerváns ferencesek egy része 1514-ben a felkelő parasztok mellé állt, Dézsi András erdélyi tartományfőnök is részt vett a keresztesek toborzásában. Az ágostonosoknak Gyulafehérvárt, Désen és Tordán volt rendházuk.

Különleges figyelmet érdemelnek a dominikánus és ferences apácák, valamint a beginaházak. Ilyenek már a 14. században voltak (Szászváros 1334), de főleg a 15. század végén szaporodtak el, úgyhogy számuk vetekedett a férfikolostorokéval. Dominikánus apácák voltak Brassóban, Besztercén, Kolozsvárt, Segesváron, Szebenben, beginák Szebenben, Brassóban, Marosvásárhelyen, Kolozsvárt, Tövisen, Besztercén, Csíksomlyón, Fehéregyházán, Marosfelfaluban és Medgyesen. De nemcsak nagy számuk miatt kell

rájuk felfigyelni, hanem az anyanyelvű kultúrában vitt, többnyire passzív, de fontos szerepük miatt. Az apácákat és beginákat ugyanis nem tanították latinra, úgyhogy az ájtatossági iratokat anyanyelvükre kellett lefordítani, amit szerzetesek végeztek, de a szövegek másolásában néha az apácák is részt vettek. Erdélyben is ismerünk szövegmásoló apácákat s még inkább apácáknak írt magyar nyelvű kódexeket. Ezek mind a 16. század elején készültek. Egyik a marosvásárhelyi beginák számára írott ún. *Teleki-kódex*, melyben szentek legendáit és elmélkedéseket magyarítottak ferences barátok „harmadszerzetbeli húgok" számára, s amelyet részben maguk a beginák másoltak le. Hasonló tartalmú és keletkezésű az ugyancsak marosvásárhelyi *Lázár-kódex*, egy bizonyos Katalin „szesztra" okulására. A *Székelyudvarhelyi kódex*et a Krakkóban tanult Nyújtódi András ferences írta 1526-ban egy tövisi „szesztra", Judit nevű „húga iránt való atyafiságos szeretetnek miatta". A kódex a bibliai Judit könyvének magyar fordítását tartalmazza.

Annál többre kell becsülnünk ezeket a késői alkotásokat, mivel korábban még a latin nyelvű egyházi irodalom művelésében sem tudjuk, hogy jeleskedtek volna erdélyi szerzetesek. Különösen a monasztikusok nem, hiszen az 1350-ig Magyarországon keletkezett és helyhez köthető 42 irodalmi emlék közül egyik sem erdélyi eredetű. Igaz, a 14. század közepétől kezdve megszaporodnak az erdélyi kolostorokban a könyvek, sőt a világi papság, főleg a püspökök, kanonokok és főesperesek birtokába is sok könyv került, úgyhogy a Mohács előttről Erdélyben fennmaradt könyvek száma 400-on felül van, de ezek közül nem mindegyik íródott Erdélyben, s főleg nagyon kevés az eredeti erdélyi szellemi termék. Kálmáncsehi Domokos püspök gyönyörű kódexe éppúgy itáliai remekmű, mint amilyen részben lehetett Várday Ferenc humanista püspöknek a Mohács előtti évtizedben mintegy száz kötetből álló könyvtára. Kevés az olyan, biztosan Erdélyhez köthető könyv, mint amilyen pl. egy marosvásárhelyi ferences barát által 1522-ben másolt zsolozsmáskönyv.

ÍRÁS ÉS ÍRÁSTUDÓK

Az erdélyi környezet nem igényelte az eredeti irodalmi alkotásokat, hiszen itt nem volt egyetem, s az egyoldalú jogi tájékozódás miatt eleven teologizálás sem. Ha valamelyik erdélyi származású klerikus írói becsvágyat táplált, azt külföldön, vagy legalábbis Erdélyen kívül élte ki, mint a már említett Apród János küküllei főesperes a királyi udvarban szerkesztett krónikájában, vagy közel két évszázaddal később, 1523-ban Nagyszombati Márton kolozsmonostori apát bécsi tartózkodása alatt írott törökellenes röpiratában. A legkorábbi erdélyi szerzők a hiteles helyek okleveles gyakorlatához kapcsolódva folytattak irodalmi munkásságot külföldön is. Így a 14. században Itáliába vetődött Erdélyi János (Johannes de Septem Castris sive Transilvanus) ferencestől egy

kánonjogi értekezést őriznek Rómában, míg a Krakkóban 1381 körül tanult Petrus de Dacia naptárszerkesztőként vált külföldön közismertté. Ugyancsak külföldön, Firenzében szerzett magának hírnevet a kolozsvári származású dominikánus, Nicolaus de Mirabilibus, aki Lorenzo Medici előtt vitatkozott egy ferencessel az eredendő bűnről, majd 1489-ben hazajött, és a rend budai főiskoláján tanított, annak statútumait is összeállította, végül pedig magyarországi rendfőnök lett. Ez a néhány példa is mutatja, hogy az erdélyi egyházi értelmiség együtt haladt a katolikus keresztény kultúrával, élt hazájában annak vívmányaival, sőt hazáján kívül gyarapította is.

Ha eredeti művek nem keletkeztek is nagy számban erdélyi klerikusok tollán, írni azért sokan tudtak Erdélyben. Egészen biztosan írtak már igen korán kódexeket Kolozsmonostoron és a gyulafehérvári káptalan scriptoriumában még Karoling eredetű betűtípussal, de a Párizsban tanult papok és szerzetesek a 12. század vége felé a gótikus írásmód átmeneti formáit is kezdeményezték. Az okleveles gyakorlat, melynek hazai kezdeményezőit éppen az erdélyi püspökök sorában említettük, párizsi mintájú gótikus írással kezdődött Erdélyben is, melyet a 13. század folyamán az itáliai formák váltottak fel. A 14. század közepétől kezdve azután az erdélyi diákok százait befogadó közép-európai egyetemek, a prágai, bécsi és krakkói saját gótikus kurzívájukat terjesztették el, melyet az erdélyi iskolák is átvettek. (Pécs egyetemének erdélyi látogatottságáról s az írásbeliség terjedésére gyakorolt hatásáról nem tudunk.) A humanista írást a 15. század közepétől kezdve az Itáliában tanult főpapok szűk köre használta, és csak a reformáció tette általánossá.

Eleinte pergamenre írtak, a 14. század óta javuló minőségű hazai gyártmányúra, mely a 15. század elején elérte a nemzetközi színvonalat, de akkorra már csak az ünnepélyes oklevelek és liturgikus könyvek anyagául szolgált, mert a mindennapos használatból kiszorította a papiros. Erdélyben egy nemzedékkel később kezdtek papírra írni, mint a külső Magyarországon, az első vajdai papíroklevél 1345-ből, az első kolozsmonostori 1348-ból, az első gyulafehérvári káptalani 1350-ből maradt fenn. 1400-ig még vegyesen használtak pergament és papírt, mert az utóbbit Erdélyben 1545-ig nem gyártották, hanem külföldről hozták be. Az írásbeliséget elsősorban a hiteles helyek terjesztették, de az írástudás hovatovább a papok és szerzetesek túlnyomó többségére kiterjedt. 1300 körül megkövetelték tőlük, hogy legalább olvassanak, 1389-ben már azt is, hogy írni tudjanak latinul. Az írástudó klerikusok száma ekkorra úgy megnövekedett, hogy az 1397. évi országgyűlés megtiltotta külföldieknek erdélyi egyházi javadalmakra való kinevezését, 1498-ban pedig már a belső versengés is oly nagy lett, hogy egynél több javadalmat senkinek sem akartak engedni.

Az egyházi értelmiség megszaporodása munkanélküliséget okozott az egyházon belül, de forrása lett a laikus írásbeliségnek, mert az egyházi

javadalomhoz nem jutó klerikusok, a „scolasticusok" az országos, megyei és városi hivatalok szolgálatába állították írástudásukat, eleinte mint alkalmi íródeákok, később mint állandó hivatalnokok. Természetesen az erdélyi vajda kancelláriáján helyezkedtek el a legkiválóbbak. Mivel a vajdák többnyire külső magyarországi nagyurak voltak, a tényleges igazgatási és bíráskodási feladatokat az alvajda látta el, aki mellett állandóan 3-4 írnok működött. A vajdai kancellária szervezete viszonylag későn, Lépes Loránd alvajda (a parasztfelkelésben oly nagy szerepet játszó püspök testvére) idején, 1415 és 1437 közt állandósult, vezetője a protonotárius lett, akit idővel nem is annyira a vajda, mint a tartomány tisztviselőjének kezdtek tekinteni (1442-től: partium Transsylvanarum prothonotarius). Ítélőmesteri joga azonban nem volt, a vajdák ítélőmestereket még sokáig a királyi udvarból kaptak. Csak Báthori István (1479—1493) és Szentgyörgyi Péter (1499—1510) vajdasága alatt, mivel ők egyben országbírók is voltak, egyesült egy személyben a vajdai és országbírói ítélőmesterség, eleinte gyakorlatban, azután elvileg is. Olyan nevezetes személyek, mint Thuróczi János, a krónikaíró vagy Magyi Pál, egyben alvajda, valamint Werbőczy István viselték ezt a kettős hivatalt, ez utóbbi azután is, hogy Szapolyai János csak vajda volt, és nem egyben országbíró is. A kancelláriai nótáriusok élén a titkár (secretarius) állott, legalább 1503 óta. Szapolyai oldalán tűnt fel ebben az állásban az első nemesi származású hivatásos hivatalnok is, Szucsáki János, aki nem birtokszerzés és arra való visszavonulás céljával lépett értelmiségi pályára, hanem azon meg is akart maradni. Előbb vajdai, azután kolozsmonostori konventi jegyző volt, s onnan tért vissza vajdai szolgálatba mint a vajdai kancelláriát ténylegesen vezető titkár. 1493-tól vajdai jegyzőként kezdte hasonló pályáját Kecseti László, valamint Barcsai Pál vajdai titkár is. Ez utóbbi azután 1519-től az országbírói hivataltól elvált külön vajdai ítélőmesterségre lépett elő, s ezzel létrejött a vajdai kancellária saját hierarchiája, mégpedig — mint az a felsorolt nevekből is kiderül — az iskolázott erdélyi nemesség soraiból.

Ennek a növekvő számú társadalmi rétegnek nevezetes tagja volt Ródi Cseh János, aki nem lépett hivatalba, hanem birtokán gazdálkodott, de írástudását megyéje szolgálatába állította. 1508-ban egy megyei menlevelet fogalmazott magyarul, egy évvel előbb pedig — első erdélyi magyar nyelvemlékként — végrendeletet írt anyanyelvén. Családjában hagyomány volt a műveltség, hiszen 1440-ben egy kanonok tagja volt, s ezt a hagyományt akarta folytatni azzal, hogy idősebb fiát kielégítve, mindenét tanulni vágyó kisebbik fiára hagyta: „valami lábas barmom leszen házam táján... [és] az többit, mint ezüst marhámat, mindenemet hagyom az Péternek, hogy taníthassák és az eskolát el ne hagyassák vele."[23]

[23] JAKÓ ZSIGMOND, Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 71.

Az egyházi és világi értelmiség tehát a 16. század elején már nemcsak latinul, hanem magyarul és természetesen németül is írásba tudta foglalni mondanivalóját. A fejlődés igen gyors volt. Hunyadi János még írástudatlan volt, halála után száz évvel gyakorlatilag már minden erdélyi nemes férfi tudott írni-olvasni. A városi műveltség párhuzamosan fejlődött a nemesivel, sőt valamivel meg is előzte azt. A nagyobb városokban a hiteles helyeket pótló közjegyzők működtek a 14. század közepétől kezdve; mintegy száznak a nevét is ismerjük. Sok külföldi is volt köztük, akik a fejlett német birodalmi városi okleveles gyakorlatot honosították meg Erdélyben. Latinul és mindig pergamenre írtak. A 15. században a patríciusok, de részben a céhes polgárok is iskolázottak voltak, s a 16. század elejére a városokban a plebejusréteg és a nők kivételével gyakorlatilag nem volt már analfabéta. A falvak természetesen lassabban követték földesuraikat és a városokat még a szász vidékeken is. 1521-ben a Beszterce vidéki szász falvak bírói és esküdtjei azzal az indoklással kértek számvevőt a városból, hogy „a számolásban és az írásban tanulatlanok". A 14. század végétől kezdve vándordiákok segítették ki a falvakat írásbeliségben, különösen ott, ahol nem volt plébános és mellette „skolasztikus" tanító. Az írás-olvasás még évszázadokig nem hódította meg a falvak népét.

HAZAI ÉS KÜLFÖLDI ISKOLÁZÁS

A papi és szerzetesi utánpótlást képző, magasabb szintű külföldi tanulásra előkészítő káptalani, konventi, kolduló rendi iskolákról már szóltunk, ezek azonban kizárólag a magukat egyházi szolgálatra elkötelezetteket fogadták be. Szélesebb körű hazai iskolázásnak elvileg minden plébánia mellett lennie kellett, valójában azonban csak lassan terjedt a nagyobb városokból a kisebbekre, majd a falvakba. A 14. században Kolozsvárt, Szebenben, Brassóban, Besztercén működött plébánosi felügyelet mellett városi iskola, s nem is alacsony színvonalon, hiszen Szebennek már a 14. század végén említik parochiális könyvtárát, mely egyben az iskola könyvtára is volt. 1442-ben 138 kötetet számlált. Papi magánkönyvtárakról is tudunk, amelyek szintén segíthették a tanítást. De azért az olyan falut, mint a Kolozs megyei Egeres volt, ahol 1444-ben a plébános mellé rendelt „skolasztikus" tanított, inkább kivételnek, mint általános erdélyi jellegzetességnek kell tekinteni. De hiába is lettek volna egyetemjáráshoz előképzettséget nyújtó iskolák Erdélyben mindaddig, amíg csak a távoli Itália és Franciaország egyetemein lehetett továbbtanulni. Erre csak a főnemeseknek és a leggazdagabb patríciusoknak futotta. A helyzet akkor változott meg alapvetően, amikor a 14. század derekán létrejöttek a kelet-közép-európai egyetemek Bécsben, Krakkóban, Prágában, Pécsen. Ezeken már elérhető távolságban és megfizethető költséggel tanulhattak az erdélyi középrétegek, városi és mezővárosi céhes polgárok, valamint a birtokos nemesek fiai.

Pécs középkori egyeteméről a források megsemmisülése miatt keveset tudunk. Tanulóinak névsora nem maradván fenn, azt sem mondhatjuk meg, hogy hány erdélyi tanult ott. Jól vagyunk viszont tájékozva Bécs és Krakkó erdélyi hallgatóiról, s ha töredékesen is, a prágai erdélyi diákokról. E három közeli egyetemre járt a középkori erdélyi peregrinusoknak több mint 90%-a. Bécsbe 1368-ban, Prágába 1369-ben iratkozott be az első. Krakkót eleinte nem látogatták, csak az ösztöndíjakat adóknak a huszitizmustól való félelme miatt 1409-ben egyszer s mindenkorra félbeszakadó prágai tanulás pótlására indult meg az egyre növekvő áradat Krakkó felé, ahol 1405-től 1442-ig kisebb kihagyásokkal, azután pedig Mohácsig minden évben találunk erdélyi diákot. Hasonló töretlen folyamatosság mutatkozik kezdettől végig a bécsi egyetem látogatottságában. Távolabbi egyetemekre ritkábban jutottak el erdélyiek. Itália egyetemei közül leginkább a bolognaira és a padovaira, az előbbire 1464-től, az utóbbira 1468-tól kezdve néhányan szinte évente; jóval kevesebben, de ugyancsak Hunyadi Mátyás reneszánsz orientációja következtében Róma, Nápoly, Ferrara, Perugia, Firenze és Siena egyetemeire. A németországi egyetemek Mohács előtt még korántsem vonzották annyira a magyarországiakat, mint majd a reformáció korában. Korszakunkban Lipcsében, Heidelbergben, Ingolstadtban és Kölnben találunk összesen kéttucatnyi erdélyi hallgatót.

A középkor folyamán, pontosabban 1520-ig 2026 erdélyi diák külföldi peregrinációjáról van tudomásunk, közülük 200 kivételével származási helyüket is ismerjük. Százon felül tanultak Szebenből (285), Brassóból (267), Kolozsvárról (122), de ide számíthatjuk 95 diákjával Segesvárt is. Nyilván ezek voltak az erdélyi „nagyvárosok", s talán a bizonytalanul adatolt Beszterce is közéjük tartozott. 26—50 diákot küldött külföldre Medgyes, Szászsebes, Berethalom, Nagydisznód, Torda, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Szentágota és Dés. Csupa szász és vegyes szász—magyar lakosságú városkáról van szó. 10 és 25 közti számban ismerünk peregrinusokat Kereszténysziget, Szelindek, Beszterce (?), Muzsna, Prázsmár, Földvár, Kőhalom, Hermány, Segesd, Vidombák, Régen, Alvinc és Marosvásárhely túlnyomóan szász, csak a legutóbbi esetében tiszta magyar (székely) helységekből. 60 további erdélyi település 2—10, 34 pedig 1—1 külföldjáró diákkal szerepel a névsorban. Az utóbbiak közt már nemcsak városkák, hanem falvak is szerepelnek.

Területileg legsűrűbben az Olt—Nagy-Küküllő közti Szászföldön és a Barcaságon találjuk a diákok származási helyét, csak kevéssé ritkábban Beszterce és a hozzá csatlakozó földesúri szász falvak vidékén. Nyilvánvaló, hogy a külföldi egyetemeket látogató erdélyiek többsége szász volt. Ennek kétféle oka is lehet. Bécs, Prága, Krakkó német nyelvű polgársága vonzó környezetet biztosított a szász diákoknak, míg a magyaroknak nyelvi nehézségekkel kellett küzdeniök. Ez persze nem vonatkozik a szóban forgó egyetemek egységesen latin tannyelvére. Ennél is fontosabb volt azonban a szász egyházközségek kedvező jogi helyzete. A szebeni és brassói dekanátus 37

plébániája főesperesi hatáskörben maga intézte gazdasági ügyeit, és maga végezte a jövedelmező egyházi bíráskodást, ezek az erdélyi püspök alól is ki voltak véve, s közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak. Ezeken kívül, az erdélyi püspök joghatósága alatt, de főesperesi jogkörrel bírtak a szabad városok, valamint 250 szászföldi plébánia papjai is. Kézenfekvő, hogy ezek a szabad papválasztási joggal bíró helységek egyrészt maguk küldhettek ösztöndíjasokat külföldi egyetemekre, hogy az egyházi bíráskodást ellátni képes művelt plébánosaik legyenek, másrészt a plébánosnak megválasztott papok jelentős javadalma magában is elegendő volt arra, hogy saját költségen utólag megszerezzék az egyetemi végzettséget. Ilyen előnye a magyar (és ezen belül) székely városkáknak és falvaknak nem volt, az erdélyi püspök kemény keze és adóprése alatt sem önálló papválasztás, sem egyetemjárást lehetővé tevő papi jövedelem nem adódott.

A magyar és székely egyetemlátogatók területileg igen vegyesen oszlanak meg. Legtöbben a Kis-Szamos völgyéből, Kolozsvár mellett Kalotaszegről és a Mezőség Szamos-jobb parti falvaiból, valamint a Maros mentén Alsórépától Marosillyéig sorakozó folyó menti helységekből, viszonylag nagy számban Csulától Alpestesig a Sztrigy völgyéből jöttek. Székelyek inkább csak Aranyos- és Marosszékből mentek külföldre tanulni, a keleti székek csak néhány helységgel szerepelnek (Kézdivásárhely, Gyergyószentmiklós, Nyujtód, Vargyas, Uzon), s olyan városkák hiányoznak a névsorból, mint Sepsiszentgyörgy, Udvarhely, Csíkszereda. A reformáció korában is még sokat említett székely „műveletlenség" tehát a középkori iskolázási előfeltételek hiányában gyökerezik.

Társadalmilag a városok és városkák iparos népessége van erősen képviselve, mint azt a sok Szabó, Kovács, Varga, Szűcs, Ötvös, Takács, Mészáros és ritkábban más foglalkozásnévből származó családnév (latin, német, magyar formában) bizonyítja. A kezdettől fogva szereplő arisztokratákhoz és főpapokhoz meg a városiakhoz a 15. század második felében felzárkózik az erdélyi magyar nemesség is, köztük olyan fényes pályát befutókkal, mint Kecseti Agmánd Péter, 1445-ben királyi kancellár, vele egy időben Mérai Tamás és unokaöccse, Barnabás gyulafehérvári kanonokok, a századfordulón pedig Frátai Szentes Máté ugyancsak gyulafehérvári kanonok. A vallásváltoztatás révén magyarosodó román eredetű nemességből is nem egy került külföldi egyetemre, így a Kolozs megyében birtokot szerző osztrói román család tagja, Haczaki Márton humanista váradi segédpüspök vagy az egyébként főleg katonai pályán előretörő Csulaiak közül az egyik.

Szellemi érdeklődésük és pályaválasztásuk tekintetében az erdélyi peregrinusok közül legtöbben jogi tanulmányokhoz vonzódtak, ami a hiteles helyek hivatalnoki, valamint a kiváltságos plébániák papi állásainak betöltéséhez szükséges jogi tudás igényéből magyarázható. A kereken 2000 erdélyi diákból közel félezren szereztek baccalaureusi és magisteri fokozatot, jóval kevesebben

doktorátust. Ez utóbbiak közül négyen filozófiai, öten orvosi, öten teológiai, 57-en pedig jogi doktorok voltak, ami ugyancsak a jogi tudás nagyrabecsülésére mutat. Ez az utóbbi mozzanat különös súllyal bizonyítja, hogy az erdélyi egyházi és az abból fokozatosan kiváló világi értelmiség a szászok nagyarányú részvétele ellenére is az általános magyarországi művelődési ideálokhoz igazodott.

ERDÉLYI ROMANIKA

A külső magyarországi mintaképekhez való igazodás jellemzi a középkori erdélyi művészi tevékenységet is. Noha Erdély, török kori viszonylagos megkíméltsége miatt, a történelmi Magyarországnak középkori műemlékekben leggazdagabb tájai közé tartozik, külön erdélyi művészeti jellegzetességekről csak annyiban beszélhetünk, hogy a Magyar Királyságon belül ható és alkotó stílusáramlatok közül egyesek inkább, mások kevésbé gyökereztek be Erdélybe, néha meg összefonódva helyi sajátosságokat öltöttek, melyek a különböző társadalmi és etnikai tagozódásnak megfelelően más és más művészeti jellegűvé tették a megyei magyar, szász és román, a székelyföldi és a szászföldi tájakat. Külön színezetet adnak Erdélynek a török veszély miatt erődített szász és székely templomok, egyébként azonban az erdélyi építőművészetre nagyfokú konzervativizmus jellemző. Áll ez nemcsak abban a tekintetben, hogy a stílusáramlatok itt hosszabb ideig maradtak elevenek, és lassabban váltották egymást, mint nyugati szülőföldjükön vagy akár a külső Magyarországon, hanem abban is, hogy a reformáció átalakítás nélkül őrizte meg a középkori templomokat, melyeknek száma és formai változatossága a plébániák és a szerzetesrendek párhuzamos építkezései folytán nagyobb volt, mint amennyit, illetve amilyent a protestáns istentiszteleti gyakorlat igényelt.

Így és ezért lett Erdély a magyarországi középkori építészetnek valóságos múzeuma, igaz, provinciális átlagszinten, mivel ritka a reprezentatív alkotás. Viszonylag nagy területen egyetlen püspökség csak székhelyén igényelt nagyszabású építkezést. A kolduló rendek megjelenése előtti szerzeteseknek — mint láttuk — kevés rendháza volt Erdélyben, s a két királyi monostornak, a meszesinek és a kolozsmonostorinak eredeti formáját nem ismerjük. A világi nagybirtok a külső magyarországinál gyöngébb és szétszórtabb lévén, szerényebb építkezéssel kellett megelégednie. Míg Dunántúlon 28, az Alföldön 32, a Felvidéken 15 nemzetségi monostort ismerünk, addig Erdélyben mindössze négyről tudunk.

Mindennek ellenére Erdély büszkélkedhetik a jelenlegi formájában legkorábbi magyarországi püspöki székesegyházzal, a gyulafehérvárival. Ez sem az eredeti, mert az — a régészeti feltárásokból ítélve — Szent István székesfehérvári háromhajós bazilikájához hasonlított, s mellette egy 10—11. századra keltezhető körtemplom (keresztelőkápolna?) állott. A régi épületeket lerombolva, a mostanit a 12. század végén kezdték építeni a királyi udvarból

terjedő késő román franciás stílusban háromhajós bazilikának, kereszthajóval, széles köríves szentéllyel, a családi monostorokéra emlékeztető főhomlokzatán két toronnyal. A korábbi épületnek néhány 11. századi beépült faragvány őrzi emlékét. A tatárjárás kori károsodások helyrehozatalát Jákhoz kapcsolódó kőfaragók végezték, sokszögben záródó szentélye korai gót stílusban 1270 után épült. 1277-ben újabb súlyos károsodás érte a székesegyházat, vizaknai Gyán vezetésével egy szász csapat felgyújtotta. A helyreállítás során 1287-től Jean de Saint Dié dolgozott rajta, s 1291-ben már a leégett tetőszerkezetet pótolhatták erdélyi szász ácsok. Gótikus és reneszánsz kápolnákkal, faragványokkal kiegészítve nemcsak képviselte, hanem terjesztette is Erdélyben a magyarországi építészeti és szobrászati stílusfejlődés legmagasabb színvonalú új meg új eredményeit. Hatása magyar és szász templomokon egyaránt felfedezhető.

Az erdélyi püspökség határain belül, Kraszna megyében épült 1150 körül Ákoson, szigorú román stílusban a falunévadó nemzetség háromhajós, félkörszentélyes, kéttornyú monostori temploma. Valamivel szerényebb párját a 13. század legelején építette Harinán valószínűleg az egyik legkorábbi kívülről jött nagybirtokos, Kácsik Simon családi monostori templomnak, mely azonban ezt a célt nem sokáig szolgálhatta, mert alapítója belekeveredett a Gertrúd királynő megöléséhez vezető összeesküvésbe, és birtokai másokra szálltak. Harina az erdélyi püspöké lett. Az almási monostor 1238-ban a Borsa nemzetség kezén kerül először okleveles említésre, de román stílű toronyablakának maradványából következtetve akár 12. századi is lehetett, s talán eredetileg a Borsa nemzetségé volt. Később, de még a tatárjárás előtt vette át a nemzetségi monostorépítés divatját egy másik ősfoglaló erdélyi nemzetség. A Mikola nemzetség egyik ágáról nevezett Gyerőmonostor templomának földesúri karzata, két tornya, érdekes szobordísze van, de egyhajós, amilyenek a korai erdélyi magyar és székely templomok voltak.

Okleveles adatok hiányában nem tudjuk, hogy püspöki és monostori templomokon kívül mikor kezdődött az egyházi kőépítkezés Erdélyben. A királyi megyeszékhelyeknek feltehetően volt kőtemploma már a 11. században is, de éppen a legrégebbieknek, a dobokainak, a kolozsinak, a tordainak nem maradt sem írott, sem régészeti nyoma. Ha feltételezzük, hogy a Malomfalvánál kiásott vár esetleg Uzd megye központja volt, akkor az ott feltárt templomból következtethetően egyhajós, félköríves diadalívvel elválasztott, félkör alakú szentélyű templomokra kell gondolnunk. Igényesebb építmény volt az 1200 körül épült küküllővári, mely a gyerőmonostorihoz hasonló egyhajós, félkör alakú szentélyű, kéttornyos templomnak épült, román stílusú ablakai külső magyarországi (egregyi, csarodai) mintákhoz igazodtak. A tatárjárás után azonban háromhajóssá építették át, s a toronypárat egyetlen hatalmas, a nyugati homlokzatba beugró, azt majdnem átfogó toronnyá vonták össze. Hasonló átalakításon ment át Segesvár „hegyi temploma" is.

Fehér megye széttagolódása során, talán már a tatárjárás előtt létrejött Segesvár „comitatus", melynek várát 1280-ban említik először (castrum Sex), 1298-ban pedig már Schespurch német nevén, de még 1339-ben is fennáll „comitatus Segusvar". Székhelyét a király valószínűleg a kézdi székelyek Aranyosszékbe költözésekor adta át német telepeseknek, de ezek csak 1367-ben kapták meg a szabad királyi városi rangot s azzal együtt a környékbeli szász falvak feletti bíráskodást. Így jött létre a segesvári szász szék, sorrendben az utolsó szász autonóm kerület. Mindez jól tükröződik a „hegyi templom" történetében. Helyén eredetileg egy jellegzetesen magyar (székely) egyhajós félkörszentélyes templom állott, mely ma is altemploma a ráépült háromhajós, nyugati homlokzatán széles tornyú bazilikának, illetve az abból a 14. század folyamán átépített gótikus csarnoktemplomnak. Küküllővár temploma háromhajós bazilikális, alighanem szászoknak tulajdonítható. Küküllő megyéből azonban nem lett szász szék, megmaradt megyeszékhelynek, a megye szász lakossága pedig jobbágysorba került, mint a magyar parasztok.

Küküllővár és Segesvár templomainak háromhajóssá alakítása tehát a szász népességnek a tatárjárás utáni észak felé terjeszkedésével függ össze, s ezzel azt is megmondottuk, hogy a gyulafehérvári székesegyház és a monostori templomok kivételével a háromhajós templomok szászok által szászoknak épültek. Ezt igazolja egyébként az összefüggő szász népterületen kívül eső, magyar lakosság közé ékelt német települések, Boroskrakkó, Tövis és Déva háromhajós temploma is. Ezek Dél-Erdélyben a háromhajós plébániatemplomok legnyugatibb és Küküllővárral, Segesvárral együtt legészakibb előfordulásai. Kelet felé a sort Homoródaróc és Földvár háromhajós templomai zárják, ezektől északra és keletre már csak egyhajós templomok következnek. A román stílusú egyhajós plébániatemplomokat tehát, melyek egyébként szerkezetileg és külsejükben teljesen azonosak a külső Magyarország tatárjárás előtti templomaival, a magyar, illetve székely népességnek tulajdoníthatjuk. Építési koruk kezdete nyilván a szászok század közepi betelepülése elé esik, de a régészeti és művészettörténeti kutatás jelenleg még nincs abban a helyzetben, hogy az egyhajós erdélyi falusi plébániatemplomok bármelyikét a 12. század végénél korábbra keltezhesse. Ennek egyik oka, hogy a régészeti kutatások csak ritkán terjedtek ki a Szent László rendelkezése óta a templomok mellé telepített temetőkre. De ha 11—12. századi temetőket feltártak is, azoknak időrendi kapcsolata a templomokkal főleg azért nem állapítható meg kétséget kizáróan, mivel az utóbbiak tekintélyes része a tatárjáráskor elpusztult, s újjáépítésük — legalábbis egy ideig — a réginek változtatás nélküli helyreállítására korlátozódott. Amíg további kutatások a 12—13. század fordulójánál korábbi keltezéseket nem tesznek lehetővé, meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy a kőtemplomokat — vagy legalábbis azok egy részét — fa- vagy paticstemplomok előzték meg, melyeknek nem maradt a régészet jelenlegi eszközeivel feltárható nyoma.

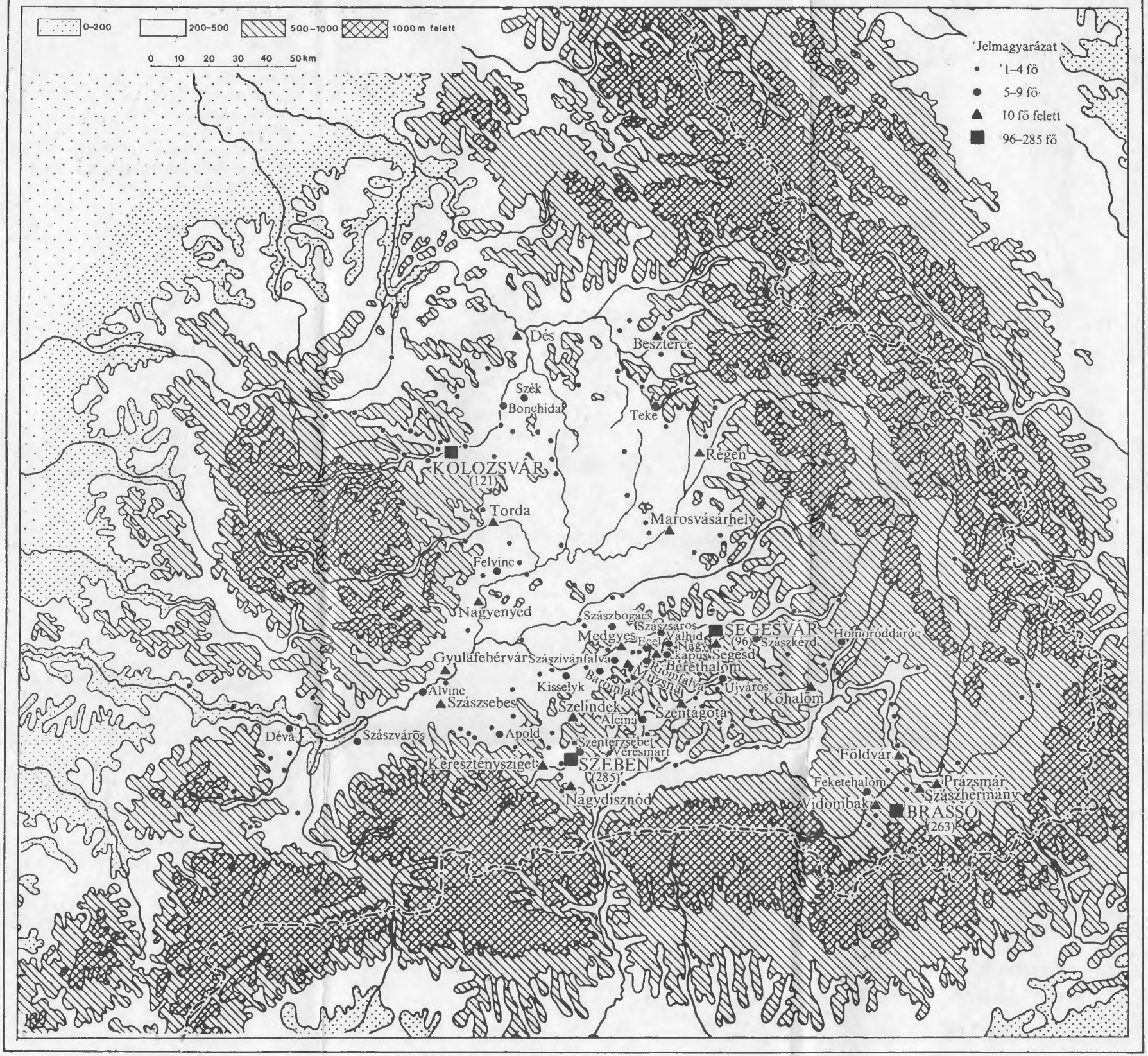

27. térkép. Egyetemre járás a középkorban

28. térkép. Építészeti emlékek és templomos helyek a 14. század elejéig

1 Szarvaskend
2 Szentbenedek
3 Szásznyires
4 Magyarborzás
5 Magyarszentpál
6 Magyarsárd
7 Magyarkiskapus
8 Magyarnagykapus
9 Marosszentgyörgy
10 Marosszentanna
11 Maroskoppánd
12 Csombord
13 Kisprázsmár
14 Kereszténysziget
15 Szászújfalu
16 Dolmány
17 Szenterzsébet
18 Kistorony
19 Nagyszeben
20 Szászorbó

Mindenesetre van néhány időrendi tájékozódási lehetőségünk. A legjelentősebb ezek közül az egyhajós plébániatemplomok szentélyeinek alakja, a koraiak félkörösek, a későbbiek négyszögűek, váltási idejük körülbelül a tatárjárással esik egybe. Bizonyos keltezési nehézségek abból adódnak, hogy nem egy bizonyítható esetben (pl. Domokos és Kide esetében), s talán ásatással igazolható más esetekben is, az eredeti félkörös szentélyt négyzetessé építették át, ami a templom tatárjárás előtti keletkezésére utal, kivéve, ha biztos adatunk van arra (mint Magyarsárd és Egrestő esetében), hogy konzervativizmusból a tatárjárás után újonnan alapított templom félkörös szentéllyel épült. Egészében azonban elfogadhatónak látszik a félkörös szentélyű plébániatemplomok zömét a tatárjárás előttre keltezni, ami egyben az 1241 előtti magyar, illetve székely településterület — a helynevek alapján már a korábbiakban vázolt — határait is kijelöli. További keltezési lehetőséget adnak az elpusztult vagy gótikus stílusban átépített templomokból fennmaradt és azonosíthatóan román kori részletek (faragványok, főleg oszlopfők, kapuzatok, ablakkeretek). Ezek közül kiemelkedik Marosszentimre ma gótikus templomának a 12. század végére keltezhető román stílusú déli kapuzata, mely a kor nagyművészeti motívumai mellett a népművészet első ismert jegyeit képviselő rozettáival nemcsak korjelző, hanem a falusi templomépítés díszítő igényeiről is hírt ad. Ilyen korai díszítőelemek keltezik Baca lerombolt és Bonchida tatárjárás után erősen átépített templomát is.

A legkorábbi erdélyi magyar (és székely) falusi plébániatemplomok tehát viszonylag kis méretű, egyhajós, a hajótól félköríves diadalívvel elválasztott félkör apszisú építmények voltak, keskeny félköríves ablakokkal, melyek egyike az apszis közepéből nyílt. A nyugati homlokzaton belül néhol félköríves árkádokon nyugvó kegyúri karzat állt. A kegyúri karzat fölé épült — ha volt — a torony, mint pl. Tompaházán, de a tatárjárás előtt a templomok többnyire torony nélküliek voltak. A kegyúri karzat alatti bejárat kapuzatát faragványokkal díszítették, a templom belsejében az oszlopfők és gyámkövek kaptak valamelyes díszítést, s az igényesebb építtetők talán falképeket is készíttettek, amire a külső Magyarországon nem egy példát találunk, de Erdélyben a 13. századból templomi falképet nem ismerünk. Korai típusú félkör szentélyes egyhajós plébániatemplomok eredeti vagy részben átépített állapotban, néha töredékes maradványaikban a magyar népterület majdnem minden táján megtalálhatók, többségüket régészeti vagy okleveles bizonyítékok alapján a tatárjárás előttre lehet keltezni. Legészakibb előfordulásuk a Lápos-völgyi Domokos, a Nagy-Szamos mentén Baca és Csicsókeresztúr. A Kis-Szamos alsó szakaszán, a honfoglaló nemzetségek földjén Szentbenedek temploma őrzi mindmáig leginkább, Szásznyíres, Cege, Szarvaskend, Bonchida temploma több-kevesebb módosítással az eredeti formát, Alsózsuk templomának csak leírása maradt fenn. Kolozsvár és Kalotaszeg vidékén a Mikola nemzetség öt falujának (Szamosfalva, Magyarkiskapus, Derite,

Kalotaszentkirály és Magyarókereke) van félkör apszisú temploma, ilyen még a környéken Kajántó és Magyarsárd temploma is. A Maros és az Aranyos völgyében megyei területen Marosfelfalu, Abafája, Mészkő, Tompaháza, Magyarpéterfalva, Marosszentimre és Bokaj képviselik a régi típust, a székely székekben pedig kettő kivételével mind: Marosszentkirály (egyedül tornyos!), Harcó, Marosszentanna, Marosszentgyörgy, Nyomát, Székelyvaja, Várhegy, Karácsonfalva, Homoródszentmárton, Bibarcfalva, Okland, Szentlélek, Felsőboldogfalva, Bögöz, Réty, Gidófalva, Árkos, Miklósvár, Gelence, Gyergyóalfalu, Csíksomlyó, Csíkrákos, Csíkszentdomokos és Csíkszentkirály. A négykaréjos, centrális templomnak, mely a külső Magyarországon is gyakori, Erdélyben nyugaton Algyógy, keleten Székelyudvarhely és Gyergyószentmiklós a képviselője.

Ezek a korai típusú templomok feltűnően a Kis- és Nagy-Szamos szögében, valamint a Maros mentén és a Székelyföldön sűrűsödnek, meglepő módon azonban ritkulnak a Szamos—Maros közén, a magyarság által leginkább megszállt Mezőségen, valamint a Nagy-Küküllő völgyében. Úgy látszik, a tatárjárás pusztításait leglassabban a Mezőség heverte ki, míg a Nagy-Küküllő völgyét a székelyek a tatárjárás után tömegesen hagyták el, hogy részben Aranyosszékbe, részben talán a keleti székekbe is költözzenek. A székelyek helyét szászok foglalták el, akik a 14. században gótikus templomokat építettek maguknak. Küküllővár és Segesvár fentebb tárgyalt építéstörténetéből remélhetjük, hogy a régészeti kutatás esetleg további egyhajós templomok maradványait tárhatja fel a volt székelylakta vidéken.

A tatárjárás után megindult újjáépítés már változás jegyében ment végbe: a félkör apszist négyszögű szentély váltotta fel. Néhol, mint Kidén és Domokoson, megtalálhatók az eredeti félkör apszis nyomai, s talán máshol is megtalálhatók lesznek. Az új divathoz való alkalmazkodás sok helyen eltakarhatta a templom korábbi eredetét, de kétségkívül számos teljesen új templom is épült. Ezeknek egyik jellegzetessége a négyszögű szentélyen kívül a földesúri karzatra ráépülő torony, mely a tatár veszély és a belső anarchia korában védelmi célt is szolgált. Ez időben Erdély-szerte lakótornyokat is építettek, elsősorban a király, de magánosok is; legjellegzetesebb példáik a sebesvári kerek és a radnai és kelneki négyszögű torony. Valószínűleg sokkal több volt belőlük, mint ami fennmaradt, mert 1291-ben III. András elrendelte, hogy „a templomokra vagy más helyeken ártalomra épült tornyokat vagy várakat mindenestől rombolják le".[24] Ekkor már az újabb tatár támadásnál is nagyobb veszély volt a belháború, s ezt kívánta támaszpontjaitól megfosztani a király. Teljes sikert aligha ért el, de a rombolás magánkezdeményezésből is folyhatott, s nem egy templomtorony eshetett áldozatául.

[24] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen... I. 174.

A tatárjárás után épült templomok másik jellegzetessége a korábbinál gazdagabb kőfaragásos díszítés. A magyar templomok területén két kőfaragó műhely tevékenységéről tudunk, mindkettő Kolozsvár környékén működött. Az egyik valószínűleg 1250 körül Kolozsmonostorhoz kapcsolódott, s az azóta megsemmisült magyarszentpáli és kolozsi templomok oszlopfőtöredékeiből, valamint egy Szamosfalváról származó keresztelőmedencéből következtethetően bencés késő román, közelebbről normann, valószínűleg Jákon, illetve a Gyulafehérvárt dolgozó jáki mestereken keresztül elsajátított mértani motívumokat alkalmazott. A másik műhely Kolozsvárt települt meg, és Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök megrendelésére dolgozott 1270 és 1330 között a püspök által egyenes záródású szentéllyel építtetett vistai templom kapuzatán. Az utóbb átépített magyarnagykapusi templom kapuzatának díszítése, valamint a ma már nem álló türei és gyalui román stílusú templomok ékítménytöredékei is ugyanazoknak a kezeknek a művei. Az életszerű szőlőlevelek és -fürtök, virágok már a korai gótika motívumaival díszítették ezeket a román stílusú építményeket.

Az egyenes szentélyzáródású templomok a 13. század második felében ugyanazokon a vidékeken jelennek meg, mint a félköríves apszisúak, de északkelet felé a Sajó völgyére is átterjednek. Itt Sajóudvarhely, Sajószentandrás, Magyarborzás, Szászmáté; a Nagy-Szamos mellett Kozárvár; a Kis-Szamos mentén Alsó- és Felsőtök, Magyarderzse, Bádok (eredeti román stílusú toronnyal!), Kecsed (romokban), Ormány, Néma, Ördöngösfüzes, Szásznyíres, Botháza; Kolozsvár környékén Pata, Magyarfenes, Vista, Ketesd, Sárvár, Türe, Gyalu (e két utóbbi töredékekkel), Magyarkapus (kapuzatával); az Aranyos mentén az igényes gerendi mellett Alsójára, Várfalva, valamint a csak oklevelesen ismert Szarkad és Mezőörke, a Maros mentén Magyarrégen (rom), Maroskoppánd, Marosnagylak (kivételesen kéttornyú!), Marosújvár (rom), Enyedszentkirály, Alsóorbó, Borbánd; Hunyad megyében Őraljaboldogfalva, valamint nyugati toronnyal Zeykfalva és a szentélyre épült toronnyal Malomvíz-Kolcvár (mindkettő görögkeleti) templomai képviselik az új szentélytípust. Székelyföldön mindössze két ilyen templom épült, Nyárádszentmártonban és Ikafalván. A tatárjárás utáni templomépítés során az egyhajós magyar ízlés a Szászföld szélein Récsén, Rosszcsűrön, Szászfehéregyházán és Homoródon is hatott.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az elvileg minden katolikus templomos helyet felsoroló 1333—1337. évi pápai tizedjegyzékben a fentebb megnevezett félkör apszisos, négykaréjos és négyszögű szentélyes 89 erdélyi magyar templomból mindössze 41 szerepel, valamint azt is, hogy az említett jegyzék sok olyan magyar katolikus templomot is felsorol, amely ma már nem létezik vagy teljesen átépült, s így térképünkön külön jellel van feltüntetve, s hogy sok falu templomának védőszentjéről volt elnevezve, amelyeknek többségében bizonyára volt 13. századi román stílusú templom, akkor ez utóbbiaknak

számát legalább kétszer annyira, mintegy 200 körülire kell tennünk. A 12—13. századi román stílusú magyar falusi templomépítkezés méreteit még ennél is jelentősebbnek kell feltételeznünk, mivel számolni kell a tatárjárás pusztításai során végleg megsemmisült vagy csak a 14. században, gótikus stílusban újjáépült templomokkal is.

Ahogyan a magyar falusi templomépítést a földesurak, illetve a székely előkelők irányították, úgy Szászföldnek Szászvárostól Brassóig terjedő, 54 román stílusú templomot létrehozó építkezése is a vezető réteg, a gerébek kezdeményezésének tulajdonítható. A 12. század közepén bevándorló első német csoport aligha hozott szülőhazájából szervezett építőpáholyt. Ha voltak is (és bizonyára voltak) korai templomaik, azok olyan szerény építmények lehettek, hogy a 13. század elején már sem formailag, sem méretekben nem feleltek meg a megnövekedett igényeknek. Ilyenek nyoma ez idő szerint régészetileg nem mutatható ki, bár a nagyszebeni dékánátus 1192-es megszervezésekor több templomnak már állnia kellett.

Feltételezték, hogy a magasabb színvonalú szász templomépítéshez a német lovagok rövid barcasági tartózkodása adta meg az indítást. A rendnek azonban csak várépítkezéseiről van okleveles és régészeti ismeretünk. Bár csak favárak építésére volt engedélyük, kezdettől fogva kővárakat emeltek, ami egyik oka lett kiűzetésüknek. Öt váruk helyére és formájára csak régészeti feltárásokból lehet következtetni. A Tatár-hágóban, a későbbi Havasalföld Slon települése mellett állhatott az oklevelesen is említett Kreutzburg, romjai téglány alakú négy saroktornyos várra mutatnak. A mai Rucăr melletti hasonló alakú várrom egy kerek saroktornyának maradványait is feltárták. Nevéből és alakjából ítélve Marienburg (Földvár) lehetett a harmadik, Feketehalom pedig, ugyancsak formai hasonlóságából következtethetően, a negyedik rendi vár, az ötödik talán a háromszögű alaprajzú, később Brassoviának nevezett erődítmény volt a brassói Cenk hegyen. Ennek, valamint Földvárnak kápolnája is volt, az előbbié félkörös, az utóbbié egyenes záródású szentéllyel. Mivel a Barcaságon egyetlen falusi templom építését sem lehet a rendnek tulajdonítani (kivéve talán a prázsmári, eredetileg egyenlő szárú kereszt alaprajzút), feltehető, hogy a német lovagok megelégedtek várkápolnáikkal, s az alájuk tartozó településeken templomépítést már barcasági tartózkodásuk rövidsége miatt sem fejthettek ki.

A szász telepesek magukra voltak utalva templomaik építésében, s mintát máshol, mint a magyarországi példákban nem kereshettek. Legrégebbinek tekinthető kisdisznódi templomuk, melyet tulajdonosa, Gosselin vallon származású királyi káplán 1223-ban a kerci apátságnak adományozott, háromhajós, a főhajóhoz csatlakozó négyszögű előtérből nyíló félkör apszisú bazilika. A jelentős méretű és kivitelezésű templom nyugati homlokzatára a magyar nemzetségi monostori templomokhoz hasonlóan két (befejezetlenül maradt) torony volt tervezve. Köztük nagy tudású mesterre valló béletes

kapuzat áll, kétfelől kettős vakárkáddal határolva. A kisdisznódi templomot, már nyugati kegyúri karzata alapján is, a szászok közt nem egyedülálló vallon gerébcsaládnak kell tulajdonítani, melynek leszármazottja, királyi udvari szolgálatba lépvén, ősi birtokáról lemondott. De nem ez a templom vált a Szászföld román stílusú templomépítésének mintájává. A már említett prázsmári, valamint a récsei, rosszcsúri, szászfehéregyházi és homoródi kivételével minden szászföldi román stílusú templom háromhajós bazilika, a lapos famennyezettel fedett középsőnél alacsonyabb dongaboltozatos oldalhajókkal. Külön, a toronytalan kisdisznóditól eltérő sajátságuk a nyugati homlokzatba beugró hatalmas, széles torony, melynek belső oldalán kegyúri karzat van kiképezve. A toronyból a templom belsejébe nyíló karzat a keleti német kolonizáció elterjedt építészeti megoldása, Magyarországon csak a Szászföldön vált általánossá. De még itt is előfordul, éspedig Szászorbón és Szerdahelyen, hogy magyarországi szokás szerint a kegyúri karzat nem a torony belső oldalából van kiképezve, hanem a torony a kegyúri karzat pilléreire épül. Mindenesetre a kegyúri karzat önmagában is utal a szász gerébeknek a templomépítésben vitt vezető szerepére: a köznéptől elkülönülve, a magasból vettek részt az istentiszteleten. A toronykarzat legjellegzetesebb képviselői Nagysink, Morgonda, Brulya, Nádpatak, Homoródaróc, Kaca, Földvár, Kereszténysziget templomai. Egészen kivételes, és gerébjeinek a szászok közti előkelő rangját hangsúlyozza a vizaknai bazilikának a szentélyre épített tornya.

A szentély kialakításának formája a szászoknál is a magyarországi fejlődést követte. Míg a legkorábbi Szeben vidéki templomok (Nagy- és Kisdisznód, Sellemberk, Nagycsűr, Kereszténysziget) félkör apszisúak, addig keletebbre, a később települt nagysinki székben egyenes záródású szentélyek is vannak (Nádpatak, Brulya, Morgonda). A kisdisznódi mintát követik a díszes béletes nyugati kapuzatok Nagydisznódon, Boroskrakkón, Petresen, Kacán, Nagysinken, Feleken, Oltszakadáton és Holcmányon, a jákit Homoródaróconi, Szászsebesen, Kereszténvfalván, Kisprázsmáron és Ugrán, a gyulafehérvárit legtisztábban Höltövényen, de gyulafehérvári hatások úgyszólván minden szász templomkapuzaton felfedezhetők. A kereszthajó a szász templomoknál ritka jelenség, egyedül a kistoronyi ilyen, ugyancsak Gyulafehérvár ihletésére. A Szászföld 13. századi román stílusú templomainak alaprajza és díszítése tehát az épületbe beugró karzatos torony kivételével magyarországi példákhoz igazodott.

ERDÉLYI GÓTIKA ÉS RENESZÁNSZ

A román stílus hagyományai ugyan a 13. század végéig szívósan éltek tovább Erdélyben magyaroknál és szászoknál egyaránt, de hamarosan megjelent a gótika is. A gótikus hatások fő forrása a kerci templom volt, melyet az 1200-ban alapított cisztercita monostor számára 1230 után kezdtek építeni a

ciszterci alaprajzi hagyományok betartásával, de közvetlen Párizs környéki forrásból származó korai gótikus elemek alkalmazásával. A kerci templom, melynek ma csak szentélye áll sértetlenül, többi része rom, háromhajós, kereszthajós, torony nélküli bazilika. Szentélye egy négyszögből és a nyolcszög öt oldalával határolt, hatsüveges boltozatú záródásból áll, belőle fenn hatkaréjos rózsaablakok, alattuk keskeny csúcsíves ablakok nyílnak. A főhajót a szentélytől enyhén ívelt diadalív választotta el. A négyzetes pillérekkel három hajóra osztott templomteret szintén hatkaréjos rózsaablakok világították meg. A mélyen béletes, enyhén csúcsíves nyugati kapuzat fenn ék alakú oromzattal záródik.

A kerci építő- és kőfaragó műhely évtizedeken át dolgozott a templomon, mégpedig királyi megbízatásból, ami elsősorban abból derül ki, hogy 1270-ig számos közvetlen királyi fennhatóság alatt álló erdélyi területen is nyoma maradt működésének. Legkorábban a kereszthajós brassói Szent Bertalan-templomot építhették, melynek szentélye mindenben a kercit másolja. A Szászföldön kívül fekvő Halmágy királyi birtok temploma szintúgy, itt azonban — mint a brassói templomnál is — a nyugati homlokzaton két torony emelkedik, ami még a bencés hagyományokra emlékeztet. A távoli, szintén királyi Óradnán és Bálványosváralján is a kerci alaprajz és szentélykiképzés ismétlődik. A királyi sóbányaváros, Szék temploma ugyancsak Kerc kicsinyített és egyszerűsített mása, rózsaablakainak többsége háromkaréjos, és alattuk nincs csúcsíves ablak, csak az oldalhajón. A kerci műhely legkésőbbi alkotása a besztercei ferences templom, mely a kolduló rendek igényeinek megfelelően egyhajós.

Az erdélyi gótikának a 13. századi kerci és a vele párhuzamos, de tőle sokban független gyulafehérvári korai formái az új stílust csak egyes elemeiben előlegezték, mégpedig főként a leveles, virágos faragványokkal, a csúcsívvel, a rózsaablakkal és elsősorban a sokszöggel záródó keresztboltozatos szentéllyel. Ezek az elemek a 13. század végén és a 14. század első felében nemcsak a kerci építőpáholy fentebb említett művein, hanem korábbi román stílusú templomokon toldalékosan is megjelennek. A legkorábbi, mert legkönnyebben alkalmazható gótikus elemekről, a növényi díszítményekről már fentebb megemlékeztünk. Az új divat átvételének már költségesebb, s ezért valamivel később jelentkező megmutatkozása a román kori templomhajóhoz csúcsíves diadalívvel csatlakozó keresztbordás, sokszöggel záródó szentély. Ilyent látunk Borbereken, a konzervatív beugró tornyos Szászfenesen és Magyarlónán, de nemesi (Szovát, Pókakeresztúr Noszoly, Cegőtelke, Teke) és székely (Gyulakuta, Nyárádszentlászló, Kövend, Gelence, Bögöz) egyhajós templomokon is. Talán korábbi (ma már nem létező) bazilikához csatlakozott Kolozsmonostor finom faragású kőrácsos ablakokkal ellátott sokszögű szentélye. A szászoknál ilyen szentélyt kapott Medgyes, Segesvár, Lekence bazilikális, Riomfalva, Szászsáros, Ecel kereszthajós temploma. Bazilikális

szerkezetét mindvégig megőrizte, de gótikus szentélyével és kereszthajójával korán az új stílusba kapcsolódott bele a szász „főváros", Nagyszeben temploma, melynek hosszházát azután a 14. század második felében látták el gótikus boltozattal, díszítéssel, ablakokkal.

A korai gótika örökségeként hatott tovább Gyulafehérvár és Kerc sokoszlopos, mélyen béletes, csúcsíves, fenn hegyes szögben végződő oromzatú kapuzata, melyet eredeti formájában alkalmaztak az 1330 körül Losonci Tamás székely ispán birtokközpontjában, Szászrégenben épített, egyébként konzervatív háromhajós, beugró tornyában kegyúri karzatos bazilikához, Nagybánya és Abrudbánya gótikus szentélyű templomaihoz, továbbá már 1350 után a marosvásárhelyi vártemplomhoz. A 14. század második felében a csúcsos oromzat elhagyásával ugyanilyen nyugati kapuzatokat faragtattak Ótordán, Ecelen, Szászbogácson (itt már déli kaput!), Höltövényben (csúcsív helyett félkörívekkel), a 15. század első negyedében pedig Buzdon, Riomfalván, Szászivánfalván, Darlacon, Baráthelyen és Küküllőkörösön. Különösen a későn települt Küküllő vidéki szászok vették át előszeretettel újonnan épült gótikus templomaikhoz ezt a 13. századi hagyatékot.

A román és kora gótikus hagyományokat végleg felszámoló érett gótikát az Erdélyben is nagyon népszerű kolduló rendeknek az az igénye segítette diadalra, hogy a templom a prédikáció egységes teréül szolgáljon. Ezért egyhajós termeket építettek, a 15. század második felétől pedig olyan háromhajós csarnoktemplomokat, melyeknek oldalhajói és szentélye egy magasságúak voltak a főhajóval. Ez maga után vonta a keresztboltozat helyett a hálóboltozat alkalmazását, mely az egész templomteret egybefogta, anélkül azonban, hogy a gótika magasba törését visszafogta volna: a mennyezet nem nyomasztó, hanem a határtalan lebegést, a végtelent érzékelteti. A kolduló rendek városokban települtek meg, s így hatásuk a városi plébániatemplomok építésére is elhatározó volt, sőt éppen ez utóbbiak az érett gótika legjelentősebb alkotásai. A 14. század közepe —mint láttuk — az erdélyi városiasodás első nagy lendületének kora volt, s ennek anyagi lehetőségei és művészi igényei virágoztatták ki az érett gótikát.

A nagyszebeni templom főhajója már ilyen, bár alacsonyabb oldalhajói még a bazilikális hagyományt őrzik. Máshol azonban az oldalhajókat a főhajó magasságáig emelték, mint a segesvári hegyi templomnál vagy Szászsebesen, mely utóbbi különösen gazdag, az érett gótikára jellemző szobordíszével tűnik ki. Az Anjou-címer, a királyszobrok s általában a kőfaragás magas színvonala a királyi udvarnak ha nem is közvetlen részvételét, de mindenesetre ihletését árulja el. Az erdélyi érett gótika legkiemelkedőbb építészeti alkotása, a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom eredetileg háromhajós bazilikának indult, de már a 14. század harmadik harmadában háromhajós csarnoktemplomként épült tovább, éspedig az akkor virágzásának csúcsára ért délnémet művészetet közvetítő kassai dóm erőteljes hatása alatt. Lenyűgöző térhatása,

nagyszerű boltozatkiképzése, gazdag kőfaragásos díszítése éppen úgy, mint külső tömbjének harmonikus egysége és hajdani északnyugati, magasba mutató tornya méltóképpen képviseli Erdély gazdasági és szellemi életének igazi központját, a magyar—szász együttélés és együttalkotás legtermékenyebb talaját.

Míg a kolozsvári templomépítés német mintákat követett, addig a nagyrészt szintén egyházművészeti rendeltetésű festészet és szobrászat Itália felé tájékozódott. Ez nemcsak az Anjou királyok szoros itáliai kapcsolatainak, hanem azon belül a kolozsvári magyar művészeknek a Firenzében és Sienában megújuló, a bizánci merevségből kibontakozó elevenebb, természethűbb és főleg érzelmesebb késő gótikus—kora reneszánsz stílus felé fordulásának tulajdonítható, ami a Szászföldön nem következett be. Mint a művészettörténeti kutatás joggal gyanítja, az egyetlen ismert nevű Kolozsvári Miklós körül egy legalább négy egyéni vonásokat mutató tagból álló, feltehetően magyar festőiskola alakult ki, melynek alkotásai Magyarfenesen, Almakeréken, Marosszentannán és Barcaszentpéteren maradtak fenn. Az első két templom falképeinek egyikét vagy másikát Kolozsvári Miklósnak szokták tulajdonítani, míg a marosszentannai falkép mongoloid arcvonású Madonnáját, ölében egy keleties, hazai ruházatú Jézuskával egy másik, nagy tehetségű mesternek. Kolozsvári Miklós tehetséges fiai, Márton és György alkották a korai reneszánsz európai színvonalán álló szobrok egész sorát, a prágai Szent György-szobrot, a 17. században elpusztult váradi királyszobrokat s a ma Győrben őrzött Szent László-herma szintén nyoma veszett előképét. Korábban közvetlen itáliai ihletést véltek e művekben felfedezni, újabban az itáliai hatást is felvevő kelet-közép-európai művészet belső megerősödésének, magáratalálásának tulajdonítják sajátságaikat.

Valóban ez a kor a kelet-közép-európai egyetemek közel egyidejű keletkezéséből ítélhetően is a politikai és gazdasági megszilárdulásra építő kulturális virágzás ideje volt, amikor Magyarország nem Európa perifériáján, hanem a velencei és délnémet korai kapitalizmus közvetlen hatókörében feküdt. Ez az általános fellendülés a 14—15. század fordulóján érte el csúcspontját, s Erdélyben Kolozsvár művészi vezető szerepének kiteljesedését jelentette. 1427-ben festette Kolozsvári Tamás a század legszebb magyarországi szárnyas oltárát Garamszentbenedek számára, melynek a Kálváriát és Szent Miklós csodáit ábrázoló, a kor anyagi kultúráját gazdagon bemutató képein az itáliai trecento és a burgundi-németalföldi gótika legjobb hagyományai ötvöződnek és születnek újjá. Az erdélyi viszonyok sokrétűségére jellemzően a nyugati ihletésű korszerű művészi alkotások tőszomszédságában, egy sor székelyföldi templomban keleti, bizánci stílusjegyeket mutató régies falfestmények keletkeztek, melyek a pogányok ellen küzdő Szent Lászlónak a határőrvidéki gondolkodást megtestesítő legendáját ábrázolják erősen helyi ízű, naiv felfogásban, egyes kutatók szerint keleti nomád hősénekek

motívumait is beleszőve a szent lovag csodás tetteinek megjelenítésébe. Bögöz, Gelence 14. századi falképei Szent László legendájával átellenben Antiochiai Szent Margit életének eseményeit, valamint az utolsó ítéletet mutatják be. Később más székely templomokban, a Maksán, Csíkszentmihályon, Erdőfülén, Bibarcfalván, Homoródszentmártonban, Sepsibesenyőn, 1419-ben Székelyderzsen és a 15. század végén (Sepsi)kilyénben festett falképeken mind a bizantinizáló stílus, mind a legenda eseménysorozata olyan folyamatosságban ismétlődik, hogy sokan egy váradi eredetinek utánzására gondoltak. Ma már a művészettörténészek inkább a szájhagyományban tovább adott legenda jelenetezését vélik felfedezni a motívumok ismétlődésében.

A szászföldi művészetnek a 14. század végén épülni kezdett és a 15. században befejezett legjelentősebb alkotása a brassói ún. Fekete-templom. A Kolozsvár által közvetített kassai mintát sajátos helyi ízléssel alakították masszivitásban és terjedelmében egyaránt tekintélyt parancsoló hatalmas építménnyé, mely nemcsak Erdélyben, hanem egész Kelet-Közép-Európában is az egyik legnagyobb gótikus templom, hossza 89 méter. Késői gótikába hajló díszítésének keletkezése egyidejű a szárnyas oltárok erdélyi elterjedésével, ami szintén a Szászföldről indult ki, és a Székelyföldre is hatott. A 14—16. századból fennmaradt 1981 magyarországi szárnyas oltár közül 324 erdélyi, köztük az eddig ismert legkésőbbi, az 1543. évi csíkmenasági. A legszebbek Segesvárt, Medgyesen, Szászsebesen álltak, és hatásuk oly nagy volt, hogy a 15. század közepén megelevenedett a gótikus falfestés is, kiemelkedő példái Rozsnyai János mester 1445-ben festett Kálváriája Szebenben és a kolozsvári plébániatemplom délnyugati kápolnájának Kálvária-freskója is.

A világi célú építészet és festészet a 15. századig nem alkotott jelentőset Erdélyben. A nagybirtokosok várai, melyek közül ötöt a Losonci Bánffyak építtettek vagy szereztek királyi adományként, meglehetősen komor, egyszerű építmények voltak. A 15. század közepén viszont már állott Vajdahunyad gótikus díszű vára, melynek falait Mátyás király reneszánsz ízlésű, gáláns udvari játékot (egyesek szerint a Hunyadi család holló-mondáját) ábrázoló falképsorozattal díszítette. Ez időből maradtak fenn Erdély városaiban az első gótikus polgárházak is, köztük Mátyás király kolozsvári szülőháza.

A török támadások kivédésére erődítették meg előbb a szász, majd a csíki székely templomokat a 15. század folyamán, Magyarországon egyedülálló egyéni színezetet adva az erdélyi építészetnek. Különösen festői látványt nyújtanak azok a templomok, amelyeknek szentélyét egy vagy két emelettel megmagasították, és a belső körüljárókról kifelé nyíló lőrésekkel és szuroköntő lyukakkal látták el. A hasonlóképpen átépített toronnyal szemközt a szentély így mintegy második toronyként emelkedik az épület tömbje fölé. A 230 szász templom közül 30 ilyen, a Maros, a Kis-Küküllő, az Olt és a Homoród közén. A legészakibb a szászbogácsi, innen nagy körívben délre, keletre és vissza északra kanyarodva Bolkács, Buzd, Nagydisznód, Márton-

hegy, Nagysink, Szászfehéregyháza, Magyarkapus, Berethalom és Ecel templomai zárják közre ezeknek a sajátos építményeknek a területét. Majdnem mindegyiknek még külön körfala is van, tornyokkal, egyébként az erődített templomok nagy része az eredeti épület átalakítása nélkül van körülvéve fallal, melynek belső oldalán raktárak nyílnak, fölöttük lőréses védőfolyosó fut körbe. Valamivel később, amikor a török beütésekre már Moldva felől is számítani kellett, indult meg a csíki székely templomok erődítése, szintén jellegzetes helyi formákban, mint pl. Csíkkarcfalván, Csíkrákoson stb.

A 15. század vége a kolduló rendek és a kisebb városok templomainak építési kora. Torda, Dés, Kolozsvár (Farkas utca) teremtemplomai a debreceni, nyírbátori, szegedi templomokkal azonos stílusjegyeket viselnek, a késő gótika sajátos kelet-magyarországi változatát képviselik. A késő gótika motívumai már a toszkán reneszánsz díszítőelemeivel keverednek a legkorábbi festett mennyezeteken, az 1503-ban elkezdett gogánváraljain s a székelydályai címeres szentély boltozatán. Az itáliai és délnémet reneszánsz magas művészetét a gyulafehérvári Lázói-kápolna és a Klein János plébános által rendelt kolozsvári sekrestyeajtó képviselik igen magas színvonalon. Ezekkel lépett be Erdély művészete a reneszánsz korszakába, mely Mohács után bontakozott ki igazán.

GÖRÖGKELETI ROMÁN PAPOK ÉS TEMPLOMOK

A gyulák bizánci kereszténységének Szent István után nem maradván nyoma a magyarok és az őslakos szlávok közt, a görögkeleti vallást a középkori Erdélyben a románok és a velük — éppen azonos egyházi hovatartozásuk miatt — előbb-utóbb összeolvadó orosz, később szerb bevándorlók követték. A román etnogenezis során etnikum és vallás oly szorosan összefonódtak, hogy a századunk közepéig még fennmaradt néhány Hunyad megyei kálvinista román egyházközség híveit a szomszédos görögkeleti románok „magyar törvény szerint" (de lege ungurească) élőknek, míg önmagukat „román törvény szerint" (de lege românească) élőknek nevezték. Pedig a „román törvény", az oklevelek „ius valachicum"-ja eredetileg nem egyházi, hanem laikus törvény volt, mégpedig a legújabb román jogtörténeti kompendium szerint „egy felbomló közösséget szabályozó szokásjogi rendszer, amelyet egy idegen feudális állam, fokozatos megszilárdulásának szakaszában befogadott, elismervén alkalmazását egy őslakó vagy egy kiterjedtebb területen megtelepülő román népesség soraiban". Galíciában, Lengyelországban, Sziléziában, Morvaországban, szlovák földön, Szerbiában és Horvátországban statútum jellegű volt, Magyarországon (s így Erdélyben is) „korai feudális jogi rendszerként... mint kitéphetetlen román szokás maradt meg... mint a helyi autonómia egy formája, kiváltságjelleg nélkül". Eredetére nézve a transzhumáló pásztorkodással függ össze, mert „tulaj-

donképpen pásztori szokásjog, mely többnyire azonos a »vlah joggal« az idegen, szomszédos és közeli államokban, amelyekben román transzhumálás folyt".[25] A forrásokból világosan csak azt az oldalát ismerjük, amelyik a befogadó hatóság követeléseit és engedményeit mutatja, éspedig minden románlakta országban egységesen a juhötvenedet (*quinquagesima ovium* a magyarországi oklevelekben), valamint a szállás vagy település vezetőjének (*katunar, kenéz* stb.) egész Közép- és Délkelet-Európában a telepítési vállalkozót megillető jogait (bíráskodás, malomtartás stb.).

Több kenézséget összefogó igazgatási egységet Tesszálián kívül csak az erdélyi határvidékeken ismerünk. A részben Magyarországon, részben a Kárpátokon túl fekvő román határőrkerületeknek, Hátszeg-vidéknek, Fogaras-vidéknek, Máramarosnak királyi főtisztviselője egy-egy vajda volt. A hátszegi és fogarasi vajdák a 14. század derekán elszakadtak, és a Havasalföldi vajdaság, valamint az azzal egyesülő Szörényi bánság kereteiben külön államot alapítottak. Máramaros és Moldva vajdáját egy máramarosi vetélytársa, Bogdán előzte, az előzött vajda utódai, a Drágffyak mintegy kárpótlásul Máramaros vajdájának címét viselhették, míg a 14. század végén területük nemesi megyévé nem alakult. Az erdélyi és váradi katolikus püspökök is vajdákat neveztek ki román kenézeik fölé, ezek azonban nem a királytól, hanem egyházi földesuruktól függöttek. Ahol a vajdai tisztség megszűnt, ott a román kenézek fölötti bírói hatóság a király által magyar nemesek közül kinevezett várnagy elnöklete alatt összeülő kenézi szék lett, melynek legkorábban ismert összetétele (Hátszeg, 1360) 12 kenéz, 6 pap és 6 közrománok (olacus populanus) volt. A Hunyad megyei hátszegi, dévai és jófői román kerületek kenézi székei még a 15. század közepén is „román jog" szerint ítélkeztek.

Bár nem ismerjük pontosan a kenéznek az általa vezetett település vagy települések fölötti jogait, fel kell tételeznünk, hogy ezek leglényegesebbje a magyar „falu füstjé"-nek megfelelő, azaz nem főbenjáró ügyekben való bíráskodás volt. Ezt a magyar kortársak jobbágyi függésnek tekintették, mivel az említett 1360. évi hátszegi kenézi széken együtt ül Bazarab Longus kenéz és a közrománok közül egy bizonyos Mihály, akit az oklevél az előbbi „iobagio"-jának mond. Ugyanígy a Temes megyei egerszegi uradalomban 1389-ben két kenézt említnek „cum jobagionibus suis", bár mindkét kenéz magyar földesúr jobbágya. A kenéz talán a bírságokon kívül egyéb szolgáltatásokat is igényelhetett az alatta valóktól, akik azonban a szó tulajdonképpeni értelmében nem voltak jobbágyai, hiszen a kenézi széken vele együtt lehettek bírótársak. Földesúri jogot a közrománok felett — mint láttuk — csak a nemesített kenézek nyertek, s a nemes kenézek a magyar megyei szervezethez csatlakozván, a kenézi szék is megszűnt. Ezután a kenéz, ha nem lett nemes, a

[25] Istoria dreptului românesc. Red. I. CETERCHI. I. Bucureşti 1980. 172, 183.

jobbágysorsú magyar falusi bíróval volt egyenrangú. A „román jog" tehát, ellentétben a fentebb idézett véleménnyel, eredetileg privilégium volt, egy területi autonómiának jogrendje, akárcsak a székelyeké vagy a szászoké, s csak a megnemesített kenézeknek a „nemesi" nemzethez való csatlakozása akadályozta meg, hogy román „nemzet" jöjjön létre.

A Hátszeg vidéki kenézi széknek fentebbi ismertetéséből viszont az is kiderül, hogy a „román jogba" a görögkeleti egyház is intézményesen beleépült, mégpedig a papoknak megszabott arányú képviseletével a kenézi széken. Sőt, számos adatból tudjuk, hogy a román papok a kenézi családokból kerültek ki, s kenézi birtokjogokat élveztek. A Hunyad megyei mai Keresztényalmás 1362-ben már létezett, és Musad fia László „comes" birtoka volt, aki ekkor kapta kenézi jogon telepítésre Zalasdot. Fia, János 1387-ben birtokosa és egyben papja Almásnak. A magyarországi román népterület másik, északi végvidékén, Máramarosban 1364-ben a Gyulafalvi megnemesített kenézcsalád egyik tagja, Miriszlav ugyancsak pap volt. A Hunyad megyei példák még sorolhatók. Az 1360-ban először említett Pestenye papja nyilván kenézcsaládból származhatott, mert a 15. században is a helyi nemes kenézekből kerültek ki az itteni papok, sőt a család egyik ágának 1479-től Pap lett a vezetékneve. 1411-ben a Borbátvizi kenézcsalád 35 élő férfi tagja osztozik a családi birtokokon, közülük elsőnek említik Dobrota papot, aki egyben Hátszeg vidéki esperes is volt. Testvérének, Kosztának 1494-ben egyszerre 3 nemes fia is pap volt, egyikük a nagyapa, Dobrota nevét viselte. 1444-ben a (Nalác)vádi hét birtokos kenéztestvér egyike „plébános", tehát temploma is volt a falunak. Ha még az 1472-ben említett Dalsánpataki Pap Sztojkát, valamint az 1515-ben szereplő Nadabori Miklóst, Lukács román pap fiát idesoroljuk, másfél évszázadon át követhettük a népes birtokos kenézcsaládoknak azt a szokását, hogy egy vagy több fiút papnak neveltettek, míg a többi katonáskodott. Így próbáltak a gyorsan osztódó ősi birtokhoz egyházi jövedelmet vagy királyi adományból újat szerezni.

A birtokos kenézek nemcsak papot adtak a népnek, hanem templomokat is építettek, melyeknek ők voltak a kegyurai. Ilyen kenézi templomoknak kell tekinteni az 1360. évi Hátszeg vidéki kenézi szék név szerint felsorolt papi bírótársainak (ecclesiarum sacerdotes olachales) osztrói, klopotivai, pestenyei, demsusi és tustyai „román templomait". Az osztrói pap, Péter, egyúttal Hátszeg vidéki esperes *(archidiaconus)* is volt. Az említett öt templom közül kettő ma is eredeti formájában áll, a demsusi bizánci koncepciójú centrális, de helyi, részben római faragott kövekből álló, kezdetleges építmény, középre helyezett tornya az erdélyi román stílusú katolikus templomokéra hasonlít, ezért 13. századinak tarthatjuk. Az osztrói szintén kőből épült, de már az általános erdélyi gótika stílusában, tehát 14. századi. A többi három akár román, akár gót, esetleg bizánci stílusú is lehetett, de eredeti formájukban nem maradtak fenn. Feltételezhetően ezek is kőtemplomok voltak, mint a román

stílusáról a 13. századra keltezhető zeykfalvi, sztrigyszentgyörgyi és kolcvármalomvízi is.

A Hátszeg vidéki kenézi templomok tehát már a 13. században igényes, részben bizánci, főként azonban erdélyi magyar mintákat követő kőépítmények voltak, ami a kenézek viszonylag kedvező anyagi helyzetére mutat. A kenézi templomépítés a 14. és 15. században is folyt, mindaddig, amíg a megnemesített kenézek át nem tértek katolikusnak, néha talán templomukat is átadva. Semmi esetre sem tartozik azonban az ilyen templomok közé a némelyek által vlah-román eredetűnek tartott Őraljaboldogfalva magyar mezővároska 13. századi temploma, melynek katolikus papja az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékben is szerepel. Lehet viszont régi, akár 13. századi is Borbátvize valószínűleg szintén köből épített, de eredeti formájában ma már nem álló görögkeleti temploma, melynek kenéz papját, egyben Hátszeg vidéki esperest 1411-ből már említettük. Ha még ide számítjuk a Nicodim apát, Havasalföld első monostorainak alapítója által 1400 körül létesített Hunyad megyei priszlopi monostor bizáncias, háromkaréjos alaprajzú templomát, valamint csak a papjaikról szóló adatokból ismert nalácvádi és dalsánpataki templomokat, mindent elmondottunk, amit Hátszeg vidék középkori román templomairól tudunk, holott számuk bizonyára jóval nagyobb volt az ismertnél.

Kellett lennie görögkeleti templomoknak a dévai és jófői román kerületekben is, de az ide számítható keresztényalmásin és a szintén papjáról ismert rakovicain kívül többről nem maradt fenn adat. Hunyadvár 1409-ben a Hunyadi család magánbirtoka lett. Vajdahunyad román temploma 1458 után épült, mégpedig egyenlő szárú kereszt alakban, bizáncias stílusban. Alighanem szintén kötemploma volt ma Nadrap puszta néven ismert, egy idevaló nemesített kenézcsalád nevében fennmaradt Nadabor hunyadvári tartozéknak, melynek kenézcsaládból származó papjáról fentebb esett szó. Az erdélyi és a váradi püspököknek a magyar egyházi nemesekkel egyenrangúnak tekintett román vajdái is kőtemplomokat építettek Lupsán, Zalatnán, Kristyoron, Ribicén (mind gótikus, a 14—15. század fordulójáról). Legkorábbi engedélyt 1349-ben adott pap beállítására a váradi püspök venteri vajdájának. Talán kőtemploma lehetett a váradi püspök Belényes-vidéki vajdasága 1503-ban említett segesfalvi esperesének, s talán már 1526 előtt fennállottak az 1538-ban, illetve 1555-ben alája tartozó sebesi, kiskohi, kocsubai és polyánai papok templomai is, de ezek fatemplomok is lehettek, mint Hunyad és Alsó-Fehér megyéktől északra minden ismert középkori görögkeleti falusi templom. A váradi püspöknek az Erdélyi-középhegység nyugati oldalán fekvő román falvai már Erdélyen kívül estek, mint ahogyan a Szörényi bánságnak a Déli-Kárpátok nyugati oldalán alakult román kerületei is, melyeknek román papjairól és templomairól keveset tudunk (a glimbokai papot 1493-ban említik), de jóval korábban kellett ezen a területen is görögkeleti lakosságnak élnie, mint már

láttuk, és még — más vonatkozásban — látni fogjuk. Ugyancsak Erdélyen kívül, Máramarosban már 1364-ből említettünk adatot román papról, s az 1389 előtt alapított körtvélyesi monostor templomán kívül a korán megnemesített kenézeknek és vajdájuknak bizonyára kőtemplomai is voltak, de okleveles bizonyítékunk csak a rozáliai, visóoroszi és havasmezei fatemplomokról van 1516-ból.

Erdélybe visszatérve, meglepően szegényesnek kell tartanunk a szászföldi és Fogaras-vidéki középkori román templomokról fennmaradt értesüléseinket, holott románok ittlétéről már a 13. század elejétől kezdve folyamatosan tudunk. A Szeben-vidéki Omlás és Fogaras uradalmai a 14. század második felében s időnként a 15. században is havasalföldi vajdák hűbérbirtokai voltak, ezért fel kell tételeznünk, hogy legalább ők kezdeményeztek görögkeleti templomépítést, de ennek nem maradt nyoma, amint a szász székekben sem, hacsak a (nagy)szebeni számadáskönyvekben 1400 körül, a szászvárosi székben levő Alsóvárosvízen pedig egy 1494. évi oklevélben említett román papnak nem tulajdonítunk templomot is. Talán azért nem ismerünk egyetlen középkorinak kimutatható román templomot sem ezen a vidéken, mivel romlékony fatemplomok lehettek. A Fogaras-vidéki Szkorej 14. század véginek állított görögkeleti monostoráról szóló adatok nem megbízhatóak.

Középkori román kőtemplomokat, a monostoriakat kivéve, ezek szerint a Hátszeg vidékieken, továbbá a lupsain, zalatnain, ribicein, kristyórin kívül biztosan nem ismerünk, s egyedül ezekben (éspedig Demsuson, Sztrigyszentgyörgyön, Zeykfalván, Ribicén és Kristyoron) találunk 15. század eleji bizáncias falképeket, melyek részben nyugatias lovagi öltözetben az alapító kenézeket (cirill betűs felirattal), részben szenteket, Kristyóron a magyar királyi család szentjeit (István, Imre, László) is ábrázolják. Egyelőre rejtély marad, hogy a Szörényi bánságban, Fogaras-vidéken és Máramarosban épültek-e egyáltalán a középkorban görögkeleti falusi kőtemplomok, vagy csak azóta elpusztult fatemplomokkal kell számolnunk.

Többnyire kápolnáknak (capella olachorum) nevezett román fatemplomokról viszont bőségesen maradt középkori adat, éspedig magyar földesurak birtokain, zömmel a Nagy-Szamos mentén és a Mezőségnek a Kis-Szamos és a Maros közé eső déli részén. Egyetlen kivételt ismerünk, a Hunyad megyei Guraszáda görögkeleti körtemplomát, melyet az Ákos nembeli Illyei család építtetett a 13. század végén, miután III. Andrástól — mint fentebb láttuk — 1292-ben engedélyt nyert, hogy Illye, Fenes és Szád (magyar nevű!) birtokaira románokat telepítsen. Ez a korai földesúri kőtemplom egyébként a 13. századi román kenézi kőtemplomok körzetébe esik, s valószínűleg azok szolgáltak mintájául. Ugyanebben az uradalomban említik 1468-ban Papfalvát; nevéből következtetve temploma lehetett, de aligha kőből. A magyar földesurak a birtokaikra települt románoknak engedélyeztek ugyan templomot és papot, de

kenézeik csak falusi bírák és nem kiváltságos birtokosok lévén, a román telepeseknek nem telt másra, csak fatemplomra.

Okleveles említésük a viszonylag kései román települési mozgalomnak megfelelően csak a 14. század legvégén kezdődik. Nem egy esetben megtudjuk, hogy fából épültek, de általában a „kápolna" megnevezés is faépítményekre mutat. A legkorábbi ismertről, az oláhfrátairól tudjuk, hogy 1391-ben történt megemlítése előtt nem sokkal történt a falu megtelepítése, éspedig szomszéd birtokosok által jogtalanul, akik Magyarfráta határában „nagy oláh falut telepítettek". A további, oklevelesen ismertek ugyancsak először a Mezőségen tűnnek fel: Rőd (1398), Oláhpeterd (1415, itt egy út menti „oláh" kereszt is állott), Bogács (1430), Dank (1435, az egyedüli a Kis-Szamos bal partján), Gerebenes (1447, a román „plébános" házával), Faragó (1451), s talán 1526 előttiek Pakocsa, Keménytelke, Lekence, Ikland, Mezőkapus (1539) fatemplomai. Dél felé ritkulnak: a Hunyad megyei Nagyalmás (1418) még a Maros jobb partján, de Erkes (1462) és a Kis-Küküllő megyei Szélkút (1500) román fatemplomaikkal az egyedüliek a Maros bal partján. Egy-egy uradalomban tömörülnek a szilágyságiak: Erked, Görcsön, Kucsó, Bosháza, Győrtelek (1450, ugyanott magyar katolikus kötemplomok Kusalyon, Diósadon, Széplakon) és Kerésztelek (1470), valamint a Nagy-Szamos felső folyásánál Major, Oláhszentgyörgy, Naszód (1450). Nyilván román fatemplom is sokkal több volt, mint amennyiről középkori oklevelekből értesülünk, de az új és legújabb korban felbukkanókról már azért sem tételezhetjük fel, hogy középkoriak, mert sok közülük későbbi évszámmal van keltezve, s még ha ezek a késői keltezések csak újjáépítésre vonatkoznak is, semmiféle támaszponttal nem rendelkezünk arra nézve, hogy eredeti középkori formájukban épültek-e újjá. Meg kell tehát elégednünk annak megállapításával, hogy az erdélyi román népművészet a 14. századdal kezdődőleg sajátos, de számunkra meg nem ismerhető stílusú fatemplomokat alkotott már a középkorban.

A földesúri hatalom alá került románok templomának a mindenkori földesúr volt a kegyura, s a katolikus földesúr éppúgy a maga tulajdonának tekintette a román, mint a katolikus templomot. Ahogy a földesurak építették kegyúri karzattal a katolikus templomokat, úgy ugyanők adtak engedélyt román görögkeleti templom vagy kápolna építésére is, mint pl. 1456-ban Hunyadi László, 1458-ban pedig Hunyadi Mátyás Vajdahunyadon. Valószínűleg a földesúr beleegyezése kellett a román pap beállításához is, mindenesetre a vajdahunyadi uradalom román papjai fölé 1516-ban a földesúr, Frangepán Beatrix nevezte ki Szokács Péter személyében az esperest. Ezek után érthető, hogy a birtokosztozások és -eladások során a katolikus és görögkeleti templomokat csakúgy a birtokok értékébe számították be, akár a malmokat. Így osztoztak meg pl. Kémeri Miklós és Jakcs László 1450-ben Naszód-vidéki és szilágysági birtokaikon, mindenütt beleértve és megjelölve a

katolikus templomot és a görögkeleti román kápolnákat. 1462-ben pedig Barcsai Tamás erkesi birtokából eladott „egy telket . . . bizonyos román papét [presbiteri volahalis] az ő valamiféle kápolnájával együtt".[26]

A GÖRÖGKELETI ROMÁN NÉP ÉS EGYHÁZI HIERARCHIÁJA

A fentiekben felsorolt 58 román plébániatemplom meg a négy (a priszlopi, révi, feleki, valamint a máramarosi-körtvélyesi) kolostor természetesen nem meríti ki a középkori kelet-magyarországi, s ezen belül az erdélyi román templomok tényleges számát, még kevésbé lehet a félszázat alig meghaladó templomokból a románság lélekszámarányára következtetni, különösen nem a több száz középkori magyar (és székely), valamint szász templomhoz viszonyítva. Valamivel közelebb visznek a valóságos etnikai arányok ismeretéhez az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék (erősen hiányos!) katolikus papnévsora és az 1461-ben készült ötvenedjegyzék, mely a juhötveneddel tartozó erdélyi megyei falvakat sorolja fel (Hunyad megye, a Szász- és Székelyföld, valamint Fogaras-vidék nélkül), éspedig 189 helységet, ezek közül hetet külön meg nem nevezett „tartozékaival". A jegyzék kettős tévedési lehetőséget is rejt magában. Egyrészt nem tartalmazza azoknak a falvaknak a nevét, csak céloz rájuk, melyeknek ötvenedét a király a földesúrnak adományozta. Ilyen adományleveleket ismerünk ugyan a 13. századtól kezdve az egész középkorban, de sajnos nem mindet, hiszen sok elveszhetett vagy lappang. Mivel a nagyobb uradalmak az egyes falvak megnevezése nélkül szerepelnek a jegyzékben, a tartozékokat más forrásokból kell kinyomozni. Másrészt pedig abból, hogy két földesúr elhárította az ötvened megfizetését, mert „ebben az évben nem voltak oláhjai" (hoc anno caret Valachys),[27] a román pásztorok egy részének ide-oda vándorlására kell következtetni, tehát az ötveneddel tartozó, egyébként is többnyire magyarral vegyes lakosságú falvak nem mindegyikében éltek állandóan betelepült románok, s így templomukkal nem mindenütt lehet számolni. A jegyzék csak a katolikus plébánosokat tünteti fel, mert ezek is részesültek a román pásztorok adójából. Számuk az ötvenedet fizető falvak harmadában 64.

Külső magyarországi adatok alapján, melyek szerint csak minden harmadik-negyedik katolikus falunak volt temploma, az erdélyi magyar (és székely) templomoshelyek legalább megháromszorozásával kell a magyar települések számát felbecsülni. A kimutathatóan kisebb lélekszámú román hegyi falvak közül még kevesebb, mint negyedrészének lehetett ezek szerint temploma. A

[26] Idézi Entz Géza, Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen. In: Omagiu lui George Oprescu. Bucureşti 1961. 164.

[27] L. 20. sz. jegyzet.

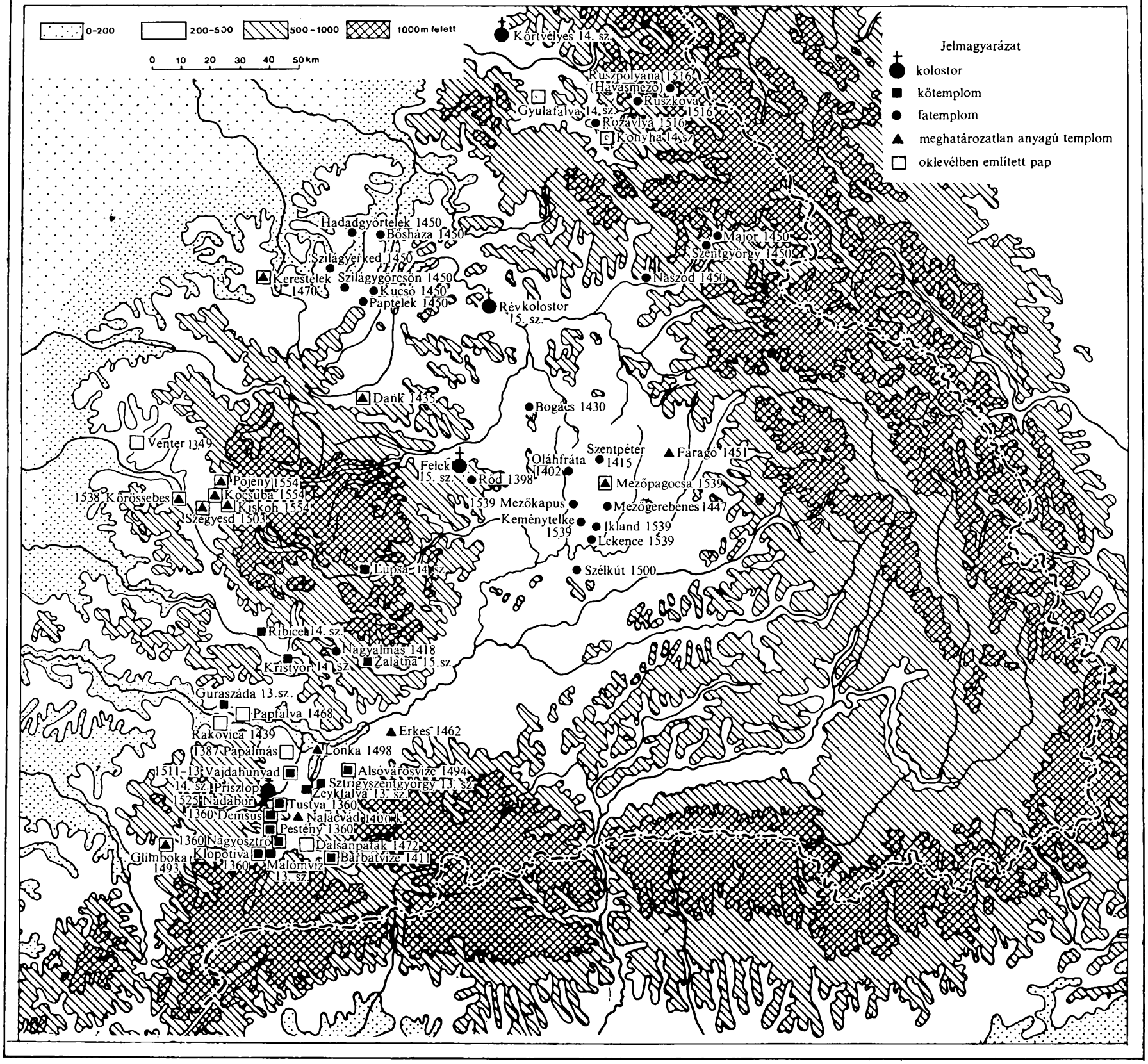

29. térkép. Görögkeleti román templomok a 16. század közepéig

(Az évszámok az első okleveles említést jelzik)

Temes-vidéki egerszegi uradalom 24 román falujában pl. összesen 319 család élt 1389-ben, azaz átlag 13, de csak négy haladta meg a húsz családot, tizenháromban pedig kevesebb, mint 10 családot számoltak össze. Mindezeket az értesüléseket egybevetve és számos még kiadatlan oklevelet felhasználva lehet majd igen nagy munkával a középkor végi erdélyi falvak (össz-számuk kb. 2500) etnikai összetételét, ha nem is véglegesen, de legalább megnyugtatóan tisztázni. Addig is a fent említett jegyzékek és az oklevelesen ismert vagy középkori formájukban fennmaradt templomok ismeretében a középkor végi Erdély (a Partium nélkül!) összlakosságát a négymilliós Magyarországon belül kb. félmillióra lehet tenni, ennek több mint fele magyar és székely, több mint egynegyede román, a többi német és egyéb (orosz, szerb stb.) lehetett, amivel a vallási megoszlást is megmondottuk.

A másfélszázezres lélekszámhoz közelítő erdélyi románok túlnyomó többsége (legfeljebb néhány száz megnemesített és katolizált kenézcsaládot leszámítva), görögkeleti vallású lévén, nem nélkülözhette, s mint az esperesek említéséből láttuk, nem is nélkülözte az egyházi szervezetet. Hogy azonban ez miben állt, csak szórványos adatokból próbálhatjuk kikövetkeztetni. Mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mely görögkeleti püspökséget illette meg a papszentelés joga. Ha a templomépítés engedélyezése és a pap beiktatása a szabad vagy nemes kenézektől, illetve a helyi földesuraktól függött is, elvileg (s többnyire valószínűleg a gyakorlatban is) csak görögkeleti püspök által felszentelt papot iktathattak be ugyancsak püspök által felszentelt templomba. A 11. században a Kárpátokig terjedő Bizánci Birodalomban bárhol élő vlah-románok püspöke az ohridi bulgár érsek alá tartozott, s ezt a jogát Ohrid egészen a 16. századig a Dunától északra is igyekezett érvényesíteni. Valójában azonban az 1185-ben megalakult bulgár—vlah cárság tirnovói pátriárkátusa mind a konstantinápolyi pátriárka, mind az ohridi érsek jogait háttérbe szorította, maga alá rendelve a volt bizánci dorosztoloni (ma Szilisztra), branicsevói és vidini püspökségeket is, melyek közül az első a Balkán hegység és a Duna közt elterülő, a Duna-deltát is magába foglaló Parisztrion bizánci tartomány metropoliája (érseksége) volt. Ezek közül azonban egynek sem, valamint Tirnovónak sem lehet a Dunától északra kiterjedő fennhatóságát bizonyítani.

Az Al-Duna bal partján valószínűleg a 12. században a Duna-deltában (talán a mai Isaccea helyén) alapított bizánci, tehát közvetlenül a konstantinápolyi pátriárkátustól függő Vicina püspöksége gyakorolhatta a papszentelés jogát, annál inkább, mivel 1250 körül Dorosztolon rangját átvéve érsekséggé lett, tehát püspökségeket is alapíthatott, vagy legalábbis vándorpüspököket küldhetett ki. Ez utóbbiakra célozhatott a pápa, mikor 1234-ben a Kunországban élő „Walaci", azaz románok közt papszentelést végző „álpüspökökről" szól, akiktől a románok görög (és nem szláv vagy bulgár!) rítus szerint kapják a szentségeket. Ezt a feltételezést erősíti az a körülmény, hogy a magyar királyságtól elszakadó Havasalföld első metropolitája 1359-ben a konstan-

tinápolyi pátriárka rendeletére a vicinai Jachintosz lett, aki hamarosan a havasalföldi vajda udvarába költözött. Ugyanakkor a román papság nem görög, hanem — nyilván Ohrid örökségeként — bulgár egyházi nyelven végezte egészen a legújabb korig szertartásait anélkül, hogy a tirnovói pátriárkátustól függött volna. Mindenesetre Jachintosz második utódja, Antim havasalföldi metropolita a 14. század végén még levelezett a tirnovói bulgár pátriárkával, bár ő maga a konstantinápolyi zsinatokon vett részt. Eléggé tisztázatlan közjátékként a Szörényi bánságban, melynek olteniai (kisoláhországi) része 1372 és 1382 közt, Nagy Lajos haláláig közvetlen magyar királyi uralom alá került vissza, ez időben külön szörényi görögkeleti metropolia létezett, éspedig ugyanazon Antim vezetésével, aki 1382-ben az egész Havasalföld metropolitája lett, s ezzel a szörényi metropolia megszűnt. 1401-ben Antim „Ungrovlachia metropolitájának, valamint Magyarország és a határvidékek exarchájának" címezi magát, bejelentve ezzel igényét az erdélyi román papok felszentelésére is. Ezt az igényét azonban csak Erdélyben érvényesíthette, mivel 1391-ben a valamivel előbb Máramarosban alapított körtvélyesi (Peri) monostor igumenjét (apátját) a konstantinápolyi pátriárka felhatalmazta, hogy mint exarcha Magyarország Erdélyen kívüli részein papokat szenteljen. Ugyanezen időben a bulgáriai Nicodim, az első havasalföldi monostorok alapítója a Hunyad megyei Priszlopon is létesített — fentebb már említett — monostort, apátjának azonban papszentelési jogáról nem tudunk, de nem is valószínű, hogy lett volna, mert azt a havasalföldi metropolita magának, illetve püspökeinek tartotta fenn.

Erdélyben tehát a 15. század végéig egy görögkeleti monostoron kívül a görögkeleti egyház hierarchiáját csak a királyi várkerületek román papjai fölé kinevezett esperesek (a Hátszeg és Vajdahunyad vidékit már említettük) képviselték. Nem tudjuk, hogy a megyék nemesi birtokain élő román papok fölött volt-e esperes, és ha igen, milyen területi hatáskörrel. Mindenesetre jelentős változás történt 1485 után, mikor Nagy István (Ştefan cel Mare) moldvai vajda hűbérbirtokba kapta Csicsóvár és Küküllővár uradalmait. Két monostort is alapított, a Csicsóvárhoz tartozó Réven (Vad, moldvai bizánciás stílusban épült templommal) és a Kolozsvár melletti Feleken (temploma kolozsvári mesterekre valló gótikus stílusú), melyek együtt a moldvai Suceava metropolitájától függő püspöki papszentelési jogot gyakoroltak, elsősorban a vajda hűbérbirtokain, de bárhonnan jövőket is pappá szentelhettek, keresztezve ezzel a havasalföldi metropolita erdélyi papszentelési monopóliumát. A kettős monostori püspökségből az újkorban alakult ki a Gyulafehérvárra költözött erdélyi román metropolia, addig az erdélyi román papság hierarchiájának legfelső fóruma az egymással is vetélkedő havasalföldi és moldvai metropolia volt.

AZ ERDÉLYI ROMÁNOK KÖZÉPKORI EGYHÁZI MŰVELTSÉGE

Hol és hogyan történt az erdélyi román papok szellemi felkészítése, nem tudjuk. Feltehetően a priszlopi és a körtvélyesi monostoroknak is része lehetett benne. Az elsőnek nem maradt fenn hitelesen azonosítható szellemi terméke, de ha valóban Nicodim alapította, akkor a 14. században újjáéledő görögkeleti teológia egyik jeles képviselője lett Priszlop lelkiatyja, s talán hatással lehetett az itteni szerzetesekre is.

A görögkeleti egyház a 14. század közepén két arcvonalon is harcba lendült, egyrészt a katolikus térítés ellen, amivel a töröktől szorongatott bizánci császároknak a római egyház felé tájékozódását kívánta ellensúlyozni, másrészt a 13—14. században új erőre kapó bogumil „eretnekség" ellen, mely ez időben „kathar" néven Dél-Franciaországot is elérte. A bogumil mozgalom Bulgáriában keletkezett a 10. században az ókori manicheizmus utódjaként. Legfőbb jellegzetessége az egyenlő hatalmú jó (Isten) és gonosz (Sátán) küzdelmét feltételező dualista világnézet, mely társadalmi síkon a szegények és gazdagok harcában vetült ki. Mivel azonban egyúttal misztikus elmélyedést és aszkézist is hirdetett, a bogumilizmus nem vált a nyílt társadalmi harc ideológiájává, s a középkori Bulgáriában az előkelő rétegek egy része is csatlakozott a mozgalomhoz. Így elsősorban egyházi ügy lett, s a görögkeleti és a római egyház egyaránt mint eretnekeket üldözte a bogumilokat. A konstantinápolyi és a tirnovói pátriárka a bizánci császárt, illetve a bulgár cárt, a pápa a magyar királyt igyekezett ellenük fegyveres fellépésre bírni, akik időnként, ha az politikai céljaiknak éppen megfelelt, engedtek is a felhívásnak. A 13. század elején s a 14. század közepén folytak bogumilellenes „keresztes hadjáratok". A bogumilizmus a román népet is megérintette, amiről a román vajdaságban a 15. században másolt (nyilván korábban is elterjedt) bogumil misztikus apokrif irodalom *(Ézsaiás próféta és Ábrahám látomásai, Nikodémusz evangéliuma, Afrodiszian legendája, Énókh titkos könyve* stb.) tanúskodik. Tirnovói Szent Theodosziosz fáradozásait a bogumilok megtérítésére 14. század közepi életrajza szerint magyarok, szerbek és vlah-románok egyaránt ismerték.

A római egyház és a bogumilizmus elleni küzdelem vezető ereje a bizánci szerzetesség volt, melynek a 14. század közepén legnagyobb hatású teológusa, Gregoriosz Palamasz indította el az ún. hesziaszta mozgalmat. Ez a bogumilizmus misztikájából azzal akarta a forradalmi szelet kifogni, hogy nemcsak az értelem eksztatikus kikapcsolását, hanem az életnek mint szenvedésnek vállalását, sőt teljes megtagadását hirdette. „Az ember ne örüljön, mert nevetése sírásra fog változni", sőt az a „boldog, aki teljesen

megöli akaratát".[28] Ez a buddhizmushoz közelítő szemlélet valóban merített is a buddhizmusból, Barlám és Jozafát buddhista eredetű legendáját terjesztve más, szintén a bogumilizmust ellensúlyozni hivatott, főleg moralizáló népkönyvekkel együtt. Ezek szintén eljutottak a román vajdaságokba s onnan Erdélybe is, esetleg éppen Nicodim által, aki ennek a szellemiségnek képviselője volt Havasalföldön. Messze és bizonytalan utakra vezetne nyomozgatni a bogumilizmusnak, illetve a hesziasztáknak a papokon keresztül a román népi gondolatvilágra gyakorolt hatását, melyet egyesek a híres *Miorica-balladá*ban, a halált belenyugvással váró pásztor szavaiban vélnek felfedezni. Mindenesetre a bogumilok román kapcsolatai közé tartozik az is, hogy a bulgár—román cárság legnevesebb uralkodóját, a 13. század elején élt Kalojánt (más nevén Ioniţa) annyira a maguk emberének tartották, hogy Filippopolisz ostromakor ők adták át neki ezt a fontos bizánci várost. Talán éppen a bogumil Kaloján-kultusz révén jutott el a Dunától északra élő románokhoz az a széltében elterjedt mágikus praktika, hogy aszály esetén egy kis agyagbábut ládikóban vízparton eltemetnek, és esővarázsló énekkel siratják el: „Caloiene, iene // Caloiene, iene // menj az égbe s kérjed, // esők nyíljanak meg."[29]

Ha a néphez közvetve, a román papokhoz közvetlenül jutott el, főleg a 14. század második felében a török hódítás elől északra menekülő bulgár és szerb szerzetesek révén ez a kétarcú, bogumil és hesziaszta irodalom. De papi tevékenységüket nem ez határozta meg, hanem a hagyományos szertartások rendje, kötött bibliai szövegek recitálása. Tévedés lenne azt hinni, hogy az erdélyi román papok néhány egyházi szláv nyelven elmondott rövid formulával beérték. Egy szerény falusi román papról, a már említett kerésztelkiről jegyezték fel 1470-ben, hogy 100 forintot kitevő elrablott vagyonának első helyen említett, tehát jelentős részét két könyv tette ki. Hogy milyen könyvekről lehet szó, nyomra vezet a feleki kolostornak adományozott két moldvai eredetű könyv, az 1481-es keltezésű rituálé és az 1488-as keltezésű négy evangélium. Legalább ezekre volt szükség az istentiszteleteken, s valószínűleg ilyen tartalmúak voltak a kerésztelki pap elrabolt könyvei is. Ezekhez járult harmadikul a zsoltároskönyv, melyet a 16. század elején már román nyelvre is lefordítottak, mégpedig a körtvélyesi monostorban, amire az első román nyelvemlékek (a şchei-i, a voroneţ-i és a Hurmuzakiról nevezett zsoltároskönyvek) szövegének máramarosi dialektusából lehet következtetni.

Hogy az első román nyelvű egyházi könyveket éppen Körtvélyesen fordították, nem véletlen. 1488 és 1490 közt a monostort a munkácsi orosz püspök a maga fennhatósága alá akarta vonni, ami ellen a máramarosi román

[28] Istoria literaturii romîne I. Red. Al. Rosetti. Bucureşti 1964. 242
[29] Uo. 31.

nemesek tiltakoztak. Segítségükre sietett a monostor kegyura, Drágffy Bertalan, az akkorra már katolizált és elmagyarosodott máramarosi vajdacsaládból származó erdélyi vajda, aki úgy vetett véget a vitának, hogy 1494-ben az erdélyi katolikus püspök védelme alá helyeztette a monostort. Ez azonban újabb bonyodalmakat jelentett. Nem mondották ki ugyan formálisan a görögkeleti és a római egyház közti uniót, de a két egyház közti legfőbb vitakérdésben Körtvélyesnek engednie kellett: az ott románra fordított ún. şchei-i zsoltároskönyvben megjelenik a katolikus hitvallás formulája, hogy a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is ered (Filioque). Ettől még Körtvélyes és az általa felszentelt papság szertartásaiban görögkeleti maradhatott, de megérintette őket az akkor már magyar bibliafordításokon dolgozó katolikus egyház anyanyelvűségre való törekvése, s így kezdődhetett el az anyanyelvű román egyházi irodalom, egyelőre Körtvélyesre korlátozódva. Kibontakozására majd csak a 16. században, a reformáció hatása alatt került sor.

Mindenesetre jelentős lépés volt ez is a román anyanyelvű kultúra kialakulása felé, mert addig nemcsak az egyházi, hanem a laikus szövegeket is egyházi szláv nyelven írták az erdélyi románok. Szláv feliratok vannak a 15. század eleji kenézi templomok falain, sőt a kenézcsaládokat nemesítő királyi oklevelek hátán még a 15. században is cirill betűs szláv feljegyzések olvashatók. Az erdélyi románok cirill betűs szláv írásbeliségére az első ismert adatot Kézai Simon 1280 körüli krónikájában olvashatjuk, aki elmondja, hogy a székelyek Attila halála után Erdélybe menekültek, s ott a hegyek közt éltek a románokkal, akiknek betűit használják. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy Kézai látott cirill betűs román (szláv nyelvű) és rovásírásos székely (magyar nyelvű) írást, de egyiket sem tudta olvasni, viszont az ótörök székely rovásírásba bekerült néhány görög és glagolita betű által megtévesztve, a kétféle írást azonosította. A cirill betűs szláv szövegek írásának tehát régi és folyamatos hagyománya volt az erdélyi románoknál, eleinte a kolostorokban, később pedig már a laikusokat is betűvetésre oktató első ismert román iskolában, melyet a levantei kereskedelem egyik fontos központjában, a brassói Şchei külvárosban alapítottak balkáni kereskedők. Ennek tanítóját 1480-ban említik először. Nyilván szláv nyelven írtak itt is, de azt már román nyelvi kiegészítéssel taníthatták, mivel az első pontosan keltezhető laikus román nyelvemlék Neacşu Lupu havasalföldi bojárnak a határ menti Cîmpulungtól éppen a brassóiakhoz 1521-ben írt cirill betűs levele.

Akár szláv, akár román nyelvű volt azonban az erdélyi görögkeleti művelődés, egész szellemisége alapvetően különbözött a katolikus magyarokétól és szászokétól. A magyarországi uralkodó római katolikus egyház a pápák állandóan megújuló sürgetésére időnként kísérleteket is tett a románok térítésére. Különösen 1204 után, mikor a negyedik keresztes hadjárat során a konstantinápolyi pátriárkátus formailag egy fél évszázadra pápai fennhatóság

alá került, és rítusát latinizálták. A tatárjárással ez a térítési hullám, melynek esetleges eredményeit nem ismerjük, elhalt, de megújult Nagy Lajos balkáni hódításaival. Akkor is azonban a Szörényi bánság román kerületeire korlátozódott, mert itt volt politikai fontossága. 1358-ban a király buzgó híve, Lackfi Miklós zempléni ispán, Rómában járván, búcsút eszközölt ki a pápától három román népességű birtokán (in medio olachorum) néhány újonnan (aliqui de novo) katolizált jobbágya számára épült templomnak, de a helynevek a pápai kancellária torzításai miatt azonosíthatatlanok. Az első hiteles térítési adat 1366-ból származik, a világosvári kerületbeli Acsvai Sorbánról, aki a katolikus keresztségben István nevet nyert, és (mindenesetre ötveneddel terhelt) újabb birtokot kapott jutalmul a királytól.

Nagy Lajosnak ugyanebben az évben kelt, igazi célját tekintve sokat vitatott oklevele, amelyben a királyi oklevéllel birtokukban megerősített kenézeket a nemesekkel egyenrangúaknak ismeri el, s a „közönséges kenézeket" *(communis kenezus)* a falusi bírák jogállásába szorítja vissza, semmiféle utalást nem tartalmaz katolizálási kényszerre. A kenézek felső, katonáskodó rétegét kívánta megnyerni Havasalföld és Bulgária ellen folytatott hadjárataihoz. A röviddel ezután kelt királyi utasítás Keve és Krassó megyékhez, hogy a szláv vagy szakadár papokat (sclavos sive schismaticos sacerdotes) minden sérelmük nélkül (absque omni dampno, lesione et deturpatione) adják át Himfy Benedek ottani ispánnak, amíg sorsukról később nem rendelkezik, legfeljebb a hódító háború elleni propaganda megakadályozására szolgált. Későbbi következménye nem lett; a román papok a középkor végéig működhettek ezen a területen is. Az a Zsigmond királynak 1428. évi oklevelében említett, Nagy Lajosnak tulajdonított rendelkezés, hogy a sebesi kerületben „csak igazán katolikus és csak a római hitet tartó . . . bírhat nemesi címen vagy kenézi címen birtokot", gyanús hitelű újkori másolatban maradt fenn, s maguk a tények bizonyítják, hogy ha volt is ilyen szándéka Nagy Lajosnak, illetve Zsigmondnak, az nem valósult meg.

Az a széltében elterjedt és egy, azóta megsemmisítő kritikában részesült monográfiát is ihlető nézet, hogy Nagy Lajosnak fent említett 1366. évi, az erdélyi nemesek és kenézeik jogait rendező oklevelében a „mindenféle nemzetbeli, különösen oláh gonosztevők kiirtására" (ad exterminandum et delendum de ipsa terra malefactores quarumlibet nationum, signanter olachorum) vonatkozó parancsa az erdélyi románság megsemmisítését vagy legalábbis katolizálását célozta, s egy általános román parasztfelkelés megtorlására irányult, legalábbis naivnak mondható. Valójában többféle mozgalomról tudunk, melyekben románok is részt vettek. A legtöbb zavart a földesurak keltették, akik magyar vagy román jobbágyaikat küldték magyar vagy román szomszéd falvak pusztítására és elfoglalására, néha románokat románok, magyarokat magyarok ellen. Voltak persze garázdálkodó rabló-

bandák is, románok és magyarok vegyesen. Végül ténylegesen folyt román kenézek ellen, főleg Hunyad megyében egyfajta „jogfosztás", de az ismert esetek kivétel nélkül királyi oklevéllel bíró kenézeknek csupán szokásjogi alapon birtokló kenézek ellen megnyert birtokperei, úgyszólván román belügyek, s ezeknek sem volt semmi köze a valláshoz.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a Nagy Lajos udvarában igen befolyásos, térítő buzgalomtól fűtött ferences barátok, főleg a bosnyák tartománybeliek ne tettek volna meg mindent, hogy világi karhatalmat kapjanak a görögkeleti szakadárok akár erőszakos katolizálásra. V. János bizánci császár 1369. évi római látogatása, melynek során a görögkeleti és római egyházak előbb már sokszor kimondott unióját megújították, alkalmat adott V. Orbán pápának, hogy 1378-ban „Dilectionis sinceritas" kezdetű bullájában felszólítsa a világi hatalmakat a „szakadárok" megtérítésében való részvételre. Az öregedő és az itáliai ügyekkel elfoglalt Nagy Lajosnak az 1366 körüli balkáni hadjáratok sikertelensége miatt is lelohadt buzgóságát feleleventendő, Bartolomeo de Alverna boszniai vikárius valamikor 1379 után emlékiratot intézett hozzá, hogy fogjon fegyvert a „szakadárok" ellen. Azzal érvel, hogy a görögkeleti szlávok és románok megátalkodottságát „nem annyira szavakkal, mint inkább karddal és kemény harcban" kell megtörni, mert ezek „műveletlenségük miatt minden egyházi rítust és szentségformát elvesztettek ... s ez a nép ebben a szektában nem üdvözülhet". Idézi V. Jánosnak 1366-ban, magyarországi látogatásakor mondott szavait: „Jól teszi a király, ha ezeket a szlávokat megkereszteltelteti, mert ezek sem a görög, sem a római formát nem követik", sőt hozzáteszi az athoszi szerzetesek véleményét is a szláv rítust követő papokról: „ezek nem papok, hanem kutyák!" Ha nem térnek meg, ki kell űzni őket a király országaiból, s híveiket erőszakkal is katolizálni kell, mert ha ők maguk nem, fiaik majd jó katolikusok lesznek. A vallási érveket a közismert és még évszázadokig hangoztatott politikai érvvel is megtoldja: „sohasem lehetnek uraikhoz hűségesek, akik más hittel Isten iránt hűtlenek". Ez a visszataszító vakbuzgóság azonban nemcsak Nagy Lajosra nem hatott, aki nem kezdett újabb térítési akciót, hanem sokakban, különösen a románok telepítésében érdekelt s ezért vallási türelmet gyakorló, a románoknak saját papot és templomot engedélyező erdélyi magyar földesurakban egyenesen visszatetszést keltett, mint azt a vikárius meg is mondja: „vannak buták és közönyösek, akik helytelenítik és gyalázzák a magyarok felséges királyurának e nemrégiben elkezdett szent művét ... ti. az országában lévő szlávok és románok megtérítését és megkeresztelését".[30]

Nem annyira a vallási közöny, hanem a gazdasági érdek vezette az erdélyi magyar földesurakat a toleranciára. Vallásüldözésre a 15. században már csak

[30] Idézi Ş. PAPACOSTEA, La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source. Revue Roumaine d'Histoire 1978. 403—406.

a husziták ellen került sor, akik Moldvában kerestek menedéket, és ott fordították a Bibliát magyarra. A nemesített román kenézek egy része katolizált ugyan, de nem kényszerből, hanem presztízsből, mert a magyar nemesi családokkal való gyakori összeházasodásoknak a valláskülönbség akkor elháríthatatlan akadálya volt. A román köznép és saját vezető rétege közt így támadt szakadék, melyet Mohács után az „örökös jobbágyság" nemcsak elmélyített, hanem etnikai ellentétté is fokozott.

IV. AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ELSŐ KORSZAKA (1526—1606)

1. A KELETI MAGYAR KIRÁLYSÁGTÓL AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGIG

AZ ELŐJÁTÉK: A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA

1526. augusztus 29-én Szulejmán szultán serege döntő vereséget mért Mohácsnál Magyarországra. II. Lajos, a fiatal Jagelló-uralkodó katonái nagy részével együtt odaveszett. A török elfoglalta, feldúlta, majd kiürítette Budát: a Szerémséget bekebelezte, de az országból visszavonult. Az év utolsó negyede hatalmi űrt talált Magyarországon: a régi kormányzat felbomlott, a győztes viszont lemondott a hódításról.

Ennek az űrnek a betöltésére két jelentkező vállalkozott: Szapolyai János erdélyi vajda, az ország legnagyobb arisztokratája, és Habsburg Ferdinánd, II. Lajos sógora, Ausztria főhercege, V. Károly német-római császár öccse. Kettejük küzdelme szabja meg Magyarország sorsának alakulását, Erdély jövendője pedig soha nem függ közvetlenebbül az anyaországétól, mint e kritikus évtizedekben.

Szapolyai jelöltségét az uralkodó osztály többsége támogatta: már jó másfél évtizede az ország egyik vezető politikusa volt. A főurak egy része elismerte annak; a köznemesség, noha viszonzást nem mindig kapott tőle, lelkesedett érte. Azok az erők, amelyek eddig elzárták előle a hatalom egészéhez vezető utat, a mohácsi vereséggel szinte megsemmisültek: a Jagelló-dinasztia hazai ága kihalt, Habsburgokkal paktáló híveik megtizedelődtek.

A Ferdinándot támogató főúri csoport elenyésző kisebbségben volt. A német dinasztia legfőbb, sok történetíró által utólag perdöntőnek minősített érve, a török elleni segélynyújtás ígérete 1526-ban még igencsak üresen hangzott. Magyarország több mint egy évszázada küzdött már az oszmánok ellen, s ez idő alatt szavakat sokszor — tényleges támogatást sohasem kapott sem a Német Birodalomtól, sem a Habsburg-háztól. Most még kevéssé volt erre remény, hiszen V. Károly császár (Ferdinánd bátyja) hosszú, s 1526 nyarán éppen megint kiújult háborúba keveredett I. Ferenc francia királlyal.

Ez utóbbi tény vette el a vajda szemében annak a fenyegetésnek élét is, amely kimondatlanul ott rejtezett a Habsburgok jelentkezése mögött, hogy tudnillik az önmagában is végveszélyt jelentő török háborúhoz egy újabbat kap az ország, nyugat felől.

Nem törődött tehát vetélytársának s az annak védőszárnyai alá menekült marokkyi ellenzéknek a tiltakozásával. 1526. november 10-én Szapolyai a székesfehérvári országgyűléssel királlyá választatta magát, s másnap már a koronázásra is sort kerittetett.

Kilenc, viszonylag csöndes hónap következett, ami alatt I. János megpróbálkozott a magyar állam talpraállításával. Roppant magánvagyonára, a köznemesség feltétlen bizalmára és főúri párthívei hozzájárulására támaszkodva a belpolitikát erősen kézben is tarthatta, a kormányzásban akaratát szinte mindenben érvényesítette.

Hiába ért el azonban János király sikereket a belpolitikában — a külpolitika létfontosságúvá vált területén nem érhetett el eredményt. A Habsburgokkal megegyezésre törekedett, szövetséget ajánlott nekik a török ellen. Az 1526 decemberében ellenkirállyá választott Ferdinánd főherceg azonban megakadályozott minden egyezkedést. A magyar diplomácia emberei bejárták egész Európát, de érdemleges választ csak a francia udvarban kaptak. Azt is hiába: I. Ferenc éppen nem a magyar—Habsburg béke érdekében kívánt fellépni, hanem bele akarta vonni Magyarországot az V. Károly és családja ellen vívott kontinentális hadakozásba.

Közben pedig, 1527 nyarán, nagyot változott Európa helyzete. Egy nem éppen tervszerű, de annál hatékonyabb császári zsoldosakció elfoglalta Rómát, és megadásra késztette a pápát, a franciák egyik legfőbb szövetségesét. Az eddig erejét császári bátyja megsegítésére fordítani kényszerült Habsburg Ferdinánd keze fölszabadult. S ő, aki 1526 végén a cseh trónt is elfoglalta, már jóval korábban kialakította (saját országai szempontjából mindenképpen logikus) álláspontját Magyarország ügyében. Úgy vélte, a magyar állam többé nem képes feltartóztatni a török támadásokat, s ezért, amennyiben Ausztriától és Csehországtól függetlenül dönthet, könnyen kiegyezhet a túl hatalmas oszmán birodalommal — méghozzá saját nyugati szomszédai ellen. Az örökös tartományok és a cseh korona országainak érdeke tehát azt kívánta, hogy a Habsburgok, akár erőszakkal is, de saját kezükbe vegyék Magyarország irányítását.

1527 júliusában megindult tehát a német zsoldoshad Magyarország ellen. I. János erejét ekkor még a déli megyékben Ferdinánd bujtogatására föllázadt délszláv fegyveresek elleni harc kötötte le. (Cserni Jován, „a fekete ember" felkelése.) A támadók egyetlen lendülettel elfoglalták Budát, majd szeptember 27-én Tokaj közelében véres csatában megverték Szapolyai nehezen összevont seregét.

János király átmenekült a Tiszán, és Erdélybe, volt tartományába húzódott vissza. Hiába remélt azonban támogatást: tél elejére a biztosnak hitt támpont is ellene fordult. Ferdinánd egy gátlástalan és ügyes megbízottja, Georg Reicherstorffer előbb Brassót, majd a többi szász várost lázította föl a menekülő uralkodó ellen. Egy másik ügynök, Vingárti Horvát Gáspár a

nemesség elpártolását eszközölte ki: buzdítására Perényi Péter vajda az őrizetére bízott koronát kiszolgáltatta az ellenkirálynak. Így tudta az magát, ugyancsak Székesfehérvárott, magyar királlyá koronáztatni (1527. november 3).

Szapolyai maradék hívei makacsul kitartanak ugyan Erdélyben — Fogaras erős várát Tomori István 1528 júliusáig védi még —, de uruk nem akar csapdába esni a hegy koszorúzta tartományban. A Tiszántúlra megy telelni — de még mielőtt elhagyná a Királyhágón túlt, nehéz, Magyarország és Erdély sorsába hosszú távon beleszóló döntésre szánja el magát.

Az elmúlt év kudarcai kétségtelenül azt bizonyították, hogy királlyá választásakor rosszul számította ki vetélytársának lehetőségeit és szándékait. Súlyos hiba volt azt hinnie, hogy a Német Birodalom európai háborúja visszatartja Ferdinándot Magyarország megtámadásától. De vajon abban is tévedett-e, hogy a Habsburgok nem fogják tudni megvédelmezni Magyarországot a törökkel szemben? A győztes hadak láttán — őszintén, vagy sem, nem sokat számít — sokan állították, hogy ez a segítség hathatós lesz. I. János azonban nem osztotta ezt a véleményt. A török 1526 végétől többször is fölajánlotta „barátságát", Ferdinánd hatalomátvétele után pedig megsokszorozta a déli határ elleni támadásokat. Mindez megerősítette Szapolyait abban a meggyőződésében, hogy a török nem fogja békén eltűrni a Habsburgok magyarországi berendezkedését. A múlt tapasztalatai pedig igencsak arra intettek, hogy a két ellenség közül a török az erősebb.

János király tehát Kolozsvárról követet indított Sztambulba, szövetséget ajánlani a szultánnak. Úgy tűnik, az elhatározás csak hosszas vívódás után született meg, amit a magyar politika hagyományos törökellenessége, a keresztény lelkiismeret lázadása egyaránt érthetővé tesz. Az utolsó csepp, amitől túlcsordult a pohár, valószínűleg éppen Erdély lázadása volt: az egyre reménytelenebb helyzetben Szapolyai végre rászánta magát a nehéz lépésre.

A Sztambulba indított követ, Hieronym Łaski lengyel nemesúr hamar bevégezte küldetését. 1528. február 29-én a szultán szövetségeséül fogadta I. Jánost, s hitlevéllel biztosította segítségéről:

„Neked, felséges Jánosnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Morvaország stb. királyának. Én, szultán Szulejmán sah, törököknek győzhetetlen fejedelme, esküszöm az magasságbéli Istennek mindenhatóságára, szentségére, fényességére, ... az égnek erősségére és az földnek színére, az napra, holdra, csillagokra, az földre és az nagy szentséges Mohamedre, ... atyámra és az én anyámnak tejére, az én kenyeremre és szablyámra, életemre és lelkemre, hogy téged, híres atyámfiát, ... semminémű szükségedben soha el nem hagylak, ha minden birodalmam és országaim és hatalmam tőlem elvétetnének is ... És ha csak egyedül maradnék is, ... kötelességem légyen Téged megtalálnom és megkeresvén néked azt mondanom: imhol vagyok, amit tőlem akarsz, kész vagyok neked abban kedvezni és

kedveskedni. Ha ígéretemet be nem tartanám, s utódaim is nem azt cselekednék, a nagy Istennek és az ő igazságának haragja szálljon fejemre, engemet mindenestől veszítsen el, ... az földnek erőssége jártamat ne szenvedje, hanem az föld kétfelé váljék, és engem mindenestől, lelkestől nyeljen el és emésszen meg...".[1]

Ekkorra Szapolyai újra összeszedte erejét, s ellentámadásra indult a Tiszántúlról Kassa felé. A vállalkozás most is balul ütött ki, március 8-án az Abaúj megyei Szina mellett újból csatát veszített. Csak csekély kísérettel tudott elmenekülni — ki Lengyelországban, Tarnów várába.

A török beavatkozással való számolgatás viszont helyesnek bizonyult. I. Szulejmán már 1528 őszén bejelentette, hogy fegyverrel űzi ki a Habsburgokat Magyarországról. A magyar urak és nemesek, akiknek túlnyomó része sietett behódolni Ferdinánd királynak, ugyanakkor alaposan csalódtak. Az új kormányzat pénztelenségbe és tehetetlenségbe süppedt, nemhogy a török ellen, de még János maradék hívei ellen sem tudott fölkészülni.

Nincs rajta csodálni való, hogy Szapolyai a szultán hadi készülődésének hírére megkockáztatta a hazatérést, s azon sem, hogy még 1528 végén néhány kisebb összecsapás árán vissza is foglalta majd az egész Nagyalföldet. Szulejmán pedig tényleg megindult, s 1529-es hadjáratával egészen Bécsig vitte előre az oszmánok lófarkas hadi jelvényét. Onnan azonban eredmény nélkül vissza kellett fordulnia, s amint hazavonuló serege elhagyta Magyarország földjét, I. Ferdinánd csapatai újra elfoglalták a Dunántúl nagy részét. A Felvidéket nem érintették a harcok, ott végig az ő hívei maradtak az urak. A Dunántúl déli és keleti megyéi, az Alföld azonban elveszett számára, s a következő években János király uralma alá fog kerülni Erdély is.

Zűrzavaros, háborús időszak következett, ismétlődő török támadásokkal (pl. 1532, újabb sikertelen akció Bécs ellen), kisebb Habsburg-ellenakciókkal (pl. Buda eredménytelen ostroma 1530 végén). Az erők azonban egyenlőek, az 1529-ben kialakult frontvonal csak jelentéktelen mértékben módosul. Magyarország három évvel a mohácsi csata után két darabra szakadt — noha mindkét fél magyar politikusai kétségbeesett erőfeszítéssel próbálják helyreállítani az egységet.

Ki érte el célját ezzel az állapottal? Még leginkább a török, hiszen korábbi legerősebb európai ellenfelét részben saját befolyása alá vonta. Teljes sikert azonban ő sem könyvelhetett el, hiszen a Habsburgoknak végül mégis sikerült megvetniük lábukat Nyugat-Magyarországon, s ottani védővonalaik áttörése nem látszott kivihetőnek. Ferdinánd király is csak félsikerről beszélhetett: bár Ausztria és Csehország elé erős védőgátat lehetett állítani Magyarország belsejében — az eredeti szándék, az egész ország fölötti uralom, álom maradt. Ugyanez a balsiker János király mérlegét is nyomta, ráadásul ő még kénytelen

[1] SZALAY LÁSZLÓ, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest 1857. 124.

az ősellenség törökhöz kötni magát, sikernek pedig legföljebb a visszatérés tényét mondhatta.

Ami pedig a magyar uralkodó osztályt, a középkori magyar állam fenntartóját illeti — ő egyértelműen csak vesztesként került ki a Mohács utáni harcokból, hiszen állama kettéhullott, s mindkét maradvány idegen hatalmak járszalagjára került. Mindkét király híveinek volt miért keseregni, s azt hajtogatni, a másik fél puszta létezése okozta a katasztrófát. János királynak a Habsburgok beavatkozását illető tévedésére a másik oldalon e beavatkozás korlátainak, csekély hatósugarának föl nem ismerése felel: hatásában legalább akkora hiba, mint a másik.

A közvetlen szereplők még jó ideig a másik fél „megtérítésétől", esetleg fölszámolásától remélték az országszakadás orvoslását — s csak a pillanatnyi helyzetnek engedve nyugodtak bele, hogy a két maradék ország önálló államapparátust építsen ki.

A királyi hatalom ettől függetlenül a mélypontra zuhant, különösen keleten. Szapolyai 1528-ban elveszítette családi birtokai legnagyobb részét, s ezeket utóbb sem pótolhatta semmivel. Királyi birtokként Buda, Solymos, Lippa maradt meg csupán. A köznemesi rend támogatása a háborús időkben értéktelennek bizonyult. A rendes állami bevételek is erősen csökkentek. A Ferdinándot uraló megyék adója, az annak kezébe került bányák és vámok jövedelme alapos rést ütött a kincstár költségvetésén.

Van nyoma, hogy I. János próbált kiutat keresni nehéz helyzetéből. Az Alföld óriásfalvainak marhatartással, állat- és borkereskedelemmel meggazdagodott, már csak névleg jobbágy lakóit, a civiseket igyekezett megnyerni. (1528: Lippa szabad királyi várossá emelése; 1529: civisek betelepítése Buda elűzött német polgárainak helyére; 1530, majd 1536: a jobbágyok 1514-ben elvett költözési jogának helyreállítása; 1537: magyar parasztpolgárok letelepítése Kassán.)

A civisek valóban kivívott rokonszenve s nyilván igénybe vett anyagi támogatása azonban nem helyettesíthette az elvesztett hatalmi eszközöket. János király országrészében leplezetlenül visszatért a nagybirtok Mohács előtt már oly sok bajt okozó uralma. Török Bálint Veszprémben és Somogyban, Perényi Péter Baranyában és Zemplénben, Czibak Imre, míg élt, (1534-ig) Biharban, Werbőczy István Tolnában és Nógrádban, Maylád vajda (1534—40) Fogarasban és környékén, Petrovics Péter Temesben, a Kosztkák, Podmaniczkyak, Bebekek, Ráskayak más földeken uraskodtak, a király nevében, de jobbára saját tetszésük szerint. Megrendszabályozásukra nem lehetett gondolni. Hiszen minél nagyobb úr volt valaki a saját környékén, annál könnyebben pártolhatott az ellentáborhoz, ha „sérelem" érte. A másik féltől, I. Ferdinánd magyar tanácsosaitól származik a következő keserű helyzetjelentés: „Amíg az ország fel van osztva, felséged királyi tekintélyét és hatalmát nem gyakorolhatja. Mindenki, mihelyt ügyét kétesnek tartja, vagy

azon aggódik, hogy törvényes eljárás vagy büntetés fenyegeti — át fog menni az ellenséghez. A gonosztevők, akik már annyian vannak, hogy nincs is számuk, a büntetés elől tőlünk az ellenséghez, az ellenségtől pedig hozzánk fognak menekülni. Itt is, ott is bűntettek szakadatlan sora következik, amivel folyton újabb okok adódnak majd az országban háborúkra és belső zavarokra..."[2]

Az adott politikai helyzetben, mikor egyik kínálkozó párt sem ígérhetett orvoslást az ország súlyos betegségére, a megbízhatatlanság, a kétkulacsosság aligha mondható meglepőnek. Jól tükrözi a kilátástalanság érzésének általánosulását a két tábor ideológiájának kialakulatlansága. A Habsburg-hívek a keresztény egység középkori gondolatát hangoztatták, Szapolyai alattvalói a nemesi nacionalizmus németellenességén lovagoltak. A kölcsönös hatástalanságra mi sem jellemzőbb, mint hogy János király szóban hangosan törökbarátnak ígérkező hívei nem voltak hajlandók urukat elkísérni, mikor az 1529-ben a szultán fogadására Mohácsra sietett...

Az viszont külön magyarázatot kíván, miért nem talált rá I. János a reformáció éppen ekkoriban Habsburg-ellenessé váló, a Német Birodalomban egyre terjedő fegyverére. Csak az uralkodó és közvetlen munkatársai (Czibak Imre, Werbőczy, Brodarics István, Frangepán Ferenc, később Fráter György) egyéni meggyőződése, mindvégig híven őrzött katolikus hite döntött volna? Aligha. Elsősorban is az új eszmék ellen dolgozott, hogy Magyarországra német közvetítéssel, mégpedig kezdetben II. Lajos feleségének, Habsburg Máriának támogatásával érkeztek. Hasonlóképpen fékező erőt jelentett a Jánost (a Habsburgok ellen sokszor nyíltan is hadakozó) Rómához fűző, folyton megújuló kötelék. Végül pedig, s talán legfőképpen, nehezen szánhatta volna rá magát hagyományos közösségével való nyílt szakításra az az ország, amelyiket a törökkel való kapcsolat miatt amúgy is súlyos, a kereszténység elárulását emlegető vádak érték.

ERDÉLY A BOMLÁS ÉVTIZEDÉBEN

Abban a bizonytalan határú, krónikus belső bajokkal küszködő államalakulatban, amely fölött I. János uralkodott, Erdély sem tudott több támogatást nyújtani a központi hatalomnak, mint az anyaország megmaradt megyéi.

Volt-e egyáltalában valami jelentősége annak, hogy az új uralkodó trónra léptéig Erdély kormányzója volt? A tartomány életét, súlyát tekintve nem nagyon. Az átmeneti konszolidáció rövid időszakában (1526—1527) a három nemzet magától értetődően fogadta el az új uralkodót és kormányát. A szász városok és a székelyek állítólagos tapogatózása a Habsburgoknál egyelőre

[2] BÁRDOSSY LÁSZLÓ, Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest 1944. 120.

nem tekinthető komolynak. Szapolyai a vajdai kancelláriából néhány embert magával vitt ugyan Budára — így Kőrösy Miklósból, volt vajdai secretariusából királyi titkárt csinált —, a többséget azonban meghagyta korábbi helyén. Talán az volt ezzel a szándéka, hogy régi emberei révén ellenőrizze az általa kinevezett új vajda, a befolyásos arisztokrata Perényi Péter működését (1526—29). Tény, hogy az erdélyi kancelláriában Szapolyai által bevezetett újítás, a titkár közigazgatási és az ítélőmester jogszolgáltatási szerepe is megmaradt. Annak pedig semmi nyoma, hogy János király volt tartományát valamiféle előnyben kívánta volna részesíteni: politikája az egységes magyar uralkodó osztály politikája, céljai az egész ország érdekeit kívánják szolgálni.

Hogy 1527—28 harcai miként zajlottak le errefelé, arról fentebb olvashattunk. Az 1528 végén fölújuló háborúskodások szintén igen hamar elérték a Királyhágón túli földeket. I. Ferdinánd uralma itt sem bizonyult jobbnak és hathatósabbnak, mint másutt. A szász városokban Reicherstorffer emberei terroruralmat gyakoroltak, mindenkit támadtak, aki nem engedelmeskedett nekik. Még a rendíthetetlenül Habsburg-hű Markus Pemflinger szebeni királybírót is megszorongatták. Perényi Péter, aki megtartotta Jánostól kapott vajdai tisztét, sem a szászokkal nem tudott kijönni, sem a tartomány nemességével nem tudott szót érteni. A hangulatot rontotta, hogy Ferdinánd király német zsoldosokat akart a tartományba telepíteni, természetesen az ottaniak pénzén. Erdély egyetlen jelentősebb hadi vállalkozása a János-párt ellen (egy 1528 őszi támadás Lippánál) semmiféle eredményt sem hozott.

Ekkor már a Tarnówból hazatért Szapolyai elvágta az országrészt Budával összekötő utakat. Péter (Petru Rareş), Moldva fejedelme török utasításra dúlni kezdte a Székelyföldet. 1529 májusában Török Bálint temesi ispán haddal jött a habsburgiánusok segítségére, de június 22-én Földvárnál (Brassó közelében) csatát vesztett a moldvaiakkal szemben. A további ellenállást I. János helytartója s később vajdája (1530—1534), somlyai Báthori István törte meg több kisebb ütközetben vagy alkudozással. A székelyek többsége még a földvári csatában visszapártolt. Gyulafehérvárt, Kolozsvárt, Besztercét Báthorinak és segítőjének, az erdélyi származású Kun Gotthárdnak hadai kényszerítették hódolásra. Jóformán csak a szászok tartottak ki Ferdinánd király mellett, sőt ők 1529 végén a két román fejedelemség ellenük küldött csapataival is sikerrel küzdöttek. De már 1530 nyarán Brassó kénytelen megnyitni kapuit a magyar—román—török ostromló had előtt. 1531 januárjában megadta magát Segesvár is, s ezzel az ellenállás egyedül Nagyszebenre korlátozódott. A Habsburgok utolsó erdélyi mágnás híve, Maylád István 1532 elejére szintén az ellentáborhoz csatlakozott, a szebeniek azonban még ezután is évekig dacoltak az árral, s végül csak 1536. március 1-én hódoltak be I. Jánosnak! Ferdinánd király 1529 óta gyakorlatilag semmiféle segítséget nem adhatott erdélyi híveinek, egyetlen próbálkozása, Kávásy Kristóf huszti várnagy és Tallóci Bánffy Boldizsár 1536 legelején Szatmár felé

indított felmentő hadjárata, noha Kun Gotthárd is elesett a harcokban, végül teljes vereséggel zárult.

Erdély társadalmi erői ezekkel az elhúzódó harcokkal gyakorlatilag semlegesítették egymást: a szászok elleni háborút a jórészt hű jánosista erdélyi magyar nemesség irányította. A székelyek álláspontja ingatag maradt, egy részük mindig hajlamos volt szembefordulni (az 1519—21 óta közöttük nem túlzott szeretetnek örvendő) Szapolyaival. Hiába volt tehát Erdély a hajdani Magyarország Bécstől legtávolabb eső, jól védhető határok közé zárt része — ilyen körülmények között nem válhatott Szapolyai hatalmának bázisává.

Hogy Erdély rendi színezetű belviszályai, s az azokból mégis egyértelműen kibontakozó János-pártiság minőségileg mennyire azonos volt a másutt is észlelhető feudális kiskirálykodással, azt leginkább 1534 egy különös, s akkor nagyon fontosnak hitt eseménysora világítja meg.

Az 1528—29-es visszatérés sok árnyoldala: a törökre való ráutaltság, az ország kettészakadása, a politizáló réteg megbízhatatlansága s a rossz helyzetértékelés önvádja meghasonlásba kergette János királyt. 1530 karácsonyán, egy Budára sebtében összehívott országgyűlésen (ugyanott, ahol a szabad költözést helyreállíttatta) kormányzójává nevezte ki a török hadsereg egyik hadiszállítóját, Ibrahim nagyvezír bizalmasát, a magyar—török tárgyalásokban már korábban is aktívan részt vevő velencei-török pénzember Alvise (Lodovico) Grittit. A lépésnek valószínűleg igen összetett indítékai voltak: a király a ránehezedő felelősség egy részét igyekezett másra hárítani; úgy vélte, az olasz szerepeltetése megkönnyítheti a Magas Portával való alkudozásokat; végül pedig a kincstár hitelezőjeként s az akadozó bányaüzemek bérlőjeként számított a gazdag kereskedőre.

Gritti azonban magasabbra tört, mintsem I. János eleinte sejthette. Önmaga akart hatalomra jutni Magyarországon, előbb a szultán támogatásával, később Bécs és a Porta kölcsönös kijátszásával. 1534 tavaszán, hosszabb — és ottani helyzete megrendülésével záruló — sztambuli tartózkodás után török katonasággal indult vissza Magyarországra. Erdély felől közeledett, s Brassónál lépte át a határt. János király azon hívei, akik részesei voltak uruk Gritti ellen folytatott készületeinek, megrémültek. Egyesek át is pártoltak Ferdinándhoz. Erdély azonban nyugodt maradt.

A kormányzó, de még inkább néhány magyar híve (főképpen Batthyány Orbán és Dóczy János) igen hamar tönkretette ezt a félelemmel vegyes, de mégiscsak semleges hangulatot. 1534. augusztus 12-én Brassó közelében orvul meggyilkoltatták János egyik legtekintélyesebb és legnépszerűbb hívét, Czibak Imre váradi püspököt.

Erdély és Bihar nemessége felhördült, a meggyilkolt unokaöccse, Patócsy Ferenc népfölkelést hirdetett. A vajdai hivatal gyakorlatilag üresedőben volt: Báthori már nem élt, 1532-ben kinevezett társa, Hieronym Łaski börtönben ült: Gritti-pártisággal vádolták. A rendek által választott főkapitány, Kun

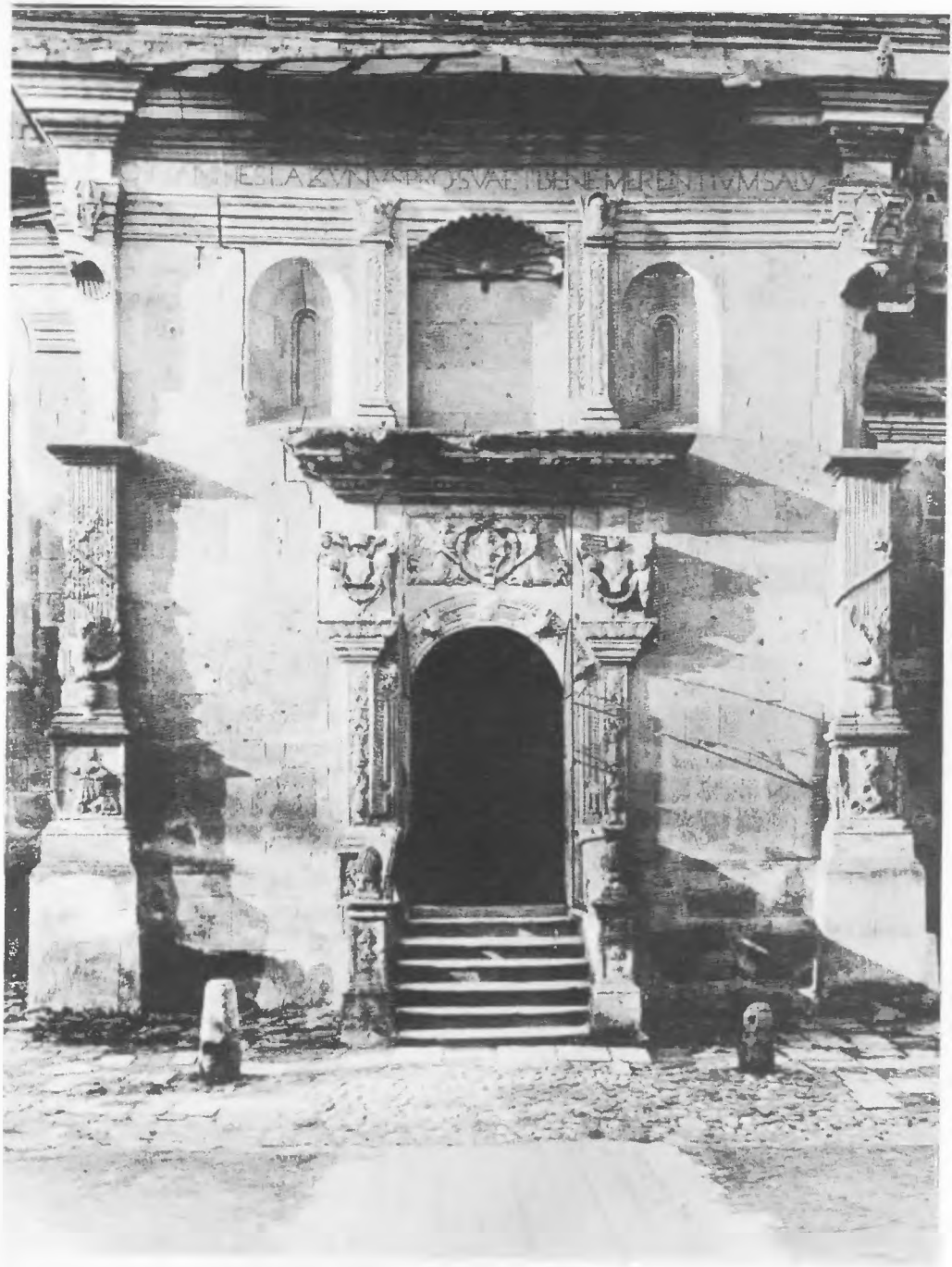

131. Lázói János gyulafehérvári kápolnájának északi homlokzata, 1512

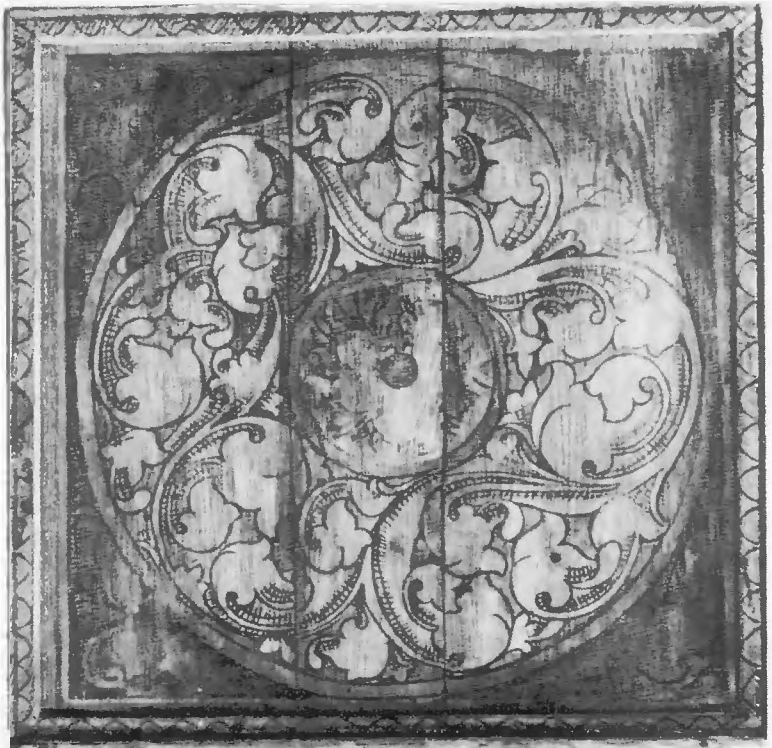

132. A gogánváraljai református templom mennyezetének részlete, 1503–1520 (Akvarellmásolat)

134. Sekrestyeajtó a kolozsvári Szent Mihály-templomban a plébános mellképével. Ausztriai import, 1528

135. Szentségtartó fülke a kövesdi református templomból, 1537

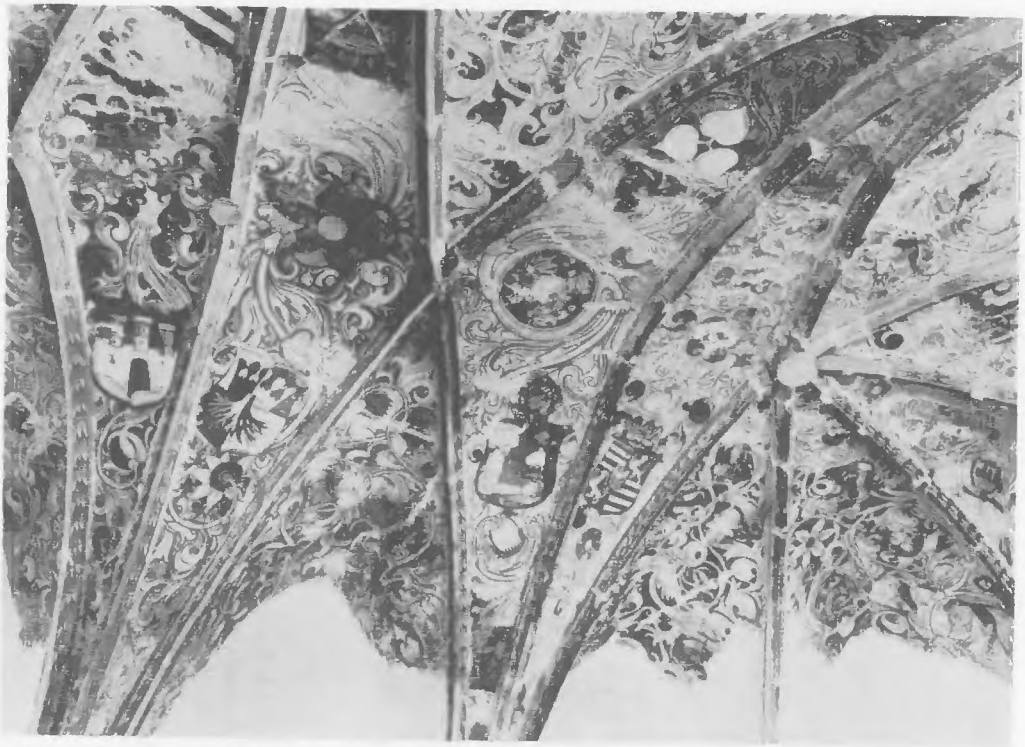

133. Boltozatfreskó a székelydályai református templom szentélyében, 16. század első negyede

136. Az ún. Kornis-kereszt a kolozsvári volt ferences templomban, 1520–1530

137. Ajtókeret Adrianus Wolphard kolozsvári házából, 1541

138. Passiójelenetek a csíkszentléleki főoltáron, 1510

141. Jessze fája Máriával. A szászsebesi evangélikus templom főoltárának középrésze, 1524 körül

◁ 139. Bemutatás a templomban. Részlet a csíkszentimrei Mária-oltárról, 1500 körül

◁ 140. Mária halála. Részlet a csíkszentimrei Mária-oltárról, 1500 körül

143. Részlet a kancsóról Losonci Antal és Báthori Klára címerével

142. Boroskancsó tállal, aranyozott ezüst, ◁ zománcdíszítéssel. Losonci Antal csináltatta 1548-ban

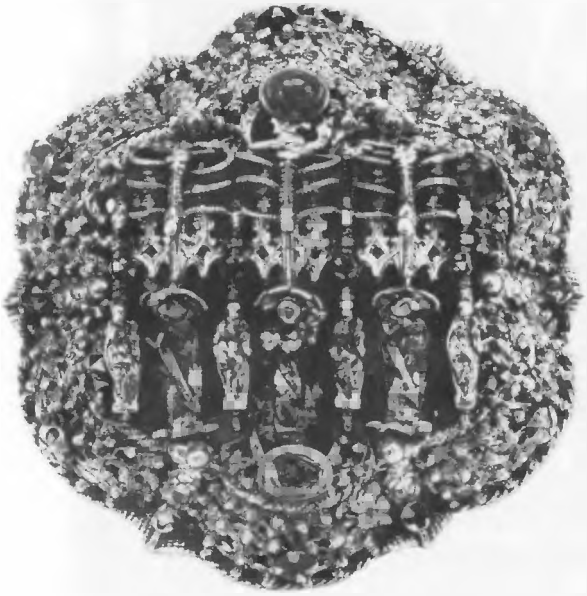

144. Főpapi palástcsat, Nagyszeben, 1530 körül

145. A brassói ötvöscéh behívó táblája, 1556

Gotthárd, János hűséges hadvezére rövid habozás után maga állott a Gritti ellen induló had élére. A még mindig harcoló Szeben kivételével Erdély valamennyi része katonákat küldött a táborba, az útját vakmerően tovább folytató Grittit Medgyesen hatalmas sereg kerítette be. Az általa segítségül hívott Péter moldvai vajda (1529-es beavatkozása óta Csicsó, Bálványos és Beszterce földesura) merész pálfordulással az ostromlókhoz csatlakozott.

János király súlyos dilemma elé került. Ha cserbenhagyja kormányzóját, Sztambul haragját idézi magára — ha megsegíti, saját alattvalóit bőszíti föl. A király némi gondolkodás után a be nem avatkozás mellett döntött: maroknyi lovasság kíséretében Váradon várta be, míg szeptember 28-án Medgyest a túlerő rohammal bevette, a kormányzót és török kíséretét lemészárolta.

A Királyhágón túl beleszólni látszott Magyarország jövendőjébe, hiszen Gritti halála után mindenki azt hitte, a szultán és a nagyvezír szakítani fog eddigi pártfogoltjaival. Maga János király is a legrosszabbra készült. Követei által fölajánlotta lemondását V. Károly császárnak. A vész azonban elmúlt: a szultán eleinte ugyan nyomozgatott gyanús engedelmességű alattvalójának sorsa után, de Ibrahim nagyvezír kegyvesztése és kivégzése után (1536. március 15.) az ügy végképp lekerült a napirendről. Igazi következménye nem is ezen a síkon maradt a medgyesi drámának. Részben abban a tényben, hogy Czibak Imre megürült püspöki székét ekkor kapja meg Szapolyai jövendő főtanácsadója, Utjesenić, másképpen Martinuzzi György pálos szerzetes (röviden Fráter György). Részben pedig abban a kevéssé vigasztaló tapasztalatban, hogy a Német Birodalom feje még akkor sem mer biztosítékot ígérni az ország török elleni védelmére, ha János király maga kéri beavatkozását. A lemondási javaslat feltétele ugyanis a legfontosabb várak megfelelő helyőrséggel való ellátása lett volna, ezt azonban az egyre meg-megújuló francia háborúkba süppedt V. Károly (érthető okból és joggal) nem vállalhatta. A császári udvarral folytatott közvetlen alkudozás 1536 nyarán elakadt.

Mindabban, ami 1534-ben történt, az erdélyiek főszerepet játszottak ugyan, azt azonban semmiképpen sem állíthatjuk, hogy fellépésük valamiféle tartományi öntudat következménye lett volna. Az elmúlt évszázad során még alig-alig akadt nyoma erdélyi partikularizmusnak, s most, az országszakadás viharai között is várni kellett még néhány évet arra, hogy az hallathasson magáról. 1538-cal gyorsul föl és ér döntő szakaszába a középkori Magyarország megsemmisülésének folyamata — Erdély pedig, akárcsak 1534-ben, most is főszerepet kap anélkül, hogy az események menetét valóban befolyásolhatná.

AZ ERDÉLYI ÁLLAM ELŐZMÉNYEI

1536 és 1537 eseményei egyre újabb bizonyítékát adták, hogy a Magyarországon egymással szemben álló erők nem bírnak egymással. János király 1536 eleji erdélyi sikereit (Szeben hódolása, a szatmári harcok) az év végén Kassa

elfoglalásával tetézte — de ennél több eredményt nem tudott fölmutatni. I. Ferdinánd 1537-ben indított kettős ellentámadása kisebbfajta katasztrófába torkollott. A Felvidéken Leonhard Vels csapatai kezdeti sikerek után elakadnak Tokajnál; a Dráva mentén Hans Katzianer közel negyvenezer főnyi serege elveszíti a magyar hadszíntér Mohács óta (és 1596-ig, Mezőkeresztesig) legfontosabb nyílt csatáját — nem is a török főerőkkel, hanem csak a boszniai és a szendrői béggel szemben. Tizenegy évi szüntelen ígérgetés, fenyegetés és hadakozás után megtört a Habsburg király makacssága — I. János pedig már évek óta foglalkozott egy, az ország megosztottságát elismerő megegyezés lehetőségével.

Az alkudozások 1537 végén indultak meg, ezúttal is a császár képviselőinek bevonásával. Szapolyai nevében legtöbbször Fráter György vett részt a tárgyalásokon. Őbenne találta meg a király azt a támaszt, akit korábban Grittiben hiába keresett. A pálos szerzetes, aki váradi püspöksége mellé még a kincstartói méltóságot is viselte, viszonylag rövid idő alatt nagyjából rendet teremtett a kincstár igencsak zilált ügyeiben. A népszerűtlen intézkedésekért vállalta a felelősséget, s így könnyített királya helyzetén — nemcsak a pénzügyekben, hanem például a közvéleményt alaposan felbolygató, az országszakadást szentesítő tárgyalások irányításában is.

A békét Nagyváradon, 1538. február 24-én írták alá I. János, I. Ferdinánd és V. Károly megbízottai. A megállapodás értelmében mindkét magyar uralkodó megtartotta, amit éppen birtokolt, kölcsönösen elismerték egymást királynak, János pedig kötelezte magát, hogy halála után országrészét átengedi a Habsburg-háznak — ha pedig közben örököse születnék, annak Ferdinánd külön hercegséget alakít ki a Szepességben és környékén.

Ebbe a békekötésbe mindkét tábor kizárólag azért egyezett bele, mert az konkrét ígéretet tett az ország egyesítésére. Csak igen kevesen voltak, akik gyanakodni mertek, őszinte volt-e I. János a váradi béke aláírásakor? Van-e értéke egy olyan megállapodásnak, melyben az egyik fél olyan országot kínál föl a másiknak, mellyel nem rendelkezik szabadon: a másik pedig nem létező hercegséget kínál föl érte cserébe?

Alig néhány hónap telt el, s az idő máris e kevés kétkedőt igazolta. Azzal minden szerződő fél tisztában volt, hogy a szultán rosszallni fogja a történteket. A békekötést tehát titokban tartották, s V. Károlyra hárították, hogy veszély esetén megsegítse Magyarországot. A császár azonban, noha a franciákkal éppen (rövid lélegzetű) békét kötött, a török ellen csak a Földközi-tengeren kívánt és akart föllépni. 1538 őszén a szultán hadjáratot indított Európába, mindenki úgy hitte, Magyarország ellen. I. János segítséget kért új szövetségeseitől, de pár ezer késve küldött zsoldosnál többet nem kapott. Hiába bizonyult a félelem alaptalannak (Szulejmán Moldvát és Havasalföldet hódoltatta, s Rareş Pétert űzte el), Szapolyainak le kellett vonnia a megfelelő

tanulságokat. Akármint vélekedett a dologról Váradon — most már egyértelműen a szerződésben vállaltak ellenére kezd politizálni.

György barát merészen játszotta tovább nehéz szerepét. 1539 elején Ferdinánd követelni kezdte a váradi egyezség nyilvánosságra hozatalát. A püspök-kincstartó ezt kifejezetten megtagadta, mi több, megtiltotta János híveinek, hogy a megállapodás előírásainak megfelelően esküt tegyenek annak megtartására. A főurak jó része a beavatott nemesekkel együtt háborogni kezdett. Az örök optimista Werbőczy kancellár, aki szentül hitte, hogy a béke egyesíteni fogja hazáját, a királyi tanácsban is tiltakozott, s kapcsolatot keresett a bécsi udvarral.

János azonban leintette az ellenkezőket — s míg hívei és ellenfelei Fráter György manőverein rágódtak, ő maga szinte észrevétlen tehette meg a jövendő szempontjából legfontosabb lépést. Feleséget keresett és talált magának az öreg I. Zsigmond lengyel király (hajdani sógora) kisebbik lányának, Izabellának személyében.

Ha a király komolyan veszi a váradi egyezséget, saját érdekében is agglegénynek kellett volna maradnia. De az adott helyzetben minden oka megvolt arra, hogy a váradi papirosban csak a hadakozást félbeszakító, időnyerésre és erőgyűjtésre alkalmas közjátékot lásson. Arról is joggal lehetett meggyőződve, hogy országrészének szüksége van az ő törökbarát uralmának fennmaradására. Mivel pedig ő maga ekkor már elmúlt ötvenéves, örökösről kellett gondoskodnia, akinek a nevében meg lehet majd szegni a váradi pontokat.

A fejedelmi esküvőt 1539. március 2-án tartották meg Székesfehérvárott. Egy évre rá már állapotos volt az alig húszéves fiatalasszony. Egyre többen értették meg, a király és a váradi püspök-kincstartó a Ferdinánddal kötött egyezség megszegésére készül.

Ezen a ponton, ebben a pillanatban szólt bele ismét Erdély az események menetébe. Az 1538-as ijedelem után — alighanem éppen annak hatására — titkos szervezkedés kezdődött a helybéli urak között. Maga a két vajda irányította: az 1534-ben kinevezett Maylád István volt a tulajdonképpeni szervező, 1536 óta hivatalban lévő társa, Balassa Imre inkább a háttérben maradt. Az „összeesküvés" céljairól nem maradt ránk túl sok adat, csak annyit lehet bizonyosan állítani, hogy résztvevői ki akarták szakítani Erdélyt a Magyar Királyság területéből, ezáltal függetlenítve azt a török háború növekvő veszélyeitől. Maylád személyében hosszú idő óta először került erdélyi születésű (állítólag román származású) s Erdélyben birtokos nagyúr a vajdai méltóságba. A mozgalom maga meglehetősen széles visszhangra talált a tartomány nemesurai között. A legtekintélyesebb erdélyi urak közül is akadt támogatója (pl. Kendi Ferenc, János király tárnokmestere). Nem lehet tehát vitatni, hogy itt partikuláris törekvések jelentkeznek, a tartomány uralkodó osztályának egy része önálló erőként lép föl.

Mayládék céljaik érdekében igyekeztek kapcsolatba lépni törökkel, némettel egyaránt. Ha igaz, még az osztrák és cseh tartományok rendjeivel is tárgyaltak. Az eredmény siralmas. Sztambul szóba sem állt velük, Ferdinánd legfeljebb mint saját ügynökeit volt hajlandó támogatni őket, Szapolyai pedig, hírt vévén a mozgolódásról, haddal indult ellenük.

A magyar uralkodó osztály egységének sok évszázados hagyományát nem volt könnyű elfeledni. Nehéz volt elképzelni, hogyan is illeszkedne egy új Erdély a Duna menti politikai zűrzavarba. Akár magától értetődőnek is mondhatjuk tehát, hogy ez a bizonytalan célú vállalkozás János király hadainak megjelenésekor szinte magától összeomlott. A szervezkedők többsége kegyelmet kért és kapott, egyedül Maylád zárkózott be Fogarasba. Május végén ennek ostromát is megkezdte Török Bálint és Báthori András. A befejezéshez azonban már nem maradt idő.

I. János betegen lépett Erdély földjére, s ott betegsége csak súlyosabbá vált. Még megérte, hogy július 10-e után szászvárosi táborába ért Budáról az örömhír: július 7-én Izabella királyné egészséges fiúgyermeknek adott életet. A király, aki örömében végiglovagolta a tábort, estére rosszul lett, s közel kéthetes kínlódás után meghalt.

György barátra maradt a nehéz feladat: oly csekély záloggal, mint egy pár hetes csecsemő trónörökös, megakadályozni a Szapolyai-országrész széthullását. A váradi püspök a tőle megszokott eréllyel látott munkához. Budára sietett, s egy sebtében összehívott országgyűléssel királlyá választatta Szapolyai fiát, János Zsigmondot. A váradi béke végrehajtását követelő, az ország egyesítését kívánó főurak elpártolását nemigen tudta meggátolni. Frangepán Ferenc, Perényi Péter és társaik Magyarországon, Maylád István és Balassa Imre Erdélyben fordítottak hátat a barátnak. A teljes bomlást azonban megakadályozta, hogy Ferdinánd öreg tábornokának, Leonhard Velsnek Buda elleni támadását a barát (Török Bálint és Petrovics Péter, két gyámtársa segítségével) visszaverte, s az ország közepét szilárdan ellenőrzése alatt tartotta. Ugyanakkor Werbőczy kancellárt Sztambulba küldte, a szultán elismerését és segítségét kérni a gyermek király számára.

Szulejmán természetesen sietett megnyugtatni bajba jutott pártfogoltjait. Az agg kancellár hamarosan, már 1540 októberében jelenthette haza kiküldőinek: „Tudják meg uraságotok, hogy ellenfeleink érveinek megcáfolása után, a jóságos Isten segítségével összes előterjesztéseinkre az óhajtott választ kaptuk a leghatalmasabb szultántól."[3]

Werbőczy István távozása után azonban nagyot fordult a kocka a Portán. Megérkezett I. Ferdinánd követe — nem más, mint maga Hieronym Łaski! —, és hogy kieszközölje Magyarország átengedését a Habsburgoknak, részletesen beszámolt a diván urainak a váradi egyezségről.

[3] Fraknói Vilmos, Werbőczi István. Budapest 1899. 323.

A Habsburg-diplomácia alighanem abból a kettős alaptételből indult ki, hogy a magyar uralkodó osztály kényszernek érzi országa kettéoszlását, a Béccsel szemben álló fél pedig ugyanakkor egyedül a török támogatásának köszönheti, hogy meg tud állni a lábán. Arra számított tehát, hogy ha a szultánt sikerül szembefordítania addigi pártfogoltjaival, a Szapolyai-pártiak szükségszerűen megtérnek Ferdinánd hűségére.

Az osztrák és cseh tartományok érdeke kétségkívül azt kívánta, hogy a veszedelmes szomszéd, a törökbarát Magyarország megszűnjön létezni. A számítás csak abban hibázott — ha egyáltalában eljutott eddig a pontig —, hogy a „magyar kérdést" a török ellenakciói s azok ereje nélkül számította megoldani.

A szultán valóban felbőszült a hallottakon — nem annyira a múltbeli árulás, hanem magyar pártfogoltjainak nyilvánvaló megbízhatatlansága miatt. Nem kívánta kockára tenni az utolsó másfél évtized hódításait, magyarországi pozícióit. Łaskit letartóztatták — egy év múlva, halálos betegen szabadul majd —, a török hadak pedig készülődni kezdtek az újabb dunai hadjáratra.

1541 májusától I. Ferdinánd ismét sereget küldött Buda ostromára — de mire a török előhad a közelbe érkezett, Roggendorff generális és Perényi Péter már a visszavonuláson gondolkodtak. Fráter György és társai kitartó vitézséggel védték a székvárost. Még a budai polgárok által szervezett, s a politika zűrzavarában eligazodni képtelen, szabadulni vágyó Izabella királyné által is jóváhagyott összeesküvést is letörték, meglehetősen véres kézzel.

Július végén az ostromló sereg fölmorzsolódott a fölöslegesen elhúzódó utóvédharcokban. Szulejmán érkezésekor már nyoma sem volt ellenségnek Buda alatt. Fráter György, Török Bálint és Petrovics Péter ezért aggodalommal figyelték a kései, de annál hatalmasabb segítséget. Hiába volt az általános szorongás: a szultánt semmiképpen sem ingerelhették maguk ellen, Buda meg aligha állhatott volna ki egy újabb ostromot. Augusztus 29-én, pontosan a mohácsi vereség 15. évfordulóján indult a szultán táborába a magyar urak tisztelgő küldöttsége: távollétükben a „városnézőbe" besétáló janicsárok megszállták Budát. Török Bálintot a szultán láncra verette, Fráter Györggyel viszont tudatta: János király fiára hagyja Erdély és a Tiszántúl kormányzását évi 10 000 Ft adó fejében.

A magyar történelem szempontjából fájdalmas fordulópont ez — az erdélyi állam kialakulásához vezető úton viszont csak egy állomás. Fráter György a szandzsákszékhellyé tett Budáról Lippára vitte Izabellát és János Zsigmondot. A történtek nyomasztó emléke életük végéig elkísérte a szereplőket — Fráter Györgyöt is gyakran megkísértette az önvád —, de kesergésre nem maradt idő.

A török hódító szándéka, veszedelmes volta 1541-ben újból bebizonyosodott — de ugyanakkor az is, hogy a Habsburgok ereje csekély, komoly hadműveletre Magyarországon nem képesek. Magyarán: maradt az az állapot, ami 1529—32 óta meghatározta a magyar politika lehetőségeit. Buda

veszte fájdalmas csapás volt, de a török a Szapolyai-országrész maradványainak újból felkínálta a korábbi „szövetség" felújítását, alig szigorítva valamit a feltételeken. A józanul gondolkodók még azzal is számolhattak, hogy megszűnt a János-féle politika egyik legnagyobb tehertétele: az, hogy az uralt terület egy része beszorult a török és a Habsburgok érdekszférái közé.

Az elkeseredett Izabella szemrehányásait hallgatva, a magyar urak vádjait emésztve György barát már a Lippára vezető úton fölkészült a legsürgősebb tennivalókra. Elsősorban is a török által reá hagyott területeket kellett kézbe fognia. A Tiszántúlon most is az ő szava számított a leginkább: a terület közepén Bihar megyének korlátlan ura volt, délen pedig a lippa—solymosi uradalom (az utolsó nagyobb Szapolyai-birtoktest) adott neki erőt. Erdélyben a török maga gondoskodott róla, hogy az ellenállók ereje megfogyjon. Maylád Istvánt moldvai és török hadak szorították ismét Fogaras várába, s még Buda veszte előtt, július 20-án tőrbe csalták. A nyughatatlan főúr Török Bálinttal osztozott az örökös fogságban — a „három nemzet" pedig kénytelen volt alkalmazkodni az új helyzethez. 1541. október 18-án a barát országgyűlést tartott Debrecenben, s ott, a történelem során először, közös tanácskozásra ültek össze a majdani Erdélyi Fejedelemség rendi vezetői: az erdélyi megyék, a székelyek, a szászok és tiszántúli nemesek képviselői. A határozat persze nem is lehetett más, mint a Szapolyai-házhoz való hűség kinyilvánítása.

Noha ez az egyetértés egyelőre rövid életűnek bizonyult, s a hagyományok, a földrajz, a régi magyar közigazgatási határok által különválasztott alkotóelemek egyelőre nem voltak hajlandók újabb hasonló közös gyűlésre, Fráter György kormányzásához a jogi alapokat lerakták. 1542. január 20-án Marosvásárhelyen egy csak erdélyi országgyűlés már Erdély helytartójának ismerte el a barátot. Március végén egy Tordán tartott hasonló diaeta meghívta Izabella királynét, hogy fiával együtt költözzön be a tartományba, s egyben azt is elhatározta, hogy a három nemzetet képviselő 22 tanácsost állít a királyné és a helytartó mellé.

Fráter György fölismerte, hogy a rá maradt területnek valami új központot kell teremteni, s erre az adott körülmények között valóban Erdély volt a legalkalmasabb. Ezekben a hónapokban halt meg az öreg Statileo János erdélyi püspök, János király jeles diplomatáinak egyike. Izabella és a barát a nyáron beköltözött a gyulafehérvári palotába, a helytartó pedig a hatalmas püspöki uradalmakat (Gyulafehérvár, Diód, Almás, Gyalu stb.) saját kezelésébe vette. Új erdélyi püspököt nem neveztek ki.

A berendezkedés persze nem folyhatott zavartalanul. Buda elvesztése megrémítette az osztrák és a cseh rendeket, s így I. Ferdinánd a szokottnál nagyobb lendülettel kezdhetett ellentámadást szervezni. A Német Birodalom is segítséget ajánlott, ezért az 1542 nyarára tervezett akciótól a közhiedelem a török visszaszorítását remélte. A nagyszabású készülődés Fráter Györgyöt is óvatosságra késztette. Hogy egy esetleges Habsburg-győzelem ne találja

országrészét az ellenség pártján, mihamar újból alkudozni kezdett Ferdinánddal. A tárgyalások 1541. december 29-én eredményre vezettek: a Gyalu várában tárgyaló megbízottak megegyeztek abban, hogy Magyarországot a Habsburgok jogara alatt egyesítik, a Szapolyai család pedig Szepes várát és tartozékait kapja kárpótlásul. Mindez nagyon emlékeztet a váradi béke pontjaira.

A püspök-kincstartó óvatossága most is indokoltnak bizonyult. I. Ferdinánd 1542-es hadjárata, bár 50 000 embernél többet tudott fegyverbe szólítani, gyászos kudarccal végződött: Pest alatt folytatott pár napos csatározás után a keresztény sereg visszavonult, majd szinte teljesen szétzülött.

A baj nem járt egyedül. I. Ferenc francia király még a budai hadjárat megindulása előtt, 1542 júliusában ismét hadat üzent V. Károlynak. A birodalom erejét újra lekötötte a francia háború — a szultán pedig 1543-ban támadásra küldte a magyarországi helyőrségeket. A magára maradt I. Ferdinánd ellenében ez a viszonylag csekély haderő is elég volt. Még ez évben elesett Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Tata és Székesfehérvár. 1544-ben Buda körül húz biztonsági gyűrűt az oszmán hatalom: félhold kerül Visegrád, Nógrád és Hatvan tornyaira.

V. Károlynak közben sikerült lebírnia a franciákat (1544 végén létrejön az újabb, átmeneti béke), I. Ferdinánd viszont úgy döntött, hogy nem folytatja a reménytelenné vált küzdelmet. 1545. november 10-én követei aláírják Drinápolyban a fegyverszüneti okmányokat. Magyarországot ismét sorsára hagyták.

A Szapolyai-királyság tehát aligha tarthatta magát a gyalui megállapodáshoz. A szultán külön is gondoskodott róla, hogy a gyulafehérvári udvar megértse, ki az erősebb. A moldvai trónját visszakapott Rareș Péter sztambuli parancsra még 1542 végén beütött Erdélybe. Fráter Györgynek sikerült ugyan feltartóztatnia a moldvaiakat, de a Habsburg-sereg pesti kudarca egyértelműen mutatta, hogy az időközben nyilvánosságra hozott egyezséget illető fenntartásoknak milyen súlyos alapja van.

1542. december 20-án az ismét Tordára összehívott erdélyi országgyűlés megújította a három nemzet unióját; a szászok tiltakozása ellenére lemondott a gyalui megállapodásról; elismerte János Zsigmondot (azaz „II. János választott magyar királyt") a tartomány uralkodójának; megüzente I. Ferdinándnak: ha már megvédeni nem tudja őket, legalább hagyja, hadd gondoskodjanak magukról; végül pedig megszavazta a török által kért adót.

1543 elején érkezett meg a Magas Portára Erdély történetének első, 10 000 Ft-os adója. Az ez évi, majd az 1544-es harcok nem hagytak kétséget afelől, hogy György barát jól választott, mikor hajlandó volt a Szapolyai-ház érdekeit továbbra is védelmezni.

A külpolitikai helyzet tisztázódásával párhuzamosan, attól majdnem függetlenül belülről is megszilárdult az új hatalom. A gyulafehérvári

püspökség javainak megszerzésével párhuzamosan vagy azt követően a tulajdonképpeni Erdélyben tovább nőtt a fiskális uradalmak száma. Dévát és Görgényt Fráter György visszakapta volt itteni főkapitányától, Bornemisza Boldizsártól, a tett szolgálatokért Rareş Péter jószágaiból kárpótolva azt (Küküllő várával). Fogarast a Maylád família egyelőre megtarthatta, de a sztambuli rab Maylád István felesége, Nádasdy Katalin természetesen kénytelen volt mindenben engedelmeskedni Izabellának és helytartójának.

A központi hatalom erejét gyarapította a észak-erdélyi kővári uradalom, meg a tőle nem messze, a Szamos völgyében Fráter György által emelt új erősség, Bálványos vára.

Az amúgy sem sok erdélyi nagybirtokból csak néhány maradt arisztokrata családok kezén. Vajdahunyadot enyingi Török János szerezte meg, Marosvécsen a nagyra törő Kendiek rendezkedtek be, Csicsót pedig — igaz, a vár lerombolása után — a további betörések megelőzése érdekében visszaadták Rareş Péternek.

Nehezebben ment, s más viszonyokat eredményezett a Tiszántúl behódolása. A keleti Magyar Királyság ekkor Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok, Bihar, Külső-Szolnok, Békés, Csongrád, Arad, Csanád megyéket és a Temesközt foglalta magába. Várad és Lippa jelentős erőforrás volt, de

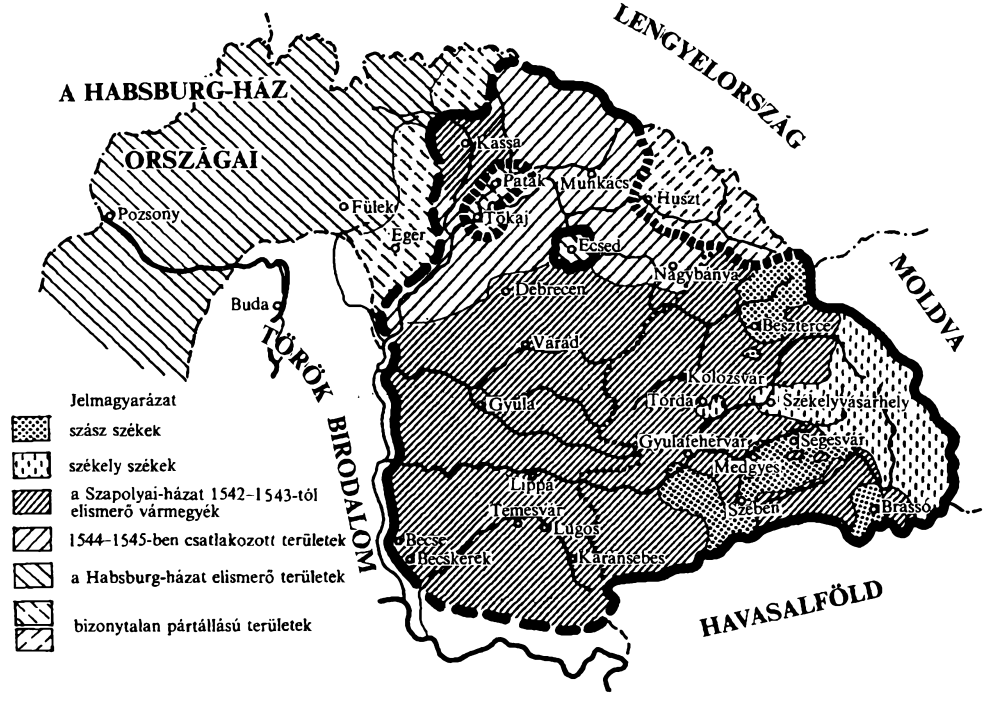

30. térkép. A keleti Magyar Királyság az 1540-es évek végén

egyáltalában nem biztosított túlsúlyt a többi itteni nagybirtokkal szemben. A Temesköznek Petrovics Péter gyakorlatilag korlátlan ura volt, s csak a közös politikai cél meg a Szapolyaiakhoz való hűség késztette együttműködésre a baráttal. Czeczey Lénárt Kassát Fráter György familiárisaként ugyanígy kormányozta. Máramarostól Krasznáig a Drágffy—Perényi atyafiság, az ecsedi és somlyai Báthoriak; Békésben a Patócsyak; a Maros mentén a Jaksicsok számítottak „kiskirályoknak"; Debrecen az enyingi Törököké maradt. A bizonytalan határterületen, Zemplén, Borsod, Abaúj és környékén a Balassák, Losonciak, Bebekek és homonnai Drugethek szintén nagyfokú önállóságot élveztek.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy — különösen az 1542-es nagy várakozás idején — ez a terület ismételten szembefordult Fráter György akaratával. Tekintve, hogy mindeddig a magyar állam minden jellegzetességet, közös hagyományt nélkülöző földjei voltak ezek, a Habsburgokkal való kacérkodásuk érthető. A pesti kudarc azután lehűtötte a kedélyeket, a derecskei országgyűlés már 1542 végén hozzájárult a Fráter György által kért török adó megfizetéséhez. Az 1543—44-es hadműveletek, amelyek jóformán a Vág völgyére szűkítették a Habsburg-Magyarországra vezető biztonságos utakat, végképp leapasztották a Ferdinánd-pártiak számát. Ezután már csak ecsedi Báthori András meg Hagymásy Kristóf huszti várnagy őrzött meg valamelyes függetlenséget. 1544 augusztusában a tordai erdélyi országgyűlésen megjelentek és teljes jogú partnerként tárgyaltak a Tisza menti és tiszántúli megyék képviselői: ez az ettől fogva állandósuló gyakorlat az erdélyi országgyűlést teszi meg a magyar diaeták jogutódjává.

Az idő ezután a birtokviszonyokat is barát-helytartó javára módosította. Nagylakot, a Jaksicsok fő fészkét, valamint Csanádot (püspöki székhely) a királyné nevében valószínűleg egyszerűen megszállatta. Kisvárdát, a Várdayak fő birtokát szintúgy. Drágffy Gáspár halálakor a család hatalmas vagyona egyetlen kisfiúra maradt — Fráter György mint gyám tehette rá kezét Tasnád, Erdőd, Valkó fontos erősségeire.

1545. április 24-én ismét Tordán ült össze a keleti magyar állam országgyűlése. Nem sokkal korábban ért el Erdélybe a Habsburg—török béketárgyalások híre: a barát elérkezettnek látta az időt a hatalom szerkezetének véglegesítésére. Kívánságára a diéta urai megvonták I. Ferdinánd királytól azokat a jogokat, amelyeket eddig legalább elvben meghagytak neki: a birtokadományozás és a legfelsőbb igazságszolgáltatás jogát. János Zsigmondot mint II. János magyar királyt ismerték el uruknak, s megtiltották, hogy alattvalói közül bárki is kapcsolatot tartson fönn a külső hatalmakkal, beleértve Pozsonyt és Bécset is.

Egy tekintetben azonban vereséget szenvedett Fráter György: az országgyűlés nem volt hajlandó őt kormányzónak megválasztani. A rendeket Izabella királyné biztatta az ellenállásra, Gritti működésének fölidézésével.

Ez a kis összetűzés a királyné és nagy hatalmú helytartója között nem pusztán az 1540—41-es rossz viszony eredménye. A két ember viszálya az állam szerkezetének eredendő kiegyensúlyozatlanságát tükrözte.

Fráter György mint helytartó és kincstáros teljes egészében ellenőrzése alatt tartotta az állam pénzügyeit, igazgatta a fiskális birtokokat. Ehhez ki kellett építeni egy új hivatali apparátust. Erdélyt ugyanis 1541-ig a Magyar Királyság központi államgépezete irányította. Csakhogy a kancellária és a kúria 1540—1541 zűrzavarában felbomlott, a szakértő titkárok, ítélőmesterek, nótáriusok szétfutottak (illetve többségük Ferdinándhoz csatlakozott). A helyi közigazgatásban szolgáló vajdai apparátus pedig sokkal kezdetlegesebb volt annál, semhogy *egy állam* kormányát kiszolgálhassa. A barát tehát kénytelen volt teljesen új emberekből, erdélyi és részekbeli jogtudókból létrehozni egy olyan hivatali szervezetet, mely elvégezhette a kormányzással járó írásbeli tevékenységet. Ennek a minden szakosítás nélküli, egyetlen tömbből álló új kancelláriának természetesen a politikai vezetésbe semmiféle beleszólása nem lehetett, legföljebb az igazságszolgáltatásban élveztek némi — erősen korlátozott — önállóságot az ítélőmesterek. Kancellár kinevezésére pedig egyáltalában nem került sor, a helytartó maga irányította embereit, ezzel is kivonva őket Izabella befolyása alól.

Láttuk, 1542 elején az erdélyiek kísérletet tettek választott tanácsosok kiküldésére. Fráter György mind ezt a próbálkozást, mind annak időnkénti megújítását leszerelte: a választott tanácsok intézménye csak papíron létezett.

A rendi erők befolyása az állam irányítására erősen csökkent. A Habsburgok iránti rokonszenvüket feledni nem akaró szászok egyfajta passzivitásba vonulnak, közülük igazából csak Haller Péter szebeni királybíró bejáratos a gyulafehérvári udvarba, de még ott is mindig ellenzékinek számít. A székelyek legföljebb az országgyűléseken emelhetik föl szavukat, a helytartó és a királyné környezetében szinte egyetlen képviselőjük sincs. Ez annál is feltűnőbb, mert a néhai János király egykori, jobbára kis vagyonú s az új országban részben gyökértelen familiárisai, illetve azok rokonai változatlanul ott találhatók a főbb tisztségviselők és az udvaroncok között: Kőrösy Ferenc, Bajoni Benedek, Pesti Gábor, Maticsnai István, Verancsics Antal, Glésán János, Batthyány Orbán a legnevesebbek közülük.

A legnagyobb tekintélynek változatlanul a nagybirtokos arisztokraták örvendtek. Igazi erdélyi érthetően kevés van soraikban (Kendi Ferenc, Bethlen Farkas, Mikola László), annál többet szerepel Petrovics Péter, Patócsy Ferenc, Balassa Imre, Losonczi Antal, Homonnai Antal, Török János.

Ezek a nagyurak viszont, amellett, hogy a Szapolyai-ország vezetésének részesei voltak, szoros kapcsolatot tartottak fenn a „másik" Magyarországon élő osztályos társaikkal, akikkel sokuk közvetlen rokonságban is állt. Lelkük mélyén többnyire mind az ország egységének helyreállításában reménykedtek. Puszta jelenlétük, szándékaik révén állandó nyomás nehezedett Fráter

Györgyre: a magyar uralkodó osztály legelemibb kívánságát kifejező egységvágy nyomása.

Mindaddig, míg a barát-helytartó és a királyné politikai céljai egybeestek, a közöttük, illetve az uralkodó osztályon belül lappangó elégedetlenség nem okozhatott különösebb bajt. Igaz, Fráter György és az özvegy viszonya sokszor vált feszültté. A személyes ellentétek is számítottak: a krakkói udvar fényében nevelkedett Jagelló hercegnő nehezen alkalmazkodott a magyar politika erőszakkal teli levegőjéhez, György barát közismerten rideg modorához, s legfőképpen a kényszerű takarékossághoz. De a viszálykodásban mégis sokkal inkább a hatalomért vívott csendes küzdelem tükröződött. Fráter György vaskézzel építette ki a központi hatalom alapjait — de nem saját jogán, hanem a Szapolyai-ház nevében. Az ő kezében volt a kezdeményezőképesség, a politikai tapasztalat és a gazdasági erőforrások nagy része — de Izabelláé volt a jog és az uralkodói hatalom hagyománya. Az özvegy pedig nem kívánt lemondani a vezetésről.

Az első években, talán tapasztalatlanságból, talán csak sértettségből, a királyné a gyalui egyezség végrehajtását követelve igyekezett útját állni a helytartó hatalma erősödésének. A legelszántabb Szapolyai-hívek, Petrovics Péter, Kendi Ferenc, Patócsy Ferenc és társaik szívesen lázongtak a barát irigyelt és gyűlölt hatalma ellen, de az 1543—44-es török győzelmek árnyékában sem ők, sem a többiek nem kockáztathatták a nyílt színvallást. A gyalui kérdés jó időre lekerült a napirendről, Izabella csak az adott politika keretein belül próbálhatott szembeszállni a baráttal. A politikában még kezdő, olykor szertelen, szeszélyes fiatalasszony pedig nem mérkőzhetett a rendíthetetlenül céltudatos szerzetessel.

BUKÁS ÉS ÚJRAKEZDÉS

Kényes, ingatag egyensúly alakult tehát ki a hatalom csúcsán — olyan egyensúly, amelyet az első komoly megrázkódtatás könnyedén felborított. Az 1540-es évek végén pedig néhány nemzetközi politikai fordulat reprodukálta azt a viszályt, amit az 1543—44-es hadjáratok jó időre eltemetni látszottak. A Szapolyai-politikával való szakításnak ismét támadt képviselője a legfőbb vezetők között — csakhogy ezúttal Izabella helyett maga a barát volt az, aki, legalábbis a látszat szerint, elszánta magát a Habsburgok uralmának elismerésére.

A folyamat, amely Fráter Györgyöt a meglepő fordulatig juttatta, még valamikor 1546 elején kezdődött. Sztambul, megszabadulván a dunai háború terhétől, keményebben lépett föl a Szapolyai-országrésszel szemben. Követelni kezdte Becse és Becskerek várának átengedését. Az erősségekre a töröknek nyilván azért volt szüksége, hogy biztosítsák az összeköttetést Titel és Szeged között. Gyulafehérvárott viszont érthető és nagy felzúdulást váltott ki az ügy.

Fráter György azonnal instanciázni kezdett a szultánnál, vonja vissza a követelést — közben pedig otthon minden erejét megfeszítve küzdött a jó alkalmat azonnal kihasználó Izabella ellen.

Az erdélyi-tiszántúli rendek, a Becse-ügyet meglovagolva, az 1546. őszi kolozsvári országgyűlésen határozatban kötelezték a helytartót az állami pénzügyekkel való nyilvános elszámolásra. Ez utóbbi ellenországgyűlés összehívásával felélt Szászsebesen, majd hosszú és keserves alkudozás révén kiegyezett Izabellával — ennek fejében meg kellett ígérnie, hogy ezentúl őt is belevonja az államügyek intézésébe.

A következő, 1547-es esztendő gyors egymásutánban három, beláthatatlan horderejű változást hozott az európai politikában. Március 31-én meghalt I. Ferenc francia király, a Habsburg-ház esküdt ellensége. Április 24-én V. Károly seregei Mühlberg mellett döntő győzelmet arattak a lázadó protestáns fejedelmek (a schmalkaldeni szövetség) fölött. Végül pedig június 19-én Sztambulban aláírták a békét a német-római császár és a török szultán között.

Jó húsz esztendeje múlott már ekkor, hogy néhai Szapolyai János király a török szövetség vállalása mellett döntött. Kétségtelen, hogy ez a politika eddig jelentős eredményeket hozott: a lényegében magára maradt keleti Magyarország mentesült a török támadásoktól anélkül, hogy a szultán uralma alá adta volna magát. A Habsburgok törekvései sem veszélyeztethették igazán a terület nyugalmát.

Ezek az eredmények azonban nem születhettek volna meg, ha I. Ferdinánd mégoly passzív ellenállása is nem korlátozza a Magas Porta mozgásszabadságát. Ha tehát ez a háború megszűnik — Erdély kiszolgáltatódhat a töröknek. Buda veszte, a Becse-ügy egyaránt komoly figyelmeztetés volt: az oszmánok valójában még mindig hódítani akarnak, ha lehet, akár a Szapolyaiak részországa rovására is! Hogy ez nemcsak elvi fenyegetés volt, azt nemcsak az bizonyította, hogy a temesközi várakra emelt igényt Szulejmán e kritikus évben is fölújította, hanem az is, hogy ugyanakkor mereven elzárkózott a Habsburgokkal kötött békének a keleti királyságra való kiterjesztése elől. Igaz, küldött egy levelet Izabellának, további jóindulatát kifejezni — csakhogy ez a levél feltételes módban fogalmazódott.

Semmi csodálnivaló nincs tehát abban, hogy Izabella tanácsosai — Fráter Györggyel az élükön —, akárcsak korábban a habsburg-magyarországi rendek, kétségbeesett üzenetben kérték V. Károlyt, ne hagyja jóvá a békekötést, mert félő, hogy abból a békéből Magyarország végromlása következik. „Mert semmiféle béke nem lehetséges oly ellenséggel, ki nemcsak mint elébb, meghódolásunkat kívánja, hanem életünkre is acsarkodik. Ki, miután eddig adóval is megelégedett, most mind több és több várat követel, mind újabb alkalmakat keres romlásunkra... Ne engedje tehát a császár a sürgető szükségnek és saját hadi készültségének ezen alkalmas idejét elosonni anélkül, hogy Magyarország megszabadítását megkísérelné... Ezenkívül

[Erdélyt] áthatolhatatlan havasok veszik körül, szoros útjain kisebb fegyveres erővel is megvédelmezhető. De ha egyszer elveszett, nem lesz könnyen visszafoglalható... Mivel a becsület és a hűség nem engedi, hogy a királynétól és ártatlan fiától elszakadjunk, méltóztassék őfelségeikről a szerződések szerint intézkedni."[4]

Megállapodásokat aláírni lehet puszta álcázás, időnyerés, mint ezt 1538-ban, 1541-ben láthattuk. A háború folytatását követelni, még inkább a gyalui megállapodás teljesítését alig burkoltan felkínálni már sokkal komolyabb felelősség. De hát ez volt az egyetlen alkalmas eszköz arra, hogy a Habsburgokat rávehessék a török háború folytatására. Azt sem szabad elfelednünk, hogy innen, a Kárpát-medencéből nézve a Német Birodalom még sosem volt ilyen kedvező helyzetben, hiszen — úgy tűnt — megszabadult legveszélyesebb külső és belső ellenségeitől! A török pedig, mint rendesen, az európai nyugalmat már 1548 elején újabb perzsa háború kirobbantására használta föl.

A javaslat azonban süket fülekre talált Bécsben és a császári udvarban egyaránt. V. Károly nem tudott hinni abban, hogy Mühlberg megoldotta volna a birodalom belső bajait, s ezért ragaszkodott a Portával kötött békéhez. Idehaza pedig folytatódott az idegek harca. A rendek többsége változatlanul a barátot, annak állítólagos vak hatalomvágyát hibáztatta az országszakadás fennmaradásáért, Izabella királyné pedig ismét önállósította magát, s 1548 tavaszán önhatalmúlag alkudozni kezdett I. Ferdinánddal — saját esetleges távozásáról.

Fráter György elhatározta, hogy megszakítja a magyar politika ördögi körét, kimozdítja a Habsburgokat tehetetlen toporgásukból, kiprovokálja Izabellából a Szapolyai család sorsát eldöntő végleges elhatározást. Fölhasználva a királyné 1548. tavaszi kezdeményezését, maga is tárgyalni kezdett Béccsel, újból fölajánlva a gyalui szerződés végrehajtását.

Ferdinánd király nehéz választás elé került. Belátta ő ugyan, hogy V. Károlynak jó oka van a passzivitásra, ugyanakkor mégsem volt képes lemondani élete tán legszívósabban követett céljáról, az egész Magyarország fölötti uralom megszerzéséről. Meglehet, valójában ő is ugyanazt akarta, mint Erdély helytartója: rákényszeríteni császári bátyját, avatkozzon végre be a Magyarországért folyó küzdelembe. Talán még mindig osztozott abban az elterjedt tévhitben, hogy ha valamennyi magyar támogatja, saját ereje is elég lesz a török ellen? Vagy csak az érdekelte, hogy a magyarok között oly sok széthúzást, vele való ellenszegülést kiváltó Szapolyai-országrész megszűnjön létezni, s ezen túl nem sokat törődött azzal, mi lesz Erdély és a Tisza mente sorsa, ha a török háborúval felel egy békeszegésnek tekinthető erdélyi lépésre?

[4] EOE I. 307, kivonatos magyar fordítása: BÁRDOSSY, i. m. 307.

Fráter György mindenesetre gondoskodni kívánt arról, hogy a tervezett megállapodás biztosítsa állama védelmét a török ellen. Hosszas, egy évnél tovább tartó huzavonába került, míg végre Ferdinánd belement, hogy csapatokat küld majd új tartománya védelmére. 1549 szeptemberében, Nyírbátorban írták alá az új egyezséget, amely az előbbi ponton kívül még Izabella és „János király fia" kártalanításáról intézkedett (ezúttal két sziléziai hercegséget, Oppelnt és Ratibort ígérve nekik). Kimondták, hogy a megállapodást titokban kell tartani, s leszögezték, hogy — Erdélyt I. Ferdinánd nevében is a barát fogja kormányozni!

Izabella királynét senki sem tájékoztatta, mire készülnek Nyírbátorban. Ő a kritikus napokban Déva várában időzött, s éppen házassági terveket szövögetett, melyek révén állítólag távozni akart országából. A nélküle, de rovására kötött megállapodás hírére azonban végre levetette az álarcot: nemet mondott, s azonnal szervezni kezdte híveit. Az évek óta hangoztatott mehetnék nem volt egyéb puszta taktikánál, mellyel a barát hatalmát kívánta csak csorbítani: a dinasztiája hatalmához valójában mindvégig ragaszkodó asszony most még arra is képes volt, hogy a szultánnak jelentse Fráter György „árulását".

A Porta már korábban, Bécsből kiszivárgott hírek alapján is tudott a dologról, most viszont csauszt is küldött Gyulafehérvárra azzal a paranccsal, hogy a helytartót el kell fogni, vagy ki kell végezni. A Szapolyai-politika hívei, akik most már nyíltan és okkal szegülhettek szembe Fráter Györggyel, fegyverhez nyúltak. Petrovics Péter a temesi tartomány hadaival benyomult a Maros völgyébe, a székelyek lázadozni kezdtek, a rendek egy része pedig, Kendi Ferenc és Bethlen Farkas vezetésével, várakozó álláspontra helyezkedett. 1550 szeptemberének elejére a barát helyzete kritikussá vált, de páratlan energiája most is átsegítette a bajon. Ellentámadásra indult, s ostrom alá vette Izabella királynét Gyulafehérvárott. Hat heti harc után az asszony föladta a küzdelmet, s követek útján tudatta a baráttal, ismét „kegyeibe fogadja". Az engedékenység jókor jött — talán nem is véletlenül —, mert a Szapolyai-állam ellen egyszerre háromfelől is támadás indult: Kászim budai pasa Lippánál, a moldvai had Berecknél, a havasalföldi vajda a Vöröstoronyi-szorosban tört földjére. A barát-helytartó október 29-re fegyveres országgyűlést hívott össze Tordára, s az általános rémületet fölhasználva sikeresen mozgósította híveit. November elején meg is fordította a hadi helyzetet: Petrovics Péter temesközi várait Varkocs Tamás váradi kapitány rohanta le, Éliás (Ilie) moldvai vajdát maga György barát szorította ki a Kárpátokon, a havaselvieket Kendi János futamította meg, Kászim pasát pedig Török János hunyadi főispán kényszerítette visszafordulásra.

A nagy veszedelem elmúlt, a királyné megtört. November 30-án, Gyulafehérvárott látványos könnyhullatással békült ki a helytartóval, fogadta el a bátori egyezséget. A barát pedig most már végképp meggyőződött róla, hogy a

királyné jelenléte kettős tehertétel. Személyesen az ő számára azért, mert abban a pillanatban, mikor ő eltért a néhai János király politikájától, a hatalomért küzdő asszony lett a hű Szapolyai-pártiak természetes vezetője. Az ország számára pedig azért, mert (a helytartó legalábbis erről volt meggyőződve) mindig rosszkor, mindig rossz felé változtatja politikájának irányát. S most, 1550-ben az is kiderült, hogy Izabella, ha vele nem is mérkőzhet, de meri és tudja mozgósítani támogatóit.

A barát tehát elszánta magát arra, hogy nekikezd a bátori egyezmény végrehajtásának. Csak azt nem tudta, hogy míg ő saját uralkodója, saját alattvalói ellenállását fegyverrel letörve nyitott utat a Béccsel való együttműködéshez — odaát újból, sokadszor leírták Magyarország ügyét a sürgős tennivalók közül. I. Ferdinánd 1550-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen életében először komolyan összeveszett bátyjával, V. Károllyal. Az öcs nem számíthatott többé a Német Birodalom segítségére a tervezett erdélyi vállalkozásban, s ez most, mikor a török bevégezte soros perzsa háborúját, véresen súlyos figyelmeztetés volt. A bécsi király egy pillanatra el is bizonytalanodott, s fölajánlotta Fráter Györgynek, halasszák el a megállapodás végrehajtását. A helytartó azonban már túl messzire ment ahhoz, hogy egyszerűen visszaléphessen. Izabella külön is gondoskodott róla, hogy lépéskényszerbe kerüljön: hamar felszárítva gyulafehérvári könnyeit, ismét jelentkezett a szultánnál, újból panaszt emelt a barát „árulása" miatt, s fiának az „Erdély királya" címet kérte. Leghűbb szövetségese, Petrovics Péter, s többi párthíve, a békési nagyúr Patócsy Ferenc, a felvidéki arisztokrata Balassa Menyhárt most is támogatták. Petrovics még azt is megtette, hogy fölajánlotta a rég vitatott Becsét és Becskereket a töröknek — amennyiben az a helytartót letaszítja posztjáról. 1551 májusában újból kitört a lázadás Erdélyben, Gyulafehérvárat Fráter Györgynek ismét szabályos ostrom alá kellett fognia.

Vajon mi indíthatott arra magyar főurakat, hogy ilyen lealázó módon alkudozzanak a szultánnal? Ha teljesül, amit György barát s Erdély urainak többsége akart, azaz a Habsburg-királysághoz való csatlakozás — a török mindenképpen bekövetkező támadása először a határvidéket fogja elsöpörni. Tehát a Temesközt, Petrovics birtokát; s a Tiszántúl déli részét, ahol a Patócsyak jószágai feküdtek. Azon tehát, hogy a Habsburgok esetleges segítségében pont ők bíztak a legkevésbé, kár lenne csodálkozni.

I. Ferdinánd, nem mervén vállalni, hogy a 25 éve várt kedvező pillanat eljöttekor gyengének mutatkozzék, 1551 nyarán hadat indított Erdély átvételére Giovanni Battista Castaldo olasz zsoldosvezér, Nádasdy Tamás országbíró és Losonczi István vezetésével. A létszám alig 6—7000 fő: „seregnek kevés, követségnek sok", mondta egy epés megfigyelő.[5] Harcolnia mindeneset-

[5] ASCANIO CENTORIO DEGLI HORTENSI, Commentarii della guerra di Transilvania. Vinegia 1564 — Budapest 1940. 68.

re már nem kellett Castaldo zsoldosainak. Fráter György június elején csatát nyert az Izabella felmentésére sietö Balassa Menyhárt és Petrovics Péter hadával szemben, június 7-én pedig Gyulafehérvár is megadta magát. 19-én Szászsebes várában Izabella királyné a gyermek II. János király (János Zsigmond) nevében kétségbeesve írta alá a György barát által elébe rakott lemondó nyilatkozatot. Castaldo bevonult Gyulafehérvárra, Báthori András röviddel rá átvette a temesi tartomány kormányzását. Július 26-án a kolozsvári országgyűlés is tudomásul vette királynéja lemondását, s I. Ferdinánd uralmának helyreállítását. Augusztus 8-án Izabella távozott Erdélyből, előbb Kassára, majd Sziléziába utazván. Petrovics Péter Munkács várát kapta Temesvárért cserébe.

Biztató kezdet — de a délkeleti égbolton már gyülekezni kezdtek a viharfelhők. Ferdinánd sztambuli követe, Malvezzi már 1551. július 18-án azt jelentette haza, hogy a szultán az erdélyi hadmozdulatok miatt támadási parancsot adott Szokollu Mehmed ruméliai beglerbégnek — őt magát, a követet pedig fogságba vetette. Augusztus 3-án Mehmed pasa már Szalánkeményen állt seregével, s itt kapott hírt arról, hogy Fráter György, mint 1543 óta mindig, ez évben is beküldte a 10000 Ft-os adót a szultán kincstárának. Levélben kérdezte hát meg a barátot, mit is akar tulajdonképpen — de míg a válaszra várt, elfoglalta Becsét, Becskereket, Csanádot és Lippát. Temesvárt is bevette volna, ha az új várparancsnok, Losonczi István nem védi magát oly vitézül. Az elért sikerek, no meg a kapott busás ajándékok megenyhítették a beglerbéget, s így hajlandó volt elhinni, amit Fráter György mentegetőzésében olvasott: hogy tudniillik valójában Petrovics volt az áruló, hiszen, lám, az ő váraiba került Ferdinánd őrsége! A hadjáratot török szokás szerint Kászim napján, október végén befejezte, de hazavonulása csak pillanatnyilag oldotta meg György barát gondjait.

Kétségtelen, két fontos dologban teljesült Erdély helytartójának óhaja: a Habsburgokat sikerült belevinnie a békeszegésbe, s eltávolította Izabella királynét a színről. A török azonban azonnal akcióba lépett, s fájdalmasan nagy darabot hasított ki Erdély délkeleti védővonalából. A rendek érthetően nyugtalankodtak — ugyanakkor a Habsburgok segítsége, noha időközben újabb erősítés érkezett Sforza Pallavicini generális vezetése alatt, még mindig aránytalanul gyönge maradt. Az, hogy Ferdinánd közben kijárta a barátnak a bíborosi kalapot, ezen a tényen nem változtatott.

Vissza kell tehát valahogy vágni a töröknek, de anélkül, hogy azt komolyan fölingerelné — erre a nehezen kivitelezhető próbálkozásra szánta el magát Fráter György 1551 novemberében. Teljes haderejével — Castaldo zsoldosaitól a magyar rendek segélycsapataiig — Lippa ellen indult, az ellen a város ellen, amelyet Mehmed bég saját bevallása szerint nem is akart elfoglalni, hanem a jobbára rác lakosság önként adta föl neki. A török őrség hamarosan

146. A brassói magyar evangélikusok kelyhe, 16. század eleje

147 Kehely a maksai református templomban, 1512

148. A kászonimpéri római katolikus templom egykori kelyhe, 1530 körül

149. Dávid Ferenc pohara a kolozsvári Farkas utcai templomban, 16. század első fele

150. Városháza Brassóban, 13–16. század

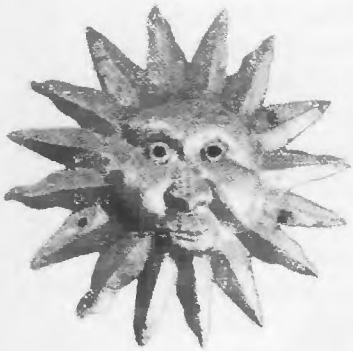

151. *1–3)* Vörösrézből készült kéz, Nap és Hold a brassói városháza egykori órájáról, 1528

152. Szapolyai János egykorú arcképe, 1540 körül

153. I. Ferdinánd, 1531

154. Izabella sírja a gyulafehérvári székesegyházban, 1559 körül

155. Martinuzzi György meggyilkolása alvinci kastélyában, 1551. december 17.
(17. századi metszet)

156. Az alvinci Martinuzzi-kastély, 1546–1551

157. Erdélyi fejedelmek pénzei a 17. század elejéig: *1)* János Zsigmond aranyforintja, 1556. Előlap; *2)* Báthori István aranyforintja, 1572. Elő- és hátlap; *3)* Báthori Kristóf 10 aranyforintosa, 1577. Elő- és hátlap; *4)* Bocskai Erzsébet 5 aranyforintosa, 1577. Előlap; *5)* Báthori Zsigmond tallérja. Nagybányai veret, 1597. Elő- és hátlap; *6)* Székely Mózes 10 aranyforintosa, 1603. Előlap

158. Részlet János Zsigmond szarkofágjáról a gyulafehérvári székesegyházban, 1571 körül

159. Báthori István arcképe 1600-ból

160. Székelytámad várának romjai Székelyudvarhelyen. Építtette János Zsigmond 1562-ben

161. A szamosújvári várkápolna szentélye reneszánsz ablakokkal, 1542

162. A keresdi Bethlen-kastély tornácos udvari homlokzata, 1559–1598

1

2

3

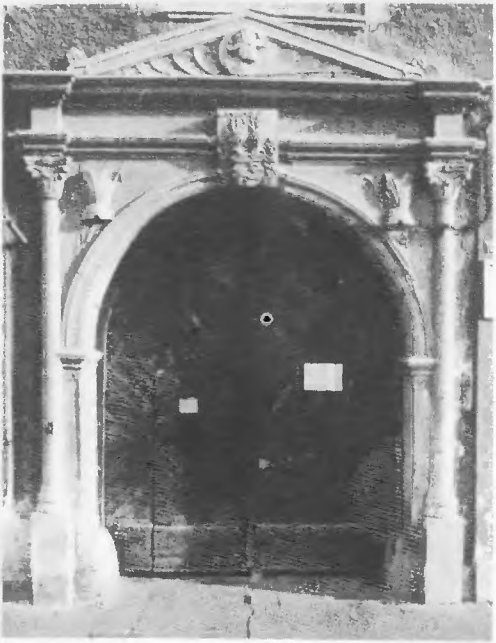

4

163. Reneszánsz kőkeretes ajtók polgárházakból: *1)* Basta-ház, Kolozsvár, 1553; *2)* Bogner-ház, Kolozsvár, 1560-as évek; *3)* N. I. kezdőbetűs magyar ötvös háza, Kolozsvár, 1568; *4)* Haller-ház, Nagyszeben, 16. század második fele

megadta magát — s a helytartó, vezértársai tiltakozása ellenére, szabad eltávozást engedett a legyőzötteknek.

I. Ferdinánd kezdettől gyanakodott, nem csak csapdába akarja-e csalni hadait Erdély koronázatlan ura? Már az akció elindításakor ezt a nehezen félreérthető parancsot adta Castaldónak: „meghagyjuk és megparancsoljuk neked, hogy ha alaposan meggyőződöl róla, hogy [a barát] valamit tesz, ami nyilvánvalóan veszedelmünkre szolgálhat, ez esetben azt cselekedd vele, amit országunk és hű alattvalóink érdeke kíván. Ebbeli akaratunkat kötelességed végrehajtani."[6] A zsoldos tisztek valamennyien féltek Erdélyben, s félelmüket Nádasdy és társai gyűlölködése a barát ellen (az országbíró Maylád István sógora volt!), valamint a törökkel való szüntelen érintkezés csak tovább növelte. A lippai őrség elengedését, majd a zsoldos katonák téli szállásainak erdélyi falvakban való kijelölését valamiféle ellenük tervezett merénylet előjátékának hitték. Fráter György, aki ki akarta várni, milyen lesz a török reakciója, igyekezett lecsillapítani az alaptalan gyanakvást: még azt is megtette, hogy testőrségét elküldte maga mellől. Castaldo, a Habsburg-hadak parancsnoka ebben már csak a kedvező alkalmat látta.

Sforza Pallavicini kapott parancsot a végrehajtásra, Marc Antonio Ferrari, korábban a magyar helytartótanács, 1551 nyara óta viszont Castaldo titkára szolgáltatta a szükséges információkat, s vezette az éjszakai orvtámadókat a helyszínre, Alvincra. 1551. december 16-áról 17-ére virradó éjjelen az orgyilkos merénylők lemészárolják Fráter Györgyöt, Erdély helytartóját, a római egyház bíboros püspökét.

A merényletet I. Ferdinánd tudtával és beleegyezésével követték el, erre több közvetlen bizonyíték is fennmaradt. A barát-helytartó kétségtelenül hibát követett el, mikor beengedte országába a Habsburg-hatalmat. Az alvinci gyilkosság megakadályozta benne, hogy megpróbálhassa helyrehozni ezt a hibát. A bécsi király viszont tettével csak saját tehetetlenségét ismerte be: mivel arra nem volt képes, hogy hathatós segítséget nyújtson Erdélynek, eltétette láb alól azt az embert, aki le tudta vonni a megfelelő következtetéseket erőtlenségéből. Ez pedig azt jelentette, hogy az önálló keleti magyar állam létezésének problémája 1551-ben sem oldódott meg.

Míg Castaldo visszahódított tartományként a királyi Magyarországhoz csatolta a Tisza mentét és Erdélyt, a szultán, felbőszülve az ellene elkövetett áruláson s ellenfelei térnyerésén, 1552-ben nekizúdította seregét a magyar végváraknak. Kiderült, hogy I. Ferdinánd és országai egyáltalában nem készültek föl a könnyen előre látható támadásra. A hadjárat során elesett egy sor magyar határvár, közöttük Veszprém, Drégely, Szolnok, Lippa, Te-

[6] O Utiešenović, Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović, gennant Martinusius Wien 1881. 273.

mesvár, Karánsebes és Lugos. Egyedül a Dobó István által védett Eger vára tudta kiállni az ostromot.

Csak a vak nem láthatta, hogy — 1526 óta ezúttal először — a török támadás éppen a volt Szapolyai-állam délkeleti védővonalaiból hasította ki a legnagyobb darabot: elveszett az egész Temesköz, el Arad megye és a Maros teljes alsó szakasza. A zsoldoshadak leszerepeltek — Lippáról az Aldana kapitány vezette spanyol őrség egyszerűen elfutott —, Losonczi István halála Temesvár elestekor pedig külön kiemelte az áldozatvállalás hiábavalóságát.

Közben pedig az erdélyi három nemzet ismételten bizonyította, hogy az éppen most elbukott államhoz nem sok köze volt. A szászoknak sikerült elérniük, hogy adójukat az erdélyi országgyűléstől függetlenül ajánlhassák meg, s teljesen kivonták magukat a vajda hatásköre alól. A székelyek adómentességük helyreállításán fáradoztak. Mindhárom „natio" ragaszkodott hozzá, hogy veszély esetén külön-külön állítson ki katonaságot. I. Ferdinánd pedig, megelőzendő egy esetleges ellene irányuló szervezkedést, megtiltotta, hogy az erdélyi rendek maguk hívhassák össze saját országgyűlésüket. A Tiszántúl és a Tisza mente nemessége az Erdélyben tartott országgyűlések helyett a Nyugat-Magyarországon tartottakra kezdett el járni, hiszen — elvben — csak királyt cserélt, nem országot.

Az 1552-es vereségek nyomasztó hatásához hamarosan a török nyílt beavatkozása járult. Szultáni fermánok, a román fejedelmek és a határ menti török bégek levelei szólították föl ismételten az erdélyieket Izabella és fia visszahívására. A megrettent erdélyi diéta még 1552-ben úgy határozott, hogy tovább fizeti a szultánnak az évi 10 000 forintos adót. Castaldo és a Ferdinánd király által kinevezett vajda, ecsedi Báthori András hiába tiltakozott: a tárgyalások vezetését az a Haller Péter vállalta magára, aki korábban a szász ellenzék vezetője volt! Az 1552 őszén megkezdett tárgyalásokon Haller egyenesen olyan javaslatokkal hozakodott elő, hogy az erdélyiek eltávolítják a német hadakat, s új vajdát választanak, ha a szultán visszaadja a Temesközt.

Ez persze egyelőre csak terv maradt, s Ferdinánd ígéretei még valamennyire tartották a lelket az emberekben. Csak a déli Tiszántúl mindenkinél fenyegetettebb nemessége unt rá a kiszolgáltatottságra: már 1553 nyarán, a Kerekiben tartott rész-országgyűlésen visszahívták királynőjüket, s egyben segítséget kértek a budai pasától. Petrovics Péter azonnal közéjük sietett kisebb lovascsapattal: a kereki lázadók, Ártándy Kelemen, Patócsy Ferenc, Bethlen Gábor azonnal csatlakoztak hozzá. Erdélyben is akadt egy-két támogatójuk Kendi Antal és Hagymássy Kristóf személyében, s a székelyek is hajlandónak mutatkoztak a csatlakozásra.

A lázongás kezdetére Castaldo kormányzása teljes csődbe jutott. 1552-ben a harcoktól távol maradó zsoldosai (akár fizették őket, akár nem) az erdélyi

városok kirablásával és fölgyújtásával növelték rossz hírüket. A generális teljesen megzavarodott, s miután a bizalom helyreállítása helyett csak egy újabb gyilkosságra futotta erejéből (ezúttal Rareş István moldvai vajdát ölette meg), 1553 elején a király végül hazarendelte. A zsoldossereget is kivonták Erdélyből, nélküle könnyebb volt rendet csinálni, mint vele. Petrovics és Patócsy felkelését már az új vajdák, Kendi Ferenc és az egri hős, Dobó István verte le, miután a mozgalmat a török az újabb perzsa háború miatt nem volt hajlandó támogatni.

A szultán persze nem mondott le Erdély ellenőrzésének visszaszerzéséről. Az 1552-es hadjárat bebizonyította, hogy az erőviszonyok a dunai hadszíntéren nem változtak: a török változatlanul nem tudja áttörni a Habsburgok magyarországi védőfalát — de taktikai fölénye most is vitathatatlan. A perzsa hadszíntéren ezúttal is hamar véget értek a harcok, s 1554 nyarán a török hadak ismét támadásba lendültek Magyarországon: az eredmény ezúttal Salgó és Fülek elfoglalása. Közben pedig újabb parancsvivő érkezett Sztambulból Erdélybe, a Szapolyaiak visszahívását követelve a három nemzettől. A nyomaték kedvéért Szulejmán Lugost és Karánsebest visszaadta Petrovics Péternek — Ferdinánd pedig most is képtelennek bizonyult a hathatós segítségre. Tehetetlenségét beismerve, Bécs 1555 elején maga fizette be Erdély adóját a portai kincstárba, s egyben alkudozni kezdett egy újabb békekötés lehetőségéről.

A szultán a felajánlkozást azzal a feltétellel volt hajlandó meghallgatni, ha a Habsburgok föladják Erdélyt. A bécsi követeknek, Verancsics Antalnak és Busbecq lovagnak átadott válasz 1555 novemberéig adott haladékot Ferdinándnak — s ugyanez év október 7-én külön fermán készült az erdélyiek számára, török támadással fenyegetve őket, ha nem hívják vissza János király fiát.

A román fejedelemségek harcra készültek, az alföldi török helyőrségek szintén, a Tiszántúl Petrovics Péter vezetésével újból föllázadt. Az 1555. december 23-án Marosvásárhelyen összeült erdélyi diéta nyíltan megüzente a királynak: „Kedves volt minékünk keresztény fejedelem alá menni, a római császárral összeköttetésben lenni, de Isten nem akarta, hogy ez állandó legyen. Az ellenség közelsége, sokasága, hatalma, s az attól való félelem miatt, ki ázsiai gondjaitól megszabadulva egész erejével minket fenyeget. Mert megizente, hogy hazánkat tűzzel-vassal emészti meg, minket, nőinket, gyermekeinket, családunkat kiirt. S hogy meg is teszi, abban bizonyos lehet, aki Lippát, Temesvárt elesni látta. Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít meg minket felséged, mi Szulejmánnak ellenállhat — vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedjék".[7]

[7] EOE I. 475.

Igazából már nem vártak válaszra. Balassa Menyhárt országos főkapitány 1556 januárjának végére újabb országgyűlést hívott össze Tordára. Mindenki tudta, az elszakadás kimondása lesz a napirend. A vajdák (Kendi és Dobó) adományokkal próbáltak néhány befolyásos embert visszatartani — eredmény nélkül. A Tordán megjelentek (főleg székelyek és magyarok) kimondták Izabella és fia visszahívását, Petrovics Péter hadainak beeresztését. Március 12-én már az ez utóbbi által szervezett szászsebesi országgyűlés hozta meg a végső határozatot: „Annak okáért ez mai napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunknak fejedelemül és királyul egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerént minden hívséggel mint urunknak leszünk és vagyunk is."[8]

Az özvegyért és a gyermekért követség indult. Krakkóba igyekeztek, a lengyel székvárosba. Bécs figyelméből az elmúlt években ugyanis még arra sem tellett, hogy Izabellát Oppelnben marasztalják. A megígért sziléziai hercegségeket oly nyomorúságos körülmények között akarták átadni neki, hogy végül jobbnak látta öccséhez, Zsigmond Ágost lengyel királyhoz menekülni.

Míg az erdélyi urak a krakkói udvar érthetően szíves fogadtatásának örvendtek — I. Ferdinánd június 14-én levélben jelentette be a szultánnak: Erdélyt visszaadja János Zsigmond kezére. A meghátrálás, mint rendesen, elkésett. Khádim Ali budai pasa serege már májusban ostrom alá vette Szigetvárt. Izabella és János Zsigmond hazaindult, s október 22-én ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra. Petrovics Péter és Balassa Menyhárt — román segédhadak támogatásával — sorra foglalta el a királyi várakat. Gyulafehérvár és Gyalu hódolt meg elsőnek, Bornemisza Pál, az I. Ferdinánd által 1551-ben kinevezett erdélyi püspök menekülni kényszerült egyházmegyéjéből. S bár a románok nemsokára hazavonultak, Déva, Fogaras, Bethlen, Huszt és a szász városok is hamarosan kitűzték a Szapolyaiak zászlaját. Komolyabb ellenállás jószerével csak a Tiszántúlon mutatkozott, ahol Váradot egészen 1557 áprilisáig védte a magára hagyott helyőrség, s ahol Gyula várát csak 1566-ban foglalja majd el — a török. Magában Erdélyben Dobó István Szamosújvár hosszú védelmezésével ismét megmutatta, hogy ő a legderekabb magyar várkapitány — de 1556 novemberében neki is be kellett fejeznie az értelmetlenné vált ellenállást. Gömört és Tornát Bebek Ferenc, Sárost Tárczay György, Abaújt és Zemplént Perényi Gábor vitte át a Szapolyaiak táborába. A Szapolyaiak állama újraalakult, s ráadásul most már önmagától létezik, a külső kényszer mellett a belső erők is fennmaradásán munkálkodnak.

[8] EOE I. 481.

JÁNOS ZSIGMOND „FEJEDELEM" ÉS BÁTHORI ISTVÁN „VAJDA"

Az 1556-ot követő, közel negyvenesztendős időszak eseménytörténete hasonlít az 1526—1551 közötti évekére. Izabella visszatérésére Habsburg Ferdinánd király háborúval reagált — s a hadakozás kisebb-nagyobb szünetekkel eltartott az 1570-es évek derekáig.

1557-ben a Szapolyai-házhoz pártolt Felső-Tisza vidéki főurak sorra foglalták el a legfontosabb királyi várakat: Váradot, Husztot, Tokajt. Csak Gyula és Világos állott sikerrel ellent. Puchaim generális kétszeri ellentámadása csak kisebb eredményeket hozott, azt is csak Zemplén megyében. Izabella uralma így ismét Kassáig ért. 1557 végétől viszont Ferdinánd híveié a kezdeményezés, elsősorban Telekessy Imre felső-magyarországi főkapitány jóvoltából.

1559. január 31-én Ferdinánd király fegyverszünetet kötött a törökkel, s ezután az erdélyi harcok hevessége is csökkent. Csakhogy még ugyanez év végén (november 15-én) meghalt Izabella királyné — s ezzel újrakezdődött a hadakozás, tülekedés. Zay Ferenc kassai főkapitánynak sikerült elpártolásra bírni Izabella magyarországi főkapitányát, Balassa Menyhártot. A nevezetes „árultatás" nyomán — amihez egy sor Felső-Tisza vidéki nagyúr is csatlakozott — 1561 végére Gyulafehérvár fennhatósága gyakorlatilag nem terjedt túl Bihar és Máramaros megyéken (egyedüli nevezetes kivétel: Munkács vára). A következő néhány év háborúskodása alatt néhány fontosabb vár ugyan többször is gazdát cserélt (Szatmár, Tokaj, Nagybánya stb.), de a tényleges birtokviszonyok huzamosabb időre már nem változnak. Csak „II. János" seregének hadadi csatavesztésekor (1562. március 4), majd Schwendi generális 1565. nyári nagy támadásakor tűnt úgy röpke pár hónapig, hogy a Habsburg-tábor veszélyeztetheti a Szapolyai-állam létét. Egy évre rá már a szultán seregei járták Magyarországot, s az új királynak, I. Miksának ismét meg kellett tanulnia apja leckéjét: a török haderő még mindig képes visszafordítani a magyarországi hadiszerencse kerekét. A nagy Szulejmán ugyan meghalt Szigetvár ostroma közben, a derék Schwendi pedig 1567-ben megszerezte Munkácsot, 1568. február 17-én Drinápolyban mégis létrejött az a béke, amely harmadfél évtizedre viszonylagos nyugodalmat biztosított az agyongyötört Magyarországnak — s egyben kockázatos provokációvá emelt minden, a Szapolyaiak elleni próbálkozást.

Valóban, a szokásos pár évi diplomáciai huzavona alatt már elcsendesedtek a fegyverek, s 1571. március 10-én Miksa császár már ratifikálhatta Erdély uraival a speyeri békekötést. S hiába vonatkozott a szerződés csak a Szapolyai-dinasztiára — János Zsigmond 1571. március 14-én meghalt, s az utódjául megválasztott Báthori István ellen Miksa már nem mert fegyverhez nyúlni. Csak közvetve, illetve a Rueber kassai főkapitány szervezkedése fölötti

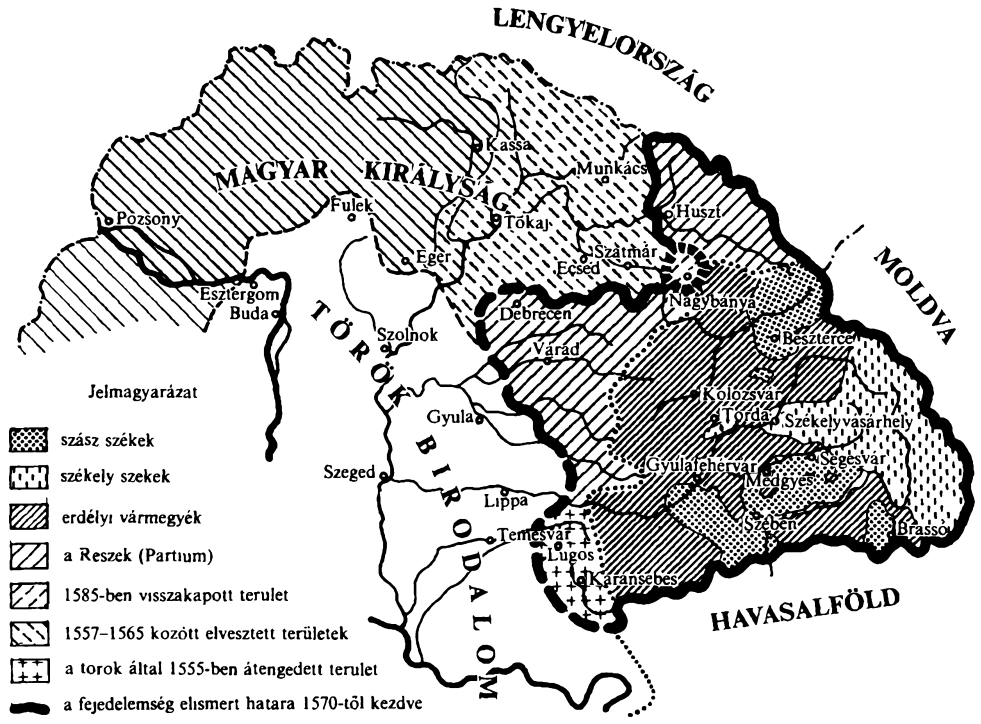

31. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása

szemhunyással kísérelte meg az Erdély ügyeibe való beavatkozást. A Béccsel paktáló trónkövetelő Bekes Gáspár csatatéri vereségével (1575. július 10, Kerelőszentpál) azután ez a fajta beleszólás is ugyanolyan véget ért, mint a korábbi diverziós kísérletek.

Ha a hadszíntér keletebbre tolódott is, ez a kevés eredménnyel zárult, de elég sok vért követelő hadakozássorozat nyugodtan lejátszódhatott volna valamikor Fráter György halála előtt. Még feltűnőbb az a szinte már tragikomikus hasonlóság, amely a csatazajt ezúttal is végigkísérő béketárgyalásokat köti 1551 előtti előzményeikhez.

A speyeri egyezmény is fenntartja az egész Magyarország egységének elvét, mint annak idején a váradi tette. „II. János" ugyan lemondott az apjától és Fráter Györgytől rá hagyott királyi címről, s megelégedett a „János Zsigmond" fejedelem *(princeps, Fürst)* titulussal. Függése azonban a magyar uralkodóktól pusztán névleges, hatalmát férfi utódai öröklik, s ha lemondana, vagy mégis elvesztené országát, Sziléziában kap kárpótlást — pontosan az emlékezetes Oppeln és Ratibor hercegségeket. S hogy a Váradhoz, Bátorhoz való közelítés még pontosabb legyen, ez a megállapodás is titkosnak minősült, mint korábban János Zsigmond és Miksa 1565-ös, hamvában holt szatmári

megegyezése is. S ha Speyert nem, ezt a szatmári megállapodást csak beárulta Miksa császár a Portának — ugyanúgy a török bosszújától megrémülő erdélyiek „megtérésére" számítva, mint apja tette 1540-ben, Várad esetében.

Maradt, még Speyer után is, az új állam bizonytalan közjogi helyzete. Izabella, majd János Zsigmond uralmát csak a török, Lengyelország és Franciaország ismerte el. Az országnak nincs neve, uralkodói a magyar királyi címet használják: Izabella hivatalosan „Magyarország királynője", János Zsigmond pedig „II. János választott magyar király". Báthori István címe a külföld előtt (kivéve persze Sztambult) sokáig egyszerűen „vajda". Marad az időnként fölbukkanó, gyakorlati hasznot alig kínáló, s ezért komolyabb következmények nélküli francia fölkínálkozás (1555—1556-ban Párizs aktívan segíti Izabella hazatérését). Marad a román fejedelemségek eszköz szerepe az Erdélyre gyakorolt külső nyomás érvényesítésekor. 1556-ban Sándor (Alexandru Lăpuşneanu) moldvai és Petrásko (Pătraşcu) havaselvi fejedelem (török parancsra) fegyveres betöréssel készítette elő az utat Petrovics Péter vállalkozásához. 1561-ben viszont a Habsburg segítséggel uralomra jutott görög származású Heraklidész Jakab („Zsarnok vajda", „Despot vodă") Balassáékat segítette lázadásukban mint Moldva fejedelme.

S végül, de semmiképpen sem utolsósorban, a török magatartása is maradt, amilyennek korábban megismertük. A szultánok Magyarország keleti felét elvileg sajátjuknak tartották, s védenceik ottani uralkodását csak kegyes akaratuknak tulajdonították. Hűbéri adót követeltek tehát azoktól, s ragaszkodtak hozzá, hogy csak jóváhagyásukkal, s az általuk kibocsátott kinevező-beleegyező irat, az „athname" kézhezvételével kezdhessék meg kormányzásukat. Szulejmánnak János Zsigmond részére kiállított athnaméja szó szerint megismételte a János királynak 1528 februárjában küldött szövetséglevelet. Báthori István megválasztásakor pedig már ott várakozott a magyar renegát Amhát csausz, kezében a Sztambulban kiállított, de azért a Porta bölcsességéből szintén Báthori nevére szóló fermánnal. Ha a szöveg változott, a hang parancsolóbb lett is, a lényeg maradt:

„Erdély vajdája Báthori István! . . . Régulta immár az Erdély ország az én oltalmam alatt volt, az Erdély ország igaz olyan országom nekem mint egyéb országaim, igaz úgy oltalmaztam mindenek ellen mint egyéb földemet. Mostan is azon módon akarom mindenben oltalmazni minden ellenség ellen. Minden rendbeli urakat, tiszttartókat, várakat, városokat, kastélyokat, palánkokat, falukat, tartományokat, porkolábokat, községet azon állapotban, azon rendben akarom megtartani, mint ez ideig voltak; valami az Erdélyhez tartozik, Birodalmamat nézi, vagy Magyarországban, vagy Erdélyben . . .

Annakokáért én az te énhozzám való hűséged szerint az Erdélyországot az én hatalmamból néked megadtam.

. . . úgy tudjad, hogy téged az illet az te énhozzám való hűséged szerint, hogy az urakkal egy értelemben légy és csendességben egyet érts velek. . . .

A budai és temesvári beglerbéggel mindenkor egyet érts, tudakozzátok meg egymástól, hogy egyetértvén az ellenség csalárdságot ne vehessen rajtatok."[9]

Egyebekben pedig — még mindig ugyanúgy, mint a korábbi évtizedekben — majdnem teljes szabadságot engedélyezett a török magyarországi gyámoltjának. Ekkori erdélyi politikájának lényege összefoglalható egyetlen mondatban. Meg akarta, s meg is tudta akadályozni, hogy Magyarország egykori egysége helyreálljon. Amíg tehát a Szapolyai-dinasztia, majd Báthori István és utódai óvakodtak az oda vezető tilalmas lépésektől, minden egyébben önállóan cselekedhettek. Sőt.

Mikor 1565-ben Bécs leleplezte a Porta előtt János Zsigmonddal titokban kötött megállapodását, az ifjú „választott király" úgy határozott, személyesen keresi föl a szultánt, s miként apja tette volt három évtizeddel korábban, tisztelgésével győzi meg a nagyurat hűségéről. A szultán az Erdély elleni támadásokat békeszegésnek tekintette, s ezért jött haddal Magyarország ellen. Az elébe siető ifjú fejedelemnek Belgrádban átadta a már említett athnamét — megtorlásra csak a Habsburg-országrész ellen került sor: Szigetvár bevételén kívül ekkor számolta föl az oszmán hatalom az Alföld keleti felében a királyi Magyarország utolsó bástyáit: Gyula, Világos, Jenő várait.

A figyelmeztetés azért mindenki számára érthető volt. A török hódítani jött Magyarországra, s a Gyulafehérvárral szembeni jóindulat kényszerű közjátéknak volt tervezve egy hosszú játszmában. Olykor-olykor különös kegyképpen néhány morzsát átengedett zsákmányából: 1554-ben Lugost és Karánsebest Petrovicsnak, pár évvel később a kicsiny Deszni várát Zarándban János Zsigmondnak. Közben pedig (ezúttal 1546—1551 emléke kísért) ismételten igényt emelt a legfontosabb erdélyi határvárakra: Lugosra, Sebesre, Váradra, Kerekire, Sarkadra. (Előbb Bebek Ferencnek 1556—57-ben Izabella ellen folytatott portai intrikái idején; később, mikor Bekes Gáspár kínálta föl azokat neki abban a reményben, hogy cserében elnyeri támogatását.)

Az bizonyos, hogy a Szapolyai-dinasztia kihalása bizonyos változást hozott a török erdélyi politikájában. Ez a változás első pillantásra nem tűnik jelentősnek, főleg, mert nem az elvek területén jelentkezik. II. Szelim szultán (1566—1574) 1572 márciusában ünnepélyesen megüzente Báthori Istvánnak: János király és fia, János Zsigmond örökösének, s azok mintájára teljes jogú uralkodónak tekinti őt.

A figyelmesebb szemlélő azonban már ekkor is fennakad azon, hogy a Porta megpróbálja kiterjeszteni a kettős adózású határterületet, természetesen Erdély rovására. Szintén apróságnak tűnik, hogy a szultáni udvar tisztviselői, a vezérpasáktól le a csauszokig és tolmácsokig, kezdik fölsrófolni a maguknak kikövetelt ajándékok értékét. Amikor még csak „az néhai János király" idejével példálóznak, az még hagyján. Már gyanúsabb, ha szemérmetlen

[9] EOE II. 459.

nyíltsággal a két román fejedelemségből befolyó ajándékokat szabják mértékül. A foga fehérét végül 1576-ban mutatta ki Sztambul: az új szultán, III. Murád trónra lépése alkalmával nemcsak a végvárakra emelt igényt újította meg, hanem azonnal megtoldotta Erdély évi adóját is (10 000 arany helyett 15 000). S bár Báthorinak eszébe sem volt tiltakozni, azért megkapta az írott figyelmeztetést: Bekes Gáspár támogatásával a Porta még nagyobb hasznot is szerezhetett volna.

Igaz, a trónkövetelő közben elbujdosott, s pár év múlva Báthori István legvitézebb parancsnokaként fog harcolni Lengyelországban. A szultán azonban ettől fogva rendszeresen tart fejedelemjelöltet Sztambulban. 1580-tól a tizenöt éves háborúig a közben renegáttá lévő magyar nemes, Márkházi Pál játssza ezt a szégyenteljes szerepet. A szolgasorba süllyesztett román vajdaságok útját már előkészítették Erdély számára is, s minden alkalom jó volt, hogy egy-egy lépéssel előrébb lökjék azt rajta.

Báthori viszont minden erejével azon volt, hogy ezek az alkalmak létre se jöhessenek. Kifizette a megemelt adót; szigorúan ügyelt, hogy végvári vitézei ne dúlhassanak a török hódoltságban; üldöztette a szultán által elűzött Bogdán moldvai vajdát és így tovább.

Igen, a két hatalmas szomszéd igényei, követelései változatlanul megszabják, milyen irányban és meddig mehet el az Erdéllyé változott Kelet-Magyarország. 1556 után a történet mégis lényegesen különbözik a korábbitól.

ORSZÁG SZÜLETIK

Elsősorban és mindenekelőtt a közgondolkodásban kezdett gyökeret verni az országrész önállóságát szükségszerűnek tartó vélemény. Az 1556-os fordulatot természetesen még több visszaesés követte. 1556 őszén Szebenben a szász tömegek még föllázadtak a magyarokkal és (közvetve) a törökkel paktáló elöljáróik ellen. A királybíró, Johannes Roth életével fizetett, Haller Péternek és társainak azonban néhány nap alatt sikerült leszerelnie az egyébként társadalmi ellentéteket is napvilágra hozó mozgalmat.

1561-ben Balassa Menyhárt „árulása" a Tisza-vidéki arisztokraták többségét, s velük a familiárisi sorba kényszerült tiszaháti kisnemességet is Ferdinánd pártjára vitte. Többségük nem is tért többé vissza Gyulafehérvár fennhatósága alá. De már a székelyek „támadását", akik Balassáék izgatására jogaik sérelmeit a Ferdinánd királyhoz pártolással akarták orvosolni, II. János csapatai könyörtelenül elnyomták. Döntő változást egyik megmozdulás sem tudott elérni: az uralkodónak mindig maradt elég támogatója, hogy akaratát érvényesíthesse. 1562-től már több mint egy évtizedig kellett várni, mire Bekesnek sikerült újra „feltámasztania" a székelyeket s néhány forrófejű erdélyi nemesurat. Báthori István pedig már két évtizedes nyugalmi időszak alapjait veti meg.

Ennek az érési folyamatnak volt néhány döntő pillanata. Olyan mozzanatok, amelyek egyébként simán beilleszthetők az önmagukat folytonosan ismétlő események láncolatába — egymás után tisztáztak egy sor kényes, lényegbevágó kérdést.

Az ilyen kétarcú történések sorában az ifjú Szapolyai már emlegetett tisztelgése a szultán előtt tekinthető az *elsőnek* (1566). A Habsburg-diplomácia emlékezetes „árulkodása" miatt Erdélyben nagy volt a kétségbeesés, s arra sem sokan vállalkoztak, hogy elkísérjék fejedelmüket a veszedelmes látogatásra. (A történet e tekintetben is ismétlődik: emlékezzünk János király 1528—29-es török tárgyalásaira!)

Az elmúlt 15 év alatt a Szapolyai-állam és a török viszonya egy sor válságon ment keresztül (1551, 1556, 1557—59, 1561). Az érintkezést biztosító tárgyalások általában esetlegesek maradtak: vagy csak alacsonyabb rangú tisztviselők vettek részt bennük, vagy pedig végtelenbe húzódó követjárások lettek belőlük.

A két uralkodó személyes találkozása lezárta e nehéz korszakot. A következő harminc esztendőben országaik — a jellegzetes függőség ellenére — gyakorlatilag felhőtlen jó viszonyban élnek egymással.

A *második* fordulópont a speyeri egyezmény megkötése. Nem annyira János Zsigmond fejedelmi rangjának elismerése által, hiszen azt a fiatalember korai halála, s ezzel a Szapolyaiak családjának letűnése ismét kérdésessé tette. Sokkal fontosabb volt — s a közbejött bonyodalmak ellenére is végrehajtották — a magyar királyság és Erdély határának kijelölése.

Eddig ugyanis a fejedelemség területe gyakorlatilag a Gyulafehérvár fennhatóságát elismerő nagyurak és nemesek birtokainak területével volt egyenlő. Mivel pedig a magyarországi birtokrendszernek az volt a sajátsága, hogy egyes uradalmak olykor három-négy megyében szétszórt falvakból tevődtek össze, a Felső-Tisza vidékén a két ország földjei mozaikszerűen egymásba mosódtak. Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megyék, bár 1561 óta gyakorlatilag a Habsburg-hívek kezében maradtak, tele voltak szórva erdélyi fennhatóságú falvakkal. Most, 1571-ben János Zsigmond lemondott ezekről a „tartozékokról", cserében viszont Miksa is lemondott hívei minden olyan falujáról és birtokáról, amelyek az Erdélynek átengedett Részekben feküdtek. Így pontosan meghúzhatták a határokat: Máramaros, Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar a fejedelemséghez kerültek (Nagybánya és Erdőd kivételével); más területekre viszont nem emelhetett igényt többé sem az egyik, sem a másik fél.

A határkérdés rendezése elméletileg hátrányos maradt Erdélyre nézve, hiszen korábban az egész Tiszántúl hozzá tartozott. Ténylegesen azonban csak szentesítette a több évtizedes háborúskodás végeredményeképpen kialakult helyzetet. Arról sem beszélhetünk, hogy a szerződés véglegesen megmerevítette volna a határokat. Egyrészt a déli megyékben eleve Erdélyhez tartozott egy

sor olyan körzet, melyekről Speyerben nem emlékeztek meg — pedig kívül estek a hajdani vajdaság határain (Karánsebes, Lugos; valamint Zaránd és Békés megyék egy része). 1585-ben — utólagos megegyezés eredményeképpen — a Magyarországhoz került Báthori-javak kárpótlásaként Nagybánya és környéke békés úton visszakerült a fejedelmek kezébe.

Végül pedig mindennél fontosabb nyereségnek számíthatjuk, hogy az eddig oly sok összecsapásra okot adó határviták nem mérgezhették többé Bécs és Gyulafehérvár viszonyát.

Speyer után nem sokkal ismét lényeges fordulat következett be Erdély sorsában (immár a *harmadik*). János Zsigmond halálával a részország vezetői két, jogilag egyaránt alátámasztható lehetőség között választhattak. Az egyik a speyeri pontok végrehajtása lett volna: a Szapolyai-dinasztia magvaszakadása tálcán kínálta a lehetőséget a hajdani Magyarország maradványainak egyesítéséhez. A másik lehetőséget az 1567. évi gyulafehérvári országgyűlés szolgáltatta, ahol is a rendek a Szulejmán által Belgrádban adott athnaméra hivatkozva törvényt hoztak a szabad fejedelemválasztásról. Az erdélyiek döntése egyértelmű: 1571. május 25-én „minden további vita és szó nélkül" urukká választották somlyai Báthori Istvánt. Ezzel 1556 után másodízben is kinyilvánították: az önállóság nem egyszerűen az uralkodó dinasztiák létezésének tükre.

Ugyanez a választás sok mindent tisztázott a Habsburgok igényeivel, terveivel kapcsolatban is. Miksa császár óvakodott attól, hogy elvitassa a rendek jogát vezetőjük megválasztására. Titkos tárgyalásain megelégedett azzal az engedménnyel, hogy az új fejedelem hivatalosan csak a hagyományos vajdai titulust használja, s címének megfelelően hűségesküt tegyen a magyar uralkodónak. Voltaképpen a speyeri megállapodást érvényesítették — annak lényege nélkül. Ezzel megszűnt hatni a Szapolyai családdal kapcsolatos államjogi fikció másik fele is: az elszakadt keleti országrészek cselekvési szabadságát Bécs az utolsó magyar uralkodóház kihalta után sem tudta kérdésessé tenni.

A *negyedik* fordulópontnak Bekes Gáspár felkelését, illetve annak vereségét tekinthetjük. A vállalkozás kudarca újabb lépéssel előbbre lökte a Habsburgház politikájának változását. A függőség elismertetése ezután már valóban csak elvi igény maradt, a gyakorlati politika lépéseit a beavatkozási kísérletek helyett az önállóság elismerése szabta meg. „A császár ő felsége az vajdához és az ő atyjafiaihoz minden császári kegyelmességgel indultatott ... Mint annakelőtte, azonképpen most is meghagytuk, hogy [Rueber kassai főkapitány] az *jó szomszédsághoz* tartsa magát."[10]

A kerelőszentpáli csata (Bekes veresége) Erdélyben magában is mély nyomokat hagyott. Báthori keményen lesújtott a lázadókra, az elfogott tisztek

[10] LUKINICH IMRE, Erdély területi változásai. Budapest 1918. 172.

jó részét még a harcmezőn fölakasztatta. Bekes ugyan elmenekült, de sok főrangú cinkosa a fejedelem markába került. Ezeket főbenjáró per alá fogták, s halálra ítélték. A sokat megélt ítélőmester, Wesselényi Miklós sírva olvasta föl a végzést, a vádlottak pedig végső menedékként a magyar király — tehát a Bekessel cimboráló Miksa császár — elé akartak fellebbezni, hivatkozva a magyar állam évszázados törvényeire. Az a Báthori azonban, aki csak pár éve vallotta magát a Habsburg uralkodó egyszerű vajdájának, állama országgyűlésével ezúttal olyan törvényt hozatott, amelynek értelmében a magyar király ezentúl nem rendelkezik törvénykezési joggal Erdély és a Részek fölött. A halálos ítéleteket végrehajtották — a fejedelemség pedig újabb fontos közjogi területen szerezte meg önállósága biztosítékát.

Az *ötödik* és talán utolsó döntő mozzanat Báthori István lengyel királlyá való megválasztása volt 1575. december 15-én. Ha a Habsburg uralkodók fensőbbségük biztos tudatában követelhettek hódolatot a közjogilag vitathatóan uralomra vergődött Szapolyaiaktól vagy Báthori „vajdától" — Krakkó koronás urával szemben ezt már nem tehették meg. Olyannyira nem, hogy mikor Báthori István (most már „Erdély fejedelme") távollétében *vajdákra* bízza a kormányzást (előbb bátyja, Báthori Kristóf, majd annak fia, Zsigmond személyében; 1576. január 28-án, illetve 1581. május 1-én), Bécs már meg sem kísérelte formális követeléseinek fölújítását, sőt utóbb, Báthori István halálakor sem vonta kétségbe Báthori Zsigmond trónra lépésének jogosságát, azaz de facto elismerte a szabad fejedelemválasztást.

Ezeken a közvetlen politikai lépéseken túl elrendeződött néhány másodrendű közjogi bonyodalom is az 1556 utáni évtizedekben. 1552-ben Ferdinánd király még egyetemesen érvénytelenítette Izabella és II. János valamennyi birtokadományát. A speyeri egyezség azután orvosolta ezt a tényleges bonyodalmakat legföljebb 1556-ig okozó állásfoglalást. 1559-ben, a trónörökös Miksa főherceg királlyá választásakor fordult elő utoljára, hogy a magyar országgyűlésre meghívták a Szapolyaiakhoz tartozó anyaországi megyék (a „Partium", a Részek) nemességét. Az 1570-es évek végéig vannak adataink arról, hogy Bécs adóztatni próbálja ugyanezen Részek lakosságát.

A fejedelemség természetesen nem ezektől a lassan, fokozatosan bekövetkező változásoktól támadt önálló életre. Láttuk, elszakadása befejezett tény volt már e folyamat kezdetekor. De csakis ezek révén szerezhette meg magának külső biztonságát és belső nyugalmát. Csakis ezek révén juthatott el arra a pontra, hogy energiáit nem kötötték le többé ellenséges támadások és veszedelmes lázadások. Békét nyert — s ezzel lehetőséget arra, hogy fejlődjön és megerősödjön.

Mert ha a jó szerencse adott is lehetőséget, a józan ész és a ravasz számvetés el is kerülte a sűrűn fenyegető katasztrófákat — egy gyönge Erdély mihamar belesüppedt volna a török uralta balkáni népek nyomorúságába. Rendeződvén a dolgok a Habsburgokkal, a Magas Portához való viszony maradt

a jövendő fejedelemség életének legnehezebb problémája. Az állammá alakulás zavarai sokak előtt megcsillantották a hatalom bűvöletét. Maylád István 1540-ben már tett olyan lépéseket, amelyek Erdélyt ugyanúgy kiszolgáltathatták volna a szultánok kényének, mint azt az egymással vetekedő román vajdajelöltek tették Moldvával és Havasalfölddel. Petrovics Péter, majd Bekes Gáspár, fölajánlva az ország legfontosabb határvárait, ismét fölidézte a Sztambul kegyéért az ország kiárusításával versengő despotizmus megszületésének veszélyét. Említettük Márkházi Pál gyászos portai szereplését is.

Erdély azonban ki tudta védeni ezeket a veszélyes kísérleteket. Miben különbözött román szomszédaitól? Egyrészt társadalmának fölépítésében: az országszakadás lassította ugyan a feudális társadalom fejlődését, de nem kezdte ki annak szerkezetét. A fejedelmek mögött önnön érdekeiket védelmezni tudó erők sorakoztak föl. (Havasalföldön és Moldvában ezzel szemben a török nyomás eredményeképpen a közép- és kisbirtokos réteg tönkrement, a vajdák csak a bojárok szűk rétegére támaszkodhattak.)

Legalább ilyen fontos volt azonban, hogy az erdélyiek, mint a magyar királyság utódai, veszélyes helyzetben számíthattak a Habsburg-hatalom közbelépésére. Kétségtelen, hogy ez a közbelépés sosem bizonyult valóban hatékonynak — de ahhoz elég látványos volt, hogy visszarettentse a törököt. 1551—1556 tragikus eseménysorának pozitív utóhangja, hogy Sztambul jó két évtizedre fölhagyott a nyílt beavatkozási kísérletekkel. Többet ért neki Erdély „szabad hűsége", mint a fejedelemséget Bécs—Prága felé fordító hódító kísérlet kockázata.

Tudták ezt, méghozzá egyre többen, Gyulafehérvárott is. A törökbarát politika 1556-tól kezdve alapkövetelménye a keleti magyar állam vezetésének. Pedig azok a személyek, akik megszabták a fejedelmi udvar magatartását, a kérdéses évtizedben többször is kicserélődtek.

Az 1556-os fordulat két főszereplőjének a Párkák már csak nagyon szűk időt engedélyeztek. Petrovics Péter 1557-ben, Izabella királyné 1559-ben távozott az élők sorából. Az ifjú János herceget — II. Jánost — körülvevő tanácsosok — valamennyien Izabella udvartartásának tagjai vagy neveltjei — tovább vitték a stafétabotot. János Zsigmond végrendeletének végrehajtói, a „testámentumos urak", ahelyett, hogy ellenszegültek volna a Báthorit megválasztó országgyűlési határozatnak — megelégedtek egy újabb Speyert jelentő titkos alkuval, Bekes Gáspár Bécs támogatta ellenállásának pedig az ismert kudarc vetett véget.

A személyek változása mögött a hatalmi szerkezet azonossága rejlett. Az uralkodói cím birtokosai magyar főúri dinasztiák sarjai: a Szapolyaiak, majd a Báthoriak. A legbefolyásosabb tanácsurak Izabella és János Zsigmond udvarában is a Részek (sőt az óhaza) magyar nemességéből és arisztokratáiból emelkednek ki: Csáky Mihály kancellár, Hagymássy Kristóf, Varkocs Tamás,

Bebek Ferenc, Balassa Menyhárt, Báthori István, Báthori Kristóf, Bekes Gáspár... A kor egyetlen ténylegesen erdélyi nagy családja változatlanul a politikai harcok örök vesztese, a Kendi família.

Változatlan az is, hogy sem a székelyek, sem a szászok nem tudtak igazán beleszólni a gyulafehérvári kormány dolgaiba. Az előbbiek a „támadások" néhány hónapos föllángolásán kívül nem hallatnak magukról. Az utóbbiakban az idő előrehaladtával egyre erősödött a német nemzeti érzület. Mivel viszont a Habsburgok iránt érzett szimpátiájuk ellenkezett a politikai lehetőségekkel, nagy bölcsen alávetették magukat a mindenkori fejedelmek akaratának — anélkül viszont, hogy részt kértek volna a kormányzás gondjaiból. Adóikat megfizették, sőt ezen kívül is szívesen nyújtottak anyagi segítséget az államnak — de ezen túl legföljebb azzal törődtek, hogy privilégiumaikat ne érje sérelem.

Jellemző tünete e hatalmi viszonyoknak, hogy az udvarban élő külföldi kegyencek némelyikének sokkal nagyobb volt a befolyása, mint e két „nemzet" vezetőinek. Izabella királyné, sőt fia is szívesen hallgatott a lengyel Stanisław Niezowski és Stanisław Ligęza szavára; később pedig az olasz Giorgio Biandrata (Blandrata; a királyné, majd János Zsigmond orvosa) vált egyfajta „szürke eminenciássá".

Mindebben szerepet játszott az uralkodók politikai akarata is. Izabellát 15 év viszontagságai megtanították arra, hogy ne tűrjön el lehetséges vetélytársat maga mellett. 1558 augusztusában meggyilkoltatta országa három vezető főurát, Bebek Ferencet, Kendi Ferencet és Kendi Sándort. A merénylet megszervezője, Balassa Menyhárt 1561-ben pártol majd el János Zsigmondtól: a legvagyonosabb alattvaló lévén — volt miért félnie.

Magyar uralkodók és magyar politikai vezetők szabják tehát meg az állammá alakult Erdély sorsát. Az 1556-ot követő évtizedekben az önmaga sorsát egyre több öntudattal intéző új ország így lényegét tekintve megmaradt annak, amivé alakulásának véres évtizedei alatt vált: a középkori magyar állam keletre szorult maradványának. A külső kényszer leszakíthatta ezt a területet az anyaországtól, megváltoztathatta államformáját, vakmerően új külpolitikát követelhetett meg vezetőitől. A társadalom vezető erőinek gondolkodását, magyarságtudatát azonban nem tudta megtörni.

ERDÉLY ÉS BÁTHORI ISTVÁN KIRÁLY

Az az ember, aki 1571-ben János Zsigmond megüresedett helyére lépett, somlyai Báthori István, nemcsak megőrizte elődei politikai hagyatékát, hanem nagyvonalú új kezdeményezésekkel igyekezett megfékezni a Magyarországot széttörő erőket. Az új fejedelem apja 1530—1534 között János király erdélyi vajdája volt. A család éppen ezen István vajda személyével lép ki az idősebb, Habsburg-hű ág (az ecsedi Báthoriak, István nádor és András erdélyi vajda

ága) árnyékából. Vagyona megnövekszik, a névadó Somlyó várához hatalmas uradalmak (Szatmár, Szinyér) csatlakoznak. István vajda gyermekei házasságaik révén ellenőrzésük alá vonták a század derekán kihaló Várday és Drágffy família vagyonának egy részét, majd az ecsedi ág birtokainak egyes darabjait is. Az 1560-as évek derekától a Tiszától keletre senki nem vetekedhetett jószágukkal.

Az erdélyi történelem viszontagságai a vajdafiak közül éppen a legfiatalabbat, ifjabb Istvánt sodorták a legmesszebb. 1533-ban született, a negyvenes évek elején már Várday Pál esztergomi érseknél, majd a bécsi királyi udvarban apródoskodik, végül 1549-ben Itáliába is eljut, megfordul Padovában, a sok magyar látogatta egyetemi városban is. Talán ez az ifjúkor is hozzájárult, hogy a fiatalember egy életre érzéketlen maradt a reformáció csábításaival szemben. Az viszont bizonyos, hogy ekkor szerezte ragyogó humanista műveltségét.

A politikai fordulatok az 1550-es évek derekán hazatérésre bírták. Izabella visszatértével a családi birtokok ismét a Szapolyai-országrészhez kerültek, s Báthori István is megjelenik a színen: ő köszönti a hazaérkező királynét a rendek nevében! 1559-ben még Izabellától kapja első fontos megbizatását, a Részeket uraló váradi vár kapitányságát. János Zsigmond várháborúiban és diplomáciai vállalkozásaiban is alaposan kiveszi részét. Az erdélyiek egyik legnagyobb katonai sikere fűződik nevéhez: 1564-ben rajtaütéssel elfoglalja Szatmárt és Németit, családjának még János királytól kapott fontos birtokát, melyet 1561-ben Balassa Menyhárt átpártolásakor veszített el. (Igaz, a hadadi csatát is ő veszíti el, még 1562-ben!) 1565 és 1567 között harmadfél évre Miksa császár rabja Prágában: a nemzetközi jog durva megsértésével János Zsigmond hivatalos követeként vetették fogságba, máig sem egészen tisztázott vádaskodás eredményeképpen.

Hazatérve Bekes Gáspárral verseng az uralkodó kegyeiért, s noha az uralkodó végül Bekes mellé áll, mégis ő lesz a speyeri egyezség legfőbb haszonélvezője (pedig Speyert Bekes hozta tető alá!).

Báthori Istvánt birtokainak súlya, népszerűsége és saját energiája együttesen segítette a fejedelmi székbe. A hatalomváltás időszakában — Bekes szervezkedése idején — még föléledt az erdélyi rendek széthúzása. Az uralkodó erélye azonban hamar egy táborba gyűjtötte a legfontosabb erőket. A konspiráló trónkövetelő magányos farkasként kénytelen elmenekülni az ostromlott Fogarasból — egyenesen Prágába (1573). A nevezetes kerelőszentpáli csata napjaiban (1575) az eredetileg a „testámentumos urak" közé tartozó Hagymássy Kristóf csatlakozása fordítja végleg Báthori javára az erőviszonyokat. Márpedig Kerelőszentpál nem csak Erdély sorsáról döntött. A győzelem dicsőségének, hírének nagy szerepe volt abban, hogy a lengyel nemesség végül őt hívta meg királyának — éppen a mágnások által támogatott Miksa császárral szemben.

S a krakkói tét többet számított egy puszta koronánál; általa került nyugvópontra a keleti Magyar Királyság, most már Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg-hatalom fél évszázados viszálya.

Báthori István a 16. század második felének legnagyobb látókörű magyar államférfia volt. Mint partiumbeli nagyúr közvetlenül tapasztalhatta a török világ minden nyomorúságát, megalázó kétoldali kényszereit. Megtanulta hát ő is a leckét: „a törökök nem fogják tűrni, hogy [Erdély ura] akárki legyen; Őfelsége jobban jár, ha rajta lesz, hogy e tartományban egy közbenső ember legyen, aki szolgálatot tehet a tekintetben is, hogy az idő múlásával alkalmas pillanatban Erdélyt hozzácsatolhassák Magyarországhoz" — mondta még 1567-ben Miksa egyik bizalmasának.[11]

Illúziói nincsenek, ez a mondat is tőle származik: „Nem szed az török császár hada más ember kosarába eperjet." Az utolsó (1552—1566-os) török háború eseményeiből ő is levonta a súlyos tanulságot: a magyar hadszíntéren jelen levő erők közül még mindig a török a leghatalmasabb, de végső győzelmet aratni már az sem tud.

Ha jól meggondoljuk, ezekben a fölismerésekben semmi új sincsen. István fejedelem néhai I. János király és György barát politikáját teszi magáévá és alkalmazza, igaz, azoknál talán következetesebben és hatékonyabban. De ettől még az azonosság létezik, erről nemcsak a Báthorival érintkező török hatalmasságok beszélnek nyíltan, hanem maga a fejedelem is (pl. mikor Balassi Bálint kiadatási kérelmét tagadja meg — a két János király példájára hivatkozva).

Néhai Szapolyai Jánost két tényező vezette politikájában. Hivatalosan idegen hódításnak minősítette I. Ferdinánd beavatkozását — de igazából mint törvényes, fölszentelt uralkodó védte koronáját egy fegyverrel jelentkező vetélytárs ellen. Későbbi ellenállása pedig — s ez a lényeg — az erőtlennek bizonyult szomszédnak szólt, aki segítséget ígért ugyan, de csak ingerelni képes a törököt, távol tartani már nem. Fráter Györgyöt pontosan e kettős indíték logikusnak vélt föloldása kergette tragédiába.

Báthori István joggal ítélhetett úgy: 1532 óta minden kitörési kísérlet a Habsburgokban keresett támaszt, s mindegyik törvényszerűen el is bukott. Ez a felismerés vezeti őt mint Erdély „vajdáját" arra a Portának látványosan engedelmeskedő s másfelé csak titokban tájékozódó politikára, melynek árulkodó mozzanatait fentebb részletesen is leírtuk. Meg is kapja érte ugyanazt a kettős vádat, amivel annak idején Fráter Györgyöt illették az értetlen szemlélők: „Az ő kedvek szerént formálnak és változtatnak engem, mikor akarják németté és mikor az tetszik törökké."[12]

[11] VERESS ENDRE, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I—II. Kolozsvár 1944. N. 69.

[12] VERESS, i. m. N. 157.

A krakkói trón elnyerésével viszont olyan eszközt kapott a kezébe, amilyennel egyetlen elődje sem rendelkezett. A 16. század második fele a lengyel feudális társadalom virágkora. A gabonatermelés és -kivitel virágzó üzlete addig soha sem látott gazdagságot adott az uralkodó osztálynak. Csak a politikai rendszer öröklött gyöngesége gátolta, hogy Lengyelország Kelet-Európa vezető nagyhatalmává váljék. Báthori pedig Erdélyből épp egy olyan hatalmi szerkezet képviselőjeként érkezett, ahol a központi hatalom minden rendi érdek fölé kerekedve tudott kormányozni.

Az bizonyos, hogy az új király választott országában is magyarnak tartotta magát. Alattvalói meg is orroltak rá, mikor egyszer (még 1577-ben) kiszaladt a száján a beismerés: Isten nem a lengyelek, hanem a magyarok számára teremtette őt. Más kérdés volt viszont, kíván-e élni új erejével régi hazája javára, s ha igen, hogyan?

Az Európa számára sokáig közömbös török kérdés az 1570-es évek elején rövid ideig új dimenziókat kapott. Don Juan d'Austria fényes tengeri győzelme Lepantónál (1571. október 7) reményeket gyújtott, különösen a közvetlenül fenyegetett Itáliában. A következő három év alatt azonban a török összeszedte erejét, s helyrebillentette az erők mérlegét. A spanyol támogatás egyre erőtlenebb, Velence sorra veszti el gyarmatait, s végül 1573-ban békére kényszerül a Magas Portával. Franciaországban a Szent Bertalan-éj (1572. augusztus 24) elindítja a vallásháborút.

A török legyőzésének eszméje csak a pápai udvarban élt tovább — ahogy elsősorban ott élt az elmúlt egy évszázad során is. XIII. Gergely pápa, akinek naptári reformját pontosan István király ismerteti meg a lengyelekkel, éppen a török elleni hathatósabb föllépés reményében a Habsburgok jelöltségét támogatta Lengyelországban. Így amikor a „vajda" gyorsasága és Miksa császár tehetetlen időhúzása az előbbit juttatta hatalomra, a Szentszék igen kínos helyzetbe került, amit nagy szerencséjére hamar föloldott Miksa hirtelen halála (1576. október 12).

Az első normális kapcsolatfelvételre így 1577-ben került sor, amikor is Laureo pápai nuncius pontosan egy törökellenes liga létrehozásába kívánta bevonni Lengyelországot. Báthori válasza egyértelmű: Erdély nevében 40 000 katonát ígér a háborúhoz, már ha a liga valóban létrejön. A lengyel hozzájárulásról egy szót sem szól. 1579-ben az új szentszéki követ, G. A. Caligari hozta a következő törökellenes tervet, megint egy reménybeli ligával kecsegtetve a királyt — aki egészen addig halogatta az érdembeli választ, mígnem a pápa a kirobbanás előtt álló spanyol—portugál háború miatt vissza nem vonta javaslatát.

1581-ig kell várnunk, mire először hangzik el magának Báthorinak szájából az indítvány: a kelet-európai keresztény erőket összefogva kellene a török ellen indulni. Egyelőre ez sem több futó ötletnél, melyet csak a Rudolf császár betegségéről szóló hírek sugalltak. 1582 augusztusában megint István király

pendíti meg a témát a legújabb nuncius, Bolognetti atya előtt, s ezúttal az események a kezére játszanak. A török ismét támad, s Krétát, Velence legfontosabb szigetgyarmatát fenyegeti. II. Fülöp és a pápa egyaránt védelmi szövetségről gondolkodnak. Bolognetti tehát igenlő választ kap Rómából, amire Báthori közli feltételeit: akkor lép be a Ligába, ha a Szentszék, Velence és Spanyolország már megállapodott egymással.

Erről azonban egyelőre szó sem lehet, a legkatolikusabb király és a kereskedő-köztársaság a legelemibb együttműködésre sem képes. A pápa ennek ellenére erőlteti a dolgot, amire — már 1584-ben — a lengyel uralkodó először ahhoz kezd ragaszkodni, hogy előtte Rudolf császár kötelezze el magát az ügy mellett, majd pedig merőben új gondolattal áll elő. Nem tart többé igényt a Nyugat közvetlen támogatására, ehelyett segítse elő a Szentszék, hogy ő meghódíthassa a Moszkvai Nagyfejedelemséget. Ha ez sikerült, egész Kelet-Európa, sőt a kaukázusi népek erejét is a török ellen fordítja. (Az egy éve érlelődő ötletet Lublinban részletezi 1584. április 24-én a pápa megbízottjának, a jezsuita Antonio Possevinónak.) Fél év sem kell hozzá, hogy Róma megadja a tagadó választ. Időközben meghalt a francia trónörökös, a Valois-dinasztia trónja egy protestáns fejedelemre, Henrik navarrai királyra várt (a későbbi IV. Henrik). Spanyolország Anglia megbüntetésére készül (három évre vagyunk a Győzhetetlen Armada fantasztikus próbálkozásától). A Szentszék tehát joggal tartja kilátástalannak, hogy bármi érdemlegeset tehessen Kelet-Európa érdekében. Ezúttal azonban Báthori nem tágít, unokaöccsét, Báthori András bíborost küldi a Szentszékhez, majd segítségül hívja az időközben kegyvesztetté vált Possevinót. A két embernek 1586 nyarán sikerül legalább elvi beleegyezést (és egy nevetségesen kicsi, 25 000 dukátos segélyt) kicsikarni az új pápától, V. Sixtustól. De nem sokkal azután, hogy a jó hír Lengyelországba érkezett, István királyt súlyos betegség verte le a lábáról. 1586. december 12-én hunyt el Grodnóban anélkül, hogy messzetekintő tervei megvalósításához egy lépéssel is közelebb jutott volna.

Meg kell kérdeznünk magunktól, vajon mennyire voltak komolyak ezek a tervek? Törökellenes ligákról, óriási hadjáratokról egy évszázad óta tárgyalt Európa minden valamirevaló országa, de ritka kivételtől eltekintve mindez nem volt egyéb hasznos propagandafogásnál. Ha Báthori lengyel uralmának konkrét törökpolitikáját vizsgáljuk, a gyanú még erősebbé válik. Az a nagyfokú elővigyázatosság, amellyel vajdaként viszonyult a Magas Portához, a lengyel—török kapcsolatban is megjelenik. Lengyel kozákok ütnek a szultán birodalmába? A király visszafogja őket, ha kell, még ki is végezteti az engedetleneket. Moldvai vajdát vagy trónkövetelőt űz el a török? A lengyel király két ilyet is lenyakaztat: Ivan Podkovát 1578-ban, Jankula Sasót 1582-ben.

Ekkora óvatosságot azért nem kívánna a keresztény tervezgetés felületessége! Valóban, az ok nem annyira összeurópai, mint inkább sajátosan lengyel.

Először is: Báthori, a király, részben a Porta támogatásának köszönhette megválasztását! Másodszor: mint a kor uralkodói általában, a külpolitikában maga dönthetett, de minden egyébben, így különösen az állami bevételek megállapításában és beszedésében s a hadüzenetek dolgában a rendeké volt az elsőbbség. Ráadásul a jó előre megállapított királyválasztási feltételek (a nevezetes „Pacta conventa"), melyekre Báthori esküt tett, külön kikötötték a törökkel fennálló béke megtartását.

A lengyeleket hosszú évtizedek tapasztalatai tanították meg arra, hogy ne kívánjanak megmérkőzni a túl hatalmas ellenféllel. Különben is: a Baltikum, a porosz és orosz ügyek fontosabbak voltak számukra. Meggyőződésük olyan erős volt, hogy István király hosszú éveken keresztül szóba sem merte hozni közöttük a török háború ügyét. Az 1577-es és 1579-es pápai javaslatokkal kapcsolatos titkolódzás és halogatás egyáltalán nem volt uralkodói szeszély!

Az Erdélyben más viszonyokhoz szokott Báthori egyszer ki is fakadt tehetetlensége miatt: a magyar katasztrófát hozta föl példának, mire juthat egy ország, ha a tanács meg az országgyűlés vezeti, egymással is marakodva. Segíteni a bajon azonban nehezen tudott. Mint hajdan a mi Mátyás királyunk, a maga korában ő sem volt igazán népszerű. A megválasztását kísérő lelkesedés hamarosan elhalkult, s ahogyan igyekezett szorosabbra fogni a gyeplőt, úgy fordultak szembe vele a rendek. Köznemesi sorból kiemelt személyi titkárát, majd mindenható kancellárját, Jan Zamoyskit majdhogynem közgyűlölet övezte. A királlyá tételében főszerepet játszott Zborowski testvérek egyenesen lázadást szerveztek ellene, s mikor ő a maga szokott módján hóhérpallossal torolta meg a hűtlenséget (1584), az egész ország felzúdult.

S még ha a belső ellenállást idővel el is tudta (vagy tudta volna) csöndesíteni — a külpolitikai helyzet sem hagyott számára sok levegőt. A császár ellenében választották meg, ezért a Habsburg-házzal s a katolikus német fejedelmekkel sokáig feszült volt a viszonya. A gazdag Visztula-torkolati kereskedőváros, Danzig-Gdańsk nem volt hajlandó elismerni uralmát, a megtörésére indított háború pedig (1576—1577) egy meglehetősen kétes értékű békével ért véget. A kereskedővárost támogató protestáns német fejedelmek sem voltak sosem jó szomszédai.

Gdańsk után következett a legnagyobb próbatétel: a lengyel—litván határt fél évszázada egyre jobban nyugatra toló Moszkvai Nagyfejedelemség. IV. (Rettegett) Iván cár a Zsigmond Ágost halálát követő több éves zűrzavart újabb hódításokra használta föl. Báthori 1579—1581 között három nagy hadjáratban megtörte ugyan Iván cár erejét, de végső győzelmet nem tudott aratni. A lengyel rendek kívánságára, melyet ezúttal a Szentszék is erőteljesen támogatott, 1582. január 15-én kénytelen volt belemenni a pápai követ, Possevino által közvetített békébe. Ezután született meg a török kiűzését az orosz trón megszerzésével összekapcsoló ötlet. Az új háború terve eleinte a

lengyel urak dühödt ellenállásába ütközött, de 1586-ban már — különösen a litvánok között — változóban volt a hangulat. A halál azonban nem hagyott időt az uralkodónak, hogy agitációjának végső gyümölcsét learathassa.

A török kiűzésének gondolata tehát kétségtelenül élt Báthori István lelkében. Ahhoz azonban túlzottan jó politikus volt, semhogy egy belpolitikailag, külpolitikailag és katonailag egyaránt eredménytelen vállalkozás kierőszakolására fordítsa energiáit. Előbb a feltételeket próbálta megteremteni — másra pedig már nem maradt ideje.

Újra Erdélyre fordítva a szót: Báthori lengyel királysága végül csak a Habsburg-kérdésben hozott jelentős változást (a fejedelemség létének elismerésén túl is).

A Habsburgokkal való ellentét terhét Erdélyből vitte magával az új uralkodó Krakkóba és Wilnóba. Miksa, majd Rudolf a megegyezés feltételéül rendre a speyeri egyezség teljes végrehajtását (azaz Erdély fölötti uralmuk tényleges elismerését) követelték. Báthori viszont 1564—65-ben elveszített családi jószágait, Szatmárt és Németit kívánta visszakapni, s természetesen hallani sem akart a korábbi, a titkos hűségeskün túlmenő engedményekről. A viszályban hiába közvetített (még Possevinót is belevonva) a pápa, Erdélyt illetően csak 1585-ben jutottak valami eredményre (ekkor kerül Nagybánya kárpótlásképpen a Báthoriak birtokába). A Miksa halála után kötött lengyel—Habsburg békét például azért nem volt hajlandó 1584-ben Báthori megújítani, mert az erdélyi tárgyalások még mindig függőben voltak.

Az a tény, hogy a Habsburg-hatalom végül is sem Erdélyben, sem Lengyelországban nem volt képes megingatni uralmát, hamarosan másféle gondolatokat támasztott az uralkodóban. „...hogyha Isten könyörülne rajtunk, és ez mostani császártokat, királytokat [ti. Rudolfot] kit én igen beteges embernek értek, ez világból ki venné, ottan megszabadulnátok, és minden zenebona nélkül szabad választástok lenne ... hogyha ez török császártul megkérhetnők, hogy ez maradék nyomorult földet ne üldözné, sőt oltalma alá venné, határt mutatna."[13]

Más szavakkal: Báthori önmagában látta Rudolf lehetséges utódját. A gondolat a következő években többször is felbukkan, nemcsak a császár súlyos betegsége idején (a Caligari nunciussal folytatott tárgyalásokkor), hanem magyar híveivel folytatott levelezésében is.

Ezzel a fordulattal az erdélyi politika megint visszaérkezett egy olyan elképzeléshez, melyet eredeti formájában még János király próbált megvalósítani 1528—1532 között. Csakhogy az akkorihoz képest vagy többről, vagy kevesebbről van most szó. Többről, ha a török kiverésére a Habsburgok nélkül szőtt terveket komolyan vesszük; kevesebbről, ha elhisszük, hogy a császári ház elleni magyarországi lépéseknél a Portát semmiképpen sem akarták

[13] VERESS, i. m. N. 538.

provokálni. A lényeg ott keresendő, hogy Báthori Istvántól számíthatjuk annak az eszmének folyamatos jelenlétét, amelyik Bethlen Gáboron át Thököly Imréig fog kísérteni. Magyarországnak a Porta árnyékában való egyesítése ez az eszme.

Ez viszont azt is jelenti, hogy Báthori István „vajda" és király politikája változatlanul nem erdélyi, hanem általánosan magyar.

Megfelel ennek az a kép is, amelyet a fejedelemség vezetéséről fölvázolhatunk. A tulajdonképpeni Erdély szülötteinek még mindig alig jutott szerep. A Drágffyak, a Várdayak kihalása, a várháborúk területi veszteségei, a Báthoriak két ágának összebékülése azt eredményezte, hogy István fejedelem országában gyakorlatilag nem maradt arisztokrata család (az uralkodóén kívül). Előnye volt e helyzetnek, hogy a kezdeti zavarok elmúltával nem támadhatott újabb nagy hatalmú versenytárs. Másfelől viszont be kellett tölteni azt a hiányt, amit a nagybirtokosok eltűnése a hatalom gépezetében hagyott.

A fejedelem intézkedései jellemzőek. Előtérbe kerülnek saját rokonai. A vajdai titulust előbb bátyja, Kristóf, majd szabályos dinasztikus elv alapján annak fia, Zsigmond örökli. (Igaz, ez utóbbit hivatalosan olykor a „palatinus Transilvaniae" címmel is illetik — ami viszont nem „nádor", hanem lengyel méltóságnév!) Megválasztásakor Zsigmond úrfi még gyermek, ezért István úr akaratából kormányzótanácsot állítanak melléje, melynek tagjai között van a „palatinus" nagybátyja, Bocskai István; a másik két tag (Csáky Dénes és Sombori László) pedig a távolabbi atyafisághoz tartozik. Közben nagyobb lehetőséget kapnak a régi erdélyi családok, melyek eddig a nagy oligarchák árnyékába szorultak. A Kendiek most is élen járnak (Kendi Sándor rövidesen bekerül a kormányzótanácsba), mellettük a Bánffyak és az Apafiak kezdenek hallatni magukról.

A kormánygépezet legfontosabb része azonban megint másféle emberek kezében maradt. Báthori István pályájának tetőpontján, lengyel királysága idején maga Erdély igencsak korlátozott önállósággal rendelkezett. Külügyeit egészében István király intézte — Krakkóból vagy Wilnóból. A belső dolgokban Kristóf „vajda" még valódi kormányzónak tekinthető. A háromtagú tanács azonban pusztán végrehajtotta azokat az utasításokat, melyeket a Krakkóban működő „erdélyi kancellária" továbbított számára.

Ennek a krakkói hivatalnak a vezetője a felvidéki születésű Berzeviczy Márton kancellár, akinek előbb Kovacsóczy Farkas, utóbb Gyulay Pál volt a helyettese. Itthon, Gyulafehérvárott 1575-ig a Habsburg-országrészből ide költözött magyar főnemes (és volt püspök), Forgách Ferenc volt a kancellár. Utána rövid ideig a Báthori atyafi Sulyok Imre töltötte be ezt a tisztet, Báthori Kristóf vajdasága idejétől pedig a már említett Kovacsóczy Farkas, aki viszont Szlavóniából származott. Jórészt „kívülről" jött emberek tehát, akiknek egyedül a fejedelem szolgálata kölcsönöz erőt. Az erdélyi társadalomhoz alig

van kapcsolatuk. A sajátos egységet nem is a származás biztosította nekik, hanem — legalábbis jelentős részüknek — egyfajta közös műveltség. A kancelláriák személyzete — Forgách-csal, Berzeviczyvel, Kovacsóczyval az élen — főképpen hajdani padovai diákok közül került ki, annak az egyetemnek magyar hallgatói közül, ahol egykor maga a jövendő fejedelem is eltöltött némi időt. (Mellesleg Báthori első számú lengyel híve, Jan Zamoyski is ott tanult!) Padova Velence fennhatósága alatt állt, a gazdag kereskedőköztársaság pedig régtől fogva megtalálta a törökkel való együttélés szükséges módozatait. Báthori István hivatalnokai az európai szellem kincsei mellett azt is megtanulhatták a híres univerzitáson, hogy a törökkel való barátkozásnak haszna is lehet: a fejedelem politikáját ezért tudták olyan őszinte lelkesedéssel szolgálni.

2. GAZDASÁG, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA AZ ÚJ ÁLLAMBAN

AZ ÚJ ORSZÁG ÉS A KÜLVILÁG A 16. SZÁZAD DEREKÁN

Azt az új, a középkori magyar állam felbomlásából keletkező országot, amelyet a század végére már hivatalosan is Erdélyi Fejedelemségnek nevezhetünk, nem kényeztette el a kor, amelyik születni látta. Több olyan külső hatás érte egy időben, amelyet sem elhárítani, sem kivédeni nem volt lehetőség. Mégis mindegyik döntő módon szólt bele a fejedelemség életébe — s ugyanakkor egyikre sem mondhatjuk, hogy kedvező irányban befolyásolta volna ezt az életet.

Az *első* e tényezők sorában a török előnyomulása és az állandó hadiállapot. Valamennyi közül ez a legközvetlenebb s legdurvább hatóerő. Egyrészt jelentős területi veszteségeket okozott a születő új államnak. János király fél országa még a Balatontól Brassóig, Titeltől, Karánsebestől Kassáig terjedt. Az 1540-es, majd az 1550-es évek török hódításai a határokat a Tiszától keletre, Temesvártól északra rögzítették. Másrészt a megmaradt megyék jó részére — s ez alól az erdélyi Részek sem volt kivétel — kiterjesztette a soha véget nem érő harcok zónáját.

Az ismételt fegyverszünetek és békekötések sohasem biztosítottak tényleges nyugalmat a határokon. A nagy hadjáratok szüneteltek ugyan, de a portyázó hadviselés, a „kis háború" szakadatlanul dúlt. A török hatalom még dicsősége fénypontján sem tudta elzárni az uralma alá került magyar földeket a királyi (és olykor az erdélyi) végvárak könnyű lovas alakulatai elől — s ő sem tartotta vissza saját martalócait az ellenséges védővonalak mögötti vállalkozásoktól. Kétségtelen, hogy a magyar uralkodó osztály a portyázó huszárok révén

tudta csak folyamatossá tenni elvesztett földjei fölötti ellenőrzését (s ennek igen nagy jelentősége lesz majd a török kiverésének idején); s azt sem lehet tagadni, hogy a magyar végváriak nem tudták volna fenntartani önmagukat, ha támadásaikkal nem szereznek zsákmányt, s nem gyöngítik az ellenség hátországát.

De ennek a harcmodornak elkerülhetetlen járuléka volt a kétfelé adózó zóna kialakulása, majd jelentős kiszélesedése. S ebbe a zónába igen nagy terület esett az erdélyi fejedelemség tiszántúli „részeiből". Az 1550-es évek elején Bihar megye adózó portáinak 53%-a fizetett adót török földesúrnak és a török kincstárnak is — holott a megyét a Porta János Zsigmond birtokának nyilvánította. Még Hunyad keleti falvaiból is bekerült néhány „Halil bég defterébe" (a török adójegyzékekbe).

A török előnyomulással kapcsolatos, noha már csak közvetve ide köthető, hogy az új államhatár új vámvonalak meghúzását jelentette. Erdély már az 1550-es évek elejére teljesen kiépítette a maga harmincadhálózatát a Részek nyugati peremén. Az eredeti központok Várad, Debrecen, Bajom, Székelyhíd, Margitta, Nagyfalu, Hidvég, Zilah és Zsibó voltak, majd ismételt változtatások után (egy ideig pl. Kolozsvárott is volt vámhivatal) 1586-ban már Karánsebes, Szászváros, Hunyad, Magyarzsombor, Váradja, Dés, Körösbánya és Zilah a harmincadhelyek; négy évre rá pedig Déva és Nagybánya is belép a sorba. Természetesen mind a török, mind a királyi Magyarország rendelkezett hasonló vámokkal (Tokaj, Vác stb.). Így az Erdélyből Itáliába, Ausztriába igyekvő vagy onnan jövő kereskedőknek a korábbi magyar országhatáron belül két új határvonal összesen négy új vámhivatalánál, a lengyel utakon járóknak pedig két új vámhivatalnál kellett fizetniük.

Ezzel pedig elérkeztünk a *második* külső hatáshoz — a fejedelemség külkereskedelmi kapcsolatainak gyöngüléséhez. Az állandó hadiállapot, a vámok sűrűsödése nyilvánvalóan és érthetően ártott a távolsági kereskedelemnek. Az Erdélyt Magyarország közepével, s azon keresztül Béccsel összekötő fő útvonal (Bécs—Vác—Szolnok—Debrecen vagy Nagyvárad—Kolozsvár) forgalma elég élénk maradt a török berendezkedése után is, de jobbára már csak a Tiszántúl külső összeköttetéseit látta el. A Királyhágón túlról szívesebben jártak a kalmárok a lényegesen biztonságosabb északi útvonalon, azon, amely Kolozsvártól Kassán és a Vág völgyén vezetett nyugat felé. Ennek egyben az is következménye lett, hogy Bécs mellett Krakkó vált az erdélyi külkereskedelem legfontosabb bázisává.

A dél felé irányuló forgalom helyzete is romlott. A Maros völgyében menő utak — Itália, Dalmácia felé — jelentéktelenné váltak. S nem fejlődött, nem fejlődhetett az áruforgalom a szász városok hagyományos piacaival, a román fejedelemségekkel sem. Eleinte itt is a meg-megújuló háborúk gátolták a növekedést. Később, mikor a magyar országszakadás zűrzavara már elcsendesedett, a török kormányzat beavatkozása állta útját az élénkebb forgalomnak.

1568-ban ugyanis a Porta megtiltotta Moldvának és Havasalföldnek, hogy legfontosabb árucikkeivel Törökországon kívül mással is kereskedjék. Elsősorban élelmi cikkekről volt szó, gabonáról, élőállatról, vajról, borról. Az intézkedést főképpen az a szándék váltotta ki, hogy a sok százezres világvárossá nőtt Sztambul élelmezését e közeli, jó termőföldű vazallus államokból lehessen biztosítani. A török gazdaság fejletlensége, no meg a román fejedelemségek hallgatólagos ellenállása a monopólium teljes érvényre juttatását megakadályozta, gabonát pedig azelőtt sem igen szállítottak a Kárpátokon kívülről Erdélybe. Mégis, a korlátozás létezett, s kedvezőtlenül befolyásolta az új országgal folytatott kereskedelmet is.

A Moldvával és Havasalfölddel folytatott erdélyi árucsere oroszlánrészét a három, hosszabb idő óta árumegállító joggal fölruházott város bonyolította le: Beszterce, Brassó és Szeben. A legkevésbé jelentős közülük Beszterce volt: az itteni harmincadhivatalt 1552-ben 200 Ft-ért lehetett bérbe adni: azaz a tényleges vámbevételek valahol 200 Ft fölött lehettek. 1569-ben azonban már ugyanezt a bérletet csak 70 Ft-ra taksálták, s a következő évek javulása is csak annyira jutott, hogy 1574-ig kb 100—120 Ft-ra nőtt a bérleti összeg. Brassó vámbevételeinek — azaz külkereskedelmi forgalmának — számadatai hasonlóképpen visszaesésről és stagnálásról árulkodnak. A század elején, 1503-ban az itt kivitt és behozott áruk értéke még 167 000 Ft-ra tehető; ez az összeg 1530-ban — igaz, ebben a csúcspontján álló erdélyi belháborúnak is lehetett szerepe — mindössze 33 000 Ft-ra becsülhető, s a század dereka utáni rövid fellendüléskor sem haladja majd meg a 80 000 Ft-ot, végül az 1500-as évek végén ismét csökkenni kezd. Nagyszeben forgalma néha megközelíti Brassóét, de jobbára csak a fele annak, s változásai nagyjából megegyeznek azzal, amit ez utóbbi esetében észlelhettünk.

A keleten és nyugaton egyaránt megfigyelhető elszigetelődés további jele Erdély korábban nagyra becsült bányáinak (só, arany, színesfémek) sorsa. Az 1520-as években még a világ legnagyobb vállalkozói közé tartozó Fugger család veszi bérbe a tartomány sótelepeit — velük szemben János király sem kisebb embert vonultat föl, mint a sztambuli kormány bizalmasának tekinthető olasz-török Grittit. Az 1530-as évek derekán még bajor üzletemberek vállalkoznak az akkor éppen gazdátlanul maradó sóaknák műveltetésére — utánuk viszont már nincs újabb külföldi jelentkező, 1541-től jó ideig csak a helyi, meglehetősen kis tőkeerejű polgárok bajlódnak velük. A fejedelmi korban a központi hatalom beavatkozása, majd a Báthori István idején itt élő olaszok (köztük a nevezetes Biandrata doktor) próbálkozásai nem sokat változtattak a lényegen.

Az érdeklődés lankadását azonban nem szabad egyedül az új állam politikai-földrajzi adottságaiból levezetni. Erdély „bekerítése" pontosan akkor következett be, amikor (attól teljesen függetlenül!) a világtörténet egyik legjelentősebb gazdasági fordulata is lezajlott: ez a *harmadik* kívülről ható

tényező. A nyugat-európai tőke nem csupán óvatosságból maradt távol a hadszíntérré vált Kárpát-medencétől. (A Fuggerek pl. Erdély után magyarországi érdekeltségüket is föladták: 1546-ban visszaléptek a felvidéki rézbányák bérletétől.) A 16. század derekán kezdődött meg a századforduló nagy földrajzi felfedezéseinek gyakorlati hasznosítása. Kína selymét, India kincseit, a Fűszer-szigetek drága, ritka árucikkeit a portugálok Afrika megkerülésével közvetlenül szállították Európába. Az arab hajózás ugyan végül magához tért a portugál flotta elsöprő győzelmeinek kábulatából, s a hagyományos útvonal, amely a Perzsa-öbölön keresztül vagy a Vörös-tengeren át vezetett a Levantéra s onnan Velencébe, a 16. század közepére ismét élni kezdett. Egykori egyeduralmát azonban nem nyerhette vissza többé, a keleti kereskedelem hasznából a nagyobbik rész végérvényesen az európai hajósoké maradt. Ez pedig óriási nyereséget jelentett a vállalkozóknak — érthető tehát, hogy a fejlett nyugati városok polgársága pénzét és energiáját sokkal szívesebben fordította az indiai hajózás fejlesztésére, mint Levante vagy Kelet- és Délkelet-Európa jelentéktelenné, de annál kockázatosabbá vált üzleteire.

Komoly következményei voltak az amerikai spanyol hódításoknak is. Mexikóból, Peruból addig soha nem látott mennyiségű nemesfém, elsősorban ezüst kezdett Európába áramlani. A fejlődés üteme megdöbbentő: Mexikóban a kezdetkor, az 1540-es években még csak évi 3400 kg ezüstöt adtak a bányák, 1560 után az évi termelés elérte a 15 000 kg-ot, az 1570-es években az 50 000 kg-ot, s a század végére a 74 000 kg-ot. Peru (főleg Potosí a mai Bolíviában) az 1550-es években már évi 183 000 kg, az 1570-es években évi 151 000 kg, a század végén évi 255 000 kg ezüstöt adott. Magyarország korábban Európa egyik legjelentősebb ezüsttermelő országa volt — de a maga évi 5-6000 kg-os átlagtermése az amerikai eredmények mellett bizony eltörpült.

Az öreg kontinens nem véletlenül küldte ki szerencselovagjait és vállalkozóit az amerikai bányákhoz. Az óceáni kereskedelem föllendülését a nyugat-európai ipar látványos fölfutása kísérte. A városok egyre nagyobbak lettek, élelemszükségletüket túlnépesedett környezetük már nem tudta biztosítani (a mezőgazdaság amúgy is nehezebben igazodik az igények megnövekedéséhez, mint az ipar). A 16. század első harmadától a század végéig a gabonaárak négy-hatszorosra, az iparcikkárak alig háromszorosra ugrottak. Egyre több és több pénzre volt szükség — hozták tehát az aranyat és ezüstöt a tengerentúlról. Ez persze azután tovább fokozta az inflációt, azt az inflációt, mely a század végéig tartó általános gazdasági föllendülés mindvégig észlelhető, tartós kísérőjelensége.

A folyamat természetesen elérte a Kárpát-medencét is. A királyi Magyarországon megfigyelhető árak — s nyomukban minden jel szerint az erdélyi árak is — önmagukért beszélnek. A szarvasmarha pénzben kifejezett értéke az 1520-as évektől az 1580-as évekig megháromszorozódott, a gabonáé ugyanez idő alatt megötszöröződött, a boré megnégyszereződött. Egyáltalában, Nyugat

gazdaságának robbanásszerű fejlődése erős hatást gyakorolt Kelet-Európára. A népsűrűség és az életszínvonal emelkedésével megnövekedett élelmiszerigényeket csak behozatallal lehetett kielégíteni. A lengyel gabona és a magyar szarvasmarha az európai nagykereskedelem keresett árucikke volt, forgalmuk nagy hasznot hozott minden benne érdekeltnek.

A távoli és kicsiny Erdély azonban ennek a fejlődésnek is csak a fonákját ismerhette. Mezőgazdasága általában elmaradottabb volt az egykori anyaországénál. A viszonylagos földbőség, a némileg kedvezőtlenebb klíma és az új művelési formákat továbbadó Nyugat-Magyarországtól való földrajzi távolság egyaránt belejátszott e helyzet kialakulásába. A Szászföld persze előbbre járt — de pl. a Székelyföldön a háromnyomásos gazdálkodás kezdeteit csak a század utolsó éveiben észlelhetjük. A zöldség- és gyömölcstermelés megkedvelése hasonlóképpen késett. A fontos állattenyésztés pedig mindvégig erősen külterjes marad annak ellenére, hogy a 16. század végére az állomány szaporodása kikényszerítette az első takarmányozási kísérleteket, s itt-ott megjelentek az istállók is.

Egy bizonyos: gabonát szállítani Erdélyből Nyugatra sem eddig, sem ezután nem lett volna kifizetődő. (Sőt a közlekedés állapota miatt lehetséges sem.) Borban a szomszédos Hegyalja volt a leküzdhetetlen vetélytárs. A magyar szarvasmarhatartás központja a Nagyalföld volt, aminek csak töredéke került a fejedelemséghez. Értékes árucikk lett volna még a só — csakhogy sóaknák a szomszédos Lengyelországban is voltak, a legfontosabbak (Wieliczka, Bochnia) éppen a Kassa—Krakkó út mellett helyezkedtek el.

Erdély külkereskedelmi mérlege tehát negatív maradt: a gyöngülő marhakivitel a növekvő árak mellett sem tudta kiegyenlíteni a behozott szövetek, iparcikkek, fegyverek, luxusholmik árát, bár azok mennyisége csökkent. A mérleghiányon jobbára csak a fejedelemség nemesércbányáinak termelésével lehetett segíteni, ami már önmagában sem volt könnyű, hiszen ezek nem voltak különösebben jelentős lelőhelyek. Ráadásul az amerikai nemesfémeket igen olcsó munkaerő állította elő, az indián rabszolgák hada — Erdélyben viszont a bányaművelés nehéz és költséges maradt. A drágábban előállított érc alig-alig bírta a versenyt, a termelés válságba került, csökkenni kezdett. A behozatal túlsúlyával együtt mindez erősen érezhető pénzhiányt okozott — de ugyanakkor ez a pénzhiány sem változtatott azon a tényen, hogy a pénz értéke, vásárlóereje az európai helyzetnek megfelelően kicsiny maradt.

E sokfelé ágazó gazdasági változás, mivel nemcsak a világkereskedelem alapjait rakta le, hanem egyben Nyugat-Európát tette a Föld valamennyi tája közül a leggazdagabbá, annak biztosította a leggyorsabb fejlődést — hatalmas távlatokat nyitott a kontinens kulturális életében is. A reneszánsz, a levantei kereskedelemben megerősödött itáliai városok édesgyermeke először Flandriára terjedt át, majd lassan-lassan behatolt Burgundia, Franciaország, s utánuk a többi ország társadalmába. A pénzbőség, az anyagi lehetőségek

korlátlanná válása egyre több helyen tárta ki a kapukat a költséges új életforma, új művészet előtt. A 15. század végén és a 16. század első felében a megélénkülő gazdasági kapcsolatok, az agrárexport haszna Kelet-Európa egy részét is képessé tette a reneszánsz befogadására. Igaz, az út már elő volt készítve, hiszen a megújulás legkevésbé költséges ága, a szellemi eszmélkedés, a humanizmus már korábban elérte az itteni államokat. Magyarországon ezek a kezdetek még a Hunyadiak korához kapcsolódnak, s Mátyás király uralkodásában rendkívüli csúcspontot érnek el, meglepően korán hozva be már az építkezések, a képzőművészetek új formáit is.

Erdély viszont, a távoli és szegényecske tartomány még jó ideig legföljebb csak a humanista szellem első képviselőit fogadhatta határai közé. A késés jelentős volt, s ahhoz vezetett, hogy az európai változások legfrissebb s talán legjelentősebb termése, a reformáció szinte előbb éri el a fejedelemség lakosait, mint a képzőművészetek, az építkezés, az életmód megújulása. Arról fölösleges lenne beszélni, hogy ez utóbbi befogadása újabb terhet jelentett a fejedelemség gazdasága számára. A kérdés csak az: a 16. század nehéz sorsfordulói között (és után) föl tudott-e nőni ez a gazdaság a megnövekedett igények színvonalához — vagy pedig csak valamiféle kényszermegoldással teremtette elő a szükséges anyagi javakat? Ha jobban megnézzük, ez a probléma voltaképpen Erdély fennmaradásának, jövendőjének lényegét érinti: milyen volt, milyen lett a megszülető új állam társadalma?

A SZÁSZ VÁROSOK ÉS AZ ERDÉLYI REFORMÁCIÓ ELSŐ (LUTHERI) HULLÁMA

Az 1500-as években Európa nyugati felében meginduló fejlődés — a polgári átalakulás kezdete — a jövendő zálogát a polgárság kezébe tette le. A már létező vagy csak alakulóban levő államok sorsa sok tekintetben attól függött, hogyan fordul földjükön a városok s lakosaik élete.

A szűkebb, földrajzi értelemben vett Erdélyben a magyarországi átlaghoz képest viszonylag sok volt a városi jellegű vagy legalábbis annak tekintett település. Az 1550-es évektől megszilárduló határok tovább növelték a fejedelemség „civitas"-ainak számát. A szász városokhoz Nagyvárad, Szatmár, Nagybánya, a máramarosi bányásztelepülések csatlakoztak. A nagyszámú „város" közül azonban alig egynéhány érdemelte meg valóban ezt a nevet: Brassó, Szeben, Beszterce, Medgyes, Segesvár és Kolozsvár után jobbára már csak aprócska települések jönnek a sorban, alig 1-2000-es lakosságszámmal. (Az Alföld-perem ezeknél sokkal népesebb központjai falvaknak számítottak, s magánföldesurak kezén maradtak; hivatalos nevük is csak mezőváros — róluk majd később lesz szó.)

A dolgok ilyetén állásától az erdélyi német közösség, a „szász nemzet" politikai és gazdasági súlyának megnövekedését várhatnánk. A régi Magyar

Királyságon belül periferikus jelentőségű önrendelkezési joguk az új állam kereteinek egyik alappillére lett, hiszen a „három nemzet" uniója vált az erdélyi rendi társadalom egyik jogi alappillérévé.

Igaz, hogy a szász nép nagy része még ekkor is paraszti sorban élt. A több évszázados fejlődés azonban egyértelműen a városlakó kisebbséget tette a közösség vezetőjévé. A szászság egészének politikai, gazdasági ügyeit a szebeni királybíró és a szebeni polgármester (egy személyben szász gróf) irányította, a szász nemzet időnként összehívott egyetemes gyűlésének kevesebb szava volt, mint a nagyobb városok tanácsainak. Az egyes székek királybírói is a városi patríciusok közül kerültek ki; a céhes iparnak a falvakat is felölelő kiteljesedése, a vásártartási jognak a városokra való leszűkítése végképp alárendelt helyzetbe szorította a szász parasztságot.

A kisebb állam kereteibe kerülés kínálta előnyöket azonban ez a kornak minden tekintetben megfelelő társadalmi szervezet sem tudta kihasználni. Az az elzárkózási folyamat, amelyiknek kezdetei már a 15. század második felétől világosan fölismerhetők, ekkor, a 16. század harmadik évtizedétől válik igazán erőssé, s érleli meg a maga nem éppen édes gyümölcseit.

A magyar iparosok, kereskedők versenye elleni védekezés korábbi eszközei, a betelepedési tilalom, a rokoni kapcsolatoknak a magyarországi és birodalmi német városokra összpontosítása már korábban is a polgári „nemzettudat" egyfajta idő előtti jelentkezését hozta magával. Ez a politikai tartalommal sokáig nem rendelkező gondolkodásmód a Mohács előtti évek zavaraiban kapott először különös jelentőséget. Mária királynénak a magyar „nemesi nemzet" gyűlöletét kiváltó német udvaroncai közül emelkedik ki az 1527—1535 közötti polgárháború két szászföldi vezéralakja, Markus Pemflinger és Georg Reicherstorffer. Az erdélyi németség 1526 után — az átmenet pár hónapjától eltekintve — szilárd meggyőződéssel áll a Habsburg-uralkodóház mellé. Ugyanakkor környezetük ugyanilyen kisebb megingások ellenére egyértelműen a Szapolyaiak hívévé vált. Az 1535-ig tartó polgárháborúban elszenvedett vereség, majd 1552—1555 keserves leckéje rákényszerítette ugyan a szász egyetemet az erdélyi valóság elismerésére — de Habsburg-szimpátiájuk ettől függetlenül megmaradt.

Könnyű megérteni, hogy ez a kicsit irracionálisnak tűnő magatartás az erdélyi városokat a Német Birodalomhoz fűző *gazdasági (és családi) kapcsolatok* terméke. Mi több, ezek a távolba mutató összeköttetések éppen az országszakadás viharos évtizedeiben újabb lendületet adtak a szászok német öntudatra ébredésének.

Mária királyné Mohács előtti budai udvara nemcsak a politikai önállósodás előiskoláját jelentette a magyarországi németség számára. Humanista központ is volt, ahol pl. Reicherstorffer annyira megszerethette az írás mesterségét, hogy hányatott életének egy nyugodtabb szakaszában papírra vetette Erdély egyik legkorábbi földrajzi leírását. Humanista központ volt, ahol először

találtak hazánkban magas pártfogókra a lutheri hitújítás hírhozói — természetesen szintén németek, a kassai Henckel János, a birodalomból jött Johannes Kresling és társaik.

1522—23-tól figyelhetők meg a reformáció magyarországi terjedésének első nyomai Sopron, Besztercebánya, Bártfa és más németlakta városok falain belül. Erdélybe valamivel később, az 1530-as évek elején jut el az új eszmék szele. Johannes Honterus, Brassó városának Bécsben, Krakkóban, Bázelben tanult szülötte 1532-ben Luther svájci követőinek eszméitől átitatva tér vissza Erdélybe. 1538—39-ben nyomdát nyit Brassóban — ez a tartomány második nyomdája, az első 1529-től működött Szebenben —, és sorra adja ki nagy érdeklődésre találó földrajzi és hittudományi munkáit.

Az országszakadás viszontagságos évtizedei csak megkönnyítették az új tanok terjedését. Hiába támogatta János király, majd Fráter György a katolicizmust — mindkettejüknek be kellett látni: értelmetlen lenne vallási kérdésekkel is maguk ellen ingerelni Brassó, Szeben, Beszterce amúgy is csak kényszerből hódoló patríciusait. 1542—43-ban Honterus már kidolgozza a születőben lévő szász evangélikus felekezet és egyház alaptételeit. 1542 októberében mondtak utoljára katolikus rítusú misét Brassóban, 1543-ban pedig a gyulafehérvári országgyűlés bántatlanságot engedélyez az eretnekség vádjával maga elé idézett brassói prédikátoroknak. 1544. április 22-én magát Honterust választják meg a város plébánosává — az új lelkipásztor első ténykedése a városi iskola átszervezése s könyvtáralapítás.

A legnagyobb, legnépesebb város példája hamarosan magával ragadta a többi szász települést is. A kezdeti nézetkülönbségek kiküszöbölésére 1545. november 28-án a szász egyetem szebeni gyűlése határozatot hozott a lutheri szellemű vallási tanok egységes elfogadásáról. 1553. február 6-án, kihasználva a Fráter György meggyilkolását követő nehéz időket (mikor is a Habsburg-kormányzat sem húzhatott ujjat velük, legfőbb támogatóival), a szász papság egyetemes zsinata saját püspököt („superintendens"-t) választott Paul Wiener személyében.

A nagy átalakulás korszaka ezzel gyakorlatilag befejeződött. A következő néhány háborús év ugyan még okozott zavarokat a szász evangélikus egyház szervezetében, de a szilárd alapokra épült intézményt megingatni már nem lehetett.

Kétségtelen, hogy a reformáció gyors szászföldi diadalában nagy szerepe volt a polgárháborús viszonyoknak, az államhatalom kényszerű elnézésének. Csak ezzel magyarázni a látott folyamatot azonban nem lehet. Ahogyan egész Európában a gazdasági élet rohamos átalakulása, a világpiac mlegszületése adja a hátteret a szellemi megújulás terjedéséhez — Erdélyben is egyfajta átalakulás sejlik föl a szellemi arcvonalak újrarendeződése mögött.

Erdély városaiban a 15—16. század fordulóján már viszonylag erős céhes ipar létezett. Amíg a középkori Magyarország egységes volt, ennek az iparnak

szembe kellett néznie a többi hazai város, sőt az egyre erősödő németországi, cseh és sziléziai behozatal jelentette versennyel. Az új állam megalakulása azután leválasztotta a belföldi vetélytársakat, s mint láttuk, igencsak fékezte a nyugati áruk behozatalát. Mi több, az eddig inkább más piackörzethez tartozó tiszántúli megyék is több erdélyi árut voltak kénytelenek befogadni, mint korábban.

A fejedelemség kereskedelmi-gazdasági elszigetelődése így voltaképpen egyeduralkodóvá tette az erdélyi városokat az új ország- (és vám-) határok között. A szász kézművesség meglehetős lendülettel igyekezett kihasználni az előtte feltárulkozó lehetőségeket. A század derekán Brassóban már 19 céhet vesznek jegyzékbe, s itt működik az 1570-es évektől Délkelet-Európa legelső posztómanufaktúrája. Szebenben 28 céh harmincféle iparággal jelentkezik; a szász városok egészét tekintve pedig legalább negyvenféle mesterségről beszélhetünk.

Maguk a városok is gyorsan épültek, szépültek. Brassóban 1500 körül 50 kőház mellett 1490 fából felhúzott épület létezett — 1550-re ez az arány 270 kőházra és 760 faházra módosult. 1600 körül pedig 580 kő- és csak 500 faépületet tartottak nyilván. Besztercén ugyanez az adatsor 1500 körül 130 kőház, 450 faház; 1550 táján: 180 kő- és 630 faház, 1600 körül: 350 kő-, 450 faépület. Szeben és a többi város nyilván ugyanígy átalakult! A nagyszabású átépítés a biztonság mellett kényelmi, sőt olykor már kifejezetten esztétikai igények jelentkezéséről is árulkodik. A fellendülésre (és a háborús korra is) azonban jellemző, hogy a szász kultúra igazából az ötvösök, aranyművesek termékeivel jutott el a leginkább maradandó, művészi értékek létrehozásáig.

Mégis: a legfontosabb szász központok lakossága alig-alig gyarapodott a 16. század folyamán. Brassónak a századelőn 7000 főre becsülhető népessége 8-9000 főre emelkedett csak, Szebené a század végére sem haladta meg a 6000 főt, Besztercéé a 4000-et. A többi település még kisebb: Segesvár és Medgyes pl. csak 2400-2500 lakosúnak számítható.

E jelek arra mutatnak, hogy a 16. század derekának szellemi és gazdasági fölélénkülése igencsak szűk keretek között mozgott. Az okok keresésében nem kell messze menni. Erdély viszonylag sűrű városhálózata csak gyéren lakott, gazdaságilag elmaradott hátországra támaszkodhatott. Azt az űrt, amit a távolsági kereskedelem hanyatlása hagyott maga után, a helyi kézműipar hamarosan kitöltötte. A rövid nekilendülés után pedig természetszerűleg jelentkezett a gazdasági elszigetelődés összes hátrányos következménye. A kezdetektől fogva létfontosságú havasalföldi és moldvai piaccal a kapcsolat nehézkessé válik, akadozik, s Erdélyben sincs lehetőség a kereskedelem föllendítésére. Az önmagukban kicsiny városok nem tarthatnak fönn komoly ipart, a vidék pedig megint csak újabb gondokkal küzd: az állandósult pénzhiány súlyos akadálya minden adás-vevésnek.

S hogy a gondok tovább nőjenek, a század utolsó harmadára idegenből jött vetélytársak jelentkeznek az erdélyi belkereskedelemben: balkáni görög, török, rác, román és örmény kalmárok, akik a korábban erősebb tranzitforgalom helyett magában a fejedelemségben akarják eladni olcsó, helyi használatra szánt portékájukat.

A „szász nemzet" ismételten panaszt emelt amiatt, hogy a „jövevények" megkerülik az ő árumegállító joggal védett piactereiket. 1585-től törvény tiltotta, hogy görög és olasz kereskedők pénzt vihessenek ki az országból. Az idegenek versenyét persze semmiféle szabályozással nem lehetett kiküszöbölni — részben éppen azért, mert az állam igazából nem is kívánt fellépni az ország ellátását mégiscsak javító behozatal ellen.

A fejedelmi hatalom nemcsak ezzel az elnéző magatartással gyöngítette a szászok gazdasági erejét. A rendi társadalom igencsak megérezte az árforradalom és a pénzhiány egyszerre jelentkező kellemetlen hatását. S mivel jó feudális módon egyszerűen holmi iparos- és kalmárpraktikát vélt a bajok okának — a kezében levő államapparátus segítségével igyekezett segíteni magán: az erdélyi országgyűlés sorozatban hozta az árakat szabályozó törvényeket (1556, 1560, 1571, 1591 stb.). Bár az ilyesféle beavatkozás igazából sosem járt eredménnyel — azért újabb, nem elhanyagolható akadályt állított a városok megerősödésének útjába.

Mindent összevetve a 16. század derekának átmeneti föllendülése semmiféle lényeges változást sem hozott a fejedelemség polgári rétegeinek életében. Igaz, a reneszánsz életmód diadalmaskodott, a lakások, a városok szépültek, az emberek egyre többet olvastak. De a középkorias városi szervezet, a szász jogok feudális jellege megerősödött, sértetlenül maradt a céhes ipar. (A manufaktúraalapítás egyedülálló kísérlete a sokasodó bajok elleni próbálkozás is lehet — s túl korai lévén, a század végére meg is bukik.) A kereskedő-patriciátus 15. századtól egyértelmű túlsúlyát sem lehet megkérdőjelezni. A „szász egyetem" vezetése a nagy kalmárfamíliák kezében maradt (Haller, Rapolt, Armbruster, Offner, Lulay család) — az ellenük való ritka lázadások, mint pl. az 1556-os, politikailag magyarellenes szebeni felkelés, eredménytelenek maradtak.

1530—1540-es évek rövid lélegzetű nekilendülése ott tükröződött Honterus életművének sikerében (a hitújítás mellett hadd említsük meg az általa alapított brassói iskolát; nyelvtani munkáit; csillagászati, földrajzi tárgyú könyveit). Azután, ahogy a gazdaság megtorpant, úgy lanyhul el a szász városok szellemi élete a század derekától fogva. Honterus, a két Pemflinger, Reicherstorffer nem talált méltó követőre sem az egyházban, sem a politikában, sem az irodalomban. Brassó és Szeben nyomdái tétlenségbe hanyatlanak, Szebenben 1530 és 1575 között egyetlen német vagy latin nyelvű könyvet sem nyomtatnak! A minden téren védekezésre szoruló szász nép legnagyobb teljesítménye ebben a kritikus fél évszázadban jellemző módon a

200 m
100
0
E
t2
t3
t4
t5
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

32 térkép Kolozsvár belvárosa Az 1910 koruli telekbeosztás alapján

a = a beepitett parcellak homlokzati oldalai

Utcak (dolt betuvel a 16 szazadnal korabbi utcanevek)

1 Kispiac
2 Bastya utca
3 Kornis utca
4 Kenyer utca
5 Sorhaz utca
6 Kis utca
7 Torony utca
8 Szentlelek utca
9 Kandia utca
0 Viz utca
11 Klastrom utca
12 Ferencesek utcaja
13 Bocskai utca
14 Matyas kiraly utca
15 Nagypiac
16 Belso-*Kozep utca*
17 Belso-*Magyar utca*
18 Belso-*Monostor utca*
19 Belso-*Szen(a) utca*
20 Szentegyhaz utca
21 Bolyai utca
22 Bethlen utca
23 *Kismester* utca
24 Koto utca
25 Rozsa utca
26 *Hid utca*
27 Hosszu-szappan utca
28 Szep utca
29 Gorbe-szappan utca
30 Kurta-szappan utca
31 Berde utca
32 Konyok utca
33 Kofalsori-szappan utca
34 Belso-*Torda utca*
35 *Belső-Kiraly utca*
36 Belso-*Farkas utca*
37 Szinhaz utca
38 Teleki utca
39 Minoritak sikatora
40 Buza utca
41 Bastya utca
42 Fogoly utca

Egyhazi emlekek (dolt betuvel a 16 szazadnal korabbi epuletek)

e1 *Szent Mihaly-plebaniatemplom*
2 Ferences, korabban *domonkos kolostor*
3 Belvarosi reformatus, eredetileg *minorita templom*
4 Gorog katolikus templom
5 *Domonkos apacak kolostora* (elpusztult)
6 Evangelikus templom
e7 Unitarius templom
e8 Minorita kolostor es templom
e9 Egykori jezsuita templom es kolostor
e10 Varoshaza
e11 Ferenc Jozsef Tudomanyegyetem
e12 Farkas utcai Szinhaz

t1—5 A kozepkori varosfal tornyai

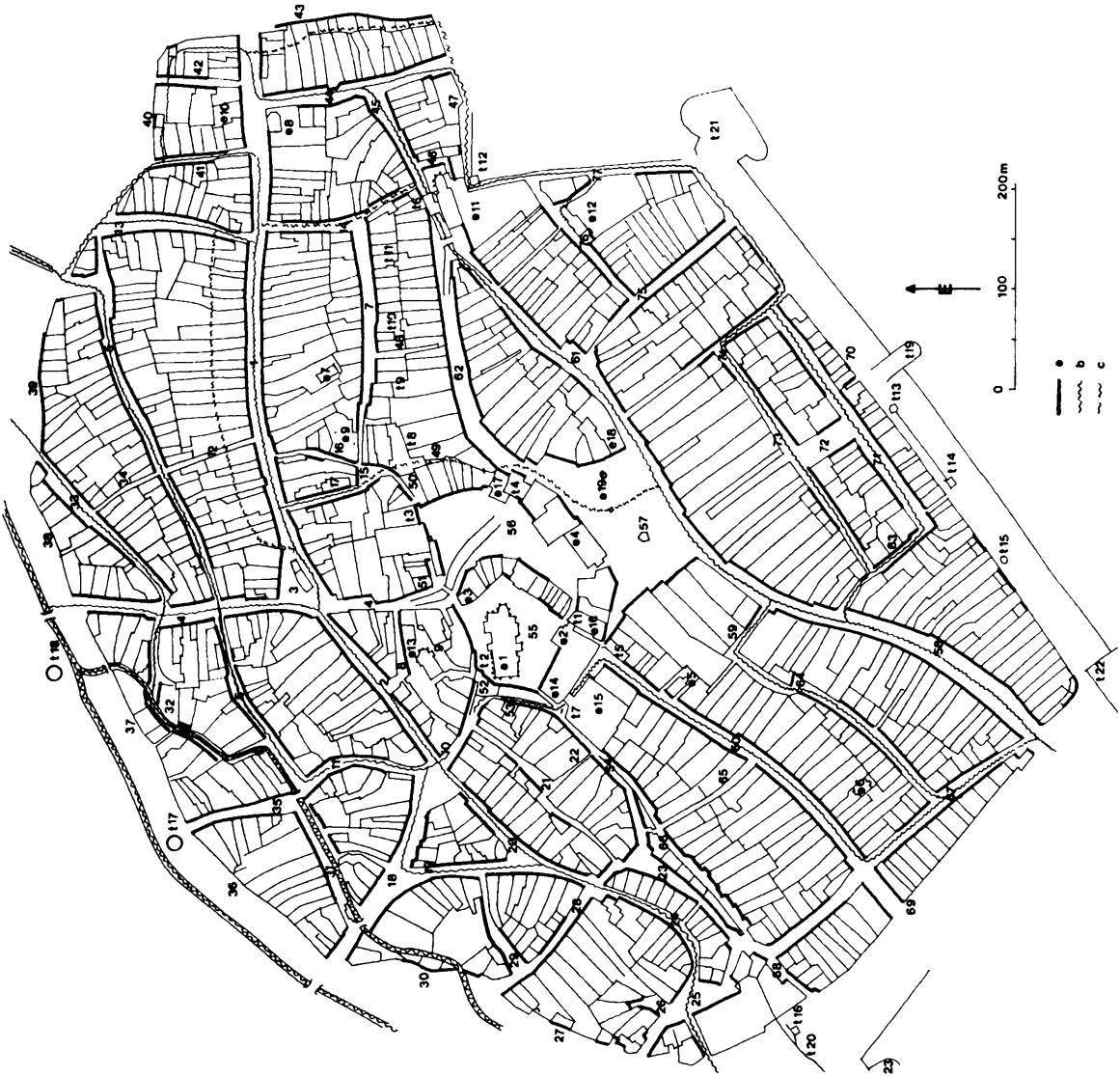
0
100
200m
a
b
c

33. térkép. Nagyszeben belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján

a = a beépített parcellák homlokzati oldalai

b = vízfolyások egy 1736 évi térkép alapján

c = vízfolyások egy 1751 évi térkép alapján

Utcák

1 Elisabethgasse
2 Schmiedgasse
3 Dragonerwacht
4 Burgergasse
5 Neugasse
6 Schiffbaumel
7 Neustift
8 Spitalgasse
9 Busswinkel
10 Saggasse
11 Kalbergasse
12 Backergasse
13 Margarethengasse
14 Laterngasse
15 Fingerlingsplatz
16 Marktgasse
17 Fingerlingsgasse
18 Saggasse
19 Rosenanger
20 Weinanger
21 Entengasse
22 Verschwundener Durchgang
23 Poschengasse
24 Kempelgasse
25 Zeughofplatz
26 Sackgasse
27 Webergasse
28 Rosmaringasse
29 Bindergasse
30 Schneidergasse
31 Bachgasse
32 Farbergasse
33 Lederergasse
34 Topfergasse
35 Mariagasse
36 Pulvergasse
37 Maurergasse
38 Wagnergasse
39 Wagnergasse
40 Wagnergasse
41 Annagasse
42 Knopfgasse
43 Kurschnergasse
44 Salzgasse
45 Bahngasse
46 Monchshof
47 Klostergasse
48 Schullergasse
49 Verschwundene Gasse
50 Fingerlingsstiege
51 Burgerstiege
52 Sagstiege
53 Pempflingergasse
54 Pempflingergasse
55 Huetplatz
56 Kleiner Ring (Kispiac)
57 Großer Ring (Nagypiac)
58 Heltauergasse (Disznódi utca)
59 Ballgasse
60 Fleischergasse
61 Sporergasse
62 Reispergasse
63 Honterusgasse
64 Brukenthalgasse
65 Baiergasse
66 Hundsrucken
67 Quergasse
68 Beim Hundsrucken
69 Hechtgasse
70 Hartenecksgasse
71 Wiesengasse
72 Schillerplatz
73 Wintergasse
74 Reissenfelsgasse
75 Kleine Erde
76 Franziskanergasse
77 Reitschulgasse

Épiteszeti emlékek (dőlt betűvel a 17 szazadi épuletek):

e1 Evangelikus, korábban *plebániatemplom*
e2 *Szent Jakab-kápolna* (lebontva)
e3 *Kápolnamaradványok*
e4 Katolikus templom
e5 Református templom
e6 Gorogkeleti templom
e7 Egykori zsinagoga
e8 Szent Erzsebet-kápolna, egykori *minorita kolostor*
e9 Kozépulet
e10 Az egykori *klarissza kolostor* maradványai
e11 Orsolyita, korábban *domonkos kolostor*
e12 Ferences, korábban *domonkos apácák kolostora*
e13 Öregek háza, egykori *kórház és kórháztemplom*
e14 Iskola
e15 *Harmadik városháza*
e16 *Második városháza*
e17 *Első városháza*
e18 *Egykori kapolna* maradványai
e19 Roland-oszlop

t1—7 Kaputornyojk t8—15 Tornyok

t16—17 Rondellak t18—23 Bastyak

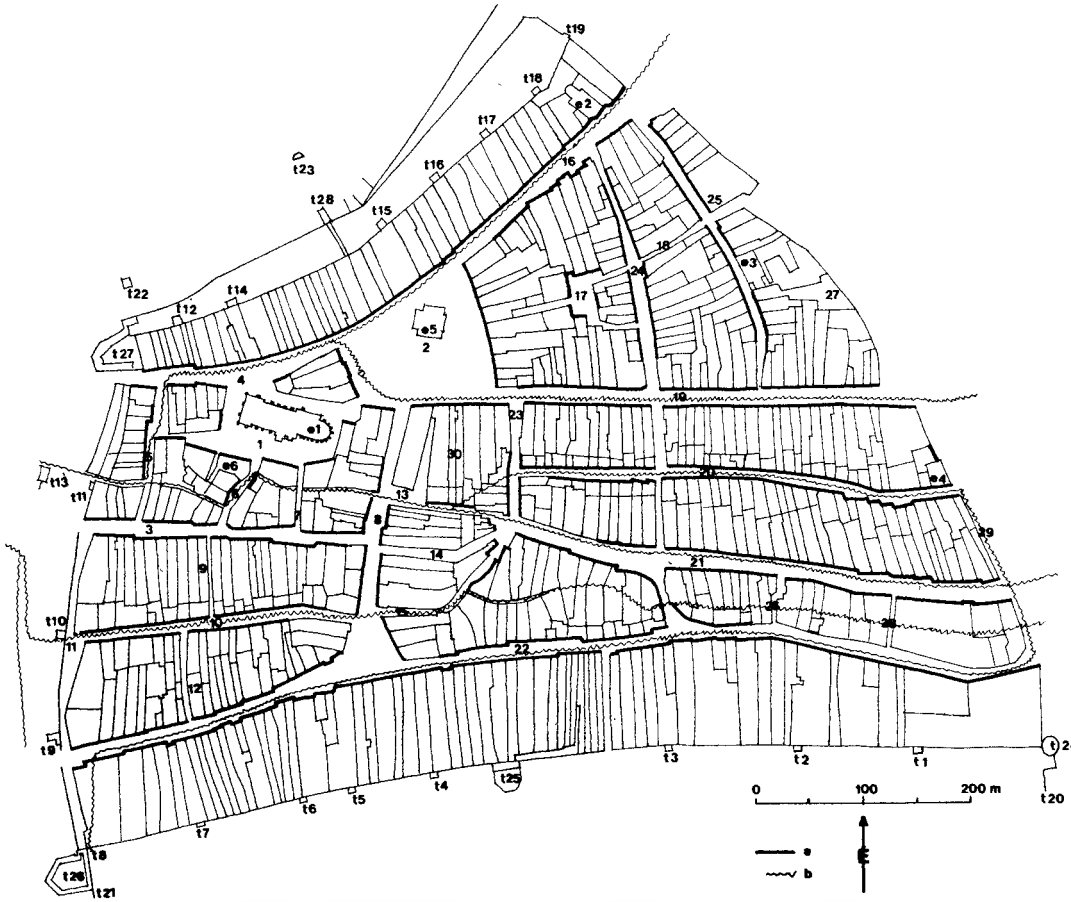

34. térkép. Brassó belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján

a = a beépített parcellák homlokzati oldalai
b = 19. századi vízfolyások

Utcák:

1 Kirchhof
2 Marktplatz
3 Waisenhausgasse
4 Roßmarkt
5 Breiter Bach
6 Kirchgasse
7 Schulgasse
8 Hirschergasse
9 Schnurgäßchen
10 Neugasse
11 Turnschulgasse
12 Schlossergasse
13 Fleischergasse
14 Unteres Gabelgäßchen
15 Oberes Gabelgäßchen
16 Klostergasse
17 Rosenanger
18 Bäckergasse
19 Purzengasse
20 Spitalsgasse
21 Schwarzgasse
22 Burggasse
23 Kühmarkt
24 Michael-Weiss-Gasse und Zwirngasse
25 Johannisgasse
26 Kniegasse
27 Goldschmiedgasse
28 Kaserngasse
29 Schustergasse
30 Durchgangsservitut (Szolgalmi út)

Építészeti emlékek (dőlt betűvel a 17. századnál korábbi épületek):

e1 *Fekete-templom*
e2 Katolikus, egykori *domonkos templom*
e3 Ferences, egykori *domonkos apácakolostor*
e4 Egykori kórház
e5 *Városháza*
e6 Iskola

t1—12 Tornyok t13 Kaputorony t14—28 Bástyák

35. térkép. Beszterce belvárosa. Az 1880 körüli telekbeosztás alapján

a = a beépített parcellák homlokzati oldalai
b = 19. századi vízfolyások
c = egyéb vízfolyások 1736-ban

Utcák:

1 Marktplatz
2 Holzgasse
3 Ungargasse
4 Spitalgasse
5 Beutlergasse
6 Durchgang
7 Roßmarkt
8 Am Rodnaer Tor
9 Untere Neugasse
10 Zwingergasse
11 Elisabethgasse
12 Burggasse
13 Fleischerallee
14 Seilergasse
15 Goldschmiedgäßchen
16 Tischlergäßchen
17 Fleischertürldurchgang
18 Schallergasse
19 Salitergäßchen
20 Turmgasse
21 Kleiner Ring
22 Obere Neugasse
23 Reisgasse
24 Hinter der Mauer
25 Am Riemerturm
26 Schanzgäßchen
27 Wagnergäßchen
28 Postgäßchen
29 Alleegäßchen
30 Lederergäßchen
31 Baderquergasse
32 Innere Mühlgasse
33 Backhausgäßchen
34 Badergasse
35 Klostergasse
36 Pfaffenbrudergasse

Építészeti emlékek (dőlt betűvel a 17. századnál korábbi épületek):

e1 *Evangélikus templom*
e2 Katolikus templom
e3 Egykori *minorita kolostor és templom*, jelenleg görögkeleti templom
e4 Egykori *domonkos kolostor* maradványai
e5 Egykori *domonkos apácák kolostora*
e6 Egykori *kórház*
e7 Iskola
e8 Tanácsháza

t1 Torony

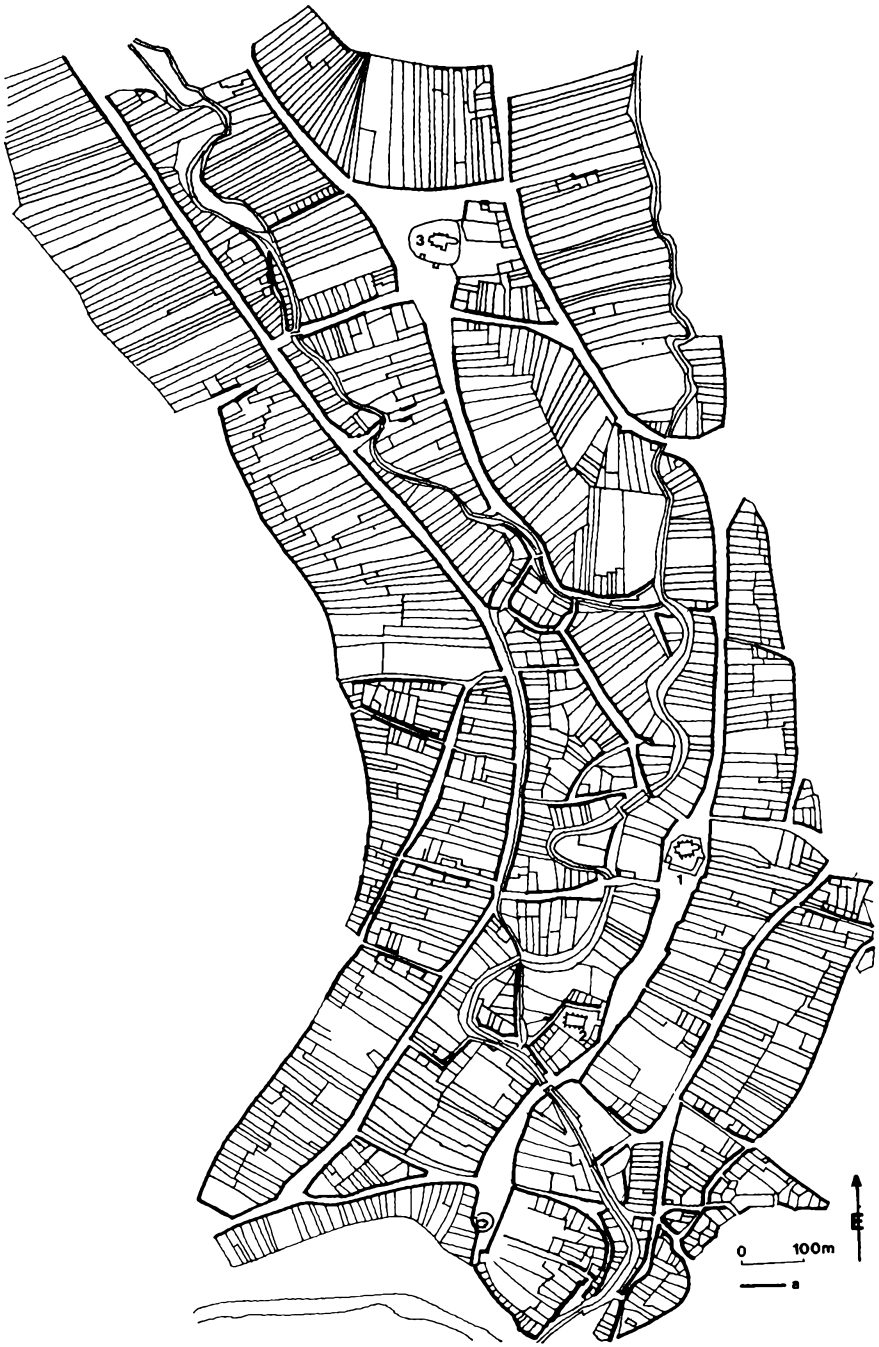

36. térkép. Torda alaprajza. A 19. század végi telekbeosztás alapján

1 Római katolikus templom (a 16. századi országgyűlések színhelye)
2 Ó-tordai (református) templom
3 Új-tordai templom

saját privilégiumaikat összegző, rendszerező jogkönyv közrebocsátása volt. Albert Huet („Süveg Albert") szebeni királybíró eszközölte ki a kiváltságok fejedelmi megerősítését, a brassói Mathias Fronius végezte el a kodifikálás felelősségteljes munkáját. A mű kinyomtatásához (1583) egyesítették Brassó és Szeben nyomdáinak felszerelését — aminek következtében mindkettő újabb válságba jutott. A szász könyvnyomtatás majd csak valamikor 1590 után kezd ismét föléledni — akkor, amikor már a könyvek iránti érdeklődés valóban általános igénnyé vált.

KOLOZSVÁR ÉS A SZENTHÁROMSÁGTAGADÓK

Egyetlen olyan városa volt csak Erdélynek, amelyik el tudta kerülni ezt a megrekedést — ez a város azonban már régen kiszakadt a szász közösségből. Kolozsvárról van szó, erről a 16. század elejére erősen elmagyarosodott településről, amelyik ugyane század végére már Brassó elsőségét veszélyeztette 8000 főre nőtt népességével. A működő céhek száma harmincra emelkedett, a művelt iparágaké jó hatvanra. Az Erdélyben egyedülálló lendületes fejlődést jószerével három okra lehet visszavezetni. Az első kettő gazdaságföldrajzi természetű. Észak-Erdélyben nem volt olyan sűrű a városhálózat, mint a Szászföldön, Kolozsvár tehát eleve nagyobb belső piacra támaszkodhatott, mint déli versenytársai. Ugyanakkor ide vezetett az a két fő útvonal, Várad, illetve Kassa felől, amelyen át a fejedelemség Nyugattal folytatott távolsági kereskedelme zajlott. Hiába érték ezt a kereskedelmet komoly károk, a monopolhelyzetbe került város még így is jelentős külön haszonhoz jutott általa.

A harmadik ok már a politikához vezet vissza minket: 1558-ban Izabella királyné végre Kolozsvárnak is megadta az árumegállítás jogát. Valószínű, hogy a fejedelmi intézkedésben a magyar város hangsúlyozott Szapolyai-pártisága játszott közre, mindenesetre ezzel a kiváltsággal az itteni polgárok végképp ellenőrzésük alá vehették a nyugati áruforgalmat. Végül pedig Kolozsvár ügyes kalmárai még a balkáni kereskedők a szászoknak annyi gondot okozó megjelenéséből is hasznot tudtak húzni: segítették őket Szeben, Brassó és Beszterce árumegállító jogának kijátszásában — s ezzel természetesen saját városukba tudták csalogatni azokat árujukkal egyetemben.

A szászokénál jóval erősebb és főleg tartósabb föllendülés világosan lemérhető a város külsejének átalakulásán. A gazdag patríciusok valóságos kis palotácskák sorával díszítik a belvárost. Külön előnye volt a városnak, hogy a fejedelmi udvar gyakran tartózkodott falai között vagy a közeli Kolozsmonostoron és Gyalun. Az udvari építkezések részben mintául szolgáltak, részben iskolául a városi építőmestereknek: Kolozsvár építészete még sajátos helyi motívumokat is ki tudott fejleszteni.

A közízlés fejlődése nemcsak az olyan szép emlékeken mérhető le, mint a napjainkban is álló ún. Wolphard—Kakas-ház. A ház belső tárgyai, akárcsak a szászoknál, szaporodnak, ízlésesebbé válnak. A kolozsvári ötvösmesterek is fölzárkóznak a szász művész-iparosok mellé.

Az pedig természetes, hogy az anyagi kultúra fölvirágzásával párhuzamosan a szellemi élet is hirtelen föllendülést mutat. A kétnyelvű Kolozsvárra alig valamivel Honterus fellépése után már megérkezik a reformáció előszele. 1544-ben a szász Kaspar Helth lesz a város egyik plébánosa, Luther lelkes tisztelője, aki működésének első évében megnősül, s tevékenységével hamarosan az új felekezethez vonja a lakosság nagy részét. Mivel pedig a hívek többsége magyar, Helth főképpen magyarul prédikál, írni pedig csak ezen a nyelven ír, még nevét is megmagyarítja: Heltai Gáspárra.

Kolozsvár példáját hamarosan követik a közeli kis magyar városkák, Torda és Dés. A szász és magyar városok reformációja olyan erőteljes, hogy 1548 májusában a tordai országgyűlés törvényben mondja ki, hogy Erdély valamennyi lakosát meg kell hagyni elfogadott (római vagy lutheri) vallásában. A korabeli Európában egészen rendkívüli türelmi rendszabály nyomán nemcsak a szász, hanem a kolozsvári magyar hitújítás is újabb lendületet kap. Helth-Heltai 1550-ben nyomdát alapít Kolozsvárott egy Hoffgreff György nevű tipográfus segítségével. A fejedelemségnek ez a harmadik könyvműhelye — s egyben az első, amelyik magyar nyelven nyomtatja termékeit. Heltai a hitújítás egy sor fontos művét adatja itt közre, s a maga írásai mellett hozzákezd egy nagy vállalkozás megszervezéséhez: a Biblia teljes szövegét akarja magyarra átültettetni. Egy sor lelkes, fiatal lelkipásztor talál mesterére a szászból lassan magyarrá váló plébánosban, a Biblia-fordítók körén kívül például egy fiatal prédikátor, aki ugyancsak németnek született, de főleg magyarul ír és beszél: Franz Hertel, magyar nevén Dávid Ferenc.

A nagy nekilendülés 1554-ben éri el első csúcspontját, mikor is megalakul a magyar lutheránusok külön egyháza. Az első superintendens egy Tamás nevű volt szerzetes, akit azonban rövidesen, 1556-tól új püspök vált föl hivatalában: Dávid Ferenc. A magyar hitújítás ekkor még valamelyest késésben van a szászokéhoz képest, a központban, Kolozsvárott 1556-ban még működik a ferences barátok kolostora, s a lakosság bizonyos hányada is megmaradt még régi felfogása mellett. Míg azonban a szász egyetem 1553-ra végképp lehorgonyzott az evangélikus hittételeknél — Kolozsvár magyar polgársága egyre fokozódó érdeklődéssel követte a reformáció folyvást megújuló hullámverését.

Dávid Ferenc püspökké választásának idején már megjelentek Erdélyben Zwingli és Kálvin tanainak hirdetői, az ún. „sacramentariusok". Dávid pár éven keresztül nagy hévvel védelmezte saját evangélikus meggyőződését. Az időközben a Tiszántúlon szilárd bázist nyert sacramentariusok vezéralakjával, Melius Juhász Péterrel folytatott éles vitája során azonban meghasonlott

önmagával, 1559-ben lemondott superintendensi méltóságáról, s csatlakozott a hitújítás helvét szárnyához. Kolozsvár magyar polgárai, akiknek minden újra fogékony szelleme amúgy is érdeklődéssel figyelte a hitvitákat, hamarosan követték népszerű lelkipásztorukat. Maga Heltai is átlépett a sacramentariusokhoz, s 1564-ben az erdélyi magyar prédikátorok nagyenyedi zsinata ismét Dávidot választotta püspökké.

János Zsigmond „választott király" — részben a vallási kérdések iránti személyes érdeklődéstől hajtva, részben mert fontosnak érezte az erdélyi magyarság egyházát — Kolozsvár magyar püspökét tette meg udvari papjává. Itt, a fejedelem környezetében ismerkedik meg Dávid Ferenc Giorgio Blandratával (Biandrata), János Zsigmond orvosával. Blandrata a hitújítás legfrissebb hullámának hírhozója volt: Miguel Servet spanyol természettudós és követői nyomán tagadta Jézusnak az Úristennel és a Szentlélekkel egyenrangú voltát. A szentháromságtagadók mindenkinél szívesebben alkalmazták az akkori tudomány legújabb eszközeit a Biblia tanulmányozásában: a logikát, a forráskritikai elemzést.

Dávid gondolkodását mélyen befolyásolják a Blandratával folytatott viták. 1568 körül maga is megtagadta Jézus Istennel való egyenrangúságát. Városa, Kolozsvár, majd nemsokára uralkodója, János Zsigmond is követik példáját. Erdély a szentháromságtagadók gyülekezőhelyévé, Kolozsvár e legújabb felekezet központjává válik. Ide zarándokolnak annak európai előfutárai, köztük olyan neves figurák, mint a német Johannes Sommer és Christian Francken vagy a görög Jacobus Palaeologus.

Az európai jelentőségű szellemi központtá vált Kolozsvár élete színes képet mutat. Heltai könyvkiadói tevékenysége az 1550-es évek végétől lendül neki igazán. 1559-től, Hoffgreff halálától kezdve egyedül ő vezeti a példátlanul termékeny nyomdát, ahol — természetesen sok egyéb vallási mű mellett — 1565-ig jelennek meg a sajnos végül befejezetlen Biblia-fordítás különböző részletei. Dávid Ferenc irodalmi szempontból sem lebecsülhető hitvitázó írásai, elméleti munkái is jórészt itt kerülnek sajtó alá. Megjelenik, sőt egyre nagyobb teret kap a világi irodalom. Heltai adja közre Tinódi verseinek egy részét, Werbőczy *Hármaskönyv*ének korábban Debrecenben kinyomtatott magyar fordítását. Ő maga is ír világi műveket: 1566-ban jelenik meg *Száz fabulája*, a magyar nyelvű elbeszélő próza első valóban nagy alkotása. Utolsó, már halála (1574) után megjelent műve pedig, a *Chronica* az első igazi történetírói alkotás magyar nyelven. A szentháromságtagadás erdélyi áttörésének idején keletkezett a magyar drámaírás egyik legrégibb értéke, a hitvitázó irodalom Dávid Ferenc szellemében született gyögyszeme, a *Válaszúti komédia*.

Az ellentét az 1560-as évektől már egyértelműen és minden tekintetben stagnáló szász metropolisok életével összevetve szembeszökő. Az erdélyi

gazdaság és társadalom lehetőségeiből következően azonban Kolozsvár virágzása sem érte meg a századvéget. Az első zavarok a katolikus Báthori István uralma alatt, az antitrinitáriusok elleni akciókkal kezdődnek. A lendületes fejlődésével egyedül maradó Kolozsvár a század nyolcvanas éveire már éppúgy befelé kezd fordulni, mint két-három évtizeddel korábban Szeben, Brassó és a többi szász város. A lanyhuló gazdasági életet végül az 1593-tól föllángoló „hosszú háború" töri majd végképp derékba — de ez már egy másik korszak előjátéka.

A TISZÁNTÚLI MEZŐVÁROSOK ÉS A REFORMÁCIÓ HELVÉT ÁGÁNAK MEGGYÖKEREZÉSE

Mint korábban már volt róla szó, a késő középkorban kialakuló összeurópai kereskedelem nagy munkamegosztásába a régi Magyarország főképpen mezőgazdaságának termékeivel tudott bekapcsolódni. A szarvasmarha és a bor lett jó időre a Kárpát-medence országainak legjövedelmezőbb kiviteli cikke. Az ezek iránti kereslet állandó növekedése viszont egybeesett a magyar jobbágyság életének egyik legsajátosabb változásával.

Az a fejlődés, amely a 15. század második felére a jobbágynak is lehetővé tette feleslegei eladását, s egyben a földesúri pénzjáradék meghonosodásával rá is kényszerítette a parasztot a piacra való termelésre — a jobbágyságon belüli differenciálódásban egyre nagyobb szerepet adott az emberi ügyességnek, alkalmazkodóképességnek. Magyarország közepén, a Nagyalföldön, sok-sok megyényi területen egyetlen igazi város sem volt: az élelmesebb jobbágyok egy része fölcsapott iparosnak, s ha a távoli városok jobb termékekkel jöttek is el a helyi vásárokra, ők olcsóbban tudták adni kezdetlegesebb árujukat. Egy másik csoport a föld és a mező hasznával kezdett kalmárkodni: elsősorban olyan dolgokkal, aminek jó ára volt, tehát éppen borral és szarvasmarhával. Mivel pedig a nemesség hagyományosan lenézte a pénzzel, áruval való bajlódást, a távoli városok pedig nem nagyon törődtek a túlzottan póriasnak tűnő üzlettel: a nyugati igények megnövekedésekor ez a ragyogó lehetőség a gazdag jobbágyok kezébe jutott.

A 15. század második felében azokból a falusi vásárhelyekből, ahová törekvő paraszt-kalmár, jobbágy-iparos, s nyomukban munkát kereső zsellér is oly szívesen költözött, megerősödött az új településtípus, a mezőváros (latinosan: *oppidum*). Lakói jogilag jobbágyok maradnak ugyan, földesuruknak tartoznak a rendes szolgáltatásokkal, s az úriszéknek is alá vannak még vetve — de terheiket már jórészt pénzre válthatják, belső ügyeiket saját vezetőik intézhetik, gazdasági mozgásszabadságukat pedig maga a földesúr óvja leginkább, hisz általa saját jövedelmei is nőnek.

A borból, marhából, kézműiparból meggazdagodó parasztpolgárok („cívisek") maguk nevelték a széles határú alföldi mezővárosok egyre hatalmasabb gulyáit, termelték a Hegyalja egyre keresettebb borait.

A jobbágyság bekapcsolódása az európai jelentőségű mezőgazdasági áruforgalomba egyedülálló jelenség, egész Kelet-Európában nem találjuk párját. A térség államaiban a nemesség nemcsak hogy megőrizte a társadalmon belüli kiváltságos helyzetét, hanem a maga hasznára fordította a mezőgazdasági termékek iránti óriási keresletet is.

A kivitelre kerülő lengyel gabonát a tömegtermelésre átálló nemesi gazdaságok szállítják. Megkezdődik a jobbágytelkek kisajátítása, az így létrehozott, saját kezelésű nemesi földek (majorságok vagy allódiumok) óriási munkaerőigényét a robot mérhetetlen megnövelésével biztosítják. Az eredmény: a nemesség új erőre kap, évszázadokra stabilizálja uralmát — azt az uralmat, mely az úr—jobbágy viszonyon, a gazdaságon kívüli kényszeren alapult. Ez a társadalmi fejlődés kelet-európai útja, voltaképpen évszázados egy helyben topogás, melyet csak a 19. században sikerül majd megszüntetni.

Magyarországon viszont a mezővárosok gazdasági megerősödése fölvillantotta a reményt: a nemesi árutermelés helyett mintha egyfajta jobbágyi árutermelés látszana kibontakozni. A szőlőgazdálkodás és a marhatenyésztés néhány kísérőjelensége kifejezetten a feudális földtulajdon bomlásának nyugati tüneteire emlékeztet. Az elszegényedő jobbágyok pusztán maradt telkeit a cívisek tömegesen bérbe vették. A bérlet után pedig nem kellett feudális járadékot adni a földesúrnak.

Igaz, a 15—16. század fordulójától valamit nehezedett a mezővárosok helyzete. A kisbirtokos nemesség, melynek nem voltak mezővárosai, igencsak zokon vette, hogy jobbágyai tömegesen költöznek be a főurak oppidumaiba. Ellenakciókat kezdett, törvények útján igyekezett csökkenteni a mezővárosok vonzóerejét — azzal például, hogy minden jobbágy számára kötelezővé akarta tenni a természetben lerovandó kilenced beadását. Igyekezett megszüntetni a jobbágyok szabad költözését biztosító ősi hagyományt. A keletkező feszültségnek sok köze volt az 1514. évi parasztháború kirobbanásához, s az akkor hozott megtorló törvények látszólag diadalra is segítették a nemesek törekvéseit. A gyakorlatban azonban 1514 nem sokat változtatott a mezővárosok életén — azok 1526-ig változatlan lendülettel gyarapodtak, erősödtek.

Amikor Magyarország az 1520-as évek végén kettészakadt, a legsűrűbb mezőváros-hálózattal rendelkező körzetek, a Nagyalföld gazdag oppidumokkal teleszórt síksága, valamint a Hegyalja — kisebb zavaroktól eltekintve — egységesen János király uralma alá került. Csak a legdélibb központok (Szerémújlak, Kamanc) jutottak a török kezére.

A városai, bányái egy részét fokozatosan elvesztő Szapolyai-országrészen belül nagy gazdasági jelentőséget kapott, hogy a mezővárosok fejlődése folytatódik-e. Azok az adatok, amelyek néhány fontosabb alföldi centrum

életéről maradtak ránk, igenlő választ adnak. A gyulai uradalomhoz tartozó három fontos oppidum — Gyula, Simánd és Békés — a 16. század közepéig vitathatatlanul virágzott. Az itt élő jobbágyok minden különösebb nehézség nélkül fizették ki a földesúrnak az évente 3 aranyforintnyi adót (taksa, „taxa": cenzus és megváltott szolgáltatások együtt). A robotterhek jóval alatta maradtak az 1514-ben megszabott heti egy napnak, a terménykilencedet is változatlanul pénzben számították. A civisek állattartásból származó jövedelme igen nagy lehetett : míg a kilencedre évente átlag 1200 Ft bevételt becsült az uradalom udvarbírája, a marha- és lótenyésztés fölfejlesztéséből (tehát az uradalmi állattartásból) remélhető hasznot 3000 Ft-ra tette.

Gyakoriak voltak a marhavásárok, s a gyulaiak még utóbb, Buda és Szeged eleste után is élénk kereskedelmet folytattak nyugati szomszédainkkal. A pozsonyi harmincadkönyvben 1540 körül sok, a határt itt átlépő gyulai tőzsér (marhakereskedő) nevét jegyezték föl. Az iparűzés sem megvetendő tevékenysége a városoknak: Gyulán a lakosság 28, Békésen 27, Simándon egyenesen 37 százaléka foglalkozott valamilyen mesterséggel.

Noha ilyen konkrét adatokkal nem lehet bemutatni, még látványosabb volt Debrecen gazdasági erejének növekedése. A nagy civisvárost nem nagyon zavarta, hogy 15 év alatt négy földesúr kezén ment keresztül (Szapolyaiak, Łaski, Gritti, Török Bálint). Itt főképpen a szarvasmarha a fejlődés alapja: a Hortobágyon és a város más mezőin ekkor nőtt hatalmasra a gulyák sokasága. De virult a kézműipar s az egyéb kereskedelem is, a tiszántúli oppidum kapcsolatai Krakkóig, Bécsig, Brünnig, Boroszlóig értek.

Noha a Duna—Tisza közének és a Tiszántúlnak nagyszámú mezővárosa természetesen csak kisebb méretekben utánozhatta a nagy központok (Debrecen, Gyula, Békés, Simánd mellett az I. János által szabad királyi várossá tett Lippa, majd Szatmár, odébb Kecskemét, Nagykőrös és Szeged) lendületét, a nagy lélekszámú civisréteg egészében, tömegében nagy gazdasági erővé duzzadt. Nem csoda, hogy Szapolyai kísérletet tett támogatásának megszerzésére.

János király halálakor azután felgyorsult a régi Magyarország bomlása — s a folyamat most már nagyon mélyen belevágott az oppidumok hálózatába. A megszülető Erdély számára az 1540-es évek során elveszett a Duna—Tisza köze teljes egészében, Arad, Békés, Csanád, Csongrád megye megint csak egészében. A Temesközből csak Lugos és Karánsebes végvárrá degradálódott városkái, Zaránd megyéből csak a legnyugatibb települések maradtak meg. A Hegyalja többszörös ide-oda vándorlás után végleg a Habsburgok magyar királyságának lett része.

A parasztpolgárság ereje — politikai jogok híján — elsősorban tömegében rejlett, s ezt a tömeget az 1540—1545 után állandósult határvonalak három csonkra szabdalták. E három csonk mindegyike más-más körülményekhez volt kénytelen alkalmazkodni; s éppen a legjelentősebb körzetek (Kecskemét-

tel, Szegeddel, Lippával) szenvedték el a legsúlyosabb változásokat. A szultánok államában a hagyományos magyar jogrendszer fölé odakerült a mohamedán jog; az adószedőkkel és a hatóságokkal szembeni védekezés bevált eszköze, a földesúr és a király közötti lavírozás megszűnt létezni: a nagyobb települések mind a padisah ún. „hászbirtokai" lettek. Az új határok kialakulását kísérő súlyos harcok, majd a békeévekre jellemző, rengeteg pusztulást okozó portyázások megint csak a Nagyalföld életét keserítették meg leginkább. S mivel a bizonytalan határok is pontosan erre húzódtak, a kettős adózás nyomasztó terhe éppen a mezővárosi civisekre zuhant a legkíméletlenebbül. A három ország közé szorult Debrecen például — noha hivatalosan mindig is az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott — 1567-től egyaránt adózott Gyulafehérvárnak (3200 Ft-ot évente), Sztambulnak (2000 Ft-ot) és Pozsonynak (1000 Ft-ot).

E sokféle bajhoz hozzá kell számítanunk az általános nehézségeket, a kereskedelmi utak veszélyeztetettségét, a megsokszorozódott vámhatárokat, a távolsági kereskedelem érdeklődésének tőlünk való elfordulását. Ugyancsak figyelembe kell vennünk, hogy ez idő tájt lassan, de állandóan emelkedni kezdtek az állami adóterhek, s náluknál is gyorsabban, határozottabban a földesúri adóztatás.

Mégis, ha az egészet nézzük, a mezővárosok életében mintha nem következne be különösebb törés. Még a török uralom alá jutott oppidumok népessége is növekedést mutat, s gazdasági tevékenységük, különösen a marhával való foglalkozás, nem csökken. Ebben egyrészt annak a különleges helyzetnek az eredményét kell látnunk, hogy a Nyugattal való kereskedelmi kapcsolatok lanyhulása az élőállatok iránti keresletet egyáltalában nem érintette. Másrészt — s mindenképpen ez a fontosabb — a 16. század második felének mezővárosi virágzása jórészt már csak kényszerérés eredménye.

Az állandóan folytatódó hol nyílt, hol lappangó háborúk, a kettős adóztatással járó megpróbáltatások elől a magyar falvak népe menekülni kezdett a védettebb, nagyobb települések, tehát a mezővárosok felé. A nagy paraszti központok, Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen, Ráckeve, Tolna stb. népessége jórészt ebből a forrásból könyvelhette el gyarapodását. A tulajdonképpen még csak születőben levő civistőke ezzel egy időben felkészült a bármelyik pillanatban esedékes futásra. Néhány, a török uralmat kipróbált oppidum lakossága zárt tömegben települ át új, biztonságosabb otthonba: a nemrégtől „királyi várossá" lett, de még bizony mezővárosi jellegű Szeged polgárai 1552 után Nagyszombatba, Kassára, Debrecenbe menekülnek. A helyben maradók pedig — ez éppúgy érvényes Gyulára vagy Kecskemétre, mint Debrecenre — szoros kapcsolatokat építettek ki a Felvidék városaival, Pozsonytól Kassáig, ahol is érthető szívességgel fogadták a köztudottan az áttelepülés lehetőségeit próbálgató vendégeket. Ezen a módon éppen a legnagyobb vagyonok szivárogtak el a mezővárosokból — helyüket pedig sem

a falusi beköltözők, sem a délvidékről, Szerbiából, Boszniából egyre nagyobb számban érkező délszláv menekülők sem tölthették be.

Ennek a több rétegű folyamatnak Erdélyre nézve elég súlyos következményei támadtak. A Királyhágón túl eleve nem alakulhattak ki nagyobb oppidumok. A nyugati és lengyel piacoktól való nagyobb távolság, az alföldieknél szűkebb legelők, a hegyaljainál gyöngébb borok, és végül a viszonylagos elmaradottság mellett ezért főképpen a szász városok sűrű hálózatát okolhatjuk. Kevés volt a szabad tér, ahová a paraszti árutermelés betörhetett volna — arról pedig a szászok gondoskodtak, hogy az esetleges betörési kísérleteket gyorsan leszereljék. Az 1500-as évek elején például Brassó évekig tartó pereskedéssel királyi ítéletet csikart ki Sepsiszentgyörgy vásártartási jogának eltörlésére.

Egy-két település mindennek ellenére ki tudta használni a helyi lehetőségeket. Torda és Dés például sóbányái hasznából teremtett magának anyagi biztonságot s jogot a mezővárosi, sőt később (már a fejedelmi korban) a városi cím használatához. De ezek mindegyike királyi, majd fejedelmi birtokban levő városka volt és maradt — igazi jobbágytelepülésnek nem sikerült erre a szintre fölemelkedni. (Egy újabb álmezőváros, Marosvásárhely, a nem szász Erdély egyik legfontosabb piaca — székely jogú népek lakóhelye volt.)

Az alföldi mezővárosok lemorzsolódása, majd a cívis lakosság lassú északra menekülése így gyakorlatilag azt jelentette, hogy az új állam születésének éveiben elveszítette népességének legtöbb gazdasági lehetőséggel rendelkező, társadalmilag talán legfejlődőképesebb részét. A Gyulafehérvár uralma alatt maradt oppidumok közül egyedül Debrecen tudott magasra emelkedni. Itt, a Tiszántúl földrajzilag jelentéktelen pontján, ahol sem vár nem volt, sem folyó, a 16. század derekán közel 1300 adózó portát írtak össze, ami akár húszezres lakosságszámot is feltételezhet! A fejedelmeknek hódoló többi mezőváros minden viszonylagos gyarapodás ellenére is jelentéktelen maradt. A korábbi önmagához képest nagyra nőtt Tasnádnak 1569-ben 319 adózó családfője van, Krasznának 1594-ben 281 (mindkettő négyezernél nagyobb lélekszámot jelent), a többiek még ennél is jóval kisebbek.

Az erdélyi állam valóban meg is érezte e veszteségeket. Egyrészt anyagilag: a gazdag települések adója hiányzott az államkasszából, tőkéje a társadalom életéből. Másrészt szellemileg: a hitújítással beköszöntött fölpezsdülés fokozatosan ellanyhult.

A reformáció első, lutheri irányzata, amelyik Honterus névjegye alatt oly gyorsan meghódította a szász városokat, röviddel később a Tiszántúlon is gyökeret eresztett. Az 1530-as évek megpróbáltatásai új lendületet adtak a cívisöntudat 1514-ben egyszer már felszínre tört erősödésének. Azok a gazdag cívisvárosok, melyek eddig Krakkóba, Bécsbe, Bolognába küldték el legjobb fiaikat egyetemet végezni, az 1530-as évek végére már Wittenbergbe, Luther egyetemére irányítják őket.

Az új eszmékkel hazatérő ifjak híradásai nyomán egyre többen fedezik föl maguknak — és környezetüknek — a reformáció eszméit. Jellegzetes vonása az első magyar lutheránus igehirdetőknek, hogy sokuk volt eredetileg obszerváns ferences szerzetes, tehát annak a rendnek a tagja, melynek oly különös szerepe volt a mezővárosok 1514. évi zendülésében (Szkhárosi Horvát András, Ozorai Imre, Sztárai Mihály, Benczédi Székely István). Ugyancsak az oppidumok világához tartozásukat bizonyítja, hogy legtöbbjük mezővárosi plébánosként, papként dolgozott és tanított. A legelsők legjelesebbike, Dévai Bíró Mátyás, noha Kassán és Budán kezdte tevékenységét, 1545 körül — ha igaz — debreceni prédikátorként halt meg; Ozorai Imre Tolnáról származott el; Gálszécsi János Gyulán fejezte be földi pályáját (1540 táján); Szkhárosi Tállyán élt kb. ugyanekkor; Batizi András Szikszón, Sátoraljaújhelyen, Tokajban; Benczédi Székely István Szikszón, Olaszliszkán majd Göncön élt és dolgozott.

Polgárháborús évek voltak ezek, amikor egy-egy terület sorsa többnyire azon múlott, mit határoznak a környék feudális hatalmasságai. A magyar nyelvű reformáció kezdetei sem képzelhetők el főúri támogatás nélkül. A Temesköz korlátlan ura, Petrovics Péter szervezte meg egész Magyarországnak a szászoké után második evangélikus egyházmegyéjét: Temesvár, Arad, Makó és Szeged reformált hitű papjai 1549-ben és 1550-ben is zsinatot tartottak Toronyban. Az első magyar lutheránus szuperintendenst, a Temesköz püspökét — *Gönczi* Máténak hívták, s így valószínűleg szintén civisszármazék volt. Az Ugocsától a Szilágyságig birtokos ugocsai Perényi— bélteki Drágffy atyafiság adott menedéket az űzött Ozorainak, s ugyanők, közelebbről Drágffy Gáspár özvegye, Báthori Anna védőszárnyai alatt született meg a — ismét csak Honterusé után — második magyarországi evangélikus hitvallás. 1555. szeptember 20-án az Erdőd mezővárosban tartott zsinaton fogadta el azt Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa lelkészeinek zsinata. Gyula környékén a Czibak-örökös Patócsyak oltalma segítette pl. Szegedi Kis István térítő buzgalmát.

Az arisztokrácia támogatása kétségtelenül fontos tényező, de arra nem magyarázat, miért lettek oly népszerűek Luther tanításai a civisek körében. Az okot könnyű megtalálni. Az anyanyelvűség s vele összefüggésben a hittételek közérthetőbbé válása; a feudális világban oly fontos pompa és ceremóniák fokozatos elhagyása; a világi hatalommal szembeni fokozott kritika — mindez már önmagában is sokat számított. Ehhez járult még a Magyarországra szakadt háborúk nyomorúsága, amiért a „régi világot" lehetett felelőssé tenni — a reformáció pedig kifejezetten hajlott arra, hogy az elődök bűneivel, az igaz kereszténységtől való elrugaszkodásával magyarázza a jelen szenvedéseit mint Isten büntetését.

Mire letelt az 1540-es évtized, az alföldi magyar parasztpolgárság jó része már az evangélikus felekezethez tartozott. I. János idején az állam alig-alig

lépett föl a reformáció ellen, a török nem nagyon törődött a meghódított keresztények vitáival, Fráter György pedig már nem kockáztathatta az erőszak alkalmazását saját katolikus meggyőződése védelmében. Luther tanai mégis veszélybe kerültek, éppen azért, mert a viszonylag nagy szellemi szabadság szabad utat biztosított a hitújítás továbbfejlődésének.

1550 körültől országszerte jelentkezni kezdenek a reformáció második, svájci eredetű hullámának szószólói. A Dunántúlon Huszár Gál, Abaújban és Zemplénben Károlyi Gáspár, a török hódoltságban pedig Szegedi Kis István terjesztik a legújabb igéket — de mindnyájukat megelőzte Zwingli és Kálvin tanainak befogadásában a Tiszántúl, s elsősorban is annak Erdélyhez tartozó központja, Debrecen.

A kezdetek itt még Dévai Bíró Mátyás életének utolsó éveire esnek: az öreg reformátor néhány kisebb jelentőségű teológiai kérdésben eltért a Wittenberg által szentesített tételekről. Utódját a város egyházának élén, Kálmáncsehi Sánta Mártont 1551-ben már eretnekség vádjával mozdította el hivatalából a tiszántúli evangélikus lelkészek ladányi zsinata. Kálmáncsehi Ung megyébe menekült, az akkor már Munkácson élő Petrovics Péter védelme alá. A Temesköz volt bánja, miután távoztával a tartomány protestáns egyháza előbb megrendült, majd 1552-ben a török hódítással végképp széthullott, új birtokán is erőteljesen fölkarolta a legújabb vallási nézeteket — alighanem azért, mert megfelelő eszközt látott bennük a Habsburgok elleni harc megújításához. 1552. december elején a beregszászi zsinat fogadja el az első magyarországi helvét hitvallást.

Petrovics aktív támogatása s a Habsburg-uralom alatt tovább romló közállapotok nagyban megkönnyítették Kálmáncsehiék térítőmunkáját. Az 1556-os fordulattal az akkor még „sacramentariusnak" nevezett felekezet villámgyorsan meghódította az egész Tiszántúlt. Újjászervezték az egyházmegyét, amely egészében elismerte vezetőjének Kálmáncsehit, az első magyar református püspököt. Az egyház központja természetesen Debrecen lett. A kálvini istentisztelet józan egyszerűsége, de még inkább az új egyház önmagát kormányozó, autonóm mivolta magától értetődő könnyedséggel ivódott bele a civisek lelkébe. A Szatmár vidéki lutheránus superintendens, Tordai Demeter már 1555-ben továbblépett a sacramentarius hitelvek felé — de ekkor még az egyházmegyei zsinat, főképpen a földesúr, Báthori György nyomására, megtagadta püspökét. Pár év múlva azonban, mikor Báthori is követte Petrovics példáját, a szatmári diocézis papjai is utánamennek az időközben elhalt Tordai, azaz a debreceni közösség nézeteinek.

Nem okozott törést a reformáció ez újabb hajtásának tiszántúli diadalútjában Kálmáncsehi korai elmúlása sem. Az új debreceni pap, majd tiszántúli superintendens, Melius Juhász Péter fiatal, energikus ember, született szervező, nagy hatású prédikátor s rendszerességre törekvő teológus. Hivatalviselésének idején jött Debrecenbe, s alapította meg a Tiszántúl első

164. Erdélyi nyomdákban készült könyvek címlapjai: *1)* Aurelius Augustinus bölcs mondásokat tartalmazó gyűjteménye. Brassó, 1539; *2)* Luther kis katekizmusának első magyar fordítása Heltaitól. Kolozsvár, 1550;

1

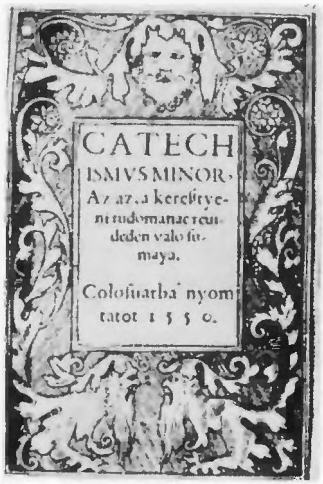

2

3

4

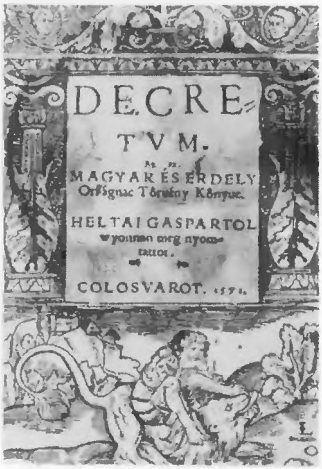

5

3) 13. századi tüzesvaspróbák jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1550; *4)* Históriás énekek Tinódi Sebestyéntől. Kolozsvár, 1554; *5)* A magyarországi jog kézikönyve Werbőczytől. Kolozsvár, 1571

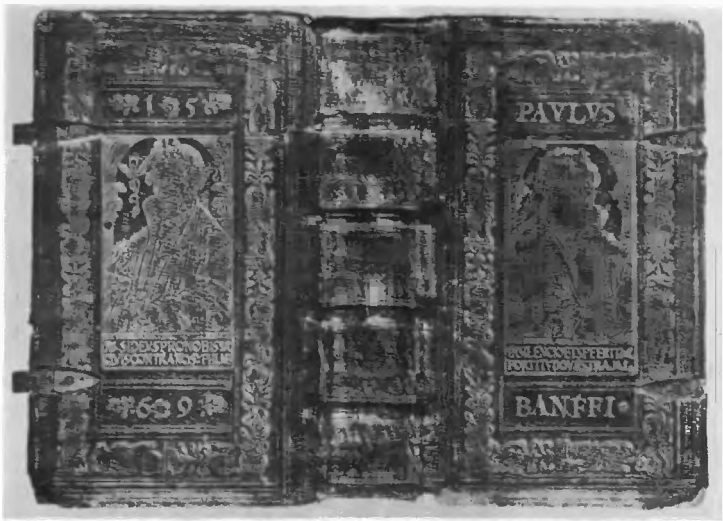

165. Bánffy Pál könyvtáblája Luther és Melanchton arcképével. 1569

SALAMON KI-
RALYNAK AZ DAVID
KIRALY FIANAK MARKAL-

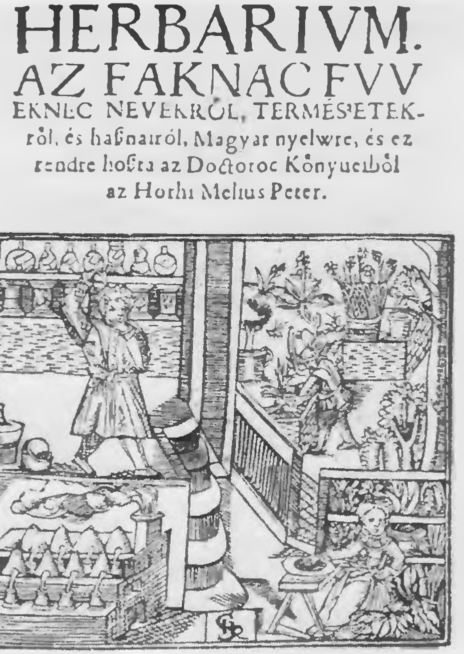
HERBARIVM.
AZ FAKNAC FVV
EKNEC NEVEKRÖL, TERMÉS'ETEK-
röl, és haſnairól, Magyar nyelwre, és ez
rendre hoſta az Doctoroc Könyueiböl
az Horhi Melius Peter.

Nyomtattot, Coloſuárat Heltai Gaſpárne
Mühellyébe, 1. 5. 78. Eſztendöben.

166. Mulattató elbeszélések, tréfák gyűjteménye. Kolozsvár, 1577

167. Melius Juhász Péter orvosi füvészkönyve. Kolozsvár, 1578

STATVTA
IVRIVM
MVNICIPALIVM
SAXONVM IN TRANS-
SYLVANIA.
Opera
MATthiæ Fronii reuiſa,
locupletata & edita.
CVM GRATIA REGIA
& Priuilegio Decennali.
1 5 8 3.

168. Az erdélyi szász jogszabályok gyűjteménye. Brassó, 1583

169. Részleges román bibliafordítás liturgikus használatra. Brassó, 1561

170. Részleges bibliafordítás (Palia de la Orăştie) az erdélyi református románoknak. Szászváros, 1582

171. Az első román nyomdász, Filip mester monogramja a szebeni evangeliáriumon, 1546

172. Jézus születése. Részlet egy román triptichonról. Egerbegy, görögkeleti templom, 1555

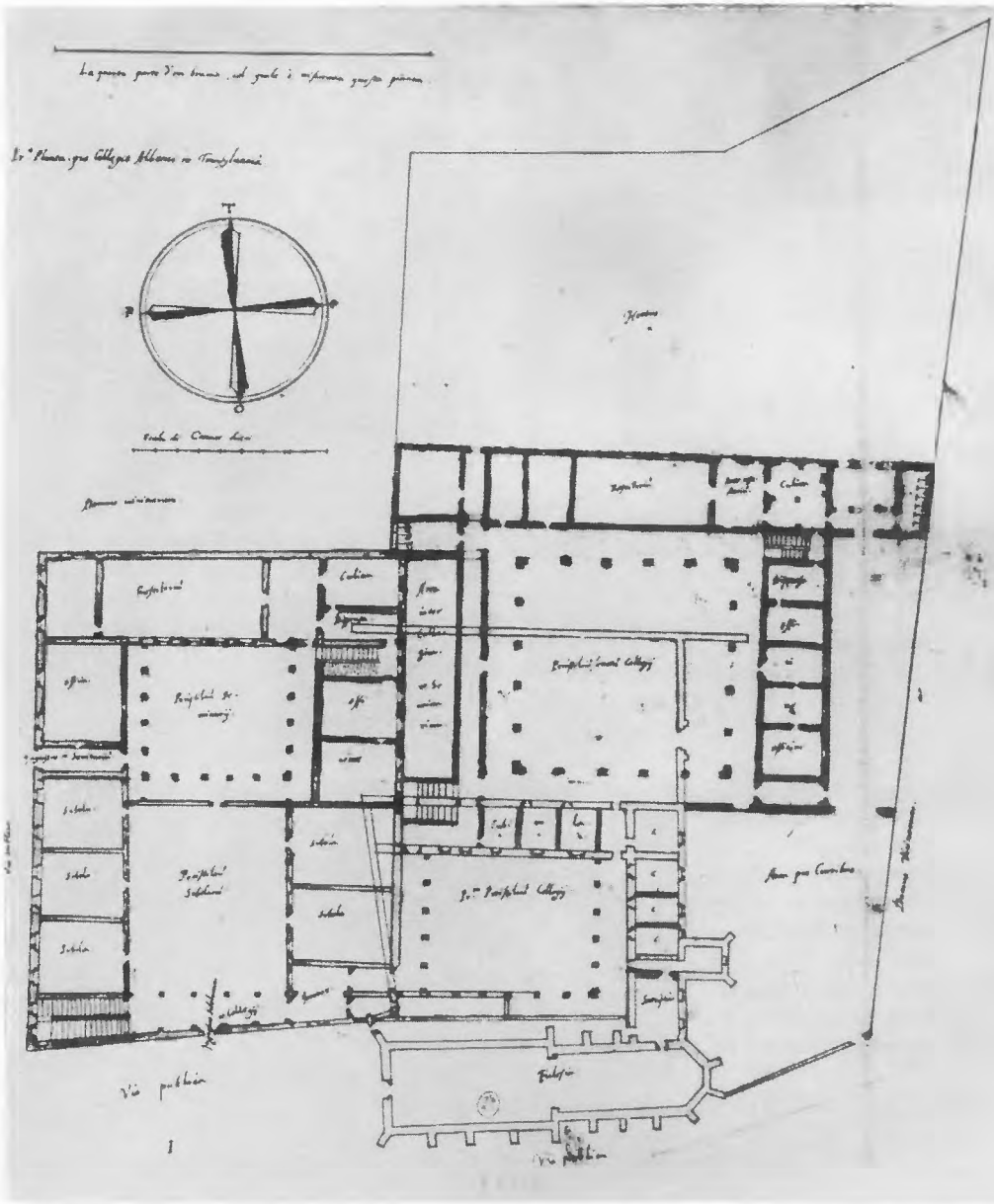

173. Fr. Massimo Milanesi terve a gyulafehérvári jezsuita kollégiumhoz, 1586

174. Fa harangtorony Mezőcsáváson, 16. század második fele

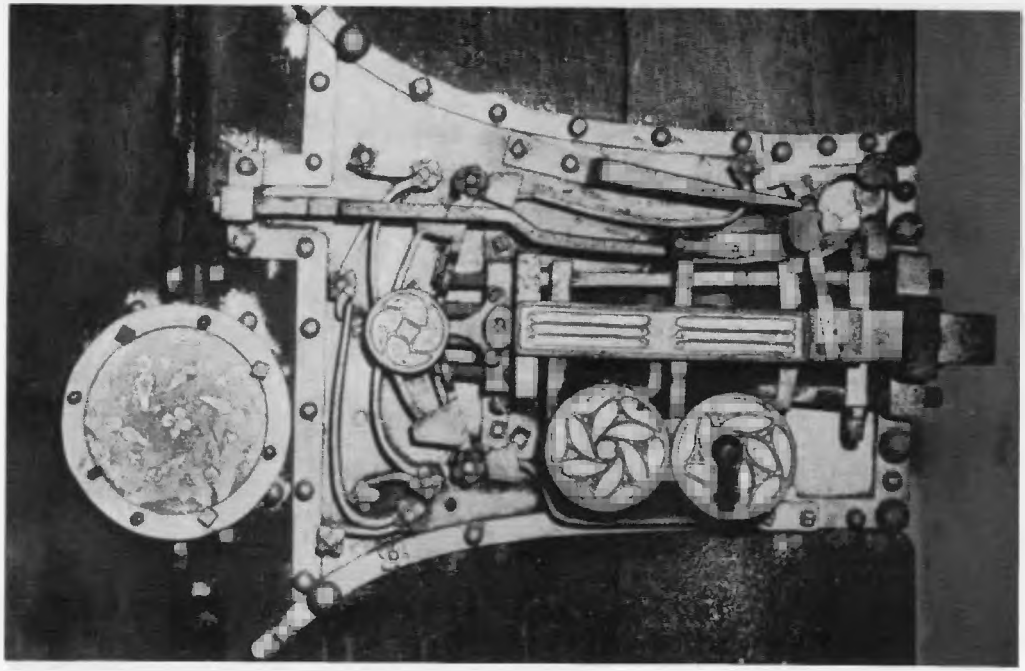

175. Zárszerkezet a berethalmi szász erődtemplom sekrestyeajtaján, 1515 körül

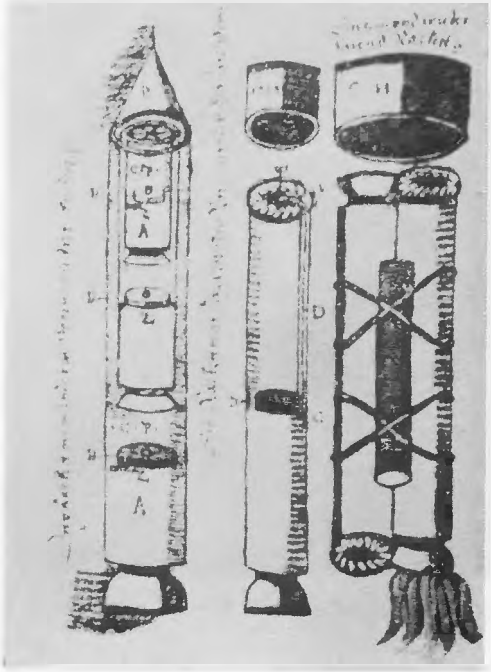

176. Conrad Haas szebeni haditechnikus háromlépcsős rakétaterve, 1529

177. Conrad Haas rakétahajtású szerkezeteivel, 1529

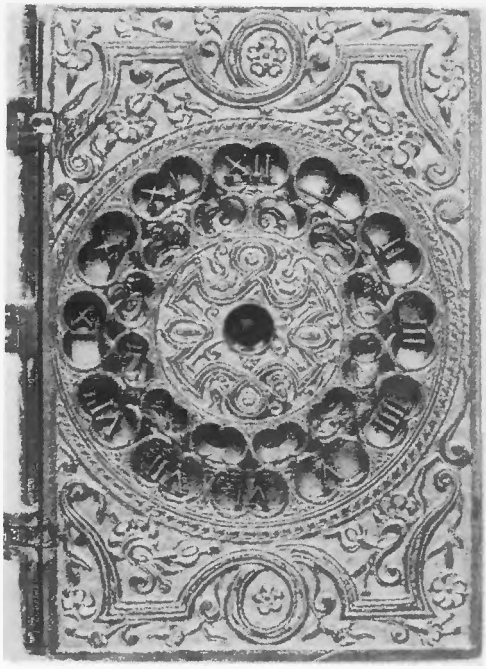

178. Nagyszebenben török exportra készült, könyv alakú óra, 1576

179. A könyvóra belseje iránytűvel és napórával

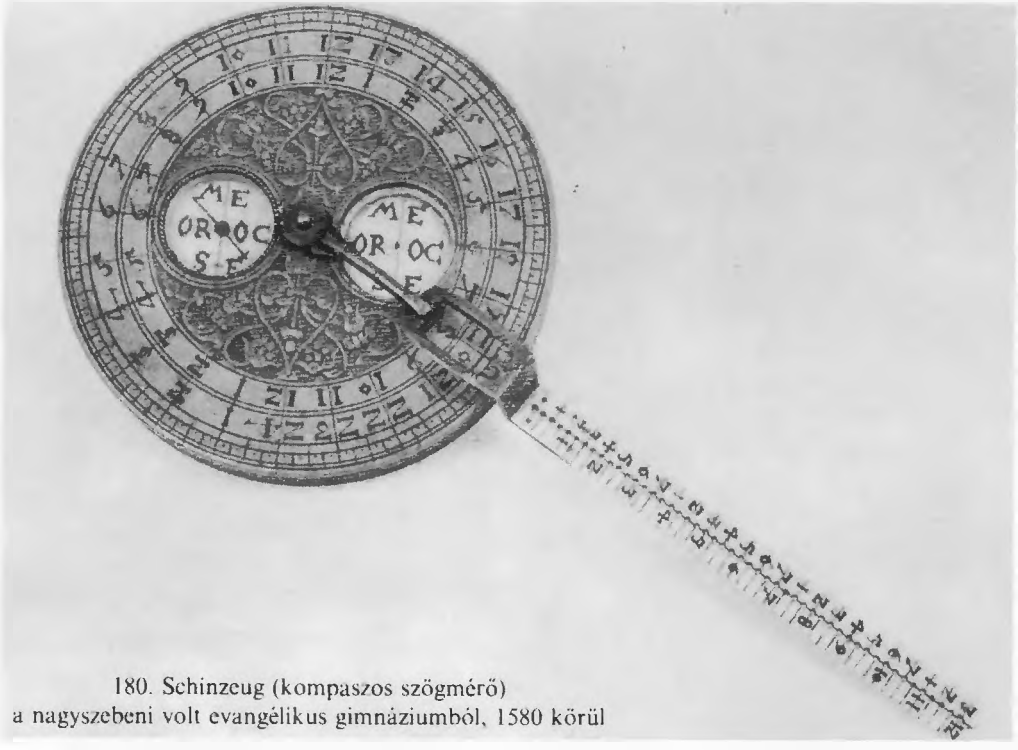

180. Schinzeug (kompaszos szögmérő) a nagyszebeni volt evangélikus gimnáziumból, 1580 körül

181. Báthori Zsigmond zsebórája. 16. század második fele

182. Báthori Zsigmond zsebórája nyitva

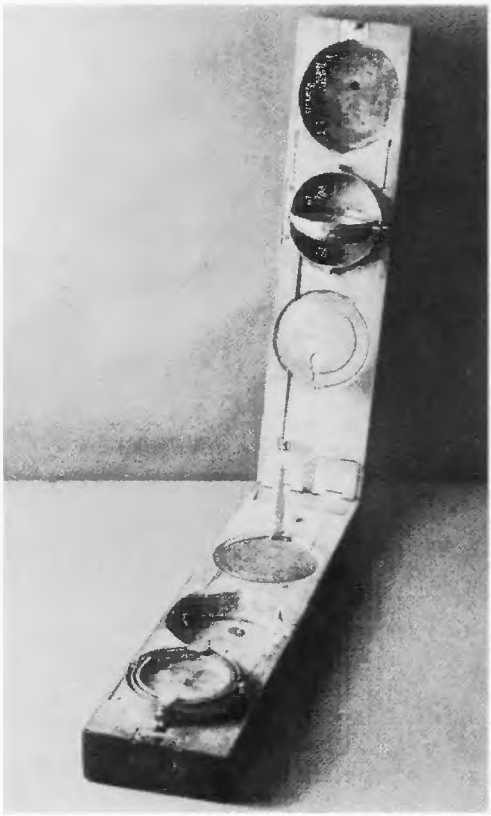

183. Nagybányán használt bányászati mérőkészlet hordozható fadobozban, 1581

184. A mérőkészlet napórája

nyomdáját Huszár Gál (1560—62 között). Lelkésztársa volt a városban Szegedi Gergely, Sztárai és Szkhárosi mellett talán legtöbb költői érzékkel megáldott zsoltárfordítója és énekszerzője e korszaknak. Maga Melius is írt néhány éneket, nem is rosszat — csak túlságosan teológiai tartalmúakat.

De hát az ő életében a költészet valóban csak másodrendű tennivaló volt. Valóban kiemelkedő irodalmi értékkű munkássága prédikációkból, vitairatokból, bibliai szövegmagyarázatokból áll. A sokszor bonyolult mondanivalón gyakran átüt az élőbeszéd néhány szép, meglepő fordulata — de a legfeltűnőbb jellegzetesség mégis a fogalmazás végletes kiélezettsége. A hitújítás korának vitastílusa amúgy sem volt szemérmes — Melius mégis kitűnt gyűlöletének izzásával, válogatott szidalmaival, maró gúnyolódásával, féktelen szenvedélyességével.

Ez az ember egész életében harcolt, méghozzá egyszerre sok ellenség ellen. Hadakozott a katolikus klérus maradék befolyásának fölszámolásáért Eger és Kassa környékén, vitázott Luther magyar és szász követőivel, érvelt és acsarkodott a Debrecent is fölkereső első szentháromságtagadók, majd Dávid Ferenc antitrinitarizmusa ellen. Meg akarta állítani a reformáció harminc éve egyfolytában újabb és újabb változatokat világra hozó sarjadzását, nem kívánt kilépni az apostoli hitvallás keretei közül (amit szerinte Dávidék már megtettek). Ott, ahol erre hatalmat kapott, végül meg is tudta tenni, amit akart. 1561-ben már mint debreceni szuperintendens szerkesztette meg *Debreceni és egervölgyi hitvallás* néven ismert művét. Mondanivalójának lényegét 1567-ben a Tiszántúl lelkészeinek ugyancsak debreceni zsinata mint saját hitelveinek kánonját fogadta el. Európa-szerte ritkaságszámba ment az a részletesség, ahogyan ezek a hitvallások az élet egészét szabályozni kívánták. Nemcsak az istentisztelet, az egyház, a dogmák világában kívántak eligazítást nyújtani, hanem egyéni és közerkölcs, egyén és család politikai, gazdasági magatartása kérdéseiben is szigorú utasításokkal látták el a hívőket.

Debrecen civisei időnként meg-meginogva, de végül is mindvégig kitartottak az ellenfelei által „Péter pápának" gúnyolt főpásztoruk mellett. S a parasztmetropolis környezetéhez képest hatalmas mivoltából, túlnyomó tekintélyéből eredően a környező kisebb mezővárosok, Szabolcstól Bihar déli határszéléig, mind elfogadták, magukénak tekintették a tiszántúli püspök székvárosának vallási választásait.

Körülbelül ezekre az évekre, talán az 1567-es, Melius szigorú szabályait elfogadó zsinatra tehetjük a hitújítás tiszántúli folyamatának csúcspontját. Éppen a nagyfokú rendszeresség, az élet minden területére beavatkozni kívánás jelzi, hogy a mezővárosi területek szétszabdalása okozta elszigetelődés, a háborús világ ezernyi gondja lassan rátelepedik a debreceni civisvilág lelkére. Melius után kissé meg is kopik errefelé a szellem ragyogása. A nagy püspök nemcsak hittudós, egyházszervező és író-költő volt — ő állította össze az első magyar füvészkönyvet, működését számon tartja az orvostörténet,

tolla alól bibliafordítás részletei is kikerültek és így tovább. 1572. december 15-i halála után hozzá hasonló tehetségű egyházi vezető hosszú ideig nem akad a Tiszántúlon; mint ahogyan az idevalósi énekszerzők, prózaírók még oly jeles következő generációja is csak epigon Szkhárosi, Szegedi Gergely, Melius irodalmi talentumához képest.

Ez a megtorpanás, befelé fordulás elsősorban az Erdélyhez tartozó terület oppidumaira érvényes. Az ellenpéldát — legalábbis az 1560—70-es években — éppen a törökhöz került körzetek szolgáltatják. Itt, ahol a török katonai fölénye rövid ideig az átlagosnál nagyobb védettséget, a kereszténység iránti közöny pedig tágabb mozgásszabadságot biztosított, még folytatódik a hitújítás lendülete. Békéstől Baranyáig terjeszkedett, s elég mély gyökereket is eresztett az antitrinitarizmus (unitarizmus) Erdélyből átkerült palántája.

A Tiszántúl közérzetében mutatkozó zavarok másik, még ékesebben szóló példája Karácsony György 1569—70-ben éppen Debrecen határában lezajlott furcsa parasztlázadása. A rajongó, fantaszta népvezér, aki magát új „fekete embernek" hirdette, fegyvertelen „szent hadával" előbb a törökök balaszentmiklósi (Törökszentmiklós) sáncát támadja meg, majd mikor onnan véres fejjel előzik, magába Debrecenbe megy, s a hatóságok ellen kezdi lázítani szegényebbeket. A főbíró végül Prépostvári Bálintot hívja segítségül, aki Szatmár helyőrségének lovasságával szétugrasztja a parasztokat. Karácsonyt Debrecen városa kivégezteti. Az értelmetlen, felesleges véráldozatokat követelő megmozdulás Melius Péter hatalmának tetőpontján robbant ki — alig két évvel a nagy reformátor halála előtt.

A JOBBÁGYSÁG

A magyarországi társadalom egészét tekintve lassúbb erdélyi fejlődés a 15. század végére létrehozta ugyan a szó klasszikus értelmében vett jobbágyosztályt, de ez a jobbágyság még mindig sokrétűbb, mint az anyaországi. S ezt a sokszínűséget a fejedelemség kialakulásakor újrarajzolt határok — a Részek egészen más fejlettségi szintű megyéinek átcsatolása révén — csak tovább fokozták.

Ha a parasztság egészét tekintjük, már akkor is legalább négy, egymástól élesen elkülöníthető fő réteget ismerhetünk föl. A vagyoni ranglétrán kiemelkedő civisek jórészt a Tiszántúllal kerültek az erdélyi társadalomba. A szabad szász parasztok és a katonáskodó székelyek régi alkotóelemként élnek tovább. De míg ezt a három társadalmi csoportot el kell választanunk a tulajdonképpeni jobbágyságtól — ugyanakkor ez utóbbin, a földművelő népesség negyedik s egyben legnépesebb rétegén belül is jelentős különbségeket, eltéréseket vehetünk számba. (S természetesen ezek körét is növelte az új államhatárok kialakulása.)

A jogi állapot fenntartotta a jobbágyok három alapvető kategóriára bontását. Telkes jobbágyot, szabadost és saját termőfölddel nem rendelkező zsellért ismert. Ez a rangsorolás azonban semmiképpen sem jelentette például azt, hogy az egyes kategóriákhoz tartozó személyek valóban azonos körülmények között éltek volna.

A telkes jobbágyok között a gyermekáldás változósága, a föld minősége, a gazda rátermettsége s végül a szerencse forgandósága régtől fogva erős differenciálódást indított el, s ez a folyamat a 15. század második felétől, az árugazdálkodás megerősödésétől kezdve csak gyorsult. Ez a gyorsulás sem volt azonban elegendő ahhoz, hogy a hajdani Kelet-Magyarországon, s különösen Erdélyben a magyar átlaghoz közeli viszonyok alakulhassanak ki. A fejlettebb magyar megyékben már a 15. században a fél telekkel rendelkező jobbágy volt a jellemző. Az alakuló Erdélyi Fejedelemség falvaiban viszont még a 16. század derekán is igen magas az egésztelkesek aránya. 1551-ben a szamosújvári uradalomban ez a szám 35%; 1556-ban Kővár vidékén 65%; a Részekben lévő Erdőd várának tartozékaiban 1556-ban 88%, 1569-ben 90%, s még 1578-ban is 60%. Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy — különösen a földrajzi Erdélyben — a népsűrűség is elmaradt az átlagtól, így az „aprózódás" késésében a művelt terület bővíthetőségének is szerepe lehetett. Ugyanakkor az állattenyésztés (szarvasmarha, juh) az erősen hegyes országban olyan jelentős volt, hogy a jobbágynépesség teleknagyság szerinti osztályozása nem tekinthető a gazdálkodás egyedüli mércéjének. Sajnos az állatállományból való részesedés arányairól igen keveset tudunk.

Ami a szabadosokat illeti, nevük alatt változatlanul a földesúri szolgáltatások (vagy legalábbis azok többsége) alól felmentett embereket találhatjuk. A színkép az ő esetükben már lényegesen bonyolultabb, mint a hajdani anyaországé. A földesúri személyzetbe kiemelt jobbágyok (várbeli szolgák, darabontok) családjai, néhány fontosabb mesterséget űző família (halászok, mészárosok) még az általános szokás szerint került a liberek, libertinusok kategóriájába. Többnyire az ő szabadságaikkal ruházták föl a magyar és szász falvak bíráit is. Egyértelműen helyi különlegesség volt viszont, hogy a román körzetek és falvak vezetőinek egy része is a szabadosok közé tartozott. (Vajdák, krajnyikok, kenézek — mindőjükről később lesz majd szó.)

Végül pedig a harmadik csoport, a zsellérek köre is igencsak sokféle embert foglalt magába. Igaz, a legtöbb uradalomban csak a hagyományos módon értelmezték az „inquilinus" elnevezést, azaz a szegényeket, a frissen érkezett letelepülőket sorolták hozzájuk. Másutt viszont — főképpen a Részek mezővárosaiban — éppen a leggazdagabbak egy része mondott le a jobbágytelek használatáról. Ekképpen zsellérnek minősült pl. számos kereskedő, tőzsér és iparos cívis is — tehát olyan emberek, akik valójában már kilépőben voltak a jobbágysorból, méghozzá éppen fölfelé! Végül pedig

ugyanezt a „besorolást" kapták az egyre szaporodó paraszti értelmiségiek („deákok", „literátusok").

Mint ahogyan telkes gazda és szabados, úgy telkes jobbágy és zsellér között sem vagyoni értelemben húzódott a választóvonal. Mi több, a zsellérekre nehezedő úrbéri terhek általában könnyebbek voltak a szokásosnál. Szolgálataikat szerződés szabályozta, dézsmájukat, ajándékaikat többnyire szintén megegyezés szerinti taksával váltották meg — s ebben a korban Erdélyben több volt a föld, mint a műveléséhez értő munkaerő.

Ez utóbbi tényből következőleg pedig nemcsak a földesúri munka elvállalására rászoruló zsellérek helyzete könnyebbedett, hanem már eleve korlátozott volt azok száma, akik zsellérsorba kerültek. Míg a hajdani anyaország 16. századi maradékaiban a jobbágynépességnek kb. 25%-át számíthatjuk az inquilinusok közé, addig a fejedelemségből származó adatok 5 és 20% között mozognak, ideértve természetesen az Alföld-perem mezővárosainak részben egészen más minősítés alá kívánkozó cívis-zselléreit is!

Még az eddigieknél is nagyobb tarkasággal találkozunk, ha a jobbágyokra rótt földesúri és állami terhek sorozatát vesszük szemügyre.

A cenzust például mindenütt az egész falvakra osztották ki, azután a bíró szabta meg, ki mennyit fizet. A kulcs, ami szerint a kivetés megtörtént, igencsak sokféle. A legelterjedtebb változat a jobbágytelket tekintette alapnak. Gyakran az igásökrök számát mérték föl, megint másutt a „nyílföld", a falu határából kinek-kinek többnyire gazdasági erejéhez mérten kisorsolt földterület nagyságát figyelték. Jellemző, hogy a telek utáni és az állatállomány szerinti cenzuskivetés egymás mellett élt Bihar, Szatmár és Szilágy több területén. Például Szalacson, Margittán, Bogyoszlón, Oláhapátiban „sessió"-k (telkek) szerint; Albison, Ottományban, Újszékely községben, Tulogdon az igásökrök száma szerint rótták ki a cenzust. A nyílföld utáni kivetésre a csicsói uradalomból vannak az első példák.

Egyes helyeken a szokásos cenzus mellett még más, a földesúrnak szóló egyenes adót is szedtek. A gyalui uradalom falvaiban „zsinatadó" vagy „ostoradó" néven pénzt és vágómarhát követeltek, a somlyói dominiumban pedig az ispánok fizetésére „fertonpénzt" szedetett be a földesúr. Kővár vidékén „akopénzt" vagy „kertadót" kellett fizetni (ez az ako nem azonos az űrmértékkel!).

A gyalui ostoradó természetbeni szolgáltatás jellege önmagában nem változtatott azon, hogy a cenzus kifejezetten pénzbeli teher volt és maradt. A kifizetésre kerülő összegek természetesen szintén területenként, olykor falvanként változtak — közös vonásnak egyedül azt tekinthetjük, hogy az 1514. évi törvényben előírt jobbágycsaládfőnkénti 1 Ft-ot gyakorlatilag sehol sem vezették be, a terhek ennél sokkalta könnyebbek maradtak.

Nem változtatott ezen a helyzeten a pénz értékének fokozódó csökkenése sem, a század második felében. Sőt, mivel a pénzben kifejezett cenzusösszeg

sok helyen alig változott, ez a fajta jobbágyteher igazából csökkent. Nagybánya fejedelmi bányaváros 1566-ban és 1578-ban egyaránt 150 forintot fizetett. Tasnád mezőváros cenzusa 1569-ben éppúgy 1000 forint körül járt, mint 1589-ben. A kolozsmonostori uradalom falvai együttesen 180 forintot adtak 1580-ban és 1599-ben is.

Mi több, ezek a század végi évtizedek meghozzák a rengetegféle különleges pénzszolgáltatás lemorzsolódását is. A taksa, a fertonpénz és hasonló társaik egyre kevesebbet hallatnak magukról, míg végül lassan elenyésznek.

A cenzushoz, illetve annak különleges válfajaihoz hasonlóan sokrétű szolgáltatásformát jelentett az alakuló állam jobbágyai számára a terményszolgáltatások *(munera)* rendszere. Gabonából zabot mindenütt, de helyenként búzát is követeltek a földesurak. Baromfit, disznót, juhot, tojást, mézet, zöldséget, gyümölcsöt, tűzifát megint csak helyenként változó módon és mértékben kellett beadni. Ezek a terhek önmagukban megint csak nem voltak súlyosak, bár az 1500-as évek végéig lassú emelkedésükkel kell számolnunk.

Sokkal kötöttebb, s a helyi szokásoknak valamivel kevésbé alávetett szolgáltatásformát jelentett a földesúrnak járó terménykilenced meghonosodása. Beszedetéséről, lévén akkor még sokfelé szokatlan, az 1514. évi jobbágyellenes törvények külön intézkedtek, általánosan kötelezővé téve azt. Ezt a rendelkezést 1549-ben az erdélyi országgyűlés is megerősítette. A gyakorlati végrehajtás azonban még egy ideig késett. A század ötvenes éveiig jobbára csak néhány partiumbeli birtokon találkozhatunk vele, így a Báthori-uradalmakban, Csehiben, Kővárott, Somlyón. Itt gabona után szedték, s a kivetés messze alatta maradt a törvény által előírt 1/10-es aránynak. (A kilenced tulajdonképpen: kilencedik tized.) A hatalmas és gazdag gyulai uradalomban 1526—27 körül a — természetben szedett — kilenced összértéke csak kb. 450—460 Ft-ra rúgott.

A későbbiekben azonban a kilencedet egyre több helyen és egyre intenzívebben szedték. Megint csak Gyula példáját kell említenünk, ahol 1562-ben — igaz, valószínűleg egy évnél hosszabb idő alatt — már közel 2000 Ft-ot szedett be a földesúr ezen a címen.

A korábbi idők legrendszeresebben behajtott járadéka, a dézsma az országszakadás éveiben még régi funkcióját töltötte be: az egyház jövedelme volt, s szinte minden termék után beszedték, lett légyen az gabona, gyümölcs, bor vagy disznó. Megmaradt a nem katolikus román népesség mentessége is. Az első változásokat még nem a reformáció, hanem a politikai szükség diktálta. Fráter György a Statileo János halálával 1542-ben megüresedett gyulafehérvári püspökség tizedjövedelmeit az állami bevételek közé iktatta. Ugyancsak a központi hatalom felhasználására került a váradi egyházmegye dézsmája is, mivel annak éppen a barát volt a püspöke. Martinuzzi halála után a Habsburg-uralom helyreállította ugyan mindkét főpapi tisztséget, de az

1556-os fordulat azután végleg állami bevétellé változtatta a tizedet. Tehette ezt annál is inkább, mert — mint láttuk — az erdélyi állam újjászületése a reformáció diadalát hozta magával.

Mindez magát a jobbágyságot alig érintette. A haszonélvező kilétének a megváltozása ugyanis nem járt a behajtási módszer megváltoztatásával. Ez pedig, mint régebben, most is abban állott, hogy a helyi földesurak árendába vették a dézsmát, s ahogy régen a püspöknek, most a kincstárnak adott meghatározott összeg ellenében maguk hajtották be parasztjaikon a tizedet.

Az egyéb jobbágyterhekhez hasonlóan igencsak sokféleképpen éltek Erdély és a Részek földesurai a robotoltatás jogával. 1514-ben ezt a terhet is országos érvényességű törvény szabályozta. Heti egy, azaz évi 52 napban szabta meg az „úrdolgát". Az élet azonban már az egységes Magyarországon sem követte ezeket az előírásokat. A kezdődő török világ zűrzavarában mindig a pillanatnyi helyzettől függött, melyik földesúr milyen mértékben terhelte meg jobbágyait. A hagyományok ereje mellett nagy súllyal esett a latba, hogy a jobbágyköltözés (most már hivatalosan: szökés) szintén virágzott országszerte.

Az erdélyi országgyűlések soha nem foglalkoztak a robot vagy más szolgáltatások meghatározásával. Azt az ősrégi álláspontot képpviselték, hogy úr és jobbágy viszonya kizárólag a magánjogra tartozik, állami beavatkozást nem igényel. Ehhez az elvhez annyira ragaszkodtak, hogy még az 1514. évi törvényeket sem használták föl soha — pedig azok elméletileg több évtizeden át rájuk is vonatkoztak.

A tényleges állapot, amelyet az 1550-es évek derekáig megfigyelhetünk, ugyanolyan sokszínű, változatos képet mutat, mint valamennyi egyéb jobbágyteher esetében. A birtokok, uradalmak egy részében az emberekre, a családfőkre méretezték a megterhelést, a másik csoportban az ekéket vagy az igásállatokat számították alapnak. Másképpen robotoltak a falusiak, és megint másképpen a munkát megváltó mezővárosiak. Létezett meghatározás a szántóföld, a szőlő, a kaszáló mennyisége szerint vagy munkanapok számában rögzítve. Csak a példa kedvéért néhány adat a gyulai uradalom urbáriumaiból:

1525 körül a jobbágyok kétnapi fűkaszálással tartoznak, ezenkívül a zsellérekkel együtt egy napig kötelesek voltak gabonát (búzától kölesig mindenfélét) aratni, végül pedig minden éjjel nyolc főnek őrséget kellett állni a várban. A Gyulához legközelebb eső 4 falu népe a majorsági termékek szállításában volt érdekelt, a Gyulán élő kereskedőknek pedig a bor szállítása jutott osztályrészül — és így tovább.

Ugyanebben az uradalomban 1554-ben van egy sor olyan falu, amelynek lakossága két-öt hold föld teljes megművelésével tartozik szolgálni, a vetéstől egészen a termés elszállításáig. Egy másik falutípusban évi 2-4 nap közötti robotmunka az előírás, egy harmadikban pedig a következő részletes kivetés

volt érvényes: minden ekével rendelkező jobbágy felszánt fél hold földet, a birtokos vetőmagjával beveti, gondozza, majd learatja, végül hétnapi kaszálással is tartozik.

Ez a viszonylag kedvező helyzet azután a század közepétől kezdve gyorsan és látványosan romlani kezdett. A fogarasi uradalomban, ahol 1508-ban még csak két szekér fa befuvarozása, valamint kétnapi szénakaszálás és -szállítás volt előírva, az 1570-es statútum már ezeken fölül háromnapi aratórobotot is megkövetelt a falusiaktól. 1596-ban — az általános panaszok között — a majorság körüli munkák, ezen belül a vetéssel kapcsolatos tennivalók megnövelésén háborognak a jobbágyok. A szilágysági Csehi mezőváros esetét véve példának, az utolsó Drágffy idején, 1556-ban még csak arról hallunk, hogy Erdőd és Kővár várai részére szekerekkel kellett szolgálnia. De már Drágffy Gáspár is növelni kezdte az úrdolgát: ekés és aratórobotot követelt majorságában. Utóda, Báthori György pedig gyökeres változtatást hajtott végre. Drágffynak még voltak saját ekéi az uradalomban — ő felszámolta azokat, s csak a jobbágyok ingyenmunkájával szántatta földjeit.

Báthorira egyébként másutt is panaszkodtak a parasztok. Bélteken (ezt az uradalmat is a Drágffyaktól örökölte) azt vetették szemére, hogy a szántástól a betakarításig mindent robottal végeztet, holott ez korábban nem így volt, sőt a szőlő megmunkálását, amit Drágffy még bérmunkával intéztetett, szintén robottal végeztette. Ráadásul a muszájmunka mennyiségét nem határozta meg, hanem „képesség szerint" *(pro facultate)*, azaz tetszőlegesen dolgoztatta az embereket.

Báthori György keménykezű úr volt, de nem kivétel. Osztályos társai, bárók és köznemesek ugyanazt az utat járták, mint ő, legföljebb csak pár évvel később jutottak el Báthori módszereiig. A mindeddig pontosan meghatározott mennyiségű robot országszerte „képesség szerinti" úrdolgává változott. Lassan eltűnnek azok a megkötések, amelyek a kötelező ingyenmunkát csak bizonyos tennivalók elvégzésére (mint láttuk, főképpen szántásra, aratásra, szállításra) korlátozták. Ritkább lesz a robot mennyiségének időben való meghatározása is, ehelyett az elvégzendő munka mennyiségét, teszem azt a megművelendő föld nagyságát adja meg a földesúr. A század végére már annyira romlott a helyzet, hogy több uradalomban áttértek a kötelező harmadnapi szolgálatra. Az a jobbágy, aki — a legelterjedtebb változat szerint — minden harmadik hetét az úrnak volt kénytelen áldozni, pontosan a dupláját teljesítette annak a robotnak, amit hajdan Werbőczy hiába szeretett volna kötelezővé tenni!

A kép persze éppoly változatos maradt, mint korábban. A növekedés általános, de a módszer most is uradalomról uradalomra különbözik. A robot a megművelt föld mennyiségéhez, a föld minősége által megkövetelt tennivalókhoz, a termény fajtájához, sőt még a jobbágyok teljesítőképességéhez is igazodott.

S mindezen felül alkalmazkodnia kellett még egy, a termelőmunkától teljesen független körülményhez is. Erdély határait és stratégiailag fontos pontjait az állandó háborús veszély miatt meg kellett erősíteni. A 16. század egésze Magyarországon is a nagy várépítések kora — Erdély e tekintetben pedig hűségesen követi az anyaország példáját. A várak, kastélyok, paloták építésénél sok munkáskézre van szükség, s azt természetesen csak a parasztság adhat. A földművelés és a fuvarozás robotja mellett megjelent a várszolgálat robotja is. Az építkezés éppoly korlátlan úrdolgává válik, mint a többi, s különösen a határszéleken, a végvárak vonalában nyomorítja a parasztokat. Nem csoda, ha a Báthori György elleni panaszokban éppúgy találkozhatunk vele, mint a gyulai uradalom (elvesztés előtti) utolsó urbáriumaiban az 1560-as években, vagy Fogarasföld népeinek 1567-ből származó privilégiumaiban.

A robotoltatás ilyetén nagyfokú kiterjesztésével egyidőben a jobbágyok költözési szabadsága is csorbát szenvedett. Mint minden fontosabb ilyen dologban, itt is egy 1514. évi törvény jelentette az első lépést: a jobbágyköltözést egységesen eltiltó paragrafusa révén. A megvalósulás ez esetben is elmaradt, legalábbis abban a tán másfél évtizedben, míg a régi Magyarország úgy-ahogy létezett. Mi több, 1530-ban I. János király visszavonatta az országgyűléssel az 1514-es rendelkezéseket, s két évtizeddel később a Habsburg-királyság országgyűlése is hasonlóan intézkedett.

Szapolyai törvényét hiába ismételte meg az 1536-os váradi országgyűlés. Országának örökösei nem vettek tudomást ezekről az intézkedéseiről, 1556 után soha senki nem hivatkozik már rájuk. A földesurak a jobbágyot röghöz kötöttnek tekintették, s az államnak nem kívántak beleszólást hagyni efféle magánügyekbe.

A sokkal kezdetlegesebb közigazgatású román fejedelemségekkel szomszédos, nehezen ellenőrizhető hegyi határok közé zárt, még viszonylag sok feltörhető földtartalékkal rendelkező Erdélyben azonban a nyílt erőszak sem tudott eltüntetni egy sor, a parasztoknak kedvező hagyományt. Ilyen volt a jobbágyszökés általános gyakorlata, ilyen volt az a jog, hogy a parasztok szabadon adhassák, vehessék, cserélhessék egymás között földjeiket. (Bár itt természetesen ki kellett kérni az érintett földesúr engedélyét, aki elvileg feltétlen rendelkezési jogot szerzett a jobbágytelek fölött. Kivételt a mindig is szabad rendelkezésűnek tudott irtásföldek és a szabadon vásárolt földek jelentettek.)

Valamennyi, a jobbágyot sújtó teher közül az állami rendes adó (a *dica*) tekinthető a legegységesebbnek. Hosszú időn át ugyanazon elvek szerint szedik be. Összeírják a bizonyos anyagi szintet elérő jobbágyokat (1543-ban 3 Ft értékű vagyontól, 1552-től 6 Ft értékűtől), s azokat bizonyos kulcs szerint „kapunak", „portának" vagy „rovásnak" egybeszámolva, kapunként szabták ki a fizetendő összeget. Eleinte ez elég csekély volt, 1545-ben pl. 60 dénárt tett csak ki, 1550 tájától pedig 1 Ft körül állapodott meg. A jobbágyvagyon

fölmérésénél minden jel szerint az igaerő volt a kiindulópont, az 1552-es 6 Ft pontosan egy pár ökör ára. Az összes többi állatot (ló, juh) ehhez arányítva számították be, így pl. juhból 50-et kellett ahhoz tartani, hogy valaki fölkerüljön a dicajegyzékre.

Ehhez az állandó teherhez egyre több újfajta különleges állami követelés társult. A régi hadiadó, a *subsidium* nevében csak elvétve bukkan föl (gyakorlatilag azonos a dicával) — helyette külön pénzt szedtek a végvárak fenntartására, a fejedelmi zsoldos katonaság eltartására, a töröknek fizetendő hűbéri adó előteremtésére és így tovább. E részben pénzbeli, részben természetbeni adók (a szultán adójába pl. minden kapu után 1/2 ejtel vajat és 1/2 köböl lisztet szedtek) teljes összege úgy 2 Ft 50 dénár—3 Ft körül mozgott, ami 1550 körül még egy ökör ára volt, s mindenképpen kevesebbet tett ki, mint a földesúri szolgáltatások összértéke.

A 16. század utolsó harmadában azután az államnak a jobbágyokkal szembeni pénzigénye is növekedni kezdett. Az 1552-ben elfogadott rendszer, az évente kétszer szedett 1-1 Ft elvileg ugyan 1578-ig változatlanul fönnmaradt. Csakhogy közben csökkent az adófizetők száma, s a dicajegyzékbe már csak azokat vették föl, akiknek legalább négy ökre vagy azzal egyenértékű más élőállata volt. Ugyanakkor tovább szaporodtak a különböző, ráadásként kivetett adófajták. Hadisegély (subsidium) címen eleinte 15-20 dénárt csaptak az egyforintos dicához, 1575-ben már 50 dénár ez az összeg, 1590-ben 75 dénár, 1592—93-ban, a tizenöt éves háború előestéjén pedig eléri az 1 Ft-ot! Változatlanul ettől függetlenül szedtek be pénzt a „szultán adójába" — ez nem volt rendszeres, de pl. 1577—1588 között legkevesebb 50 dénárt jelentett minden portától, minden behajtáskor. Végül pedig az ekkoriban elszaporodó nagy építkezések költségeinek fedezésére is állandóan újabb és újabb pótlékokat vetettek ki — 1571-ben például Várad építésére 70, Szászsebesére 30 dénárt hajtottak be egy-egy adófizetőtől a fejedelmi tisztviselők.

Végül pedig fennmaradt, sőt továbbfejlődött az a régi magyar jogszokás is, mely szerint a jobbágyok kötelesek fegyvert tartani, s alkalomadtán bizonyos arányok szerint hadba vonulni. Az 1514-ben hozott törvények csak részleges lefegyverzést írtak elő, s mint rendesen, ezt a rendelkezést sem tartotta be senki. Az erdélyi országgyűlések pedig nyíltan felújították a régi, egyfajta általános hadkötelezettséget jelentő rendelkezéseket. 1545-ben minden tizedik, 1551-től kezdve minden tizenhatodik adózó jobbágy volt köteles fegyverrel, lóval a hívó szóra táborba szállni. A jelek szerint ezek a jobbágykatonák a hajdani telekkatonaság mintájára földesuruk csapatában (bandérium) szolgáltak.

1575-től megemelték a katonáskodás terhét: a tizenhat jobbágynak a lovas mellé még egy gyalogos katonát is ki kellett jelölnie. (A felszerelés és az ellátás költségeit természetesen mindig közösen viselték.) A megkettőzött létszám jelentette nagy terhen az 1578-as országgyűlés annyit enyhített, hogy tizenhat helyett most már húsz adózó porta után kellett a két katonát fölszerelni.

A jobbágyok hadi szolgálatának másik módozata a népfölkelés volt. A szokásjog egyenesen azt írta elő, hogy szükség esetén valamennyi épkézláb ember táborba szálljon. Erdély országgyűlései többször is megújították ezt az előírást. Már az 1542-es márciusi tordai országgyűlés is kimondta, hogy a fejenkénti hadrakeléskor legföljebb minden tizedik paraszt maradhat otthon. Az 1552-es törvények értelmében már arra is kötelezték a jobbágyokat, hogy húszanként egy szekeret is hozzanak, élelmiszerrel megrakva. 1557-ben viszont csak a jobbágyok felének fölkelését írják elő, 1562-ben János Zsigmond eltörli a népfölkelést, s a három nemzetet zsoldostartásra kötelezi — majd 1564-ben ismét elrendeli a parasztok egyetemes fegyverbe hívását. 1565-ben részletesen szabályozták, ki milyen felszereléssel köteles jelentkezni. 1566, 1568, 1573 és 1578 országgyűlései azonban már újból hallgatnak a fejenkénti mozgósításról. 1594-ben, a török háború kirobbanásakor már csak ajánlgatja a diéta a parasztok fölfegyverzését — de nem írja elő.

A folyamat kétségtelenül a népfölkelés lassú eltűnéséről tanúskodik. Ezen nincs is mit csodálni. A század a hivatásos katonaság első nagy diadalainak korszaka — a mesterségük minden csínját kitanult és begyakorolt zsoldosok harci értéke sokszorosan fölülmúlta a teljesen képzetlen, s többnyire gyalázatosan fölszerelt parasztkatonaságét. Az Erdélyben tapasztalható változás azonban korántsem jelentette a jobbágyság kiiktatását a honvédelemre kötelezettek sorából.

Elsősorban azért nem, mert a telekkatonaság valóban létező és hatékony hadkiegészítési módszernek bizonyult. Olyannyira, hogy Báthori István fejedelem 1575-ös reformjakor már (pázsitzöld) egyenruhát is előírt az így bevonuló katonák részére. Ugyanez a törvény elrendelte a telekkatonák folytonos készenlétben tartását s évente kétszeri szemléjét (mustráját) is. Magától értetődött, hogy az ily módon kiemelt jobbágy nem szívesen tért vissza robotoló társai közé. Szívesebben próbált szerencsét a hivatásos katonák — a várőrségek, uradalmi és fejedelmi hajdúcsapatok stb. — soraiban.

Erdély uralkodói maguk is jól tudták, hogy ütőképes hadsereget csak hivatásos katonákból állíthatnak ki. Mivel a telekkatonaság a legjobb akarattal is csak egyfajta félhivatásos állománynak minősülhetett, már János Zsigmond is tartott állandóan fegyverben levő csapatokat maga mellett. (Az ő fizetésükre szedték a fentebb említett hadisegélyt, a subsidiumot.) Lévén pedig, hogy Erdélybe nemigen jutottak el az akkori Európa hadseregeit adó német, morva, svájci, spanyol, vallon, olasz hadfiak, a fejedelmeknek elsősorban saját országuk lakóiból kellett zsoldos katonákat kiemelni, kiképezni. Nemesek, székelyek, rácok mellett elsősorban a jobbágyok közül válogathattak. A telekkatonaság éppen jó előiskola volt ahhoz, hogy az arra törekvő parasztok átléphessenek a hivatásos zsoldosok táborába.

A jobbágyság fegyveres szolgálatának hagyományai ezeken az áttételeken át vezettek egy új típusú szabadosréteg megszületéséhez. A század végén már külön neve van azoknak a csapatoknak, ahol a földesúri szolgáltatások alól egyre inkább mentesülő parasztkatonák szolgálnak: ők a „darabontok", más néven „puskások". Az erdélyi állam csak hasznát látta a jelenségnek. A parasztsorból kiemelkedő katonák már nem kötődnek a jobbágysághoz, a nemesség sem fogadja őket maga közé. Olcsó katonaságot szolgáltatnak a fejedelmi hadba, s ami a legfőbb, gyökértelenségük miatt a fejedelemnek minden körülmény között engedelmes csapatokat alkotnak.

Összegzésképpen azt mondhatjuk tehát, hogy valamennyi jobbágyteher közül egyedül a földesúrnak járó pénzszolgáltatás veszített értékéből — ezt a csökkenést azonban az állami adóztatás intenzívebbé válása gyakorlatilag kiegyenlítette. Az összes egyéb megterhelés növekedést mutat, a terményszolgáltatás lassúbb, a robotoltatás annál erőteljesebb ütemben. A költözés törvényen kívül helyezése is a jobbágyság helyzetének rosszabbodásához járult hozzá. Tegyük még ehhez hozzá, hogy ebben az időben történtek az első kísérletek az uradalmi majorságok kiterjesztésére: ha a folytatás el is maradt, a jobbágyok kezén levő legjobb földek egy része mégis veszendőbe ment.

Erdély és a Részek sajátos hagyományai kétségtelenül több esetben enyhítik az összkép komorságát. Az is bizonyos, hogy a rosszabbodás nem jelentette a jobbágyság életének a nyomorszintre való leszorítását. Valahogy úgy állt ez a dolog, mint az ekkoriban egyre terjedő „korcsmáltatási monopólium"-mal. Az úr kisajátíthatta magának a borkimméréseket — de a földesúri saját szőlők képtelenek voltak elgendő bort adni azok számára. A kocsmákban kimért bor jó részét a jobbágyoktól vásárolták föl előzőleg: végső soron azok csak a kicsiben való eladás külön hasznától estek el.

Mégis, az 1550-es évektől kezdve a jobbágyok élete határozottan nehezebb lett, a földesúrral szembeni kiszolgáltatottság pedig nőtt. Az átlagos erdélyi jobbágy, aki a korábbi időkben sem tudott bekapcsolódni az árutermelés és árugazdálkodás a jövő szempontjából oly fontos műveleteibe, most még inkább eltávolodott ennek lehetőségétől. Terményének feleslegét, a hozzá kerülő kevéske készpénzt, földjeit, munkaerejét egyre nagyobb részben vitték el a különböző, növekvő terhek.

Az idővel egyre szorongatóbbá váló helyzetből alig-alig kínálkozott kiút. A katonáskodó réteg lassú elszakadása a tényleges földművelőktől a nem gazdasági eszközökkel való kitörés egyik legfontosabb eszközét vette ki az átlagos jobbágyok kezéből.

Elmaradott helyzetből indulva, növekvő gondokkal küszködve Erdély jobbágynépessége a 16. század második negyedének nagy katasztrófáját, majd az új állam megszületését csak passzív szemlélőként vagy még inkább szenvedő alanyként élte át. A feudális világban a paraszt nem volt politikaformáló

tényező, a tiszántúli civisek aktivitása olyannyira különleges magyar sajátság, hogy Erdélyen belül is páratlan marad. Az erdélyi állam tulajdonképpeni jobbágysága még a hitújításban sem cselekszik önállóan. A földesurak és a városok kényszerítő példája vagy sokszor tényleges kényszere ugyan őket is belevonja a reformáció hullámverésébe — de arra nemigen van erejük, hogy cselekvő részt vállaljanak a változásokban. Jellemző módon még az időközben várossá előlépett volt erdélyi mezővárosok (Dés, Torda, Marosvásárhely, sőt Nagybánya) is lassabban, csak az ötvenes évek elején fogadták be az első prédikátorokat.

A ROMÁNOK

Az erdélyi állam határait a török hódítás és a Habsburgokkal folytatott harc mintegy véletlenül oly módon húzta meg, hogy a volt Magyar Királyság valamennyi románok lakta vidéke az új országba került. Erdély régi, egybefüggően románok lakta tájaihoz (a Déli-Kárpátok völgyei, Fogarasföld, Hátszeg-vidék) Máramaros megye déli fele, Bihar, Zaránd és Arad megyék hegyei s a Temesköz keleti területei járultak.

Az állandó megtelepedés, a pásztorkodásról a földművelésre való áttérés, sőt a nagyobb medencékbe, síkokra való lehúzódás a 16. században is folytatódott. A földesúri hatalom által többnyire nyíltan segített életmódváltozás meglehetősen elmosta a nemzetiségi határokat, hiszen nem egy esetben a vallás és a nyelv megváltoztatására is vezetett. Ennek a minden erőszaktól mentes asszimilálódásnak eredményeképpen ott, ahol a megtelepedés magyar vagy szász környezetben zajlott le, meglehetősen nehézzé vált nyomon követni a valódi jobbággyá lett románok sorsát.

E lemorzsolódással ellentétes hatású, de éppúgy nehezen rekonstruálható jelenség volt a román fejedelemségek felől a 16. század utolsó harmadában meginduló erőteljes bevándorlás.

A Török Birodalom hódításai 1526 után nemcsak Magyarországot törték darabokra, hanem végképp igába görnyesztették Moldvát és Havasalföldet is. A forma ugyan a régi maradt, a román uralkodók ezután is csak adófizető hűbéresekként szerepeltek. A török beavatkozás jellege azonban megváltozott. Magyarország bukásával a fejedelemségek elveszítették azt a szomszédjukat, amely ugyan szintén hűbéri engedelmességet követelt tőlük, de egyben ellensúlyozta is a portai törekvéseket. Lengyelország moldvai igényeinek is hamarosan határt szabtak a török fegyverek. A meggondolatlanságig vakmerő Rareş Péternek, a II. Lajossal és utódaival oszmánellenes terveket szövögető Radulnak (Radu de la Afumaţi) nem támadhatott méltó utóda.

A moldvai, havasalföldi vajdák trónusáért méltatlan vetélkedés indult meg: az önjelölt bojárok azzal igyekeztek megszerezni Sztambul támogatását, hogy mindig több adót ajánlottak, mint amennyit az éppen uralkodó fejedelem

fizetett. A Porta persze élt az alkalommal, s egyre szorította a csavarokat. Moldvában és Havaselvén most már állandóan állomásoztak török csapatok. A vajdai címet a legengedelmesebb hajbókolók kapták, méghozzá alig néhány évenként cserélve, nehogy túlságosan megerősödjenek a hatalomban. Havasalföldnek a 16. században volt olyan időszaka, mikor 64 év alatt 19 vajda váltotta egymást, s közülük csak kettő (!) halt meg természetes halállal. Az pedig magától értetődött, hogy a kicsikart portai adó összege egyfolytában, meredeken emelkedett.

A nyomor mindenütt földönfutóvá teheti a népet — a két román állam parasztsága pedig különösen könnyen engedett a távolba költözés csábításának. Noha nagy részük ekkoriban már a földművelésből tartotta fönn magát, a szilárd településhálózat meglehetősen friss volt, a helyhez kötött szántó-vető gazdálkodásra való áttérés csak nemrégiben lett általánossá. (A románok első magyar neve, a ma már csak pejoratív értelmű „oláh" a „walach" szóból származik, mely később félnomád pásztort is jelentett.) A hegyekben, a dús havasi legelőkön még ezután is nagyszámú állattartó népességgel maradt, sőt a letelepedettek sem mondtak le az egész Kelet-Európában jellemző juhtartásról.

A török elnyomás katasztrofális gazdasági következményeire így nagyméretű elvándorlás válaszolt, melynek során a lesüllyedés elől menekülő közép- és kisbirtokosok vezették új hazába a parasztokat. A vándorlók egy része kívül maradt a Kárpátokon, s Galícia felé próbált kimenekülni. A többség azonban Erdély felé igyekezett, részben mert Havasalföldről másfelé nem vitt út, részben mert korábban oda költözött testvéreik ideális befogadó közegként hívogatták őket.

Az újonnan jöttek az ősi útvonalakon haladtak, végig Erdély hegyeinek oldalában, az erdők és legelők régiójában. Aki tehette, a már létező románlakta körzetekbe ment. De ezek a helyek már nem tudtak mindenkit befogadni. Lakosságuk az előző századokban igen megsűrűsödött, legelőik megteltek, szántóikat csak az erdőirtás fáradságos munkájával gyarapíthatták. Az új letelepülők érkeztével népsűrűségük rendkívül megnőtt. Belényes környékén (Bihar megye délkeleti negyedében) a 16. század végére több ember élt, mint majd a 17. század végén fog élni!

A bevándorlási hullám így másutt keresett szabad tért magának. Megakadt az eddig csak átmenetileg használt legelőkön, újabb és újabb földeket tört fel, egyre több irtást létesített. A románlakta vidékek összefüggő láncolata alakult ki Máramarostól a Belényesi-medencén és a Gyalui-havasokon át Fogarasig, Hunyad megyéig, a Szörénységig. A századfordulón már hivatalos jelentésekben is fölfigyeltek a jelenségre. 1602-ben jelentette megbízóinak Zacharias Geizkoffler, a Habsburg császári hadak Erdélyben járt főfizetőmestere: „román falu azelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagymértékben

elszaporodtak, mivel a síkvidék pusztulásával szemben a hegyvidék nagyon megépült."[14]

A helykeresés, a letelepedés jobbára szervezett rendben folyt le. A vándorútra kényszerült román jobbágyok egy-egy vezetőhöz — neve most is kenéz, vajda — csatlakoztak, aki kapcsolatba lépett a kiszemelt föld tulajdonosával. A földesúr örült az új munkáskéznek, s szívesen látta őket — a megegyezés többnyire akadály nélkül létrejöhetett. Új falvak alapításánál a földesúr és az állam egyaránt adókedvezménnyel, a szolgáltatások ideiglenes elengedésével igyekezett könnyíteni a jobbágyok helyzetén, ezért a románok is megtalálták számításukat.

Mégis, Erdély román népessége szegényebb és elesettebb maradt, mint magyar és szász szomszédaik. A pásztorkodás soványabb kenyeret adott a földművelésnél. A birtokosok minden módon erőltették, hogy új jobbágyaik áttérjenek a földművelésre, s az egyre szűkebbé váló legelők is erre késztették a románokat. A nekik jutott szántóföldek azonban rosszabbak voltak az átlagnál, hisz épp ezért nem ült rájuk eddig senki. Az irtásföldek sem voltak olyan jók, mint az évszázadok óta művelt gazdag síkvidéken. Végül pedig Moldva és Havasalföld jobbágyai a technikai fejlődés alacsonyabb fokán állottak, mint erdélyi kortársaik — s ez munkájuk eredményességét is csökkentette. (Erdélyben pl. már megkezdődött az átmenet a három nyomás használatára — odaát viszont még változatlanul a legelőváltó gazdálkodásnál tartottak!)

Végül hasonlóképpen kedvezőtlen hatással volt a román parasztságra a rájuk nehezedő sajátos feudális terhek rendszere.

Igaz, a középkor nem nagyon törődött azzal, milyen nyelvet beszélnek jobbágyai. A régi Magyarországon meghonosodott megkülönböztetés (magyar, szász vagy román falu — *possessio hungaricalis, saxonicalis* vagy *walachicalis*) nem nemzetiségi, hanem a terhek és a jogi állapot szerinti elválasztást jelentett. Mégis, a terhek megállapításánál tekintetbe vették a jobbágyok „állapotát", amibe a származás is beszámított. Annyi tehát bizonyos, hogy a románnak nevezett falvak népessége túlnyomó többségben valóban román is volt.

Mik voltak tehát egy román jogú település terhei a 16. században? Az szerte a középkori Magyarországon megszokott dolog volt, hogy a frissen telepített falvak egy időre mentességet kaptak a szokásos szolgáltatások alól. Ezért az olyan esetek, amikor például 1566-ban Kővár vidékén a frissen letelepedett románok 14 évi mentességet élveznek a cenzus alól, nem tartoznak a különlegességek közé.

A legáltalánosabb eltérés volt, legalábbis idáig, a tized alóli fölmentés. Nem lévén a római anyaszentegyház hívei, a klérus nem követelhette tőlük a

[14] Magyarok és románok. Szerk. DEÉR J.—GÁLDI L. Budapest 1943. I. 513.

dézsmát. Legföljebb a már asszimilálódó, katolizált románokat kényszerít-hették fizetésre. 1559-ben viszont az erdélyi országgyűlés megváltoztatta ezt a régi hagyományt: törvényt hoztak arról, hogy az állami bevétellé vált tizedet mindazok a románok is fizetni kötelesek, akik olyan helyre költöztek, amely dézsmafizetőnek volt elkönyvelve.

Nem volt ritka jelenség, hogy a román falvak az általános jobbágyterhek terén valamelyest hátrányba kerültek. A gyulai uradalomban az 1554-es adatok szerint a románok évente 2-3 napi szántással, 2 napi aratással és kaszálással, majd a termény összegyűjtésével és beszállításával robotoltak — s ez legalább 1-2 nappal több, mint a magyar falvak terhe.

A legnagyobb különbségtételt mégis a speciálisan csak a románokat terhelő különleges járadékok jelentették. A világosi uradalomban, s természetesen több helyen másutt is, saját vajdáik részére egy egész telek után félnapi aratással, félnapi kaszálással tartoztak, s tíz egész telek után félnapi szántás is elő volt írva. Sajtot („brînza") gyakorlatilag csak románok adtak mindenütt. A pásztorkodó kezdetek még másféle emlékeket is hagytak: külön juhadók sújtották a románokat, ezeket néhol (pl. Hacak-Hátszeg vidékén vagy a csicsói uradalomban) hagyományosan ötvenednek, másutt (Solymos, Szatmár, Kővár vidékén) „sztrongának", juhakolnak nevezték. Csicsó egyes falvaiban csak a név maradt meg, de valójában juh helyett disznót és mézet adtak a jobbágyok. A marhaállomány után „tretina" (magyar jelentése: harmadfű ökör) néven kellett bizonyos számú állatot beadni a románoknak.

A sokféleségen belül is különleges helyzetben voltak a fogarasi vártartomány jobbágyai. Náluk az egyik legjellegzetesebb román teher, a juhötvened nem mutatható ki — ez az eltérés valószínűleg a havasalföldi vajdák hosszú földesurasága miatt jöhetett létre. Sajátos helyi szolgáltatás itt is létezik „halpénz" „ezüstpénz" néven. A jobbágy elnevezése sem a megszokott „colonus", „iobagio", hanem havaselvi mintára „vecin".

Ami viszont a román jobbágyság egészét érinti: a különleges, csak románokra vonatkozó szolgáltatásokat természetesen éppúgy a sokféle helyi szokásnak megfelelően hajtották be, mint a magyarokéit. Az egyes terhek közötti különbségek is kezdtek elmosódni: láttuk, Csicsón már a juhötvened is alakot változtatott. Arra azonban nemigen akadt példa, hogy a magyar vagy a szász jogú települések terhei keveredtek volna a román jogúakéval. A 16. század végéig bekövetkezett változások pedig megint csak nem érintették a lényeget. Bár az ősi juhötvened ekkorra végleg eltűnik, a tretina és a más nevű vágóbarom-adás érvényben marad.

Megint csak nem történt változás a román nép vezetőinek társadalmi helyzetében sem. Az elnevezés szerinti „román falvak" főnökei ekkor is a saját közösségből kiemelkedő vajdák, krajnyikok, ritkán kenézek. Több uradalomban (Világos, Csicsó, Kővár, Erdőd, Somlyó stb.) külön körzetekbe szervezték e településeket, s élükre megint csak román vajdákat állítottak. E helyeken a

vezetők elnevezése egyben társadalmi különbségeket is takart: a vajda volt a vidék főnöke, a krajnyik vagy az ő helyettese lett, vagy az egyes falvak bíráit hívták így. Másutt viszont — például Gyula uradalmában — a falusi bírót hívták vajdának.

Ezek az emberek kiemelkedtek ugyan az átlagos jobbágyságból, de legföljebb csak a szabadosi szintig. Noha tisztségük fejében kapnak a jobbágyoktól terményt vagy munkát — ugyanakkor maguk is szolgáltatásokkal tartoznak a földesúrnak, még ha csak jelképesen is: őzet és karvalyt kellett beadniuk. Mellesleg még az ortodox papok, a pópák is adtak „lazsnak" (más néven „pokróc") adót.

Az igazi előrelépés, a nemességbe való bekerülés csak néhány körzetben sikerült, Erdélyen belül Hunyadban (Hátszeg-vidék), a Részekben Máramarosban és Bihar egyes körzeteiben, illetve a Temesközben. A nagyobb arányúnak mondható nemesítés azonban befejeződött már a 16. század előtt, s ha az anyanyelv és az ortodoxia föladása nem is volt általános, a saját román feudális társadalom kiépítése sehol sem ment végbe: a nemessé lett románok tökéletesen beolvadtak a magyar uralkodó osztályba, átvéve annak eszméit, gondolkodását, életmódját.

A román népen belül maradó fölemelkedés elakadásának legjellemzőbb példája a Fogaras-földi bojárok állapota. Hiába élveztek a gyakorlatban teljes nemesi szabadságot, hiába kötötte őket ezer szál Havasalföld előkelő családjaihoz. A szabályos nemesítés hiánya, s részben éppen a Kárpátokon túli kapcsolatok miatt is megőrzött görögkeleti vallás és román nyelv élesen elválasztotta őket a magyar uralkodó osztálytól. A 16. század sem fogadta be a magyar nemesség közé e bojárokat, legföljebb olyasféle minősítést engedett nekik, mint a székelyeknek: mindkettőt a „serény" *(agilis)* titulus illette meg.

A politikai hatalomból kirekesztett, viszonylag elmaradott (a városi életformától legtávolabb álló) román nép érthetően a legkevesebb fogékonysággal figyelt föl a reformáció kezdeteire. Miközben a szervezett protestáns felekezetek rendi és társadalmi erők kifejezőivé, az ébredező nemzeti öntudat hordozóivá váltak, az erdélyi románságnak még mindig nem volt igazi egyháza. A pópák jobbágysorban éltek, tevékenységüket néhol esperesek, másutt egy-egy kolostor elöljárója, az *igumen* ellenőrizte. Bár az igumenek némelyike „püspöki" címet is viselt *(vlădica)*, a körzetek nem voltak pontosan körülhatárolva, s a jogkör is tisztázatlan maradt. (E körzetek némelyike már a 15. században is létezett, legtöbbjüket azonban a 16. század első felében alapították erdélyi uradalmaikban a moldvai és havasalföldi vajdák.) Végül s legfőképpen hiányzott az egészet egységbe foglaló csúcs. Az erdélyi ortodoxoknak 1574-ig nem volt egyházfőjük.

Annál fontosabb lett volna tehát a reformáció térnyerése a román nép köreiben. A görög—szláv gyökerű, cirill betűkkel író, rítusában, szokásaiban a nyugatitól teljesen elütő, ahhoz képest szegény és elmaradott ortodox

felekezetet még lehetett „babonaságnak" minősíteni, s ki lehetett hagyni a rendi állam elismert vallásai közül. (Tegyük hozzá: üldözésre ennek ellenére ritkán került sor, még talán János Zsigmond egyébként végrehajtatlan maradt 1566-os törvényeit érdemes megemlíteni.) A minden szállal Nyugat-Európához kötött evangélikus, protestáns hitelvek vallóit azonban már egyenjogúság illette meg. A vallási elismerés pedig bizonnyal elősegítette volna a politikai beilleszkedés megkezdődését — ráadásul olyan beilleszkedését, amely az anyanyelvnek igen nagy szerepet juttatott.

A szebeni szászok térítő igyekezete viszonylag hamar meg is teremtette az első kontaktust az erdélyi románság és a reformáció között. 1544-ben a város másfél évtizede használatlanul álló nyomdáját cirill betűkkel szerelték föl, s a város román tolmácsának, Filip Moldoveanulnak vezetésére bízták. Moldoveanul az elkövetkező évtizedben katekizmust s más egyházi szövegeket adott ki anyanyelvén. Az 1550-es évek végén Brassó követte Szeben példáját, s egy Coresi nevű, a havaselvi Tîrgoviştéből származó pap irányítása alatt működtetett egy román nyomdát, amelyik 1581-ig evangélikus és református szellemű munkák sorával ajándékozza meg a román kultúrtörténetet. E munkák jelentik egyébként az egyetemes román könyvnyomtatás kezdeteit.

Az, hogy a brassói könyvek, nyomtatványok már a református irányzat eszméit is tolmácsolták, az erdélyi magyarság bekapcsolódását jelezte a román térítési kísérletekbe. A kétoldalú erőfeszítések hamarosan — János Zsigmond uralmától már egészen nyilvánosan — fejedelmi támogatást is élveztek. Az eredmény nem is késett soká. Egy volt román vlădica, Szentgyörgyi György papjaival együtt áttért a református hitre. 1566—67-ben, miután más pópák is követték példáját, megszervezte az erdélyi román reformátusok első zsinatát. Megalakult saját egyházuk, elfogadták a román istentiszteleti nyelvet, s megválasztották az első superintendenst — magának Szentgyörgyinek a személyében.

Ezután egy ideig jó ütemben folytatódott a román hitújítás. Újabb városok adták nyomdáik segítségét a reformáció új hajtásának kibontakozásához. Kolozsvárott Melius Péter, Szegedi Gergely és Dávid Ferenc énekeiből készítettek román nyelvű válogatást 1570—73 körül; Szászvárosban az Ószövetség került sajtó alá az 1580-as évek elején.

Ekkorra — a 16. század kilencedik évtizedének kezdetére — azonban már akadozni is kezdett a román hitújítás lendülete. Báthori István hatalomra kerülésével megváltozott az állami valláspolitika. István úr, a katolikusnak maradt uralkodó, támogatás helyett inkább korlátozni igyekezett a román reformátusokat. György püspök utódai, a hunyadi nemes családból származó Tordasi Pál, majd 1577-től rokona, Tordasi Mihály tevékenységi területe jóformán csak Hunyad megyére és a lugos—karánsebesi kerületre terjedt ki.

Velük szemben pedig István fejedelem az ortodox görögkeleti egyház megszervezésén kezd fáradozni. 1572-ben és 1574-ben két vlădicát szenteltet

föl, majd az 1574. októberi tordai országgyűléssel elismerteti az ortodoxok püspökválasztási jogát. Az erdélyi románok első igazi püspökét *(episcop)* Ghenadiének hívták, és még ebben az évben hivatalba lépett. A gyulafehérvári központtal működni kezdő erdély-nagyváradi román püspökség mellett nemsokára létrejött az Erdély északi részén és a Partiumban illetékes révi püspökség is. A kelet-európai ortodox hierarchiával való összeköttetést a püspököknek Szerbiában vagy Havaselvén való fölszentelése biztosította.

S míg a fejedelem egyházi szervezetet adott az erdélyi románoknak — a görögkeletiek számát egyrre szaporította a román fejedelemségekből érkező bevándorlás új hulláma. Olyan emberek tömege került át Erdély területére, akiknek a reformáció egész gondolatvilága érthetetlen újdonság volt.

Hiába indult meg tehát az erdélyi románságot az ország többi lakosához közelítő hitújítás — az állami beavatkozás és a román bevándorlás végül is felületi jelenséggé tette azt. A román tömegek megmaradtak a görögkeleti valláson — s bár egyházukat uralkodói közreműködéssel szervezték, még ez sem volt elég ahhoz, hogy megtűrtből elismert felekezetté léphessenek elő.

A SZÉKELY KÖZÖSSÉG BOMLÁSA

Erdély délkeleti határvidéke harcias, szabad katonaparaszt lakóinak életét már rég egy alapvető ellentmondás határozta meg. Az állam, amelyben éltek, a társadalom, amely körülvette őket, már századokkal előbb beilleszkedett a feudális fejlődés kelet-közép-európai folyamatába — a székelység viszont megmaradt a maga sem nem jobbágy, sem nem nemes állapotában.

Kívülről nézve ez a sajátos népcsoport még a 16. század elején is megőrizte egységét. Megmaradt a faluközösség, a közös fegyverviselés, a székely örökségnek a közösségre való visszaszállása, valamint a székek közigazgatási autonómiája. Az „ökörsütés" ritkán esedékes adója nem csorbíthatta az állami terhektől való mentesség elvét, hiszen elméletileg változatlanul „ajándéknak" számított. A primorok vitathatatlan erejét jó ideje hathatósan ellensúlyozta a lófőket, gyalogokat is magába foglaló esküdt-testületek s a székely nemzeti gyűlés működése.

Mégis, a tehetősebb családok folyton meg-megújuló fölemelkedési kísérletei lassan-lassan repedéseket okoztak a „székely szabadságok" olyan szilárdnak látszó épületén. Egyre több szegény székely volt kénytelen szolgálatot vállalni náluk. Az elvben önkéntes elszegődésből épp a 16. század elejére vált itt-ott erős kötődés; a gazdagok „pénzt zsaroltak", azaz földesúri szolgáltatásokat kezdtek követelni. Különös szerepet kaptak a népsűrűség növekedésével egyre szaporodó irtásföldek. Az erdőtől elhódított szántók, legelők nem olvadtak a faluközösség határába, egyéni birtokok maradtak. A gazda pedig, ha tehette, idegenből ültetett rájuk zselléreket — vagy szegény székelyeket fogadott föl

művelésükre. Az eredmény mindenképpen az úr—jobbágy viszony további térhódítása lett.

Több székely vezető magyar nemességet s a királyi megyékben levő nemesi birtokokat is szerzett. Ezek öröklött, zálogként szerzett, vagy a szolgálatba szegődött közszékelyek révén hatalmukba került földjeiken hamarosan sorra megpróbálkoztak a feudális szokások érvényesítésével. Még inkább éltek ezzel a módszerrel azok a nemesi családok, akik beházasodás révén kerültek a székely közösségbe, s szereztek ott egyre több földet és befolyást.

E változások azonban többnyire egyedi esetekre vonatkoztak, a társadalom szerkezetében, a jogokban még nem hoztak fordulatot. A Mohács utáni események azután erőteljes lökést adtak az átalakulás folyamatának. A Szapolyai-országrész lényegesen kisebb volt a korábbi Magyarországnál — a Székelyföld jelentősége tehát automatikusan nőtt. Az állandó hadakozás és fenyegetettség egyszerre követelt jelentős katonai erőfeszítést az államtól — és nagy pénzösszegeket a társadalomtól. Míg tehát egyre többször veszik igénybe a székelyek katonai erejét, a kincstár mindinkább érzi a hiányt, amit e jelentős területek adómentessége okoz. Szapolyai ismételten keresztülvitte, hogy a „rendkívüli" (valójában már rég megszokottá vált) hadiadót, a subsidiumot a székelyek is kifizessék. Fráter György az 1543-tól fizetett portai adót használta ürügyül, hogy megterhelhesse a székelyeket. (1545 az első adókivetés éve.) Igaz, az átmenet megkönnyítésére a barát az első időkben többször megtette, hogy saját kasszájából előlegezte a székelyek adóját, akik a maguk részéről az összeírás megtagadásával próbáltak ellenszegülni. De hát a behajtás késleltetése a dolog lényegén nem változtatott. (Csak a török ürügy került le egy időre a napirendről.)

A veszély nyilvánvalósága magyarázhatja, hogy a hagyományos kiváltságok nyílt megcsorbítását az egyébként mindig könnyen lázadó Székelyföld különösebb ellenállás nélkül tűrte. Maga a székely társadalom azonban fölgyorsuló átalakulással válaszolt az állami beavatkozás megerősödésére. Az 1554-ben hozott törvények értelmében a primorok és a lófők a nemesség mintájára mentességet kaptak az állami adózás alól. Ugyancsak mentességet élveztek mindazok a közszékelyek is, akik e kiemelt családok „földönlakói", azaz szolgái, tulajdonképpen már jobbágyai, zsellérei voltak. Fizetett viszont minden szabadnak maradt gyalog székely. Erre a rétegre nehezedett tehát a hatalom újításainak egész terhe, hiszen ők voltak azok, akik egyszerre adóztak és katonáskodtak is!

A közösség bomlása természetesen növekvő feszültségeket szült a Székelyföldön. A közszékelyek érthető elégedetlensége főleg a minden baj okának látott államhatalom ellen irányult, de saját előkelőiket is a közös ügy cserbenhagyásával vádolhatták. Fráter György erélye még féken tartotta a szenvedélyeket, Castaldóék ideje pedig túl rövid és túl zűrzavaros volt ahhoz, semhogy a székelyek fölmérhették volna, mit várhatnak Ferdinánd ural-

kodásától. Hogy soraikban még nem ért forrpontra az elkeseredés, legjobban a reformáció kései, gyönge térhódítása bizonyítja. A székelység többsége ragaszkodott „ősi intézményeihez", s az 1550-es években még hű maradt római vallásához is. Marosvásárhelyen ekkoriban még épp csak hogy megszerezték első templomukat az evangélikusok.

Az 1556-os, döntő fordulatot követően azután tovább éleződött a székelykérdés. Izabella királyné, majd fia és tanácsadói — lényegében ugyanazon meggondolások alapján, mint ezt elődeik tették — egyre határozottabban avatkoztak a székely közösség életébe.

Az északnyugati határvidéken folyó „várháború" nagy katonai erőfeszítésre kényszerítette Erdélyt. Ugyanakkor a gyulafehérvári udvarnak számolnia kellett a realitásokkal, a székely közösség gyakorlati felbomlásával is. A fejedelemnek és tanácsosainak végig kellett gondolni, érdemes-e fenntartani a jórészt fikcióvá laposult székely jogokat?

Izabella döntése teljesen egyértelmű. Az 1556-os szamosújvári országgyűlési határozat egyszerre írta elő a székelyek hadi szolgálatát (konkrétan a Habsburg-kézen még ellenálló Várad ostromára) és fejenként egy-egy forintnyi megadóztatását. 1557-ben a gyulafehérvári országgyűlés most már elvileg is leszögezte a székelyek egyidejű adókötelességét (összesen évi 5000 Ft-ot vetve ki a „székely nemzetre") és fejenkénti hadba vonulási kényszerét. Sőt, megtoldotta a döntést annak kimondásával, hogy a két másik „nemzet", a magyarok és szászok egyetértő határozatai még akkor is kötelezőekk a székelyekre, ha azok ellenvéleményen vannak. Végül pedig — alapjaiban sértve meg a szokásjogot — a hűtlenség vétkében elmarasztalt székelyek örökségének elvesztését, azaz a fejedelemre szállását is törvénynek nyilvánították.

E rendelkezéseket a következő évek országgyűlései újra és újra megismételték, majd továbbfejlesztették. 1558-ban újra kimondották a székely előkelők adómentességét s a közszékelyek megadóztatását. 1559-ben, ugyanezt leszögezve, elrendelték a jobbágyként megadóztatandó közszékelyek pörtánkénti összeszámlálását.

A székely szabadság tulajdonképpen két dologra korlátozódott. A szabad székelyek, hacsak nem álltak be valahová jobbágynak, nem kerültek földesúri uralom alá, s így egy sor feudális tehertől még mindig mentesültek. Nem tudunk róla, hogy 1562 előtt valaki is robotot követelhetett volna tőlük vagy természetbeni járadék adására szorította volna őket. Részben érintetlen maradt a széki önkormányzat és igazságszolgáltatás is, de 1559-től már az uralkodó által kinevezett királybírók gyakorlatilag főispáni hatáskörre tettek szert. Az adómentes, katonai szolgálattal tartozó, jobbágyot tartó magyar nemes és a székely főember között már nem sok különbséget lehetett kimutatni.

Izabella királyné törvényhozása mindennek ellenére valójában csak kevés újítást hozott. Jobbadán utólag szentesítette mindazt a változást, ami Székelyföldön az utolsó fél évszázadban történt. Még bizonyos fokú ügyességet is javára kell írnunk: hiszen intézkedései nyomán törvényes keretet nyert egyrészt a székely társadalom elkerülhetetlen „korszerűsödése", feudalizálódása; az állam is megkapta, amire szüksége volt; a közszékelyek viszont cserébe megőrizhették jogaik eddig csorbítatlan maradékait.

Az persze természetes, hogy a székely vezető rétegek kiváltságolása visszatetszést szült a közemberek sorában. Az is érthető, hogy a kettős szolgálatra kötelezett szabad székelyek is elégedetlenkedtek. A változások azonban nem voltak oly gyorsak, hogy az elkeseredést forrpontra juttathatták volna.

A magyar politika azonban itt is közbeszólt. Kirobbant a Balassa Menyhárt szervezte lázadás. A Habsburg-támogatást is élvező, hatalmát Despot vajda révén Moldvára is kiterjesztő összeesküvés fölfigyelt a székelyek problémáira, s a „régi szabadságok" visszaállításának ígéretével lázadásra is bírta a székely nemzetet, illetve annak főleg szegény sorsú részét.

1562-ben történt mindez, abban az évben, amikor az ifjú II. Jánost ellenségei súlyos áldozatokkal járó békére kényszerítették. A megegyezésből azonban a székelyek kimaradtak, a Habsburg-tábor sorsára hagyta azokat a segítőit, akiknek pedig nem kis része volt Erdély vereségeiben.

A székely közösség hatalmas, erős túlzással negyvenezer fősnek mondott hadat állított csatasorba a fejedelem ellen. A „támadás" vezetői azonban haboztak. A sereg nagyobbik része tétlenül vesztegelt Segesvár közelében, kisebbik része pedig megelégedett Marosvásárhely, Szászrégen és Görgény környékének dúlásával. Az uralkodónak maradt ideje fölkészülni. Annyira, hogy még a székelyek elleni első akció balsikere (Maylád Gábor fogarasi várnagy veresége) sem okozott válságot. Az erdélyi rendek serege Radák László és Pekry Gábor vezetésével Görgény közelében, a Nyárád vize mellett csatát nyert a kisebb székely tábor ellen. Nem sokkal később a nagyobb tábor önmaga fogta el vezetőit, kiadta azokat a fejedelemnek, s harc nélkül feloszlott.

A megtorlásban természetesen a hóhérok játszották a vezető szerepet. A támadás két fővezérét, Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták, sok vezetőnek kezét, orrát, fülét metszették le.

Az uralkodót azonban elgondolkodtatta a felkelés ereje. Az 1562. június 20-án Segesvárott összeülő országgyűlésen ezért meglehetősen kétarcú határozatokkal próbálta elejét venni a történtek megismétlődésének.

Egyfelől természetesen ő is élt a megtorlás fegyverével. Megszüntette a hadnagyi intézményt: a székely hadakat ezentúl kinevezett tisztek fogják vezetni. A sótermelés és -árusítás, a székek e fontos jövedelmi forrása állami monopóliummá lett. Megerősítették, hogy a hűtlenek vagyona elkobzás révén

kiszakítható a közösségi tulajdonból. Az Udvarhelyen működő fellebbezési bíróság megszűnt, a székekről a pereket ezentúl egyenesen a fejedelmi törvényszék elé kell továbbvinni.

Átalakították magát a széki bíráskodást is, méghozzá egyértelműen a primorok és lófők javára. Az esküdtek közül ugyanis kizárták a közszékelyeket. Megerősítették az előkelők adómentességét és kötelező fegyveres szolgálatát; uralkodói joggá vált a közszékelyek fölemelése a két magasabb „rendbe".

A gyalogokat mindezen túl még további hátrányok is érték. Adófizetési kötelezettségüket fenntartották, hadkötelezettségüket pedig gyakorlatilag megszüntették. Igaz, ez utóbbi jelentős teherkönnyítés is volt, de ugyanakkor a közös szabadság elvi indokának megsemmisítését is jelentette. Talán ezért maradt el a végzés tételes kimondása; a hatalom megelégedett azzal, hogy a törvényekből egyszerűen „kifelejtette" a közszékelyek katonai szolgálatát. Mégis, tévedés volna csak az ő büntetésüket látni az 1562-es törvényekben. János Zsigmond ugyanis kárpótlást nyújtott a veszteségekért. Annak becikkelyezésével, hogy „az székely község mi szabad birodalmunk alatt légyen, kiket sem főnépek, sem senki... semmi szolgálatra... ne kénszerítsen", valójában gátat emelt a közemberek eljobbágyosodásának sok évtizedes folyamata elé.

S valóban, az uralkodó a következő néhány évben konkrét intézkedésekkel védelmezte az „ő székelyeit" az előkelők és a nemesek igényeivel szemben. Közben azonban folyt a várháború, melynek során a hadra kelt primorok és lófők bebizonyították, milyen nagy szolgálatokat várhat tőlük Erdély — s mennyire veszélyes lenne kiprovokálni haragjukat.

1566-ban a rövid lélegzetű kísérlet elakadt, a májusi tordai országgyűlés a székely előkelőket egyszerűen azonosította a nemességgel, a gyalogokat pedig föláldozták. A következő években százával adományozzák el őket közönséges jobbágynak; robotot, közmunkákat kezdenek követelni tőlük.

Vitán fölül áll, hogy a szegény székelyek szolgasorba süllyesztése rengeteg ember számára jelentett tragédiát. Mégis, János Zsigmond cselekedete az erdélyi állam szempontjából szükséges és hasznos lépés volt. Egyrészt, mert a közszékelyek lesüllyedése a feudális fejlődés eredményeképpen, az elnyomó törvények nélkül is megindult már, s az állami beavatkozás nélkül legföljebb a mindig súlyos zavarokkal fenyegető átmeneti időszak húzódott volna el hosszú évtizedekre. Másrészt, mert a székely szabadság olyan centrifugális erőnek bizonyult, ami komolyan veszélyeztette Erdély fennmaradását, s ezen keresztül a magyar társadalom egészének érdekeit. A fejedelmi kormányzat gyakorlatilag egységesítette az ország társadalmának szerkezetét. A fennmaradó eltérések — egyes jobbágyterhek változatai, szász szabad paraszti falvak, az alakulóban levő darabontréteg, a székelyek csökevényekben még meglevő

önigazgatása — nem a feudális társadalomtól való elhajlást jelentettek, hanem annak szerves tartozékaiként éltek tovább.

Azt a hiányt, amit a közszékelyeknek az erdélyi hadszervezetből való kiszakítása jelentett, igen gyorsan sikerült pótolni. A gyulafehérvári udvart 1564—65-ben a Habsburgok elleni háború kiújulása rákényszerítette ugyan, hogy föltámassza a jobbágyok fejenkénti hadba hívásának eszméjét: de mivel ez egységesen vonatkozott az ország minden földművelőjére, a székelyek már ekkor sem részesültek semmiféle különleges bánásmódban. 1566 után pedig gyökeres változásokra került sor. Azt már láttuk, hogy az előkelők nemesi módra váltak hadkötelezetté. A jobbágysorba jutott közemberekre ezentúl a telekkatonaságra vonatkozó, a jobbágyokról szóló fejezet végén már tárgyalt rendelkezések voltak érvényesek. A székelyek helyzetén legföljebb az segített valamit, hogy mint tapasztalt katonákat, egyfelől szívesen fogadták föl őket telekkatonának — másfelől pedig egy részüket beemelték az 1560-as évek derekától országszerte kialakulóban levő újfajta parasztkatonaság keretei közé. Amit másutt „puskásnak" vagy „darabontnak" neveztek, az volt a Székelyföldön a „veres darabont" (a szín az egyenruhára utal). Kötelezettségeik és szabadságaik nagyjából azonosak voltak a máshol élő parasztkatonákéval. A székely szabadság ezen az úton sem öröklődhetett tovább.

Azt persze a kortársak is tudták, hogy évszázados hagyományokat nem lehet egyetlen tollvonással eltörölni. János Zsigmond két várat emeltetett a Székelyföld szemmel tartására: „Székelytámadot" Udvarhelyen, „Székelybánját" Háromszékben. Szükség is volt a vigyázatra: uralkodásának hátralevő éveiben a székek népe egyfolytában zúgolódott, tiltakozott. Különösen sok panaszra adott okot, hogy a királybírák az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, az adók elosztásában jó feudális módon, sok önkényeskedéssel jártak el — általában a faluközösségek kárára.

Báthori István uralkodásának kezdetén friss reménnyel várták a székelyek szabadságaik helyreállítását — s mikor az új fejedelem sem volt hajlandó sérelmeiket orvosolni, újból kitört a lázadás. A harc most is (1571-ben) a kormány seregeinek győzelmével ért véget. 1575-ben Bekes Gáspár hadait ismét a székelyek „támadása" növelte nagyra — hogy azután a kerelőszentpáli csatával a nyílt fegyveres zendülések sora végre jó időre félbeszakadjon.

A székely társadalom átalakulása befejezéséhez közeledett. Az államhatalom közvetlen nyomással gyorsította a feudális viszonyok megszilárdulását.

A régi életmód széthullása, a közösséget érő csapások nyomán megrendült az emberek lelki élete is. Az 1560-as évek közepétől a régi hitéhez eddig leginkább ragaszkodó Székelyföldön is megjelenik a reformáció. Megjelenik? Valósággal végigságuld, földrajzi és szellemi értelemben egyaránt. Bár kisebb körzetek még mindig megmaradnak katolikusnak, a többiek előbb reformátussá, majd részben unitáriussá lesznek. Végül, a század végén a székelyek

között ereszt majd gyökeret a legradikálisabban újító keresztény szekta, a szombatosok gyülekezete is. A társadalmi változások felgyorsulása és a gondolkodás erős polarizálódása nyilvánvalóan nem véletlenül esett egybe.

Az elvesztett székely jogok még nem fejezték be történeti szereplésüket.

AZ URALKODÓ OSZTÁLY ÉS LEHETŐSÉGEI

Az országszakadás belső és külső háborúi; a hajdani állami önállóság elvesztése; egy új, sok tekintetben külső erőktől függő ország fölépítése; a világgazdaság és a helyi viszonyok alakulása — mindez természetesen mélyen érintette a 16. századi magyar társadalom vezető osztályát: az arisztokraták és nemesek rendjét.

Elsősorban is az eddiginél sokkal több erőt és energiát kellett áldozniuk létük puszta védelmezésére. A magánvárak, udvarházak, egyáltalában a feudális birtok védelmezésére a korábbinál jóval több embert, több és drágább hadieszközt kellett készenlétben tartani.

A szellemi újjászületést, elkésve ugyan, de végül mégis követte az életvitel, s ezzel kapcsolatban az ízlés megváltozása is. A polgárság különös építő, szépítő kedvéről már korábban megemlékeztünk — de még annál is nagyobb lendületet vett a 16. század közepétől Erdély várainak, kastélyainak, udvarházainak átalakítása és kibővítése.

A sort még az 1530-as években nyitotta meg Szamosújvár új erőssége, melyet János király és Fráter György emeltetett. Szintén a „barát" nevéhez fűződik — az 1540-es években — a szomorú nevezetességű alvinci kastély fölépítése is, amivel kb. egyidős (1543-as kezdési évszámú) Bethlen Farkas bonyhai „palotája". 1555 körül fog hozzá Marosvécs szép fekvésű várának modernizálásához Kendi Ferenc, nagyjából ugyanekkor Ebesfalvához Apafi Gergely. Kornis Gábor kapitány Huszton 1577 táján, Geszty Ferenc kapitány a híres Déván az évtized végén irányít nagyszabású átépítést. S akkor még nem beszéltünk a keresdi Bethlen-kastélyról vagy Keresztúri Benedek szentbenedeki lakáról.

Gyulafehérvár volt püspöki palotáját állandóan toldozták, bővítették, hiszen királyok, fejedelmek rezidenciája lett. A nagyméretű erődítések sem szüneteltek: Váradot és Szatmárt 1570-től kezdve, Fogarast az 1580-as években olasz tervek alapján teszik korszerűvé, a kisebb munkálatokról nem is beszélve.

Mindez, amiről beszélünk, az uralkodó osztály életszínvonalának erőteljes emelkedéséről árulkodik. Azon nem érdemes sokat tűnődni, miért igyekezett ez az Európából majdhogynem kiszakított társadalom követni a nyugat-európai műveltség fejlődését. A hagyományos kapcsolódás tehetetlenségi erejét éppúgy számításba kell vennünk, mint azt a természetes emberi magatartást, amely a mindenkori legszebb példakép utánzására ösztönözte az

embereket. S az pedig bizonyos, hogy a reneszánsz határozott kulturális fölényt biztosított Nyugat-Európa számára nemcsak a mindig is elmaradottabb Kelet-Európával, hanem a korábban oly csodálatos eredményeket produkáló mohamedán világgal szemben is.

Azon viszont ezek után mindenképpen el kell gondolkodnunk, miből tellett minderre a drága újításra egy olyan időszakban, amikor az amúgy is meglehetősen szegény rész-országot kereskedelmi elszigetelődés, pénzromlás, pénzhiány, a katonai költségek megsokszorozódása sújtotta.

Igaz, a reneszánsz diadala Kelet-Európa más területein is bekövetkezett ekkorra. De az adottságok mindenütt eltértek az erdélyiektől. Lengyelországban a nemesség vette kezébe a nagybani búzatermelést, s ebből fedezte a többletkiadásokat. A királyi Magyarországon is hozott változást a mezőgazdasági termékek áremelkedése. A termény- és munkaszolgáltatás ott is megnőtt, a pénz pedig kevésbé volt hajlamos az eltűnésre, mint Erdélyben. Az ingyen szerzett gabona, élőállat révén mind az urasági háztartás, mind annak gazdasági, katonai és szolgáló apparátusa eltartható lett a nagybirtok saját hasznából — hiszen még a fizetség is jórészt terményben, posztóban számolódott ez idő tájt. Mi több, a pénzbeli szolgáltatások, illetve a terhek jó részét pénzben megváltó mezővárosok révén a századelőn még majdhogynem ráfizetéses nagy domíniumok növekvő anyagi hasznot is hoztak birtokosaiknak. (Hogy a lassan 10 000-es nagyságrendűvé nőtt bevételekben volt-e már ekkor szerepe a majorsági termékek piaci értékesítésének, azaz a lengyel típusú gazdálkodásnak, arról a szakértők még vitatkoznak.)

Erdély ezeket a példákat nem követhette. A lengyel út ezen a nyugati piacoktól reménytelenül távol levő, elzárt területen járhatatlan volt és maradt. Való igaz, hogy néhány nemesúr kísérletezgetett a legkelendőbb termékek (bor és szarvasmarha) adásával, vevésével, de az ország gazdasági korlátaiba ütközve természetesen eredmény nélkül.

Kalmárkodással tehát nem szerezhetett vagyont erdélyi nemesúr, csakis birtokainak hasznára számíthatott — noha annak növelése sem ment könnyen.

Nem térhetett át például a Nyugat-Európában bevált módszerre sem, ahol is a nemesi földek jó részét egyszerűen bérbe adták vállalkozó szellemű parasztoknak. (Ezzel a lépéssel kezdődött meg egyébként odaát a feudális kötöttségek széthullása!) A keleti Magyarországon kevés volt a bérlőnek jelentkező: az ország viszonylag gyéren lakott, föld tehát van bőven. Aki csak tehette, inkább önálló jobbágytelket igyekezett szerezni, hiszen ezáltal nemzedékekre biztosíthatta családja megélhetését — a bérlemény jövője viszont mindig bizonytalan.

A kicsiny munkaerő-kínálat annyira felsrófolta a munkabéreket, hogy ebben a pénzhiányos világban egyszerűen nem volt érdemes bérlőket fogadni. Ez szegte kedvét azoknak az uraknak — pedig ilyen már több is akadt —, akik a bérmunka egy másik változatával kísérleteztek. Azzal tudniillik, hogy a

rendelkezésükre álló földet nem darabonként adták bérbe, hanem meghagyták majorságnak, csak éppen szegődött földmunkásokkal műveltették meg. 1570 körül Szatmárban 8-12 Ft-ot fizettek évente egy béresnek, de létezett 27 Ft díjazás is! A magas munkabér mellett a kezdetleges technika is akadályozta olyan termelékenység elérését, aminél a munkáltató és a munkavállaló egyaránt megtalálhatná számítását.

A birtok hasznosságának növelésére csak egyféle mód kínálkozott: a jobbágyoknak a földhöz való jogát korlátozni kellett. Ehhez a korszak megadta a lehetőséget. A parasztság vezető ereje, a civisréteg megtizedelődött. Az állandó harcok miatt az uralkodó osztály lényegesen nagyobb fegyveres erőt tartott készenlétben, tehát könnyebben kényszeríthette akaratát alávetettjeire. S a jobbágyok még csak a törvény védelmében sem bízhattak. Werbőczy István *Hármaskönyv*e már 1514-ben kimondotta a földesúr tulajdonjogát valamennyi földre. A nevezetes törvénygyűjtemény megírásakor a nemesség merész, új követelése volt csupán ez a „törvény", s mint az egész könyv, tulajdonképpen soha sem nyert királyi szentesítést. Az idő azonban elmosta ezt a kis „szépséghibát". Az 1500-as évek második felében a szokásjog teljes érvényű alaptörvénnyé emelte Werbőczy alkotását, s ezzel megadta a jogi alapot a jobbágyföldek kisajátításához.

A majorság megteremtéséhez így mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben kialakultak a megfelelő feltételek. Miután pedig a kisajátított földek bérbeadásával, esetleg bérmunkával műveltetésével való kísérletezés balul végződött, az erdélyi társadalom életében hamarosan újabb fordulat következett be. Az allódiumok fokozódó lendülettel átállnak az ingyenes jobbágyszolgáltatások, a robot igénybevételére.

A folyamat ezen a ponton is nagyon hasonlít a Magyarországon megfigyelhetőre. A földesurak legfőbb törekvése gazdaságaik önellátóvá tétele. Ami a gazdálkodás folyamatosságához, a jobbágyháztartások ellátásához kellett, azt végső soron maga az uradalom is elő tudta állítani. A domíniumok falvaiban élő iparosok (bognárok, kovácsok, ácsok, tímárok, szabók) rosszabb, elavultabb holmit készítettek ugyan — de olcsón, sőt sokszor ingyenes szolgáltatásként. A földesúr háztartásának elsősorban élelmiszerre, ruhaneműre volt szüksége — az uradalmak ezt is előteremtették.

A pénzhiány és az önellátási törekvések legszembeszökőbb megnyilvánulása a gabonának jutott különleges szerep. Erdélyben, ahol e fontos élelmicikkből sosem maradt fölösleg, most, a 16. század második felében a búza szinte értékmérővé válik. A földesúr igyekszik minél többet összegyűjteni, felhalmozni belőle. Piacra csak ritkán juttat (ha éppen jók az árak), ellenben ezzel fizeti ki szolgáit, katonáit, tisztviselőit. Búzáért vesz bort kocsmáiba, búzával élelmezi a nála dolgozó mesterembereket vagy az úrdolgát végző parasztokat. A zab kerül a második helyre, piacra az uradalmakból ebből is meg árpából is csak ritkán jut.

A majorság kialakításával párhuzamosan a földesúr minden eszközzel növelni igyekszik a jobbágyoktól beszedett természetbeni szolgáltatások hasznát: különösen a tizedbérlet válik fontossá. Gyarapodik az uradalmi malmok száma, a földesúri italmérések — a korcsmáltatás ősi kiváltsága volt a nemeseknek — soha nem látott ütemben szaporodtak. Ez utóbbi két „üzem" már többnyire pénzt hozott a házhoz — pénzt, amit másképpen nehezen tudott szerezni a birtokos.

S hogy a kép teljes legyen, tegyük még hozzá, hogy az erdélyi uralkodó osztály birtokigazgatását is hozzáigazította az új követelményekhez. Eddig a feudális szokás szerint elszegődött familiáris kisnemesek vagy „nemtelenek" kormányozták az uradalmakat. Kisebb adományokkal, kedvezményekkel, falvak, különböző kisebb-nagyobb bevételek ideiglenes átengedésével fizették őket, s ők maguk is gazdálkodhattak az általuk igazgatott földeken. Most viszont a várnagy, a gazdatiszt, az ispán, a sáfár, a kertész, a kulcsár és a többi hasonló kizárólag fizetségért dolgozik (pénzben vagy terményben kapják), erkölcsi kötelék már nem köti őket az úrhoz — azt sem hozzájuk. Az udvartartás több embert foglalkoztat, mint korábban, s így drágább is, de lényegesen hasznosabbá válik: a növekedés főképpen a gazdálkodás irányítására és a fegyveres szolgálatra alkalmazott emberek szaporodását jelentette. A csak luxuscélokat szolgáló inasok, szolgák, szakácsok, vadászok száma inkább csökkent.

Az, amiben végül is Erdély elmaradt a mindebben hozzá hasonlóan fejlődő királyi Magyarország mögött, elsősorban a rendelkezésre álló eszközöök — föld, pénz — csekélysége. A tulajdonképpeni Erdélyben igazi nagybirtok alig egy-kettő akadt (pl. Fogaras, Gyulafehérvár — s mint ezek, a többiek java is a fiskusé!). Az itteni átlagos domínium a Habsburg-Magyarországon legföljebb középbirtoknak számított volna — területükön belül pedig a majorsági földek aránya is kisebb, mint odaát. Ebből következett, hogy a robotot is másképpen hasznosították Erdélyben, mint a Habsburg-vármegyékben. A fuvarozási és az építési munka nagyobb részt követelhetett.

Főleg ez utóbbi jelenségnek köszönhették Erdély urai, hogy építkezéseikben követhették a reneszánsz művészet példáit. Ha összevetjük a két „Magyarország" legjellemzőbb építkezéseit, könnyen megtalálhatjuk a jellegzetes különbségeket. A Habsburg-országrészben a nagyobb birtokokkal, több készpénzzel rendelkező arisztokratafamíliák a legnagyobb építtetők. Vöröskőt a Fuggerek, Sárvárt a Nádasdyak, Sárospatakot a Perényiek alakítják újjá. Még a végvári vonal néhány nagy erődítménye is magánerőből épült — lásd a Várday Pál által rakatott Érsekújvár esetét.

Az új erdélyi államban viszont az építőtevékenység főképpen a fejedelmi hatalom nevéhez fűződött (Szamosújvár, Várad, Fogaras, Kővár stb.). A főúri kastélyok közül még a legszebbek, legnevesebbek is kisebbek maradtak, mint a királyi Magyarország hasonló építményei.

De volt a birtokviszonyok sajátos erdélyi alakulásának ennél fontosabb, társadalmi-politikai következménye is. A Részek tipikus magyar fejlődésen átment megyéiben ugyanis éppen ellenkezőleg, megmaradtak a sok mezővárossal, tágas határral rendelkező nagybirtokok. Az errefelé a jobbak közé sorolt szatmári uradalom (az 1560-as évek közepéig a Szapolyai-állam része) 1569—70-ben kb. 18 000 Ft pénzbeni és 15 000 Ft természetbeni bevételt tudott fölmutatni. Kolozsmonostor domíniuma viszont — Erdély jobb birtokai közül — 1580 körüli adatok szerint évente csak kb. 1800 Ft-os bevételt hozott.

Az a néhány arisztokratacsalád, amelyik a Részek várait, uradalmait birtokolta, határozott anyagi fölénybe került a tulajdonképpeni Erdély nagyuraival szemben. Az új állam társadalmában pedig ez bizonyult a döntő kérdésnek.

TÁRSADALOM ÉS HATALOM

Az 1526 előtti Erdélyt közjogilag és a valóságban is bonyolult rendi vezetés jellemezte. A helyi erők három csoportja — nemesség, szászok, székelyek — a központi hatalmat képviselő vajdával hol egyetértésben, hol viszálykodva, de nagyjából egymás között kiegyensúlyozottan részesedett a hatalomból.

Ez a képlet az önállósulás évtizedei alatt lényegesen átalakult. A székely társadalmat saját bomlása és a kormányzat elleni eredménytelen fölkelései lassanként kiiktatták a politikai tényezők közül: vezetői a nemességgel azonosultak. A szász városokat nyílt vagy lappangó Habsburg-pártiságuk hajtotta egyfajta passzivitásba. A vajdai intézmény megszűnt.

Az ezáltal kieső tényezőket nem helyettesítette új erő. Az Erdélyhez került mezővárosok fejlődése igen hamar megtorpant, az egyedül maradt Debrecen civisei a politikába már nem szólhattak bele. Így a helyzetét gazdaságilag stabilizáló nemesség gyakorlatilag versenytárs nélkül maradt a porondon. Az önálló Erdély archaikusan feudális országként születik meg, s meg is marad annak. Az állam létrehozója és fenntartója a kezdettől fogva feudális „három nemzet" rendi fikciója, ami, kiegészülve a Partium birtokosaival, egyértelművé teszi a magyar nemesség vezető szerepét.

Mivel pedig az uralkodó osztályon belül éppen ez utóbbi területen léteztek, mint láttuk, a legnagyobb gazdasági és társadalmi súlyt biztosító birtoktestek — magától értetődik, hogy az új ország megalakulásának történetében a Tiszántúl és a Szamos völgye végig kulcsfontosságú terület marad. Fráter György a váradi püspökség jószágaira támaszkodva alapozta meg hatalmát. A somlyai Báthoriak a Részek nagyját birtokuknak mondhatták a század utolsó harmadában — s közülük is emelkedik ki ennek az időszaknak legtöbb meghatározó figurája, sőt fejedelme is.

Az új Erdélyország kezdetei sok tekintetben valóban középkorias vonásokat mutatnak. Az államot alkotó valamennyi különálló politikai, rendi,

társadalmi erő viszonylagos függetlenségben élt. Fráter György és Izabella viszálykodásában újra meg újra tevékeny erőként lép elénk az arisztokrácia; a Habsburg-restauráció fő támasza a „szász egyetem"; a János Zsigmond elleni háborúk fontos belső veszélyforrása a székelység.

Leghűbb tükre a sokpólusú társadalomnak a hitújítás sokféleképpeni megvalósulása. A kor európai államaiban vagy diadalmaskodott a reformáció valamelyik ága, vagy a katolicizmus maradt fölül fiatalabb vetélytársaival szemben: az eredmény mindenképpen egy hivatalosan is támogatott felekezet uralma, amely az összes többit elnyomja és üldözi. Erdélyben viszont az 1540-es évek derekától egyre több törvény szól a versengő felekezetek közötti egyenlőségről. 1545-ben még a vallási újítások ellen, a papok és szerzetesek védelmében hoz cikkelyeket az országgyűlés — de már ezt is csak általánosságban. 1548-ban Tordán a diéta már csak a további térítő akciókat tiltja el, mindkét — katolikus és evangélikus — oldalról. Ettől fogva a két eredeti felekezet, majd a két további (református és unitárius), ha nem is mindig egyenlőségben és békében, de mégis a betiltástól való félelem nélkül élhet, ezt folytonosan megújított törvények sora biztosította.

A különböző hitágazatok mögött ugyanis ott állott az erdélyi társadalom egy-egy fontos alkotóeleme. Hiába veszítette el a katolicizmus 1556-ban az állam támogatását (s ezzel régi szervezetét is), éppen a legfontosabb tiszántúli nagybirtokos család, a somlyai Báthoriak maradtak szilárd hívei — a tulajdonképpeni Erdélyben pedig a székelyek egy része biztosított számára hátteret. A lutheri eszmék mögött teljes rendi hatalmával fölsorakozott a szász „nemzet", s egy ideig még a magyar nemesség is e felekezethez húzott: Batthyány Orbán és társai, a Kendiek, Perényiek, Csákyak, Drágffyak, Barcsayak és mások vezetésével. A református egyház első bázisa megint csak egy főúr, Petrovics Péter személyi hatalma — de azután a tiszántúli mezővárosok cíviseiben, s még inkább a magyar nemességben talált hű hívekre. Az utolsónak érkező unitarizmus Erdély magyar nyelvű polgárságában találta meg legállhatatosabb támogatóit.

Azt, hogy polgár és cívis hogyan és miért került a hitújítás befolyása alá, már a maga helyén tárgyaltuk. De mi vitte bele ebbe az eredetileg erősen városi színezetű gondolatvilágba a régi vallásban oly jó támaszt talált feudális uralkodó osztályt? Csak a közvetlen anyagi haszon reménye? Erdély vonatkozásában az egyházi birtokok kisajátításának túl sok hatást nem tulajdoníthatunk, hiszen azok legjava — Várad és Gyulafehérvár püspöki uradalmai, valamint Kolozsmonostor — az állam kezébe került. Legföljebb a Felső-Tisza vidékének urai (pl. a Perényiek) húztak tényleges hasznot az egyházi vagyon elfoglalásából.

A többieknél inkább lelkiismereti okokra, egyfajta öntudati válságra kell gondolnunk. (Gondoljuk meg, mennyi magas állású katolikus pap is áttért: a sokat emlegetett Csáky Mihály 1545-ig az erdélyi püspökség vikáriusa,

Kálmáncsehi és két neves reformátortársa, Károlyi Boldi Sebestyén és Kolozsvári Péter pedig erdélyi kanonok volt!) A feudális magyar állam bukásának tragédiája kérdőjelet tett a múlt értékei mögé — a hibákat és bűnöket fennhangon vitató reformáció pedig magyarázatot kínált a bukásra, lehetővé tette, hogy az új nemzedék egyfajta különbséget tehessen önmaga és elődei gondolkodása között.

Megkönnyítette ezt a nem egészen magától értetődő átállást, hogy a reneszánsz, a humanizmus már a századelőn kizökkentette a magyar nemesség egy részét hagyományos gondolkodásából. A filologizáló, antikizáló, de egyben az individualizmust is tápláló műveltségi eszmény elvilágiasodása éppen a nemesi életformában alapvető szerepet betöltő jogászok között indult meg. A *Hármaskönyv*-író Werbőczy, a következő nemzedékekre talán legnagyobb hatású szerző maga is e szellem befolyása alatt állt. Ismerte, s kedvvel használta az antik mitológia képeit, élt a rendszeres gondolkodás fegyverével. S ha az öreg jogtudós élete végéig meg is maradt a régi hitben, az utódok már nem ragaszkodtak ahhoz annyira.

Az alakulás évtizedeinek előrehaladtával azután az új állam társadalmában lezajló erőeltolódások egyre jobban korlátozták az addig több-kevesebb mozgásszabadsággal rendelkező rendi erők befolyását. S ha általánosságban azt mondhattuk, e folyamatban a régi uralkodó osztály kapott leginkább erőre — akkor azt is hozzá kell tennünk: a végső nyertes, ha feudális módon is, de mégis annak legfőbb vezetője, a központi hatalom maradt.

Visszaemlékezve a nehéz kezdetekre, János király szegénységére, Fráter György örökkön megújuló küzdelmeire, ez a végeredmény magyarázatot kíván. Az erdélyi állam meglehetősen nehéz sorsot örökölt Mohácsnál halálra sebzett anyaországától: a két világhatalom közé szorulás kelepcéjéből csak ügyességgel és áldozatokkal menekülhetett. Az eszközök pedig, amiket fölhasználhatott, igencsak gyöngébbek voltak, mint a hajdani Magyarországéi.

Mohács előtt a magyar királyok közel négymilliós lakosság tolött uralkodhattak. A fejedelemség népességét (a Részekkel együtt) a 16. század végére valamivel több mint egymillió főre becsülhetjük.

1. táblázat. Erdély népessége a 16. század végén

Terület	Magyar	Szász	Román	Egyéb
Székelyföld	150 000	?	?	—
Szászföld	?	65 000	15 000	—
7 vármegye	240 000	20 000	200 000	?
Részek	170 000	—	110 000	80 000
Összesen kb.	560 000	90 000	330 000	85 000

Lényegesen hátrányosabb helyzetben voltak az erdélyi fejedelmek a magyar királyokhoz képest a bányászat jövedelmeit tekintve is: az Érchegység nehezen beindított aranybányászata mellett csak a só (Máramarosban, Désnél, Tordánál, Vizaknánál és a Székelyföldön) mondható jelentősnek. A távolsági kereskedelem gyöngülése a nyugati kereskedelem bevételeitől ütötte el az országot — annál is inkább, mivel a nyugati kereskedelem fő vámjai Pozsonyban és környékén voltak.

Hogy egyáltalában sor kerülhetett a központi hatalom megerősítésére, az főképpen megint csak a birtokviszonyokkal függött össze. A Fráter György által nagy nehezen megteremtett alapokat utódai megőrizték, sőt tovább gyarapították. A fiskus jószágai között állandó jelleggel szerepelt Gyulafehérvár, Déva, Nagyvárad, Gyalu, Fogaras, Kővár, Görgény, Kolozsmonostor, Szamosújvár, Jenő, Lugos és Karánsebes, időszakonként pedig Székelytámad, Székelybánja, Zalatna, Huszt, Törcsvár (és más kisebb-nagyobb birtoktestek).

Ezek a nagy uradalmak meg a mellettük mindig is szereplő kisebb birtokok, ha nem is hajtottak túl nagy anyagi hasznot az államnak, de vitathatatlanul túlsúlyt jelentettek minden más hatalmi gócponttal szemben. Legalább 700 falu tartozván hozzájuk, közvetlen fejedelmi kormányzás alá került általuk az országnak kb. 15-20%-a. Tovább javított a helyzeten a legnagyobb arisztokrata Báthori család hatalomra kerülése.

Elsősorban birtokaik túlsúlyára támaszkodva kezdhették meg Erdély uralkodói a kincstári jövedelmek rendezését. A század harmadik negyedében már hozzávetőleg a következő összegeket írhatta össze a mindenkori kincstartó:

24 000 erdélyi vármegyei porta	60 000 Ft
a szászok Szent Márton-napi cenzusa	8 500 Ft
a szászok rendkívüli adója	25 000 Ft
városok adója	15 000 Ft
székelyek dicája	20 000 Ft
a Részek 17 000 adózó portája	40 000 Ft
sóbányák (Máramaros és Erdély)	30 000 Ft
vámbevételek	15 000 Ft
aranybeváltás	5 000 Ft
dézsmabérletek	15 000 Ft

Mindehhez jön még a fiskális birtokok meghatározhatatlan pénzbeli jövedelme s a rendkívüli bevételek (birtokháramlás és -eladás, notázások).

Az összbevételt — természetesen nagy fenntartással — megközelítőleg évi 300 000 Ft-ra lehet becsülni. Ez még az erős pénzromlással számolva is igen tetemes összeg — ami nemcsak eredménye, hanem egyben feltétele is az eros

központi kormányzásnak. Izabella királyné óta Erdély uralkodói saját tetszésük szerint nevezik ki valamennyi országos tisztség viselőjét. Izabella állította helyre a kancellári hivatalt, s természetesen ő választotta ki az új kancellárt is (Csáky Mihály személyében). Ugyanígy az uralkodó joga volt kijelölni a legfelsőbb bíróságként működő királyi tábla bíráit (a kancelláron kívül két ítélőmester, a fejedelem ügyvédjeként szereplő „director causarum", 8-10 ülnök), a hadsereg vezetőit, a megyei főispánokat, a székely királybírókat, a fejedelmi tanács tagjait.

A fejedelem korlátlan joga volt a külügyek intézése, az idegen hatalmakkal való szövetkezés, a hadüzenet, a békekötés. Ő döntött arról, mire költik el a kincstár jövedelmeit, a kincstartó csak neki tartozott felelősséggel. (A legnagyobb teher egyébként a katonaság és a főhivatalnokok fizetése, valamint az 1575-től kezdve évi 10000 Ft-ról 15000-re emelt török adó volt — az udvartartás Báthori Zsigmond koráig nem sokba került.) Csak a fejedelem adományozhatott birtokokat, csak ő emelhetett bárkit nemesi rangra.

A rendek ellenőrző, korlátozó szerepe egyre inkább névlegessé korcsosult. Az országgyűlések ugyan meglehetősen gyakran követték egymást — évente legalább kettőt, de olykor négyet, ötöt is tartottak —, összetételük azonban erőteljesen módosult. A három nemzet és a partiumbeli nemesség fejenkénti meghívására 1545 után már nem kerül sor. A székeket, megyéket, városokat állandóan változó számú követ képviselte. Ha létszámban nem is, tekintélyben lényegesen fölülmúlta őket a fejedelmi kormányzat vezetőinek (tanácsosok, táblabírák, más főtisztviselők), illetve a fejedelem által név szerint meghívott nagyuraknak, a „regalisták"-nak a csoportja. Mivel Erdélyben nem alakult ki a régi magyar arisztokrácia megfelelője, a meghívást az uralkodó megint csak saját tetszése szerint intézte. Noha a nagy birtokkal rendelkezőket nem lehetett kirekeszteni közülük, a regalisták azért többnyire a központi hatalom által is kedvelt emberek közül kerültek ki.

1556 után kiveszett a rendek által kezdeményezett országgyűlések szokása. Diétát csak a fejedelem hívhatott össze, a napirendet elsősorban az ő előterjesztései („propositió"-i) szabták meg. A rendek többnyire csak másodlagos ügyekben (helyi problémák, törvényszéki ügyek-bajok) terjeszthettek elő kérelmeket („postulatum"-okat). A gyakorlat azt mutatja, hogy míg az uralkodó javaslatai többnyire hiánytalanul keresztülmentek, addig a kérelmek sorsa igencsak változatos.

Csak ritka, kivételes esetekben volt elég határozottság és erő a diétában ahhoz, hogy nyíltan szembeszálljon uralkodója akaratával — erre is jobbára csak az Izabella—Fráter György viszály idejéből vannak adataink. A saját jószántukból megválasztott Báthori Istvántól is csak uralkodása elején merték kérni az országgyűlés urai, hogy nyilvánosan számoltassa el kincstartóját (1571—1572).

15. ábra. Nagyszeben madártávlati képe északnyugat felől, 16. század első fele. Hermann Fabini rekonstrukciója

(A számok a városalaprajz, a 33. térkép jelzéseivel azonosak)

Egyébként sokkal jellemzőbb az a történet, ahogyan Bebek Ferenc és a Kendi testvérek meggyilkolását fogadták Erdély rendjei (1558). Először felháborodva elítélték a történteket, de mikor Izabella (Balassa Menyhárt fegyvereivel) megszorongatta őket, az országgyűlés sietett utólag szentesíteni az „árulók kivégzését".

Arra persze még egy Báthori Istvánnak sem lett volna elég ideje és energiája, hogy minden döntést személyesen hozzon meg. Növekedett a tanácsosok szerepe, s különösen sok munka hárult a kancellárokra. E kinevezett hivatalnokok — Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton, Sulyok Imre, Kovacsóczy Farkas és (már Báthori Zsigmond alatt) Jósika István — törvényben sosem szabályozott, de éppen ezért gyakorlatilag korlátlan beleszólási joga valójában csak erősítette a fejedelem hatalmát.

Még Báthori István lengyel királlyá választása sem változtatta meg a hatalmi struktúrát. Említettük már, hogy a Krakkóban működő erdélyi kancellária Berzeviczy Márton vezetésével nagyobb hatalommal rendelkezett, mint az otthoni kancellária (Kovacsóczy Farkasé); s arról is volt már szó, hogy a viszonylag még önálló Báthori Kristóf halála után hogyan került *minden* döntés a krakkóiak kezébe.

Az új ország külpolitikai kényszer nyomása alatt, de az uralkodó osztály önfenntartási ösztönéből született. Ez az uralkodó osztály viszont magyar volt, s nemzetiségét és magyarságtudatát megőrizte az országszakadás viharai után is. A feudalizálódó székelység vezetőinek beilleszkedése a középkorias társadalmi rendbe éppúgy csak hangsúlyozta ezt a tényt, mint a szász patríciusok önkéntes távolságtartása.

A társadalom egésze annyira adott ténynek tekintette a magyarság vezető szerepét, hogy a felemelkedés szinte lehetetlenné vált az ahhoz való idomulás nélkül. Mint a megfelelő fejezetekben elmondtuk: a legnépesebb nem magyar erdélyi nemzetiség, a románok feltörekvő vezetői csak az eredeti közösségükből való kiszakadás árán válhattak teljes jogú nemesekké. A 16. század legfényesebb pályát befutott erdélyi román szülötte, Oláh Miklós pályája jól illusztrálja ezt az átlépést. Oláh havasalföldi bojárcsalád gyermekeként, de már Nagyszebenben született. Katolikus pappá nevelték, s egyházi pályájának csúcsán magyar prímásként (esztergomi érsekként) halt meg, s egy ideig a királyi Magyarország helytartója is volt. Kora legnevesebb humanistái közé számított, de írásaiban román származásának nem sok nyoma van. Öntudatos „hungarusnak", azaz a magyar uralkodó osztály tagjának mutatja magát; témái: Magyarország állapota, Attila hun király, Hunyadi Mátyás dicsőséges uralkodása.

Talán az sem volt véletlen, hogy az a Maylád István, aki 1539—40-ben először próbálkozott Erdélynek a magyar koronáról való leszakításával — fogarasi bojárból nemessé lett család ivadéka volt. Még az ellenpéldák is adottak: az Erdély vezetőjeként gyökeréig magyar politikát folytató horvát-

dalmát Fráter György; a tiszántúli—temesközi urakat vezető szlavóniai Petrovics Péter — és így tovább.

A magyarságát hangsúlyozottan őrző, erős központi irányítás alatt élő fejedelemség pedig lassanként az egész magyar politikai élet gyújtópontjává szilárdult. A tulajdonképpeni Magyarország, a rendek és az uralkodó feudális viszályaiba merülő Habsburg-megyék egyre szorosabban kapcsolódtak a dinasztia más országaihoz. Ugyanekkor Erdély török függése megmaradt egyfajta laza engedelmesség fokán, lényeges kérdésekben megőrzött cselekvési szabadsággal. Báthori István, mikor fölvetette a magyar probléma Erdélyből kiinduló megoldásának lehetőségét, pontosan ezt a helyzetet ismeri föl. Az általa útra bocsátott gondolat így lehetett a következő száz év magyar politikájának egyik alappillére.

TÁRSADALOM ÉS MŰVELŐDÉS

A magyar politikai élet súlyponteltolódása a 16. század utolsó harmadára Erdélyt tette a magyar szellemi és anyagi kultúra igazi központjává. A reformáció természetesen végigsöpört az egész egykori Magyarországon — de azt a sokszínű virágzást, amelyet a különböző felekezetek egymás mellett élése, vetélkedése a fejedelemségben megvalósított, hiába keressük a királyi megyékben. Egyáltalában: egész Európában nem volt rá példa, hogy a keresztény hit ennyiféle változata legyen egyenjogúként jelen egyszerre, egy országban.

Ha ez így van — hozott-e újat Európa számára ez a különös helyzet? A reformáció kezdeti szakaszában, a század derekán a keleti Magyar Királyság lényegében befogadó szerepet játszik. Luther alaptételeit, az üdvözülésnek egyedül a hit általi elérhetőségét (a „sola fide" gondolatát), a papi nőtlenség, a gyónás, a böjt, a zarándoklatok elvetését, a Szentírás szavaihoz való ragaszkodást, s nem utolsósorban az istentiszteletek anyanyelvűségét Honterus, majd az első magyar reformátorok a hazai viszonyokhoz alkalmazva, de lényegi változtatás nélkül ültetik át a fejedelemség vallási gyakorlatába.

A második, helvét irány legnagyobb Erdélyhez köthető alakja, Melius Juhász Péter szigorúsága, rendszeressége nemcsak követi Kálvin útmutatásait (a lélek sorsának eleve elrendeltetéséről, a predesztináció; vagy az úrvacsora jelentéséről), hanem sok ponton túl is jut azon. A tiszántúli püspök a maga korának egyik legeredetibb teológusa, elődeit csak a fő irányvonalakon követi, egyebekben sokszor egyenesen vitába is száll velük (különösen Zwinglivel szemben kritikus). Végül azután ő is megtalálja az európai reformátusok egységét összekovácsoló formulát, Heinrich Bullinger német reformátor *Második helvét hitvallás* címen ismert iratát, mely az 1567. évi debreceni zsinat óta a magyar reformátusok bevett hitvallása.

Igen, a befogadás magas szinten történik, a magyarországi és erdélyi reformátorok közvetlen kapcsolatban állnak a wittenbergi és svájci központokkal. Martin Hentius szász reformátor teremtett kapcsolatot Bullinger és Honterus között, ez utóbbi magától Luthertől, Melanchtontól és Bugenhagentől szerzett „hitelesítést" *Reformatió*jára. Az legföljebb különlegesség, hogy a helvét irányú reformáció magyar nyelvterületen elsősorban Béza, Bullinger és Musculus teológiájára támaszkodott. Magának Kálvinnak ugyanis nem voltak sem magyar, sem erdélyi kapcsolatai!

Miguel Servet Erdélybe zarándokló követői magukkal hozták nyugtalanító gondolataikat. Jacobus Palaeologus egyfajta egyetemes hitről álmodott, az egyistenhivő zsidók, keresztények és mohamedánok összebékítéséről. Johann Sommer eljutott a kijelentésig: a hit alapja csak az lehet, ami értelmileg (tehát logikailag) elfogadható. A szentháromságtagadás teológiájának részletes kidolgozása és összegzése, a hívők felekezetté szervezése viszont már Dávid Ferenc személyes eredménye, s így kifejezetten az erdélyi társadalom jeles szellemi termékének tekinthetjük: a szerte a világban ma is létező unitárrius, baptista stb. felekezeteknek Erdély az ősatyja.

A befogadás-továbbfejlesztés részben spontán folyamat volt. Az államhatalom közvetlen beavatkozására, különösen kezdetben, ritkán találunk példát. Mindenki számára kellemetlen meglepetés volt, mikor 1571. szeptember 17-i rendeletével Báthori István egyfajta sajtócenzúrát vezetett be, fejedelmi engedélyhez kötve bármiféle írásmű kinyomtatását.

Erdélyre sokkal jellemzőbb az a magatartás, ahogyan a fejedelmek a társadalom lelkiismeretét, a vallási kérdéseket befolyásolták. Az új állam önállósulása, az erkölcsi-szellemi válságérzés és a katolikusnak maradt Habsburgokkal való állandó küzdelem eleinte ösztönösen, később — lásd Petrovics Péter esetét — már tudatosan fordította a figyelmet a reformáció felé. Szapolyai János higgadt türelmességét hiába váltotta föl Fráter György erőszakossága — tényleges vallásüldözésre az ő idejében sem kerülhetett sor. Igaz, többekkel éreztette haragját (Batthyány Orbán, Csáky Mihály, a Barcsaiak, Drágffy Gáspár özvegye, néhány városi tanácsúr), emberéletet azonban ő sem igen követelt: hacsak annak a nagyváradi egyházfinak lélektanilag bonyolult esetét nem soroljuk ide, aki egy szobor előtt térdeplő asszony arculütéséért égettetett meg. Az utódok módszerei sem nagyon változtak — emlékezzünk rá, milyen ügyesen állította le a románok reformációját Báthori István.

A beavatkozás más módon: egyszerűen a fejedelmi hatalom példaadásán, mindent fölülmúló tekintélyén keresztül érvényesült. Míg korábban egy-egy helyi, rendi központ elegendő volt felekezetek sorsának eldöntéséhez — a reformáció legfiatalabb hajtása, a szentháromságtagadó irányzat már csak akkor tudott megfelelő védelmet biztosítani magának, mikor maga János Zsigmond vette pártfogásba elveit. Pedig — emlékezhetünk rá — Dávid

Ferenc az erdélyi magyar protestáns egyház vezetője, s a szépen fejlődő Kolozsvár lelkipásztora volt!

Mégis, nagyon egyoldalú lenne, ha azt állítanánk, hogy egy-egy ember szeszélyei mozgatták volna az erdélyi hitújítás utolsó nagy hullámait. Kétségtelen, hogy János Zsigmond teológiai kérdésekre fogékony lelki alkata fontos rugója volt az antitrinitarizmus előretörésének, csakhogy a fiatal fejedelem kétkedő lelkiismerete a szó szoros értelmében a kor, az erdélyi élet produktuma. Szeszélyes és akaratos anyja pálfordulásai aligha tették lehetővé, hogy tanulóéveiben szilárd, egységes képet szerezhessen a politika világáról, céljairól. E pálfordulások mögött viszont az erdélyi állam létének mély ellentmondásai rejteztek. A magyar társadalom egységvágyának és kényszerű szétdarabolódásának, a kereszténységhez való tartozásnak és az attól való kikényszerített eltávolodásnak, az európai közösség általi egyidejű befogadásnak és cserbenhagyásnak tudata, látványa végigkísérte a 16. század magyar államférfiainak életét. János Zsigmond uralkodónak született, kora gyermekkorától az országért érzett felelősség vállalására nevelték. A régi Magyarországot összetartó kötelékek elszakadását, a hagyományos értékek semmivé válását legszemélyesebb élményeként kellett átélnie. A gondolkodást felszabadító reneszánsz szellem (lengyel—olasz anyja öröksége), a törökbarát, Erdélyt megteremtő politika (az apai hagyaték) ezért tehették különösen alkalmassá arra, hogy elfogadja Blandrata újító teológiáját. Hiszen a hányatott sorsú olasz orvos egy és ugyanazon gondolatmenettel oldotta föl a keresztény hit alapelveinek néhány ellentmondását, s tette majdhogynem testvérré az eddig pogányként gyűlölt, de elviselni kényszerült mohamedánokat! A szentháromságtagadó felekezet legfelsőbb elismerése sehol Európában meg nem ismétlődik. Ahogyan a fejedelem személyisége a születő új állam társadalmának terméke — a rendszerezett antitrinitarizmus az erdélyi szellem legsajátosabb tükröződése.

Az egyéni akarat és a társadalom önmozgása közötti eltérés Báthori István uralkodásának idején már inkább jelentkezett. A katolicizmushoz szigorúan ragaszkodó főúr választási esküjében ugyan szabad vallásgyakorlatot ígért minden bevett keresztény felekezetnek (ez a katolikusokra, reformátusokra, evangélikusokra és az antitrinitáriusokra vonatkozott), a folytonos szellemi erjedés azonban akadályozta az ország nyugalmának helyreállítását. Elsősorban a legmerészebb újítók zavarták — tehát Dávid Ferenc és követői.

Így, amikor a híres püspök 1578-ban újabb fontos lépéssel folytatta a keresztény hit megújítását (tudniillik tagadta, hogy Jézust imádni kellene), s ezzel kiváltotta az udvar ellenséges hangulatától jó előre félő Blandrata ellenállását, a fejedelem szabad kezet adott a nála türelmetlenebb, ridegebb Báthori Kristóf vajdának. De még ő sem akarta a vallásüldözés véres kísértetét Erdélybe szabadítani. A legnevesebb európai antitrinitárius gondolkodók egyikét, Fausto Socinót hívatta országába, nem hogy kémkedjen Dávid után,

hanem hogy teológiai tudományával meggyőzze azt állításainak helytelenségéről. Socino azonban nem bírt vitatkozó társával, s dolgavégezetlenül távozott Erdélyből. Báthori Kristóf elfogatta az antitrinitárius püspököt, s az Déva várának börtönében meghalt (1579. november 15) még azelőtt, hogy kiderülhetett volna: az ellene emelt legfőbb vádpontban nem bűnös. Socino jelentése ugyanis, melyet Blandrata eszközül használt, Dávid nézeteit annak egy tanítványáéval, a Németországból Erdélybe menekült Mathias Vehe-Gliriuséval cserélte föl.

A felekezetet magát már nem lehetett törvényen kívül helyezni, hiszen Erdély magyar polgársága nagy részben ahhoz tartozott. Az államhatalom nyomására azonban bomlás indult meg. A Blandrata vezette mérsékelt szárnyból alakult ki az unitárius egyház: Kolozsvár és a többi magyar város lakosságának, valamint a székelyeknek nagy része hozzá csatlakozott. A felekezet nemesi szárnyát a század végéig megszaporodó politikai viharok gyakorlatilag megsemmisítették. Bekes Gáspár, János Zsigmond halála óta az első számú protektor, Báthori István kegyelméből Lengyelországban fejezte be hányatott életét; Gerendy Jánost 1594-ben Báthori Zsigmond száműzte; Kornis Farkast 1601-ben Vitéz Mihaly ölette meg. A harmadik csoport pedig, Eőssy András és Péchi Simon vezetésével, végül Glirius nyomán megtagadta a Bibliának Jézusról szóló részét, az Újszövetséget, s megalapította a szombatosok szekiáját.

A szentháromságtagadók így végül másodrendű szerepre kárhoztatódtak A másik oldalon viszont Báthori István fejedelem erőfeszítései megmentették az előzőleg már kihalásra ítélt katolicizmust. 1579-ben, mikor már Kolozsvárott sem működött plébános, s a katolikus papok száma az egész országban alig érte el a harmincat — az országgyűléssel elfogadtatta a jezsuiták beengedését. A kitűnően képzett rend egyetemi szintű iskolát létesíthetett Kolozsvárott, alsóbb iskolákat tarthatott fönn Kolozsmonostoron, Váradon, Gyulafehérvárott. A rendtagok kezdetben külföldről jöttek, de már akkor is voltak közöttük Rómában tanult magyarok (például Szántó István). Később pedig helyi fiatalok is bekapcsolódtak. Zsigmond fejedelem első gyóntatója is magyar jezsuita: Leleszi János. Az ekkor már jórészt protestáns ország azonban alig leplezett gyűlölettel figyelte az ellenreformáció élharcosainak működését. Zárt tömegben egyedül Csík és Háromszék földjén éltek katolikusok, másutt csak szórványosan lehetett találkozni velük. A fejedelem belátta, hogy értelmetlen lenne maga ellen ingerelni a rendeket. A katolikusok szabad vallásgyakorlatát megtartották, de az egyházat nem szervezték újjá: katolikus püspököt csak István király utódja, Báthori Zsigmond fejedelem nevez majd ki Napragi Demeter személyében.

Mennyire érintette a hitújítás az emberek mindennapi életét? Erdély feudális világ volt, s így a „cuius regio, eius religio" elve alapján a politizáló elitnek kellene dönteni az alattvalók felekezeti hovatartozásáról. Csakhogy a

fejedelemség társadalma, láttuk, a maga módján különleges volt. A nemesség mellett a szászok és székelyek és különböző fokú szabadságnak örvendtek, s nyugodtan mellékük állíthatjuk a nem német polgárságot (Kolozsvár!) meg a Tiszántúl cíviseit is. A hitbéli viták tehát az önálló döntésekre jogosult emberek és közösségek viszonylag széles körét érintették. A voltaképpen kicsiny Erdély nyomdái csak ez évszázadban 400 könyvvel gyarapították a könyvtárakat! Anélkül, hogy az olvasni tudók ekkor még meglehetősen szűk (bár rohamosan gyarapodó) csoportját azonosítanánk a döntési szabadság részeseinek csoportjával, jellemzőnek mondhatjuk azt, amit a 16. századi erdélyiek olvasmányairól tudunk.

A kutatás — nagy fenntartással — 50 000 és 100 000 darab közé teszi a korszakunkban a fejedelemségben föllelhető könyvek számát. E tömegben a teológiai munkák aránya 38%, szemben az európai átlaggal, ahol ugyanez a szám a 30%-ot sem éri el. (Illusztrációként az új irányzatok befogadásáról mondottakra: a legolvasottabb szerző Melanchton.)

Tovább figyelve a könyvállományt: a hittudományi írások mellett az antik szerzők (22%) és a kortárs humanisták (24%) töltik meg a könyvtárak közel felét. Homérosz, Euripidész, Titus Livius, Terentius, Vergilius a szépirodalom, Arisztotelész a filozófia, Cicero a retorika, Iustinianus a jog mintaképe. (Arisztotelésszel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy őt Platón itt nem szorította ki helyéről, mint Európa többi részében.) Mellettük Erazmus, Boccaccio, Ramus, Justus Lipsius a korszerűség képviselői. A vallási küzdelem és megújulás párhuzamban haladt a korszellem másik nagy mozgalmával — a reneszánsszal.

A távoli és elmaradott Erdélyben (s a hasonló helyzetben lévő Részekben) a korábban létezett humanista előzmények, a váradi és gyulafehérvári körök elszigetelt kulturális mécsesek voltak egy tökéletesen középkori környezetben. A fejedelemség megszületésével a helyzet gyökeresen megváltozott. Hajdan a királyi udvar volt a magyar reneszánsz elindítója. A 16. században elsősorban Gyulafehérvár veszi át a stafétabotot. A másik lendítőerő — maga a magyar történelem nagy fordulata.

A viharos kor, a magyar társadalmat ért megrázkódtatások hatására mindennél magasabbra csapott a történelem iránti kíváncsiság. Az emberek érteni szerették volna, hogyan következett be a magyar állam tragédiája, ki vagy mi tehető felelőssé a rájuk szakadt gondokért.

Már a kezdetek is jellemzőek a lassú, keserves szétválás évtizedeire. Az első három erdélyi illetőségű íróember, akit a történettudomány is magáénak vall, mind a Habsburgok környezetében alkotott. Oláh Miklós a távoli Németalföldön foglalta össze földrajzi leírásában mindazt, amit Magyarországról tudott; Verancsics Antal esztergomi érsekként halt meg, bevégezetlenül hagyva nagyszabású művét, hazánk Mohács utáni eseményeinek történetét; Szerémi György a bécsi egyetem „túlkoros" diákjaként készíti el nevezetes *Emlékiratát*

Magyarország romlásáról. Közülük Verancsics diplomataként, György atya káplánként a néhai János király legszűkebb környezetéhez tartozott, Oláh pedig — emlékezzünk — Erdélyt vallhatta szülőföldjének.

A folytatás ott, a királyságban Zsámboki (Sambucus) Jánoson át jelentős, de meglehetősen magában álló csúcspontig jut el Istvánffy Miklós tevékenységével. Erdélyben — miért is ne? — egy, a Habsburgok területéről áttelepült főpap, Forgách Ferenc kancellár nagyszabású műve, az 1540—1572 közötti esztendők históriája veszi föl a fonalat. Forgách a padovaiak köréhez tartozott, akárcsak hivatali utóda, Kovacsóczy Farkas, aki az első magyar állambölcseleti műben *(Párbeszéd Erdély közigazgatásáról)* foglalta össze nézeteit néhány aktuális politikai kérdésről.

A kancellária padovai neveltjei közé tartozott Gyulay Pál, Báthori István 1580-as orosz hadjáratának krónikása. Ugyanide sorolható Szamosközy István, az oknyomozó, elfogulatlanságra törekvő történetírás első úttörőinek egyike, a 16—17. század fordulója máig is legértékesebb leírásának szerzője.

Báthori István maga is írogatott, az 1560-as évek „várháborúiról" fennmaradt emlékirata 16. századi irodalmunk becses értéke. Az ő megbízásából kezdett hozzá Bonfini nagy történeti művének folytatásához az Olaszhonból Erdélybe hívott Gian Michele Bruto (Brutus). Ebben a műben kap egyfajta hivatalos elismerést a már rég ébredező Mátyás-kultusz. A sort utódának, Baranyai Decsi Czimor Jánosnak nevével zárhatjuk, aki Báthori Zsigmond első hadjáratainak eseményeit foglalta írásba.

Ezek az udvari történetírók mind latinul írtak. Ez nemcsak a reformáció erőteljes magyar nyelvű irodalmához képest tűnik visszalépésnek (noha oka részben a humanista hagyományok továbbélése s még inkább a nemzetközi kultúrnyelv tudatos használata), hanem különös ellentétben áll a magyar nyelvnek az erdélyi államban betöltött szerepével is. A politika magyar meghatározottságának, a magyarság számbeli túlsúlyának s a hitújítás nyelvi forradalmának eredményeképpen az erdélyi hatóságok a visszaszoruló latin helyett a magyart kezdik hivatalos nyelvként használni. A hivatali levelezés és ügyintézés, a jogszolgáltatás, s végül (1565-től) maga a törvényalkotás is magyar nyelvűvé vált. (Az új ország itt megint elébe kerül a Habsburg-országrésznek. Az ottani uralkodók német—francia—spanyol—olasz udvara aligha lehetett alkalmas a magyar kormányzati nyelv támogatására — s a latinhoz kötődő katolicizmus is erőteljesebb maradt, mint ideát.)

Még feltűnőbb az ellentét a reneszánsz művészetek Erdélyben is mindenütt jelenvaló derűje és a nagy historikusnemzedék komor pesszimizmusa, vagy jobb esetben is élesen kritikus hangvétele között. A reformációhoz való viszony e téren már megfordul — a keserűség ugyanannak a válsághangulatnak, magyarázatkeresésnek a tükröződése, ami a prédikátorirodalom lángolását is kiváltotta.

A szellemi, irodalmi élet e belső ellentmondásait csak egészen nagy egyéniségek ötvözhették egybe: olyanok, mint Balassi Bálint, a reneszánsz életöröm és az Istennel vitázó kétségbeesés költője. Balassi a másik Magyarországnak gyermeke — az erdélyi életben legfeljebb vendégként tartható számon. A fejedelmi udvarnak azonban hozzá is köze volt, hiszen Balassi a kerelőszentpáli csata foglyaként jutott Báthori környezetébe, s a másokhoz oly szigorú uralkodó kegyes jóindulata mentette meg a haláltól vagy az igazi rabság keserveitől.

Balassit tekinthetjük a magyar nyelv első igazán nagy költőjének — a magyar nyelvű szépprózа kialakulása pedig közvetlenül is Erdélyhez köthető. Heltai Gáspárról, az ő *Chronicá*járól, *Fabuláir*ól, Biblia-fordításáról a Kolozsvárról szóló fejezetben már megemlékeztünk. Mellette — csak példaképpen — hadd hivatkozzunk most az Aiszóposzt és az Újszövetséget fordító Pesti Gáborra vagy az I. János király halálát gyönyörű magyarsággal megörökítő titokzatos memoárszerzőre, Mindszenti Gáborra.

A fejedelmi hatalom támogatása jelentkezett az iskolahálózat fejlődésében is. A hajdani katolikus scholák fokozatosan eltűntek, míg a lutheránus és kálvinista előretörés sorra alapítja a később nagynevűvé váló kollégiumokat, vagy legalábbis azok elődeit. Debrecen 1536-tól számítja a magáét, Brassóban a régi templomi iskola helyén 1543-ban alapítja Honterus a „Studium Coronensé"-t. Izabella és János Zsigmond idején Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Gyulafehérvárott, Nagyenyeden és Székelyudvarhelyen létesülnek protestáns iskolák. 1560-ban a gyulafehérvári tanintézetet főiskolává fejlesztik, valamivel később válik az antitrinitáriusok központi tanintézményévé a kolozsvári volt ferences iskola. Báthori István ugyancsak Kolozsvárott kísérletezett már említett egyetemalapításával. 1583-ban ezen az akadémián négy teljes jogú professzor vezette az oktatószemélyzetet, a tanulók létszáma 130 főre rúgott, a könyvtárban több ezer kötet állt az érdeklődők rendelkezésére!

A városok és az uralkodó osztály életvitelével kapcsolatban már megemlékeztünk arról az építkezési hullámról, amelyik a század derekától új várak, kastélyok és lakóházak tömegét hozta létre a fejedelemségben. A lakásberendezés tárgyainak sokasodásáról, egyáltalában a kényelmi szempontok előtérbe kerüléséről is volt már szó. Nos, mindkét esetben a reneszánsz térhódításának egy-egy oldalával találkoztunk.

A kezdeteket e téren is még Szapolyai János és Fráter György idejére tehetjük. Buda falait ugyanaz az olasz „fundator" (mérnök) újította meg (1536 körül), aki később Szamosújvár új erődjét építette: Domenico da Bologna. A barát alvinci kastélya a lombard építészet nagy korszakának, a cinquecentónak távoli, szép visszhangja. Az azóta tökéletesen elpusztult gyulafehérvári fejedelmi palota az egymást követő urallkodók több évtizedes erőfeszítései nyomán vált pompás reneszánsz épületté (amelyen — mellesleg — a kolozsvári

kőfaragók csiszolták tökéletesebbre mesterségbeli tudásukat). A század derekán beinduló nagy kastélyépítkezések közül stílusával emelkedik ki a Bethlen család keresdi otthona. A fa és a kő harmóniája, az erdélyi reneszánsz e kedves jellemvonása ott fénylik az árkádos tornácok és az öregtorony együttesén. A szentbenedeki kastélyt ugyanez az olasz gyökereiről mindvégig hangosan beszélő derűs, gazdag, szertelen díszítőkedv szinte mesebeli hangulatba öltözteti (épült 1593 körül). A kolozsvári akadémia 1603-ban tönkretett épületét István király olasz főépítésze tervezte: klasszikus szépségű palota volt, négyszögletes udvart körülzáró késő reneszánsz árkádsorral.

A reneszánsz ez újabb, érettebb stílusváltozata jellemző módon szintén a katonai építkezésekkel jelentkezik először. Nagyvárad kényszerűségből földből emelt falai — Ottavio Baldigara keze nyomán — formájukkal mintadarabjai lehetnek a kor hadművészetének. A szabályos ötszög alakú, „olaszbástyás" erődítmény a fejedelemség legerősebb vára lett. Ugyancsak olasz építészek kényszerítik szabályos formákba az addig csak a már kész épületek vonalaihoz igazodó, s épp ezért oly kedvesen változatos, egyéni „fundálásokat". Nagyvárad, majd Szatmár mértani ötszögére a várnak, kastélynak egyaránt pompás Fogaras mértani négyszöge felel.

A képzőművészet ezzel szemben szinte hanyatlani látszik. Igaz, a szász és kolozsvári ötvösmesterek remekei tiszteletreméltó művészi színvonalat képviselnek — de a szobrászatnak, a festészetnek nem ismerjük egyetlen kimagasló alkotását sem. (Ez persze nem vonatkozik a reneszánsz építkezések szép faragványaira!) Mindennek részben az az oka, hogy a következő háborúk az emlékanyag nagy részét megsemmisítették. Másrészt viszont tudomásul kell vennünk, hogy a reformáció kiszorította a képeket és a szobrokat addigi legfontosabb gyűjtőhelyükről, a templomokból.

E veszteséget csak részben pótolhatta a fejedelmi udvar e téren is egyre erősödő kulturális igénye. A belháborúk vad időszaka nem kedvezett a művészetnek. A 16. század legjelesebb erdélyi művésze, a lantos Bakfark Bálint (Valentin Greff?) János király udvarában végzett rövid szolgálat után nyugaton keresett és talált magának mecénásokat.

Az itáliai reneszánsz húzóereje azonban végül mégis érvényesült, éspedig valóban Gyulafehérvár révén. A félig olasz Izabella királyné országlásától kezdve az uralkodók személyes környezetében mindig befolyásos itáliai udvaronccsoport tényked ik. Blandrata-Biandrata doktor, Gian Michele Bruto, Antonio Possevino csak a leginkább szem előtt levő képviselői ennek a társaságnak. A Báthoriak István királytól Zsigmond fejedelmen át András bíborosig nagy tisztelői voltak az olasz művészeteknek. Zsigmond úrfi nagykorúsításakor „talián" divat szerint rendezték az ünnepségeket, s ifjabb Báthori István „talián" zenészei szolgáltatták a muzsikát.

Báthori István király nagylélegzetű kultúrpolitikájának részleteiről szóltunk már (egyetemalapítás, építkezések, a történetírók támogatása stb.).

Az ő idejében egy hangsúlyozottan magyar udvar tanulja-ízlelgeti a reneszánsz idegenek által idehozott szépségeit. Báthori Zsigmondnál az arányok megváltoznak. Ő már szinte teljesen olasz mintára alakította udvartartását. Zenekarát Giambattista Mosto vezetésével 20 itáliai alkotta, főépítésze a toscanai Simone Genga, kedvenc festője Niccolò Greco volt. Kívülük itáliaiak voltak az alkalmi színészek, a kedvelt bohócok, az állandó alkalmazottak közül a szakácsok, a kertészek, a vívómesterek — és ki tudja még, hány más kevéssé fontos mesterség ismerői. Zsigmond úr követője, András bíboros-fejedelem hasonlóképpen bolondult az olaszokért és művészetükért.

A gyulafehérvári udvar jó hírnek örvendett Európa művelt közönsége előtt. Az antitrinitáriusok befogadásának szenzációján túl ott van pl. Girolamo Diruta, aki „Il Transilvano" címmel komponált zenét *Velencében* Báthori Zsigmondnak szóló ajánlással. Említést érdemel a Padovában tanult erdélyiek előkelő helye az állam irányításában.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az erdélyi társadalom egésze átvette volna a reneszánsz életmódot és kultúrát. Éppen ellenkezőleg. A reformáció sokak számára szellemi szükség volt; az „új módi" még meghódíthatta a gazdagabb polgárokat, a nemesség világlátottabb vezető rétegét, de már ezek körében sem arathatott teljes sikert. Az uralkodó osztály nagyobbik része azonban kifejezett ellenszenvvel figyelte az olasz udvaroncok nyüzsgését, befolyását, s mindezzel együtt annyira idegen viselkedését, ízlését. Báthori István utódainak — sok egyéb mellett — ezzel az ellenszenvvel is szembe kell majd nézniük egyszer.

S ha egyszer a nagyurak, nemesek és szászok sem lettek, mert még nem lehettek a reneszánsz szellem egészének befogadói — a puritán mezővárosiak, a szegényedő székelyek, s legfőképpen a jobbágyság végképp idegenül állt szemben az udvar „különcségeivel". A köznépi kultúrában, életmódban a 16. század még nem hoz igazi változásokat. Ebben a tekintetben a középkor majd csak a 17. században fog véget érni.

3. ERDÉLY A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN

BÁTHORI ZSIGMOND, VITÉZ MIHÁLY ÉS GIORGIO BASTA

Mátyás király halála óta senki Magyarországon nem tudott olyan erős központi hatalmat kiépíteni, mint amilyet Erdély urai a magukénak mondhattak. A kétfelől is szorongatott kicsiny ország vitán felül ennek köszönhette, hogy túlélhette az egymást követő válságokat. A magyar társadalomnak is ez a jelenség adott módot, hogy jelen maradhatott a világpolitika porondján, hogy biztosíthatta saját kultúrájának fölvirágzását.

Egyetlen fogyatékosság mutatkozik a szép eredményen. A hatalom túlzottan személyi jellegű maradt. Az államapparátus többé-kevésbé tisztázatlan jogkörű legfelsőbb vezetői is inkább voltak tanácsadói és végrehajtói a fejedelmi döntéseknek, mint azok megszületésének cselekvő részesei.

Ez az engedelmesség azonban csak addig tartott, amíg az államfő valóban képes volt irányítani az országot. Ha nem — beláthatatlan következményű zavarok keletkeztek.

Erdély igazi ura 1581—1586 között, mint láttuk, Báthori István lengyel király volt. Azok az urak, akikre az ő halálával a hatalom gyakorlása várt, mindeddig nem voltak többek kinevezett, másodrendű állami hivatalnokoknál. Az 1585-ben kinevezett kormányzó, Ghiczy János nem tudott kijönni Báthori Zsigmond nagyravágyó rokonaival. Ez utóbbiak Bocskai Istvánnal az élen állandó viszálykodásban éltek a Kovacsóczy-féle kancellária padovai neveltetésű humanista hivatalnokaival. S a rendek, a harminc éve engedelmesen hallgató rendek ráébredtek, hogy a legfölül kirobbant viszály nekik kedvez. Az 1588 októberére összehívott országgyűlés, melynek fejedelmi jogaiba kellett volna iktatnia a közben 16 évesre nőtt Báthori Zsigmondot, megmakacsolta magát, és feltételeket támasztott. A jezsuiták eltávolítását követelte, de a buzgó katolikus Zsigmond úrfi,, akinek gyóntatója most is jezsuita volt (Alfonso Carillo spanyol rendtag személyében), ellentmondott, a diaeta pedig dolgavégezetlenül feloszlott.

Az erejük tudatára ébredt rendek és a fejedelem között kötélhúzás kezdődik. Báthori Zsigmondnak, illetve a fő támaszát jelentő kancelláriának csekélyek az eszközei: a fiskus legfontosabb uradalmaiban a Báthori-család különböző tagjai ülnek, s Báthori Boldizsár váradi kapitány, valamint ifjabb Báthori István, Fogaras parancsnoka féltékenyek unokatestvérük hatalmára. Az 1588 decemberében megismételt országgyűlés tehát rákényszeríti az uralkodót a Jézus-társaság betiltására, cserében a nagykorúság kimondásáért. Az öreg Ghiczy lemondott tisztéről, s nemsokára meg is halt.

Ez a rendi győzelem fölkeltette a hatalomra éhes Báthori rokonság figyelmét, s a család legidősebb tagja, Báthori Boldizsár 1590-től kezdve kapcsolatot létesített a Kendi família vezette ellenzékkel. Az egymást követő diéták lassan hozzálátnak a fejedelmi hatalom alapjainak lerontásához. 1591 novemberében törvény mondta ki, hogy az uralkodó országos ügyekben csak a fejedelmi tanács határozata alapján dönthet. A kancellária, érezve a veszélyt, ellenakcióval próbálkozott, fölajánlotta Báthori Zsigmondnak, hogy kibékíti Boldizsár úrral — vagy elteszi azt az útból. A puszta ajánlkozás (tettek helyett) elárulta a hivatalnokok legfőbb hibáját, a kezdeményezőképesség hiányát. A fejedelem reakciója még baljósabb előjel: megrettenve a kapott ajánlattól (s állítólag Carillo sugallatára is hallgatva), magával az érintettel közli a tervet. Báthori Boldizsár válaszképpen meggyilkoltatta a kancellária két munkatársát: a tudós Gyulay Pál fejedelmi titkárt; és Zsigmond úr hajdani

nevelőjét, az 1581-es „fejedelemválasztás" irányítóját, Gálfi Jánost. Az uralkodó — hallgatott.

Mindez 1592 őszén történt. Kovacsóczy kancellár elvesztette bizalmát uralkodójában, s ezúttal maga is az ellenzéknél keresett kapcsolatot. Kendi Sándorral amúgy is rokoni kapcsolatban volt (annak leányát vette feleségül), a másik Kendi lányt most Báthori Boldizsárhoz adták nőül. A rendi mozgalom, a kancellária és a szűkebb Báthori-család egyesült erővel fordult most már a fejedelem ellen.

Báthori Zsigmond azonban nem maradt magára. István király hajdan Lengyelországban harcolt katonái már jó ideje itthon állomásoztak. A lengyel országgyűlés nem követte Báthori végakaratát, annak unokaöccse helyett a svéd III. Zsigmondot választotta meg királynak. Az erdélyi csapatok még segítséget nyújtottak a lengyel igényeiket fegyverrel érvényesíteni akaró Habsburgok ellen, azután végképp hazatértek. Itthon a végvárakban kaptak helyet, s vezetőik természetesen a határ menti főurakkal, várkapitányokkal építették ki a legjobb kapcsolatokat. Ezek között pedig vitathatatlanul a fejedelem nagybátyja, Bocskai volt a legjelentősebb személyiség. Zsigmond úrfi tehát Bocskaihoz fordult segítségért — az pedig kapott az alkalmon.

Néhai Báthori István jó okkal volt óvatos a török kérdésben — 1593 azonban a nagy fordulatok évének bizonyult. Magyarországon 25 évi béke után újból kirobbant a török háború. Rudolf császárnak segítséget ígért Spanyolország, a pápa, Velence s természetesen maga a Német Birodalom.

Az ifjú — még mindig csak 21 éves — Báthori Zsigmond, a jezsuiták neveltje előtt megcsillan a remény: részese lehet a török kiűzésének, a fél évszázados magyar remények valóra váltásának. A Báthori István győzelmeit végigszolgált katonák, a nagy uralkodó végső, törökellenes terveinek ismerői lelkesen támogatták a gondolatot.

Az e célból összehívott erdélyi országgyűlés bele is ment a hadikészületek megkezdésébe, de csak a fejedelmi hatalmat tovább csorbító feltételekkel (1593 ősze: „kalongyapénz" névvel új adó, amit rendi kincstáros fog kezelni, ennek neve: *Kendi* Gábor; 1594 tavasza: az ebből a pénzből fogadni tervezett hadat különválasztják a fejedelmi csapatoktól).

1593 legvégén és 1594 elején a magyar hadszíntéren általános meglepetésre a keresztény seregek egyik győzelmet aratták a másik után. Báthori Zsigmond lelkesedése nőttön-nőtt: Carillo páter szövetségi ajánlattal a zsebében egyenesen Rómába, majd Prágába, Rudolf udvarába indult. Mindkét helyen örömmel fogadták fölkínálkozását, a pápa egyenesen nunciust küldött Erdélybe a szerződés megkötésére. 1594 februárjában Gyulafehérvárott meg is született a megállapodás: Zsigmond úr bejelentette országa csatlakozását a Szent Ligához. Pár hétre rá Palatics György lugosi bán már be is ütött a temesi vilajetbe.

A viharos kezdet csalóka: mindez a fejedelem magánakciója — a rendek és az országgyűlés beleegyezése nélkül. Kovacsóczy kancellár a hagyományos török orientáció híve volt, s az 1550-es évek tapasztalatait nehezen feledő erdélyi urak egyetértettek vele. Érvelésüknek nagy súlyt adott, hogy a Habsburgok minden korábbi ígéret ellenére végül is megint elegendő támogatás nélkül bonyolódtak e véres kalandba: a széthúzó Német Birodalmon kívül csak a reformáció ideje óta erősen meggyöngült pápai hatalom meg a velencei köztársaság állott mellékük. A többi európai hatalom semleges maradt, a legközelebbi szomszéd pedig, Lengyelország, Zamoyski kancellár irányítása alatt kifejezetten jó viszonyban maradt a Portával.

Hiába voltak tehát a magyarországi győzelmek, az 1594. május 12-re összehívott tordai országgyűlésen a békepártiak erős többségben maradtak — a fejedelem pedig az 1591-ben hozott törvény értelmében önmaga nem dönthetett. Bocskai és a katonai vezetők szava elveszett a tömegben: a fejedelem javaslatát elutasították, s a még februárban felállítani rendelt rendi katonaság generálisává Báthori Boldizsárt, pénzügyeinek intézőjévé a szintén ellenzéki Gerendy Jánost jelölték. A magára hagyott Palatics bánt a török megverte, az addig őt segítő környékbeli rácok elfordultak Erdélytől.

Magyarországon Szinán pasa nagyvezír ellentámadása véget vetett a keresztény győzelemnek, sőt az Alföldön és Erdély határszélein megjelentek a tatárok. Az időközben váradi kapitánnyá előléptetett Bocskainak, a Déván parancsnokló Geszty Ferencnek őrhelyére kellett sietnie. Július elsején Zsigmond ur még egyszer megpróbálkozik az országgyűléssel Gyulafehérvárott — az ellenzék most már fegyveresen vonul föl, s így hoz határozatot a béke fenntartásáról.

A fejedelem végképp föladni látszott a harcot. Bejelentette, lemond az uralkodásról, s a hatalmat Báthori Boldizsárra ruházza; majd el is indult a magyar határ felé. A győztesek, akik ekkora sikerről még csak nem is álmodtak, hetekig tartó tanácskozásba fogtak az erdélyi állam újjászervezéséről. Arról mindnyájan megfeledkeztek, hogy a háborús párt a fejedelem távozásával még nem szűnt meg létezni.

Báthori Zsigmond pedig nem hagyta el az országot. Megállt Kővároń, s amint a tatár veszedelem elmúlt, Bocskai, Geszty s a huszti kapitány, Kornis Gáspár hozzá sietett. Buzdításukra a fejedelem meggondolta magát, s már július végén kiáltványban tudatta Erdéllyel: visszatér. A Kendiek, Boldizsár úr és a kancellária hivatalnokai fejet hajtottak, sőt gyanútlanul még az augusztus 20-ra kitűzött újabb országgyűlésre is elmentek. A Kolozsvárra Bocskaiék csapatai élén bevonuló uralkodó első dolga volt a töröknek szóló hadüzenet kikényszerítése — majd pedig, megint csak a katonai vezetők sugalmazására, augusztus 28-án letartóztattatta az ellenzék vezetőit. Kendi Sándort és öccsét, Gábort 30-án három másik tanácsúrral együtt lefejezték. Báthori Boldizsárt,

Kovacsóczy Farkast és Kendi Ferencet szeptember 11-én a börtönben megfojtották.

A háborús párt egyedül maradt a porondon, s a megölt ellenlábasok vagyonából mindjárt a hadsereg felállítása is könnyebbnek ígérkezett. Igaz, az ősz túl rövid volt hadműveletek kezdéséhez, a temesközi Facset elleni támadás nem is hozott eredményt. 1595. január 28-án azonban Bocskai Prágában aláírta Erdély és a Habsburg-birodalom szövetségi szerződését (itt ismeri el a császári udvar először egy Báthori „fejedelem", „princeps" címét), márciusban pedig egy házassági okmányt, mely Zsigmond fejedelemnek Mária Krisztierna főhercegnő kezét biztosította.

Ezt követően az erdélyi hadak egyszerre két ponton is támadásra lendültek. Borbély György karánsebesi bán júniustól októberig visszavette a töröktől Tótváradot, Facsetet, Solymost, Lippát, Aradot, Világost, Borosjenőt s a környék valamennyi palánkját. Maga a fejedelem pedig seregei javával a Havasalföldre indult, kiűzni onnan a törököt.

A déli román fejedelemségben 1593 októbere óta új vajda ült a trónon: Mihály, akit később a Vitéz melléknévvel tiszteltek meg (Mihai Viteazul). Havasalföld hosszú évtizedek óta a Portától való teljes függésben élt. Vajdái alig voltak többek török helytartóknál, Sztambullal nemhogy szembefordulni nem tudtak, hanem még segíteni is kényszerültek hadi vállalkozásait. Az erdélyi politikai fordulattal azonban helyreállt az 1526 előtti állapot: a szultán hatalmát ellensúlyozni lehetett a magyar (illetve most erdélyi) támogatás fölhasználásával. Mihály vajda pedig — közvetlen elődei nagy részétől eltérően — a merész tettek embere volt. Már 1594 nyarán titkos egyezségre lépett Báthori Zsigmonddal, majd ugyanez év novemberében a hozzá küldött 2000 székely katona segítségével föl is lázadt a szultán ellen, s lerohanta a havasalföldi Duna-part török várait Vidintől Brăiláig. A Duna-deltánál az erdélyi szövetségbe szintén gyorsan belekapaszkodó Áron moldvai vajda harcolt sikerrel.

A magyar fronton a helyzetet 1594 végére nagyjából stabilizáló Szinán nagyvezír 1595 nyarán ezért a román fejedelemségek megrendszabályozására indult, jó 40 000 emberrel. Indok: Sztambult Mihály felkelése óta éhínség fenyegette, hiszen élelmezését eddig jórészt Havasalföld biztosította. Május 20-án Havasalföld, június 3-án Moldva ismerte el Erdély fennhatóságát — Báthori Zsigmond pedig kötelezte magát új hűbéresei megsegítésére. Erre a segítségre nemsokára szükség is lett. Bár Mihály vajda (erős erdélyi segítség ellenére is) alig 17 000-es serege augusztus 23-án Călugăreninél megállította Szinán pasát, a túlerő elől nemsokára mégis vissza kellett vonulnia. A Kárpátok közé hátrált, serege pedig 8 000 emberre olvadt.

Báthori Zsigmond hadikészülődése a nyár végén hirtelen fölgyorsult. A fejedelem nem sokkal korábban ülte lakodalmát Mária Krisztiernával, de — úgy tűnik — a nászéjszakán kudarcot vallott. A sebzett lélek a hadi dicsőség

hajszolásában keresett orvosszert. Mivel pedig a fejedelmi csapatok, a nagyúri bandériumok, a Habsburgoktól és az új moldvai vajdától, Istvántól (Ştefan Razvan) kapott segélyhadak együttesen is csak 16 000 emberre rúgtak — Zsigmond úr fejenkénti hadba szállásra szólította a negyedszázada szolgasorba tört székelyeket. Szeptember elején már 15 000 székely állt a Feketehalom mellett ütött táborban — s az erejét érző tömeg 15-én rákényszerítette a fejedelmet: állítsa vissza régi szabadságát. Báthori úgy érezhette, megéri e veszélyes engedmény: az ünnepélyes oklevél kiállítását követő napokban újabb 8 000 székely érkezett a táborba. Bocskai mint fővezér hamarosan kiadta az indulási parancsot. Október elején Brassó közelében lépi át a közel 40 000-es had a határt, s miután Mihály vajda is csatlakozott hozzá, október 18-án rohammal beveszi a közben török kézre került Tîrgoviștét. 20-án Szinán pasa kiüríti Bukarestet, de visszavonuló hadát Bocskai és Mihály 25-én a Duna melletti Giurgiunál mégis utoléri. A török derékhad még át tud kelni a túlpartra, az utóvédet és a várőrséget azonban az üldözők lemészárolják. Október 29-ére Havasalföld újra fölszabadult.

Közben Magyarországon is jól fordultak a dolgok: Visegrád, Vác és Esztergom is keresztény kézre került. Zsigmond úr azonban nem örülhetett zavartalanul diadalának. Mihály vajdát segítsége jutalmául föl kellett mentenie hűbéri kötelezettsége alól; a moldvai Istvánt pedig, mikor Giurgiu után hazatért, a lengyelektől támogatott Jeremiás (Ieremia Movilă) megölette, s vajdai székét elvette.

A legnagyobb baj azonban itthon, Erdélyben várta Báthori Zsigmondot — igaz, hogy annak bekövetkeztét főképpen önmagának köszönhette. A székelyek felszabadítása egyszerre sértette Erdély nemességének érdekeit (akik jobbágyaikat vesztették el), s próbált szembefordulni a székely társadalom bomlásának feltartóztathatatlan folyamatával. Elképzelhető, hogy maga a fejedelem sem szánta véglegesnek döntését. Mindenesetre nagyon hamar, már 1596 elején — némi látszattárgyalás közbeiktatásával — visszavonta a felszabadítást.

A székelyek ezúttal valóban vérükkel áldoztak szabadságukért. A fejedelmi bíróság döntése így mélységes elkeseredést szült. Nyomban megindult a szervezkedés a „támadásra". Zsigmond és fő tanácsadója, Bocskai előre felkészült erre az eshetőségre. Még 1596 farsangján hadat küldtek a Székelyföldre. Az érlelődő lázadást csírájában elfojtották, méghozzá irtóztató kegyetlenséggel: napirenden volt a karóba húzás, akasztás, csonkítás. A „támadás" elmaradt, de a közszékelyekben feneketlen gyűlölet izzott fejedelmük, s általában a Báthori-dinasztia ellen. A tovább folyó török háborúban rájuk nem lehetett többé számítani. A nyár elején Temesvár visszavételére indított akció kudarcba is fulladt — az ősz pedig a magyarországi hadszíntér legsúlyosabb vereségeit hozta a keresztény szövetségesek számára. A sok korábbi kudarc és a Sztambult sújtó éhínség cselekvésre

ösztönözte az új szultánt, III. Mohamedet: maga vezette birodalma hadait Magyarországra. Október 13-án Eger idegen zsoldos őrsége Nyáry Pál kapitány tiltakozása ellenére föladta a kulcsfontosságú végvárat. Október 23-tól 26-ig az elkésett Habsburg—erdélyi felmentő sereg Mezőkeresztesnél négynapos elkeseredett csatában vereséget szenvedett a szultántól. Zsigmond fejedelem reményvesztetten vonult vissza országába. Mintha megérezte volna, hogy ettől a naptól fogva a háború mindkét részről eredménytelen erőfeszítésekbe fog fulladni: 1597 januárjában Bocskai kíséretében személyesen utazik Prágába, s ott a tárgyalások során titokban fölajánlja lemondását. A prágai udvar még bízik a sikerben, s megpróbálta lebeszélni szándékáról Erdély uralkodóját. Az esztendő hadi vállalkozásai azonban balsikerűek lettek: az erdélyiek újból elakadtak a Temesközben, a Dunántúlon az erők egyenlőnek bizonyultak. Carillo páter az év végén már a visszavonhatatlan lemondási szándékról tárgyal a császárral. A december 23-i megállapodásban Rudolf beleegyezik Báthori Zsigmond Mária Krisztiernától való válásába, évjáradékot és a bíborosi kalap kijárását ígéri neki — végül pedig átadja az ominózus Oppeln és Ratibor hercegségeket.

1598 áprilisában veszik át a császári biztosok (Szuhay István, Istvánffy Miklós és Bartholomeus Pezzen) Erdélyt és a Részeket. Bocskai István fölesketi a császárra a fejedelmi hadakat, Báthori pedig útra kel Sziléziába.

A hatalomátvétel, mint 1551-ben, most sem ment simán. Erdélyben a közelmúlt vereségei fölélesztették a törökbarát politikát, s maga az új kancellár, Jósika István lett annak szószólója. Intrikákban elvesző tevékenységét ugyan leleplezték, s őt magát elfogták — de a háborús párt vezéralakja belebukott az ügybe: Bocskait elmozdították fővezéri tisztéből.

A megsértett főúr korábbi fejedelméhez fordult, kérve azt a visszatérésre. Az 1550-es évek emléke folyton kísértett; Oppeln és Ratibor éppúgy alkalmatlannak bizonyult Báthori Zsigmondnak, mint annak idején Izabellának. A volt fejedelem tehát ráállott Bocskai kérésére, s rejtekutakon érkezve már 1598. augusztus 20-án bevonult Kolozsvárra. Kornis Gáspár főkapitányt Bocskai váltotta föl, Jósika kancellárt kivégezték, a császári biztosokat hazaküldték. Erdély ura ismét Zsigmond lett.

Prága természetesen nem ismerte el a változást, a török pedig 1598 őszén ostrom alá vette Váradot, a fejedelemség kapuját. Ott akkor még császári őrség állott, bár a rossz hírre Bocskainak sikerült némi erdélyi erősítést is beküldeni. A küzdelem elhúzódott, végül a védők az Egerből ismert Nyáry Pál vezetésével előzték a támadókat. Furcsa helyzet: Erdélyt egy vele ellenséges viszonyban levő hatalom védte meg a töröktől! Ez azonban nem változtatott a két tűz közé szorulás tényén, s mivel a kényszerből megkísérelt alku a Portával nem járt eredménnyel — Carillo atya a lengyelekhez való közeledésre bírta rá Báthorit. Zamoyski kancellár kapott az alkalmon, s 1599. március 17-én létre is jött a megegyezés: Zsigmond harmadszor is lemondott a hatalomról, a fejedelmi

Postcaquam Serenissimus ad S. Georgium iam constitisset, Sinani satis mature eius aduentus significatus erat: Is ergo licet ponte citeriorillo, longissime per Danubium protēso, iam superato, eis arcē castra metatus esset, signa

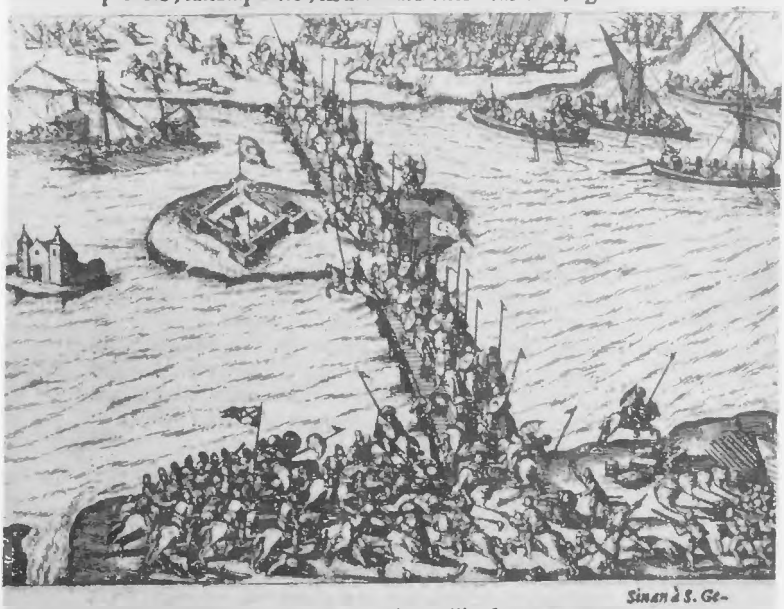

Sinan à S. Ge-

tamen quantum poterat, trepidus vellit, & per pontem *orgio elabitur* vlteriorem cum paucis quibusdam ex suis velociter elabi- *per pontem.*

185. Szinán nagyvezír átkel a Dunán Gyurgyevónál. 1595

186. Báthori Zsigmond Temesvárt ostromolja. 1596

1

187. *1)* Báthori Zsigmond és aláírása, 1596; *2)* Vitéz Mihály havasalföldi vajda és aláírása, 1601; *3)* Giorgio Basta, 1598

2

3

188. Bocskai István, 1605/1606

189. Bocskai címere Kolozsváron a Mátyás király utcában, 1606 körül

címet Lengyelországból hazatérő unokatestvérére, Báthori András bíborosra hagyta. Magyarán szólva Erdélyt Lengyelország befolyása alá vonták, aminek annyi haszna kétségtelenül lett, hogy mind Krakkó, mind annak másik pártfogoltja, Jeremiás moldvai vajda közbenjárt Sztambulban Báthori András érdekében. A helyzetet azonban már nem lehetett ilyen egyszerűen megoldani. Bocskai visszavonult tiszántúli birtokaira, és csapatokat gyűjtött; Rudolf császár expedíciós hadtestet szereltetett föl Erdély visszaszerzésére Giorgio Basta generális vezetésével; a havasalföldi Mihály vajda pedig mindkettejüket megelőzve már 1599. október 5-én megindult a fejedelemség ellen.

Vitéz Mihálynak jó oka volt a gyors cselekvésre. Noha a török, miután a vajda minden hadjáratban diadalmaskodott ellene, 1598-ban formális békét kötött vele, mindketten tudták, hogy a dolognak folytatása lesz. A lengyel—török viszony változatlanul jó volt, Erdély lengyel befolyás alá kerülése így teljesen bezárta a Havaselve köré fonódó ellenséges gyűrűt. Az egyetlen szövetséges, aki hajlandónak mutatkozott segíteni a török elleni küzdelemben, a Habsburg-birodalom volt: 1598. június 9-én Prága (a Mihállyal kötött szerződésben) fennhatóságának elvi elismerése fejében 5000 főnyi zsoldoshad fizetését vállalta magára. A vajda jó hadvezérhez illően fegyverrel akart utat törni szövetségeséhez: Erdély elleni hadjáratát Rudolf császár tudtával kezdte meg.

1599. október 28-án a Szeben melletti Sellenberk falunál Báthori András főkapitánya, Kornis Gáspár vereséget szenvedett Mihály vajdától, akinek seregét a tömegével csatlakozó székelyek növelték jó 20 000 főre. November 3-án a Lengyelország felé menekülő főpap-fejedelmet a Székelyföldön megölték.

November 1-én Mihály vajda bevonult Gyulafehérvárra. A hónap végén az ugyanide összehívott erdélyi országgyűlés engedelmesen fejet hajtott a fegyverrel érkező hódító előtt, s elismerte azt császári kormányzónak. Az erdélyi államnak, fennállása óta először, román vezetője volt. Az államapparátusban nem egészen tisztázott hatáskörrel megjelentek a havaselvi bojárok. Ha Mihály távol volt az országból, Mihalcea bán helyettesítette kormányzóként. A kancellária vezetése egy időre megmaradt a még András bíboros kinevezte Napragi Demeter püspök kezében, de annak visszavonulása után Mihály nem nevezett ki új kancellárt, a folyó ügyek intézését egyszerűen a titkárra, Jacobinus Jánosra hagyta. Közben pedig egyre több tért engedett saját havasalföldi kancellárjának, Teodosie logofetnek. Az udvarnagy fontos tisztét egy Stoica nevű bojár kapta, neki a pénzügyekben is volt befolyása. Az erdélyi hadakat előbb Csáky István főkapitány, majd annak elpártolása után Barcsay András főkapitány vezette, de a székelyek, s természetesen a román csapatok, külön parancsnokság alatt maradtak. A hagyományos megyei, széki szervezet ellenőrzésére havaselvi kapitányokat neveztek ki, akik egy-egy körzetre felügyeltek. A görögkeleti vallást a bevett felekezetek közé emelték (a kálvinizmust és az unitarizmust viszont kizárták), a pópákat kiemelték a

jobbágysorból; kötelezték a falvakat, hogy ugaron hagyott földjeikre engedjék rá a román pásztorokat.

Arra azonban nincsen semmiféle adat, hogy Mihály az erdélyi románságnak politikai szerepet szánt volna. Éppen ellenkezőleg. Ahogyan Erdélybe hozta néhány havaselvi hívét, oda viszont erdélyi székelyeket és magyarokat hívott a kormányzás segítésére. Nagyra értékelte a havasalföldihez képest sokkal fejlettebb erdélyi rendiséget, s inkább azt próbálta meghonosítani szülőföldjén. Erdélyben pedig eredetileg kifejezetten megnyerni igyekezett a hagyományos rendi erőket. Udvarában Csákyn, Barcsain, Napragin kívül ott volt az átpártolt Kornis Gáspár, Kornis Farkas, Székely Mózes — csupa katonailag-politikailag jelentős személy. Országgyűlést is rendesen tartott Mihály, rövid kormányzása idején az őt elfogadó gyulafehérvárin kívül még kettőt. A székelyek pedig, akiknek visszaadta szabadságát, állhatatos hűséggel követték szavát, hozzájuk még román kapitányokat sem nevezett ki, annyira bízhatott bennük.

Az új uralom mégsem szilárdulhatott meg. Mindjárt a székelyek támogatása szembefordította vele a magyar nemesség jó részét. Részben azért, mert a székely jobbágyok felszabadítása túl nagy károkat okozott, részben azért, mert a nekidühödt székelyek éltek az alkalommal, s véres bosszút álltak mindenkin, akinek csak része volt az 1596-os véres farsangban — sokszor asszonyaikat, gyermekeiket sem kímélve.

Fokozta az elkeseredést az adók brutális megemelése: a korábbi évtizedekben megszokott, portánként kb. 3 Ft-os állami követelés 1600 végére 16 Ft-nyira emelkedett, a városokat pedig különböző kölcsönök adására kényszerítették. A pénzre a hadsereg fenntartásához volt szükség: a bizalmatlanul fogadott és növekvő ellenszenvvel övezett Mihály vajda csakis fegyverrel biztosíthatta uralma fennmaradását. A császár pénzügyi támogatása attól a naptól kezdve elmaradt, amikor kiderült, hogy Mihály Erdélyt nem kívánja átengedni Prágának, sőt hivatalosan is igényt emel az időközben Habsburg-fennhatóság alá került Részekre. Havasalföld alig tudott valamicske pénzt előteremteni, s a havi 100 000 Ft-ot megközelítő zsoldösszegekhez képest az Erdélyből kiszorított pénzek is eltörpültek. Hogy a fenyegető bomlást megakadályozza, a hadvezér-uralkodó hirtelen elhatározással Moldva ellen vezette katonáit, s 1600 májusában elűzte a lengyelbarát Jeremiás vajdát. A szegény országban szerezhető csekély zsákmány csak pár hétre orvosolta a bajt: nyár végére a diadalmas sereg jó része már csak rablásból tudta magát fenntartani. A föld népe — magyarok, románok vegyesen — olykor fegyverrel védekezett, de ez csak a bosszú kegyetlenségét növelte. (A legismertebb ezek közül az 1600. augusztus 6-i bánffyhunyadi vérengzés.) Az erdélyi nemesség a súlyos kilengések hatására cselekedni próbált; a lassan szerveződő ellenzék vezére, Csáky István Giorgio Bastához fordult segítségért.

1600 szeptemberének elején a császári had átlépte a tartomány határát, 18-án pedig, az erdélyi felkelőktől támogatva, Miriszló községnél csatát nyert Mihály ellen. Már a székelyek egy része is Basta mellett harcolt — igaz, a többség még hű volt a vajdához, ők adták serege javát. A menekülő Mihály Havasalföldön saját elégedetlen bojárjainak lázadásába ütközött, akik török és lengyel segítséggel Simion Movilát hívták meg fejedelmükké. November 25-én Mihály az Argeș mentén újból csatát veszít. Kénytelen menekülni — 1601. január 12-én Prágába érkezik, a császár udvarába.

Erdély „három nemzete" pedig már 1600 októberének végén hűséget fogadott Rudolf császárnak. Basta azonnali hatállyal eltörölte a székely szabadságot, a veszedelmesen nagy vagyonú, túlzottan önállónak mutatkozó Bocskai Istvánt pedig száműzette. A jeles hadvezér szintén Prágában keresett menedéket, majd ott is megcsömörlött, s visszavonult bihari birtokára.

Közben Basta generális rosszul fizetett zsoldosai maguk is nyomorgatni kezdték Erdély népét, s a hadszíntérnek az Alföld-peremre is kiterjedő rémségei elképzelhetetlen méreteket öltöttek. Keresztény részről különösen a hajdúcsapatok kegyetlenségei tűntek ki: ezek jobbára földönfutóvá lett parasztok közül verbuválódtak, akik a katonaságtól elszenvedett és eltanult embertelenségeket hatványozottan fizették vissza — saját volt osztályos társaiknak. Török oldalról a tatárok s más martalócok igazolták véres hírüket. Az értelmetlen vérengzésbe és pusztításba fulladó háború láttán Jan Zamoyski lengyel kancellár (mindkét hadakozó fél kimerülésére alapozva) ismét megkísérelte Erdély lengyel érdekszférába vonását. Az eszköz szerepét ezúttal Báthori Zsigmond vállalta, a rendek pedig, Csáky István sugallatára, maguk is hívták volt fejedelmüket. Basta csapatai harc nélkül kivonultak, Zsigmond úr 1601 februárjában újból elfoglalta a fejedelmi trónt.

Prága azonban még nem érezte magát teljesen tehetetlennek. Basta seregét újjászervezték, s segítségként odaküldték hozzá Vitéz Mihályt is. Augusztus 3-án Goroszlónál Báthori csatát veszít és elmenekül, két héttel később pedig Basta vallon tisztjei megölik Mihály vajdát. Erdély egyes-egyedül a Habsburgok zsákmánya — s a katonaság pusztításai iszonyú méreteket öltenek. „Föld népe szorult erdőkebelbe, havasokba, hegyekbe — rettenetes nagy ínségben. Nem találának maguknak rejteket, erdőben is felkeresték őket, nagy kegyetlenséget rajtok tesznek, sokat tűzzel égetnek meg, sokaknak fejét [kötéllel] megtekerik, hogy a szemek a fejekből kiomlott... sokakat tüzes vassal égettenek, parázsával, tüzes hamuval hátokat, hasukat égették, szíjjat metszettenek játékból soknak az hátokból... sokat hajoknál fogva fölakasztottak, szalma tüzet raktak alájuk, az asszonyembereknek gyermekeket, fiokat előttök megégették,... mint éltenek az asszonyember-renddel, nem mondom meg, mert én magam nagy gyalázatnak tartom..." — írta a szemtanú,

Szamosközy István Enyedi Pál szavaival.[15] Az embervadászat még a nagyurakat sem kímélte, áldozatai között volt pl. Kornis Gáspár is.

Az általános kétségbeesés közepette valamicske reményt ígért, hogy a nyughatatlan Báthori Zsigmond negyedszer is visszatért Erdélybe, s ezúttal török és tatár segédhadakkal próbálta visszaszerezni a hatalmat. Basta serege megint csak harc nélkül, de változatlanul rabolva kivonult az országból, átengedve a terepet a tatároknak és a pestisnek. Zsigmond, beavatkozása eredményét látva, pár hónap múlva ismét összeomlott, s ezúttal végleg távozott tönkretett államából: prágai száműzetésben hal majd meg, 1613-ban. A magukra hagyott erdélyiek sereggel várták a jó hírre visszatérő Bastát, de az 1602. július 2-án Tövisnél megverte őket. A rablás és gyilkolás most már a megtorlás jegyében folytatódott, s hamis kísérőzenét szolgáltatott hozzá a protestánsok üldözése. A rendek még egyszer utoljára megkísérelték a lehetetlent. Báthori István egykori katonája, az elmúlt évek harcainak egyik legjelesebb erdélyi hadvezére, Székely Mózes 1603 áprilisában zászlót bontott a császár ellen, s török-tatár segédcsapatokat hívott be az országba. Basta serege szétfutott, maga a generális ostromgyűrűbe került Szamosújvárott, Székely május 8-án fölvette a fejedelmi címet.

Aztán az inga, talán még annál is gyorsabban, mint a korábbi években, visszalendült. A tatárok kegyetlenkedése elkeserítette a föld népét, a székelyek nem voltak hajlandók támogatni egy olyan embert, aki a Báthoriak örökösének tekinti magát. Az új havasalföldi vajda, Radul (Radu Şerban), aki a tavasszal harcba kezdett a török ellen, hátbatámadástól félve föllépett Erdély ellen. A székelyek tömegesen csatlakoztak hozzá: július 17-én Brassó mellett Székely Mózes csatát vesztett és elesett.

Basta visszatért, a császáriak uralma megszilárdult — a tartomány pedig kivérzett. A kifosztott lakosságot járvány és éhínség tizedelte. Sem élelem, sem igavonó barom nemigen akadt már. A generális 1604 elején nyugodtan kiüríthette Erdélyt — nem maradt már erő, hogy valaki is lázadásra gondolhasson.

BOCSKAI ISTVÁN FELKELÉSE ÉS AZ ERDÉLYI ÁLLAM FELTÁMADÁSA

Miközben Erdély végigjárta a maga kálváriáját, Magyarországon is folytatódott a semmiféle eredményt nem hozó, értelmetlen vérontás. A prágai kincstár kongott az üresség tőtől, hitelezőt pedig már alig-alig talált. Rudolf császár kormánya hozzáfogott a legvagyonosabb magyar arisztokraták lefogatásához. A légből kapott vádak célja a birtokok elkobzása, s ily módon pénz előteremtése; a piszkos műveletek fő irányítója az Erdélyben is

[15] MIKÓ IMRE, Erdélyi történeti adatok. I. Kolozsvár 1855. 187.

megfordult Szuhay István. Az áldozatok között Illésházy István volt a legnevesebb. A protestánsokat természetesen Magyarországon is üldözni kezdték, s a zsoldoshadak és a törökök pusztításai sem maradtak el az Erdélyben látottaktól. A Habsburg-dinasztiába vetett bizalom (a királyi Magyarországon először) igencsak megingott.

A rendek egészét átható elégedetlenség és félelem, a császári hivatalnokok és katonák túlzott magabiztossága végül robbanást eredményezett. Giacomo Barbiano generális, Belgiojoso grófja, felső-magyarországi főkapitány árulás révén értesül arról, hogy az évek óta visszavonultan élő Bocskai István kapcsolatba lépett a törökhöz menekült erdélyi és részekbeli urakkal (a „bujdosókkal"), közelebbről azok vezetőjével, Bethlen Gáborral. Barbiano 1604 októberének elején tehát maga indult Bocskai elfogatására. A nagyúrnak választania kellett: vagy eltűri jószágai elvesztését, vagy ellenáll. Fegyverhez nyúlt. Szerencséjére a Barbiano seregében szolgáló hajdúk, akikről pedig mindenki azt hitte, sem Istent, sem embert nem ismernek, csak a pénznek és a rablásnak élnek — maguk is reformátusok lévén, a protestánsüldözés miatt elfordultak a császári szolgálattól. Október 15-én éjjel a bihari Álmosd közelében föllázadtak, s Bocskai segítségével megfutamították a generális előhadát. Barbianónak még mindig volt vagy 8000 embere, de miután pár napot eltöltött a közeli Váradon, elrendelte a visszavonulást Kassa felé. (Bocskainak tán ha 4000 katonája volt ekkor!) A város azonban bezárta kapuit a sereg előtt, a visszavonulókból futók lettek, a generális mellett nemsokára csak 50 ember maradt.

A hajdúsereg és vezére november 11-én ünnepélyesen bevonult Kassára, ahová pár nap múlva megérkezett Bethlen Gábor, magával hozva a szultán, I. Ahmed díszkardját — és az athnamét, amelyben Erdély fejedelméül ismeri el Bocskait. Hamarosan megérkeztek az első török—tatár segédcsapatok is.

Giorgio Basta, ekkor már egész Magyarország főkapitánya, megszakította az Esztergom környékén a török ellen folytatott hadműveleteket, s a felkelők ellen fordult. Osgyánnál, Edelénynél sikerült ütközetet nyernie, de Kassa ostromával kudarcot vallott, s december derekán kénytelen volt meghátrálni. A Tiszántúl valamennyi császári kézen levő vára — az egy Nagyvárad kivételével — átállt Bocskai oldalára.

A könnyen mozgó hajdúcsapatok (tatárok és török lovasság támogatásával) 1605 áprilisától júniusig lerohanták szinte az egész királyi Magyarországot. A magyar urak és nemesek egy része, Illésházyval az élen, lelkesen csatlakozott, a többiek kénytelenségből hódoltak. A német—olasz zsoldoshadakat még a Dunántúlról is kiseperték. Június végén a legelőbb járó hadtest parancsnoka, Némethy Gergely már Sopront ostromolja, csak egy nagyobb császári had közeledtével vonul vissza. Kurta erőgyűjtés után folytatódik a támadás, szeptember 27—28-án Szombathelynél Némethy csatát nyer, s portyázói elindulnak az osztrák tartományok feldúlására. Az előőrsök még

Bécset is körüljárják! Bocskai seregei együttesen többet számlálnak 40 000 embernél. A rettenetes pénzzavarban levő császári udvar (ekkor ment csődbe utolsó hitelezője, két cseh bankház) nagy nehezen összeszedett serege csak október végén tud ellentámadást indítani. Igaz, hogy ekkor aztán a később a harmincéves háborúban híres-hírhedtté váló Tilly grófnak a helyi nagyurak segítségével az egész Dunántúlt (mármint a töröktől szabad Nyugat-Dunántúlt) sikerül visszaszereznie.

Időközben viszont, még 1605. április 20-án a szerencsi országgyűlés egész Magyarország fejedelmévé választotta Bocskai Istvánt. A legnagyobb sikerek időpontja volt ez, s az új fejedelem reményei messze szálltak. Hátha neki sikerül az, amiről Báthori István is csak álmodni mert: Erdély és a királyi Magyarország egyesítése, a Habsburgok nélkül.

Bocskai portai követei utasítást kaptak: kérjék a szultántól, ne csak fejedelemnek ismerje el, hanem „magyar királynak" is. A padisah, bár tudta, hogy ezzel megszegi a török politika 1540 óta követett vonalát, végül beleegyezett. Pompázatos koronát küldött Magyarországra, melyet 1605. november 11-én Pesten maga Lalla Mehmed nagyvezír adott át Bocskai kezébe.

A török hatalmasok valószínűleg nem sejtették, hogy a magyar nagyúr, mielőtt elindult volna a megtisztelő találkozásra, gondosan kijelölte utódát (a 17 esztendős Báthori Gábor személyében), s fővezérének, Homonnai Bálintnak szó szerint ezt mondta: „Ha énnékem a török miatt mostani közikbe való menetelemben valami nyavajám történik . . . rólam példát vévén soha az török nemzetségnek kérlek ne higyjetek!"[16]

Ugyanezt a jelenetet már három ízben láttuk a fejedelemség rövid fél évszázados történetében: 1529-ben, 1532-ben, 1566-ban. Bocskainak, törökverő csaták nagy hírű hősének persze talán több oka volt a félelemre, mint koronás elődeinek — mégis, az ősi bizalmatlanság nem magától éledt föl ilyen hirtelen.

A hajdúsereg 1605 őszére kiszorult a nyugati megyékből. Bécs még mindig képes volt arra, hogy magyar földön védje meg magát. Az országban összegyűjthető erő megint nem volt elegendő arra, hogy a rajtunk marakodó két nagyhatalom szakadatlanul egyensúlyt mutató mérlegét kibillentse. Visszaállt tehát az 1526 óta fennálló helyzet, s értelmes ember nem kívánhatott egyebet a reménytelen hadakozás mielőbbi beszüntetésénél.

Másfelől: óvatosságra intették a fejedelmet a török legújabb cselekedetei is. A pasák már a vele kötött szövetség ürügyén foglalták vissza Esztergomot és Visegrádot — azután mindkettőt megtartották a szultánnak. A nagyvezír Érsekújvárra is fente a fogát, a fontos erősséget csak úgy sikerült megmenteni, hogy a magyar ügyekben lassan már teljhatalommal rendelkező Mátyás

[16] BENDA KÁLMÁN, A Bocskai-szabadságharc. Budapest 1955. 117.

főherceg utasította az őrséget: adják át Érsekújvárat Bocskai ostromló csapatainak, mielőtt még a török megérkezik.

Mindez együttesen okozhatta, hogy a fejedelem pár hónap alatt lemondott koronás álmáról — s a „hosszú háború" mielőbbi befejezésén kezdett el fáradozni. Ahhoz persze, hogy igyekezete sikerrel járhasson, előbb neki magának kellett tisztáznia nemzetközi helyzetét. A magyar királyi címet a Habsburgok végleges elidegenítése nélkül nem fogadhatta volna el: a töröktől kapott koronát tehát szépen félretette, megelégedett azzal, hogy időközben Erdélyt sikerült megszereznie, méghozzá teljes egészében.

A tartományban eleinte nem sok visszhangot keltett a bujdosók támogatta, szultán kinevezte „erdélyi fejedelem" küzdelme. A közelmúlt emlékei túl élénkek voltak ahhoz, hogy a békességre vágyó lakosság megérthesse Bocskai politikai pálfordulásának horderejét. S magának a fejedelemnek sem sok gondja volt ekkor még a Királyhágón túlra. Környezete főleg hajdúkapitányokból (Lippai Balázs, Némethy Balázs), magyar nagyurakból (Homonnai, Illésházy, Mágócsi Ferenc) és népszerű magyar parancsnokokból (Segnyey Miklós és Kálló várának volt császári kapitánya, a kancellárrá tett Káthay Mihály) tevődött össze. Bethlen Gáboron kívül erdélyi illetőségű (de nem erdélyi származású!) mindössze kettő került közibük: Rhédey Ferenc, aki Felső-Magyarországon harcolt, és a szombatos Péchi Simon, aki Bocskai titkárává lett.

A három nemzet tehát jogos gyanakvással szemlélte Báthori Zsigmond volt bizalmasának tevékenységét. Errefelé 1604 végéig csak néhány nekikeseredett hajdúvezér vagy magyar nemesúr csatlakozott a felkeléshez. Erdély császári biztosai akár hátba is támadhatták volna a Tiszántúlt, hiszen 5000 főnyi rendes katonasággal és a mindig mozgósítható székelyeknek 20—25 000-es kontingensével is rendelkeztek! Ők azonban szinte bénultan figyelték, mint adja át az őrség egymás után Jenőt, Lugost, Karánsebest a „lázadó" tisztjeinek. Ő pedig tudta, hol van az erdélyi kérdés méregfoga, s jó érzékkel kezdett hozzá annak érzéstelenítéséhez: megüzente a székelyeknek, hogy megtartja őket visszaszerzett szabadságukban, s cserébe csak semlegességüket kéri.

1605 januárjában jutott először idő arra, hogy a felkelők kelet felé is figyeljenek. Gyulaffy László, Bocskai névleges erdélyi főkapitánya 4000 emberrel ostrom alá vette a jól kiépített Szatmárt, s 21-én el is érte annak megadását. Nyitva volt az út a tulajdonképpeni Erdélybe.

A székelyek a februári keresztúri nemzeti gyűlésen váratlan lelkesedéssel Bocskai mellé állottak, aki válaszképpen már február 16-án hivatalos oklevélben erősítette meg „régi szabadságaikat". Február 21-én a magyarok és székelyek most már együtt döntöttek az új fejedelem mellett. A szászok azonban, néhány nemesúr és a császári helyőrségek támogatásával, ellenállásra készültek. Az öreg Albert Huet volt a szellemi vezér, a csapatokat az

elmúlt évek egyik alacsony sorból fölemelkedett jeles hadnagya, Rácz György irányította. Hiába látszott a székelyek átállása után a helyzet szinte reménytelennek — a kitartók erőt merítettek abból a tényből, hogy Gyulaffy mindössze 1000 lovassal érkezett Gyulafehérvárra, s inkább a helyi erőkre támaszkodva próbálta elfogadtatni az új fejedelmet. 1605. május 18-án az Ebesfalván gyülekező székely—magyar hadat Rácznak sikerült rajtaütéssel szétvernie.

Csak ekkor mozdult meg végre maga az érintett, Bocskai István. A még mindig ellenálló Várad mellett elhaladva 1000 lovassal Medgyesre sietett, Bethlen Gábort a „bujdosók" kis csapatával Jenő felől felküldte a Maros völgyébe, a székelyeket és az erdélyi nemességet újból mozgósította. A Barcaságban pedig behívott moldvai és török csapatok jelentek meg.

Rácz György még egyszer megkísértette a hadiszerencsét, de június 14-én csatát vesztett. A szászok belátták, hogy értelmetlen a további ellenállás, és meghódoltak. Bocskai augusztus 27-én ünnepélyesen bevonult Medgyesre, a maradék császárhű katonaság Segesvárott keresett menedéket, azután szeptember 9-én szabad elvonulás fejében megadta magát. Kapitulációjukkal Erdélyben véget ért a „tizenöt éves háború".

Szeptember 14-én a medgyesi országgyűlés most már mindhárom nemzet nevében, egyhangúlag iktathatta be Bocskait fejedelmi tisztébe. Évek óta először köszöntött nyugalom a szerencsétlen országrészre — s a békesség váratlan ajándéka még a közelmúlt belviszályait is feledtette. Általános lelkesedés köszöntötte az új uralkodót, aki Erdély kormányzását egy köztiszteletben álló, öreg partiumbeli nemesúrra, Rákóczi Zsigmondra hagyta. Ő maga nem sokkal a diéta bezárta után visszasietett Magyarországra. A legfontosabb feladatot akarta elvégezni: békét akart szerezni hazájában.

A bécsi-prágai udvarral megindult tárgyalások meglehetősen nehezen haladtak. Bocskai táborának egy része hallani sem akart semmiféle megegyezésről: különösen a Tisza-vidéki és volt partiumbeli urak tiltakoztak az ellen, hogy Magyarországot visszaadják a császárnak. Maguk mögött tudták a hajdúk tömegeit, akiknek életeleme volt a harc — és a fosztogatás. A fejedelemnek sok gondot okozott saját katonaságának féktelen hadviselése, hiszen most minden kilengés az ő személyére hozott szennyet. Ha kellett, erőszakot alkalmazott, több hajdúvezért kivégeztetett. A végső megoldás azonban csak békés lehetett: 1605. december 12-én letelepítette a székely mintára kollektív nemességgel fölruházott gyaloghajdúkat. (A lovasokra 1606. szeptember 2-án került sor.) Debrecen környékének ember nem lakta pusztasággá vált részében hét falu helyét adta nekik.

Habsburg oldalról többször próbálkoztak orgyilkosok révén megoldani a Bocskai-kérdést, de ezzel sem jártak szerencsével. Miután a helyzetet a teljes pénztelenség és a hajdúk folytatódó ausztriai beütései tarthatatlanná tették, Mátyás főherceg a császár előzetes beleegyezése nélkül elfogadta Bocskai

feltételeit. 1606. június 23-án Bécsben írták alá a békét: az Erdélyi Fejedelemséget helyreállították, sőt a Részek határát nyugatabbra tolták (Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg megyék, illetve Tokaj vára a növekedés). A királyi Magyarországon helyreállították a vallásszabadságot, s elfogadták azt az elvet, hogy az országos tisztségekre csak magyarokat nevezzenek ki.

Most már csak a törökkel való háború befejezése volt hátra. Az új perzsa háborúval, sorozatos lázadásokkal küszködő, kimerült oszmán birodalom hajlott a megegyezésre, s Bocskai közvetítésével a császári udvar is beletörődött a helyzetbe. A határok maradtak, ahol a hadseregek pillanatnyilag állottak (Kanizsánál és Eger felé a török, Nógrádban és a Maros mentén a keresztények jutottak előbbre). 1606. november 15-én megkötötték a zsitvatoroki békét.

AZ ERŐPRÓBA ÁRA

Véget ért a közel másfél évtizedes öldöklő háború. A katonai mérleg majdnem pontos egyensúlyt mutat. Azok a kortársak, akik eléggé széles látókörrel rendelkeztek, nem is késtek fölismerni a hosszú vérengzés egyik legfontosabb tanulságát: azt, hogy az oszmán birodalom képtelen korábbi katonai teljesítményeit megismételni. S ha az első háborús évek vereségeit még lehet is azzal magyarázni, hogy a hatalmas hadigépezet berozsdásodott a hosszú békében — a rövid pár év után beköszöntő teljes tehetetlenség már egyértelműen a török hanyatlásáról árulkodott. A hódító háborúkat a nagy földrajzi távolságok megakasztották; a Földközi-tengeren 1571, Don Juan d'Austria lepantói tengeri győzelme óta a keresztény flották kiegyenlítették az oszmánok fölényét. Mivel pedig a török társadalomnak éltető eleme volt a folytonos terjeszkedés — a hanyatlás nem maradt időleges jelenség. Ma már tudjuk, idővel el is vezetett a török végső vereségéhez. De csak idővel: most még a Habsburgok gyöngének bizonyultak az új helyzet kihasználásához.

Erdély felől tekintve a dolgot, a mérleget Bocskai István végrendeletét olvasva érthetjük meg: „...meghagyom s írom, szeretettel intvén mind az Erdélyi és Magyar Országi Híveinket az egymás között való szép egyezségre. Atyafiúi szeretetre az Erdélyiekért, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lésznek is, el ne szakadjanak. A Magyarországiakat, hogy az erdélyieket tőllök el ne taszítsák, tartsák ő atyjokfiainak, és ő véreknek, tagoknak...

Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen, és a Magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenn tartani, mert nékik is oltalmokra, javokra lészen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a Magyar Korona, Magyar Országban magyar kézhez kelne, ... úgy az erdélyieket is intjük, nem attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának,

de őt segéllyék tehetségek szerént, és egyenlő értelemből azon Korona alá a régi mód szerént adják magokat..."[17]

Igen, Bocskai István nagyon pontosan megfogalmazta az erdélyi állam létének meghatározó feltételeit. Csakhogy, ha jól meggondoljuk, *a fenti gondolatsor alapjait még valaha a Szapolyaiak korában rakták le.*

Semmit sem változtatott volna a dolgon a török hatalom nyilvánvaló gyöngülése? De igen, elég sokat. Hogy Bocskainak — ellentétben a hasonló helyzetben készült 1556-os rendi nyilatkozattal — csak közvetve kellett hivatkoznia a Porta beavatkozására, az nyilvánvalóan abból a tényből ered, hogy a fejedelemség feltámasztásában ezúttal a török katonai erőnek csak igen másodlagos szerep jutott. Olyannyira másodlagos, hogy maguk a törökök is kételkedtek benne, kikényszeríthették volna-e ezt a lépés saját erejükből, Bocskai megmozdulása nélkül? Egy bizonyos: azt a lassú alávetési folyamatot, amelyet az 1570-es években észlelhettünk, a fejedelemség „lázadása" félbeszakította. Akár csak 1551—1556-ban, a pasáknak most is meg kellett érteni: Erdély nem Havasalföld vagy Moldva, ha túlzottan megszorongatják, nagyon veszedelmes lehet. Az ország belső tartása és nyugati kapcsolata még mindig hatott.

Soha ennyire nem volt még a magyar társadalom egészének ügye a fejedelemség újjászületése. A Habsburg-államhatalom tehetetlenséggel párosult kényszerintézkedései, jogsértései és értelmetlenül elhúzódó háborúja egyszerre fenyegették a rendi társadalom kiváltságait, a vallásszabadságot és az áldozatul vetett parasztság életlehetőségeit.

Ahogyan a 16. század derekán a magyar uralkodó osztály önfenntartási ösztöne hozta létre az új Erdélyt — úgy most is a Tiszántúl magyar nagyurai támasztották föl a már megszűntnek hitt országot. Az erdélyiek csak utóbb, részben a kényszernek engedve kapcsolódtak be ebbe a folyamatba!

Az arányok, a hangsúlyok eltolódtak — a lényeg nem változott. Ha a magyar társadalom el akarta kerülni, hogy a két viszálykodó nagyhatalom pusztulásra ítélt játékszerévé váljon, fenn kellett tartani a maga furcsa kis országocskáját a Kárpát-medence keleti térségeiben. Magyarország emberéletekben, anyagiakban is iszonyatos árat fizetett azért, hogy mindenki számára világossá váljék a régi egyensúly újmódi fennmaradása.

És Erdélynek mibe került, hogy eljusson saját léte szükségességének újrafelfedezéséhez? Ha a tartományt csak jó hat évvel a háború kezdete után érték is az első nagy támadások, a területét ért károk méretei mégis rettenetesek. Mire a török, kozák, tatár, rác, román, német, vallon zsoldosok, magyar végváriak és hajdúk eljutottak a tartományban, a sok esztendős hadakozás szörnyűségei szinte teljesen kivetkőztették őket emberségükből.

[17] Magyar történelmi szöveggyűjtemény. Szerk. EMBER GY.—MAKKAI L.—WITTMANN T. Budapest 1968. I. 372. skk.

Pénzt is sokkal kevesebbet és sokkal rendszertelenebbül láttak, mint az első hadjáratok idején.

A lakosságot a nekivadult katonák, az éhínség, a pestis és a tatár rabszolgavadászatok szörnyűséges módon megtizedelték. Doboka és Belső-Szolnok néhány körzetében nagyjából sikerült meghatározni a 16. század derekának népességi viszonyait. Akkoriban körülbelül 17 500 magyar, 13 200 román és 2000 szász élt errefelé. 1603-ban, a háború negyedik (de nem utolsó!) évében a magyarok száma 2500 főre, a szászoké 250 főre, a románoké 7200 főre csökkent. A veszteség magyar részről 85%, szász részről 88%, román részről 45%!

A példa szám szerint bizonyosan nem általánosítható; s eldönthetetlen, mennyi a veszteségben a pillanatnyi menekülés, a végleges elvándorlás és a tényleges halálesetek aránya. Mégis a dolog rávilágít egy jellegzetességre — éspedig arra, hogy a völgyek ősi magyar és szász települései sokkal jobban szenvedtek a háborús időkben, mint a félreesőbb, s az erdők rejtekeihez közelebb levő hegyvidéki román falvak. Ennek pedig következményei lettek. Elsősorban is megváltozott a nemzetiségek aránya. A fokozott magyar—szász vérveszteség idején ugyanis változatlanul folytatódott a románok bevándorlása. Vitéz Mihály híres „kötése" (költözési tilalma) elől is meg a helyreállt török fennhatóság elől is szöktek a parasztok a biztosabb Erdélybe. A kipusztult falvak egy része román jövevényekkel népesült be újra. Ahhoz, hogy számokkal bizonyíthassuk a változást, hiányoznak az adatok, de bizonyos, hogy a magyar—székely népelem számbeli túlsúlya csökkent.

Lévén pedig, hogy az újonnan jöttek lényegesen primitívebb gazdálkodáshoz voltak szokva, mint a törzslakosság — Erdély földművelése visszaesett. A sokat szenvedett szász és magyar falvak a helyreállítással küszködtek, nem voltak képesek a gazdálkodási asszimilációra — a pásztorkodás, a juhtenyésztés, a primitívebb növénykultúrák és az egyszerűbb szántóhasználat visszahódította elveszőben levő állásait.

Ez a változás természetesen erősen visszavetette Erdély közgazdaságát, hiszen a birtokok jövedelmezősége a művelési színvonallal együtt hanyatlott. A munkaerő még ritkább lett; a könnyen mozduló, mobilis román parasztokat alig lehetett helyhez kötni.

Ugyanilyen hatással volt a fejedelemség népeire a háború további két következménye. A folytonos hadakozáshoz rengeteg pénz kellett. Amíg viszonylag nyugodt volt Erdély, az uralkodók a rendes jövedelemforrásokat igyekeztek a végsőkig kihasználni. A jobbágyokra kivetett adók gyors ütemben emelkedtek. A háború kitörése előtt különböző címeken átlag 3 Ft-ot vettek meg egy portán — 1595—97 között ez az összeg 5 Ft körül ingadozott, 1598-ban elérte a 6 Ft-ot, 1599-ben, Mihály vajda idején a 12, sőt 16 (!) Ft-ot, 1600-ban még mindig 9, 1601-ben pedig 8 Ft-ot tett ki. A mértéktelen adóztatás persze csak tovább ártott az amúgy is nyomorba jutott parasztság-

nak — olyannyira, hogy két év múlva, 1603-ban a hét vármegye jobbágyaitól összesen már csak 3100 Ft-ot lehetett összeszedni!

Elapadván a jobbágyoktól csörgedező pénzforrás, a mindenkori hatalomnak egyre többet kellett a városoktól kicsikarnia. Mihály vajda „kölcsöneiről" már megemlékeztünk — a folytatás pedig még rosszabb volt. Egy szász szemtanú jegyezte föl a következő, 1604 elejére vonatkozó adatokat:

„Január 21-én Gert Gáspár egy csapat vallonnal beszállásolta magát Segesvárt. Nem voltak többen, mint 55-en, s augusztusig ott tartózkodtak, e rövid idő alatt 32 000 Ft-ot költöttek rájuk. Salamon kapitány Báldon volt csapatával, rájuk 31 141 Ft-ot költöttek. Hersel Ferenc Kézden embereivel együtt 38 561 Ft-ba került a helységnek. A francia kékcsapatra a mieink összesen 15 766 Ft-ot költöttek..."[18] Persze ez a rengeteg pénz nemcsak zsoldra kellett — a katonák, tisztjeiket is beleértve, minél jobban igyekeztek megszedni magukat, s ki mert volna ellenük szegülni? Ha igaz, egyedül Brassónak és közvetlen környékének több mint 350 000 Ft-jába került a Basta-világ. A kivonuló generális maga egyes (bár alighanem túlzó) hírek szerint két tonna arany- és ezüstneműt vitt magával személyes zsákmányként!

Erdélyben már korábban is kevés készpénz volt. A katonáknak kifizetett zsold nagy része eleve külföldre került, Mihály vajda, majd Basta zsákmánya szintén a határokon kívülre jutott. A mezőgazdaság tönkremenetele mellett tehát a nagy fosztogatás kiszívta az országból a korábban nagy nehezen összegyűjtött tőke túlnyomó részét is.

A társadalom vezető elemét, a magyar nemességet a székelyek dühe, Mihály vajda, majd Basta megtorlása alaposan megtizedelte. A politika tényleges irányítóit 1594 óta többször is megritkította a hóhér és a bakó. A székelykérdés veszedelmes sebét ismét fölszakították. S hogy az összeomlás teljes legyen, a folytonos hatalomváltások idején szinte semmivé olvadt a fejedelmek nagy gonddal kialakított s roppant szolgálatokat tett birtokhálózata. Mire bekövetkezett Basta ideje, az egész országban csak nyolc fiskális uradalom maradt (Lugos, Karánsebes, Lippa, Jenő, Déva, Fogaras, Szamosújvár és Gyulafehérvár), ezek közül is Szamosújvár, Karánsebes és Lippa gyakorlatilag értéktelenné váltak, nem annyira végvár mivoltuk miatt, hanem mert határuk teljesen elpusztult. (Karánsebeshez pl. mindössze két falu tartozott immár!)

Bocskainak sikerült feltámasztania az erdélyi államot, hatalmát még a szászok is elismerték. De ez az Erdély már nem lehetett azonos régi önmagával. Megváltozott a társadalom szerkezete, a nemzetiségi viszonyok, a gazdasági lehetőségek. Végső soron az ország szegényebb és sebezhetőbb lett, mint fennállása óta bármikor. Talán ha Bocskai, a keménykezű katona, a győzelmei

[18] Erdély öröksége. III. H. és é. n. 82.

miatt tisztelt és félt vezető elég időt kap a sorstól, Erdély esetleg gyorsan kilábolhatott volna a szörnyű vérveszteség kábulatából. De a nagy fejedelem alig pár hónappal élte túl az életét megkoronázó kettős békekötést. 1606. december 29-én, Kassa városában érte utol a halál. Mindössze 49 éves volt. A kétségbeesett hajdúk az uralkodó megmérgezésével gyanúsított Káthay Mihály kancellár lekaszabolásával feleltek a végzetnek — Erdély pedig kereshetett újabb vezetőt önmagának.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AC Debr.	=	Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
ACITh	=	Actes du IIe Congrès International de Tracologie, Bucureşti, [?] 4—10 septembre 1976. I—II (Bucureşti, 1980)
ACMI	=	Anuarul Comisiunii Monumentalor Istorice (Bucureşti)
Acta Ant. Hung.	=	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta Arch. Hung.	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta Hist. Art. Hung.	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Actes, Beograd	=	Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. I—III (Beograd, 1976)
Actes, Mamaia	=	Actes du IXe Congrès International d'Études sur les frontières Romaines, Mamaia 1972 (Bucureşti—Köln—Wien, 1974)
AÉ	=	L'Année Épigraphique (Paris)
AECO	=	Archivum Europae Centro-Orientalis (Budapest—Leipzig)
AEM	=	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich—Ungarn (Wien)
AF Évk.	=	Alsó-Fehér Megyei Múzeum Évkönyve (Gyulafehérvár)
AH	=	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AIIACN	=	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie (Cluj-Napoca)
AIICluj	=	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj
AIIA „Xenopol"	=	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" (Iaşi)
AJPh	=	The American Journal of Philology (Baltimore, Maryland)
AISC	=	Anuarul Institutului de Studii Clasice (Cluj)
AMA	=	Acta Musei Regionalis Apulensis (Alba Iulia)
AMET	=	Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei (Cluj)

AMN = Acta Musei Napocensis (Cluj, később: Cluj-Napoca)
AMP = Acta Musei Porolissensis (Zalău)
ANRW = Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Red. von W. HAASE—H. TEMPORINI. Berlin—New York
Arch. Aust. = Archaeologia Austriaca (Wien)
Arch. Cl. = Archaeologia Classica (Budapest)
Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
Arch. Hung. = Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arch. Iug. = Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
Arch. Roz. = Archeologické Rozhledy (Praha)
AT = Antik Tanulmányok (Budapest)
AtSz = Agrártörténeti Szemle (Budapest)
AUD = Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Historica
AUSAV = Studijné Zvesti Archaeologické Ústava Slovenské Akademie Vied (Nitra)
AUSB = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica
AUSz Ser. Hist. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Series Historica
AVSL = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde (Hermannstadt)
BAR = British Archaeological Reports (London)
Bíró V., A fejedelmi hatalom = BÍRÓ VENCEL, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542—1690. Budapest 1924
BJ = Bonner Jahrbücher
BRGK 46—47. 1965—1966 = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frakfurt a/M.; Mainz—Berlin)
CA = Cercetări Arheologice (Bucureşti)
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum (Berlin)
Debr. Egy. Kt. Közl. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei
Diss. Pann. = Dissertationes Pannonicae (Sorozat)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
Documenta Valachorum = Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed. FEKETE NAGY ANTAL—MAKKAI LÁSZLÓ. Budapest 1941
Dolg. ENM = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
ELTE Évk. = A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve
EM = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár)

EMBER GY., Közigazgatás = EMBER GYŐZŐ, Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest 1946
EME Ekv. = Erdélyi Múzeum Egylet Emlékkönyve (Kolozsvár)
EME Évk. = Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyve (Kolozsvár)
EOE = Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540—1699. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR (I—XXI. Bp. 1875—1898; Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. III/b. sorozat)
EPhK = Egyetemes Philologiai Közlöny (Budapest)
EPRO = Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain
Erdély öröksége = Erdély öröksége I—X. Szerk. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ—MAKKAI LÁSZLÓ. Budapest é. n. [1942]
ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki)
ESR = Etudes Slaves et Roumaines (Budapest)
ETIÉ = Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve (Kolozsvár)
ÉTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből (Sorozat)
FA = Folia Archaeologica (Budapest)
FRT = Fontes rerum Transsylvanicarum. Erdélyi történelmi források. I—V. Közrebocsájtja VERESS ENDRE. Budapest 1911—1921
FVLK = Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Sibiu)
GYÖRFFY GY., István király = GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Budapest 1977
GYÖRFFY GY., Krónikáink = GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest 1948
GYÖRFFY GY., Tanulmányok = GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest 1949
Historia = Historia. Zeitschrift für alte Geschichte (Wiesbaden)
HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HTRÉ = Hunyad megyei történeti és régészeti egylet évkönyve (Déva)
HZ = Historische Zeitschrift (München)
IDR = Inscriptiones Daciae Romanae. Bucureşti, 1975—
ILS = Inscriptiones Latinae Selectae
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények (Budapest)
JAKÓ ZS., Írás, könyv = JAKÓ ZSIGMOND, Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976
JhÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Wien)
JMV = Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle/Saale)
JRGZ = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)

JRS = The Journal of Roman Studies (London)
KBVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde (Hermannstadt)
KL Ekv. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957
Klio = Klio. Beiträge zur alten Geschichte (Berlin—Wiesbaden)
Közl. ENM = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
LUKINICH I., Erdély = LUKINICH IMRE, Erdély területi változásai 1541—1711. Budapest 1918
Mannus = (Berlin—Leipzig)
Marisia = Marisia (Tîrgu-Mureş)
MCA = Materiale şi Cercetări Arheologice (Bucureşti)
Mem. Ant. = Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis (Bucureşti)
MHH-D = Monumenta Hungariae historica. I. Diplomataria. — Magyar történelmi emlékek. I. Okmánytárak. 1—42. Pest 1875—Budapest 1948
MHH-S = Monumenta Hungariae historica II. Scriptores. — Magyar történelmi emlékek. II. Írók. 1—38. Pest 1857—Budapest 1906
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
MKsz = Magyar Könyvszemle (Budapest)
MNI = Muzeul Naţional de Istorie (Bucureşti)
MR = Magyarok és románok. I—II. Szerk. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. 1943—1944
MTAFT = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei (Budapest)
MTD = Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Budapest 1963
MTÉ = Magyar történelmi életrajzok [Sorozat] (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1885—1920)
Muz. Naţ. = Muzeul Naţional (Bucureşti)
NRH = Nouvelle Revue de Hongrie (Budapest)
ŞT. OLTEANU, Les pays roumains = ŞTEFAN OLTEANU, Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave. Bucureşti 1975
ORTE = Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve (Budapest)
PATSCH, Beiträge = C. PATSCH, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2. Sitzungsberichte 217, Akademie der Wissenschaften in Wien 1937

D. PRODAN, Iobăgia = DAVID PRODAN, Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI—lea I—III. Bucureşti 1967—1968
PZ = Praehistorische Zeitschrift (Berlin)
RA = Revista Arhivelor (Bucurestti)
RCRFA = Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta (Tongeren)
RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RHC = Revue d'Histoire Comparée. Études Hongroises (Paris)
RLiÖ = Römische Limes in Österreich
RRH = Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
RRHA = Revue roumaine d'histoire de l'art (Bucureşti)
RT = Revue de Transylvanie (Cluj)
SC = Studii şi comunicări. Muzeul Brukenthal (Sibiu)
SC. Antr. = Studii şi Cercetări de Antropologie (Bucureşti)
SCIV = Studii şi Cercetări de Istorie Veche (Bucureşti)
SCI Cluj = Studii şi Cercetări de Istorie (Cluj)
SCIVA = Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie (Bucureşti)
SCN = Studii şi Cercetări de Numismatică (Bucureşti)
SHA = Scriptores Historiae Augustae
SIM = Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)
SMR = Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. 38. Köln 1977
StCl = Studii Clasice (Bucureşti)
StGDN = Studien zur Geschichte der deutschen Nationalität und ihrer Verbrüderung mit der rumänischen Nation. I. Bukarest 1976
SRT = EDER, J. C., Scriptores rerum Transsilvanicarum. I—II/1—2. Nagyszeben 1797—1840
SV = Siebenbürgische Vierteljahrschrift
Sz = Századok (Budapest)
Székely felkelés = Székely felkelés 1595—1596, előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. BENKŐ SAMU—DEMÉNY LAJOS—VEKOV KÁROLY. Bukarest 1979
SzNM Ért. = Székely Nemzeti Múzeum Értesítője (Marosvásárhely)
TBpM = Tanulmányok Budapest múltjából
TIR = Tabula Imperii Romani
TR Ért. = Történelmi és Régészeti Értesítő (Temesvár)
TRÓCSÁNYI ZS., Központi kormányzat = TRÓCSÁNYI ZSOLT, Erdély központi kormányzata 1540—1690. Budapest 1980
TSz = Történelmi Szemle (Budapest)

IRODALOMJEGYZÉK

I. ERDÉLY AZ ŐSKORBAN ÉS AZ ÓKORBAN

Erdély őskorával, ókorával és népvándorláskorával foglalkozó tanulmányok és monográfiák témakörök szerint csoportosítva megtalálhatók: BANNER J.—JAKABFFY I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája (Bp. 1954); UŐK, 1954—1959 (Bp. 1961); UŐK, 1960—1966 (Bp. 1968); JAKABFFY I., i. m. 1967—1977 (Bp. 1981) köteteiben. A régi irodalom és a kéziratos munkák kitűnő összefoglalása: TORMA KÁROLY, Repertorium Dacia régiség- és felirattani irodalmához (Bp. 1880).

A dákokra és Daciára vonatkozó görög és latin forráshelyek teljes, de nem mindig hibátlan szöveget nyújtó gyűjteménye román fordítással együtt az Izvoare privind istoria României I. (Bucureşti 1964), II. (Bucureşti 1970) kötetekben olvasható. A Dacia határain kívül előkerült feliratos forrásokat DOBÓ ÁRPÁD gyüjteménye tartalmazza: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes (Bp. 1975[4]).

Jól használható D. M. PIPPIDI szerkesztésében készült Dicţionar de istorie veche a României (Bucureşti 1976.) A romániai régészeti kutatásokat és leleteket 1970-ig összefoglalták: G. B. FEDOROV—L. L. POLEVOJ, Археология Румынии (Москва 1973).

A régészeti közleményeket tartalmazó legfontosabb régi folyóiratok: AF Évk. 1—18, 1888—1916; AVSL 1843—1915, Dolg. ENM 1910—1919, EM 1859—1945, EME Évk. 1874—1914, EME Ekv. 1—17, 1906—1943, HTRÉ 1—22, 1880—1913, SzNM Ért. 1890—, TR Ért. 1—10, 1878—1884, és 1—33, 1885—1917. A ma megjelenő legfontosabb központi folyóiratok: Dacia; SCIVA; StC; a területi folyóiratok: AMN, AMP, Aluta (Sepsiszentgyörgy-Sf. Gheorghe), Apulum (Alba Julia), Banatica (Reşiţa), Crişia (Oradea), Cumidava (Braşov), Marisia (Tîrgu Mureş), Marmatia (Baia Mare), Sargetia (Deva), Satu Mare, Studii şi Comunicări (Satu Mare), Studii şi Comunicări (Sibiu), Tibiscus (Timişoara), Ziridava (Arad).

1. ERDÉLY ŐSKORA

Az erdélyi őskor kutatásának gyökerei a 19. századba nyúlnak. Az előzmények azonban régebbiek, hiszen már 1726-ban megalakul a nagyenyedi Bethlen Kollégium archeológiai és numizmatikai gyűjteménye. Az igazi kezdetet viszont az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde c. brassói folyóirat megindulása jelzi (1845-től négy kötet, s folyamatosan 1853-tól), majd 1874-től a kolozsvári Erdélyi Múzeum. 1876-ban jelenik meg az első fontos összefoglalás, C. Gooss, Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens címmel a brassói folyóiratban, de az 1869-ben indult budapesti Archaeologiai Értesítő kötetei is hírt adnak erdélyi leletekről. ORBÁN BALÁZS a Székelyföld leírásában (1868-tól) őskori emlékeket is említ, többnyire persze földvárakat. 1899-től a kolozsvári egyetemen régészeti oktatás is folyik, 1900-ban pedig OROSZ E. már századvégi kutatásait összegzi a Szolnok-Doboka megye őskori

leleteinek repertóriumában. A századelő az erdélyi őskori kutatás fénykora lesz. KOVÁCS I. ásatásai Apahidán, Marosvásárhelyen, Mezőbándon őskori anyagot hoznak, LÁSZLÓ F. 1907—1913 között feltárja az erősdi települést. 1910-ben megindul a kolozsvári múzeum Dolgozatok c. kiadványa, amelyben KOVÁCS I. közli ásatásait. 1909-ben jelenik meg Bécsben J. MARŢIAN erdélyi régészeti repertóriuma, 1920-ban ennek bővített változata. ROSKA M. az Ősrégészet kézikönyvében (II. Cluj-Kolozsvár 1927) az erdélyi neolitikum első vázlatát adja. Dolgozatai, mint LÁSZLÓ F. publikációja is, a bukaresti Dacia c. folyóiratban találnak helyet. V. PÂRVAN nagy művében (1926) áttekinti az erdélyi őskori anyag egy részét. 1933-ban összegzi, sok tévedéssel, H. SCHROLLER Erdély kő- és rézkorát, 1936-ban pedig C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR az őskőkori leleteket. 1933-as I. NESTOR összefoglalása is a romániai őskori anyagról. Kiemelkedő munka ROSKA M. repertóriuma (1942), akinek fontos dolgozatai jelentek meg a kolozsvári Közleményekben is. Erdély őskori képének alapos megrajzolása azonban csak a II. világháború után következik be.

Az általános művek közül elavultnak tekinthető Istoria Romîniei I. (Comuna primitivă), red. C. DAICOVICIU (Bucureşti 1960), amelynek összképe azonban átkerül a későbbi összefoglalásokba. Ezek közül hasznos D. BERCIU, Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre (Bucureşti 1966), ill. angol változata: Romania before Burebista (London 1967). G. B. FEDOROV—L. L. POLEVOJ idézett munkája 1970-ig tekinti át az újabb román régészeti kutatást, s sok tekintetben jobban használható, mint E. CONDURACHI—C. DAICOVICIU, Rumänien. Archaeologia Mundi (Genf 1972) képeskönyve. Még mindig nélkülözhetetlen ROSKA M. említett műve, Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor (Kolozsvár 1942).

Alábbiakban csak a fontosabb, főleg újabb őskori irodalmat idézzük, egyébként az összefoglaló munkák bibliográfiájára támaszkodhat az olvasó.

A palaeolitikum adatait összeállította C. S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR, Le paléolithique en Roumanie (Dacia 5—6, 1935—36), az Istoria Romîniei megfelelő helyein már az újabb ásatási eredmények is szerepelnek, ezek lényegében azonos összefoglalása ugyancsak tőle: Das Paläolithnikum in Rumänien (Arch. Aust. 31, 1962, irodalommal). Legújabban: V. PĂUNESCU, Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României (Bucureşti 1970). Az erdélyi lelőhelyek katalógusát közli JUNGBERT B., Repertoriul localităţilor cu descoperiri paleolitice din Transilvania (AMN 15, 1978; 16, 1979). A rakovicai chopperről I. PAUL, Un cioplitor atribuit paleoliticul inferior descoperit în jud. Sibiu (SCIV 24, 1973). A kvarcit moustière-i meglétéről a W 3-ig M. CÂRCIUMARU, Cîteva aspecte privind oscilaţiile climatului din pleistocenul superior în sud-estul Transilvaniei (SCIV 24, 1973), palynológiai adatok alapján. Kronológiára, klímára társszerzőkkel írott dolgozatai a SCIVA 26/3 és 28/2 kötetében.

A Vaskapu környéki epipaleolitikum fejlődéséről teljes képet nyújt V. BORONEANŢ, A. BOLOMEY és M. CÂRCIUMARU (Dacia 17, 1973). A román kutatás jelentős részét is áttekinti D. SREJOVIĆ, The Roots of the Lepenski Vir Culture (Arch. Iug. 10, 1969).

A neolitikum általános képéhez R. TRINGHAM, Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (London 1971), V. DUMITRESCU megjegyzéseivel: A propos d'une nouvelle synthèse concernant l'époque néo-énéolithique du sud-est et du centre-est de l'Europe (Dacia 17, 1973). Ma már alig használható — különösen Erdélyre — D. BERCIU, Contribuţii la problemele neoliticului în Romînia în lumina noilor cercetări. É. n. [1961] c. munkája.

A bácstoroki ásatásról N. VLASSA, Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criş în România I. (AMN 9, 1972), akinek munkái összegyűjtve, kötetben is megjelentek: Neoliticul Transilvaniei (Cluj-Napoca 1976). A korai rézleletekre is Uő és K. HOREDT, Die ältesten neolitischen Kupferfunde Rumäniens (JRGZ 60, 1976). A Körös-kultúrára még E. COMŞA, Unele problemele ale culturii Criş (Aluta 1, 1974).

Tordosra: ROSKA M., Erdély újabb kőkora (Az ősrégészet kézikönyve II. Cluj-Kolozsvár 1927. 399 skk) és Uő, A Torma Zsófia-gyűjtemény (Kolozsvár 1941). A vonaldíszes kerámiára:

E. COMŞA, Quelques nouvelles données sur la culture à céramique rubanée en territoire roumaine (Alba Regia 12, 1972), Dudeşti-re való utalással. A Boian-kultúrára szintén E. COMŞA, Cultura Boian în Transilvania (SCIV 16, 1965) és Uő, Istoria comunităţilor culturii Boian (Bucureşti 1974)

A festett kerámiás csoportokra ROSKA M., Az erdélyi őskori festett agyagművesség (Közl. ENM III—1, 1943), valamint N VLASSA gyűjteményes kötetében. Legújabban MAKKAY J., A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei (Budapest 1982). Petreşti-re H SCHROLLER, Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens (Berlin 1933), az újabb kutatás: I. PAUL, Der Forschungsstand uber die Petreşti Kultur (AUSAV 17, 1969); Periodizarea internă a culturii Petreşti etc (Studii şi comunicări 20, 1977); Der gegenwartige Forschungsstand zur Petreşti-Kultur (PZ 56, 1981) A Tiszapolgár-kultúráról N VLASSA cikkezett, összefoglalóan KUTZIÁN I , The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin (Budapest 1972), újabb adatok D. RADU—N MOIŞ, Aşezarea neolitică de la Călata (AMN 10, 1973), V. PROTOPOPESCU, Raport asupra săpăturilor arheologice de la Corneşti etc. (CA 1, 1975), D. RADU—N FEURDEAN, Aşezarea neolitică de la Gîrbău (AMN 14, 1977); Z KALMAR, Descoperiri eneolitice de la Gilău (AMN 17, 1980)

A marosdécsei anyagok értékelése új, de lényegében KUTZIÁNra támaszkodik Időközben hasonló, de kronológiailag eltérő képet körvonalazott A. DODD-OPRIŢESCU, Les éléments steppiques dans l'énéolithique de Transylvanie (Dacia 22, 1978). A Bodrogkeresztúr-kultúrához N VLASSA munkája és SZÉKELY Z , Descoperiri din neoliticul tîrziu în aşezarea de la Reci (SCIV 15, 1964), valamint KUTZIÁN I., The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya (Budapest 1963, passim) Itt kell megjegyeznunk, hogy a román kutatásban a Szakálhát- (ill Tisza-), Tiszapolgár-, Bodrogkeresztúr-kultúrát Tisa I, II és III névvel jelolik.

Erosdre LÁSZLÓ F , Ásatások az erősdi őstelepen (Dolgozatok 5, 1914), aztán SCHROLLER emlitett müve, s V. DUMITRESCU, Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhaltnis zu den Nachbarkulturen (AUSAV 17, 1969), E ZAHARIA, Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariuşd 1968—1973 (Studii şi comunicări 1973).

A kesei korszakról P ROMAN, Strukturänderungen des Endäneolithikum im Donau-Karpaten-Raum (Dacia 15, 1971) Átmenet és korai bronzkor S MORINTZ—P ROMAN, Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangstufe zur Bronzezeit im Raum des Niederdonau (Dacia 12, 1968) és P ROMAN, Cultura Coţofeni (Bucureşti 1976). Összefoglalóan K HOREDT, Die Kupferzeit in Transilvanien (Apulum 7, 1968).

A Folteşti III—Zăbala (Căţelu Nou-Zăbala)-kultúrara SZÉKELY Z , Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei (SCIV 22, 1971). Glina III—Schneckenbergre A. PROX, Die Schneckenbergkultur (Kronstadt 1941), G BICHIR, Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im Sudosttransilvanien und der Moldau (Dacia 6, 1962). Jigodin-kultúra P. ROMAN et alii, Cultura Jigodin (SCIV 24, 1973). Ciomortan-kultúra. SZÉKELY Z , idézett művében a SCIV 22. kotetében és Uő, Cultura Ciomortan (Aluta 1, 1970); T. I. MUSCĂ, Unele observaţii în legătura cu fenomenul cultural Ciomortan (Apulum 17, 1979)

A Wietenberg-korszakra K HOREDT, Die Wietenbergkultur (Dacia 6, 1960); D POPESCU, Die fruhe und mittlere Bronzezeit Siebenburgens (Bucureşti 1944); BÓNA I , Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre sudostliche Beziehungen (Budapest 1975). A névadó lelőhely. K. HOREDT—C SERAPHIN, Die prahistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Şighişoara-Schässburg (Bonn 1971) A kultura korai, Ottomány-szakaszára: N. CHIDIOŞAN, Beitrage zur Kenntnis der Wietenbergkultur im Lichte der neuen Funde von Derşida (Dacia 12, 1968); összefoglalóan: Uő, Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României Aşezarea Wietenberg de la Derşida (Oradea 1980) és G LAZAROVICI—Z. MILEA, Săpături arheologice la Bădeni (AMN 13, 1976); G. LAZAROVICI, Sondajul arheologic de la Deuş (Apulum 9, 1971). Temetőkre· I ANDRIŢOIU, Cimitirul de incineraţie din epoca bronzului de la Deva (SCIVA 29, 1978). A kultúra kései szakaszára T SOROCEANU—M. ISTRATE, Faza finală a culturii Wietenberg (Studii şi

communicări 21, 1981); D. POPA—D. COMŞA, Cercetările arheologice de la Aţel (Studii şi communicări 21, 1981); T. SOROCEANU—A. RETEGAN, Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens (Dacia 25, 1981). Későbbi korszakokra is összefoglalóan: K. HOREDT, Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania (Studii şi communicări 13, 1967).

Monteoru-kultúra Csík és Háromszékben: M. FLORESCU, Civilisation de Monteoru en Moldavie (Dacia 9, 1965); E. ZAHARIA, Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei (Aluta 1, 1970). A Tei-kultúrára D. POPESCU imént idézett munkája és V. LEAHU, Cultura Tei (Bucureşti é. n.). Noua-kultúra: E. ZAHARIA, Das Gräberfeld von Balinteşti-Cioinagi etc. (Dacia 7, 1963); A. C. FLORESCU, Sur les problèmes du Bronze tardif etc. (Dacia 11, 1967); T. SOROCEANU, Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (AMN 10, 1973) lelőhelykatalógussal. Itt jegyzem meg, hogy nemigen tudtam mit kezdeni S. MORINTZ, Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii (Bucureşti 1978) erdélyi vonatkozású adataival.

A fémleletekre (a későbbiekre is) összefoglalóan M. PETRESCU-DÎMBOVIŢA, Depozitele bronzuri în România (Bucureşti 1977), valamint MOZSOLICS A., Bronzefunde des Karpatenbeckens (Budapest 1967); UŐ, Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson (BRGK 46—47, 1965—66); UŐ, Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens (Budapest 1973).

A halomsíros kultúrára: K. HOREDT, Einflüsse der Hügelgräberkultur und der Velaticer Kultur in Siebenbürgen (Germania 45, 1967); SZÉKELY Z., Cultura mormîntelor tumulare în sud-estul Transilvaniei (SCIVA 28, 1977); T. SOROCEANU, Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureş (Dacia 21, 1977). A dévai, vajdahunyadi „Koszider"-anyagot I. ANDRIŢOIU, Contribuţii la cunoaşterea culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei (AMN 15, 1978) tévesen az Ottomány-kultúrához sorolta.

A Noua közjáték utáni Gáva időszakra LÁSZLÓ A., Consideraţii asupra ceramicii de tip Gáva etc. (SCIVA 24, 1973); E. ZAHARIA, Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie (Dacia 9, 1965); SZÉKELY Z., Aşezări din prima vîrsta fierului în sud-estul Transilvaniei (Braşov 1966); G. I. SMIRNOVA, Complexele de tip Gáva-Holihrady — o comunitate cultural istorică (SCIVA 25, 1974).

A Gáva-kultúra utáni időszak, ill. a Basarabi-kultúrára: K. HOREDT, Hallstättische Tierfiguren aus Lechinţa de Mureş (Dacia 7, 1963) — (Dálya-horizont Erdélyben?) és A. VULPE, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Dacia 9, 1965), valamint H. CIUGUDEANU, Cultura Basarabi pe teritoriul judeţului Alba (Apulum 14, 1976) és T. I. MUSCĂ, Interpretări arheologice (Apulum 18, 1980). A korai (hagyományosan kimmernek nevezett) és kései szkíta anyagra ROSKA M., Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens (ESA 11, 1936). FERENCZI I. közleményei a csombordi temetőről az AMN 2, 3, 4, 6, 8. kötetében, valamint A. VULPE, Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum (Mem. Ant. 2, 1970) és Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe (Dacia 21, 1977). Nehezen követhető I. H. CRIŞAN, Once more about the Scythian Problem in Transylvania (Dacia 9, 1965), az erdélyi szkíta anyagnak a Basarabi-kultúrával való kezdetére mégis itt kerülnek elő fontos adatok. Újabb korai leletekre Kolozsból és Beszterce-Naszódból: G. MARINESCU, Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen (Dacia 28, 1984). Kronológiailag eltévesztett V. VASILIEV, Die Skythengruppe in Siebenbürgen (Apulum 14, 1976) dolgozata, valamint ezt és más dolgozatait is összefoglalva: Sciţii agatîrşi pe teritoriul României (Cluj-Napoca 1980).

A La Tène időszak irodalma a hetvenes években jelentősen gyarapodott: I. H. CRIŞAN, Contribuţii la problema celţilor din Transilvania (SCIV 22, 1971); UŐ, Das Keltenproblem in Siebenbürgen (Arh. Roz. 23, 1971); V. ZIRRA, Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien (Dacia 15, 1971); UŐ, La nécropole La Tène d'Apahida (Dacia 20, 1976). A Vekerzug-csoport erdélyi továbbélésére: I. H. CRIŞAN, Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern (Dacia 22, 1978; Marisia 7, 1977); UŐ, Mormîntul celtic de la Fîntînele-Livada (SCIVA

26, 1975); beolvadására, ill. keltizálódására: V. ZIRRA, The Decorated Celtic Pottery of Transylvania (Dacia 22, 1978). Újősre: Şt. DANILA, Primele săpături arheologice în necropola de epocă La Tène de la Fîntînele (SCIVA 29, 1978).

A dák ezüstleletekről összefoglalóan K. HOREDT, Die dakische Silberfunde (Dacia 17, 1973), aki szerint a szarmata kapcsolatok túlságosan távoliak. Ennek kérdése igazában már nem tartozik fejezetünkhöz.

2. A DÁK KIRÁLYSÁG

A dák királyság új, részletes monográfiája H. DAICOVICIU, Dacia de la Burebista la cucerirea romană (Cluj 1972), ahol a régebbi irodalom csaknem minden vonatkozásban megtalálható. A görög és római importtárgyak hasznos összeállítása ennél újabb keletű: I. GLODARIU, Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World (BAR Suppl. Series 8, London 1976). I. H. CRIŞAN, Burebista and his time (Bucureşti 1978) a címben jelzett korszak részletes feldolgozását kísérli meg, a források beható elemzését azonban sokszor spekulációkkal helyettesíti.

Nemcsak nyelvészeti szempontból fontos összefoglalás I. I. RUSSU, Die Sprache der Thrako-Daker (Bucureşti 1969). A geták és dákok pénzverésének feldolgozása C. PREDA, Monedele geto-dacilor (Bucureşti 1973).

A dákokkal nyugat és dél felől határos területek politikai történetét a római hódításig két korábbi munkám alapján összegezem; lásd egyrészt Pannonia címszó alatt RE Suppl. Bd. IX. Stuttgart 1962, 527—537; másrészt Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch-römischen Zeitalter (Acta Ant. Hung. 14, 1966), vö. Pannonia and Upper Moesia (London 1974. 1—30). Ez utóbbi munkámban több helyen szólok a birodalmon kívül maradt törzsek eldákosodásáról. Vitatott, hogy a Pannonia területén késő kelta vagy kora császárkori leletösszefüggésben felbukkanó dák kerámia Burebista nyugati előretörésének régészeti nyoma-e, vagy a kora császárkor folyamán a Kárpát-medence északi feléből Pannoniába telepített és részben már eldákosodott germán és kelta néptöredékektől származik. A dákok régészeti nyomairól az Alföldön VISY Zs., Die Daker am (!) Gebiet von Ungarn (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1970). Oroles és Rubobostes koráról megszívlelendő szempontok V. ILIESCU cikkében, Wann lebte König Oroles (Analele Univ. Bucureşti, Limbi Classice 17, 1970).

A dák királyokat Jordanes gót története sorolja fel (73, 76, 77), aki a geták és dákok egykori területén megtelepedett gótokkal azonosította a getákat és dákokat. Gót (tehát dák) elfogultságával magyarázható, hogy a vereséget szenvedő Decebalust elhallgatja. A dák királynevek írásában sorozatos torzulások találhatók nála. — Burebista haláláról és birodalma széthullásáról Sztrabón VII. 3,11 nyújtja a legtöbbet. — Cotiso és Comosicus azonosítása természetesen rendkívül bizonytalan; elsősorban az támogathatja, hogy Cotisóról Jordanes nem tud, holott a centrális dák területnek minden jel szerint Cotiso volt a királya, s kiemelkedő jelentőségét a többi utód király között a neki szentelt figyelem (vö. pl. Horatius, Carm. III. 9) tanúsítja. Kevesebb nehézséget okoz egy Koszón nevű király, akinek görög betűs, de római aranypénzei azon a területen kerülnek elő, ahol Cotiso királyságát kell gyanítanunk. Valószínű, hogy a dák király kb. Kot-szó-nak ejtett nevét latinul és görögül többféleképpen írták át (Cotiso, Koszón). A Koszón-pénzeket a kutatás a Caesar halálát követő időre teszi, és a dák—római kapcsolatok egyik szép bizonyítékát látja bennük.

Licinius Crassus dák háborújáról és a római hagyományban való eltussolásáról A. MÓCSY, Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus (Historia 15, 1966). Oescus legiótáboráról és e partszakasz korai megszállásáról B. GEROV, Epigraphische Beiträge zu Geschichte des mösischen Limes etc. (Acta Ant. Hung. 15, 1967). A szarmaták áttelepüléséről az Alföldre A. MÓCSY, Die Einwanderung der Jazygen (Acta Ant. Hung. 25, 1977). A Vaskapu feletti Duna-szakasz hajóvontató útjáról máig fontos munka E. SWOBODA, Forschungen am obermösischen Limes. Österr. Akad. Schriften der Balkankomm., Antiquarische Abt. X. (Wien 1939); az

útépítési feliratokat a legjobban A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5 (Ljubljana 1963. 55—63. sz.), újabb felirat M. Gabričević, Straßenbau in der Donja Klisura etc. (Arheološki Vestnik 23, 1972).

Nem lehet a dákok Scorilo kori története szempontjából egyértelműen felhasználni Plautius Silvanus Aelianus nevezetes feliratát (Dobó 840 sz.); ez a szenátor Nero uralkodásának vége felé Moesia helytartójaként „a basztarnák és roxolánok királyainak fiait, a dákokénak testvérét, miután fogságba ejtette, illetve az ellenségtől kiszabadította őket, visszaküldte". E tömör fogalmazásból nem derül ki, hogy a dák király testvére római vagy más, például szarmata fogságba esett-e. Utóbbi esetben a szövegrész a dák—római foedus bizonyítéka. Az épp e helyen hibás szövegű felirat egyik értelmezése szerint (Dacorum fratrum: a „testvér", azaz szövetséges dákok) valóban erről lenne szó, azonban a mindenképp értelmetlen, a mondatszerkezetbe nem illő Dacorum fratrum javításra szorul. A szokásos fratres-re való javítás helyett paleográfiai okokból kézenfekvőbb a fratrem.

Ptolemaiosz Dacia-leírásának (Geogr. III. 8) kora nem vitatott annyiban, hogy Dacia provincia megszervezésénél korábbinak tartják. Eltérés van azonban a földrajzi körülhatárolás és a helységek („városok") jegyzéke között Utóbbi nem terjed ki az egész, Tisza—Dnyeszter közötti területre, hanem néhány kivétellel a későbbi Dacia tartomány területére szorítkozik. Mivel e határokon belül a népjegyzék tizenöt „törzse" nem helyezhető el — a kosztobókok például biztosan nem tartoztak a provinciához —, a népek felsorolását a Tisza—Dnyeszter közötti (bizonyára „kerekítve" adott) elhatárolással közös eredetűnek kell tartanunk. Az öt sorba és három oszlopba rendezett népek között a helynévből képzett nevek a második sorban kezdődnek, majd a további sorokban, tehát dél felé menve a bal oldali, tehát nyugati oldalra korlátozódnak. Ez megfelelhet a dákok Erdély közepe felől délnyugat felé elnyúló szállásterületének. A görög betűs kőtömbökről lásd Bodor A., Blocurile cu litere greceşti din cetăţile dacice (Crisia 2, 1972), aki számokat lát a jelekben.

Traianus háborús előkészületei közé kell sorolnunk a Vaskapu sziklazátonyait kikerülő csatorna építését is, amelyet nemrég előkerült felirata szerint 101-ben, tehát közvetlenül a háború megkezdése előtt fejeztek be, lásd J. Šašel, Trajan's Canal at the Iron Gate (JRS 63, 1973). Bár erre a csatornára a dunai hajóforgalom megnövekedésével a rómaiaknak előbb vagy utóbb mindenképpen szükségük lett volna, az időpont miatt a hadi előkészületek közé kell ezt a nagy művet sorolnunk. Decebalus országát csak két oldalról, a Bánság és Oltenia felől lehetett megtámadni; Traianus mindkét hadjáratában így is járt el. A Dunától kiinduló két seregcsoport között azonban csak a Dunán lehetett összeköttetést teremteni. A felvonulás, az utánpótlás és az esetleges visszavonulás alapvonala a Duna volt. A dák háborúk újabb tömör áttekintése G. Forni, La provincia della Dacia e la politica romana (Romania Romana, Accad. Naz. dei Lincei 371, 1974. No. 207); e füzetben több jó áttekintés található a dák királyságról is.

3. DACIA RÓMAI TARTOMÁNY

Dacia történetét és kultúráját részletezően összefoglaló monográfia nem készült. A tartomány történetének rövid összegzése: M. Macrea—D. Tudor, Epoca sclavagistă romană (sec. I—III. é. n.), Dacia în timpul stăpînirii romane (Istoria Romîniei I. Bucureşti 1960, 345—476); francia nyelvű kiadása 1963-ban, a német 1964-ben jelent meg. Áttekintő képet ad a tartományról a Römer in Rumänien című kiállítási katalógus: Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj (Köln 1969). Egyes témakörök összefoglalásai: M. Bărbulescu, Interferenţe spirituale în Dacia romană (Cluj—Napoca 1984); V. Christescu, Istoria militară a Daciei romane (Bucureşti 1929); Uő, Viaţa economică a Daciei romane (Piteşti 1929); C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'Antiquité (Bucarest 1938), németül is megjelent: Siebenbürgen im Altertum (Bukarest 1943); M. Macrea, Viaţa în Dacia

Romană (Bucureşti 1969), D TUDOR, Istoria sclavajului în Dacia Romană (Bucureşti 1957); Uo, Oltenia Romană (Bucureşti 1968[3]), Uo, Oraşe tîrguri şi sate în Dacia romană (Bucureşti 1968)

A tartomany történetenek a vizsgálata a topográfiai kutatással indult, amit mások mellett C GOOSS, FINÁLY GÁBOR, FINÁLY HENRIK, ORNSTEIN JOZSEF, TÉGLÁS ISTVAN és főként TÉGLÁS GÁBOR, illetve TORMA KÁROLY vegeztek eredményesen A tartomány történetét KIRALY PÁL már a múlt század vegén osszefoglalta Dacia Provincia Augusti I—II (Nagybecskerek 1893) CSERNI BELA Sarmizegethusában es Apulumban vegzett feltarásokat, GR G TOCILESCU olteniai helyrajzi kutatásai ma is fontosak

A lelőhelyek régi, de még mindig hasznos osszefoglalása C GOOSS, Chronik der archeologischen Funde Siebenburgens (Hermannstadt 1876) A topográfiai kutatásokat és a leleteket a Tabula Imperii Romani (TIR) kotetei lelohelyenként osszegzik, es tájékoztatast adnak A megjelent kotetek egész Dacia teruletét felolelik TIR L-34, Aquincum—Sarmizegethusa—Sirmium (Bp 1968), TIR L-35, Romula—Durostorum—Tomis (Bucureşti 1969), TIR K-34, Naissus — Dyrrhachion—Scupi—Serdica— Thessalonike (Ljubljana 1976). A nemzetkozi sorozaton kivul D TUDOR, TIR, Drobeta — Romula—Sucidava (Bucureşti 1965) A Bánát régészeti leleteirol MILLEKER B , Délmagyarország régiseglelotei a honfoglalás elotti idokbol I-III (Temesvár 1897—1906).

A tartomany romai feliratait a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) III kötete tartalmazza Az új feliratgyujtemény, az Inscriptiones Daciae Romanae (IDR) kotetei folyamatosan jelennek meg I Introducere istorică şi epigrafică Diplomele militare, tăbliţele cerate (Red I I RUSSU, Bucureşti 1975), II Oltenia şi Muntenia (Red G FLORESCU—C C PETOLESCU, Bucureşti 1977), III 1 Dacia Superior, Zona de sud-vest (Red I I RUSSU, Bucureşti 1977), III· 2 Dacia Superior, Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa (Red I I RUSSU, Bucureşti 1980) Pótlas C C PETOLESCU, Cronica epigraphică a României I (1975—1980) (SCIV 32, 1981) A CIL óta megjelent epigráfiai kozleményeket N GUDEA foglalta ossze Beitrage zu einem Literaturnachweis der epigraphischen, das romische Dakien betreffenden Forschung nach 1902 (Arheološki Vestnik 31, 1980)

A jelen munkaban kozolt forrasreszleteket NAGY ÁRPAD MIKLÓS forditotta

BERENDEZKEDÉS ÉS SZERVEZÉS

A tartomány meghóditásának és korai történetenek ma is a legteljesebb feldolgozasa PATSCH, Beitrage, egyes megállapitásai — foleg a kozigazgatással kapcsolatban — azonban modosultak A háborukban zsákmányolt kincsekről a Kriton-töredék alapján ertesulunk F JACOBY, Die Fragmente der griechischen Historiker II B (Leiden 1962 931—932), vo A BODOR, Contribuţii la problema cuceririi Daciei (AMN 1, 1964) A Sztrigy medrében talált Luszimakhosz aranyleletrol TEGLÁS G , Decebál király kincse (HTRÉ 9, 1896—98) A hóditás es a tartomanyszervezes alkalmával vert DACIA VICTA, DACIA CAPTA, DACIA AVGVSTI PROVINCIA feliratú érmekről P L STRACK, Untersuchungen zur romischen Reichspragung des zweiten Jahrhunderts I-II (Stuttgart 1931) Az elso dák háboru kevés nyomot hagyott az éremverés hátlapabrázolásain, és a senatus az elsó dak háború korlátozott celkituzeseivel sem volt elegedett G G BELLONI, Significati storico-politici delle figurazioni e delle scritte delle monete da Augusto a Traiano (ANRW II 1 Stuttgart 1974 1098—1106)

A tartomány hadtortenetének a részleteiről D TUDOR, Răscoale şi atacuri „barbare" în Dacia Romană (Bucureşti 1957), M. MACREA, Istoria Romîniei I (Bucureşti 1960 370 skk, 447 skk), BALLA L , Jazyg haború Dacia határain 107/108-ban (DMÉ 1972), Uő, Dacia II századi hadtörténetének kerdésehez (106—167) (Arch Ért 92, 1965), Uő, To the question of the military organisation of Dacia in the second century (AC Debr 1, 1965), Uő, Dacia az utolsó Antoninusok idején, 161—192 (A Bihari Múzeum Évk 1976), B. GEROV, Die Einfalle der

Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde (ANRW II:6, 1977); Dacia feladásának tervéhez Hadrianus uralkodása alatt: A. V. PREMERSTEIN, Das Attentat der Konsulare auf Hadrian im Jahre 118 n. Chr. (Klio, Beiheft 8, Leipzig 1908).

DACIA FELOSZTÁSA TARTOMÁNYOKRA. HATÁROK ÉS HADSZERVEZET

Dacia helytartói: A. STEIN, Die Reichsbeamten von Dazien (DissPann I:12, Bp. 1944). Újabb rövid kimutatás: B. E. TOMASSON, Laterculi praesidium, Moesia, Dacia, Thracia (Gothoburgi Westrogotorum 1977). Egyes helytartókról: BALLA L., Prosopographia Dacica I (DMÉ 1968); Uő, Prosopographia Dacica II (DMÉ 1974); Uő, Prosopographia Dacica III (AC Debr. 9, 1973). A tartomány átszervezésének az időrendjéhez: B. GEROV, Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien (Klio 37, 1959); M. MACREA, Organizarea provinciei Dacia (AMN 3, 1960); Uő, L'organisation de la province de Dacie (Dacia 11, 1967); I. I. RUSSU, Das römische Militärdiplom von 123 für Dacia Porolissensis und Pannonia Inferior (Dacia 18, 1974); Uő, Dacia şi Pannonia Inferior (Bucureşti 1973). A helytartói hivatalról: Á. DOBÓ, L'officium consularis en Dacie (AC Debr. 14, 1978); a vámszervezetről: Á. DOBÓ, Contribution à l'histoire de la douane en Dacie (AC Debr. 10—11, 1974—75). A tartományi gyűlésről általában: J. DEININGER, Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr. (München-Berlin 1965); a daciai concilium megszervezéséhez: C. DAICOVICIU, Severus Alexander şi provincia Dacica (AMN 3, 1966. 153—163); BALLA LAJOS az időpontot korábbra teszi: Epigraphica Dacica (Debr.Egy.Kt.Közl. 1970. 24—31).

A táborokról, a védelmi rendszerről N. GUDEA összefoglaló tanulmányaiban olvasunk: N. GUDEA, Sistemul defensiv al Daciei romane (Apulum 12, 1974); Uő, Das Verteidigung des römischen Daciens (Saalburg Jahrbuch 31, 1977); Uő, Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Traianus bis Aurelian (ANRW II:6, 1977); Uő, The Defensive System of Roman Dacia (Brittania 10, 1979). A szerző cikkeiben — megalapozatlanul — az egész Bánságot Dacia provincia részének tartja.

A limeskutatás megindulása TORMA KÁROLY nevéhez fűződik. Sok tanulmánya közül: A Limes Dacicus felső része (Bp. 1880). A tartomány határa, a katonaság által védett limesvonala FERENCZI ISTVÁN kutatásai alapján jól ismert: A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának a kérdéséhez (A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei 1, 1956); Uő, Contribuţii la problema limesului de vest al Daciei (AMN 9, 1972); Uő, Die Nordstrecke des dakischen Limes von Crişul Repede bis zu den Ostkarpaten (Actes, Mamaia); Uő, Contribuţii la problema limes-ului de vest al Daciei (AMN 11, 1974); Uő, Zur Verteidigung des Nordgrenze der Provinz Dazien (Roman Frontier Studies 1969, Cardiff 1974); Uő, Beiträge zur Kenntnis der römischen Limes nördlich von Someşul Mare (Dacia 22, 1978). Az északkeleti táborok helyrajzához: PAULOVICS I., Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák"-ezüstkincsek kérdése (Kolozsvár 1944). A délkeleti táborokról: K. HOREDT, Die südsiebenbürgische Limesstrecke Dakiens (SMR 331—338). Dacia Porolissensis táborainak legfontosabb adatait összeállította D. PROTASE, „Exercitus Daciae Porolissensis" et la défense des frontières septentrionales de la Dacie (Actes, Mamaia). Újabb táborkutatások Erdélyben: Gyalu: D. ISAC—A. DIACONESCU—C. OPREANU, Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău (Potaissa 2, 1980); Uő, Porta principalis dextra a castrului de la Gilău (AMN 18, 1981); Vecel: L. PETOLESCU, Castrul de la Micia (Muz. Naţ. 5, 1981); Sebesváralja: N. GUDEA, Das Römerlager von Bologa (SMR 313—329); Uő, Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa (Apulum 15, 1977); Vármező: A. LANDES, Propuneri pentru o reconstituire a castrului roman de la Buciumi (AMP 3, 1979); Uő, Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Buciumi (AMP 4, 1980 és 5, 1981); Porolissum: E. TÓTH, Porolissum. Das

Castellum in Moigrad, Ausgrabungen von A Radnóti 1943 (Régészeti Fuzetek II 19, Bp 1978), E Chirilă—N Gudea—A Matei—V Lucăcel, Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (AMP 4, 1980), Énlaka N Gudea, Castrul Roman de la Inlăceni (AMP 3, 1979), Bereck N Gudea, Castrul roman de la Breţcu (AMP 4, 1980), Foldvári N Gudea—I Pop, Săpăturile din castrul roman de la Feldioara (MCA 14, 1980), Segesvár. I Mitrofan—Gh Moldovan, Castrul roman de la Şighişoara (AMN 5, 1968), Tiho V Wollmann—Gh Bot, Despre Castrul şi garnizoana romană de la Tihău (In memoriam C Daicoviciu, Cluj 1974) Dacia Inferior táborairól D Tudor, Castra Daciae Inferioris (Buletinul Muzeului Militari National 9—10, 1941—42), Uo, Nouvelles recherches archeologiques sur le Limes Alutanus et le limes Transalutanus (Actes, Mamaia) A „limes Transalutanus"-tól Gr G Tocilescu munkája még mindig alapveto Fouilles et recherches archeologiques en Roumanie (Bucureşti 1900 117—141), tovabbá Cr M Vlădescu—Gh Poenaru Bordea, Les fortifications romaines sur le limes Alutanus dans la zone du massif de Cozia (Actes, Mamaia), Az Olt menti limes táboraiban megmunkáló asatásokról J Bogdan-Cătăniciu, Cercetări in castellum de la Rucăr (SCIV 25, 1974), Gh Poenaru Bordea—C M Vlădescu, Castrul de la Titeşti (SCIV 32, 1981) Mindkét limesvonal taborairol osszefoglalóan J Bogdan-Cătăniciu, Nouvelles donnees sur le limes Transalutanus (Actes, Mamaia)

Dacia legióiról E Ritterling, Legio, RE XII (1925) 1540—1549, 1572—1586, 1710—1727 A legiństaborok ásatásairól és a legiók daciai történeteról I Glodariu, Legio IV Flavia Felix et la Dacie (Acta of Fifth Epigraphic Congress 1967 Oxford 1981) A legio IV Flavia bersoviai táborát M Moga kutatta Castrul Bersobis (Tibiscum 1, 1970), teglabélyegeinek elterjedese D Protase, Legiunea IIII Flavia Iavon nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de Vest la Provincia Dacia (AMN 4, 1967) Sarmizegethusa D Alicu, Le camp légionnaire de Sarmizegetusa (Potaissa 2, 1980) Az apulumi legiństabort meg nem kutatták, a helyorsegérol V Moga, Detaşementele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia (Apulum 10, 1972) Potaissa M Bărbulescu—A Cătinaş—A. Hopîrtean, Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în castrul roman de la Turda (Potaissa 1, 1978) A táborok kaputoronytipusairol D Alicu, Turnuri de porţi la castrele romane din Dacia (AMN 10, 1973)

A hadsereg létszáma és osszetetele a traianusi háboruk alatt N Gostar, L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (Dacia 23, 1979), tovabbá M Macrea, Exercitus Daciae Porolissensis et quelques consideration sur l'organisation de la Dacie Romaine (Dacia 8, 1964), I I Russu, Auxilia provinciae Daciae (SCIV 23, 1972), D Protase, Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie (Dacia 17, 1973), J Beneš, Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia (Studia archeologického ustavu Československe Akademie Věd v Brně Ročnik 6 2, Praha 1978) A csapatok teglabélyegeit Szilagyi J gyujtotte ossze A dáciai erodrendszer helyőrsegei és a katonai téglabelyegek (Diss Pann II 2, Bp 1946), a munka ma már kevéssé használható

ÚTHÁLÓZAT

A daciai romai utakat csak nehany kisebb szakaszon terkepezték fel Halavats Gy , A Lederata—tibiscumi római út (Arch Ért 16, 1896), D Ursuţ—P Petrică—J Winkler, Cîteva consideraţii geo-topografice privind traseul drumului roman Potaissa-Napoca în sectorul Cluj-Napoca — Aiton (AMN 17, 1980), J Winkler — M Blăjan — T Cerghi, Drumul roman Napoca — Potaissa (Potaissa 2, 1980) A Maros menti útról I Ferenczi, Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia superior prin „Barbaricum" (Tibiscus 3, 1974) A Duna-Tisza kozott Pannoniából Daciába vezeto utat Garam Éva, Patay Pál és Soproni Sandor találták meg (Régészeti Fuzetek 32, 1979 66 es 33, 1980 57)

A hidakrol D Tudor, Les ponts romains du Bas-Danube (Bucureşti 1974)

GAZDASÁG, KERESKEDELEM AZ ELSŐ FELLENDÜLÉS

Regi osszefoglalas V CHRISTESCU, Viaţa economică a Daciei romane (Piteşti 1929) A banyaszatrol, valamint a Pontus-videk varosainak a jelentosegerol Moesia es Dacia hadseregenek ellatasaban M ROSTOVZEFF, Gesellschaft und Wirtschaft im romischen Kaiserreich (Leipzig 1931), I 339 A nyugati kereskedelemrol S PANCIERA, Vita economica di Aquileia in eta romana (Aquileia 1959 90), PATSCH, Beitrage 165—166, BALLA L — TOTH I, Adatok Pannonia es Dacia kapcsolatahoz (DMÉ 1967) Dacia romai kori banyaszatanak boseges irodalmabol elsosorban TEGLAS GABOR tanulmanyait kell kiemelni Romai banyaszat Erdelyben (ORTE 1879—85), Uó, A romaiak banyaszata Boiczan es Rudan (Arch Ért 3, 1883), Uó, Korabia romai banyaszata es kettos sirmezeje (Bp 1890) stb A vasbanyaszathoz HOLLOSVARI I, Adalekok a „hunyadi vaskotelep" banyaszatanak tortenetehez (HTRE 29, 1910), MARKUP F, A Vajda-hunyadi es gyalari vasbányak fejlodese (HTRE 8, 1893—96) Az alburnusi banyamuvelesrol hasznos osszefoglalas A SĂNTIMBREANU — V WOLLMANN, Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioda romană la Alburnus Major (Apulum 12, 1964) Az aranybanyaszatrol S MROZEK, Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie (Apulum 7, 1968), Uó, Die Goldbergwerke im romischen Dazien (ANRW II 6, 1977), H -CH NOESKE, Studien zur Verwaltung und Bevolkerung der dakischen Goldbergwerke in romischer Zeit (BJ 177, 1977) A vas- es sobanyaszathoz BALLA L, Contribution a l'histoire de l'extraction du sel et du fer dans les mines de la Dacie romaine (Ethnographica et folkloristica Carpathica I Bp 1979)

Dacia keramiaipara nincsen feldolgozva Olteniara hasznos osszegzes G POPILIAN, Ceramica romană din Oltenia (Craiova 1976) A terra sigillata kutatas megindult G POPILIAN, Nouvelles decouvertes de sigilles d'importation en Dacie (Dacia 21, 1977), D ISAC — M RUSU —C L BĂLUŢA, Descoperiri de terra sigillata la Apulum (Apulum 13, 1975), D ISAC, Helenius si Saciro de la Westerndorf (AMN 13, 1976), Uo, Terra sigillata din castrul roman de la Buciumi (AMP 1, 1977), Uo, Importuri de terra sigillata la Napoca (AMN 17, 1980), D ISAC — N GUDEA, Terra sigillata de la Porolissum (AMP 4, 1980) Helyi terra sigillata utanzat mintataljai G POPILIAN, Un atelier de terra sigillata a Romula (Dacia 16, 1972), V MOGA, Tiparile romane pentru produse ceramice de la Apulum (Apulum 16, 1978), Uo, Moules romains decouverts a Apulum (RCRFA 19—20, 1979) A porolissumi pecsetelt keramia muhelyekrol N Gudea, Die Stempelgefaße von Porolissum (RCRFA 21—22, 1982) es Uo, Vasele ceramice ştampilate de la Porolissum (AMP 4, 1980) A pecsetelt keramia mintainak del-pannoniai kapcsolataihoz jo analogiakat kozolt B VIKIC-BELANČIC, Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji (Starinar 13—14, 1962—63) A sigillatak elterjedese a szarmata Barbaricumban GABLER D, Terra sigillatak a Kelet-Pannoniaval szomszedos Barbaricumban (Arch Ert 95, 1968)

Az eremforgalom rovid osszefoglalasa J WINKLER, Der Munzumlauf (Romer in Rumanien, Koln 1969, 57—60) Dacia kolonialis eremveresehez meg mindig fontos B PICK munkaja Die antiken Munzen von Dacien und Moesien (Berlin 1898) Teruleti eremkorpuszok J WINKLER, Despre circulaţia monetară la Porolissum (AMN 1, 1964), Uo, Circulaţia monetară la Apulum (AMN 2, 1965), Uo, Circulaţia monetară în aşezările antice de pe teritoriul comunei Orlea (AMN 10, 1973), E CHIRILĂ—N GUDEA—GH MOLDOVAN, Munzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighişoara (Sibiu 1972), I WINKLER—A HOPÂRTEAN, Moneda antică la Potaissa (Cluj 1973) A 271 utani ermeket D PROTASE gyujtotte ossze Problema continuităţii în Dacia (Bucureşti 1966) A Bansag 4 szazadi eremleletei alapjan E CHIRILĂ, N GUDEA, I STRATAN, Drei Munzorte des 4 Jahrhunderts aus dem Banat (Lugoj 1974) a teruleten elo szarmatak mellozesevel kisereltek meg torteneti kovetkezteteseket levonni Dacia eremkincsleleteit osszegyűjtotte D PROTASE, Les tresors monetaires de la Dacie romaine Leur signification sociale-economique et ethno-politique (Congresso Internationale di Numismatica, Atti, Roma

1965, II). A székelyszállási lelet: I. MOLNÁR—J. WINKLER, Tezaurul de monede romane de la Sălaşuri (AMN 2, 1965). Az Ojtozi-szoros környékén, a Sómezőn előkerült Commodus kori éremlelet nem szerepel a TIR-kötetben: C. GOOSS, Die neuesten antiken Münzfunde Siebenbürgens (AEM 1, 1877. 125).

Az észak-balkáni éremleleteket összefoglalta és értékelte B. GEROV, Die Einfälle der Nordvölker (ANRW II:6, 1977. 110—181). A Gallienus kori apulumi leletek: J. WINKLER, Tezaurul monetar din secolul III. e. n. descoperit la Apulum în 1902 (Apulum 9, 1971); V. PAVEL, Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Alba Julia în anul 1963 (Apulum 14, 1976). A tartományon kívül, a Barbaricumban előkerült éremleletekhez: B. MITREA, La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie (Dacia 1, 1957); G. PETOLESCU, Cîteva tezaure monetare şi evenimentele din Cîmpia Munteniei la sfîrşitul sec. al II-lea e. n. (Apulum 7, 1968). Dacia ábrázolása az érmeken: N. LASCU, Dacia felix (AISC 4, 1941—43 [1944]); J. WINKLER, Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale (StCl 7, 1965).

Az Alföld és a Barbaricum római éremforgalmához: V. LÁNYI, Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwälle im donauländischen Barbaricum (Acta Arch. Hung. 26, 1974).

A HOSSZÚ HÁBORÚ ÉS A SEVERUS-KORI MEGÚJULÁS

A Marcus kori háborúkról általában: MÓCSY A., Pannonia a késői császárkorban (Bp. 1974. 7—18); Uő, Pannonia and Upper Moesia (London 1974. 183 skk). A Marcus és Severus-kori harcokról a Kárpát-medencében: J. FITZ, A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180—235) (Acta Arch. Hung. 14, 1962) és BALLA L., A Severusok és Dacia (DMÉ 1969—70); Uő, Some Problems of the History of Dacia in the Severan Age (AC Debr.6, 1970). Lucius Verus jelentős szerepéről a markomann háborúban: G. BARTA, Lucius Verus and the Marcomannic Wars (AC Debr. 7, 1971). Egyes szerzők a provincia dák őslakóinak a római uralom elleni felkeléseiről írnak (C. DAICOVICIU, Siebenbürgen im Altertum. Bukarest 1943. 86; B. MITREA, Contribuţii numismatice la cunoaşterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane in Dacia. SCIV 5, 1954): ennek azonban nincs bizonyítéka. Az a feltételezés, hogy a 118-as harcokban az őslakosság is részt vett, C. PATSCH megalapozatlan okfejtésén alapszik (PATSCH, Beiträge 159), vö: ALFÖLDI A., Budapest története I (Bp. 1942. 219). A tartományi lakosság (de nem a dák őslakosság!) mozgolódásának Commodus császár uralkodása alatt van nyoma (SHA vita Commodi 13,5: „in Germania et in Dacia imperium recusantibus provincialibus", vö.: BALLA L., Recusantes provinciales in Dacia (Oikumene 1, 1976), amit a markomann háborúk utáni rossz belső helyzet és az urbanizáció lassúsága okozhatott. A belső mozgolódást nem bizonyítja a Dél-Daciában előkerült, útonállók *(latrones)* által megölt néhány ember sírfelirata (a *latrones*-ről: N. GOSTAR: Două inscripţii mezerziene (Analele Ştiinţifice ale Univ. „Al. I. Cuza" din Iaşi, Sect. III: 4, 1958); D. TUDOR, „Interfecti a latronibus" în inscripţiile din Dacia (SCIV 4, 1953).

A 3. század politikai történetéhez: A. BODOR, Impăratul Caracalla în Dacia (In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj 1974). C. DAICOVICIU, Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts (StCl 7, 1965); Uő, Severus Alexander şi Provincia Dacia (AMN 3, 1966).

TELEPÜLÉSEK, URBANIZÁCIÓ

A daciai római városokra vonatkozó legfontosabb irodalom a TIR L-34. és 35. köteteiben található. A dák helységnevek fennmaradása nem jelent egyúttal települési folyamatosságot: PATSCH, Beiträge 179. Traianus urbanizációs politikáját az éremhátlap-ábrázolások is hirdetik:

P. L. STRACK, Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts I. (Stutgart 1931. 129, VI. tábla 384); általánosabb értelmű, semhogy csupán Sarmizegethusa alapítását lássuk benne, mint JÓNÁS E. gondolta (Arch. Ért. 41, 1927). A daciai városfejlődésről: F. VITTINGHOFF, Die Bedeutung der Legionslager für die Entwicklung der römischen Städte an der Donau und in Dakien (Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, H. Jankuhn gewidmet, Neumünster 1968); H. WOLF, Miscellanea Dacica II (AMN 13, 1976. 118); MÓCSY A., Zu den Auxiliarvici in Pannonien (Studien zur antiken Sozialgeschichte, Festschrift F. Vittinghoff, Köln—Wien 1980. 365—376); Traianus urbanizációs politikájához a Dunától délre: M. ROSTOVZEFF, i. m. Leipzig 1931. I. 201. A rövid életű daciai urbanizáció jelentőségét általában túlértékelik, így: C. DAICOVICIU — H. DAICOVICIU, Urbanisation et romanisation dans la Dacie. Akten des VI. Internat. Kongress für griechische und lateinische Epigraphie (München 1972); H. DAICOVICIU, Fenomenul urban antic în România (Apulum 13, 1975). Sarmizegethusa deductiós veteránjairól BALLA LAJOS írt: Epigraphica Dacica (Debr. Egy. Kt. Közl. 1970. 21—24). A ius Italicumról: N. GOSTAR, Ius Italicum în Dacia (AIIA „Xenopol" 6, 1969); Uő, Die Landwirtschaft im römischen Dakien (ANRW II:6, 1977. 957); BALLA L., De la romanisation de la Dacie (AC Debr. 14, 1978. 53). A ius Italicummal rendelkező daciai városok: Digesta 50, 15, 8—9 (Ulpianus).

Csak néhány városról olvasható jó összegzés: C. DAICOVICIU, Sarmizegethusa (RE Suppl. XIV, 1974. 599—655); Uő, Potaissa (RE XXII 1953. 1014—1020); továbbá Uő, Porolissum (RE XXII 1953. 265—270). Napocáról: BODOR A., Napoca a feliratok tükrében (KL Ekv. 1957). A város történetéhez: H. DAICOVICIU, Napoca. Geschichte einer römischen Stadt in Dakien (ANRW II:6, 1977. 919—949). Apulumról CSERNI BÉLA régi kutatásai mellett: A. POPA—I. AL. ALDEA, Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis (Apulum 10, 1972). Malva azonosítása bizonytalan: D. TUDOR, Oltenia Romana (Bucureşti 1968³. 195); C. DAICOVICIU, Hispano-Dacica (Arheološki Vestnik 19, 1968); F. VITTINGHOFF, War die Kolonie Malva mit Romula identisch? (AMN 6, 1969. 131—147); H. WOLF, Miscellanea Dacica I (AMN 12, 1975. 149). Ampelum vitatott városi rangjáról: H. WOLF, i. m. (AMN 13, 1976. 114). A városok helyrajza alig ismert.

Az újabb sarmizegethusai ásatásokról: H. DAICOVICIU—D. ALICU—J. PISCO—C. POP, Principalele rezultate ale săpăturilor din 1975—1977 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Sargetia 14, 1979). A középítkezésekről és építési feliratokról, amelyek közül a keltezhetők többsége Severus-kori: D. TUDOR, Les constructions publiques de Dacie romaine d'après les inscriptions (Latomus 2, 1964).

A vidéki településeket és a mezőgazdaságot I. GLODARIU foglalta össze: i. m. (ANRW II:6, 1977). Továbbá: BODOR A., A mezőgazdasági viszonyok alakulása a római Daciában (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyve, Cluj 1956); I. MITROFAN, Villae rusticae în provincia Dacia (In memoriam C. Daicoviciu); Uő, Villae rusticae în Dacia Superioară II (AMN 11, 1957).

LAKOSSÁG: DÁKOK ÉS TELEPESEK

A trákokról: W. TOMASCHEK, Die alten Thraker I—II (Wien 1893—94. Sitzungsberichte 128, 131). D. DETSCHEW, Die Thrakischen Sprachreste (Wien 1957, Österreichische Akademie der Wiss., Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung XIV); I. I. RUSSU, Die Sprache der Thrako-Daker (Bucureşti 1969).

C. DAICOVICIU szerint (Siebenbürgen im Altertum, Bukarest 1943. 67—69) Burebista „birodalma" 1—1,2 millió, Decebalusé 500 ezer emberből állt. N. IORGA a dákok számát 100 ezerre becsülte. A különféle vélemények összefoglalása: A. BODOR, i. m. (AMN 1, 1964). A létszám megállapítására, illetve becslésére nincs támpont — a telep- és temetőfeltárások is hiányoznak. A dák háborúkban részt vevő római katonák számából a dákokéra nem lehet

kovetkeztetni, már csak azert sem, mert Decebalus a szovetségeseivel együtt harcolt. Nem vezethet eredményre római és más háború hadifogolyszámából kiindulni. Vo. még M. MACREA, Romani e Daci nella provincia Dacia (Arch Cl. 19, 1967), J TRYNKOWSKI, Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani (AMN 13, 1976) A birodalomban szétszórodott dák rabszolgákról A ALFOLDI, Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum (Bp 1944) és A. BODOR, i m (AMN 1, 1964). Kritón Geticájáról I I. RUSSU (StCl 14, 1972) A dák lakosság sorsa a háborúk alatt és után ALFÖLDI A , Keletmagyarország a római korban (Magyarok és románok I. Bp. 1943) A dákokból sorozott segédcsapatokról C. DAICOVICIU, Siebenburgen im Altertum (Bukarest 1943 107—110). D. PROTASE, Der Forschungsbestand zur Kontinuitat der bodenbestandigen Bevolkerung im romischen Dacien (2—3. Jh) (ANRW II.6, 1977 993—994) A *dacus* a hódítás után már nem dák etnikumot, hanem a tartomány lakosait jelzi ALFOLDI A , Dákok es rómaiak Erdélyben (Sz 74, 1940. 147) A legio III Augusta Lambesisben (Africa) i sz 144-ben elbocsátott katonái közül többen származási helyul Napocát nevezték meg (CIL VIII, 18 085). Egy részük trák nevet visel, ezért napocai származású dakokkal azonosították őket. Mivel tipikus trák neveket viselnek, ezért csak olyan trák származasú katonákról lehet szó, akik a sorozáskor az előírásoknak megfelelően városi — ebben az esetben napocai — polgárjogot kaptak.

A *civitas peregrina* hiányáról Daciában H WOLF, i m. (AMN 13, 1976 111—116) A felsőkosályi ANS kezdetü regio nevét az „Ansamenses" dák torzsnevvel hozta kapcsolatba V PÂRVAN (Getica 275), és azóta is igy tartják számon (C. DAICOVICIU, Severus Alexander şi provincia Dacia AMN 3, 1966). Ilyen nevü dák törzset azonban nem ismerunk A regio ANS -t említő feliratok. CIL III, 822, 7633, AÉ 1957 326. A regionarius szervezetről. A. BETZ, Zum Sicherheitsdienst in den Provinzen (JhÖAI 35, 1943 Beiblatt 138).

A személyneveket KERENYI A gyüjtotte össze· A dáciai személynevek (DissPann I 9, Bp 1941) Kiegészítés és korrekció I I RUSSU, Onomasticon Daciae Numele de persoane în inscripţiile provinciei (AISC 4, 1941—43 [1944]) és Uő, Rectificări şi adause la „Onomasticon Daciae" (AISC 5, 1944—48 [1949]) Újabb osszefoglalás. I. I. RUSSU, L'Onomastique de la Dacie romaine (L'Onomastique Latine. Colloques Internationaux du CNRS N° 454 Paris 1977 353—363), ahonnan a számszerű adatokat vettem. A noricumi személynevek 24%-a az őslakosokhoz kothető G ALFÖLDY ismertetése a kovetkező munkáról· M CONSTANTINESCU—ŞT. PASCU—P DIACONU (red), Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania (Bucureşti 1975), HZ 224, 1977 416.

A dák őslakosságrol osszefoglalóan D. PROTASE, Autohtoni în Dacia (Bucureşti 1980). A dalmatiaiak áttelepítéséről. H -CH NOESKE, i. m. (BJ 177, 1977. 317—347), az összes, a bányavidékre vonatkozó feliratal. Dacia és Pannonia kapcsolatához. BALLA L.—TÓTH I., i m (DMÉ 1967) A nevek elterjedésének a vizsgálata a származást illetően eredményre vezet. a Quietus névről lásd MÓCSY A — GAÁL A , Római sirkő Bátaszékről (A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évk. 10—11, 1979—80), a római névadás, különösen a latin nevek mindeddig hiányzó vizsgálatát MÓCSY ANDRÁS végezte el. A római név mint társadalomtörténeti forrás (Bp 1985) A személynevek, amelyek viselőiben C. DAICOVICIU italikusokat lát· i m. (AMN 3, 1966) A dalmatiai bányászok áttelepítéséről C PATSCH, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III (Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovinen 6, 1899. 262—269), C. DAICOVICIU, Les „Castella Dalmatarum" de Dacie (Dacia 2, 1958). Az áttelepült dardánokhoz: D. TUDOR — CR. M. VLĂDESCU, Dardanii la Romula-Malva (Apulum 10, 1972) A trákokról: I. I. RUSSU, Tracii în Dacia romană (AMN 4, 1967); a keletiek, a görögök és szirek feliratai: S. SANIE, L'onomastique orientale de la Dacie romaine (Dacia 15, 1970); Uő, Onomastica orientală din Dacie romană II (AMN 10, 1973); I. I RUSSU, Elementele syrienne în Dacia carpatică (AMN 6, 1969). A görög nyelvú feliratokat I. I. RUSSU gyüjtötte ossze: Inscripţiile greceşti din Dacia (Studii şi comunicări 12, 1965. Muz. Brukenthal). Újabbak: I MITROFAN, Un altar dedicat Nemeselor

(AMN 17, 1980); D. TUDOR, Sirienii în Dacia Inferioară (Apulum 9, 1971); C. C. PETOLESCU, Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine (Dacia 22, 1978); S. SANIE, Inscriptio bilinguis Tibiscensis (Dacia 14, 1970); Uő, Un nouveau fragment d'inscription palmyrénienne de Tibiscum et quelques considérations sur les épigraphes palmyréniennes de Dacie (Dacia 25, 1981).

A tartomány vallási életét csak egy régi munka foglalja össze: L. W. JONES, The Cults of Dacia (Classical Philology 9, 1929). BODOR ANDRÁS munkája (Die griechisch-römischen Kulte in der Provinz Dazien (ANRW II: 18) még nem jelent meg. Rövid összefoglalás: I. I. RUSSU, Die Kulte in der römischer Dobrudscha (Römer in Rumänien. 1969. 61—63).

A tartomány lakosságának a vallási életében nincs bizonyíték a dák kultuszok továbbélésére. A Hercules-kultuszhoz: M. BĂRBULESCU, Cultul lui Hercules în Dacia Romană I (AMN 14, 1977) és II (AMN 15, 1978). Uő, Despre cultul zeiței Bendis la Daco-Geți (Dacia 16, 1972). Diana tiszteletéről: Uő, Der Dianakult im römischen Dazien (Dacia 16, 1972). a Liber-Libera-kultuszról: A. BODOR: A helyi elem fennmaradásának a kérdéséhez a rómaikori Dáciában: a Liber és Libera kultusz (Studia Univ. Babeș-Bolyai. Ser. Hist. 4, 1960); Uő, Der Liber- und Libera-Kult (Dacia 7, 1963); C. POP, Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi. Más kultuszokhoz és emlékeikről: S. SANIE, Badones Reginae (SCIV 21, 1970); V. MOGA, O inscripție inedită dedicată zeiței Leto și copiilor săi (Apulum 17, 1979); C. POP, Noi monumente Dionysiace de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Apulum 17, 1979); M. BĂRBULESCU—A. CĂTINAȘ, Cultul lui Saturnus în Dacia (Apulum 17, 1979); C. L. BĂLUȚĂ, Statui reprezentînd pe Iupiter tonans descoperite la Apulum (Apulum 18, 1980). A dunai lovas isten emlékeit D. TUDOR gyűjtötte össze: Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum I—II (Leiden 1969—1976). A germániai eredetű istenekről: M. MACREA, Cultele germanice in Dacia (AISC 5, 1944—48 [1949]). A kultuszképek általában lapos márványreliefek; nagy számban elterjedtek: C. C. PETOLESCU, Relieful votiv in Oltenia Romană (CA 2, 1976); C. I. BĂLUȚĂ, Plăci votive de la Apulum (Apulum 14, 1976). A sarmizegethusai templomokról és oltárokról: C. DAICOVICIU, Sarmizegethusa (RE Suppl. XIV 1974. 642); H. DAICOVICIU — D. ALICU, Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa I (AMN 18, 1981). Az Aesculapius-szentélyekről: I. H. CRIȘAN, Asclepeionul roman de la Apulum (Apulum 9, 1971); és H. DAICOVICIU — D. ALICU etc., Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973—1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și semnificația lor (Sargetia 11—12, 1974—1975).

A keleti kultuszok változatos és sokrétű emlékei: I. BERCIU — C. C. PETOLESCU, Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale (EPRO 54, Leiden 1976). A Dolichenus-tiszteletről: B. K. ANGYAL, Epigraphica. Contribution à l'étude historique des religions orientales en Dacie (Studium, Debrecen 2, 1971); Uő, Adatok a dáciai Dolichenus-kultusz történetéhez (Könyv és Könyvtár, Debrecen 8, 1971); S. SANIE, Iuppiter Dolichenus in Dakien (Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine. București 1977); M. MACREA, Le culte de Sabazius en Dacie (Dacia 3, 1959). A Mithrász-kultuszhoz: A. POP, O tablă votivă închinată zeului Mithras (Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Szerk. M. MACREA. București 1960); Uő, Iconografia Mithraică de la Apulum (AMP 1, 1977). Az egyiptomi kultuszokhoz: S. SANIE, Quelques considérations sur les cultes gréco-égyptiens en Dacie romaine (Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques. „Eirene." București — Amsterdam 1975). Továbbá: D. Isac, Deus Aeternus în provincia Dacia (Apulum 9, 1971); C. C. PETOLESCU, Les cultes orientaux dans la Dacie intérieure (Apulum 9, 1971). B. ANGYAL K., Epigraphica. Adatok a dáciai keleti vallásosság történetéhez (DMÉ 1972); B. ANGYAL K. — BALLA L., Deus Commagenus (DMÉ 1972); A. POPA — I. BERCIU, Divinități galatine în Dacia Romana (In memoriam C. Daicoviciu. Cluj 1974); I. I. RUSSU, Despre cultele orientale în Dacia Inferior (SCIV 28, 1977).

A Silvanus-kultuszhoz: A. RUSU, Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană (Sargetia 10, 1973).

Más europai provinciakban 400 év is alig volt elég a romanizáció végpontjának, a kétnyelvűségnek vagy a teljes nyelvcserének a bekovetkezéséhez, Dacia pedig csak 165 évig letezett romai tartomanyként Az időtartam meghosszabbítására V PÂRVAN a romanizáció megindulását már évszázadokkal a római hodítás elott feltételezte — követői legfeljebb az időpont megválasztasában kulonboznek A folyamat befejezését és „kiteljesedését" pedig a tartomány feladása után követó 150 évnyi, „nyugodt és békés fejlődést" biztosító idoszakban, a népvándorlás korában tételezik fel Összefoglalóan legutóbb N GUDEA tanulmánya (Apulum 13, 1975), D PROTASE, Die Romanisation des innerkarpatischen Dakiens (ACITh II), Uő, i m (ANRW II· 6, 990) A Római Birodalomtól független, sót azzal ellenséges viszonyban álló dák hatalom teruletén elókerult gorog vagy romai leletek csupán kereskedelmi kapcsolatokat bizonyitanak, es nem értékelhetók a romaivá válas kezdetekent, amint Szabad Germania vagy Noricum korai római leletei esetében sem, ahol a megszállás előtt már évtizedekkel korábban békés körulmények kozott kereskedtek a romaiak, és a teruletet szoros szálak fűzték a birodalomhoz Ez azonban nem siettette a romanizaciót, amit az óslakosság emlékeinek, viseletenek, személyneveinek és hitvilaganak a fennmaradása bizonyit

A romanizációról általában Assimilation et resistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien (Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques. Madrid 1974 Bucureşti — Paris 1976) kotet tanulmányai Dacia őslakosságáról, telepeseiről és a romanizációjáról altalában TAMÁS L., Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanaban (Bp 1935), ALFOLDI A , Keletmagyarország a római korban (MR I Bp 1943), Uő, Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum (Bp 1944), L BALLA, L'importance des colonisations en Dacie (AC Debr 10—11, 1974—75), Uő, De la romanistion de la Dacie (AC Debr 14, 1978)

Az őslakosok (és a trákok) nyelvének fennmaradásáról a császárkorban R MACMULLEN, Provincial Languages in the Roman Empire (AJPh 87, 1966), V BEŠEVLJEV, Études Balkaniques 1, 1965, V VELKOV, Thrakien und die Thraker in der Spatantike (ACITh II) Az észak-balkáni latin—gorög nyelvhatárrol B GEROV, Die lateinisch-griechische Sprachgrenze auf der Balkanhalbinsel (Die Sprachen im romischen Reich der Kaiserzeit Beihefte der BJ Bd 40 Koln—Bonn 1980)

ÖSSZEOMLÁS ÉS VISSZAVONULÁS

A karp betórésekról B MITREA, L'incursion des Carpes en Dacie sous le règne de Philippe d'Arabe (Nouvelles Études d'Histoire Présentées au Xe Congrès des Sciences des Sciences Historiques, Rome Bucarest 1955), S SOPRONI, Castellum Carporum (FA 15, 1963), I PIŞO, Războiul lui Philippus cu Carpii (In memoriam C. Daicoviciu Cluj 1974) Az Észak-Balkánt ért támadásokat az elrejtett éremkincsek jól mutatják B GEROV, i m (ANRW II 6, 1977) A gót betorésekről: B RAPPAPORT, Die Einfalle der Goten in das Romische Reich bis auf Constantin (Leipzig 1899) Dacia keleti részeinek a kiurítéséról a 3 század közepén C. DAICOVICIU irt Le problème de la continuité en Dacie (RT 6, 1940), Uó, Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3 Jahrhunderts, (StCl 7, 1965), ALFOLDI A , A gót mozgalom és Dacia feladása (EPhK 54, 1930, 55, 1931) A járványokrol, a népességcsokkenésról A E R BOAK, Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West (Ann Arbor 1955) és kritikája M. I FINLEY, JRS 38, 1958 156—164, P SALMON, Population et dépopulation dans l' Empire Romain (Bruxelles 1974) 4 századi telepitések a Balkánon V VELKOV, i m (ACITh II 445—450)

A Dacia feladását megelózó időszak történetét es a forrásokat ALFOLDI ANDRÁS vizsgálta, i m (EPhK 53, 1929, 54, 1930) A feladás időpontja csak Aurelianus uralkodásán belul vitatott, vo A BODOR, Impăratul şi părăsirea Daciei (Studia Univ Babeş—Bolyai Ser Hist 17, 1972)

ALFÖLDI A érvelése ellenére is lehetséges, hogy a DACIA FELIX feliratú érmek értelmezésében mégiscsak TH MOMMSENnek volt igaza (CIL III, 161 oldal), aki szerint ezek mar

az új Dacia felállítását köszöntik. A tartomány feladására vonatkozó források szó szerinti értelmezése néha kétes eredményre vezet. A fogalmazásbeli különbségek, a szerzők szóhasználata alapján az áttelepített lakosság arányát, összetevőit korlátozni nem lehet. Legmesszebbre VL. ILIESCU ment: Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare (SCIV 22, 1971), aki szerint csak a hadsereget vonták ki Daciából. Ezt a vélekedést CONSTANTIN DAICOVICIU cáfolta: i. m. (ANRW II:6, 1977. 946).

A PROVINCIÁLIS LAKOSSÁG SORSA A KIÜRÍTÉS UTÁN

A tartomány feladása után a lakosság helyi továbbélésének pozitív megítélésében a román kutatás ma már egységes. V. PÂRVAN és N. IORGA régi munkái mellett néhány új összefoglalás: C. DAICOVICIU, Le problème de la continuité en Dacie (RT 6, 1940); D. PROTASE, Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii (Bucureşti 1966); Uő, Der Forschungsbestand zur Kontinuität der bodenständigen Bevölkerung in römischen Dazien (2—3. Jh) (ANRW II:96, 1977).

A temetők ez irányú kiértékelését mind a dákok, mind a provinciálisok továbbélésének a kutatásában megakadályozza a leletközlés elégtelen módja vagy elmaradása, főképpen pedig a rendkívül kevés temetőásatás. Síronként szétválasztott és teljes leletmennyiséget csak egyes esetekben közöltek. Sokszor nem világos az egy táblán együtt közölt, kézzel formált dák jellegű kerámiatöredékek leletösszefüggése; a cserepek a sírgödör földjéből is előkerülhettek, és nem használhatók fel a temetkezés vizsgálatánál. Így történt például a csolnakosi temető esetében (O. FLOCA — M. VALEA, Villa rustica şi necropola daco-romană de la Cinciş), ahol a provinciális római kerámia és a fallal körülvett sírok (vö. A. BERTZ—H. KENNER, Ausgrabungen und Funde im Lagerfriedhof von Carnuntum. RLiÖ 18, 1937) ellenére a temetkezést a néhány kézzel formált dák cserép alapján határozták meg dáknak.

A daciai temetkezési rítusok alapos, körültekintő összefoglalása: M. BABEŞ, Zu den Bestattungsriten in nördlichen Flachgräberfeld von Romula (Dacia 14, 1970), ahol azonban a szerző a vizsgált romulai 2—3. századi temető leleteit nem közölte. A Hermány-Kálbor és a Zalatna-Magyarigen típusú halomsírokat korábban az őslakosság temetkezéseinek tartották. A régebbi vélemények és a temetkezések összefoglalása: D. PROTASE, Riturile funerare la daci şi daco-romani (Bucureşti 1971). Újabban ezeket a halomsírokat a rítus és a mellékletek alapján helyesen az illír-kelta telepesek temetkezéseként értékelik: D. PROTASE, i. m. (ANRW II: 6, 1977. 1009). A zalatna-magyarigeni (Zlatna-Ighiu) temetők feltárásáról: O. FLOCA, Mormînte neromane, executate în timpul stăpânirii romanilor in Dacia (Sargetia 2, 1941); M. MACREA—D. PROTASE, Şantierul Alba Iulia şi imprejurimi (MCA 5, 1959. 442—450); A Hermány-kálbori (Caşolţ-Calbor): M. MACREA—D. BERCIU, Şantierul arheologic de la Caşolţ şi Arpaşul de Sus (SCIV 6, 1955); M. MACREA, Les daces à l'époque romaine à la lumière des récentes fouilles archéologiques (Dacia 1, 1957); M. MACREA—E. DOBROIU—N. LUPU, Şantierul arheologic Caşolţ-Calbor (MCA 6, 1959, 407. skk). K. HOREDT szerint (Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest 1958. 31—35) a hermányi halomsírok a betelepültek temetkezései. További temetkezések a tartomány fennállásának idejéből: D. PROTASE—N. VLASSA, Săpaturile de la Lechinţa de Mureş şi Cipău (MCA 6, 1959. 445. skk); D. PROTASE—Z. MILEA, Un cimitir der incineraţie din epoca romană la Iacobeni (AMN 7, 1969); I. GLODARIU, Aşezarea dacică şi daco-romană de la Slimnic (AMN 9, 1972); I. MITROFAN, Inscripţiile de la „Pîrîul Hotarului" (Sighişoara) (AMN 18, 1981). A temetkezésekről és a telepekről összefoglalóan D. PROTASE irt: i. m. (ANRW II: 6, 1977. 1009. skk); továbbá: J. WINKLER, Über die ethnische Zugehörigkeit der Landbevölkerung in der Provinz Dakien (ACITh II.)

A mezőszopori temető etnikai meghatározása vitát váltott ki. A temető monográfiája: D. PROTASE, Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie (Bucureşti 1976). A szerző

szerint a temetőben az őslakos dákok tették sírba halottaikat. Ezzel szemben K. HOREDT az eltemetettekben betelepített karpokat lát: Zur Deutung des Gräberfeldes von Soporul de Cîmpia (AMN 8, 1971). A napocai temetőkről: K. HOREDT, Die städtische Siedlung Siebenbürgens in spätrömischen Zeit (Sargetia 14, 1979); I. HICA-CÎMPEANU, Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca (AMN 14, 1977). Az apulumi temetkezésekről: D. PROTASE, Şantierul arheologic Alba Iulia (MCA 5, 1959); W. WOLSKI—I. BERCIU, Un nou tip mormînt descoperit la Apulum şi problema sarcofagelor cu baltă din Imperiul roman (Apulum 9, 1971); W. WOLSKI—I. BERCIU, Contribuţie la problema mormintelor romane cu dispositiv pentru libaţiile funerare (Apulum 10, 1972); W. WOLSKI—I. BERCIU: Contributions au problème des tombes romaines à dispositif pour les libations funéraires (Latomus 33, 1973); D. PROTASE, Necropola oraşului Apulum (Apulum 12, 1974); K. HOREDT, i. m. (Sargetia 14, 1979). A téglából épített vagy összeállított sírok délről terjedtek el észak felé (lásd például Apollónia római temetőjét: A. MANO, La nécropole d'Apollonie. Iliria 3, 1975), és korábban jelentek meg nagyobb számban Daciában, mint Pannoniában, ahol a temetkezések általános típusává — ugyan előzmények után — csak a 4. században váltak. Érmekkel keltezett, falazott sír a 2. századból Apulumban: M. MACREA—D. PROTASE, i. m. (MCA 5, 1959. 435). Ugyancsak Apulumból a 2—3. század fordulójáról: W. WOLSKI—I. BERCIU, i. m. (Apulum 9, 1979. 375). 3. századi téglasír: D. PROTASE, i. m. (MCA 6, 1959. 400). A porolissumi római épület romjaiba beásott sírok (BUDAY Á., Porolissumból. Jelentés az 1914. évi munkálatokról. Dolgozatok 1915) minden bizonnyal középkoriak: K. HOREDT, i. m. (Sargetia 14, 1979). A téglasírok tehát Daciában önmagukban nem a kiürítés utánra vagy éppen a 4. századra keltező jellegzetességek. Ezért a sarmizegethusai villa suburbanában talált egyik téglasírt (C. DAICOVICIU, Fouilles et recherches à Sarmizegetusa. Dacia 1, 1924 és K. HOREDT, i. m. Sargetia 14, 1979) nem lehet 271 utánra keltezni. A 3. század közepétől a folyamatos háborús állapot indokolja a romba dőlt épületek felhasználását temetkezőhelyként, amint azt a sarmizegethusai villa suburbanában talált másik sír keltezése is mutatja: C. DAICOVICIU, Siebenbürgen im Altertum. 220. Hasonló temetkezések a településeken a háborúk alkalmával máshol is előfordulnak (Savaria: BUOCZ T., Savaria-Szombathely topográfiája. Szombathely, 1967. 54). Nem a téglasírok egyébként az egyetlenek, amelyek Daciában déli hatásra korábban tűnnek fel, mint Pannoniában. Hasonló időrendi eltolódás figyelhető meg a patkó alakú tábortornyoknál, amelyek korábban jelennek meg Moesia Inferiorban és Daciában, mint Pannoniában. Ezt a jelenséget a keltezéseknél, így a keltezéshez felhasznált tárgytípusok (tűk, fülbevalók) kronológiájának a megállapításánál is figyelembe kell venni. A földrajzi helyzet és a korábbi elterjedés miatt a daciai sírleletek keltezésénél analógiákat a Balkánon kell keresni, nem pedig a *4. századi* pannoniai leletanyagban. Hasonlóképpen: a korábbi kőfaragványokból összeállított sírládák lehetnek ugyan Pannoniában 4. századiak, de ebből nem következik, hogy az ilyen sírok Daciában is a 4. századra keltezhetők. A korábbi sírkövek „szentségtörő" másodlagos felhasználása nem kizárólagosan a 4. századra jellemző keltező tényező. A nyugodt állapottal szemben a bizonytalanság, a válságok, a lakosság elmenekülése a temetők pusztulását, gondozásának az abbamaradását, valamint a sírkövek vagy egyéb faragványok másodlagos felhasználását vonta maga után: ez a helyzet Daciában a 3. század közepén már állandósult. Joggal gondolt tehát I. HICA-CÎMPEANU arra, hogy a faragott sírköveket másodlagosan a 4. század előtt is felhasználhatták: i. m. (AMN 14, 1977). A Kolozsvár-Plugarilor utcai melléklet nélküli kőlapos sírokat a 4. századra keltezte C. DAICOVICIU, Siebenbürgen im Altertum 220, és W. WOLSKI, Sur la datation des tombes romaines de Cluj, Strada Plugarilor (Apulum 9, 1971).

Az obrázsai (Obreja) temető és telep leletei közöletlenek. Nem világos, hogy D. PROTASE a szabályos, teljesen ugyan fel nem tárt provinciális temető (érmek a 2. századból) melletti települést miért tartja a 4. század első feléig tovább élőnek. Az előkerült Crispus-érem és a bronz hagymafejes fibula, a besimított díszítésű táltöredék, amelyek lelőkörülményeit nem ismerteti a szerző, a telep római felhagyása utáni és a marosszentannai népesség hagyatéka is lehet. A

temető előzetes jelentései: D. PROTASE, Aşezarea şi cimitirul dacoroman de la Obreja (AMN 8, 1971), Uő, L'établissement et le cimitière daco-romain d'Obreja (Transylvanie) et leur importance pour le problème de la continuité en Dacie romaine et postromaine (Actes, Beograd III)

A dáciai keresztény leletek nem keltezhetők 271 elé: C. DAICOVICIU, Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II—III? (AISC 2, 1933—1935). Leletkorpusz: J. BARNEA, Les monuments paléochrétiens de Roumanie (Città del Vaticano 1977). Ezeket a keresztény tárgyakat egységesen a kontinuitás bizonyítékaként értékelik: D. PROTASE, Problema continuităţii 141—158; korábban I. I RUSSU tárgyilagosan vizsgálta ezeket a leleteket: Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-romîn (Studii Teologice 10, 1958). Újabb lelet egy kereszt alakú ólomlemez (N GUDEA, În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creştin la Porolissum. AMP 6, 1982), amelyet mojgrádi lelőhellyel a zilahi Wesselényi—Teleki-gyűjtemény őriz. N. GUDEA a leletet az 5—6. században élő provinciálisok hagyatékának tartja. Ezzel szemben a lelet semmilyen, a keltezést vagy etnikumhoz kötést lehetővé tevő jellegzetességet nem mutat. A mojgrádi Árpád-kori sírok miatt (vö K. HOREDT, i m. Sargetia 14, 1979. 214) a tárgy középkori is lehet. Az újabban közzétett (N. GUDEA, Vasul cu inscripţie şi simboluri creştine de la Moigrad. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman (AMP 3, 1979; Dacia 24, 1980) római tál aljtöredékének a keresztény karcolata kétes hitelességű. Az edény alján körbe foglalt Krisztus-monogram és karcolt betűk vannak. Szövege — EGO [.] VIUS VOT [UM] P [OSUI] — megegyezik a berethalmi, általánosan ismert és sokszor közölt lámpafüggesztő szövegével (EGO ZENOVIUS VOTUM POSUI) és ez eleve kétségeket kell, hogy ébresszen. A gyanút fokozza, hogy az EGO szó jellegzetes E és G betűi mindkét tárgyon azonos alakúak. A cserép közepén körbe foglalt Krisztus-monogram esetében pedig szintén jól megfigyelhető, hogy valoban a berethalmi bronzmonogram utánzata. Az edénykarcolaton a monogram tengelyében, felül és alul kis kerek nyúlvány látható, ami a berethalmi monogramon hasonlóképpen felül és alul elhelyezett kerek akasztótagoknak felel meg. Ezek egy Krisztus-monogramnak *nem tartozékai*, ellenben szerves részei a lámpafüggesztő tagoknak (például: ALFÖLDI A., Latin keresztény felirat Erdélyből a Kr. u IV. századból. Arch. Ért. 1942. XL—XLI. táblák), így a berethalminak is. Az edénytöredék karcolata ezért a berethalmi lelet másolata: hitelességét nem tudom elfogadni, ugyanígy MÓCSY A., A római név mint társadalomtörténeti forrás. Bp. 1985. 64, 100. j.

A napocai síroltárból átalakított szarkofág (D. PROTASE, Problema continuităţii. 146, nr. 3) feliratán előbb az OPTO SIT TIBI TERRA LEVIS formula rövidítését vélték keresztény szimbólumnak, majd a felirat utolsó sorának O betűjébe utólag karcolt kereszt- (vagy X) alakú jelet tartjak annak. A pogány formula rövidítéséről. R. NOI L. Opto sit tibi terra levis (Germania 60, 1982). Azonban a másodlagosan bekarcolt jel sem állhat összefüggésben a halottal: egy kereszt vagy X alakú karcolat önmagában még nem tekinthető keresztény jelnek. Egyébként a jel később, amikor a síroltárt másodlagosan felhasználták, a szarkofág aljára került, nem látszott. Hasonlóképpen nem keresztény szimbólumok az egyes mécsesek *alján* (J. BARNEA, i. m. 1977. 251, 101/2 kép; D. PROTASE, Problema continuităţii. 153, nr. 15) a kereszt alakú műhelyjegyek sem. A csekély számú keresztény jellegű vagy késő római tárgyat nem lehet szaporítani az UTERE FELIX feliratú leletekkel (mint például N. VLASSA tette: Două noi piese paleocreştine din Transilvania. AMN 13, 1976; H. DAICOVICIU, Un fragment ceramic cu inscripţie de la Porolissum. AMN 14, 1977; K. HOREDT, Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgen. Apulum 16, 1978. 218) sem, mert az általánosan használt antik szerencsekívánó formula. Már a 3. sz. közepe előtt is előfordul, és nemcsak a keresztények használták.

A dési múzeum ismeretlen lelőhelyű késő antik bronzmécsese: NOVÁK J., Keresztény bronzmécses a volt dési múzeumból (Közlemények 4, 1944). A luciui (Barbaricum) késő antik bronzmécses: J. BARNEA, i. m. 1977. 255, 103/1. kép. A Miskovban előkerült Dolichenus

bronzkéz: V. V. KROPOTKIN, Римские импортные изделения в Восточной Европе (Археология СССР, Москва 1970, иг. 1211).

A kontinuitásról általában (további irodalommal): H. v. PETRIKOVITS, Der diachronische Aspekt der Kontinuität von der Spätantike zum frühen Mittelalter (Nachrichten def Akademie der Wiss. in Göttingen, Phil-hist. Klasse, 1982:5). A pannoniai kontinuitáshoz: A. MÓCSY, Pannonia and Upper Moesia, London-Boston 1974, 354 skk; TÓTH E., La survivance de la population en Pannonie (Alba Regia 15, 1976). A keresztény leletek értékeléséhez és forrásértékéhez a továbbélés vizsgálatánál: TÓTH E., Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5—6. Jahrhundert (Die Völker an der Mittleren und Unteren Donau in fünften und sechsten Jahrhundert, Red. H. WOLFRAM—F. DAIM. Denkschriften 145. Österreichische Akademie der Wiss. Wien 1980). A noricumi és a raetiai provinciális maradványnépességhez K. FINSTERWALDER, Romanische Vulgärschprache in Rätien und Noricum von der römischen Kaiserzeit bis zur Karolingepoche (Festschrift K. Pivec zum 60. Geburtstag, Hrsg. A. HAIDACHER—H. E. MAYER. Innsbruck 1966). A nyugat-pannoniai víznevekről: E. SCHWARTZ, Flußnamen und Völkerbewegungen im Oberpannonien (Zeitschrift für slavische Philologie 1, 1924). Az erdélyi víznevekről: KNIEZSA I., Erdély víznevei (ETIÉ 1942).

II. DACIÁTÓL ERDŐELVÉIG. A NÉPVÁNDORLÁS KORA ERDÉLYBEN (271—896)

Erdély népvándorlás kori—korai középkori történelmének összefoglalásában nem követhettem azt a módszert, amit a tízkötetes Magyarország története 1. kötete V. fejezetében: „A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon" c. összefoglalásomban (Bp. 1984) többé-kevésbé sikerült követnem. Ott Magyarország régészeti kutatási *eredményeivel* dolgozhattam, mégpedig Kárpát-medencei, ha kellett, általános közép- és kelet-európai kitekintésben. Megtehettem hát, hogy az írott forrásokból felépített történelmi vázat töltöttem meg a régészetből kiolvasható és levonható történeti, gazdasági és társadalomtörténeti adatokkal. Pontosabban: nem is az adatokkal, hanem a fontos adatok összességéből leszűrt vagy leszűrhető eredményekkel és tendenciákkal.

Erdély esetében a régészeti irodalomból alig volt mit leszűrnöm, mivel nincsenek modern összefoglalások (az egyetlen, e kézirat elkészülte után, 1982-es dátummal jelent meg, lásd alább), csak leletközlések és lelőhelykataszterek vannak. Értékelésükben, minősítésükben, kormeghatározásukban sokszor olyan bizonytalanság, ha nem éppen szabadosság uralkodik, amely az összefoglaló szemléletű áttekintésnek és elvonatkoztatásnak inkább akadálya, mint segítsége. Először tehát az alapokat kellett tisztáznom, a fellelhető régészeti adatokat összegyűjtenem, csoportosítanom, újrakelteznem. Vagyis tisztába kellett jönnöm azzal, egyáltalán mi az az anyag, amelyre az egyes korszakokban támaszkodhatom.

Az így nyert régészeti anyaggal — ha nem is sikerült kitöltenem az írott forrásokból felépíthető vázat, mivel ilyen váz Erdélyben a csekély számú forrásból nem építhető fel — megkíséreltem forrásként dolgozni. Az írásos adatokkal párhuzamosan dolgoztam. Az egyetemes és Kárpát-medencei 3—9. századi történelmi események felvázolásában a Magyarország története 1. kötetébe írott munkámat követtem, ahol lehetett, igyekeztem vele párhuzamba állítani Erdély történetét. Az alábbi irodalmi jegyzékben hivatkozás nélkül maradt események irodalmát ott találhatja meg az érdeklődő.

A módszert: történelmet építeni egy terület *teljes* régészeti anyagának kritikai értékelésére, legutóbb Szabolcs-Szatmár megye őskori, római kori barbár és népvándorlás kori történetéről írott összefoglalásomban (Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Bp. 1986) alkalmaztam. A Felső-Tisza—Szamos—Kraszna-vidéken olyan jól kutatott, sok lelőhellyel rendelkező terület

régészeti anyagába sikerült betekintenem, amely összefonódik az egész Szamosköz történetével. E munkából merítem a viktoválokra, korai és hun kori gepidákra vonatkozó anyagot, de avar és szláv viszonylatban is sokat tanultam Szabolcs-Szatmárban.

Az erdélyi és a vele közvetlenül összefüggő kelet-alföldi területek régészeti lelőhelyeinek száma munkámban meghaladja az 1000-et. Fő forrása az 1980-as évek elejéig napvilágot látott szakirodalom teljesség igényére törekvő feldolgozása. A nyolcvanas évektől a hazai és külföldi szakkönyvtárakban egyaránt hiányossá-foghíjassá váló romániai szakirodalmat csak nagy nehézségek árán tudtam követni, s legalább a legfontosabb adatokat és eredményeket 1985. végéig figyelembe venni. A tényleges lelőhelyek száma nyilván nagyobb. Elvem volt azonban, hogy lehetőleg csak olyan közleményeket vagy előzetes közléseket használjak fel, amelyek ellenőrizhető régészeti anyagot tartalmaznak. Híradásokat — keveset — csak akkor vettem figyelembe, ha egyértelműek és megbízhatóak voltak. Igyekeztem az 1920 előtt magyar múzeumokba (Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtára, Éremtára, Fegyvertára, Népvándorlás-kori Gyűjteménye, valamint a debreceni Déri Múzeum, a szegedi és a gyulai múzeum) jutott erdélyi és kelet-alföldi leleteket is beépíteni, ezeket korábban sokszor utalásként sem használták. A kolozsvári Erdélyi Nemzeti (ma: Régészeti) Múzeum 1948 előtti adatait László Gyula szívességéből ismerem, aki kolozsvári régészprofesszorként (1941—1949) Erdély népvándorlás kori és honfoglalás kori kataszteréhez állította össze őket. Kovalovszki Júlia szívességéből módom volt betekinteni Méri István erdélyi Árpád-kori ásatásainak dokumentációjába és kataszteri feljegyzéseibe is. Tőlük származnak a Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglalás kori és a Kolozsvár-Főtéri középkori ásatások közöletlen adatai és dokumentumai. A kiemelkedő nagy leleteket (szilágysomlyói I—II. kincs, apahidai I—II. fejedelmi lelet, szamosfalvi kincslelet, nagyszentmiklósi kincs) és a fontosabb anyagok nagy részét több ízben módom volt eredetiben tanulmányozni Bécs, Budapest, Bukarest múzeumaiban, valamint Erdély mintegy 25 múzeumában.

Végül, de nem utoljára, számos elpusztult, elkallódott vagy közöletlen régi erdélyi lelet fényképét őrzi a MNM és az ELTE Régészeti Tanszéke fotónegatív-tára (Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy múzeumaiból), amelyek nagy segítségemre voltak.

Munkám régészeti részének igazi, mondhatnám egyetlen alapja a lelőhelyek irodalommal ellátott, magyar és román néven összeállított adattára, amelynek közlésétől terjedelmi okokból el kell tekintenem. Magukra a lelőhelyekre és leletekre azonban (kevés kivétellel) hivatkozom munkámban, hiszen nélkülük nincs sem településtörténet, sem időrend, sem pedig történelem. A válogatás — Erdély esetében — a régészeti forrásanyagról való lemondást jelentené.

Az *írott forrásokat* (a fontosabbak: Auxentius, Ammianus Marcellinus, Jordanes, Corippus, Paulus Diaconus, az Annales Regni Francorum, az Annales Fuldenses, a Gesta Ungarorum, P. Magister, Vita S. Gerhardi ep., a garamszentbenedeki alapítólevél s más oklevelek) eredetiben használtam, s — ha szükséges — eredetiben idézem. Kísérlet Jordanes forrásainak szétválasztására: R. Hachmann, Die Goten und Skandinavien (Berlin 1970). Kónsztantinosz Porfürogennétoszt Moravcsik Gyula klasszikus kiadásában és fordításában idézem: Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása (Bp. 1950). Prokópioszt Otto Veh német fordítással kísért kiadásában használtam (Prokop, Gotenkriege. München 1966). A korai avar történelem bizánci forrásaihoz (Menander Prótektor, Euagrius, Theophülaktosz Szimokatta, Theofanész) nagy segítséget nyújtanak Szádeczky-Kardoss Samu forrásgyűjteményei és fordításai: Hitvalló Theophanes az avarokról (AT 17, 1970); Az avar történelem forrásai I—VIII. (Arch. Ért. 105, 1978, 1984). A Gellért-legendából Szabó Flóris fordításában is idézek (Árpád-kori legendák és intelmek. Bp. 1983).

Az alábbi *válogatott régészeti irodalom* néhány kisebb általánosabb összefoglalást, egy-egy kultúra, „horizont" vagy terület összefoglalásait, a fontos dokumentumok közléseit és a fontosabb véleményeket tartalmazza.

A magyar nyelvű összefoglalások közül ROSKA MÁRTON: Erdély és a népvándorlások kora (A történeti Erdély. Szerk. ASZTALOS MIKLÓS. Bp. 1936) c. néhány lapos munkája a század eleji ásatások eredményeinek felsorolása (a marosgombási gazdag avar női temetkezés első s máig legjobb közlésével). Részletesebb, anyagleíró-anyagközlő jellegű A honfoglalás és Erdély c. folytatása (uo.). Az erdélyi honfoglalás kori leletek újabb összefoglalása: LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben (Kolozsvár 1943) — fontos leletek közlésére épített művészeti és néprajzi tanulmányok.

KURT HOREDT régészeti összefoglalásai tulajdonképpen leletcsoportok („lelethorizontok") kritikai összeállításai, s ezért forrásértékűek. Előfutáruk a Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen (Germania 25, 1941) c. dolgozata. Kitűnő kis könyve: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens (Bukarest 1958) fontos összeállításokat tartalmaz Erdély római provinciális temetkezéseiről, Gyulafehérvár/Karlsburg késő római és 10—12. századi temetőiről, Erdély gepida leleteiről, amelyeknek első leletkataszterét adja, elsőnek tárgyalja Maroskarna óbolgár leleteit és a bolgár uralom problémáit, és összeállítja Erdély 10—12. századi honfoglaló magyar és kora Árpád-kori temetőinek, sírleleteinek jegyzékét (nála: „fémleletek a 10—11. századból"). Egyidejűleg megjelent könyve: Contribuţii la Istoria Transilvaniei, Sec. IV—XIII. (Bucureşti 1958) többek között az erdélyi avar lelőhelyek jó katalógusa, számos közölt és közöletlen lelet publikációja. Ugyanott a 270 utáni „római pénzforgalom" jelentőségének — módszerében alaposan elhibázott — értékelését éppúgy nehéz követni, mint a magyar feudalizmus erdélyi „etapjairól" írott, a leletekkel és az írott forrásokkal nem összeegyeztethető dolgozatát.

Jelentős szolgálatot tett még a kutatásnak a 7—12. századi kerámia, elsősorban sírokból származó ép edények és a cserépüstök első összefoglaló közlésével: Ceramica slavă din Transilvania (SCIV 2/2, 1951).

Általában kevés haszonnal forgattam a Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations (Bucureşti 1975) című gyűjteményes kötetet, amelyben aszerzők többsége a cím igazolását vélte feladatának. Bőven merítettem viszont a kiadvány konkrét adataiból, elsősorban MIRCEA RUSU, Avars, Slavs, Romanic population in the 6th-8th centuries és The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th—11th centuries c. dolgozatainak elterjedési térképekkel és jegyzékekkel kísért adattárából. A 4—5. századra vonatkozóan lelőhelyjegyzékeit a legutóbbi időkig kiegészíti, in: Cercetări arheologice MNI 7, 1984. — A fentebb említett összefoglaláshoz kapcsolódva számos, egymással rokon témájú dolgozatban foglalkozott Erdély későbbi népi és történeti viszonyaival is, legutóbb: Frühformen der Staatsentstehung in Rumänien címmel (Zeitschrift für Archäologie 18, 1984). Nagy alapossággal megírt dolgozatainak értékéből sokat levon, hogy az elmúlt évszázad forráskritikai tanulmányait és eredményeit figyelmen kívül hagyva, a 9—10. század vonatkozásában abszolút hitelűnek tekinti Anonymus 13. század eleji regényes gesztáját és Kézai Simon 13. század végi krónikáját — olyannyira, hogy a valóban 9—10. századi adatokat is ehhez a sziklaszilárdnak vélt alaphoz igazítja. Ugyanez az egyetlen forrás és következetes „filius ante patrem" keltezés jellemzi R. HEITEL, Unele consideraţii privind civilizaţia din Bazinul Carpatic în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IX-lea în lumina kiegészíti, in: Cercetări arheologice MNI 7, 1984. — A fentebb említett összefoglaláshoz izvoarelor arheologice c. építészettörténeti dolgozatát (SCIVA 38, 1983).

Temes és Krassó—Szörény megyék kora középkori településéről összefoglaló igénnyel: L. MĂRGHITAN, Banatul în lumina arheologiei 3. Secolele VII—XII. e. n. (Timişoara 1985). A kellőképpen megválogatott lelőhelyek túlnyomó részét közöletlen anyagú, „8—10, 9—11, 10—12. századinak" mondott putriházak — a helyi lakosság emlékei — alkotnák. Tekintve, hogy egy földputrit nem 300, de 30 évig sem lehetett lakni, az adatokkal nincs mit kezdeni.

HAMPEL JÓZSEF klasszikus összefoglalásait állandóan használtam: A honfoglalási kor hazai emlékei (A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900), Alterthümer des frühen Mittelalters in

Ungarn I—III (Braunschweig 1905), Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről (Bp 1907), de adatait minden esetben összevetettem a (végül is egyedul alapul vett) eredeti kozleményekkel

1. AZ „ERDEI EMBEREK". A GÓTOK ERDÉLYBEN

A vizigótok és gepidák tortenetére ma is megbizhatók Ludwig Schmidt, Die Ostgermanen (Munchen 1941) c klasszikus művének megfeleló fejezetei

A *vizigót régészet*hez alapvető Pósta Béla, A marosszentannai sírmező Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet Vándorgyulésére (Marosvásárhely 1906) és Kovács István, A marosszentannai népvándorláskori temető (Dolg ENM 3, 1912) és Uő, A marosvásárhelyi ásatasok (Dolg ENM 6, 1915) — A marosszentannai temeto elemzéseben László Gyula Kolozsvárott készitett — az eredeti leletanyagra támaszkodó — reszletelemzó térképeire (7 térkép) és leletkombinációs táblázataira (4 táblázat) támaszkodtam — ezekbol szűrtem le a nehány itt kozolt megfigyelest Megnyugtató, sőt orvendetes, hogy I Ioniţa, Das Graberfeld von Independenţa (Saarbrucker Beitrage zur Altertumskunde Band 10 Bonn 1971) lelet-, rítus-, melléklet- és viseletelemzései és -kombinációi lényegében azonos vagy azonos irányú eredmenyekre vezettek Maroslekencéről túlságosan korai keltezéssel E Beninger, Ein westgotisches Brandgrab von Maros-Lekencze (Mannus 30, 1938) — A László Gyulától és M Macreától feltárt magyarpalatkai temetót I Hica-Cîmpeanu kozolte Das Grabfeld aus dem 4 Jh u Z von Pălatca (Dacia 20, 1976), a Kolozsvár belteruletén feltárt sírokat pedig N Vlassa (MCA 9, 1970) Fontos Székely Zoltán munkássaga, tobbek kozott A tekerőpataki népvandorláskori lelet (Folia Archaeologica 5, 1945), A rugonfalvi népvándorláskori sírok (A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve 1971 Csíkszereda 1974) és a Marosszentanna-kultúra delkelet-erdelyi leleteit osszefoglaló nagy dolgozata: Materiale ale culturii Sîntana de Mureş din Sud-Estul Transilvaniei (Aluta 1, 1969) A felsorolt leletek javát most újrakozli K Horedt, Siebenburgen in spatrómischer Zeit (Bukarest 1982)

A felsőpiáni aranyfibula hiteles kozlései Fr Kenner, Fundchronik 1859—61 (Wien 1863 120, 60—61 kep) és Ipolyi Arnold, Arch Közl 2, 1861, 231, No 65 Valamennyi későbbi kozlése a hamis „Rézbánya" (Bihar) lelőhellyel

A vajdakamarási ezust lemezfibulát és leletet említi Roska M , EM 47, 1942, 463 A leletek IV 5363—5365 számon voltak leltározva a Kolozsvári Múzeumban K Horedt valamennyi művében ismeretlen lelóhelyről származónak közolte

Medgyes I Paul—M Blăjan, FVLK 18, 1975 Nr 2

Mezoakna G Marinescu—Şt Danila, File de Istorie 4, 1976.

Mezőerked G Marinescu—C Gaiu, MCA a XV sesiune anuală (Bucureşti 1983)

Barathely-Rozsos M Blăjan—G Togan, SC 21, 1981

Szászhermány. M Marcu, Cumidava 4, 1970, 5, 1971 MCA 10, 1973

Zilahi aranycsungő· Kralovánszky A., Arch Ért 86, 1959 18 t 25

A munteniai vizigót temetokhoz alapveto. Gh Diaconu, Tîrgşor (Bucureşti 1965) és B Mitrea—C Preda, Necropole din secolul al IV-lea e. n in Muntenia (Bucureşti 1966) valamint Gh. Diaconu, Das Gräberfeld von Mogoşani (Dacia 13, 1969) Moldvából kozolt Izvoare IV temetője (R Vulpe, Izvoare, Bucureşti 1957), a tobbiekről — így a legújabban kiásott remek birladi temetőről — eddig csak elózetes jelentések adtak hírt Településtörténetileg fontos viszont a tobb száz falunyom· N Zaharia—M Petrescu-Dîmboviţa—Em Zaharia, Aşezări din Moldova (Bucureşti 1970). A Dnyeszteren innen fekvő legnagyobb Csernyahov—Marosszentanna-telepet és -temetót (Budesty) szakszerüen kozolte E A Rikman, Pamjatnik epohi velikogo pereselennija narodov (Kisinev 1967)

Nem követhettem K. HOREDT tipológiai-kronológiai rendszerét („históriai" megalapozása: Lupta de la Galtis lîngă Auha, in: Omagiu lui Constantin Daicoviciu. Bucureşti 1960, első régészeti-településtörténeti kifejtése: SCIV 18, 1967 — amelyet azóta többször megismételt másmás változatban). Lényege, hogy a vizigótok csak 376—425 között éltek volna Erdélyben. Véleményét már I. NESTOR „falsnak" minősítette: Zur Geschichte Siebenbürgens in IV. Jh. u. Z. (Dacia 19, 1975), mégpedig a sírleletek, kincsleletek (Tekerőpatak, Krászna, Földvár) és a történeti források reális összeegyeztetésével. Ugyanott NESTOR elfogadta, hogy az Ér, Kraszna, Szamos völgyében a 4. században gepidák éltek. Jelenleg a romániai kutatás nagyobb — ám korántsem teljes — részében a horedti tézisek uralkodnak.

A vizigót gazdaságra, társadalomra és vallási viszonyokra utaló gót szavakat magam állítottam össze a Vulfila-biblia szótárából. Munkám írásával egy időben jutottam hozzá H. WOLFRAM tanulmányaihoz: Die terwingische Stammesfassung und der Bibelgotische I—III (MIÖG 83, 1975 és 84, 1976), amely — örömömre — hasonló módszerrel elemzi Vulfila bibliafordítását, mint én. Eredményeink azonban csak részben fedik egymást.

Könyvében: H. WOLFRAM, Geschichte der Goten (München 1979) a vizigót történetet az itt írottakkal sok mindenben hasonló módon ábrázolja, különösen fontosak a gót kereszténységről itt szó szerint idézett tárgyilagos kutatási eredményei. Régészetileg sajnálatosan tájékozatlan, tudományon kívüli új elméleteket is felhasznál. Így történt meg, hogy színes és egyszínű térképmellékletei szerint az „erdőlakók" soha nem foglalnák el a római Daciát, nem is települnének meg területén (vö. Acta Arch. Hung. 33, 1981. 363 skk). A vizigót arianizmusra alapvető: H. E. GIESECKE: Die Ostgermanen und der Arianismus (Leipzig—Berlin 1939). E. A. THOMPSON. The Visigoths in the Time of Ulfila (Oxford 1966) c. szellemes kis könyve mind az arianizmus, mind pedig a vizigót társadalom ábrázolásában szuperkritikus — az utóbbit századokkal fejletlenebbnek ábrázolja, mint amilyen az egykorú források és régészeti leletek alapján a valóságban volt. Erős kritikával használtam régészeti tájékozatlansága, főleg pedig a gótok kereszténységével kapcsolatos prekoncepciói miatt is. D. CLAUDE, Geschichte der Westgoten (Urban-Bücher 128. 1972) csak röviden tárgyalja korszakunkat, T. S. BURNS, The Ostrogots. Kingship and Society (Wiesbaden 1980). c. könyve pedig számos jó adata és meglátása ellenére is kritikával használandó.

A berethalmi donarium első publikációja, amelyet kötetnyi elemzés követett: K. HOREDT, Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhundert aus Siebenbürgen (AISC 4, 1944). A lelőhelyről és a lelőkörülményekről Uő, Die Fundstelle des Donariums von Biertan (Dacia 23, 1979).

Az erdélyi *római lakosság Dacia kiürítése utáni sorsát* kutató munkák közt ma első helyen áll Baráthely 1. temetőjének publikációja (L. BÂRZU, Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în secolele IV—V. Cimitirul I de la Bratei. Bucureşti 1973). A munka tudományos célra — sajnos — nem használható, mivel a sírok és a telepépítmények leírása nem utal a táblákon közzétett leletekre. Így a könyv címében kifejtett végeredmény sem ellenőrizhető (vö. bírálatommal: Arch. Ért. 103, 1976). Használhatóságát illetően velem azonos módon ítéli meg L. Bârzu publikációját K. HOREDT, Die spätrömischen Bestattungen aus Siebenbürgen (SC 21, 1981, 62), egyebekben a dolgozat minden korábbinál optimistábban igyekszik tálalni, kivált keltezni a gyér számú daciai provinciális római temetkezést.

Amit K. HOREDT, Die städtischen Siedlungen Siebenbürgens in spätrömischer Zeit (Sargetia 14, 1979) címen a daciai római „városok" továbbélésével kapcsolatban összefoglalt, az nem egyéb régi feltevések csokorba kötött megismétlésénél. A sorok között kénytelen elismerni, hogy Erdély római „városi" településein máig nem sikerült a 3. századiaknál igazolhatóan későbbi építményt és hiteles, jól keltezhető, egyértelműen 4. századi késő római temetkezéseket feltárni. Legfeljebb fibulatípusok téves datálásával és a különféle erdélyi magángyűjteményekbe került pannoniai és moesiai leletekkel (főleg hagymagombos fibulákkal) lehet operálni, ezekkel azonban éppolyan bajos a daciai római városi élet továbbélését bizonyítani, mint a birodalomból származó néhány importtárggyal. Horedt módszerével ugyanis Pannoniában

ákár a magyar honfoglalásig zavartalan, zárt „római" életet lehetne igazolni — s ezt nyilván ő sem hiszi. Dolgozata folytatásában: Die spätrömischen Siedlungen in Siebenbürgen II. (Marisia 9, 1979) a Marosszentanna—Csernyahov-kultúra erdélyi lelőhelyeitől különválasztja a telepeket, és „Szent György-kultúra" néven a tovább élő római falusi lakossághoz köti őket — az új „kultúra" egykorú és párhuzamos lenne, legalábbis későbbi szakaszában, a temetőkből ismert Marosszentanna-kultúrával. Nem kell hozzá régésznek lenni, hogy bárki belássa, mennyire íróasztalnál született ötlet egy adott korszak és zárt terület falvait és temetőit különkülön, két különböző népességhez és „kultúrához" kötni. Attól ugyanis, hogy a „Szent Annát" „Szent Györgyre" kereszteli át, még nem válik rómaivá.

Lényegében az imént ismertetett elméleti alapokon nyugszik a szerző valamennyi korábbi római, vandál, gót, gepida leletjegyzékét és „római" pénzforgalmi tézisét az erdélyi kutatásra együtt alkalmazó összefoglalása: K. HOREDT, Siebenbürgen in spätrömischer Zeit (Bukarest 1982), amely alapos válogatást ad korábban közölt leletekből is.

A pannoniai késő római temetőkre és a temetőkből tükröződő anyagi kultúrákra alapvető V. LÁNYI összefoglalása: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien (Acta Arch. Hung. 24, 1972). Ugyanerről birodalmi összefüggésben, a szellemi és társadalmi háttér kérdéseire is kitérve: E. B. VÁGÓ—I. BÓNA, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof (Bp. 1976) és újabban a dobrudzsai Mangalia homogén görög-római késő antik kultúrájú temetőjét publikáló C. PREDA, Callatis (Bucureşti 1980). — E késő római „temetőkultúra" nem jelentkezik Daciában és — néhány 410 tájáig fennálló római ellenerődöt nem számítva — az Al-Duna északi partján sem. „Históriai bizonyítékként" nem használhatók a különböző régi erdélyi és bánáti gyűjteményekbe a múlt század folyamán bekerült, lelőhely nélküli magyar dunántúli, északi, szerbiai, sőt itáliai (!pl. Ormos Zsigmond gyűjteményében) hagymagombos fibulák. Ezek éppúgy a műkereskedelemből jutottak Erdélybe, mint sok száz daciai római lelet a magyarországi múzeumokba.

A krásznai aranyrudakról: RESCH ADOLF, A krásznai aranykincs (Arch. Ért. 7, 1887); FR. KENNER, Numismatischer Zeitschrift 20, 1888. Történeti és kronológiai jelentőségéről: HAMPEL JÓZSEF, Arch. Ért. 8, 1888, 48—50; NAGY GÉZA (GÁRDONYI) Arch. Ért. 7, 1887, 444—445 és 34, 1914, 443.

A szászföldvári aranyrudakról: S. O. ILIESCU, Revista muzeelor 2, 1965. A szamosújvári éremkincsről: E. CHIRILĂ—N. GUDEA, AMP 3, 1979.

A Potaissa principia-jába beásott keleti padmalyos sírról: M. BĂRBULESCU, Un mormînt din epoca migraţiilor în castrul de la Potaissa. Muzeul Naţional 6, 1982.

A különböző pénzleletekhez K. HOREDT fentebb már idézett összeállításain s legutóbbi munkáján (Die frühgeschichtliche Siedlungslandschaft Siebenbürgens, Aluta 14—15, 1983) kívül fontos: E. CHIRILĂ—A. SOCOLAN, Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia muzeului Judeţean Maramureş (Baia Mare 1971); J. WINKLER—A. HOPÎRTEAN, Moneda antică la Potaissa (Cluj 1973); C. M. PETOLESCU, Monede romane şi bizantine din colecţia Muzeului de Istorie Română (Muzeul Naţional 1, 1974); A. POPA—GH. FLEŞER, Monede bizantine în colecţia muzeului din Sebeş (Apulum 12, 1974); V. PAVEL, Moneda de aur romană imperială şi bizantine în colecţiile muzeului din Alba Iulia (Apulum 15, 1977); M. CHIŢESCU—M. MARCU—GH. POENARU BORDEA, Monedele antice de aur şi argint din colecţia Muzeului Judeţean Braşov (Braşov 1978); A. SĂŞIANU, Moneda antică în vestul şi nord-vestul României (Oradea 1980); E. CHIRILĂ—N. GUDEA—V. LAZĂR—A. ZRÍNYI, Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureş (Tîrgu Mureş 1980); a kisebb közlemények közül J. WINKLER, SCN 3, 1960. A korábbi nagy jegyzék: C. PREDA, Circulaţia monedelor bizantine în regiunea Carpato-Dunăreană (SCIV 23, 1972) erdélyi viszonylatban ma már kiegészítésre szorul, s nem is hibátlan. Igy pl. a tőle s K. Horedttől ismételten tárgyalt, sőt értékelt „vadasi" (erdőszentgyörgyi) bizánci éremkincs (az Arch. Ért. 12, 1892. 188 jelentését tévesen értelmezve) tévedésen alapszik, Vadasról nem került bizánci pénz a Magyar Nemzeti Múzeumba. A 10. századi bizánci

pénzekhez fontos: L. KOVÁCS, Acta Arch. Hung. 35, 1983, az Árpád-kori pénzekhez: I. SABĂU, Circulaţia monetară în Transilvania secolelor XI—XIII. SCN 2, 1958 — a tőle s másoktól idézett (s az újabb elméletekben a „premagyar" keltezésekben nagy szerepet játszó) nagyzsámi Karoling-„pénzek" valójában *egy* újkori réz emlékérem (KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közlése). Mindezeken túl még számos egyedi közlést is figyelembe vettem.

2—3. A HUNOK. A GEPIDÁK KIRÁLYSÁGA

A Felső-Tisza—Szamos-vidék és az Érmellék hun kor előtti *korai gepida* leleteit magam kíséreltem meg először összeállítani, ott közlöm a szilágysomlyói fegyveres sírt is: Az újhartyáni germán lovassír (Arch. Ért. 88, 1961). A hun kor gazdag érmelléki gepida sírjai közül a magányos fegyveres gazdag sírt ROSKA MÁRTON ismertette: Az érmihályfalvai germán sír (Arch. Ért. 44, 1930; ua. AISC 1, 1931). A helység más részén került elő az erdélyi korai gepida kultúra egyik „ősforrása": ANDRÁSSY ERNŐ, Népvándorláskori temető Érmihályfalván (Közl. ENM 4, 1944). Érdengeleg és Gencs gazdag temetkezéseit I. NÉMETI közölte: Descoperiri funerare din sec. V e. n. lîngă Carei (AMN 4, 1967). Gencs 2 sír: Uő, Satu Mare 1, 1969.

A szilágysomlyói II. kincs mesteri feldolgozása: FETTICH NÁNDOR, A szilágysomlyói második kincs — Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. (Arch. Hung. VIII. Bp. 1932). — A völcsi sírt más fontos 5. századi leletekkel együtt LÁSZLÓ GYULA tette közzé (Közl. ENM 1, 1941), előtte leírta már PÓSTA BÉLA, EM 1, 1906. 66. A 4. és a 5. század első felének erdélyi aranyleleteit is összefoglalja a pietroasai lelet reviziójában R. HARHOIU, The Treasure from Pietroasa, Romania (Oxford 1977). Uő, Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich. Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Band 145 (Wien 1980) kitűnő áttekintést ad Románia valamennyi 5. századi leletéről.

Tóti: S. DUMITRAŞCU, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor (Oradea 1973).

Csépán: D. PROTASE, Ein Grab aus dem V. Jh. aus Cepari (Dacia 4, 1961; ua. SCIV 10, 1959).

Gyulafehérvár-Partos alán fibulája: K. HOREDT, SCIV 5, 1954, A. POPA, SC 4, 1961.

Nagyvárad-Szalka-terasz hunkori sírjai: T. L. ROŞU, Hunnenzeitliche Funde aus Oradea. Dacia 9, 1965.

Perjámos: PULSZKY FERENC, A perjámosi lelet. Arch. Ért. 6, 1886.

A 3—5. századi gepida történettel kapcsolatban alaposan elrugaszkodik az írott és régészeti források tanúságaitól K. HOREDT: Zur Geschichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken (Apulum 9, 1971) című, azóta több ízben megismételt dolgozata — „eredményeit" egyetlen ponton sem követtem.

Az 1950-es évek közepéig ismert erdélyi gepida lelőhelyeket és leleteket is tartalmazza CSALLÁNY DEZSŐ korpusza: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.) (Arch. Hung. XXXVIII. Bp. 1961). Az erdélyi gepida sasos csatok feldolgozása Tisza menti és Krím félszigeti összefüggésben: M. RUSU, Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (Dacia 3, 1959).

Apahida I.: FINÁLY HENRIK, Az apahidai lelet (Arch. Ért. 9, 1889; Erdélyi Múzeum Egylet Közleményei 6, 1889); Uő, Der Grabfund von Apahida (Ungarische Revue 1890). Saját gondos technikai leírását Finály ódon fényképével illusztrálja(!) FETTICH NÁNDOR a sírlelet viseleti és gazdasági hátterét tekintve találó, kormeghatározását azonban elhibázó új közlése: Arch. Hung. XXXIV. Bp. 1953.

Apahida II.: K. HOREDT—D. PROTASE, Das zweite Fürstengrab von Apahida (Germania 50, 1972).

Szamosfalva: UŐK, Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj-Someşeni (Germania 48, 1970) Mindkét munka elvitatja a leleteket a gepidáktól, és az ahistorikus „osztrogót"

teóriát erőlteti. A Pannoniából(!) 473-ban végleg elvonuló osztrogótok „epizódszereplők" lennének Erdélyben.

Apahida III.: Şt. Matei, Al treilea mormînt princiar de la Apahida (AMN 19, 1982) — a leletet az osztrogót teória értelmében keltezi és tárgyalja.

A Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I (Berlin—New York 1973) tekintélyes „Apahida" címszava különös hírnévre tett szert azáltal, hogy az I. sírt reálisan mint gepida fejedelmi temetkezést tárgyaló J. Werner írását a II. sír ismertetésében K. Horedt saját osztrogót teóriája szemszögéből felülbírálja. Uo. H. Kahn a téves Omharus olvasatot elemzi. Az utóbbiról alapvető még J. Werner, Namensring aus dem gepidischen Grabfund von Apahida (Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 9, 1967/68), amelyből kiderül, hogy az Omharius-gyűrűt Werner kérésére eredetiben megvizsgáló K. Horedt azért nem találta az i betűt, mivel a felirat *második* sorában kereste! — Az Audomharius név lehetőségét megsejti: W. Betz, Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 9, 1967/68. 123.

A mojgrádi lelettel azért nem foglalkoztam, mert „népvándorlás kori" aranytárgyai egytől egyig hamisítványok, amelyeket az eladó kevert a rézkori aranykincsbe. A K. Horedt, Der Goldfund von Moigrad (Germania 55, 1977; ua., Pontica 10, 1977) által hamisítványokból és rézkori aranytárgyakból rekonstruált hun „sámánsír" a legcsekélyebb tudományos kritikát sem bírja el. A kiegészítő „értékelés" legfőbb eleme a lelőhely. Négy 4—5. századi fejedelmi leletből (Conceşti—Mojgrád—Szilágysomlyó—Szeged-Nagyszéksós) közvetlen „útvonalat" rekonstruál a hunok számára Moldva és Magyarország között, olyan útvonalat, amely elkerüli Erdély belsejét és a román síkság sűrűn lakottnak vélt területeit. Ebben a koncepcióban éppen a Mojgrád lelőhely a döntő. Az már mellékes, hogy az általa elképzelt, a Keleti-Kárpátokon és az Erdélyi-középhegységen áthatoló hun mozgásra legfeljebb egy modern légideszant-egység lenne képes.

A kisselyki leletekről: K. Horedt, SCIV 15, 1964. A pontos lelőkörülményekhez: I. Bóna, Acta Arch. Hung. 33, 1981. 384, 3. j.

Kolozsvár-Kardosfalva gazdag gepida nemesi sírjait Ferenczi István tárta fel s közölte: O nouă descoperire din epoca migraţiilor în cartierul Cordoş al Clujului (Omagiu lui Constantin Daicoviciu. Bucureşti 1960).

Nagyvárad gepida nemesi leleteiről: J. Hampel, Arch. Ert. 14, 1880. és Csallány D. Archäologische Denkmäler der Gepiden i. m.

Cege: E. Chirilă—I. Chitor, AMP 1, 1977.

Medgyes-Téba: M. Comşa—D. Ignat, Gräber aus dem 6. Jh. in Medias (Dacia 15, 1971).

Szelindek: I. Glodariu, Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert in Slimnic (Germania 52, 1974) — a párhuzamok bőséges felsorolásával.

Marosvásárhely hun kori (gepida?) telepleleteiről: K. Horedt, SCIV 6, 1955; csontvázas sírjairól: M. Petica, Marisia 6, 1976. A leleteket most együtt közli K. Horedt, Siebenbürgen in spätrömischer Zeit (Bukarest 1982). Késői gepida temető: Kovács István, Dolg. ENM 6, 1915.

Mezőbánd: Kovács István, A mezőbándi ásatások (Dolg. ENM 4, 1913).

Marosveresmart: Roska Márton, Das gepidische Grabfeld von Vereşmort-Marosveresmart (Germania 18, 1934).

Maroscsapó: W. Wolski—D. Nicolaescu-Plopsor, SC. Antr. 9, 1972.

Mezőceked: I. Hica, SCIV 25, 1974.

Magyarkapus: D. Popescu—K. Horedt, SCIV 3, 1952.

Nagyiklód: I. Hica-Cîmpeanu, AMN 15, 1978.

Malomfalva gepida temetőjének leleteit mintaszerűen közzétette és elemezte: D. Popescu, Das gepidische Gräberfeld von Moreşti (Dacia 18, 1974) — egy modern ásatási közleményből azonban nem hiányozhatna legalább a fontosabb sírok dokumentációja.

A malomfalvi gepida telep anyagáról számos előzetes kozlemény jelent meg Talán a legrészletesebb K HOREDT, Befestigte Siedlungen des 6 Jahrhundert u. Z. aus Siebenburgen. Siedlung, Burg und Stadt (Berlin 1969). Már korábban kozzetette a foldbe ásott epitmenyek alaprajzát is K HOREDT, Die Siedlungsbauten des 6 Jhs u Z. aus Moreşti (Dacia 18, 1974) — Az ásatások monográfiája. K HOREDT, Moreşti Grabungen in einer vor- und fruhgeschichtlichen Siedlung in Siebenburgen (Bukarest 1979) a 6. századi telepjelenségek és leletek osszefoglalo publikácioja, amely újrakozli a Hulán feltárt gepida temetót is

Marosnagylak temetojét csak elozetes kozlemenyekbol ismerjuk M RUSU, The Prefeudal Cemetery of Noşlac, VIth—VIIth Centuries (Dacia 6, 1962) Uő, Cimiterul prefeudal de la Noşlac (Probleme de muzeografie Cluj 1964)

Az „erdélyi" gepida regészeti kultúra horizontális időrendi tagolását K. HOREDT kísérelte meg· Der ostliche Reichengraberkreis in Siebenburgen (Dacia 21, 1977). — Horedt munkásságával ellentétben a 6 századi gepida kultúra *egységét* bizonyitom a Gepidak a Tiszavidéken—gepidák Erdélyben c dolgozatomban (MTAFT 1978), illetve német nyelvű változatában Gepiden an der Theiss — Gepiden in Siebenburgen (Acta Arch Hung 31, 1979). Tetelesen kimutatom, hogy azok az osszefuggesukból kiragadott olcsó ékszerek, amelyek segitségével K Horedt római elem jelenlétét véli igazolni az erdélyi gepidák korében, éppen olyan gyakoriak és elterjedtek az alfoldi gepidáknál is Kimutatom azt is, hogy az erdélyi gepida temetok 90%-át nem használjak a 7 század végéig, mint azt Fettich Nándor s nyomában Kurt Horedt véli, hanem már a korai avar korban megszűnnek Csupan 4-5 temető használatának késoi szakaszaval parhuzamos a 6—7 századi korai avar kultúra Erdélyben

Mig K HOREDT a malomfalvi/moreşti és bándi horizontok (Gruppe III és IV) szetvalasztásában csak néhany esetben, s akkor is csupán vitathatoan ter el az igazolható lehetosegektől (Dacia 21, 1977), addig M COMŞA, Quelques données relatives à la chronologie et a l'appartenance ethnique des nécropoles de type Moreşti et Band Actes du VIIIe Congrès International Beograd 1971 (Beograd 1973. 309—318) alapos indokolás nélkul kétszeresére noveli a 7 szazadi „bandi" tipusú lelőhelyek számát — ez a tulméretezettség már távolról sem igazolható

A gepida történelemmel, társadalommal, vallással stb roviden foglalkozom a „Hereditas" sorozatban negy nyelven megjelent konyvemben A középkor hajnala A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében (Bp 1974)

4 AZ AVAR URALOM SZÁZADAI

Az erdelyi avar lelohelyek hézagosan szerepelnek CSALLÁNY DEZSŐ lelőhelykataszterében Archaologische Denkmaler der Awarenzeit in Mitteleuropa (Bp 1956) Összefoglalásuk K HOREDTtől szarmazik· Avarii în Transilvania SCIV 7, 1956, Das Awarenproblem in Rumanien Studijne Zvesti (Nyitra) 16, 1968, utóbbiban 27 „hiteles" lelőhelyet állit ossze Keltezesei nem megalapozottak, az avar korszak kezdetet a ténylegesnél teljes évszázaddal *későbbre,* 670 körulre helyezi, s jobbára csak késő avar lelőhelyekkel számol A korai preselómínta-leletekhez (Fönlak, Erzsébetvaros, Korond) alapvető FETTICH NÁNDOR, Az avarkori műipar Magyarországon—Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. Arch Hung I (Bp 1926) és Uő, Dunapentelei avar sirleletek Arch Hung XVIII (Bp 1936)

Németszentpéter gazdag korai avar lovassírjáról· E. DÖRNER, Mormînt din epoca avară la Sînpetru-German (SCIV 11, 1960).

Németszentpeter-Gólát korai avar máglyaleletéről, valamint honfoglaló magyar lovassírjaról Uó, MCA 9, 1970.

Korond-firtosváraljai kincs: FERENCZI SÁNDOR, Firtosváralja aranyéremlelete (Székelység 3, 1934), Ua, Uő, Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 62 (1939), Legutóbb· TH NUSSBAUM, Aluta 12—13, 1980—81

Hari: ROSKA M., Közl. ENM 4, 1944 — tévesen honfoglaló magyarként közölve.
Diód: A. POPA, AMA 4, 1961.
Muzsnaháza: H. CIUGUDEANU, SCIVA 25, 1974.
Felsőlupkó (Gornyalyubkova) I. UZUM, Crisia 4, 1974.
Csákó: J. WINKLER—M. TAKÁCS—GH. PĂIUS, AMN 14, 1977.
Veceli fibula: HAMPEL J., Arch. Közl. XIII/2, 1880, 68, 35. szám.
Temesvár-Módosi híd: A. BEJAN, AMN 20, 1983.
Nagykároly környéke új avar és szláv leleteiről: I. NÉMETI, SCIVA 34, 1983.
Aranyosgyéres: Téglás István hagyatéka, színes rajzok és leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban.
A 670. körüli wangar-bolgár bevándorlásról és a korai bolgárokról: I. BÓNA, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken (Studia Turco-Hungarica 5, 1981).
Az avar történelem és régészet legújabb összefoglalása: I. BÓNA, Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der mittleren Donau (Awaren in Europa. Frankfurt am Main—Nürnberg 1985).

5. A SZLÁVOK

A délkelet-erdélyi *korai szláv* telepeket SZÉKELY ZOLTÁN ásatásaiból és közleményeiből ismerjük. Összefoglaló jellegű: Z. SZÉKELY, Contribuţii la cultura slavă în sec. VII—VIII, în sud-estul Transilvaniei (SCIV 13, 1962); Nádoby prážskeho tipu v Sednohradsku (Arch. Roz. 15, 1963) és Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen (Slavia Antiqua 17, 1970).
Fiatfalva: SZÉKELY ZOLTÁN Aluta 6—7, 1974—1975.
Székelyszállás: Uő, Marisia 5, 1975.
Bözöd: Uő, MCA 9, 1970; Marisia 6, 1976.
Alsókomána: I. GLODARIU—FL. COSTEA—I. CIUPEA, Comana de Jos. Aşezările din epoca dacică şi prefeudală (Făgăraş 1980).
Kiscsűr: I. PAUL—I. GLODARIU—TH. NÄGLER, SC 2, 1981; Uők, MCA a XV sesiune anuală (Bucureşti 1983).
Baráthely 2. temetőjét E. ZAHARIA dolgozta fel: Populaţia românească în Transilvania în secolele VII—VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei (Bucureşti 1977). — A temető jól keltezhető avar leletei alapján nehéz volna egyetérteni a (címben szereplő) teljes évszázaddal korábbi kormeghatározással. A szerző a 34 csontvázas temetkezésből csak két (kettő) lovast (pontosabban: egy lovast és egy lovat) tart avarnak — a többiek „keresztények". Közvetlen kapcsolatot vél felfedezni Baráthely 1. 3—4. századi (nála: 4—5. századi), szórt hamvasztásos sírokból álló késő római temetője és a *Tîrnava* folyó partján feltárt nagy szláv urnatemető között, az utóbbiban az előző temető népétől már „asszimilált" szláv elemet lát. — Akiket már csak egy rövidke korszak választana el az Anonymustól „a 10. században említett"(?) helyi őslakosságtól.
Az erdélyi *szláv urnatemetők* összefoglalását és jellemzését — a kronológiailag nehezen követhető, „összevont" Medgyes-csoport néven — K. HOREDT végezte el: Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7—9. Jh. in Siebenbürgen (Zeitschrift für Archäologie 10, 1976). Kiegészítő, újabb összefoglalása ugyanezen a címen: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave I. (Bratislava 1979) — A medgyesi „alaptemetőt" is K. HOREDT dolgozta fel: Un cimitir din secolul IX—X. e. n. la Mediaş (Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Sectio Historica 2, 1965).
Vizakna: D. PROTASE, Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi (Bucureşti 1965).
Szenterzsébet: TH. NÄGLER, Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld FVLK 14, 1971. 1. szám.
Tordas: I. HICA—M. BLĂJAN, AMN 10, 1973.

Mihályfalva: S. DUMITRASCU—G. TOGAN, SC 18, 1974.

Szilágynagyfaluról: HAMPEL JÓZSEF, Ásatások Szilágy-Nagyfaluban (Arch. Ért. 14, 1880, uo. a mojgrádi fülbevalókról is) és ua, Ú. F. 1, 1881. TORMA KÁROLY, A limes dacicus felső része (ÉTTK Bp. 1890), valamint M. COMŞA, Kurgannyj mogil'nik s truposožžennijem v Nŭsfaleu (Dacia 3, 1959). Uő, MCA 7, 1961. — A III. kurgán publikációja és a keleti szláv kapcsolatok elemzései: Uő, Vostočnye elementy v pogrebal'nom obradje kurgannyh mogil'nikov u s. Nŭfaleu Somešeni (Drevnjaja Rus' i slavjane. Moszkva 1978).

Szamosfalva: M. MACREA, Slavjanskij mogil'nik v Somešeni (Dacia 2, 1958) és Uő, MCA 5, 1959.

Érszakácsi: GH. LAZIN, Satu Mare 3, 1975.

Lázári-Lubi tag: GH. LAZIN, Satu Mare 5—6, 1981—1982.

A Szamos—Lápos vidék szláv telepeiről: G. M. IUGA, Marmatia 5—6, 1979—1981.

A szláv és török folyónevekhez, valamint a szláv és magyar helynevekhez alapvetőek KNIEZSA ISTVÁN munkái: Magyarország népei a XI. században (Szent István Emlékkönyv III. Bp. 1938), Erdély víznevei (ETIÉ 1942, Kolozsvár 1943) és Erdély földrajzi nevei (Erdély. Bp. 1940).

A romániai *bolgár kultúrával* M. COMŞA foglalkozott több munkában. Összefoglaló igényűek: Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. (Dacia 4, 1960) és La civilisation balcano-danubienne (IXe—XIe siècles) sur la territoire de la R. P. Roumanie (Dacia 7, 1963). Maroskarna leleteinek bolgár voltát a bolgár SZTANKO SZTANCSEV ismerte fel elsőnek: „Ich bin der Ansicht, dass die *ganze* in Blîndiana gefundene Gefässgruppe einer protobulgarischen Bevölkerung angehört" (idézi: K. HOREDT, Untersuchungen, i. m. 120, 2. jegyzet). Maroskarna bolgár (A) és honfoglaló magyar (B) temetőjét részletesen és alaposan feldolgozta K. HOREDT, Die Ansiedlung von Blândiana (Dacia 10, 1966). — Újabb bolgár típusú sírleletekről beszámoló: I. AL. ALDEA—H. CIUGUDEANU, Apulum 19, 1981.

Csombordot FERENCZI ISTVÁN és DANKANITS ÁDÁM tárták fel, tőlük származik az előzetes közlés: MCA 6, 1960.

Oláhgorbó bolgár sírjairól: E. STOICOVICI—M. BLĂJAN, Apulum 20, 1982.

Oláhdálya gepida és bolgár telepéről: D. POPA, SC 21, 1981.

Az erdélyi bolgár kultúrához alapvető Ž. N. VAŽAROVA, Slavjani i prabâlgari — Slaven und Protobulgaren (Szófia 1976) német címen is megjelent nagy bolgár nyelvű könyve.

6. ERDÉLY A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

Anonymus forrásértékéhez: GYÖRFFY GYÖRGY, Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége (ItK 1970/1). Legújabban fontos KRISTÓ GYULA Anonymus-elemzése a Magyarország története 1/2. kötetében (Bp. 1984). Alpárról és régészeti tanulságairól: BÓNA ISTVÁN—NOVÁKI GYULA, Alpár bronzkori és középkori vára (Cumania 7, 1982). A régészeket atyamesterük, Rómer Flóris már 1872-ben figyelmeztette: „szükséges az Anonymuson túl is mennünk és őstörténetet írni."

A kalandozó hadjáratokról: G. FASOLI, Le incursioni ungare in Europa nel secolo X (Firenze 1945); SZ. DE VAJAY, Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäischen Geschichte (862—933) (Mainz 1968). Dátumokkal ellátott jó térképeket közöl a kalandozásokról M. SCHULZE, Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899—955 n. Chr.). (Jbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 31, 1984).

A moldvai honfoglaló magyar jellegű sírokról összefoglalóan: V. SPINEI, Moldova în secolele XI—XIV (Bucureşti 1982), Uő, Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români şi turanici (Iaşi 1985). Frumuşica: V. I. GROSU, in: Arheologičeskie issledovanija v Moldavii (Kisinev 1981).

A *honfoglaló magyar* régészeti leletek új, társadalmi osztályozásának kezdeményezése SZŐKE BÉLA érdeme: A honfoglalás és korai Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. (Bp 1962). Magam DIENES ISTVÁN továbbfejlesztett és kikristályosodott eredményeit követtem: A honfoglaló magyarok. „Hereditas" (Bp. 1972). — Uo. ő foglalkozik a gálospetri hajfonatdíszítő koronggal, valamint újraközölve értékeli a muszkai kengyelt és zablát.

Az egész ún. Bijelo Brdo-kultúrát német alapossággal újratárgyalja J. GIESLER, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. (Praehistorische Zeitschrift 56, 1981). Giesler, sajnos, alig ismeri az erdélyi és kelet-, délkelet-alföldi leleteket, egy-két újabb kiegészítéstől eltekintve a régen feltárt temetőkkel és leleteikkel dolgozik (Gyulafehérvár, Detta, Vajdahunyad, Várfalva, Nagyvárad, Gyulavarsánd). Amit ismer, az mégis elegendőnek bizonyul ahhoz, hogy szervesen beillessze őket a Kárpát-medence 10—11. századi kultúrájába. Az új kultúra — egyes ékszerfajták genezisétől és a művelődés egészének etnikus tartalmától függetlenül — *a magyar honfoglalás után* a magyar állammal együtt született meg és terjedt el *az Árpádok monarchiájának határain belül*, az Árpád-kori magyar királyság határain kívül gyakorlatilag nem létezik. — Felettébb szükséges ezt hangsúlyozni, mivel nagy alapossággal, széles körű nemzetközi áttekintéssel dolgozó külső szemlélő tárgyilagos véleménye, amellyel nem egy — századunk etnikus szemléletétől megfertőzött — magyar kutató sem tud egyetérteni. Magam régóta hangsúlyozom, hogy az ún. Bijelo Brdo-kultúra nem más, mint az Árpád-kori Magyarország etnikumok feletti sajátos művelődése, amelyből azonban éppen a magyarokat bajos volna kihagyni.

Az erdélyi és kelet-alföldi ún. „Bijelo Brdo I." temetők vizsgálatában és keltezésében kiindulási alapként nem fogadható el a Szőke Béla, Kralovánszky Alán és Kiss Attila által használt, részben Giesler által is átvett, illetve átdolgozott kronológia. A konkrét keltező adatok híján vagy helyett hipotetikus hajkarika-tipológiára alapozott kronológiai rendszerek szerint a „köznépi" temetőket csak 960/970 táján nyitnák. A Kárpát-medence azonban a 10. század első két harmadában sem volt lakatlan, illetve lakosaira nem csupán magyar lovassírok és szláv helynevek utalnak. A nemzedékeken át használt „köznépi" temetők fele vagy közel fele (Halimba, Majs, Szabolcs, Ellend I—II. stb.) 10. századi, és ma a számos kisebb temető és temetőrész mellett már 500 síros, csak a 10. században használt temetőt is ismerünk (Rácalmás-Göböljárás). Legkésőbb az államalapításig volt folyamatos temetkezés Mözs, Dunaújváros-Öreghegy, Nádudvar, Szob-Kiserdő és -Vendelin temetőiben. Erdély esetében tehát nem elméletekkel, hanem konkrét kronológiai adatokkal igyekeztem dolgozni.

Kéziratom lezárása után látott napvilágot A. KISS, Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert (Die Bayern und ihre Nachbarn. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1985) monográfia vaskosságú dolgozata, amelyet már csak nemzetközi nyilvánossága — előkelő megjelenési helye — miatt sem lehet megjegyzés nélkül hagyni. Fárasztó, gépies munkával, elhibázott módszerrel elért eredményei szerint a magyarság a feudális állam megszilárdulása előtt csupán az állattartásra alkalmas központi síkságokat szállta volna meg. Igaz, az elmélet keretében a kelet-alföldi (partiumi) 10. századi leleteket szervesen betagolta a honfoglaló magyarság települési tömbjébe, de az is „eredménye", hogy Erdélyt és a Temesközt a 10. században nem, vagy csak felettébb gyéren szállnák meg a magyarok, akik csupán a 11. század folyamán vetnék meg e területeken a lábukat. Az elmélet tarthatatlansága kiviláglik abból, hogy hasonló következtetésre jutott Baranyával és Somogy túlnyomó részével kapcsolatban is. E régészetileg gyengén kutatott megyék „tanulságait" abszolutizálva, nem tűnt fel a szerzőnek, hogy a 10. század végén éppen e gyéren lakottnak vélt „gyepük" ura, Koppány vonja kétségbe I. István jogosultságát a trónra.

Erdély esetében Kiss 1962-ig a magyar Leletkataszter adatait vette alapul, figyelmen kívül hagyva az azóta eltelt évtizedek sok száz helyesbítését. Térképein Sárbogárd-Tinód (vö. CZOBOR

B., Arch Ért 11 1877, 162, DIENES I., Arch. Ért 93, 1966, 209—210, 8. j.) a kataszter tévedése nyomán ma is a bihari Tinód/Tinăud faluként szerepel, míg viszont az Újzmándhoz tartozó (az eredeti közleményben Aradként szerepeltetett!) Földvári-pusztát a kataszter hibája nyomán most is az Orosháza melletti Pusztaföldvárral azonosítja (holott hallgatólagosan helyesbítette már KRALOVÁNSZKY A., Arch. Ért. 86, 1959, 7, részletesen helyreigazította DIENES ISTVÁN, Orosháza története I (Orosháza 1964 161). — Azt hiszem, e két, témánkhoz kapcsolódó példa is elegendő a munka mechanizmusának jellemzésére. A már a maga idejében is hiányos, téves, gyenge alapot Kiss 1975-ig újabb 30 erdélyi lelőhellyel egészíti ki. Új adatainak 60%-a azonban különféle lelőhelyjegyzékek automatikus átvétele, a tényleges leletekről a szerző csak 12 esetben tud közelebbit. Ezek fele erdélyi, fele kelet-alföldi. Az adatgyűjtésében kevéssé kritikus, és szegényes, módszerében és szemléletében elavult dolgozat aligha mérvadó az itt vizsgált terület 10—11. századi településtörténetének megítélésében.

Erdély honfoglalás kori leleteit — BODROGI JÁNOS, Alsófehérvármegyei honfoglaláskori sírleletek (Az Erdélyi Múzeum Egyesület hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve 1912. Kolozsvár 1913) c. munkájára támaszkodva — először NAGY GÉZA foglalta össze: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál (Arch. Ért. 33, 1913). — Adataihoz képest nem remekel lelőhelykataszterünk, amely mindössze 19 10—12. századi temetőt tart számon határainktól keletre — talán a felét a már akkor ismerteknek: FEHÉR GÉZA—ÉRY KINGA—KRALOVÁNSZKY ALÁN, A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II (Bp. 1962).

Kolozsvár-Zápolya utca 1911 évi ásatásairól PÓSTA BÉLA, Árpád-korabeli leletek a Zápolya utca felett Újság 13 (1911) 2. szám. Publikációja: KOVÁCS ISTVÁN, A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető (Közl. ENM 2, 1942). — Az 1941—42. évi ásatás eredményeivel László Gyula szíves közlései és adatai nyomán egészítem ki. Röviden erről: LÁSZLÓ GYULA, A Kolozsvár Zápolya-utcai honfoglaláskori temető (EM 47, 1942) és Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben (Kolozsvár 1945).

Marosgombás. HEREPEY KÁROLY, Arch. Ért. 15, 1895; Múzeumi és Könyvtári Értesítő 6, 1912, 168; összefoglalóan: ROSKA M., A honfoglalás és Erdély.

Székelyderzs: FERENCZI SÁNDOR, A székelyderzsi honfoglaláskori sír (Székelység 3, 1933, 11—12. szám)

Sepsiszentgyörgy-Eprestető: SZÉKELY ZOLTÁN, Adatok a Székelyföld népvándorlás korához (Sepsiszentgyörgy 1945) — hibás kormeghatározással.

Sikló: M. RUSU—E. DÓRNER, MCA 8, 1962.

Gálospetri: N. CHIDIOŞAN, SC 12, 1965.

Szalacs: N. CHIDIOŞAN, SCIV 20, 1969.

Sajtény: L. MĂRGHITAN, SCIV 16, 1965.

Gyulavarsánd-Laposhalom: DOMONKOS J. Arch. Ért. 28, 1908; ROSKA MÁRTON, Folia Arch. 3—4, 1941; D. POPESCU, Cercetări arheologice în Transilvania II (MCA 2, 1956) — az erdélyi honfoglaló magyar és „Bijelo Brdo"-típusú temetők jegyzékével.

Arad-Pusztaföldvár és Muszka: RÉTHY LÁSZLÓ, Arch. Ért. 18, 1898.

Pécska—Nagysánc: I. H. CRIŞAN, Ziridava (Arad 1978).

Nagyszentmiklós-Bukova-pusztához: KISLÉGHI NAGY GYULA címében félreérthető (de szövegében nem!) ismert munkája: Lovas halomsírokról Torontál megyében (Arch. Ért. 24, 1904) mellett lényegesebb a szakirodalomban általában nem használt összefoglalása: Torontál vármegye őstörténete. Magyarország vármegyéi és városai, Torontál megye (Bp. 1911), *valamennyi* leletét bemutató tábláival. A honfoglalók önálló halmos (kurgán) temetkezései ellen általában, valamint éppen a gyulavarsándi és óbessenyői „konyhahulladék-halmokba" beásott magyar sírokra vonatkozóan már NAGY GÉZA [GÁRDONYI] meggyőzően érvelt. A magyarországi halmok kérdéséhez (Arch. Ért. 34, 1914).

Hodony: A. BEJAN—M. MOGA, Tibiscus 5, 1979.

Felsőlupkó (Gornya) 4. temető: I. UZUM, Banatica 6, 1981.

Orsova fontos honfoglaló magyar sírleletét DIENES ISTVÁN közölte: Orosháza története I. Orosháza 1964. 154, 13. t.

Vajdahunyad: KŐVÁRI ERNŐ, Árpádkori sírok Vajdahunyadon (Dolg. ENM 2, 1911); ROSKA M., Árpádkori temető Vajdahunyadon (Dolg. ENM 4, 1913).

Várfalva: JÓSIKA ALADÁR, Árpádkori sírok Várfalván; ROSKA M., Árpádkori temető Várfalván (Dolg. ENM 5, 1914).

Torda-Tündérhegy temetőjéről: TÉGLÁS ISTVÁN, Arch. Ért. 30, 1910.

Biharvár: Rómer Flóris bihari útinaplója. DMÉ 1974 (SZ. MÁTHÉ MÁRTA); CSÉPLŐ PÉTER, Arch. Ért. 21, 1901; KARÁCSONYI J., Arch. Ért. 21, 1901; Uő, Katholikus Szemle 1910; M. RUSU, AIIC 1960. — A 10—11. századi temetőkről az utóbbi munka, valamint KARÁCSONYI J., Arch. Ért. 23, 1903. Az 1862. évi kardos sírleletről: K. HOREDT, AMN 5, 1968, 422. A különböző korú házmaradványokról: S. DUMITRASCU, Descoperiri arheologice... de la Biharea, datînd din secolele VI—X. (Sargetia 15, 1981). Biharvárhoz és Tordavárhoz vö. még GH. ANGHEL, Középkori várak Erdélyben (Meridiana, Bukarest 1973).

Nagyvárad-Lovaslaktanya: SZÁRAZ ANTAL [= HAMPEL JÓZSEF], Arch. Ért. 13, 1893. Nagyvárad-Szalkaterasz sírjairól: S. DUMITRASCU, Crisia 13, 1983, uo. más bihari 10—11. századi sírleletek is.

Jankafalva, Mezőtelegd, Újzimánd-Földvári-puszta 10—11. századi keresztjeit közli: LOVAG Zs., Acta. Hung. 32, 1980. Az ugyanott közölt veszprém-nándortelepi 11. századi mellkereszt párja a Temesközből ismert: A. BEJAN—P. ROGOZEA, St. şi com. Caransebes, 4, 1982. A majsi keresztttípushoz: BÓNA I., Acta Arch. Hung. 36, 1984. 287.

Ó-Aradvár ásatásairól: M. BARBU—M. ZDROBA—I. FERENCZI, Ziridava 8, 1977; 10, 1978; 11, 1979; 12, 1980. Összefoglalóan: M. RUSU, Cetăţile Aradului (Ziridava 12, 1980).

Dobokavár történetéről és korábbi ásatásairól: CRETTIER KÁROLY, Közl. ENM 3, 1943; újabb ásatási eredményeiről a ŞT. PASCU vezette 7 tagú munkaközösség előzetes beszámolója: Cetatea Dăbîca (AMN 5, 1968). — A leletek teljes évszázaddal vagy még többel való „premagyar" antedatálásával, részletes bizonyító anyaggal és irodalommal tételesen foglalkoztam (Arch. Ért. 97, 1970; ua, in: GY. GYÖRFFY, Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle. Lisse 1976). A sáncoknak a leletekkel összhangba hozott datálásához vö. NÉMETH P., A korai magyar megyeszékhelyek kutatásának vitás kérdései (Arch. Ért. 104, 1977).

Kolozsmonostorról: ESTERHÁZY JÁNOS, A kolozsmonostori apátság (Arch. Közl. 7, 1868). Az új ásatásokról; P. IAMBOR—ŞT. MATEI, AIIACN 18, 1975; UŐK, AMN 16, 1979, UŐK és A. HALASU, AMN 18, 1981; P. IAMBOR—ŞT. MATEI, AMN 20, 1983.

A Kolozsvár főterén végzett ásatásokról: FERENCZI ISTVÁN, Régészeti-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén (Studia Univ. Babeş-Bolyai. Ser. Hist. Fasc. 2, 1962). I. MITROFAN, Descoperiri arheologice în Cluj (AMN 2, 1965). A város keletkezéséről összefoglalóan: P. NIEDERMAIER, Die Entstehung der Klausenburger Alt-Stadt (AIIACN 16, 1979). Korábbi kolozsvári leletekről: Arch. Ért. 5, 1871. 105; 15, 1895. 382—383; 20, 1900. 447—448.

Jeles történészeink Erdély betelepülésével kapcsolatos nézeteit részletesen ismerteti SZÉKELY GYÖRGY, Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez (Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp. 1984). A kizárólag írott forrásokra támaszkodó kutatásban Erdély magyar benépesülése, a megyeszervezet kiépítése a régészeti adatokhoz képest 50 vagy akár 100 évet is késik, nem szólva arról, hogy a 10—13. században nyelvészeink és történészeink túl sok „lakatlan" területtel számolnak. Ezek a régészeti településtörténet fényében másként festenek.

Gyulafehérvár újabb ásatási eredményeiről: R. HEITEL, Contributions au problème des recherches archéologiques d'Alba Iulia (Muzeul Naţional 2, 1975). Uő, Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II (RRHA 12, 1975) a bazilika

ásatási eredményeiről, amelyek a körtemplom 10. századi keletkezését valószínűsítették, de mindenesetre megdöntötték az építmény korábbi „baptisterium" meghatározását. Legújabb ásatásairól: Uő, Materiale şi cercetări arheologice a XV-a sesiune anuală de rapoarte (Bucureşti 1983). A temetőásatásokról jelentés M. BLĂJAN—AL. POPA tollából uo.

Tordavárról: K. HOREDT, Contribuţii la istoria Transilvaniei (Bucureşti 1958).

(Sajó-)Sárvár: FINÁLY GÁBOR, A sárvári földvárról. (Arch. Ért. 22, 1902). Az újabb ásatásokról: M. RUSU—ŞT. DANILA, Cetatea feudală timpurie de la Şirioara (File de Istorie 2, 1972).

Az erdélyi 11—12. századi magyar templom körüli temetőkről, kivált a szászföldi késő román — korai gótikus templomok alatt talált korábbi temetőkről R. HEITEL, Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen (RRHA 9, 1972).

A szászhermányi templom feltárásáról: M. DUMITRACHE, CA 3, 1979.

Szászfehéregyháza: M. DUMITRACHE, CA 4, 1981. Uő, Forschungen in der Repser Gegend (FVLK 21, 1972, Nr. 2).

Homoródderaróc: M. DUMITRACHE, CA 3, 1979.

A fontos délkelet-erdélyi kutatásokról SZÉKELY ZOLTÁN: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. Korunk Évkönyve (Kolozsvár 1973); Uő, Délkelet-Erdély a VI—XIII. században (Aluta 6—7, 1974—1975). Zaboláról Uő, uo., Beiträge zur Szekler-Frage in Süd-Ost Transilvanien (sic!) (Crisia 4, 1974). Petőfalváról: Uő, Cercetări arheologice în necropola feudală de la Peteni (sec. XII). Materiale şi cercetări arheologice (Tulcea 1980) — ahol a temető térképét is közli.

A temetők gyűrűiről SZÉKELY ZOLTÁN, Elemente bizantine înventarul necropolelor din sec. al XII-lea de la Zăbola şi Peteni címmel külön értekezett (Muzeul Naţional 5, 1981), valójában valamennyinek pontos párja sok-sok példányban ismert az Árpád-kori Magyarországon, kivált a tatárjárás idején elrejtett kincsekből. Vö. PARÁDI N., Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek (FA 26, 1975) és LOVAG ZS., Árpád-kori pecsétgyűrűk I (FA 31, 1980).

Ó-Bodrogmonostor, Partos és Varadia telepásatásairól: L. MUNTEANU, CA 3, 1979; 5, 1982; 6, 1983.

Kalodva váráról és temetőjéről: V. BORONEANŢ, Ziridava 13, 1981.

További telepek és házak „Csüged típusú" (elnevezése: K. HOREDT, Materiale arheologice, 1, 1953) edényművességgel: Ó-Arad (Aradvár) = Glogovác-Földvár, Bihar-Vár, Biharszentandrás-Templomdomb, Bögöz-Vízlok, Bulcs-Kápolnás, Búzásbesenyő, Csíkszentmihály, Csíkszereda, Kiscsűr, Marosludas, Marosszentgyörgy-Máriaffy-ház, Nagygalambfalva, Orlát, Péterfalva, Réty-Suvadástető és -Telek, Szászsebes, Székelyudvarhely-Főtér és Székelytámad, Székelyvarság-Tartódvár, Vargyas, Várhely, Vizakna, Zovány-Átalkert s még sok más. Az edények formája, anyaga, díszítése — mint arról számos esetben személyesen meggyőződhettem — annyira azonos az Árpád-kori Magyarországon *bárhol* fellelhető 11—13. századi keramikával, hogy egy külön erdélyi típus megkülönböztetése, kivált elnevezése indokolatlan.

A cserépbográcsok eredetéhez és elterjedéséhez alapvető FODOR ISTVÁN, Cserépüstjeink származása (Arch. Ért. 102, 1975) és kibővített változata: Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel (Acta Arch. Hung. 29, 1977) kitűnő dolgozata, amely az üstök származásának kérdésén túlmenően a Kárpát-medencei etnikumjelző szerepükkel kapcsolatos elhamarkodott elméletekkel is foglalkozik. Erdélyből, a Kelet-Alföldről és a Temesközből 34 üstlelőhelyet vett fel térképére, P. DIACONU (Dacia 8, 1964) térképét követve több hibát is átvett, s egy-két újat is hozzátett. Az itt szereplő anyaggyűjtés és elterjedési térkép — beleértve a Tiszántúl lelőhelyeit is — saját munkám. FODOR ISTVÁN összefoglalóan foglalkozik az üstök eredetével és etnikumjelző szerepével a Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien (Budapest 1982) c. könyvében is.

Az üstök és töredékek az utóbbi időben különösen a Maros mentén, Arad megyében sokasodtak. Terepbejárások során talált 15 új lelőhelyet sorol fel már V. BORONEANŢ, Ziridava

6, 1976. Rövidddel később ásatások és újabb terepbejárások eredményeként már 36 lelőhelyről közölnek üstöt vagy üsttöredéket M Blăjan és E. Dörner, Probleme de demografie istorică címen (Zirıdava 10, 1978 — valójában 40 vagy még több lelőhely ismert a megyéből) Az értékelést adó első szerző szerint az ustök telepekről származnak, ami — szerinte — eleve kizárja, hogy bármiféle „nomád" (magyar, kun avagy az egyes román kutatóktol favorizalt besenyő) etnikum szóba jöhessen készítőjukként és használójukként — az ustok a megtelepult román falusi lakosság régészeti ismérvei. Megállapítása súlyos logikai következtetéseket von maga után, mivel nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a Déli-Kárpátoktól a Balkán hegységig terjedő, az Al-Duna két partján elterülő termékeny vidéken a 10—13 században nem laktak román-vlachok Nem lakhattak, ugyanis a román falusi lakosság régészeti ismerve, a cserepüst teljesen ismeretlen a Havasalföldon. Ezzel szemben a Kárpát-medence valamennyi sík vidékén, beleértve a szlovákiai Kisalföldet is, ugyanazon megtelepult falusi lakosság élt volna ugyanezekben az évszázadokban Letelepult roman lakosság, mivel a magyar „nomádok" 300-400 évvel a honfoglalás után sem szálltak le a lóról, talán még étkezés céljából sem.

Kéziratom lezárása s az elterjedési térkép elkészulte után adta ki Lukács Antal, Observaţii privind răspîndirea căldărilor de lut pe teritorul României (SCIVA 35, 1984, 320—330 és elterjedési térképek) címen a romániai cserépüstök legújabb jegyzékét, amelyben 108 erdélyi és kelet-alföldi lelőhelyet sorol fel a vonatkozó irodalommal egyutt Az üstok eredetet belterjesen vizsgálja, egyszerre moldvai, dobrudzsai és erdélyi belugyként, ami aligha kovethető módszer, s bár az erdélyi üstok megjelenését több biztos és valószínű esetben a 10—11 századra rogzíti, mégsem tud elszakadni a besenyő eredetelmélettől. Egyébként nála is, más kutatóknál is, az utóbbi időben terjed a 11—13. századi üstok „etnikumok feletti" értékelése, azonban továbbra is azzal a felhanggal, hogy a magyarok még ebbe a kategóriába is csak ritkán vagy nagyon későn tartoznak bele

Köszonettel tartozom Takács Miklós tanítványomnak, aki disszertációja számára velem egyidőben gyűjtötte az ustlelőhelyeket, s akitől néhány fontos, jó adatot kaptam.

Malomfalva 10—13. századi leleteiről összefoglalóan, a cserépustök eredetének reálisabb értékelésével. K. Horedt, Backteller und Tonkessel in Moreşti (Slovenská Archeologia 26, 1978). — Nem világos viszont, miért keltezi a Malomfalván talált összes sutőlepényt a 12—13 századra, mivel korai tipusok is szép számmal akadnak közöttük. — E munkában már nem tudtam részletesen értékelni K. Horedt, Moreşti. Band 2 (Bonn 1984) monográfiaját, amely egyébként sem tartalmaz olyan eredményeket és anyagokat, amelyek miatt eredményeimet módosítani kellene.

Erdélyben, a Kelet-Alföldön és a Temeskozben eddig a következő helyeken kerultek elő, többnyire kozölt, ellenőrizhető tipusú cserépustök. Almaszeg, Alsópozsgás, Alsótótfalu, Alvinc, Angyalkút, Arad-Kápolnás és -Várhegy, Aradkövi, Aranyosgyéres, Asszonynépe, Bálványosváralja, Baracka, Baráthely, Bátos, Belényesszentmiklós, Bencenc, Bere, Berszászka, Berve, Besenyő/Heidendorf, Bethlenszentmiklós, Bihar-Vár, Biharszentjanos-Klastrom-domb, Borosjenő, Bögöz-Vízlok, Bulcs-Marospart és -Vár, Csákó, Cséffa, Csernáton-Domonkoskúria, Csigérgyarmat, Csigérszöllős, Csíkrákos-Álmos vára, Csíkszentkirály, Csójlak, Csomakoz, Deményháza, Déva-Várhegy és -Déli városrész, Doboka-Vár es Dobokaváralja, Dombró, Dunatölgyes-Veteranı-barlang, Feketehalom, Felsőlupkó (Gornyalyubkova), Felsőszelistye, Fény, Fönlak, Fűzkút, Gyergyószárhegy-Lázár kastély, Gyergyószentmiklós, Gyulafehérvár-Citadella, Gyulafehérvár-(Maros-)Csuged, Gyulavarsánd, Háporton, Hévizugra, Hodony, Homoróddaróc, Illyéd, Istvánháza, Kalodva, Karánsebes-Postarét, Kelemen-barlang, Kelmák, Kelnek, Keszinc, Királydaróc, Kisiratos, Kisjenő-Állomás, Kisvarjas, Kolozsmonostor, Kolozsvár, Konop, Körösgyéres, Koröstarján, Kutyfalva, Kurtics, Lászlóvára „Zentlazlowara" (Coronini), Lippa-Malomdomb, Mácsa, Magyarád, Magyarkóblos, Magyarózd, Malomfalva-Borsóföld, Malomfalva-Csittfalva, Maroscsúcs, Maroseperjes, Maroslekence, Marosludas, Marót, Medgyes, Mezőerked, Mezőfény, Mezőpetri (Monospetri), Mezőszopor-Jakabfal-

va, Nagyapold, Nagyenyed, Nagycsanád, Nagykároly, Nagymedesér, Nagyszentmiklós, Nagyvárad, Németpereg, Németság, Németszentpéter-Magazin és -Brunnen, Ó-Bodrog-Monostor, Oláhdálya, Oláhgorbó, Oláhszentmiklós, Ó-Pálos, Orlát, Ős-(Német-)Csanád, Ottomány-Földvár, Öthalom-Glogovác-Földvár, Pálos, Pankota, Partos-Monostor, Pécska-Nagysánc és Donátszállás, Perjámos-Sánchalom, Rakovica, Radnót-Bedefölde és Tócagy, Réty-Telek, Sajósárvár, Sajtény-Salánk, Segesvár-Szőlők, Sepsiszentgyörgy-Bedeháza, Szabadhely, Szablya, Szászsebes-Dálya és -Trojan, Székásbesenyő, Székelykeresztúr-Főtér és -Gyárfáskert, Székelyudvarhely-Gyárosfalva, -Kisgörgény és -Székelytámad, Székudvar, Szent Lázár, Szépfalu-Templomhalom, Szentábrahám, Szinice, Szokolevác/Nérasolymos, Sztrigyszentgyörgy-Várhegy, Temeskeresztes, Temesújfalu, Temesvár, Tompa, Tordas, Tordos, Újfalu/Neudorf, Újarad, Újbodrog, Újpanád, Újzimánd, Vajdahunyad, Varadia-Monostor, Várfalva-Tordavár, Várhely, Világos, Zaránd, Zábrány, Zádorlak, Zimánd. — Síkvidéken csak ott nem szerepelnek, ahol (pl. Temes megye nagyobb részén) eddig nincsenek összegyűjtve és kiadva.

Csernátoni kincs: SZÉKELY Z., Aluta 6—7, 1974—1975.

Királyföldi 11. századi kincs: HAMPEL J. [KÖVÉR B.] Arch. Ért. 17, 1897.

Az 1091-ben elrejtett I. László-pénzekről: Biharszentandrás: Numizmatikai Közlemények 11, 1912; I. SABĂU, SCN 2, 1958; E. CHIRILĂ—V. FENEŞAN, Der Münzhort von Frata, 11. Jh. (StC 18, 1974); E. CHIRILĂ—A. HOPÎRTEAN, Tezaurul monetar de la Turda (Potaissa 1, 1978).

Belényesszentmiklósról: Rómer Flóris bihari útinaplója (DMÉ 1974) (Sz. MÁTHÉ MÁRTA); R. POPA—N. CHIDIOŞAN—A. LUKÁCS, O reşedinţă feudală din secolele XI-XII la Sînnicolau de Beiuş (Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă 15/2, 1984). A szerzők pontos ásatási megfigyeléseiket és leleteiket a 11. századtól a Borsa/Barsa nemzetséghez igyekeznek kötni, a magyarokkal szemben legalábbis hűvösen „transilvan" érzelmű, „románszláv" vagy „kumán-kun" eredetűnek vélve őket. — A 11—12. században országos ügyekben még nem szereplő Borsákhoz azonban semmiképpen nem köthető a 11. század közepén épült nagyszabású udvarház. Legközelebbi alaprajzi, szerkezeti és méretbeli rokona ugyanis a dömösi királyi-hercegi udvarház legkorábbi periódusa! GEREVICH, L., Acta Arch. Hung. 35, 1983. 385. 2. kép.

Nem fogadhatók el azok az alaprajzi spekulációkra támaszkodó újabb elméletek, amelyek erdélyi késő román, sőt késő gótikus négykaréjos kápolnákat a 9—10—11. századra igyekeznek visszakeltezni. Ilyenek: Guraszáda a Maros völgyében, ahol a legkorábbi keltezhető fázis és sírlelet 14. századi (másként: R. POPA—I. CHICIDEANU, SCIVA 35, 1984, 1. szám), valamint Kézdiszentlélek-Perkő, Gyergyószentmiklós-Szent Anna-kápolna és Székelyudvarhely-Jézus Szíve-kápolna (az utóbbit még mindig túl korai időre, a 12. századra tették: FERENCZI GÉZA—FERENCZI ISTVÁN, Korunk 1971/8) építményei, amelyek kutatása-ásatása 13—16. század közti reális eredményekre vezetett (M. BELDIE, Revista muzeelor şi monumentelor. Monumenti istorice şi de artă 1974; SZÉKELY Z., Aluta 6—7, 1974—1975; ENTZ G., Acta Historiae Artium 14, 1968). Kézdiszentlélek esetében mi sem támogatja KRALOVÁNSZKY ALÁN 11. század eleji keltezési javaslatát (FA 35, 1984). SZÉKELY ZOLTÁN ugyanis, aki 1974-ben megásta a bronzkori, dák és Árpád-kori falu alapokon emelkedő Perkő-dombot, a feltételezett „várra" nem talált rá, a rotunda építését pedig *építési felirata* nyomán 1686-ra teszi (Aluta 14—15, 1983). A Kiszombor—Karcsa—Gerény típusú hatkaréjos rotundákról, amelyekhez most Kolozsmonostor negyedikként jönne, MAROSI ERNŐ (Építés-Építészettudomány 5, 1974. 296—304) már igazolta, hogy a 12. század végén, a 13. században épültek.

Krassó-Szörényben hasonló tünetek figyelhetők meg az illyédi körtemplom keltezése körül. Az eredeti ásatási beszámoló: ŞT. MATEI (Banatica 2, 1973) még reálisan a 12—13. századra tette a Ják/Süvete/Karcsa körtemplomainak elemeit egyesíteni látszó kis rotundát. L. MĂRGHITAN szeretné Mikulčice típusúnak látni, és építését a 9—10. századra tenni (Banatul, 1985). — Az illyédi rotunda alapfalainak legfeljebb harmada, ha nem csak a negyede maradt meg, merész rekonstrukciókra csábítva merész kutatókat. Túl korai keltezése azonban semmivel nem indokoltabb, mint az újabb hazai történeti-művészettörténeti kutatásban a kiszombori körtemplommal kapcsolatban fel-felvetődő hasonló romantikus elképzelések.

Végezetül a vitás kérdések kutatói megítélésének változásai szempontjából általános tanulsággal szolgálhat, hogy K. HOREDT 1985 őszén visszavonta legfőbb tanait (Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Mitteilungen 25, 1985, 38—48). Azt nem részletezte, hogyan viszonyul ma azon munkáihoz, amelyekben a dák—római lakosság 4—6. századi továbbélését bizonygatta, ehelyett leszögezi, hogy 170 év alatt Dacia őslakosságát *nem* romanizálhatták a rómaiak, kivált Erdély keleti felében nem. Akiket mégis romanizáltak, azokat teljességgel felszámolta a germán és szláv korszak: „Es haben sich keine vorslawische Ortsnamen im Sprachgebrauch erhalten und das einfache slawische Kulturgut lässt noch weniger als das germanische ethnische Unterscheidungen zu." Vagyis: a germánok germánok, a szlávok szlávok voltak, nyelvükben és ránk maradt emlékeikben egyaránt. A románok első erdélyi feltűnését a 9. századi bolgár uralom idején sejti; olyan feltevés ez, amelyet sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet. A 10—11. századi erdélyi szláv—román „együttélésre" felhozott régi „adatai" (Anonymus és két igazolhatatlan helynévelemzés) ma sem meggyőzőbbek, mint korábban. Ehhez annyit, hogy e sorok írója szerint a régészetben nincs „magyar kutatás" és „román kutatás" — csak kutatás és kutatók vannak. Különböző képességű, felkészültségű és teherbírású kutatók.

III. ERDÉLY A KÖZÉPKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (896—1526)

Az egész korszakra kiterjedő *elbeszélő forráskiadványok:* Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. E. SZENTPÉTERY. I—II (Bp. 1937—38. a 14. századi átdolgozások szövege is); Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Ed. F. A. GOMBOS. I—III (Bp. 1937—38); Johannes Thuróczy, Chronica Hungarorum (Brünn 1488). Magyar fordítása: GERÉB L. Bp. 1957, HORVÁTH J. Bp. 1978. (tartalmazza az Árpád-házi kor egyes krónikáin kívül Küküllei János szövegét és a budai krónikát, valamint Rogerius Siralmas énekét, a 14—15. századra alapvető); Historiae Hungaricae fontes domestici. Ed. M. FLORIANUS. I—IV (Quinque-Ecclesiis—Bp. 1881—85; benne a dubnici krónika a 14—15. századra is); Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. ST. L. ENDLICHER (Sanktgallen 1849; benne a Váradi Regestrum).

Iratkiadások: az egész Magyarországra kiterjedő oklevélgyűjteményekből a középkori Erdélyre vonatkozó anyag legteljesebb összeállítása: Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, több szerkesztő neve alatt 1075—1350-ig 6 kötet, ŞT. PASCU szerkesztésében 1351—1360-ig 2 kötet (Bucureşti 1951—1981). A máshol már kiadott oklevelek román nyelvű kivonatban a kiadás jelzésével, néhány már kiadott és a kiadatlanok latinul függelékben (a kiadvány felöleli Erdélyen kívül az 1920-ban Románia részévé lett kelet-magyarországi részeket is); nem teszi feleslegessé, főleg a kritikai apparátus szempontjából az erdélyi népekre vonatkozó következő kiadványokat: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Ed. G. D. TEUTSCH—F. FIRNHABER. Wien 1857 (1301-ig); Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Ed. FR. ZIMMERMANN—C. WERNER—G. MÜLLER. I—III. 1191—1415-ből (Hermannstadt, 1892—1902) és újabb két kötet 1416—1457-ből Ed. G. GÜNDISCH (uo. 1937 és Bucureşti, 1975); Székely oklevéltár. Kiad. SZABÓ K.—SZÁDECZKY L. I—VII. Bp. 1872—1898 (1211—1750); folytatását kiad. BARABÁS S. Bp. 1934 (1219—1776); Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed. FEKETE-NAGY A.—MAKKAI L. Bp. 1941 (1400-ig). A fentiekben kiadatlan anyagot is tartalmaz a Zsigmondkori oklevéltár I—II/1—2. Összeáll. MÁLYUSZ E. Bp. 1951—58 (1410-ig). 1360 utáni, a fenti kiadványokban nem szereplő erdélyi vonatkozású oklevelek találhatók a következő általános oklevélgyűjteményekben: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Ed. FEJÉR G. I—XLIII. Buda 1829—44 (1440-ig), hozzá mutató CZINÁR MÓR, Index alphabeticus (Pest 1866); Hazai okmánytár. Kiad. NAGY

I.—PAUR I.—RÁTH K.—IPOLYI A.—VÉGHELY D. I—VIII. Bp. 1865—1891 (1068—1627); Hazai oklevéltár. Kiad. NAGY I.—DEÁK F.—NAGY GY. Bp. 1879 (1234—1536); Kiadatlan oklevelek. Kiad. WERTNER M. TT 1908—11 (1260—1733); Magyar erdészeti oklevéltár. Kiad. TAGÁNYI K. I—III. Bp. 1896. További anyag a megyei (Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad), városi (Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben), családi (főleg Bánffy, Batthyány, Csáky, Kállay, Károlyi, Lónyay, Révay, Teleki, Tholdaghy, Thorotzkay, Zichy), valamint egyházi (gyulafehérvári és kolozsmonostori konvent, szász káptalanok) okmánytárakban, felsorolásukat l. KOSÁRY DOMOKOS, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I (Bp. 1951) 12—17.

Erdély középkori (és újabb kori) történetét összefoglaló művek közül itt csak a legrégebbieket, a továbbiakból a még el nem avultakat említjük. Az első tudományos igényű szintézisek: KŐVÁRY LÁSZLÓ, Erdély története. I—V (Pest 1859—63) és SZILÁGYI SÁNDOR, Erdélyország története különös tekintettel művelődésére. I—II (Pest 1865—66). Magyar történészek későbbi összefoglaló művei: JANCSÓ BENEDEK, Erdély története (Cluj-Kolozsvár 1931); MARCZALI HENRIK, Erdély története (Bp. 1935); A történeti Erdély. Szerk. ASZTALOS MIKLÓS (Bp. 1936); MAKKAI LÁSZLÓ, Erdély története (Bp. 1944), átdolg. kiadása Histoire de Transylvanie (Bp.—Paris 1946). Román történészek összefoglaló művei: Siebenbürgen (Bucureşti 1943); C. DAICOVICIU—ŞT. PASCU—V. CHERESTEŞIU etc., Din istoria Transilvaniei. I—II (Bucureşti 1960—63), magyarul: Erdély története. I. Szerk. M. CONSTANTINESCU (Bukarest 1964); Brève histoire de la Transylvanie. Red. C. DAICOVICIU—M. CONSTANTINESCU (Bucarest 1965); ŞTEFAN PASCU, Voievodatul Transilvaniei. I—II (Cluj 1972—79). A különböző erdélyi népek együttélésének irodalmából jelentősebb művek: Erdély és népei. Szerk. MÁLYUSZ E. (Bp. 1941); Magyarok és románok. I—II. Szerk. DEÉR J.—GÁLDI L. (Bp. 1943—44); PUKÁNSZKY BÉLA, Erdélyi szászok és magyarok (Pécs 1943); IOAN MOGA, Les roumains de Transylvanie au Moyen Age (Sibiu 1944); Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania. Ed. M. CONSTANTINESCU—Ş. PASCU—P. DIACONU (Bucureşti 1975); A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. I. Fel. szerk. DEMÉNY LAJOS (Bukarest 1976) és az StGDN I. kötete. Az utóbbi két kötet románul is: Bucureşti 1976.

1. ERDÉLY HONFOGLALÁS KORI ŐSLAKÓI

ANONYMUS AZ ERDÉLYI MAGYAR HONFOGLALÁSRÓL

Anonymus számos kiadása közül az Anonymus Gesta Hungarorum (Bp. 1977; hasonmás, magyar fordítás, jegyzetek) c. legújabb kiadást használtuk, és lapszám helyett fejezetszámokra utalunk. Anonymus személye, kora és műve körül kialakult vita könyvtárra menő irodalmát áttekinti CSAPODI CSABA, Az Anonymus-kérdés története (Bp. 1978). Anonymus gesztájának és az „ősgeszta" általa ismert szövegének viszonyát elemezte GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet (Bp. 1948). Eredményeit átvettem, kivéve azt az ellentmondását, hogy bár bizonyosra veszi Anonymusnak a 13. századi hun—magyar történetre, illetve az azt felhasználó Kézaira gyakorolt közvetlen hatását (i. m. 138. sk.), a hun történet „blak"-jait mégsem Anonymusra vezeti vissza, hanem feltételezi, hogy már az „ősgeszta" szerzője ismerte az orosz évkönyvek idevonatkozó tudósítását. Ez nem lehetséges, mivel IGLÓI ENDRE, Az orosz őskrónika (Повесть Временных Лет) magyar vonatkozású helyeiről (AUD 5, 1958. 63) megállapítja, hogy „a volohokról szóló tudósítást tartalmazó »poveszty« a régi Gesta Ungarorumnál később keletkezett, a megelőző orosz évkönyvekből pedig ez a magyar vonatkozású közlés hiányzott".

Anonymus és az orosz évkönyvek viszonyáról alapvető a GYÓNI MÁTYÁS, Les Volochs des Annales primitives de Kiev (ESR 2, 1949). Ugyanezt a nézetet erősíti meg orosz és román

szerzőkkel vitatkozva KRISTÓ GYULA, Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál (Sz 112, 1978). Gyónival egyetértve helyesen állapítja meg az ellenkező nézetekkel szemben, hogy Nyesztor „voloch"-jain a „rómaiakat", azaz a Karoling-birodalom keleti királyságát kell érteni, de Anonymusnak a „rómaiak pásztorai"-ra vonatkozó tudósítása szerinte nem Nyesztorra vezethető vissza. Sőt a „rómaiak pásztorai"-ról az „ősgesztában" sem volt szó, hanem egy Anonymusszal közel egykorú, eredeti formájában ma már ismeretlen hazai forrásban szerepeltek volna először. Ez utóbbi feltételezés téves, mert Odo de Deuil, aki 1147-ben utazott át Magyarországon, hallotta, hogy itt voltak Iulius Caesar (azaz a rómaiak) legelői (GOMBOS, i. m. 1720), tehát a „rómaiak pásztorai"-t mégiscsak az „ősgesztá"-ban találhatta Anonymus. Ugyanígy nem lehet a szerzőnek azzal az állításával egyetérteni, hogy a Haliccsal szoros összeköttetésben álló magyar királyi udvarban élő Anonymus nem ismerhette volna, közvetve vagy közvetlenül, Nyesztor tudósítását a „Kárpát-medencei voloh"-okról. Igaza van a szerzőnek, hogy a „vlach"-okat a magyar krónikás irodalomba Anonymus vezette be, de nem azért, mert „tudomása volt a dél-erdélyi blakokról", hanem mert Nyesztornál talált egy ilyen nevű, a magyar honfoglalók által kiűzött népet, amelyet koncepciója szerint kézenfekvőnek látott a korabeli bolgár—vlach birodalom vlach népével azonosítani. Ebben a tekintetben inkább IGLÓI ENDRE gyanúját követjük (i. m. 63): „. . . vajon nem közvetlenül Anonymus volt-e a kölcsönző, mégpedig a Poveszt'-ből?"

Anonymus és Nyesztor szövegeinek egymástól független keletkezésére és tudósításaik kombinációira építettek azok a történészek, akik az egész Kárpát-medence vagy legalábbis annak keleti része őslakosságát a magyar honfoglalás idején románnak („vlach"-nak) és szlávnak tekintik. Anonymus adatait Glad, Menumorout és Gelou „ducatus"-airól (fejedelemség, egyesek szerint vajdaság) a szöveg első kiadása (J. G. SCHWANDTNER, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I Vindobonae 1746) után hamarosan az ún. dákoromán kontinuitás hívei érvül használták fel annak feltételezésére, hogy a honfoglaló magyarok román fejedelemségeket találtak a Tiszától keletre. Le kell szögeznünk, hogy Anonymus egyedül Erdélyben, annak is északnyugati sarkában beszél blak—vlach és szláv „ducatus"-ról, Gladnak a Duna—Tisza—Maros határolta tartományáról csak annyit mond, hogy Glad „Büdinből (Vidinből) jött", és a „kunok segítségével" foglalta el azt, tehát nem autochton fejedelem, hanem a magyar honfoglaláshoz közeli időben délről, Anonymus korában bulgár földről jött külső hódító, akinek nem saját, hanem bulgárokkal és kunokkal együtt segédhada „blak". „Blak" lakosságot Anonymus szerint és alapján ezen a területen nem lehet keresni. Az az állítás, hogy Glad „ivadékából Ajtony származik", nem jelent szükségszerűen fiági leszármazást, hanem esetleg egy olyan házasságot, amilyent Anonymus Árpád fia és Menumorout lánya közt tételez fel, mintegy dinasztikusan is legalizálva e területnek magyar meghódítását. Egyébként Menumorout tartományában Anonymus nem említ „blak" népességet, sőt egyenesen megmondja, hogy „ezt a földet azok a népek lakták, akiket kozároknak mondanak" (11. fejezet).

Anonymus szövegéből tehát csak Erdély északnyugati sarkában lehet autochton „blak" népességre következtetni, és csak ugyanott „blak" politikai vezetőre. Márpedig éppen ez az az erdélyi terület, a Szamos és mellékvizeinek környéke, ahol egyetlen román eredetű nagyobb folyónevet sem ismerünk, s ahol egyetlen falunevet sem vettek át 1400 előtt magyarok a román nyelvből. Sőt, éppen az 1400 előtt említett falvak román nevei megszakadt magyar település utáni román településekre utalnak, mint az 1336-ban puszta Komlóstelek későbbi, nyilván határrésznévből származó Trestia román neve, az 1338-ban Nagymezőnek említett hely Pruni román neve, az 1334-ben puszta Banatelke 1414-ben Omlásalja magyar és Măluț román neve. Az 1325-ben még magyar nevű Szőcstő 1393-ban már Domokos(falva)-Dămăcușeni. Megszakadt magyar települések orosz újjátelepítése is tükröződik a román nevekben: 1305-ben puszta Karácsontelke, 1410-ben Oroszfalu, románul Rusu, 1325-ben Semesnye 1366-ban már „Symisne que nunc Wruzmezeu vocatur", románul Rusu. A legkorábbi eredetileg is román, de

párhuzamos, tehát egyidejű magyar nevű falvak 1325-ből Dánpataka-Vălenі és 1331-ből Rugacsháza-Rugăşeşti (mindezekre nézve l. KNIEZSA ISTVÁN, Keletmagyarország helynevei MR I) A fent említett falvak mind a magyar településterület északi határát képező Nagy-Szamos mellett fekusznek, a Kis-Szamos vidékén a 13 század második feléig, tehát amíg az ott oly gyakori puszta nominativusban álló nevekből képzett magyar helynevek keletkeztek, melyeket a románok a magyarból vettek át, románoknak semmi helynévi nyoma nincs Ezek a toponimiai tények igazolják, hogy Anonymus a Szamos-vidéki „blak"-okat a balkáni bulgár-vlach királyság vele egykorú népeiből vélte Erdélybe helyezhetőnek, ami természetesen — nála egyébként gyakori — anakronizmus volt

Ami Gelou nevét illeti, azt Anonymus Gyalu várának („castrum suum") nevébol vetítette vissza, mint tette Laborccal egy patak nevéből, Zoborral a nyitrai kolostor nevéből, Gladdal a vele vívott csata helyéhez közeli Galádmonostor nevéből, Ménmaróttal a Bihar megyei két Marótlaka helynévből és Salánnal talán Szalánkemén vagy egy Csalán helynévből Ezt a kérdést I TÓTH ZOLTÁN, Tuhutum és Gelou (Sz 1945—46) tisztázta, kimutatva, hogy Gelou országának irodalmi előképe a magyar Gyula törzsfő szállásterülete volt, s a Gyalu és Gyula nevek egybecsengése is közrejátszhatott Anonymus visszakovetkeztetéseiben. Általanosságban GYÖRFFY GYÖRGY, Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában (Ethnographia 76, 1965) bizonyította, hogy Anonymus a honfoglalás kori politikai és etnikai viszonyokat a Szent Istvan kori és későbbi állapotokból visszavetítve rekonstruálta

Anonymusnak a magyar honfoglalás kori erdélyi románokra vonatkozó tudósítása önmagában nem állván meg, megkísérelték azt orosz és bizánci forrásokkal alátámasztani. Ezt G POPA-LISSEANU kezdeményezte Izvoarele istoriei românilor I—VII (Bucureşti 1934—35) c kiadványában, a magyar krónikairodalommal egybevetve Nyesztor fent említett tudósítását, hogy a magyarok a volohokat Pannoniából kiűzték, egy 14 század eleji, feltehetoleg francia szerzőnek (Anonymi Descriptio Europae Orientalis Ed O. GÓRKA Kraków 1916) azzal az állításával, hogy a „Blazi qui et olim fuerunt Romanorum pastores . in Ungaria ubi erant pascua Romanorum... morabantur, sed tandem ab Ungaris inde expulsi, ad partes illas [ti a Balkánra] fugierunt", a románok magyar honfoglalás kori jelenlétét az egész Kárpát-medencére kiterjesztette Valójában Nyesztor volohjai — mint láttuk — a pannoniai frankok voltak, a francia névtelen pedig a blakok és rómaiak pásztorait azonosító 13 századi magyar krónikákból, valamint a románokat a Balkánon említő francia és bizánci irodalomból illesztette egybe elbeszélését. Mind Nyesztor, mind a francia névtelen a frankoknak (volohok, ill pastores Romanorum) a Dunántúlról a magyarok által történt kiűzetésének tényét kozlik, az utóbbi a Balkánra menekíti őket A frankok és vlachok mint románok azonosítása Kézai Simon 13 század végi krónikájában történt meg, de ott sem ellentmondásmentesen, mert a krónikás egyrészt megállapítja, hogy a blakok, a rómaiak pásztorai Pannoniában, azaz a Dunántúlon maradtak („Blackis qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia", Scriptores rerum Hungaricarum .. Ed E SZENTPÉTERY I 157), a székelyek történetevel kapcsolatban viszont a blakokat az erdélyi hegyek közé helyezi, mondván, hogy a székelyeknek a magyarok helyet osztottak, nem Pannoniában, hanem a határvidéki hegyekben, ahol a blakokkal élnek egyutt („non tamen in Pannonia, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur"; uo 162—163) Kézainak azt a tévedését, hogy az Anonymusnál még két különbozó és kulonbözó helyen is lakó népet, a „blak"-okat és a „rómaiak pásztorai"-t azonosította, anélkul, hogy kovetkezetesen lakóhelyuket is azonosította volna, sőt a „nem Pannoniában" kifejezéssel egyenesen szétválasztotta, arra a fantasztikus elképzelésre lehetett felhasználni, hogy a magyarok Pannoniában „vlach" románokat találtak, akiket részben vagy egészben kiűztek, de nem a Balkánra, vagy nem csupán oda, mint a francia névtelen állította, hanem főként az erdélyi hegyek közé, ahol Anonymus szerint azelőtt is már „vlach" románok éltek Ebből az elméletből kiindulva N DRĂGANU, Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi onomasticei (Bucureşti 1933) nemcsak

Kelet-Magyarországot, hanem a Kárpát-medence nyugati felét is románnak vélt helynevekkel népesíti be. Helynévelemzéseit KNIEZSA ISTVÁN, Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen (AECO 1, 1936) megsemmisítő kritikával illette. Ezután a Tiszától nyugatra élő honfoglalás kori románok kérdése a nyelvészetből eltűnt ugyan, de tovább élt a történetírásban.

A magyar krónikairodalom, Nyesztor és a Francia Névtelen tudósításaiból ŞT. PASCU, Voievodatul Transilvaniei I. 2. Kiad. (Cluj 1972) 50—51. a következőképpen képzeli el a Kárpát-medencei románok 10. századi történetét: „Pannoniában és nem Erdélyben kell elhelyezni az orosz krónikában említett románokat és szlávokat. Pannoniában éltek románok és szlávok a 9. század végén... A valóságnak megfelelőnek lehet tekinteni a tudósítás folytatását abban az értelemben, hogy a románok a magyarok megtelepülésekor elhagyták ezeket a helyeket, s a magyarok folytatták a szlávokkal való együttélést. Az új események hatására Pannoniából elment románok a Tiszán túlra települtek, Biharba vagy az erdélyi Mezőségre, Menumorout vajdaságába vagy Gelou vajdaságába. A románok 9. század végi példáját fogják majd követni a következő századokban a székelyek, ugyanazon okokból. A székelyeknek ugyanezeken a részeken, a hegyek felőli, valószínűleg Biharban való élésének említése a románok szomszédságában, ahol a székelyek az írást a románoktól kölcsönözték, megerősíti a feltételezést. A történet logikája megenged egy másik, valószínű feltételezést, hogy ha Pannoniában éltek románok, ezek nem hiányozhattak Erdélyből, a Körösök vidékéről és a Bánságból, az ugyanúgy romanizált provinciákból sem. A történelmi logikát mindenben megerősítik a történeti források. Anonymus, amellett a minősítés mellett, amellyel Gelout románnak (quidam Blacus) és a románok vezérének (dux Blacorum) illeti, azt állítja, hogy Transsylvania országának lakói románok és szlávok (Blasii et Sclavi) voltak. A sorrend, amelyben ez a két nép említésre kerül... leleplezi a szóban forgó idők demográfiai valóságát. A 10. században ... a románok számszerűleg Transsylvania többségi lakosságát képviselték ... Románokat mutatott ki Anonymus Bánát lakosaiként is, bolgárokkal és (a krónikás által a kunokkal összetévesztett) besenyőkkel együtt... Felsorolva a Glad »segítségére jött« harcosok rendjét, a besenyőknek, ennek a lovas, főleg a hódítás és új területeken való elhelyezkedés időszakában harcias népnek az elsőbbséget adta, következnek a terjeszkedésnek ebben a periódusában ugyancsak harcias bolgárok. A románok, az őslakók, kevésbé szokván a hadviseléshez, mint ahogy ez kiderül a Gelou vajdaságában élők jellemzéséből is, végső soron kerülnek említésre."

A fenti, nem a történelem, hanem a történetíró logikájából következő konstrukció Nyesztor és Anonymus szövegösszefüggésének magyarázatán áll vagy bukik. Mivel Nyesztornak azt az állítását, hogy a „voloh"-ok leigázták a pannoniai szlávokat, majd a magyarok elűzték a „voloh"-okat, történeti sorrendben csak a frank (=római) hódításra s az azt megszüntető magyar honfoglalásra értelmezhetjük, a pannoniai voloh-románokat ki kell kapcsolni a történeti lehetőségek közül, annál inkább, mivel bizonyítható helynévi örökséget nem hagytak maguk után Pannoniában. Ezek szerint keletre menekülő, s az ottani blak-románok számát szaporító pannoniai voloh-románokról sem lehet szó. Erdély és (ez időben anakronisztikus elnevezésű) „Bánát" román „őslakosságáról" és annak számbeli többségéről szóló érvelés az Anonymusnál megadott sorrend alapján (Erdélyben azért elsők a románok, mert többségben vannak, a „Bánát"-ban azért utolsók, mert a harcias jövevényekkel szemben békés „őslakók") ellentmondásos, sőt naiv. Menumorout tartománya, bár Anonymus ott blak-román lakosságot nem említ, sőt népét kozárnak mondja, hallgatólag soroltatik be a másik két „román-szláv vajdaság" mellé, mint ahogy hallgatólag neveztetnek „vajdáknak" Anonymus „dux"-ai is, köztük Menumorout. Mindez azonban tárgytalan, mihelyt tudomásul vesszük, hogy Anonymus a három „dux" személyét Szent István kori viszonyokból és kora helyneveiből, népeiket pedig az akkori Magyarországgal határos országok népeiből vetítette vissza a honfoglalás korába, tehát tudósításaira ezekben a vonatkozásokban építeni nem lehet.

TOPONÍMIA ÉS ETNIKUM. TOPONÍMIA ÉS IDŐREND

A krónikás hagyomány kiegészítésére és értékelésére a toponímia bevonása már Anonymusszal megkezdődött. Az a tendencia azonban, hogy egyik nép ősiségét a többiekkel szemben helynevekkel kell bizonyítani, Európa-szerte csak a modern nacionalizmus kialakulásának kísérőjelensége. Erre a korai toponímiai „kutatás"-ra az etimologizálás jellemző. A helynevek nyelvi eredetének kimutatásában számos naiv eredeztetés keletkezett, mint pl. Magyarországon a Karthago < Kard-hágó és más hasonló képzeletszülemény, ami persze nemcsak a nacionalista hozzáállásnak, hanem a nyelvtudomány fejletlenségének is tulajdonítható. Természetesen ez történt a román helynévkutatás korai korszakában is, mint azt I. Iordan, Toponimia românească (Bucureşti 1963) 5. írja: „...nálunk a dákoromán toponímiát történeti szempontból sokáig csak azzal a szinte kizárólagos céllal kutatták, hogy bizonyítsák a romanizált (romanic) elem fennmaradását Daciában azután, hogy ezt a provinciát Aurelianus elhagyta... Ha a helyneveket egy nemzeti szempontú folyamatban tekinted tanúnak, hajlandó vagy ilyen tanúkat látni ott is, ahol nincsenek. És nemcsak olyan furcsa vagy komikus etimológiákra gondolok, mint amilyen hajdanán Slatina < stella latina, Tîrgovişte < Tîrgul Vestei stb." A kritika a román nyelvészet részéről csak a 19. század végén kezdődött a pánlatin etimologizálás ellen, de akkor meg egy pántrák (dák) irányzat foglalt teret, főleg a szláv és magyar eredetű helynevek félremagyarázásával.

A nyelvtudomány fejlődése, elsősorban fonetikai és morfológiai tekintetben, inkább csak fegyelmezőleg hatott a nemzeti tendenciákra, melyeket teljesen alárendelni soha sem tudott, ma sem tud. Ez nemcsak a helynévkutatók nemzeti indulatainak tulajdonítható, hanem annak a többé-kevésbé tudományosan megalapozott koncepciónak is, melyet egy nemzet történészei saját múltjukról kialakítottak, s amelytől a helynévkutató nem függetlenítheti magát. A tudományos önfegyelemnek a helynévkutatásban egyetlen biztosítéka van: a tévedéseknek mindig kitett etimologizálást egy olyan helynévadási tipológiának alárendelni, mely egy nép nyelvének helynévadási rendszerét más népek nyelvétől elkülönítőleg megállapítja és rendszerezi. Egyes esetekben persze ez sem zárja ki a (többnyire koncepcionálisan befolyásolt) tévedés lehetőségét, de egy bizonyos terület helyneveinek nagy többségét a tipológia meglehetős biztonsággal tulajdoníthatja valamely nép helynévadási szokásának. Ehhez persze az is szükséges, hogy a tipológia kronológiával párosuljon, azaz egy-egy nyelven belül a helynévadási szokások keletkezésének és megváltoztatásának legalább megközelítő időpontját megállapítsák, s ebből következtessenek bizonyos típusú helynevek keletkezési korára. Ez történt meg a magyar helynévtipológia tudományos rendszerének kialakításával.

Mór Elemér és Kertész Manó kezdeményezéseit folytatva 1943-ban Kniezsa István, Keletmagyarország helynevei (MR I) c. tanulmánya bevezetésében fő vonalaiban megalkotta a magyar történeti helynévtipológiát, melyet másokkal együtt Bárczi Géza, A magyar szókincs eredete, 2. bőv. kiad. (Bp. 1958) pontosított és Kniezsa István, A párhuzamos helynévadás (Bp. 1944) és Névtudományi vizsgálatok (Szerk. Mikesy Sándor. Bp. 1960) véglegesített. Eszerint a puszta nominativusban álló személy-, törzs-, nép- és foglalkozásnevek mint helységnevek a legeredetibb, már a honfoglaláskor eleven magyar helynévadási szokás termékei. Ez Kniezsa szerint az ország nyugati felében a 13. század elején, keleti felében a 13. század közepén szűnt meg, átadva helyét az összetett (pl. + -falva) helyneveknek. Bárczi óvatosabban fogalmaz, amennyiben szerinte a puszta nominativusos alak a 13. század folyamán lassan háttérbe szorul. A régies típusok közül a Kniezsa—Bárczi-tipológia az -i és -d képzős helynevek keletkezését a 11. század vége és a 13. század dereka közé helyezi. Az összetett helyneveknek a Kniezsa—Bárczi-tipológiában van egy régebbi (-laka, -népe, -telke, -soka, -ülése), 12. századi, de a 13. században visszaszorult típusa, míg a -háza, -falva típus a 13. században keletkezett, s a 14. századtól kezdve úgyszólván egyeduralkodóvá vált. Kristó Gyula, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (Szeged 1976) túlságosan merevnek tartja a Kniezsa—

Bárczi-tipológia kronológiai elhatárolásait, és mind a puszta nominatívusos („formáns nélküli"), mind az -i és -d képzős, valamint a települést jellemző utótagos formakat kezdettől fogva elevennek tartja, mindenesetre ez utóbbi típust eleinte ritkábbnak, de a 13. századtól kezdve előnyomulónak, míg a formáns nélküli (és -i vagy -d képzős) típust csak a 15 században kihalónak E nézetek bírálatában (Magyar Nyelvőr 1979 97 sk) rámutattam Kristó szamos tárgyi tévedésére és koncepcionális hibáira, valamint vele szemben a Kniezsa—Bárczi-tipológia érvényességére a „formáns nélküli" (ill puszta nominatívusban álló vagy -i es -d képzos) helynevek keletkezésének nyugaton a 13 század elején, keleten 1270 körüli befejezodését, a -falva, -háza típus keletkezésének viszont 13 századi kezdetét bizonyítva

A Kniezsától átvett, 1400 előttre adatolt magyar helyneveket feltüntető, 21 számú térkép érvénye vitathatatlan (Ez a térkép feltünteti az erdélyi magyar nyelvterulet tényleges adatait, bár a később előforduló, de biztosan korainak vehető adatok hiányoznak belőle) Az ezen a területen belüli középkori román eredetű helynevek teljes hiányát kimutató Kniezsa István, Ungarns Volkerschaften im XI Jahrhunderts (AECO 3, 1938) c tanulmányát cáfolni igyekező E. Petrovici bírálata (Dacoromania 1941) lényegileg nem változtat a szláv, majd turk, majd magyar, majd román településí sorrenden, melyet az erdélyi románság őslakos voltának prekoncepciójából kiinduló, egyébként részletkérdésekben objektív Iordan (i m 11) is indokolatlanul tekint „kuriózus"-nak

Úgy látszik, hogy a román helynévkutatók nem tudnak megszabadulni attól a gondolattol, hogy Erdélyben mindenutt román őslakosságot kell a magyarok előtt feltételezni, meg ha ennek helynevi bizonyítékai hianyoznak is E. Petrovici, Toponimia ungureasca în Transilvania medievală (Transilvania 1968) egyetlen falu román határnevei alapján kovetkeztet arra, hogy míg a határneveket az őslakosság adja, a falunevet utólag a magyarok Ez persze magyar kornyezetben igaz lehet, de semmiképpen sem abban az értelemben, hogy ilyenkor valamiféle magyar „hatósági" beavatkozás történik. Ha a kozépkorban ilyesmi általános lett volna, mint azt a szerzó feltételezi, akkor miért terjedt volna ki ez az eljárás pusztán az 1400 előtti állítólagos román falvakra, s miert nem a magyar oklevelekben a 14 századtól kezdve tomegesen román névvel jelentkező román településekre? Egy falu határán belül egyes helyeknek később betelepülo, esetleg éppen tobbségre jutó más etnikumú népessége magától értetődően ad saját nyelven nevet, kulonosen ha elnéptelenedett helysegbe koltozik, mint az Erdélyben pl a tatárjaras után és később is gyakran elofordult Klasszikus példák egész sorát lehet erre találni, többek kozt pl Szabó T Attila, Kalotaszeg helynevei. I (Kolozsvár 1942) adattárában, amelyből itt csak Derite példájat említjuk (33—37) A 13 század végén romai katolikus egyháza van, a 15 századból 10 vitathatatlanul magyar nevű jobbágya ismeretes, 1639 , 1744 , 1754 évi határjárásai csupa magyar dűlőnevet tartalmaznak, 1744-ben még magyar református prédikátora van, 1763-ban már roman határnevek tünnek fel, koztuk regebbi magyarok románo formái. Az idő haladtával egyre kevesebb a magyar eredetű, egyre tobb az eredeti román határnév, míg 1864-ben a falut 450 lelkes „tiszta román"-nak mondják, s az 1941-ben magyar kutatok által gyüjtött 104 határnev kozul csak 5 (Sinko-bérce, Hágó, Csorgó, Bojgó és Horgos) marad meg román fonetizmussal a korábban feljegyzettek kozul Ráadásul a falu magyar neve ismeretlen eredetű, talán személynévből ered, a románok saját képzéssel látták el Dretea, amiből a torteneti adatokat nem ismeró nyelvész esetleg eredeti roman helynévadásra kövétkeztethetne, amit a magyarok a románoktól vettek át Talalomra (vagy éppen nem találómra!) kiemelt egyes faluk határnévelemzéseiből ezer évre visszamenően kovetkeztetni tehát enyhén szolva is tudománytalan eljárás

A román toponímia típusait Iordan (i. m.) osszeállította, de az egyes típusok kronológiáját nem állapította meg Amit szovegemben erről irok, csupán Iorgu Iordan, Rumänische Toponomastik (Bucureşti 1926 259—260) c müve, valamint S Dragomir, Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu (Bucureşti 1959) alapján tett, első megkozelítésnek tekinthető kísérlet, amelynek érvényességét azonban igazolni látszik Th Capidan, Din

toponomastica românească în Epir (Grecia). (Fraţilor Lăpědatu Bucureşti 1936), amennyiben Epirusz és Tesszália jelenkori aromîn helységnevei mind -a és -u végződésűek, az egyedüli Mpaltinesti kivételevel, amelyben a kozlő sem lát Pältineşti, tehát a csak a Dunától északra kifejlődött -eşti képzővel előállt alakot, hanem helyesen Pältineşi-nek olvassa. A balkáni román (és aromîn) helynévanyag még alaposabb tipológiai elemzésre szorul Ilyen céllal nem használtam C. ZAGORIŢ, Peninsula Balcanică (Ploieşti 1938) c. összeállítását, mely mintegy 800 balkáni román helynevet tartalmaz, de IORDAN (Toponimia... 11) által jelzett „túlzásai", valamint illetékességem hiányosságai miatt nem mertem belőle meriteni Ezt a feladatot nyelvészeknek kell elvégezni. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a román toponímia történeti kialakulása a Deli-Kárpátok és a Haemus között, az Al-Duna két oldalán a 14—15 században véglegesült A nyugati (isztriai) és déli (balkáni) perifériákon csak a régies alakok eltek tovább

Az erdélyi víznevek elemzését elvégezte KNIEZSA ISTVÁN, Erdély víznevei (ETIÉ 1942. Kolozsvár, 1943). Elemzéseit legújabban megerősíti G. SCHRAMM, Eroberer und Eingesessene Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Sudosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr (Stuttgart 1981) alfabetikus sorrendbe szedett adattárában, de az Olt, Maros, Szamos, Ompoj, Tisza (+Temes, Berzava, Korós) ókori eredetű folyóneveknek a románba szláv kozvetítéssel jutását román nyelvészek is elismerik. Vita csak a kisebb folyók neveit illetőleg lehetséges, főleg a tekintetben, hogy a románok közvetlenül a szlávoktól vagy közvetve a magyaroktól vették-e át őket, de ez sem változtat azon a tényen, hogy magas hegyvidéki patakok kivételével Erdélyben eredeti román víznévadás nem állapítható meg, ami az ún. dákoromán kontinuitás kérdésében perdöntő

AZ ERDÉLYI „TÓTOK"

Az erdélyi szláv helységnevek etimológiai és fonetikai elemzését KNIEZSA ISTVÁN fentebb idézett műveiből vettem és vetítettem a 21 számú térképre. A „tót" név gepida eredetéről GYORFFY GYÖRGY, István király és műve (Bp. 1977. 27) korábbi nyelvészeti fejtegetésekre alapozó magyarázatát fogadom el. A şchiau-şchei, ill. sîrb-sîrbi szavak helynévi jelentésére IORDAN, Toponimia 262—266, az -inţi képzőre uo 428—433. A türk (avar?, besenyő?, úz?, kun?) helynevekre l RÁSONYI LÁSZLÓ, Hidak a Dunán (Bp. 1981), mely azonban még kritikára szorul

ERDÉLY KORAI SZLÁV TÁRSADALMA

Az 1138. évi dömösi oklevél első kiadása. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed N. KNAUZ (Esztergom 1863 I 88—97). Innen az erdélyi vonatkozású szövegrészek a Documenta Romaniae Historica C/I. 3 és (latinul) 356 A Szombathelyen alóli Sajtény helyett a sószállítók falujának a mai Bencencen volt Sajttelekre helyezését kézenfekvőnek látom, bár erre a szakirodalomban nem találtam utalást. Az erdélyi Daróc helynevek térképi rögzítése GYÖRFFY, GY , István király 427, ahol megfigyelendő az Erdéllyel északnyugat felé határos vidéken is a helynév kulonösen sűrű előfordulása. Ez kizárni látszik, hogy a darócokban valamiféle „szlavoromán" népességet keressünk, földrajzi elhelyezkedésük tisztán szlávokra utal. Ezért kell a dél-erdélyi darócokat is szlávoknak tekinteni.

2. A MAGYAR HONFOGLALÁSTÓL A TATÁRJÁRÁSIG

HONFOGLALÓ MAGYAR TÖRZS ERDÉLYBEN

A magyar honfoglalásról általában: LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete (Bp. 1944); DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok (Bp. 1972). Az erdélyi honfoglalásról: MAKKAI LÁSZLÓ, Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben (Sz 1944), ennek és GYÖRFFY GY., Tanulmányok c. művének felhasználásával készült a fejezet, mindenesetre az északi és déli megyék keletkezése kérdésében Györffy és Bóna véleményétől eltérő álláspontot. Abban mindkettőjükkel egyezem, hogy a honfoglaló magyarok Álmossal nem nyugat, hanem kelet felől érkeztek Erdélybe, abban viszont nem, hogy azonnal egész Erdélyt elfoglalták volna. A szövegben kifejtett indokaim — honfoglaló nemzetségek északon, ilyenek hiánya délen, a Marostól északra, ill. délre fekvő területek toponímiai különbségei, Simeon cár hatalma s a király kori vajdának sokáig csak Fehér megyére kiterjedő fennhatósága — mellett ez ellen szólnak az egykorú bizánci források. A Marostól délre előkerült, archaikusnak minősített régészeti leletek a régészeti keltezés mai pontossági lehetőségei szerint származhatnak akár az első, akár a második magyar honfoglaló nemzedéktől, aminthogy a 9—10. század fordulójára datált Maros-völgyi bulgár leletek is a 10. század első harmadából. Ami az északi, szalacsi (feltehetően már a 10. században a Meszesen át vezető) sóutat illeti, ennek korai megléte mellett nemcsak földrajzi meggondolások, hanem a vonala mentén található Bogát, Agmánd és Zsombor-Zombor helynevek is szólnak. Ezek a véleménykülönbségek egy ilyen forrásszegény korban (különösen mivel a dolog lényegét, Erdély korai, az első honfoglaló magyar nemzedékben való megszállását nem érintik) egy kötetben is megférhetnek egymással, míg a későbbi kutatások nem hoznak egyértelműbb eredményeket.

GYULA ÉS A GYULÁK. A GYULÁK ORSZÁGA A GYULÁK BIZÁNCI SZÖVETSÉGBEN

Bíborbanszületett Konstantin magyar vonatkozású szövegeit közli A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (S. a. r. GYÖRFFY GYÖRGY. 2., bőv. kiad. Bp. 1975), uo. Liudprand szövege is. Eredeti szövegek és magyar fordításuk: MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (Bp. 1984). Bogát személyét Erdéllyel kapcsolatban: GYÖRFFY GYÖRGY, A honfoglaló magyarok települési rendjéről (Arch. Ért. 97, 1970. 217—219) kiemelte, Gyula-fehérvár építését neki tulajdonítja (uo. 224), sőt az Árpád-házzal való rokonságára is célzott. Ugyancsak GYÖRFFY mutatott rá (Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977. 143) arra, hogy a nyugati „kalandozásokon" egy Árpád-házi herceg mellett a gyula vagy a harka vett részt vezértársként. A Liudprandnál 921-ben szereplő Dursac nevét GYÖRFFY (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. S. a. r. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1958, 1975[2]. 525. sz. jegyzet) Árpád fia Tarhosával azonosítja, míg Bogátot (Magyarország története I. Bp. 1984. 663) harkának, Erdélyben megszállt vezérnek (uo. 629), következőleg az első erdélyi gyulának feltételezi, amivel egyetértek. Éppen ezért nem oszthatom véleményét (uo. 683, 701, 764), hogy Zombor gyula fiai, Prokuj és Zsombor csak a 10. század második felében költöztek volna Erdélybe, mely addig csak a gyulák nyári legelőterülete lett volna. Ez utóbbi ellen szólnak egyébként a Bóna által felsorolt korai magyar régészeti leletek is. Zombor gyula Zsombor fiának a családfán való elhelyezését (uo. 746—747), sőt egyáltalán létezését nem látom bizonyíthatónak. A Kónsztantinosznál Kál fia Bulcsú és az Anonymusnál Bogát fia Bulcsú néven szereplő személy azonosságát történetírásunk nem vonta kétségbe, de GYÖRFFY (Krónikáink 119) Bogátot és Bulcsút rokonság (azonos nemzetség) alapján kapcsolja össze, míg szerintem inkább a harka méltóság viselése vezette Anonymust abban, hogy Bulcsút Bogát fiának mondja. Bogát, Zombor és

rokonaik neveit viselő helységekre KRISTO GY.—MAKK F.—SZEGFŰ L., Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez. I—II (AUSz Acta Historica XLIV—XLVIII. 1973—74).

Az egyedüli mozzanat, amiben Györffytől lényegesen eltérő álláspontot foglalok el, Erdély déli részének az északinál későbbi elfoglalása. Indokaimat — a honfoglaló nemzetségek hiánya és a vajda kormányzatának a 13. századig csak Erdély déli felére való kiterjedése — szövegemben már kifejtettem, de szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy nem érthetek egyet K. HOREDT, Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII (Bucureşti 1958. 109—131) egyébként lényegében már KARÁCSONYI JÁNOS által is képviselt nézetével, hogy Erdélynek a magyarok által való elfoglalása öt szakaszban zajlott le: 900 körül a Kis-Szamosig, 1000 körül a Maros völgyéig, 1100 körül a Nagy-Küküllőig, 1150 körül az Oltig, 1200 körül a Kárpátokig. Ez ellen nemcsak a dél-erdélyi honfoglalás kori régészeti leletek szólnak, hanem mint ante quem dátum a 10. század közepén uralkodott Fajsz fejedelem Küküllő-völgyi szálláshelye is. KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig (Bp. 1980. 192) helyesen írja, hogy a honfoglalás első szakasza csak a Marosig terjedt, attól délre bulgár „államképződmény" létezett, de a fenti érvek, valamint Gyulafehérvár korai, a gyulákra visszavezethető léte cáfolják azt a vélekedését (485), hogy István király feltehetően az 1010-es években számolta fel a dél-erdélyi bulgár uralmat, mely eseményt a krónikákban említett Keán (szerinte a dél-erdélyi bulgár vajda) elleni hadjárattal kapcsolja össze. A dél-erdélyi bulgár uralom felszámolása kétségtelenül Fajsz fejedelemsége előtt, s a helynevek tanúsága szerint Bogát gyula által történt. Az eseményt a besenyők és a magyarok bizánci szövetségben folytatott bulgárellenes hadjáratával al Maszudi alapján hoztam kapcsolatba, szövegét magyar fordításban közli A magyarok elődeiről... (100—103) nézetemet támogató bevezetéssel és jegyzetekkel.

Zombor gyula (Bogát fia és utódja) történetében GYÖRFFY GY., István király (47—48, 60—61) értelmezését követtem, azzal az eltéréssel, hogy semmiféle bizonyítékát nem látom annak, mintha Zombor 953-ban „feltehetőleg egy Árpád-házi herceg kíséretében" és „Fajsz fejedelem megbízásából" ment volna Bizáncba megkeresztelkedni. Ellenkezőleg, éppen ebben az eseményben látom a nyugati fejedelmi és a keleti gyulai külpolitika szembefordulásának egyik jelét. Lényegében MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság (Bp. 1953. 47—58) véleményét követem a nagyfejedelem, a gyula és Bizánc viszonyának kifejtésében. GYÖRFFY GY., István király (102—103) véleményét, hogy „Bár Erdély nagy része Géza sógorának és szövetségesének, a Gyulának [!] uralmi területe volt... ez azonban nem jelentette, hogy a Gyulák [!] ekkor önálló tartománnyal rendelkeztek", ill. hogy tévedés lenne „itt külön utakon járó törzsfők akcióiról" beszélni (Magyarország története I. 683) csak annyiban oszthatom, hogy a nagyfejedelemnek az összes magyar törzsek fölötti uralomra tartott igénye fennállott, de azt gyakorlatilag csak István király hadjáratai érvényesíthették.

FEHÉR ÉS FEKETE MAGYAROK

„Fekete magyarok"-on GYÖRFFY GY., István király (166, 173) azokat érti, akik Ajtony „területiumán" laktak. Ezt a véleményét Querfurti Brúnó (Bonifác) térítő szerzetes tudósítására alapozza. Brúnó 1003-ban kezdett a „fekete magyarok" közt téríteni, „amikor Gyulát leverték", majd 1005 és 1008 közt újra Magyarországon tartózkodott, sikertelenül térítve, végül 1009-ben megtudta, hogy időközben a „fekete magyarokat" erőszakkal megtérítették. Mindebből Györffy joggal vonja le azt a következtetést, hogy az Ajtony elleni hadjárat 1008-ban történt, de mivel Brúnó már a gyula elfogatása után is térített, alighanem az ő országát is a „fekete magyarok" lakhelyének kell tekinteni. Feltevésemet Brúnó térítési megbízatásának és területének a gyula Erdélyére való kiterjedése Györffy által felvetett gondolatára építem. Egyébként már PAULER GYULA, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt (Bp. 1899. I. 508—509) és VÁCZY PÉTER, Gyula és Ajtony (Szentpétery Emlékkönyv Bp. 1938) is a gyulák országára vonatkoztatta a „fekete magyarok" elnevezést.

Gyula és Ajtony „országainak" összefüggését Váczy egyazon honfoglalás két szakaszának tekintette, de nem északról dél felé, hanem a Tiszától a Maros völgyén felfelé. Ez a nézet azonban nemcsak az Anonymus által feljegyzett helyi hagyománynak mond ellent, hanem az Erdély déli részén régészetileg is bizonyított (s a későbbi Bánság területén talált nagyszentmiklósi kincs legalábbis egyes bulgár kapcsolataiból következtetve ott is fennállt, s a helynevekből ítélve ugyancsak a gyulák által felszámolt) bulgár uralom tényének is, amelyet Váczy egyáltalán nem vett tekintetbe. GYÖRFFY GY., István király (163—164) (korábbi nézeteivel ellentétben) a gyula és Ajtony leveretése és területükön a megyei szervezet kialakulása közé egy átmeneti „territórium"-szervezést iktat be, éspedig azzal a feltételezéssel, hogy István eredetileg Erdélyt a gyulának, a Tisza-Maros szögét pedig Ajtonynak adta kormányzásra, s csak 1001-ben, mikor II. Baszileiosz az akkor még a bulgárokkal szövetségben álló Istvánnal szemben Ajtony és a gyula segítségét kereste, fordult ellenük (i. m. 168—169). Azzal egyet lehet érteni, hogy Ajtony és a gyula bizánci tájékozódása hívta ki István fegyveres fellépését először a gyula (1003), majd Ajtony (1008) ellen, s csak ezután, immár nem félve bizánci hátbatámadástól, és a bizánci uralom megszilárdulását tudomásul véve, vett maga is részt a bulgárok elleni hadjáratban. A közbeeső „territórium"-szervezést és a gyula, ill. Ajtony bizánci tájékozódása kezdetének 1001 körülre helyezését forrásokkal alátámasztható bizonyítás híján nem hihetem. Sőt az Altaichi Évkönyveknek azt a kitételét, hogy gyula „rex" és országa „regnum" volt, egyáltalán nem tekintem a külföldi szerző téves értesülésének, ellenkezőleg, éppen azt nem látom bizonyítottnak, hogy gyula (és Ajtony) országa Gézától, majd Istvántól függő „ducatus", ill. „territórium" volt. A gyuláknak a bulgároktól elhódított területek megtartása érdekében Bizánccal kötött szövetségét Bogát, Zombor és Prokuj folyamatos és logikus külpolitikájának és egyben a nagyfejedelemnek Bizánc-ellenes és bolgárbarát tájékozódásával való szembefordulásának kell tekintenem, legalábbis mindaddig, amíg ezt hitelt érdemlő források alapján meg nem lehet cáfolni.

Keán, Kulán és Beliud személyét és szerepét illetően Györffy (uo. 100) magyarázatát követtem. Erdély, ill. a gyulák „pogányságát" viszont a latin rítusú térítők vádjának tekintem, ami a Sarolttal kapcsolatos „pogány" és „barbár" szembeállításból is kitűnik. A görög rítusról latin rítusra téréskor (és viszont) történhetett újrakeresztelés, mert éppen a 9. század közepétől 1054-ig tartó és a schismával végződő ellentét a latin és görög (+pravoszláv) rítusok közt a keresztség érvényességének kérdését is felvetette, a bizánciak ugyanis nem voltak hajlandók a keresztségnek és a confirmatiónak a latinok által gyakorolt szétválasztását elfogadni. Ezért a görög rítusnak „pogány"-ként való felfogását és az újrakeresztelést a gyula és családja esetében nem tekinthetjük valóban pogányok megtérítésének. Ajtony esetében a latin (leöntés, meghintés) és a görög (bemerítés) szertartás közti különbség indokolja az 1002 utáni vidini újrakeresztelést, mint azt a forrás is kiemeli („a görögök szertartása szerint"). Egyébiránt Györffy szerint is a „fekete magyarok" közti latin rítusú térítés „abba a versenyfutásba illeszthető be, amely a latin és görög egyház között a határvidék »lelkéért« folyt" (uo. 173).

Dobokának Istvánnal való rokonsága kérdésében ORTVAY TIVADAR, Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon (Sz 25, 1891) nézetét, ti. hogy Doboka Karold férje volt, már mások is osztották, magam is a legvalószínűbb lehetőségnek ezt tekintem az Árpád-ház családfáján való elhelyezésében, valamint politikai szerepe megmagyarázásában. Ajtonynak a gyulákhoz való tartozását már VÁCZY, i. m. feltételezte, GYÖRFFY, István király (165) viszont nem tartja „jelentősnek" Ajtony származásának kérdését, egy Istvánnak behódolt úrnak tekinti, aki egy „territóriumot" kapott kormányzásra, de később fellázadt. Erdélyi szálláshelye azonban szerintem a gyulákkal való rokonságára vall, még inkább Csanádnak Ajtonyhoz való menekülése. Az ellene indított hadjáratot KRISTÓ GYULA, Megjegyzések az ún. „pogány-lázadások" kora történetéhez (AUSz Acta Historica 17, 1965 és máshol is) az 1020-as évek második felére teszi, BAKAY KORNÉL, A magyar államalapítás (Bp. 1978. 54) 1018 tájára, érvelésük azonban nem meggyőző, ezért Györffy 1008-as keltezését fogadtam el, annál inkább,

mivel ez időben István külpolitikája még Bizánc-ellenes volt, Ajtony pedig Bizánc szövetségese. Csanád és Gyula, ill. Prokuj gyula szerepe és viszonya az Ajtony elleni hadjáratban máig tartó vita tárgya. Azt, hogy Csanád előbb Ajtony udvarában szolgált, nemcsak a Gellért-legenda állítja, melynek ezt a részét GYÖRFFY GY., István király (175) „népmesei fordulatnak" tekinti, hanem egy régi magyar krónikát fordító (és nyilván helyenként ferdítő) Mahmud Terdzsüman török író is, amennyiben elfogadjuk SZEGFŰ LÁSZLÓ, Az Ajtony-monda (AUSz Acta Historica 40, 1972) feltételezését, hogy a török szövegben szereplő Marcsianusz tkp. „Morisianus", azaz Ajtony. GYÖRFFY GY., István király (554) ezt kétségbe vonja. Minden jogos kétség ellenére is a két forrás annyira egybehangzik, hogy az Ajtony elleni hadjárat fővezérének Györffyvel (173) ellentétben a gyulát tekintem, akit a melléje alvezérként adott Csanád kijátszott. Eljárását a Gellért-legenda valóban népetimológiák és legendamotívumok segítségül vételével próbálta fehérre mosni.

KIRÁLYI VÁRMEGYÉK ERDÉLYBEN

A királyi megyeszervezés tekintetében Erdély északi felére nézve GYÖRFFY GY., Tanulmányok és István király... fejtegetéseit követtem, fenntartva azonban már idézett Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben c. tanulmányomban kifejtett álláspontomat Erdély déli részének egyetlen megye, pontosabban vajdaság formájában való megszervezéséről. Vö. ICZKOVITS EMMA, Az erdélyi Fehér megye a középkorban (Bp. 1939). Ezért GYÖRFFY GY., István király (206—209) feltevését Küküllő megye István kori létesüléséről nem osztom, forrásszerűen nem bizonyítható, ispánjai 1200 előtt a királyi oklevelek záradékaiban nem fordulnak elő. Az erdélyi vármegyék külön sajátosságairól máig érvényes TAGÁNYI KÁROLY, Szolnok-Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig a IX. századtól a XIV. századig (Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I (Dés 1901. 228 sk.). A királyi szolgáló népekre HECKENAST GUSZTÁV, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Bp. 1970). GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez (TSz 15, 1972). Az Erdélybe a külső Magyarországról betelepült nemzetségekre általában KARÁCSONYI JÁNOS, Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III (Bp. 1900—1901), valamint az általános bibliográfiai részben idézett oklevéltárak, melyekben az erdélyi magyar népterületre vonatkozó, a szövegben ismertetett források is találhatók. A korai magyar települések térképének forrása: KNIEZSA, Keletmagyarország helynevei (MR).

A SZÉKELYEK ERDÉLYBEN

A székelyek eredetének hatalmas irodalmából itt csak a még tartható elméleteket képviselő műveket említjük: SEBESTYÉN GYULA, A székelyek neve és eredete (Bp. 1897); THURY JÓZSEF, A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai (Sz 30, 1896); NAGY GÉZA, Az eszegel-bolgárok neve (Sz 48, 1914); újabban GYÖRFFY GYÖRGY, A székelyek eredete és településük története (Erdély és népei. Szerk. MÁLYUSZ E. Bp. 1941); GYÖRFFY GY., Tanulmányok (64—74); GÖCKENJAN, i. m. 114 sk. Az eredetkérdésben elfoglalt álláspontomat GYÖRFFY, Honfoglalás, megtelepedés... (i. m. 142) véleményére alapozom: „... a székelyek már Kelet-Európában együtt éltek a magyarokkal a kazár birodalomban, majd a magyar vezérek önállósulása után a székelyek egy része is fellázadt a kazárok ellen, és csatlakozott a magyarokhoz. 894-ben alighanem elsőként érte őket a besenyő csapás és elsőként nyomultak a Kárpát-medencébe, majd a magyarokkal együtt foglaltak hont." Ez a gondolatmenet vezethet Ménmarót bihari „kazár" népének a székelyekkel vagy azok jelentős részével való azonosításához. LÁSZLÓ GYULA, A „kettős honfoglalás" (Bp. 1978) c. művében összefoglalt elmélet arról, hogy a 7. század második felében a Kárpát-medencébe nyomuló onogurok tulajdonképpen magyarok voltak, nem vonatkozik csupán a székelyekre, ezért itt (többnyire elutasító) vitáját nem tárgyaljuk.

A székelyeknek Biharból Erdélybe települése általánosan elfogadott nézet. Afelől semmi kétségünk nem lehet, hogy a Marostól délre települtek, és 1100 körül már az Olt mentén voltak, ahol Hortobágyfalvától Halmágyon át Földvárig legalább 8 (eddig feltárt) földvár őrzi nyomukat. Ezeket A. SCHULLERUS, Die Grenzburgen der Altlinie (KBVSL 1918) kifejezetten székelyek által védett erődítményeknek tekinti, melyek a szászok 12. század közepi érkezése előtt már fennállottak, sőt azután is mint Fehér megye enklávéi a Szászföldön kívül maradtak. Délnyugaton a mai Szászváros vidékén kezdődtek a székely települések, s a később Háromszékbe költözők Sebes, Orbó és Kézd központjain át csatlakoztak az Olt-vidékiekhez. A mai Orlát (< Váralatt) mellett nemrég feltárt földvár TH. NÄGLER, Cetăţile feudale de la Orlat... (SC 20, 1977) szerint régészetileg ahhoz a kultúrához tartozik, amelyet a magyar (helytelen azonosítás szerint besenyő) cserépüstök jellemeztek, s amelyet éppen ezért Nägler is tévesen tekint a vlah-román őslakosság hagyatékának. A földvár 11—12. századi, tehát az ekkori székely település Nagyszebentől délre is kiterjedt. Így egyetérthetünk TH. NÄGLER, Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen (Bukarest 1979. 119). véleményével, hogy a 12. század közepén a szászok az Olt mentén csak annyiban települtek pusztaságra (desertum), amennyiben azt a király számukra kiürítette, s „azok, akik a területet elhagyták, a székelyek voltak".

A székely autonómia és szervezet eredetéről és alakulásáról SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS, A székely nemzet története és alkotmánya (Bp. 1927) sok tekintetben elavult, a legújabb és legrészletesebb kifejtés: BODOR GYÖRGY, Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezet (TSz 26, 1983).

A SZÁSZOK BETELEPÜLÉSE ÉS A DÉLI HATÁRVÉDELEM ÁTSZERVEZÉSE

A szász település régebbi, nagyrészt ma is helytálló irodalmából elsősorban GEORG EDUARD MÜLLER, Die sächsische Nationsuniversität (Hermannstadt 1928); Uő, Die Gräven des siebenbürgischen Sachsenlandes (Festschrift Teutsch. Hermannstadt 1931); Uő, Stühle und Distrikte als Unterteilung der Siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141—1876 (Hermannstadt 1941); Uő, Das Deutschtum und die sekundären Siedlungen in Siebenbürgen (KBVSL 1926); Uő, Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192—1848 (AVSL 1934—36); GUSTAV GÜNDISCH, Deutsche Bergwerksiedlungen in dem Siebenbürgischen Erzgebirge (Deutsche Forschung im Südosten. Hermannstadt 1942—44). Újabban W. GRANDJEAN, Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden (Siebenbürgisches Archiv 1971); OTTO MITTELSTRASS, Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter (München 1961; nem csupán a szászokról); TH. NÄGLER, Die Ansiedlung... (Bukarest 1979). A két utóbbi bőven a gerébekről is.

Az erdélyi határvédelem problematikájához MORAVCSIK, Bizánc és a magyarság... A német lovagrend erdélyi szerepléséről M. PERLBACH, Der Deutsche Orden in Siebenbürgen (MIÖG 1905); G. E. MÜLLER, Die Ursache der Vertreibung des Deutschen Ordens aus dem Burzenlande und Kumanien im Jahre 1225 (KBVSL 1925); GY. BAKÓ, Cavalerii teutoni în Ţara Bîrsei (Studii 1957); J. SCHÜTZE, Bemerkungen zur Berufung und Vertreibung des Deutschen Ordens durch Andreas II. von Ungarn (Siebenbürgisches Archiv 1971).

A „ROMÁNOK FÖLDJE". KUNORSZÁG ÉS A SZÖRÉNYI BÁNSÁG

A „Terra Blacorum"-ra vonatkozó okleveleket és korábbi kritikájukat l. Documenta Valachorum, évsorrendben. Az 1222-re keltezett, de valójában 1231-ben hamisított királyi és az azt megerősítő pápai oklevél helytálló kritikája MARIA HOLBAN, Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV (Bucureşti 1981. 9—48). IV. Bélának 1263. évi, valamint 1350-ben

említett, kenézekre, ill. vajdára vonatkozó okleveleit közölte és értelmezte GYÖRFFY GYÖRGY, Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez (TSz 7, 1964. 2 közlemény). A Hunyad megyei román kerületekről CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Bp. 1913. V. 45—51), a Krassó megyeiekről PESTY FRIGYES, A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek (Bp. 1876); UŐ, A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I (Bp. 1877); UŐ, Krassó vármegye története (Bp. 1884). M. HOLBAN (i. m. 48—89) fejtegetése, hogy 1233 és 1260 közt a szörényi bánság inkább csak cím volt, semmint valóságos szervezet, nem meggyőző. Nem veszi ugyanis tekintetbe, hogy a bánság az 1228 óta magyar királyi fennhatóság alá került Kunország nyugati részének leválasztása által keletkezett. A besenyőkről GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok (Kőrösi Csoma Archívum 1939); HANSGERD GÖCKENJAN, Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn (Wiesbaden 1972. 89—114); PETRE DIACONU, Les Petchenègues au Bas-Danube (Bucureşti 1970). A besenyők 10. század közepi földrajzi elhelyezkedéséről Bíborbanszületett Konstantin császár műve tájékoztat, akkor a magyarokhoz legközelebb élő törzsük a Jula nevet viselte. Ez a tudósítás indította ŞTEFAN PASCUT arra, hogy fentebb már idézett Voievodatul Transilvaniei. I. c. művében valószínűsítse (a Transilvania c. folyóirat 1974/6. számában közzétett interjújában pedig bizonyossággal állítsa) a magyar krónikák Gyula vezérének, ill. az Erdélyben kormányzó magyar gyula méltóságviselőnek a besenyő Jula törzzsel, ill. annak ilyen nevű vezérével való azonosságát. Eszerint a honfoglaló magyarok Erdélybe hatolása, amit a kolozsvári és más régészeti leletek tagadhatatlanná tesznek, ideiglenes volt, mert a besenyők kiszorították őket, Erdélyt száz évre uralmuk alá vetették, és csak Szent István és utódai, véglegesen pedig Szent László idején került Erdély magyar fennhatóság alá. A magyar krónikák és egykorú külföldi források szerint kétségtelenül magyar erdélyi „gyulák"-nak besenyő voltát már az is cáfolja, hogy a besenyő Jula törzsnek a magyarokkal szemben, ugyancsak Bíborbanszületett Konstantin szerint, a Dnyeszternél voltak erődítményei. Szent István idején a besenyők megtámadták Gyulafehérvárt, Ştefan Pascu elméletéből következtetve akkor még saját fővárosukat, ami önmagában is rávilágít ennek az elméletnek elfogadhatatlan voltára.

A kunországi eseményekre P. DIACONU, Cumanii la Dunărea de jos (Bucureşti 1976); I. FERENŢ, Cumanii şi episcopia lor (Blaj 1931; magyar fordítása: FERENŢ IOAN: A kunok és püspökségük. Bp. 1981); MAKKAI LÁSZLÓ, A milkói (kun) püspökség (Debrecen 1936).

3. A TATÁRJÁRÁSTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG

A TATÁRJÁRÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A tatárjárás történetének fő forrása Rogerius „Siralmas éneke", sok kiadása közül itt SZENTPÉTERY Scriptores rerum Hungaricarum-át említjük. Népességpusztító hatásáról ZICHY LADOMÉR, A tatárjárás Magyarországon (Pécs 1934) és FÉLEGYHÁZI JÓZSEF, A tatárjárás kútfőinek kritikája (Vác 1943) vitája után GYÖRFFY GYÖRGY, Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts (Études Historiques. Bp. 1960) a lélekszámveszteséget a lakosság felére teszi, ami Erdélyre bizonyára áll. Szélesebb összefüggésben A. SACERDOŢEANU, Marea invazie tătară şi sud-estul european (Bucureşti 1933). A johanniták kunországi próbálkozásairól REISZIG EDE, IV. Béla király és a János-lovagrend Magyarországon (Sz 35, 1901), a Szörényi bánságról a tatárjárás előtt és után M. HOLBAN, Din cronica... (Bucureşti 1981. 49—89). A tatárjárás utáni erdélyi székely és szász települési mozgalomról TH. NÄGLER, Die Ansiedlung... (Bukarest 1979). A román bevándorlás adatai: Documenta Valachorum... A románok jogállapotáról és a juhötvenedről KAREL KADLEC, Valaši i valašske pravo v zemich slovanských a uherských (Praha 1916); G. E. MÜLLER, Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarns (Hermannstadt 1938); AL. DOBOŞI, Datul oilor (quinquagesima ovium) (Bucureşti 1937).

A FEUDÁLIS NAGYBIRTOK KIALAKULÁSA ÉS AZ OLIGARCHIA URALMA. BÁRÓK ÉS NEMESEK. SZÉKELYEK ÉS GERÉBEK A NEMESSÉGBEN

Az erdélyi feudális nagybirtokok tatárjárás utáni alakulásáról a korábban felsorolt okleveles adatok alapján MAKKAI, Erdély története; a román telepítésekről Documenta Valachorum . . .; GYÖRFFY, Adatok . . . (TSz 1964) helyesbítéseivel és pótlásaival. Az anarchiára és Kán László vajdaságára KRISTÓ GYULA, Külön kormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben (TSz 20, 1977); Uő, Kán László és Erdély (Valóság 1978/11). A 14. század társadalmi átalakulására a megyei birtokosokra, szászokra, székelyekre vonatkozó, már felsorolt irodalom.

A SZÁSZ POLITIKAI EGYSÉG ÉS A VÁROSOK

A szász szervezetre a betelepülés kapcsán fentebb felsorolt irodalom, a városi fejlődésre P. NIEDERMAIER, Siebenbürgische Städte (Bukarest 1979; a 14. századi ugrásszerű fejlődés hangsúlyozásával); GRANASZTÓI GYÖRGY, Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén (Sz 106, 1972); PACH ZSIGMOND PÁL, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában (Sz 109, 1975); Uő, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15—16. század fordulóján (Sz 112, 1978); HORVÁTH JENŐ, Siebenbürgisch-sächsische Städtekultur im Mittelalter (Pancsova 1906); O. F. JICKELI, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung (AVSL 1913); O. MELTZL, Über Gewerbe und Handel der Sachsen im XIV. und XV. Jahrhundert (Hermannstadt 1892, magyarul Sz 36, 1902); Şt. PASCU, Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea (Bucureşti 1954); JAKAB ELEK, Kolozsvár története. I (Kolozsvár 1870); MAKKAI LÁSZLÓ, Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron (Kolozsvári Szemle 1947); Istoria Clujului. Red. Şt. PASCU (Cluj, 1974).

ROMÁN VAJDÁK ÉS KENÉZEK, NEMESEK ÉS JOBBÁGYOK

Erdély egyes területeinek az egész középkoron át elhúzódó román betelepülését Şt. PASCU, Voievodatul Transilvaniei. II (Cluj-Napoca 1979) azzal magyarázza, ill. cáfolja, hogy az egyes települések nevei csak akkor tűnnek fel az oklevelekben, mikor azok feudális tulajdonba kerülnek, a román falvak tehát okleveles említésük előtt fennállhattak, sőt fenn is állottak, hiszen Erdély lakosságának többsége mindig is román volt. Ha alapítottak is románok újabb falukat, a hegyekbe húzódva, az a feudális elnyomástól való menekülés egyik formája volt. Az addig szabad faluközösségekben élő román lakosságnak feudális alávetését 5 román kerület településtörténetén mutatja be, ezek Omlás, Fogaras, Naszód, Kővár és Kraszna. Kihagyva Krasznát, mely nem volt román kerület, a fennmaradó négyben a középkori falvaknak 13—30%-a tűnik fel 1350 előtt oklevelekben, a többi 1351—1541 közt, tehát a fenti nézet szerint a feudális nyomás 1350 után vált erőssé, s vagy már meglévő falvakra terjedt ki, vagy új falvak létesültek menekülés folytán. Mivel a szász és székely székek statisztikája másként alakult, más magyarázatot ad a szerző. A székelyeknél a falvak okleveles említésének fele-fele esik 1350 előttre, ill. utánra, a koraiak száma azért olyan nagy, mert a székelyek katolikusok lévén, az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben az 1350 előtt említett falvak 90%-a szerepel, ez esetben tehát különös forrásadottság a magyarázat. Viszont a falvak másik felének keletkezése és említése már a közszékelyek 14—15. századi feudális elnyomatásának következménye. A szászoknál ismét más az eset, a szász székekben, akárcsak a megyékben, az 1350 előtt ismert helységeknek csak 12%-a szerepel a pápai tizedjegyzékekben, következőleg az 1350 előtt említett helységek 88%-a minden valószínűség szerint görögkeleti román lakosságúnak tekintendő, ezért nem kerültek be a tizedjegyzékbe. A Szászföldön egyébként 1351—1541 közt az összes középkori falvaknak csak negyede-harmada kerül első okleveles említésre, vagy éppen

akkor keletkezik. A szerző felhoz ugyan más települési okokat is, mint a feudális nyomás (pl. népszaporodás miatti földszűke), de az uralkodó motívum a feudális leigázás és az előle való menekülés marad, ami persze a szász székek és a megyék faluszaporodási arányának hasonlóságát nem magyarázza, hiszen az előbbiekben nem volt feudális földesuraság. Ez az irreálisan erőltetett koncepció alighanem a szerzőnek abból a korábbi elgondolásából fakad, hogy 1350 körül megindult a szabad románok tömeges feudális elnyomása, s ez ellen Erdélyben és a külső Magyarország román lakta vidékein az 1360-as években sorozatos felkelések törtek ki. Şt. Pascu, Răscoalele ţărăneşti din Transilvania medievală (Cluj 1963) ezt állító tanulmányát bírálva M. Holban, Din cronica... (Bucureşti 1981. 245—287) kimutatja, hogy szó sem lehet általános román parasztfelkelésről, hanem csak a feudális anarchia különböző egybefonódó jelenségeiről, melyeknek magyar és román parasztok egyaránt szenvedő tárgyai vagy (földesuraik ellen egymásra küldve) szenvedést okozó alanyai voltak, néha magyarok magyarok, románok románok ellen, a mindenféle nemzetiségű és társadalmi helyzetű rablóbandák garázdálkodásairól nem is beszélve. Holban azonban nemcsak Pascu nézeteit cáfolja, hanem azt a Documenta Valachorumban (főleg a 200. lapon) kifejtett nézetet, hogy a balkáni nomád pásztorkodás kezdetlegesebb jogviszonyai közt élő románok Erdélyben gyakran ütköztek össze a földművelő magyar és szász lakosság fejlettebb jogviszonyaival, ezért oly gyakori az oklevelekben erőszakos cselekményeik emlegetése. Bár a két gazdálkodási típus egymás mellett élése kétségtelenül adott okot összeütközésekre (l. pl. Rogeriusnál a 13. század közepén a magyar lakosság panaszait a közéjük települt nomád kunok ellen), Holbannak kétségtelenül igaza van, hogy a Documenta Valachorum fenti szövegezése nemcsak túlságosan kiélezett, hanem abból az azóta módosult nézetből indul ki, hogy az erdélyi román pásztorok nomádok voltak.

Azonban sem Pascu, sem Holban nem veszik tudomásul a román népesség nagy (bár a megtelepüléssel egyre fogyó) részének transzhumáló pásztor életmódját, amelynek Erdély településtörténetében oly nagy szerepe volt, különösen a Mezőség román betelepülésében. Az Erdélyi-középhegység, ahová csak a 14. században települtek tömegesen románok, úgyszólván teljesen nélkülözte a legeltetésre alkalmas havasokat, legelőt csak erdőirtással lehetett nyerni. Bár ennek következményeit, az erdők felégetését és a legelők eltüskésedését csak 19. századi leírásokból ismerjük, főleg Bihar megyében (Takács Lajos, Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp. 1980. 42—46), aligha lehetett ez másként a középkorban, s a Mezőségre telelésre lejáró román pásztorok a hegyi legelők eltüskésedése miatt ragadtak meg a mezőségi magyar falvak határában, immár állandó lakosokként. Ez lehetett egyik oka a „mócvidék" I. Tóth Zoltán, Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig (Bp. 1951) által leírt elszegényedésének. Vö. S. Dragomir — S. Belu, Păstoritul la românii din Munţii Apuseni în evul mediu (AMET 1965—67).

Az erdélyi román nemességnek a nem nemes kenézek kárára való emelkedésének tényét M. Holban (i. m. 213—244), ha más hangsúllyal is, de elismeri, bizonyítva, hogy a Hunyad megyei „jogfosztások", birtokból való kiforgatások nagy részben megnemesített román kenézek által nem nemes kenézek ellen történtek. Hunyadi szerepéről a török elleni harcokban részt vevő román kenézek nemesítésében Şt. Pascu, Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara (SCI 1957).

A HÁROM RENDI NEMZET ÉS A TÖRÖK VESZÉLY

Az erdélyi vajdák hatalmi körének kiterjedéséről l. korábbi fejezetben, hatalmi szervezetéről Janits Iván, Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig (Bp. 1940). Fr. Pall, Cancelaria voievodului Transilvaniei la începutul secolului al XIV-lea (RA 1960). A török veszélyre G. Gündisch, Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. II. 1937).

HUSZITA MOZGALOM ÉS PARASZTHÁBORÚ

SZÉKELY GYÖRGY, A huszitizmus és a magyar nép (Sz 1956); Şt. PASCU, Bobîlna (Bucureşti 1957); DEMÉNY LAJOS, Az 1437—38-as bábolnai népi felkelés (Bukarest 1954); V. P. SUSARIN, Крестьянское восстание в Трансильвании 1437—1438 г. (Москва 1963).

A HUNYADIAK

ELEKES LAJOS, Hunyadi (Bp. 1952); Uő, Mátyás és kora (Bp. 1956); TEKE ZSUZSA, Hunyadi János és kora (Bp. 1980); T. POPA, Iancu Corvin de Hunedoara (Bucureşti 1928); C. MUREŞAN, Iancu de Hunedoara (Bucureşti 1968); KISFALUDY KATALIN, Matthias Rex (Bp. 1983).

SZÉKELY SZABADSÁGHARC ÉS SZÉKELY GYÖRGY PARASZTHÁBORÚJA

A székely mozgalmakra SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS, i. m. Az 1514. évi parasztháború erdélyi vonatkozásaira BARTA GÁBOR, Keresztesek áldott népe (1977).

4. KÖZÉPKORI MŰVELŐDÉS ERDÉLYBEN

KÉT VILÁG HATÁRÁN

A magyar (és székely) népi hiedelmekről DÖMÖTÖR TEKLA, A magyar nép hiedelemvilága (Bp. 1981); MAKKAI LÁSZLÓ, A középkori magyar hitvilág problematikájához (Ethnographia 94, 1983); az írásról SEBESTYÉN GYULA, A magyar rovásírás hiteles emlékei (Bp. 1915; új kiadása: New York, 1969); NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás (Bp. 1934); a „szépasszony"-hiedelem eredetéről SZEGFŰ LÁSZLÓ, Sarolt (AUSz Ser. Hist.); VARGYAS LAJOS, A magyar népballada és Európa. I—II (Bp. 1976).

A román folklórban megnyilvánuló hitvilágról Istoria literaturii romîne. Red. Al. ROSETTI (Bucureşti 1964. 9—228). A szász néprajz bő bibliográfiája HERMANN HEINZ, Quellen zur Volks- und Heimatkunde der Siebenbürger Sachsen (Leipzig 1940).

A KATOLIKUS VILÁGI PAPSÁG KULTURÁLIS SZEREPE

TEMESVÁRY JÁNOS, Erdély középkori püspökei (Cluj-Kolozsvár 1922); MÁLYUSZ ELEMÉR, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (Bp. 1971); GYÖRFFY GYÖRGY, Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma (Sz 1983).

MONASZTIKUS ÉS KOLDULÓ RENDEK

A monasztikus kolostorok alapításáról és birtokaikról MITTELSTRASS, i. m. vö. a romanikáról szóló fejezetemmel. A szerzetesrendek kulturális tevékenységéről rövid, jó összefoglalás TONK SÁNDOR, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban (Bukarest 1979. 138—143); TAGÁNYI KÁROLY, A kolozsmonostori konvent könyvtára 1427-ben (MKsz 1889); a konvent hiteles helyi működéséről FR. PALL, Contribuţii la problema locurilor de adeverire din Transilvania medievală (SMIM 1957). A kolduló rendekről (erdélyi viszonylatban is) KARÁCSONYI JÁNOS, Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I—II (Bp. 1922—24); HARSÁNYI ANDRÁS, A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt (Debrecen 1938); FALLENBÜCHL FERENC, Az ágostonrendiek Magyarországon (Bp. 1943); G. GÜNDISCH, Klosterschulen in Sachsenland. Ein Studium generale in Hermannstadt am Vorabend der Reformation (SV 5, 1935). 1350-ig keletkezett irodalmi emlékeinkről MEZEY LÁSZLÓ, Deákság és Európa (Bp. 1979. 256. lapon levő térkép).

ÍRÁS ÉS ÍRÁSTUDÓK. HAZAI ÉS KÜLFÖLDI ISKOLÁZÁS

JAKÓ ZSIGMOND, Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei (Uő, Írás, könyv); S. JAKÓ — R. MANOLESCU, Scrierea latină în evul mediu (Bucureşti 1974); ERDÉLYI LAJOS, Melyik nyelvterületen írhatták a Gyulafehérvári Glosszákat? (EM 1914); TAGÁNYI KÁROLY, A Besztercei szószedet kultúrtörténeti jelentősége (Sz 1893); FLORIO BANFI, Fra Niccolo de Mirabili O. P. (Firenze 1937). A vajdai kancelláriáról l. előbb, és JAKÓ ZSIGMOND, Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején (Írás, könyv); Uő, A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben (uo); Uő, Rődi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség egyik erdélyi úttörője (uo). TONK SÁNDOR, i. m.

ERDÉLYI ROMANIKA

Erdély középkori művészetére általában: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hrsg. V. ROTH (Berlin — Hermannstadt — Sibiu 1934; szép képanyaggal, jó részletelemzésekkel, de pángermán szellemben); C. PETRANU, L'art roumain de Transylvanie. I (Bucureşti 1938); V. VĂTĂŞIANU, Istoria artei feudale în Ţările Române. I (Bucureşti 1959; az erdélyi katolikus emlékek indokolatlan késői keltezéseivel). A román stílusú emlékekre alapvető GÉZA ENTZ, Die Baukunst Transilvaniens im 11—13. Jahrhundert (Acta Hist. Artium Hung. 1968); a részletekre Uő, A gyulafehérvári székesegyház (Bp. 1958); Uő, Kolozsvár környéki kőfaragóműhely a XIII. században (Kolozsvár 1946); Uő, A középkori székely művészet kérdései (EM 1943); Uő, Westemporen der ungarischen Romanik (Acta Hist. Artium Hung. 1959); továbbá K. SEBESTYÉN JÓZSEF, A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai (Cluj-Kolozsvár 1929); KOZÁK KÁROLY, A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról (Magyar Műemlékvédelem 1961—62); W. HORWATH, Landnahme des Altlandes im Lichte der Kirchenbauten (SV 1936).

ERDÉLYI GÓTIKA ÉS RENESZÁNSZ

GÉZA ENTZ, Le chantier cistercien de Kerc (Cîrţa) (Acta Hist. Artium Hung. 1963); Uő, A széki református templom (Kolozsvár 1946); V. DRĂGUŢ, Arta gotică în România (Bucureşti 1979); ENTZ GÉZA ANTAL, Egy 13. századi kapuzat továbbélése Erdély építészetében a 14—15. században (Művészettörténeti Értesítő 1982/83); Uő volt szíves Erdély gótikus építészetét tárgyaló művének kéziratát felhasználásra átengedni. Vö. E. MAROSI, Stiltendenzen und Zentren der spätgotischen Architektur in Ungarn (Kunsthist. Jahrbuch VI, Graz 1971). Egyes emlékekről: O. FOLBERT, Gotik in Siebenbürgen (Wien 1973; a medgyesi szárnyas oltárról); CHR. MACHAT, Die Bergkirche zu Schässburg und die mittelalterliche Baukunst in Siebenbürgen (München 1977; azzal az alapvető, és a mű egész koncepcióját megkérdőjelező téves feltételezéssel, hogy a segesvári szász szék a 13. század elején jött volna létre, s ezért félkör apszisú altemploma a szászoknak tulajdonítható, holott a székelyek e vidéket csak 1270 körül hagyták el, s a szászok csak ezután települtek ide, mint azt egyebek közt TH. NÄGLER fentebb idézett műve is megállapítja); H. FABINI, Sibiul gotic (Bucureşti 1982); R. HEITEL, Monumentele medievale din Sebeş-Alba (Bucureşti 1964); P. NIEDERMAIER, Turda, dezvoltarea a unui centru minier pînă in secolul al XVII-lea (ACMI 1977); W. HORWATH, Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen (Sibiu-Hermannstadt 1940); BALOGH JOLÁN, Márton és György kolozsvári szobrászok (Kolozsvár 1934); Uő, Az erdélyi renaissance. I (Kolozsvár 1943); LÁSZLÓ GYULA, Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámja (Kolozsvár 1943); RADOCSAY DÉNES, A középkori Magyarország falképei (Bp. 1954); Uő, A középkori Magyarország táblaképei (Bp. 1955); MUCSI ANDRÁS, Kolozsvári Tamás (Bp. 1969); TOMBOR ILONA, Magyarországi festett famennyezetek (Bp. 1968).

GÖRÖGKELETI ROMÁN PAPOK ÉS TEMPLOMOK

A 14. századi kenézek esetei a Documenta Valachorum megfelelő évszámainál. A 15 századi kenéz papokról Hunyad megyéből CSÁNKI, i. m., a helységnevek betűrendjében. A középkori erdélyi román kőtemplomokról V. VĂTĂŞIANU, Vechile biserici de piatră românești în județul Hunedoara (ACMI 1929); S. DRAGOMIR, Vechile biserici din Zărand și ctitorii lor în secolele XIV. și XV. (Cluj 1930), G. ENTZ, Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen (Omagiu Oprescu. București 1961). A fentiekhez pótlások: Documenta Valachorum, évszám szerint.

A GÖRÖGKELETI ROMÁN NÉP ÉS EGYHÁZI HIERARCHIÁJA

ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV század elején I—II (Bp 1892) a pápai tizedjegyzék alapján; Z. PÂCLIŞANU, Un registru al quinquagesimei din 1461 (Fraților Lăpădatu. București 1936), az egerszegi uradalom adatai: Documenta Valachorum, az 1389. évnél. A román egyházi hierarchia kialakulásáról M. PĂCURARIU, Istoria bisericii ortodoxe române (Sibiu 1962); C. NICULESCU, Aspecte ale relațiilor culturale cu Bizanțul la Dunărea de Jos în secolele X—XIV (SMIM 1962)

AZ ERDÉLYI ROMÁNOK KÖZÉPKORI EGYHÁZI MŰVELTSÉGE

Istoria literaturii române... 231—306, D STĂNILOAIE, Viața și opera lui St Grigore Palamas (Sibiu 1937); E. TURDEANU, Opera partiarhului Eftimie al Tîrnovei în literatura slavo-română (Cercetări Literare 1946); Uő, La littérature bulgare au XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains (Paris 1947), A. BALOTĂ, Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române (Romano-slavica 1964); P P. PANAITESCU, La littérature slavo-roumaine des XV—XVIIIe siècles et son importance pour l'histoire des littératures slaves (Praha 1931), Uő, Începuturile scrisului în limba română (SMIM 1960). Nagy Lajos terítő kísérleteiről szóló irodalom részbeni vitáját l. a korábbi alfejezeteknél, Alverna uszítasait hivatalos politikának tekintette Ş. PAPACOSTEA, La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie. une nouvelle source (RRH 1978).

IV. AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG ELSŐ KORSZAKA (1526—1606)

1. A KELETI MAGYAR KIRÁLYSÁGTÓL AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGIG

A korszakra vonatkozó lefontosabb iratkiadások A. VON GÉVAY. Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhaltnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI—XVII. Jahrhundert I—III. (Wien 1840—42), az EOE I—V kötete (Bp. 1875—79), SZALAY L., Erdély és a Porta (Pest 1862); Török—magyarkori államokmánytár I (Szerk SZILÁDY Á Pest 1868); Székely oklevéltár. I—VIII; Documente privitoare la istoria Românilor (Red. E HURMUZAKI. București 1877-től számos kotetben, utóbb mások folytatásában). R Gooss, Österreichische Staatsvertrage, Furstentum Siebenbürgen (Wien 1911), a FRT ot kötete, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești I—VII (Red E. VERESS. București 1929—34).

A korszakra vonatkozó legfontosabb elbeszélő forrasok Nicolaus Istvánffy, Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV (Colonia Agrippina 1622), Bethlen Farkas, Historia de rebus Transylvanicis I—VI (Cibinium 1782—93), Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbur-

gens. I—III. (Ed. J. KEMÉNY és E. TRAUSCHENFELS. Klausenburg 1839—60); Erdélyi történelmi adatok. I—IV. (Kiadta MIKÓ I. és SZABÓ K. Kolozsvár 1855—62); Szerémi György, Epistola de perditione regni Hungariae (MHH-S 1. Pest 1857). Mivel ez a kiadás meglehetősen hibás, JUHÁSZ LÁSZLÓnak az eredeti kézirat alapján készült fordítását ajánlatos használni: Szerémi György, Magyarország romlásáról (Bp. 1961 és 1979); J. M. Brutus: Ungaricarum rerum libri, 1490—1552 (MHH-S 12—14. Pest 1863 — Bp. 1876); Baranyai Decsi (Czimor) János, Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui aestunt (MHH-S 17. Pest 1866); Szamosközy Istvánnak az utókorra maradt nagyobb részben latin, kisebb részben magyar nyelvű munkáit SZILÁGYI S. adta ki: Szamosközy István történeti maradványai (MHH-S 21, 28—30. Bp. 1876—80). Jó magyar válogatás e munkából: Szamosközy István, Erdély története (Bp. 1963 és 1981); Forgách Ferenc, De statu reipublicae Hungaricae 1542—1572 (MHH-S 16. Bp. 1886); újabb (nem teljes) magyar nyelvű kiadása: Forgách Ferenc, Emlékiratok (Bp. 1982). Végül igen használható, magyar nyelvre fordított válogatást ad az itt említett forrásokból, s több, kisebb jelentőségű írásaiból az Erdély öröksége sorozat.

A korszak egészét érintő legfontosabb feldolgozásokat l. a III. fejezet irodalomjegyzékének elején. A 16. századra vonatkozó általános szakirodalom legfontosabb munkái: SZILÁGYI SÁNDOR bevezetői az Erdélyi országgyűlési emlékek egyes fejezeteihez; ACSÁDY IGNÁC, Magyarország három részre oszlásának története, 1526—1608 (A magyar nemzet története. V. Bp. 1897); G. és FR. TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk I—IV (Hermannstadt 1899³). Modernebb összefoglalások: J. HÖCHSMANN, Siebenbürgische Geschichte im Zeitalter der Reformation (AVSL 1908—1909); LUKINICH I., Erdély; ugyanerről franciául: I. TÓTH ZOLTÁN, Biographie d'une frontière. La formation du „Partium" (RHC 24, 1946); HÓMAN BÁLINT — SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. III (Bp. 1935², a vonatkozó rész SZEKFŰ GYULA munkája); TRÓCSÁNYI ZS., Központi kormányzat.

AZ ELŐJÁTÉK: A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA

Az aktuálpolitikai kitérőktől eltekintve igen használható: BÁRDOSSY LÁSZLÓ, Magyar politika a mohácsi vész után (Bp. 1944). A kettős királyválasztásról és János király külpolitikájáról legújabban: BARTA GÁBOR, A Sztambulba vezető út (Bp. 1983), ennek egy része franciául: An d'illusions (AH 24, 1978); a kormányzat Mohács utáni berendezkedéséről UŐ, Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Sz 111, 1977). A régebbi irodalomból ma is használható még SZALAY LÁSZLÓ, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században (Pest 1861²). Cserni Jován felkeléséről új, a magyar, szerb és román történészek eredményeit egybevető feldolgozás: SZAKÁLY, FERENC, Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni (AH 24, 1978), magyarul: Honkeresők. Megjegyzések Cserni Jován hadáról (TSz 22, 1979).

I. János mezővárosi politikájához: KUBINYI ANDRÁS, Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig) (Budapest története. II. Bp. 1973. 208. skk). Lippa privilégiuma: OL, Kamarai archívum, Acta diversarum familiarum (E 200), Szapolyai család. A kassai telepítésekről: TAKÁTS SÁNDOR, Régi magyar kapitányok és generálisok (Bp. 1922), Czeczey Lénárt. A jobbágyköltözési törvények: KUBINYI FERENC, János király budai országgyűlése az 1530. év végén (Sz 10, 1876), MOE I. (Bp. 1874. 579. skk). A mezővárosokban jelentkező János-pártiság irodalmi vetületéről: NEMESKÜRTY ISTVÁN, Az magyar népnek ki ezt olvassa (Bp. 1975. 41. skk).

I. János és a pápaság viszonyáról: FRAKNÓI VILMOS, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. III (Bp. 1903). A francia hatalommal való viszony: V. L. BOURILLY, Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (Revue Historique 113, 1913).

ERDÉLY A BOMLÁS ÉVTIZEDÉBEN

Az erdélyi vajdai kormányzatról: JANITS IVÁN, Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és okleveles gyakorlata 1571-ig (Bp. 1940); JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején (Kolozsvár 1947). A Gritti-epizódról: BARTA GÁBOR, Ludovicus Gritti magyar kormányzósága 1531—1534 (TSz 14, 1971); AUREL DECEI, Aloisio Gritti în slujba sultanului Sülejman Kanunî după unele documente turceşi inedite, 1533—1534 (SMIM 7, 1974).

Az 1527—28-as (majd az 1529—36-os) erdélyi harcokról: RODERICH GOOSS, Die Siebenbürger Sachsen in der Planung der deutschen Südostpolitik (Wien 1940); G. Reicherstorfferről legújabban: BERNHARD CAPESIUS, Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer (FVLK 10, 1967). A román politika szemszögéből részletes elemzést nyújtanak a Rareş Péter-évforduló kapcsán megjelent kiadványok: Petru Rareş (Red. LEON SIMANSCHI. Bucureşti 1978); ennek éles bírálata P. S. NASTUREL és N. BELDICEANU tollából (Turcica. Revue d'études turques. Paris 12, 1980). RADU CONSTANTINESCU, Moldova şi Transylvania in vremea lui Petru Rareş, 1527—1546 (Bucureşti 1978).

Végül ugyancsak összefoglaló jellegűek ez évekre: CAMIL MUREŞAN, A román országok nemzetközi helyzete a XVI. század második felében és JAKÓ ZSIGMOND, A székely társadalom útja a XIV—XVI. században c. tanulmánya a Székely felkelés 1595—1596, előzményei, lefolyása, következményei (Szerk. BENKŐ SAMU, DEMÉNY LAJOS és VEKOV KÁROLY. Bukarest 1979) c. kötetben; ennek román nyelvű kiadása: Răscoala secuilor din 1595—1596. Antecedente, desfăşurare şi urmări. (Bucureşti 1978).

AZ ERDÉLYI ÁLLAM ELŐZMÉNYEI

A politikai történések megértéséhez itt is jó segítséget ad BÁRDOSSY LÁSZLÓ már említett könyve, valamint a Rareş Péterről, illetve a székely felkelésekről fent idézett új szakirodalom. A váradi békéről: KÁROLYI ÁRPÁD, Adalék a nagyváradi béke és az 1536—1538. évek történetéhez (Sz 12, 1878), három közlemény, valamint Uő, Fráter György leveleskönyve és egyéb őt illető iratok, 1535—1551, ill. Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez, 1536—1538 (TT 1—5, 1878—82), összesen kilenc közlemény.

János király házasságáról, a Maylád—Balassa-összeesküvésről, János haláláról, Buda vesztéről: FRAKNÓI VILMOS, Werbőczi István (MTÉ Bp. 1899). VERESS ENDRE, Izabella királyné (MTÉ Bp. 1901); Uő, Isabella regina d'Ungheria 1519—1559 (Róma 1903). IVÁNYI BÉLA, Buda és Pest sorsdöntő évei, 1526—1541 (TBpM 9, 1941); MAYLÁTH BÉLA, Maylád István 1502—1550. (MTÉ Bp. 1889); ION LUPAŞ, Stephan Mailath, ein Woiwode Siebenbürgens. Zur Geschichte der Rumänen in Siebenbürgen (Hermannstadt 1943).

A Habsburg—török tárgyalásokról és a drinápolyi békéről TÖRÖK PÁL, I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—1547 (ÉTTK Bp. 1930).

Az erdélyi kormányzat szervezete és működése: JANITS IVÁN, Az erdélyi vajdák...; PÉCSI ANNA, Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása 1571-ig (Bp. 1938); EMBER GY., Közigazgatás. — Mivel egyikük sem ismerte I. János kormányzatának rendszerét, az erdélyinek ahhoz való hasonlóságát nem ismerhették föl. A hatalom gyakorlásáról és részeseiről: BÍRÓ V., A fejedelmi hatalom és TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez (ÉTTK Bp. 1976); Uő, Központi kormányzat.

BUKÁS ÉS ÚJRAKEZDÉS

Fráter György és Izabella viszályáról adatok VERESS E. fentebb idézett Izabella-életrajzában, ill. a barát sajnos ma már szintén kissé avult életrajzaiban: HORVÁTH MIHÁLY, Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete (Kisebb történeti munkái. IV. Bp. 1868), ill. O.

UTIEŠENOVIĆ, Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiešenović, genannt Martinusius (Wien 1881).

1551 eseményeiről BÁRDOSSY L. idézett műve ad képet, ugyanerre l. még A. HUBER, Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende (Wien 1889). Ferrari helytartótanácsi titkári múltja: R. KISS ISTVÁN, A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1541—1551. évi leveleskönyve (Bp. 1908. CCV. lap). Fráter György halálának körülményeiről a pápai vizsgálat jegyzőkönyve a Vatikáni Levéltárban, Archivum Arcis, Armanium I—XVIII, № 1711.

Erdély Habsburg-éveiről: A. HUBER, Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551—1555 (Wien 1891); KROPF LAJOS, Castaldo Erdélyben (HK 8—9, 1895—96, hat közlemény); SZÁDECZKY LAJOS, Izabella és János Zsigmond Lengyelországban (Bp. 1888); VERESS ENDRE, Erdély fejedelmi interregnuma (Bp. 1889, sok hibával).

JÁNOS ZSIGMOND „FEJEDELEM" ÉS BÁTHORI ISTVÁN „VAJDA"

János Zsigmondról és uralkodásáról alig van használható irodalom, a bevezetőben említett általános műveken kívül legrészletesebb munka: SZENTMÁRTONI KÁLMÁN, János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza (Székelykeresztúr 1934) nem üti meg a mértéket. A várháborúkról: LUKINICH IMRE, Az északkeleti várháborúk történetéhez, 1561—1565 (HK 1913). A speyeri békekötésről Uő, Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának története (Sz 47, 1913).

A még az 1550-es évek elején Izabellának fölkínált francia támogatásról l. KARÁCSON IMRE, A francia-török szövetség működése Erdély különválasztására 1551 után (Sz 43, 1909).

Az 1556-os szebeni felkelésről: GUSTAV GÜNDISCH, Der Hermannstädter Aufstand des Jahres 1556 (FVLK 1, 1959) és CARL GÖLLNER, Der soziale Kampf in den Städten Siebenbürgens im Spätmittelalter und die Beteiligung der sächsischen Stadtarmen an den Aufständen der Leibeigenen a StGDN tanulmánykötetben.

Báthori Istvánról sem áll rendelkezésünkre korszerű feldolgozás, csak egy rövid életrajz: MAKKAI LÁSZLÓ, Stefan Báthory (Kraków 1961), e mellett még a legelfogadhatóbb: BUDAY KÁLMÁN, Báthori István erdélyi fejedelemsége (Szeged 1932). Igen hasznos publikáció: VERESS ENDRE, Báthori István levelezése. I—II. (Kolozsvár 1944) és Uő, Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal, 1581—1585 (MHH-D 42, Bp. 1948). Jó színvonalú viszont a Lengyelországban kiadott tanulmánykötet: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie (Kraków 1935); e részhez LUKINICH IMRE ott közölt cikkét (La jeunesse d'Étienne Báthory. Étienne Báthory, prince de Transylvanie) lehet felhasználni. Rövid összegzést ad a korról: SINKOVICS ISTVÁN, L'union personelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Étienne Báthory (AUSB Sectio Historica 6, 1964).

Erdély és a török viszonyáról: BÍRÓ VENCEL, Erdély követei a Portán (Kolozsvár 1921) és Uő, Erdély és a Porta (Sz 55, 1923); J. B. GREKOV, Очерки по истории международных отношений Восточной Европы, XIV—XVI веков (Москва 1963).

Erdély és a román fejedelemségek: BENDA KÁLMÁN, Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században, a MR II. kötetében (Bp. 1944); Uő, L'idée d'empire en Europe carpathique à la fin du Moyen Age (RHC 22, 1944).

ORSZÁG SZÜLETIK

A fejedelmi hatalomról: BÍRÓ V., A fejedelmi hatalom és TRÓCSÁNYI ZS., Központi kormányzat mellett még említést érdemel: ENDES MIKLÓS, Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története (Bp. 1935); SZÁDECZKY LAJOS, Kornyáti Bekes Gáspár (Bp. 1887).

ERDÉLY ÉS BÁTHORI ISTVÁN KIRÁLY

A fentebb említett Étienne Báthory-kötetből: SZÁDECZKY LAJOS, L'élection d'Étienne Báthory au trône de Pologne; DIVÉKY ADORJÁN, Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Étienne Báthory: EDWARD KUNTZE, Les rapports de la Pologne avec le Saint Siège à l'époque d'Étienne Báthory; KAZIMIERZ LEPSZY, Gdańsk et la Pologne à l'époque de É. B.; JAN NATANSON-LESKI, La frontière orientale de la République Polonaise à l'époque de É. B.; JÓZEF SIEMIENSKI, La politique parlamentaire en Pologne du roi E. B.; OTTO LASKOWSKI, Les campagnes de Báthory contre la Moscovie.

2. GAZDASÁG, TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA AZ ÚJ ÁLLAMBAN

A korszak gazdaság- és társadalomtörténetének általános értékeléséhez: PACH ZSIGMOND PÁL, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században (Bp. 1963), valamint ZIMÁNYI VERA, Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig (Sz 114, 1980). Erdély helyzetének részletes, és a legfőbb forrásokat is fölsoroló elemzése D. PRODAN, Iobăgia.

AZ ÚJ ORSZÁG ÉS A KÜLVILÁG A 16. SZÁZAD DEREKÁN

A kettős adóztatás rendszeréről és hatásáról: SZAKÁLY FERENC, Magyar adóztatás a török hódoltságban (Bp. 1981); Bihar kettős adóztatásáról adatokat közöl LUKINICH I., Erdély (134. skk); l. még MAKKAI LÁSZLÓ, Erdély népei a középkorban és JAKÓ ZSIGMOND, Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. Mindkettő a MR I. kötetében (Bp. 1942).

A harmincadhivatalokat felsorolja: LUKINICH I., i. m. 162; BÍRÓ V., A fejedelmi hatalom (34); EMBER GY., Közigazgatás (448).

Az erdélyi kereskedelem helyzetéről: BÍRÓ VENCEL, Erdély XVI—XVII. századi kereskedelmének történetéhez és SAMUIL GOLDENBERG, Kolozsvár kereskedelme a XVI. században c. tanulmányai a Kelemen Lajos emlékkönyvben (KL Ekv.); RADU MANOLESCU, Die Wirtschaftsbeziehungen der rumänischen Länder vom 14. bis 16. Jahrhundert (StGDN tanulmánykötet); MIHAI DAN — SAMUIL GOLDENBERG, Der Warenaustausch zwischen Bistritz und den Moldauer Städten und Marktflecken im 16. Jahrhundert (FVLK 5, 1962); RADU MANOLESCU, Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul, secolele XIV—XVI (Bucureşti 1965); eredményei németül: FVLK 8, 1960; végül N. NISTOR, Wirtschaftsbeziehungen zwischen Siebenbürgen und der Walachei während des 15—17. Jahrhunderts (FVLK 14, 1971).

A török kereskedelmi monopóliumáról: ŞT. OLTEANU, Les pays roumains. (24 és 38 skk).

Az erdélyi bányák sorsáról alig van irodalmunk, néhány elszórt adat: EMBER GYŐZŐ, Az újkori magyar közigazgatás (500. skk és 507. skk); GUSTAV GÜNDISCH, Haller Péter gazdasági vállalkozásai (Erdélyi Tudományos Füzetek, Cluj 1947) és BARTA G. fentebb már id. cikke (TSz 14, 1971).

Az árforradalom, az ezüsttermelés stb. adatait ZIMÁNYI VERA már hivatkozott tanulmányából (Sz 114, 1980) vettem, a hatás elemzésénél DAVID PRODAN fentebb említett nagy monográfiáját használtam.

A SZÁSZ VÁROSOK ÉS AZ ERDÉLYI REFORMÁCIÓ ELSŐ (LUTHERI) HULLÁMA

Az erdélyi szászok politikájáról l. G. és Fr. Teutsch, R. Gooss, J. Höchsmann és B. Capesius fentebb említett munkáit; a szász társadalomról jó összegzést nyújt G. Gündisch már idézett tanulmánya: FVLK 1. 1959.

A szász reformáció kezdeteiről Ludvig Binder,Grundlagen and Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Köln—Wien 1976; a Johannes Honterusról szóló kiterjedt irodalomból csak a legfrissebb írások némelyike: E. Roth, Die Reformation in Siebenbürgen, Ihr Verhältnis zu Wittenberg und Schweiz (Köln — Graz 1962); Oskar Wittstock, Johannes Honterus der siebenbürger Humanist und Reformator (Göttingen 1970); H. Zimmermann, Honters Wirken im Geist der Humanismus (FVLK 17, 1974); Karl Reinerth, Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen (Köln — Wien 1979).

A szász iparról (s egyben egész Erdély iparáról) Ştefan Pascu, Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea (Bucureşti 1954).

A városok gazdasági életéről Bíró Vencel, Samuil Goldenberg és Radu Manolescu a kereskedelemnél említett művei adnak képet, összefoglalást nyújt C. Göllner már említett munkája a StGDN tanulmánykötetben.

A brassói textilmanufaktúráról: Samuil Goldenberg — Sabin Belu, Două registre privind postăvăritul şi comerţul cu postav la Braşov în sec. XVI. (AMN 4, 1967).

A városok átépüléséről: Paul Niedermaier, Die städtebauliche und architektonische Entwicklung einiger Städte Siebenbürgens vom 12. bis 16. Jahrhundert a StGDN kötetben.

A pénzforgalmat szabályozó törvényekről l. Bíró Vencel már említett írását a Kelemen Lajos emlékkönyvben (KL Ekv. 66. és 76).

A szász törvénykönyv elkészültéről, illetve a szebeni és brassói nyomda sorsáról: Régi magyarországi nyomtatványok. I (Bp. 1971. 10. skk); Paul Binder, Interferenzen auf dem Gebiet des Buchdrucks in Siebenbürgen im 16. Jahrhundert (StGDN tanulmánykötetben), ill. Jakó Zs., Írás, könyv (186).

KOLOZSVÁR ÉS A SZENTHÁROMSÁGTAGADÓK

A városról: Jakó Zsigmond és Samuil Goldenberg tanulmányai a Kelemen Lajos emlékkönyvben (KL Ekv.) Samuil Goldenberg, Clujul in secolul XVI. (Bucureşti 1958); a város építkezéseiről legújabban Balogh Jolán tanulmánysorozata: Késő renaissance kőfaragóműhelyek (Ars Hungarica 1974/1—1976/1). A város magyar szellemi központtá válásáról: Pirnát Antal, Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben (ELTE Évkönyve 1955), az unitarizmus gyökereiről Uő, Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in der 1570-er Jahren (Bp. 1961) és Dán Róbert, Mathias Vehe-Glirius and Radical Reformation (Bp. 1982). A kolozsvári nyomdáról és Heltai Gáspárról: Nemeskürty István, A magyar széppróza születése (Bp. 1963. 59. skk); Waldapfel József, La prose de Gáspár Heltai et la littérature mondiale (in: Uő, A travers siècles et frontières. Bp. 1968).

A TISZÁNTÚLI MEZŐVÁROSOK ÉS A REFORMÁCIÓ HELVÉT ÁGÁNAK MEGGYÖKEREZÉSE

A magyar mezővárosi fejlődésről és jelentőségéről összefoglalóan: Bácskai Vera, Magyar mezővárosok a XV. században (ÉTTK Bp. 1965); Szakály Ferenc, Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft, a Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege (Herausg. O. Pichl. Graz 1971) c. kötetben: Ekkehard Westermann, Zum Handel mit Ochsen aus Osteuropa im 16. Jahrhundert ... (Zeitschrift für

Ostforschung 1973); MAKKAI LÁSZLÓ, Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus, a Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege (Festschrift für Hermann Kellenbenz. II. H. n., 1978) c. kötetben. 1514 hatásáról BARTA GÁBOR — FEKETE NAGY ANTAL, Parasztháború 1514-ben (Bp. 1973. 288 skk). A békési mezővárosok életéről a század közepén: BÁCSKAI VERA, A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században (AtSz 1976). Debrecen helyzetéről: RÉVÉSZ IMRE, Debrecen lelki válsága 1561—1571 (Sz 70, 1936 és ÉTTK Bp. 1936); MAKKAI LÁSZLÓ, Adatok és kérdések Debrecen törökkori agrártörténetéhez. A Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve. III (Debrecen 1976). A civisváros háromfelé adózásának adatát ZIMÁNYI VERÁTÓL vettem át. Debrecen portaszámát megadja LUKINICH I., Erdély (134). Tasnád és Kraszna portaszáma: D. PRODAN, Iobăgia (192).

A Tiszántúl reformációjáról: ZOVÁNYI JENŐ, A reformáció Magyarországon 1565-ig (Bp. 1922); Uő, A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig (Bp. 1978); RÉVÉSZ IMRE, Magyar református egyháztörténet (Debrecen 1938). Vö. még HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében (Bp. 1953). Meliusról MAKKAI LÁSZLÓ, Méliusz Juhász Péter, Magyarország Kálvinja (Theológiai Szemle 1972); Uő, Etat des ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe centro-orientale (Studia Historica 99. Bp. 1975); A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve c. tanulmánykötet (Szerk. BUCSAY MIHÁLY, ESZE TAMÁS stb. Bp. 1967); BOTTA ISTVÁN, Melius Juhász Péter ifjúsága (Bp. 1978).

Karácsony György mozgalmáról: KATHONA GÉZA, Karácsony György „szent hada", 1569—1570 (Egyháztörténet 1958/4), A mezővárosok helye az irodalomban: KLANICZAY TIBOR, A magyar reformáció irodalma (ItK 1957).

A JOBBÁGYSÁG

E témakörben alapvető, és gyakorlatilag minden részletkérdésre kiterjedő feldolgozás DAVID PRODAN már többször említett Iobăgia c. monográfiája (l. fenntebb), melyhez jó kiegészítést nyújt SZENTGYÖRGYI MÁRIA, Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben (ÉTTK 1962). Részben további adatokat, részben összehasonlítási alapot szolgáltat VARGA JÁNOS, Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556—1767 (Bp. 1969) és SZABÓ ISTVÁN, A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig (Bp. 1975).

Az állami adóterhek alakulásáról: BÍRÓ V. A fejedelmi hatalom (35. skk). A jobbágyok katonai szolgálatáról (Prodan és Szentgyörgyi mellett) BOROSY ANDRÁS, A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben (ÉTTK Bp. 1971).

A ROMÁNOK

E fejezet jó részéhez is D. PRODAN nagy jobbágymonográfiája szolgált alapul. SZENTGYÖRGYI MÁRIÁNAK az előző fejezetnél idézett műve is jó kiegészítésekkel szolgált. Ezeken kívül l. még DAVID PRODAN, Bojaren und „vecini" des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert (Bukarest 1967); BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepítésétől a XVIII. század elejéig (Bp. 1943); valamint JAKÓ ZSIGMOND és MAKKAI LÁSZLÓ már említett írásait (MR I). A két román fejedelemség társadalmi viszonyairól használható áttekintést nyújt ŞT. OLTEANU, Les pays roumains (23. skk). A román népmozgásokról legújabban megjelent összefoglaló ŞTEFAN METEŞ munkája: Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XIX (Bucureşti 1977[2]) a mi szempontunkból nem hasznosítható, mivel a Havasalföldről és Moldvából Erdély felé irányuló román vándorlás kérdését nem tárgyalja.

A román reformációról: ŞTEFAN METEŞ, Istoria bisericii româneşti din Transilvania. I (Sibiu 1935); RÉVÉSZ IMRE, La réforme et les Roumains de Transylvanie (Bp. 1937); JUHÁSZ ISTVÁN, A reformáció az erdélyi románok között (Kolozsvár 1940); Uő, Nyugati missziós törekvések a

románoknál, a MR II. kötetében. Az első román nyomtatott könyvekről HERVAY FERENC, L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle (MKsz 1965). DEMÉNY LAJOS, Le premier texte roumain imprimé (RRH 1965); DEMÉNY LAJOS — EMIL PETROVICI, Evangheliarul slavo-roman de la Sibiu, 1551—1553 (Bucureşti 1971); P. P. PANAITESCU, Începuturile scrisului în limba română. Studii şi Cercetări de Bibliologie (Bucureşti 1963); valamint JAKÓ ZSIGMOND, A legrégibb román nyomtatvány c. cikke már idézett, Írás, könyv, értelmiség c. tanulmánykötetében.

A SZÉKELY KÖZÖSSÉG BOMLÁSA

A kérdésben alapvető jelentőségűek a Székely felkelés 1595—1596 c. tanulmánykötetből CAMIL MUREŞAN és JAKÓ ZSIGMOND (az Erdély a bomlás évtizedében c. fejezetnél) már idézett tanulmányai, valamint LIVIU MOLDOVAN — PÁL ANTAL SÁNDOR, A székely önkormányzat és szervezete a XVI. században; EGYED ÁKOS, A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra; DEMÉNY LAJOS, Az 1562. évi felkelés; BORBÁTH KÁROLY — MAGYARI ANDRÁS, Társadalmi mozgalmak a Székelyföldön 1562 után; BINDER PÁL — SZÉKELY ZOLTÁN, Újabb adatok a XVI. századi székely felkelésekről és ezek visszhangja az erdélyi szászok és románok között c. írásai. L. továbbá SZENTGYÖRGYI MÁRIA, Jobbágyterhek... c. kötetének vonatkozó fejezetét, valamint DEMÉNY LAJOS, Székely felkelések a XVI. század második felében (Bukarest 1976) c. feldolgozását. A régebbi irodalomból említést érdemel SZÁDECZKY LAJOS, A székely nemzet története és alkotmánya (Bp. 1927).

AZ URALKODÓ OSZTÁLY ÉS LEHETŐSÉGEI

Az erdélyi várépítésről, általában a főúri kultúráról: BALOGH JOLÁN, Az erdélyi reneszánsz (Kolozsvár 1940); A magyarországi művészet története (Szerk. FÜLEP LAJOS, DERCSÉNYI DEZSŐ és ZÁDOR ANNA. Bp. 1970); BALOGH JOLÁN, Olasz tervrajzok és későreneszánsz épületeink (a „Magyarországi reneszánsz és barokk" c. kötetben. Bp. 1975. — Szerk. GALAVICS GÉZA). János Zsigmond, majd a Báthoriak olaszos kultúrájú udvaráról: HARASZTI EMIL, Étienne Báthory et la musique en Transylvanie (a lengyel Étienne Báthory c. kötetben); BARLAY Ö. SZABOLCS, Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica" tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (Könyv és Könyvtár 12, Debrecen 1979). Összefoglaló jelleggel JÁSZAY MAGDA, Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből (B. 1982. 235. skk). Bakfark Bálint pályájáról (és hogy tévesen nevezik „Valentin Greff"-nek): HOMOLYA ISTVÁN, Bakfark. Bp. 1982.

A nemesi gazdálkodás alakulásáról és korlátairól DAVID PRODAN többször idézett könyve ad tájékoztatást (I. 521. és II. 541. skk).

TÁRSADALOM ÉS HATALOM

A fejedelmi hatalom jellegéről általában: BENDA KÁLMÁN, Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie (a La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie c. tanulmánykötetben, Bp. 1963). A Báthori—Drágffy—Várday-örökségről BOTTA ISTVÁN Melius-könyve (l. fentebb) 90.

A népességi adatok közül a százokét viszonylag pontos források alapján megadja BAKÁCS ISTVÁN a KOVACSICS JÓZSEF szerkesztette Magyarország történeti demográfiája (MTD 135); a régebbi irodalomból: FR. SCHULLER, Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde 1895). ERNST WAGNER adatai (Wüstungen in den Sieben Stühle als Folge der Türkeneinfälle des 15. Jahrhunderts. FVLK 21, 1978) erősen lefelé kerekítettnek tűnnek.

A szekelyek számat az idezett demográfiakotetben (MTD) SZABÓ ISTVÁN mélyen alábecsuli (a 15 sz vegen csak kb 55 000 fo), a 16 sz masodik felenek hadjárataban a székelyek 25-30 000 fot allitanak fegyverbe (vo a Szekely felkeles kotet 54 es 97 skk), ez pedig jo masfelszázezer lelket jelent

A het varmegye portaszámát a 15 sz végere SZABÓ ISTVAN a történeti demográfiában (69) 31 000-ben allapitja meg, ez (hozzaszamitva Fogarasfolde 60 falujat) legkevesebb 350 000 lelket jelent — ebbol kovetkezik az 1570 koruli kb 450 000 lelek (a portaszam ekkor már csak 22—24 000, vo BÍRO V A fejedelmi hatalom 38)

A Reszek ugyanekkor (1570 korul) kb 16 500 portat szamlalnak (LUKINICH I , Erdely 134 skk), ami aranyosan kb 350 000 fonyi népessegre utal BAKACS ISTVÁN 100 000 fót feltételezo becslese a Kovacsics-fele kotetben ismet tulzottan alacsony

A nemzetisegi arányok szamításahoz a hét varmegye 15 sz végi kb 1750 falva — l SZABÓ ISTVAN szamitasait a Kovacsics-féle kotet 69 lapjan — 1570 korulre talán mar elerte a 2000-t, a 22—24 000 adozo porta ugyanezen munka alapján szinten kb 2100 helyseget jelolhet Ezek kozul kb 550-rol tudjuk biztosan, hogy dezsmafizető, azaz eredetileg katolikus, tehát magyar telepules volt (JAKO ZSIGMOND, Adatok a dezsma fejedelemségkori adminisztraciojahoz Kolozsvar 1945), s mivel az ilyen osszeirasok sosem tekinthetők teljesnek, a magyar falvak szamat ennél tobbre, legalabb 650—700-ra kell tennunk A bihari roman és magyar falvak lakosságanak aránya legjobb esetben l 3 L JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a torok pusztítás elott (Bp 1940 187), hasonló eredményu szamitások a hegyvidéki (roman) települések alacsony nepessegszamarol MAKKAI LASZLO, Szolnok-Doboka megye magyarsaganak pusztulasa a XVII szazad elején (Kolozsvar 1942 31) Végul arra is figyelnunk kell, hogy a falvak csak ritkán voltak etnikailag egysegesek, foleg a magyar es szasz telepulesekben román kisebbseggel is szamolni kell Becsleseink igy csak nagyon hozzávetólegesek lehetnek

A fiskalis uradalmak listajat az EOE megfelelo koteteiben találhatjuk, vo még EMBER GYŐZO kozigazgatastortenete (470 skk) es SZENTGYORGYI MÁRIA, Jobbágyterhek (69 es 78)

A het vármegye portaszamaról BÍRÓ V , A fejedelmi hatalom (34 skk és 70 skk), a Részek portaszámárol LUKINICH I , Erdely (134 skk, 141 , 146 és 160) [Az egyes megyék portaszáma Bihar 11 500, Kozép-Szolnok 1300, Kraszna 700, Zaránd 700, Maramaros 800, a temesi kerulet maradvanyai 1500 (??)] A székely és szasz „portális" adózásról (ill annak megfelelojeról) BÍRO VENCEL idézett helyek, az adokulcsról részletesen SZENTGYORGYI MÁRIA, Jobbagyterhek (39 skk és 48 skk) A szászok adózásárol — Mohács elotti adatokkal — HERMANN ZSUZSA, Werboczi és a paraszthaboru (Sz 115, 1981 119 skk)

A vamok (harmincadok stb) bevételeiról LUKINICH IMRE, i m (163), EMBER GYŐZŐ, i m (448) A sobányák hasznarol LUKINICH I , i m (159), BÍRO VENCEL, i m (34) és EMBER GYŐZÓ, i m (500) Az aranybeváltas jovedelmére adat BÍRÓ VENCELnél, i h A dezsmaberlet jovedelmet megadja JAKO ZSIGMOND, Adatok a dézsma fejedelemsegkori adminisztrációjához A városok adozásárol adatok D PRODAN, Iobăgia (II 491), EMBER GYŐZŐ, i m (449)

A kancellária vezeteséről es osszetételeról BIRÓ VENCEL, i m (21 skk, 40 skk és 56 skk), a kormányzásról, az országgyulések osszetételéről és jelentóségérol TRÓCSÁNYI ZSOLT mar említett két munkája Az erdélyi fejedelemség korának országgyulései (Bp 1980) és Uo, Kozponti kormányzat

TÁRSADALOM ÉS MŰVELŐDÉS

A szép- és történeti irodalomról l HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében (Bp 1953); KLANICZAY TIBOR, Reneszánsz és barokk (Bp 1961), valamint a Magyar irodalom története I (Szerk. KLANICZAY T. Bp 1964) Az erdélyi kultúrára alapvető fontosságú. DANKANITS ÁDÁM, XVI századi olvasmanyok (Bukarest 1974) Az udvar szerepéről ezek mellett BARLAY Ö. Sz , BALOGH JOLÁN és JÁSZAY M Az uralkodó osztály és lehetőségei c fejezetben említett művei

Kovacsoczy államelméleti munkájáról Kopeczi Béla tanulmánya. Függetlenség és haladás c kötetében (Bp 1977)

Az unitáriusok sorsáról Pirnát A. és Dán R idézett művei, a Báthori-reformációról összefoglaloan Bíró Vencel tanulmánya A Báthoryak kora, 1571—1605 (Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Szerk. Bagossy Bertalan Dicsőszentmárton 1925 c. kötetben) Olah Miklosról többek között Kerecsényi Dezső, Nicolaus Olahus. Un chapitre de l'histoire de l'esprit Hongrois (NRH 1934), Trencsényi Waldapfel Imre, Erasmus és magyar barátai (Bp 1941), Maria Holban, Nicolaus Olahus et la description de la Transylvanie (RRH 1968), Tonk Sándor, Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaie Olahus Unele probleme privind genealogia familiei Olahus (RA 1969)

3. ERDÉLY A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚBAN

A korszak egeszét erinto jelentősebb forráskiadványoknak az EOE vonatkozó köteteit, s a Szekely Okleveltarat tekinthetjuk (mindkettőt l. fentebb).

Az elbeszélo forrasok kozul a legfontosabbak Szamosközy István munkái (MHH-S 21, 28—30 kötetek Bp 1876—1880), részleteinek magyar fordítasa· Erdély története (Bp 1963), a Monumenta Hungarica, újabban pedig a Pro memoria sorozatban (Bp. 1981), Baranyai Decsi (Czimor) Janos munkaja (MHH-S 17. Pest, 1866) Somogyi Ambrus, Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum 1490—1606 c művét a SRT II. kötete tartalmazza (Nagyszeben 1840), Bethlen Farkas, Historia de rebus Transylvanicis 1—6 (Cibinium 1782—93), Mikó Ferenc historiaja MHH-S 7 (Pest 1863) Borsos Sebestyen, majd az őt folytató Nagy Szabo Ferenc irásai Erdelyi Tortenelmi Adatok I (Kolozsvár 1855)

A korszakra is hasznalhatok az Erdély oroksége sorozat II—III kötetének magyarra forditott szemelvenyei

Erdély viharos kulkapcsolataira (s ezáltal természetesen belső állapotára is) értékes adatokat nyujt Szalay László, Erdély és a Porta (Pest, 1862) Az Erdélyben labukat megvető jezsuiták iratait Veress Endre adta ki a FRT 1—3 es 5 kötetében (Bp 1911—13, ill Veszprém 1921) Alfonso Carillo levelezeset Uő publikálta MHH-D 32 es 41 kot (Bp. 1906, 1943); újabb e targyú kötetek Monumenta Historica Societatis Jesu (Monumenta Antiqua Hungarica I—III. Ed L Lukacs Róma 1969—81) Basta leveleit Veress E adta ki az MHH-S 34 és 37. kötetében (Bp 1909—1913)

A korszakot részletesen tárgyaló monográfia még nem készult, sőt a hosszú háború tortenetének sem akadt eddig érdemi feldolgozója. Általános tájékozodást igy a 601 lapon felsorolt összefoglalo munkákban találhatunk, nevezetesen Szilágyi Sándor, Kővary László, Acsady Ignac muveiben, G es Fr Teutsch, Geschichte der Siebenburger Sachsen vonatkozó fejezetében, Lukinich Imre munkájában Hóman—Szekfű Magyar történetében, Makkai Laszló Erdely történeteben, a Bukarestben megjelent Erdély történetében, s végül a Mihai Viteazulról szoló, alább idezendő román szakmunkák megfelelő részeiben A hadi eseményekről legújabban Nagy László, Erdély a 15 éves haborúban (Sz 116, 1982).

BÁTHORI ZSIGMOND, VITÉZ MIHÁLY ÉS GIORGIO BASTA

Báthori Zsigmond uralkodásának kezdeteiről. Szádeczky Lajos, Kovacsóczy Farkas (MTÉ Bp 1891), Szabó György, Abafáji Gyulay Pál (Bp. 1974) s végül Trócsányi Zsolt fentebb említett kötete az erdélyi fejedelemség korának országgyüléseiről A háborúba való belépés körulményeiről Szilágyi Sándor, Carillo Alfonz diplomáciai működése (Bp 1887), a háború első éveiről· Veress Endre, Campania creştinilior în contra lui Sinan paşa din 1595 (Bucureşti 1925) Vitéz Mihaly szerepével és történeti jelentoségével a román szakirodalom kulonösen

bőven foglalkozott és foglalkozik. Az eredményeket, a legfontosabb munkák felsorolásával egyetemben, legújabban összefoglalta Şt. Olteanu, Les pays roumains. A régebbi román munkák közül külön említésre leginkább érdemes P. P. Panaitescu, Mihai Viteazul c. könyve (Bucureşti 1936), a magyar feldolgozások közül mindmáig Szádeczky Lajos írása, Erdély és Mihály vajda (Temesvár 1893) a legrészletesebb és leghasználhatóbb.

A székely problémáról legújabban Demény Lajos, A székelyek és Mihály vajda (Bukarest 1977), illetve a már említett Székely felkelés 1595—1596 c. kötet tanulmányai közül: Demény Lajos, A közszékelyek 1595—1596. évi felkelése; Uő, Mihály vajda szabadságlevelei és az erdélyi fejedelmek székely politikája a XVII. sz. elején; Constantin Rezachevici, A székelyek és Havasalföld kapcsolata a Mihály vajda utáni időkben. Az 1601 utáni zűrzavarról többek között Nagy János, Székely Mózes (Sz 3, 1869); Benda Kálmán, Bocskai István (Bp. 1942).

A román történetírásban N. Bălcescu nevezetes életrajza óta Vitéz Mihályról több árnyalatú álláspont alakult ki, melyek közül a legszélsőségesebb Vitéz Mihályt a „három román fejedelemség" első egyesítőjének tekinti, amivel megteremtette a mai Románia előképét. Ezzel a véleménnyel a következő ellenérvek miatt nem érthetünk egyet, mert — a lényegen kezdve —: az erdélyi állam sem a 16., sem a 17. században nem tekinthető „román" országnak. Az előző fejezetekben bőséges bizonyítékokat soroltunk fel arról, hogy az új állam a középkori Magyar Királyság egyik jogutódjaként jött létre. Az össznépességen belül a román etnikum — erről a Társadalom és hatalom fejezetben esett szó — ekkor még kisebbségben volt, politikai jogokkal nem rendelkezett, az állam irányításában semmiféle szerepe sem volt. Ezen túlmenően: maga Vitéz Mihály sohasem lett hivatalosan Erdély fejedelme. Bár utóbb olykor használta ezt a címet, s az erdélyi rendekben is volt némi hajlandóság uralkodóként elismerésére, fejedelemmé választására nem került sor. (Márpedig Erdélyben a fejedelemválasztás a rendek joga volt.) Mihály jogcíme az erdélyi uralkodásra Rudolf császártól kapott helytartói méltósága, Erdélyen belül mindig ezzel a titulussal élt. A két román vajdaság és az Erdélyi Fejedelemség között csak egyfajta perszonálunió keletkezett, semmiféle központi kormányt vagy intézményt nem állítottak föl. A régebbi kormányzati apparátus mindhárom országban tovább működött, legföljebb a feudális világban megszokott módon egy-egy bizalmas udvaronc kapott „idegenben" is tisztséget. (Erről a fentebb idézett irodalom mellett l. még P. P. Panaitescu egyébként a román álláspontot tükröző tanulmányának: L'union des pays roumains sous le règne de Michel de Brave (RRH 1965) 433. lapját.)

Végül: mindebből következően Mihályban feudális hódítót kell látnunk, akit elsősorban személyes-dinasztikus érdekek mozgatnak. Eszmei céljai között ezen túl csak az ortodoxia védelmét lehet észlelni — igaz viszont, hogy az adott viszonyok között ez úgy értelmezhető, mint ami bizonyos „nemzeti" színezetet is jelentett.

BOCSKAI ISTVÁN FELKELÉSE ÉS AZ ERDÉLYI ÁLLAM FELTÁMADÁSA

A felkelés előzményeiről és kitöréséről: Benda Kálmán idézett Bocskai-életrajza és Uő, A Bocskai szabadságharc (Bp. 1955); Benda Kálmán—Kenéz Győző, Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól (DMÉ 1969—70. Debrecen 1972). A felkelés lefolyásáról: Nagy László, A Bocskai-szabadságharc katonai története (Bp. 1961); Uő, Bocskai István a hadak élén (Bp. 1981). A hajdúk letelepítéséről: Benda Kálmán tanulmánya a Hajdúk a magyar történelemben c. kötetben (Debrecen 1969). Bocskai haláláról és Kátay kancellár meggyilkolásáról: Nagy László, Káthay Mihály a magyar históriában. Egy régvolt politikai gyilkosság (Valóság 1976/9).

AZ ERŐPRÓBA ÁRA

A népességszám alakulásáról szóló dobokai — belső-szolnoki adatok: MAKKAI LÁSZLÓ, Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején (Kolozsvár 1942); Uő, Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. Uő, Hitel (Kolozsvár) 1942. július. A román betelepedésről JAKÓ ZSIGMOND már említett cikkei a MR I. kötetében, illetve az Erdély és népei kötetben (Bp. 1941). Az állami adóterhek növekedéséről BIRÓ V., A fejedelmi hatalom... (69). Basta rablásairól SZABÓ KÁROLY, Basta zsarolásai történetéhez (TT 3, 1880); JOHANNES ROTH, Aus trüber Zeit. Bilder aus der Geschichte des Hermannstädter Capitels (Hermannstadt 1887); JAKÓ ZSIGMOND tanulmánya a Kelemen-emlékkönyvben stb. A fiskális uradalmak sorsáról: EMBER GYŐZŐ közigazgatástörténete (448. skk). A gazdálkodás színvonaláról elszórt adatok D. PRODAN Iobăgia c. kötetében, valamint IMREH ISTVÁN és PATAKI JÓZSEF tanulmánya a többször idézett Székely felkelés c. kötetben: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején.

ISBN 963 05 4203 X (összkiadás)

ISBN 963 05 4204 8 (1. kötet)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Horváth Ildikó, Kormányos József, Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A burkoló- és kötésterv Székely Edit munkája
(A burkolón Bocskai István tallérjának hátlapja látható)
Terjedelem 54,6 (A/5) ív + 108 oldal fekete, 16 oldal színes, 7 db behajtós melléklet
86 14968 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György

Nagytájak:

I. Erdélyi-medence

II. Keleti-Kárpátok

III. Déli-Kárpátok

IV. Erdélyi-szigethegység

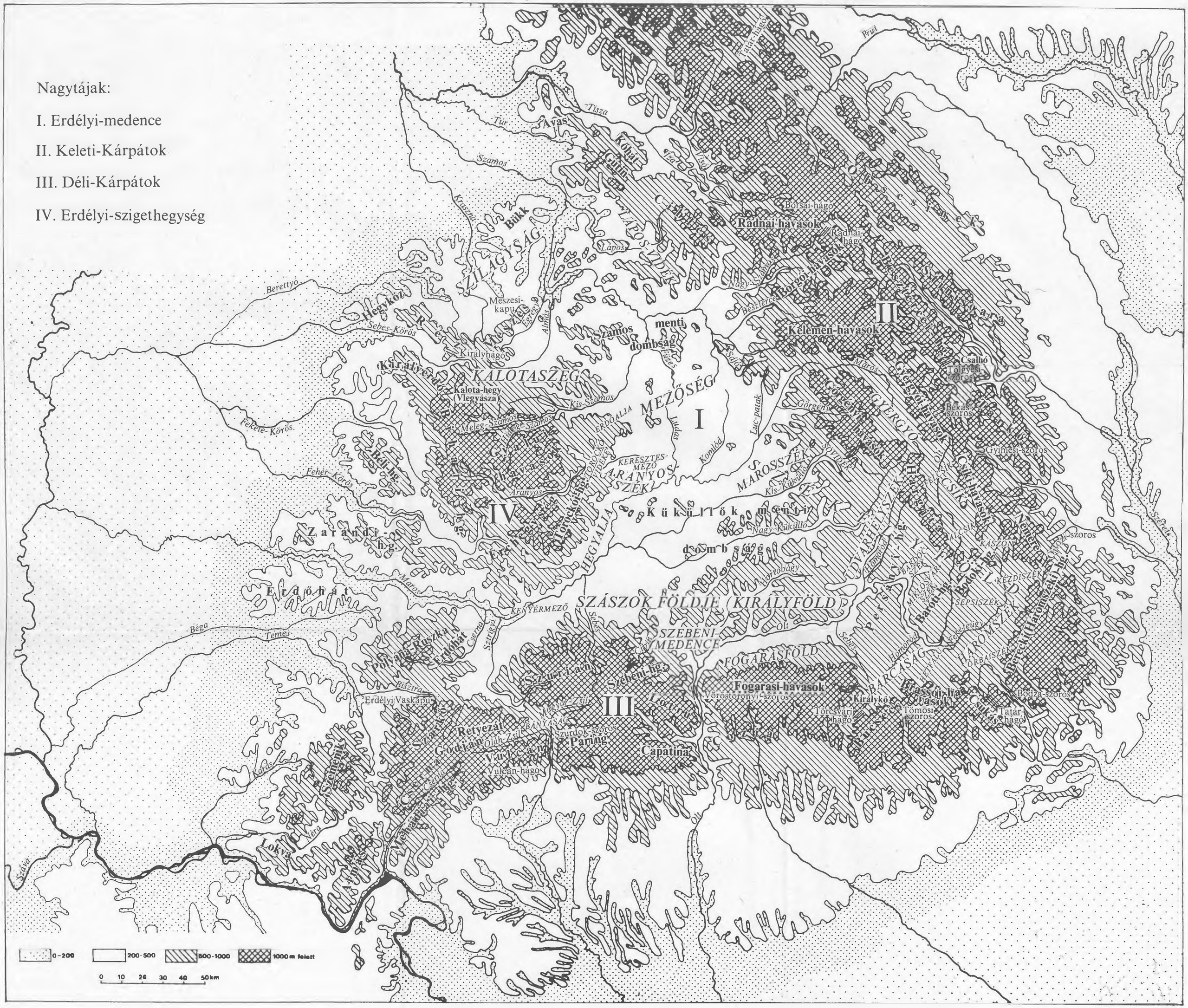

1. térkép. Erdély tájai